KARL MARKS

KAPİTAL

BİRİNCİ CİLT

ERİŞ YAYINLARI
ÜÇÜNCÜ BASKI

KAPİTAL
KAPİTALİST ÜRETİMİN ELEŞTİREL BİR TAHLİLİ
KARLMARX

Kari Marx'ın *Capital, A Critical Analysis of Capitalist Productuon,* Volume 1, (Lavvrence ande Wishart, London, 1971) adlı yapıtını İngilizcesinden Alaattin Bilgi dilimize çevirmiş, ve kitap, *Kapital, Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili,* Birinci Cilt, adı ile, Sol Yayınları tarafından 1986 (Birinci Baskı: Temmuz 1975; İkinci Baskı: Mart 1978) tarihinde yayınlanmıştır.
Eriş Yayınları tarafından düzenlenmiştir. 2003.

İÇİNDEKİLER

15 Almanca Birinci Baskıya Önsöz, *Kari Marks*
20 Almanca İkinci Baskıya Sonsöz, *Kari Marks*
28 Fransızca Baskıya Önsöz ve Sonsöz
28 Fransızca Baskıya Önsöz, *Kari Marks*
29 Fransızca Baskıya Sonsöz, *Kari Marks*
30 Almanca Üçüncü Baskıya Önsöz, *Friedrich Engels* 33 İngilizce Baskıya Önsöz, *Friedrich Engels*
37 Almanca Dördüncü Baskıya Önsöz, *Friedrich Engels*
BİRİNCİ KİTAP
SERMAYENİN ÜRETİM SÜRECİ 43
BİRİNCİ KISIM
META VE PARA
45
45 BİRİNCİ BÖLÜM - M e t a
45 Birinci Kesim. - Metaın İki Öğesi. Kullanım-Değeri ve Değer
(Değerin Özü ve Değerin Büyüklüğü) 50 İkinci Kesim. - Metada Somutlaşan Emeğin İki Yönlü Niteliği
55 Üçüncü Kesim. - Değerin Biçimi ya da Değişim-Değeri
56 A. Değerin Basit ya da Raslansal Biçimi
56 1. Değer İfadesinin İki Kutbu: Nispi Biçim ve Eşdeğer Biçim
57 2. Değerin Nispi Biçimi
57 (a) Bu biçimin niteliği ve anlamı
60 (b) Nispi değerin nicel belirlenmesi
62 3. Değerin Eşdeğer Biçimi
67 4. Bir Bütün Olarak Değerin Basit Biçimi
68 B. Toplam ya da Genişlemiş Değer-Biçimi
69 1. Genişlemiş Nispi Değer-Biçimi
69 2. Özel Eşdeğer Biçimi
70 3. Toplam ya da Genişlemiş Değer-Biçiminin Eksiklikleri
71 C. Değerin Genel Biçimi
71 1. Değer-Biçiminin Değişmiş Niteliği
73 2. Değerin Nispi Biçimi ile Eşdeğer Biçiminin Birbirine Bağlı
Gelişmesi
74 3. Değerin Genel Biçiminden Para-Biçimine Geçiş
75 D. Para-Biçimi
75 Dördüncü Kesim. - Metaların Fetişizmi ve Bunun Sırrı
87 İKİNCİ BÖLÜM - Değişim
96 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM - Para ya da Meta Dolaşımı
96 Birinci Kesim. - Değerlerin Ölçüsü
104 İkinci Kesim. - Dolaşım Aracı
104 a. Metaların Başkalaşımı
113 b. Paranın Devinmesi
121 c. Sikke ve Değer Simgeleri
125 Üçüncü Kesim. - Para
125 a. Para-Yığma (İddihar)
129 b. Ödeme Aracı
135 c. Evrensel Para
İKİNCİ KISIM

PARANIN SERMAYEYE DÖNÜŞÜMÜ 138
138 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM - Sermayenin Genel Formülü
146 BEŞİNCİ BÖLÜM - Sermayenin Genel Formülündeki Çelişkiler
156 ALTINCI BÖLÜM - Emek-Gücünün Alım ve Satımı
ÜÇÜNCÜ KISIM
MUTLAK ARTI-DEĞERİN ÜRETİMİ 165
165 YEDİNCİ BÖLÜM - Emek-Süreci ve Artı-Değer Üretim Süreci 165 Birinci Kesim. - Emek-Süreci ya da Kullanım-Değerlerinin
Üretimi
172 İkinci Kesim. - Artı-Değer Üretimi
183 SEKİZİNCİ BÖLÜM - Değişmeyen Sermaye ve Değişen Sermaye 193 DOKUZUNCU BÖLÜM- Artı-Değer Oranı 193 Birinci Kesim. - Emek-Gücünün Sömürülme Derecesi
200 İkinci Kesim. - Ürünün Değerini Oluşturan Parçaların Ürünün Bu Parçalara Tekabül Eden Orantılı Kısımları ile Temsil Edilmesi 203 Üçüncü Kesim. - Senior'ün "Son Saati"
207 Dördüncü Kesim. - Artı-Ürün
208 ONUNCU BÖLÜM - İşgünü
208 Birinci Kesim. - İşgününün Sınırları
212 İkinci Kesim. - Artı-Emek Hırsı İmalâtçı ve Boyar
218 Üçüncü Kesim. - Sömürüye Yasal Sınırlar Konulmayan İngiliz Sanayi Kollan
229 Dördüncü Kesim. - Gündüz ve Gece İşi. Vardiya Sistemi
235 Beşinci Kesim. - Normal Bir İşgünü İçin Savaşım. İşgününün Uzatılması İçin 4. Yüzyılın Ortasından 17. Yüzyılın Sonuna Kadar Çıkartılan Zorunlu Yasalar 246 Altıncı Kesim. - Normal İşgünü İçin Savaşım. Emek-Zamanı Yasasıyla Zorunlu Sınırlandırma. İngiliz Fabrika Yasaları, 1833'ten 1864'e 263 Yedinci Kesim. - Normal İşgünü İçin Savaşım. İngiliz Fabrika Yasalarının Başka Ülkelerdeki Tepkisi 267 ONBİRİNCİ BÖLÜM - Artı-Değerin Oranı ve Kitlesi
DÖRDÜNCÜ KISIM
NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ
275
275 ONIKINCI BOLUM - Nispi Artı-Değer Kavramı
284 ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM -Elbirliği
296 ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM - İşbölümü ve Manüfaktür
296 Birinci Kesim - Manüfaktürün İki Yanlı Kökeni
299 İkinci Kesim - Parça-İşçi ve Onun Aletleri
301 Üçüncü Kesim - Manüfaktürün İki Temel Biçimi: Heterojen Manüfaktür, Seri Manüfaktür 308 Dördüncü Kesim - Manüfaktürde İşbölümü ve Toplumda İşbölümü 314 Beşinci Kesim - Manüfaktürün Kapitalist Niteliği
KAPİTALİST ÜRETİM 323
DÖRDÜNCÜ KISIM
(DEVAM)
NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ 325
325 ONBEŞİNCİ BÖLÜM - Makine ve Büyük Sanayi
325 Birinci Kesim. - Makinenin Gelişmesi
337 İkinci Kesim. - Makineyle Ürüne Aktarılan Değer
343 Üçüncü Kesim. - Makinenin İşçi Üzerindeki Dolaysız Etkileri
343 a. Sermayenin Ek Emek-gücüne Elkoyması Kadınlarla Çocukların Çalıştırılmaları 350 b. İşgününün Uzatılması
355 c. Emeğin Yoğunlaştırılması
363 Dördüncü Kesim. - Fabrika
370 Beşinci Kesim. - İşçi ile Makine Arasındaki Çekişme
378 Altıncı Kesim. - Makinelerin İşsiz Bıraktığı İşçilerle İlgili Telâfi Teorisi 385 Yedinci Kesim. - İşçilerin Fabrika Sistemi Tarafından İtilmeleri ve Çekilmeleri Pamuklu Sanayiinde Bunalımlar
395 Sekizinci Kesim. - Büyük Sanayiin Manüfaktürde, Elzanaatlannda ve Ev Sanayiinde Yolaçtığı Devrim
395 a. Elzanaatları ile İşbölümüne Dayanan Elbirliğinin Ortadan Kalkması
397 b. Fabrika Sisteminin Manüfaktür ve Ev Sanayii Üzerindeki Etkisi
398 c. Modern Manüfaktür 400 d. Modern Ev Sanayii
404 e. Modern Manüfaktürden ve Ev Sanayimden Büyük Modern Makine Sanayiine Geçiş. Fabrika Yasalannın Bu Sanayilere Uygulanması ile Bu Devrimin Hızlandınlması
412 Dokuzuncu Kesim. - Fabrika Yasaları. Bu Yasanın Sağlık ve Eğitim ile İlgili Maddeleri. Bunların İngiltere'de Yaygınlaşması
432 Onuncu Kesim. - Büyük Sanayi ve Tarım
BEŞİNCİ KISIM

MUTLAK VE NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ 435
435 ONALTINCI BÖLÜM - Mutlak ve Nispi Artı-Değer
444 ONYEDİNCİ BÖLÜM - Emek-Gücü Fiyatında ve Artı-Değerde Büyüklük Değişmeleri
445 I. İşgünü Uzunluğu ile Emek Yoğunluğu Değişmiyor. Emeğin Üretkenliği Değişiyor
448 II. İşgünü Değişmiyor. Emeğin Üretkenliği Değişiyor. Emeğin Yoğunluğu Değişiyor
449 III. Emeğin Üretkenliği ve Yoğunluğu Değişmiyor. İşgünü Uzunluğu Değişiyor 451 IV. Emeğin Süresinde, Üretkenliğinde ve Yoğunluğunda Aynı Anda Değişmeler
451 (1.) Emeğin üretkenliğindeki azalmayla aynı anda işgününün uzaması
453 (2.) Emeğin yoğunluğunda ve üretkenliğinde artmayla aynı anda işgününün kısalması
454 ONSEKİZİNCİ BÖLÜM - Artı-Değer Oranı İçin Çeşitli Formüller
ALTINCI KISIM
ÜCRET
458
458 ONDOKUZUNCU BÖLÜM - Emek-Gücü Değerinin ya da Fiyatının Ücrete Dönüşmesi
465 YİRMİNCİ BÖLÜM - Zamana Göre Ücret 472 YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM - Parça-Başı Ücret 480 YİRMİİKİNCİ BÖLÜM - Ücretlerdeki Ulusal Farklılıklar
YEDİNCİ KISIM
SERMAYE BİRİKİMİ
485
485 GİRİŞ
487 YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM - Basit Yeniden Üretim
499 YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM - Artı-Değerin Sermayeye Dönüşmesi
499 Birinci Kesim. - Boyutları Gittikçe Büyüyen Kapitalist Üretim. Meta Üretimine Özgü Mülkiyet Yasalarının Kapitalist Elkoyma Yasalarına Geçişi 507 İkinci Kesim. - Gittikçe Artan Ölçüde Yeniden-Üretimin Ekonomi Politik Tarafından Yanlış Anlaşılması 510 Üçüncü Kesim - Artı-Değerin Sermaye ve Gelire Ayrılması. Perhiz Teorisi 516 Dördüncü Kesim. - Birikimin Miktarını, Artı-Değerin Sermaye ve Gelire Orantılı Bölüşümünden Bağımsız Olarak Belirleyen Koşullar. Emek-Gücünün Sömürü Derecesi. Emeğin Üretkenliği. Kullanılan Sermaye ile Tüketilen Sermaye Arasındaki Farkın Büyümesi. Yatırılan Sermayenin Büyüklüğü 524 Beşinci Kesim. - Sözde Emek-Fonu
528 YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM - Kapitalist Birikimin Genel Yasası 528 Birinci Kesim. - Sermayenin Bileşimi Aynı Kalırken, Birikimle Birlikte Emek-Gücüne Duyulan Talebin Artması 536 İkinci Kesim. - Birikim İlerler ve Bununla Birlikte Yoğunluk Artarken, Sermayenin Değişen Kısmının Nispi Azalması 542 Üçüncü Kesim. - Gittikçe Artan Ölçüde Nispi Artı-Nüfus Üretimi ya da Yedek Sanayi Ordusu 552 Dördüncü Kesim. - Nispi Artı-Nüfusun Farklı Biçimleri. Genel Kapitalist Birikim Yasası 558 Beşinci Kesim. - Genel Kapitalist Birikim Yasasının Örneklendirilmesi
558 (a) 1846-1866 Arasında İngiltere
563 (b) İngiliz Sanayi İşçi Sınıfının Çok Düşük Ücret Alan Tabakası
571 (c) Göçebe Nüfus
574 (d) Bunalımların İşçi Sınıfının En İyi Ücret Alan Kesimi Üzerindeki Etkisi
579 (e) İngiliz Tarım Proletaryası
590 (1.) Bedfordshire
590 (2.) Berkshire
591 (3.) Buckinghamshire
591 (4.) Cambridgeshire
592 (5.) Essex
592 (6.) Herefordshire
592 (7.) Huntingdonshire
593 (8.) Lincolnshire 593 (9.) Kent
593 (10.) Northamptonshire
594 (ll.)Wiltshire
594 (12.) Worcestershire
599 (O İrlanda
SEKİZİNCİ KISIM

İLKEL BİRİKİM
611
611 YİRMİALTINCI BÖLÜM - İlkel Birikimin Sırrı
615 YİRMİYEDİNCİ BÖLÜM - Tarımsal Nüfusun Topraksızlaştırılması
630 YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM - 15. Yüzyılın Sonundan Başlayarak
Mülksüzleştirilenlere Karşı Kanlı Yasalar. Ücretlerin, Parlamento
Yasalarıyla Düşürülmeye Zorlanması
638 YİRMİDOKUZUNCU BÖLÜM - Kapitalist Çiftçinin Doğuşu 641 OTUZUNCU BÖLÜM - Tarımsal Devrimin Sanayi Üzerindeki Tepkisi.
Sanayi Sermayesi İçin İç Pazarin Yaratılması 646 OTUZBİRİNCİ BÖLÜM - Sanayici Kapitalistin Doğuşu 656
OTUZİKİNCİ BÖLÜM - Kapitalist Birikim Tarihsel Eğilimi 659 OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM - Modern Sömürgecilik Teorisi
DİZİNLER 668
669 Yazınsal, İncilsel ve Mitolojik Adlar
671 Ağırlık, Uzunluk, Alan, Sığa ve Para Ölçüleri
672 Kısaltmalar
KAPİTAL
KAPİTALİST ÜRETİMİN ELEŞTİREL BİR TAHLİLİ
KARLMARX
ÇEVİREN ALAATTİN BİLGİ
PROLETARYANIN YİĞİT, VEFALI VE YÜCE
SAVUNUCUSU UNUTULMAZ DOSTUM
WILHELM WOLFFA
SUNULMUŞTUR
21 HAZİRAN 1809'DATARNAU'DA DOĞDU 9 MAYIS 1864'TE MANCHESTER'DE SÜRGÜNDE ÖLDÜ

ALMANCA BİRİNCİ BASKIYA ONSOZ

ŞİMDİ birinci cildini kamuoyuna sunduğum yapıt, 1859'da yayımlanan *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* adlı yapıtımın devamını oluşturur. Birinci kısım ile onun devamı arasındaki uzun aralık, çalışmamı tekrar tekrar kesen, uzun yıllar süren bir hastalıktan ötürüdür.

Daha önce yapıtın içeriği, bu cildin ilk üç bölümünde özetlenmiştir. Bu, yalnızca, aradaki ilişki ve bütünlük yönünden yapılmamıştır. Konunun sunuluşu da. geliştirilmiştir. Daha önceki kitapta yalnızca dokunulup geçilen birçok nokta, koşullann elverdiği ölçüde, burada, daha tam olarak işlenmişken; öte yandan, orada ayrıntılı olarak ele alınan noktalara bu ciltte yalnızca değinilmiştir. Nitekim, değer ve para teorileri tarihi üzerine olan bölümler, tamamen dışarda bırakılmıştır. Bununla birlikte, daha önceki yapıtın okuru, birinci bölümün dipnotlannda, bu teorilerin tarihi [sayfa ısı ile ilgili ek başvurma kaynakları bulacaktır.

Her başlangıcın güçlüğü, bütün bilimler için geçerlidir. Bu yüzden, birinci bölümün, özellikle de *metaın tahlilini* kapsayan kesimin anlaşılması, daha zor olacaktır. Özellikle değerin özü ve değerin büyüklüğünün tahlili ile ilgili yerleri, elden geldiğince herkesin anlayabileceği gibi yazdım.[1] Tam gelişmiş hali para-biçimi olan değer-biçimi, son derece kolay ve yalındır. Bununla birlikte, insan aklı, iki bin yıldan fazla zamandan beri boş yere bunun sırrını kavramaya çalışırken, öte yandan, çok daha karışık ve karmaşık biçimlerin başarılı tahliline, hiç değilse bir yaklaşım sağlanmıştır. Niçin? Çünkü, organik bir bütün olarak bir cisim, bu cismin hücrelerinden daha kolay incelenir de ondan. Aynca, ekonomi biçimlerinin tahlilinde ne mikroskoptan yararlanılabilir, ne de kimyasal ayıraçlardan. Her ikisinin de yerini, soyutlama gücü almalıdır. Ancak, burjuva toplumda emek ürününün meta-biçimi -ya da metaın değer-biçimi- ekonomik hücre-biçimidir. Bu biçimlerin tahlili, sığ bir gözlemciye, küçük ayrıntılar gibi gelebilir. Aslında da, küçük ayrıntılar üzerinde durulmaktadır, ama tıpkı mikroskobik anatomide yapıldığı gibi.

Bu nedenle, değer-biçimi üzerine olan kesim dışında bu cilt, zor anlaşılıyor diye suçlanamaz. Ben, burada, elbette, yeni bir şey öğrenmek isteyen, dolayısıyla da kendi başına düşünme çabasında olan okuru kastediyorum.

Fizikçi, fiziksel olguları, ya en, tipik biçimde oldukları, bozucu etkilerden en uzak bulundukları yerlerde gözlemler, ya da olanaklıysa, olayın en normal biçimde geçmesini sağlayacak koşullar altında deneyler yapar. Ben, bu yapıtta, kapitalist üretim tarzını ve bu tarza tekabül eden üretim ve değişim koşullarını inceleyeceğim. Bugüne kadar, İngiltere, bunların klasik yurdu olmuştur. Teorik düşüncelerimin gelişmesi içinde, İngiltere'nin başlıca örnek olarak gösterilmesinin nedeni işte budur. Ancak eğer [sayfa i6] Alman okur, İngiliz sanayi ve tarım işçilerinin durumuna omuz silker, ya da iyimser bir biçimde Almanya'da işlerin bu kadar kötü olmadığı düşüncesiyle kendini avutursa, ona açıkça şunu söylemeliyim: *"De te fabula narratur!"*[2]

Aslına bakılırsa, konu, kapitalist üretimin doğal yasalannın sonucu olan toplumsal uzlaşmaz karşıtlıkların şu ya da bu derecede gelişmiş olmalan değildir. Burada sözkonusu olan, bu yasalann kendileridir, kaçınılmaz sonuçlara doğru katı bir zorunlulukla işleyen bu eğilimlerdir.

[1] Ferdinand Lassalle'ın Schulze-Delitzsh'e karşı yazdığı yapıtın benim bu konular üzerindeki açıklamalarımın "entelektüel özünü" verdiğini iddia ettiği kısmında bile önemli yanlışlar olduğuna bakılırsa, bu, daha da gerekli oluyor. Ferdinand Lassalle'ın iktisat üzerine olan yapıtlarındaki bütün genel teorik önermelerinde, örneğin sermayenin tarihsel karakteri, üretim koşulları ile üretim biçimi arasındaki ilişki vb. üzerine olan önermeleri, benim koyduğum terminolojiye varıncaya kadar, kaynak belirtmeksizin, hemen hemen sözcüğü sözcüğüne benim yazılarımdan alması herhalde propaganda amacı için yapılmış olabilir. Benimle hiç bir ilgisi olmadığı için, onun bu önermeleri ayrıntıları ile nasıl işlediği ve uyguladığı konusunda elbette hiç bir şey söylemiyorum.
[2] "Bu öyküde senin sözün ediliyor." (Horace) -ç.

Sanayi yönünden daha çok gelişmiş bir ülke, daha az gelişmiş olan ülkeye ancak kendi geleceğinin imgesini gösterir.
Ama bunu bir yana bırakalım. Kapitalist üretimin Almanlar arasında iyice yerleştiği yerlerde (örneğin fabrikalarda) içinde bulunulan koşullar, Fabrika Yasalanna benzer yasaların bizde bulunmamalan nedeniyle, İngiltere'den daha da kötüdür. Öteki bütün alanlarda, biz, Batı Kıta Avrupasının tüm geriye kalan yerlerinde olduğu gibi, yalnızca kapitalist üretimin gelişmesinin değil, bu gelişmenin tamamlanmamış olmasının da acısını çekiyoruz. Modem kötülüklerin yanısıra, dünün mirası olan bir sürü kötülüklerin; çok eski üretim biçimlerinin alttan alta hâlâ sürüp gitmelerinden doğan ve bunların kaçınılmaz olarak beraberinde getirdikleri çağdışı toplumsal ve siyasal ilişkilerin altında eziliyoruz. Yalnızca yaşayanlardan değil, ölülerden de acı çekiyoruz. *Le mort saisit le vifP*
Almanya'nın ve geriye kalan Batı Kıta Avrupasının toplumsal istatistikleri, İngiltere'dekilere oranla acınacak durumdadır. Ama gene de, arkasındaki meduza başını şöyle bir görmemize yetecek kadar perdeyi aralıyorlar. Hükümetlerimiz ve parlamentolanmız, İngiltere'deki gibi, zaman zaman, ekonomik koşulları inceleyecek komisyonlar kursa; bu komisyonlara gerçeği araştırmak için aynı biçimde tam yetkiler verilse; bu görevler için İngiltere'nin fabrika denetmenleri, halk sağlığı konusundaki sağlık raportörleri, kadınlar ile çocukların sömürülmesi, konut ve beslenme konularını inceleyen komiserler gibi yetenekli, tarafsız ve saygın insanlar bulunabilse; bizdeki durumu görüp dehşete düşerdik. Perseus, avladığı devler kendisini görmesin diye sihirli bir başlık giyerdi. Biz ise, devlerin varlığını görmemek için, sihirli başlığı gözlerimize [sayfa i7] ve kulaklarımıza kadar indiriyoruz.
Bu konuda kendimizi aldatmayalım. Amerikan bağımsızlık savaşı, 18. yüzyılda, Avrupa orta sınıfı için uyarı çanını nasıl çaldıysa, Amerikan iç savaşı da, 19. yüzyılda, Avrupa işçi sınıfı için aynı şeyi yaptı. İngiltere'de toplumsal kargaşanın gidişi gözle görülür haldedir. Bu durum, belli bir noktaya ulaştığında, Kıta Avrupasını da ister istemez etkileyecektir. Orada, bu, işçi sınıfının kendisinin gelişme derecesine göre, ya daha yabanıl ya da daha insancıl bir biçim alacaktır. Bunun için, yüksek insancıl düşüncelerden ayn olarak, bugün egemen olan sınıflann en önemli çı-karlan, onlara, işçi sınıfının serbestçe gelişmesini engelleyen, yasal olarak kaldırılabilir bütün engellerin kaldırılmasını buyuruyor. Bu nedenle de, bu ciltte, öteki şeyler yanında, İngiliz fabrika mevzuatının tarihine, ayrın-tılanna ve sonuçlanna geniş yer verdim. Bir ulus, öteki uluslardan birçok şeyler öğrenebilir ve öğrenmelidir de. Bir toplum, kendi hareketinin doğal yasalarını ortaya çıkarmak için doğru yola girmiş olsa bile -bu yapıtın son amacı da, zaten modern toplumun ekonomik hareket yasasını ortaya çıkarmaktır- bu toplum, normal gelişmesinin birbirini izleyen
[3] Ölüm, yaşayanı yakalar, -ç.

aşamalarının ortaya koyduğu engelleri, ne gözüpek sıçrayışlarla temizleyebilir, ne de meşru yasalarla ortadan kaldırabilir. Ancak doğum sancı-lannı kısaltabilir ve azaltabilir.
Olası bir yanlış anlamayı önlemek için bir noktayı belirtmek isterim. Kapitalisti ve toprakbeyini, hiç bir şekilde *pembeye* boyamadım. Ama burada kişiler, ekonomik kategorilerin temsilcileri olduklan, belirli sınıf ilişkileri ile sınıf çıkarlannı kişiliklerinde topladıklan ölçüde ele alınıp incelenirler. Toplumun, iktisadi biçimlenişinin evrimini doğal tarihin bir süreci olarak gören benim görüşüm, bireyi, o kendini öznel olarak bu ilişkilerin üzerine ne denli çok çıkanrsa çıkarsın, toplumsal olarak yaratığı kaldığı bu ilişkilerden, herhangi bir başka görüşten daha az sorumlu tutar.
Ekonomi politik alanında özgür bilimsel araştırma, yalnızca öteki bütün alanlarda karşılaşılan düşmanlarla yüzyüze gelmekle kalmaz. Ele alınan malzemenin kendine özgü niteliği, insan yüreğinin en azgın, en bayağı ve en uğursuz tutkulannı, özel çıkar çılgınlıklannı, düşman olarak savaş alanına aktanr. Resmi İngiliz Kilisesi, 39 kuralın 38'ine karşı yapılan saldınyı, gelirinin 1/39'una yapılan saldırıdan daha kolay bağışlar. Bugün bizzat tanrıtanımazlık, mevcut mülkiyet ilişkilerinin eleştirisi ile karşılaş-tınlırsa, [sayfa ısı *culpa* feu/s'tir.[4] Bununla birlikte, gene de kabul edilmesi gerekli bir gelişme var. Örneğin son haftalarda yayınlanan Mavi kitabı gösterebilirim: *"Correspondance ıvith Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions".*[5] İngiliz tahtının dış ülkelerdeki temsilcileri, Almanya'da, Fransa'da, kısacası Kıta Avrupasının bütün uygar devletlerinde, sermaye ile emek arasındaki mevcut ilişkilerde köklü bir değişikliğin İngiltere'deki kadar apaçık ve kaçınılmaz olduğunu uzun uzun anlatmaktadırlar. Aynı zamanda, Atlantik Okyanusunun öteki kıyısında, Amerika Birleşik Devletleri Başkan Yardımcısı Bay Wade, halk topluluğu önünde yaptığı konuşmada, köleliğin kaldırılmasından sonra, sermaye ile toprak mülkiyeti ilişkilerinde köklü bir

değişiklik yapılmasının günün başlıca sorunu olduğunu ilân etmiştir. Bunlar, çağın, mor şallar ya da kara bürüklerle gizlenemeyecek belirtileridir. Bu sözler, yann bir mucize olacağı anlamına gelmez. Bu sözler, bizzat egemen sınıflar içinde, bugünkü toplumun kaskatı bir kristal olmayıp, değişebilen ve sürekli olarak değişen bir organizma olduğu konusunda bir sezginin doğduğunu göstermektedir.
Bu yapıtın ikinci cildi sermayenin dolaşım sürecini[6] (II. Kitap), ve sermayenin gelişme seyri içinde aldığı çeşitli biçimleri (III. Kitap), üçüncü ve son cilt (IV. Kitap) ise teorinin tarihini ele alacaktır.
Bilimsel eleştiriye dayanan her görüşü memnunlukla karşılanın.

[4] Küçük günah. -ç.

[5] "Sanayi Sorunları ile Sendikalar Konusunda Majestelerinin Dış Ülkelerdeki Temsilcileri ile Yazışmalar." -ç.

[6] Yazar, 579'uncu sayfada, bu başlık altında neyi istediğini açıklamaktadır. -Ed.

Kamuoyu denilen şeyin hiç bir zaman ödün vermediğim önyargılarına gelince, önceden olduğu gibi, şimdi de büyük Floransalının özdeyişini benimsiyorum:
"Segui il tuo corso, e lascia dır le genti"[7] [sayfa 19]
Londra, 25 Temmuz 1867 KARL MARX

[7] "Sen yolunda yürü ve bırak ne derlerse desinler!" Dante, *İlâhi Komedya,* "Araf, 5. şarkı. -

ALMANCA İKİNCİ BASKIYA SONSOZ

SÖZLERİME, birinci baskının okurlarına, ikinci baskıda yapılan değişiklikler konusunda bilgi vermekle başlamalıyım. Kitabın düzenlenmesinde daha bir açıklığa varıldığı hemen dikkati çekecektir. Ek notlar, her yerde, ikinci baskıya not diye gösterilmiştir. Metinle ilgili en önemli noktalar ise şunlardır:
Birinci Bölüm Birinci Kesimde her değişim-değerinin ifade edildiği eşitliklerin tahlilinden elde edilen değer türetimi, daha büyük bir bilimsel titizlikle ele alınmış ve işlenmiştir; aynı biçimde, birinci baskıda, şöyle bir değinilen, değerin özü ile değer büyüklüğünün toplumsal olarak gerekli emek-zamanına göre belirlenişi arasındaki bağıntı üzerinde şimdi daha geniş ölçüde durulmuştur. Birinci Bölüm Üçüncü Kesim (Değerin Biçimi), başka bir neden olmasa bile, birinci baskıda iki kez yer aldığı için, tümüyle gözden geçirilmiştir. -Geçerken belirteyim ki, bu yinelemeyi [sayfa 20] Hanover'deki dostum Dr. L. Kugelmann'a

borçluyum. Hamburg'dan ilk provalar geldiği sırada, 1867 yılı ilkyazında kendisini ziyaret ediyordum. Beni, okurların çoğunun, değer-biçimi konusunda tamamlayıcı, daha öğretici bir açıklamaya gereksinme duya-caklanna ikna etmişti.- Birinci Bölümün son kesimi, "Metaların Fetiş Karakteri, vb." geniş ölçüde değiştirildi. Üçüncü Bölüm Birinci Kesim (Değerin Ölçüsü) özenle gözden geçirildi, çünkü okura, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie,* Berlin 1859'da verilmiş bulunan açıklamalara başvurması belirtilerek bu kesim yeteri kadar titizlikle ele alınmamıştı. Yedinci Bölüm, özellikle İkinci Kısım[1] geniş ölçüde yeniden yazıldı.
Metinde yer yer ve çoğu zaman yalnızca üslup ile ilgili bütün değişiklikler üzerinde durmak için zaman yitirmenin gereği yoktur. Bütün kitap boyunca böyle değişiklikler olmuştur. Gene de, Paris'te çıkacak Fransızca çeviriyi gözden geçirdiğim şu sıra, Almanca esas metnin bazı yerlerinin üslup bakımından büyük ölçüde düzeltilmesine, bazı yerlerde ise gözden kaçmış hatalann ayıklanmasına gerek olduğunu gördüm. Ancak bunun için zaman yoktu. Çünkü, bana, ancak 1871 güzünde çok acil bir çalışma içinde bulunduğum sırada, kitabın tükendiğini ve ikinci baskısına 1872 Ocağında başlanacağını haber vermişlerdi.
Alman işçi sınıfının geniş çevrelerinde *Das Kapitalin* böylesine hızla beğeni kazanması, emeklerimin en iyi ödülü olmuştur. Ekonomik konularda burjuva görüş açısını yansıtan Viyanalı bir fabrikatör olan Bay Mayer, Fransız-Alman savaşı sırasında yayınlanan bir broşürde, Al-manlann geleneksel bir tutkusu diye kabul edilen güçlü teorik düşünme yeteneklerinin, Almanya'da kültürlü denilen sınıflar arasında tamamıyla kaybolduğu, oysa tersine işçi sınıfı arasında bu yeteneğin yeni bir canlılık gösterdiği düşüncesini, çok yerinde olarak ortaya koymuştu.
Almanya'da, ekonomi politik, şu ana kadar, yabancı bir bilim olarak kaldı. Gustav von Gülich, *Geschichtliche Darstellung des Han-dels, der Geıuerbe usw*[2] adlı yapıtının özellikle 1830' da yayınlanan ilk iki cildinde, Almanya'da kapitalist üretim tarzının gelişmesini ve dolayısıyla, bu ülkede modern burjuva toplumunun oluşmasını önleyen tarihsel koşullan uzun uzun incelemiştir. Demek ki, [sayfa 21] ekonomi politiğin yeşereceği toprak yoktu. Bu "bilim", İngiltere ve Fransa'dan hazır mal olarak ithal edilmek zorundaydı; ve Alman [ekonomi politik -ç.] profesörleri öğrenci olarak kaldılar Yabancı bir gerçeğin teorik ifadesi, bunların elinde, bir dogmalar demeti haline geldi ve çevrelerindeki küçük ticaret âleminin terimleriyle yorumlandı ve bunun için de yanlış yorumlandı. Bilimse iktidarsızlık duygusunu, tümüyle bastıramadıklan bu duyguyu, gerçekten yabancısı oldukları bir konuya dokunmuş olmanın bilinçaltı rahatsızlığını, ya tarih ve yazın alanlannda allamelik taslaya-

[1] Bu baskıda: Dokuzuncu Bölüm, İkinci Kesim. -Ed.

[2] Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gevverbe und des Ackerbaus, ete, von Gustav von Gülich. 5 cilt, Jena 1830-45.

Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gevverbe und des Ackerbaus, ete, von Gustav von Gülich. 5 cilt, Jena 1830-45.

rak, ya da "Kameral" bilimler denilen ve Alman bürokrasisinin arafı geçmek zorunda olan umutsuz adaylannın laf kalabalığından alınmış yabancı malzeme kanşımı ile beceriksizce örtmeye çalıştılar. Almanya'da, 1848'den bu yana kapitalist üretim, hızla gelişmektedir ve bugün spekülasyon ve dolandırıcılık içersinde açılıp saçılmıştır. Ama ne var ki, profesyonel iktisatçılanmıza kader gene gülmüyor. Ekonomi politiği dürüst bir biçimde ele alabilecekleri sırada, modern ekonomik koşullar Almanya'da fiilen yoktu. Ve bu koşullar ortaya çıkar çıkmaz da, onlar öyle bir ortam içindeydiler ki, artık burjuva ufkunun sınırları içersinde, bunları gerçekten ve tarafsızca incelemek olanağı yoktu. Ekonomi politik bu sınırlar içinde kaldığı sürece, yani kapitalist yönetim, evriminin geçiş halinde tarihsel bir evresi olması yerine, toplumsal üretimin mutlak son biçimi olarak görüldüğü sürece, sınıf savaşımı su yüzüne çıkmadığı ya da kendisini ancak dağınık ve tek tek olaylarla ortaya koyduğu sürece, ekonomi politik, bir bilim olarak kalabilir.

İngiltere'yi alalım. Orada ekonomi politik, sınıf savaşımının henüz az geliştiği dönemde doğmuştur. Onun son büyük temsilcisi Ricardo, sonunda, bilinçli olarak, sınıf çıkarlarının, ücret ve kânn, kâr ve rantın karşıtlığını, bu karşıtlığı, safça, doğanın toplumsal bir yasası kabul ederek, araştırmalannın hareket noktası yapar. Ancak, buradan hareketle, burjuva ekonomi bilimi, aşamayacağı sınırlara gelip dayanmıştır. Bu bilim, Ricardo daha hayattayken ve ona karşı olarak Sismondi'nin kişiliğinde eleştiri ile karşı karşıya geldi.[3]

Bunu izleyen 1820-1830 dönemi, İngiltere'de ekonomi politik [sayfa 22] alanında bilimsel faaliyetlerle dikkati çeker. Ricardo'nun teorisinin vulgarize edildiği, ve yayıldığı kadar, bu teorinin eski okula karşı savaşım verdiği bir dönemdi. Parlak karşılaşmalar yapıldı. O sıralarda olup bitenleri Avrupa pek az bilir, çünkü polemiklerin çoğu, yazılarda, incelemelerde, arasıra çıkan kitap ve broşürlerde dağınık olarak kalmıştır. Bu polemiğin tarafsız nitelikte oluşu -her ne kadar Ricardo'nun teorisi, bazı istisnai durumlarda burjuva ekonomisine karşı bir saldın silahı olarak kullanılmış ise de- zamanın koşullanyla açıklanabilir. Bu yandan, büyük sanayi, 1825 bunalımı ile modem yaşamının devresel çevrimini ilk kez açarak kendini gösterdiği gibi, çocukluk çağından kurtulmak üzereydi. Öte yandan, sermaye ile emek arasındaki sınıf savaşımı, siyasal bakımdan, bir yanda Kutsal İttifak çevresinde toplanan hükümetler ve feodal aristokrasi, öte yanda burjuvazinin öncülük ettiği halk kitleleri arasındaki uyuşmazlık; ekonomik bakımdan, sanayi sermayesi ile aristokrat toprak mülkiyeti arasındaki çatışma -bu çatışma, Fransa'da küçük ve büyük toprak mülkiyeti arasındaki karşıtlığın gerisinde saklı kalıyor, İngiltere'de Tahıl Yasalanndan sonra açığa çıkıyordu- sonucu arka plana

[3] Yapıtına bkz: *Zur Kritik....* s. 39 *[Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 85 vd]

itilmiş bulunuyordu. Bu sırada, İngiltere'de, ekonomi politik yazını Fransa'da, Dr. Quesnay'nin ölümünü izleyen fırtınalı ileri atılış hareketini anımsatır, ama tıpkı kocakan fırtınasının ilkyazı anımsatması gibi. Ve 1830 yılıyla birlikte tam bir bunalım patlak verdi.

Fransa ile İngiltere'de, burjuvazi, siyasal iktidan ele geçirmişti. Bundan sonra sınıf savaşımı, pratik olduğu kadar teorik olarak da gitgide daha açık ve tehdit edici biçimler aldı. Bilimsel burjuva ekonomisinin ölüm çanını çalıyordu. Artık bundan sonra bu ya da şu teoremin doğru olup olmaması değil, ama sermayeye yararlı mı yoksa zararlı mı, gerekli mi yoksa gereksiz mi, siyasal bakımdan tehlikeli mi tehlikesiz mi olduğu sözkonusuydu. Tarafsız incelemelerin yerini ücretli yanşmalar, gerçek bilimsel araştırmaların yerini kara vicdanlı ve şeytanca mazur gösterme eğilimleri almıştı. Bununla birlikte Cobden ve Bright gibi imalâtçılann başıçektiği Tahıl Yasalanna Karşı Birliğin yayınladığı dünyayı kaplayan yerliyersiz broşürlerin, bilimsel olmasa bile, toprak aristokrasisine karşı giriştikleri polemik yönünden tarihsel bir değeri vardı. Ne var ki, ondan sonra, Sir Robert Peel'in yürürlüğe koyduğu serbest ticaret mevzuatı, vülger ekonomiyi bu son dikenden de yoksun bıraktı, [sayfa 23]

Kıta Avrupasındaki 1848-1849 devrimi, İngiltere'de de etkisini göstermişti. Bilimsel bir değeri olduğunu hâlâ öne süren ve egemen sınıfların lafebeleri ve dalkavuklan olmaktan ötede bir şey olduklarını öne sürenler, sermayenin emrindeki ekonomi politik ile, proletaryanın artık daha fazla görmemezlikten gelinemeyen istekleri arasında uyum sağlama çabasına düştüler. İşte böylece, John Stuart Mill'in en iyi temsilciliğini yaptığı sığ uzlaştırma [doğdu -ç.]. Bu, burjuva ekonomisinin iflasının ilanıydı ve, büyük Rus bilgini ve eleştiricisi N. Çernişevski'nin *Mill'e Göre Ekonomi Politiğin Anaçizgileri* adlı yapıtında ustaca aydınlığa çıkarttığı bir olguydu.

Böylece, Almanya'da, kapitalist üretim tarzı, daha önce, Fransa'da ve İngiltere'de, şiddetli sınıf çatışmaları ile uzlaşmaz niteliğini gösterdikten sonra olgunluğa ulaştı. Ve üstelik, bu arada, Alman proletaryası, Alman burjuvazisinden çok daha açık bir sınıf bilincine ulaşmıştı. Böylelikle, bir burjuva ekonomi politik bilimin, ensonu Almanya'da tam olası göründüğü anda, gerçekte yeniden olanaksız duruma gelmişti.

Bu koşullar altında, onun sözcüleri, iki gruba ayrıldılar. Becerikli, işbilir kimselerden oluşan bir bölüm, en yavan ve bunun için de vül-ger ekonominin mazur gösterici en uygun temsilcisi olan Bastiat'nın

bayrağı altına toplandılar; ötekiler, bilimlerinin profesörlük yüceliğinin gururuyla uzlaşmazlan uzlaştırma çabasında olan John Stuart Mill'i izlediler. Tıpkı burjuva ekonomisinin klasik döneminde olduğu gibi onun çöküşü sırasında da Almanlar ancak öğrenci, taklitçi ve izleyici kaldılar, yabancı büyük toptancılann hizmetinde çalışan küçük perakendeci ve seyyar satıcı olmaktan kurtulamadılar. Bunun için, Alman toplumunun kendine özgü tarihsel gelişmesi,

bu ülkede, burjuva ekonomisi konusunda her türlü özgün yapıtı önlüyor, ama bu ekonominin eleştirisine açık bulunuyordu. Böyle bir eleştiri bir sınıf adına yapılacaksa, bu, ancak, tarihsel görevi kapitalist üretim tarzını yıkmak ve bütün sınıfları büsbütün ortadan kaldırmak olan sınıf, yani proletarya adına yapılabilir

Alman burjuvazisinin bilirbilmez sözcüleri, önce *Das Kapital'i,* daha önceki yazılanına yaptıkları gibi, sessizlikle öldürmeyi denediler. Bu taktiğin, zamanın koşullan ile artık uyuşmadığını görür görmez, kitabımı eleştirme bahanesi altında, "burjuvazinin kafasını huzura kavuşturmak" için reçeteler yazdılar. Ne var ki, [sayfa 24] işçi basınında -örneğin, Joseph Dietzgen'in Volksstaat'taki makalelerine bakınız- kendilerinden daha güçlü hasımlan karşılannda buldular, ki onlara borçlu olduklan yanıtı (bugüne kadar hâlâ) verememişlerdir.[4]

1872 ilkyazında *Das Kapital'in* mükemmel bir Rusça çevirisi çıktı. 3.000 tane basılan kitap nerdeyse tükenmek üzere. Daha 1871 yılında Kiev üniversitesinde ekonomi politik profesörü N. Ziber, *Teoriya tsen-nosti i kapitala D. Ricardo* ("D. Ricardo'nun Değer ve Sermaye Teorisi vb.") adlı yapıtında, benim, değer, para ve sermaye teorimden, temelleri bakımından, Smith ve Ricardo'nun öğretilerinin zorunlu bir devamı olarak sözediyordu. Bu mükemmel yapıtı okurken Batı Avrupalıyı şaşırtan şey, yazann yalın teorik tutumundaki tutarlılık ve sağlamlıktır.

Das Kapital'de kullanılan yöntem, birbiriyle çelişen çeşitli anlayışların ortaya koyduğu gibi pek az anlaşılmıştır. Öyle ki, Paris'te yayınlanan *Revue Positiviste,* beni, bir yandan, ekonomi politiği metafizik açıdan ele aldığım için, öte yandan da -düşününüz!- geleceğin aşçı dükkanları için (komtçu vari?) tarifeler düzecek yerde, salt güncel gerçeklerin eleştirel tahlillerini yaptığım için suçluyor. Metafiziklik suçlamasına karşı Profesör Ziber şöyle diyor: "Gerçek teori sözkonusu olduğu sürece, Marx'ın yöntemi, kusur ve erdemleri ortak olan en iyi teorik iktisatçıların bir okulunun, bütün İngiliz okulunun tümdengelim yöntemidir."[5] M. Block - *"Les Theoriciens du Socialisme en Allemagne", extrait du Journal des Economistes,* Juillet et Août 1872- yöntemimin analitik olduğu konusunda bir keşifte bulunuyor ve şöyle diyor: *"Parcet ouvrage M. Marx se dasse parmit les esprits analytiçues les plus emi-*

[4] Alman vülger ekonomisinin zevzek lafazanları, kitabımın üslubunu yermişlerdir. *Das Kapital'deki* yazınsal kusurları kimse benden daha fazla hissedemez. Bununla birlikte, bu baylarla okurlarının yararlanması ve zevklenmesi için, biri İngilizce biri Rusça iki yazıyı kaydedeceğim. Görüşlerime her zaman karşı olan *Saturday Revieıv,* birinci baskı ile ilgili yazısında şöyle diyordu: "Konunun sunuluş biçimi, en kuru ekonomik sorunlara bile kendine özgü bir sevimlilik veriyor." *S.-P. Vyedomosti* ("St. Petersburg Postası") 20 Nisan 1872 tarihli sayısında diyor ki: "Konunun sunuluşu, bir ya da iki büyük özelliği olan bölüm dışında, herkesçe anlaşılabilir olması, açıklığı, ve konunun bilimsel karmaşıklığına karşın olağanüstü canlılığı ile dikkati çekiyor. Bu bakımdan yazar, ... son derece kuru ve karanlık bir dille yazdıkları kitapları, sıradan ölümlülerin kafalarını çatlatan ... Alman bilginlerinin çoğunluğuna hiç benzemiyor."

[5] N. Ziber, Teoriya tsennosti i kapitala D. Ricardo vı sıvyazi sı poztneyşimi dopolneniyami i razyasneniyami, Kiev 1871, s. 170. - Ed.

nents".[6] Alman eleştiriciler, elbette, "hegelci sofistik" [sayfa 25] diye feryat ediyorlar. St. Petersburg'da yayınlanan *Vyestnik Yevropi* ("Avrupa Postası") yalnızca *Das Kapitalin* yöntemine ayırdığı bir makalede (Mayıs 1872 sayısı, s. 427-436) benim araştırma yöntemimi katı gerçekçi, ama sunuş yöntemimi, yazık ki, Almanvari diyalektik buluyor. Şöyle diyor: "İlk bakışta, eğer konunun sunuluşunun dış biçimine dayanarak bir yargıya varılırsa, Marx, sözcüğün Almanca anlamında, yani kötü anlamında, ideal filozofların en idealidir. Oysa aslında, ekonomik eleştiri konusunda kendisinden önce gelenlerin hepsinden son derece fazla gerçekçidir. Hiç bir bakımdan kendisine idealist denilemez." Ben, yazara, en iyi yanıtı, Rusça özgün metni sağlayamayacak bazı okurlarımın da ilgisini çekebileceğini umduğum kendi eleştirisinden alacağım bazı pasajlarla verebilirim.

Yöntemimin materyalist temelini tartıştığım *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'nm* "Önsöz"ünden (Berlin 1859, s. IV-VII)[7] aktarma yaptıktan sonra yazar şöyle devam ediyor: "Marx için önemli olan tek şey, incelediği olgulann yasasını bulmaktır; bu olgular, belli bir tarihsel dönemde belirli bir biçim ve karşılıklı ilişkiler içersinde oldukları sürece, onun için önemli olan, yalnızca onlara egemen olan yasa değildir. Onun için daha da önemli olan, bunların değişmelerinin ve gelişmelerinin, yani bir biçimden başka bir biçime, bir ilişkiler düzeninden, farklı bir ilişkiler düzenine geçişlerinin yasasıdır. Bu yasa, bir kez bulunduktan sonra, bunun toplumsal yaşamda ortaya çıkan etkilerini ayrın-tılanyla inceler. Bunun sonucu olarak, Marx, ancak bir tek şeyi dert edinir: Katı bilimsel incelemelerle toplumsal koşullann birbirini izleyen sıralarının zorunluluğunu göstermek, ve kendisine temel çıkış noktalan görevini yapacak gerçekleri elden geldiğince tarafsız saptamak. Bunun için, aynı zamanda, hem şeylerin bugünkü düzeninin zorunluluğunu ve hem de insanlar inansınlar ya da inanmasınlar, onun

bilincinde olsunlar ya da olmasınlar, hepsi aynı şeydir, kaçınılmaz olarak içinden geçeceği bir başka düzenin zorunluluğunu tanıtlaması yeter. Marx, toplumsal hareketi, yalnızca insan iradesinden, bilincinden ve düşüncesinden bağımsız olmakla kalmayan, tersine, onlann iradesini, bilincini ve düşüncesini belirleyen yasaların yönettiği bir doğal tarihsel süreç olarak ele alır.... Eğer uygarlık tarihinde bilinçli öğe ikincil olabilecek bir rol oynuyor-sa, o [sayfa 26] zaman açıktır ki, konusu uygarlık olan eleştirel bir inceleme, bilincin herhangi bir biçimini ya da sonucunu, herhangi başka bir şeyden daha az temel alabilir. Yani fikir değil, ancak tek başına maddi olgu, onun çıkış noktası olabilir. Böyle bir inceleme, bir olguyu, fikir ile değil, olguyla, başka bir olguyla karşı karşıya getirerek ve karşılaştırarak kendisini sınırlandırır. Bu incelemede önemli olan, incelenecek her iki

[6] "Bu yapıtla Bay Marx, en önemli analitik düşünürler arasına giriyor." -ç.

[7] Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, s. 23-28. -Ed.

olgunun olabildiğince kusursuz olması, ve gerçekten herbiri bir ötekine göre, bir evrimin farklı anlarını oluşturmalarıdır; ama hepsinden de önemlisi, ardarda dizilerin, sıralann ve böyle bir evrimin farklı aşamalarının içersinde kendilerini gösterdikleri sonuçların sıralanmasının kesin olarak tahlil edilmesidir. Ama denecektir ki, ekonomik yaşamın genel yasaları, birdir ve aynıdır, ister bugüne, ister düne uygulansınlar bir şey değişmez. Marx, bunu açıkça reddeder. Ona göre böyle soyut yasalar yoktur. Tersine, onun düşüncesine göre, her tarihsel dönemin kendi yasalan vardır.... Toplum belirli bir gelişme dönemini tamamlar tamamlamaz, belirli bir aşamadan bir ötekine geçerken, başka yasaların da etkisi altına girmeye başlar. Kısacası ekonomik yaşam, karşımıza, biyolojinin öteki kollarındaki evrim tarihine benzer bir olgu sunar. Eski iktisatçılar, ekonomi yasalan ile fizik ve kimya yasalan arasında ilişki kurduklan için, bu yasalann niteliklerini yanlış anlamışlardır. Olguların daha derinlemesine bir tahlili, toplumsal organizmalann kendi aralarında, bitkiler ya da hayvanlar kadar, temelden farklı olduğunu gösterir. Dahası var, bir tüm olarak bu organizmalann yapılannın farklı olması, tek tek organlarının gösterdiği değişiklikler, bu organlann içinde işledikleri koşulların farklı olması sonucu, bir ve aynı olgu, tamamıyla farklı yasaların egemenliği altına girer. Marx, örneğin, nüfus yasasının, her zaman ve her yerde aynı olmasını reddeder. Tersine, her gelişme aşamasının, kendine özgü nüfus yasası olduğunu öne sürer.... Üretici güçlerin değişik derecelerde gelişmeleri ile, toplumsal koşullar ve bunlara yön veren yasalar da değişir. Marx, bu görüş açısından, serma- yenin ağırlığı ile kurulan ekonomik düzeni, araştırma ve açıklamayı amaçlarken, o, yalnızca, son derece bilimsel bir biçimde ekonomik yaşamın içinde her sağlıklı incelemenin amacını formüle etmiş oluyor. Böyle bir incelemenin bilimsel değeri, belirli bir toplumsal organizmanın, kökeni, varoluşu, gelişmesi ve ölümü ile onun yerini bir başka ve daha yüksek bir organizmanın alışını düzenleyen özel yasaların [sayfa 27] açıklanmasındadır. İşte aslında da, Marx'ın kitabının değeri buradan gelir."

Yazar, benim yöntemim olarak kabul ettiği şeyi, bu derece çarpıcı ve, benim uygulamam yönünden, cömertçe ortaya koyarken, diyalektik yöntemden başka neyi anlatmış oluyor?

Kuşkusuz, sunuş yönteminin, biçim yönünden, araştırma yönteminden farklı olması gerekir. Araştırma yöntemi, işlenecek malzeme-yi aynntılanyla ele almalı, onun gelişmesinin farklı biçimlerini tahlil etmeli, iç bağıntıların esasını bulmalıdır. Ancak bu yapıldıktan sonra, gerçek hareket yeterince anlatılabilir. Eğer bu başarıyla yapılırsa, eğer ele alınan konunun yaşamı tıpkı bir aynada olduğu gibi ideal bir biçimde yansıtılırsa, karşımızda salt *a priotf* bir yapı varmış gibi gelebilir.

Benim diyalektik yöntemim, hegelci yöntemden yalnızca farklı değil, onun tam karşıtıdır da. Hegel için insan beyninin yaşam-süreci, yani düşünme süreci -Hegel bunu "Fikir" *Ç'Idea")* adı altında bağımsız

bir özneye dönüştürür- gerçek dünyanın yaratıcısı ve miman olup, gerçek dünya, yalnızca "Fikir"in dışsal ve görüngüsel *(Phenomenal)* biçimidir. Benim için ise tersine, fikir, maddi dünyanın insan aklında yansımasından ve düşünce biçimlerine dönüşmesinden başka bir şey değildir.

Hegel diyalektiğinin mistik yönünü, otuz yıl kadar önce, henüz daha moda olduğu bir sırada eleştirmiştim. Ama tam da *Das Kapital'in* birinci cildi üzerinde çalıştığım sırada, kültürlü Almanya'da gevezelik eden hırçın, küstah ve bayağı *Epigouoi,*[9] Lessing zamanında Spinoza' ya "ölmüş köpek'" diyen kahraman Moses Mendelssohn'un yaptığı gibi, Hegel'e saldırmanın tadını çıkartıyorlardı. Bu yüzden ben, açıkça bu güçlü düşünürün öğrencisi olduğumu itiraf ettim ve hatta, değer teorisi bölümünde yer yer ona özgü ifade biçimlerine de kur yaptığım oldu. Hegel'in elinde diyalektiğin mistisizmle bozulması, ayrıntılı ve bilinçli bir biçimde diyalektiğin genel işleyiş biçimini, ilk kez onun sunmuş olduğu gerçeğini örtemez. Hegel'de diyalektik başaşağı duruyor. Mistik kabuk içersindeki aklauygun özü bulmak istiyorsanız, onun yeniden ayakları üzerine oturtulması gerekir.

Mistikleştirilmiş biçimi ile diyalektik, Almanya'da moda olmuştu, çünkü şeylerin mevcut durumunu yüceltiyor ve ululuyor gibi [sayfa 28] görünüyordu. Oysa aklauygun biçimiyle diyalektik, burjuvazi ile onun doktriner sözcüleri için bir rezalet ve iğrençliktir, çünkü şeylerin mevcut bugünkü durumunu olumlu yanlanyla kavrar, aynı zamanda da, bu durumun yadsınmasını, onun kaçınılmaz çöküşünün anlaşılmasını içerir; çünkü diyalektik, tarihsel olarak gelişmiş olan her toplumsal biçimi akışan bir

hareket içinde görür ve bu yüzden, onun geçici niteliğini, onun anlık varlığından daha az olmamak üzere hesaba katar; hiç bir şeyin zorla kabul ettirilmesine izin vermez, özünde eleştirici ve devrimcidir. Kapitalist topluma özgü çelişkiler, içinde büyük sanayiin yaşadığı ve doruk noktası genel bunalımlar olan dönemsel çevrim değişiklikleri içersinde, en çarpıcı biçimde, deneyimli burjuvayı etkiler. Henüz başlangıç aşamasında olsa da, böyle bir bunalım bir kez daha yaklaşıyor; alanının evrenselliği ve hareketinin yoğunluğu, diyalektiği, yeni, kutsal Prusya-Alman imparatorluğunun başındaki türedi asalaklannın kafalarına bile sokacaktır, [sayfa 29]

Londra, 24 Ocak 1873 KARL MARX

[8] Önsel. -ç.

[9] *Epigonentum,* mukallitler, -ç.

FRANSIZCA BASKIYA ONSOZ VE SONSOZ

FRANSIZCA BASKIYA ONSOZ

Yurttaş Maurice La Châtre'a

Değerli Yurttaş,

Das Kapital'in çevirisini bir dizi kitap halinde yayınlama fikrinizi sevinçle karşılıyorum. Böylece kitap, işçi sınıfına daha kolay ulaşacaktır; bu, benim için her şeyden önemlidir.

Bu, önerinizin güzel yanıdır, ama madalyonun bir de öteki yüzü var: benim kullandığım ve ekonomik konulara daha önce uygulanmayan tahlil yöntemi, başlangıçtaki bölümlerin okunmasını epeyce güçleştirmekte, ve bu yöntemin, sonuca varmakta daima sabırsız davranan, genel ilkeler ile tutkulannı harekete getiren acil sorunlar arasındaki ilişkiyi hemen anlamaya meraklı Fransız halkını, bu arzusuna hemen ulaşmayacağı için hayal kırıklığına uğratmasından korkulur.

Gerçek ardında koşan girişken okurları önceden uyarmak ve [sayfa 30] hazırlıklı olmalarına dikkatlerini çekmek dışında, bu güçlüğün

yenilmesi konusunda elimden bir şey gelmez. Bilime giden düz yol yoktur, ve ancak onun dik patikalannda yorucu tırmanmalan göze alanlar aydınlık doruklanna ulaşabilirler.

İnanınız bana, değerli yurttaş,

En içten duygularımla.

Londra, 18 Mart 1872 KARL MARX

FRANSIZCA BASKIYA SONSOZ

Bay J. Roy, elden geldiğince tam ve hatta sözcüğü sözcüğüne bir çeviri yapmayı amaç edinmiş ve bu amacını büyük bir titizlikle tamamlamıştır. İşte onun bu titizliği, beni, okurun daha iyi anlaması için, metinde bazı değişiklikler yapmaya zorladı. Kitap, kısımlar halinde yayınlandığı için, günü gününe yapılan bu değişiklikler, aynı özenle olmamış, bu yüzden üslupta bir uyum sağlanamamıştır.

Bir kez, bu gözden geçirme işine girişince, bunu, esas alınan özgün metinde de (Almanca ikinci baskı) yapmaya yöneldim, yani bazı tartışmaları yalınlaştırmak, bazılarını tamamlamak, ek tarihsel ve istatistik malzeme vermek, eleştirici görüşler eklemek vb. gibi. Bunun için, Fransızca bu baskının yazınsal kusurlan ne olursa olsun, aslında bağımsız, bilimsel bir değeri vardır ve Almanca bilen okurlar tarafından bile, bu baskıya başvurulmalıdır.

Aşağıda, Almanca ikinci baskının sonsözünden, ekonomi politiğin Almanya'da gelişmesi ve bu yapıtta kullanılan yöntemle ilgili pasajları veriyorum, [sayfa 31]

Londra, 28 Nisan 1875 KARL MARX

ALMANCA ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

BU üçüncü baskıyı hazırlamak Marx'a kısmet olmadı. Şimdi, büyüklüğü karşısında hasımlannın bile saygı ile eğildikleri bu güçlü düşünür, 14 Mart 1883'te öldü.

Bu üçüncü baskıyı olduğu kadar, Marx'ın müsvedde halinde bıraktığı ikinci cildi hazırlama görevi de, Marx'ın kişiliğinde kırk yıllık en iyi ve en gerçek dostunu yitiren, ona sözle anlatılamayacak kadar çok şey borçlu olan, bana düşüyor. Burada görevimin birinci bölümünü nasıl yerine getirdiğimi okura anlatmam gerekiyor.

Marx, birinci cildin büyük bir kısmını yeniden yazmak, birçok teorik noktayı daha tam formüle etmek, yenilerini katmak, tarihsel ve istatistik malzemeyi en son bilgilerle tamamlamak istiyordu. Ama, sağlık durumunun bozulmasi ve ikinci cildin baskıya hazırlanması gibi ivedi zorunluluklar, onu bu düşünceden caymak [sayfa 32] zorunda bıraktı. Yal-

nızca en gerekli değişiklikler yapılacak, Fransızca baskıda *(Le Capital, par Kari Marx,* Paris, Lachâtre 1873) zaten bulunan ekler konulacaktı.

Marx'ın bıraktığı kitaplar arasında yer yer düzelttiği ve üzerinde Fransızca baskıya atıflar yaptığı Almanca bir nüsha ile, kesinlikle kullanacağı pasajlan işaretlediği Fransızca bir nüsha vardı. Bu

değişiklikler ve ekler, birkaç, istisna dışında kitabın son kısmında [bu baskıda sondan ikinci kısmında], "Sermaye Birikimi"nde yapılmıştı. Bundan önceki kısımlar daha derinlemesine elden geçirilmişken, burada, bir önceki metin, özgün müsveddeyi başka herhangi bir yerde olduğundan daha yakından izlemiştir. Bu yüzden anlatım daha canlı, amaç daha kısa yoldan anlatılmış, ama aynı zamanda daha özensiz, İngilizce deyimlerle dolu, zaman zaman bulanıktı; kanıtların sunuluşunda yer yer boşluklar vardı, bazı önemli aynntılara yalnızca dokunulmakla yetinilmişti.

Marx, anlatım yönünden birçok kısımlan, baştan sona değiştirmiş ve hem metin üzerinde, hem de çeşitli konuşmalarımızda, İngilizce teknik terimler ile İngilizceye özgü terimlerin ayıklanmasında, nereye kadar gidebileceğimi bana göstermişti. Marx, ekler ve tamamlayıcı metinler üzerinde her fırsatta duracaktı ve Fransızcanın yumuşaklığını kendi özlü Almancası ile değiştirecekti; ben, bunları aktarırken, asıl metinle elden geldiğince uyum sağlamakla yetinmek zorunda kaldım.

Böylece, bu üçüncü baskıda, bizzat yazarın değiştireceğinden kesinlikle emin olmadıkça, bir tek sözcük değiştirilmedi. Das Kapital'e Alman iktisatçılar'inin kullanmak alışkanlığında oldukları çapraşık ifadeyi sokmak aklımın ucundan bile geçmedi; örneğin bu karmakarışık dilde, peşin parayla, başkalarının emeğini satın almış olana iş-veren (Arbeitgeber), ücret karşılığı emeği satın alınmış olana da iş-alan (Ar-beitnehmer) deniyor. Fransızca'da da, "travail" sözcüğü günlük yaşamda "iş" anlamında kullanılır. Ama, kapitaliste donneur de travail (iş-veren) ya da işçiye receveur de travail (iş-alan) diyen bir iktisatçıya Fransızlar haklı olarak deli gözüyle bakarlar.

Aynı biçimde, metin boyunca kullanılan İngiliz para, uzunluk ve ağırlık ölçülerini şimdiki Alman eşdeğerlerine çevirmeye de kalkışmadım. Birinci baskı yayınlandığı sırada Almanya'da, yılda kaç gün varsa, hemen hemen bir o kadar da uzunluk ve ağırlık ölçüsü vardı. Bundan başka, iki çeşit mark (Reichsmark o sırada, [sayfa 33] 1830'lann sonlarında yalnızca onu icat eden Soetbeer'in hayalinde mevcuttu), iki çeşit Gulden ve en az üç çeşit taler vardı ki, bunlann bir tanesine neue Zvveidrittel deniyordu. Doğabilimlerinde metrik sistem, dünya piyasasında İngiliz uzunluk ve ağırlık birimleri egemendi. Bu durumda, neredeyse bütün verilerini, İngiliz sanayi ilişkilerinden alan bir kitap için İngiliz ölçü birimleri oldukça doğaldı. Dünya piyasasındaki koşullar pek az değiştiği, demir ve pamuk gibi kilit sanayilerde İngiliz ağırlık ve uzunluk birimleri hemen hemen tamamen egemen olduğu için sözü edilen son neden, bugün için de geçerlidir.

Son olarak, pek az anlaşılmış olan Marx'ın aktarmalar konusunda uyguladığı yöntem üzerine birkaç söz söylemek isterim. Yalnızca bir olayın anlatıldığı ya da açıklandığı durumlarda, diyelim ki, İngiliz Mavi kitaplarından yapılan aktarmalar, kuşkusuz yalnız belgesel kanıt işini görürler. Oysa, başka iktisatçıların teorik görüşlerinin alırdığı yerlerde durum böyle değildir. Burada, aktarmanın amacı, ekonomik bir fikrin, gelişme süreci içinde ilk kez ne zaman ve kimin tarafından açık ve seçik bir biçimde ortaya konulduğunu belirtmektir. Burada tek kaygı, sözkonusu ekonomik kavramın, bilim tarihi yönünden bir değer taşıması ve zamanın ekonomik durumunun azçok uygun bir biçimde teorik bir ifadesi olmasıdır. Yoksa, bu kavramın, yazann görüş açısından, hâlâ mutlak ya da nispi bir geçerliliğe sahip olması, ya da bütünüyle tarihe karışmış bulunması sözkonusu değildir. Demek ki, bu aktarmalar, yalnızca metne eklenilen devamlı bir yorum, iktisat biliminin tarihinden alınan bir yorum oluyor ve ekonomi teorisindeki önemli ilerlemelerin tarihleri ile bu ilerlemeleri sağlayanları saptıyor. Ve bu, o güne kadar tarihiçileri, ancak kariyeristlerin özelliği olan cehalet eğilimleriyle sivrilmiş bulunan bir bilim için pek gerekliydi. İkinci baskının sonsözünden de anlaşılacağı üzere Marx'ın niçin ancak istisnai durumlarda Alman ikti-satçılanndan aktarmalar yaptığı şimdi aydınlanmış oluyor.

İkinci cildin 1884 yılı içinde yayınlanabileceğini umuyoruz, [sayfa 34]

Londra, 7 Kasım 1883 FRİEDRİCH ENGELS

İNGİLİZCE BASKIYA ONSOZ

DAS KAPİTAL'm İngilizce bir baskısının yayınlanması için bir gerekçe göstermenin gereği yoktur. Tersine, bu kitapta savunulan teorilerin, hem İngiliz, hem Amerikan süreli yayınlarında ve yazınında sürekli olarak sözü edildiği, bazan saldınya uğradığı, bazan savunulduğu, yorumlandığı ve yanlış yorumlandığı gözönüne alınırsa, bu İngilizce baskının bugüne kadar niçin geciktiğinin açıklanması bile beklenebilir.

Yazann 1883'te ölümünden hemen sonra, bu yapıtın İngilizce bir baskısının gerçekten gerekli olduğu ortaya çıktığı zaman, Marx ile bu satırların yazarının uzun yıllardır dostu olan ve kitapla belki de herkesten fazla yakınlığı bulunan Mr. Samuel Moore, Marx'ın yazınsal varislerinin bir an önce halka ulaştırmak istedikleri çeviriyi yapmayı kabul etti. Müsveddeleri, yapıtın aslı ile karşılaştıracak ve tavsiyeye değer gördüğüm değişiklikleri [sayfa 35] önerecektim. Ancak, çok geçmeden, Mr. Moore'un

işleri çeviriyi hepimizin istediği hızda bitirmesine engel olunca, Dr. Ave-ling'in, yapıtın bir bölümünü üzerine alma önerisini sevinerek kabul ettik. Aynı zamanda, Marx'ın en küçük kızı Bayan Aveling,

aktarmaları gözden geçirmeyi ve İngiliz yazarlan ile Mavi kitaplardan alınmış ve Marx tarafından Almancaya çevrilmiş pek çok pasajın yerine asıllarını koymayı önerdi. Birkaç kaçınılmaz istisna dışında bu, bütünüyle yapılmış bulunuyor.

Kitabın aşağıdaki kısımlan Dr. Aveling tarafından çevrilmiştir: (1) Onuncu Bölüm (İşgünü), ve Onbirinci Bölüm (Artı-değer Oranı ve Kitlesi); (2) Altıncı Kısım (Ücret, Ondokuzuncu Bölümden Yirmiikinci Bölüme kadar); (3) Yirmidördüncü Bölümün son kısmını, Yirmibeşinci Bölümü ve Sekizinci Kısmın tamamını (Yirmialtıncı-Otuzüçüncü Bölümler) kapsamak üzere, Yirmidördüncü Bölümün Dördüncü kesiminden (Birikimin Miktarını vb.) kitabın sonuna kadar olan kısım; (4) yazann iki önsözü. Kitabın geri kalan kısmı Mr. Moore tarafından çevrilmiştir. Çevirmenlerin herbiri, yalnızca kendi payına düşen kısımlardan sorumlu olduğu halde, ben, yapıtın tümünün ortak sorumluluğunu taşıyorum.

Çalışmamız boyunca esas alınmış olan Almanca üçüncü baskısı Marx'ın bıraktığı ve ikinci baskının, 1873'te yayınlanmış Fransızca metindeki işaretli pasajlar ile değiştirilecek pasajlarını gösteren notlann yardımıyla, 1883'te ben hazırlamıştım.[1] Böylece ikinci baskının metninde yapılan değişiklikler, on yıl kadar önce Amerika'da tasarlanan, ama yeterli ve uygun bir çevirmen bulunamaması nedeniyle vazgeçilen İngilizce çeviri için Marx'ın hazırladığı müsveddelerde öngörülen değişikliklere genellikle uygun düşmüştür. Bu müsveddeleri, bize, yararlanmamız için eski dostumuz Hoboken, N[ew] J[ersey]'den Bay. F. A. Sorge verdi. Bu müsveddelerde, Fransızca baskıya dayanılarak yapılacak daha başka değişikliklere de işaret ediliyor; ama üçüncü baskı için elde bulunan son talimattan epeyce eski olduklanndan, bunları, özellikle güçlükleri yenmemize yardımcı olduğu durumlar dışında, serbestçe kullanmaya kendimi yetkili görmedim. Aynı şekilde, güç pasajların çoğunun çevirisi sırasında, aslındaki tam anlamdan bir şeyler feda edilmek zorunda kalındığında, bizzat yazann neleri [sayfa 36] feda edebileceğinin bir ölçüsü olarak Fransızca metne başvurulmuştur.

Bununla birlikte, okuru, gene de bir güçlükten kurtarabilmiş değiliz: bazı terimlerin yalnız günlük yaşamda değil, ekonomi politikte kullanılan anlamından farklı anlamda kullanılması. Ama bu, kaçınılmazdı. Bir bilimin her yeni yönü, bu bilimin teknik terimlerinde bir devrim içerir. Hemen hemen her yirmi yılda bir, terminolojisinin tümü köklü olarak değişen ve bir dizi farklı adlar almamış tek bir organik bileşim bul-

[1] *Le Capital,* par Kari Marx. Traduction de M. J. Roy, entierement revisee par L'auteur. Paris. Lachâtre. Bu çeviri, özellikle kitabın son kısmında, Almanca ikinci baskının metnindeki önemli değişiklikleri ve ekleri içermektedir.

manızın zor olduğu kimya biliminde, bu, en iyi biçimde görülür. Ekonomi politik, genellikle, ticaret ve sanayi yaşamının terimlerini olduklan gibi almakla ve bunlarla iş görmekle yetinmiş, böyle yaparak, bu terimlerin ifade ettikleri dar çerçeve içersine kendisini hapsettiğini tamamen gözden kaçırmıştır. Böylece, hem kârın ve hem de rantın, emekçinin işverenine sağlamak zorunda kaldığı ürünün ödenmemiş bölümünün parçalan (son ve tek sahibi olmamakla birlikte ona ilk elkoyan kimsedir) olduğunun tamamen farkında bulunulmasına karşın, henüz İngiliz klasik ekonomi politiği bile, kâr ve rantlann kabul edilmiş kavramlannın ötesine asla gidemedi, ürünün bu karşılığı ödenmemiş kısmını (Marx, buna, artı-ürün diyor) bir tüm olarak bütünlüğü içersinde hiç incelemedi ve bunun için de, bunun ne kaynağı, ne niteliği, ne de değerinin daha sonraki bölüşümünü düzenleyen yasalar üzerinde açık bir kavrayışa ulaşamadı. Aynı biçimde, tarımsal ya da el zanaatları dışında kalan bütün sanayi, hiç bir ayrım gözetilmeksizin manüfaktür terimi içersinde toplanmış, böylece iktisat tarihinin büyük ve temelden farklı iki dönemi, yani el işçiliği çerçevesi içinde işbölümüne dayanan asıl manüfaktür dönemi ile makineye dayanan büyük sanayi dönemi arasındaki ayrım gözden kaçınlmıştır. Aynca, modem kapitalist üretimi, insanlığın iktisat tarihinde yalnızca bir geçiş aşaması olarak gören bir teorinin, bu üretim biçimine değişmez ve sonsuz gözüyle bakan yazarların alışkın olduklan terimlerden farklı terimler kullanmak zorunda kalacağı apaçıktır.

Yazann aktarmalar yaparken uyguladığı yöntem konusunda birkaç söz söylemek yersiz olmasa gerekir. Çoğu zaman, başka kaynaklardan yapılan aktarmalar, bilindiği gibi, metinde öne sürülen olumlamaları desteklemek için belgesel kanıt olarak kullanılırlar. Ama birçok durumda, belli bir düşüncenin ilkönce ne zaman, nerede ve kim tarafından açık-seçik öne sürüldüğünü [sayfa 37] göstermek için iktisatçı yazarlardan pasajlar aktarılır. Bu görüş belli bir zamanda egemen olan toplumsal üretim ve değişim koşullannın azçok yeterli bir ifadesi olarak önem taşıyorsa, Marx'ın bu görüşü kabul edip etmemesine ya da genel olarak geçerli olup olmamasına bakılmaksızın, aktanlır. Bu aktarmalar, bu nedenle, bilim tarihinden alınmış sürekli bir açımlama olarak metni tamamlarlar.

Çevirimiz, yapıtın yalnızca Birinci Kitabını [cildini] kapsıyor. Ama bu ilk kitap, geniş ölçüde kendi başına bir bütündür ve yirmi yıldır bağımsız bir yapıt olarak kabul edilmiştir. 1885'te Almanca olarak benim yayımladığım İkinci Kitap [cilt], 1887'nin sonundan önce yayımlanması olanağı bulunmayan Üçüncü Kitap [cilt] olmaksızın mutlaka noksan olacaktır. Üçüncü Kitabın özgün Almancası yayınlandığı zaman, bunların her ikisinin de İngilizce baskısını hazırlamayı düşünmek zamanı gelmiş olacaktır.

Das Kapitale Kara Avrupası'nda çoğu zaman "işçi sınıfının İncil'i" denir. Bu yapıtta ulaşılan sonuçlann, yalnızca Almanya ve İsviçre'de

değil, Fransa'da, Hollanda'da, Belçika'da, Amerika'da ve hatta İtalya'da ve İspanya'da her geçen gün giderek artan ölçüde büyük işçi sınıfı hareketinin temel ilkeleri haline geldiğini; her yerde, işçi sınıfının, varılan bu sonuçlarda, kendi durumunun ve özlemlerinin en uygun ifadesini bulduğunu gitgide daha çok farkettiğini, bu hareketi yakından bilen hiç kimse yadsımayacaktır. Ve İngiltere'de de Marx'ın teorileri, şu anda bile, işçi sınıfı saflannda olduğu kadar "kültürlü" kimseler arasında da yayılmakta olan sosyalist hareket üzerinde güçlü bir etki yapmaktadır. Ama hepsi bu değil, İngiltere'nin ekonomik durumunun esaslı bir incelemeye tâbi tutulması gereğinin karşı konulmaz ulusal bir zorunluluk olarak duyulacağı zaman hızla yaklaşmaktadır. Üretimin sürekli ve hızlı genişlemesi ve bu nedenle de pazarlar olmadan işlemesi mümkün olmayan İngiliz sanayi sistemi, bir durgunluğa giriyor. Serbest ticaret kaynaklarını tüketmiş durumda; ve Manchester bile, kendi eski ekonomik inançlarından şüphe eder durumda.[2] Hızla gelişen yabancı sanayi, her yerde, yalnızca [sayfa 38] gümrük duvarlarıyla korunan pazarlarda değil, açık pazarlarda da ve hatta Manş'ın bu tarafında bile İngiliz üretiminin karşısına dikilmiş bulunuyor. Üretici güç, geometrik oranla arttığı halde, pazarlar olsa olsa aritmetik oranla büyüyor. 1825'ten 1867'ye kadar durmadan yinelenegelen onar yıllık durgunluk, gönenç, aşın üretim ve bunalım dönemleri, gerçekten ömrünü tamamlamış gibi görünüyor; ama yalnızca bizi devamlı ve süreğen bir depresyonun bataklığına bırakmak için. Özlemle beklenen gönenç dönemi gelmeyecek; bunu haber veren belirtileri görmemizle bunlann ufukta kaybolmalan bir oluyor. Bu arada, birbirini izleyen her kış, "bu işsizleri ne yapmalı?" büyük sorununu yeniden ortaya çıkanyor, ama işsizlerin sayısı yıldan yıla kaba-rırken, bu soruyu yanıtlayacak kimse yok; ve biz, sabırları tükenen işsizlerin, yazgılarını kendi ellerine alacakları anı neredeyse hesap edecek hale geldik. Kuşkusuz, teorisinin tümü, İngiltere'nin ekonomik tarihinin ve koşullannı bir ömür boyu incelenmesinin sonucu olan ve bu çalışmada, hiç değilse Avrupa'da, İngiltere'nin barışçı ve yasal yollarla kaçınılmaz toplumsal devrimin tümüyle etkilenebileceği biricik ülke olacağı sonucuna varan bir adamın sesine, böyle bir anda, kulak vermek gerekir. O, aynı zamanda, bu barışçı ve yasal devrime, İngiliz egemen sınıflannın "köle yanlısı bir isyan" olmaksızın boyun eğeceklerini pek ummadığını da sözlerine eklemeyi kuşku yok ki hiç unutmadı, [sayfa 39]

5 Kasım 1886 FRIEDRICH ENGELS

[2] Manchester Ticaret Odasının bugün öğleden sonra yapılan üç aylık toplantısında, serbest ticaret konusunda ateşli bir tartışma oldu. "İngiltere'nin serbest ticaret örneğini başka ülkelerin izlemesi için 40 yıl boşu boşuna bekleyen bu oda, bu durumun yeniden gözden geçirilmesi zamanının geldiği düşüncesindedir" anlamında bir karar tasarısı önerildi. Karar tasarısı 21'e karşı 22 oyla, yani bir oy farkı ile reddedildi. - *Evening Standard,* 1 Kasım 1886.

ALMANCA DÖRDÜNCÜ BASKIYA ONSOZ

DÖRDÜNCÜ baskı, hem metne hem de dipnotlara son biçimlerini vermemi gerektiriyordu. Aşağıdaki kısa açıklama, bu görevi nasıl yerine getirdiğimi gösterecektir.

Fransızca baskı ile Marx'ın müsvedde notlarını bir kez daha karşılaştırdıktan sonra, Almanca metne, bu çeviriden bazı eklemeler daha yaptım. Bunlar şu sayfalardadır: s. 80 (3. baskıda s. 88) [bu baskıda s. 131], s. 458-60 (3. baskıda s. 509-10) [bu baskıda s. 502], s. 547-51 (3. baskıda s. 600) [bu baskıda s. 600-604] s. 591-93 (3. baskıda s. 644) [bu baskıda s. 644-646] ve s. 596 (3. baskıda s. 648) [bu baskıda s. 648-649] dipnot 1 [bu baskıda not 86]. Ayrıca, Fransızca ve İngilizce baskıları örnek alarak, maden işçileri ile ilgili uzun dipnotu metne kattım (3. baskıda s. 509-15, 4. baskıda s. 461-67) [bu baskıda s. 506-514]. Öteki küçük değişiklikler, tamamen teknik niteliktedir, [sayfa 40]

Bunlardan başka, özellikle tarihsel koşullann gerektirdiği yerlerde birkaç açıklayıcı not daha ekledim. Bütün bu ek dipnotlar köşeli parantez içine alınmış ya da adımın ilk harfleriyle ya da "D. H." harfleri ile gösterilmiştir.[3]

Bu arada, İngilizce baskının yayınlanması ile birçok aktarmaların baştan sona gözden geçirilmesi zorunlu duruma gelmişti. Bu baskı için Marx'ın en küçük kızı Eleanor, bütün aktarmalan asıllanyla karşılaştırmak işini üzerine aldı ve böylece İngilizce kaynaklardan alınan ve büyük çoğunluğu oluşturan aktarmaların, Almancadan tekrar çevirileri değil, İngilizce asılları verilmiş oldu. Dördüncü baskıyı hazırlarken bu metne başvurmak işi de, bana düşüyordu. Bu karşılaştırma çeşitli küçük yanlışlıklan ortaya çıkarttı. Kısmen not defterinden kopya edilirken yapılan yanlışlıklar yüzünden, kısmen de üç baskının birikmiş baskı yanlışlıklan yüzünden bazı sayfa numaralan yanlış gösterilmişti; böylesine büyük aktarmalar not defterinden alınırken kaçınılmaz olarak yanlış yerlere konmuş ya da işaretler atlanmıştı; yer yer bazı sözcükler isabetsiz çevrilmiş; Marx'ın henüz İngilizce bilmediği ve İngiliz iktisatçılarını Fransızca çevirilerinden okuduğu, 1843-45 yıllarına ait Paris'te tutulmuş eski not defterlerinden alınan pasajlarda, örneğin şimdi İngilizce asıllarından yararlanılan Steuart, Ure vb. yazarlardan alınan pasajlarda, dilden dile yapılan iki çeviriden dolayı ufak-tefek anlam farklan ortaya çıkmış ve buna benzer bazı küçük yanlışlar ya da ihmaller olmuştu. Ancak, dördüncü baskıyı daha

öncekilerle karşılaştıran herkes, bütün bu yorucu gözden geçirme ve düzeltmelerin yapıtta sözü edilmeye değer en küçük bir değişiklik yapmadığı kanısına varacaktır. Yapıtta yalnızca bir tek aktarmanın, Richard Jones'tan yapılan aktarmanın asıl metindeki yeri bulunamamıştır (4. baskı; s. 562, dipnot 47). Marx, belki de kitabın adını yazarken atlamış olacak[4] Öteki bütün aktarmalar inandırıcılık değerini aynen korumakla ya da bugünkü tam biçimleriyle bu değeri daha da artırmaktadırlar.
Bununla birlikte, şimdi burada eski bir öyküye dönmek gereğini duyuyorum, [sayfa«ı
Benim bildiğim kadanyla, Marx tarafından yapılan aktarmalardan yalnız bir tanesinin doğruluğu şüphe konusu olmuştur. Bu konu onun ölümünden sonra da devam ettiği için burada onu bilmemezlikten gelmem yerinde olmaz.
17 Mart 1872 tarihinde Alman Sanayiciler Birliğinin, Berlin'de yayınlanan organı *Concordia'da* "Kari Marx Nasıl Aktanr?" başlıklı imzasız bir yazı çıktı. Yazıda, ahlaka sığmayan ve yakışıksız bir dille, Gladstone'un 16 Nisan 1863 tarihli Bütçe Konuşmasından yapılan aktarmanın (Ulus-

[3] İngilizce ve Türkçe çeviride köşeli parantez [ ] içinde verilmiş ve "F.E." harfleri ile simgelenmiştir. -Ed.

[4] Marx, kitabın adında değil, sayfa numarasında yanlışlık yapmıştır. Sayfa 37 yerine 36 yazmıştır. (Bu baskıda s. 615.) -*Ed.*

lararası İşçi Birliğinin 1864 yılı *Açış Konuşmasında* ve sonra tekrar *Kapi*-to/'in I. cilt, s. 617, 4. baskı; s. 671, 3. baskı) [bu baskıda s. 669] tahrif edildiği iddia ediliyor ve, "bu başdöndürücü servet ve kudret artışı ... tamamıyla mülk sahibi sınıflarla sınırlı bir artıştır" tümcesindeki tek bir sözcüğün bile Hansard'ı[5] stenoyla tutulmuş (yarı-resmi) raporunda bulunmadığı öne sürülüyordu. "Ama bu tümce Gladstone'un konuşmasının hiç bir yerinde yok. Orada, tam karşıtı ifade edilmiştir." (Altı çizilerek devam ediliyor): *"Bu tümce, hem biçim, hem öz olarak, Marx tarafından araya sıkıştırılmış bir yalandır."*
Concordia'nm bu sayısı; Marx'a Mayısta gönderilmişti; Marx, 1 Haziran tarihli *Volksstaat'da* adsız yazara karşılık verdi. Aktarma için hangi gazete haberinden yararlandığını anımsayamadığı için önce iki İngilizce yayında çıkmış aynı anlamdaki parçayı, sonra da *The Times'la* çıkan haberi belirtmekle yetindi. Bu gazeteye göre Gladstone şöyle söylemişti:
"That is the state ofthe case as regards the wealth ofthis coun-try. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at ali of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes possessed of property."[6] [sayfa 42]
Görüldüğü gibi, Gladstone, burada, böyle olsaydı üzülürdüm, diyor, oysa *böyledir,* bu başdöndürücü servet ve kudret artışı tamamen mülk sahibi sınıfa inhisar ediyor. Yan-resmi Hansard'a gelince Marx şöyle devam *ediyor.* "Daha sonra üzerinde oynanan metinde *[zurecht-gestümpert),* Bay Gladstone, bir İngiliz maliye bakanının ağzından çıktığında, kuşkusuz, saygınlığını yitirecek bu pasajı değiştirecek *\wegzupfu-schen]* kadar kurnazdı. Aslında bu, İngiliz parlamentosunda gelenekselleşmiş bir usuldür ve hiç de küçük Lasker'in, Bebel'e karşı bir buluşu değildir."
Adsız yazar kızdıkça kızıyor. 4 Temmuz tarihli *Concordia'da* çıkan yanıtında, ikinci elden kaynakları bir yana itiyor ve parlamentoda yapılan konuşmalan, steno ile tutulan tutanaklardan almanın "âdet" olduğunu alçakgönüllülükle belirtiyor; bununla birlikte, *The Times'la* çıkan haber ile ("tahrif edilmiş" tümceyi içeren haber) Hansard'ın metninin (bu tümceyi almayan) "esasta birbirine tamamen uyduğunu", oysa, aynı biçimde *The Times'm* haberinin, *"Açış konuşmasındaki o*

[5] İngiliz parlamentosundaki konuşmaların resmi olarak yayınlandığı tutanaklar, -ç.

[6] "Bu ülkenin zenginliği yönünden işte durum böyle. Ben kendi payıma, bu baş döndürücü servet ve kudret artışının varlıklı sınıflarla sınırlı olduğu inancında olsaydım, bunu kaygıyla ve a-cıyla karşılardım. Bu, çalışan halkın durumunu hiç dikkate almıyor. Belirttiğim ve sanırım doğru hesaplara dayanan bu artış, tamamıyla mülk sahibi sınıflarla sınırlı bir artıştır." -ç.

mahut pasajın tam karşıtını" içerdiğini de sözlerine ekliyor. Bu adam, *The Times'm* haberinin, o "mahut pasaj" ile birlikte "onun karşıtını" da açıkça içerdiği gerçeğini özenle gizliyor. Bütün bunlara karşı gene de adsız yazar batağa saplanıp kaldığını ve ancak yeni bir hilenin kendisini kurtarabileceğini hissediyor. Böylece, yukarda gösterdiğimiz gibi kendi makalesi "küstahça yalanlarla" dolu olduğu, ve "kötü niyet", "hilekârlık", "uydurma beyan", "şu uydurma aktarma", "küstahça yalancılık", "tamamıyla tahrif edilmiş bir aktarma", "bu tahrifat", "tek sözcükle rezilce" vb. gibi yüce sövgülerle süslü bulunduğu halde, konuyu başka bir alana kaydırmayı gerekli görüyor ve bunun için "ikinci bir makalede biz (yani yalancı olmayan adsız yazar), Gladstone'un sözlerine atfettiğimiz anlamı açıklayacağız" vaadinde bulunuyor. Sanki hiç bir değer taşımayan özel düşüncesinin konuyla herhangi bir ilişkisi varmış gibi. Bu ikinci makale, 11 Temmuz tarihli *Concordia'da* çıktı.
Marx, gene 7 Ağustos tarihli *Volksstaat'la* karşılık verdi ve bu kez de sözkonusu pasajın 17 Nisan 1863 tarihli *Morning Star* ve *Mor-ning Advertiser'm* haberlerindeki metnini yayınladı. Her iki habere göre de, Gladstone, bu başdöndürücü servet ve kudret artışının "varlıklı sınıflara" inhisar ettiğine inanmış olsaydı, bunu kaygı verici vb. bir durum olarak kabul edeceğini söylüyordu, [sayfa 43] Ama bu artış,

gerçekten "tamamen mülk sahibi sınıflara inhisar *ediyordu".* Böylece bu haberler de sözcüğü sözcüğüne "uydurularak metne katılmış" tümceyi yineliyorlardı. Marx, ayrıca, *The Times* ve Hansard'ın metinlerini karşılaştırarak, birbirlerinden ayn olarak ertesi sabah çıkan üç gazetenin haberlerinin içeriklerinin eşdeğer olmasıyla bu tümcenin gerçekten söylendiğini, Hansard'ın bilinen "âdetlere" göre gözden geçirilen metninde bulunmadığını ve Gladstone'un bu tümcesinin Marx'ın sözleriyle "sonradan kayıplara karışmış olduğunu" bir kez daha saptıyor. Ensonu, Marx, bu adı belirsiz yazarlarla daha fazla uğraşacak zamanı olmadığını bildiriyor. Yazara da herhalde bu kadan yetmiş olmalı ki, Marx'a *Concordia'nm* başka sayısı gönderilmiyor.

Bununla sorun kapanmış gibi görünüyordu. Gerçi sonraları bir iki kez Cambridge Üniversitesi ile ilişkisi olan kimselerden, Marx'ın *Ka-pital'de* tariflere sığmaz bir yazınsal cinayet işlediği yolunda esrarengiz söylentiler bize kadar ulaştı. Ancak bütün araştırmalanmıza karşın, kesin hiç bir şey öğrenilemedi. Ardından, Kasım 1883'te Marx'ın ölümünden sekiz ay sonra, *The Times'la* Trinity College, Cambridge başlıklı ve Sedley Taylor imzalı mektup çıktı. En tatlı cinsten şirket işleriyle gönül eğlendiren bu küçük adam, durup dururken bizi ensonu yalnız Cambridge nakli rivayetler konusunda değil, *Concordia'daki* adsız yazar konusunda da aydınlatmış oldu.

"Son derece garip görünen şey", diyordu Trinity College'in küçük adamı, "Gladstone'un [Açış] konuşmasından açıkça kötü niyetle yapılan aktarmayı ... teşhir etmek işinin *Profesör Brentano'ya* (o sırada

Breslau, şimdi Strasburg Üniversitesinden) ait olmasıdır. Bay Kari Marx ... önce aktarmayı savunmaya çalışmış, ama, Brentano'nun ustaca yürüttüğü saldırılann kendisini düşürdüğü öldürücü acz içersinde, Bay Gladstone'un 17 Nisan 1863 tarihli *The Times'ta* çıkan metnini, Han-sard'da yayınlanmadan önce, bir İngiliz maliye bakanı için 'kuşkusuz, saygınlığını yitirecek' olan pasajını 'yoketmek' için 'üzerinde oynadığını' öne sürmek küstahlığını göstermiştir. Brentano, metinleri ayrıntılı bir biçimde karşılaştırarak Bay Gladstone'un sözlerine dayandırılan kurnazca seçilip biraraya getirilmiş aktarmaları tamamen dıştaladıktan sonra, *The Times* ve Hansard'ın metinlerinin birbirleriyle bağdaştıklarını göstermesi üzerine Marx, 'zamanı olmadığı' bahanesi ile daha fazla tartışmaktan çekildi." [sayfa 44]

Demek ki, işin aslı buydu! Ve Bay Brentano'nun Concordia'daki adsız kampanyası, Cambridge'in verimli iş ortaklığının imgeleminde böyle görkemle yansıyordu. Demek, Alman Sanayiciler Birliğinin bu St. George'u, kılıç elde dimdik duruyor, ve "saldırıdaki yönetim ustalığıyla" böylece savaşıyordu, oysa cehennem zebanisi Marx "öldürücü acz içinde" ayaklarının dibinde "hemen" son nefesini veriyordu.

Ne var ki, bütün bu şiirsel savaş sahnesi, bizim St. George'umu-zun hilesini gizlemekten başka bir işe yaramaz. Artık, burada, "uydurma sokuşturma" ya da "tahrifat" değil, yalnızca "kurnazca seçilip biraraya getirilmiş aktarma" sözkonusudur. Konu bütünüyle başka bir yöne kaydınlmıştır ve bunun nedenini St. George ile onun Cambridge'li uşağı çok iyi bilirler.

Eleanor Marx, *The Times,* mektubunu yayınlamayı reddettiği için, aylık *Today* dergisinde (Şubat 1884) karşılık verdi. Tartışmayı, tekrar sözkonusu tek soruya getirdi: Marx bu tümceyi uydurarak metne sokuşturmuş" muydu, sokuşturmamış mıydı? Bay Sedley Taylor, buna verdiği yanıtta, ona göre, "belirli bir tümcenin Bay Gladstone'un konuşmasında geçip geçmediği sorunu Brentano-Marx tartışmasında "tartışma konusu aktarmanın, Bay Gladstone'un kastettiği anlamı ver-mek ya da buna engel olmak niyetiyle yapılıp yapılmaması sorunu ile karşılaştırılırsa çok önemsiz kalır" diyordu. Ardından, *The Times'm* haberindeki "sözlerde çelişkiler" olduğunu kabul ediyor, ama bütünüyle doğru olarak yorumlanırsa, yani gladstoncu liberal anlamda, Bay Gladstone'un *kastının* ne olduğunu gösterdiğini söylüyordu. *(Today,* Mart 1884.) Burada en gülünç nokta da, artık bizim Cambridge'li küçük adamın, sözkonusu konuşmayı, adsız Brentano'ya göre "âdet' olduğu" üzere Hansard'dan *değil* de, aynı Brentano'nun "beceriksizce" dediği *The Times'm* haberinden aktarmakta ısrar etmesidir. Böyle olması da doğaldır, çünkü o can-sıkıcı tümce Hansard'da yoktur.

Eleanor Marx, *Today* dergisinin aynı sayısında bütün bu iddialan çürütmekte hiç de güçlük çekmedi. Bay Taylor, ya 1872'deki tartışmayı okumuştur ve şimdi yalnız "uydurma eklemeler" yapmakla kalmayıp

"sahtekârlığı" da gizlemiş oluyordu, ya da bu tartışmayı okumadığı için susmalıydı. Her iki durumda da şurası kesindi ki, dostu Brentano' nun, Marx'ın "uydurma" ekleme yaptığı suçlamasına bir an bile katılmaya cesaret edemedi, [sayfa 45]

Tersine, şimdi anlaşılan, Marx uydurma ekleme yapmak şöyle dursun, önemli bir tümceyi atlıyordu. Oysa bu aynı tümce *Açış Konuşması'nm* 5. sayfasında, "uydurma ekleme"den birkaç satır önce verilmiştir. Gladstone'un konuşmasındaki "çelişki"ye gelince, *Kapital'* in 618. sayfasında (3. baskı, s. 672),. dipnot 105'de [bu baskıda, s. 669-670, dipnot 113], "Gladstone'un 1863 ve 1864 bütçe konuşmalanndaki sürekli ve apaçık çelişkileri"ne işaret eden Marx'ın kendisi değil midir? Ne var ki, o, bunlan, Bay Sedley Taylor'vari liberal duyguları okşayacak biçimde çözümlemek cesaretini

göstermiyordu. Eleanor Marx, yanıtının sonunda durumu şöyle özetliyordu:
"Marx, aktanlmaya değer hiç bir şeyi atlamadığı gibi 'uydurma' hiç bir şey de eklememiştir. Ama o, Bay Gladstone'un konuşmasındaki belirli bir tümceyi, söylendiğine hiç kuşku bulunmayan, ama her nasılsa bir yolunu bulup Hansard'dan çıkıp giden bir tümceyi yerine yerleştirmiş, yokolup gitmekten kurtarmıştır."
Bay Sedley Taylor da böylece ağzının payını aldı ve bütün bu profesörsel dalaverenin sonucu, yirmi yıl boyunca ve iki büyük ülke arasında uzun uzun konuşuldu, o günden bu yana, hiç kimse, Marx'ın bilimsel dürüstlüğüne dil uzatmak cesaretini gösteremedi; bir de, kuşkusuz Bay Sedley Taylor, bundan böyle, Bay Brentano'nun yazınsal savaş bildirilerine, tıpkı Bay Brentano'nun, Hansard'ın kutsal yanılmazlığına duyduğu güven kadar inanacaktır, [sayfa 46]
Londra, 25 Haziran 1890 FRİEDRİCH ENGELS

BİRİNCİ KİTAP SERMAYENİN ÜRETİM SÜRECİ

BİRİNCİ KISIM **META VE PARA**

BİRİNCİ BOLUM

META

BİRİNCİ KESİM. - METAIN İKİ ÖĞESİ

KULLANIM-DEĞERİ VE DEĞER (DEĞERİN ÖZÜ VE DEĞERİN BÜYÜKLÜĞÜ)

Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumlann zenginliği, "muazzam bir meta birikimi"[1] olarak kendini gösterir, bunun birimi tek bir metadır. Araştırmalarımızın, bu nedenle, metaın tahlili ile başlaması gerekir.
Meta, her şeyden önce, bizim dışımızda bir nesnedir ve, taşıdığı özellikleriyle, şu ya da bu türden insan gereksinmelerini gideren bir şeydir. Bu gereksinmelerin niteliği, örneğin ister mideden, ister hayalden çıkmış olsun, bir şey değiştirmez.[2] Burada nesnenin, bu gereksinmeleri, geçim aracı olarak doğrudan doğruya [sayfa 49] mı, yoksa üretim aracı olarak dolaylı yoldan mı, nasıl giderdiği de bizi ilgilendirmemektedir.

[1] Kari Marx, Zur Kritik der Politischen Ökonomie, Berlin 1859, s. 3. [Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, s. 45]
[2] "İstek, gereksinme demektir; o, ruhun iştahıdır ve tıpkı vücudun açlığı gibi doğaldır. ... Şeylerin çok büyük kısmı, ruhun gereksinmelerini karşıladığı için değerlidir." Nicolas Barbon, *A Discourse Conceming Coining the Nem Money Lighter. in Answer to Mr. Locke's Conside-rations, ete.* London 1696, s. 2. 3.

Demir, kağıt vb. gibi her yararlı şeye, iki görüş açısından, nitelik ve nicelik açısından bakılabilir. Her yararlı şey, birçok özelliklerin bir bütünüdür ve bunun için çeşitli yönlerden yararlı olabilir. Şeylerin çeşitli kullanımlarını bulup ortaya çıkarmak tarihin işidir.[3] Yararlı nesnelerin niceliğini ölçmek için toplumca benimsenen ölçüleri saptamak da böyledir. Bu ölçülerin farklı oluşunun nedeni, kısmen ölçülecek nesnelerin niteliklerinin farklı oluşu, kısmen de alışkanlıklardır.
Bir şeyin yararlılığı, onu, bir kullanım-değeri haline getirir.[4] Ama bu yararlılık, belirsiz bir şey değildir. Metaın fiziksel özellikleriyle sınırlı olduğu için, o, metadan ayrı bir varlığa sahip değildir. Demir olsun, buğday olsun ya da elmas olsun, bir meta, bu nedenle, maddi bir şey olduğu için, bir kullanım-değeridir, yararlı bir şeydir. Metaın bu özelliği, o metaın yararlı niteliklerinden yararlanmak için gerekli olan emek mik-tanna bağımlı değildir.
Kullanım-değeri ele alınırken, biz, her zaman, şu kadar düzine saat, şu kadar metre keten ya da şu kadar ton kömür gibi belirli niceliklerden sözettiğimizi varsayarız . Metaların kullanım-değerleri özel bir bilgi alanının, metalann ticari bilgisinin malzemesini oluşturur.[5] Kullanım-değerleri, ancak kullanım ya da tüketim ile bir gerçek haline gelir: bunlar, ayrıca, toplumsal biçimi ne olursa olsun, her türlü servetin özünü oluştururlar. İncelemek üzere olduğumuz toplum biçiminde, bunlar, ayrıca, değişim-değerinin maddi taşıyıcılarıdır.
Değişim-değeri, ilk bakışta, bir nicel ilişki olarak birbirleriyle değişilen değişik türden kullanım-değerlerindeki oran olarak[6] [sayfa 50] zamana ve yere göre durmadan değişen bir ilişki olarak görünür. Böyle olunca değişim-değeri, raslantıya bağlı, tamamen göreli, ve bunun sonucu metaın özünde bulunan bir değer olarak görünür; metadan ayrılamayan ve onun özünde bulunan bir değişim-değeri ise, terimlerde bir çelişki gibi gelir.[7] Konuyu biraz daha yakından ele alalım.
Belli bir meta, örneğin bir quarter buğday, x kadar ayakkabı boyasıyla, y kadar ipekle, ya da z kadar altınla vb., kısacası, çok farklı

[3] "Şeylerin kendilerine özgü bir özellikleri" (bu, Barbon'un kullanım-değeri için özel terimidir) "vardır; tıpkı mıknatısın demiri çekmesi gibi, her yerde bu özellik aynıdır" *(l.c,* s. 6). Mıknatısın demiri çekme özelliğinden ancak, bu özelliğin yardımı ile manyetik kutuplaşma bulunduktan sonra yararlanılmaya başlanılmıştır.
[4] "Herhangi bir şeyin doğal değeri, zorunlu gereksinmeleri karşılamaya uygunluğundan, ya da insan yaşamına kolaylık ve rahatlık sağlayıcı olmasından ibarettir." (John Locke, "Some Considerations on the Consequences of the Lovvering of Interest." 1691, *MVorks'ia* Edit. Lond. 1777, v. 2, s. 23.) 17. yüzyıl İngiliz yazarlarında sık sık, *"ıvorth"* sözcüğünün kullanım-değeri, *"value"* sözcüğünün değişim-değeri anlamında kullanıldığını görürüz. Bu, gerçekten varolan bir şey için Cermen kökenli, onun zihinde yansıyanı için Latin asıllı bir sözcük kullanmaktan hoşlanan bir dil anlayışına tamamıyla uyan bir durumdur.

[5] Burjuva toplumunda, her insanın alıcı olarak, ansiklopedik meta bilgisine sahip olduğu yolunda ekonomik bir *fictio juris* [varsayım-ç.] egemendir.
[6] "Değer, bir şey ile diğer bir şey, bir ürün miktari ile diğer bir ürün miktarı arasındaki değişim oranından ibarettir." (Le Trosne, "De l'Interet Social", Physiocratesl'ta] Ed. Daire, Paris 1846, s. 889.)

oranlardaki başka metalarla değişiliyor. Bu durumda, buğdayın, bir değil birçok değişim oranı var demektir. Ama, x kadar ayakkabı boyası, y kadar ipek ya da z kadar altın vb. hep bir quarter buğdayın değişim-değerini temsil ettiklerinden, x kadar ayakkabı boyasının, y kadar ipeğin, z kadar altının vb. Değişim-değeri olarak, ya birbirlerinin yerlerini alabilmeleri, ya da birbirlerine eşit olmalan gerekir. Bunun için, birincisi: belli bir metaın geçerli değişim-değerleri eşit bir şeyi ifade eder; ikincisi: değişim-değeri, genellikle yalnızca bir anlatım biçimi, metada bulunan, ama ondan ayırdedilebilen görüngüsel *(phenomenal)* bir biçimdir.
Örneğin, buğday ve demir gibi iki meta alalım. Bunların arasındaki değişim oranı ne olursa olsun, bu daima belli bir miktar buğdayı, bir miktar demire eşit kılan bir denklemle gösterilebilir: diyelim, 1 quar-ter buğday = x ton demir olsun. Bu denklem bize ne anlatır? Bu denklem, bize, iki farklı şeyde, bir quarter buğday ile x ton demirde, her ikisinde de eşit miktarlarda ortak bir şeyin var olduğunu anlatır. Öyleyse bu iki şeyin, ne biri ne de ötekisi olmayan üçüncü bir şeye eşit olması gerekir. Bunun için de, bunlann herbirinin, değişim-değeri olarak, bu üçüncü şeye indirgenebilir olması gerekir.
Basit bir geometrik örnek bunu aydınlatacaktır. Çokgenlerin alanlarını hesaplamak ve karşılaştırmak için, bunları üçgenlere ayırırız. Ama üçgenin alanı, onun görünen biçiminden tamamen farklı bir şeyle, yani tabanı ile yüksekliğinin çarpımının yansı ile ifade edilir. Aynı şekilde, metaların değişim-değerlerinin de [sayfası] kendilerinde az ya da çok miktarda bulunan ortak terimlerle ifade edilebilmesi gerekir.
Bu ortak "şey", metaların geometrik, kimyasal ya da başka bir doğal özelliği olamaz. Bu gibi özellikler, ancak onlara bir yarallılık sağladıkları, onlan kullanım-değeri haline getirdikleri zaman bizim için önemli olurlar. Ama metaların değişimi, kuşkusuz, kullanım-değerinden tamamen soyutlanarak karakterize edilen bir iştir. Öyleyse, bir kullanım-değeri, ancak yeterli miktarda olmak kaydıyla, bir başka kullanım-değerinden farksızdır. Ya da, yaşlı Barbon'un dediği gibi, "De-ğerleri eşitse, bir tür eşya, hemen hemen başka bir tür eşyadır. Eşit değerdeki şeyler arasında fark ya da ayrılık yoktur. ... Yüz *pound* değerindeki kurşun ya da demir, yüz *pound* değerindeki gümüş ya da altın kadar değerlidir."[8] Kullanım-değeri olarak metalar, her şeyden önce birbirinden farklı niteliklerdir; ama değişim-değerleri olarak yalnızca farklı miktarlardır ve dolayısıyla zerre kadar kullanım-değeri içermezler.
Demek ki, metalann kullanım-değerini bir yana bırakırsak, geri-
[7] "Hiç bir şey yaratılışında değere sahip değildir." (N. Barbon, *l.c.* s. 6.), ya da Butler'in söylediği gibi.
"Bir şeyin değeri "Getireceği şey kadardır."
[8] "One şort of vvares are as good as another, if the values be equal. There is no difference or distinction in things of equal value.... An hundred pounds' vvorth of lead or iron, is of as great value as one hundred pounds' vvorth of silver or gold." N. Barbon, *l.c,* s. 53 ve 7.

ye ortak tek bir özellikleri, emek ürünleri olmaları özelliği kalır. Ancak, emek ürününün kendisi bile elimizde bir değişikliğe uğramıştır. Emek ürününü, kullanım-değerinden soyutlarsak, aynı zamanda, onu kulla-nım-değeri yapan maddi öğelerden ve biçimlerden de soyutlamış oluruz; artık o, masa, ev, iplik ya da herhangi yararlı bir şey değildir. Maddi bir şey olarak varlığı, yokolmuştur. Ve artık kendisine, bir doğramacının, duvarcının, eğiricinin ya da başka türden belirli bir üretici emeğin ürünü olarak bakılamaz. Ürünlerin yararlı nitelikleri ile birlikte, hem bunlarda şekillenmiş çeşit çeşit emeğin yararlı niteliğini, hem de bu emeğin somut biçimlerini yoketmiş oluruz; hepsinde ortak olandan başka bir şey kalmamıştır; hepsi de tek ve aynı tür emeğe, soyut insan emeğine indirgenmiştir.
Şimdi de bu ürünlerin herbirinden arta kalan şeyi alalım; bu, herbirinde, aynı düşsel bir gerçekten, türdeş insan emeğinin salt billurlaşmasından, harcanış biçimi ne olursa olsun, harcanmış emek-gücünden ibarettir. Bütün bu şeyler, şimdi bize şunu anlatıyorlar: bunlann üretimleri sırasında, insan emek-gücü harcanmıştır, [sayfa 52] ve bunlarda insan emeği cisimleşmiştir. Hepsinde ortak olan bu toplumsal özün kristalleri olarak bakıldığında, bunlar - Değerdir.
Metalar değişildikleri zaman bunların değişim-değerlerinin kendisini, kullanım-değerlerinden tamamen bağımsız bir şey olarak ortaya koyduğunu görmüştük. Ama bunlann kullanım-değerini soyutlarsak, geriye yukarda açıklandığı gibi, Değer kalır. Bunun için, metalar değişikliklerinde, kendisini, değişim-değeri olarak ortaya koyan ortak öz, onlann değeridir. İncelememiz ilerledikçe, değişim-değerinin, içersinde meta-ların değerinin kendisini gösterebildiği ya da ifade edilebildiği tek biçim olduğu görülecektir. Bununla birlikte, şimdilik, değerin niteliğini onun biçiminden bağımsız olarak ele almak zorundayız.
Bir kullanım-değeri ya da yararlı bir madde, bu nedenle, ancak, içersinde soyut insan emeğinin somutlaştığı ya da maddeleştiği için bir değere sahiptir. Peki öyleyse bu değerin büyüklüğü nasıl

ölçülecek? Besbelli ki, malın içerdiği, değer yaratıcı özün, yani emeğin niceliğiyle ölçülür. Emeğin niceliği, onun süresiyle ölçülür, ve emek-zamanının ölçütü de hafta, gün ve saat olarak ifade edilir. Bazılan, bir metaın değeri, onun için harcanan emeğin niceliğiyle belirlendiğine göre, işçi ne kadar tembel ya da beceriksiz olursa, metaın üretimi için o kadar fazla zaman gerekeceğinden, onun metaının o kadar değerli olacağını sanabilirler. Oysa, değerin özünü oluşturan emek, türdeş insan emeğidir, bir biçimli *(uniform)* emek-gücü harcamasıdır. Bir toplumun, ürettiği tüm metaların toplam değerinde somutlaşan toplam emek-gücü birçok tek tek birimlerden meydana gelmekle birlikte, burada, türdeş insan emek-gücü kitlesi olarak kabul edilir. Bu birimlerin herbiri, toplumsal ortalama emek-gücü niteliğini taşıdıklan ve bu nitelikleri ile etkili oldukları sürece, birbirlerinin aynıdır; yani bir metaın üretimi

için ortalama olarak gerekli ya da toplumsal olarak gerekli zamandan daha fazlasına gereksinme göstermedikleri sürece, biri diğerinin aynıdır. Toplumsal olarak gerekli emek-zamanı, bir malı, normal üretim koşullan altında, o sıradaki ortalama hüner derecesi ve yoğunluğu ile elde edebilmek için gerekli zamandır. İngiltere'de buharla işleyen dokuma tezgâhlannın kullanılmaya başlanmasından sonra, belirli bir miktar ipliği kumaş haline getirmek için gerekli emek-zamanı belki de yanya inmişti. Oysa el tezgâhında çalışan dokumacılar, aynı işi, eskisi kadar aynı zamanda [sayfa 53] yapmaya devam etmişlerdir; ama bu değişiklikten sonra, emeklerinin bir saatlik ürünü yalnızca yanm saatlik toplumsal emeği temsil etmiş ve bunun sonucu olarak da eski değerinin yarısına düşmüştür.

Öyleyse görüyoruz ki, herhangi bir malın değerinin büyüklüğünü, toplumsal olarak gerekli-emek miktan ya da onun elde edilmesi için toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanı belirler.[9] Buna bağlı olarak tek tek her meta kendi türünün ortalama örneği olarak kabul edilmelidir.[10] Bunun için, eşit nicelikte emek içeren ya da aynı sürede üretilebilen metalann değerleri, aynıdır. Bir metaın değeri ile başka bir metaın değeri arasındaki ilişki, birincisinin üretimi için gerekli emek-zamanı ile ikincisinin üretimi için gerekli emek-zamanı arasındaki ilişki gibidir. "Değer olarak, bütün metalar, donmuş emek-zamanının belirli kitlelerinden başka bir şey değildir."[11]

Bu nedenle, bir metaın üretimi için gerekli olan emek-zamanı sabit tutulursa, o metaın değeri de sabit kalır. Ama, emek-zamanı, emeğin üretkenliğinde meydana gelen her değişmeyle birlikte değişir. Bu üretkenlik çeşitli koşullar tarafından belirlenir; öteki şeyler yanında, işçilerin ortalama beceri düzeyi, bilimin durumu, ve onun pratikte uygulanma derecesi, üretimin toplumsal örgütlenmesi, üretim araçlannın boyutları ve etkililiği ve fiziksel koşullar sayılabilir. Örneğin uygun mevsimlerde aynı emek miktarı 8 kile buğdayda maddeleştiği halde, uygun gitmeyen mevsimlerde yalnızca dört kilede maddeleşir. Aynı emek, zengin madenden, zengin olmayan madene göre, daha çok maden cevheri çıkartır. Elmas yeryüzünde az raslanan bir şeydir, bu yüzden bulunup çıkartılması ortalama olarak çok emek-zamanına malolur. Öyle ki, küçük bir hacmi, çok büyük emek temsil eder. Jacop, altın acaba [sayfa 54] hiç tam değerini

[9] "The value of them (the necessaries of life) when they are exchanged the one for another is regulated by the quantity of labour necessarily required, and commonly taken in producing them." "Yaşamak için gerekli şeylerin değeri, birbirleriyle değişildikleri zaman, bunların üretimleri için zorunlu ve normal sayılan emeğin niceliğine bağlıdır." *(Some Thoughts on the Interest of Money in General, and Particularly in the Public Funds, ete,* London, s. 36.) Geçen yüzyılda yazılan ve yazarı belli olmayan bu dikkat çekici yapıtın baskı tarihi de bulunmuyor. Bununla birlikte, içeriğine bakılırsa, George II zamanında, aşağı yukarı 1739 ya da 1740 yıllarında yayınlandığı anlaşılıyor.

[10] "Aynı türden bütün ürünler, gerçekte, fiyatın genel olarak belirlenmesine ve özel koşullara bakılmaksızın belirlenen tek bir kitle meydana getirirler." (Le Trosne, *l.c,* s. 893.)

[11] K. Marx, l.c, s. 6. [Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, s. 49.]

bulmuş mudur diye kuşku duyar. Bu sözler elmas için daha da geçerlidir. Eschwege'ye göre, Brezilya'nın 1823 yılında sona eren seksen yıllık elmas madeni toplam üretimi, elmas daha çok emeğe malolduğu ve çok daha fazla değeri temsil ettiği halde, aynı ülkenin birbuçuk yıllık ortalama şeker ve kahve ürününün fiyatına ulaşamamıştır. Daha zengin madenlerde, aynı nicelikteki emek, daha çok elmasta maddeleşebilir ve elmasın değeri düşebilir. Eğer biz, az emek harcayarak, kömürü elmasa dönüştürmeyi başarabilseydik, elmasın değeri, tuğlanın değerinin altına düşebilirdi. Genel olarak, emeğin üretkenliği ne kadar büyük olursa, bir malın üretimi için gerekli emek-zamanı o kadar kısa, o malda billurlaşan emek miktarı o kadar az, ve değeri de o kadar küçük olur; tersine, emeğin üretkenliği ne kadar azsa, bir malın üretimi için gerekli olan emek-zamanı o kadar çok, malın değeri o kadar büyük olur. Bu nedenle, bir metaın değeri, o metada maddeleşmiş emeğin miktarı ile doğru orantılı, üretkenliği ile ters orantılı olarak değişir.

Bir şey, değere sahip olmadan da bir kullanım-değerine sahip olabilir. Bu, o şeyin insana yararlılığı emeğe bağlı olmadığı zaman söz-konusudur. Hava, işlenmemiş toprak, doğal çayırlar ve otlaklar vb. böyledir. Bir şey, meta olmadan da, yararlı ve insan emeği ürünü olabilir. Gereksinmelerini kendi emeğinin ürünü ile doğrudan doğruya karşılayan kimse, gerçekte, kullanım-değeri yaratır, ama meta yaratmamıştır. Meta üretmek için, o kimsenin yalnızca kullanım-değerleri değil, başkalan için

kullanım-değerleri, toplumsal kullanım-değerleri üretmesi gerekir. (Ve salt başkası için üretmesi de yetmez. Ortaçağ köylüsü, feodal bey için ürün-rant-tahıl, papaz için öşür-tahıl üretirdi. Ama, ne bu ürün-rant-tahıl, ne de öşür-tahıl, bir başkası için üretilmiş olmalan gerçeğine karşın, meta haline gelmemişlerdi. Bir ürünün meta olabilmesi için, kullanım-değeri olacağı başka bir kimseye, değişim yoluyla devredilmesi gerekir.)[Ua] Ensonu, hiç bir nesne, yararlı bir şey değilse, değere sahip olamaz. Eğer o şey yararsız ise, onda bulunan emek de yararsızdır; bu emek, emek sayılmaz ve bu yüzden değer yaratmaz, [sayfa 55]

İKİNCİ KESİM. - METADA SOMUTLAŞAN EMEĞİN İKİ YÖNLÜ NİTELİĞİ

İlk bakışta, bir meta, kendini, bize, iki şeyin karmaşığı olarak göstermişti: kullanım-değeri ve değişim-değeri. Daha sonra, emeğin de iki yönlü niteliği olduğunu gördük; çünkü, değerde ifadesini bulduğuna göre, emek de, kullanım-değerlerinin bir yaratıcısı olarak taşıdığı aynı niteliklere sahip değildir. Metalarda bulunan emeğin bu ikili niteliğine

[lla] *[4. Almanca baskıya not:* Bu parantez içindeki metni eklememin nedeni, çoğu zaman üretici tarafından tüketilmeyen her ürünü, Marx'ın meta saydığı gibi bir yanlış anlayışa düşülmesindendir. -*F.E.]*

ilkönce işaret eden ve eleştirici bir yaklaşımla inceleyen ben oldum.[12] Bu nokta, ekonomi politiğin berrak bir şekilde anlaşılmasında eksen olduğu için, daha fazla ayrıntılara inmek zorundayız.

Bir ceket ile 10 yarda keten bezi gibi iki meta alalım; bunlardan birincisinin değeri, ikincisinin değerinin iki katı olsun; yani 10 yarda keten bezi = 2W ise, ceket 2W'dir.

Ceket, belli bir gereksinmeyi karşılayan bir kullanım-değeridir. Onun varlığı, özel bir üretici faaliyet türünün sonucudur; bu faaliyetin niteliği, amacı, çalışma biçimi, malzemesi, araçlan ve vardığı sonuçla belirlenir. Yararlılığı ürünün kullanılarak değerlenmesi ile ya da bu ürünün kullanım-değeri haline gelmesiyle kendisini gösteren emeğe, biz, yararlı emek diyoruz. Bu açıdan bakılınca, biz, emeğin yalnızca yararlı işlevini gözönünde bulunduruyoruz.

Ceket ile keten bezi, nitelik bakımından farklı iki kullanım-değeri olduğu gibi, bunlan üreten emeğin iki biçimi de, terzilik ve dokumacılık, farklıdır. Bu iki nesne nitelik bakımından farklı olmasalardı, farklı türden emeklerin ürünü olmasalardı, birbirleriyle metalann ilişkisi içinde karşı karşıya gelmezlerdi. Ceket ceket ile değişilmez; bir kullanım-değeri, aynı cinsten başka bir kullanım-değeri ile değişilmez.

Tüm farklı kullanım-değerlerinin her çeşidine, eşit farklılıkta yararlı emek tekabül eder ve bunlar, toplumsal işbölümünde ait olduklan sıraya, cinse ve türe göre sınıflandırılırlar. Emeğin bu işbölümü, metaların üretimi için zorunlu bir koşuldur, ama tersi doğru değildir, yani metaların üretimi, işbölümü için zorunlu koşul değildir. İlkel Hint topluluklarında, meta üretimi olmaksızın toplumsal işbölümü vardır. Ya da daha yakınımızdan bir örnek vermek gerekirse, her fabrikada emek (iş), bir sisteme göre [sayfa 56] bölünmüştür, ama bu bölünme, işçilerin, kendi yaptıkları ürünlerin birbirleri arasında karşılıklı değişimi işlemine yolaçmamıştır. Böyle ürünler, ancak, herbiri birbirinden bağımsız olarak oluşan ve bireylerin kişisel emeğine dayanan farklı türdeki emeklerin bir sonucu olarak metalar haline gelebilirler.

Öyleyse özetlersek: her metaın kullanım-değerinde bulunan yararlı emek, yani belirli bir türde ve belirli bir amaca yönelmiş üretken faaliyet vardır. İçlerinde somutlaşan yararlı emek, herbirinde nitel olarak farklı olmadığı sürece, kullanım-değerleri, birbirlerinin karşısında meta olarak duramazlar. Ürünleri genel olarak meta biçimini alan bir toplulukta, yani bir meta üreticileri topluluğunda, herbiri kendi hesabına çalışan tek tek üreticilerin bağımsız olarak yürüttükleri yararlı emekler arasındaki bu nitelik farkı, karmaşık bir sistem, bir toplumsal işbölümü meydana getirecek biçimde gelişir.

Ne var ki, ömeğimizdeki ceketi ister terzi giysin isterse müşterisi, her iki durumda da, ceket bir kullanım-değeri olarak iş görür. Ayrıca

[12] *Zur Kritik....* s. 12, 13vepassim. *[Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 45 vd..]

terziliğin, özel bir meslek, toplumsal işbölümünün bağımsız bir kolu haline gelmesiyle de, ceket ile onu meydana getiren emek arasındaki ilişki değişmiş olmaz. Giyinme gereksinmesi insanoğlunu zorladığından beri, insanoğlu, binlerce yıl, tek bir kişi bile terzi haline gelmeden, giyeceğini yapmıştır. Ancak, ceket ile keten bezi, doğanın kendiliğinden üretmediği maddi servetin bütün öteki unsurlan gibi, varlıklarını, daima belirli bir amaçla yerine getirilen bir özel üretken faaliyete, belli doğa vergisi malzemelerin, belli gereksinmeler için kullanılması faaliyetine borçlu olmalıdır. Bunun için, kullanım-değerinin yaratıcısı olarak emek, yararlı emektir, bütün toplum biçimlerinden bağımsız olarak, insanoğlunun varlığı için zorunlu bir koşuldur; bu ezeli ve ebedi doğal zorunluluk olmaksızın insan ile doğa arasında madde alışverişi, ve dolayısıyla da yaşam olamazdı.

Kullanım-değerleri, ceket, keten bezi vb., yani metalann madde olarak varlıklan, iki öğenin birleşmesinden meydana gelir: madde ve emek. Bunlar üzerinde harcanan yararlı emeği kaldırırsak, geriye, insanın yardımı olmaksızın doğa tarafından konmuş olan maddi tortu kalır. İnsan, ancak tıpkı doğanın yaptığı gibi iş görür, yani maddenin biçimini değiştirir.[13] Ne var ki, bu biçim [sayfa 57]

değiştirme işinde doğal güçler kendisine durmadan yardım eder. Öyleyse görüyoruz ki, emek, maddi servetin, ürettiği kullanım-değerlerinin tek kaynağı değildir. William Petty'nin dediği gibi, maddi servetin babası emek, anası da topraktır.

Kullanım-değeri olarak ele alınan metalardan, şimdi de metala-rın değerine geçelim. Varsayımımıza göre, ceket, keten bezinin iki katı değere sahiptir. Ama bu, şimdilik bizi ilgilendirmeyen yalnızca bir nicel farklılıktır. Ancak şu kadarını akılda tutuyoruz ki, eğer bir ceketin değeri 10 yarda keten bezinin iki katı ise, 20 yarda keten bezi, bir ceket ile aynı değerde olur. Değer olarak ceket ile keten bezi, aynı özün şeyleridir, temelde özdeş emeğin nesnel ifadeleridir. Ama terzilik ile dokumacılık, nitelik yönünden farklı emek türleridir. Bununla birlikte, öyle toplum durumla-n vardır ki, aynı kişi, terzilik ve dokumacılığı aynı zamanda sırayla yürütür; bu gibi durumlarda, bu iki tür emek biçimi, aynı bireyin çalışmasının salt iki değişik biçimidir ve farklı kişilerin özel ve belirlenmiş uğraşları değildir; terzimizin bir gün ceket, ertesi gün pantolon dikmesi, aynı kişinin, yalnızca emeğindeki bir değişmeyi göstermesi gibidir. Ayrıca, kapi-

[13] "İster insan elinin, ister genel fizik yasalarının eseri olsunlar, evrendeki bütün olgular, aslında yeniden yaratılmış şeyler değil, yalnızca maddenin biçim değiştirmesidir. İnsan aklının, yeniden-üretim üzerinde düşünürken ve tahlilde bulunurken, daima karşılaştığı iki öğe, birleştirme ve ayırmadır; aslında bu, toprağın, havanın ve suyun, buğday tanesine dönüşmesi, insan eliyle bir böceğe ipek yaptırılması, ya da devamlı çalışan bir saat yapmak üzere birkaç madeni parçaya biçim verilmesi gibi değer" (Verri, burada, fizyokratlara karşı giriştiği polemikte ne tür değerden sözettiğini kendisi de iyice bilmemekle birlikte kullanım-değerini kasteder) "ve zenginliğin yeniden üretimidir." (Pietro Verri, *Meditazion sulla EconomiaPolitica,* -ilkin 177l'de basılmıştır-, Custodi'nin İtalyan İktisatçıları baskısında, Parte Moderna, t. XV, s. 21, 22.)

talist toplumumuzda, belli miktarda bir insan emeğinin değişen talebe göre, bir zaman terzilik, başka bir zaman da dokumacılık biçiminde kullanıldığı daha göze çarpar. Emeğin bu biçim değiştirmesi, sürtünmesiz olmayabilir, ama olmak zorundadır.

Üretici faaliyet, aldığı özel biçimi, yani emeğin yararlı niteliğini bir yana korsak, insan emek-gücünün harcanmasından başka bir şey değildir. Terzilik ve dokumacılık, nitelik bakımından farklı üretici faaliyetler olmakla birlikte, her ikisi de, insan beyninin, sinirlerinin ve kaslarının üretici harcamasıdır ve bu anlamda, bunlar, insan emeği olarak aynıdır. Bunlar, insan emek-gücünün farklı iki harcanma biçiminden başka bir şey değildir. Kuşkusuz, bütün değişiklikler içinde aynı kalan bu emek-gücünün, biçimlerin [sayfa 58] çeşitliliği içinde harcanamadan önce, belli bir gelişme düzeyine ulaşması gerekir. Ama bir metaın değeri, soyut insan emeğini, genel olarak insan emeğinin harcanmasını temsil eder. Tıpkı toplumda sıradan bir insan iken önemsiz bir rol oynadığı halde, bir general ya da bir banker olarak büyük bir rol oynaması gibi,[14] salt insan emeğinin rolü de buna benzer. Yalın emek-gücü-nün harcan-masıdır, yani, ortalama olarak, özel bir gelişme sözkonusu olmaksızın sıradan her insanın organizmasında mevcut olan emek-gücünün harcanmasıdır. Ortalama yalın emeğin, çeşitli ülkelerde ve değişik zamanlarda niteliğinin değiştiği doğrudur, ama belli bir toplumda o da belirlidir. Vasıflı emek, yalnızca yoğunlaştınlmış yalın emek, ya da daha doğrusu, çoğaltılmış yalın emek demektir; belli miktarda vasıflı emek, daha çok miktarda yalın emeğe eşit olarak kabul edilir. Deneyim bu indirgemenin sürekli olarak yapıldığını göstermektedir. Bir meta, en vasıflı bir emeğin ürünü olabilir, ama değeri, vasıfsız yalın emeğin ürünü ile eşitlenirse, bu, yalnızca yalın emeğin belirli bir miktannı temsil eder.[15] Onlann ölçü birimleri olarak, farklı emek türlerinin, vasıfsız emeğe in-dirgenmesindeki farklı oranlar, üreticilerin gerisinde devam edip giden bir toplumsal süreç tarafından ortaya konur ve dolayısıyla, bunlar gelenek ve alışkanlıklar tarafından saptanmış gibi görünür. İşimizi basitleştirmek için, bundan böyle emeğin her türünü, vasıfsız emek, yalın emek olarak kabul edeceğiz; böylece, devamlı indirgeme yapmak zahmetinden kurtulmuş olacağız.

Ceket ile keten bezini değer olarak ele aldığımız zaman bunlan farklı kullanım-değerlerinden soyutladığımız gibi, bu değerlerin temsil ettiği emek için de aynı şeyi yapıyoruz: onun yararlı biçimleri arasındaki, dokumacılık ve terzilik arasındaki farkı dikkate almıyoruz. Kullanım-değeri olarak ceket ve keten bezi, özel üretici faaliyetlerin kumaş ve iplikle birleşmesidir, oysa ceket ile keten bezi, değer olarak, birbirlerin-

[14] Kars: Hegel, *Philosophie desRechs,* Berlin 1840, s. 250, § 190.

[15] Okur, burada, işçinin belirli bir emek-zamanı için aldığı ücretin ya da değerin değil, bu emek-zamanının somutlaştığı metaın değerinin sözkonusu edildiğine dikkat etmelidir. Ücret, bir kategori olarak, incelememizin bu aşamasında henüz mevcut değildir.

den ayrılmamış emeğin salt türdeş donmuş halidir ve bu değerlerde somutlaşmış olan emek, kumaş ve iplik ile ilişkili üretici faaliyetler açısından değil, yalnızca insan emek-gücünün harcanması olarak hesaba katılırlar. Terzilik ve dokumacılık, ceket ve keten bezinin kullanım-değerlerinin [sayfa 59] yaratılmasında, yalnız bu iki emek türü farklı nitelikte oldukları için zorunlu etkenlerdir; ama bunlar kendi özel niteliklerinden soyutlandığı ve her ikisinin de aynı nitelikte insan emeğine sahip olduğu gözönüne alınırsa, bu iki emek türü, terzilik ve dokumacılık, aynı mallann değerlerinin özünü oluştururlar.

Ancak, ceket ile keten bezi, yalnızca değerler değil, belirli büyüklükte değerlerdir, ve bizim

varsayımımıza göre, ceket, on yardalık keten bezinin iki katı değerindedir. Peki ama, değerleri arasındaki bu fark nereden geliyor? Bu fark, keten bezinin içerdiği emeğin, ceketin içerdiği emeğin ancak yarısı kadar olmasından, ve dolayısıyla ikincinin üretimi sırasında, birincinin üretimi için gerekli olan zamanın iki katı emek-gücü harcanmasından ileri gelmektedir.

Öyleyse, kullanım-değeri esas alındığında, bir metaın içerdiği emek, yalnızca nitel olarak hesaba katılır, değer esas alındığında, yalnızca nicelik hesaba katılır ve ilkönce, yalın ve saf insan emeğine indirgenmesi gerekir. Sözkonusu olan, birincisinde Nasıl ve Ne?, ikincisinde Ne kadar? ve Ne sürede? sorulandır. Bir metaın değerinin büyüklüğü, kendisinde somutlaşan emeği temsil ettiğine göre, belli oranlarda alınan bütün metalann değer olarak eşit olması gerekir.

Bir ceketin yapılması için gerekli her türlü yararlı emeğin üretkenlik gücü aynı kalıyorsa, yapılan ceketlerin değerlerinin toplamı, sayısı ile birlikte artar. Yani her ceket, x günlük emeği temsil ediyorsa, iki ceket 2x günlük emeği temsil eder ve bu böyle devam edip gider. Ama varsayalım ki, bir ceketin üretimi için gerekli emek-zamanı iki katına yükselsin ya da yapıya insin. Birinci durumda bir ceket, daha önceki iki ceket değerinde olur; ikinci durumda ise iki ceket, önceki bir ceket değerinde olur: oysa her iki durumda da ceket aynı işi görür ve içinde somutlaşan yararlı emek aynı niteliktedir. Ancak, üretimi için harcanan emeğin niceliği değişmiştir.

Kullanım-değerinin niceliğindeki artış, maddi servette bir artış demektir. İki ceketle iki insanı giydirebilirsiniz, bir ceketle ancak bir insanı. Bununla birlikte, maddi servetin niceliğindeki artış, aynı anda onun değer büyüklüğünde bir düşmeye tekabül edebilir. Bu karşıt hareket, kökenini, emeğin iki yönlü niteliğinden alır. Üretici güç, kuşkusuz, yalnızca yararlı, somut emek biçimi ile ilgilidir ve belli bir zaman süresinde üretkenliğine bağımlı olarak [sayfa 6oı herhangi bir özel üretici faaliyetin etkinliğidir. Bu nedenle, yararlı emek, üretkenliğindeki artma ya da eksilmeyle orantılı olarak, az ya da çok, ürünlerin bereket kaynağı olur. Öte yandan, bu üretkenlikteki hiç bir değişme, değerle temsil edilen emeği etkilemez. Üretici güç, emeğin somut yararlı biçimlerinin bir

niteliği olduğu için, emeği bu yararlı somut biçimlerden soyutladığımız anda, kuşkusuz, emekle artık bir ilgisi kalmaz. Bununla birlikte, üretici güç değişse bile, eşit zaman dönemleri süresince kullanılan aynı emek, daima eşit miktarlarda değer meydana getirir. Ama eşit zaman dönemleri süresince farklı nicelikte kullanım-değerleri yaratır; üretkenlik gücü arttıkça bu miktar yükselir, azaldıkça düşer. Emeğin verimliliğini ve dolayısıyla da bu emeğin ürettiği kullanım-de-ğerlerinin niceliğini artıran üretken güçte meydana gelen bu aynı değişme, böyle bir değişme, onlann üretimi için gerekli toplam emek-zamanını kısaltması koşuluyla, kullanım-değerlerinin bu artan niceliğinin toplam değerini azaltır; ve bunun tersi de doğrudur.

Bir yandan, her türlü emek, fizyolojik anlamda, insan emek-gü-cü harcanmasıdır; ve bu, özdeş soyut insan emeği özelliğinde oluşu ile, metaların değerini yaratır ve ona biçim verir. Öte yandan, her türlü emek, insan emek-gücünün, özel bir biçimde ve belirli bir amaca dönük olarak harcanmasıdır, ve bu somut yararlı emek özelliği ile, kullanım-değerlerini üretir.[16] [sayfa 6ıı

ÜÇÜNCÜ KESİM. - DEĞERİN BİÇİMİ YA DA DEĞİŞİM-DEĞERİ

Metalar, dünyaya, kullanım-değerleri ya da demir, keten bezi, buğday vb. gibi ticari mallar olarak gelirler. Bu, onlann, sade, yalın, maddi biçimidir. Bununla birlikte, bunlar, yalnızca iki yanlı bir şey oldukları, hem yararlılığın nesneleri ve hem de değerin taşıyıcılan olduklan için metadırlar. Birisi fiziksel ya da doğal biçim, birisi de değer-biçim

[16] Emeğin, her çeşit metaın değerini her zaman ölçmeye ve karşılaştırmaya yarayan yeterli ve gerçek tek ölçü olduğunu tanıtlamak için Adam Smith diyor ki, "Eşit emek miktarlarının, her zaman ve her yerde emekçi için aynı değeri taşıması gerekir. Normal sağlık, güç ve faaliyet halinde, sahip olduğu ortalama beceri derecesi ile, dinlenmesinden, özgürlüğünden ve mutluluğundan daima aynı ölçüde fedakârlik etmek zorundadır." *ÇWealth of Nations,* b. I, eh. V, [s. 104-105].) Adam Smith, burada (ama her yerde değil), bir yandan değerin, metaların üretimi sırasında harcanan emek miktarı yoluyla saptanmasını, aynı şeyin, emeğin değeri vasıtasıyla saptanmasıyla karıştırıyor ve bunun sonucu olarak da, eşit miktarda emeğin daima aynı değere sahip olması gerektiğini tanıtlamaya çalışıyor. Öte yandan da, bir önseziyle, metaların değerinde kendisini ortaya koyan emeği, yalnızca emek-gücünün harcanması olarak kabul ediyor ve bunu, canlıların aynı zamanda normal faaliyetleri olarak değil de, dinlenmekten, özgürlükten ve mutluluktan fedakârlık olarak görüyor. Gözönünde tuttuğu, herhalde modern ücretli işçi oluyor. Adam Smith'in yukarda, s. 39, dipnot l'de, sözü edilen eski ve adsız meslektaşı, daha yerinde olarak şöyle diyor: "bir insan, yaşaması için gerekli şeyleri sağlamak için bir haftalığına kendisini bir başkasının hizmetine veriyor... ve bu adama emeği karşılığı başka bir şey veren kimse, bu şeyin gerçek eşdeğerinin ne olduğunu, bunun kendisine ne kadar emeğe ve zamana malolduğunu hesaplamak yoluyla ancak doğru bir tahminde bulunabilir: aslında bu, bir kimsenin bir nesne için belirli bir sürede harcadığı emeğin bir başkasının aynı sürede bir başka şey için harcadığı emekle değişiminden başka bir şey değildir." (/.c, s. 39.) [İngilizcenin, burada sözkonusu edilen emeğin iki farklı yönü için, iki farklı sözcüğe sahip olmak gibi bir üstünlüğü var. Kullanım-değeri yaratan ve nitel olarak dikkate alınan, *Labour* ["emek"] değil, *Work* ["iş"]**'tir;** oysa Değer yaratan ve nicel olarak dikkate alınan, *Work* ["iş") değil, *Labour* ["emek"]'tir. -F.E.]

olmak üzere, iki biçime sahip olduklan sürece, ancak meta olarak görünürler, ya da meta biçimine bürünürler.

Metalann değerinin gerçek varlığı, "onu nerede ele geçireceğimizi bilmememiz" yönünden Gönüllü Yosmadan* ayrılır. Metalann değeri, onların özlerinin kaba maddiliğinin tam karşıtıdır, maddenin bir

atomu bile bileşimine girmez. Bir metaı kendi başına elimize alıp istediğimiz gibi evirip çevirelim, değerin bir nesnesi olarak kaldığına göre, kavranılması olanaksız gibi görünür. Ama bir de, metaların değerinin salt toplumsal bir gerçeğe sahip olduğunu aklımızdan çıkartmaz ve bu gerçekliği, yalnızca, özdeş bir toplumsal özü, yani insan emeğini ifade ettiği ya da taşıdığı sürece kazandığını gözönünde bulundurursak, değerin, ancak, metaın meta ile toplumsal ilişki içersinde kendini gösterebileceği sonucuna kolayca ulaşmış oluruz. Gerçekte biz, metaların ardında gizlenmiş değere ulaşmak için, metalann değişim-değerlerinden ya da değişim ilişkilerinden hareket etmiştik. Şimdi yeniden, değerin bize ilk kez yüzünü gösterdiği bu biçime dönmemiz gerekiyor.

Başka bir şey bilmese bile, herkes, metalann, hepsinde ortak olan bir değer biçimine sahip olduğunu, ve bunun, kullanım-değerlerinin çeşitli maddi biçimleri ile tam bir karşıtlık gösterdiğini bilir. Bunların para-biçimini kastediyorum.

Burada, bize, *burjuva* iktisadının bugüne kadar elini bile sürmediği bir görev, para-biçiminin doğuşunun kaynağını, metaların değer-ilişkisi içindeki değeri belirten ifadesinin gelişmesinin kaynağını, en yalın ve hemen hemen farkedilemeyecek biçiminden, gözkamaştıncı para-biçimine gelinceye kadar incelemek görevi [sayfa 62] bize düşüyor. Bunu yaparken, aynı zamanda, paranın ne olduğu bilmecesini de çözeceğiz.

En basit değer-ilişkisinin, bir metaın, başka türden bir meta ile olan ilişkisi olduğu besbellidir. Bunun için, iki metaın değerleri arasındaki ilişki, bize, tek bir metaın değerinin en basit ifadesini sağlar.

A. DEĞERİN BASİT YA DA RASLANSAL BİÇİMİ

x kadar A metaı = y kadar B metaı, ya da

x kadar A metaı, y kadar B metaı değerindedir.

20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da

20 yarda keten bezi, 1 ceket değerindedir.

/. *Değer İfadesinin İki Kutbu: Nispi Biçim ve Eşdeğer Biçim*

Değer biçiminin bütün sırn, bu basit biçimde gizlidir. Bu neden-

* Shakespeare'in, *Windsor'un Şen Kadınları* oyunundaki Dame Quicly. -Ed.

le, bunun tahlili oldukça güçtür.

Burada iki farklı türden metaın (örneğimizde keten bezi ile ceket), iki değişik rol oynadıkları açıktır. Keten bezinin değeri ceket ile ifade edilir; ceket bu değerin ifade edildiği araç hizmetini görür. Birincisi aktif, ikincisi pasif bir rol oynar. Keten bezinin değeri, nispi değer olarak ifade edilir, ya da nispi biçimiyle ortaya çıkar. Ceket eşdeğer görevindedir, ya da eşdeğer biçimiyle görünür.

Nispi biçim ile eşdeğer biçim, değer ifadesinin, birbiriyle sıkı sıkıya bağlı, karşılıklı birbirine bağımlı ve ayrılmaz iki öğesidir; ama aynı zamanda da, herbiri ötekisini dıştalayan karşıt uçlardır, yani aynı ifadenin kutuplandır. Bunlar, bu ifade yoluyla ilişki içine giren iki farklı metaya aittirler. Keten bezinin değerini keten bezi olarak ifade etmek olanaksızdır. 20 yarda keten bezi 20 yarda keten bezi, değerin ifadesi değildir. Tersine, böyle bir denklem, sadece 20 yarda keten bezinin, 20 yarda keten bezinden başka bir şey olmadığını, kullanım-değeri olan keten bezinin belirli bir niceliği olduğunu ifade etmekten öte bir anlam taşımaz. Bunun için, keten bezinin değeri ancak nispi olarak, yani başka bir meta ile oranlanarak ölçülebilir. Keten bezinin değerinin nispi biçimi, bu yüzden, eşdeğer bir biçimde başka herhangi bir metaın varlığını -burada ceket- öngörür. Öte yandan, eşdeğer olarak düşünülen meta, aynı zamanda, nispi biçimini alamaz. Bu ikinci [sayfa 63] meta, değeri ifade edilen meta değildir. Onun görevi, yalnızca birinci metaın değerinin ifade edildiği araç olarak hizmet etmektir.

Kuşkusuz, 20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da 20 yarda keten bezi, 1 ceket değerindedir ifadeleri, karşıt bağıntıyı da gösterir: 1 ceket = 20 yarda keten bezi, ya da 1 ceket, 20 yarda keten bezi değerindedir. Ama bu durumda, ceketin değerini nispi olarak ifade etmek için denklemi tersine çevirmem gerekir; ve bunu yaptığım anda keten bezi, ceket yerine eşdeğer haline gelir. Bu nedenle, tek bir meta, değerin aynı ifadesi içinde her iki biçimi aynı anda alamaz. Bu biçimlerin karşıt kutuplar olması nedeniyle, daima birbirlerini dıştalarlar.

Bu durumda, bir metaın nispi biçimine mi, yoksa onun karşıtı eşdeğer biçimine mi bürüneceği, tamamen bu metaın değer ifadesin-deki raslansal durumuna bağlıdır; yani değeri ifade olunan meta oluşuna, ya da içersinde değerin ifade edildiği meta oluşuna bağlıdır.

2. Değerin Nispi Biçimi (a) Bu biçimin niteliği ve anlamı

İki metaın değer-ilişkisi içinde saklı bulunan bir metaın değerinin basit ifadesini bulabilmek için, ilkönce bu ilişkiyi, nicel yönden tümüyle farklı bir biçimde ele almak zorundayız. Genellikle tutulan yol bunun tersidir ve değer-ilişkisinde, birbirine eşit olarak kabul edilen iki farklı türden metaın belirli nicelikleri arasındaki orandan başka bir şey dikkate

alınmamıştır. Şeylerin farklı büyüklükleri, ancak bunların büyüklükleri aynı birim ile ifade edildiklerinde, birbirleriyle nicel olarak karşılaştırılabileceği unutulmamalıdır. Yalnızca böyle bir birimle ifade edildikleri zaman, onlar, aynı ad altında toplanırlar ve bu yüzden kıyaslanabilirler.[17]

İster 20 yarda keten bezi = 1 ceket ya da = 20 ceket ya da *x* ceket olsun, yani ister belli bir miktar keten bezi, birkaç ya da pek çok ceket değerinde olsun, bu ifadelerin hepsi, keten bezi ile ceketlerin, değer büyüklükleri olarak, aynı birimin ifadeleri, [sayfa 64] aynı türden şeyler oldukları anlamına gelir. Keten bezi = ceket denklemin temelidir.

Ancak, nitelikleri böyle eşit varsayılan iki meta, aynı rolü oynamazlar. Burada ifade edilmiş olan, yalnız keten bezinin değeridir. Ama nasıl? Eşdeğer olarak, kendisi ile değişilebilir bir şey olarak ceket, esas alınmıştır. Bu ilişkide ceket, değerin varoluş biçimi içersinde somutlaşan değer, ancak böylece keten bezi ile aynı olur. Öte yandan, keten bezinin kendi değeri önplana çıkar, bağımsız bir ifade kazanır; artık o, eşit değerde bir nesne olarak, ceketle karşılaştınlabilecek ya da onunla değiştirilebilecek bir varlıktır. Kimyadan bir örnek alırsak, bütrik asit, propil formattan öz olarak farklıdır. Ama her ikisi de, aynı kimyasal maddelerden, karbondan (C), hidrojenden (H) ve oksijenden (O) yapılmıştır, ve üstelik oranlan da aynıdır: yani $C_4H_gO_2$. Şimdi eğer biz bütrik asidi, propil formata eşitlersek, önce propil format, bu ilişkide, yalnızca $C_4H_gO_2$'nin bir varoluş biçimi olacaktır; sonra da biz, bütrik asidin de $C_4H_gO_2$'den oluştuğunu söylemiş olacağız. Demek oluyor ki, iki öz, böylece eşitlenerek, farklı fiziksel biçimleri bir yana bırakılarak kimyasal bileşimleri ifade edebiliyor.

Eğer, biz, değer olarak metalann, yalnızca donmuş insan emeği olduğunu söylersek, bunları, tahlilimizle soyutlaştırılmış bir şeye, değere indirgediğimiz doğrudur; ancak biz, bu değere, kendi fiziksel biçimi dışında bir biçim vermiş olmuyoruz. Bir metaın başka bir meta ile değer ilişkisinde durum böyle değildir. Burada bir tanesi, diğerine olan ilişkisi yönünden, değer niteliği içinde önplandadır,

Ceket ile keten bezini eşdeğer hale getirmekle, birincide somutlaşan emeği, ikincide somutlaşan emek ile eşitlemiş oluyoruz. Burada, ceketi yapan terziliğin, keten bezini yapan dokumacılıktan farklı türlerden somut bir emek olduğu gerçektir. Ama terzilik, dokumacılığa eşitlenmekle, her iki tür emekte de gerçekten eşit olan bir şeye, ortak nitelikteki insan emeğine indirgenmiş oluyor. Öyleyse bu dolaylı yoldan, dokumacılığın da, değer dokuduğu sürece, terzilikten farklı bir şey olmadığı ve dolayısıyla soyut insan emeği olduğu ifade edilmiş oluyor. Değer yaratan emeğin özgül niteliğini ortaya koyan, ancak farklı türden metalar

[17] Aralarında S. Bailey de olmak üzere, değer biçiminin tahlili ile uğraşan bir avuç iktisatçı hiç bir sonuca ulaşamamışlardır. Bunun ilk nedeni, değerin biçimi ile değeri birbiriyle karşılaştırmaları, ikincisi, deneyimli burjuvazinin kaba etkisi altında bütün dikkatlerini sorunun nicel yönünde toplamış olmalarıdır. "Nicelik üzerindeki egemenlik... değeri oluşturur." (S. Bailey, *Money and Us Vicissitudes,* London 1837, s. 11.)

arasındaki eşdeğer ifadesidir, ve bunu, farklı türden metalarda somutlaşan emekleri, ortak nitelikleri olan soyut insan emeğine fiilen indirgemek suretiyle yapar.[18] [sayfa 65]

Bununla birlikte, keten bezinin değerini oluşturan emeğin özgül niteliğinin ifadesinde başka bir şey daha gereklidir. Akışkan halindeki insan emek-gücü ya da insan emeği değer yaratır, ama kendisi değer değildir. Ancak, bir nesne biçiminde somutlaştığı zaman, donmuş durumda iken değer halini alır. Keten bezinin değerini, donmuş insan emeği olarak ifade etmek için, bu değer nesnel bir varlığa sahipmiş gibi, hem keten bezinden farklı maddi bir varlık, hem de bütün keten bezleri ile öteki her türlü metada ortak bir şeymiş gibi ifade edilmelidir. Bu problem, artık çözülmüştür.

Değer denkleminde, eşdeğer duruma geldiğinde ceket, değeri nedeniyle, nitel olarak keten bezine eşitmiş gibi, sanki aynı cinsten bir şeymiş gibidir. Bu durumda biz, onda yalnızca değeri görürüz, ya da onun elle dokunulur fiziksel biçimi, değeri temsil eder. Oysa ceketin kendisi, metaın cismidir, ceket yalnızca bir kullanım-değeridir. Bu durumuyla ceket, değer konusunda, elimize geçen herhangi bir keten bezi parçasından fazla bir şey ifade etmez. Bu da gösteriyor ki, keten bezi ile değer-ilişkisi içine konulduğu zaman ceket, bu ilişki dışında olduğu zamankinden çok daha fazla şey ifade ediyor; bu tıpkı, gösterişli üniforması içinde çalım satan bir insanın, sivil elbise içinde olduğundan daha önemli sayılmasına benzer.

Ceketin üretimi sırasında, insan emek-gücü, terzilik biçiminde fiilen harcanmak zorundadır. Öyleyse insan emeği, onda birikmiştir. Bu bakımdan, ceket, değer taşıyıcısıdır, ama lime lime olana kadar giyildiği halde bu gerçeği açığa vurmaz. Oysa, değer denkleminde, keten bezinin eşdeğeri olarak, yalnız bu yönüyle vardır, somutlaşmış değer, değer olan bir cisim olarak hesaba katılır. A'nın, örneğin B için, "saygıdeğer efendimiz" olabilmesi, B'nin gözünde A'nın fiziksel biçimine girmesi gerekir; üstelik, halkın her yeni babası ile birlikte, yüzünü, saçlarını ve daha pek çok şeyi de hemen değiştirmesi gerekir.

Demek oluyor ki, ceketin keten bezine eşdeğer olduğu değer denkleminde, ceket, değer-biçimi görevini görüyor. Keten bezi [sayfa 66] metaının değeri, ceket metaının maddi biçimiyle ifade ediliyor; yani birinin değeri, ötekinin kullanım-değeri ile ifade ediliyor. Kullanım-değeri olarak keten bezi, gözle görülür elle tutulur biçimde ceketten farklı bir

[18] William Petty'den sonra, değerin niteliğini farkedebilen ilk iktisatçılardan birisi olan ünlü Franklin şöyle diyor: "Ticaret, genel olarak, emeğin emekle değişiminden başka bir şey olmadığı için bütün şeylerin değeri ... çok yerinde olarak emekle ölçülür."

(The MVorks of B. Franklin, ete, edited by Sparks, Boston 1836, v. II. s. 267.) Franklin, her şeyin değerini emekle ölçerken bilinçsizdir; değişim konusu olan emeğin farklılığından soyutlama yapmakta ve böylece hepsini eşit insan emeğine indirgemektedir. Bunun farkında olmamakla birlikte, gene de bunu söyleyebiliyor. Önce "bir emek"ten sözediyor, sonra "başka bir emek"ten, ve ensonu başka bir niteleme yapmaksızın, her şeyin değerinin özü olarak "emek" diyor.

şeydir; değer olarak ise, ceket ile aynıdır ve bu durumda, ceketin görünümüne sahiptir. Böylece keten bezi, kendi fiziksel biçiminden farklı bir değer-biçimine bürünür. Değeri, ceket ile eşitlenmesiyle ortaya çıkar, ve bu, tıpkı bir hıristiyanın koyun niteliğinin Tanrının Kuzusuna benzeşmesinde olduğu gibidir.

Görüyoruz ki, metalann değeri üzerindeki tahlilimizde de ortaya çıktığı gibi, keten bezi de bir başka meta ile, ceket ile arasında bağlantı kurulur kurulmaz aynı şeyi dile getiriyor. Ancak, keten bezi, düşüncelerini, bir tek kendisinin bildiği bir dille, metaın diliyle açığa vuruyor. Kendi değerinin, insan emeğinin soyut niteliği içersindeki emeğiyle yaratıldığını bize anlatmak için, ceketin keten bezi değerinde olduğunu, yani değer olduğunu, keten bezinin aynı emekten oluştuğunu söylüyor. Değer olarak yüce varlığının, kabasaba maddesinden farklı olduğunu bize bildirmek için, değerin ceket görünüşünde olduğunu, ve dolayısıyla keten bezi de değer olduğu sürece, birbirlerine iki bezelye gibi benzediklerini söylüyor. Burada belirtebiliriz ki, metalann İbraniceden başka, şu ya da bu derecede doğru daha birçok dili vardır. Örneğin, Almanca değerinde olma anlamına gelen *"Wertsein"* sözcüğü, Latin kökenli *va-lere, valer, valoir* fiillerinden, yani B metaı A metaına eşitlenirken, A'nın değerinin kendi ifade tarzından daha az çarpıcı bir anlatım tarzına sahiptir. *Paris vaut bien une messe.* *

Bunun için, denklemimizde ifade edilen değer-ilişkisi aracılığıyla B metaının maddi biçimi, A metaının değer-biçimi haline geliyor, ya da B metaının maddesi, A metaının değerinin yansıdığı ayna oluyor.[19] A metaı, *in propriâ personâ*** değer olarak, insan emeğinin meydana geldiği bir madde olarak, kendini, B metaı ile ilişki içersine koyarak, A metaı, kullanım-değerini, B'yi, [sayfa 67] kendi değer ifadesinin maddesine dönüştürüyor. Böylece B'nin kullanım-değeri ile ifade edilen A'nın değeri, nispi değer biçimini alıyor.

(b) Nispi değerin nicel belirlenmesi

Değeri ifade edilmek istenen her meta, belli nicelikte yararlı bir nesnedir. 15 kile buğday, 100 libre kahve gibi. Ve herhangi bir metaın belli bir niceliği, belirli nicelikte insan emeği içerir. Değer-biçiminin yalnızca genel olarak değeri değil, aynı zamanda, belirli nicelikte değeri ifade etmesi gerekir. Demek ki, A metaı ile B metaı, keten bezi ile ceket arasındaki değer-ilişkisinde, ceket keten bezine, genel anlamda de-

[19] Bir bakıma bu, insan için de, metalarda olduğu gibidir. İnsanoğlu dünyaya elinde aynayla, ya da "ben benim" diyen fıhteci bir filozof olarak gelmediği için, kendisini önce başka insanlarda gürür ve tanır. Peter kendi kimliğini insan olarak, önce benzeri Paul ile kıyaslayarak saptar. Böylece kendi kişiliği içinde durmakta olan Paul, Peter için yalnızca insan türünün bir tipidir.

* Paris bir ayine değer. -ç.

* * Bizzat, -ç.

ğer maddesi olarak nitelik bakımından eşitlenmemiş, aynı zamanda belirli miktarda ceket (1 ceket) belirli miktarda (20 yarda) keten bezine eşdeğer yapılmıştır.

20 yarda keten bezi 1 ceket denklemi, ya da 20 yarda keten bezi bir ceket değerindedir ifadesi, her ikisinin de aynı miktarda değer-özünün (donmuş emeğin) somutlaştığını anlatır; yani iki meta da, aynı miktar emeğe ve aynı nicelikte emek-zamanına malolmuştur. Ancak, 20 yarda keten bezi ya da 1 ceketin üretimi için gerekli emek-zamanı, dokumacılık ya da terzilikteki üretkenlikte meydana gelen her değişme ile değişecektir. İşte şimdi biz, değerin nispi ifadesinin nicel yanı üzerindeki bu gibi değişikliklerin etkisini gözönüne almak zorundayız.

I. Ceketin değeri sabit kalırken, keten bezinin değeri değişmiş olsun.[20] Keten üretimi için gerekli emek-zamanı, diyelim keten yetiştiren toprakta verimsizlik sonucu, iki katına çıkmış olsun, ketenin değeri de iki katı olacaktır. 20 yarda keten bezi = 1 ceket denklemi yerine, 20 yarda keten bezi = 2 ceket denklemini bulacağız, çünkü artık bir ceket, 20 yarda keten bezinde somutlaşan emek-zamanının yalnızca yansını içerecektir. Öte yandan, diyelim ki, dokuma tezgâhlannın gelişmesi sonucu bu emek-zamanı yarı yanya kısalsın, keten bezinin değeri de yan yanya azalacaktır. Böylece, 20 yarda keten bezi = *V2* ceket [denklemini -ç.] elde edeceğiz. A metaının nispi değeri, yani B metaında ifade edilen değeri, B metal sabit sayılırsa, A'nın değeri ile doğru orantılı olarak yükselir ve düşer, [sayfa 68]

II. Ceketin değeri değişirken, keten bezinin değeri sabit kalmış olsun. Bu koşullar altında, örneğin yün üretimindeki verimsizlik nedeniyle, ceket yapımı için gerekli emek-zamanı iki katına çıksın, 20 yarda keten bezi = 1 ceket yerine, 20 yarda keten bezi = *V2* ceket [denklemini -ç. 1 yazabileceğiz. Öte yandan, eğer ceketin değeri yarıya düşse, 20 yarda keten bezi = 2 ceket olur. Demek ki, A metaının değeri sabit kalırsa, B metaında ifade edilen nispi değeri, B'nin değeri ile ters orantılı olarak yükselir ve düşer.

I ve H'deki farklı durumlan karşılaştınrsak, nispi değerin büyüklüğündeki aynı değişmenin, tamamen karşıt nedenlerden ileri gelebileceğini görürüz. Böylece, 20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya keten bezinin

değerinin iki katına çıkması, ya da ceketin değerinin yarıya inmesi nedeniyle 20 yarda keten bezi = 2 ceket halini alır; ve keten bezinin değerinin yarıya düşmesi ya da ceketin değerinin iki katına çıkması sonucu da, 20 yarda keten bezi = *V2* ceket olur.

III. Diyelim ki, keten bezi ile ceketin üretimi için gerekli emek-zamanının niceliği, aynı anda, aynı yönde ve aynı oranda değişsin. Bu durumda 20 yarda keten bezi, değerleri ne kadar değişirse değişsin, 1

[20] Burada değer, daha önceki sayfalarda da arasıra olduğu gibi, nicel olarak belirlenen değer, ya da değer-büyüklüğü anlamında kullanılmıştır.

cekete eşit olmaya devam eder. Bunların değerlerindeki değişiklik değeri, sabit kalan üçüncü bir meta ile karşılaştınldığı zaman görülür. Bütün metalann değerleri, aynı anda ve aynı oranda yükselse ya da düşse, bunların nispi değerleri değişmeden kalır. Bunlardaki gerçek değer değişmesi, belli bir süre üretilen metalann niceliklerindeki artma ya da azalma ile anlaşılır.

IV. Keten bezi ile ceketin üretimi için gerekli emek-zamanı ve dolayısıyla bu metaların değerleri, aynı anda, aynı yönde, ama değişik oranlarda, ya da karşıt yönlerde, veya başka biçimlerde değişebilir. Bütün bu olası farklı değişmelerin, bir metaın nispi değeri üzerindeki etkisi, I., II. ve III. durumların sonuçlanndan çıkartılabilir.

Demek ki, değerin büyüklüğündeki gerçek değişmeler, ne nispi değer ifadelerinde, ne de nispi değerin büyüklüğünü ifade eden denklemde tam ve kesin olarak yansır. Bir metaın nispi değeri, değeri sabit kaldığı halde değişebilir. Değeri değişse bile nispi değeri sabit kalabilir, ve ensonu, değerin büyüklüğü ile bu değerin nispi ifadesinde aynı zamanda ortaya çıkan değişmelerin miktar olarak birbirlerine tekabül etmeleri gerekmez.[21] [sayfa 69]

3. Değerin Eşdeğer Biçimi

A metaının (keten bezi), farklı türden bir metaın (ceket) kullanım-değeriyle ifade edilirken, aynı zamanda ikinci metaya özgül bir değer-biçimi, yani eşdeğer biçimi verdiğini görmüş bulunuyoruz. Keten bezi metaı bir değere sahip bulunma niteliğini, ceketin kendi maddi biçiminden farklı bir değer-biçimine girmeden, keten bezine eşitlenmesiyle ortaya koyar. Keten bezi, kendisinin bir değer olduğunu, doğrudan doğruya ceket ile değişilebilir olması ile ifade etmiş olur. Bir metaın eşdeğer biçimde olduğunu söylerken, demek ki, onun diğer metalar ile değişilebilir olduğunu ifade etmiş oluyoruz.

[21] Değerin büyüklüğü ile nispi ifadesi arasındaki bu aykırılığı her zamanki kaynakları ile vülger iktisatçılar kendi görüşleri doğrultusunda istismara çalışmışlardır. Örneğin: "A'nın, karşılığında değişildiği B'nin değeri yükseldiği ve aynı zamanda A'ya daha az emek harcanmadığı halde, A'nın değerinin düştüğünü kabul ederseniz, genel değer ilkeniz yere serilmiş olur. ... Eğer o [Ricardo], A'nın değerinin B'ye oranla yükseldiğini, B'nin değerinin A'ya oranla düştüğünü kabul ederse, bir metaın değerinin daima kendisinde somutlaşan emekle belirlendiğini öne süren kendi yüce önermesini dayandırdığı temeli yıkmış olur; çünkü, eğer A'nın maliyetindeki bir değişme, yalnızca değişildiği B ile ilişkisi yönünden kendi değerinde bir değişiklik yapmakla kalmaz, B'nin üretimi için gerekli emek miktarında bir farklılık olmadığı halde, A ile ilişkisi yönünden B'nin değerini de değiştirir: böylece, bir nesnenin değerinin, ona harcanan emek miktarı ile belirlendiğini öne süren öğreti yere serilmekle kalmaz, bir malın maliyetinin onun değerini belirlediğini savunan öğreti de yıkılmış olur." (J. Broadhurst, *Political Economy,* Lon-don 1842, s. 11 ve 14.)

Bay Broadhurst şöyle de diyebilirdi: 10/20, 10/50, 10/100 vb. kesirlerini ele alalım, 10 sayısı değişmiyor ama nispi büyüklükleri, 20, 50, 100 vb. sayılarına oranla durmadan küçülüyor. Öyleyse, 10 gibi bir tam sayının büyüklüğü, kendisindeki ünitelerin sayısıyla "belirlenir" diyen büyük ilke de yere serilmiş olur. [Yazar, bu bölümün dördüncü kesiminde s. 80-81, dipnot 2'de [bu baskıda, s. 96, dipnot 33'te] "Vülger Ekonomi" deyiminden ne anladığını açıklamaktadır. *-F.E.]*

Ceket gibi bir meta, keten bezi gibi başka bir meta için eşdeğer hizmetini görüyorsa., ve dolayısıyla ceketler, keten bezi ile doğrudan doğruya değişilebilir olmak gibi karakteristik bir özellik kazanıyorlar ise, biz, bu iki metaın hangi oranlarda değişilebildiğini bilmekten uzağız. Keten bezinin değeri büyüklük olarak verildiğinden, bu oran ceketin değerine bağlıdır. İster ceket eşdeğer, keten bezi nispi değer olsun, ya da keten bezi eşdeğer, ceket nispi değer olsun, ceketin değerinin büyüklüğü, değer-biçiminden bağımsız olarak, üretimi için gerekli emek-za-manı ile belirlenir. Ama ceket, ne zaman ki, değer denkleminde eşdeğer durumuna girerse, kendi değeri nicel bir ifadeye sahip değildir; tersine, ceket metaı, şimdi yalnızca belirli nicelikte bir mal olarak hesaba katılır. Örneğin, 40 yarda keten bezinin değeri [sayfa 70] nedir? 2 ceket. Burada ceket metaı eşdeğer rolü oynadığı için ve kullanım-değeri ceket, keten bezinin karşısında, değerin somutlaşması olarak sayıldığı için, keten bezindeki belirli nicelikteki değeri ifade etmek için belirli sayıda ceket yeter. Demek ki, iki ceket, 40 yarda keten bezinin değer niceliğini ifade edebilir ama, kendi değer niceliğini asla ifade edemez. Bu gerçeği, yani değer denkleminde, herhangi bir malın, herhangi bir kullanım-değerinin basit niceliği olarak eşdeğer sayılar gerçeğini yüzeysel bir gözlemleme, kendisinden önce ve sonra gelenleri olduğu gibi Bailey'i de, değer ifadesini yalnızca nicel bir ilişki gibi görmek yanılgısına götürdü. Oysa gerçekte, bir meta eşdeğer durumunda ise, değerinin nicel olarak belirlenişi ifade edilmez.

Eşdeğer biçimini incelerken gözümüze ilk çarpan şey şudur: kullanım-değeri, karşıtının, yani değerin, kendini belli ediş biçimi, görünürdeki biçimidir.

Metaın maddi biçimi, onun değer-biçimi halini alır. Ama, dikkat edilsin, bu, *quidpro quo** bir B

metaının yalnızca başka bir A metaı ile bir değer-ilişkisi içersine girmesi halinde ve yalnızca bu ilişkinin sınırlan içersinde vardır. Hiç bir meta, kendisi ile eşdeğerlik ilişkisi içine giremeyeceği ve böylece kendi maddi biçimini kendi değerinin ifadesi haline getiremeyeceği için, her metaın eşdeğer olarak başka bir meta seçmesi, ve onun kullanım-değerini, yani maddi biçimini, kendi değer-biçimi olarak kabul etmesi gerekir.

Metalara, maddi özler, kullanım-değerleri olarak uygulayacağımız ölçülerden birisi, bu noktayı aydınlatmaya yarayacaktır. Bir kesme şeker cisim olduğu için ağırdır, ve bu nedenle bir ağırlığı vardır: ama biz bu ağırlığı ne görebiliriz, ne de ona dokunabiliriz. Sonra, ağırlıklan önceden saptanan çeşitli demir parçalan alalım. Demir, demir olarak bir kesme şekerden daha fazla ağırlığın görünüş biçimi değildir. Ne var ki, şekerin şu kadar ağırlığı olduğunu ifade etmek için, onunla demir arasında bir ağırlık ilişkisi kurarız. Bu ilişkide demir, ağırlıktan başka hiç

* Bir şeyin, bir başka şeyin yerini tutması, -ç.

bir şey temsil etmeyen bir cisim olarak iş görür. Bu nedenle, belli bir nicelikte demir, şekerin ağırlığının ölçülmesine yarar ve kesme şeker ile ilişkisinde, ağırlığın somutlaşmasını, ağırlığın ortaya çıkış biçimini temsil eder. Demir, bu rolü ancak bu ilişki [sayfa 711 içersinde, ağırlığı belirlenecek olan şekerin ya da herhangi bir cismin demir ile girmiş olduğu ilişki içersinde oynar. Her ikisi de ağırlık olmasaydı, bu ilişki içine giremezlerdi ve biri ötekinin ağırlık ifadesi olarak işe yarayamazdı. Her ikisini de teraziye koyduğumuz zaman, ağırlık olarak her ikisinin de aynı olduğunu ve bunun için de belirli oranlarda alındıklan zaman, aynı ağırlıkta olduklarını gerçekten görürüz. Nasıl demir maddesi bir ağırlık ölçüsü olarak şekerle ilişkisinde yalnız ağırlığı temsil ederse, bizim değer ifademizde de ceket maddi nesnesi, keten bezi karşısında yalnızca değeri temsil eder.

Ne var ki, benzeşme burada sona erer. Demir, şekerin ağırlık ifadesinde, her iki cisimde de ortak doğal bir özelliği, yani ağırlıklarını temsil eder; ama keten bezinin değer ifadesinde ceket, her ikisi için de doğal olmayan bir özelliği, tamamen toplumsal bir şeyi, yani değerlerini temsil eder.

Bir metaın -örneğin keten bezinin- nispi değer-biçimi, bu me-taın değerini kendi maddesi ve özelliklerinden tamamen farklı bir şey olarak, örneğin ceket gibi bir şey olarak ifade edildiği için, bu ifadenin kendisinin, onun altında yatan toplumsal bir ilişkiyi gösterdiğini görürüz. Eşdeğer biçimde ise tam tersidir. Bu biçimin asıl özü, maddi metaın kendisidir -cekettir-, ve bu haliyle, değer ifade eder, ve değer-bi-çi-mini doğadan almıştır. Kuşkusuz bu, yalnızca ceketin, keten bezi ile eşdeğer durumda bulunduğu değer-ilişkisi varolduğu sürece geçerlidir.[22] Bununla birlikte, bir şeyin özellikleri, o şeyin başka şeylerle ilişkilerinin sonucu olmadığına göre, yalnızca kendilerini bu gibi ilişkiler içersinde belli ettiklerine göre, ceketin aldığı eşdeğer biçim, doğrudan değişilebilir bir şey olma özelliği, doğanın vermiş olduğu ağırlığı olmak ya da bizi ısıtmak kadar bir özelliktir. Bunun için, eşdeğer biçiminin bu karışık niteliği, bu biçim tamamen gelişip para biçiminde onlann karşısına çıkana kadar, burjuva ekonomi politikçilerinin dikkatlerinden kaçıyor. Bundan sonra da, altın ve gümüşün gizemli niteliğini, bunların yerine daha az gözkamaştıran metaları koyarak ve, şu ya da bu zamanda eşdeğer rolü oynamış her türlü metaı tam bir gönül rahatlığıyla sayıp dökerek [sayfa 72] açıklamaya çalışıyorlar. 20 yarda keten bezi = 1 ceket gibi çok basit bir değer ifadesinin, eşdeğer bilmecesinin, çözümünü zaten içinde taşıdığını bunlar akıllarının ucuna bile getirmiyorlar.

Eşdeğer ödevini gören metaın maddesi, soyut insan emeğinin

[22] Hegel'in yansıma-kategorisi dediği bu gibi genel ilişki ifadeleri çok garip bir sınıf oluştururlar. Örneğin, bir adam, yalnızca, başka insanlar ona göre uyruk durumunda oldukları için kraldır. Ötekiler ise, tersine, o, kral olduğu için kendilerini uyruk sayarlar.

maddeleşmiş görünüşüdür ve aynı zamanda özgül olarak yararlı somut emeğin ürünüdür. Bu somut emek, bu yüzden, soyut insan emeğinin ifade edilmesi için bir araç oluyor. Eğer, bir yandan, ceket soyut insan emeğinin, maddeleşmesinden başka bir şey değilse, öte yandan onda somutlaşan terzilik de, bu soyut emeğin gerçekleşme biçiminden başka bir şey değildir. Keten bezinin değer ifadesinde, terziliğin yararlılığı, elbise yapmasında değil, hemen ilk bakışta Değer olduğunu farket-tiğimiz bir nesne meydana getirmesinde ve dolayısıyla donmuş bir emek olmakla birlikte, bu emeğin, keten bezinin değerinde gerçekleşen emekten ayırdedilebilir olmasındadır. Değerin böyle bir aynası olma görevini yapabilmesi için, terzilik emeğinin, genel olarak insan emeği olma somut niteliğinden başka bir şeyi yansıtmaması gerekir.

Terzilikte olduğu gibi dokumacılıkta da insan emek-gücü harcanmıştır. Bu nedenle her ikisi de, insan emeği olma genel özelliğine sahiptir ve böylece de bazı durumlarda, değer üretilmesinde olduğu gibi yalnız bu yönüyle dikkate alınmalıdır. Bunda, gizemli hiç bir yan yoktur. Ama, değer ifadesinde durum büsbütün farklıdır. Örneğin, dokumacılığın, bizatihi dokumacılık olduğu için değil de, insan emeği olma genel özelliği nedeniyle, keten bezinin değerini yaratması olgusu nasıl ifade edilebilir? Dokumacılığın karşısına, onun ürününün eşdeğerini üreten, başka bir özel somut emek biçimini (örneğimizde terziliği) koymak suretiyle ifade edilir. Tıpkı ceketin maddi biçimi içinde, doğrudan

doğruya değer ifadesi halini alması gibi, şimdi de somut emek biçimi terzilik, genel anlamda insan emeğinin düpedüz ve elle dokunulur mad-deleşmesidir.
Demek ki, eşdeğer biçimin ikinci özelliği, somut emeğin, kendi karşıtının, yani soyut insan emeğinin ortaya çıkış biçimi halini almasıdır.
Ancak, bu somut emek, bizim örneğimizde terzilik, farklılaştırıl-mamış insan emeğiyle doğrudan tanındığı için herhangi türden bir emekle eşdeğerdir ve bu nedenle keten bezinde somutlaşmış emekle de bir ve aynıdır. Bütün diğer meta üreten emekler [sayfa 73] gibi bireylerin özel emekleri olmakla birlikte, aynı zamanda doğrudan doğruya toplumsal nitelikte emektir. Öteki metalarla doğrudan değişilebilen bir üründe sonuç vermesinin nedeni budur. Öyleyse, eşdeğer biçimin üçüncü bir özelliği daha ortaya çıkıyor: bireylerin özel emekleri, karşıtlannın biçimini, yani doğrudan doğruya toplumsal emeğin biçimini alıyor.
Eşdeğer biçimin son iki özelliği, düşüncede de olsa, toplum, Doğa gibi birçok biçimi, ve bunlar arasında değer-biçimini de ilk kez tahlil eden o büyük düşünüre dönersek, daha anlaşılır hale gelecektir. Aristoteles'i kastediyorum.
İlkin, o, metaların para-biçiminin, yalnızca, değerin basit biçiminin daha ileri bir gelişmesi olduğunu, yani bir metaın değerinin, gelişigüzel alınan başka bir meta ile ifadesi olduğunu açıkça söylüyor; çünkü,

"5 yatak = 1 ev" *("X^ıvaı neve avxı oı%ıo£?}* ifadesinin
"5 yatak = şu kadar para" *("X^ıvaı neve avxı... oaov m neve %hvm"}* ifadesinden ayırdedilemeyeceğini söylüyor.
Aristoteles, ayrıca, bu değer ifadesine yolaçan değer-ilişkisinin, evin nitel bakımdan yatağa eşitlenmesini gerektirdiğini, böyle bir eşitleme olmaksızın bu iki farklı şeyin, ölçülebilir nicelikler olarak birbirleriyle karşılaştırılmalarının mümkün olamayacağını da görüyor. "Eşitlik olmadan değişim, ortak bir ölçü ile ölçülebilme olmadan eşitlik olamaz." *("ovt loottjÇfi o vorjt, ovfifietpıat,")* diyor. Ne var ki, Aristoteles bu noktada duruyor, değer-biçiminin tahlilini daha ileri götürmekten vazgeçiyor. "Bununla birlikte, bu kadar farklı şeylerin, aynı ölçü ile ölçülebilir olmalan gerçekte mümkün değildir." *"tt] fiev akt]Qeıa advvatov"* diyor. Yani nitel bakımdan eşit olmalan mümkün değildir, diyor. Böyle bir eşitleme, eşyanın gerçek niteliğine yabancı bir şeydir ve, dolayısıyla, ancak "pratik amaçlar için geçici bir çare" olabilir.*
Aristoteles, böylece, tahlile devam etme yolunu tıkayan şeyin ne olduğunu kendisi söylüyor, onu devamdan alıkoyan şey, değer kavramından yoksunluktur. Bu ortak şey, yataklann değerinin [sayfa 74] bir evin değeri ile ifade edilmesini sağlayan bu ortak öz nedir? Aristoteles, böyle bir şey gerçekte varolmaz diyor. Ama niçin? Yataklar ile karşılaştırmada ev, onlara eşit bir şeyi temsil ediyor; böylece hem yataklarda hem evde gerçekten eşit olan bir şey temsil edilmiş oluyor. Ve bu - insan emeğidir. Bununla birlikte, Aristoteles'i metalara değer atfetmenin, aslında, her emeği eşit insan emeği olarak ve bunun sonucu da eşit nitelikte emek olarak ifade etmenin bir biçimi olduğunu farketmekten alıkoyan önemli bir gerçek vardı. Bunun doğal temeli, Yunan toplumu kölelik üzerine kurulduğu için, insanlann ve onların emek-güçlerinin eşit- sizliğiydi. Değer ifadesinin sırrı, yani her tür emeğin genel anlamda insan emeği oldukları için eşit ve eşdeğer bulunmalan, insanlann eşitliği düşüncesi, halkın önyargıları arasında yerleşmedikçe çözümlenemez. Bu, ancak, emek ürününün büyük kütlesinin meta biçimini aldığı ve bunun sonucu olarak da, metaların, insanla insan arasında, meta sahipleri arasında egemen ilişki halini aldığı bir toplumda mümkündür. Yalnızca metaların değeri ifadesinde bir eşitlik ilişkisi bulmuş olması bile, Aristoteles'in dehasının parlaklığını göstermektedir. Bu eşitliğin temelinde "gerçekte" ne bulunduğunu ortaya çıkarmaktan onu alıkoyan tek şey, içinde yaşadığı toplumun özel koşullarıdır.
* Marx, burada, Aristoteles'in *Ethica Nicamachea* adlı yapıtını anıyor. Bkz: *Aristoteles opera ex recensione Immaruelis Bekken,* Bd. 9, Oxinii 1837, s. 99-100. -Ed.

4. Bir Bütün Olarak Değerin Basit Biçimi

Bir metaın değerinin basit biçimi, başka türden bir meta ile olan değer-ilişkisini, ya da aynı türden bir meta ile değişim-ilişkisini ifade eden denklemde bulunur. A metal, nitel olarak, B metaı ile doğrudan değişilebilir olması gerçeği ile ifade edilir. Nicel olarak değeri, B'nin belirli bir niceliğinin, A'nın belirli bir niceliği ile değişilebilir olması ile ifade edilir. Başka bir deyişle, bir metaın değeri, değişim-değeri biçimini almakla bağımsız ve belirli bir ifadeye kavuşur. Bu bölümün başında, günlük konuşma diliyle, bir metaın hem kullanım-değeri hem de değişim-değeri olduğunu söylememiz, doğrusunu söylemek gerekirse, yanlıştı. Bir meta, bir kullanım-değeri ya da yararlılık nesnesi, ve bir değerdir. Meta, kendisini, bu iki yanı ile, değeri, bağımsız biçimini, yani değişim-değeri biçimini alır almaz gösterir. Yalıtılmış halde bu biçimi hiç bir zaman almaz; ama ancak farklı [sayfa 75] türden başka bir meta ile, bir değer ya da değişim-ilişkisi içine girince bu biçime bürünür. Biz bunu bildikten sonra, bu anlatım şeklinin zararı olmaz ve ancak kısaltmak bakımından yararı vardır.

Tahlilimiz, bir metaın değerinin biçimi ya da ifadesinin, değerin niteliğinden doğduğunu, yoksa bu değer ile değer büyüklüğünün, değişim-değeri olarak ifade edilme biçiminden ortaya çıkmadığını göstermiştir. Ne var ki bu, merkantilistler ile bunların yakın zamandaki izleyicileri Ferrier, Ganilh[23]ve benzerlerinin olduğu kadar, bunların karşıtlarının, Bastiat gibi modern serbest ticaret işportacılannın yanıldıkları nokta olmuştur. Merkantilistler, değer ifadesinin nitel yönüne özel bir ağırlık vermişler ve bunun sonucu, en yetkin biçimini parada bulan, metaların eşdeğer birimi üzerinde durmuşlardır. Öte yandan, mallannı ne pahasına olursa olsun elden çıkartmamak zorunda olan modem serbest ticaret işportacılan, değerin-nispi biçiminin, nicel yanına çok büyük bir önem vermişlerdir. Bunlar için, metalann değişim-ilişkisinde, yani günlük cari fiyat listesinde ifade edilenin dışında, ne değer vardır, ne de değer büyüklüğü. Lombard Street'in karmakarışık fikirlerine, pek ince bir bilimsellik içinde çekidüzen vermeyi üzerine alan Macleod, batıl inançlı merkantilistler ile çokbilmiş serbest ticaret işportacıları arasında başarılı bir aracı olmuştur.

A ile B arasındaki değer-ilişkisini ifade eden denklemde, A'nın B cinsinden değer ifadesinin yakından incelenmesi, bu ilişki içersinde, A'nın maddi biçiminin yalnızca kullanım-değeri olarak, B'nin maddi biçiminin yalnızca değer-biçimi ya da yanı olarak yer aldığını bize göstermiş bulunuyor. Her meta içersinde varolan kullanım-değeri ile değer arasındaki karşıtlık ya da zıtlık, iki metaın birbirleri ile böyle bir ilişki içine

[23] F. L. A. Ferrier (gümrük müfettiş muavini), *Du gouvernement consideere dans ses rapports avec le commerce,* Paris 1805; ve Charies Ganilh, *Des Systemes d'Economie Politique,* 2. baskı, Paris 1821.

girmesiyle, yani değeri ifade edilecek metaın, doğrudan doğruya yalnız kullanım-değeri, bu değerin kendisi ile ifade edileceği meta ise, doğrudan doğruya yalnız değişim-değeri olarak yer aldığı zaman açığa çıkmış olur. Böylece, bir metaın değerinin basit biçimi, bu metaın içerdiği kullanım-değeri ile değer arasındaki karşıtlığın ortaya çıktığı basit biçimdir.

[sayfa 76]

Emeğin her ürünü, her toplumsal durumda, bir kullanım-değeri-dir; ama ancak bir toplumun gelişmesinin belirli bir tarihsel çağında bu ürün, meta halini alır; bu çağ, yararlı bir nesnenin üretimi için harcanan emeğin, bu nesnenin nesnel niteliklerinden birisi, yani onun değeri olarak ifade edildiği çağdır. Bundan şu sonuç çıkar ki, basit değer-biçi-mi, aynı zamanda, bir emek ürününün, tarih içinde meta olarak ortaya çıktığı ilkel biçimdir, ve bu ürünlerin metalara dönüşmesi, değer-biçi-minin gelişmesi ile *pari passu** ilerler.

Değerin basit biçiminin eksikliklerini ilk bakışta farkederiz: o, fiyat-biçimi halinde olgunlaşana kadar, bir dizi değişmelerden geçmesi gereken bir tohumdan başka bir şey değildir.

A metaının değerinin, herhangi bir başka B metaı ile ifadesi, ancak Ayı değer-biçimi ve kullanım-değeri olarak ayırdeder, ve bu nedenle Ayı, kendisinden farklı tek bir meta ile, B ile değişim-ilişkisi içersine sokar; ama hâlâ A'nın bütün metalara göre nitel eşitliği ve nicel oranlılığı ifade edilmekten uzaktır. Bir metaın basit nispi değer-biçimine, başka bir metaın tek bir eşdeğer biçimi tekabül eder. Böyle olunca, keten bezinin değerinin nispi ifadesinde, ceket, bu tek meta ile, keten bezi ile ilişki halinde olması nedeniyle, eşdeğer biçimine, ya da doğrudan değişilebilme biçimine sahip olur.

Ne var ki, değerin basit biçimi, kolay bir geçişle daha tam bir biçime geçer. Basit biçim aracılığı ile A metaının değerinin, yalnızca tek bir başka meta ile ifade edildiği doğrudur. Ancak, bu öteki tek meta, herhangi bir şey, ceket, demir, buğday ya da başka bir şey olabilir. Bunun için, A ile, şu ya da bu meta arasında ilişki kurmakla, bir ve aynı meta için farklı basit değer ifadesi elde ederiz.[24] Bu metaın olabilecek değer ifadelerinin sayısı, ancak kendisinden farklı meta türlerinin sayısı ile sınırlıdır. Bu nedenle, Anın yalıtılmış değer ifadesi, bu değerin farklı basit ifadelerinin istenilen uzunluktaki bir dizisine çevrilebilir, [sayfa 77]

B. TOPLAM YA DA GENİŞLEMİŞ DEĞER-BİÇİMİ

z kadar A metal = *u* kadar B, ya da = *v* kadar C, ya da = *w* kadar D,
ya da = x kadar E, ya da = vb.. (20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da = 10 libre çay, ya da = 40 libre kahve, ya da =

* Aynı hızla. -ç.

[24] Örneğin Homeros'ta bir şeyin değeri, birbirinden farklı bir dizi şeyle ifade edilir. II., VII. 472 475.

1 kile buğday, ya da = 2 ons altın, ya da = $^{1}/_{4}$ ton demir, ya da = vb..) 1. *Genişlemiş Nispi Değer-Biçimi*

Tek bir metaın değeri, örneğin keten bezinin değeri, şimdi, metalar dünyasının sayısız başka unsurlarıyla ifade edilmektedir. Öteki her metaın değeri, şimdi keten bezinin değerinin aynası haline gelmiştir.[25] Böylece, ilk kez, bu değer, kendisini, farklılaşmamış insan emeğinin donmuş hali olarak gerçek yüzüyle göstermiş oluyor. Çünkü kendisini yaratan emeğin, hangi biçimde olursa olsun, ister terzilik, ister çiftçilik, madencilik vb. biçiminde olsun, her türlü insan emeği ile eşit durumda olduğu ve bu nedenle de, cekette, buğdayda, demirde ya da altında somutlaşmasının hiç bir önemi olmadığı apaçık ortaya çıkmış oluyor. Keten bezi, değer-biçimi aracılığıyla şimdi artık tek bir meta ile değil, bütün metalar alemiyle toplumsal ilişki içersine girmiş oluyor. Meta olarak o, artık dünya yurttaşıdır. Aynı zamanda, değerin bitmez tükenmez denklemleri dizisi, kullanım-değerinin, hangi özel biçimi ya

da türü altında olursa olsun, bir fark gözetmeksizin, metaın değerini gösterir.
İlk biçimde, 20 yarda keten bezi = 1 ceket ifadesinde, bu iki metaın belirli niceliklerde değişilebilir olması salt raslansal olabilir. İkinci biçimde, bunun tersine, derhal, bu raslansal görünüşü belirleyen ve onda esasta farklı olan temeli görürüz. Ceketle [sayfa 78] de, kahveyle de, demirle de ya da sayısız farklı metalarla da ifade edilse, bu metaların sahipleri, çok farklı insanlar da olsa, keten bezinin değeri, büyüklük olarak değişmeden kalır. Meta sahibi iki birey arasındaki raslansal ilişki kaybolur. Bunların değerlerinin büyüklüğünü düzenleyen şeyin, metaların değişimi olmadığı açık-seçik hale gelir; ama tersine, bunların değişim oranlarını denetleyen şey, bunlann değerlerinin büyüklükleridir.
2. *Özel Eşdeğer Biçimi* Ceket, çay, buğday, demir vb. gibi her meta, keten bezinin değer

[25] Bu nedenle, değer, ceketle ifade edildiği zaman keten bezinin ceket-değerinden, buğdayla ifade edildiği zaman buğday-değerinden vb. sözedebiliriz. Bu ifadelerin herbiri, bize, kullanım-değerinde görülen şeyin, ceketin, buğdayın vb. keten bezinin değeri olduğunu anlatmış oluyor. "Her metaın değeri, onun değişimdeki ilişkisini gösterdiğinden, kıyaslandığı metaya göre ... buğday-değeri, kumaş-değeri... diyebiliriz; öyleyse, binlerce farklı türden değer, dünyada ne kadar meta varsa o kadar çeşitli değer olduğu gibi, bunların hepsi de aynı derecede gerçek hem de aynı derecede itibaridir." *(A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value: chiefly in reference to the ıvritings of Mr. Ricardo and his followers. By the authar of Essays on the Formation, ete, of Opinions,* London 1825, s. 39.) Zamanında İngiltere'de epeyce gürültü koparan bu adsız yapıtın yazarı S. Bailey, bir ve aynı değerin çeşitli nispi ifadelerine böylece işaret etmekle, değer kavramının belirlenmesinin olanaksızlığını tanıtladığını sanır. Kendi görüşleri ne kadar dar olursa olsun, rikardocu teorinin bazı ciddi kusurlarına parmak basmış olması, Ricardo'nun izleyicilerinin kendisine karşı giriştikleri düşmanca saldırılardan da anlaşılır. Örneğin *WestminsterRevieıv'a* bakınız.

ifadesinde bir eşdeğer olarak ve dolayısıyla da değer olan bir şey olarak yer alır. Bu metaların herbirinin maddi biçimi, şimdi artık birçok meta içinde tek bir özel eşdeğer biçimdir. Aynı şekilde, bu farklı metalarda somutlaşan emeğin çok yanlı somut yararlı türleri, şimdi artık farklılaşmamış insan emeğinin bu çok farklı gerçekleşme biçimleri ya da ortaya çıkış biçimleri kadar kendini gösterir.
3. *Toplam ya da Genişlemiş Değer-Biçiminin Eksiklikleri*
İlkönce, değerin nispi ifadesi, onu temsil eden dizinin sonsuz olması nedeniyle noksandır. Her değer denkleminin bir halkasını oluşturduğu zincir, her yeni bir meta türünün ortaya çıkması ve değerin yeni bir ifadesi için malzeme sağlamasıyla her an uzayabilir. İkinci olarak, birbirinden farklı ve bağımsız değer ifadelerinin oluşturdukları alacalı-bulacalı bir mozayik görünümündedir. Ensonu, her metaın nispi değeri, sırayla bu genişlemiş biçim içinde ifade edilirse -ki böyle olması gerekir-, bunlann herbiri için birbirinden farklı bir nispi değer elde ettiğimiz gibi, değer ifadeleri dizisi sonsuza doğru uzar gider. Bu genişlemiş nispi değer-biçiminin eksikleri, buna tekabül eden eşdeğer biçimde yansırlar. Her tek metaın maddi biçimi, sayısız meta arasında yalnız bir tane özel eşdeğer olduğu için, bütün olarak ancak herbiri diğerini dıştalayan parça parça eşdeğer biçimler elde etmiş oluruz. Aynı şekilde, her özel eşdeğerde maddeleşmiş, özel, somut, yararlı emek türü, yalnızca özel türde emek olarak temsil edilmiştir ve bunun için de genel olarak insan emeğinin eksiksiz bir temsilcisi değildir. İnsan emeği, gerçekte, çok yanlı [sayfa 79] özel ve somut biçimlerin bütünlüğü içinde, eksiksiz bir ifadeye kavuşur. Ama o zaman da, sonsuz dizi içindeki ifade daima noksan ve birlikten yoksun olacaktır.
Genişlemiş nispi değer-biçimi, basit nispi değer ifadelerinin veya ilk türdeki denklemlerin toplamından başka bir şey değildir; yani:
20 yarda keten bezi = 1 ceket 20 yarda keten bezi = 10 libre çay, vb. gibi.
Bunlann herbiri, taraflann yer değiştirdiği denklemler anlamına da gelir:
1 ceket = 20 yarda keten bezi 10 libre çay = 20 yarda keten bezi, vb..
Gerçekten de, bir kimse keten bezini başka birçok meta ile değişir ve malının değerini bu bir dizi öteki metalar ile ifade ettiği zaman, bu metalann değişik sahiplerinin de mallannı keten bezi ile değişmeleri ve bu çeşitli metalann değerini, tek ve aynı üçüncü meta ile, yani keten bezi ile ifade etmeleri gerekir. Bu durumda diziyi tersine çevirir, 20 yarda keten bezi = 1 ceket, ya da = 10 libre çay vb. şekline sokarsak, yani dizide zaten görülen ters ilişkiyi ifade edersek şu sonuca ulaşırız:

C. DEĞERİN GENEL BİÇİMİ
1 ceket = 10 libre çay = 40 libre kahve =
1 kile buğday = ^-20 yarda keten bezi
2 ons altın = V2 ton demir =
x kadar A metaı vb. =
1. *Değer-Biçiminin Değişmiş Niteliği*
Bütün metalar, artık değerlerini, (1) tek bir meta ile olduğu için, basit bir biçimde; (2) bir ve aynı meta ile olduğu için birlik halinde ifade etmektedirler. Bu değer-biçimi, hepsi için aynı ve basit olduğundan geneldir.
A ve B biçimleri, ancak bir metaın değerini, onun kullanım-değe-rinden ya da maddi biçiminden farklı bir şey olarak ifade etmek için

Birinci biçim A, şöyle denklemler verir: 1 ceket = 20 yarda keten bezi, 10 libre çay = ^{x}h ton demir.

Burada ceketin değeri, keten bezine, çayın değeri demire eşitlenmiştir. Ama önce keten bezine eşitlemek ve tekrar demire eşitlemek, keten bezi ile demirin farklı olduğu kadar farklı şeylerdir. Bu biçim, açıktır ki, pratikte, ancak emek ürünleri raslansal ve gelişigüzel değişimlerle metalara dönüştüklerinde, ilk başlangıçta olur.
İkinci biçim B, bir metaın değerini onun kullanım-değerinden, ilk birincisinden daha uygun bir tarzda ayırdeder; çünkü burada ceketin değeri, mümkün olan bütün biçimler altında ceketin maddi biçimine karşıt olarak konmuştur; keten bezine, demire, çaya, kısacası kendisi dışında, ceket dışında, her şeye eşitlenmiştir. Öte yandan, hepsinde ortak herhangi bir genel değer ifadesi, doğrudan dıştalanmıştır; çünkü, her metaın değer denkleminde, bütün öteki metalar şimdi, yalnızca eşdeğerler biçiminde görülür. Genişlemiş değer-biçiminin ilk kez gerçek olarak ortaya çıkışı, özel bir emek ürününün, diyelim sığır sürüsünün artık istisnai değil de olağan bir biçimde, öteki çeşitli metalar ile değişil-meye başlanması ile olur.
Üçüncü ve son olarak gelişmiş biçim, bütün metalar dünyasındaki değerleri, bu amaç için seçilmiş tek bir meta ile, yani keten bezi ile ifade eder ve böylece bunların değerlerini, bize, keten bezi ile eşitliği aracılığıyla bildirir. Şimdi artık her metaın değeri ketene eşitlenmekle, yalnızca kendi kullanım-değerinden ayrılmakla kalmaz, genellikle bütün öteki kullanım-değerlerinden de farklılaştınlmış olur ve işte bu nedenle

bütün metalarda ortak olan bir şeyle ifade edilir. Bu biçim ile metalar, ilk kez birbirleriyle değer olarak ilişki içersine sokulmuştur, ya da değişim-değeri görünüşüne bürünmüşlerdir.
İlk iki biçim, her metaın değerini, ya farklı türden tek bir meta ile ya da böyle birçok metaın bir dizisi ile ifade eder. Her iki durumda da, kendi değeri için bir ifade bulması, sözgelişi, her metaın özel işiydi ve bunu ötekilerin yardımı olmaksızın yapıyordu. Bu ötekiler, ilkine göre pasif eşdeğer rolünde idiler.
Değerin genel biçimi C, tüm meta âleminin ortak hareketinden, bir tek bundan kaynaklanır. Bir meta, genel değer ifadesini ancak tüm öteki metalar ile kazanır ve aynı anda bu metaların değerleri de aynı eşdeğerde ifadesini bulmuş olur; ve her yeni meta aynı yolu izlemek zorundadır. Böylece şu gerçek ortaya çıkar [sayfa sn ki, metalann değer olarak varlığı tamamen toplumsal olduğu için, bu toplumsal varlık ancak kendi toplumsal ilişkilerinin toplamıyla ifade edilebilir ve bunun sonucu olarak, değerlerinin biçiminin toplumsal olarak kabul edilen bir biçim olması zorunludur.
Keten bezine eşitlenen bütün metalar, şimdi artık yalnızca genel değerler olmalan yönünden nitelikçe eşit olmakla kalmazlar, aynı zamanda büyüklükleri karşılaştırılabilir duruma gelirler. Değerlerinin büyüklüğü bir ve aynı maddeyle, keten beziyle ifade edilmekle, bu büyüklükler de birbirleri ile karşılaştırılabilirler. Örneğin, 10 libre çay = 20 yarda keten bezi, ve 40 libre kahve = 20 yarda keten bezi olursa, 10 libre çay = 40 libre kahve olur. Şöyle de söyleyebiliriz, 1 libre kahvede, 1 libre çayda bulunanın ancak Vi'ü kadar değer özü -emek- vardır.
Tüm metalar âlemini kapsayan nispi değerin genel biçimi, geri kalanlann içinden seçilip aynlan ve kendisine eşdeğer rolü verilen tek bir metaı -burada keten bezini-, evrensel eşdeğer haline getirir. Keten bezinin maddi biçimi, şimdi artık, bütün metalann değerlerinde ortak bir biçime bürünmüştür; ve bunun için de hepsiyle ve her biriyle değişile-bilir duruma gelmiştir. Keten bezinin maddesi, her türlü insan emeğinin görülür duruma gelmesi, toplumsal kozası durumuna gelmesidir. Belli bir mal, keten bezi üreten belli özel bireyin emeği olan dokumacılık, sonuçta, toplumsal bir niteliğe, bütün öteki türden emeklerle eşit bir niteliğe bürünmüş oluyor. Genel değer-biçimini meydana getiren sayısız denklemler, keten bezinde somutlaşan emeği, öteki bütün metalarda somutlaşanlara eşit kılıyor ve böylece dokumacılığı, ayırdedilmemiş insan emeğini, genel görünüm biçimi haline sokuyor. Bu yolla, metaların değerlerinde gerçekleşen emek, fiili işin her türlü somut şekli ile yararlı özelliklerinden soyutlanmış bir emek olarak yalnızca olumsuz yönüyle gösterilmiş olmaz, ama olumlu niteliğinin de açıkça kendisini göstermesi saptanmış olur. Genel değer-biçimi, her türlü fiili emeği, hepsinde bulunan ortak özelliğe, yani genel insan emeği, ve insan emek-gücünün harcanması olma niteliğine indirgenmesidir.
Bütün emek ürünlerini, ayırdedilmemiş insan emeğinin donması

olarak gösteren genel değer-biçimi, metalar âleminin toplumsal özeti olduğunu bizzat kendi yapısı ile gösterir. Bu biçim, sonuç olarak, açıkça ortaya koymaktadır ki, metalar âleminde her emeğin sahip olduğu niteliğin insan emeği olması, onun özgül [sayfa 82] toplumsal niteliğini meydana getirmektedir.
2. *Değerin Nispi Biçimi ile Eşdeğer Biçiminin Birbirine Bağlı Gelişmesi*
Değerin nispi biçiminin gelişme derecesi, eşdeğer biçiminin gelişme derecesine tekabül eder. Ama şurasını da unutmamak gerekir ki, ikincinin gelişmesi, birincinin gelişmesinin yalnızca sonucu ve ifadesidir.
Bir metaın değerinin birincil ya da yalıtık nispi biçimi, bir diğer metaı yalıtık bir eşdeğer haline getirir. Bir metaın değerinin tüm öteki metalarla ifadesi demek olan nispi değerin genişletilmiş biçimi, bu öteki metalara, farklı türden özel eşdeğer nitelikler verir. Ve son olarak, metaın özel bir türü, tüm öteki metalar, onu, içersinde değerlerini daima aynı biçimde ifade ettikleri bir madde haline getirdikleri için,

evrensel eşdeğer niteliğini kazanır.
Değer-biçiminin iki kutbu olan değerin eşdeğer biçimi ile nispi biçimi arasındaki karşıtlık bu biçimin kendisiyle birlikte gelişir.
Birinci biçim, 20 yarda keten bezi = 1 ceket eşitliğinde bile bu karşıtlık vardır, ama henüz sabitleşmemiştir. Bu eşitliği soldan sağa ya da sağdan sola okumanıza göre, ceket ile keten bezinin oynadığı rol farklıdır. Bir durumda, keten bezinin nispi değeri ceket ile, öteki durumda, ceketin nispi değeri keten bezi ile ifade edilmiştir. Bunun için, değerin bu ilk biçiminde, kutupsal karşıtlığı kavramak zordur.
B biçimi, bir defada ancak tek bir metaın kendi nispi değerini bütünüyle genişletebileceğim ve, ancak, tüm öteki metalar onun karşısında eşdeğerler olduğu için ve böyle olmakta devam ettikleri sürece, bu genişlemiş biçimi alabileceğini gösterir. Burada, biz, 20 yarda keten bezi = 1 ceket denkleminde yaptığımız gibi, eşitliği, genel niteliğini bozmadan ve değerin genişlemiş biçimini değerin genel biçimine dönüştürmeden tersine çeviremeyiz.
Ensonu C biçimi, tek bir istisna ile bütün metalar eşdeğer biçimin dışında tutulduğu için ve tutulduğu sürece, metalar âlemine değerin genel toplumsal nispi biçimini verir. Demek ki, tek bir meta, keten bezi, öteki bütün metalardan bu nitelik esirgendiği için ve sürece, bunların herbiri ile doğrudan doğruya [sayfa 83] değişilebilir bir nitelik kazanmış gibidir.[26]
[26] Bu doğudan doğruya ve genel değişilebilir olma özelliğinin, bir kutba benzetilmesi ve karşıt kutupla, yani doğrudan değişilebilmenin olanaksız olduğu durumla bağıntılı görünmesi,

Evrensel eşdeğer görevindeki meta, öte yandan nispi değer-biçi-minin dışında kalmıştır. Eğer keten bezi ya da evrensel eşdeğer görevindeki başka bir meta, aynı zamanda, değerin nispi biçimini de paylaşmış olsaydı, kendi eşdeğeri olarak da iş görebilirdi. Bu durumda, yalnızca 20 yarda keten bezi = 20 yarda keten bezi gibi, ne değeri, ne de değer büyüklüğünü ifade etmeyen boş bir yineleme elde etmiş oluruz. Öyleyse evrensel eşdeğerin nispi değerini ifade etmek için, C biçimini tersine çevirmemiz gerekir. Bu eşdeğer, öteki metalann ortak değerin nispi biçimi olmamakla birlikte, değeri, öteki metaların sonu gelmeyen dizisi ile nispi olarak ifade edilir. Böylece, nispi değerin genişlemiş biçimi ya da B biçimi, şimdi kendisini, eşdeğer metaın özgül nispi değer-biçimi olarak ortaya koyar.
3. *Değerin Genel Biçiminden Para-Biçimine Geçiş*
Evrensel eşdeğer biçimi, genel anlamda, bir değer-biçimidir. Bunun için her meta, bu biçime girebilir. Öte yandan eğer bir meta, bu evrensel eşdeğer biçimine (C biçimi) girmişse, bu, ancak eşdeğer olarak öteki bütün metalann dışında tutulduğu için ve sürece olanaklıdır. Bu dıştalama, ensonu, belirli bir meta ile sınırlandığı andan sonra, ancak bu andan sonra, metalar âleminin nispi değerin genel biçimi gerçek bir tutarlılık ve genel toplumsal geçerlilik kazanır.
Eşdeğer biçim, kendi maddi biçimi ile böylece toplumsal bir nitelik kazanan o belirli meta, şimdi artık para-meta durumuna [sayfa 84] gelir, ya da para olarak iş görür. Bu, artık, o metaın özel toplumsal işlevidir ve bu nedenle, metalar âleminde evrensel eşdeğer rolü oynamak, onun toplumsal tekelindedir. B biçiminde keten bezinin özel eşdeğerleri ve C biçimindeki nispi değerlerini ortakça keten bezi ile ifade eden metalar arasında bu seçkin yere belli bir meta ulaşabilmiştir: altın. Öyleyse, C biçimindeki keten bezinin yerine altını koyarsak şu sonucu elde ederiz:
bir mıknatısın pozitif kutbunun negatif ile bağlı olması gibi apaçık değildir. Bütün metalann aynı anda kendilerine yükletilen bu özelliğe sahip olabileceklerini düşünmek, bütün katolikler toplanırsa papa ederler sözü kadar hayal olur. Meta üretimini insan özgürlüğünün ve bireysel bağımsızıığın doruğu gibi gören küçük-burjuva için, metadaki bu doğrudan değişebilir olmama özelliğinden doğan güçlüklerin ortadan kalkması, kuşkusuz, çok arzu edilir bir şeydir. Proud-hon sosyalizmi, bu dargörüşlü ütopyanın işlenmiş bir biçimidir ve başka bir yerde de gösterdiğim gibi özgün olma niteliğinden de yoksundur. Ondan çok daha önce, bu işe, Gray, Bray ve başkaları çok daha başarılı bir şekilde teşebbüs etmişlerdir. Ama gene de, böylesine bir bilgeliğin şimdi bile bazı çevrelerde "bilim" adı altında çiçeklendiği gürülüyor. Hiç bir okul, bilim sözü ile, Proudhon kadar oynamamıştır, çünkü,
"Wo Begriffe fehlen,
da stelt zur rechten Zeit ein wort sich ein."*
* Kavram olmadığı yerde, hemen bir söz onun yerine hazırdır." (Goethe, *Faust* Birinci Kısım, Mefıstofeles'in sözleri.) -ç.

D. PARA-BİÇİMİ
20 yarda keten bezi = 1 ceket =
..... . , ^- 2 ons altın
40 libre kahve =
1 kile buğday =
V2 ton demir =
x kadar A metaı vb. =
A biçiminden B biçimine ve B biçiminden C biçimine geçişteki değişiklikler temel niteliktedir. Öte yandan, C ile D biçimleri arasında, keten bezi yerine eşdeğerliği altının almasından başka bir değişiklik yoktur. C biçiminde keten bezi neyse, D biçiminde altın odur: genel eşdeğer. Gelişme, yalnızca doğrudan doğruya ve evrensel değişilebilme niteliğinin -başka bir deyimle evrensel eşdeğer biçiminin-

şimdi artık, toplumsal bir alışkanlıkla, ensonu bir maddeyle, altınla özdeş duruma gelmiş olmasındandır.
Altın, şimdi, tüm öteki metalann karşısına, zaten daha önce onların karşısında basit bir meta olarak yer aldığı için, para olarak çıkar. Tüm öteki metalar gibi, altın da, ya tek tek değişimlerde basit bir eşdeğer olarak, ya da ötekilerin yanında özel bir eşdeğer olarak iş görüyordu. Giderek, değişen sınırlar içersinde evrensel eşdeğer olarak iş görmeye başladı. Metalar âleminde değerin ifadesinde bu konumu kendi tekeline alır almaz, altın, para-meta durumunu alır ve işte ancak o zaman D biçimi, C biçiminden farklılaşır, ve değerin genel biçimi, para-biçimine dönüşür.
Keten bezi gibi tek bir metaın nispi değerinin, para rolündeki altın gibi bir meta ile basit ifadesi, o metaın fıyat-biçimidir. Bu nedenle keten bezinin fıyat-biçimi şöyledir:
20 yarda keten bezi = 2 ons altın, ya da, eğer 2 onsluk altın sikke olarak 2 sterlin ise, 20 yarda keten bezi = 2 sterlindir.
Para-biçimi kavramının oluşumundaki güçlük, evrensel eşdeğer [sayfa 85] biçiminin ve bunun zorunlu sonucu değerin genel biçiminin, C biçiminin açık-seçik anlaşılmasında yatar. Bu son biçim, değerin genişlemiş biçiminden, yani B biçiminden çıkartılabilir ki, bunun da temel öğesi, gördüğümüz gibi A biçimidir: 20 yarda keten bezi = 1 ceket, veya *x* kadar A metaı = y kadar B metaı, bu nedenle, basit meta-biçimi, para-biçiminin çekirdeğidir.

DÖRDÜNCÜ KESİM. - METALARIN FETİŞİZMİ VE BUNUN SIRRI

İlk bakışta bir meta, çok önemsiz ve kolayca anlaşılır bir şey gibi gelir. Oysa metaın tahlili, aslında onun metafizik incelikler ve teolojik süslerle dolu pek garip bir şey olduğunu göstermiştir. Kullanım-değeri olduğu sürece, o ister insan gereksinmelerini karşılayabilen özellikleri açısından, ister bu özelliklerin insan emeğinin ürünü olması yönünden ele alınsın, gizemli bir yanı yoktur. İnsan, çalışmasıyla, Doğanın sağladığı maddelerin biçimini, kendisine yararlı olacak şekilde değiştirdiği gün gibi açıktır. Sözgelişi ağacın biçimi, masa yapılarak değiştirilir. Ama gene de masa, o alelade günlük şey olmakta, ağaç olmakta devam eder. Ne var ki, meta olarak ilk adımını atar atmaz, tamamen başka bir şey olur. Yalnız ayaklan üzerinde yerde durmakla kalmaz, tüm öteki me-talarla ilişki içersinde amuda kalkar ve o ağaç beyninden, "masa yürüt-mek"ten çok daha çarpıcı, parlak fikirler saçar.[26a]
Bu yüzden, metaların mistik özelliği onlann kullanım-değerin-den doğmuyor. Tıpkı, değerin belirleyici etkenlerinin niteliğinden de gelmediği gibi. Çünkü her şeyden önce, emeğin yararlı türleri ya da üretken, faaliyetler ne kadar çeşitli olursa olsun, bunların, insan organizmasının işlevleri olduğu, fizyolojik bir gerçektir, ve bu gibi işlevlerin herbiri, niteliği ve biçimi ne olursa olsun, aslında, insan beyninin, sinirlerinin, kaslarının vb. harcanmasıdır. İkinci olarak, değerin nicel belirlenmesi için temel [sayfa 86] oluşturan şey, yani bu harcamanın süresi, ya da emeğin niceliği dikkate alınırsa, emeğin niceliği ile niteliği arasındaki farklık apaçık olarak görülür. Toplumun her durumunda, yaşam araçlarının üretimi için gerekli emek-zamanı, gelişmenin farklı aşamalarında eşit ölçüde ilgi çekmemekle birlikte, insanlığın zorunlu olarak ilgilendiği bir konu olması gerekir.[27] Ve ensonu, insanlar, herhangi bir biçimde, başkaları için çalışmaya başladıkları andan itibaren, emekleri, toplumsal bir biçim alır.
Öyleyse, emek ürününün anlaşılmaz özelliği, meta biçimine girer girmez, niçin ortaya çıkıyor? Kuşkusuz bu, biçimin kendisinden geliyor. Her türlü insan emeğinin eşitliği, bu emek ürünlerinin hepsinin eşit değerde olmaları ile nesnel olarak ifade edilir; harcanan emek-gücü-nün, bu harcanma suresi ile ölçümü, emek ürünlerinin değerinin niceliği biçimini alır; ve ensonu, üreticilerin içersinde emeklerinin toplumsal

[26a] Arta kalan bütün dünya kımıldamadan durur görünürken Çin'in ve masaların dansa başladığı anımsanır* - *pour encourager les autres* [diğerlerini yüreklendirmek için - ç.]. [Bu not, Almanca baskıdan alınmıştır.]
[27] Eski Cermenler arasında toprak ölçüsünün birimi, bir günlük hasada göre hesaplanırdı ve bunun için de *Tagıuerk, Tagwanne, Mannsmaad, (Jurnale,* ya da *terre jurnale,* ya da *diornalis)* vb. gibi terimler kullanılırdı. (Bkz: G. L. von Maurer, *Einleitung zur Geschichte der Mark-, msw Verafassung,* Münçhen 1854, s. 129 *sq..)*
* 1848-49 devriminin yenilgisinden sonra Avrupa'da en karanlık bir siyasal gericilik dönemi başladı. O sırada Avrupa'nın aristokrat ve burjuva çevrelerinde ruh-çağırma, özellikle masa yürütme heyecan uyandırırken, Çin'de özellikle köylüler arasında, tarihe Taiping-devrimi olarak geçen pek büyük bir anti-feodal özgürlük hareketi yayılıyordu. Marx, Çin'deki devrim ile Avrupa'daki ruh-çağırma tutkusu arasındaki farklılığı anımsatan bir benzetmeye başvuruyor. -Ed.

niteliğinin kendini gösterdiği karşılıklı ilişkiler, ürünler arasında bir toplumsal ilişki biçimini alır. Demek ki, metaın gizemli bir şey olmasının basit nedeni, onun içinde insan emeğinin toplumsal niteliği, insana, bu emeğin ürününe nesnel bir nitelik damgalamış olarak görünmesine dayanmaktadır; üreticilerin kendi toplam emek ürünleri ile ilişkileri, onlarla kendi aralarında bir ilişki olarak değil de, emek ürünleri arasında kurulan toplumsal bir ilişki olarak görünmesindedir. Emeğin ürünlerinin, metalar haline, niteliklerinin duyularla hem kavranabilir hem de kavranamaz toplumsal şeyler haline gelmelerinin nedeni budur. Bunun gibi, bir nesneden algılanan ışın, bize, görme sinirimizin öznel etkilenmesi olarak değil de, gözün dışında bir şeyin nesnel biçimi gibi geliyor. Oysa, görme olayında

her zaman, ışının bir şeyden başka bir şeye, dıştaki bir nesneden göze fiilen geçmesi sözkonusudur. Fiziksel şeyler arasında, fiziksel bir ilişki vardır. Ama metalarda, bu farklıdır. Şeylerin, *quâ** metalann varlığı, ve bunlara meta damgasını vuran emek ürünleri arasındaki değer-ilişkisi ile bunların fiziksel özellikleri ve bu özelliklerden doğan maddi ilişkiler arasında mutlak olarak bağ yoktur. Burada, insanlar arasındaki belirli toplumsal ilişki, onlann gözünde, şeyler arasında düşsel bir ilişki biçimine bürünüyor. Bu nedenle, [sayfa 87] benzer bir örnek vermek için, din âleminin sislerle kaplı katlarını dolaşmamız gerekir. Bu âlemde, insan beyninin ürünleri, bağımsız canlı varlıklar gibi görünür, ve hem birbirleriyle, hem de insanoğlu ile ilişki içine girerler. İşte metalar âleminde de, insan elinin yarattığı ürünler için durum aynıdır. Emek ürünlerine, meta olarak üretildikleri anda yapışıveren ve bu, nedenle meta üretiminden ayrılması olanaksız olan şeye, ben, Fetişizm diyorum.

Tahlilimizin de gösterdiği gibi, metalardaki bu fetişizmin kökeni, bunları üreten emeğin özel toplumsal niteliğindedir.

Genel, kural olarak, kullanılır mallar, yalnızca, işlerini birbirlerinden bağımsız olarak yürüten özel bireylerin ya da birey gruplarının emeklerinin ürünleri oldukları için meta haline geliyorlar. Bütün bu özel bireysel emeklerin genel toplamı, toplumun emeğinin tümünü oluşturuyor. Üreticiler ürünlerini değişinceye kadar, birbirleri ile toplumsal temasa gelmedikleri için, her üreticinin emeğinin özgül toplumsal niteliği, kendisini ancak değişim işinde ortaya koyar. Başka bir deyişle, bireyin emeği, toplum emeğinin bir parçası olarak, kendisini, ancak, doğrudan doğruya ürünler arasında, ve dolaylı olarak bunlar aracılığıyla üreticiler arasında kurulmuş olan değişim eylemi olan ilişkiler aracılığıyla açığa vurur. Bunun için, bir bireyin emeğini öteki üreticilerin emeklerine bağlayan ilişkiler, üreticilere, aslında olduğu gibi, çalışan bireyler arasında doğrudan toplumsal bir ilişki olarak değil, tersine, kişiler arasında maddi ilişkiler ve şeyler arasında toplumsal ilişkiler olarak görünür.

*** Ki bu. -ç.**

Ancak değişilmeleri sayesindedir ki, emeğin ürünleri, yararlanılan nesneler olarak, değişik varoluş biçimlerinden ayrı olarak bir tekdüze toplumsal biçimde değer alırlar. Bir ürünün bu şekilde, yararlı bir şey ve bir değer olarak ayrılması, ancak değişimin, yararlı malların değişim amacıyla üretilmesi ve bu nedenle de özelliklerinin her şeyden önce üretimleri sırasında değer olarak hesaba katılması boyutlanna ulaşmasıyla pratik önem kazanır. Bu andan itibaren üreticilerin kişisel emeği, iki yönlü toplumsal bir niteliğe bürünür. Bir yandan, emeğin belirli bir yararlı türü olarak, belirli bir toplumsal gereği karşılamak ve böylece, kolektif emeğin aynlmaz bir parçası, kendiliğinden oluşan toplumsal işbölümünün bir kolu olmak durumundadır. Öte yandan, üretici bireyin çeşitli gereksinmelerini karşılayabilmesi için, her türden yararlı bireysel emeğin karşılıklı olarak değişilebilmelerinin yerleşmiş bir toplumsal olgu olması ve bunun [sayfa 88] için de, her üreticinin özel yararlı emeğinin bütün ötekilerin yararlı emekleriyle eşit sayılması gerekir. En farklı türden emeklerin eşitlenmesi, ancak, bunların eşitsizliklerinden soyutlanması ya da bunlann ortak bir paydaya, yani insan emek-gücü harcaması ya da soyut insan emeğine indirgenmesi sonucu olabilir. Bireyin emeğinin iki yönlü toplumsal niteliği, ona, ancak ürünlerin değişimi ile günlük pratik içersindeki emeği etkileyen biçimler altında beyninde yansıdığı zaman görünür. Böylece, onun kendi emeği, toplumsal nitelikte yararlı olması koşulunu, yani ürünün yalnızca yararlı değil, ama başkaları için yararlı olması koşulunu alır, ve onun özel emeğinin, öteki bütün özel emek türlerine eşit olmakla kazandığı toplumsal nitelik, tüm emek ürünlerinin fiziksel olarak farklı malların ortak nitelik taşıması, yani bir değere sahip olması şekline girer.

Demek ki, emek ürünlerini değer olarak birbirleriyle ilişki içersine sokmamızın nedeni, bu mallarda türdeş insan emeğinin maddi halde birikmesini görmemiz değildir. Tam tersine: farklı ürünlerimizi değişimle değer olarak eşitlediğimiz zaman, bu davranışımızla, aynı zamanda, biz, bunlara harcanan farklı türden emekleri de, insan emeği olarak eşitlemiş oluyoruz. Bunun farkında olmayız, ama gene de yaparız.[28] Bu nedenle değer, göğsünde ne olduğunu anlatan bir yafta ile ortalıkta dolaşmaz. Aslında her ürünü, toplumsal bir hiyeroglif yazısına çeviren, daha çok değerdir. Kendi toplumsal ürünlerimizin ardında yatan sırrı aydınlatmak için, daha sonra, biz bu hiyeroglifi çözmeye çalışırız; çünkü yararlı bir nesneyi değer olarak damgalamak, dil gibi toplumsal bir üründür. Emek ürünlerinin, değer oldukları sürece, bunların üretimi için harcanan insan emeğinin maddi ifadeleri olduğunu ortaya koyan son bilimsel buluş, gerçekte, insan soyunun gelişme tarihinde bir çağı

[28] Bunun için. Galiani, "Değer, kişiler arasında bir ilişkidir." - *"La Ricchezza e una Ragione tra due persone."*- (Galiani, *Delta Moneta,* s. 221, Custodi koleksiyonu, t. IH'te. *Scrittori dassici Italiani di Economia Politica. - Parte Modrna,* Milano 1803), dediği zaman şunu eklemesi gerekirdi: şeyler arasında bir ilişki gibi ifade edilen, aslında kişiler arasında bir ilişkidir.

belirlemiştir ama, emeğin toplumsal niteliğini, bize ürünlerin bizatihi kendilerinin nesnel niteliği gibi gösteren sisi dağıtamamıştır. Ele aldığımız özel üretim biçiminde, yani meta üretiminde, bağımsız olarak yürütülen özel emeğin özgül toplumsal niteliği, her çeşit emeğin, insan emeği olması nedeniyle, eşitliği gerçeğine dayanır; bunun için bu özellik, üründe [sayfa 89] değer-biçimine bürünür; bu olgu,

yukarda sözü edilen buluşa karşın üreticiye tamamen gerçek ve sonal gibi gelir; bu, tıpkı, havayı oluşturan gazlann bulunuşundan sonra da atmosferin yapısının aynı kalması olgusuna benzer. Değişim sırasında üreticiyi ilkin ilgilendiren şey, kendi ürünleri karşılığında ne kadar başka ürün alabilecekleri sorusudur: ürünlerini hangi oranlarda değişebileceklerdir? Bu oranlar, âdetler yoluyla belli bir kararlılığa erişince, bunlar sanki ürünlerin niteliklerinin sonucu gibi görünür ve böylece, örneğin bir ton demir ile iki ons altın pek doğal olarak eşit değerde imiş gibi gelir; bu, tıpkı bir libre altın ile bir libre demirin, farklı fiziksel ve kimyasal niteliklerine karşın, eşit ağırlıkta görünmesine benzer. Ürünlerin üzerine etiket gibi yapışan değer olma özelliği, birbirleri karşısına tekrar tekrar değer nicelikleri olarak çıkmalan ile kararlılık kazanır. Bu nicelikler, üreticilerin iradeleri, öngörüleri ve davranışlanndan bağımsız olarak durmadan değişir. Bunlar için, kendi toplumsal faaliyetleri, nesnelerin faaliyetleri biçimini alır ve onlar nesneleri yöneteceğine, nesneler onlan yönetir. Birbirinden bağımsız yürütülen ve gene de toplumsal işbölümünün aynı anda gelişen kollannı oluşturan farklı türdeki bütün özel emeğin, devamlı olarak toplumun gerektirdiği oranlara indirgenerek, biriken deneyimlere dayanılarak bilimsel bir kanı halini alabilmesi için meta üretiminin, esaslı bir gelişme düzeyine ulaşması gerekir. Niçin böyledir? Çünkü, ürünler arasındaki her türlü raslansal ve durmadan dalgalanan değişim ilişkileri ortasında, üretim için toplumsal olarak gerekli emek-zamanı, kendisini, önüne geçilmez bir doğa yasası gibi zorla kabul ettirir. Bu, tıpkı, yerçekimi yasasının, evin başımıza çökmesi ile kendini göstermesi ve kabul ettirmesi gibidir.[29] Değerin büyüklüğünün emek-zamanı ile saptanması, işte bu nedenle, metala-rın nispi değerlerinde görünürdeki dalgalanmaların altında yatan bir sırdır. Bunun keşfi, emek ürünlerinin değer büyüklüklerinin belirlenmelerinin salt raslantıya bağlı bir şeydir sanısına son vermekle birlikte bu belirlemenin içinde yer aldığı biçimi hiç değiştirmez, [sayfa 90] İnsanın toplumsal yaşam biçimleri üzerindeki düşünme ve incelemeleri ve dolayısıyla bu biçimlerin bilimsel tahlilleri, bunların fiili tarih-

[29] "Kendisini yalnızca dönenssel karışıklıklar yoluyla ortaya koyabilen bir yasa konusunda nasıl bir kanıya sahip olabiliriz ki? Bu, kesinlikle, ona katılanların bilinçsizliklerine dayanan doğal bir yasadır." (Friedrich Engels, *"Umrisse zu einer Kritik der Nationalöko-nomie".* s. 103, Arnold Ruge ve Kari Marx tarafından yayınlanmış olan *Deutsch-Französishie Jahrbücher'de.* Paris 1844. [Friedrich Engels, "Bir Ekonomi Politik Eleştirisi Denemesi", bkz: Kari Marx, *1844 Elyazmaları,* Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 419].)

sel gelişmelerine tamamen ters düşen bir yol izler. İşe *post festum** önünde hazır duran gelişme süreci sonuçları ile başlar. Ürünlere meta damgasını vuran ve dolaşımları için belirli hale gelmeleri zorunlu bir başlangıç olan nitelikler, insan, kendi gözünde, bunları değişmez özellikler olarak kabul ettiği için, tarihsel niteliklerini değil de anlamlarını çözmeye kalkışmadan önce, zaten toplumsal yaşamını doğal ve kendiliğinden anlaşılır biçimlerin kararlılığını kazanmış bulunurlar. İşte bunun için, değer büyüklüğünün belirlenmesine ancak meta fiyatlarının tahlili ile varılmış, ve ancak tüm metalann para-biçiminde ortak ifadesi, onların değer olarak özelliklerinin ortaya konmasına yolaçmıştır. Ne var ki, metalar âleminin işte bu sonal para-biçimi, aslında, özel emeğin toplumsal niteliğini ve tek tek üreticiler arasındaki toplumsal ilişkiyi aydınlatmak ve açıklığa kavuşturmak yerine, örtbas eden öğe olmuştur. Ceketler ya da ayakkabılar ile, salt soyut insan emeğinin evrensel cisimleşmesi nedeniyle, keten bezi arasında ilişki vardır dediğim zaman, bu önermenin saçmalığı besbellidir. Aynı şekilde, ceket ve ayakkabı üreticileri, bu malları, evrensel eşdeğer olarak keten beziyle ya da aynı şey olan altınla ya da gümüşle oranladıkları zaman, kendi özel emekleri ve toplumun ortaklaşa emeği arasındaki ilişkiyi aynı saçma biçimde ifade etmiş olurlar.

Burjuva iktisadının kategorileri, böylesine saçma biçimlerden oluşmuştur. Bunlar, tarihsel olarak belirlenmiş belirli bir üretim tarzının, koşullannı ve ilişkilerini, yani meta üretimini, toplumsal geçerlik ile ifade eden düşünce biçimleridir. Metaların bütün gizemi ve emek ürünlerinin metalar biçimini aldığı anda çevresini saran büyü ve sihir, öteki üretim biçimlerine geçer geçmez, bu yüzden yokolur. Robinson Crusoe denemesi, ekonomi politikçiler[30] için gözde bir tema olduğundan, Robinson'a, adasında bir gözatalım. Ne [sayfa 911 denli mütevazi olsa da, o, bazı gereksinmeleri karşılamak zorundadır ve bu nedenle de, alet ve eşya yapmak gibi, keçileri ehlileştirmek gibi, balık tutmak ve avlanmak gibi, değişik türden biraz yararlı iş yapması gerekir. Dua ve benzeri şeyleri, kendisine zevk verdiği ve bunlara dinlenme gözüyle baktığı için, hiç hesaba katmıyoruz. İşlerinin çeşitli olmasına karşın, şekli ne olursa olsun, emeğinin, bir ve aynı Robinson' un faaliyeti olduğunu ve dolayısıyla bir çalışmaların insan emeğinin farklı biçimlerinden başka bir şey olmadığını bilir. Zorunluluk, onu, zamanını, değişik türden işlerine kusursuz olarak bölmeye zorlar. Genel faaliyeti içinde,

* İş işten geçtikten sonra. -ç.

[30] Ricardo'nun bile Robinson'vari hikayeleri vardır. "Meta sahibi saydığı ilkel avcı ile balıkçıya, o [Ricardo], değişim-değerlerinde maddeleşmiş emek zamanıyla orantılı olarak, balık ile av hayvanını değiştirir. O, burada, ilkel balıkçı ile avcıyı, onların kullandıkları aletlerin hesabını yapmakla 1817 yılında, Londra Borsasında yürürlükte olan yıllık temettü tablolarını dikkate alan kimseler haline getirirken, bir zaman tutarsızlığına düşme hatası işler. Öyle görünüyor ki, çok iyi tanıdığı burjuva toplumu dışında bildiği tek toplum biçimi, 'Bay Ovven'ın paralelkenarlan'dır." (Kari Marx, *Zur Kritik...,* s. 38, 39. *[EkonomiPolitiğin Eleştirisine Katkı,* s. 86.])

eğer bir iş ötekisinden daha fazla yer tutuyorsa, bu, amaç edinilen yarara ulaşmak için yenilmesi gerekli güçlüğün az ya da çok olmasına dayanır. Dostumuz Robinson, bunu, çok geçmeden deneyimleriyle öğrenir ve batan gemiden bir saat, kayıt defteri, mürekkep ve kalem kurtararak halis bir İngiliz olarak derhal muhasebe tutmaya koyulur. Envanterinde, kendisine ait yararlı eşyalann, bu eşyaları yapmak için gerekli işlerin ve ensonu bu eşyaların belirli niceliğini elde etmek için harcadığı ortalama emek-zamanının bir listesi bulunur. Robinson ile, kendi yarattığı bu serveti oluşturan eşyalar arasındaki ilişki, o kadar basit ve açıktır ki, bunu, büyük bir çaba harcamaksızın Bay Sedley Taylor bile anlayabilir. Ve gene de bu ilişkiler, değerin belirlenmesi için esas olan her şeyi içermektedir.

Şimdi Robinson'un aydınlık adasından, karanlıklara gömülmüş ortaçağ Avrupa'sına geçelim. Burada bağımsız insan yerine herkesin bağımlı olduğunu görürüz: seriler ve senyörler, vasallar ve süzerenler, rahipler ve rahip olmayanlar. Burada kişisel bağımlılık, toplumsal üretimin toplumsal ilişkileri karakterize etmesi gibi, bu üretime dayanılarak örgütlenmiş yaşamın öteki alanlannda da aynı etkiyi gösterir. Salt kişisel bağımlılık, ama toplumun temelini kişisel bağımlılığın oluşturması nedeniyle, emeğin ve emek ürünlerinin kendi gerçeklikleri dışında hayali bir biçime bürünmelerine gerek yoktur. Toplumun işleyişi içersinde, bunlar, aynı hizmetler ve aynı ödemeler biçimini alırlar. Burada, emeğin özel ve doğal biçimi, meta üretimine dayanan toplumlarda olduğu gibi değil de, onun genel soyut biçimi, emeğin mevcut toplumsal biçimidir. Yükümlü emek, meta-üreten emek gibi, zamanla ölçülür; ama her serf, senyörünün hizmetinde harcadığı şeyin, kendi kişisel emek-gücü-nün [sayfa 92] belirli bir niceliği olduğunu bilir. Papaza verilen öşür, onun kutsamalanndan daha gerçektir. Bu toplumdaki farklı sınıflara mensup insanlann oynadıklan rol konusunda ne düşünürsek düşünelim, emek harcarken, bireyler arasındaki toplumsal ilişkiler, her durum, ve koşulda, her zaman kendi karşılıklı kişisel ilişkileri olarak görünür, ve emek ürünleri arasında toplumsal ilişkiler kılığına bürünmezler.

Ortak ya da doğrudan birleşmiş bir emeğe örnek vermek için, bütün uygar kavimlerin tarihlerinin eşiğinde gördüğümüz o kendiliğinden gelişen biçime kadar geri gitmemize gerek yoktur.[31] Kendi gereksinmesi için, hububat, hayvan, iplik, keten bezi ve giyecek üreten bir köylü ailesinin ataerkil sanayii hemen yakınımızdadır. Bu çeşitli mallar, ailenin karşısına, [aile üyelerinin -ç.] emeklerinin çeşitli ürünleri olarak çıkarlar, ama kendi aralannda bunlar meta değildirler. Toprağın sürülmesi, hayvan yetiştirme, iplik eğirme, dokuma, elbise dikme gibi çeşitli

[31] "*İlkel* kolektif mülkiyetin özgül olarak bir İslav, hatta özellikle Rus mülkiyet biçimi olduğunu sanmak, son zamanlarda çok yaygın olan gülünç bir önyargıdır. İlkel biçimi, Romenlerde, Cermenlerde, Keltlerde saptamak niümkündür, ama bunun kalıntı halinde olsa bile, Hindistan'da

ürünlerde yer alan farklı türde emekler, bizatihi ve o halleriyle dolaysız toplumsal işlevlerdir: Çünkü ailenin işlevi de tıpkı meta üretimine dayanan toplumda olduğu gibi kendiliğinden doğup gelişmiş bir işbölümü düzeyine sahiptir. Aile içinde işin dağılımı, üyelerinin emek-zamanları-nın düzenlenmesi mevsimlere göre değişen doğal koşullara bağlı olduğu kadar, yaş ve cinsiyet farkına da bağlıdır. Her bireyin emek-gücü, bu durumda, zaten ailenin tüm emek-gücünün yalnızca belirli bir bölümüdür, ve bu nedenle, bireysel emek-gücü harcanmasının süresine göre ölçülmesi, haliyle emeklerinin toplumsal niteliği olarak ortaya çıkar.

Şimdi de bir değişiklik olsun diye, kendi işlerini ortak üretim araçlan ile gören ve bütün bireylerin kendi emek-güçlerini bilinçli olarak o topluluğun birleşik emek-gücü olarak kullanan, özgür insanlardan kurulmuş bir topluluk tablosu çizelim. Robinson'un emeğindeki bütün ayıncı özellikler burada da yinelenir, [sayfa 93] ama şu farkla ki, buradaki emek, bireysel değil, toplumsaldır. Robinson'un ürettiği her şey, yalnız kendi kişisel emeğinin sonucuydu ve bunun için de yalnız kendisi için bir kullanım nesnesiydi. Bizim toplumumuzun toplam ürünü, toplumsal bir üründür. Bunun bir kısmı yeni üretim araçları olarak iş görür ve toplumsallığı devam eder. Ama öteki kısmı, üyelerce yaşamı sürdürme aracı olarak tüketilir. Bu ikinci kısmın üyeler arasında dağılımı bu nedenle zorunludur. Bu dağılım biçimi, topluluğun üretken örgütlenmesine ve üreticilerin ulaştıklan tarihsel gelişmenin derecesine bağlı olarak değişir. Salt metalann üretimi ile bir paralellik kurmuş olmak için yaşamlannı sürdürme araçlannda tek tek her üreticinin payının, onun emek-zamanı ile belirlendiğini varsayacağız. Bu durumda emek-zamanı ikili bir rol oynamaktadır. Belirli bir toplumsal plana uygun olarak bunun bölüşümü, yapılacak olan farklı iş türleri ile topluluğun çeşitli gereksinmeleri arasında uygun bir oran kurar. Öte yandan bu, aynı zamanda, her birey tarafından ortaya konan ortak emeğin payının vb. ve bireysel tüketim için aynlan toplam üründeki payının ölçüsü olarak iş görür. Tek tek üreticilerin, hem kendi emekleri ve hem de emek ürünleri yönünden, toplumsal ilişkileri, bu örnekte, yalnız üretim bakımından değil, bölüşüm bakımından da çok basit ve kolay anlaşılır durumdadır.

Din dünyası, gerçek dünyanın yansımasından başka bir şey değildir. Üreticilerin, genel olarak, ürünlerini meta ve değer olarak ele alarak birbirleriyle toplumsal ilişkilere girdikleri ve böylece kendi bireysel özel emeklerini türdeş insan emeği ölçütüne indirgedikleri meta üreti-

birçok çeşitleririe hâlâ Taşlanmaktadır. Asya'da ve özeilikle Hindistan'da, kolektif mülkiyet biçimlerinin ayrıntılı bir incelemesi, bu çeşitli ilkel kolektif mülkiyet biçimlerinin dağılmakla değişik mülkiyet biçimlerini doğurduklarını gösterirdi. Böylece, örneğin

Roma'da ve Cermenlerdeki değişik özgün tipteki özel mülkiyeti, Hindistan'da bulunan çeşitli kolektif mülkiyet biçimlerinden tümdengelim yoluyla bulmak mümkündür." (Kari Marx, *Zur Kritik...,* s. 1 0. *[EkonomiPolitiğin Eleştirisine Katkı,* s. 53, not].)

mine dayanan bir toplum için -böyle bir toplum için-, soyut insan *cultus'u* ile hıristiyanlık, ve hele onun burjuva gelişmesi olan protestan-lık, yaradancılık vb. en uygun din biçimiydi. Eski Asyatik ve öteki eskiçağ üretim biçimlerinde, ürünlerin metalara dönüştürülmesi ve bu nedenle de insanlann metalar üreticilerine dönüşmeleri ikincil bir yer tutar; ne var ki, bu ilkel topluluklar dağılmaya yüztuttukça bunun önemi de artar. Gerçek tüccar kavimler, Epiküros'un tanrılannın küreler arasında ya da Yahudilerin, Polonya toplumunun gözeneklerinde yaşaması gibi, eski. dünyanın ancak çatlaklarında yaşarlardı. Bu eski toplumsal üretim organizmalan, burjuva toplumuyla karşılaştırdığında, son derece basit ve saydamdı. Ama bunlar, ya ilkel kabile topluluğu içersinde birlikte yaşadığı [sayfa 94] kimselerle göbekbağını henüz kesip atamamış olan insanın, birey olarak henüz olgunluğa ulaşmamış gelişmesi üzerine ya da doğrudan zorbalık ve kölelik ilişkileri üzerine kurulur. Ancak bunlar, emeğin üretkenlik gücünün gelişmesi düşük bir aşamanın üstüne çıkmadığı ve bu nedenle de maddi yaşam alanında insan ile insan ve insan ile doğa arasındaki toplumsal ilişkilerin karşılıklı olarak sınırlı olduğu zamanlarda ortaya çıkabilir ve varolabilir. Bu sınırlılık, eskinin doğaya tapınmasında ve halk arasında yaygın dinlerin öteki öğelerinde yansır. Gerçek dünyanın, dinsel yansıması, kaçınılmaz olarak, günlük yaşamın pratik ilişkilerinin insana, onun öteki insanlar ve doğa ile ilişkilerini tam anlamıyla anlaşılır ve aklauygun bir ilişki olmaktan öte bir şey sunmadığı zaman, ancak o zaman yitip gider.

Maddi üretim sürecine dayanan toplumun yaşam süreci, kendisini saran mistik tülü, üretimin, serbestçe biraraya gelen insanlar tarafından ve saptanmış bir plana uygun olarak bilinçli bir biçimde düzenlenmesi sağlanmadıkça, soyulup atılamaz. Ne var ki bu da toplum için, belli bir maddi temeli, ya da kendileri de uzun ve zahmetli bir gelişme sürecinin kendiliğinden oluşmuş ürünleri olan bir dizi varoluş koşulunun bulunmasını öngörür.

Ekonomi politik ne denli eksik olursa olsun,[32] değer ve değer

[32] Değer büyüklüğü üzerine Ricardo'nun yaptığı tahlilin yetersizliği -bu konuda yapılanların en iyisi olmakla birlikte—, bu yapıtın 3. ve 4. kitaplarında görülecektir. Genel anlamda değerle ilgili olarak klasik ekonomi politik okulunun en zayıf noktası şudur, bir ürünün değerinde göründüğü biçimiyle emek ile aynı emeğin o ürünün kullanım-değeri olarak görüntüsü arasındaki farkı açık-seçik ve bilinçli bir biçimde ortaya koyamamasıdır. Bu okul, emeği, bir defasında nicel, başka bir defasında nitel yönüyle ele aldığına göre, bu ayrım, pratikte kuşkusuz yapılmıştır. Ama, çeşitli emek türleri arasındaki fark salt miktar olarak ele alındığı zaman, bunların nitel birliği ya da eşitliği, ve dolayısıyla soyut insan emeğine indirgenmesi hiç düşünülmemiştir. Örneğin Ricardo şu önermede Destutt de Tracy ile aynı fikirde olduğunu söyler: "Bizim bedensel ve düşünsel yeteneklerimiz, kuşkusuz, bizim en aslî zenginliklerimiz olduklarına göre, bu yeteneklerimizin kullanılması, yani bir tür emek, bizim tek ve aslî hazinemizdir, ve işte zenginlik dediğimiz her şey daima bu yetilerimizin kullanılmasıyla yaratılmıştır. ... Şurası da kesindir ki, bütün bu şeyler, yalnızca kendilerini yaratan emeği temsil ederler ve eğer bunların bir ya da hatta iki farklı değerleri varsa, bunları ancak doğdukları emeğin (değerinden) almış olabilirler." (Ricar-do, *The Principles of Pol. Econ.,* 3. baskı, Lond., 1821, s. 334.) Şurasını da belirtelim ki, Ricardo, burada, kendi çok daha derin yorumlarını Destutt'nün sözlerine katıyor, Aslında

büyüklüğünü gerçekten tahlil etmiş ve bu biçimlerin altında [sayfa 95] yatan şeyi açığa çıkarmıştır. Ama bir kez olsun, emeğin, niçin onun ürün değeri ile ve emek-zamanının bu değerin büyüklüğü ile temsil edildiği sorusunu sormamıştır.[33] Üretim sürecinin insan tarafından denetimi yerine insana egemen olduğu bir toplum durumuna ait bulunduklan üzerlerine silinmez harflerle damgalanmış bulunan bu formüller, burjuva anlayışına, tıpkı üretken emek olarak, doğanın yüklediği apaçık zorunluluk olarak görünür. Bu nedenle, burjuva-öncesi toplumsal üretim biçimleri, burjuvalarca, kilise babalarının, hıristiyanlık-öncesi dinleri ele aldıklan gibi incelenir.[34]

Destutt'nün söylediği, bir yandan serveti oluşturan her şey, bunları yaratan emeği temsil etmeleri, ama öte yandan, bunlar "iki farklı değerlerini" (kullanım-değeri ve değişim-değeri) "emeğin değerinden" almalarıdır. O da böylece geriye kalanların değerlerini saptayabilmek için bir metaın (burada emeğin) değerinin belli olduğunu kabul eden vülger iktisatçıların düştükleri yanılgıya düşüyor. Ricardo, emeğin (emeğin değerinin değil), hem kullanım-değerinde, hem de değişim-değerin-de somutlaştığını sanki o söylemiş gibi dile getiriyor. Bununla birlikte, Ricardo'nun kendisi de emeğin iki yanlı somutlaşması olan ikili niteliğine o kader az önem veriyor ki, "Değer ve Zenginlikler, Bunları Farklılaştıran Özellikler" başlıklı bir bölümünü, J. B. Say'ın saçmalıklarının ciddi ciddi incelenmesine ayırıyor. Ve sonunda, Destutt'nün bir yandan, değerin kaynağının emek olduğu konusunda kendisiyle, öte yandan da değer kavramı üzerinde J. B. Say ile aynı fikirde olduğunu görerek hayrete düşüyor.

[33] Klasik ekonominin başlıca kusurlarından birisi de, metaların ve özellikle bunların değerlerinin tahliliyle, değerin, değişim-değeri halini aldığı biçimi ortaya çıkartmaması olmuştur. Bu okulun en iyi temsilcileri Adam Smith ile Ricardo bile, değer-biçimini, önemsiz bir şey; metaların niteliği ile ilgisiz bir şey gibi ele almışlardır. Bunun nedeni, yalnızca, dikkatlerinin, tamamiyla değerin büyüklüğünün tahliline yönelmiş olması değildir. Bunun daha derin nederderi vardır. Emek ürününün değer-biçimi, burjuva üretimde ürünün aldığı en soyut biçim değil, aynı zamanda en genel biçimdir, ve ürüne toplumsal üretimin özel bir türü damgasını vurur ve böylece ona özel tarihsel niteliğini verir. Bu durumda, eğer biz, bu üretim tarzına, toplumun her hali için doğa tarafından saptanılmış tek ve ebedî biçim gözüyle bakarsak, değer-biçiminin, meta-biçiminin, onun daha sonraki gelişmeleri olan para-biçiminin, sermaye-biçiminin, vb. ayırdedici niteliğini zorunlu olarak ihmal etmiş oluruz. İşte bunun için, değer büyüklüğünün ölçülmesinde emek-zamanının kabul edilmesini benimseyen iktisatçılarda, genel eşdeğerin en yetkin biçimi olan para konusunda çok garip ve çelişik düşüncelere raslıyoruz. Paranın bilinen tanımlarının artık geçerli olmadığı bankacılığı ele aldıkları zaman, bu durum en göze çarpıcı biçimde ortaya çıkar. Bu, değerde toplumsal biçimden ya da bu biçiminin maddi özden yoksun bir hayaletinden başka bir şey görmeyen, restore edilmiş bir merkantil sistemin (Ganilh. vb.) doğmasına yolaçmıştır. İlk ve son kez burada belirtmek isterim ki, ben klasik ekonomi politik deyince, yalnızca görünüşleri ele alan, bilimsel ekonominin uzun süre önce sağladığı malzemeyi durup dinlenmeden ağzında geveleyip duran ve burjuvazinin günlük kullanımı için en münasebetsiz olayların en aklauygun açıklamalarını arayan, bunun dışında da tuzukuru burjuvazinin onlar için dünyaların en iyisi olan kendi dünyaları ile ilgili bayağı düşüncelerini bilgiçce sistemleş-tinmeye ve bunları ebedî gerçeklermiş gibi ilan ettmeye kalkışan vülger ekonomiye karşılık, W. Petty'den beri, burjuva toplumundaki gerçek üretim ilişkilerini araştıran bir ekonomi bilimini anlıyorum.

[34] "İktisatçıların bir tek işlem biçimi vardır. Onlar için ancak iki tür kurum vardır: yapay ve doğal. Feodalizmin kurumları yapay kurumlar, burjuvazininkiler ise doğal kurumlardır. Bu durumlarıyla, kendileri gibi iki tür din kuran tanrıbilimcilere benziyorlar. Kendilerinin olmayan her din insan icadı, kendilerininki ise Tanrıdan çıkma. ... İşte bundan ötürüdür ki, bir zamanlar varolan tarih bundan böyle yoktur." (Kari Marx, *Misere de*

la Philosophie, Reponse â la Philoso-phie de la Misere pur M. Proudhon, 1847. s. 113 *{Felsefenin Sefaleti,* Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 126-127].) Eski Yunanlıların ve Romalıların yalnızca yağma ile geçindiklerini tasavvur etmekle M. Bastiat gerçekten gülünç oluyor. Ne var ki, insanoğlu yüzlerce yıl yağmacılık ettiğine göre, ortada daima yağma edilecek bir şeylerin bulunması gerekir; yağma edilecek şeylerin durmadan üretilmesi gerekir. Böyle olunca, Yunanlılar ile Romalıların bile bazı üretim süreçleri olduğu

Bazı iktisatçıların metalarda bulunan fetişizm ya da emeğin toplumsal niteliklerinin nesnel görünüşü ile ne ölçüde yanılgılara [sayfa 96] düştüklerini, öteki şeyler yanında, değişim-değerinin oluşumunda doğanın oynadığı rol üzerinde giriştikleri yavan ve cansıkıcı tartışmalar da gösterir. Değişim-değeri, bir nesne üzerinde harcanan emek miktarının belirli bir toplumsal ifade şekli olduğuna göre, doğanın bununla ilişkisi, kambiyo kurlannın saptanmasıyla olan ilişkisinden fazla değildir.

Ürünün meta şeklini aldığı üretim biçimi, ya da doğrudan değişim için üretilmesi, burjuva üretim biçiminin en genel ve en ilkel biçimdir. Bunun için, bugünkü egemen ve karakteristik biçimiyle olmamakla birlikte, epeyce eski bir tarihte ortaya çıkmıştır. Böylece fetiş karakter, nispeten daha kolay kavranılabilir. Ama daha somut biçimlere geldiğimizde bu basit görünüm bile kaybolur. Parasal sistemin yanılsamaları nereden gelir? Bu sistem için altın ve gümüş, para olarak iş görürken, üreticiler arasında toplumsal bir ilişkiyi temsil etmiyorlardı, ama garip toplumsal özellikleriyle doğal nesnelerdi. Parasal sisteme küçümseyerek bakan modern ekonomi, sermaye ile ilgilenir ilgilenmez kendi batıl inancını gün gibi ortaya koymuyor mu? Rantın toplumdan değil topraktan doğduğunu söyleyen fizyokratça yanılsamayı, [sayfa 97] ekonominin bir yana itmesinden bu yana ne kadar zaman geçti? Bu konuya daha sonra geleceğimiz için, burada, meta biçimi ile ilgili bir başka örnek vermekle yetineceğiz. Metaların dili olsaydı şöyle derlerdi: kullanım-değerimiz insanları ilgilendirebilir. Nesne olarak o bizim bir parçamız değildir. Nesne olarak bize ait olan şey değerimizdir. Meta olarak doğal ilişkilerimiz bunu tanıtlar. Birbirimizin gözünde, değişim-değerinden başka bir şey değiliz. Şimdi de bu metaların, **iktisatçıların** ağzından nasıl konuştuklannı dinleyelim: "Değer (yani değişim-

anlaşılıyor, dolayısıyla da, tıpkı bizim modern toplumumuzun maddi temelini burjuva ekonomisinin oluşturması gibi, onların toplumlarının maddi temelini oluşturan bir ekonomileri olması gerekir. Belki de Bastiat, köleliğe dayanan üretim biçiminin bir yağma sistemine dayandığını söylemek istiyor. Öyleyse tehlikeli bir yerde yürüyor demektir. Aristoteles gibi dev bir düşünür köle emeğini değerlendirmede yanıldıktan sonra Bastiat gibi cüce bir iktisatçı, ücretli emeği değerlendirmede niçin doğru düşünüyor olsun? Bu fırsattan yararlanarak, Amerika'da yayınlanan bir Alman gazetesinde, benim *Zur Kritik der Pol. Ökonomie,* 1859, yapıtıma yöneltilen bir itirazı kısaca yanıtlamak istiyorum. O gazetenin değerlendirmesine göre, her özel üretim tarzı ve ona tekabül eden toplumsal ilişkiler, kısacası toplumun ekonomik yapısı, hukuksal ve siyasal üstyapının gerçek temelidir, ve buna belirli toplumsal biçimler tekabül eder; üretim tarzı, toplumsal, siyasal ve genel olarak entelektüel yaşamın niteliğini belirler *[Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* Önsöz, s. 25, 26] şeklindeki görüşlerimin, maddi çıkarların egemen olduğu zamanımız için çok doğru oldukları, ama hıristiyanlığın egemen olduğu ortaçağ için, politikanın egemen olduğu Atina ve Roma için geçerli olmadığı öne sürülüyor. Her şeyden önce, ortaçağ ile eski dünya konusundaki bu kokuşmuş lafları bir başkasının bilmediğini sanması insana garip geliyor. Bununla birlikte, şu kadarı besbellidir ki, ne ortaçağ katoliklik ile, ne de eski dünya politika ile karnını doyurabilirdi. Tam tersine, şurada katolikliğin, burada politikanın niçin başrolü oynadığını açıklayan şey, orada yaşayan insanların yaşamlarını kazanma biçimidir. Bundan başka, örneğin, onun gizemli tarihini, toprak mülkiyeti tarihinin meydana getirdiğini bilmek için Roma Cumhuriyetinin tarihi ile biraz tanışıklık yeter. Üstelik gezginci şövalyeliğin toplumun her türlü ekonomik biçimleri ile bağdaşabileceğini sanmakla yaptığı yanılgının cezasını Don Kişot uzun zaman önce çekmiş bulunuyor.

değeri) şeylerin bir özelliğidir, zenginlik (yani kullanım-değeri) ise insanın. Değer, bu anlamda, zorunlu olarak değişimi varsayar, zenginlik ise varsaymaz."[35] "Zenginlik (kullanım-değeri) insanın sıfatıdır, değer ise metaların sıfatı. Bir insan ya da bir topluluk zengindir, bir inci ya da elmas değerlidir. ... Bir inci ya da bir elmas" inci ya da elmas olarak "değerlidir".[36] Şimdiye kadar hiç bir kimyager, ne incide, ne de elmasta, değişim-değeri keşfedemedi. Keskin eleştirel ferasete her gün daha çok özel olarak sahip çıkan bu kimyasal elemanın iktisadi kâşifleri, gene de nesnelerin kullanım-değerinin, maddi özelliklerinden bağımsız olarak kendilerine ait olduğunu, oysa öte yandan değerlerinin, nesne olarak bir parçalannı oluşturduklarını ortaya koyuyorlar. Onların görüşlerini tanıtlayan şey, nesnelerin kullanım-değerlerinin değişim olmaksızın, nesne ile insan arasındaki doğrudan bir ilişki yoluyla gerçekleşmesi, oysa öte yandan değerlerinin yalnızca değişimle, yani toplumsal bir süreç yoluyla gerçekleşmesi özel koşuludur. Burada sevgili dostumuz Dogberry'nin komşusu Seacoal'a söylediği şu sözleri nasıl anımsamazsınız: "Yakışıklı insan olmak talih işidir, ama okuma-yazma doğadan gelir."[37] [sayfa 98]

[35] "Value is a property of things, riches of man. Value, in this sense,, necessarily implies exchanges,. riches do not." *(Observations on some verbal disputes in Pol. Econ., particularly relatingto value, and to supply and demand,* London 1821, s. 16)

[36] "Riches are the attribute of man, value is the attribute of commodities. A man or a community is rich, a pearl or a diamond is valuable ... A pearl or a diamond is valuable as a pearl or diamond." (S. Bailey, *l.c,* s. 165, *sq)*

[37] *Observations* yazarı ile S. Bailey, Ricardo'yu, değişim-değerini nispî bir şey olmaktan çıkartıp mutlak bir şey haline getirmekle suçlar. Gerçek olan bunun tersidir. Ricardo, örneğin elmas ile inci gibi nesneler arasındaki, değişim-değeri olarak görünen ilişkiyi açıklamış ve görünüşlerin ardındaki gizli gerçek ilişkiyi, yani bunların birbirleriyle yalnızca insan emeğinin ifadeleri olarak ilişki içinde olduklarını aydınlığa kavuşturmuştur. Eğer Ricardo'nun izleyicileri Bailey'e biraz sertçe, ama hiç de kandırıcı biçimde karşılık veremiyorlarsa, bu, bunların Ricardo'nun yapıtlarında, değer ile değer-biçimi, ya da değişim-değeri arasındaki gizli ilişkiyi çözümlemeye yarayacak bir anahtar bulamamalarından ileri geliyor.

İKİNCİ BÖLÜM DEĞİŞİM

AÇIKTIR Kİ, metalar pazara kendi başlarına gidemezler ve kendi hesaplarına değişim yapamazlar. Bu yüzden, aynı zamanda sahipleri olan koruyucularını da tanımamız gerekir. Metalar, şeylerdir, bunun

için de insana karşı direnme güçleri yoktur. Böyle yumuşakbaşlı olmasalar bile, insanoğlu zora başvurabilir; bir başka deyişle insan, bunlara zorla sahip olabilir.[38] Bu nesnelerin, birbirleriyle meta olarak ilişki içine girebilmeleri için, koruyuculann, iradeleri bu nesnelere yerleşmiş kimseler olarak birbirleriyle karşı karşıya gelmeleri ve karşılıklı rızaya dayanan bir anlaşma olmaksızın, birisi diğerinin metaına elkoymayacak [sayfa 99] ve kendi isteği ile ondan aynlacak biçimde hareket etmelidirler.

[38] Dindarlığı dillere destan 12. yüzyılda, çok zarif ve ince şeyler de metadan sayılırdı. İşte bunun için o dönemde bir Fransız ozanı, Landit pazarında bulunabilecek mallar arasında, giyecek eşyası, ayakkabı, deri, tarım aletlerinin vb. yanısıra, *"femmes folles de leur corps"* ["ateşli dilberleri"] de sayıyor.

Bu nedenle, bu kişilerin, birbirlerinin özel sahiplik haklannı karşılık olarak tanımaları gerekir. Böylece, bir sözleşmede ifadesini bulan bu hukuksal ilişki, bu sözleşme, gelişmiş bir yasal sistemin bir parçası olsun ya da olmasın, iki irade arasındaki bir ilişkidir ve bu haliyle iki insan arasındaki, gerçek ekonomik ilişkinin yansımasından başka bir şey değildir. Bunun gibi her hukuksal sözleşmenin konusunu belirleyen şey, işte bu ekonomik ilişkidir.[39] Burada kişiler birbirleri için yalnızca metalann temsilcileri ve dolayısıyla sahipleri olarak vardır. Araştırmamız ilerledikçe, ekonomi sahnesinde görülen kimselerin, genellikle aralannda bulunan ekonomik ilişkilerin bir kişiliğe bürünmesinden başka bir şey olmadıklarını göreceğiz.

Bir metaı sahibinden ayıran başlıca şey, her başka metaya, onun kendi değerinin görünüş biçiminden başka bir şey olmadığı gözüyle bakmasıdır. Doğuştan eşitlikçi ve sinik olduğu için, bunlar Maritome'den daha da iğrenç bir şey olsalar bile, her çeşitten meta ile, yalnız ruhunu değil, vücudunu da değiştirmeye daima hazırdır. Metalarda eksik olan bu somutluk duygusunu, mal sahipleri kendi beş ya da daha çok duyusu ile giderirler, Meta, sahibi için doğrudan bir kullanım-değerine sahip değildir. Yoksa onu pazara getirmezdi. Ondaki kullanım-değeri başkalan içindir; kendisi için dolaysız kullanım-değeri olması, yalnızca değişim-değeri taşıyıcısı olması, dolayısıyla değişim aracı olmasındadır.[40] Bu nedenle mal sahibi, metaını, kullanım-değeri [sayfa ıooı kendisine yararı olacak metalar ile değiştirmeye karar verir. Bütün metalar, sahipleri için kullanım-değeri değildir, ama kendilerine sahip olmayanlar için kulla-nım-değerleridir. Bunun için, hepsi de, eldeğiştirmek zorundadırlar. Ama bu eldeğiştirme, bunların değişimlerini oluşturan şeydir, ve böylece birbirlerinin karşısına değer olarak çıkarlar ve değer olarak gerçeklik kazanırlar. Demek ki, metalar, kullanım-değeri olarak gerçekleşmeden önce, değer olarak gerçekleşmek durumundadır.

[39] Proudhon, kafasındaki adalet idealini, *justice eternelle'i* ["ebedi adalef'i] meta üretimine uygun düşen hukuk ilişkilerinden çıkartmakla işe başlar: böylece de, hemen belirtelim, meta üretimi biçiminin adalet kadar ebedi olduğunu bütün iyi yurttaşlara huzur verecek şekilde tanıtlamış olur. Ardından, geriye döner ve yürürlükteki meta üretim biçimini ve buna tekabül eden hukuk sistemini bu ideale uygun olarak yeniden düzenlemenin yollarını araştırır. Maddenin bileşimindeki ve ayrışımındaki molekül değişmelerinin yürürlükteki yasalarını inceleyerek bu temel üzerinde belirli sorunları çözeceği yerde, bir kimyacı tutarak, maddenin bileşimi ve ayrışımını, *"ewigen Ideen"* ["ebedi İdeler"], *"naturalite"* ["doğal durum"] ve *"affinite"* ["yakınlık"] aracılığı ile düzenlemek iddiasında bulunsa, bu adam hakkında ne düşünürdük? Tefecilik, *justice eternell'e* ["ebedi adalef'e], *eauite etemelle'e* ["ebedi hakkaniyef'e], *mutualite etemelle'e*
["ebedi dayanışma"ya] ve öteki ve *rites eternelles'e* ["ebedi gerçekler"e] aykırıdır dediğimiz zaman, kilise babalarının, tefeciliğin, *grâce eternelle'\e* ["ebedi inayet"le],/o/etem//e'le ["ebedi inanç"la] ve *la volonte eternelle de Dieu'yle* ["Tanrının sonsuz iradesi"yle] bağdaşamayacağını söylemelerinden aslında fazla bir şey bilmiş olur muyuz?

[40] "Çünkü her nesnenin kullanımı iki yönlüdür. ... Bunlardan bir tanesi nesneye özgüdür, diğeri değildir; bir sandaletin giyilebilmesi ya da değişilebilmesi gibi. Her ikisi de sandaletin kullanım-biçimidir. Çünkü gereksinmesi olan parayla ya da yiyecekle sandaleti değişen kimse de, sandaletten sandalet olarak yararlanmıştır. Ama bu, sandaletin doğal kullanımı gibi olmamıştır. Çünkü sandalet, değişilmek için yapılmamıştır." (Aristoteles, *De Rep,* 1.1, c. 9.)

Öte yandan metalar, değer olarak gerçekleşmeden önce, kulla-nım-değerleri olduklarını göstermek zorundadırlar. Onlara harcanan emeğin etkin olarak kabul edilebilmesi, ancak bu emeğin, başkalan için yararlı olabilecek bir biçimde harcanmasıyla mümkündür. Bu emeğin başkalan için yararlı olup olmadığı ve dolayısıyla, emeğin ürününün başkalannın gereksinmesini karşılayabilmesi, ancak değişim ile tanıtlanabilir.

Her meta sahibi, malını, yalnızca bir kısım gereksinmesini giderecek kullanım-değeri olan meta karşılığında değiştirerek elden çıkarmak ister. Bu açıdan bakılınca, onun için değişim, yalnızca özel bir iştir. Öte yandan, meta sahibi, metaının, karşısındaki meta sahibi için herhangi bir kullanım-değeri olup olmadığına bakmaksızın, eşit değerde olan herhangi bir uygun metaya çevirerek metaının değerini gerçekleştirmek ister. Bu görüş açısından değişim, onun için genel nitelikte toplumsal bir işlemdir. Ne var ki, bir ve aynı işlemler dizisi, bütün meta sahipleri için aynı anda hem tamamen özel, hem tamamen toplumsal ve genel olamaz.

Konuya biraz daha yakından bakalım. Bir meta sahibi için bütün öteki metalar, kendisininkine göre özel bir eşdeğerdir, ve dolayısıyla kendi metaı bütün ötekiler için genel eşdeğerdir. Ama bu, her meta sahibi için geçerli olduğuna göre, gerçekte ortada genel eşdeğer görevini yapan hiç bir meta yoktur, ve metaların nispi değerleri, değer olarak eşitlenebilecek ve değerlerinin büyüklüğü karşılaştırılabilecek genel biçime sahip değildirler. Öyleyse bunlar, birbirlerinin karşısına, metalar olarak değil, yalnızca ürünler olarak ya da kullanım-değerleri olarak çıkmaktadırlar. Bu güçlükler karşısında meta sahiplerimiz Faust gibi düşünürler: *"im Anfang ıvardie Tat."** Bunun için de hiç [sayfa ıoıı düşünmeden hemen harekete geçip işe başladılar. Böylece, metalann niteliğinden gelen yasalara içgüdüleriyle

uydular. Ellerindeki metalan evrensel eşdeğer olan başka bir meta ile kıyaslamadan, metalannı değerler olarak ilişki içersine sokamazlar ve dolayısıyla da metalar haline getiremezler. Biz, bunu, metaın tahlilinden biliyoruz. Ama ancak toplumsal bir fiil olmaksızın, belli metaın evrensel eşdeğer haline gelmesi de olanaksızdır. Bunun için. bütün öteki metalann toplumsal hareketi, kendi değerlerini ifade edecekleri o belli metaı bir yana bırakır. Böylece bu metaın maddi biçimi, toplumsal olarak kabul edilmiş evrensel eşdeğer biçimini alır. Bu toplumsal süreçle, evrensel eşdeğer olmak, geri kalan metalar tarafından böylece dıştalanan metaın özgül işlevi haline gelir. Yani o meta böylece - para olur. "//// *unum consilium habent et virtutem et pote-statem şuam bestiae tradunt. Et ne quis possit emere aut vendere, nişi qui habet characterem autnomen bestiae, aut numenim nominis ejus." (Apocalypse.)***

* Başlangıçta eylem vardı. -ç.

Para, değişim sırasında, zorunluluğun oluşturduğu kristaldir, böylece farklı emek ürünleri fiilen birbirlerine eşitlenir ve bu uygulama sonucu metalara dönüşürler. Tarihsel ilerleme ve değişimin genişlemesi, metalarda saklı bulunan kullanım-değeri ile değer arasındaki karşıtlığı geliştirir. Ticari ilişkiler amacıyla bu karşıtlığa dışsal bir ifade verilmesi zorunluluğu, değerin bağımsız bir biçiminin saptanmasını gerektirir, ve bu durum, metalann, metalar ve para olarak farklılaşması, kesin biçimini alana kadar devam eder. O zaman, ürünlerin metalara dönüşümü ile tek bir özel metaın paraya dönüşümü de ayni ölçüde gerçekleşmiş olur.[41]

Ürünlerin doğrudan doğruya trampası, bir bakıma, değerin nispi ifadesinin basit biçimini alır, ama bir bakıma da almaz. Bu biçim, x kadar A metaı = y kadar B metaldir. Dolaysız trampa biçimi ise, x kadar A kullanım-değeri = y kadar [sayfa 102] B kullanım-değeri biçimindedir.[42] A ve B malları, bu durumda henüz meta değildirler, ancak trampa fiili ile meta olabilirler. Bir kullanım nesnesinin, değişim-değeri olmaya doğru attığı ilk adım, sahibi için kullanım-değeri olmamasıdır, ki bu da, ancak sahibinin gereksinmelerinden arta kalan bir kısım olmasıyla mümkündür. Nesneler aslında insanın dışındadır ve dolayısıyla elden çıkartılabilir şeylerdir. Bu elden çıkarmanın karşılıklı olabilmesi için, insanlar için gerekli tek şey, sözsüz bir anlaşma ile birbirlerini, bu elden çıkanlabilir nesnelerin özel sahipleri olarak, ve böylece birbirlerinden bağımsız bireyler olarak kabul etmeleridir. Ama, ortak mülkiyet üzerine kurulan ilkel bir toplumda, bu toplum, ister ataerkil bir aile biçimini alsın, ister eski bir Hint topluluğu ya da Perulu İnka Devleti olsun, böyle birbirine karşılıklı bağımsız bir durum görülmez. Bunun için, metaların değişimi önce bu gibi topluluklann sınırlarında, benzer öteki topluluklar ile temas noktalannda, ya da başka toplulukların bireyleriyle temasla başlar. Ne var ki, ürünler, bir topluluğun dış ilişkileri ile bir kez metalar halini alınca, bunlar gerisin geriye toplum içi ilişkilerde de meta halini alırlar. Bunlann arasındaki değişim oranı, başlangıçta oldukça bir raslantı işidir. Bunlan değişilebilir yapan şey, sahiplerinin bunlan elden çıkarma konusundaki karşılıklı istekleridir. Bu arada yararlı yabancı nesne gereksinmesi giderek yerleşir. Değişimin durmadan yi-

** "Bunların düşünceleri birdir, güçlerini ve kuvvetlerini canavarca verirler." *(Apocalypse,* XVII, 13.) "Ve canavarın mührünü, adına ya da adının sayısına sahip olmayan kimse ne alabilir, ne de satabilir." *(Apocalypse,* XIII, 17. Trad. Lemaistre de Sacy.) -Ed.

[41] Buna bakarak, bir yandan meta üretimini devam ettirirken, para ile meta arasındaki "karşıtlaşmayı" kaldırmayı amaç edinen ve böylece, salt bu karşıtlık sonucu varolan parayı da ortadan kaldırmak isteyen küçük-burjuva sosyalizminin kurnazlığı konusunda bir fikir edinebiliriz. Yani, papa olmaksızın da hıristiyanlığı pekâlâ sürdürebiliriz diye düşünülüyordu. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz: *Zur Kritik der Pol. Ökon.,* s. 61 *sqq. [Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,s.* 115 vd..]

[42] İki farklı kullanım-değeri değişilmek yerine, vahşiler arasında çoğu zaman olduğu gibi, tek bir eşyanın eşdeğeri olarak bir yığın öteberi öne sürüldüğü sürece, ürünler arası dolaysız trampa bile, ilk aşamasında bulunuyor demektir.

nelenmesi, bunu, olağan toplumsal bir fiil haline getirir. Bu nedenle, zamanla, emek ürünlerinin hiç değilse bir kısmı özel bir değişim amacıyla üretilmek zorundadır. İşte o andan itibaren, bir nesnenin tüketim amacı için yararlılığı ile, değişim amaçları için yararlılığı arasındaki fark kesinlik kazanır. Artık kullanım-değeri, değişim-değerinden farklı hale gelmiştir. Öte yandan, mallann içersinde değişilebildiği nicel oran, bundan böyle onların üretimine bağlı hale gelir. Adetler, bunlann üzerine, belirli büyüklükte değer damgasını vurur.

Ürünlerin dolaysız trampasında her meta, sahibi için doğrudan doğruya bir değişim aracı, başka herkes için ise, ancak onlar için bir kullanım-değeri olduğu sürece, bir eşdeğerdir. Bu aşamada, değişim konusu olan mallar, demek ki, kendi [sayfa 103] kullanım-değerlerinden, ya da değişim yapanların bireysel gereksinmelerinden bağımsız bir değ-er-biçimi alamazlar. Değer-biçiminin zorunluluğu, değişilen metaların sayı ve türündeki artışla birlikte büyür. Problem ile çözüm yollan aynı anda ortaya çıkar. Çeşitli biçimlere ait farklı türden metalar, tek ve aynı özel bir nesne ile değişilebilir ve değer olarak eşitlenebilir hale gelmedikçe, meta sahiplerinin bunları başkalarının metaları ile eşitlemesi, ve geniş ölçüde değişime girişmesi sözkonusu olamaz. Bu üçüncü meta, öteki çeşitli metalann eşdeğeri haline gelmekle, dar sınırlar içersinde kalmakla birlikte, derhal genel toplumsal bir eşdeğer niteliğine bürünür. Bu nitelik, kendisini yaratan geçici toplumsal hareketle doğar ve kaybolur. Sırayla ve geçici bir süre için bu nitelik, önce şu, ardından da bu metaya bağlanır. Ama değişimdeki gelişme ile yalnızca belli türden metalara sıkı sıkıya yerleşir, ve para-biçimini alarak kristalleşir. Üzerine yapıştığı belli türdeki meta, başlangıçta raslansaldır. Gene de etkisi kesin olan iki durum vardır. Para-biçimi, ya

dışardan gelen en önemli değişim mallanna bağlanır; bunlar gerçekte dahili ürünlerin ifade edildikleri değişim-değerlerinin ilkel ve doğal biçimleridir; ya da sığır sürüsü gibi, elden çıkanlabilir yerli servetin bellibaşlı kısmını oluşturan bir kullanım nesnesine bağlanır. Bütün dünyevi malları taşınabilir nesnelerden oluşan ve bu yüzden doğrudan elden çıkarılabilen nesnelerden oluşması nedeniyle, göçebe kavimlerde para-biçimi daha önce gelişmiştir; ayrıca yaşayış biçimleri bunları devamlı olarak yabancı topluluklarla temasa getirdiği için ürünlerin değişimi kolaylaşmıştır. İnsanlar, çoğu zaman, insanları, kölelik biçimi altında ilkel para malzemesi olarak kullanmışlar, ama toprağı bu amaçla hiç kullanmamışlardır. Böyle bir düşünce, ancak iyice gelişmiş burjuva toplumunda ortaya çıkabilmiştir. Bu, 17. yüzyılın son otuz yılına raslar ve ulus ölçüsünde ilk uygulanma girişimi bir yüzyıl sonra, Fransız burjuva devrimi sırasında görülür.

Değişimin yerel bağlarını kopardığı ve metaların değeri gitgide soyut insan emeğinin maddeleşmesine doğru genişlediği ölçüde, paranın niteliği de, evrensel eşdeğer toplumsal işlevini yerine getirmek için, doğal haliyle en uygun metalara bağlanır. Bu metalar da değerli ma-

derilerdir.

"Altın ve gümüş, doğası gereği para değildir, ama para doğası gereği altın ve gümüştür",[43] önermesinin doğruluğu bu [sayfa 104] madenlerin fiziksel özelliklerinin paranın işlevleriyle uygunluk halinde olmasıyla görülmüştür.[44] Ne var ki, bu noktaya kadar biz, paranın yalnızca bir işlevini, yani meta değerinin ortaya çıkış biçimi olarak, ya da bunlann değer büyüklüklerinin toplumsal yönden ifade edildiği madde olarak iş görmesini biliyoruz. Değerin uygun bir ortaya konuş biçimi, soyutun, uygun bir cisimlenişi, farklılaşmamış ve bunun için de eşit insan emeğinin uygun bir maddesi, ancak bütün örnekleri aynı tekdüze nitelikleri gösteren bir şey olabilir. Öte yandan da, değer büyüklükleri arasındaki fark, salt nicel olduğu için, para-metaın nicel farklılaştırmaya uygun olması, istenildiği gibi bölünebilmesi ve gene istenildiği zaman yeniden birleştirilmesi mümkün olmalıdır. Altın ve gümüş bu özelliklere doğal olarak sahiptirler.

Para-metaın kullanım-değeri iki yönlü hale gelir. Meta olarak özel kullanım-değerine ilaveten (örneğin altın, dişçilikte dolgu için, lüks eşyaların hammaddesi olarak vb. kullanılır), özgül toplumsal işlevinden doğan resmi bir kullanım-değeri niteliği kazanır.

Bütün metalar, yalnızca paranın özel eşdeğerleri olduklan için, para bunların evrensel eşdeğerleri olduğu için, evrensel meta olarak para yönünden bunlar özel meta rolü oynarlar.[45]

Para-biçiminin, öteki bütün metalar arasındaki değer ilişkilerinin tek bir meta üzerinde toplanmış yansımasından başka bir şey olmadığını görmüştük. Paranın bir meta oluşu,[46] para tahliline tam gelişmiş biçiminden başlayanlar için yepyeni bir buluştur. Değişim süreci, paraya dönüşen metaya değerini değil, [sayfa 105] özgül değer-biçimini verir. Bu iki farklı şeyi birbirine karıştıran bazı yazarlar, altın ve gümüşün değerlerinin sanal olduğu sonucuna varmışlardır.[47] Bazı işlevleri yerine

[43] Kari Marx, *l.c,* s. 135 *[Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 200]. "Madenler, ... doğal halleriyle paradır." (Galiani, *Della Moneta,* Custodi basımı, Parte Moderna, c. III, s. 137.)

[44] Bu konuda daha fazla ayrıntı için yukarda adı geçen yapıtımın, "değerli madenler" bölümüne bakınız. *[Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 197 vd.]

[45] "Para evrensel metadır." (Verri, /. *c,* s. 16)

[46] "Gümüş ile altın (biz bunlara genel olarak değerli cevherler diyoruz) ... değerleri ... yükselen ve düşen ... metalardir. ... Küçük ağırlıklı bir cevherle, bir ülkenin ürün ya da mamullerinin büyük bir kısmı satın alınabilirse bu cevherin değeri yüksek sayılabilir." ([S. Clement,] A *Discourse ofthe General Notions ofMoney, Trade and Exchange, as They Stand in Relations to each other, By a Merchant,* Lond., 1695, s. 7.) "Sikke haline getirilmiş olsun ya da olmasın gümüş ile altın, diğer şeylerin değerlerinin ölçülmesi için kullanılsalar da, kendileri de tıpkı şarap, yağ, tütün, kumaş ya da öteberi gibi metadırlar." ([J. Child,] *A Discourse concerning Trade, and that in particular ofthe East-Indies,* London 1689, s. 2.) "Kralığın mal ve zenginlikleri yalnızca parayla sınırlı olmadığı gibi altın ile gümüş de onun mallarının dışında bırakılamaz." (|Th. Papiuon,] *The East-India Trade a Most Profitable Trade,* London 1677, s. 4.)

[47] "Altın ve gümüş, para olmazdan önce maden olarak değere sahiptiler." (Galiani, *l.c,* [s. 72.]) Locke diyor ki, "İnsanlann genel rızaları ile gümüşe, para olmaya uygun nitelikleri nedeniyle imgesel bir değer verildi." |John Locke, "Somme Considerations, ete", 1691, *Vorks'ta,* ed. 1777, v. II, s. 15.] Öte yandan Law da şöyle diyor: "Farklı uluslar, herhangi tek bir şeye nasıl olur da

getirirken paranın yerine yalnızca simgelerin kullanılması, başka bir yanlış düşüncenin uyanmasına, paranın kendisinin yalnızca bir simge olduğu düşüncesinin doğmasına yolaçtı. Ne var ki, bu yanlışın ardında, bir nesnenin para-biçiminin, bu nesnenin ayrılamaz bir unsuru olmadığı, yalnızca içersinde belli toplumsal ilişkilerin kendilerini ortaya koydukları bir biçim olduğu önsezisi yatıyordu. Bu anlamda her meta bir değer olduğuna göre, bir simgedir, ancak kendisi için harcanan insan emeğinin maddi bir zarfıdır.[48] Ama, nesnelerin kazandıklan toplumsal niteliklerin, ya da belirli bir üretim tarzının rejimi altında emeğin toplumsal niteliklerinin büründüğü maddi biçimlerin simgeden başka bir şey olmadıkları söylenirse, bunlar için, aynı anda, insanlığın evrensel onayı adı verilen keyfi imgeler olduğu da ifade edilmiş olur. Bu, 18. yüzyılda geçerli olan açıklama biçimine uygun düşüyordu. İnsanla insan arasındaki toplumsal ilişkilerin aldığı şaşırtıcı biçimlerin kökenini kestiremeyen kimseler, bunlara insanlararası uydurma bir köken yakıştırarak bu garip görünüşlerinden onlan sıyırma yollannı anyorlardı. [sayfa 106]

Bir metaın eşdeğer biçiminin, onun değer büyüklüğünün belirlenmesi anlamına gelmediğine yukarda değinilmişti. Demek ki, altının para olduğunu ve dolayısıyla öteki bütün metalar ile dolaysız değişile-

bildiğini bilebiliriz, ama bundan, örneğin, 10 libre altının ne kadar ettiğini çıkaramayız. Para da öteki her meta gibi, değerinin büyüklüğünü öteki bütün metalarla kıyaslanmadığı sürece ifade edemez. Bu değer, üretimi için gerekli emek-zamanı ile belirlenir, ve aynı nicelikte emek-

hayali bir değer verebilirler... ya da bu hayali değer nasıl olur da sürüp gidebilir?" Ama aşağıdaki sözler, kendisinin de konuyu ne kadar az anladığını gösterir: "Gümüş sahip olduğu kullanım-değeri ile orantılı olarak, yani gerçek değerine göre değişiliyordu. Para olarak kabul edilmesiyle ek bir değer (une valeur additionalle) kazandı." (Jean Law, *Considerations sur le numeraire et le commerce,* E. Daire'nin *Economistes Financiers du XVIII. siecle* baskısında, s. 469, 470.)

[48] "Para onların (zahirelerin) simgeleridir." (V. de Forbonnais, *Elements du Commerce,* Nouv. Edit. Leyde 1766, t. II, s. 143.) - "Zahireler simge olarak para kılığına bürünürler." (l.c, s. 155.) "Para bir şeyin simgesidir ve onu temsil eder." (Montesquieu, "Esprit des Lois" *(Euvres,* Lond., 1767, t. II. s. 2.) "Para yalnızca simge değildir, kendisi bizatihi zenginliktir; para, değerleri temsil etmez, o, eşdeğerdir." (Le Trosne, *l.c,* s. 910.) "Değer kavramı, değerli şeyleri yalnızca simge olarak görür; oysa ne olduğu için değil, ne kadar ettiği için hesaba katılır." (Hegel, *l.c, s.* 100.) Paranın yalnızca bir simge olduğu düşüncesini, değerli madenlerin değerlerinin yalnızca imgesel olduğu düşüncesini hukukçular iktisatçılardan çok daha önce başlatmışlardır. Bunu, bütün ortaçağ boyunca paranın ayarını bozma haklarını Roma İmparatorluğunun geleneklerine ve Pandektlerdeki para kavramına *"Qu'aucun puisse ni doive faire doute"* dayanarak desteklediklerini taçlı kafalara dalkavukluk hizmeti olarak yapmışlardır. Aklıevvel bilim adamlari, Philippe de Valois, 1346 tarihli bir bildiride şöyle diyor: "Para işlerinin, darp işinin, ayar ve şeklinin saptanmasının, stok edilmesinin ve para ile ilgili bütün tüzük ve kararların, ve nasıl istersek ve uygun görürsek, o fiyatla, piyasaya çıkarılacağının yalnız bizi ve hükümranlık hakkımızı ilgilendiren şeyler olduğundan kimse kuşku duyamaz ve kuşku duymaya yetkili değildir." Paranın değerinin imparatorun buyruğu ile belirleneceği, Roma Hukukunda değişmez bir kuraldı. Paranın meta olarak işlem görmesi, açık olarak yasaklanmıştı. "Para her ne kadar satın alınabilir bir şey ise de, buna kimse yetkili değildir, çünkü genel kullanım için varolmuştur, meta olamaz." Bu sorunlar üzerinde G. F. Pagnini'nin iyi çalışmaları vardır: *Saggio sopra il giusto pregio delle cose,* 1751; Custodi, Parte Moderna, t. II. yapıtının ikinci kısmında Pagnini, özellikle hukukçulara karşı polemiğe girişir.

zamanına malolan başka bir metaın miktan ile ifade edilir.[49] Nispi değerin bu şekilde nicel belirlenmesi, üretildiği kaynakta trampa yoluyla olur. Para olarak dolaşıma adım attığında, artık değeri belli olmuştur. 17. yüzyılın son on yıllarında, paranın daha o zaman bir meta olduğu gösterilmiş bulunuyordu, ama atılan bu adım, tahlillerin henüz emekleme döneminde olduğuna işaret ediyordu. Güçlük, paranın bir meta olduğunu anlamak değil, bir metaın nasıl, niçin ve hangi yollardan para halini aldığını ortaya çıkartmaktı.[50]

Değerin en basit ifadesi olan, x kadar A metaı = y kadar B metaı eşitliğinde, başka bir nesnenin değer büyüklüğünü temsil eden nesnenin bu ilişkilerden bağımsız olarak, sanki doğa [sayfa 107] tarafından kendisine verilmiş toplumsal bir özellik gibi eşdeğer biçime sahip olma görüntüsünü taşıdığını görmüştük. Bu sahte görünüşü en son tamamlanışına kadar izledik; ki bu tamamlanış, özel bir metaın maddi biçimi ile belirlenerek evrensel eşdeğer biçimi alır almaz, ve böylece para-biçimi halinde kristalleşir kristalleşmez sona erer. Görünürde olan, altının, tüm öteki metalann değerlerini onda ifade etmeleri sonucu para halini alması değil, tam tersine, altın para olduğu için tüm öteki metaların değerlerini, evrensel olarak altında ifade etmeleridir. Sürecin ara adımları sonuçta ortadan kaybolur ve arkalarında bir iz bırakmazlar, Metalar, kendi paylanna hiç bir girişkenlikleri olmaksızın, değerlerinin, yanlarında bulunan başka bir meta ile tamamen temsil edildiğini görürler. Bu nesneler, altın ile gümüş, toprağın bağrından çıktıklan haliyle bundan böyle bütün insan emeğinin doğrudan cisimleşmiş şekilleridir. İşte paranın gizemi burdadır. İncelediğimiz toplum biçiminde, toplumsal üretim sürecinde insanların davranışlarının etkisi çok küçüktür. Bunun için de, üretim sürecinde birbirlerine karşı ilişkileri, kendi denetimlerinden ve bilinçli bireysel hareketlerinden bağımsız maddi bir nitelik alır. Bu olgular, genel bir kural olarak, ilkönce, meta biçimini alan ürünler yoluyla kendilerini gösterirler. Meta üreticilerinden kurulu bir toplumun giderek gelişmesinin ayrıcalıklı bir metaya para damgasını nasıl vur-

[49] "Eğer bir kimse, bir kile buğday üretebileceği zaman içersinde, Peru'da, topraktan bir ons gümüş çıkartıp Londra'ya getirebiliyorsa, bunlardan birisi ötekinin doğal fiyatı olur; şimdi, eğer aynı kimse, yeni ya da daha kolay bir madenden bir yerine iki ons gümüş elde edecek olsa, öteki koşullar aynı kalmak kaydıyla, daha önce beş şilin olan buğdayın kilesi şimdi on şilin olur." William Petty, *A Treatise of Taxes* and Contributions, Lond., 1667, s. 31.

[50] Bilgili Profesör Roscher, bize, önce, "paranın yanlış tanımları iki ana gruba ayrılabilir: onu metadan daha çok ve daha az yapanlar" diye haber verdikten sonra, paranın niteliği üzerine uzun ve karışık bir yapıt listesi sunuyor, ve bundan da, teorinin tarihi üzerine en küçük bir bilgisi olmadığı görülüyor. Sonra da şu yargıya varıyor: "Şurası da yadsınamaz ki, yeni iktisatçıların çoğu, parayı öteki metalardan ayıran özellikleri yeterince akılda tutmuyorlar." (Bu özellikler topu topu, metadan çok ya da az olma değil miydi?) "Bu yönden Ganilh'in yarı-merkantilist tepkisi tamamen temelsiz değildir." (Wilhelm Roscher, *Die Grundlagen der Nationaökonomie,* 3. baskı, 1858. s. 207-210.) Daha fazla! daha az! yeteri kadar değil! Bu yönden! tamamen değil! Düşüncelerdeki ve anlatımdaki açıklığa ve kesinliğe bakınız! Ve bu gibi eklektik kürsü boşboğazlıklarına Bay Roscher, büyük bir alçakgönüllülükle, ekonomi politiğin, "anatomik-fizyolojik yöntemi" adını takar! Bununla birlikte, bir buluşu yadsınımaz: Para "hoş bir metadır."

duğunu gördük. Öyleyse paradaki bilmece metalardaki bilmeceden başka bir şey değildir; ne var ki, şimdi en gözalıcı biçimiyle gözlerimizi kamaştırıyor, [sayfa ıosı

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM PARA YA DA META DOLAŞIMI

BİRİNCİ KESİM. - DEĞERLERİN ÖLÇÜSÜ

Bütün bu yapıt boyunca, kolaylık olsun diye, altını para-meta olarak kabul ediyorum.

Altının ilk esas işlevi, metalara değerlerinin ifadesi için gerekli malzemeyi sağlamak, ya da aynı ad altında, bunların değerlerini nitel olarak eşit, nicel olarak karşılaştırabilir büyüklükler olarak temsil

etmektir. Böylece altın, *değerin evrensel bir ölçüsü olarak* iş görür. Ve salt bu işlevi ile altın, bu *par excellence* * eşdeğer meta, para haline gelir.

Metalan ortak bir ölçü ile ölçülebilir hale getiren, para değildir. Tam tersine, tüm metalar değer olarak insan emeğini gerçekleştirdikleri ve bu nedenle de aynı ölçü ile ölçülebilir olduklan içindir ki, bunların değeri bir ve aynı özel meta ile [sayfa 109] ölçülebilir ve bu meta da, değerlerinin ortak ölçüsüne, yani paraya dönüştürülebilir. Para, bir değer öl-

* En üstün derecede, -ç.

çüsü olarak, metalarda içkin değerin ölçüsüne, emek-zamanına bir zorunluluk sonucu verilmiş dışsal bir biçimdir.[51]

Bir metaın değerinin altın olarak ifadesi -x kadar A metaı y kadar para-meta- onun para-biçimi ya da fiyatıdır. 1 ton demir = 2 ons altın gibi tek bir denklem, artık, demirin değerinin, toplumsal olarak geçerli bir biçimde ifade edilmesine yetecektir. Bundan böyle, bu denklemi, tüm öteki metaların değerlerini ifade eden denklemler zincirinde bir halka gibi göstermeye gerek kalmamıştır, çünkü eşdeğer meta, altın, şimdi para özelliğine sahiptir. Genel nispi değerin genel biçimi, ilk biçimi, yalın ya da yalıtılmış ilk biçimini almıştır. Öte yandan, nispi değerin genişlemiş ifadesi, o sonsuz denklemler dizisi, şimdi artık para-metaının nispi değerine özgü biçimi almıştır. Dizi de şimdi belirlidir ve fiili meta fiyatları ile toplumsal bir gerçeklik kazanmıştır. Paranın her tür meta ile ifade edilen değer büyüklüğünü bulmak için, fiyat listelerindeki satırlan geriye doğru okumamız yeter. Ama paranın kendisi fiyata sahip değildir. Bu yönden onu öteki metalar ile eşit bir yere koymak için, kendi eşdeğeri olarak bizzat kendisine eşitlememiz gerekirdi.

Metalann fiyatı ya da para-biçimi, genellikle kendi değer-biçim-leri gibi, onların elle tutulur maddi biçimlerinden oldukça farklı bir biçimdir; bu nedenle, tamamen düşünsel ya da zihinsel bir biçimdir. Gözle görülmemekle birlikte, demirin, keten bezinin ve buğdayın değeri bu mallarda fiilen mevcuttur: onlar altın ile eşitlenmekle, düşünsel olarak algılanır bir ilişki, yani yalnızca [sayfa ııoı onların kafalannda mevcut bir ilişki haline getirilmiştir. Bunun için de, fiyatlannın dış dünyayla ilişki içersine sokulmasından önce, sahiplerinin ya dilini onlara kiralaması ya da üzerlerine bir etiket asması gerekir.[52] Metalann altın ile değerlerinin

[51] Paranın niçin doğrudan doğruya emek-zamanını temsil etmediği sorusu -böylece, bir kağıt parçası, örneğin x kadar emek-zamanını temsil edebilirdi- aslında bizi şu soruya götürür: meta üretimi ele alındığı zaman, emek ürünleri niçin meta biçimini almak zorundadırlar? Çünkü bunların meta biçimini almaları, bunların meta ve para diye farklılaşmalarını gerektirir de ondan. Bunun gibi bir soru daha: özel emek -özel kişilerin hesabına emek- onun karşıtı olan toplumsal emek gibi niçin ele alınmasın? Meta üretimi üzerine kurulu bir toplumda ütopik "emek-para" düşüncesini başka bir yerde ayrıntıları ile incelemiştim, (/.c, s. 61 *sqq. [Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 115 vd.].) Bu noktada yalnızca şunu eklemek isterim ki, örneğin Ovven'ın "emek-parası" tiyatro bileti ne kadar para sayılırsa, o kadar paradır. Owen, meta üretimi ile hiç bağdaşmayan bir üretim biçimi olan dolaysız ortak emeği önceden kabul eder. Emek belgeleri, yalnızca, bireyin ortak emekte yer aldığını, ve tüketim için ayrılan ortak üretimdeki belli payını gösterir. Ama Ovven'ın aklına, meta üretimini önceden kabul etmek ve aynı zamanda para ile de hokkabazlık ederek, bu üretim için gerekli koşullardan kaçınmaya çalışmak hiç gelmiyor.

[52] Vahşiler ile yarı-uygar kavimler bu dili farklı şekilde kullanıyorlar. Kaptan Parry, Baffın körfezinin batı kıyısında oturan yerliler için şöyle diyor: "Bu durumda (trampa sırasında) onu (kendilerine verilen şeyi) iki kez yaladılar, ve bundan sonra pazarlığın tatmin edici bir şekilde sonuçlandığını belirtir bir tavır takındılar." Bunun gibi Doğu Eskimoları da değişimle aldıkları şeyi yalarlardı. Böylece, Kuzeyde, dil, devir-teslim organı olarak kullanılıyorsa , Güneyde de, mide, birikmiş mülkiyet organı ödevi görür, ve kâfirler, bir insanın servetini göbeğinin büyüklüğü ile tahmin eder. Bu kâfirlerin bayağı akıllı adamlar olduğu şu örnekten de görülür: 1864 tarihli resmi bir İngiliz Sağlık Raporu, işçi sınıfının büyük bir kesiminde yağlı besinler noksanlığı olduğunu açıkladığı sırada, Dr. Harvey adında biri (kan dolaşımını bulan ünlü kişi değil elbette), burjuvalar ile aristokratların fazla yağlarını eritmek için reçeteler yazarak dünyalığını doğrutmuştu.

ifadesi salt düşünsel bir iş olduğuna göre, bu amaç için sanal ya da düşünsel parayı kullanabiliriz. Her tüccar, mallarının değerlerini bir fiyatla ya da sanal parayla ifade ettiğinde, bunlann paraya çevrilmiş ol-madıklannı, ve milyonlar kıymetindeki malın değerini altın olarak takdir etmek için, bir zerre bile gerçek altına gerek bulunmadığını çok iyi bilir. Bunun için para, değer ölçüsü olarak iş gördüğünde, o, yalnızca sanal ya da düşünsel para olarak kullanılmış olur. Bu durum, en aşırı teorilerin dogmasına yolaçmıştır.[53] Değer ölçüsü olma işlevlerini yerine getiren yalnızca düşünsel para olmakla birlikte, fiyat tamamıyla paranın fiili varlığına bağlıdır. Değer, ya da başka bir deyişle, bir ton demirin içerdiği insan emeği niceliği, demirin içerdiği emek miktan kadar para-metaın niceliğiyle düşüncede ifadesini bulur. Bu yüzden, değerin ölçüsü olarak, altın, gümüş ya da bakır olmasına göre, bir ton demirin değeri birbirinden çok farklı fiyatlarla ifade edilecek, ya da bu madenlerin herbirinin çok farklı nicelikleriyle temsil edilecektir.

Bunun için, eğer altın ve gümüş gibi iki farklı meta, aynı anda, değerin ölçüsü olursa, metaların, iki fiyatı olur - birisi altın-fiyatı, öteki gümüş-fiyatı. Gümüşün değerinin oranı, altına göre aynı kaldığı, diyelim ki, 1 : 15 olduğu sürece, bu iki fiyat yanyana sessiz sedasız bulunabilir. Bu orandaki her değişme, metalann altın-fiyatı ile gümüş-fiyatı arasındaki oranı bozar ve bu da, bize, değerin ikili ölçütünün, ölçüt olma işleviyle bağdaşmadığını [sayfa ııı tanıtlamış olur.[54]

Belirli fiyatları ile metalar, kendilerini şöyle ortaya koyarlar: *a*

[53] Bkz: Kari Marx, *Zur Kritik ete,* "Theorien von der Masseinheit des Geldes", s. 53 vd. *[EkonomiPolitiğin Eleştirisine Katkı,* "Paranın Ölçü Birimi Üzerine Teoriler", s. 104 vd..]

[54] "Altın ve gümüşün, birbirinin yanında yasal madeni para olarak, yani değer ölçüsü olarak bulundukları yerde, bu ikisini, *tek ve aynı madde* sayma yolunda boşuna çaba harcanmış olması bu yüzdendir. Aynı gümüş ve altın oranlarında değişmez şekilde aynı emek-zamanının maddeleştiğini varsaymak, gerçekte gümüş ile altının aynı madde olduğunu ve daha az değer taşıyan maden olan gümüşün de altının değişmez bir kesri olduğunu

varsaymaktır. Edvvard III zamanından George II zamanına kadar İngiliz parasının tarihi, yasal olarak saptanan altın ve gümüşün değer ilişkisiyle, bu iki madenin gerçek değerinde meydana gelen dalgalanmaların çatışmasından doğan devamlı karışıklıklar tarihidir. Bazan altının değeri gereğinden fazla olarak saptanmıştır, bazan da gümüşün. Değeri gereğinden düşük olarak saptanan maden, dolaşımdan çekilir, eritilip ihraç edilir. Bu durumda, iki madenin değer ilişkisi, yasayla yeniden değiştiriliyordu, ama kısa bir süre sonra yeni itibari değer, gerçek değer ilişkisiyle, tıpkı eskiden olduğu gibi çelişiyordu. Bugün bile, Hindistan'da ve Çin'de gümüş talebinin artmasından ileri gelen altın değerinin gümüşe oranla hafif ve geçici olarak düşmesi durumu, Fransa'da, aynı olaya, gümüşün ihracına ve bu madenin, dolaşımda, büyük ölçülerde altının yerini almasına neden oldu. Fransa'da, 1855, 1856, 1857 yıllarında, altın ithali, bu madenin ihracatını 41.580.000 sterlin aşıyordu; gümüş ihracı ise, bu madenin ithalini 14.704.000 sterlin aşmaktaydı. Gerçekte, Fransa gibi, bu iki madenin yasal olarak değer ölçüleri sayıldığı ve her ikisinin de zorunlu geçerliği bulunduğu, ama ödemelerin isteğe bağlı olarak altın ya da gümüş ile yapılabileceği ülkelerde, değeri yükselen maden, herhangi bir diğer meta gibi iktisadi akışı dumura uğratan bir etken haline gelir ve bu meta, kendi fiyatını, itibari değeri, gerçek değerinden yüksek takdir edilen öteki maden ile ölçer ve bu durumda, yalnızca ve böylelikle, değeri yükselmeyen maden, biricik değer ölçüsü olarak kalır. Tarihin bu alanda sağlamış olduğu bütün deneyimler şu sonuca varır ki, iki metaın yasal olarak değer ölçüsü görevini yerine getirdikleri yerde, pratikte bu görevi fiilen yerine getiren, yalnızca bu metalardan bir tanesidir." (Kari Marx, *l.c,* s. 52, 53 *[Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 102-103].)

kadar A metaı = *x* kadar altın; *b* kadar B metaı = *z* kadar altın; *c* kadar C metaı = y kadar altın vb., *a, b, c,* burada, A, B, C, metalannın belirli niceliklerini, ve *x, y, z* belirli niceliklerde altını temsil ederler. Bu me-taların değerleri, demek ki, düşüncede, birbirinden çok farklı nicelikler-deki altınla değişilir. Böylece, metaların karmakarışık çeşitliliğine karşın, bunların değerleri, aynı adı taşıyan büyüklükler, altın-büyüklükleri halini alırlar. Şimdi artık bunlar birbirleriyle karşılaştınlabilir ve ölçülebilirler, ve bunların, birim ölçüsü olarak sabit bir miktarda altınla kıyaslanması teknik bir gereksinme haline gelir. Bu birim, daha alt küçük bölümlere bölünerek, ölçüt ya da ölçek haline gelir. Altın, gümüş ve bakır, para haline gelmeden önce de, kendi ağırlıklarının ölçütleri içersinde böyle ayarlı ölçütlere sahiptirler; örneğin, birim olarak kullanılan bir libre ağırlık, bir yandan onslara bölünür, öte yandan da, yüz librelik ağırlıkları meydana getirmek üzere birleşebilirler.[55] İşte bunun içindir ki, bütün [sayfa 112] madeni paralarda, paranın ya da fiyatın ölçütlerine verilen adlar, ilkin ağırlık ölçütlerinin önce varolan adlanndan alınmıştır.

Değerin ölçüsü ve *fiyatın ölçütü* olarak paranın birbirinden tamamen farklı iki işlevi vardır. Para, insan emeğinin cisimleşmesinin toplumsal olarak kabul edilmesi yönünden ele alınırsa değerin ölçüsüdür, belirlenmiş bir madeni ağırlık olması yönünden fiyatın ölçütüdür. Değerin ölçüsü olarak, her türden metaların değerlerini fiyatlara, sanal altın niceliğine çevirmeye hizmet eder; fiyatın ölçütü olarak ise, bu altının niceliğini ölçer. Değerlerin ölçüsü, değer olarak kabul edilen metalan ölçer; fiyatların ölçütü ise, tersine, bir başka ağırlık ile altının bir niceliğinin değerini değil, altının birim niceliğiyle, altının niceliklerini ölçer. Altını fiyatın ölçütü yapmak için, belli bir ağırlığın birim olarak saptanması gerekir. Aynı adı taşıyan niceliklerin ölçülmesi ile ilgili bütün durumlarda olduğu gibi, burada da, değişmeyen bir ölçü biriminin saptanması çok önemlidir. Yani bu birim ne kadar az değişirse, fiyat ölçütü de görevini o kadar iyi yerine getirmiş olur. Altının kendisi de bir emek ürünü olması dolayısıyla değeri değişebilir olduğu için, değerin bir ölçüsü olarak iş görebilir.[56]

Oldukça açıktır ki, her şeyden önce altının değerindeki bir değişme, fiyatın ölçütü olarak işlevinde herhangi bir değişiklik yapmaz. Bu değer ne kadar değişirse değişsin, madenlerin farklı niceliklerinin değerleri arasındaki oran sabit kalır. Değerindeki düşme ne kadar büyük olursa olsun, 12 ons altının değeri, 1 ons altının değerinden daima 12

[55] İngiltere'de bir ons altının, para ölçütü birimi olarak hizmet ettiği halde, sterlinin bunun bir parçasını oluşturmaması gibi garip durum söyle açıklanır: "Bizim sikke sistemimiz aslında yalnız gümüşün kullanılmasına göre düzenlendiği için bir ons gümüş daima belli sayıda ufak paraya bölünebilir; oysa altının, yalnızca gümüşe göre düzenlenmiş sikke sistemine daha sonraki bir dönemde girmesi nedeniyle bir ons altın, kesirsiz ufak paralar halinde darbedilemez." Maclaren, *A Sketch ofthe History ofthe Cuırency,* London 1858, s. 16.

[56] İngiliz yazarlarında, değer ölçüsü ile fiyat ölçütü (değerin ölçütü) üzerindeki karışıklık anlatılamayacak derecededir. Bunların, adları da görevleri de durmadan yer değiştirir.

kat büyüktür; ve fiyatlarda dikkate alınan tek şey, farklı altın miktarlan arasındaki bağıntıdır. Ayrıca, bir ons altının değerindeki yükselme ya da düşme, ağırlığını değiştirmeyeceğine göre, daha küçük bölümlerinin ağırlığı da değişmez. Böylece altın, değeri ne kadar değişirse değişsin, değişmeyen fiyat ölçütü olarak aynı işi görür.

Sonra, altının değerindeki değişme, değer ölçüsü olma işlevine kanşmaz. Değişme, bütün metalan aynı anda etkiler, ve değerleri şimdi daha yüksek ya da daha düşük altın-fiyatlan ile [sayfa 113] ifade edilseler de, bu yüzden *caeteris paribus*,* bunlann nispi değerlerini, *inter se,* olduğu gibi bırakır. Herhangi bir metaın değerini, bir başka metaın kullanım-değeri-nin belirli bir niceliği ile gösterdiğimiz gibi, bu ilk metaın değerinin altın ile gösterilmesinde de, biz, belli bir nicelikte altının üretiminin, belli bir süredeki, belli bir miktar emeğe malolduğunu varsaymış oluyoruz. Genel fiyat dalgalanmalan ise, bir önceki bölümde incelenen basit nispi değer yasalarına tâbidir.

Meta fiyatlarındaki genel yükselme, ancak, -paranın değeri sabit kalırken- ya bunlann değerlerinin yükselmesinin, ya da meta değerleri sabit kaldığı halde paranın değerindeki bir düşüşün sonucu olabilir. Öte yandan, fiyatlardaki genel bir düşme, ancak, -para değeri sabit kalırken- ya da meta fiyatlarındaki bir düşmenin, ya da meta değerleri sabit kalırken para değerindeki bir yükselmenin sonucu olabilir. Bunun için, para değerindeki bir yükselmenin, zorunlu olarak, meta fiyatlarında orantılı bir düşüşe ya da para değerindeki bir düşmenin fiyatlarda gene orantılı bir yükselişe yolaçacağı sonucu

kesinlikle çıkartılamaz. Bu gibi fiyat değişiklikleri, ancak değerleri sabit kalan metalar için geçerlidir. Değerleri para ile aynı zamanda ve onunla orantılı olarak yükselen metaların fiyatlarında bir değişiklik olmaz. Eğer metaların değeri paranın değerinden daha yavaş ya da daha hızlı yükseliyor ise, fıyatlanndaki düşüş ya da yükseliş, bunlann değeri ile paranın değerindeki değişme arasındaki farka bağlı olarak belirlenir; vb., vb..

Şimdi fiyat-biçimi konusundaki incelememize dönelim.

Para olarak kullanılan değerli madenlerin çeşitli ağırlıklarının yürürlükteki para-adları ile bu adlann başlangıçta temsil ettikleri fiili ağırlıklar arasında yavaş yavaş bir tutarsızlık ortaya çıkar. Bu tutarsızlık, tarihsel nedenlerin sonucudur ve bu nedenlerin bellibaşlılan şunlardır: (1) Gelişmesi eksik kalmış topluluklara yabancı paranın girmesi. Buna, altın ve gümüş sikkelerin başlangıçta yabancı meta olarak dolaşıma girdiği Roma'nın ilk günlerinde raslanır. Bu yabancı sikkelerin adları, yerli ağırlık ölçülerinin adlanndan daima farklı olmuştur. (2) Servet arttıkça, bir değer ölçüsü olarak, daha az değerli madenlerin yerini, daha değerli madenler alır; şairane sıralanışa ne kadar aykın düşse de, bakırın yerini

* Her şey aynı kalmak koşuluyla, -ç.

gümüş, gümüşün yerini altın alır.[57] Örneğin [sayfa 114] *pound* sözcüğü gerçekten bir *pound* (libre) ağırlığındaki gümüşe takılan para-ad idi. Altın, bir değer ölçüsü olarak gümüşün yerine geçince, aynı ad, gümüş ile altının değerleri arasındaki orana göre, belki de bir *pound'un* V_{15}'i kadar altına verildi. *Pound* sözcüğü, para-ad olarak, böylece, bir ağırlık adı olan aynı sözcükten farklılaşmış oldu.[58] (3) Krallar ile prenslerin yüzyıllar boyu para ayarını bozmaları sonucu, sikkelerin başlangıçtaki ağırlıklarından geriye yalnızca adları kalmıştır.[59]

Bu tarihsel nedenler, para-adın, ağırlık-addan ayrılmasını toplulukta yerleşmiş bir âdete dönüştürmüştür. Paranın ölçütü, bir yandan, insanlar arası yerleşmiş âdetlere bağlı olduğu, öte yandan da herkesçe kabul edilmek zorunluluğu taşıdığı için, sonunda yasayla düzenlenmiştir. Değerli madenlerden birinin belli bir ağırlığı, örneğin bir ons altın, yasalarla verilen pound, dolar vb. gibi adlar, resmi olarak, küçük alt-bölgele-re bölünürler. Böylece para birimi hizmetini gören bu küçük bölümler, şilin, peni vb., gibi yasal adlarla yeniden daha küçük birimlere ayrılır.[60] Ne var ki, bu bölünmelerden önce de, sonra da, madenin belirli ağırlığı madeni paranın ölçütüdür. Yapılan tek değişiklik, küçük birimlere bölünmesi ve yeni adlar verilmesidir.

Meta değerlerinin düşünsel olarak dönüştürüldüğü bu fiyatlar, ya da altın nicelikleriyle, şimdi artık, sikkelerin adlarıyla ya da altın ölçütünün alt-bölümlerinin yasal geçerli adlarıyla ifade edilir. Bir kile buğday, bir ons altın eder yerine, 3 sterlin 17 şilin 10,5 peni eder diyoruz. Bu suretle, metalar ne değerde olduklannı fiyatları ile ifade ederler, ve para da, bir malın değerini kendi para-biçimi ile belirlerken *hesap parası* olarak hizmet eder.[61] [sayfalısı

Bir şeyin adı, onun niteliklerinden farklı olan bir şeydir. Bir insanın adının Yakup olduğunu bilmekle, o adam hakkında hiç bir şey öğrenmiş olmam. Bunun gibi, parada da, pound, dolar, frank, duka vb. adlannda, bir değer ilişkisinin bütün izleri kaybolur. Para-adları hem metaların değerlerini ve hem de paranın ölçütü olan madenin ağırlığının alt-bölümlerini ifade ettikleri için bu gizemli simgelere verilen

[57] Ayrıca, genel tarihsel bir geçerliği de yoktur.

[58] Öyle ki, İngilizcede *pound* sterlin, özgün ağırlığının üçte-birinden azını; birleşmeden önce İskoç *pouncfu* yalnızca V_{36} kadarını; Fransız *livre'l* V_{T4}'ünü, İspanyol *madavedfs*\ $V_{: ooo}$'den azını; ve Portekiz *ret* si ise çok daha küçük bir kesri gösterir.

[59] "Bugün yalnızca adları aklımızda kalan sikkeler, bütün ülkelerde en eski olanlardır; bunların hepsi de bir zamanlar gerçek idiler, ve işte bu nederde, hesaplar bunlarla yapılmıştır." (Galiani, *Della Moneta, l.c,* s. 153.)

[60] David Urquhart, *Famüiar Words* adlı yapıtında bazı canavarlıklara (!) değinir: bugünlerde, İngiliz para ölçütü birimi olan bir *pound* (sterlin) aşağı yukarı bir geyrek altına eşittir. "Bu, bir ölçütün saptanması değil, düpedüz bir ölçünün tahrif edilmesidir." Altın ağırlığının böylece "sahte adlandırılışında", her şeyde olduğu gibi, uygarlığın yozlaştırıcı elini görür.

[61] Anakarsis'e, Yunanlıların parayı hangi amaçla kullandıkları sorulunca, "Hesap yapmak için" diye karşılık vermiştir. (Athen[aeus], *Deipn.,* 1. IV, 49, v. 2 [s. 110]. ed. Schvveighâuser, Stras-bourg 1802.)

gizli anlamlar bu konudaki karışıklığı büsbütün artırmaktadır.[62] Öte yandan, değerin metaların çeşitli maddi biçimlerinden ayırdedilebilmesi için, bu maddi ve anlamsız, ama aynı zamanda da tamamen toplumsal biçime bürünmesi mutlaka gerekir.[63]

Fiyat, metada gerçekleşen emeğin para-adıdır. Bunun için, bir metaın eşdeğerini, onun fiyatını oluşturan para ile ifade etmek, aynı sözü boş bir yineleme olur,[64] ve tıpkı, genel olarak, bir metaın nispi değer ifadesinin, iki metaın eşitliğini belirtmesine benzer. Fiyat, metaın değer büyüklüğünün göstergesi olarak, onun parayla değişim-oranını da temsil eder, ama bu değişim-oranı göstergesinin, metaın değer büyüklüğünü mutlaka belirlemesi gerekmez. Toplumsal olarak gerekli iki eşit emek niceliğinin 1 kile buğday ve 2 sterlin (yaklaşık olarak 2 ons altın) ile temsil edildiğini düşünürsek, burada, 2 sterlin, 1 kile buğdayın değer [sayfa ıi6] büyüklüğünün para ile ifadesi ya da fiyatıdır. Diyelim ki, değişen koşullara göre bu fiyat 3 sterline yükselsin ya da 1 sterline düşmüş olsun, şimdi 1 sterlin ve 3 sterlin, buğdayın değer büyüklüğünü tam tamına ifade etmek için fazla küçük ya da fazla büyük olabilir, ama gene de onun fiyatlarıdır; çünkü, önce buğdayın değerinin ortaya çıktığı biçimdir, yani paradır; sonra

da para ile değişim oranının örneğidir. Eğer üretim koşullan, başka bir deyişle emeğin üretkenlik gücü sabit kalıyorsa, fiyattaki değişiklikten önce de sonra da bir kile buğdayın yeniden üretimi için aynı miktar toplumsal emek-zamanının harcanması gerekir. Bu durum, ne buğday üreticisinin, ne de öteki meta sahiplerinin isteğine bağlı değildir.

Değer büyüklüğü, bir toplumsal üretim ilişkisi ifadesidir ve belli

[62] "Fiyatlar ölçütü olarak altın, tıpkı metalann fiyatları gibi, aynı itibari adlarla ifade edildiğinden, ve böylece, örneğin, tıpkı 1 ton demir gibi, 1 ons altın da 3 sterlin 17 şilin $10V_2$ peni olarak ifade edildiğinden, altının bu itibari adlarına, altının darp-fiyatı* denmiştir. Altının kendi maddesiyle değerinin ölçüldüğü ve, bu bakımdan öteki metalardan farklı olarak, altının fiyatının devlet tarafından saptandığı yolundaki garip düşünce, buradan doğmuştur. Buradaki yanılgı belirli altın ağırlıklarının itibari adlarının saptanmasıyla bu ağırlıkların değerinin saptanmasının birbirine karıştırılmasıdır." (Kari Marx, *l.c,* s. 52 *{Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 102].)

[63] Bkz: "Theorien von der Masseinheit des Geldes", *Zur Kritik der Pol. Ökon.,* s. 53, vd. *[EkonomiPolitiğin Eleştirisine Katkı,* "Paranın Ölçü Birimi Üzerine Teoriler", s. 104 vd.]. Altının ya da gümüşün daha büyük ya da daha küçük ağırlıklarına, bu madenlerin belirli ağırlıklarına yasa ile verilmiş bulunan adların aktarılması ile paranın darp-fiyatının yükseltilebileceği ya da düşürülebileceği konusundaki garip düşünceler; bu düşüncelerin, kamu ve özel kişi alacaklarına karşı girişilmiş beceriksizce mali işlemler olarak değil de şarlatanca ekonomik önlemler gibi uygulandığı haller, Wm. Petty'nin *Quantulumcunque concerning money: To the lord Marquis of Halifax,* 1682, adlı yapıtında öylesine enine-boyuna işlenmiştir ki, kendisinden hemen sonra gelen Sir Dudley North ile John Locke'un, diğerlerini saymıyoruz, yaptıkları tek şey, onun söylediklerini sulandırmak olmuştur. Wm. Petty şöyle diyor: "Eğer bir ulusun zenginliği bir buyrukla on katına çıkartılabiliyorsa, böyle bir buyruğu hükümdarlarımızın çoktan çıkartmamış olması doğrusu çok garip." *(l.c,* s. 36.)

[64] "Ya da para biçimindeki bir milyonun aynı büyüklükte meta biçimindeki bir değerden daha değerli olduğu" (Le Trosne, *l.c.,* s. 919.) yani, "bir değerin, aynı büyüklükteki bir başka değerden daha değerli olduğu kabul edilmelidir."

* Fransızca baskıda *"prix de monnaie",* ingilizce baskıda *"mint-price",* Almanca baskıda *"Münzpreis".* -ç.

bir mal ve onu üretmek için gerekli olan toplumsal emek-zamanı bölümü arasında var olan zorunlu bağıntıyı ifade eder. Değer büyüklüğü fiyata çevrilir çevrilmez, bu zorunlu ilişki, tek bir meta ile bir değeri, para-meta arasındaki az ya da çok raslansal değişim-oranı biçimini alır. Ama bu değişim-oranı, ya o metaın değerinin gerçek büyüklüğünü ifade edebilir ya da koşullann zoruyla bu değerden sapan altın niceliğini ifade edebilir. Demek ki, fiyatla değer büyüklüğü arasındaki nicel uyumsuzluk olasılığı, ya da fiyatın değer büyüklüğünden sapma olasılığı, fiyat-biçiminin kendisinde varolan bir şeydir. Bu bir kusur değil, ama tersine, fiyat-biçiminin, iç yasaları birbirini gideren açık yasasız düzensizliklerin bir ortalaması olarak kendisini gösteren bir üretim biçimine çok iyi bir biçimde uyumlanmasıdır. Fiyat-biçimi, bununla birlikte, yalnızca, değer büyüklüğü ile fiyat, yani bu büyüklükle onun para olarak ifadesi arasında nicel bir uyuşmazlık olasılığı ile bağdaşmakla kalmaz, aynı zamanda, nitel bir tutarsızlığı da gizleyebilir, ve bu, o dereceye ulaşır ki, para, metalann değer-biçiminden başka bir şey olmadığı halde, fiyat, değeri ifade etmez olur. Kendileri meta olmayan vicdan, onur vb. gibi şeyler, sahipleri tarafından satışa çıkarılır hale gelirler ve böylece bir fiyatları olduğu için meta biçimini alırlar. Demek ki, bir şeyin değeri olmadığı halde, bir fiyatı olabilir. Bu durumda fiyat, matematikteki bazı nicelikler gibi sanaldır. Ayrıca, bu sanal fiyat-biçimi, bazan dolaysız ya da dolaylı bir gerçek değer-ilişkisini gizleyebilir; örneğin, insan emeği katılmadığı için değeri olmayan işlenmemiş toprağın fiyatı gibi. [sayfa 117]

Fiyat, genellikle nispi değeri gibi bir metaın (diyelim bir ton demirin) değerini, belli miktarda bir eşdeğerin (diyelim bir ons altının) demir ile. doğrudan doğruya değişilebileceğini belirtmek suretiyle ifade eder. Ama bunun tersini, yani demirin altınla doğrudan doğruya değişilebileceğini asla ifade etmez. Bu nedenle, bir metaın uygulamada değişim-değeri olarak etkili bir biçimde iş görebilmesi için maddi biçimden sıyrılması, salt sanal olmaktan çıkıp gerçek altına dönüşmesi gerekir; meta için bu öz değiştirme, her ne kadar hegelci "kavram" için, "zorunluluk"tan "özgürlük"e dönüşümden, İstakoz için kabuğundan çıkmaktan, ya da Aziz Jerome için Adem babadan[65] kurtulmaktan daha güç ise de, bunu yapması zorunludur.

Bir meta (diyelim demir) imgemizde kendi gerçek biçimi ve altın biçimiyle yanyana yer alabilir, ama bu, aynı zamanda, fiilen hem demir, hem de altın olamaz. Değerini saptamak için, imgemizde onu altına eşitlememiz yeter. Ama sahibine, evrensel eşdeğer hizmeti göre-

[65] Aziz Jerome, yalnız gençliğinde, hayalinde yarattığı güzel kadınlara karşı çölde savaşım vermesinin de gösterdiği gibi bedeniyle çetin savaşlara tutuşmakla kalmamış, yaşlılığında da manevi tutkularına karşı da savaşmak zorunda kalmıştır. "Ruhumla, Yüce Yargıcın önüne çıktığımı zannettim", der.- "Kimsiri sen?" diye sordu bir ses, - "Bir hıristiyanım", dedim. - "Yalan söylüyorsun, sen yalnızca bir çiçeroncusun" diye gürledi Yüce Yargıç.

bilmesi için, onun yerine, fiilen altının geçmesi gerekir. Eğer demirin sahibi, değişim için sunulan başka bir metaın sahibine gidip de, demirin fiyatının daha şimdiden para olmasının kanıtı olduğunu söyleseydi, cennette amentüyü ezbere okuyan Dante'ye, St. Peter'in verdiği karşılığı alırdı:

"Assai bena e trasconsa
"D'esta moneta giâ lega e'l peso;
"Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa."*

Bunun için bir fiyat, hem bir metaın para ile değişilebilir olduğunu, hem de bu fiyatla değişilmesi gerektiği anlamlarına geliyor. Öte yandan, altın, değişim sürecinde kendisini zaten para-meta olarak kabul ettirdiği için, ideal bir değer ölçüsü olarak hizmet eder. İşte değerlerin bu ideal ölçüleri ardında, gerçek para yatar, [sayfa ı ısı

İKİNCİ KESİM. - DOLAŞIM ARACI a. *Metaların Başkalaşımı*

Bundan önceki bölümde, metaların değişiminin, çelişik ve birbirlerini karşılıklı dıştalayan koşullan içerdiğini görmüş bulunuyoruz. Metalann böylece meta ve para olarak farklılaşması, bu tutarsızlıklan ortadan kaldırmaz, ama içinde bunlann yanyana varolabilecekleri bir biçim, bir *modus vivendi*** yaratır. Bu, genel olarak, gerçek çelişkilerin uzlaştığı yoldur. Örneğin, bir cismin sürekli olarak bir başka cisme doğru düştüğünü, ama aynı zamanda da durmadan ondan uzaklaştığını söylemek bir çelişkidir. Elips, hem bir çelişkinin sürüp gitmesini, hem de uzlaşmasını saptayan bir devinim biçimidir.

Değişim, metaların kullanım-değerleri olmadıkları ellerden, kul-lanım-değerleri olacakları ellere aktarılmasını sağlayan bir süreç olduğu kadar, maddenin toplumsal bir dolaşımıdır da. Bir yararlı emeğin bir biçiminin ürünü, bir başkasının yerini alır. Bir meta, kullanım-değeri olarak işe yarayacağı bir durak-noktası bulunca, değişim alanından çıkıp tüketim alanına girmiş olur. Ama bizi burada şimdilik yalnız değişim alanı ilgilendirmektedir. Bunun için de, şimdi değişimi biçimsel bir açıdan incelemek durumundayız; yani maddenin toplumsal dolaşımını sağlayan biçim değişikliğini ya da metaların başkalaşmasını inceleyeceğiz.

Bu biçim değişikliğinin kavranması, bir kural olarak çok eksiktir.

* "Bu sikkenin karışımı ile ağırlığını iyi bildin. Ama söyle bakalım, bu sikkeden senin kesende var mı?" (Dante, *ilâhi Komedya,* Cennet, Yirmidördüncü Manzume, MEB Yayınları, 1956, s. 217.)-ç.

** Geçici anlaşma, -ç.

Bu eksikliğin nedeni, değer kavramındaki belirsizlik bir yana, bir me-tadaki her türlü biçim değişikliğinin, biri meta, öteki para-meta olmak üzere iki metaın değişiminden gelir. Yalnız bir maddi olguyu, yani bir metaın altın ile değişilmesi olgusunu gözönünde bulundurursak, asıl gözlemlememiz gereken şeyi, yani metaın biçimine ne olduğu hususunu gözden kaçırırız. Altının salt meta olarak para olmadığı, ve öteki me-taların fiyatlarını altın ile ifade ettiği zaman, bu altının yalnızca o me-taların para-biçimi olduğu gerçeğini gözden kaçırırız.

Metalar değişim sürecine, her şeyden önce, ne iseler öyle girerler. Değişim süreci, bunlan meta ve para diye farklılaştırır, ve böylece içlerinde taşıdıkları karşıtlığa, yani aynı zamanda hem [sayfa 119] kullanım-değeri ve hem de değer olmalarından ileri gelen iç karşıtlığa uygun düşen bir dış karşıtlık yaratır. Kullanım-değeri olarak metalar, şimdi paranın karşısında değişim-değeri olarak yer alır. Öte yandan, her iki karşıt yan da metadır, kullanım-değerinin ve değerin birliğidir. Ama farklılığın bu birliği, iki karşıt kutupta kendini gösterir, ve her kutupta karşıt bir yöndedirler. Kutuplar olarak birbirine bağlı olduklan kadar zorunlu olarak karşıttırlar da. Denklemin bir yanında, gerçekte bir kullanım-değeri olan bayağı bir meta vardır. Değeri, ancak düşünsel olarak fiyatıyla ifade edilmiş ve bu fiyat ile karşıtına, ve değerinin gerçekten somutlaştığı altına eşitlenmiştir. Öte yandan da, altın, madenî gerçekliği içersinde, değerin somutlaşması olarak, para olarak bir aşamaya ulaşır. Altın, altın olarak kendisi değişim-değeridir. Kullanım-değeri olarak altın, içersinde öteki bütün metalarla yüzyüze geldiği nispî değerin ifade dizileriyle temsil edilen yalnızca düşünsel bir varlığa sahiptir, ve bu metalann kul-lanım-değerlerinin toplamı, altının çeşitli kullanım-değerlerinin toplamını oluşturur. Metalann bu karşıt biçimleri, içlerinde onlann değişim sürecinin hareket ettiği ve yer aldığı gerçek biçimlerdir.

Şimdi herhangi bir meta sahibi ile, diyelim eski dostumuz keten bezi dokuyucusu ile, olaylann geçtiği yere, pazara gelelim. Onun 20 yarda keten bezinin belirli bir fiyatı vardır: 2 sterlin. O, malını 2 sterline değişir ve sonra, dini bütün bir adam olarak, bu 2 sterlini aynı fiyattaki bir aile İnciline yatınr. Onun gözünde yalnızca bir meta, bir değer taşıyıcısı olan keten bezi, metaın değer-biçimi olan altın karşılığında elden çıkar, ve bu biçimi de, yeniden, evine kullanım nesnesi gibi girecek ve aile üyelerini manevî yönden donatacak başka bir meta ile, İncil ile değişir. Değişim, birbirine karşıt, ama birbirini tamamlayan nitelikte iki başkalaşım ile tamamlanmış bir olgu oluyor - metaın paraya dönüşmesi ve paranın yeniden metaya dönüşmesi.[66] Bu başkalaşımın iki aşaması,

[66] *"~E%* O£ rot) *... Ttvpt, avtafittı^taBm navta, ıprjmv o'Yipa'/kaırot,, %m jtvp anavtım, ojojtsp ypvoov ypyjfiata yaı ypyjatûiv ypvoot,.* " **("Herakleitos, her şey ateşten ... olur, ve ateş her şeyden, demişti. Tıpkı bunun gibi, altından metalar ve metalardan altın olur.") (F. Lassalle, *Die Philoso-phie Herakleitos des Dunkeln,* Berlin 1858, Bd. I, s. 222.) Lassalle bu pasajdaki notunda (s. 224, n. 3) yanlış olarak, altını, yalnızca değer simgesi yapar.**

dokumacımızın yaptığı iki farklı alışveriştir - satış ya da metaın para ile değişimi; satınalma, ya da paranın bir meta ile değişimi; ve iki eylemin birliği: satınalma için satış, [sayfa 120]

Dokumacı yönünden bütün alışverişlerin sonucu, keten bezi yerine şimdi İncile sahip olmaktır; ilk metaı yerine, şimdi elinde aynı değerde ama farklı kullanımda başka bir meta vardır. Aynı biçimde, yaşaması için gerekli öteki araçlan ve üretim araçlarını da edinir. Onun görüş açısından, bütün bu süreç, emek ürününün bir başkasının emek ürünü ile değişiminden, yani ürünlerin değişiminden başka bir şey değildir.

Demek ki, metaların değişimi, biçimlerindeki şu değişiklikle birlikte olmaktadır.

Meta-Para-Meta M-P-M

Salt nesneleri ilgilendirdiği kadarıyla, tüm sürecin sonucu, M-M, bir metaın bir başkası ile değişimi, maddeleşmiş toplumsal emeğin dolaşımıdır. Bu sonuca ulaşıldığında süreç bir sona ermiştir.

M-P. İlk Başkalaşım ya da Satış

Değerin, metaın bedeninden çıkıp altının bedenine sıçraması, başka bir yerde de söylediğim gibi, metaın *salto mortale*'sidir.* Bu işi beceremedi mi metaya pek bir şey olmaz, ama sahibi hapı yutar. Emeğin toplumsal işbölümü, gereksinmelerinin çok yönlü olmasına karşılık, emeğinin tek yönlü olmasına yolaçar. Emeğinin ürününün ona salt değişim-değeri olarak hizmet etmesinin nedeni de zaten budur. Ama, bu emek, paraya dönüşmedikçe, toplumsal geçerlikte evrensel eşdeğer özelliğini kazanamaz. Ne var ki, bu para da bir başkasının cebindedir. Bu parayı ayartıp cepten çıkartmak için bizim meta dostumuzun her şeyden önce para sahibi için bir kullanım-değeri olması gerekir. Bunun için de, meta üzerinde harcanan emeğin, toplumsal yararlı türden, toplumsal işbölümünün bir dalını oluşturan bir türden olması gerekir. Ama işbölümü, kendiliğinden gelişen ve üreticilerin ardında gelişmesini sürdüren bir üretim sistemidir. Değişilecek meta, yeni ortaya çıkan gereksinmeleri karşılayan, yeni türden bir emeğin ürünü olabileceği gibi, kendisi de yepyeni gereksinmelerin doğmasına pekâlâ neden olabilir. Düne kadar, belli bir metaın yaratılmasında tek bir üretici tarafından yönetilen ve birçok işlemlerden birini [sayfa 1211 oluşturan özel bir işlem, bugün belki de kendisini bu bağıntıdan ayırarak emeğin bağımsız bir kolu olarak ortaya koyabilir ve henüz tamamlanmamış ürününü pazara bağımsız bir meta olarak arzedebilir. Koşullar böylesine bir aynlış için olgunlaşmış olabilir ya da olmayabilir. Ürün bugün toplumsal bir gerek-

* Ölüm parendesi. -ç.

sinmeyi karşılamaktadır. Yann, onun yerini, ya kısmen ya da tamamen başka uygun bir ürün alacaktır. Üstelik, bizim dokumacının emeği, toplumsal işbölümünün kabul edilmiş bir dalı olsa bile, bu durum, 20 yarda keten bezinin yararlılığını yeterince güvence altına alamaz. Eğer toplumun keten bezine olan gereksinmesi, böyle bir gereksinme de öteki bütün gereksinmeler gibi sınırlı olduğuna göre, rakip dokumacıların ürünleri ile doymuş duruma gelirse, dostumuzun ürünü, gereksiz, gereksinmeden fazla ve dolayısıyla yararsız hale gelir. Her ne kadar insanoğlu bahşiş atın dişine bakmazsa da, dostumuz, pazann yolunu, armağan vermek için aşındırmaz. Ama kabul edelim ki, ürünü, gerçekten kullanım-değeri taşıyor ve hâlâ para ediyor olsun. Şimdi de, ne kadar para ediyor sorusu ortaya çıkar. Sorunun karşılığı, kuşkusuz malın fiyatıyla, değer büyüklüğünün göstergesiyle verilmiş bulunur. Dostumuzun değer konusunda yaptığı raslansal bir hesap yanlışını burada dikkate almıyoruz; bu yanlış nasıl olsa çok geçmeden pazarda düzeltilecektir. Biz, onun, ürünü üzerinde, yalnızca toplumsal olarak gerekli ortalama emek-zamanı kadar zaman harcadığını, varsayıyoruz. Öyleyse fiyat, yalnızca dokumacının metaında gerçekleşen toplumsal emek niceliğinin para-adıdır. Ama, dokumacımızın ne izni ne de haberi olmadan, eski moda dokumacılık bir değişikliğe uğruyor. Dün bir yarda keten bezinin üretimi için toplumsal olarak gerekli emek-zamanı bugün artık aynı değildir; rakipleri tarafından verilen fiyatlarla, para sahipleri, bu gerçeği ona tanıtlamaya canatarlar. Onun için bir şanssızlık da, dokumacılann az ve ender olmayışlandır. Son olarak, bir de, pazardaki her keten bezi parçasının, toplumsal olarak gerekli olan emek-zama-nından fazlasını içermediğini düşünelim. Buna karşın, bütün bu parçalar, bir tüm olarak ele alındığında, bunlar için, gereğinden fazla emek-zamanı harcanmış olabilir. Eğer pazar tüm keten bezini normal fiyattan, yardası 2 şilinden yutamazsa, bu, toplumdaki toplam emeğin gereğinden büyük bir bölümünün dokumacılık biçiminde harcandığını tanıtlar. Sanki her dokumacı, kendi özel ürününe toplumsal olarak gerekli olandan daha çok emek-zamanı [sayfa 122] harcamış gibidir. Burada bir Alman atasözünü yineleyebiliriz: birlikte tutulan birlikte asılır. Pazardaki bütün keten bezlerinin her parçası yalnızca bütünün bir kısmı olur, tek bir ticarî mal olarak değerlendirilir. Ve aslında, herbir yardasının değeri de, aynı belirli ve toplumsal olarak sabit türdeş insan emeği niceliğinin maddeleşmiş biçiminden başka bir şey değildir.*

Görüyoruz ki, metalar paraya âşıktır, ama *"the course of true*

* N. F. Danielson'a yazdığı 28 Kasım 1878 tarihli mektubunda Marx, bu tümcenin şu şekilde düzeltilmesini önermiştir: "Ve aslında, her yarda bezin fiyatı, bütün yardalar üzerinde harcanmış toplumsal emeğin bir kısmının maddeleşmiş biçiminden başka bir şey değildir." *Kapital'm* Birinci Cildinin Almanca ikinci baskısının Marx'aait bir nüshası üzerinde de benzer bir düzeltme yapılmıştır, ama yazı, Marx'ın elyazısı değildir. *—Rusça baskıya Marksizm-Leninizm Enstitüsünün notu.*

*love never does run smooth".** Emeğin nicel bölünmesi de tıpkı nitel bölünmesi gibi kendiliğinden ve raslansal bir biçimde olur. Bundan dolayı, meta sahipleri, kendilerini bağımsız özel üreticiler haline getiren aynı işbölümünün, toplumsal üretim süreci ile onların bu süreç içersindeki ilişkilerini, kendi ifadelerinden bağımsızlaştırdığını, ve bireyler arasında görünüşteki bu karşılıklı bağımsızlığın, ürünleri içinde ya da ürünler aracıyla karşılıklı bir bağımlılık sistemiyle tamamlandığını göreceklerdir. İşbölümü, emeğin ürününü metaya çevirir ve böylece, daha sonra paraya dönüşümünü zorunlu hale getirir. Aynı zamanda da, bu bir başka şeye dönüşme olayının gerçekleşmesini de raslantıya bırakır. Ne var ki, biz, burada, olguyu bütünlüğü içersinde ele aldığımız için, bu gelişmeyi normal kabul ediyoruz. Ayrıca, bu dönüşüm mutlaka olacaksa, yani eğer meta satılması büsbütün olanaksız bir şey değilse,

gerçekleşen fiyat, değerin çok üzerinde ya da altında olsa bile, metaın başkalaşımı daima gerçekleşir. Satıcının eline meta yerine altın, alıcının eline altın yerine meta geçer. Burada, yüzyüze geldiğimiz gerçek, bir meta ile altının, 20 yarda keten bezi ile 2 sterlinin, el ve yer değiştirmesi, bir başka deyişle, bunla-nn birbirleriyle değişilmeleridir. Ama meta ne ile değişiliyor? Kendi değerinin aldığı biçimle, evrensel eşdeğerle. Peki altın ne ile değişiliyor? Kendi kullanım-değerinin özel bir biçimi ile. Altın, keten bezi karşısında niçin para biçimini alıyor? Keten bezinin 2 sterlinlik fiyatı, yani para olarak ifadesi, para olarak keten bezini altına zaten eşitlemiş olduğu için. Bir meta, başlangıcındaki meta biçiminden, elden çıkanldığı [sayfa 123] anda sıynlır; yani kullanım-değeri, daha önce yalnızca fiyatında düşünsel olarak var olan altını çektiği zaman. Bir metaın fiyatının ya da düşünsel de-ğer-biçiminin gerçekleşmesi, bunun için, aynı zamanda, paranın düşünsel kullanım-değerinin de gerçekleşmesi demektir; bir metaın paraya dönüşmesi aynı anda paranın metaya dönüşmesidir. Görünüşteki tek süreç, gerçekte ikili bir süreçtir. Bu, meta sahibinin bulunduğu ku-tup-tan bir satış, para sahibinin bulunduğu karşı kutuptan bir satınalıştır. Bir başka deyişle, her satış, bir satınalmadır, M-P aynı zamanda P-M'dir.[67]

Bu noktaya kadar, insanlan, biz, yalnızca bir ekonomik konum, meta sahibi olma konumu içersinde ele almış bulunuyoruz;bu konum içersinde insanlar, kendi emek ürünlerini elden çıkarmak suretiyle, başkalarının emek ürünlerini elde ediyorlar. Bir meta sahibinin, parası olan bir başkası ile karşı karşıya gelebilmesi için, ya bu alıcının emek ürününün para ya da parayı içeren madde, altın olması, ya da bu ürü-

* "Gerçek aşkın yolu hiç bir zaman dikensiz değildir", (Shakespeare, *Bir Yaz Gecesi Düşü,* 1. perde, 1. sahne). -Ed.

[67] "Her satış, bir satınalıştır." (Dr. Quesnay. *Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans, Physiocrates* ['ta], ed. Daire, I. Partie. Paris 1846. s. 170) ya da Quesnay'nin *Maximes Generales'in* de dediği gibi, "Satmak, satınalmaktır".

nün derisini zaten değiştirmiş başlangıç biçimi olan yararlı nesne şeklinden soyunmuş bulunması gerekir. Para rolünü oynayabilmesi için, altının, kuşkusuz, şu ya da bu noktada pazara girmesi de zorunludur. Bu nokta, emeğin doğrudan ürünü olarak altının eşit değerde başka bir ürünle değişildiği yer olan madenin üretiminin kaynağında bulunur. Bu andan başlayarak altın, daima herhangi bir metaın gerçekleşmiş fiyatını temsil eder.[68] Üretim kaynağında diğer metalar ile değişiminden ayn olarak altın, kimin elinde olursa olsun, sahibinin elden çıkardığı bir metaın dönüşmüş biçimidir; bir satışın ya da ilk başkalaşımın, M-P, sonucudur.[69] Gördüğümüz gibi altın, bütün metaların değerlerini onunla ölçmelerinin sonucu olarak, ve böylece onlann yararlı nesneler halindeki doğal biçimleriyle onu düşünsel olarak yadsıyarak ve onu değerlerinin biçimi haline getirerek, düşünsel para ya da değer ölçüsü haline, gelmiştir. Altın, metaların genel satışı ile, yararlı nesneler olarak bunların doğal biçimleri ile fiilen yerlerini değiştirerek, gerçekte, bunlann değerlerinin somutlaşması haline gelerek, gerçek para kimliğini [sayfa 124] kazanmıştır. Para biçimine büründüğü anda metalar, kendilerini tekdüze, toplumsal olarak kabul edilmiş türdeş insan emeğinin cisimleşmiş haline dönüştürmek için, doğal kullanım-değerle-rinin ve yaratılmalarını borçlu olduklan özel emek türünün bütün izlerinden sıyrılırlar. Bir para parçasına şöyle bir gözatmakla, hangi meta ile değişildiğini anlayamayız. Para biçimi altında bütün metalar birbirine benzerler. Demek ki, para pis olabilir ama pislik para olamaz. Dokumacımızın keten bezi karşılığında aldığı iki parça altının, bir kile buğdayın başkalaşmış biçimi olduğunu kabul edelim. Keten bezinin satışı, M-P, aynı zamanda onun satınalınması, P-M'dir. Ama, keten bezinin satışı, karşıt nitelikte bir alışverişle sonuçlanan bir sürecin ilk hareketidir, yani İncilin satınalın-masıdır; öte yandan, keten bezinin satınalınması, karşıt nitelikte bir alışverişle, yani buğdayın satışı ile başlayan bir hareketi sona erdirir. M-P (keten bezi-para), M-P-M (keten bezi-para-İncil) sürecinin ilk evresi olduğu gibi P-M (para-keten bezi) diğer bir M-P-M (buğday-para-keten bezi) hareketinin son evresidir. Bunun için, bir metaın ilk başkalaşımı, meta halinden para haline dönüşmesi, aynı zamanda da, değişmez olarak diğer bir metaın ikinci başkalaşımı, para biçiminden gerisingeriye metaya dönüşümüdür.[70]

M-P, ya da Satmalına Metaın İkinci ve Sonal Başkalaşımı

Para, tüm öteki metalann başkalaşmış biçimi, bunlann genel

[68] "Bir metaın fiyatı, ancak bir başka metaın fiyatı ile ödenebilir." (Mercier de la Riviere. *L'Ordre naturel et essentiel dessocietespolitiques", Phsiocrates('ta),* ed. Daire, II. Partie, s. 554.)

[69] "Bu paraya sahip olmak için, bir şey satılmış olması gerekir." (/. c., s. 543.)

[70] Daha önce de işaret edildiği gibi, altını ya da gümüşü fiilen üreten kişi bir istisnadır. O, ürününü, ilk kez satmaksızın, doğrudan doğruya başka bir meta ile değişir.

satışının sonucu olduğu için, bu nedenle hiç bir sınırı ya da koşulu olmaksızın bizzat devredilebilir bir şeydir. Bütün fiyatlan geriye doğru sayar ve böylece, deyim yerindeyse, kullanım-değerinin gerçekleşmesi için malzeme olabilecek tüm öteki metalarda kendisini ortaya koyar. Aynı zamanda fiyatlar, metalann paraya yönelttiği bu ayartıcı bakışlar, onun dönüşülebilirliğinin sınırlannı, onun niceliğini göstererek belirler. Her meta, para haline gelir gelmez bir meta olarak gözden kaybolduğu için, bizzat parayla, sahibinin eline nasıl geçtiğini, ya, da ona dönüşen malın ne olduğunu söylemek

olanaksızdır. Hangi kaynaktan gelirse gelsin, *non olet** Bir yandan satılmış bir metaı temsil ederken, öte yandan [sayfa 125] satınalınacak bir metaı da temsil eder.[71]

P-M, satınalma, aynı zamanda, M-P, satıştır; bir metaın son başkalaşımı, bir diğerinin ilk başkalaşımıdır. Dokumacımızın metaının ömrü, 2 sterline dönüştürdüğü İncil ile sona erer. Ama kabul edelim ki, İncil satıcısı, dokumacıdan aldığı 2 sterlini kanyağa, P-M, çeviriyor, M-P-M (keten bezi-para-İncil) hareketinin son evresi, M-P'de aynı zamanda, M-P-M (İncil-para-kanyak) hareketinin birinci evresidir. Özel bir meta üreticisi yalnızca bu malı sunmak durumundadır; bunu çoğu zaman büyük miktarlarda satar, ama çok ve çeşitli gereksinmeleri, onu, bu gerçekleşen fiyata aldığı parayı değişik satınalmalar için parçalamaya zorlar. Böylece bir satış, çeşitli malların satınalınmasına yolaçar. Demek ki, bir metaın son başkalaşımı, diğer çeşitli metaların ilk başkalaşımının bir toplamını meydana getirir.

Şimdi eğer bir metaın tamamlanmış başkalaşımını bir bütün olarak ele alırsak, bunun, her şeyden önce iki karşıt ve birbirini tamamlayan hareketten, M-P ve P-M, meydana geldiği görülür. Metaın bu iki karşıt dönüşümü, mal sahibi açısından iki karşıt toplumsal fiille meydana gelir ve bu fiiller onun oynadığı ekonomik rolün niteliğini belirler. Satış yapan kimse olarak satıcı; satınalan biri olarak satınalıcıdır. Ama tıpkı bir metaın buna benzer her dönüşümünde iki biçiminin, meta-biçimi ile para-biçiminin aynı anda, ama karşıt kutuplarda varolması gibi, her satıcıya karşıt bir alıcı, her alıcıya karşıt bir satıcı bulunur. Belli bir meta, ardarda bu iki dönüşümünden, metadan paraya ve paradan bir başka metaya geçerken, meta sahibi de, sırasıyla satıcı rolünden alıcı rolüne geçmiş olur. Demek ki, satıcının ve alıcının bu nitelikleri daimî değildir, ama meta dolaşımında sırasıyla farklı kalıplara girerler.

Bir metaın tam başkalaşımı, en yalın halinde, dört ucu ve üç *dramatispersona'yi* ** gerektirir. Önce, meta para ile yüzyüze gelir; burada ikinci birincinin değerinin aldığı biçimdir ve bütün katı gerçekliği ile

* Pis kokmaz. - (Roma İmparatoru Vespasiyan (69-79), oğlu ayakyollarının vergilendirmesini önerdiği zamanparadan böyle sözetmişti.) -ç.

** Oyundaki kişiler, pazarlığa girişen kişiler, -ç.

[71] "Elimizdeki, para, satınalmayı isteyebileceğimiz şeyleri temsil ederken, aynı zamanda bu para, karşılığında satmış olduğumuz şeyleri de temsil eder." (Mercier de la Riviere, /. c., s. 586.)

alıcının cebinde vardır. Meta sahibi böylece para sahibi ile temasa getirilmiştir. Şimdi, meta, paraya dönüşür dönüşmez, para onun geçici eşdeğer biçim halini alır, ve [sayfa 126] bu eşdeğer biçiminin kullanım-değeri öteki metaların varlıklannda bulunur. Birinci başkalaşımın sonucu olan para, aynı zamanda ikincinin başlangıç noktasıdır. İlk alışverişte satıcı olan kimse böylece ikincide alıcı durumuna girer, ve bu ikinci alışverişte üçüncü bir meta sahibi, satıcı olarak sahneye çıkar.[72]

Bir metaın başkalaşımını meydana getiren birbirine ters olan iki evre, birlikte, dairesel bir hareket, bir devre oluştururlar: meta biçimi, bu biçimden sıyrılış ve meta biçimine dönüş. Kuşkusuz, burada meta, iki farklı yanı ile görünür. Başlangıç noktasında sahibi için bir kullanım-değeri değildir, ama bitiş noktasında kullanım-değeridir. Böylece para da ilk evrede, değerin katı bir kristali, içersinde metaın isteyerek katılaştığı bir kristal olarak görülür, ama ikinci evrede ise, çok geçmeden yerini kullanım-değerine bırakarak geçici eşdeğer biçim içersinde çözülür.

Devreyi oluşturan iki başkalaşım, aynı zamanda, öteki iki metaın karşıt yönlü ters iki kısmî başkalaşımıdır. Bir ve aynı meta, keten bezi, kendi başkalaşım dizisini açar, ve bir diğerinin (buğdayın) başkalaşımını tamamlar. İlk evrede, ya da satışta, keten bezi, bu iki rolü kendi kişiliğinde oynar. Ama ardından altın haline gelince, kendi ikinci ve son başkalaşımını tamamlar ve aynı zamanda, üçüncü bir metaın ilk başkalaşımının tamamlanmasına yardım eder. O halde, bir metaın kendi başkalaşım döneminde meydana getirdiği devre, öteki metalann de-vreleriyle kördüğüm gibi karışmıştır. İşte bütün bu farklı devrelerin toplamı, *metalann dolaşımını* oluşturur.

Metalann dolaşımı, ürünlerin dolaysız değişiminden (trampadan) yalnızca biçim yönünden değil, öz yönünden de farklıdır. Olaylann gelişmesine bir gözatalım. Dokumacı, aslında, keten bezini İncil ile, kendi metaını bir başkasının metaı ile değişmişti. Ne var ki, bu ifade yalnızca onun açısından doğrudur. İçini ısıtacak birşeyi yeğleyen İncil satıcısı, dokumacı nasıl kendi keten bezinin buğdayla değişildiğini bilmiyorsa, İncilin keten bezi ile değişileceğini düşünmemişti. B'nin metaı, A'nın metaının yerini almıştır, ama A ile B, bu metaları, karşılıklı olarak değişmemişlerdir. Kuşkusuz A ile B, birbirlerinden aynı anda sa-tınalmada bulunabilirler, ama böyle özel bir durum, hiç bir şekilde meta dolaşımının genel koşullannın zorunlu bir sonucu değildir. Burada, biz, bir yandan, [sayfa 127] meta değişiminin, dolaysız trampadan ayrılmaz olan bütün yerel ve kişisel bağları nasıl kopardığını ve toplumsal emek ürünlerinin dolaşımını nasıl geliştirdiğini, öbür yandan da, gelişmelerinde bağımsız, bu işte rol oynayan kişilerin tamamen denetimlerinden uzak

[72] "Buna göre dört uç, ve birisi ilk kez işe karışan üç sözleşmeci kişi vardır."(Le Trosne, /. *c.* , s. 909.)

toplumsal ilişkiler ağının bütününün nasıl geliştiğini görüyoruz. Ancak çiftçi buğdayını satabildiği içindir ki dokumacı keten bezini satabilmektedir, ancak dokumacı keten bezini satabildiği için bizim

"ehlikeyf", İncilini satabilmektedir, ve ancak sonuncusu ebedî hayat iksirini sattığı içindir ki, içki yapımcısı, *eau-de-uie'*sini* satabilmektedir ve vb..

Dolaşım süreci bu nedenle, ürünlerin dolaysız trampası gibi, kul-lanım-değerlerinin yer ve el değiştirmeleri ile sona ermiş olmaz. Para, belli bir metaın başkalaşım devresinin dışına düşmekle kaybolmaz. Dolaşım alanında öteki metalann boş bıraktığı yeni yerleri sürekli olarak doldurur. Örneğin keten bezinin başkalaşımının tamamlanmasında, keten bezi-para-İncil, dolaşımdan, ilk kez keten bezi çıkar, onun yerini para alır. Daha sonra İncil dolaşımdan çıkar ve yerini yeniden para alır. Bir meta ötekinin yerini alırken, para-meta daima bir üçüncü şahsın eline yapışır.[73] Dolaşım, parayı su gibi terletir.

Her satış bir satınalma, her satınalma bir satıştır diye, meta dolaşımının, satış ile satınalma arasındaki zorunlu bir dengeyi gösterdiğini söylemek kadar çocukça bir dogma olamaz. Eğer bu, fiilî satış sayısının satınalma sayısına eşit olduğu anlamda söyleniyorsa, boş bir yinelemedir. Ama bu sözün asıl amacı, her satıcının pazara alıcısını da birlikte getirdiğini tanıtlamaktır. Ama durum hiç de böyle değildir. Satış ve satınalma tek bir özdeş hareket oluştururlar; meta sahibi ile para sahibi, mıknatısın iki kutbu gibi birbirine karşıt iki kişi arasında bir değişim hareketidir. Bir tek kişi tarafından yapıldığı zaman, kutupsal ve karşıt nitelikte farklı iki hareket oluştururlar. Bu nedenle, satış ile satınalmanın özdeşliği, gizemli dolaşım imbiğinden geçtiği zaman, eğer oradan tekrar para biçiminde çıkmıyorsa; bir başka deyişle, eğer sahibi tarafından satılamıyorsa ve bunun için de para sahibi tarafından satınalınmıyorsa, bu, o metaın yararsız olduğunu anlatır. Bu özdeşlik, ayrıca, gerçekleşmesi halinde, değişimin, metaın [sayfa 128] yaşamında, uzun ya da kısa bir arayı, bir duraklama dönemini oluşturduğunu gösterir. Bir metaın ilk başkalaşımı, bir anda hem satış hem satınalma olduğu için, aynı zamanda bizzat bağımsız bir süreçtir de. Satınalanın elinde meta, satanın elinde para, yani her an dolaşıma girmeye hazır bir meta vardır. Ortada alıcı olmadan, kimse satamaz. Ama salt o satıyor diye de, karşısındakiler almak zorunda değildir. Dolaşım, doğrudan trampanın koyduğu, zaman, yer ve bireylere bağlı bütün sınırlamaları ortadan kaldırır, ve bunu trampadaki, birisinin kendi ürününü elden çıkarması ve bir başkasının bu ürünü elde etmesiyle ortaya çıkan dolaysız özdeşliği, satış ve alış antitezlerine parçalayarak yapar. Bu iki bağımsız ve karşıt fiilin, bir iç birlik *(unity)* olduğunu söylemek, aslında, bu iç birliğin *(pneness)* bir dış antitezle kendini ifade ettiğini söylemekle aynı şeydir. Eğer bir metaın tam

* İspirtolu içki. Etimolojik anlamında "yaşam suyu", -ç.

[73] Bu apaçık bir şey gibi gelir, ama çoğu zaman başta, "serbest ticaret çığırtkanları" olmak üzere, ekonomi politikçilerin gözünden kaçmıştır.

başkalaşımının birbirini tamamlayan iki evresi arasındaki zaman aralığı pek büyük ise ve satış ile satınalma arasındaki bölünme çok belirli hale gelmişse, aralanndaki iç bağ, yani bunlann iç birliği; kendisini bir bunalım yaratarak ortaya koyar. Kullanım-değeri ve değer; antitez; özel emeğe bağlı olarak kendisini dolaysız toplumsal emek olarak ortaya koyan, soyut insan emeğine geçmek için özelleşmiş somut türde bir emek çelişkileri; nesnelerin kişileştirilmesi ve kişilerin şeyler tarafından temsil edilmesi arasındaki çelişki; işte metalarda var olan bütün bu antitezler ve çelişkiler su yüzüne çıkarlar ve bir metaın başkalaşımının karşıt evrelerinde hareket biçimlerini geliştirirler. Bu nedenle bu biçimler; bir bunalım olasılığına -evet yalnızca olasılığına- işaret ederler. Bu olasılığın gerçeğe dönüşmesi, uzun bir dizi ilişkilerin sonucudur, ve bizim şimdiki basit dolaşım açısından varlıkları henüz sözkonusu olamaz.[74] [sayfa 129]

*b. Paranın Devinmesi **

Emeğin maddî ürünlerinin dolaşımlannı sağlayan değişme biçimi, M-P-M, meta biçiminde belli bir değişim süreci başlatmasını, ve gene bir meta biçiminde o süreci sona erdirmesini gerektiriyor. Bu nedenle, metaın hareketi bir devredir. Öte yandan, bu hareket biçimi, parayla yapılan bir devreyi engeller. Sonuçta, paranın, çıkış noktasına dönmesi şöyle dursun, ondan sürekli olarak daha çok uzaklaşır. Satıcı, paraya, metaının bu dönüşmüş biçimine, sıkı sıkıya sarıldığı sürece, bu meta hâlâ başkalaşımının birinci evresindedir ve yolunun ancak ilk yansını tamamlamış haldedir. Satıcı, süreci tamamlar tamamlamaz, satışını bir satınalmayla bütünler bütünlemez, para, tekrar sahibinin elinden çıkar gider. Dokumacının İncili satınaldıktan sonra daha fazla keten bezi satması halinde, paranın tekrar eline döneceği gerçektir. Ama bu dönüş, ilk 20 yarda keten bezinin dolaşımı nedeniyle değildir; bu dolaşım, paranın İncil satıcısının eline geçmesiyle sonuçlanmıştır. Paranın dokumacının eline dönüşü, dolaşım sürecinin yeni bir meta ile yenilenmesi ya da yinelenmesi ile olmuştur, ve yenilenen bu süreç, bir

[74] *Zur Kritik ete.* , s. 74-76'da *[Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 128-130] James Mili üzerindeki gözlemlerime bakınız. Bu konu ile ilgili olarak mazeretçi ekonomiye özgü iki yönteme değinilebilir. Bunların ilki, metaların dolaşımının, aradaki farklı noktalardan soyutlanarak, ürünlerin dolaysız trampası ile özdeş hale getirilmesidir; ikincisi, kapitalist üretimin çelişkilerinin, bu üretime katılan kişiler arasındaki ilişkilerin, metaların dolaşımından doğan basit ilişkilere indirgenmek suretiyleaçıklanmaya girişilmesidir. Meta üretimi ve dolaşımı, büyüklükleri ve boyutları farklıolsalar bile, birbirinden çok farklı üretim biçimlerinde de görülür. Eğer biz yalnızcabu dolaşımın bütün bu üretim biçimlerinde ortak soyut kategorilerini biliyorsak, bu üretim biçimleri arasındaki belirli ayrılık noktaları konusunda hiç bir şey bilmiyoruz, ve bu konuda yargılar vermemiz de olanaksız demektir. Hiç

bir bilim dalında, ekonomi politikte olduğu kadar sıradan farklarla kuru gürültü kopartılmamıştır. Örneğin, metaın bir ürün olduğunu bilen J. B. Say bir de bakıyorsunuz bunalımlar konusunda ahkam kesmeye kalkıyor.

* Devinme sözcüğü, elden ele geçen paranın izlediği yolu ya da izi anlatmak için kullanılmıştır; bu devinme, dolaşımdan farklı bir hareket biçimidir, -ç.

öncekinin varmış olduğu aynı sonuçla sona erer. Demek ki, metaların dolaşımı ile paraya doğrudan verilen hareket, başlangıç noktasından sürekli olarak uzaklaşan bir hareket biçimini alır, ve bir meta sahibinin elinden bir diğerinin eline geçecek şekilde bir yol izler. İşte izlediği bu yol, onun devinmesidir *[currency, cours de la monnaie).*

Paranın devinmesi, aynı sürecin sürekli ve tekdüze yinelenmesi-dir. Meta daima satıcının elindedir; para, satınalma aracı olarak daima alıcının elindedir. Ve para, metaın fiyatını gerçekleştirmekle, satın-alma aracı olarak hizmet eder. Bu gerçekleşme, metaı, satıcıdan alıcıya devreder ve parayı, alıcının elinden satıcının eline geçirir; ve orada da yeniden aynı süreç bir başka meta ile devam eder. Paranın devinmesinin bu tek yönlü niteliğinin, metaın hareketinin iki yönlü niteliğinden ileri gelmesi gerçeği, ilk anda görülmeyen bir durumdur. Meta dolaşımının kendi niteliği; bu karşıt görünüşü doğurur. Metaın ilk başkalaşımı, yalnız paranın hareketi ile değil, metaın kendi hareketi ile de açıkça görüldüğü halde, ikinci başkalaşımda hareket, tersine bize yalnız paranın [sayfa 130] hareketi olarak görünür. Dolaşımının ilk evresinde meta, para ile yer değiştirir. Bunun üzerine, meta, yararlı nesne niteliği ile dolaşım alanından çıkar, tüketim alanına girer.[75] Şimdi onun yerine elimizde, değer-biçimi olan para vardır. Dolaşımın ikinci evresine artık kendi doğal biçimi altında değil, para-biçimi altında devam eder. Bunun için, hareketin sürekliliği yalnızca para tarafından sağlanıyor ve meta yönünden bir karşıt niteliğin iki sürecinden oluşan aynı hareket, paranın hareketi sözkonusu olduğu zaman, daima bir ve aynı süreçtir, her yeni meta ile sürekli bir yer değiştirmedir. Böylece, metalann dolaşımının meydana getirdiği sonuç, yani bir metaın yerini bir başkasının alması, metaların biçim değiştirmesi yoluyla değil de, daha çok kendi içlerinde hareketsiz görünmelerine karşın, bir dolaşım aracı olarak iş yapan para yoluyla, metaları dolaştıran ve bunlan kullanım-değeri olmadıkları ellerden kullanım-değeri oldukları ellere aktaran ve paranın doğrultusuna sürekli olarak karşıt doğrultudaki bir eylemle gerçekleşiyormuş gibi görüntü alır. Aslında para, sürekli olarak, metaları dolaşımdan çeker ve onların yerine geçer, ve bu yolla sürekli olarak başlangıç noktasından daha çok uzaklaşır. İşte bunun için, aslında paranın hareketi metalann dolaşımının bir ifadesi olduğu halde, gerçekte bunun tersi oluyormuş gibi gelir; metaların dolaşımı, paranın hareketinin sonucu imiş gibi görünür.[76]

Gene, dolaşım aracı olarak paranın işlevleri, yalnızca metalarının değerlerinin onda bağımsız gerçeğe sahip olmalarından ötürüdür. Bundan dolayı, dolaşım aracı olarak onun hareketi, gerçekte, yalnızca biçim

[75] Bir meta, tekrar tekrar satıldığı zaman bile, bizim için halen varolmayan bir olgu ortaya çıkar; son defa kesin olarak satıldığında, dolaşım alanından çıkarak tüketim alanına girer ve burada, ya tüketim ya da üretim aracı olarak hizmet eder.

[76] "[Paranın] biricik hareket biçimi, ürünlerin ona emrettiği biçimdir." (Le Trosne, /. c, s. 885.)

değiştirmekte olan metalann hareketidir. Paranın devinmesinde bu gerçeğin kendisini açıkça göstermesi gerekir.* Örneğin keten bezi, böylece, her şeyden önce, kendi meta-biçimini, para-biçimine dönüştürür. İlk başkalaşımının ikinci ucu, M-P, para-biçimi, daha sonra son başkalaşımının ilk ucu, P-M, gerisin geriye İncile dönüşüm halini, alır. Ama biçimin bu iki değişiminden herbiri, meta ile para arasındaki bir değişim ile, bunların [sayfa 1311 *karşılıklı yer değiştirmeleri* ile gerçekleşir. Aynı paralar satıcının eline, *metaın elden çıkartılmış biçimleri olarak* gelirler ve onu, gene *o metaın mutlak olarak elden çıkartılabilir biçimi* olarak terkederler. Böylece iki kez yer değiştirirler. Keten bezinin ilk başkalaşımı bu paraları dokumacının cebine koyar, ikincisi ise cebinden çıkartır. Aynı metaın geçirdiği iki ters değişme, aynı paranın karşıt yönlerde iki kez yinelenen yer değiştirmesinde yansır.

Tersine, başkalaşımın yalnızca bir evresi gerçekleşse, ortada yalnızca satışlar ya da yalnızca satınalmalar olsa, aynı para, yalnızca bir kez yer değiştirir. İkinci yer değiştirmesi daima metalann ikinci başkalaşımını, para biçiminden geriye dönüşünü ifade eder. Aynı paranın yer değiştirmesinin sık sık yinelenmesi, yalnızca tek bir metaın geçirdiği başkalaşımlar dizisini yansıtmakla kalmaz, ama aynı zamanda genellikle metalar alemindeki sayısız başkalaşımlann birbirini sarmalamasını da yansıtır. Bütün bunlar, kuşkusuz, yalnızca incelemekte olduğumuz metaların basit dolaşımı için sözkonusudur. Dolaşıma ilk adımını atan ve ilk biçim değişikliğini geçiren her meta, bunu, yalnızca tekrar dolaşımın dışına düşmek ve yerini başka metalara bırakmak için yapar. Para ise, tersine, dolaşım aracı olarak, sürekli olarak bu dolaşım alanının içinde kalır ve bu alan içersinde hareket eder. Burada şöyle bir soru ortaya çıkar: bu alan sürekli olarak ne kadar parayı emer?

Belli bir ülkede, her gün aynı anda ama farklı yerlerde sayısız tek yönlü meta başkalaşımlan, ya da bir başka deyişle, sayısız satış ve sayısız alış olur. Metalar, her şeyden önce tasanmda, fiyatlanyla belirli para niceliklerine eşitlenmiştir. Ve para ile metalar şimdi incelemekte olduğumuz dolaşım biçimi içersinde, bir tanesi satınalmanın olumlu kutbunda, diğeri satışın olumsuz kutbunda olmak üzere her zaman maddî olarak yüzyüze geldikleri için, gerekli dolaşım aracı miktarının, bütün bu meta

fıyatlannın toplamı ile önceden belirlendiği açıktır. Aslında para, gerçekte, meta fıyatlannın toplamıyla önceden düşünsel olarak ifade edilmiş bulunan altın niceliğini ya da toplamını temsil eder. Bu iki toplamın eşitliği bu nedenle apaçıktır. Bununla birlikte, metalann değeri sabit kaldığı halde, onlann fiyatlarının (paranın maddesi) altının değeri ile değiştiğini, altının değerinin düşmesine orantılı olarak yükseldiğini, altının

* Burada ("Örneğin keten bezi böylece..."den "... birbirini sarmalamasını da yansıtır."a kadar) İngilizce metin, 4. Almanca baskıya uygun olarak değiştirilmiştir. -Ed.

değerinin yükselmesine orantılı olarak düştüğünü biliyoruz. Şimdi, eğer altının değerindeki bu gibi [sayfa 132] yükselmeler ya da düşmeler sonucu meta fıyatlannın toplamında düş-me ya da yükselme olursa, dolaşımdaki para miktarının da aynı ölçüde artması ya da eksilmesi gerekir. Bu durumda dolaşım aracının niceliğindeki değişikliğe, bizzat para neden olmaktadır, gene de bu, onun dolaşım aracı olma işlevinden dolayı değil, değer ölçüsü olma işlevinden ileri gelmektedir. Önce, meta fıyatlan, paranın değeriyle ters yönde değişir ve daha sonra da dolaşım aracı miktarı, meta fıyatlan ile aynı yönde değişir. Örneğin, eğer, altının değerinin düşmesi yerine, değer ölçüsü olarak gümüş onun yerine geçseydi, ya da gümüşün değerinin yükselmesi yerine altın onu değer ölçüsü olmaktan sürüp çıkarsaydı, tamamen aynı şey olurdu. Bir durumda, eskiden dolaşımda olan altından daha fazla gümüş, öteki durumda, eskiden dolaşımda olan gümüşten daha az altın dolaşımda yer alırdı. Her durumda da, para maddesinin değeri, yani değer ölçüsü olarak hizmet eden metaın değeri bir değişiklik geçirir, ve buna bağlı olarak da değerlerini parayla ifade eden meta fıyatlan ile, işlevi bu fıyat-lan gerçekleştirmek olan dolaşımdaki para miktarı da değişirdi. Dolaşım alanında, altının (ya da genellikle para maddesinin) belli değerde bir meta gibi girebileceği bir aralık bulunduğunu görmüş bulunuyoruz. Bunun için, değerin bir ölçüsü olarak para, işlevine başladığında, fiyatları ifade ettiğinde, değeri zaten belirlenmiştir. Şimdi, eğer değeri düşerse, bu gerçek, ilk kez, üretimlerinin kaynağında değerli madenlerle doğrudan trampa edilen meta fıyatlannda meydana gelen değişme ile kendini belli eder. Bütün diğer metaların büyük bir kısmı, özellikle uygar toplumların iyice gelişmemiş aşamalannda daha uzun süre değer ölçüsünün artık eskimiş ve hayalî değerleri ile belirlenmeye devam edeceklerdir. Ne var ki, bir meta ötekini ortak değer-ilişkisi içersinde etkiler ve böylece, altın ya da gümüşle ifade edilen değerleri giderek nispî değerleri ile belirlenen oranlarda yerleşir ve bu, bütün meta değerlerinin, parayı oluşturan madenin yeni değeri ile saptanmasına kadar sürer gider. Bu sürecin ya-nısıra, değerli madenlerin niceliğinde sürekli bir artış olur; bu artışın nedeni, bu madenlerin, üretim kaynaklarında doğrudan trampa edildikleri mallann yerini doldurmak üzere durmaksızın akmalandır. Bundan dolayı, genellikle metalann gerçek fiyatlanna ulaşmalan oranında, değerlerinin değerli madenlerin düşen değerlerine uygun şekilde belirlenmesi oranında, bu yeni [sayfa 133] fiyatların ger-çekleşmesi için gerekli miktarda maden aynı oranda sağlanmış olur. Yeni altın ve gümüş kaynaklarının bulunmasını izleyen tek yanlı bir gözlemin sonucu, 17. ve özellikle 18. yüzyılda, kimi iktisatçıların, meta fıyatlannın, dolaşım aracı olarak hizmet eden altın ile gümüşün miktanndaki artışın sonucu olarak yükseldiği gibi yanlış bir sonuca varmalanna yolaçmıştır. Bundan böyle, biz de, altının değerinin belirli olduğunu kabul edeceğiz; aslında ise bir metaya fiyat biçtiğimiz zaman, bu değer, o an içindir.

Bu varsayıma göre, dolaşım aracının miktan, gerçekleşecek olan fiyatlann toplamı ile belirlenir. Şimdi eğer bir adım daha atarak her metaın fiyatının belli olduğunu varsayarsak, fiyatların toplamı, kuşkusuz, dolaşımdaki metalar kitlesine bağlı olur. 1 kile buğday 2 sterlin, 100 kile 200 sterlin, 200 kile 400 sterlin vb. iken, satıldığı zaman buğday ile yer değiştirecek para miktannın, buğdayın miktarıyla artması zorunluluğunu kavramak için öyle pek fazla kafa yormaya gerek yoktur.

Eğer metalann kitlesi sabit kalırsa, dolaşımdaki para miktarı, bu meta fiyatlarındaki dalgalanmalara göre değişir. Fiyat değişikliği sonucu toplam fiyatlardaki artış ya da düşüş yüzünden para da artar ve eksilir. Bu sonucun ortaya çıkması için bütün meta fiyatlarının aynı anda yükselmesi ya da düşmesi de gerekmez. Önde gelen bir kısım metaın fiyatlarındaki yükselme ya da düşme, bütün metalann toplam fıyatlannın artmasına ya da azalmasına yettiği gibi, dolaşımda daha çok ya da daha az para bulunmasına yolaçar. Fiyatlardaki değişme, ister meta değerlerindeki fiili değişmeye tekabül etsin ya da yalnızca piyasa-fiyatlanndaki bir dalgalanmanın sonucu olsun, dolaşım aracı miktan üzerindeki etkisi aynı kalır.

Diyelim ki, aşağıdaki mallar aynı anda farklı yerlerde satılıyor ya da kısmen başkalaşıyorlar: bir kile buğday, 20 yarda keten bezi, bir İncil ve dört galon kanyak. Eğer her kalem eşyanın fiyatı 2 sterlin ise gerçekleşen fiyat toplamı 8 sterlin olur ve dolayısıyla 8 sterlinlik bir para dolaşıma girmek zorundadır. Öte yandan, eğer bu aynı mallar bildiğimiz başkalaşımlar dizisinin, yani 1 kile buğday-2 sterlin-20 yarda keten bezi-2 sterlin-1 İncil-2 sterlini galon kanyak-2 sterlin, bizce çok iyi bilinen bir zincir ise, bu durumda 2 sterlin, değişik metaları birini ötekinin arkasında dolaştınr ve bunların 8 sterlinlik toplam [sayfa 134] fiyatlannı ardışık olarak gerçekleştirdikten sonra, ensonu kanyakçının cebinde istirahate çekilir. 2 sterlin böylece dört hareket yapmıştır. Aynı madenî paranın bu yinelenen yer değiştirmesi,

metaların biçimindeki ikili değişikliğe, iki dolaşım aşamasından geçerek karşıt yönlerde hareketlerine ve farklı metalann başkalaşımlarındaki içiçeliğe tekabül eder.[77] Başkalaşım sürecini oluşturan sürecin bu karşıt ve birbirini tamamlayıcı evreleri, aynı anda değil, ama ardışık olarak geçmişlerdir. Dizinin tamamlanması için bu nedenle zamana gereksinme vardır. Demek ki, paranın devinme hızı, belli bir madenî paranın belli bir zamanda yaptığı hareketlerin sayısı ile ölçülür. Dört parça malın dolaşımı, diyelim ki, bir gün alsın. Bir günde gerçekleşen fiyatlann toplamı 8 sterlin, iki madenî paranın yaptığı hareket sayısı dört, ve dolaşan para miktarı 2 sterlindir. Bu durumda, dolaşım süreci sırasında belli bir zaman aralığı için

[77] "Ürünler onu" (parayı) "devindirirler ve dolaşımda yer aldırırlar. ..." (Paranın) "devinme hızı ile miktarı tamamlanır. Gerektiği sürece, bir an bile durmadan, bir elden diğerine geçer." (LeTrosne, /. c., s. 915, 916.)

şu ilişkileri elde ederiz: dolaşım aracı olarak işlev gören para miktan, meta fiyatları toplamının, aynı ad altındaki paranın yaptığı hareket sayısıyla bölünmesinden çıkacak sonuca eşittir. Bu yasa, genel geçerliğe sahiptir.

Bir ülkede belli bir zaman aralığındaki toplam meta dolaşımı, bir yandan, birçok yalıtık ve eşzamanlı kısmi başkalaşmalardan, her para parçasının, yerini yalnızca bir kez değiştirdiği ya da yalnızca bir kez hareket ettiği, aynı zamanda satınalma olan satışlardan meydana gelmiştir; öte yandan da, bazan yanyana bazan içice geçmiş birçok farklı başkalaşım dizilerinden meydana gelmiştir; bu dizilerin herbirinde her-bir sikke belli sayıda hareket yapar ve bu sayı, koşullara göre daha büyük ya da küçük olabilir. Aynı ad altında dolaşımda bulunan bütün sikkelerin yapmış olduklan hareketin toplam sayısı bilinirse, o addaki tek bir sikkenin yaptığı ortalama hareket sayısını ya da para devinmesinin ortalama hızını bulabiliriz. Her günün başlangıcında dolaşıma sokulan para miktan, kuşkusuz, aynı anda yanyana dolaşımda bulunan bütün metaların fiyatlarının toplamı ile belirlenir. Ama dolaşıma giren sikkeler, deyim yerindeyse, birbirinden sorumlu hale gelirler. İçlerinden birisi hızını artırırsa, diğeri ya hızını azaltır ya da dolaşımdan büsbütün çıkar; çünkü dolaşım, tek bir [sayfa 135] sikkenin ya da unsurun yaptığı ortalama devir sayısı ile çarpımının, gerçekleştirilecek fiyatlar toplamına eşit olan altın miktannı ancak emebilir. Bunun için, eğer ayrı ayn madenî paralann yaptığı hareket sayısı artarsa, bu madenî paraların dolaşımdaki toplam sayısı azalır. Eğer hareket sayısı azalırsa, toplam para sayısı artar. Dolaşımın emebileceği para miktarı belli bir ortalama dolaşım hızı için bilindiğine göre, belli miktarda bir sterlin altın paranın bu dolaşımdan çekilmesi için aynı miktarda kağıt paranın dolaşıma sokulması yeterlidir, ve bu marifeti bütün bankerler çok iyi bilirler.

Paranın devinmesi, genel anlamda, nasıl metaların dolaşımının ya da onların geçirdikleri karşıt başkalaşımlarının bir yansımasından başka bir şey değilse, aynı şekilde, bu devinmenin hızı da, metaların biçim değiştirme hızını, bir dizi başkalaşımın bir diğeriyle sürekli içice geçişini, maddenin hızlı toplumsal değişimini, metaların dolaşım alanından hızla çekilmesini ve yerlerine aynı hızla yenilerinin geçmesini yansıtır. Demek ki, devinmenin hızında, karşıt ve aynı zamanda birbirini tamamlayan evrelerin akıcı birliğini, metaların kullanım-değeri biçiminden değer biçimine dönüşmesinin birliğini, değer biçiminden çıkıp tekrar kullanım-değerine dönüşmesini, ya da satma ve satınalma gibi iki sürecin birliğini görüyoruz. Öte yandan, devinmenin yavaşlaması, bu iki sürecin yalıtık karşıt evrelere ayrılmasını, biçim değiştirmesinde ve dolayısıyla maddenin toplumsal değişimindeki tıkanmayı yansıtır. Dolaşım, tek başına, kuşkusuz bu tıkanıklığın kaynağı konusunda bize bir ipucu veremez; yalnızca olguyu açığa çıkarır. Kamuoyu, devinmedeki yavaşlama ile birlikte dolaşımın çevresinde paranın ortaya çıkışını

ve kayboluşunu daha seyrek olarak görür, bu yavaşlamayı, doğal olarak, dolaşım aracındaki nicel eksikliğe bağlar.[78] [sayfa i36]

Belli bir dönemde dolaşım aracı işlevini yerine getiren toplam para miktan, bir yandan dolaşımdaki meta fiyatlarının toplamı, öte yandan, başkalaşımın karşıt evrelerinin birbirlerini izleme hızlarıyla belirlenir. Toplam fiyatların ortalama olarak her tek sikkeyle ne oranda gerçekleşebileceği, bu hıza bağlıdır. Ama, dolaşımdaki metaların fiyat toplamı ise, metaların miktarına olduğu kadar fiyatlarına da bağlıdır. Ne var ki, bu üç etmen de, fiyatların durumu, dolaşımdaki meta miktan ve paranın devinme hızı değişebilir. Bundan dolayı, gerçekleşecek fiyatların toplamı ile bu toplama bağlı olan dolaşım aracı miktan, bu üç etmenin çeşitli şekillerde biraraya gelmesine göre değişecektir. Bu değişmeler içersinde, biz, yalnızca fiyat tarihinde en büyük önem taşıyanları gözden geçireceğiz.

Fiyatlar sabit kalırken, dolaşım aracının niceliği, ya dolaşımdaki metaların sayısının artışı ya da devinme hızındaki düşüş, ya da her ikisinin birlikte olmasıyla yükselebilir. Öte yandan, dolaşım aracı miktarı, meta sayısındaki azalış ya da bunların dolaşım hızındaki yükseliş ile birlikte azalabilir.

Meta fiyatlarının genel yükselmesi ile, dolaşımdaki metalann kitlesi, bu metalann fiyatlannın artması oranında azalması kaydıyla, ya da dolaşımdaki metaların kitlesi sabit kalırken, devinme hızının, fiyatlardaki yükseliş ölçüsünde artması kaydıyla, dolaşım aracı miktan sabit kalır. Dolaşım aracı miktarı, daha çabuk azalan meta sayısına ya da fiyat yükselmelerinden daha çabuk artan para hızına

bağlı olarak azalabilir.
Metalann fiyatlanndaki bir genel düşme ile, meta kitlesinin artışı, fiyatlannın düşmesine orantılı olmak kaydıyla ya da dolaşımdaki para-

[78] "Para ... alım ve satımın ortak ölçüsü olduğu için; elinde satacak bir şeyiolup da alıcı bulamayan herkes, malını elinden çıkartamamanın nedenini krallıkta ya da ülkedeki para eksikliğinde görmeye ve düşünmeye eğilimlidir; ve böylece herkesin yakınması; yeter para bulun-mamasındandır, ama bu büyük bir yanılgıdır. ... Para diye feryat eden bu insanların istedikleri nedir? ... Çiftçi yakınır... ülkede dahafazla para olsa mallarına bir fiyat elde edebileceğini sanır. Bu durumda, öyle görünüyor ki, onun gereksinme duyduğu şey para değil, satmak isteyip de satamadığı hububat ve hayvanları için fiyattır. ... Peki niçin bir fiyat elde edemez? ... (1) Ya ülkede çok fazla hububat ve hayvan vardır ve bu yüzden pazara gelenlerin çoğu *onun gibi* malını satmak ve pek az satınalmak gereksinmesi duyar; ya da (2) dışarıyaher zamanki ihraç yolu tıkanmıştır...; ya da (3) yoksulluk nedeniyle insanların ev gereksinmeleri için eskisi kadar para harcayamamaları yüzünden tüketim azalmıştır; *bunun için,* çiftçinin mallarının satışını sağlamanın yolu para miktarının artırılmasıdeğil, aslında piyasayı durgunlaştıran bu üç nedenin ortadan kaldırılmasıdır. ... Tüccar ile küçük esnaf da parayı aynı şekilde isterler, yani piyasa tıkandığı için, ellerindeki mallara bir çıkış noktası ararlar. ..." (Bir ulus) "hiç bir zaman, servetin elden ele geçtiği zamanki kadar gönençli olamaz." (Sir Dudley, *North Discoursesupon Trade,* Lond. 1691, s. 11-15 *passim.)* Herrenschvvand'ın hayal ürünü düşünceleri de şuna gelir dayanır: metaların niteliğinden doğan ve dolaşımlarıyla ortaya çıkan çelişkiler, dolaşım aracı miktarının artırılması ile ortadan kaldırılabilir. Bir yandan, halk arasında, üretim ve dolaşımdaki durgunluğu, dolaşım aracındaki yetersizliğe bağlamak gibi yanlış bir kanı olmakla birlikte, bu, öte yandan hiç bir zaman paranın dolaşımının düzenlenmesine bazı acemice yasal müdahaleler sonucu dolaşımaraçlarında meydana gelen kıtlık, böylesi durgunluklara yolaçma anlamına gelmez.

nın hızının azalışının aynı oranda olması kaydıyla, dolaşım aracı miktan sabit kalır. Metalann kitlesinin daha hızlı artması ya da dolaşım hızının azalması, fiyat düşmelerinden daha [sayfa 137] çabuk olması kaydıyla, dolaşım aracının miktan artar.
Çeşitli etmenlerdeki değişmeler karşılıklı olarak birbirlerini yoke-debilirler ve böylece bunlardaki sürekli kararsızlığa karşın, fiyatlann gerçekleşecek genel toplamı ile dolaşımdaki para miktarı sabit kalır; bu nedenle, özellikle uzun dönemleri dikkate alırsak, herhangi bir ülkede dolaşımdaki para miktarının ortalama düzeyindeki sapmalar ilk bakışta umduğumuzdan çok daha küçüktür. Sınaî ve ticarî bunalımlardan ileri gelen devresel aşırı bozulmalar ve daha ender olarak da para değerindeki dalgalanmalar, kuşkusuz bu kuralın dışındadır.
Dolaşım aracı miktannın, dolaşımdaki metaların fiyatlannın toplamı ile ortalama dolaşım hızı[79] tarafından belirleneceği yasası, şöyle de ifade edilebilir: metalann değerlerinin toplamı ile bunlann. başkalaşımlarının ortalama hızı belli ise, para olarak dolaşımda bulunan değerli madenin miktarı bu madenin değerine bağlıdır. Bunun tersine, fiyatların, dolaşım aracının miktan ile belirlendiği ve bunun da ülkedeki değerli madenlerin miktarına bağlı olduğu düşüncesi yanlıştır;[80] bu düşünce,

[79] "Bir ulusun ticaretini yürütmek için gerekli olan para, belli bir ölçü ve orandadır; bunun fazlası da azı da işin yürütülmesine zarar verir. Bu aynen, küçük perakende ticarette gümüş parayı bozmak ve hatta en küçük gümüş sikkelerle bile yapılamayan hesapların ödenebilmesi için belirli bir oranda paraya gereksinme olduğu gibidir. ... Ve gene ticaret için gerekli bozuk paranın miktarı, alışveriş yapan insanların sayısı ve bunların yaptıkları alışverişin sıklığına; ve aynı zamanda ve özellikle en küçük gümüş paranın değerine bağlı ise; aynı şekilde bizim ticaretimiz için gerekliparanın [altın ve gümüş sikkelerin] oranı da yapılan alışverişin sıklığı ve ödemelerin büyüklüğü ile belirlenir." (William Petty, *A Treatise of Taxes and Contributions,* Lond. 1667, s. 17.) Hume'un teorisi. J. Steuart ile diğerlerinin saldırılarına karşı, A. Young tarafından *Political Arithmetic,* Lond., 1774'te savunulmuştur; bu yapıtta, "Fiyatlar Para Miktarına Bağlıdır" başlıklı özel bir bölüm (s. 112) bulunmaktadır. *Zur Kritik ete.* , s. 149'da *[Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 216] şunu belirtmiştim: "Dolaşımdaki sikkelerin miktarına gelince, bunu, sözünü etmeden geçiştirir ve tamamen yanlış bir tutumla parayı basit meta gibi ele alarak bu konuyu dokunmaksızın geçiştirir." Bu ifade, ancak, Adam Smith, parayı, *ex officio* [mesleği açısından -ç.] ele aldığı sürece geçerlidir. Bununla birlikte, arasıra daha önceki ekonomi politik sistemlerinin eleştirisinde yaptığı gibi doğru görüşleri de benimser: "Her ülkedeki sikke miktarı, dolaşımlarına aracılık ettiği metalann değeriyle düzenlenir.... Herhangi bir ülkede yılda alınıp satılan malların değeri, bunların dolaşımları ve asıl tüketicileri arasında dağılımları için belli bir miktar parayı gerektirir, ama fazlası için bir kullanım yaratmaz. Dolaşım kanalı, zorunlu olarak, kendisine, onu doldurmaya yetecek kadar bir miktarı çeker." *(Wealth of Nations,* [vol. III.] I. IV. eh. I. [s. 87, 89.]) Aynı şekilde, o, yapıtına, *ex officio,* işbölümünü kutsallaştırmayla başlar. Daha sonra, kamu gelirlerinin kaynaklarını ele aldığı son ciltte, hocası A. Ferguson'un yaptığı işbölümü yermelerini arasıra yineler.

[80] "Halk arasında altın ile gümüş çoğaldıkça her ulusta mutlaka şeylerin fiyatları yükselecektir; ve bunun için, bir ulusta, altın ile gümüş azahnea her şeyin fiyatının, paranın bu azalışına uygun olarak düşmesi zorunludur." (Jacob Vanderlint, *Money Ansıvers ali Things,* Lond. 1734. s. 5.) Bu kitap ile Hume'un Essays'ı arasındayapılan dikkatli bir karşılaştırma bana, kuşkusuz, Hume'un, Vanderlint'in gerçekten önemli olan bu yapıtından haberli olduğu ve ondan yararlandığı kanısını veriyor. Fiyatların, dolaşım aracının miktarı ile belirlendiği fikri, Barbon ve çok daha önceki başka yazarlarca da benimsenmiştir."Sınırlandırılmamış bir ticaretten hiç bir sakınca doğmaz" der Vanderlint, "tersine büyük yararlar sağlanır; çünkü, eğer ulusun sahip olduğu nakit para ticaretle azalacak olursa -koruyucu önlemlerle, bu, önlenmek istenir- külçe paranın aktığı

onu ilk benimseyenler [sayfa i38] tarafından şu saçma varsayıma dayandınl-mıştı: dolaşıma ilk girdikleri zaman metalar fiyattan yoksundu, para da değerden; meta yığınından belli bir kısım, değerli maden yığınından belli kısımla değişilir.[81]

c. Sikke ve Değer Simgeleri

Paranın sikke biçimini alması, dolaşım aracı olarak işlev görmesinden çıkmıştır. Metalann fıyatlan ya da para-adlan ile imgelemde temsil edilen altın ağırlığının, dolaşım içinde bu metalann karşısına, belli adlar altında sikke ya da altının para biçiminde çıkması gerekir. Fiyat ölçütünün saptanması gibi sikke basmak da devletin işidir. Altın ile gümüşün, sikke olarak ülke içersinde giydikleri çeşitli ulusal üniformalan dünya pazannda soyunup atmalan, metaların, iç ya da ulusal dolaşım alanlan ile evrensel alanlan arasındaki ayrılığı gösterir.
Bu nedenle sikke ile külçe arasındaki tek fark, biçim yönünden-dir ve altın daima bir biçimden diğerine geçebilir.[82] Sikke, darphanenin

ülkelerde, sahip bulundukları nakit para miktarı arttığı oranda her şeyin fiyatı yükselir. Ve ... bizim mamul maddelerimiz ile diğer her şey, ticaret dengesini bizim lehimize çevirecek derecede ucuzlayacak ve böylece tekrar para bize geri dönecektir." (/. c, s. 43. 44.)

[81] Herbir tür meta fiyatının, dolaşımdaki bütün metalann fiyatları toplamının bir parçasını oluşturduğu apaçık bir gerçektir. Ama kendi aralarında

ölçülemez şeyler olan kullanım değerlerinin kitle olarak, bir ülkedeki altın ve gümüşün toplam miktarı ile nasıl değişilebileceği tamamen anlaşılmaz bir şeydir. Eğer biz, bütün metalann biraraya gelerek tek bir meta oluşturduğu ve herbir metaın da bu bütünün bir parçası olduğu düşüncesinden hareket edersek şu güzel sonuca ulaşmış oluruz: Toplam meta = x ton altın; A metaı = toplam metalann bir kısmı = x ton altının bu kısım büyüklüğünde bir parçası. Bunu Montesquieu tam bir ciddiyetle ifade etmiştir: "Yeryüzündeki altın ve gümüş kütlesi gene yeryüzünde var olan metalar toplamı ile karşılaştırılacak olsa, mutlaka herbir ürün özellikle meta, belli bir para miktarı ile karşılaştırılmış olur. Diyelim ki, dünyada ancak ve yalnız bir ürün ve özellikle bir tek meta vardır, ya da yalnızca bir tek meta satınalınmaktadır ve bu da para gibi küçük parçalara bölünmektedir: bu durumda, bu metaın belli bir miktarı bir kısım para kitlesine, metalann toplamının yarısı, toplam para kitlesinin yarısına tekabül eder vb. ... Meta fiyatlarının belirlenmesi, temelinde daima metalann toplam kitlesi ile para simgelerinin toplam kitlesi arasındaki orana bağlıdır." (Montesquieu. 1. c, t. III, s. 12, 13.) Bu teorinin Ricardo ile izleyicileri, James Mili, Lord Overstone ve diğerleri tarafından daha da geliştirilmesi konusunda bkz: *Zur Kritik ete.*. s. 140-146 ve s. 150 vd. *[Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 217-240]. John Stuart Mili o her zamanki seçmeci mantıki ile, aynı zamanda hem babası James Mill'in ve hem de karşıt görüşlerin sahibi olabilmeyi becermiştir. Düşüncelerinin özeti olan *Principles of Pol. Econ.*'nin metni ile, kendisini zamanının Adam Smith'i ilan ettiği birinci baskının önsözü karşılaştırıldığında. İnsan, adamın saflığına mı, yoksa bu ilana bakarak, iyi niyetle, onu, Adam Smith diye kabul eden halkın saflığına mı daha çok hayran olacağını bilmez; oysa onun Adam Smith'e benzerliği örneğin, ancak General Williams Kari von Kars'ın. Wellington düküne benzerliği gibidir. Bay J. S. Mill'in ekonomi politik alanında genişlikten de, derinlikten de yoksun özgün araştırmalarının hepsi, 1844'te yayınlanan küçük yapıtı, *Some Unsettled Çuestions of Political Economy'de* bulunur. Locke, düpedüz , altın ve gümüşün değerden yoksunluğu ile, bunların değerlerinin yalnız miktarları ile belirlenmesi arasındaki ilişkiyi öne sürer. "İnsanlar altın ile gümüşe imgesel bir değer verme konusunda anlaştıkları için ... bu madenlerde görülen aslında var olan değer, miktardan başka bir şey değildir." ("Some Considerations, ete." 1691, *Worksl'ta]*. ed. 1777, vol. II. s. 15.)

[82] Darp üzerinden vergi hakkı gibi ayrıntılar üzerinde durmak kuşkusuz benim amacım dışındadır. Bununla birlikte, İngiliz hükümetinin hiç bir karşılık gözetmeksizin para basmakla gösterdiği "cömertçe liberalliğe" hayran olan romantik dalkavuk Adam Müller'in yararlanması

kapısından çıkar çıkmaz, kendisini erime potasının yolunda bulur. Dolaşımları sırasında sikkeler, kimi az kimi çok, aşınırlar. Ad ve öz, itibari ağırlık ve gerçek ağırlık, birbirinden ayrılma sürecine başlarlar. Aynı adı taşıyan sikkeler, ağırlıklarındaki farklılık nedeniyle, farklı değerde olmaya başlarlar. Fiyatların ölçütü olarak saptanılan altın ağırlığı, dolaşım aracı olarak hizmet eden ağırlıktan sapar ve artık fiyatlannı gerçekleştirdiği metaların gerçek eşdeğeri olmaktan çıkar. Ortaçağdan 18. yüzyıla kadar, sikke basma tarihi, bu nedenden ileri gelen devamlı karışıklıklarla doludur. Sikkeleri yalnızca taşıdıkları anlam yönünden değerlendirme ve resmen kabul edilen maden ağırlıklarının birer simgesi haline getirme konusundaki dolaşımın doğal eğilimi, modem yasalarla kabul edilmiş ve bir altın sikkenin para olma özelliğini ya da yasayla kabul edilmiş para olma niteliğini yitireceği ağırlık kayıpları saptanmıştır. Bizzat sikkenin devinimi, bir yandan yalnızca basit bir maden parçası olarak ve öte yandan da belirli bir işlevle sikkeler olarak aralarında bir fark yaratarak, itibarî ve gerçek ağırlığı arasında bir ayrım yapma etkisi gerçeği, madenî sikkeler yerine, sikkeler olarak aynı amaca hizmet eden simgeler ya da herhangi bir başka maddenin konması olanağını sakladığını gösterir. Çok [sayfa HOİ küçük altın ve gümüş miktarlarda sikke yapmanın pratik güçlükleri ile, başlangıçta değer ölçüsü olarak değeri yüksek madenler yerine daha az değerli madenlerin, gümüş yerine bakırın altın yerine gümüşün kullanılması ve bu halin, değerli madenlerin bunlan tahttan indirmesine kadar sürmesi gibi olaylar, tarihte gümüş ve bakır ufaklıkların, altın sikkelerin yerini tutmada oynadıklan rolü açıklar. Gümüş ve bakır ufaklıklar, sikkelerin elden ele hızla dolaştığı ve dolayısıyla en fazla aşınma ve ufalanmayla karşı karşıya kaldığı dolaşım alanlannda altının yerini almıştır. Bu, çok küçük çapta alışverişlerin devamlı olduğu yerlerde olur. Bu uyduların altının yerine sürekli olarak yerleşmelerini önlemek için ödemelerde altın yerine bunlardan hangi miktarlarda kabul edilebileceği yasalarla saptanmıştır. Devinim halindeki farklı sikke türlerinin izlemiş olduklan özel yollar, doğal olarak, birbirleriyle karşılaşır. Gümüş ve bakır ufaklıklar, en küçük altın sikkelerin kesirlerini ödemek için altın ile kolkola girer; altın bir yandan durmadan perakende dolaşıma akar, öte yandan da ufaklıklar ile değişilerek durmadan tekrar dışan atılır.[83]

için, Sir Dudley North'un, şu görüşlerini buraya alacağım: "Gümüş ile altında diğer bütün metalar gibi yükselmeler ve alçalmalar olur. ... İspanya'dan bunlar geldiğinde... Tovver'e taşınırlar ve darpedilirler. Çok geçmeden,ihraç edilmek üzere külçeye talep doğar. Eğer elde külçe yoksa ve hepsi sikke haline getirilmiş ise ne olacak? Tekrar eritilecektir; sikkelerin darbedilmesi sahibine hiç bir şeye malolmadığı için bunda bir kayıp yoktur. Ama böylece ulus zarar görür;eşeğin yiyeceği otu hasır gibi örmenin bedelini o öder. Eğer tüccar madeni parabasımı için para ödemeye yükümlü tutulsa, gümüşünü, Tovver'e, düşünüp taşınmadan göndermez; ve sikke haline getirilmiş para daima külçe gümüşten daha fazla değere sahip olur." (North, *l.c,* s. 18.) North, Charles II zamanında ileri gelen tüccarlardan biriydi.

[83] "Eğer gümüş hiç bir zaman küçük ödemeler için gerektiğinden fazla olmasa, daha büyük

Gümüş ve bakır ufaklıklann madeni ağırlığı, keyfi olarak, yasalarla saptanır. Bunlar devinirken altın sikkelerden de çabuk aşınırlar. Bundan dolayı işlevleri, ağırlıklarından ve dolayısıyla bütün değerlerinden tamamen bağımsızdır. Sikke olarak altının işlevi, altının madeni değerinden tamamen bağımsız hale gelir. Bu nedenle, kâğıt paralar gibi nispeten değersiz şeyler, onun yerine sikke görevini görebilirler. Bu salt simgesel özellik, belli bir ölçüde madenî ufaklıklarda maskelenmiştir. Kâğıt parada ise iyice sırıtır. Aslında, *ce n 'est que le premier pas qui coûte.* *

Burada sözünü ettiğimiz, yalnızca, devlet tarafından basılan, ve zorunlu dolaşıma sahip, karşılıksız kâğıt paradır. En yakın kökeni madenî para devinimindedir. Buna karşılık krediye dayanan para, metala-rın basit dolaşımı açısından bize henüz tamamen [sayfa 1411 yabancı olan koşullan gerektirmektedir. Ama bu konuda şu kadan söylenebilir ki, nasıl asıl kâğıt para, paranın dolaşım aracı olması işlevinden doğuyorsa; kredi parası da kaynağını, paranın ödeme aracı olma işlevinden kendiliğinden alır.[84]

Devlet, üzerlerinde 1 sterlin, 5 sterlin vb. gibi adlar bulunan kâğıt parçalannı dolaşıma sokar. Aynı

miktarda altının yerini fiilen aldıklan sürece, bunlar da, bizzat paranın devinmesini düzenleyen yasalara tâbidir. Kâğıt paranın dolaşımına özgü bir yasa, ancak, bu kâğıt paranın altını temsil oranından doğabilir. Böyle bir yasa vardır ve basitçe söylemek gerekirse şöyledir: çıkartılacak kâğıt paranın miktannın yerine simgeler konmadan bizzat dolaşıma girecek olan altın (ya da gümüş) miktarını geçmemesi gerekir. Dolaşımın emebileceği altın miktan, belli bir düzeyde durmadan dalgalanır. Böyle olmakla birlikte, bir ülkedeki dolaşım aracı kitlesi, fiili deneylerle doğruluğu kolayca anlaşılabilecek belli bir asgarî düzeyin altına düşmez. Bu asgarî kitleyi oluşturan kısımlarda durmadan süregelen değişiklikler gerçeği ya da içindeki altın

ödemeler için yeterli miktarı biraraya toplanamaz. ... Büyük ödemeler için altının kullanılması, onun zorunlu olarak perakende ticarette de kullanılmasını gerektirir: küçük alışverişlerde altın sikke veren kimse, satınaldığı malla birlikte parasının üzerini gümüş sikkeler ile alır; böylece, bir başka durumda perakendeci tüccar için yük olacak olan fazla gümüş, çekilmiş ve genel dolaşıma sokulmuş olur. Ama eğer, küçük ödemelerin, altından ayrı olarak yapılmasına yetecek kadar gümüş bulunursa, perakendeci tüccar, ufak satınalmalar için gümüş almak durumunda kalır ve sonuçta, bu gümüşler, zorunlu olarak elinde birikir." (David Buchanan, *Inguiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain,* Edinburgh 1844, s. 248. 249.)

[84] Çin maliye bakanı, mandarin Van Mao-in bir gün Göklerin Oğluna (imparatora)hazine *tahvillerini* konvertible banknota çevirme gizli amacını güden bir proje sunmayı kafasına koyar. Hazine Komitesi, Nisan 1854 tarihli raporunda, kendisine şiddetli bir zılgıt çeker. Ayrıca geleneksel kamış sopası yiyip yemediği belirtilmiyor. Raporunson bölümü şöyle: "Komite, bakanın raporunu dikkatle incelemiş ve bunun tamamıyla tüccarların çıkarına olacağı ve krallığın bundan hiç bir yararı olamayacağı sonucuna varmıştır." *(Arbeiten der Kaiserlich Russichen Gesandtschaft zu Pekin über China,* Rusçadan çevirenler: Dr. K. Abel ve F. A. Meckenburg. Erster Bank, Berlin 1858, s. 54.) İngiltere Bankasının yöneticilerinden birisi, Lordlar Kamarası Komitesinde, dolaşım sırasında altın sikkelerin aşınmaları konusunda verdiği ifadede şöyle diyor: " Her yıl bir grup sikke çok hafif hale geliyor. Bir yılı tam ağırlıkları ile geçirenler, ertesi yıl aşınma sonucu ölçüye uymayacak derecede ağırlıklarından kaybederler." (Lordlar Kamarası Komitesi. 1848, no 429)

* Yalnızca ilk adım bir değer taşır. -ç.

paralarının sürekli olarak yenileriyle değiştirilmesi, kuşkusuz ne onun miktannı ne de onun dolaşımının sürekliliğini değiştirmeye yolaçmaz. İşte bunun için yerini kâğıt simgeler alabilir. Buna karşılık, dolaşımın bütün kanallan, bugün, para emme kapasitelerinin sonuna kadar kâğıt para ile dolu olsa, yarın, meta dolaşımındaki bir dalgalanma sonucu, taşacak hale gelebilirler. Bu durumda artık ölçüt diye bir şey kalmaz. Eğer aynı ad altında fiilen dolaşıma girebilecek altın sikkesi yerine konan kâğıt para gerçek sınınnı aşarsa, genel itibarsızlık tehlikesi bir yana, metaların dolaşım yasaları gereğince, salt kâğıt para ile temsil edilebilecek kadar bir altın miktarını ancak temsil edebilir. Çıkartılan kâğıt para miktarı, gereken miktarın iki katı olsa, 1 sterlin, [sayfa 142] V_4 onsluk altının değil, V_8 ons altının para adı olur. Bunun etkisi, tıpkı, fiyatların bir ölçütü olarak altının işlevinde sanki bir değişme oluyormuş gibi olur. Daha önce 1 sterlinlik fiyatla ifade edilen değerler, şimdi artık 2 sterlinlik fiyatla ifade edilebilir.

Kâğıt para, altını ya da parayı temsil eden bir simgedir. Onunla metaların değerleri arasındaki ilişki, metaların kâğıt para tarafından simge olarak temsil edilen aynı altın miktarı ile düşünsel olarak ifade edilmesinden ibarettir. Kâğıt para, yalnızca, diğer bütün metalar gibi bir değere sahip olan altını temsil ettiği sürece değerin bir simgesidir.[85]

Ensonu şu soru sorulabilir: nasıl oluyor da altının yerini kendileri bir değer taşımayan simgeler alabiliyor? Ama, daha önce de görmüş olduğumuz gibi, altın ancak sikke ya da dolaşım aracı olmaktan başka bir işlevde bulunmadığı sürece bu yer değiştirme olanaklıdır. Şimdi paranın bunun yanında başka işlevleri de vardır, ve salt dolaşım aracı olarak hizmet etme işlevi hâlâ devinmesini sürdüren aşınmış sikkelerin bulunmasına karşın, altın sikkeyle sınırlanmış değildir. Her para parçası, fiilen devinmede bulunduğu sürece sikkedir ya da dolaşım aracıdır. Ama bu, yerini kâğıt paraya bırakabilecek çok küçük altın kütleler için sözkonusudur. Bu kütle, sürekli dolaşım alanında kalır, sürekli olarak dolaşım aracı işlevini yapar, ve salt bu amaçla vardır. Hareketi, bu nedenle, yalnızca, başkalaşımın sürekli değişen ters evrelerini, M-P-M, metaların değer-biçimlerinde yalnızca tekrar ve hemen kaybolması için karşı karşıya gelmeleri evrelerini temsil eder. Burada metalann değişim-değerlerinin bağımsız varlıklan geçici bir görüntüdür ve yerini derhal

[85] Para konusunda en iyi yazarların bile, çeşitli işlevlerini kavramada açıklıktan uzak olduklarını Fullarton'dan alınan şu pasaj göstermektedir: "İç değişim işlemlerimiz sözkonusu olduğu sürece, paranın, bugüne kadar genellikle altın ve gümüş sikkelerce yerine getirilen bütün görevleri, aynı etkinlikle, genel kabule dayanan, yapayve yasayla belirlenen değerlerinden başka değerleri bulunmayan, konvertible olmayan kâğıt paraların dolaşımlarıyla da yerine getirilebileceği sanırım yadsınamayacak bir olgudur. Bu tür bir değer, emisyon miktarı gerekli sınırlar içersinde tutulmak koşuluyla aslen var olan bir iç değerin bütün amaçlarını karşılayabilir ve hatta varlığı zorunlu bir değer ölçüsünün yerini bile alabilir." (Fullarton, *Regulation of Cunrencies,* 2. ed.. London 1845, s. 21.) Para olarak iş gören bir metaın dolaşımda yerini salt bir değer simgesinin alabilmesi karşısında demek oluyor ki, onun değer ölçüsü ve fiyat ölçütü olma görevleri gereksiz hale geliyorlar!

bir başka metaya bırakır. Paranın durmadan elden ele dolaşmasına yolaçan bu süreçte, paranın salt simgesel bir varlığa sahip olması yeterlidir. Deyim yerindeyse, burada paranın işlevsel varlığı, maddî varlığını [sayfa 143] yutmaktadır. Meta fiyatlannın geçici ve nesnel bir yansıması olması nedeniyle, bizzat kendisinin bir simgesi olarak hizmet etmektedir ve dolayısıyla yerini bir simgeye bırakabilmektedir.[86] Burada tek zorunluluk, bu simgelerin kendi başına nesnel toplumsal bir geçerliğe

sahip olması gerekir ki, kâğıt simge bunu da zora dayanan devinmesi ile kazanır. Devletin bu zorunlu eylemi, toplumun sınırlan ile çakışan ülke için dolaşımda geçerli olabilir, ama aynı zamanda da, ancak bu alan içersinde para, dolaşım aracı olma işlevini tümüyle yerine getirir ya da sikke halini alır.

ÜÇÜNCÜ KESİM. - PARA

Değer ölçüsü işlevini yerine getiren ve ister kendi kişiliğinde ister bir temsilci ile dolaşım aracı olarak hizmet eden meta, paradır. Altın (ya da gümüş) işte bunun için paradır. Bir yandan, kendi altın kişiliği içinde varolması gerektiği zaman para olarak işlev görür. O zaman, değer ölçüsü işlevinde olduğu gibi ne yalnızca düşünseldir, ne de dolaşım işlevindeki gibi temsil edilmeye uygun para-metadır. Öte yandan, işlevini, ister kendisi, ister bir temsilci aracılığı ile yerine getirsin, bu işlevi gereği, para olarak da işlev görür, bütün öteki metaların temsil ettiği kulla-nım-değerleri karşısında biricik değişim-değerinin uygun biçimi olarak bir tek değer-biçimi halinde pıhtılaşır.

a. Para-Yığma (İddihar)

Metalann iki karşıt başkalaşımının devrelerindeki sürekli hareket, ya da satış ve satınalmanın hiç bitmeyen değişmesi, paranın dinmeyen devrinde ya da paranın devinmesinde oynadığı *perpetuum mobile** işlevinde yansır. Ne var ki, başkalaşım dizileri kesilir kesilmez, satışlar kendisini izleyecek satınalmalarla tamamlanmadığı anda para hareketli olmaktan çıkar; [sayfa 144] Boisguillebert'in dediği gibi, *"meuble"den "im-meuble"ye,* hareketlilikten hareketsizliğe dönüşür, sikke iken para olur.

Metalann daha ilk dolaşımı ile birlikte, ilk başkalaşımının ürününü sıkı sıkıya elde tutma zorunluluğu ve tutkusu ortaya çıkmıştır. Bu

[86] Altın ile gümüşün sikke olarak ya da özellikle dolaşım aracı olarak hizmet etmeleri ile kendi kendilerine salt simge haline gelmeleri olgusundan, Nicholas Barbon, hükümetlerin "paranın değerini yükseltme" hakkı olduğunu çıkarır; yani örneğin kuruş adındaki bir gümüş niceliğine, daha büyük bir gümüş niceliğinin (taler gibi) adı verilir ve böylece taler yerine güvenilir kuruş ödenir. "Para eskir; aşınır ve çok fazla sayılıp el değiştirerek hafifleşir.... Alışveriş sırasında insanların önem verdikleri, paranın adı ve rayicidir, yoksa gümüşün miktarı değildir.... Madeni para yapan, üzerindeki devlet otoritesidir." (N. Barbon, *l.c,* s. 29. 30, 25.)

* Tükenmez hareket, -ç.

ürün, metaın dönüşmüş , şekli ya da altın-krizalit biçimidir.[87] Artık metalar, başka metalan satınalmak için değil, bunların meta-biçimini, para-biçimi ile değiştirmek için satılmıştır. Metalann dolaşımını etkileyen salt amaçlar olmalanndan, bu biçim değişikliği kendi başına bir amaç, bir hedef halini almıştır. Metaın bu değişmiş biçiminin, hiç bir koşula bağlı olmadan elden çıkarılabilir biçim olarak ya da yalnızca geçici para-biçimi olarak işlevini yerine getirmesi, böylece önlenmiş oluyordu. Yani para, bir küme halinde taşlaşıyor ve satıcı, para yığıcısı oluyordu.

Metalann dolaşımının ilk aşamalarında, yalnızca kullanım değerleri fazlaları paraya çevrilirdi. Altın ile gümüş, böylece, fazlalığın ya da servetin toplumsal ifadeleri halini almışlardır. Para yığıcılığın bu ilkel biçimi, geleneksel üretim biçiminin sabit ve sınırlı bir aile çevresi gereksinmelerini karşılamak için sürdürüldüğü topluluklarda süreklilik kazanmıştır. Asya halkında, özellikle Hintlilerde durum böyledir. Bir ülkedeki meta fiyatlarının, orada bulunan altın ve gümüş miktarı ile belirlendiği sanısına kapılan Vanderlint, Hint mallarının niçin bu kadar ucuz olduğunu kendi kendine sorar. Yanıt şudur: Hintliler paralannı gömerler de ondan. 1602 ilâ 1734 yılları arasında, aslında Amerika'dan Avrupa'ya gelmiş olan 150 milyon gümüş sterlini gömdüklerini belirtir.[88] 1856 ile 1866 yılları arasındaki 10 yılda İngiltere, Hindistan'a ve Çin'e, aldığı Avustralya altınına karşılık 120.000.000 gümüş sterlin ihraç etmiştir. Çin'e ihraç edilen gümüşün büyük kısmı, sonradan Hindistan'a akıyor.

Meta üretimi geliştikçe, her meta üreticisi, *nevrus rerum'dan** ya da toplumsal güvenceden emin olmak zorundadır.[89] Gereksinmeleri sürekli olarak kendisini hissettirir ve onu durmadan başkalarına ait metalan satınalmaya zorlar; oysa kendi öz [sayfa 145] mallarının üretimi ve satışı, zaman gerektirir ve koşullara bağlıdır. Satmadan satınalabilmek için, satınalmadan önce satmış olması gerekir. Bu işlem genel ölçüde ele alındığında bir çelişki taşıyormuş gibi görünür. Ama, değerli madenler, üretim kaynaklannda, öteki metalar ile dolaysız olarak değişilir. Ve işte burada, meta sahipleri tarafından yapılan satış, (altın ya da gümüş sahipleri tarafından) satınalma olmadan yapılmıştır.[90] Diğer üreticilerin ardından satınalmayı izlemeyen satışlar, yeni yeni üretilen değerli madenlerin meta sahipleri arasında dağılımını sağlar. Böylece, bütün değişim çizgisi boyunca çeşitli miktarlarda altın ve gümüş kümeleri

[87] "Paraca zenginlik... paraya çevrilmiş ürünce zenginlikten başka bir şey değildir." (Mercier de la Riviere, *l.c,* 573.) "Ürün şeklinde bir değer, yalnızca şekil değiştirmiş bir değerdir." *{id.,* s. 486.)

[88] "İşte bu önlemle, ellerindeki bütün malların fiyatlarını, bu kadar düşük düzeyde tutarlar." (Vanderlint, *l.c,* s. 95, 96.)

[89] "Para ... bir taahhüttür." (John Bellers, *Essays about, the Poor, Mcmufactures, Trade, Plantations, and Immorality,* Lond. 1699, s.13.)

[90] Satınalma, "kategorik" anlamda, altın ile gümüşün, metalann zaten değişmiş şekilleri ya da bir satışın ürünü olduğu anlamına gelir.

* Eşyanın siniri, -ç.

birikir. Değişim-değerini belli bir meta biçiminde elde tutma ve biriktirme olanağı ile birlikte altın hırsı da artar. Dolaşımdaki genişlemeyle birlikte paranın gücü, her an kullanılmaya hazır bu mutlak toplumsal servet biçiminin gücü de artar. "Altın harika bir şeydir! Ona sahip olan arzuladığı her şeyi elde eder. Altınla bir kimse ruhlar cennetinin kapılarını bile açar." (Colombus'un 1503'te Jamaika'dan

yazdığı mektup.) Altın, kendisine dönüşen şeyleri açığa vurmadığı için, her şey, meta olsun ya da olmasın, altına dönüştürülebilir. Her şey, satılabilir ve satı-nalınabilir hale gelir. Dolaşım, her şeyin içine atılabileceği ve altın-kris-tali olarak tekrar çıkacağı büyük bir toplumsal imbik "olur. Bu simya ilmine azizlerin kemikleri bile dayanamadıktan sonra, *res sacrosancta, extra commercium hominum** nasıl dayansın.[91]

Metalar arasındaki her nitel farklılık parada nasıl kayboluyorsa, para da, kendi payına, radikal eşitçiler gibi bütün farklılıkları yokeder.[92] Ne var ki, paranın kendisi de bir meta, dışsal bir nesne, herkesin özel malı olabilecek bir şeydir. Böylece toplumsal güç, özel kişilerin özel güçleri halini alır. Eskiler, bu yüzden parayı, ekonominin ve şeylerin ahlâkî düzeninin yıkıcısı olarak lânetlemişlerdir.[93] Modern toplum doğar doğmaz, Plutus'u saçlarından [sayfa i46] tutarak toprağın karnından[94]

* İnsanların alışverişi dışında kutsallaşmış şeyler, -ç.

[91] Fransa'nın dini bütün kralı Henry III, manastırlardaki kutsal emanetleri soymuş ve bunları paraya çevirmişti. Delfi Tapınağının Foçalılar tarafından soyulmasının Yunan tarihinde oynadığı rol herkesçe bilinir. Eski insanlar arasında tapınaklar mal tanrılarının oturdukları yerler sayılırdı. Buralar "kutsal bankalardı". Yetkin tüccar bir halk olan Fenikeliler için para, her şeyin biçim değiştirmiş şekliydi. Bunun için, Aşk Tanrıçaları adına yapılan şölenlerde, kendilerini yabancılara teslim eden bakirelerin aldıkları paraları tanrıçaya sunmaları çok doğaldı.

[92] "Altın, sarı, gözkamaştırıcı, değerli altın! Bunun şu kadarı, karayı ak, çirkini güzel,
Eğriyi doğru, adiyi soylu, yaşlıyı genç, korkağı yiğit yapar. ... Ah tanrılar nedir bu? Niçin bu Rahiplerinizi, uşaklarınızı yanınızdan kaçırır; Çeker güçlü insanların yastıklarını başlarının altından; Bu sarı köle
Din de kurar, din de bozar, kutsar lanetliyi; Hayran eder herkesi kocamış cüzzamlıya; Hırsızlara yer, senatörlere kürsüde Ün, şan, saygınlık kazandırır; Odur geçkin dullara yeniden koca bulan; ... Gel lanetli maden. Orta malı orospusu insanlığın." (Shakespeare, *Atinalı Timorı.)*

[93] *"Ovâev yap avOpayjıoıoıv oıv apyvpoÇ,, ¥ıx%ov vofiıofia t^laatt tovto %aı jıoktıt,, YiopOeı, toö avöpat, e^avıoryoıv âofiıov, Toâ t%6ı6aa%tı %aı jtapayyaoost tpptvat,, Xpr]oraÇ ıtpoÇ, aıaoypa avBpumoıt, £%£iy, Kat Ttavrot, tpyov dvootfitıav eıoevaı."*

"Çünkü insanoğlunun hiç bir icadı para kadar kötülük saçıcı değildir. Ülkeleri harap ve yerlebir eden odur: dessaslığı öğreterek mertliği bozar ve böylece asil ruhları fenalığın iğrenç yoluna saptırır. İnsanları her türlü hileye başvurdurur ve onlara her günahı işletir." (Sofokles, *Antigone,* [MEB Yayınları, Ankara 1941, s: 24].)

çıkarmış ve altını, Kutsal Kâse* olarak, kendi öz yaşamının gerçek ilkesinin parıltılı cisimleşmesi olarak selâmlamıştır.

Meta, içerdiği kullanım-değeriyle belli bir gereksinmeyi karşılar ve maddî servetin belli bir öğesidir. Ama bir metaın değeri, maddî servetin diğer bütün öğeleri için taşıdığı çekim gücünün derecesini ve bu nedenle sahibinin toplumsal servetini ölçer. Metaların sahibi olan bir barbar ve hatta bir Batı Avrupa köylüsü için, değer, değer-biçimi ile aynı şeydir, ve bundan dolayı, ona göre, altın ve gümüş istifındeki artış, değerde bir artış demektir. Paranın değerinin, bazan kendi değerindeki değişmenin, bazan da metalann değerlerinde bir değişmenin sonucu olarak değiştiği doğrudur. Ama bu, bir yandan, 200 ons altının 100 ons altından daha fazla değer taşımasına engel olamayacağı gibi, öte yandan da bu malın o andaki madenî biçiminin, diğer bütün metalann evrensel eşdeğer biçimi ve insan emeğinin doğrudan toplumsal cisimleşmesi olmasını da önleyemez. Para-yığma hırsı, [sayfa 147] doğası gereği doymak bilmez. Nitelik ya da biçim açısından paranın yararlılığının sınırı yoktur, yani her metaya doğrudan doğruya çevrilebildiği için maddî servetin evrensel temsilcisidir. Ama aynı zamanda, her fiilî para toplamı miktar olarak sınırlıdır, dolayısıyla, satınalma aracı olarak sınırlı bir yararlılığı vardır. Paranın nicel sınırlılığı ile nitel sınırsızlığı arasındaki bu karşıtlık, istifçi için, Sisyphus-benzeri** emek biriktirmesinde, para yığıcısı için, sürekli bir mahmuz olur. Bu, tıpkı, aldığı her yeni ülkede,yalnızca yeni bir sınır gören bir fatihi andırır.

Altının para olarak elde tutulması ve istiflenmesi için, dolaşımına ya da zevk aracına dönüşmesine engel olunması gerekir. Para yığıcı, bunun için, altın fetişi adına, bedenî zevklerden fedakârlık yapar. Kutsal kitabın perhiz bahsine büyük bir içtenlikle uyar. Öte yandan, dolaşımdan, ona metalar biçiminde katmış olduğundan fazlasını çekemez. Ne kadar çok üretirse o kadar çok satabilir. Çok çalışmak, tutumluluk ve hasislik onun başlıca üç erdemidir, ve çok satıp, az satı-nalmak ekonomi politiğin özetidir.[95]

Para yığıcılığın kaba biçiminin yanısıra, altın ve gümüş eşyalara sahip olma şeklinde, estetik bir biçimini de görüyoruz. Bu, uygar toplumun serveti ile birlikte gelişir. *"Soyons riches ou paraissons riches"*** (Diderot). Böylece, bir yandan, altın ve gümüş için, para işlevlerinden kopuk, durmadan genişleyen bir pazar doğar, ve öte yandan, bunalım

* İsa'nın son akşam yemeğini yediği kase ya da tabak. -ç.

** Ölüler diyarında sarp bir tepeye büyük bir kayayı iterek çıkarmaya mahkum edilen, ama kayayı tepeye her yaklaştırdığında, kayanın yuvarlanmasıyla birlikte aşağı inen ve bunu sürekli olarak yineleyen Korent'in masal kahramanı, -ç.

*** "Zengin olalım ya da zengin görünelim." -ç.

[94] "Plüton kendisini yerin derinliklerinden sınırsız hırsının çekip çıkartacağını umar." (Athen[aeus], *Deipnos[ophistarum,* 1802, t. II, s. 397].)

[95] "Her metaın satıcılarının sayısını mümkün olduğu kadar çoğaltmak, alıcıların sayısını mümkün olduğu kadar azaltmak, işte, ekonomi politiğin işlemlerinin özeti." (Verri, *l.c,* s. 52,53.)

ve toplumsal çalkantılar sırasında başvurulabilecek bir kaynak doğar.

Para yığıcılığı, madeni dolaşım ekonomisinde çeşitli amaçlara hizmet eder. İlk işlevi, altın ve gümüş sikkelerin devinmelerinin tâbi olduğu koşullarda doğar. Metalann dolaşımı ve fiyatlarının büyüklüğü ve hızındaki sürekli dalgalanmalannın yanısıra, dolaşımdaki para mik-tannın durmaksızın nasıl

yükseldiğini ya da alçaldığını görmüş bulunuyoruz. Demek ki, bu kitlenin genişleyebilir ve daralabilir olması gerekir. Bazan para, dolaşan sikke olarak iş görmek üzere çekilmek, bazan da dolaşan sikke, az ya da çok durgun para olarak iş görmek üzere itilmek zorundadır, [sayfa i4sı Fiilen dolaşımdaki para kitlesinin, dolaşımın emme gücünü sürekli doyum noktasında tutabilmesi için, ülkedeki altın ve gümüş miktarının, sikke olarak işlev yapması, gerekli miktardan daha fazla olması zorunludur. Bu koşul, yığılı para biçimini alan para tarafından yerine getirilir. Bu rezervler, dolaşıma para çıkarmak ya da dolaşımdan para çekmek için kanal hizmetini görürler ve böylece kanallarından dolup taşmaları önlenmiş olur.[96]

b. Ödeme Aracı

Metalann şimdiye kadar gözönünde tuttuğumuz basit dolaşımı biçiminde, belli bir değerin, daima iki biçimde karşımıza çıktığını görmüştük: bir kutupta meta, karşı kutupta para. Meta sahipleri bu nedenle, zaten eşdeğer şeylerin temsilcileri olarak temasa gelirler. Ama dolaşım geliştikçe, metalann elden çıkarılmasını sağlayan koşullar, bir zaman aralığı ile fiyatlarının gerçekleşmesinden ayn hale gelir. Burada, bu koşulların en basitine işaret etmek yetecektir. Bir çeşit malın üretimi için daha uzun zaman, bir başka malın üretimi için daha kısa zaman gerekir. Gene, farklı metaların üretimi yılın çeşitli mevsimlerine bağlıdır. Bir tür meta kendi pazar yerinde doğabilir, bir diğerinin pazara gitmesi için uzun bir yolculuk yapması gerekir. Bunun için 1 numaralı meta sahibi, 2 numaralı satınalmaya hazır olmadan önce, satışa hazır olabilir. Aynı kişiler arasında aynı alışverişler sürekli yinelenince, satış koşullan, üretim koşullarına göre düzenlenir. Öte yandan, belli bir metaın, örneğin,

[96] "Bir ulusun ticaretini yürütmek için, içinde bulunulan koşullara göre değişen, bazan büyüyen, bazan küçülen, belirli miktarda paraya gereksinme vardır. ... Paranın bu yükselmesi ve alçalması olayı, politikacıların herhangi bir yardımı olmaksızınkendi kendisini düzenler. ... Kepçeler sırasıyla çalışır; para azalınca külçeler sikke haline getirilir, külçe azalınca sikkeler eritilir." (Sir D. North, *l.c,* [PostScript], s.3:) Uzun süre Doğu Hindistan Kumpanyasının ileri gelenlerinden olan John StuartMill Hindistan'da gümüş süs eşyalarının hâlâ, doğrudan doğruya para-yığma görevini görmeye devam ettiği olayını doğrular. Bu gümüş süs eşyaları, faiz oranı yükseldiği zaman ortaya çıkar ve sikke haline getirilir, faiz oranı düşünce de eski haline dönerler. (J. S. Mill'in kanıtı, *Reports on Bank Acts,* 1857, 2084, 2011.) Hindistan'ın altın ve gümüş ithali ve ihracı konusunda 1864 tarihli bir parlamento belgesine göre, 1863 yılında altın ve Gümüş ithalatı, ihracatı 19.367.764 sterlin aşmıştır, 1864 yılını hemen izleyen 8 yıl süresince, değerli madenler ithali, ihracını 109.652.917 sterlin aşmıştır. Bu yüzyıl boyunca, Hindistan'da, 200 milyon sterlinden çok daha fazla miktarda sikke basılmıştır.

bir evin kullanımı, belirli bir süre için satılır (halk dilinde kiralanır). Burada ancak bu sürenin sonunda, alıcı, o metaın kullanım-değerini fiilen elde [sayfa 149] etmiş olur. Bunun için o, bedelini ödemeden önce satın-almıştır. Satıcı varolan bir malı satar, alıcı yalnızca paranın, ya da daha doğrusu gelecekteki paranın temsilcisi olarak satınalır. Satıcı alacaklı, satınalan borçlu olur. Burada, metalann başkalaşımı ya da değer-biçim-lerinin gelişmesi yeni bir yönüyle ortaya çıktığı için, para da yeni bir işlev yüklenir, ödeme aracı olur.

Alacaklı ya da borçlu olma niteliği, burada basit dolaşımdan gelmektedir. Bu dolaşımın biçimindeki değişme, alıcı ve satıcıya bu yeni damgayı vurur. Başlangıçta bunlar, tıpkı satıcının ve alıcının geçici ve birbiri ardına gelen yeni rolleriydi ve aynı aktörler tarafından sırayla oynanırdı. Ama şimdi bu karşıtlık eskisi kadar hoş olmadığı gibi, kristalleşmeye daha da yatkındır.[97] Bununla birlikte, aynı özellikler, meta dolaşımından bağımsız olarak da kabul edilebilir. Eski dünyada sınıf savaşımları, borçlu ile alacaklı arasında bir savaşım biçimini almış ve Roma'da borçlu pleblerin mahvolması ile sona ermiştir. Köleler, bunların yerlerini almıştır. Ortaçağda, çatışma, ekonomik temeli ile birlikte onun üzerine kurulan siyasal güçlerini de yitiren borçlu feodallerin mahvolması ile sonuçlanmıştı. Ne var ki, bu iki dönemdeki borçlular ile alacaklılar arasındaki para ilişkisi, yalnızca, sözkonusu sınıfların dayandıkları genel ekonomik koşullar arasındaki derin uzlaşmaz karşıtlığı yansıtır.

Şimdi tekrar metaların dolaşımına dönelim. Satış sürecinin iki kutbunda iki eşdeğerin, meta ile paranın aynı anda yeralması artık sona ermiştir. Şimdi artık, para, ilkönce, satılan metaın fiyatının belirlenmesinde değer ölçüsü olarak işlev yapmaktadır; sözleşme ile saptanılan fiyat, borçlunun yükümlülüğünü, ya da saptanılan tarihte ödemek zorunda olduğu para miktarını gösterir. İkinci olarak para, düşünsel satınal-ma aracı olarak hizmet eder; alıcının, ödeme konusunda yalnızca verdiği sözde varolmakla birlikte, metaın el değiştirmesini sağlar. Ödeme için saptanılan günden önce, ödeme aracı, dolaşıma adımını atmaz, alıcının elinden çıkıp satıcının eline geçmez. Dolaşım aracının, bu yığılmış hale dönüşmesinin nedeni, ilk evreden sonra sürecin kesilmesi, metaın dönüşmüş şeklinin, yani paranın dolaşımdan çekilmesiydi. Ödeme [sayfa 150] aracı, dolaşıma, ancak meta onu terkettikten sonra girer. Para artık dolaşım sürecini meydana getiren araç olmaktan çıkmıştır. O, ancak onu; değişim-değerinin mutlak varlık biçimi olarak ya da evrensel meta olarak, dolaşıma adımını atmak suretiyle sona erdirir. Satıcı, metaını, bazı gereksinmelerini karşılamak için paraya çevirmiştir, oysa para yığıcı,

[97] Aşağıdaki satırlar, 18. yüzyılın başında ingiliz tüccarları arasında mevcut olan borçlu-alacaklı ilişkisini gösterir. "Burada, İngiltere'de, ticaret erbabı arasında öylesine bir insafsızlık duygusu egemendir ki, buna ne bir başka toplumda ne de dünyanın başka bir krallığında raslamakmümkündür." *(AnEssayon CreditandtheBankruptAct,* Lond.1707, s. 2.)

aynı şeyi, metaını para biçiminde elde tutmak, için yapmış, borçlu ise borcunu ödemek amacıyla aynı

yola başvurmuştur; zaten borcunu öde-mese, onun mallan, icra dairesi tarafından satılacaktır. Metaların değer-biçimi para, şimdi artık, satışın bir sonu ve amacıdır, ve bizzat dolaşım sürecinden toplumsal bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Alıcı, metaları paraya çevirmeden önce, parayı tekrar metaya çevirir; bir başka deyişle, metalann ikinci başkalaşımını birinciden önce tamamlar. Satıcının metaı dolaşıma girer, fiyatını gerçekleştirir, ama bu, ancak, para üzerinde yasal bir hak şeklinde olur. Meta, paraya dönüşmeden önce kullanım-değerine dönüşmüştür. Birinci başkalaşımının tamamlanması, ancak daha sonraki bir dönemde olur.[98]

Belli bir dönemde, vadesi gelen borç ödemesi, satışları ile bu borçları meydana getiren metaların toplam fiyatlannı temsil ederler. Bu fiyat toplamının gerçekleşmesi için gerekli altın miktarı, her şeyden önce, ödeme aracının dolaşım hızına bağlıdır. Bu miktar iki durumla koşullanır: birincisi, borçlular ile alacaklılar arasındaki ilişkiler öyle bir zincir oluştururlar ki, A, borçlusu B'den para aldığında, bunu hemen alacaklısı C'ye devreder, ve bu böyle devam eder gider; ikincisi, çeşitli ödeme günleri arasındaki aralıkların uzunluğudur. Sürekli ödemeler zinciri ya da gecikmiş ilk başkalaşımlar, daha önceki sayfalarda gözden geçirdiğimiz, iç içe geçmiş başkalaşımlar dizisinden büsbütün farklıdır. Dolaşım aracının dolaşımı ile, alıcılar ile satıcılar arasındaki bağ yalnızca ifade edilmiş olmaz, bu bağ, yalnız dolaşım sırasında doğmuştur ve onunla vardır. Buna karşılık ödeme aracının hareketi, çok [sayfa ısı] daha önceden varolan toplumsal bir ilişkiyi ifade eder.

Birkaç satışın aynı anda ve yanyana olması olgusu, dolaşım hızının, sikkenin yerini hangi ölçüde alabileceğini sınırlar. Öte yandan bu olgu ödeme araçlannda tasarruf sağlayıcı yeni bir kaldıraçtır. Ödemelerin tek bir noktada toplanması ölçüsünde, bunlann tasfiyesi *Qiquidati-ori)* için özel kurumlar ve yöntemler geliştirilir. Ortaçağlarda Lyon' da *virement'ler** böyleydi. A'nın B'den, B'nin C'den ve C'nin A'dan vb. ala-caklannın pozitif ve negatif miktarlar olarak bir ölçüde birbirlerini yok etmek üzere karşı karşıya getirilmeleri yeter. Böylece geriye, ödenecek tek bir bakiye kalır. Bir merkezde toplanan ödemeler miktarı ne kadar büyük olursa, bu borç bakiyesi o kadar az olur ve dolaşımdaki ödeme aracı kitlesi o kadar küçük olur.

[98] 1859'da yayımlanan kitabımdan alınan aşağıdaki bir pasajdan, metinde karşıt biçimi niçin dikkate almadığım görülecektir: "Tersine P-M sürecinde para, gerçek satınalma aracı olarak elden çıkartılabilir ve bu şekilde, meta fiyatı, paranın kullanım-değerinden ya da meta elden çıkartılmadan önce gerçekleştirilebilir. Bu, günlük yaşamda, önceden ödeme (peşin verme) şeklinde daima olur. Ve İngiliz hükümeti de Hintli çiftçiden afyonu işte bu şekil altında alır. ... Gene de, bu durumlarda para, daima satınalma aracı olarak iş görür. ... Sermaye de, kuşkusuz, para şeklinde yatırılmıştır... Bu görüş, ne var ki, basit dolaşımın ufku içersine girmez." *(Zur Kritik...,* s. 119,120. *{EkonomiPolitiğin Eleştirisine Katkı,* s. 181, 182.])

* Borç aktarması, hesap aktarması, -ç.

Paranın ödeme aracı işlevi, sınırsız bir çelişkinin varlığına işaret eder. Ödemeler birbirlerini dengeledikleri sürece, para, yalnızca, bir hesap parası, bir değer ölçüsü olarak düşünsel bir işlevi yerine getirir. Fiili ödemeler yapılması gerektiği sürece, para, artık bir dolaşım aracı, ürünlerin değişiminde geçici bir etken olarak hizmet etmez, toplumsal emeğin bireysel cisimleşmesi, değişim-değerinin bağımsız varlık biçimi, evrensel meta olarak iş görür. Bu çelişki, para bunalımı diye bilinen iktisadi ve ticari bunalımların bu evrelerinde açıkça görülür." Bu gibi bunalımlar, ancak, uzayıp giden ödemeler zincirinin ve bunlann kapanması için yapay bir sistemin iyice geliştiği yerlerde görülür. Bu mekanizmada genel ve yaygın bir bozukluk olduğu zaman, bunun nedeni ne olursa olsun, para, birdenbire ve doğrudan, hesap parasının düşünsel biçiminden çıkar ve nakit para halini alır. Sıradan mallar artık onun yerini alamaz. Metalann kullanım-değeri değersiz hale gelir, ve onların değeri de, kendi bağımsız biçiminin varlığı içersinde kaybolur. Bunalım öngününde, burjuvazi,bolluğun verdiği sarhoşlukla, kendine güven içersinde, parayı boş bir hayal ilân eder. Yalnızca meta paradır. Ama şimdi her yerde şu çığlık: Yalnızca para metadır. Karacanın su peşinde koşması [sayfa 152] gibi, onun ruhu da para, o biricik servet peşinde nefes nefesedir.[100] Bunalım sırasında, metalarla onlann değer-biçimi, para arasındaki zıtlık, mutlak çelişki düzeyine yükselir. Bu gibi durumlarda,para hangi biçimde görünürse görünsün hiç önemi yoktur. Ödemeler ister altın ile ister banknot gibi kredi parasıyla yapılsın, para kıtlığı devam eder.[101]

Eğer şimdi belli bir dönemde dolaşımdaki paranın toplam mik-tannı gözönünde tutacak olursak, dolaşım ve ödeme aracının verilen devinme hızının, gerçekleşebilecek fiyatların toplamı, artı, günü gelmiş ödemelerin toplamı, eksi, birbirini götüren ödemeler, son olarak, eksi,

[99] Metinde işaret edilen para bunalımı, her genel bunalımın bir aşaması olarak, kendilerine gene para bunalımı adı verilen, ama kendi başlarına ortaya çıkabilen ve böylece ticaret ve sanayi üzerinde ancak dolaylı bir etki yapan özel tür bunalımlardan açıkça ayırdedilmelidir. Bu bunalımlar, para sermayesi ekseni etrafında döndüğü için, doğrudan doğruya hareket alanı da, bu sermaye, yani bankalar, borsalar ve mali çevrelerdir.

ıoo "Kredi sisteminden birdenbire nakit sisteme geçilmesi, teorik olan korkuyu paniğe çevirir; ve dolaşım süreci içersinde aracılık yapan kimseler, kendi ekonomik ilişkilerindeki anlaşılması olanaksız gizem karşılığında ürperirler." (Kari Marx, *l.c,* s. 126. *[Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 189.]) "Yoksullar boş dururlar, çünkü zenginlerin elinde bunları çalıştıracak para yoktur, oysa yiyecek ve giyecek sağlamakiçin, tıpkı eskiden olduğu kadar toprakları ve işçileri vardır;... ulusun gerçek zenginliği de budur, yoksa para değil." (John Bellers, *Proposals tor Raising a College of Indtustry,* Lond.1696, s. 3. 4.)

[101] Böyle bir zamanın "amis du commerce" ["ticaret dostları" -ç.] tarafından nasıl sömürüldüğünü aşağıdaki pasaj göstermektedir: "Bir seferinde" (1839 yılında)(o kentin) "yaşlı tamahkâr bir bankeri, özel odasında oturduğu masanın kapağınıkaldırdı ve bir

dostuna bir tomar banknotu gösterdi; 600.000 sterlin olduğunu büyük bir zevkle söylediği bu paralar, para sıkıntısı yaratmak için burada tutuluyordu ve aynı gün saat üçten sonra hepsi de piyasaya sürülecekti." (|H. Roy,] *The Theory of Exchanges. The Bank Charter Actof1844,* Lond. 1864, s. 81.) Yarı resmi hükümet organı *The Observer* gazetesinde, 24 Nisan 1864 tarihinde şu paragraf yer alıyordu: "Banknot kıtlığı yaratmak için başvurulan yollar üzerine çok acayip söylentiler dolaşıyor... Böylesine hilelere başvurulduğunu kabul etmek her ne kadar kuşkulu görülse de, haberler öylesine yaygınlaşmıştır ki, üzerinde gerçekten durulmaya değer."

aynı sikke parçasının sıra ile dolaşım ve ödeme aracı olarak hizmet gördüğü devreler sayısı sonucuna eşit olduğunu görürüz. Bundan dolayı, fiyatlar ile devinme hızı ve ödemelerinin hacmi bilinmiş olsa bile, belirli bir sürede, diyeli m bir günde, dolaşımdaki para miktarı ile dolaşımdaki metalar kitlesi artık birbirine tekabül etmez. Çoktandır dolaşımdan çıkmış olan metaları temsil eden para, devinmesini sürdürür. Eşdeğeri para olan dolaşımdaki metalar ilerdeki bir tarihe dek sahnede görünmezler. Aynca, her gün sözleşmeye bağlanan borçlar ile aynı gün vadeleri gelen ödemeler tamamen kıyas kabul etmez niceliklerdir.[102]

[sayfa 153]

Kredi-para, ödeme aracı olarak paranın işlevinden doğrudan ortaya çıkar. Satınalınmış metalar için düzenlenen borç belgeleri, bu borç/ ların başkalarına devredilmesi amacıyla dolaşır. Öte yandan, kredi sis/ teminin gelişmesi ölçüsünde, ödeme aracı olarak paranın işlevi de büyür. Bu niteliği ile, kendine özgü çeşitli biçimlere girerek, büyük ticari alışverişler alanında kendi evindeymiş gibi hareket eder. Buna karşılık altın ve gümüş sikkeler perakende ticaret alanına sürülür.[103]

Meta üretimi kendisini yeterince yaygınlaştırınca, para, metaların dolaşım alanı ötesinde ödeme aracı olarak hizmet etmeye başlar. Bütün sözleşmelerin evrensel konusu olan meta halini alır.[104] Rantlar, vergiler

[102] Belli bir gün boyunca yapılmış bulunan satış ve sözleşmeler, o gün dolaşan para miktarını etkilemezler, ve ama çoğu durumlarda daha sonraki azçok uzak bir tarihte, dolaşımda olacak para miktarı üzerinde çok sayıda poliçe çekilmesine yolaçarlar.... Bugün verilen poliçeler ya da açılan krediler, sayıca, miktarca ya da sürece yarın veya daha sonra verilecek ya da açılacak olanlara herhangi bir benzerlik göstermezler; ayrıca, bugünkü poliçe ya da kredilerin bir çoğu vadeleri gelince, dahaönceki tarihlerde ne zaman ortaya çıktıkları belirsiz bir dizi alacak ve verecekle takas edilirler: 12, 6. 3 ya da 1 ay süreleri dolan alacak dereceleri büyük bir miktara ulaşabilirler." *(The Currency Theory Revieıued; in a Letter to the Scottish people. By a Banker in England,* Edinburgh 1845, s. 29, 30 *passim.)*

[103] Gerçek ticari işlemlerde ne kadar az hazır para kullanıldığını bir örnekle göstermek için Londra'nın en büyük kurumlarından birisinin yıllık gelir ve giderlerini gösteren tabloyu aşağıya alıyorum. 1856 yılındaki, milyonlarca sterline ulaşan ticari işlemler burada bir milyona indirgenmiştir:

Tahsilat (&)

Banker ve tüccarlardan alınmış vadeli poliçeler	533. 596
Bankerin vb. talebi üzerine ödenecek çekler	357. 715
Eyalet tahvilleri	9.627
İngiltere Bankası tahvilleri	68. 554
Altın	28. 089
Gümüş ve bakır	1.486
Posta havaleleri	933
Toplam	1.000.000

Ödemeler (&)

Vadeli poliçeler	302. 674
Londra bankerlerine ödenecek çekler	663. 672
İngiltere Bankası tahvilleri	22, 743
Altın	9.427
Gümüş ve bakır	1.484
Toplam	1.000.000

{Report form the Select Committee on the Bank Acts, July 1858, s. LXXJ.)

ve benzeri ödemeler, aynî ödemeler halinden çıkıp nakdi ödemelere dönüşürler. Bu dönüşümün, üretimin genel koşullanna ne ölçüde dayandığını, örneğin, Roma İmparatorluğunun, devlete yapılan bütün ödemelerin para olarak ödenmesi için yaptığı girişimin iki kez başarısızlıkla sonuçlanması çok iyi gösterir. Fransız tarım nüfusunun Louis XIV zamanındaki korkunç sefaleti, Boisguillebert, Marshal Vau-ban ve başkalarının açık bir dille yerdikleri bu sefalet, yalnız vergilerin yüksekliği [sayfa 154] yüzünden değil, aynî vergilerin nakdî vergilere çevrilmesi yüzünden de ileri gelmişti.[105] Öte yandan Asya'da devlet vergilerinin esasta aynî olarak ödenen rantlardan ibaret oluşu, doğal olay düzenliliği ile yeniden ortaya çıkan üretim koşullarına bağlıdır. Ve bu ödeme biçimi de eski üretim biçiminin devamını sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğunun ayakta kalmasının sırlanndan birisi de budur. Avrupa'nın Japonya'ya zorla kabul ettirdiği dış ticaret, aynî rant yerine nakdî rantın geçmesine yolaçarsa, bu, ülkenin örnek tarımının sonu olacaktır. Bu tarımın sürdürüldüğü dar ekonomik koşullar yokolup gidecektir.

Her ülkede yılın belli günleri törelerle, çeşitli büyük ve devamlı borçlann kapatılması günleri olarak kabul edilir. Bu tarihler, yeniden-üretim çarkındaki devrimlerin yaraşıra, mevsimlerle sıkı ilişki halindeki koşullara bağlıdır. Bunlar, aynı zamanda, vergiler, rantlar vb. gibi, me-taların dolaşımı ile doğrudan bağlantısı bulunmayan ödemelerin, tarihlerini de düzenler. Bütün ülkede bu tarihlere raslayan ödemeler için gerekli para miktan, ödeme aracı ekonomisinde dönemsel ama tamamen yapay bozukluklara yolaçar.[106]

Ödeme aracının devinme hızı yasasından şu sonuç çıkar ki, kaynağı ne olursa olsun, bütün dönemsel ödemeler için gerekli ödeme aracı miktarı, bu dönemlerin uzunluğu ile ters orantılıdır.[107] [sayfa 155]

[104] "Ticaret işlemleri öylesine bir değişikliğe uğramıştır ki, malın malla değişimi ya da mal teslimi ve kabulü şimdi yerini satışa ve ödemeye bırakmış bulunuyor ve bütün alışverişler şimdi para olarak bir fiyat üzerinde belirleniyor."G4n *Essay upon Public Credit,* 3.ed.,London 1710,s.8.)

105 "p_{ara} hgf şeyin celladı haline geldi." Maliye, "bu belgin uğursuzu elde etmek için, şeylerin ve malların korkunç bir yığınının buharlaştığı bir imbik"tir. "Para bütün insanlığa karşı savaş açmış bulunuyor." (Boisguillebert, *Dissertati on sur la nature des richesses, de 1 'argent et destributs,* edit. Daire, *"Economistes financiers"*, Paris 1843.1.1, s. 413, 419, 417, 418.)

[106] Mr. Craig, 1826 tarihli Avam Kamarası Komitesi önünde şöyle diyordu: "1824 yılında, Paskalya yortusu sonunda, Edinburgh bankalarında banknot talebi öylesine artmıştı ki, saat ll'de bunların elinde tek bir banknot kalmadı. Ödünç almak içinçevredeki bütün bankalara başvuruldu, ama boşuna; işlemlerin çoğu yalnızca makbuzlar ile yapılabildi; ama saat üç sıralarında, bütün banknotlar, çıkartıldıkları bankalara geri dönmüş bulunuyordu! Yalnızca elden ele geçmişlerdi. "Iskoçya'da ortalama efektif banknot dolaşımı, üç milyon sterlinden az olmakla birlikte, yılın belirli ödeme günlerinde, bankerlerin elinde bulunan ve hepsi aşağı yukarı 7.000.000 sterlin tutan banknotlar görev başına çağrılır. Bu gibi durumlarda banknotların tek ve belirli bir görevleri vardır ve bunu yerine getirir getirmez tekrar gene çıktıkları bankalara dönerler (Bkz: John Fullarton, *Regulation of Currencies,* 2. ed., Lond. 1845, s. 86, not.) Açıklamak için şunu belirtmek gerekir ki, İskoçya'da Fullarton'un yapıtının yayınlandığı tarihte, mevduatın çekilmesi, çekle değil, senetle oluyordu.

107 "Yılda, 40 milyonluk işlemi yürütmek durumu ortaya çıksa, ticaretin gerektirdiği devir ve dolaşımlar için bunun 6 milyonu" (altın) "yeter mi acaba?" sorusuna Petty her zamanki usta

Paranın ödeme aracı olarak gelişmesi, borçlanılmış miktarların ödenme tarihi için para biriktirilmesini gerektirir. Zenginliğe kavuşmanın belli bir yolu olarak para-yığma, uygar toplumun ilerlemesiyle ortadan kalkarken, ödeme aracı rezervlerinin oluşumu bu ilerlemeyle birlikte artar.

c. Evrensel Para

Para, iç dolaşım alanından çıktığı anda, orada büründüğü, fiyat-lann ölçütü, sikke, işaret ve değer simgesi gibi yerel giysilerinden soyunur ve ilk biçimi külçe haline döner. Dünya pazarları arasındaki ticarette, metaların değeri, evrensel olarak kabul edilebilecek biçimlerde ifade edilir. Bu nedenle, onlann bağımsız değer-biçimleri de, bu durumlarda, evrensel para biçiminde onların karşısına çıkarlar. Para, maddî biçimi aynı zamanda soyut insan emeğinin doğrudan doğruya toplumsal cisim-leşmiş biçimi olan meta niteliğini, tam anlamıyla, ancak dünya pazarlarında kazanır. Bu alandaki gerçek varoluş biçimi, onun düşünsel kavramına en uygun şekilde tekabül eder.

İç dolaşım alanında, ancak tek bir meta değer ölçüsü olarak hizmet etmekle para haline gelir. Dünya pazarlarında değerin çift ölçüsü hüküm sürer, altın ve gümüş.[108] [sayfa 156]

Dünya parası, evrensel ödeme aracı, evrensel satınalma aracı, ve her türlü servetin evrensel olarak kabul edilen somutlaşmış şekli gibi

haliyle karşılık verir: "Yanıtım evettir: 40 milyonluk bir toplam için, eğer devirler kısa vadeli ise, yani her cumartesi ücret alan ve borçlarını ödeyen yoksul zanaatçılar ile işçiler arasında olduğu gibi haftalık ise, bir milyonluk paranın 40/52'si bunun için yeterlidir; yok eğer devreler üçer yıllık ise, bizim kira ödeme ve vergi toplama âdetlerimiz gereğince 10 milyona gerek vardır. Bun un için, çeşitli süredeki ödemelerin genel olarak 1 ilâ 13 hafta arasında yapıldığını varsayarsak, 10 milyonun 40/52'ye eklenmesi gerekir ve bunun yarısı 5V2 milyon eder ki, 5V2 milyonumuz olursa yetecek demektir." (William Petty, *Political Anatomy of Ireland 1672,* Lond. 1691, s. 13,14.)

[108] Bir ülkenin bankalarının yedek fonlarının yalnızca ülke içinde dolaşımda bulunan değerli madenden meydana getirilmesini öngören yasaların saçmalığı buradan gelir. İngiltere Bankasının, kendi kendine yarattığı "tatlı güçlükler" çok ünlüdür. Altınve gümüşün nispi değer değişimlerinin büyük tarihsel dönemleri konusunda bkz: Kari Marx, *l.c,* s. 136 sq. [Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, s. 199 vd.] Sir RobertPeel, 1844 tarihli Banka Yasası ile, İngiltere Bankasına, altın mevcudunun dörtte-birini aşmamak üzere gümüş yedek fonu bulundurma ve külçe gümüş karşılığındabanknot çıkarma yetkisi vererek güçlüğü yenmeye çalıştı. Bu amaç için, gümüşün değeri, Londra piyasasındaki fiyatına göre takdir edildi. *{Dördüncü Almanca baskıya ek:* Bir kez daha kendimizi altın ile gümüşün nispî değerlerinde ciddi bir değişiklik döneminde buluyoruz. 25 yıl kadar önce, altın ile gümüşün nispi değerlerini ifade eden oran = 15'/2: 1 idi; şimdi aşağı yukarı = 22 : 1 ve gümüşün altına göre değeri de devamlı düşüyor. Bunun başlıca nedeni, her iki madenin üretim biçimindeki köklü değişikliklerdir. Altın, eskiden, hemen tamamen havanın etkisiyle ufalanmış taşların meydana getirdiği, içinde altın bulunan alüvyonlu toprakların yıkanması yoluyla elde edilirdi. Şimdi bu yöntem yetersiz hale gelmiş ve eski insanların çok iyi bildikleri, ama sonraları yalnızca ikinci derecede önem verilen altınlı kuars damarlarının doğrudan doğruya işlenmesi ile arka plana itilmiştir. (Diodorus, III, 12-14) (Diodor's, v. Sicilien, *Historische Bibliothek,* book III, 12-14. Stuttgart 1828, s. 258-261). Ayrıca, yalnız Kuzey Amerika ile Kayalık Dağların batı kesiminde zengin gümüş yatakları bulunmakla kalmamış, bu nedenlerle Meksika'daki gümüş madenlerinde, modern makinelerle yakıt taşınmasını kolaylaştıran demiryollarının döşenmesiyle, az masraflarla büyük ölçülerde ve gerçek anlamıyla gümüş madenciliği başlamıştır. Bununla birlikte, iki madenin kuars damarlarındaki bulunuş şekilleri arasında büyük

hizmet eder. Onun başlıca işlevi, uluslararası bakiyelerin tasfiyesinde ödeme aracı işlevidir. Merkantilistlerin "ticaret dengesi" sloganı, işte buradan gelir.[109] Altın ile gümüş, çeşitli uluslar arasındaki ürün değişiminde alışılagelen dengenin birdenbire bozulduğu dönemlerde, başlıca ve zorunlu uluslararası satınalma aracı olarak hizmet ederler. Ve ensonu, satınalma ya da ödemenin sözkonusu olmadığı, ama servetin bir ülkeden diğerine aktarılması gerektiği ve bu aktarmanın, ya dünya pazarının [sayfa 157] o andaki konumu, ya da güdülen özel amaçlar nedeniyle metalar biçiminde yapılmasının olanaksız olduğu durumlarda, bu, toplumsal servetin evrensel somutlaşmış şekli olarak hizmet eder.[110]

Her ülkenin iç dolaşım için bir para rezervine gereksinmesi olduğu gibi, dünya pazarlanndaki dış dolaşım için de böyle bir rezerve gereksinme vardır. Demek ki, para-yığmanın işlevleri, paranın kısmen iç dolaşım ve iç ödeme aracı işlevinden, kısmen de dünya parası olma işlevinden doğmuş oluyor.[111] Bu son işlev için, gerçek para-meta, gerçek altın ve

bir fark vardır. Altın saf halde olmakla birlikte, kuars damarları içersinde ufak zerrecikler halinde dağılmış durumdadır. Bunun için, kütle halindeki damarın bütünüyle parçalanması ve altının, ya yıkanıp ayıklanması ya da cıva ile temizlenmesi gerekir. Çoğu kez 1.000.000 gram kuarstan ancak

1-3 ya da nadiren 30-60 gram altın elde edilir. Gümüş saf halde pek seyrek bulunmakla birlikte özel kuars yataklarında raslanır ve damardan nispeten kolay ayrılır, çoğu kez de %40-90 gümüş içerir; ya da daha az miktarlarda bakırda, kurşunda işlenmeleri zaten kârlı olan diğer cevherlerde bulunur. Yalnızca bu açıklamadan da anlaşılmaktadır ki, altın üretimi için harcanan emek, artmış olduğu halde, gümüş üretimi için harcanan emekte bir azalma olmuştur ve bu durumda gümüşün değerinde de bir düşme görülmesi doğaldır. Bu değer düşmesi, eğer, bugün bile gümüş fiyatları yapay yollardan yüksek tutulmamış olsa, gümüş fiyatlarında daha fazla düşmelere yolaçabilirdi. Ama Amerika'nın zengin gümüş yatakları şimdiye kadar pek fazla işlenmemiş olduğu için bu madenin değerinin daha uzun zaman düşmeye devam edeceği tahmin olunur. Bundan daha büyük bir etmen de, her gün kullanılan lüks eşya için gümüşe olan talepte nispi bir azalma olması, bu gibi eşyaların artık kaplamalar ve alüminyum gibi madenlerle karşılanmasıdır. Uluslararası zorunlu bir kur ile gümüşün tekrar eski l:15'/2 oranının yükseltilebileceğini düşünen çifte maden ütopyacılığının buna göredeğerlendirilmesi yerinde olur. Gümüşün dünya pazarındaki para işlevini gitgide yitirmesi daha büyük bir olasılıktır. *-F.E.]*

[109] Ticaret bilançosunun altın ve gümüş olarak fazlalıkla kapanmasını uluslararası ticaretin amacı olarak gören merkantilist sistemin karşısında olanlar bile, dünya parasının görevlerini tamamen yanlış anlamışlardır. Ricardo örneğiyle, bunların dolaşım aracı miktarını düzenleyen yasalar hakkındaki yanlış düşüncelerin, değerli madenlerin uluslararası hareketleri konusunda aynı derecede hatalı düşüncesinde ne şekilde yansıdığını göstermiştim, *(l.c,* s. 15Os<7<7.) *[Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 2 23 vd..] Onun "Aleyhte bir ticaret bilançosu ancak para bolluğundan ileri gelir. ... Sikke ihracı, sikkenin ucuzlamasından dolayı olur ve bu, aleyhte bir bilançonun sonucu değil nedenidir." şeklindeki yanlış dogma daha önce Barbon'da görülür: "Ticaret bilançosu, eğer böyle bir şey varsa, paranın ülke dışına gönderilmesinin nedeni değildir; bu, değerli madenlerin her ülkedeki değerleri arasındaki farktan ileri gelmektedir." (N. Barbon, *l.c.*, s. 59-60.) MacCulloch, *The Literatüre of Political Economy: a classified catalogue,* Lond. 1845, adlı yapıtında bu öngörüsü nedeniyle Barbon'u över, ama "dolaşım ilkeleri"nin dayandığı saçma varsayımlara Barbon'un verdiği safça biçimlerin adını anmadan geçmeyi de ihmal etmez. Bu katologdaki gerçek eleştiri ve hatta dürüstlük yoksunluğu, para teorisi tarihine ayrılan bölümde doruğa ulaşır, çünkü MacCulloch; yapıtının bu bölümünde, *"facile princeps argentariorum"* ["para âleminin ünlü lideri" -ç.] adını verdiği Lord Overstone'a dalkavukluk etmektedir.

[110] Örneğin, sübvansiyonlarda, savaşları yürütmek ya da bankaları yeniden nakit ödemeler yapabilecek duruma getirmek için vb. yapılan ikrazlarda, değer, başka hiç bir şekilde değil, para şeklinde isteniyor olabilir.

[111] "Madeni para ile ödeme yapan ülkelerde para-yığma mekanizmasının, genel dolaşımdan gelen herhangi hissedilir bir yardım olmaksızın, uluslararası dengeleşmede gerekli her görevi

gümüş gereklidir. Bu nedenle, Sir James Steuart, altın ile gümüşe, bunları, salt yerel temsilcilerinden ayırdetmek için "dünya parası" demektedir.

Altın ile gümüşün akımı iki yönlüdür. Bir yandan, kaynağından çıkarak yeryüzünün bütün pazarlanna yayılır, çeşitli ulusal dolaşım alanlarında farklı ölçülerde emilir, dolaşım kanallarını doldurur, altın ve gümüş sikkelerin aşınmalarının yerine geçer, lüks eşyalara malzeme olur, para-yığma şeklinde donar.[112] Bu ilk akım, metalarda gerçekleşmiş emekleri, altın ve gümüş üreten ülkelerin değerli madenlerde somutlaşan emekleriyle değişmeleri ile başlar. Öte yandan, altın ile gümüş, çeşitli ülkelerin dolaşım alanlarında durmadan bir ileri bir geri akar, ve bu akımın hareketi, kambiyo kurlarındaki bitmez tükenmez dalgalanmalara bağlldır.[113] [sayfa 158]

Burjuva üretim biçiminin belli bir boyuta ulaştığı ülkeler, bankaların kasa dairelerinde biriken altın ve gümüş miktarını, kendilerine özgü işlevleri, gereği gibi yerine getirebilecekleri asgari ölçüde tutabilmek için sınırlandırırlar.[114] Birikmiş bu miktarların ortalama düzeylerinin üzerine göze batacak derecede çıkmaları bazı istisnalar dışında meta dolaşımındaki bir durgunluğun, başkalaşımlarındaki düzenli akışta kesintinin bir belirtisidir.[115] [sayfa 159]

yerine getirmede, yıkıcı bir yabancı istilânın felaketli sonuçlarından kurtulmaya çalışan Fransa'nın, 27 ay gibi bir sürede müttefik devletlere, sırtına yüklenmiş bulunan yaklaşık 20 milyonluk tazminatı, hem de büyük kısmını madeni para olarak, ülke içi para dolaşımında hissedilir bir daralma ya da bozulma ve hatta kambiyosunda kaygı verici herhangi bir dalgalanma olmaksızın, ödeyebilme kolaylığından daha inandırıcı bir kanıt gerçekten olamaz." (Fullarton, *l.c,* s, 141.) *{Dördüncü Almanca baskıya ek:* Bundan daha da çarpıcı bir örnek, gene aynı Fransa'nın, 1871-73 arasında, 30 ay içersinde bundan on kez daha fazla bir savaş tazminatını, gene büyük bir kısmı madeni para olmak üzere ödeyebilmesiyle karşımıza çıkar. *-F.E.]*

[112] "Para, ülkeler arasında, gereksinmeleri oranında dağılır... ve daima ürünlerin para kılığına bürünmesiyle olur." (Le Trosne, *l.c,* s. 916.) "Sürekli altın ve gümüş veren maden ocakları, her ulusa gerekli miktarın sağlanmasına yetecek kadarını vermiş olurlar." (J. Vanderlint, *l.c,* s. 40.)

[113] "Kambiyo kurları, her hafta yükselir ve düşer, ve yılın bazı belirli zamanlarında bir ulusun zararına yükselirler ve başka zamanlarda ise bu yükseliş tam tersine sonuç verir." (N. Barbon, *l.c, s.* 39.)

[114] Bu çeşitli işlevlerin, altın ile gümüşün, banknotların konversiyonu için bir fon olarak da iş görmeleri halinde birbirleriyle tehlikeli çatışmalara düşmeleri olasılığı vardır.

[115] "Para iç ticaret için mutlak zorunlu bir şey olmaktan daha fazla, ölü bir sermaye demektir... ve onu bulunduran ülkeye, ihraç ve ithal edilmesi dışında hiç bir kâr sağlamaz." (John Bellers, *Essays,* s. 13.) "Elimizde çok fazla sikke olursa ne olur? En ağırlarını eritir ve altın ya da gümüşten görkemli tabaklar, vazolar ya da eşyalar yapabiliriz; ya da gereksinme duyulan ya da istenilen yerlere meta olarakgönderebiliriz." (W. Petty, *Quantulumcunque,* s. 39.) "Para, devlet gövdesinde yağdan başka bir şey değildir, bunun için fazlası çevikliğini önlediği gibi azı da onu hasta eder... yağın, kasların hareketini sağlaması, besin yetersizliğini tamamlaması, boşlukları doldurması ve bedeni güzelleştirmesi gibi; para da, devletin hareketini kolaylaştırır, ülkede kıtlık olunca dışarıdan onu besler; hesapları öder... ve her şeyi güzelleştirir; hele özellikle ona bolca sahip olan kişileri." (W. Petty, *Political Anatomy oflreland,* s.14,15.)

İKİNCİ KISIM **PARANIN SERMAYEYE DÖNÜŞÜMÜ**

DÖRDÜNCÜ BOLUM SERMAYENİN GENEL FORMÜLÜ

META dolaşımı, sermayenin çıkış noktasıdır. Meta üretimi dolaşımı ve ticaret denen daha gelişmiş dolaşım biçimi, sermayenin doğup büyüdüğü tarihsel temeli oluştururlar. 16. yüzyılda dünyayı saran ticaret ile yeryüzüne yayılan pazar, sermayenin modern tarihinin başlangıcı olmuştur.

Meta dolaşımının maddi özünü, yani çeşitli kullanım-değerleri-nin değişimini bir yana bırakır ve yalnızca bu dolaşım sürecinin yarattığı ekonomik şekilleri dikkate alırsak, bunun sonal sonucunun para olduğunu görürüz: meta dolaşımının bu son ürünü, sermayenin göründüğü ilk biçimidir.

Tarih açısından sermaye, toprak mülkiyetinin tersine, her zaman başlangıçta para biçimini alıyor; paradan oluşan servet, tüccar ve tefeci sermayesi olarak ortaya çıkıyor.[1] Ne var ki, sermayenin ilk ortaya çıkış biçiminin para olduğunu keşfetmek için, [sayfa i6oı sermayenin kökenine

[1] Toprak mülkiyetinden gelen ve kişisel efendilik ve serflik ilişkilerine dayanan güç ile paranın sağladığı kişisel olmayan güç arasındaki karşıtlığı iki Fransız atasözü pek güzel ifade eder, *"Nulle terre şans seigneur"* ["Efendisiz toprak olmaz"] ve *"L'argent n'a pas de maitre"* ["Paranın efendisi yoktur"].

kadar inmemize hiç de gerek yoktur. Bunu her gün kendi gözümüzle görüyoruz. Her yeni sermaye, başlangıçta sahneye, yani pazara, ister meta, ister emek ya da ister para piyasasına, günümüzde bile, belirli bir süreçle sermayeye dönüşeceği para biçiminde çıkıyor.

Para ile, yani yalnızca para ile sermaye olan para arasındaki gözümüze çarpan ilk fark, dolaşımın biçimlerindeki aynlıktan başka bir şey değildir.

Metaın en basit dolaşım biçimi M-P-M, metaın paraya dönüşmesi, ve paranın gerisin geriye meta haline gelmesidir; ya da satınal-mak için satmaktır. Ama, bu biçimin yanısıra ondan tamamen farklı başka bir biçim görüyoruz: P-M-P, paranın metaya dönüşümü ve tekrar para halini alışı; ya da satmak için satınalmak. Bu ikinci biçimde dolaşımını tamamlayan para, böylece sermayeye dönüşür, sermaye halini alır, ve zaten aslında sermaye olma özelliğindedir.

Şimdi P-M-P devresini biraz daha yakından inceleyelim. Bu da, öteki gibi, iki karşıt evreyi kapsar. İlk evrede, P-M, ya da satınalmada, para, metaya dönüşmüştür. İkinci evrede, M-P, ya da satışla meta, tekrar para halini almıştır. Bu iki evrenin birleşmesi, paranın bir meta ile ve aynı metaın tekrar parayla değişildiği tek bir hareket meydana getirir; burada meta, satılmak için satınalınmıştır, ya da satınalma ile satma arasındaki biçim farkını bir yana bırakırsak, metaın para ile, ve ardından paranın meta ile satınalındığını söyleyebiliriz.[2] Sürecin evrelerinin yokolduğu sonuç, paranın parayla değişilmesi, P-P'dir. 2.000 libre pamuğu 100 sterline alırsam ve 2.000 libre pamuğu 110 sterline yeniden satarsam, aslında 100 sterlini 110 sterlinle, parayı para ile değişmiş olurum.

Bu yolla, şimdi, birbirine eşit iki miktar para, 100 sterlin ile 100 sterlin, birbiriyle değişilmek istense, açıktır ki, P-M-P devresi, saçma ve anlamsız bir şey olurdu. Cimrinin uyguladığı plan daha sade ve daha güvenliydi; 100 sterlinini dolaşımın tehlikesine atacağına, ona sıkı sıkıya sanlıyordu. Öte yandan, tüccar 100 [sayfa i6ii sterline aldığı pamuğu, ister 110 sterline, ister 100, ve hatta ister 50 sterline satsın, onun parası, tahıl satarak elde ettiği parayla kendisine elbise satınalan köylünün parasının hareketinden nitelik ve ilk hareket yönünden tamamen farklıdır. Bunun için, bizim, ilkönce, P-M-P ile M-P-M dolaşım biçimleri arasındaki ayırdedici niteliği incelememiz gerekir; böylece yalnızca biçim farklarının ardında yatan gerçek durum da ortaya çıkmış olur.

Öyleyse ilkin iki biçimin ortak yanlannı görelim.

Her iki dolaşım da, aynı iki karşıt evreye ayrılabilir: M-P, satış, ve P-M, satınalma. Her iki evrede de aynı maddi öğeler, meta ve para, ve aynı ekonomik dramatis personae alıcı ve satıcı, birbirleriyle karşı karşıya

[2] "Para ile metalar ve metalar ile para satınalınır." (Mercier de la Riviere, *L'ordre naturel et essentiell des societes politigues,* s. 543.)

gelirler. Her dolaşım, aynı iki karşıt aşamanın birliğidir, ve her iki durumda da bu birlik, alışverişe dahil olan üç ayn tarafın işlemleri ile meydana gelir: bunlardan birisi yalnızca satar, öteki yalnızca satınalır, üçüncüsü ise hem satınalır hem satar.

Bununla birlikte, M-P-M ile P-M-P devrelerini birbirinden ayıran başlıca şey, iki evrenin ardarda geliş sırasının tersine çevrilmiş olmalarıdır. Basit meta dolaşımı, bir satış ile başlar ve bir satınalma ile sona erer, oysa paranın sermaye olara dolaşımı bir satınalma ile başlar ve satışla sona erer. Bir durumda, hem çıkış noktası, hem amaç, metadır, ötekinde paradır. İlk biçimde hareketi meydana getiren paradır, ikincide metadır.

M-P-M devresinde para, sonunda kullanım-değeri olarak hizmet eden bir metaya dönüşür, büsbütün harcanmış olur. Tersine dönmüş biçim olan P-M-P'de, tersine, alıcı, sonra da satıcı olarak parayı yeniden ele geçirmek üzere elden çıkartır. Meta satınalmakla parayı dolaşıma sokar, aynı metaı satarak parayı tekrar çeker. Parayı elden çıkartır, ama bunu, tekrar ele geçirmek gibi kurnazca bir amaçla yapar. Demek ki, para harcanmamış oluyor, yalnızca sürülmüş oluyor.[3] M-P-M biçiminde aynı para parçası iki kez yer değiştirir. Satıcı, onu alıcıdan alır, başka bir satıcıya öder. Tam dolaşım, meta için paranın alınması ile başlar ve başka meta için para ödemekle son erer. P-M-P devresinde ise durum tersinedir, [sayfa i62]

Burada iki kez yer değiştiren şey, para değil metadır. Alıcı, onu satıcının elinden alır ve başka bir alıcıya devreder. Tıpkı basit meta dolaşımında aynı para parçasının iki kez yer değiştirerek bir erden diğerine geçmesini sağlıyorsa, burada da aynı metaın iki kez yer değiştirmesi, paranın ilk çıkış noktasına dönmesini sağlıyor.

Bu geri dönüş, kendisi için ödenenden daha fazlasına satılan metaya bağlı değildir. Bu durum, ancak geriye dönen paranın miktarını etkiler. Geriye dönüş, satınalınan meta satılır satılmaz, bir başka deyişle, P-M-P devresi tamamlanır tamamlanmaz olur. Burada, paranın sermaye olarak dolaşımı ile salt para olarak dolaşımı arasındaki fark açıkça görülür.

Bir metaın satışı ile ele geçen para, bir başkasının alınmasıyla elden çıkar çıkmaz M-P-M devresi tamamlanmış olur.

Bununla birlikte, eğer para, tekrar çıkış noktasına dönüyorsa, bu, ancak işlemin yenilenmesi ya da yinelenmesi ile olur. Eğer bir kile buğdayı 3 sterline satarsam ve bu 3 sterlinle elbise alırsam, benim yönümden bu para harcanıp bitmiştir. Artık o, elbise tüccarına aittir. Hem şimdi, ikinci bir kile buğday daha satarsam, para bana gelir, ama bu ilk alışverişin sonucu değil, onun yinelenmesinin sonucudur. Bu ikinci

[3] "Bir şey tekrar satmak için satınalınmışsa, kullanılan meblağa para denir: tekrar satmak için satınalınmamış ise, bu, meblağa harcanmıştır denebilin." (James Steuart, *MVorks ete,* edited by General Sir James Steuart, yazarın oğlu, Lond. 1805, v. 1., s. 274.)

alışverişi yeni bir satınalmayla tamamlar tamamlamaz, para tek-rar elimden çıkar. Bu nedenle, M-P-M devresinde paranın harcanması ile paranın geri dönüşü arasında hiç bir ilgi yoktur. Öte yandan, P-M-P devresinde paranın dönüşü, harcanış şekli ile koşullanmıştır. Bu dönüş olmaksızın, tamamlayıcı ve sonal aşamanın, yani satışın bulunmaması nedeniyle bu işlem noksan kalmış ya da süreç kesintiye uğramış ve tamamlanmamıştır.

M-P-M devresi, bir meta ile başlar ve, dolaşımdan çıkıp tüketim alanına giren başka bir meta ile sona erer. Tüketim, gereksinmelerin karşılanması, tek sözcükle kullanım-değeri, bu devrenin sonu ve amacıdır. P-M-P devresi, tersine, parayla başlar, parayla biter. Bunun için, onu harekete getiren şey, onu çeken amaç, yalnızca değişim değildir.

Metaın basit dolaşımında, devrenin iki ucunda da aynı ekonomik biçim vardır. Bunlann her ikisi de meta, ve eşit değerde metadır. Ama bunlar, aynı zamanda, örneğin buğday ve giyside olduğu gibi, farklı nitelikte kullanım-değerleridir. Ürünlerin, toplum emeğinin cisimleştiği farklı maddelerin değişimi, burada [sayfa 163] hareketin temelini oluşturur. P-M-P dolaşımında durum farklıdır; salt bir yineleme olduğu için ilk bakışta amaçsız gibi görünür. Her iki uçta da aynı ekonomik biçim vardır. İkisi de paradır ve bu nedenle nitelikçe farklı kullanım-değerleri değildir; çünkü para, özel kullanım-değerlerinin içinde kaybolduğu metaların dönüşmüş biçiminden başka bir şey değildir. 100 sterlini pamuk ile değişmek ve ardından tekrar aynı pamuğu 100 sterlinle değişmek, parayı parayla, aynı şeyi aynı şeyle değişmenin yalnızca dolaylı bir yoludur ve, saçma olduğu kadar amaçsız bir işlem gibi görünür.[4] Para miktarı, birbirlerinden ancak büyüklükleri ile ayırde-dile-bilir. Demek ki, P-M-P sürecinin özelliği ve eğilimi, her ikisi de para olduğu için, uçlan arasındaki herhangi bir nitel farktan değil, yalnız bunlann nicel farklannda ileri geliyor. Dolaşımdan, sonuçta, başlangıçta konulduğundan daha fazla çekilmiş oluyor. 100 sterline alınan pamuk, belki

[4] Mercier de la Riviere, merkantilistlere, "Para, para ile değişilmez" diyor. (/.c, s. 486.) "Ticaret" ve "spekülasyon" konularını *ex professo* inceleyen bir yapıtta şunlar söylenmektedir: "Bütün ticaret, farklı türden şeylerin değişilmesinden ibarettir; sağlanan avantaj (tüccara mı?) bu farktan ileri gelir. Bir libre ekmeği bir libre ekmekle değişmek... hiç bir avantaj sağlamayabilir, ... ticaretin yalnızca para ile değişimi demek olan kumara karşılık avantajlı olması bundandır." (Th. Corbet, *An Inquiry into the Causes and Modes of the MVealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained,* Lond. 1841, s. 5.) Corbet, P-P'nin, paranın para ile değişiminin, yalnız tüccar sermayesinin değil bütün sermayenin karakteristik dolaşım şekli olduğunu görmemekle birlikte, hiç değilse bu şeklin kumar ve bir tür ticaret olan spekülasyonda ortak bir şekil olduğunu kabul etmektedir; ama arkasından MacCulloch gelir ve satmak için satınalmanın spekülasyon olduğunu keşfeder ve böylece spekülasyon ile ticaret arasındaki fark kaybolur gider. "Bir kimsenin, satmak için bir ürünü satınaldığı her işlem aslında bir spekülasyondur." (MacCulloch, *A Dictionary Practical ete. ofCommerce,* Lond. 1847, s. 1.009.) Amsterdam Borsası Pindari Pinto, daha büyük bir saflıkla şöyle der: "Ticaret bir kumardır"; (bu, Lock'tan alınmıştır) "ve dilenciler ile oynanırsa hiç bir şey kazandırmaz. Uzun bir süre herkesin elindeki alınmış olsaydı, oyuna tekrar başlayabilmek için bu kârın büyük bir kısmının isteyerek geriye verilmesi gerekirdi." (Pinto, *Trake de la Circulation et du Credit,* Amsterdam 1771, s. 231.)

de 100+10 ya da 110 sterline tekrar satılıyor. Bu sürecin doğru biçimi, bu nedenle, P-M-P"dür ki, burada P' = P + AP = ilk sürülen para, artı, bir fazlalık. İşte ilk değerinin üstünde bu artışa ya da fazlalığa ben "artı-değer" diyorum. Başlangıçta sürülen değer, demek ki, do-laşımda ilk haliyle kalmak şöyle dursun, kendisine bir artı-değer katar ya da kendisini çoğaltır. İşte onu sermayeye çeviren şey, bu harekettir.

Kuşkusuz, M-P-M devresindeki iki uç, M-M, diyelim buğday ile giysi, pekâlâ farklı değerin farklı niceliklerini temsil edebilirler. Çiftçi buğdayını değerinin üzerinde satabilir ya da giysiyi [sayfa *m]* değerinin altında satınalabilir.. Ya da giysi tüccarı tarafından "kazıklanabilir". Böyle de olsa, incelediğimiz dolaşım biçiminde bu gibi değer farkları tamamen raslansaldır. Buğday ile giysinin eşdeğer olmaları gerçeği, P-M-P devresinde olduğu gibi süreci anlamsız hale getirmez. Değerlerinin eşdeğerlikleri burada, daha çok, sürecin normal gidişinin zorunlu bir koşuludur.

Satınalmak için satmak işinin yinelenmesi ya da, yenilenmesi, bu hareketin amacıyla, yani tüketim ya da belirli gereksinmelerin karşılanmasıyla sınırlıdır; bu sonal amaç, dolaşım alanının dışında kalır. Ama satmak için tersine, aynı şeyle, parayla, değişim-değeriyle başlar, aynı şeyle bitiririz; ve böylece hareket bitmez tükenmez hale gelir. Kuşkusuz, P, P + AP olur, 100 sterlin 110 sterlin olur. Ama yalnız onlann nitel yanlarına bakıldığında, 110 sterlin, 100 sterlinin aynısıdır, yani paradır, ve miktar yönünden ele alınırsa, 110 sterlin de 100 sterlin gibi belirli ve sınırlı bir değer toplamıdır. Eğer şimdi

110 sterlin para olarak harcanırsa, rolünü bırakmış olur; artık sermaye değildir. Dolaşımdan çekilirse yığılmış para halinde donup kalır, ve bu durumda kıyamete kadar beklese bir kuruş bile artmaz. Öyleyse, değerin genişlemesi bir kez amaç edinilirse, 100 sterlinin olduğu gibi, 110 sterlinin de değerinin artması için aynı neden sözonusudur; her ikisi de, nicel artışla mutlak servete mümkün olduğu kadar yaklaşmak için değişim-değerlerinin sınırlı ifadesinden başka bir şey olmamalan nedeniyle aynı amaca yönelmişlerdir. Başlangıçta sürülen 100 sterlin, daha sonra dolaşım sırasında kendisine eklenen 10 sterlinlik artı-değerden geçici olarak farklıymış gibi görünür, ama bu fark derhal kaybolur. Sürecin sonunda, bir elimizle ilk 100 sterlini, öteki elimizle artı-değer olan 10 sterlin almayız. Biz, yalnızca, çoğalma sürecine başlamak için ilk 100 sterlinin sahip olduğu aynı koşullara ve uygunluğa sahip olan 110 sterlinlik bir değer elde ederiz. Para, hareketini, ancak yeniden başlamak üzere sona erdirir.[5] Bu nedenle, bir satınalma ve dolayısıyla bir satma ile tamamlanan her tek tek

[5] "... sermaye bir kez daha başlangıç sermayesi ve kâr -... pratikte, kâr, derhal sermaye ile birleştirilir ve onunla birlikte harekete geçirilir- olarak bölünür." (F. Engels, "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie" *Deutsch-Französische Jahrbücher, Herausgegeben von Arnold Ruge und Kari Marx,* Paris 1844, s. 99. ["Bir Ekonomi Politik Eleştirisi Denemesi", *1844 ElyazmalarinAa,* s. 414-415.])

dolaşımın sonal sonucu, bizzat yeni bir dolaşımın çıkış noktasını meydana getirir. Metalann basit dolaşımı -satınalmak için satmak-, dolaşımla bağıntısı olmayan, bir amacı yerine [sayfa i65] getirmek, yani kullanım-değerlerine sahip olmak, gereksinmeleri gidermek yoludur. Oysa paranın sermaye olarak dolaşımı, tersine, kendi başına bir amaçtır, çünkü değerin büyümesi ancak bu hareketin sürekli yenilenmesiyle olur. Bu yüzden, sermayenin hareketinin sınırı yoktur.[6]

Bu hareketin bilinçli temsilcisi olarak para sahibi, kapitalist haline gelir. Kişiliği, ya da daha doğrusu cüzdanı, paranın yola çıktığı ve dönüp dolaşıp geldiği noktadır. P-M-P dolaşımının nesnel ya da esas kaynağı olan değerin büyümesi, kapitalistin öznel amacı halini alır; gitgide daha fazla soyut servete sahip olma faaliyetlerinin tek dürtüsü haline geldiği ölçüde o, bir kapitalist olarak, yani bir kişiliğe bürünmüş, bilinç ve iradeye sahip sermaye olarak işlev yapar. Kullanım-değerine, bunun için, kapitalistin gerçek amacı gözüyle bakılmaması gerekir;[7] tek bir alışverişteki kân için de aynı şey geçerlidir. Onun biricik amacı kâr etmenin, durup dinlenmeyen, bitip tükenmeyen sürecidir.[8] Bu [sayfa 166] sınırsız zenginlik hırsı, bu değişim-değeri avcılığı[9] tutkusu, kapitalist

[6] Aristoteles, ekonomik'i krematistik'in karşısına koyar. Ve ilkinden hareket eder. İnsanın geçimini kazanma sanatı olduğu sürece, varolmak için gerekli ve, ya ev idaresi için ya da devlet için yararlı nesnelerin sağlanması ile sınırlıdır. "Gerçek zenginlik (o alhdinoz ploutoz) bu gibi kullanım-değerlerinden meydana gelir; çünkü, yaşamı, tatlı ve hoş hale getiren bu türlü şeylerin sahip olunabilecek miktarı sınırsız değildir. Bununla birlikte, tercihan ve doğru olarak krematistik diyebileceğimiz ikinci tür bir sahip olma şekli daha vardır ve bu durumda zenginliğe de, sahip olunan şeylere de hiç bir sınır yokmuş gibi görünür. Ticaret ("hk aphlikh" tam karşılığı, perakende ticarettir ve Aristoteles, kullanım-değeri egemen olduğu için bu tür ticareti alıyor) niteliği gereği krematistik'e girmez, çünkü, değişim, burada, onların (alıcı ile satıcının) kendileri için gerekli şeyler üzerinde olur." Burada da Aristoteles, ticaretin ilk şeklinin trampa olduğunu ama bunun gelişmesiyle de para gereğinin ortaya çıkışını gösterir. Paranın bulunması üzerine, trampanın zorunlu olarak kaphlikh meta ticareti şeklinde gelişmesi ve bunun da başlangıçtaki eğilimin tersine krematistik, yani servet toplama sanatı haline gelmesi gerekir. Şimdi krema-tistik, ekonomik'ten şu şekilde ayrılır, "Krematistik'te dolaşım, zenginliğin kaynağıdır (poihtikh crhmatvvn ... dia crhmatvvn metabolhz). Ve o paranın etrafında dolanır görünür, çünkü para, bu tip dolaşımın hem başlangıcı hem de sonudur (to gar nomisma stoiceion kai peraz thz allaghz estin). Bu nedenle, krematistik'in peşinde koştuğu zenginlik de sınırsızdır. Bir amaca araçlık etmeyen, ama kendi başına amaç olan her sanatın, her an bu amaca biraz daha yaklaşma peşinde olması nedeniyle, erekleri yönünden sınırsız olmalarına karşın, bir amaca ulaşmak için araç kullanan sanatların, bizzat ereğin kendisine bir sınır cismesi sonucu, sınırsız olmaması gibi, krematistik için de, amaçları yönünden hiç bir sınır mevcut değildir ve bu amaçlar mutlak zenginliktir. Krematistik'in değil ama ekonomik'in bir sınırı vardır ... ikincinin amacı paradan başka bir şeydir, birincinin amacı ise paranın çoğaltılmasıdır. ... Birbiri üzerine gelen bu iki biçimin b.rbirine karıştırılması, bazı kimselerin, paranın sonsuz bir şekilde muhafaza edilmsi ve çoğaltılması işini, ekonomik'in ereği ve amacı saymalarına yolaçmıştır." (Aristoteles, *De Republica,* edit. Bekker, lib. 1, c. 8 ve *9passim.)*

[7] "Metalar" (burada kullanım-değerleri anlamında kullanılmıştır) "ticaret yapan kapitalistin son amacı değildir, onun son amacı paradır." (Th. Chalrners, *On Politic. Econ. ete,* 2. edit.. Glasgow 1832, s. 165, 166.)

[8] "Tüccar halen elde ettiği kârı az bulmuyorsa da, gözü, daha ilerde elde edeceği kârdadır." (A. Genovesi, *Lezioni di Economia çivile,* (1765), Custodi'nin İtalyan İktisatçıları baskısı. Parte Moderna, t. VIII. s. 139.)

[9] "Bitip tükenmez kâr tutkusu, auri *sacra* fames [altına duyulan lanetli hırs. -ç.] kapitaliste

ile cimride ortak bir yandır; ne var ki, cimri, çılgın bir kapitalist olduğu halde, kapitalist akıllı bir cimridir. Cimrinin parasını dolaşımdan çekmek suretiyle sonu gelmez değişim-değeri biriktirme[10] amacını, ondan daha akıllı ve kurnaz kapitalist, parayı tekrar tekrar dolaşıma sokmak suretiyle gerçekleştirir.[11]

Bağımsız biçim, yani basit dolaşım durumunda meta değerinin büründüğü para-biçimi, yalnız tek bir amaca, yani metaların değişimine hizmet eder ve hareketin sonunda ortadan kaybolur. Öte yandan, P-M-P dolaşımında, para da, meta da, yalnızca değerin kendi çeşitli varlık biçimlerini temsil ederler; bunlardan para, değerin genel biçimini, meta ise, özel, ya da deyim yerindeyse kılık değiştirmiş biçimini temsil eder.[12] Hiç kaybolmadan sürekli olarak biçimden biçime girer ve böylece otomatik olarak etkin bir nitelik kazanır. Eğer şimdi de, biz, kendiliğinden büyüyen değerin yaşama seyrinde ardarda girdiği iki farklı biçimin herbirini sırasıyla ele alırsak, şu iki önermeye vannz: sermaye paradır: sermaye metadır.[13] Ama gerçekte değer, burada bir sürecin etkin etmenidir; bir yandan durmadan

sırasıyla para ve meta biçimlerine girerken, aynı zamanda da, kendi büyüklüğünü değiştirir, artı-değeri üzerinden atarak kendini farklılaştınr; bir başka deyişle, başlangıçtaki değer kendiliğinden büyür. Çünkü kendisine artı-değer kattığı hareket, kendi hareketi olduğu için de, büyümesi, otomatik büyümedir. Değer olması nedeniyle, kendisine değer katabilecek gizli bir nitelik kazanmış oluyor. Canlı [sayfa i67] döller yavruluyor, ya da hiç değilse altın yumurtalar yumurtluyor.

Değer bu yüzden, böyle bir süreçte etkin bir etmen olur, ve bazan para, bazan meta biçimine girer, ama bütün bu değişiklikler boyunca kendisini korurken ve genişlerken her zaman kimliğinin saptanabileceği bağımsız bir biçime sahip olması gerekir. İşte bu biçime, o, ancak para biçiminde sahip olabiliyor. Değer, her kendiliğinden doğuşuna para-biçimi altında başlar, sona erer ve yeniden başlar. İşe 100 sterlin olarak başlamıştı, şimdi 110 sterlindir vb.. Ama paranın kendisi, değerin iki biçiminden yalnızca bir tanesidir. Meta biçimine girmedikçe, para,

daima yol gösterecektir." (MacCulloch, *The Principles of Polit. Econ.,* Lond. 1830, s. 179.) Bu görüş aynı MacCulloch ve benzerlerini, teorik güçlük çektikleri zaman, örneğin, aşırı üretim gibi sorunlarda, aynı kapitalisti, tek amacı kullanım-değeri olan ve hatta kendisinden çizme, şapka, yumurta, basma ve diğer çok bilinen türden kullanım-değerleri için doyumsuz bir açlık duygusu gelişen ahlaklı bir yurttaşa dönüştümekten kuşkusuz alokoyamaz.

[10] "Svvzein" [kurtarmak, -ç.]. para-yığma için kullanılan karakteristik bir Grek terimidir. İngilizcede de, to save fiilinin gene iki anlamı vardır: kurtarmak ve biriktirmek.

[11] "Şeyler oluş halinde iken sahip olmadıkları sonsuzluğa, dolaşımda sahip olurlar." (Galiani, |/.c.,s. 156].)

[12] *"Ce n'est pas lamatiere qui faitle capital, mais la valeur de ces matieres."* ["Sermayeyi meydana getiren madde değil, bu maddenin değeridir." -ç.] (J. B. Say, *,Troite d'Econ. Polit.,* 3. ed.. Paris 1817, t. II., s. 429.)

[13] "Nesnelerin üretiminde kullanılan dolaşım aracı (!)... sermayedir." (Macleod, *The Theory and Practice of Banking,* Lond. 1855. v. I. eh. 1. s. 55.) "Sermaye metadır." (James Mili, *Ele-mentsofPolit.Econ.,* Lond. 1821. s. 74.)

sermayeye dönüşmez. Ama burada, para ile meta arasında, para yığmada olduğu gibi bir uzlaşmaz karşıtlık yoktur. Kapitalist, bütün me-taların, ne denli çirkin görünse de, ne denli pis koksa da, imanda ve gerçekte para olduğunu, gerçekten sünnetli Yahudi olduğunu çok iyi bilir; üstelik bu, paradan para yapan harika araçtır.

Basit dolaşımda, P-M-P biçiminde, metaların değeri, en fazla, kullanım-değerlerinden bağımsız bir biçime, yani para biçimine ulaşabiliyordu; oysa aynı değer, şimdi, P-M-P dolaşımında ya da sermaye dolaşımında, birdenbire, kendine özgü hareketi olan, kendi yaşamını yaşayan bağımsız bir varlık olarak ortaya çıktığı gibi, bu yaşam sürecinde, para da meta da onun büründüğü ve soyunduğu biçimlerden başka bir şey değildir. Dahası da var: değer, artık, metalar arasındaki ilişkileri yalnızca temsil etmek yerine, deyim yerindeyse, kendi kendisiyle özel ilişki içersine girer. Tanrının (babanın) kendisini, tanrının oğlu olarak kendisinden ayırdetmesi, ve ikisinin de aynı yaşta olması ve gerçekte bir tek kişi oluşturması gibi, başlangıçtaki değer olarak, kendini artı-de-ğer olarak kendisinden ayırdeder; ilkönce öne sürülen 100 sterlin, ancak 10 sterlinlik artı-değerle sermaye olur, ve sermaye olur olmaz, oğul ve onunla birlikte baba doğar doğmaz farklan yeniden kaybolur, ikisi birdir, 110 sterlindir.

Demek ki, değer, şimdi, süreç içersinde değer, süreç içersinde para, ve böylece sermaye oluyor. Değer dolaşımdan çıkıyor, tekrar giriyor, süreç boyunca kendisini koruyor ve çoğaltıyor, daha gençleşmiş olarak dolaşımdan çıkıyor ve aynı devre yeniden başlıyor.[14] P-P', para, paradan doğar, işte ilk yorumcuların, merkantilistlerin ağzıyla sermayenin açıklanması böyledir, [sayfa i6sı

Satmak için satınalmak ya da daha doğrusu, daha pahalı satmak için satınalmak, P-M-P', yalnız tek bir tür sermayeye, tüccar sermayesine özgü bir biçim gibi görünür. Ama sanayi sermayesi de paradır; yani para, metalara ve bu metaların satışıyla da yeniden daha fazla paraya dönüşür. Dolaşım alanı dışında kalan ve satınalma ile satma arasındaki sürede geçen olaylar, bu hareketin biçimini etkilemez. En-sonu, faiz getiren sermayenin sözkonusu olduğu durumlarda, P-M-P' dolaşımı kısaltılmış olarak belirir. Ara aşama olmaksızın, P-P' biçiminde sonuca ulaşınz, deyim yerindeyse, *"en style lapidaire"** para daha fazla değerde para, değer kendisinden daha büyük değerdir.

Demek ki, P-M-P', dolaşım alanında *prima facie*** görüldüğü gibi, gerçekte sermayenin genel formülüdür, [sayfa 169]

[14] Sermaye: "birikmiş servetin üretken kısmı... durmadan çoğalan değer". (Sismondi, *NouveauxPrinapes d'Econ. Polit.*. [Paris 1819] 1.1., s. 88, 89.) * "Özlü anlatımıyla." -ç. ** İlk bakışta, -ç.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SERMAYENİN GENEL FORMÜLÜNDEKİ ÇELİŞKİLER

PARA, sermayeye dönüşürken dolaşımın aldığı biçim, metaların, değerin, paranın ve hatta bizzat dolaşımın niteliğiyle ilgili olarak şimdiye kadar incelediğimiz bütün yasalara karşıttır. Bu biçimi, metaların basit dolaşımından ayıran şey, iki karşıt sürecin, birbirini izleyen tersine dönmüş sırasıdır, satış ve satınalmadır. Bu iki süreç arasında böylesine tamamen biçimsel bir fark nasıl olur da, sanki sihirli bir el dokunmuş gibi bunların niteliklerini değiştirir?

Hepsi bu kadar da değil. Süreçlerin bu ters yönü birbirleriyle alışverişte bulunan üç kişiden ikisi için sözkonusu bile değildir. Kapitalist olarak, A'dan metalar satın alırım ve bunları tekrar B'ye satarım, ama basit bir meta sahibi olarak, bunları B'ye satar ve ardından, A'dan yenilerini satın alırım. A ile B

için, iki alışveriş arasında hiç bir fark yoktur. Bunlar, yalnızca alıcı ya [sayfa 170] da satıcıdır. Ve ben, her fırsatta,

onlarla, ya para ya meta sahibi olarak, alıcı ya da satıcı olarak karşı karşıya gelirim, ve üstelik her iki alışverişte de A'nın karşısında yalnızca alıcı, B'nin karşısında yalnızca satıcı olarak bulunurum ve bunlardan birisi için yalnız param, diğeri için yalnız metalanm önemlidir, ikisinin de karşısında ne sermaye ve ne de kapitalist olarak yer almadığım gibi, para ve metalardan daha fazla bir şeyin temsilcisi ya da para ve metala-rın ötesinde bir etki yaratacak kimse gibi de bulunmam. Benim için A'dan satınalma ve B'ye satış, bir dizinin bölümleridir. Ama iki fiil arasındaki bağ, yalnızca benim için vardır. Ne A, B ile alışverişim konusunda, ne de B, A ile iş ilişkimden bir sıkıntı duyar. Ve ben sıralanış düzenini tersine çevirme hareketimin yararlannndan söz açmaya kalksam, belki de onlar sıralanış düzeni konusunda yanıldığımı, bütün alışverişin bir satınalmayla başlayıp bir satışla sona ermesi yerine, tersine, bir satışla başlayıp bir satınalma ile bittiğine parmak basarlar. Gerçekten de, ilk hareketim satınalma, A bakımından bir satış, ve ikinci hareketim satış, B bakımından bir satınalmadır: Bununla da yetinmeyen A ile B bütün bu işlerin gereksizliğini, bir Hokus Pokustan başka bir şey olmadığını öne sürebilirler ve bundan böyle A'nın doğrudan doğruya B'den satı-nalacağını ve B'nin doğrudan A'ya satacağını söyleyebilirler. Böylece bütün alışveriş, sıradan meta dolaşımının, tek tek ve tamamlanmamış bir evresini oluşturan tek bir fiile indirgenmiş olur; A açısından yalnızca bir satış, B açısından yalnızca bir satınalma haline gelir. Sıralanış düzenini tersine çevirmekle, demek ki, basit meta dolaşımı alanından çıkılmış olmuyor, ve asıl bizim dikkat etmemiz gereken nokta, bu basit dolaşımda, devreye giren değerin büyümesine, dolayısıyla da bir artı-değerin doğmasına elverişli bir yanın bulunup bulunmadığıdır.

Dolaşım sürecini, kendini basit ve dolaysız meta değişimi biçimi altında ortaya koyuyor diye kabul edelim. İki meta sahibinin birbirleriyle alışveriş yaptıklan ve hesap gününde borçlu oldukları miktarlann eşit ve birbirini götürdükleri durumlarda, bu, her zaman böyledir. Bu durumda para, hesap parasıdır ve metaların değerlerini fiyatlan ile ifade etmeye yarar, ama metaların karsısına bizzat nakit para olarak çıkmaz. Kullanım-değerleri yönünden her iki tarafın da bazı yararlar sağlayabileceği açıktır. Her ikisi de, kullanım-değeri olarak işlerine yaramayan malları elden çıkartıp, kullanabilecekleri mallan alırlar. Daha başka [sayfa i7i] kazançlar da olabilir. Şarap satıp buğday satınalan A, belki de, belli bir emek-zamanında çiftçi B'den daha fazla şarap üretebilir, öte Yandan B, şarap üreticisi A'dan daha fazla buğday üretebilir. Bu nedenle, herbiri kendi şarabını ve kendi buğdayını üreterek, herhangi bir değişim olmaksızın elde edeceklerinden, aynı değişim-değeri karşılığında A daha fazla buğday, B daha fazla şarap alabilir. Öyleyse, kullanım-değeri konusunda şu sözü söylemek yerinde olur: "Değişim, her iki tarafın da kazandığı bir alışveriştir."[15] Değişim-değeri için durum böyle değildir. "Elinde bol şarabı olup hiç buğdayı olmayan bir kimse,

elinde buğdayı bol ama şarabı olmayan birisiyle alışverişe girişir, aralarında 50 değerinde buğday ile aynı değerde şarap için bir değişim yapılır. Bu işlem, her ikisi için de değişim-değerinde bir artış sağlayamaz; çünkü her ikisi de, bu işlem aracılığı ile elde ettiklerine eşit bir değere, değişimden önce de zaten sahip bulunuyorlardı."[16] Paranın, metalar arasında dolaşım aracı olarak işe dahil edilmesi ve satış ile satınalma-nın birbirinden farklı iki hareket haline getirilmesiyle sonuç değişmez.[17] Bir metaın değeri, dolaşıma girmeden önce fiyatıyla ifade edilir, ve bu nedenle de dolaşımın sonucu değil, bir önkoşuludur.[18]

Soyut olarak düşünüldüğünde, yani metaların basit dolaşımı yasalarından doğrudan doğmuş olmayan koşullar bir yana bırakılacak olursa, dolaşımda (bir kullanım-değerinin yerini bir başkasının almasını konu dışı bırakırsak), bir başkalaşımdan, metaın biçiminin basit değişiminden başka bir şey olmayan bir değişim vardır. Aynı değişim-değeri, yani aynı miktarda gerçekleşmiş toplumsal emek, önce kendi metaı biçiminde, sonra değiştirdiği para biçiminde ve ensonu, bu parayla satınaldığı meta biçiminde olmak üzere, daima meta sahibinin elinde kalmaktadır. Bu biçim değişikliği, değer büyüklüğünde bir değişikliği gerektirmiyor. Ama [sayfa 172] bu süreç içersinde metaın geçirdiği değer değişmesi, onun para biçimindeki bir değişmesiyle sınırlıdır. Bu biçim, önce, satışa sunulan metaın fiyatı, sonra, zaten fiyatla ifade edilmiş bulunan bir para miktan ve ensonu, eşdeğer bir metaın fiyatı olarak mevcuttur. Bu biçim değişikliği, tek başına alındığında, 5 sterlinlik bir banknot, İngiliz altın liralarına, yanm İngiliz altın liralanna ve şilinlere bozdurulduğu zaman, ne gibi bir değer değişikliği geçirirse, değerin miktannda öyle bir değişmeye tanıklık eder. Bunun için, metaların dolaşımı, yalnız değerlerinin biçiminde bir değişiklik meydana getirdiği ve yan etkilerden serbest olduğu sürece, eşdeğer şeylerin değişimi demektir. Vülger ekonomi, değerin niteliği hakkında pek az şey bildiği için, ne zaman dolaşım olayını saf şekliyle ele almak istese, arz ve tale- bin eşit olduğunu varsayar ki, bu da etkilerinin sıfır olduğu anlamına gelir. Demek ki, kullanım-de-ğerlerinin değişimi sözkonusu olduğu sürece, hem alıcı hem satıcı bir şeyler kazanabilir, ama değişim-değerleri için durum böyle değildir. Burada şunu söyleyebiliriz: "Eşitliğin varolduğu yerde kazanç olamaz."[19]

[15] "Değişim, sözleşme taraflarının *toujours* [daima, her zaman, -ç.] (!) kârlı çıktıkları harika bir işlemdir." (Destutt de Tracy, *Trake de la Volonte et de ses effets,* Paris 1826, s. 68.) Bu yapıt daha sonra, *Trake d'Econ. Polk.* adı altında yayınlanmıştır.
[16] Mercier de la Riviere, *l.c,* s. 544.
[17] "Que l'une de ces deux vaieurs soit argent, ou qu'elles soient toutes deux marchandises usuebes, rien de plus indifferent en soi." ["Bu iki değerden biri ister para olsun, ya da ister ikisi de herhangi iki meta olsun, bu, aslında hiç bir şeyi değiştirmez."] (Mercier de la Riviere, *l.c,* s. 543.)
[18] "Ce ne sont pas les contractants qui prononcent sur la valeur; elle est decidee avant la convention." ["Değer üzerinde karar verenler sözleşme tarafları değildir; değer anlaşmadan önce saptanmıştır."] (Le Trosne, *l.c,* s. 906.)
[19] "Dove e egualitâ, non e lucro." ["Eşitliğin kazançlı olmadığı yer."] (Galiani, *Della Moneta,* Custodi'de, Parte Moderna, t. iv, s. 244.)

Metalann, değerlerinden sapmış fiyatlarla satılabileceği doğrudur, ama bu sapmaların, değişim yasalannın bir ihlali gibi görülmesi gerekir;[20] normal durumunda, eşdeğerlerin değişimidir, ve bu nedenle de değer artmasının bir yolu değildir.[21]
Böylece, artı-değerin kaynağı olarak meta dolaşımını gösterme çabalannın ardında bir *quidpro quo*,* kullanım-değeri ile değişim-değer-inin karıştırılmasının yattığını görüyoruz. Örneğin, Condillac diyor ki: "Metaların değişimi sırasında, değer karşılığında, değer verdiğimiz doğru değildir. Tersine, taraflardan birisi, daima, daha büyük bir değere karşılık daha küçük bir değer verir.... Eğer biz, gerçekten eşit değerleri değişirsek taraflardan [sayfa 173] hiç birisi kâr edemez. Oysa, her ikisi de kazanır, ya da kazanmaları gerekir. Niçin? Bir şeyin değeri, yalnızca, gereksinmelerimiz ile ilişkisinde yatar. Birisi için fazla olan diğeri için azdır, ve *vice versâ.*** ... Kendi tüketimimiz için gerekli malı satışa arzettiğimiz düşünülemez. ... Gereksinmemiz olan bir şeyi almak için yararsız bir şeyi elden çıkarmak isteriz; daha fazla için daha az vermek isteriz.... Bir değişim sırasında, değişilen her iki malın aynı miktar altın ile eşit değerde olmalan halinde, değer karşılığında değer verildiğini düşünmek doğaldı. ... Ama bizim hesabımızda dikkate alınması gerekli bir nokta daha var. Sorun, her ikimizin de, gerekli bir şey karşılığında, gereksiz bir şeyi değişip değişmediğimizdir."[22] Bu pasajda, Condillac'ın, yalnızca kullanım-değeri ile değişim-değerini kanştırmakla kalmayıp, gerçekten çocukça bir tutumla, meta üretiminin epeyce geliştiği bir toplumda, her üreticinin, kendi yaşamı için gerekli şeyleri ürettiğini ve yalnızca gereksinme fazlalarını dolaşım alanına sürdüğünü varsaydığını görüyoruz.[23] Böyle olmakla birlikte, Condillac' in uslamlaması modem iktisatçılar tarafından sık sık

[20] "L'echange devient desavantageux pour l'une des parties, lorsque quelque chose etrangere vient diminuer ou exagerer le prix; alors l'egalite est blessee, mais la lesion procede de cette cause et non de l'eichange." ["Herhangi bir etki, fiyatı düşürür ya da yükseltirse, değişim, taraftardan birisi için elverişsiz hale gelir; denge bu durumda bozulmuş olur; ama bu bozulma herhangi bir nedenden ileri gelebilir, değişim yüzünden olmaz."] (Le Trosne, *l.c,* s. 904.)
[21] "L'echange est de sa nature un contrat d'egalite qui se fait de valeur pour valeur egale. II n'est done pas un moyen de s'enrichir, puisque l'on donne autant que l'on revoit." ["Değişim, niteliği bakımından, eşitlik üzerine kurulan, yani birbirine eşit iki değer arasında yapılan bir sözleşmedir. O halde değişim, verilen kadar karşılık bir şey alındığı için, zenginleşme aracı olamaz."] (Le Trosne, *l.c,* s. 903.)
[22] Condillac, *Le Commerce et la Gouvernement* (1776), Edit. Daire et Molinari, *Melanges d'Economie Politique,* Paris 1847, s. 267, 291.
[23] Le Trosne, bu nedenle, dostu Condillac'a haklı olarak şu karşılığı verir: "Dans une ... societe, formee il n'y a pas de surabondant en aucun genre." ["Gelişmiş bir toplumda ... hiç bir meta türü için fazlalık sözkonusu olamaz."] Aynı zamanda alaylı bir biçimde ekler: "Değişimde bulunan kimselerin eline, biri diğerinin eksik aldığı kadar fazla geçmiş olsa bile, her ikisi de aynı şeyi alırlar." Condillac, değişim-değerinin niteliği konusunda en küçük bir fikre sahip olmadığı içindir ki, Herr Profesör Wilhelm Roscher, onu, kendi çocukça kavramlarının doğruluğuna destek olabilecek uygun bir kimse olarak seçmiştir. Bkz: Roscher, *Die Grzindlagen der Natio-nalökonomie,* Dritte Auflage, 1858.
* Bir şeyin, bir başka şeyin yerini tutması, -ç. ** Tersi. -ç.

kullanılır; özellikle, gelişmiş biçimiyle meta değişiminin, yani ticaretin, artı-değerin yaratıcısı olduğunu göstermek için bu yola başvurulur. Örneğin, "Ticaret... ürüne değer katar, çünkü tüketicinin elindeki aynı ürün, üreticinin elindekinden daha değerlidir, ve bu nedenle ticaretin mutlaka bir üretim faaliyeti olarak kabul edilmesi gerekir."[24] Ne var ki, metaya, bir kez kullanım-değeri için, bir kez de değeri için, iki kez ödeme yapılmaz. Ve bir metaın kullanım-değeri, alıcı için, satıcıdan daha yararlı ise de, para-biçimi, satıcı için daha yararlıdır. Böyle olmasa onu satar mıydı? Bu nedenle, aynı biçimde, alıcının da, sözgelişi çorabı paraya dönüştürürken, "mutlak bir üretim faaliyeti" içersinde bulunduğunu söyleyebilirdik, [sayfa 174]
Eşit değişim-değerindeki ve dolayısıyla eşdeğer metalar ya da metalar ile para birbirleri ile değişildiği takdirde, dolaşımdan kimsenin, oraya koyduğundan fazla değer çekemeyeceği açıktır. Burada artı-değer yaratılmamıştır. Ve normal şekliyle meta dolaşımı eşdeğerlerin değişimini gerektirir. Ama uygulamada süreç normal biçimini koruyamıyor. Bu durumda, eşdeğer olmayan şeylerin değişimini düşünelim.
Her zaman, meta piyasasına yalnızca meta sahipleri gidip gelirler, ve bu kişilerin birbirleri üzerindeki kudretleri, ellerindeki metaların kudretinden başka bir şey değildir. Bu metalann maddi çeşitliliği, değişim hareketinin maddi dürtüşüdür ve alıcı ile satıcıyı karşılıklı bağımlı hale getirir; çünkü bunların hiç birisinin elinde kendi gereksinmesini karşılayacak eşya yoktur, ve herbirinin elinde bir başkasının gereksindiği eşyalar vardır. Metalann kullanım-değerlerinin bu maddi farklılığından başka, bunlar arasında başka bir fark daha vardır; bu da, onların fizik biçimleri ile, satış sonucu dönüştükleri biçim arasmdaki, metalar ile para arasındaki farktır. Dolayısıyla meta sahipleri birbirlerinden ancak, meta sahibi satıcılar, ve para sahibi alıcılar diye ayrılabilirler.
Şimdi, satıcıya, açıklanması mümkün olmayan bir ayrıcalıkla, metalannı, değerinin üzerinde bir

değerle, 100 değerinde bir metaı 110'a, yani %10'luk bir nominal fiyat fazlasıyla satma olanağının verilmiş olduğunu düşünelim. Satıcı, böylece 10'luk bir artı-değeri cebe indirir. Ama sattıktan sonra alıcı haline gelir. Üçüncü bir meta sahibi şimdi onun karşısına satıcı olarak çıkar, ve onun da elindeki metaların %10 daha pahalı ayncalığı vardır. Dostumuz, satıcı olarak kazandığı 10'u, alıcı olarak yeniden yitirmektedir.[25] Sonuç şu oluyor ki, bütün meta sahipleri, mallannı birbirlerine değerlerinin %10 fazlası ile sattıkları için, tıpkı gerçek fiyatlan üzerinden satmış gibi bir sonuca varıyorlar. Fiyatlardaki böyle genel ve nominal bir artış, değerlerin, gümüşün ağırlığı yerine altının ağırlığı ile ifade edilmesi gibi bir etki yaratır. Metaların

[24] S. P. Nevvman: *Elements ofPolit. Econ.,* Andover and New York 1835, s. 175.

[25] "Üretimin nominal değerini artırarak... satıcılar zenginleşemez... çünkü satıcı olarak kazandıklarını, alıcı olarak aynen harcarlar." ([J. Gray,] *The Essential Principles of the MWealthof Nationsetc,* Lond. 1797, s. 66.)

nominal fıyatlan yükselir, ama değerleri arasındaki gerçek ilişki öylece kalır.

Şimdi de tersini düşünelim: alıcının, metalan değerlerinin [sayfa 175] altında satmalma ayncalığı olsun. Bu durumda, onun, sonradan satıcı olacağını akılda tutmaya gerek yoktur. Alıcı olmadan önce satıcıydı, ve, alıcı olarak %10'u kazanmadan önce, satıcı olarak %10'u zaten yitirmişti.[26] Burada da her şey tıpkı eskisi gibidir.

Artı-değerin yaratılması ve dolayısıyla paranın sermayeye dönüşmesi, ne metaların değerlerinin üzerinde satılmasını, ne de bunların değerlerinin altında satınalınmasını varsaymakla açılanamaz.[27] Sorun, Torrens'in yaptığı gibi birtakım gereksiz öğelerin işe kanştırılmasıyla basitleştirilmiş de olmuyor: "Fiili talep, tüketicilerin, dolaysız ya da dolaylı trampa yoluyla, metalar karşılığında, bu metalann üretim maliyetinden daha fazla, ... sermaye parçası verme gücünde ve eğiliminde (!) olmalarından ibarettir."[28] Dolaşım ilişkisinde, üreticiler ile tüketiciler, ancak alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya gelirler. Üreticilerin elde ettikleri artı-değerin kaynağını, tüketicilerin metalara değerinden fazla para ödemelerinden geldiğini ileri sürmek, şu sözcükleri sıralamaktan başka bir şey değildir: meta sahipleri, satıcı olarak mallarını değerinden daha pahalıya satmak ayrıcalığına sahiptirler. Satıcı, ya metalan kendisi üretmiştir, ya da o metaların üreticisini temsil etmektedir, ama alıcı da, parasıyla temsil olunan malları en az onun kadar üretmiştir ya da üreticileri temsil etmektedir. Bunlar arasındaki ayrım, birisinin alıcı, birisinin satıcı olmalarıdır. Meta sahibinin, üretici adı altında, bunlar değerlerinin üzerinde satması, ve tüketici adı altında bunlar için değerlerinden fazla para ödemesi olayı, bizi, bir adım bile ileriye götürmez.[29]

Bu nedenle, artı-değerin kökeninin, fiyatlardaki nominal yükselmede ya da satıcının da pahalı satma ayrıcalığında olduğu hayalini savunanlar, tutarlı olabilmek için, yalnızca satınalıp hiç satmayan, yani yalnızca tüketip hiç üretmeyen bir sınıfın varlığını [sayfa 176] varsaymak zorundadırlar. Böyle bir sınıfın varlığı, şimdiye kadar ulaştığımız noktadan, yani basit dolaşım açısından açıklanamaz. Ama böyle bir şey olabilir diyelim. Böyle bir sınıfın devamlı olarak satınalmada kullanacağı paranın, ortada ne değişim ne de bağış olmaksızın, keyfi bir hak ya da zor yoluyla meta sahiplerinin ceplerinden kendi ceplerine akması gere-

[26] "Belirli bir ürünün 24 livre değerinde olan bir miktarını 18 livreye satmak zorunda kalınca, aynı para başka şeyler satınalmak için kullanıldığında, gene 18 livreye, 24 livre ile satınalınan kadar şey elde edilir." (Le Trosne, *l.c,* s. 897.)

[27] "Hiç bir satıcı bu nedenle, kendisi de diğer satıcıların metalarına daha çok bir bedel ödemek zorunda kalmaksızın malların fiyatını, kural olarak yükseltemez; ve aynı nedenle, hiç bir tüketici, kendi sattığı malların fiyatını düşürmek zorunda kalmaksızın, satınldığı şeyleri, kural olarak, daha ucuza satınalamaz." (Mercier de la Riviere, *l.c,* s. 555.)

[28] R. Torrens, *An Essay the Production ofWealth,* London 1821. s. 349.

[29] "Kârların tüketiciler tarafından ödendiği düşüncesi, kuşkusuz çok saçmadır. Tüketiciler kimlerdir?" (G. Ramsay, *An Essay on the Distribution ofWealth,* Edinburgh 1836, s. 183.)

kir. Böyle bir sınıfa metaları değerinden fazlaya satmak, kendilerine daha önceden verilen paranın bir kısmının tekrar aşırılması demektir.[30] Küçük Asya kasabalan, eski Roma'ya böyle bir yıllık haraç verirlerdi. Bu parayla, Roma, onlardan mal alır, hem de oldukça pahalıya alırdı. Bu kasabaların halkı, Romalıları kandınrlar ve alışveriş sırasında haracın bir kısmını böylece efendilerinden sızdırmış olurlardı. Ama ne olursa olsun kazığı gene bu kasabalılar yemiş olurdu. Mallan karşılığı aldıkları para, zaten kendi paralarıydı. Zengin olmanın ya da artı-değer yaratmanın yolu bu değildir.

Öyleyse biz, satıcının aynı zamanda alıcı, alıcının da satıcı olduğu değişim sınırlan içersinde kalalım. Karşılaştığımız güçlük, belki de, [dolaşımın, -ç.] tek tek öğelerini, kişileştirilmiş öğeler olarak ele alışımızdan geliyor.

A, belki de, B ya da C'nin misilleme yapma yeteneğinden yoksun olmalarından yararlanacak kadar kurnaz olabilir. A, 40 sterlin değerinde şarabı B'ye satıyor ve ondan karşılık olarak 50 sterlin değerinde buğday alıyor. A, 40 sterlini 50 sterline çevirmiştir, parasını çoğaltmıştır, ve metaını sermayeye çevirmiştir. Şimdi bu olayı biraz daha yakından inceleyelim. Değişimden önce A'nın elinde 40 sterlinlik şarap, B'nin elinde 50 sterlinlik buğday vardı ve bunlann toplam değeri 90 sterlindi. Değişimden sonra gene aynı toplam 90 sterlinimiz vardır. Dolaşımdaki değer, zerre kadar artmamıştır, yalnızca A ile B arasında farklı bir şekilde dağılmıştır. B için değer kaybı, A için artı-değerdir; birisi için "eksi" olan, diğeri için "artı"dır. Eğer A, değişim işlemine girmeksizin 10 sterlini doğrudan

doğruya B'den çalsaydı, gene aynı değişme olurdu. Dolaşımdaki değer toplamının, bunların dağılımındaki bir değişme ile artmayacağı apaçıktır; tıpkı, Kraliçe Anne [sayfa 177] zamanından kalma bir meteliği, Yahudinin bir altın liraya satmasıyla, bir ülkedeki değerli maden miktannın çoğalmaması gibi. Bir ülkenin kapitalist sınıfının tümü, kendi kendisinden kâr sağlayamaz.[31]
İstediğimiz kadar eğip bükelim, olgu değişmeden kalır. Eğer eşdeğerler değişilse, bundan artı-değer çıkmaz, ve eğer eşdeğer olmayanlar değişilse gene artı-değer yoktur.[32] Dolaşım ya da metaların değişimi,

[30] Çömezi rahip Chaimers gibi bu basit alıcı ya da tüketici sınıfı, ekonomik bakımdan göklere çıkaran Malthus'a, öfkeli bir rikardocu bu soruyu soran: "Metalarına talep olmadığı zaman bir adama Bay Malthus, bir başkasına metalarını alması için para vermesini mi tavsiye ediyor?" (Bkz: *An Inquiry into those Principles, Respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus, ete.*, London 1821, s. 55.)

[31] Destutt de Tracy, Enstitü üyesi olmasına karşın ya da belki de Enstitü üyesi olduğu için karşıt görüştedir. Sanayici kapitalistlerin kâr etme nedeninin, "her şeyi kendilerine malolduğundan daha yüksek fiyata satmaları," olduğunu söyler. "Ve bunları kime satarlar? Önce birbirlerine." *(l.c,* s. 239.)

[32] "Birbirlerine eşit iki değer arasında yapılan değişim, toplumda bulunan değerler kitlesini ne büyütür, ne de küçültür. Birbirine eşit olmayan değerler arasındaki değişim de ... aynı şekilde, toplumsal değerler toplamında hiç bir değişiklik meydana getirmez, çünkü değişim, burada, taraflardan birinin varlığında ne kadar bir artışa yolaçmışsa. diğerinin varlığında o kadar

hiç bir değer doğurmaz.[33]
Bundan dolayı, sermayenin standart biçimini, modem toplumun ekonomik yapısını belirleyen bu biçimi tahlil ederken, herkesin bildiği ve deyim yerindeyse Nuh tufanından kalma biçimleri olan tüccar sermayesi ve tefeci sermayesini tamamen inceleme dışında bırakmamızın nedeni şimdi açıklığa kavuşmuş oluyor.
P-M-P devresi, daha pahalı satmak için satınalmak, hakiki tüccar sermayesinde en açık biçimde görülür. Ama hareket, bütünüyle dolaşım alanı içersinde yer alır. Bununla birlikte, paranın sermayeye dönüşmesi, artı-değerin oluşumu, yalnızca dolaşım ile açıklanamaya-cağına göre, eşdeğerler değişildiği sürece tüccar sermayesinin olanaksız bir şey olduğu görülür;[34] öyleyse, bunun kökeni, ancak, hem satıcı hem alıcı üreticinin arasına bir asalak gibi sokulan tüccarın sakladığı iki yönlü kazançtadır. Franklin [sayfa 178] şu sözleri, bu anlamda söylemiştir: "Savaş soygunculuktur, ticaret genellikle dolandıncılıktır."[35] Tüccar parasının sermayeye dönüşmesi, üreticilerin düpedüz dolandırılmasından başka bir şekilde açıklanmak gerekirse, uzun bir ara aşamalar dizisi gerekli olacaktır ki, hailen metaların basit dolaşımı bizim tek varsayımımız olduğuna göre, şimdilik bunlar tümüyle ortada yoktur. Tüccar sermayesi ile ilgili olarak söylediğimiz şeyler tefeci sermayesi için daha da gererlidir. Tüccar sermayesinde, iki uç, piyasaya sürülen para ile oradan artmış olarak çekilen para hiç değilse satınal-ma ve satışla, bir başka deyişle, dolaşım hareketi ile ilişkilidir. Tefeci sermayesi biçimi, M-M-P' bir ara terim olmaksızın iki uç terime indirgenmiştir, P-P'; paranın para ile değişildiği bu biçim, paranın doğası ile bağdaşmadığı için, metaların dolaşımı açısından açıklanamaz bir durum gösterir. Bu yüzden Aristoteles şöyle der: "Krematistik, [Servet toplama, -ç.] bir yönü ticarete, diğer yönü ise ekonomiye bağlı iki yönlü bir bilim olduğu için, ekonomiye ilişkin yönü gerekli ve değerli, ticarete ilişkin yönü ise dolaşıma dayanır ve haklı olarak hoşgörülmez (çünkü

bir azalmaya neden olmuştur." (J. B. Say, *l.c,* t. ii, s. 443, 444.) Say, bu ifadenin sonuçlarıyla hiç ilgilenmeden, onu neredeyse sözcüğü sözcüğüne fizyokratlardan aktarmıştır. Aşağıdaki örnek Mösyö Say'ın, kendi "değer"ini büyütme amacıyla, fizyokratların, onun zamanında tamamen unutulmuş yazılarına nasıl başvurduğunu gösterecektir. Onun ünlü, *"On n'achete des proguits qu'evec des produits."* ["Ürünler ancak ürünlerle satınalınabilir,"] (/.c, t. II, s. 441.) sözünün fizyokratlardaki aslı şöyledir: *"Les productions ne se patent qu'avec desproductions."* ["Ürünler ancak ürünlerle ödenir."] (Le Trosne, l.c, s. 899.)

[33] "Değişim, ürünlere hiç bir değer katmaz." (F. Wayland, *The Elements ofPolitical Economy,* Boston 1843, s. 169.)

[34] Değişmeyen eşdeğerlerin egemenliği altında ticaret olanaksız olabilirdi. (G. Opdyke, *A Treatise on Polit. Economy,* NevvYork 1851, s. 66-69.) "Gerçek değer ile değişim-değeri arasındaki fark bir olguya dayanmaktadır - yani bir şeyin değerinin, ticarette bu şeye karşılık verilen ve eşdeğer denilen şeyden farklı olduğu olgusuna; yani bu eşdeğerin bir eşdeğer olmadığı olgusuna." (F. Engels, "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", *l.c,* s. 95, 96. ["Bir Ekonomi Politik Eleştirisi Denemesi", *1844 Elyazmaları'nAa,* s. 409].)

[35] Benjamin Franklin, *MVorks,* II. edit. Sparks, *Positions to be examined concerning National Wealth,* s. 376.

bu, doğaya değil karşılıklı aldatmaya dayanır); bu nedenle tefeci pek haklı olarak nefret edilen bir kimsedir, çünkü paranın kendisi, onun kazanç kaynağıdır ve icat edildiği amaçlar için kullanılmamaktadır. Para, metaların değişimi için meydana geldiği halde, faiz, paradan daha çok para yapar. Bu yüzden de adı buradan gelir (tocoz faiz ve döl). Çünkü, doğanlar doğurana benzerler. Ama faiz, paranın parasıdır ve insanın yaşamını kazanma biçimleri içersinde doğaya en karşıt olanıdır."[36]
İncelememiz sırasında, tüccar sermayesi ile faiz getiren sermayenin, türevsel biçimler olduğunu göreceğiz ve aynı zamanda, bu iki biçimin tarihin akışı içersinde, standart modem sermaye biçiminden önce niçin ortaya çıktıklan açıklığa kavuşmuş olacaktır.
Artı-değerin dolaşım tarafından yaratılamayacağını, ve onun oluşması için, bizzat dolaşımda görülmeyen, ama arka planda yer alan bir şeyin var olması gerektiğini göstermiş bulunuyoruz.[37] Ama, artı-değer, meta sahiplerinin metaları tarafından belirlenen [sayfa 179] karşılıklı ilişkilerinin toplamı olan dolaşımın dışında nereden gelebilir? Dolaşım dışında meta sahipleri yalnızca kendi metalan ile ilişki halindedirler. Değer bakımından ise bu ilişki, o metada sahibinin belirli bir toplumsal ölçüt ile ölçülen bir miktar emeğinin bulunması ile sınırlıdır. Bu emek miktarı, metaın değeri ile ifade edildiğine ve değer de hesap parası ile hesaplandığına göre, bu miktar, fiyat ile de ifade edilir; biz, buna, 10 sterlin

diyelim, Ama onun emeği, hem metaın değeri, hem bu değerin üzerindeki bir fazlalıkla temsil edilmez; hem 10 fiyatıyla, hem 11 fiyatıyla, yani kendisinden daha büyük olan bir değerle gösterilemez. Meta sahibi kendi emeği ile değer yaratabilir, ama kendiliğinden büyüyen bir değer yaratamaz. Elindeki metaın değerini ona yeni emek katarak artırabilir, örneğin deriyi çizme yaparak, elindeki değere daha çok değer katabilir. Aynı malzeme, daha büyük bir miktarda emek içerdiği için şimdi daha çok değere sahiptir. Çizme, deriden daha çok değere sahiptir, ama derinin değeri eskiden neyse şimdi de aynıdır; kendisini büyütmemiş, çizme yapımı sırasında artı-değer katmamıştır. İşte bunun için, dolaşım alanı dışında, meta üreticisi, diğer meta sahipleri ile temasa gelmeden, değeri büyütemez ve dolayısıyla parayı ya da metalan sermayeye dönüş-türemez.

O halde sermayenin dolaşımdan doğması olanaksız olduğu gibi, dolaşımdan ayrı olarak oluşması da aynı ölçüde olanaksızdır. Sermayenin kökeni aynı zamanda hem dolaşımın içinde, hem de dışında olmak gerekir.

Böylece, çifte bir sonuca ulaşmış oluyoruz.

Paranın sermayeye dönüşmesi, meta değişimini düzenleyen ya-

[36]Arist[oteles],/.c, c. 10, [s. 17].

[37] "Kâr, piyasanın olağan koşulları altında, değişimle sağlanamaz. Daha önce varolmasaydı, bu işlemden sonra da varolamazdı." (Ramsay, *l.c,* s. 184.)

salara dayanılarak, çıkış noktası, eşdeğerlerin değişimi olacak biçimde açıklanmalıdır.[38] Dostumuz parababasının, bu henüz [sayfa ısoı çekirdek halindeki kapitalistin, metalan değerlerine satınalması ve tekrar değerlerine satması, ama gene de sürecin sonunda, dolaşıma koyduğundan daha fazla değeri oradan çekmesi gerekmektedir. Palazlanmış bir kapitalist haline gelişi, hem dolaşımın içinde, hem de dışında olacaktır. Çözümlenmesi gerekli sorunun koşulları işte bunlardır. *Hic Rhodus, hic Sulta!** [sayfa 181]

[38] Buraya kadarki incelemelerimizden, okur, bu sözün, yalnızca, bir metaın fiyatı ile değeri aynı olsa bile sermaye oluşumunun mümkün olacağı anlamına geldiğini görecektir; çünkü sermayenin oluşumu, bu ikisinin birbirinden sapmasına bağlanamaz. Eğer fiyatlar, fiilen değerlerden sapma gösterirlerse, her şeyden önce, fiyatların değerlere indirgenmeleri gerekir; yani bu olgunun en saf şekilde gözlenebilmesi ve gözlemlerimizin, sonusu süreçle bir ilgisi bulunmayan yanıltıcı durumlarla bulandırılmaması için bu sapma raslansalmış gibi ele alınır. Biz, ayrıca, bu indirgemenin salt bilimsel bir işlem olmadığını da biliyoruz. Fiyatlardaki sürekli dalgalanmalar, yükselmeler ve düşmeler birbirlerini telafi ederler ve gizli düzenleyicileri olan ortalama bir fiyata kendilerini indirgerler. Bu, tüccara ve sanayiciye, uzun zamana gerek gösteren her girişimde, yol gösterici yıldız görevini görür. Bunlar, uzun bir sürede metaların ne yüksek ve ne de alçak değil, ortalama fiyatları ile satılacağını bilirler. Bu nedenle, eğer bu konu üzerinde kafa yoracak olursa, sermaye oluşumunu şöyle formüle ettiği tahmin edilir: Sermayenin kökenini, fiyatların ortalama fiyatla, yani sonal olarak metaların değerleriyle düzenlendiği varsayımına dayanarak nasıl açıklayabiliriz? "Sonal olarak" diyorum, çünkü ortalama fiyatlar, Adam Smith, Ricardo ve diğerlerinin inandıkları gibi, metaların değerleriyle doğrudan doğruya çakışmazlar.

* İşte hendek, işte deve! (Ezop'un bir fablından. Bu masalda, bir palavracı, bir zamanlar Rodos'ta olağandışı uzun bir atlayış yaptığını öne sürer.) -ç.

ALTINCI BOLUM EMEK-GÜCÜNÜN ALIM VE SATIMI

PARANIN sermayeye dönüştürülmesi sözkonusu olduğunda, değer değişikliği, paranın kendisinde olamaz; çünkü paranın, satınalma ve ödeme aracı göreviyle, satınalınan ya da bedeli ödenen metaın fiyatını gerçekleştirmekten öte bir rolü yoktur; nakit olarak ise, hiç değişmeyen katılaşmış değerdir.[39] Değer değişikliği, dolaşımın ikinci aşamasından, metaın yeniden satışından da ileri gelmiş olamaz, çünkü burada da, mal, yalnızca maddi biçiminden çıkıp tekrar para-biçimine dönüşmektedir. Değişiklik, öyleyse, eşdeğerler değişildiğinden ve metaın tüm değeri için ödeme yapılmış olduğundan, değerde değil, ilk işlem ile, P-M, satınalınan metada olmalıdır. Bundan da, zorunlu olarak, şu sonuca varmış oluyoruz ki, değişiklik, metaın kullanım-değerinden, yani tüketiminden [sayfa 182] ileri gelmektedir. Metaın tüketiminden değer sızdırabil-

[39] "Para şeklinde iken ... sermaye kâr üretmez." (Ricardo, *Princ. ofPol. Econ.,* s. 267.)

mek için dostumuz parababası, dolaşım alanında, piyasada, kullanım-değeri değer kaynağı olmak gibi özel bir niteliğe sahip bulunan ve bunun için de fiilen tüketimi bizzat emeğin maddeleşmiş şekli ve dolayısıyla da değer yaratması olan bir metaı bulacak kadar şanslı olmalıdır. Ve gerçekten de para sahibi, emek kapasitesi *(capasity for labour)* ya da emek-gücü *[labour-pover)* niteliği taşıyan böyle özel bir metaı piyasada bulur.

Emek-gücü ya da emek kapasitesi sözünden, insanın, kendisinde bulunan ve hangi türden olursa olsun bir kullanım-değeri üretirken harcadığı ussal ve fiziksel yeteneklerin bütünü anlaşılmalıdır.

Ama, bizim para sahibinin, meta olarak satışa çıkartılmış emek-gücü bulabilmesi için, önce çeşitli koşullann yerine getirilmiş olması gerekir. Meta değişiminin kendisi, kendi niteliğinden ileri gelenlerin dışında, bir bağımlılık ilişkisini gerektirmez. Bu varsayıma göre, emek-gücü, meta olarak piyasada, ancak, ona sahip olan kimsenin emek-gücünü bir meta olarak satışa sunması ya da satması halinde görülebilir. Bunu yapabilmesi için bu kimsenin, kendi emek-gücü üzerinde tasarrufta bulunabilmesi, emek kapasitesinin, yani kendi kişiliğinin kayıtsız şartsız sahibi olması gerekir.[40] Emek sahibi ile para sahibi, pazarda karşı karşıya gelirler, eşit haklara sahip kimseler olarak temasa geçerler, aralanndaki tek

fark birisinin satıcı, diğerinin alıcı olmasıdır; bu yönden yasalar karşısında her ikisi de eşittir. Bu ilişkinin sürekli olabilmesi için, emek-gücü sahibinin, bunu, yalnızca, belirli bir süre için satması gereklidir, çünkü eğer onu toptan ve süresiz satacak olursa, kendini satmış, kendini özgür bir insan olmaktan çıkartıp köleye, meta sahibi olmaktan çıkartıp meta haline dönüştürmüş olur. Emek-gücüne daima kendi öz malı, kendi metaı gözüyle bakması gerekir, ve bunu da ancak, onu, alıcının emri altına geçici bir süre için, belirli bir zaman süresi için vermekle yapabilir. Ancak bu yolla, emek-gücü üzerindeki mülkiyet hakkından feragat [sayfa ıs3] etmemiş olur.[41] Para sahibinin pa-

[40] Klasik çağlar ansiklopedilerinde şöyle budalalıklar görülür: Eski dünyada sermaye tam anlamıyla gelişmişti "ama, serbest işçi ve kredi sistemi yoktu". Mommsen bile, Roma Tarihi'nde, bu konuda pot üstüne pot kırar.

[41] Bunun için, çeşitli ülkelerde yasakoyucu, iş sözleşmeleri için bir üst sınır koyar. Emeğin özgür olduğu yerlerde, yasalar bu sözleşmeye son verme biçimini bir düzene bağlar. Bazı devletlerde, özellikle Meksika'da (Amerikan iç savaşından önce Meksika'dan alınan topraklarda ve gene gerçekte, Kusa ayaklanmasına kadar Tuna eyaletlerinde) kölelik, *peonage* adını taşıyan bir biçim altında gizlidir. Karşılığı emekle ödenmek üzere verilen ve kuşaktan kuşakla geçen avanslarla yalnız tek tek işçiler değil, aileleri de, *de facto* [fiilen -ç.] başka insanların ve onların ailelerinin malları haline geldiler. Juarez, *peonage'* kaldırdı. Sözümona İmparator Maximilian, bunu tekrar buyrukla kurdu ve Washington'da Temsilciler Meclisinde, bu, haklı olarak. Meksika'da köleliğin yeniden kuruluşu diye kınandı. "Özel bedensel ve ussal olanak ve yeteneklerimi, sınırlı bir süre için bir başkasının kullanımına bırakılabilirim: bu sınırlılık sonucu, bunlar, benim bütünlüğüm yönünden yabancı bir nitelik kazanırlar. Ama, bütün çalışma zamanımı ve bütün işimi elden çıkartmakla, kendi özümü, diğer bir deyişle, genel faaliyet gerçekliğimi, kişiliğimi, bir başkasının mülkiyeti haline getirmiş olurum." (Hegel, *Philosophie des Rechts,* Berlin 1840, s. 104, § 67.)

zarda emek-gücünü meta olarak bulabilmesi için ikinci temel koşul şudur: emekçi, kendi emeğinin gerçekleştirdiği metaları satacak durumda olmayıp, kendi benliğinde var olan emek-gücünü bir meta olarak satışa sunmak zorunda kalmalıdır.

Bir kimsenin, emek-gücü dışında meta satabilmesi için, kuşkusuz, üretim araçlarına, hammaddeye, birtakım gereçlere vb. sahip bulunması gerekir. Derişiz çizme yapılmaz. Üstelik yaşamını sürdürebilmesi için de bazı şeylere gereksinmesi vardır. Hiç kimse -"geleceğin müzisyeni" bile- geleceğin ürünleri ile ya da bitmemiş durumdaki kullanım-değerleri ile yaşayamaz; ve yeryüzüne ilk adımını attığı andan beri insanoğlu, üretmeden önce de, üretirken de, daima bir tüketici olmuştur ve olmakta devam etmek zorundadır. Bütün ürünlerin meta biçimine büründükleri bir toplumda, bu metalar üretildikten sonra satılmak zorundadır; ancak bunların satışından sonradır ki, üreticilerin gereksinmelerini karşılamaya hizmet ederler. Bunların satışı için geçen zaman, üretimleri için gerekli zamana eklenir.

Paranın sermayeye çevrilebilmesi için, demek ki, para sahibinin özgür emekçi ile karşı karşıya gelmesi gerekir; bu, emekçinin iki anlamda özgür olması demektir: hem emek-gücünü kendi öz metaı gibi satabilecek durumda özgür bir insan olması gerekir, hem de satmak için elinde başka bir meta olmaması, emek-gücünü gerçekleştirmesi için gerekli her şeyden yoksun bulunması gerekir.

Bu özgür emekçinin pazarda onun karşısına niçin çıktığı sorunu, emek-pazarını, genel meta pazarının bir dalı olarak gören para sahibini hiç ilgilendirmez. Aslında şu anda bizi de pek az ilgilendirir. Bu konu para sahibini nasıl pratik olarak ilgilendiriyorsa, biz de bu konuya teorik yönden yaklaşıyoruz. Gene de bir nokta apaçık ortada: doğa, bir yanda para ya da meta sahibi, öte yanda emek-gücünden başka bir şeyi olmayan insanlar üretmiyor. Bu [sayfa ıs4] ilişkinin doğal bir temeli olmadığı gibi, bütün tarihsel dönemler için ortak toplumsal bir yanı da yoktur. Bunun geçmiş tarihsel gelişmelerin sonucu, ve çeşitli ekonomik devrimler ile bir dizi eski toplumsal üretim biçimlerinin yokolup gitmesinin bir ürünü olduğu açık bir şeydir.

Daha önce incelediğimiz ekonomik kategoriler de, aynı biçimde, tarihin damgasını taşır. Bir ürünün meta halini alabilmesi için, belirli tarihsel koşullar gereklidir. Bunların, üreticinin bizzat kendi gereksinmelerinin karşılanması için üretilmiş olmaması gerekir. Daha da ileri gider, bütün ya da hatta ürünlerin çoğunun hangi koşullar altında metalar biçimini aldığını araştırırsak, bunun, ancak çok özgül türde bir üretim biçiminde, kapitalist üretim biçiminde olabileceğini görürüz. Ne var ki, böyle bir inceleme, metaların tahliline yabancı bir şey olurdu. Üretilen nesnelerin büyük kitlesi, üreticilerin kendi gereksinmelerini karşıladığı ve metalara dönüşmediği, dolayısıyla toplumsal üretimin henüz derinliğine ve genişliğine daha uzun süre değişim-değerinin ege-

menliği altına giremeyeceği zamanlarda bile meta üretimi ve dolaşımı yer alabilir. Ürünlerin metalar olarak ortaya çıkması, toplumsal işbölümünün gelişmesini, kullanım-değerinin değişim-değerinden ayrılmasını, ilkönce trampayla başlayan bu ayrılmanın tamamlanmış olmasını öngörür. Ama böyle bir gelişme derecesi, başka bakımlardan çok farklı tarihsel özellikler gösteren pek çok toplum biçimlerinin ortak yanıdır. Öte yandan, parayı ele alsak, varlığı, meta değişiminde belirli bir aşamaya işaret eder. Paranın kendine özgü işlevleri, ister metaların eşdeğeri olsun, ister dolaşım ya da ödeme aracı olsun, ister yığılmış ya da evrensel para olsun, bir işlevin diğerine bakarak büyüklüğü ve nispi önceliğine göre, toplumsal üretim sürecinin çok çeşitli aşamalarına işaret ederler. Bununla birlikte, daha ilkel meta dolaşımının bile, bütün bu biçimlerin ortaya çıkmasına yettiğini deneyimlerimizle biliyoruz. Sermayede ise böyle olmuyor. Yalnız başına para ve meta dolaşımı, sermayenin varoluşunun tarihsel koşullarının doğmasına yetmiyor. Onun doğabilmesi için, ancak üretim ve tüketim araçlarını elinde bulunduran kimse ile emek-gücü satan özgür emekçilerin pazarda karşı karşıya gelmesi gerekiyor. Ve bu tek

tarihsel koşul, bir dünya tarihini kapsıyor. Onun için sermaye, ilk ortaya çıkışı ile, toplumsal üretim sürecinde yeni bir çağın başladığını ilan ediyor.[42] [sayfa ıssı
Emek-gücü denilen bu özel metaı şimdi biraz daha yakından incelememiz gerekiyor. Bütün ötekiler gibi, o da bir değere sahiptir.[43] Bu değer nasıl belirlenir?
Emek-gücünün değeri, öteki her metada olduğu gibi, bu özel nesnenin üretimi ve dolayısıyla yeniden-üretimi için gerekli emek-za-manı ile belirlenir. Emek-gücü bir değere sahip olduğuna göre, kendisinde maddeleşmiş ortalama toplumsal emeğin belirli bir niceliğinden daha fazlasını temsil etmez. Emek-gücü, yalnızca, bir. kapasite, ya da canlı bireyin gücü olarak vardır. Bunun sonucu olarak, emek-gücünün üretimi, bu bireyin varlığını öngörür. Belli bir bireyin emek-gücü üretimi, onun kendisini yeniden üretmesinden ya da varlığının devamından oluşur. Bireyin varlığını sürdürebilmesi için, belli miktarda geçim aracına gereksinmesi vardır. Bu nedenle, emek-gücünün üretimi için gerekli emek-zamanı, kendini bu geçinme araçlannın üretimi için gerekli zamana indirgiyor; başka bir deyişle, emek-gücünün değeri, emekçinin, varlığını sürdürmesi için gerekli olan geçim araçlannın değeridir. Ne var ki, emek-gücü, ancak kullanılmakla gerçekleşir; ancak çalışma ile kendini faaliyete sokar. Bu arada belirli miktarda insan adalesi, sini-

[42] Demek ki, kapitalist döneme niteliğini kazandıran şey, emek-gücünün, işçinin kendi gözünde, kendi malı olan bir meta şeklini alması ve dolayısıyla emeğinin, ücretli emeğe dönüşmesidir. Öte yandan, emek ürününün genel olarak meta halini alması ancak bu andan sonra olur.
[43] "Bir adamın değeri ya da kıymeti, diğer bütün şeylerde olduğu gibi fiyatıdır: yani onun gücünün kullanılması karşılığında ödenen miktar demektir." (Th. Hobbes, *Leviathan, Works'\&,* Ed. Molesworth, Lond. 1839-44, v. III. s. 76.)

ri, beyni vb. harcanmış olur, ve bunların yerine konması gerekir. Bu masraf artışı, daha fazla bir gelir ister.[44] Emek-gücü sahibi, bugün çalışıyorsa, yarın da, aynı süreci, sağlık ve kuvvet yönünden aynı koşullarla yineleyebilmelidir. Öyleyse geçim araçları, onun, çalışan bir insan olarak normal durumunu sürdürmesine yeterli olmalıdır. Yiyecek; giyecek, yakıt, barınak gibi doğal gereksinmeler, yaşadığı ülkenin iklimi ile diğer fiziksel koşullara göre değişir. Öte yandan, zorunlu denilen gereksinmelerinin çeşidi ve büyüklüğü, tıpkı bunları karşılama şekilleri gibi, bizzat kendileri tarihsel bir gelişmenin ürünleri olduğu için, ve bu yüzden geniş ölçüde o ülkenin uygarlık düzeyine ve özellikle de, özgür emekçiler sınıfının *(class of free labourers)* oluştuğu [sayfa ıs6] koşullara ve alıştıklan rahatlık derecesine bağlıdır.[45] Bu nedenle, diğer metalarda olduğunun tersine, emek-gücü değerinin belirlenmesine, tarihsel ve manevi bir öğe de giriyor. Bununla birlikte, belli bir ülkede, belli bir dönemde, emekçi için gerekli olan geçim araçlannın ortalama miktan pratik olarak bilinir.
Emek-gücü sahibi de ölümlüdür. Öyleyse, pazardaki varlığının sürekli olabilmesi için -ki, paranın durmadan sermayeye dönüşmesi bunu gerektirir- emek-gücü satıcısının, "yaşayan her bireyin kendisini sürdürdüğü şekilde, yani döllenerek"[46] varlığını sürdürmesi gerekir. Aşınma, yıpranma ve ölüm nedeniyle, pazardan çekilen emek-gücü-nün yerini, hiç değilse aynı miktarda yeni emek-gücünün sürekli olarak doldurması gerekir. Böylece, bu özel meta sahiplerinin soyunun pazarda varlıklannı sürdürmeleri için, emek-gücü üretimi için gerekli geçim araçlannın toplamı, emekçinin yerini dolduracak olanların, yani ço-cuklannın gereksinmelerini de karşılayacak şekilde olmalıdır.[47]
İnsan organizmasının belli bir sanayi dalında hüner ve beceri kazanabileceği şekilde değişikliğe uğramasını ve özel türde bir emek-gücü olabilmesini sağlamak için, özel bir öğrenim ya da eğitim gereklidir; bu da, az ya da çok bir meta eşdeğerine malolur. Bu miktar, emek-gücünün az ya da çok karmaşık olma niteliğine göre değişir. Bu eğitim masrafları (basit emek-gücü için pek küçüktür) üretim için harcanan toplam değerin içersinde *pro tanto** yer alır.
Bu durumda, emek-gücünün değeri, kendisini belirli bir miktarda geçim aracının değerine indirgiyor. Bu nedenle de, araçların değeri,

[44] Bu nedenle Romalı Villicus, tarım kölelerinin gözcüsü olarak, "işi daha hafif olduğu için, çalışan kölelerden çok daha az bir ücret" alıyordu. (Th. Mommsen, *Röm. Geschichte,* 1856, s. 810.)
[45] Karşılaştırınız: W. Th. Thornton, *Over-population and Us Remedy,* Lond. 1846.
[46] Petty.
[47] "Onun" (emeğin) "doğal fiyatı ... iklimin niteliği ve ülkenin adetlerine göre, işçiyi geçindirebilecek ve piyasada eksilmeyen bir emek arzını sürdürecek bir aileyi besleyebilecek miktarda gereki tüketim maddeleri ile huzuru sağlayabilecek şeylerden ibarettir." (R. Torrens, *An Essay on the External Corn Trade,* London 1815, s. 62.) Burada emek-gücü yerine yanlış olarak emek sözcüğü kullanılmıştır.
* O ölçüde, -ç.

bunların üretilmeleri için gerekli emek miktarına bağlı olarak değişir.
Yiyecek ve yakacak gibi bazı geçim araçları, günü gününe tüketildiği için, her gün yeniden sağlanması gerekir. Elbise ve ev eşyası gibi diğer şeyler, daha uzun süre gider ve bunlann daha uzun zaman aralıkları ile yenilenmeleri gerekir. Bazı mallan her gün, bazılarını haftada, üç ayda bir vb. satınalma durumu [sayfa w] vardır. Bunlar için harcanan toplam miktar, yıl boyunca nasıl dağılırsa dağılsın, her günü bir diğeri gibi olmak üzere, ortalama gelirle karşılanması gerekir. Emek-gücü üretimi için gerekli günlük meta toplamı = A, haftalık = B, üç aylık = C, vb. olsa, bu metaların günlük ortalaması = $365A+52B+4c+vb/^{olur}$
Ortalama bir gün için gerekli metalar kitlesinde, diyelim 6 saatlik toplumsal emek cisimleşmiş bulunsun, bu durumda, günlük emek-gücünde, ortalama yanm günlük toplumsal emek maddeleşmiş

olarak vardır, bir başka deyişle, günlük emek-gücü üretimi için yarım günlük emek gereklidir. Bu emek miktan, bir günlük emek-gücünün değerini ya da her gün üretilen emek-gücünün değerini meydana getirir. Eğer bir günlük ortalama toplumsal emek üç şilinde maddeleşmiş ise, bu üç şilin, bir günlük emek-gücünün değerine tekabül eden fiyatıdır. Sahibi, bunu, günde üç şiline satışa çıkarsa, bu satış fiyatı, onun değerine eşittir ve bizim varsayımımıza göre, bu üç şilini sermayeye dönüştürmek niyetinde olan Parababası dostumuz bu değeri ödemektedir.

Emek-gücü değerinin asgari sınırı, işçinin, her gün almadığı takdirde hayati enerjisini yenileyemeyeceği meta değeri ile, yani fiziksel bakımdan vazgeçilmesi olanaksız geçim araçlannın değeri ile belirlenir. Eğer emek-gücünün fiyatı, bu alt sınıra düşerse, bu koşullar altında varlığını ancak kötürüm bir durumda koruyup sürdürebileceği için, değerinin altına düşmüş olur. Ama, her metaın değeri, o metaın normal nitelikte olacak şekilde üretilmesi için gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Emek-gücü değerinin bu şekilde belirlenmesi yöntemini, konunun niteliği gereği ortaya çıkan bu yöntemi, merhametsiz bir yöntem olarak ilan etmek ve Rossi ile birlikte şu yaygarayı koparmak çok ucuz bir duygululuk olur: "Emek kapasitesini *(puissance de travail),* üretim süreci sırasında emekçilerin geçim araçlarından soyutlayarak düşünmek, bir hayaleti *(etre de raison)* düşünmek demektir. Emekten ya da emek kapasitesinden sözaçtığımız zaman, aynı zamanda, emekçiden ve onun geçim araçlanndan, işçiden ve ücretten de sözetmiş oluyoruz."[48] Emek kapasitesi dediğimiz zaman, emekten sözetmiş olmuyoruz; tıpkı sindirim kapasitesi denildiği zaman, sindirimden sözedilmiş olmayacağı gibi. [sayfa 188] Bu son süreç, sağlam bir mideden daha fazla bir şeyler gerektirir Emek kapasitesi derken, biz, [onu -ç.] gerekli geçim araçlarından soyutlamış olmuyoruz. Tersine, bunların değeri, onun değerinin içer-

[48] Rossi, *Cours d'Econ-Polit.,* Bruxelles 1842, s. 370, 371.

sinde ifade edilir. Emek kapasitesi eğer satılmazsa, bundan hiç bir yarar sağlayamayacak olan emekçi, üretimi belirli miktarda geçim aracına malolan ve yeniden-üretimi için bunun durmadan gerekli olacağını düşünür ve bu kapasiteyi, zalim bir doğal zorunluluk diye kabul eder. İşte o zaman Sismondi ile aynı görüşü paylaşır: "emek kapasitesi ... satılmadığı sürece bir hiçtir."[49]

Emek-gücününün bir meta olarak kendine özgü niteliğinden çıkan sonuçlardan birisi, kullanım-değerinin, alıcı ile satıcı arasındaki sözleşmenin tamamlanmasıyla, alıcının eline doğrudan doğruya geçmemesidir. Üzerinde belli miktarda bir toplumsal emek harcandığı için öteki her meta gibi onun değeri de dolaşıma girmeden önce belirlenmiş haldedir; ama onun kullanım-değeri ancak daha sonra bu gücün harcanması ile ortaya çıkar. Emek-gücünün. elden çıkartılması ve alıcı tarafından fiilen ele geçirilmesi, onun kullanım-değeri olarak kullanılması, bir zaman aralığıyla ayrılmıştır. Ama, bir metaın kullanım-değerinin satışı yoluyla resmen elden çıkartılmasının, alıcıya fiilen teslim edilmesi ile aynı zamana raslamadığı durumlarda, alıcının parası, genellikle ödeme aracı olarak iş görür.[50] Kapitalist üretim biçiminin egemen olduğu her ülkede, sözleşmeyle belirlenen süre içersinde, emek-gücü kullanılmadan önce ödemenin yapılmaması bir gelenektir, örneğin her hafta sonunda ödenir. Bunun için, her zaman, emek-gücünün kullanım-değeri, kapitaliste avans olarak verilir: emekçi, henüz karşılığını almadığı emek-gücünün satınalıcı tarafından tüketilmesine izin vermekte, ve her yerde kapitaliste kredi açmaktadır. Bu kredinin bir hayal ürünü olmadığı, yalnız kapitalistin iflası[51] üzerine zaman zaman işçinin uğradığı ücret kayıplan ile değil, bir dizi uzun süreli sonuç- larla da görülür.[52] Bununla birlikte,

[49] Sismondi, *Nouv. Princ, ete,* 1.1, s. 112.

[50] "Her iş, yapılıp bittikten sonra ödenir." *{Arı Inquiry into those Principles Respecting the Nature ofDemand,* ete, s. 104.) "Ticari kredi, üretimin ilk yaratıcısı işçinin, tasarrufları nedeniyle, yaptığı işin ücretini haftanın, onbeş günün, ayın, üç ayın sonuna kadar bekleyebilecek hale gelmesiyle başlamış olmalıdır." (Ch. Ganilh, *Des Systemes d'Econ. Polit.,* 2. edit., Paris 1821, t. II, s. 150.)

[51] "İşçi çaba ve hünerini ödünç verir", ama, Storch kurnazca şunu ekler: o "ücretini yitirmekten" başka "hiç bir şeyini tehlikeye sokmamıştır ... işçi kendisinden maddi olarak hiç bir şey vermez." (Storch, *Cours d'Econ. Polit.,* Petersbourg 1815, t. II, s. 37.)

[52] Bir örnek: Londra'da iki çeşit fırıncı vardır; ekmeği tam değeri üzerinden satan "tam fiyatlı" fırıncılar, değerinin altında satan, "düşük fiyatlı" fırıncılar. Bu sonuncular, toplam fırıncı sayısının dörtte-üçünden fazlasını meydana getirirler. ("Fırıncı kalfanın şikayetlerini" incelemekle görevli hükümet komiseri H. S. Tremenheere'in/teport'u, xxxii, Lond. 1862.) Ucuzcuların hemen hepsi, beslenmeye ve sağlığa zararlı şap, sabun potas, tebeşir, Derbyshire-tozu ve benzeri şeylerle karıştırılmış bozuk ekmek satarlar. (Yukarda sözü edilen Mavi kitap ile, "Hileli ekmek konusunda 1855 tarihli komitenin" hazırladığı rapora ve Dr. Hassall'in, *Adulterations Detected,* 2. edit., London 1661, yapıtına bakınız.) 1855 tarihli komitede verdiği ifadede Sir John Gordan şöyle diyordu: "Yapılan bu karıştırma ve hileler sonucu, günde iki libre ekmekle karnını doyuran yoksul bir insan, sağlığı üzerindeki bozucu etkileri bir yana, besleyici maddelerden ancak dörtte-birini alabilmektedir." Tremenheere *(l.c,* s. xlviii) işçi sınıfının büyük bir kısmının bu hilenin pekâlâ farkında oldukları halde, şap, toz-toprak gibi şeyleri niçin satın aldımları konusunda şöyle diyor: "Fırıncılarından ya da bakkaldan keyiflerince yaptıkları ya da sattıkları ekmeği satınalmak onlar için bir zorunluluktur." Hafta sonundan önce ücretlerini alamadıkları için,

para, [sayfa 189] ister satınalma, ister ödeme aracı olarak iş görsün, bu, meta değişiminin niteliği üzerinde hiç bir değişiklik yapmaz. Emek-gü-cünün fiyatı, sonuna kadar gerçek-leştirilmemesine karşın, konut kiralarında olduğu gibi, sözleşme ile saptanılır. Emek-gücü, karşılığı ancak daha sonra ödenmesine karşın satılmış olur. Taraflar arasındaki ilişkinin açık olarak kavranabilmesi için, emek-gücü sahibinin her satışta, sözleşmede belirtilen karşılığı derhal aldığını geçici olarak kabul etmek yararlı olacaktır.

Şimdi artık bu özel metaın, emek-gücünün sahibine, satınalan tarafından ödenen değerin nasıl belirlendiğini biliyoruz. Satınalanın değişimle elde ettiği kullanım-değeri, kendisini, ancak fiilen kullanılmakla, emek-gücünün tüketimi ile ortaya koyar. Para sahibi bu amaç için hammadde gibi her şeyi piyasadan satınalır ve [sayfa 190] bunlann tam değerlerini öder. Emek-gücünün tüketimi, metalann ve artı-değe-rin birlikte ve aynı zamanda üretimidir. Emek-gücünün tüketimi, diğer her türlü metada olduğu gibi, piyasanın ya da dolaşım alanının sınırları dışında tamamlanır. Bay Parababasını ve emek-gücü sahibini birlikte yanımıza alarak bir süre için, her şeyin ortada ve herkesin gözüönünde geçtiği bu gürültülü alanı bırakıyoruz ve hep birlikte kapısında, "işi olmayan giremez!" levhası ile bizi karşılayan, gizli kapaklı üretim alanına geçiyoruz. Burada biz, sermayenin, yalnız nasıl ürettiğini değil, ama nasıl üretildiğini de göreceğiz. Ve ensonu, kâr sağlamanın sırlarını da zorlayacağız.

Sınırları içersinde emek-gücü satım ve alımının sürüp gittiği ayrıldığımız bu alan, aslında, insanın doğuştan varolan haklarının tam bir cenneti idi. Burada egemen olan yalnızca, Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve

"ailelerinin hafta boyunca yedikleri ekmeğin parasını, hafta sonundan önce ödeyemezler" ve Tremenheere, tanıkların ifadeleri konusunda şunları ekliyor: "Bu karıştırmalardan meydana gelen ekmeğin, salt bu şekilde satılmak üzere yapıldığı esef edilecek bir gerçektir." Birçok İngiliz ve daha da çok İskoç tarım bölgelerinde ücretler onbeş günde bir ve hatta ayda bir ödenir; ödemeler arasındaki bu uzun aralıklar sonucu tarım işçileri veresiye alışveriş yapmak zorunda kalırlar. Daha yüksek fiyatla satınalma zorunda oldukları gibi aslında ona veresiye veren dükkana da bağlanmış durumdadırlar. Böylece örneğin, ücretlerin aylık ödendiği Wilts'teki Horningham'da, başka yerde bir stone için 1 şilin 10 peni ödediği aynı unu, buralarda 2 şilin 4 peniye ancak satınalabilir. (Medical Officer of Privy Council'in Halk Sağlığı konusunda *Sixth Report'a,* 1864, s. 264.) "Paisley ve Kilmarnock'taki mürettipler, greve gitmek suretiyle, ücretlerin aylık olarak ödenmesi yerine onbeş günde bir ödenmesini zorla kabul ettirirler." *(Reports ofthe Inspectors of Factories for 31", Oct. 1853,* s. 34.) İşçinin kapitaliste açtığı kredinin daha güzel bir sonucu olarak da, pek çok İngiliz kömür madenlerinde kullanılmakta olan bir yönteme işaret edebiliriz; buralarda işçiye ancak ay sonunda ücret ödenir ve bu arada madenci, çoğu kez mal şeklinde olan ve bedelini sonradan piyasa fiyatının üzerinde ödemek zorunda kaldığı şeyleri kapitalistten avans olarak alır *(Truck-system,* [takas sistemi -ç.]). "İşçilere ücretlerini ayda bir kez ödemek ve her hafta sonunda avans vermek, kömür madeni patronları arasında uygulana gelen bir usuldür. Avanslar dükkanda ödenir: (Yani, patronlara ait dükkanda) "işçiler bir eliyle aldıklarını diğeriyle buralara yatırırlar." *(Children's Employmerıt Commission, III. Report,* Lond. 1864, s. 38, n. 192.)

* Jeremy Bentham, İngiliz hukuk yazarı, faydacılığın kurucusu. Bu yapıtın "Artı-değerin Sermayeye Dönüşümü" bölümünde, Marx, ona ayırdığı uzun bir notta (69 nolu notta), onu şöyle adlandırır: "burjuva budalalığının dehası." -ç.

Bentham'dır* Özgürlüktür, çünkü, metaın, diyelim emek-gücünün hem alıcısı hem satıcısı yalnızca kendi serbest iradelerinin etkisi altındadırlar. Serbest taraflar olarak sözleşme yaparlar ve vardıkları anlaşma, ortak iradelerinin yasal ifadesinden başka bir şey değildir. Eşitliktir, çünkü birbirleriyle basit meta sahipleri olarak ilişki içine girerler ve eşdeğeri eşdeğerle değişirler. Mülkiyettir, çünkü taraflar, kendi malı olan şeyler üzerinde tasarrufta bulunur. Ve Bentham'dır, çünkü her iki taraf da yalnız kendisini düşünür. Bunları biraraya getiren ve ilişki içersine sokan tek güç, bencillik, kazanç ve özel kişisel çıkardır. Herkes yalnız kendini düşünür, kimse geri kalana kulak asmaz, ve böyle yaptıkları için de, şeylerin önceden düzenlenmiş uyumu gereği ya da kadiri mutlak ve takdiri ilâhi ile hepsi de, herkesin mutluluğu ve yaran adına, kendi karşılıklı çıkarlan adına elbirliği ile çalışırlar.

"Vülger serbest ticaretçi"lerin görüşlerini, fikirlerini ve sermaye ile ücrete dayanan toplum hakkındaki yargılannın ölçüsünü aldıkları bu basit dolaşım ve meta değişimi alanından çıkarırken, *dramatis personce'mizin** yüzlerinde bir değişiklik olduğunu görüyoruz. Eski para sahibi, şimdi kapitalist olarak önde çalımla yürüyor; emek-gücü sahibi onun emekçisi olarak peşisıra onu [sayfa 1911 izliyor. Biri önemli insan pozunda, sırıtkan, işbilir; öteki sıkılgan, çekingen, kendi derisini pazara götüren ve yüzülmekten başka umudu olmayan bir kimse gibi. [sayfa 192]

* Oyundaki kişiler, pazarlığa girişen kişiler, -ç.

ÜÇÜNCÜ KISIM

MUTLAK ARTI-DEĞERİN ÜRETİMİ

YEDİNCİ BOLUM EMEK-SÜRECİ VE ARTI-DEĞER ÜRETİM SÜRECİ

BİRİNCİ KESİM. - EMEK-SURECI YA DA KULLANIM-DEĞERLERİNİN ÜRETİMİ

Kapitalist, emek-gücünü, kullanmak için satınalır; kullanılan bu emek-gücü, emeğin kendisidir. Emek-gücünü satınalan, satıcıyı çalıştırarak bu emek-gücünü tüketir. Çalışarak, emek-gücü sahibi, daha önce yalnızca potansiyel olan emek-gücünü fiili eyleme geçirir, işçi olur. Emeğinin bir metada yeniden ortaya çıkması için, her şeyden önce, onu, yararlı bir iş üzerinde, herhangi bir gereksinmeyi karşılayabilecek bir şey üzerinde harcaması gerekir. Demek ki, kapitalistin, işçiye ürettirdiği belli bir kullanım-değeri, belirli bir nesnedir. Kullanım-değerleri-nin ya da malların üretiminin kapitalistin denetimi altında ve onun adına yapılması olgusu, bu üretimin genel niteliğini değiştirmez. Bu nedenle, biz, ilkönce, emek-sürecini, belli toplumsal koşullar altında aldığı özel biçimlerden bağımsız olarak incelemek durumundayız.

İş, her şeyden önce, hem insanın hem doğanın katıldığı ve [sayfa

193] insanın kendisi ile doğa arasındaki maddi tepkimeleri dilediği şekilde başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreçtir. Doğanın ürünlerini kendi gereksinmelerine uygun bir birimde ele geçirebilmek için, kollarını, bacaklarını, kafasını, ellerini ve vücudunun doğal güçlerini harekete geçirerek, doğa güçlerinden birisi olarak onun karşısına geçer. Dış dünya üzerinde bu şekilde etki yaparak onu değiştirmekle, aynı zamanda kendi doğasını da değiştirir. Uyuklamakta olan güçlerini geliştirir ve bunlan dilediği gibi hareket etmeye zorlar. Biz, şimdi burada, bize hayvanı anımsatan ilkel içgüdüsel iş biçimleri ile ilgili değiliz. İnsanın emek-gücünü pazara bir meta olarak satmak için getirdiği durum ile başlangıçtaki içgüdüsel aşamasında olan insan emeğinin durumunu birbirinden ayıran çok büyük bir zaman aralığı vardır. Biz, emeği, salt insana özgü biçimi içersinde ele alıyoruz. Örümcek, işini dokumacıya benzer şekilde gördüğü gibi, an da peteğini yapmada pek çok miman utandırır. Ne var ki, en kötü miman en iyi arıdan ayıran şey, mimarın, yapısını gerçekte kurmadan önce, onu imgesinde kurabilmesidir. Her emek-sürecinin sonunda, daha önceden işçinin imgeleminde başlangıç halinde varolan bir sonuç elde ederiz. İşçi, üzerinde çalıştığı malzemede yalnızca bir biçim değişikliği yapmakla kalmaz, aynı zamanda, onun *modus operandi*'sini* bir yasa haline getiren kendi amacını da gerçekleştirir ve kendi iradesini bu amaca tâbi kılmak zorundadır. Bu tâbi oluş, geçici bir şey de değildir. Bu süreç, organlarının çalışmasının yaraşıra, bütün iş boyunca, işçinin iradesinin amacıyla sürekli olarak uyum halinde olmasını gerektirir. Bu, sıkı bir özen demektir. İşin niteliği ve yapılma biçimi onun için ne kadar az çekici ise ve bu nedenle de hem beden hem kafa gücünü kullanma yönünden ne kadar az zevk alırsa o derece dikkatli olmak zorundadır.

Emek-sürecinin basit öğeleri şunlardır: 1. insanın kişisel faaliyeti, yani bizzat iş; 2. işin konusu, ve 3. araçları.

İnsana gerekli şeyleri ya da yaşama araçlannı kullanıma hazır olarak sunduğu[1] bakir toprak (ekonomik bakış açısından su da ona dahildir) insandan bağımsız olarak vardır ve insan emeğinin evrensel konusudur. Çevresiyle yakın bağlarını ancak emeğin [sayfa 194] çözdüğü her şey, doğanın kendiliğinden sağladığı ve emeğin işlediği konulardır. Yakaladığımız ve yaşadığı ortamdan çekip aldığımız balık, bakir ormanda devirdiğimiz tomruk ve maden yataklanndan çıkardığımız maden cevherleri, bunun örnekleridir. Öte yandan, eğer emeğin konusu, deyim yerindeyse, daha önceki bir emeğin süzgecinden geçmişse, buna, hammadde diyoruz; daha önce çıkartılmış olan ve yıkanmaya hazır

* Çalışma tarzı. -ç.

[1] "Yeryüzünün doğal ürünleri, az miktarda ve insandan tamamen bağımsız olmalarıyla, sanki, onu çalışmaya sevketmek ve kendi servetini yaratmaya teşvik etmek üzere genç bir insana verilen az miktarda para gibi, doğa tarafından sağlanıyor gibidir." (James Steuart, *Principles ofPolit. Econ.,* edit. Dublin 1770, v. I, s. 116.)

maden cevheri gibi. Bütün hammaddeler emeğin konusudur, ama her emek konusu hammadde değildir; bu, her şey daha önce harcanan emek yoluyla bir değişiklik geçirdikten sonra ancak hammadde olabilir. Emek aracı, işçinin kendisi ile emek konusu arasına soktuğu ve faaliyetinin ileticisi olarak yararlandığı bir şey ya da şeyler bileşimidir. Amaçlarına uygun başka maddeleri yapmak için bazı maddelerin mekanik, fizik ve kimyasal özelliklerinden yararlanır.[2] İnsanın kendi organlarını emek araçlan gibi kullanarak topladığı meyve gibi hazır yaşama araçlarını bir yana bırakırsak, işçinin ilk sahip olduğu şey, emeğin konusu değil, emeğin araçlandır. Böylece doğa onun faaliyetinin organlarından birisi haline geliyor, onu kendi organlanna katıyor ve İncile karşın, kendisine yeni bir boyut eklemiş oluyor. Toprak onun ilk kileri olduğu gibi ilk alet deposu da oluyor. Toprak, ona, örneğin fırlatmak, öğütmek, basmak, kesmek için vb. taşlar sağlıyor. Toprak ken-di başına bizzat emek aracıdır, ama tarımsal amaçlarla kullanılmak istendiği zaman bir dizi başka araçlara ve oldukça gelişmiş bir emeğe gerek duyuluyor.[3] Emeğin geçirdiği çok az bir gelişme bile, hemen özel olarak hazırlanmış araçlara gerek gösteriyor. Bu yüzdendir ki, en eski mağaralarda taştan yapılmış alet ve silahlara raslıyoruz. İnsanlık tarihinin en eski dönemlerinde evcilleştirilmiş hayvanlar, yani belli bir amaç için yetiştirilmiş ve emek verilerek bazı özellikleri değiştirilmiş hayvanlar, özel olarak hazırlanmış taşlar, ağaçlar, kemikler ve hayvan kabuklannın yanısıra bellibaşlı emek araçları ödevini görüyorlar.[4] Bazı hayvan türleri arasında rüşeym halinde varolmakla birlikte, emek araçlannın kullanımı ve yapımı, insanın [sayfa 195] emek-sürecinin özgül özelliğidir ve Franklin bu nedenle insanı alet yapan hayvan diye betimliyor. Geçmişteki emek araçlarının kalıntıları, toplumun artık yokol-muş ekonomik biçimlerinin aydınlığa kavuşturulmasında, tıpkı nesli tükenmiş hayvan türlerinin saptanmasında fosilleşmiş kemiklerin taşıdığı önemi taşıyorlar. Birbirinden farklı ekonomik çağların ayırdedil-mesinde işe yarayan şey, yapılan eşyalar değil, bunlann nasıl ve hangi araçlarla yapıldıklarıdır.[5] Emek

[2] "Akıl, güçlü olduğu kadar kurnazdır da. Aklın kurnazlığı, başlıca nesnelerin kendi özelliklerine uygun olarak birbirleri üzerinde etki ve tepkide bulunmasına yolaçarak, böylece, sürece doğrudan doğruya müdahale etmeksizin, aklın amacının yerine gelmesini sağlayan aracılık faaliyetinde görülür." (Hegel, Enzyklopadie, Erster Teil. *Die Logik,* Berlin 1840, s. 382.)

[3] Diğer yönlerden değersiz olan yapıtında *(Theorie de l'Econ. Polit.,* Paris 1815) Ganilh, fizyokratlara karşı, gerçek anlamıyla tarımın başlamasından önce gerekli süreçlerin uzun bir listesini çarpıcı bir biçimde sıralar.

[4] Turgot, *Reflexions sur la Formation et la Distributoin des Richesses* (1766) adlı yapıtında, evcilleştirilmiş hayvanların,

uygarlığın başlangıç dönemindeki dönemine dikkati çekmiştir.

[5] Çeşitli üretim dönemlerinin teknolojik yönden karşılaştırılmasında, metalar içersinde en az önemli olanı, sözcüğün dar anlamıyla, lüks eşyalardır. Tüm toplumsal yaşamın ve bu nedenle bütün gerçek tarihin temeli olan maddi üretim koşullarındaki gelişmeyi, yazılı tarihimiz şimdiye değin ne denli az dikkate alsa da, tarih-öncesi çağlar, gene de, tarihsel denilen sonuçlara göre değil, materyalist araştırmaların sonuçlarına göre sınıflandırılmıştır. Bu dönemler, kullanılan aletler ile silahların malzemesine göre, yani taş, bronz ve demir çağları olarak ayrılmışlardır.

araçları, yalnız insan emeğinin ulaştığı gelişme düzeyinin bir ölçüsünü vermekle kalmıyor, bunlar, aynı zamanda, işin yapıldığı toplumsal koşullann göstergeleri de oluyorlar. Emek araçlan içersinde, bütünüyle alındığında üretimin kemikleri ve kaslan diyebileceğimiz mekanik nitelikte olanlar, belli bir üretim çağının en kesin özellikleri konusunda, genel bir deyişle, üretimin dolaşım sistemi diyebileceğimiz ve yalnızca iş malzemesini sağlamaya yarayan borulara, fıçılara, sepetlere ve küplerle göre, daha kesin bilgiler verebilirler. Bu sonuncular, kimya sanayii ile birlikte önemli bir rol oynamaya başlarlar.

Daha geniş bir anlamda, emek araçları arasında, emeği, emek konusuna doğrudan doğruya aktarmak için kullanılan ve bu nedenle şu ya da bu şekilde faaliyet iletkeni ödevi yapan araçlara ek olarak, emek-sürecinin yürütülmesi için gerekli bütün nesneleri katabiliriz. Bunlar, doğrudan sürece girmezler, ama bunlar olmaksızın da süreç; ya hiç yer almaz ya da ancak bir ölçüde yer alabilir. Bu türden evrensel emek aracı olarak yeryüzünü bir kez daha karşımızda görürüz: işçiye, bir *locus standi** ve faaliyeti için bir iş alanı sağlayan odur. Daha önceki bir işin sonucu olan ve aynı zamanda bu sınıfa dahil olan araçlar arasında işlikleri, kanallan, yollan ve benzerlerini buluyoruz.

Emek-sürecinde, insan faaliyeti, demek ki, emek araçlarının yardımı ile üzerinde çalışılan malzemede, başlangıçta tasarlanan bir değişikliği meydana getiriyor. Süreç, üründe sona erer, ve ürün, bir [sayfa 196] kullanım-değeridir. Doğanın sağladığı malzeme bir biçim değişikliğiyle insan gereksinmelerine uyarlanır. Emek, kendisini, konusuyla birleştirmiştir: emek maddeleştirilmiş, konu dönüştürülmüştür. İşçide hareket olarak ortaya çıkan şey, şimdi üründe hareketsiz, sabit bir nitelik olarak görülür. Demirci döver ve ürün dövülmüş demirdir.

Eğer sürecin tümünü, sonucu açısından, ürün açısından incelersek, hem araçları, hem de emek konusunun üretim araçları olduğu,[6] ve emeğin kendisinin üretken bir emek olduğu açıkça görülür.[7]

Bir kullanım-değeri, emek-sürecinden ürün olarak çıkarken, öteki kullanım-değerleri, daha önceki emeğin ürünleri, sürece, üretim araçları olarak girerler. Aynı kullanım-değeri, hem daha önceki sürecin ürünü, hem de daha sonraki sürecin üretim aracıdır. Bunun için, ürünler, yalnızca sonuç değil, aynı zamanda emeğin temel koşullarıdır.

İçersinde madencilik, avcılık, balıkçılık ve tarım gibi (yalnızca bakir toprağın tanma hazırlanması yönünden) doğrudan doğruya doğa tarafından sağlanan emek malzemesi bulunan istihraç sanayii dışında,

[6] Örneğin, yakalanmamış bir balığın, balıkçılık sanayiinde üretim aracı olarak kabul edilmesi düşünceye aykırı gibi görünebilir. Ama şimdiye kadar, hiç kimse, balık olmayan sularda balık avlama yöntemini bulamamıştır.

[7] Üretken emeğin ne olduğunu yalnız emek-süreci açısından belirlemeye yarayan bu yöntem, hiç bir zaman, kapitalist üretim sürecine doğrudan doğruya uygulanamaz.

* Tesis yeri. -ç.

sanayiin bütün kolları, emeğin süzgecinden geçmiş olan nesneler, daha önce emeğin ürünleri olan hammaddeler üzerinde çalışırlar. Tanmda tohum böyledir. Doğanın ürünleri olarak görmeye alışkın olduğumuz hayvanlar ve bitkiler, bugünkü biçimlerinde yalnızca, diyelim geçen yılın ürünleri değil, insanın denetimi altında ve onun emeği aracılığı ile, kuşaklar boyu süren tedrici bir dönüşümün sonucudur. Zaten, çoğu zaman, emek araçlan, en dikkatsiz gözlemciye bile, geçmiş çağlardaki emeğin izlerini belli eder.

Hammadde, ürünün anamaddesi olabileceği gibi, onun yapısına bir yardımcı olarak da girebilir. Yardımcı madde, buhar kazanının altındaki kömür, çarklann yağı, yük beygirlerinin samanı gibi, emek araçla-rınca tüketileceği gibi, keten bezini ağartmada klor, demir elde etmede kömür, yünün boyanmasında boya maddesinde olduğu gibi, hammadde de, bir değişiklik yapılması için ona [sayfa 197] katılabilir ya da iş yerlerini ısıtmak ve aydınlatmak için kullanılan malzemede olduğu gibi işin yürütülmesine yardımcı olabilir. Anamadde ile yardımcı arasındaki fark, gerçek kimya sanayiinde ortadan kalkar, çünkü burada hiç bir hammadde, ürünün cevherinde ilk bileşimi ile görülmez.[8]

Her nesne çeşitli özellikler taşır ve bunun için de farklı yerlerde kullanılabilir. Bu nedenle aynı ürün, çok farklı süreçlerde, hammadde olarak iş görebilir. Örneğin buğday, değirmencinin, nişasta yapımcısının, içki damıtıcısının ve hayvan yetiştiricisinin hammaddesidir. Aynca kendi üretimine tohum halinde hammadde olarak girdiği gibi, kömür de, kömür madenciliğinin hem bir ürünüdür, hem de bir üretim aracıdır.

Ayrıca, belli bir ürün, aynı süreçte, hem emek aracı olarak, hem de hammadde olarak kullanılabilir. Örneğin hayvan beslemede, hayvan, hem hammadde, hem de gübre üretiminin bir aracıdır.

Derhal tüketime hazır olmakla birlikte, bir ürün, daha sonraki ürün için hammadde olabilir; üzümün,

şarabın hammaddesi olması gibi. Öte yandan, emek, bize, ürününü yalnızca hammadde olarak kullanabileceğimiz şekilde verebilir; pamuk, iplik, ve dokuma ipliği durumunda olduğu gibi. Kendisi ürün olmakla birlikte, böyle bir hammadde bir dizi farklı süreçlerden geçebilir: bunların herbirinde daima değişen şekillerde hammadde olarak onu tam bir ürün haline getireceği son sürece kadar, bireysel tüketime ya da emek aracı olarak kullanılmaya hazır tam bir ürün olarak ortaya koyduğunu serinin son sürecine kadar iş görür.

Görüyoruz ki, bir kullanım-değeri, ister hammadde, ister emek aracı ya da ister ürün olarak alınsın, bu tamamıyla emek-sürecindeki göreviyle, orada işgal ettiği konumla belirlenir: bu değiştikçe, niteliği de

[8] Storch, gerçek hammaddelere, *"matieres"* ve yardımcı malzemeye, *"materiaux"* der. Cher-buliez yardımcı maddeler için *"materes instrumentales"* terimlerini kullanır.

değişir.

Bu nedenle, bir ürün, yeni bir emek-sürecine üretim aracı olarak girer girmez ürün niteliğini yitirir ve süreçte yalnızca bir öğe halini alır. İplikçi, iği yalnızca bir eğirme aracı olarak kullanır, ve keten de yalnızca onun eğirmesi için bir malzemedir. Kuşkusuz, malzeme ve iğ olmaksızın iplik eğirmek olanaksızdır; ve bunun için de. eğirme işleminin başlangıcında bu şeylerin ürün olarak var olmaları önkoşuldur: ama sürecin kendisinde, bunların daha önceki [sayfa i9sı emeğin ürünleri olmasının hiç bir önemi yoktur; bu, tıpkı ekmeğin, çiftçinin, değirmencinin, fırıncının daha önceki emeklerinin ürünü olmasının, sindirim süreci için hiç bir önem taşımamasına benzer. Tersine, üretim araçlan, ürün olarak tam ve yetkin olmayışları yüzünden, herhangi bir süreçte kendilerini ürün nitelikleri ile ortaya koyarlar. Kör bir bıçak ya da çürük bir iplik, bıçakçı A'yı ya da iplikçi B'yi anımsatır. Tamamlanmış ürüne, taşıdığı yararlı nitelikleri kazandıran emek, artık görünmez olur.

Emeğin amaçlanna hizmet etmeyen bir makine yararsızdır. Ayrıca, bir makine, doğa güçlerinin yıkıcı etkilerinden kendisini kurtaramaz. Demir paslanır, tahta çürür. Dokunmayan, örülmeyen iplik, boşa harcanmış pamuktur. Canlı emeğin bunlara el atması, ölüm uykusundan uyandırması, yalnızca olası kullanım-değerleri olmaktan çıkartıp gerçek etken değerler haline getirmesi gerekir. Bunlar emeğin ateşinde yıkanarak, emek organizmasının esas unsuru olarak, eskiden olduğu gibi, süreçteki işlevlerini yerine getirmek için canlanırlar; gerçekte tüketilirler, ama yeni kullanım-değerlerinin, yeni ürünlerin temel öğeleri olarak, bireysel tüketim için geçim aracı olmaya her zaman hazır ya da yeni bir emek-süreci için üretim aracı olmaya hazır bir amaçla-tüketilirler.

Öyleyse bir yandan tamamlanmış ürünler yalnızca emek-süre-cinin sonuçlan olmayıp onun zorunlu koşulları olduğu gibi, öte yandan bunların bu sürece girmeleri, canlı emekle temasa gelmeleri, kullanım-değeri niteliklerini korumaları ve kullanılabilmeleri için tek yol oluyor.

Emek, maddi öğelerini, konusunu ve araçlarını kullandığı, bunları tükettiği için, bir tüketim sürecidir de. Bu üretken tüketim, bireysel tüketimden şöyle aynlır: bireysel tüketimde canlı bireyin hayatta kalabilmesi için ürünler kullanılıp bitirilir, üretken tüketim de ise, ürünler, emeğin, canlı bireylerin emek-gücünün faaliyetlerinin devamı için tüketilir. Bunun için, bireysel tüketimin ürünü bizzat tüketicidir; üretken tüketimin sonucu ise, tüketiciden farklı bir üründür.

Öyleyse, araçlan da konusu da zaten ürün olan emek, ürün yaratmak amacıyla bu ürünleri tüketir, ya da başka bir deyişle, bir dizi ürünü, başka bir dizi ürünün üretim aracı haline getirmek için tüketir. Ama nasıl ki, başlangıçta emek-sürecine katılanlar yalnızca insan ve ondan bağımsız olarak varolan yeryüzü ise, şimdi [sayfa 199] de biz hâlâ doğrudan doğruya doğanın sağladığı ve doğal maddeler ile insan emeğinin birleşimini temsil etmeyen pek çok üretim aracı kullanmaktayız.

Yukarda yapıldığı gibi, basit öğelerine indirgenen emek-süreci, kullanım-değerleri üretimi ve doğal maddelerin insan gereksinmelerini karşılar hale getirilmesi amacıyla girişilen bir eylemdir; insanla doğa arasında madde değişimini sağlamanın zorunlu koşuludur; insan varlığının doğa tarafından zorlanan ebedi koşuludur, ve bunun için de, bu varlığın her toplumsal evresinden bağımsız, ya da daha doğrusu böyle her evrede ortaktır. Bu nedenle, işçimizi öteki işçilerle bağıntılı olarak göstermek gereksizdi; bir yanda insan ile emeğini, öte yanda doğa ile onun sağladığı maddeleri ele almakla yetindik. Çorbayı tadarak nasıl ki yulafı kimin yetiştirdiğini bilemezsek, bu basit süreç ile de onun hangi toplumsal koşullar altında yer aldığını kestiremeyiz; belki köle sahibinin zalim kamçısı, ya da kapitalistin kuşkulu bakışları altında, belki Cincin-natus ufacık tarlasını sürerken, belki de vahşi insan taşla yabanıl hayv-anlan avlarken olmuştur.[9]

Şimdi biz, gene, bizim filizlenmekte olan kapitalistimize dönelim. Onu, açık pazarda emek-süreci için gerekli bütün öğeleri, sürecin nesnel öğelerini, üretim araçlarını, ve öznel öğeyi, emek-gücünü satın-aldıktan sonra terketmiştik. Bir uzmanın keskin gözleriyle, kendi özel ticaretine, diyelim iplikçiliğe, kunduracılığa ya da başka tür bir ticarete en uygun üretim araçlarını ve emek-gücünü seçmişti. Daha sonra, emeğiyle üretim araçlannı tüketmek için bu emek-gücünü kişiliğinde taşıyan işçiyi harekete geçirerek metaı, hemen satınalmış olduğu emek-gücünü harcamaya koyulur. İşçinin kendisi için değil de kapitalist hesabına çalışması gerçeği, açıktır ki, emek-sürecinin genel niteliğini değiştirmez; ayrıca,

kunduracılıkta ya da iplikçilikte kullanılan özel yöntemler ve işlemler, kapitalistin işe kanşmasıyla, doğrudan değişmez. Kapitalist, pazarda bulabildiği emek-gücünü almakla başlamak zorundadır ve bunun sonucu olarak, kapitalizmin doğmasından hemen önceki dönemde bulunabilecek türde bir emekle yetinmek zorundadır, [sayfa 200] Emeğin sermayeye tâbi olmasıyla üretim yöntemlerinde meydana gelen değişiklikler ancak daha sonraki bir dönemde yer alabilir; bu yüzden de, daha sonraki bir bölümde ele alınması doğru olacaktır.

Kapitalistin emek-gücünün tüketilmesi haline dönüştürdüğü iş-süreci, kendine özgü. iki olgu gösterir. Birincisi, işçi, emeğinin ait bulunduğu kapitalistin denetimi altında çalışır; kapitalist, işin usulüne uygun yapılmasına, üretim araçlarının akıllıca kullanılmasına büyük bir özen gösterir. Böylece gereksiz hammadde israfı olmayacağı gibi, araçların, zorunlu olarak işte yıpranmasının, ötesinde, yıpranma ve aşınması da önlenmiş olur.

[9] Olağanüstü bir mantıki kavrayışla Albay Torrens, vahşilerin bu taşında sermayenin başlangıcını bulur. "Vahşinin ardına düştüğü yahanıl hayvana fırlattığı ilk taşta, ulaşamadığı meyveye vurmak için kavradığı ilk sopada, bir eşyaya, bir diğerini elde etmeye yardımcı olması amacıyla sahip olma olayına tanık oluyoruz ve buradan da sermayenin başlangıcını buluyoruz." (P. Torrens, *An Essay on theProducüonofWealth, ete,* s. 70-71.)

İkincisi, ürün, onu doğrudan üretenin, işçinin değil, kapitalistin malıdır. Diyelim bir kapitalist, bir günlük emek-gücünün değerini ödüyor; böylece bu gücü bir günlüğüne kullanma hakkı herhangi bir meta gibi, sözgelişi bir günlüğüne kiraladığı at gibi, ona ait oluyor. Metaı satınalanı onu kullanma-hakkını satınalıyor, ve emek-gücünü satan, emeğini vererek, aslında, sattığı kullanım-değerinden ayrılmış olmaktan başka bir şey yapmamıştır. İşyerine adımını attığı anda, emek-gücünün kullanım-değeri, ve bundan ötürü de emek olan onun kullanımı artık kapitaliste aittir. Emek-gücünü satın almakla kapitalist, emeği, bu canlı mayayı, ürünün cansız öğeleri ile birleştirir. Onun açısından emek-süreci, satı-naldığı metaın, yani emek-gücünün tüketiminden başka bir şey değildir; ne var ki, bu tüketim, ancak emek-gücünün üretim araçları ile tamamlanmasıyla gerçekleştirilebilir. Emek-süreci, kapitalistin satınal-dığı şeyler, yani onun malı haline gelen şeyler arasında cereyan eden bir süreçtir. Bu sürecin ürünü, tıpkı mahzende mayalanma sürecini tamamlayan şarap gibi, gene kapitaliste aittir.[10]

[sayfa 2011

İKİNCİ KESİM. - ARTI-DEĞER ÜRETİMİ

Kapitalistin kendisine malettiği ürün, örneğin, iplik ya da kundura gibi bir kullanım-değeridir. Ama, her ne kadar kundura bir bakıma bütün toplumsal ilerlemenin temeli ve kapitalistimiz de keskin bir "ilerici" olmakla birlikte, gene de kundurayı, sırf kunduralara olan aşkından yapmaz. Kullanım-değeri meta üretiminde *qu'on aime pour luimeme** bir şey değildir. Kullanım-değerlerini, kapitalistler, salt değişim-değeri-nin maddi özü ve taşıyıcısı oldukları için ve sürece üretirler. Kapitalistimizin gözünde iki amaç vardır: önce, değişim-değeri olan bir kullanım-değeri üretmek ister, yani satılacak bir mal, bir meta üretmek ister; sonra, değeri, üretiminde kullanılan metaların toplam değerlerinden daha fazla olan bir meta üretmek ister; yani ürettiği şeyin değeri, serbest piyasadan satınaldığı üretim araçları ve emek-gücünden fazla olmalıdır. Amacı, yalnız kullanım-değeri değil, onunla birlikte meta üretmektir; yalnız kullanım-değeri değil, değer üretmektir; yalnız değer değil, aynı

[10] "Ürünlere, bunlar sermayeye dönüşmeden önce sahip olunur; bu dönüşme, bu gibi sahip olunmalardan onları kurtaramaz." (Cherbuliez, *Richesse ou Pauvrete edit.* Paris, 1841, s. 54.) "Proletarya, emeğini, belli miktarda gerekli tüketim maddesi karşılığında satmakla, ürün üzerinde bir pay sahibi olmak talebinden tamamen vazgeçer. Ürünlere sahip olma biçimi gene eskisi gibi kalır; bu sözünü ettiğimiz anlaşma ile herhangi bir değişikliğe uğramaz. Ürün bütünüyle, hammaddeyi ve gerekli tüketim maddelerini sağlayan kapitaliste ait olur; bu, maledinme yasasının kesin bir sonucu olup bu yasanın temel ilkesi, her işçinin ürettiği şey üzerinde mutlak bir sahiplik hakkı vardır diyen ilkenin tam tersidir." *(ibid.,* s. 58.) "İşçiler emekleri karşılığında ücret aldıkları zaman ... kapitalist, yalnız sermayenin" (üretim araçlarının demek istiyor) "sahibi olmakla kalmaz, emeğin de sahibi olur. Eğer ücret olarak ödenen şey, genellikle kabul edildiği gibi sermaye kavramı içersine giriyorsa, sermayeden ayrı olarak emeği sözkonusu etmek saçmadır. Bu anlamda kullanılan sermaye sözcüğü, emeği de, sermayeyi de kapsar." (James Mili, *Elements ofPol. Econ. ete,* ed. 1821, s. 70, 71.)

* Kendisi için sevilen, -ç.

zamanda artı-değer üretmektir.

Şurası akılda tutulmalıdır ki, biz, şimdi meta üretimini ele alıyoruz; oysa şimdiye değin sürecin yalnız bir yanını incelemiş bulunuyoruz. Metalann, aynı zamanda her kullanım-değeri, hem de değer olması gibi, bunlann üretim sürecinin de hem emek-süreci ve hem de bir değer yaratma süreci olması gerekir.* Şimdi de, üretimi, değerin bir yaratılışı olarak inceleyelim.

Her metaın değerinin, üzerinde harcanan ve kendisinde maddeleşen emek miktanyla, üretimi için belli toplumsal koşullar altında gerekli emek-zamanı ile belirlendiğini biliyoruz. Bu kural, kendi adına yürütülen emek-sürecinin sonucu olarak, kapitalistimizin adına gerçekleşen ürün için de geçerlidir. Bu ürünün 10 libre iplik olduğunu varsayalım, ilk işimiz bunda gerçekleşmiş olan emek miktarını hesaplamak olacaktır.

İplik eğirmek için hammadde gereklidir; diyelim bu 10 libre pamuk olsun. Kapitalistimizin, bunu, sözgelişi 10 şiline, tam değerine satı-naldığını varsaydığımıza göre, bu pamuğun değerini şimdilik incelememize gerek yoktur. Pamuğun üretimi için gerekli [sayfa 202] emek, bu fiyatla, toplumun

ortalama emeği cinsinden ifade edilmiş bulunmaktadır. Gene diyelim ki, şimdilik için gerektirdiği öteki tüm araçlan temsil eden için aşınması ve yıpranması da, 2 şilinlik bir değere eşit olsun. Eğer oniki şilinin temsil ettiği altın kütlesini üretmek için yirmidört saat ya da iki işgünü gerekirse, bundan, iplikte iki işgünlük emeğin mad-deleşmiş olduğu sonucu çıkar.

İğin maddesinin bir ölçüde aşınıp yokolması ile pamuğun yeni bir biçime girmiş olması bizi yanıltmamalıdır. Genel değer yasasına göre, eğer, 40 libre ipliğin değeri. = 40 libre pamuğun değeri + tam bir iğin değeri ise, yani eşitliğin her iki yanındaki metaı üretmek için aynı emek-zamanı gerekiyorsa, 10 libre iplik, 10 libre pamuk ve dörtte-bir iğin eşdeğeri olur. Bu durumda biz, aynı emek-zamanının bir yanda 10 libre iplikte ve öte yanda 10 libre pamuk ile iğin bir kısmında maddeleştiğini düşünüyoruz. Öyleyse, değer, ister pamukta, ister iğde, ister iplikte görünsün, değerin miktannda değişen bir şey olmaz. İğ ile pamuk yanyana duracaklanna, sürece birlikte katılmışlar, biçimleri değişmiş, ipliğe dönüşmüşlerdir; ama değerleri, olsa olsa ancak, bunların eşdeğerleri olan iplikle değişilmeleri olayındaki kadar etkilenmiştir.

Pamuğun, ipliğin hammaddesinin üretimi için gerekli olan emek, ipliğin üretimi için gerekli olan emeğin bir kısmıdır ve bu nedenle iplikte zaten vardır. Aynı şey, aşınmaksızın pamuğun eğrilmesi mümkün olmayan iğde maddeleşen emek için de sözkonusudur.

Demek ki, ipliğin değerinin ya da üretimi için gerekli emek-

* [Daha önceki bir dipnotta da belirtildiği gibi, İngilizcede, emeğin bu iki farklı yanı için iki ayrı deyim vardır: Basit Emek-Sürecinde, Kullanım-Değerleri üretim sürecinde bu *Work* ["Iş"]tir. Değer yaratma sürecinde, deyimin tam ekonomik anlamıya, *Labour* ["Emek"]tir. -*F.E.]*

zamanının belirlenmesinde, önce pamuk ile iğin aşınan kısmının üretimi, sonra da pamuk ile iğin birarada ipliği eğirmek için gerekli olup, çeşitli zamanlarda ve farklı yerlerde yürütülen bütün özel süreçlere, bir ve aynı sürecin farklı ve birbirlerini izleyen evreleri olarak bakılabilir. İplikteki bütün emek geçmişte kalmış emektir; ve onu meydana getiren öğelerin üretimi için gerekli işlemlerin, en son eğirme işlemine göre çok daha eskiden yapılmış olmasının hiç bir önemi yoktur. Bir evin yapımı için eğer belli bir miktar emek, diyelim otuz gün gerekliyse, son günün işinin ilk günün işinden yirmidokuz gün sonra yapılması ile eve dahil emek miktan değişmiş olmaz. Bu nedenle hammadde ile emek araçlarındaki emek, eğirme işlemine başlanmasından önce, eğirme sürecinin ilk aşamasında harcanan emek gibi ele alınabilir, [sayfa 203]

Üretim araçlarının, yani pamukla iğin oniki şilinde ifadesini bulan değerleri, bunun için, ipliğin değerini, ya da başka bir deyimle ürünün değerini oluşturan kısımlardır.

Yalnız, burada iki koşulun yerine getirilmesi gereklidir. Önce, pamuk ile iğ, bir kullanım-değerinin üretiminde birlikte çalışmalıdır; örneğimizde bunlann ikisinin iplik haline gelmesi gerekir. Değer, doğmuş bulunduğu özel kullanım-değerinden bağımsızdır, ama bir tür kulla-nım-değerinde somutlaşmış olması da gerekir. Sonra, üretim süresinde harcanan zaman, belli toplumsal koşullar altında gerçekten gerekli süreyi aşmamalıdır. Bunun için, eğer 1 libre iplik eğirmek için 1 libre pamuk yetiyorsa, 1 libre ipliğin üretiminde, bu ağırlıktı pamuktan fazlasını tüketmemek için dikkat gösterilmesi gerekir; iğ için de aynı şey sözko-nusudur. Kapitalist, çelik bir iğ yerine altından yapılma bir iğ kullanma hevesine kapılsa bile, ipliğin değerinin hesaplanmasında dikkate alınan emek, çelik bir iğin üretilmesi için gerekli olan emektir, çünkü belli toplumsal koşullar altında bundan fazlası gereksizdir.

Şimdi artık, ipliğin değerinin, ne kadannın pamuktan ve ne kadarının iğden geldiğini biliyoruz. Bunun toplamı oniki şilin, ya da iki işgününün değerine eşittir. Bunun ardından inceleyeceğimiz nokta, ipliğin değerinde, iplikçinin pamuğa katmış olduğu emeğin ne kadar olduğudur.

Bizim, artık bu emeği, emek-sürecini incelediğimiz zamankinden çok daha başka bir yönden ele almamız gerekiyor; biz, daha önce, bunu, yalnızca pamuğu ipliğe dönüştüren belli türden bir insan emeği açısından görmüştük; orada, diğer koşullar aynı kalmak kaydıyla, emek, yapılan işe ne kadar uygun ise, o kadar iyi iplik elde edilirdi. İplikçinin emeği, orada, diğer türden üretken emekten özgül olarak farklı bir iş olarak görülmüştür; bir yandan, özel amacı yönünden, yani iplikçilik yönünden farklıydı, öte yandan, faaliyetinin özel niteliği, üretim araçlarının özel niteliği ve ürününün özel kullanım-değeri yönünden farklıydı. İplikçilik işi için pamuk ile iğ gerekliydi, ama top yapımı için bunların hiç bir yaran yoktur. Burada ise, tersine, iplikçinin emeği değer-yaratan,

yani bir değer kaynağı olarak ele alındığı sürece, top dökümcüsünün emeğinden, ya da bizi daha yakından ilgilendirmesi bakımından, pamuk yetiştiricisinin ve iğ yapımcısının üretim araçlannda geçerlilik kazanan emeklerinden hiç bir şekilde farklı değildir. İşte yalnızca bu özdeşlik nedeniyle, pamuk yetiştiriciliği, iğ [sayfa 204] yapımcılığı ve iplikçilik, birbirlerinden miktar olarak farklı olmakla birlikte, bir bütünün, yani ipliğin değerinin birer öğesini oluşturma niteliğine sahiptirler. Bizi burada ilgilendiren, emeğin niteliği, mahiyeti ve özgül özelliği değil, yalnızca miktarıdır. Bu da çok basit bir hesap işlemidir. Biz, eğirmenin, basit, beceri istemeyen bir emek, belli bir toplumsal durumun ortalama

emeği olduğu varsayımından hareket ediyoruz. Bunun karşıtı varsayımın, hiç bir fark yaratmadığını ilerde göreceğiz.
İşçi çalışırken emeği devamlı bir dönüşüm içindedir: hareket olmaktan çıkar, hareketsiz bir eşya halini alır; işçinin çalışması olmaktan çıkar, üretilen bir şey halini alır. Bir saatlik eğirmenin sonunda bu hareket, belirli miktarda iplikle temsil edilir; başka bir deyişle, belirli miktardaki emek, yani bir saatlik emek, pamukta somutlaşmış olur. Biz, emek, yani iplikçinin harcadığı canlı kuvvet diyoruz, eğirme işi demiyoruz; çünkü, özel eğirme işi burada eğiriciye özgü bir iş olarak değil, genel emek-gücünün harcanması olarak hesaba katılır.
Şimdi incelemekte olduğumuz süreçte, pamuğun ipliğe dönüştürülmesi işinde, belli toplumsal koşullar altında gerekli olandan fazla zaman harcanmaması çok önemlidir. Normal koşullar altında, yani ortalama toplumsal üretim koşulları içinde, *a* libre pamuğun *b* libre iplik haline getirilmesi için bir saatlik emek gerekiyorsa, 1*2a* libre pamuk 1*2b* libre iplik haline getirilmedikçe, bir günlük emek, 12 saatlik emek sayılamaz; çünkü değer yaratımında yalnızca toplumsal bakımdan gerekli zaman hesaba katılır..
Yalnız- emek değil, hammadde ile ürün de, şimdi, bunları saf ve yalın emek-sürecinde incelediğimizden çok farklı bir ışık altında görünürler. Hammadde, burada, belli nicelikte emeği emen bir şey ödevini görür. Bu emilmeyle, o, gerçekte, eğirilmiş olduğu için, eğirilme biçiminde emek-gücü ona katıldığı için, pamuk, ipliğe dönüşmüştür; ama ürün, iplik, şimdi, pamuğun emdiği emeğin bir ölçüsünden başka bir şey değildir. Eğer bir saatte F/$_3$ libre pamuk, P/$_3$ libre iplik halinde eğiriliyorsa, 10 libre iplik, 6 saatlik emeğin emildiğini belirtir. Belirli niceliklerde ürün -bu nicelikler deneyimle belirlenmiştir- şimdi, belirli nicelikteki emeği, kristalleşmiş emek-zamanının belirli bir kitlesinden başka bir şeyi temsil etmez. Bu ürünler, şu kadar saatlik ya da şu kadar günlük toplumsal emeğin maddeleşmesinden başka bir şey değildirler.
Artık bizi, burada, emeğin özel eğirme işi olması, konusunun [sayfa 205] pamuk ve ürününün iplik olması gerçeği, konunun kendisinin zaten ürün ve bu nedenle de hammadde olması gerçeğinden fazla ilgilendirmiyor. İplikçi, eğer eğirme işinde değil de kömür madeninde

çalışsaydı, işinin konusu, kömür, doğa tarafından sağlanmış olacaktı; ama gene de belirli bir nicelikte çıkartılmış kömür, örneğin bir kental kömür, belirli nicelikte emilmiş emeği temsil edecekti.
Satışı dolayısıyla, bir günlük emek-gücünün değerinin üç şilin ve altı saatlik emeğin, bu miktarda maddeleşmiş olduğunu kabul etmiştik; dolayısıyla, işçinin, günlük yaşama araçlarının ortalama miktarını üretmesi için bu miktarda bir emek gerekmektedir. Şimdi eğer bizim eğiri-ci bir saat çalışmakla, P/$_3$ libre pamuğu, P/$_3$ libre ipliğe[11] dönüştürebili-yorsa, altı saatte 10 libre pamuğu, 10 libre ipliğe dönüştürecek demektir. Bu durumda, eğirme süreci sırasında pamuk altı saatlik emeği emmektedir. Üç şilin değerindeki altın parçasında da aynı nicelikte emek somutlaşmıştır. Öyleyse, yalnızca eğirme işiyle, üç şilinlik bir değer pamuğa katılmıştır.
Şimdi de, ürünün, 10 libre ipliğin toplam değerini ele alalım. İki-buçuk günlük emek onda somutlaşmıştı ve bunun iki günü pamuk ile iğin aşınan kısmında, yanm günlük emek de eğirme süreci sırasında emilmişti. Bu ikibuçuk günlük emek, aynca, onbeş şilin değerindeki bir altın parçası ile temsil edilmiştir. Bu durumda, onbeş şilin, 10 libre iplik için uygun bir fiyat, ya da bir libre ipliğin fiyatı birbuçuk şilindir.
Kapitalistimiz şaşkınlıktan gözleri açılmış bakıyor. Ürünün değeri, konan sermayenin değerine tamı tamına eşittir. Koyduğu değer, büyümemiştir, artı-değer yaratılmamıştır ve sonuç olarak para, sermayeye dönüşmemiştir. İpliğin fiyatı onbeş şilindir, ve onbeş şilin, serbest piyasada, ürünü oluşturan öğelere, yani aynı şeyin miktarı demek olan emek-sürecinin öğelerine harcanmıştır; on şilin pamuk için, iki şilin iğin aşınan kısmı için, üç şilin de emek-gücü için ödenmiştir. İpliğin kabaran değerinin, yalnızca pamukta, iğde ve emek-gücünde önceden varolan değerlerin bir toplamı olduğu için hiç bir yararı yok: böylesine varolan değerlerin basit toplamından artı-değerin çıkmayacağı besbelli.[12] Bu birbirlerinden ayn değerler, [sayfa 206] şimdi, hepsi birden bir şey üzerinde toplanmış oluyor; ama bunlar, metaların satınalınmasıyla üç kısma bölünmeden önce, aynı onbeş şilinin içersindeydiler.
Aslında bu sonuçta, şaşırtıcı olan bir şey yok. Bir libre ipliğin değeri, birbuçuk şilin olduğuna göre, kapitalistimiz, piyasadan 10 libre iplik alırken, bunun için onbeş şilin ödeyecektir. Açıktır ki, bir insanın,

[11] Bu sayılar tamamen gelişigüzel alınmıştır.

[12] Fizyokratların, tarımda harcanan emek dışındaki bütün emeği, üretken olmayan emek sayan öğretilerinin dayandığı temel önerme budur: ve bu, Ortodoks iktisatçılar için çürütülemez bir önermedir. "Bir şeyin değerini bulmak için, onun üretimi için kullanılan diğer şeylerin değerlerinin hesaba katılması (örneğin, dokuma işçisinin temel tüketim maddelerinin değeri, işlediği ketene katılır) yani, deyim yerindeyse, farklı değerlerin bir değer üzerinde kat kat yığılması, bu değerin aynı ölçüde büyümesi sonucunu verir. ... Elzanaatları ürünlerinin fiyatlarının nasıl meydana geldiğini, toplama terimi çok güzel gösterir: bu fiyat, kullanılan ve birarada sayılan çeşitli değerlerin toplamından başka bir sey değildir; bununla birlikte, toplamak, çarpmak demek değildir." (Mercier de la Reviere, *l.c,* s. 599.)

bir evi hazır olarak satınalması ya da kendisi adına yaptırmış olması, o eve sahip olması için gerekli para miktarını ne artınr, ne eksiltir.
Ama vülger ekonomiye yatkın kapitalistimiz şöyle haykıracaktır: "Ama ben, paramı, daha fazla para kazanmak için yatırmıştım." Cehenneme giden yolun iyi niyetlerle döşenmesi gibi, o da parasını, pekâlâ hiç üretim yapmadan çoğaltmak niyetinde olabilir.[13] Çevresine tehditler yağdırmaya başlar. Bir daha gafil avlanmayacaktır. Artık, metalan, bizzat imal etmek yerine pazardan alacaktır. Ne var ki, bütün kapitalist kardeşleri aynı şeyi yaparlarsa, piyasada istediği metalan nereden bulacaktır? Ve parasını da çıtır çıtır yiyemez. Karşısındakini inandırmaya çalışır: "Yaptığım özveriyi bir düşünün; bu onbeş şilini pekâlâ keyfimce harcayabilirdim; oysa ben bunu yapmadım, onu, üretken bir yolda tükettim, onunla iplik yaptım." Çok güzel, ve şimdi ödül olarak elinde vicdan azabı yerine, epeyce iplik vardır; ve bir cimri gibi davransaydı, kendisini kurtaramayacağı bir batağa saplanırdı; böyle bir keşişliğin nelere yolaçtığını daha önce görmüş bulunuyoruz. Üstelik, hiç bir şeyin olmadığı yerde, kral, haklarını yitirmiştir; yaptığı özverinin erdemleri ne olursa olsun, bunlan sıralamaya gerek yoktur, çünkü ürünün değeri, üretim sürecine sürülen metaların değerlerinin toplamından ibarettir. Bırakalım kapitalistimiz, kendisini, erdemin ödülü gene kendisidir düşüncesiyle avutsun. Ama hayır, sızlanmaya devam eder. "İplik benim ne işime yarar, ben onu satmak için ürettim" der. Öyleyse bırakın satsın ya da, özel [sayfa 207] doktoru MacCulloch'un aşırı üretim salgınına karşı hazırladığı koruyucu önlemler reçetesi uyarınca, ilerde salt kendi gereksinmelerini giderecek şeyler üretsin. Şimdi de mızıklamaya başlar. "İşçi, ortada bir şey olmadan yalnız kollannı-bacaklarını kullanarak meta üretebilir mi?" diye sorar. "Emeğinin ancak onun aracılığı ile ve yalnız onun içinde somutlaşabileceği malzemeyi ona sağlayan ben değil miyim? Ve toplumun büyük kısmı yoksullardan oluştuğuna göre, üretim araçlanmla, pamuğumla ve iğimle topluma, ve yalnızca topluma değil, aynca, yaşması için gerekli şeyleri sağladığım işçiye de büyük bir hizmette bulunmuş olmuyor muyum? Yani bütün bu hizmetlerime karşı bana bir pay verilmeyecek mi," Çok güzel, ama işçi de, ona, pamuğu ile iğini ipliğe geçirmekle, eşdeğer bir hizmette bulunmadı mı? Üstelik burada hizmet diye bir şey sözkonusu değildir.[14] Hizmet, bir meta ya da

[13] Böylece sermayesinin bir kısmını 1844-47 yılları arasında, demiryolu spekülasyonlarına yatırmak için üretken şekilde kullanmaktan çekti; ve gene Amerikan iç savaşı sırasında, Liver-pool pamuk borsasında oynamak üzere fabrikasını kapattı ve işçilerini sokağa attı.

[14] "Güzel giysiler giyip, süslen, yücelt kendini... ama her kim ki, verdiğinden daha çoğunu ya da dahi iyisini alır, bu tefeciliktir, ve hizmet değil komşuya yapılan kötülüktür, tıpkı hırsızlık ve soygunculuk gibi. Hizmet ve yarar denilen her şey, komşuya yapılan hizmet ve sağlanan yarar değildir. Çünkü, zina eden bir kadınla bir erkek de birbirlerine büyük hizmette bulunur ve zevk verirler. Bir süvari, yol kesmekte, tarlaları, evleri yağmalamakta yardımcı olduğu bir fesatçıya büyük hizmet etmiş olur. Papacılar bizimkilere, bunları bağlamadıkları, yakmadıkları ve hepsini öldürmedikleri ya da zindanlarda çürütmedikleri, ve ama hayatta bırakarak yalnızca ülkeden sürdükleri ya da ellerindekilerini almakla yetindikleri için büyük bir hizmette bulunuyorlar.

emek olsun, bir kullanım-değerinin yararlı etkisinden başka bir şey değildir.[15] Ama bizim burada ele aldığımız şey, değişim-değeridir. Kapitalist, işçiye üç şilinlik bir değer ödedi ve işçi de, pamuğa kattığı üç şilinlik değerle tam bir eşdeğeri geri verdi: değere karşılık, değer vermiş oldu. Şimdiye kadar kesesi ile öğünen dostumuz birden işçinin mütevazi tavrına bürünür ve yaygarayı basar: "Bizzat ben de çalışmadım mı? İp-likçinin başında denetleyicilik ve gözetleyicilik işini yapan ben değil miyim? Bu iş de değer yaratmıyor mu?" Gözcüsü ile yöneticisi bu sözlere bıyık altından gülerler. Bu arada o, yürekten bir kahkaha attıktan sonra, her zamanki tavrını yeniden takınır. Bize iktisatçıların tüm amen-tüsünü okumakla birlikte, bunun, aslında beş para etmeyeceğini söyler. O, bu ve buna benzer uyduruk bahaneleri ve [sayfa 208] laf cambaz-lıklannı, bu işten para kazanan ekonomi politik profesörlerine bırakır. O, pratik bir adamdır; işi dışında söylediklerini gerçi daima düşünerek söylemez, ama iş içersinde ne yaptığını çok iyi bilir.
Konuyu biraz daha yakından inceleyelim. Bir günlük emek-gücünün değeri, 3 şilin ediyor, çünkü bizim varsayımımıza göre, yanm günlük emek, bu miktar emek-gücünde somutlaşıyor; çünkü emek-gücünün üretimi için gerekli günlük tüketim aracı, yarım günlük emeğe malo-luyor. Ama, emek-gücünde somutlaşmış geçmişteki emekle bunun harekete getirdiği canlı emek, emek-gücünün günlük muhafaza ve bakım giderleri ile bunun iş başında harcanması, birbirinden tamamen farklı iki şeydir. Bunlardan ilki, emek-gücünün değişim-değerini belirler, ikincisi ise onun kullanım-değeridir. İşçiyi 94 saat süreyle canlı tutmak için yanm günlük emeğin gerekli oluşu, onun bütün gün çalışmasına engel oluşturmaz. Bu nedenle, emek-gücü değeri ile bu emek-gücünün emek-süreci içersinde yarattığı değer, birbirinden tamamen farklı büyüklüklerdir; kapitalistin, emek-gücünü satınalırken gözönünde bulundurduğu şey, işte iki değer arasındaki bu farktır. Emek-gücünün taşıdığı yararlı nitelikler ve iplik ile kunduranın bu nitelikler sayesinde yapılmış olması, onun için bir *conditio sine qua* non'dan* fazla bir şey değildir; çünkü değer yaratmak için emeğin yararlı bir şekilde harcanması gerekir. Onu gerçekten etkileyen şey, bu metaın, *yalnızca bir değer kaynağına sahip olması değil, onun sahip olduğundan daha fazla değerin kaynağı olması,* özgül kullanım-değerine sahip olmasıdır. Kapitalistin, emek-gücün-den beklediği özel hizmet budur ve bu alışverişte o, meta değişimi konusundaki "ebedi

yasalar" uyarınca hareket eder. Emek-gücü satıcısı, başka herhangi bir meta satıcısı gibi, değişim-değerini gerçekleştirir ve

Şeytan da kendi hizmetkârlarına paha biçilmez hizmette bulunur. ... Özetle, dünya, büyük, kusursuz ve günlük hizmet ve yararlarla doludur." (Martin Luther, *An die Pfarrherrn, wider den Wucherzupredigen, ete,* Wittenberg 1540.)

[15] *Zur Kritik der Pol. Ok.,* s. 14'te *[Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 57n] bu noktada şuna işaret ediyorum: "J. B. Say ve F. Bastiat gibi iktisatçılara, 'hizmet' kategorisinin, nasıl büyük bir 'hizmet'te bulunduğu takdir edilebilir."

* Vazgeçilmez koşul. -ç.

onun kullanım-değerin-den ayrılmış olur. Bunlardan birini vermeden diğerini alamaz. Emek-gücünün kullanım-değeri ya da bir başka deyişle emek, satılmış bulunan yağın kullanım-değeri, ne ölçüde yağcıya ait bulunursa, o kadar satıcısına ait olur. Para sahibi bir günlük emek-gücünün değerini ödemiştir; bunun için onun bir günlük kullanımı, bir günlük emek ona aittir. Emek-gücünün günlük tüketimi yanm günlük çalışmaya malolmasına karşılık aynı emek-gücünün tam bir gün çalışabilmesi ve dolayısıyla bir gün zarfında kendisi için ödenenin iki katı değer yaratması, kuşkusuz [sayfa 209] satınalan için iyi bir şanstır, ama satıcı için hiç de bir haksızlık değildir.

Kapitalistimiz işte bu durumu önceden görmüştür ve kahkahasının nedeni de budur. İşçi, işyerinde, bu nedenle, yalnız altı saat değil, oniki saat süreyle çalışmak için gerekli üretim araçlarını hazır bulur. Tıpkı, altı saatlik iş sırasında 10 librelik pamuğumuzun altı saatlik emekle emilmesi ve 10 librelik iplik olması gibi, şimdi 20 libre pamuk 12 saatlik emeği emecek ve 20 libre ipliğe dönüşecektir. Öyleyse şimdi biz de bu uzatılmış sürecin ürününü inceleyelim. 20 libre iplikte beş günlük emek maddeleşmiştir ve bunun dört günü pamuğa ve iğin aşınan çeliğine tekabül eder, geri kalan bir gün ise eğirme süreci sırasında pamuk tarafından emilmiş bulunur. Altın ile ifade edilirse, beş günlük emek, otuz şilindir. Bu, aynı zamanda, 20 libre ipliğin, daha önce olduğu gibi, libresi birbuçuk şilinden fiyatıdır. Ama sürece giren metalann değerlerinin toplamı, 27 şilin tutmaktadır. İpliğin değeri ise, 30 şilindir. Bu durumda ürünün değeri, onun üretimi için yatınlan değerden V_g daha büyüktür; yani 27 şilin, 30 şilin haline dönüşmüştür, ve üç şilinlik bir artı-değer yaratılmıştır. Oyun, ensonu meyvesini veriyor: para, sermayeye dönüşmüş oluyor.

Metalann değişimini düzenleyen yasalar hiç bir şekilde çiğnenmeden, sorunun bütün koşulları yerine getirilmiştir. Eşdeğer, eşdeğerle değişilmiştir. Kapitalist, alıcı olarak, her metaın, pamuğun, iğin ve emek-gücünün tam değerini ödemiştir. Ardından, her meta satınalanın yaptığı gibi, bunların kullanım-değerini tüketmiştir. Aynı zamanda üretilen metaların süreci de olan emek-gücünün tüketimi sonunda, 30 şilin değerinde 20 libre iplik elde edilmiştir.

Eskiden alıcı durumundaki kapitalist, şimdi pazara bir satıcı olarak, meta satıcısı olarak döner. İpliğini, tam değeri olan, libresi birbuçuk şilinden satmaktadır. Gene de dolaşımdan, başlangıçta koyduğundan üç şilin fazla çekmektedir. Bu değişim, paranın sermayeye dönüşümü, hem dolaşım alanının için de, hem de dışında olmaktadır; dolaşımın içindedir, çünkü emek-gücünün pazardan satınalınmasıyla koşullanmıştır; dolaşımın dışındadır, çünkü, onun içersinde yapılan tek şey, artı-değer üretimine, yani tamamen üretim alanına giren sürece yalnızca bir sıçrama tahtası oluşturmasıdır. Böylece *"tout est pour le mieux dans le meilleur des mondespossibles".** [sayfa2ioı

Kapitalist, parasını, yeni ürününün maddi öğeleri ve emek-süre-cinin öğeleri olarak hizmet edecek metalara geçirmekle, canlı emeği bunların ölü cevherleri ile birleştirmekle, aynı zamanda, değere dönüştürür, yani geçmiş, maddeleşmiş ve ölü emeği, sermayeye, kendi kendinin değerini artıran bir değere, üreyip çoğalan canlı bir canavara dönüştürür.

Eğer şimdi biz, değer üretmenin ve artı-değer yaratmanın iki sürecini karşılaştınrsak, ikincisinin belirli bir noktadan sonra birincinin devamından başka bir şey olmadığını görürüz. Eğer bir yandan, süreç, o noktadan, yani emek-gücü için kapitalistin ödediği değerin yerini tam eşdeğerinin aldığı noktadan sonra sürdürülmezse, bu, yalnızca bir değer yaratma sürecidir, eğer öte yandan, bu noktadan öteye devam ederse artı-değer yaratma süreci halini alır.

Bir adım daha atar ve değer üretme süreci ile saf ve basit emek-sürecini karşılaştınrsak, bunlardan ikincisinin, kullanım-değerleri üreten yararlı emeği, çalışmayı içerdiğini görürüz. Burada, biz, emeği, belli bir malı üreten iş olarak düşünüyoruz; onu yalnızca nitel yönüyle, sonucu ve amacı bakımından görüyoruz. Ama, değer yaratma süreci olarak bakarsak, aynı emek-süreci, kendisini, yalnızca nicel yönüyle sunar. Burada sözkonusu olan, yalnızca iş yaparken işçinin harcadığı zaman, emek-gücünün yararlı olarak harcandığı süredir. Burada sürece katılan metalar, artık belirli ve yararlı bir nesnenin üretiminde, emek-gücünün gerekli parçaları olarak hesaba katılmazlar. Bunlar, yalnızca, su kadar miktardaki emilmiş ya da maddeleşmiş emeğin taşıyıcılandır; üretim araçlannda daha önce somutlaşmış olsun, ya da, süreç sırasında emek-gücünün faaliyeti ile bunlara ilk kez katılmış olsun, her iki durumda da ancak süresine göre hesaba katılır; duruma göre, şu kadar saat ya da gün harcanmıştır denir.

Bundan başka, herhangi bir malın üretimi için harcanan emeğin miktarı, belli toplumsal koşullar altında

gerekli olduğu kadarıyla hesaba katılır. Bunun sonuçları çeşitlidir. Her şeyden önce, işin, normal koşullar altında yapılması gerekir. Eğer iplik eğirme ve bükme makinesi bu işte yaygın bir kullanım aracı ise, iplikçinin eline öreke ya da elçıkrığı vermek anlamsız olur. Pamuğun da, çalışırken zaman kaybına yolaçacak cinsten döküntü değil, bu ise uygun nitelikte olması gerekir. Yoksa iplikçi, bir libre iplik üretmek için toplumsal olarak gerekli olandan daha fazla [sayfa 21u zaman harcayacak ve bu zaman fazlasında, ne değer, ne de para yaratmış olacaktır. Ne var ki, sürecin maddi öğelerinin normal nitelikte olup olmaması, işçiye değil, bütünüyle kapitaliste bağlı bir husustur, ayrıca, emek-gücünün de ortalama yeterlikte olması gerekir. Kullanıldığı işkolunda yaygın ortalama hüner derecesine, yatkınlığa ve çevikliğe sahip olması gerekir; zaten kapitalistimiz de, böyle normal

* "Mümkün olan dünyaların en iyisinde, her şey, daha iyi içindir." -ç.

nitelikte emek-gücü satınalmak için gözünü dört açar. Bu gücün, normal sayılan ortalama bir çaba, toplumda yaygın bir yoğunluk derecesinde uygulanması gerekir; ve kapitalist de, zaten bunun böyle olmasına, işçinin bir an bile boş kalmamasına, gerekli özeni gösterir. Emek-gücü-nün kullanılmasını belirli bir dönem için satınalmıştır ve bu hakkını kullanmada kararlıdır. Soyulmaya hiç niyeti yoktur. Ensonu, ve bu amaçla dostumuzun kendine özgü bir ceza yasası vardır, hammaddenin ya da üretim aletlerinin israf edilmesi kesinlikle yasaklanmıştır, çünkü böylece israf edilen şey, boşuna harcanan emek demektir, bu emek, üründe yer almaz ya da ürünün değerine dahil olmaz.[16]

Şimdi görüyoruz ki, emeğin, bir yandan yararlılık üretmesi, öte yandan da değer yaratması arasındaki fark, bizim, metaın [sayfa 212] tahliliyle bulmuş olduğumuz bu fark, kendini üretim sürecinin iki yani arasındaki bir aynlığa indirgemektedir.

Bir yandan emek-sürecinin birliği ve değer yaratma süreci kabul edilen üretim süreci, metaların üretimidir; öte yandan, emek-sürecinin birliği ve artı-değer üretme süreci olarak kabul edilen üretim süreci, üretimin kapitalist süreci ya da kapitalist meta üretimidir.

Biz, yukarda, kapitalist tarafından alınıp kullanılan emeğin, ortalama nitelikte basit hünersiz emek ya da daha karmaşık hünerli emek olup olmamasının artı-değer yaratılmasında en ufak bir önemi bulunmadığını belirtmiştik. Ortalama emekten daha üstün ya da daha karmaşık nitelikteki her türlü emek, daha pahalı türden bir emek-gücü harcanma-sıdır, üretimi daha fazla zamana ve emeğe malolan emek-gücü, bu yüzden de, hünersiz ya da basit emek-gücüne göre daha yüksek

[16] Bu, köle emeğine dayanan üretimin pahalılaşmasına yolaçan durumlardan bir tanesidir. İşçi, burada, eskilerin kullandıkları çarpıcı bir deyimle, yarı-sesli alet olan hayvan ile sessiz bir alet olan emek araçlarından, ancak sesli bir alet olması ile ayrılır. Ama o, hem emek aracına, hem de hayvana, onlardan birisi olmayıp insan olduğunu duyurur, hissettirir. Bunlardan birisine acımasızca davranarak, diğerini ise kırıp dökerek, kendisinin onlardan farklı bir yaratık olduğuna, büyük bir zevkle gene kendisini inandırır. Bundan dolayı, bu üretim yönteminde, en kabave en ağır araçların salt kabalık ve hantallıkları yüzünden daha zor kırılıp dökülmeleri nedeniyle kullanılmaları genellikle uygulanan bir ilkedir. Meksika körfezini çevreleyen köle devletlerinde, iç savaşa kadar, toprakta iz açmak yerine, onu domuz ya da köstebek gibi altüst eden eski çin tipi sabanların kullanıldığı görülür. Bkz: J. E. Cairnes, *The Slave Power,* London 1862, s. 40 vd. *Sea Board Slave States* adlı yapıtında, Olmsted, bize şunları anlatıyor: "Bana, burada, öyle adetler gösterdiler ki, bizde aklıbaşında hiç kimse, ücret ödediği işçisini, bunlara karşı savaşım verip, engellemek istemez; bana kalırsa bunların fazla ağırlığı ve hantallığı yüzünden işçi, bizde kullanılanlara göre yüzde-on daha büyük bir çaba harcar. Beni inandırmak için söylediklerine göre, kölelerin bu aletleri, umursamaz ve hoyratça kullanmaları yüzünden, daha hafif ya da daha az kaba olanların kullanılması hiç bir tasarruf sağlamayacağı gibi, bizim, işçilerimize vermekle kârlı çıktığımız cinsten araçlar, bizimkinden daha yumuşak ve taşsız olan Virginia buğday tarlalarında bir gün bile dayanmazmış. Ve gene, çiftliklerde genellikle at yerine niçin katır kullanıldığını sorduğum zaman, bunun ilk ve en önemli nedeninin, atların zencilerden gördükleri ağır ve eziyetli muameleye dayanamayacakları olmuştur; atlar daima kısa zamanda sakat ya da kötürüm bırakılmaktaydı. Oysa katırlar sopaya dayanıklı oldukları gibi, arasıra yem yemeseler de oluyor, kolayca sakatlanmıyorlar. Bakılmadıkları ya da çalıştıkları zaman soğuk alıp hastalanmıyorlardı. Hayvanlara reva görülen ve kuzeyde bir çiftçinin bakıcılarına derhal yol vermesine neden olabilecek muameleleri her an görebilmek için, şu satırları yazmakta olduğum odanın penceresinden öteye geçmeme hiç gerek yok."

değerdedir. Bu gücün değeri daha yüksek olduğu için, tüketimi daha yüksek düzeyde bir emektir, ve bu emek, hünersiz emeğin eşit zamanda yaratmış olduğundan daha yüksek değerler yaratır. İplikçi ile kuyumcunun hünerleri arasındaki fark ne olursa olsun, kuyumcunun, kendi emek-gücünün değerine karşılık harcadığı emek parçası ile artı-değer yaratmak için harcadığı ek bir emek parçası, nitel bakımdan birbirinden hiç farklı değildir. Kuyumculukta da, iplikçilikte olduğu gibi, artı-değer yalnızca fazladan harcanan emek miktan ile, bir ve aynı emek-sürecinin uzatılmasından doğar; bu, birisinde mücevher yapma sürecinde, diğerinde iplik eğirme sürecinde, olur.[17] [sayfa 213]

Ama bir yandan da, her değer yaratma sürecinde, hünerli emeğin ortalama toplumsal emeğe indirgenmesi, örneğin bir günlük hünerli emeğin altı günlük hünersiz emek sayılması kaçınılmazdır.[18] Biz, bu yüzden, gereksiz işlemlerden kendimizi kurtanyoruz, tahlillerimizi, kapitalistin kullandığı işçi emeğinin, hünersiz ortalama emek olduğu varsayımına dayandırarak basitleştiriyoruz. [sayfa 214]

[17] Hünerli ve hünersiz emek arasındaki ayrım, kısmen salt hayali bir nedene dayanmakta ya da en azından, gerçekliğini çoktan yitirmiş ve ancak geleneksel töreler olma niteliği yüzünden yaşayabilen ayrımlara, kısmen de, işçi sınıfının bazı kesimlerinin içinde bulundukları ve emek-güçlerinin karşılığını diğerleri ile eşit değer üzerinden almalarını önleyen çaresiz duruma dayanmaktadır. Raslansal koşullar burada o kadar büyük bir rol oynar ki, bu iki çeşit emek, bazan yer değiştirir. Örneğin kapitalist üretimin iyice geliştiği bütün ülkelerde görüldüğü gibi, işçi sınıfının fizik yönden bozulduğu ve nispi bir tükenme

gösterdiği yerlerde, büyük adale gücünü gerektiren düşük nitelikte emek, çok daha ince bir emeğe göre, genellikle hünerli emek sayılır ve diğerleri ise hünersiz emek düzeyine iner. Sözgelişi İngiltere'de duvarcı ustasının işi, Şam ipeklisi dokuyucusundan çok daha yüksek düzeyde bir yer tutar. Buna karşılık, kadife biçicisinin işi büyük beden gücüne gerek gösterdiği ve aynı zamanda sağlığa zararlı olduğu halde, bu iş, yalnızca hünersiz iş sayılır. Ve gene, şunu da unutmamak gerekir ki, sözde hünerli emek, ulusal emek alanında geniş bir yer tutmamaktadır. Laing, İngiltere'de (Galler dahil) 11.300.000 kişinin geçiminin, hünersiz emeğe dayandığını tahmin etmektedir. Onun bu hesabı yaptığı sırada, buralarda yaşayan toplam 18.000.000 nüfustan "soylular" için 1.000.000, dilenciler, serseriler, suçlular, orospular vb. için 1.500.000, orta sınıf için 4.600.000 düşersek, yukardaki 11.000,000 sayısını buluruz. Ama o, bu orta sınıfa, küçük yatırımlarının faizleriyle geçinenleri, devlet memurlarını, yazarları, sanatçıları, öğretmenleri ve benzerlerini de katmakta ve sayıyı kabartmak için bu 4.650.000 sayısına, fabrika işçilerinin iyi ücret alan kesimini de eklemektedir! Duvarcı işçileri de bunlar arasında sayılmaktadır. (S. Laing, *National Distress ete,* London 1844.) "Yiyecek karşılığında bildiğimiz emekten başka verecek şeyleri olmayan büyük sınıf, halkın büyük çoğunluğudur." (James Mili, "Colony", *Supplement to the Encyclop.* Brit., 1831.)

[18] "Emek, değer ölçüsü olarak sözkonusu edildiği zaman, bu, zorunlu olarak, belli türde bir emek anlamını taşır... diğer türden emeklerin buna oranı kolaylıkla saptanabilir." ([J. Cazenove,] *Outlines ofPolit. Economy,* London 1832, s. 22, 23.)

182 KarlMarks Kapital I

SEKİZİNCİ BÖLÜM DEĞİŞMEYEN SERMAYE VE DEĞİŞEN SERMAYE

EMEK-SÜRECİNİN çeşitli öğeleri, ürünün değerinin oluşmasında farklı roller oynarlar.

İşçi, emeğinin özgül niteliği ve yararlılığı ne olursa olsun, emeğinin konusu üzerinde ek bir emek harcayarak ona yeni bir değer katar. Öte yandan süreçte kullanılmış olan tüketim araçlarının değerleri aynen korunmuştur ve ürünün değerini oluşturan parçalar olarak yeniden karşımıza çıkarlar; örneğin pamuk ile iğin değerleri, ipliğin değerinde yeniden ortaya çıkar. Üretim araçlannın değeri, demek ki, ürüne aktarılmakla aynen korunmuş oluyor. Bu aktarma, o araçların ürüne dönüşmesi sırasında, ya da bir başka deyişle, emek-süreci sırasında olmaktadır. Bunu yapan emektir, ama nasıl?

İşçi, birisi pamuğa değer eklemek, diğeri üretim araçlannın değerini korumak için iki işi birbiri ardısıra aynı zamanda yapmaz; [sayfa 215]

Kari Marks 183 Kapital I

yani üzerinde çalıştığı pamuğun değeri ile iğin değerinin bir kısmını ipliğe, ürüne aktaracak şekilde çalışmaz. Ama işçi yeni değer katma faaliyeti ile bunlann eski değerlerini muhafaza etmiş olur. Bununla birlikte, emeğin konusuna yeni bir değer katmak ve onun eski değerini korumak, işçinin bir işlem sırasında aynı zamanda ürettiği birbirinden tamamen ayn sonuçlar olduğu için, açıktır ki, sonucun bu iki yönlü niteliği, ancak emeğinin iki yönlü niteliği ile açıklanabilir; bir ve aynı zamanda, bir özelliği ile değer yaratmakta, diğer özelliği ile de değeri korumakta ya da değer aktarmaktadır.

Öyleyse, her işçi, yeni emeği ve dolayısıyla yeni değeri ürüne nasıl katar? Açıktır ki, ancak belli bir yolda üretken biçimde çalışarak; iplikçi eğirerek, dokumacı dokuyarak, demirci döverek. Ama böylece genel olarak katılan emek, yani değer, ancak emeğin özel biçimi ile, eğirmekle, dokumakla ve dövmekle, üretim araçları, pamuk ve iğ, iplik ve dokuma tezgahı, demir ve örs, ürünün, bu yeni kullanım-değerinin öğeleri haline gelirler.[19] Her kullanım-değeri, yeni kullanım-değerinde yeni biçimde yeniden ortaya çıkmak üzere yokolur. Değer yaratma sürecini incelerken, eğer bir kullanım-değeri, yeni bir kullanım-değerinin üretiminde gereği gibi tüketiliyorsa, bu tüketilen şeyin üretimi için harcanan emek miktannın, yeni bir kullanım-değerini üretmek için gerekli olan emek miktarının bir kısmını oluşturduğunu görmüştük; bu kısım, öyleyse, üretim aracından yeni ürüne aktanlan emektir. Demek oluyor ki, işçinin, tüketilen üretim araçlarının değerlerini muhafaza etmesi ya da bunlan değerlerinin kısımlan olarak ürüne aktarması, soyut olarak düşünüldüğü zaman, emeğini katmasıyla değil, bu emeğin özel yararlı niteliği, özel üretken biçimi dolayısıyla olmaktadır. Öyleyse, emeğin bu özgül üretken faaliyeti, dokumayla, eğirmeyle ya da dövmeyle, şöyle bir dokunma sonucu, üretim araçlannı ölüm uykusundan kaldırmakta, bunları emek-sürecinin yaşayan öğeleri haline getirmekte, ve yeni ürünler meydana getirmek üzere onlarla birleşmektedir.

Eğer işçinin özel üretici emeği eğirmek olmasaydı, pamuğu ipliği dönüştüremez, pamukla iğin değerini ipliğe aktaramazdı. Diyelim aynı işçi, işini değiştirip doğramacı olsun, o, gene, bir günlük emeği ile üzerinde çalıştığı malzemeye değer ekleyecektir, [sayfa 216] Öyleyse önce, yeni değer ilavesinin, emeğinin özel olarak iplikçilik ya da özel olarak doğramacılık olmasından değil, emeğin soyut bir emek, toplumun toplam emeğinin bir kısmı olmasından ileri geldiğini görüyoruz. Bundan sonra da, belirli miktarda eklenen değerin, onun emeğinin özel bir yararlılıkta olmasından değil, belirli bir süre harcanmasından ileri geldiğini görüyoruz. Öyleyse, bu bir yandan, soyut insan emek-gücünün harcanması açısından genel niteliği sayesinde eğirme, pamuk ile iğe

[19] "Emek, yok olanın yerine, yeni bir yaratma verir." *(An Essay on the Polit. Econ. of Nations,* London 1821, s. 13.)

184 KarlMarks Kapital I

yeni bir değer katmakta; öte yandan da, somut ve yararlı bir emek-süreci olması açısından özel niteliği sayesinde, aynı eğirme işi, hem üretim araçlannın değerlerini ürüne aktarmakta ve hem de bunları üründe muhafaza etmektedir. Yani bir ve aynı zamanda, iki yanlı bir sonuç elde edilmektedir.

Yalnızca belli nicelikte emeğin basit katılışıyla, yeni değer eklenmekte ve katılan bu emeğin niteliğiyle, üretim araçlarının ilk değerleri üründe muhafaza edilmiş olmaktadır. Emeğin iki yönlü niteliğinden doğan bu iki yanlı etki, çeşitli olgularda izlenebilecek, durumdadır.

Yeni bir buluşun, iplik eğiricisine, eskiden 36 saatte ipliğe çevirebildiği pamuğu şimdi 6 saatte

çevirebilme olanağını sağladığını varsayalım. Emeği, şimdi eskisine göre, yararlı üretim amacı yönünden altı kez daha fazla etkin hale gelmiştir. Altı saatlik çalışmasının ürünü altı kat artmış, 6 libreden 36 libreye yükselmiştir. Ama şimdi, 36 libre pamuk, yalnızca eskiden 6 libre pamuğun emdiği kadar emek miktarını emmektedir. Şimdi her libre pamuk, eskisinin altıda-biri kadar yeni emek emmekte, dolayısıyla emeğin her libre pamuğa kattığı değer yalnızca eskinin altıda-biri kadar olmaktadır. Öte yandan, ürüne, 36 libre ipliğe, pamuktan aktanlan değer, öncekinden altı kez daha büyüktür. Altı saatlik eğirmeyle, muhafaza edilen ve ürüne aktanlan hammaddenin değeri, aynı hammaddenin her libresine iplikçinin emeğiyle katılan yeni değer, eskisinin altıda-biri kadar olduğu halde, daha öncekinin altı katıdır.

Bu, bize, bir durumda değeri muhafaza etmeyi ve bir başka durumda değeri yaratmayı mümkün kılan emeğin iki özelliğinin esasta farklı olduğunu gösterir. Bir yandan belli ağırlıkta pamuğun iplik halinde eğirilmesi için gerekli zaman ne kadar uzun olursa, malzemeye eklenen yeni değer o kadar büyük olur, öte yandan, belli bir sürede eğirilen pamuğun ağırlığı ne kadar fazla [sayfa 217] olursa, ondan ürüne aktarılan korunmuş değer o kadar büyük olur.

Şimdi de varsayalım ki, iplikçinin emeğinin üretkenliği değişmiyor, sabit kalıyor, bu nedenle, bir libre pamuğu ipliğe çevirmek için eskiden olduğu kadar zamana gereksinme gösteriyor, ama pamuğun değişim-değeri, ya eski değerinin altı katı kadar yükselerek, ya da altıda-bire kadar düşerek değişiyor. Her iki durumda da, iplikçi, bir libre pamuğa aynı miktar emek veriyor ve bu nedenle, değerdeki değişmeden önce kattığı kadar değer katmış oluyor; aynı zamanda, o, daha öncekinin aynısı bir sürede, belli ağırlıkta iplik üretiyor. Bununla birlikte, pamuktan ipliğe aktardığı değer, duruma göre ya değişiklikten öncekinin altıda-biri, ya da eskisinin altı kati fazla oluyor. Emek araçlarının süreçteki yararlı etkinlikleri değişmediği halde, bu araçlann değerlerindeki yükselme ya da düşüş de aynı sonuçları verir.

Eğer, eğirme sürecinin teknik koşulları değişmezse ve üretim araçlarının değerlerinde de herhangi bir değişiklik olmazsa, iplikçi, eşit

çalışma-sürelerinde eşit miktarda hammadde ve değeri değişmeyen eşit miktarda makine tüketmeye devam eder. Üründe muhafaza ettiği değer, ürüne kattığı yeni değerle doğru orantılıdır. İki haftada verdiği emek ve kattığı değer, bir haftadakinin iki katı olduğu gibi, aynı sürede tükettiği malzeme ve aşınan makine de iki katıdır. Bu durumda, üründe muhafaza ettiği değer de, bir haftadakinin iki katı olur. Üretim koşulları aynı kaldığı sürece, işçi, yeni emek sarfıyla ürüne daha fazla değer kattığı gibi, daha fazla değeri aktarmış ve muhafaza etmiş olur; ama bunu, o, yeni değer katkısı, değişmeyen koşullar altında olduğu ve kendi emeğinden bağımsız bulunduğu için yapar. Elbette, bir bakıma, işçinin, üründe, ona kattığı yeni değer oranında eski değeri koruduğu söylenebilir. Pamuğun değeri, bir şilinden ister iki şiline yükselsin, ister yanm şiline düşsün, işçi, bir saatlik üründe daima iki saattekinin ancak yarısı kadar değeri muhafaza etmiş olacaktır. Aynı şekilde, kendi emeğinin üretkenliği de, yükselmek ya da düşmek suretiyle değişecek olursa, bir saat içersinde eskisine göre daha çok ya da daha az iplik eğirecektir; dolayısıyla o bir saatlik üründe daha çok ya da daha az pamuğun değerini korumuş olacaktır. Ama ne olursa olsun, iki saatlik emekle, bir saattekinin iki katı değeri korumuş olacaktır.

Değer, yalnız kullanıma yararlı mallarda ve nesnelerde mevcuttur; değerin itibari paralarda tamamen simgesel olarak [sayfa 218] temsilini biz burada konu dışı bırakıyoruz. (İnsana, eğer, emek-gücünün kişileşmiş temsilcisi gözüyle bakılırsa, insan, bizzat, yaşayan ve bilinçli bir şey olmakla birlikte, doğal bir nesne, bir şeydir; ve emek de onda bulunan bu gücün ortaya çıkışı, belirmesidir.) Bu nedenle, eğer bir mal yararlılığını yitirirse, değerini de yitirir. Üretim araçlannın, kullanım-değerlerini yitirirlerken, değerlerini yitirmeyişlerinin nedeni şudur: Emek-süreci içersinde kullanım-değerlerinin ilk biçimini, yalnızca, üründe yeni kulla-nım-değeri biçimine girmek üzere yitirmeleridir. Ama değer için önemi ne olursa olsun, bizzat içinde bazı kullanım nesnelerinin somutlaşmış olması gerekir, gene de hangi özel nesnenin bu amaca hizmet ettiğinin hiç bir önemi yoktur; metaların başkalaşımını ele alırken bunu görmüştük. Bundan dolayı, emek-sürecinde üretim araçlarının değeri, ürüne, ancak kendi kullanım-değerleri ile birlikte değişim-değerini de yitir-mesiyle aktanlır. Onlar, ürüne, yalnızca üretim aracı olarak yitirdikleri değeri verirler. Ama bu bakımdan, emek-sürecinin maddi öğeleri her zaman aynı şekilde davranmazlar.

Kazanın altında yakılan kömür, iz bırakmaksızın kaybolur gider; dingilleri yağlamak için kullanılan yağ da öyle. Boyalar ile diğer yardımcı maddeler de ortadan kaybolur, ama ürünün özellikleri olarak yeniden ortaya çıkarlar. Hammaddeler, ürünün cevherini, ancak kendi biçimlerini değiştirdikten sonra oluştururlar. Öyleyse hammadde ile yardımcı maddeler, emek-sürecine girerken taşıdıkları kendilerine özgü biçimi yitirirler. Emek araçlarında ise, durum böyle değildir. Araçlar, makine-

ler, işyerleri ve kaplar, emek-sürecinde, ancak, ilk biçimlerini korudukları ve her sabah değişmeyen bu biçimleriyle süreci yinelemeye hazır oldukları sürece yararlıdırlar. Ömürleri boyunca, yani hizmet

ettikleri emek-sürecinin devamı boyunca, üründen bağımsız olarak şekillerini koruduklan gibi, ölümlerinden sonra da bu böyledir. Makinelerin, araçların, işyerlerinin vb. cesetleri, daima, oluşmalarına yardım ettikleri üründen ayrı ve farklıdır. Herhangi bir emek aracının, işyerine girdiği günden hurdalığa atılana kadar tüm hizmet süresince durumunu incelersek, bu süre boyunca kullanım-değerinin tamamıyla tüketildiğini ve dolayısıyla değişim-değerinin tümüyle ürüne aktanldığını görürüz. Örneğin, eğer bir eğirme makinesinin ömrü 10 yıl ise, bu çalışma süreci içersinde, toplam değerinin 10 yıllık ürüne yavaş yavaş aktarıldığı açıktır. Bir emek aracının [sayfa 219] ömrü bu nedenle benzer işlemlerin şu ya da bu sayıda yinelenmesiyle tükenir. Emek aracının ömrü, bu yönden insanın ömrü ile kıyaslanabilir. Her geçen gün, insanı, mezarına 24 saat daha yaklaştınr: ama bu yolda daha kaç gün yolculuk yapacağını kimse kendisine bakarak kesenkes söyleyemez. Gene de bu güçlük yaşam sigortası yapan şirketleri, ortalama insan ömrü teorisine dayanarak son derece güvenli, aynı zamanda epeyce de kârlı sonuçlara ulaşmaktan alıkoymaz. Bu, emek araçlan için de böyledir. Özel türdeki bir makinenin ortalama yaşını deneyimlerimize dayanarak biliriz. Diyelim emek-süre-cindeki kullanım-değeri ancak altı günlüktür. Bu durumda, ortalama olarak her gün kullanım-değerinin altıda-birini kaybetmekte ve değerinin altıda-birini her gün ürüne vermektedir. Bütün aletlerin aşınması ve yıpranması, günlük kullanım-değeri kaybı ve buna karşılık ürüne aktardıkları değer, bu esasa dayanılarak hesaplanır.
Şurası apaçıktır ki, üretim araçlan, ürüne, emek-süreci sırasında kendi kullanım-değerlerinin aşınıp yıpranmasıyla yitirdiklerinden daha fazla değer aktarmış olmazlar. Eğer böyle bir aracın yitirecek değeri yoksa, bir başka deyişle eğer insan emeği ürünü değilse, ürüne de değer aktaramaz. Değişim-değerinin oluşmasına katkıda bulunmaksızın kullanım-değerinin yaratılmasına yardım ederler. Bu sınıfa, toprak, rüzgar, su, yatağındaki madenler, bakir ormandaki tomruklar gibi, insanın yardımı olmaksızın doğanın sağladığı bütün üretim araçları girer.
Burada karşımıza ilginç bir olgu daha çıkıyor. Diyelim bir makinenin değeri 1.000 sterlin olsun ve 1.000 günde aşınsın. Bu durumda, her gün, günlük üretime, makinenin değerinin binde-biri kadan aktanlmaktadır. Aynı zamanda, azalan bir yaşama gücüyle de olsa, makine, bütünüyle emek-sürecinde yer almaya devam eder. Görülüyor ki, emek-sürecinin bir öğesi olan üretim aracı, bütünüyle bir sürece devamlı olarak girmekle birlikte, değer yaratma sürecine ancak parça parça katılmaktadır. İki süreç arasındaki fark, burada, maddi öğelerinin içersinde yansımaktadır: aynı üretim aracı, emek-sürecinde bütünüyle yer aldığı halde, değerin oluşmasına ancak bir öğe olarak katılmakta-

dir.[20] [sayfa 220]

Öte yandan bir üretim aracı, değerin oluşmasında bütünüyle yer aldığı halde, emek-sürecine parça parça girebilir. Pamuğun eğirilme-sinde her 115 libre pamuktan 15 libresinin ziyan edildiğini kabul edelim; bu, 15 libre iplik haline değil, "şeytan tozu" haline gelmiş olsun. Bu 15 libre pamuk hiç bir zaman ipliğin bir öğesini oluşturmamakla birlikte, biz, eğer bu miktarı normal bir eğirme işleminin ortalama koşulları altında kaçınılmaz diye kabul edersek, onun değeri de tıpkı ipliğin değerine aktanlan ve onun maddesini oluşturan 100 libre pamuğun değeri gibi ipliğe aktanlmış demektir. Bu durumda, bu miktarda pamuğun boşa gitmesi iplik üretiminde zorunlu bir koşul oluyor. Başka bir nedenle değil, salt bu zorunlu koşul nedeniyle, pamuğun değeri ürüne aktanlmıştır. Emek-sürecinden çıkan her türlü döküntü için aynı şey geçerlidir, yeter ki, bu gibi döküntü yeni ve başka kullanım-değerlerinin üretiminde kullanılmasınlar. Buna benzer döküntü kullanılması, Manchester'deki büyük makine fabrikalannda görülebilir; burada dağlar gibi demir döküntü, geceleri ocaklara taşınır ve ertesi sabah işyerlerinde demir kütleleri halinde tekrar ortaya çıkarlar.
Üretim araçlannın emek-süreci sırasında, eski kullanım-değeri şeklinde kaybettikleri değer kadar, yeni ürünlere değer aktardıklannı görmüş bulunuyoruz. Süreç sırasında uğrayabilecekleri azami değer kaybı, kuşkusuz, sürece girdikleri sırada taşıdıklan değer miktarı ya da başka bir deyişle, üretimleri için gerekli emek-zamanı ile sınırlıdır. Bunun için, üretim araçlan, ürüne, yardımcı olarak katıldıklan sürece, girerken sahip bulundukları değerden daha fazlasını katamazlar. Belli türden bir hammadde ya da [sayfa 22u makine ya da başka bir üretim aracı, ne kadar yararlı olursa olsun, 150 sterlin değerinde ya da 500 işgünü değerinde ise, hiç bir koşul altında ürünün değerine 150 sterlin-

[20] Emek araçlarının onarılması bizi burada ilgilendimiyor, Onarılmakta olan bir makine, o anda bir aracı rolünü oynamamakta, ama bir emeğin konusu olmaktadır. Artık onunla iş yapılmamakta, ama onun üzerinde çalışılmaktadır. Emek araçlarının onarılması için harcanan emeğin, bunların ilk üretinileri için gerekli emekte sayılmasının, bizim amacımız yönünden tamamen geçerli olduğu kabul edilebilir. Ama bizim burada ele aldığımız aşınma ve yıpranma, hiç bir doktorun çare bulamadığı ve hastayı her an ölüme yaklaştıran bir durumdur: ve "zaman zaman onarımı olanaksız türden bu aşınma ve yıpranma, bıçak kullanıldığı anda, onu, cerrahın, yeni bir bıçağın kullanılmasına değmez dediği duruma düşürecek bir duruma getirecektir". Bir makinenin, her emek sürecine, ayrılmaz bir parça olarak katıldığı halde, aynı andaki değer yaratma sürecine parça parça girdiğini metinde göstermiş bulunuyoruz. Bu durumda, aşağıya aldığımız parçada gözler önüne serilen fikir karışıklığı ne kadar büyüktür! "Mr. Riçardo, çorap makinesinin yapımında mühendisin emeğinin bir kısmının", örneğin, bir çift çorabın değerinde içerildiğini söylüyor. "Oysa, her çift çorabı üreten toplam emek ... mühendisin emeğinin bir bölümünü değil tümünü içerir; çünkü bir tek makine, birçok çift çorap yapar ve bu çoraplardan hiç birisi, makinenin bir parçası olmaksızın yapılamazdı." *(Obs. an Certain Verbal Disputes in Pol. Econ., Particularly Relating to Value,* s. 54.) Kendini beğenmiş lafebesi yazar, düştüğü şaşkınlıkla ve dolayısıyla bir ölçüye kadar da öne sürdüğü savda haklıdır, çünkü, ne Riçardo, ne de ondan önce ve sonra herhangi bir iktisatçı,

emeğin bu iki yönlülüğünü doğru olarak birbirlerinden ayırdedememişlerdir.

den fazla katamazlar. Değeri, üretim aracı olarak katıldığı emek-süreci-yle değil, kendisinin ürün olarak üretildiği emek-süreciyle belirlenir. Emek-sürecinde, yalnızca kullanım-değeri, yararlı özellikleri olan bir şey olarak hizmet eder, ve daha önce böyle bir değere sahip olmadıkça ürüne herhangi bir değer aktaramaz.[21]

Üretken emek, üretim araçlarını, yeni bir ürünün onu oluşturan öğelerine dönüştürürken, kendi değerleri de bir ruh göçümüne uğrarlar. Tükenmiş bedenden aynlıp, yeni yaratılmış olana geçerler. Ama bu göç işlemi, emekçinin dışında olur. İşçi, eski değerleri korumadan, buna yeni emek katamaz, yeni değer yaratamaz, çünkü kattığı bu emeğin belirli yararlı türden bir emek olması gerekir; ürünleri, yeni bir ürünün üretim araçları olarak kullanmadan ve böylece değerlerini yeni bir ürüne aktarmadan, yararlı türden bir iş göremez. Demek ki, hareket halindeki emek-gücünün, canlı emeğin, değer koruma ve aynı zamanda da değer katma özelliği, işçiye hiç bir şeye malolmayan, ama kapitalist için sermayesinin mevcut değerini korumasından ötürü çok yararlı olan bir doğa vergisidir.[22] Ticareti yolunda gittiği sürece, [sayfa 222] kapitalist, kendisini para kazanma hırsına öylesine kaptırmıştır ki, emeğin bu lüt-funun farkına bile varmaz. Bunun farkına ancak, emek-sürecinde, bir bunalım yarattığı şiddetli bir duraklama ile varır.[23]

[21] Artı-değeri (Faiz, Kâr, Rant), üretim araçları, topnak, aletler ve hammaddenin emek-sürecinde kullanım-değerleri aracılığı ile yapmış oldukları *"seroices productifs"den* [üretken hizmetliler", -ç.] çıkarmaya uğraşan J. B. Say'ın saçmalığını buradan anlayabiliriz. Marifetli mazur gösterme hayallerini, yazıyla kayda geçirme fırsatını hiç kaçırmayan Bay Wilhelm Roscher ise aşağıdaki örnekleri veriyor: "J. B. Say *(Traite,* 1.1, eh. 4) doğru olarak işaret ediyor: bir yağhanede üretilen değer, bütün masraflar çıkarıldıktan sonra, yeni bir şey, yağhanenin kendisinin yapıldığı emekten tamamen farklı bir şeydir." (/.c, s. 82, not.) Çok doğru Bay Profesör! Yağhanede üretilen yağ, yağhanenin yapımında harcanan emekten gerçekten farklı bir şeydir! Değer sözünden Bay Roscher, "yağ" gibi bir maddeyi anlıyor, çünkü yağın bir değeri vardır, oysa, nispeten "az miktarda" olsa bile "doğa" petrol üretmektedir; daha sonraki gözlemlerinde de bu olguya işaret eder gibidir: "O" (doğa) "nadiren bir değişim değeri üretir." Bay Roscher'in "doğası" ile, ürettiği değişim-değeri, bir çocuğu olduğunu itiraf eden ama "o kadar minicikti ki" diyen saf bakireyi andırıyor. Bu *"savant serieux"* ["âlim kişi", -ç.] devamla şöyle diyor: "Rikardocu okul, sermayeyi de, biriktirilmiş emek olarak, emek başlığı altına koyma alışkanlığındadır. Bu beceriksizce [!] bir iştir, çünkü [!] sermaye sahibi [!], hiç değilse [!], salt [?!] aynı şeyi yaratma [?] ve muhafazadan [??] fazla bir şey yapar: yani [?!?] onu keyfi için kullanmaktan kaçınır ve bunun için, örneğin [!!!] faiz talep eder." *(l.c,* [s. 82.]) "Gerçekten," salt bir isteği "hiç değilse" bir değer kaynağı haline çeviren bu "anatomiko-fizyolojik" ekonomi politik "yöntemi", doğrusu çok "beceriklice"dir.

[22] "Çiftçilikte emek araçları içersinde insan emeği ... çiftçinin sermayesini geri almada en çok güvendiği araçtır. Diğer ikisi ... İş hayvanları ile ... arabalar, sabanlar, kürekler ve diğer şeyler, belirli miktarda insan emeği olmaksızın hiç bir işe yaramazlar." (Edmund Burke, *Thoughts and Details on Scarcity, originally Presented 1" to the Right Hon. W. Pitt, in the month Novem-berl795,* edit. London 1800, s. 10.)

[23] 26 Kasım 1862 tarihli The Times'ta, fabrikasında 800 işçi çalıştıran ve ortalama 150 balya Doğu Hindistan ya da 130 balya Amerikan pamuğu işleyen bir fabrikatör, fabrikasının çalışmadığı zamanki devamlı masraflarından hüzünlü bir şekilde yakınır. Tahminen bu masraf yılda 6.000 sterlindir. Bunlar arasında bizi burada ilgilendirmeyen, kira, faiz, vergiler, sigorta, yönetici, sayman ve mühendis aylıkları gibi harcamalar vardır. Daha sonra, arasıra fabrikayı ısıtmak ve motoru çalıştırmak için 150 sterlin de kömüre koyar. Bundan başka, makineleri çalışır durumda tutmak için belirsiz zamanlarda çalıştırılan kimselerin ücretlerini de hesaba katar. Ensonu, makinelerin

Üretim araçları yönünden asıl tüketilen şey, bunlann kullanım-değeridir, ve bu kullanım-değerinin emek aracılığı ile tüketimi, ürünü meydana getirir. Üretim araçlannın değerlerinin tüketilmesi[24] diye bir şey olmadığı gibi, bu değerlerinin yeniden üretildiklerinin söylenmesi de doğru değildir. Bu değer, korunmuştur; nedeni, süreçte kendisinin bir işlem geçirmesi değil, başlangıçta içinde mevcut olduğu malın gerçekten yokolması, ama bir başka mal içersinde yokolmasıdır. Öyleyse, ürünün değerinde üretim aracının değeri yeniden ortaya çıkar, ama bu değerin yeniden üretilmesi diye bir şey sözkonusu değildir. Üretilen şey, eski değişim-değerinin yeniden ortaya çıktığı yeni bir kullanım-değeridir.[25] Emek-gücünün faal olduğu emek-sürecinin nesnel etkeni sözkonusu [sayfa 223] olduğundan, durum değişir. İşçi, özel bir amaca yönelmiş özelleşmiş türden emeği sayesinde, üretim araçlarının değerini korur ve ürüne aktarır, aynı zamanda, o, yalnızca çalışmasıyla her an ek ya da yeni bir değer yaratır. Diyelim ki, işçinin tam emek-gücünün değerinin eşdeğeri kadar üretim yaptığı anda üretim süreci kesilmiş olsun; sözgelişi altı saatlik emekle işçi üç şilinlik bir değer katmış olsun. Bu değer, ürünün toplam değerinin üretim araçlanndan gelen değerin dışındaki fazlalıktır. Bu değer, bu süreç sırasında doğmuş olan biricik özgün değerdir; ürünün bu süreçte yaratılan biricik değer kısmıdır. Kuşkusuz bu yeni değerin ancak kapitalistin emek-gücünü satınalmak için yatırdığı paranın yerine geçtiğini ve yaşaması için gerekli şeyleri satınalmak için işçi tarafından harcandığını unutmuyoruz. Harcanan bu para yönünden yeni değer yalnızca bir yeniden-üretimdir, ama gerçekten bir yeniden-üretimdir, yoksa üretim araçlarının değenlerinin sözkonusu olduğu zamandaki gibi, görünüşte bir yeniden-üretim değildir. Bir değer yerine, bir başkasının geçmesi, burada yeni bir değerin yaratılmasıyla gerçekleştirilmiştir.

aşınma payları olarak, 1.200 sterlin daha ekler, çünkü, "buhar makineleri çalışmalarını tatil etti diye, iklim ve doğa koşulları da faaliyetlerini tatil etmemektedirler". Sonra acıklı bir eda ile, makineleri zaten eski olduğu için, bu 1.200 sterlin gibi küçük miktardan fazla bir aşınma payı tahmini yapmadığını da sözlerine ekler.

[24] "Üretken tüketim... bir metaın tüketiminin, üretim sürecinin bir parçası olduğu durumlarda. ... Bu gibi durumlarda, değer tüketimi diye bir şey yoktur." (S. P. Nevvman, *l.c,* s. 296.)

[25] Belki yirmi baskısı yapılan bir Amerikan yılığında şu pasaj yer alır: "Sermayenin hangi şekli altında yeniden ortaya çıkacağı önemli değildir"; bunun ardından, üretimin, değerleri üründe yeniden kendini gösteren olası bütün öğeleri uzun uzadıya sayılıp döküldükten sonna pasaj şöyle sona eriyor: "İnsanoğlunun varlığı ve rahatı için gerekli çeşitli türde yiyecekler, giysiler ve barınaklar da değişikliğe uğrar. Bunlar zaman zaman tüketilirler ve taşıdıkları değerler insanın vücuduna ve ruhuna katılan yeni bir güç olarak tekrar ortaya çıkarlar ve üretim içinde yeniden kullanılacak yeni bir sermaye oluştururlar." (F. Wayland, *l.c,* s. 31, 32.) Öteki acayiplikler bir yana, şuna dikkati çekmekle yetinelim: yeni güçte tekrar kendini gösteren, ekmeğin fiyatı değil de onun kan yapıcı özü oluyor. Oysa, bu güçte tekrar kendini gösteren değer, tüketim maddeleri değil,

bunların değerleridir. Yarı fiyatına sağlanan aynı gerekli tüketim maddeleri, gene aynı eti, kemiği ve gücü yaratır, ama bu gücün değeri aynı olmaz. "Değer" ile "gücün" böyle birbirine karıştırılması, yazarımızdaki ikiyüzlü belirsizlikle birlikte, artı-değerin açıklanmasını, salt daha önce varolan değerlerin tekrar çıkmasına dayandırmak gibi boş bir çabaya işarettir.

Daha önce olup bitenlerden, emek-sürecinin, üründe yalnızca emek-gücünün değerini karşılayacak eşdeğerin yeniden-üretilmesi ve ürüne katılması için gerekli zamanın ötesinde de devam edeceğini biliyoruz. Bu amacın karşılanması için altı saat yettiği halde, süreç oniki saat devam edebilir. Emek-gücünün faaliyeti bu nedenle yalnızca kendi değerini yeniden üretmekle kalmaz, onun üzerinde ve ötesinde de üretimde bulunur. Bu artı-değer, ürünün değeriyle, bu ürünün oluşması için tüketilen öğelerin değeri arasındaki farktır; bir başka deyişle, üretim araçları ile emek-gücü arasındaki farktır. Ürünün, değerinin oluşmasında emek-sürecinin çeşitli etkenlerinin oynadıklan çeşitli rolleri anlatırken, aslında, biz, sermayenin kendi değerini genişletme sürecinde çeşitli öğelere verilen farklı işlevlerin özelliklerini aydınlığa kavuşturmuş olduk. Ürünü meydana getiren etmenlerin değerlerinin toplamını aşan toplam değerin fazlası, genişlemiş sermayenin, işin başında yatırılan sermayeyi aşan fazladır. Bir yanda üretim araçları, öte yanda emek-gücü, yalnızca başlangıçta sermayenin değerinin para şeklinde çıkıp, emek-sürecinin çeşitli etmenlerine dönüştüğü anda büründüğü çeşitli varlaşma biçimleridir. Bu durumda, sermayenin üretim araçları, hammadde, yardımcı malzemeler ve iş aletle-rince temsil [sayfa 224] edilen kısmı, üretim süreci sırasında nicel bakımdan bir değer değişimine uğramaz. Bu nedenle, bu kısma, ben, sermayenin değişmeyen kısmı, ya da kısaca *değişmeyen sermaye* adını veriyorum. Öte yandan, sermayenin, emek-gücü tarafından temsil edilen kısmı, üretim sürecinde bir değer değişimine uğrar. Bu, kendi değerinin eşdeğerini yeniden ürettiği gibi, bir fazlalığı da, değişen koşullara göre az ya da çok olabilen bir artı-değeri de üretir. Sermayenin bu kısmı, durmadan, değişmeyen bir büyüklükten değişen bir büyüklüğe dönüşür. Bu nedenle ben, buna, sermayenin değişen kısmı, ya da kısaca *değişen sermaye* diyorum. Sermayenin aynı öğeleri, emek-süreci açısından kendilerini, nesnel ve öznel öğeler, üretim araçları ve emek-süreci olarak, artı-değer yaratan süreç açısından, değişmeyen ve değişen sermaye olarak ortaya koyuyorlar.

Yukarda verilen değişmeyen sermaye tanımı, onu oluşturan öğelerin değerindeki bir değişme olanağını hiç bir zaman dıştalamaz. Diyelim ki, bir libre pamuğun fiyatı bir gün yarım şilin olsun, ertesi gün pamuk ürünündeki azalma sonucu bir şiline yükselsin. Yarım şiline satın-alınan ve değer yükselmesinden sonra işlenen her libre pamuk, ürüne bir şilinlik bir değer aktarır; fiyat yükselmesinden önce eğirilmiş bulunan ve belki de piyasada iplik olarak dolaşan pamuk aynı şekilde ürüne ilk değerinin iki katı değer aktarmış olur. Açıktır ki, bu değer değişmesinin, pamuğun eğirilmesiyle değerine eklenen artışla ya da artı-de-ğerle bir ilişkisi yoktur. Eğer eski pamuk eğirilmemiş olsaydı, fiyat yükselmesinden sonra gene de libresi yarım şilin yerine bir şiline tekrar satılabilirdi. Üstelik, pamuk süreçten ne kadar az geçmiş olunsa, bu

sonuç o kadar kesin demektir. İşte bu nedenle, spekülatörler böyle ani değer değişimleri halinde, üzerinde en az emek harcanmış maddelerde spekülasyon yapmayı bir kural haline getirmişlerdir; kumaş yerine iplik, iplik yerine pamuk üzerinde spekülasyon yapmak gibi. İncelemekte olduğumuz durumda değer değişimi, pamuğun üretim aracı olarak rol oynadığı ve bunun için de değişmeyen sermaye işlevini yerine getirdiği süreçten değil, pamuğun kendisinin üretildiği süreçten doğmaktadır. Gerçi bir metaın değeri, içerdiği emek miktarıyla belirlenir, ama bu miktarı da sınırlayan şey toplumsal koşullardır. Herhangi bir metaın üretimi için toplumsal bakımdan gerekli zamanda bir değişme [sayfa 225] olursa -ve belli ağırlıktaki pamuk, kötü bir hasattan sonra, iyi bir hasattan sonrakine göre daha fazla emeği temsil eder- aynı sınıfa dahil daha önce varolan bütün metalar bunun etkisinde kalır, çünkü bütün bunlar aynı türe ait bireyler olup,[26] belirli zamanlardaki değerleri, toplumsal bakımdan gerekli-emekle, yani o sırada mevcut toplumsal koşullar altında üretilmesi için gerekli-emekle ölçülür. Hammaddenin değeri değişebileceği gibi, süreçte kullanılan iş araçlarının, makinelerin vb. değerleri de değişebilir; dolayısıyla bunlardan ürüne aktanlan değer kısmı da değişebilir. Yeni bir buluş sonucu aynı tip makineler daha az emek harcanması ile üretilebilir olsalar, eski makineler azçok bir değer kaybına uğrarlar ve sonuçta ürüne o oranda az değer aktanrlar. Ama burada da, değerdeki değişme, gene, makinenin üretim aracı olarak iş gördüğü sürecin dışında olmaktadır. Makine bu sürece girdikten sonra, bu süreçten ayn olarak sahip olduğu değerden daha fazlasını ürüne aktaramaz.

Nasıl ki, üretim aracı emek-sürecine girdikten sonra değerindeki değişme, değişmeyen sermaye olma niteliğini etkilemezse, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye olan oranındaki bir değişiklik de bu iki tür sermayenin işlevlerini etkilemez. Emek-sürecinin teknik koşullannda öylesine köklü bir değişiklik olabilir ki, eskiden on işçi düşük değerde on alet kullanarak nispeten küçük miktarda hammadde işlerken, şimdi bir işin pahalı bir makineyle yüz katı fazla hammadde işleyebilir. Bu durumda, kullanılmakta olan üretim araçlannın toplam değerlerinin temsil ettiği değişmeyen sermaye son derece büyür, oysa emek-gücü-ne yatırılmış değişen sermaye büyük ölçüde azalır. Bununla birlikte, böyle bir devrim, yalnızca değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki nicel ilişkiyi, ya da toplam

sermayenin, değişmeyen ve değişen sermaye öğelerine bölünme oranını değiştirir; buna karşılık, bu iki sermaye arasındaki temel ayrım üzerinde en ufak bir etki yapmaz, [sayfa 226]

[26] "Aynı türden bütün ürünler, arasında yalnızca bir kitle meydana getirirler ve bunun fiyatı özel durum ve koşullara bakılmaksızın genel olarak belirlenir." (Le Trosne, *l.c* a. 893.)

DOKUZUNCU BOLUM ARTI-DEĞER ORANI

BİRİNCİ KESİM. - EMEK-GUCUNUN SÖMÜRÜLME DERECESİ

Yatırılan sermaye, S, ile üretim sürecinde doğan artı-değer, ya da başka bir deyişle, sermayenin, S, değerini büyütmesi, her şeyden önce karşımıza bir fazlalık, ürün değerinin, onu meydana getiren öğelerin değerleri toplamını aşan bir miktarı olarak çıkar.*

Sermaye S, iki kısımdan oluşur, birincisi, üretim araçlarına yatırılan para miktan *s,* ve ikincisi, emek-gücü için harcanan para miktan *d;* bunlardan *s,* değişmeyen sermayeye dönüşen kısmı, *d* de değişen sermayeye dönüşen kısmı temsil ederler. Öyleyse, başlangıçta, S = s+cPdir, örneğin yatırılan sermaye 500 sterlin ise, bölünüşü şöyle de olabilir: 500 sterlin = 410 sterlin değişmeyen sermaye + 90 sterlin değişen sermayedir. Üretim süreci bittiğinde, değeri = *(s+d)+a* olan bir meta elde edilir, burada [sayfa 227] *a,* artı-değerdir; ya da daha önceki rakamla-

* Yatırılan sermaye *S,* değişmeyen sermaye s, değişen sermaye *d,* artı-değer *a* harfleri ile simgelenmiştir. -ç.

rımızı alırsak bu metaın değeri = (410 sterlin s + 90 sterlin *d)* + 90 sterlin *a* olur. Başlangıçtaki sermaye S, şimdi S' olmuştur, 500 sterlin 590 sterlin haline gelmiştir. Aradaki fark *a,* yani 90 sterlin artı-değerdir. Ürünü meydana getiren öğelerin değeri, yatınlan sermayenin değerine eşit olduğu için, ürünün değerinin, onu meydana getiren öğelerin değerini aşan kısmının, yatırılan sermayenin genişleme miktanna ya da üretilen artı-değere eşit olduğunu söylemek, yalnızca boş bir yineleme olur. Bununla birlikte, bizim, gene de bu boş yinelemeyi biraz daha yakından incelememiz gerekiyor. Karşılaştınlan iki şey, ürünün değeri ile ürünün üretim sürecinde tüketilen kısımlarının değeridir. Değişmeyen sermayenin emek araçlarındaki kısmının, ürüne, ancak değerinin küçük parçalan halinde aktarıldığı halde, bu değerin geriye kalan kısmının emek araçlarında varolmaya nasıl devam ettiklerini görmüş bulunuyoruz. Bu geri kalan kısmı, değerin oluşmasında hiç bir rol oynamadığı için, biz, şimdilik bir yana bırakıyoruz. Bunun hesaba katılması zaten bir şey değiştirmez. Daha önceki örneğimizi alalım, s = 410 sterlin: bu miktar, 312 sterlin değerinde hammaddenin, 44 sterlin değerinde yardımcı malzemenin ve 54 sterlin değerinde makinenin süreçte aşınan kısmının toplamı olsun; ve gene diyelim ki, kullanılan makinenin toplam değeri 1.054 sterlindir. Bu son miktardan, yalnızca ürün değerinin meydana getirilmesi için yatınlmış değer olarak, makinelerin süreçteki aşınma ve yıpranma sonucu yitirdikleri ve dolayısıyla ürüne geçirdikleri 54 sterlinlik miktarı hesaba katanz. Eğer biz, aynı zamanda, hâlâ makinede bulunan geri kalan 1.000 sterlini de ürüne aktarılmış olarak sayarsak, onu da yatırılan değerin bir kısmı olarak kabul etmemiz ve hesabımızın iki yanında göstermemiz gerekirdi.[27] Böylece bir yanda 1.500 sterlin, öte yanda 1.590 sterlin miktarlarını elde etmiş olurduk. Bu iki miktar arasındaki fark ya da artı-değer, gene 90 sterlin olurdu. Bundan dolayıdır ki, bu kitap boyunca, biz, değer üretimi için yatırılan değişmeyen sermaye kavramı ile, daima, eğer orada tersi kastedilmiyorsa, yalnız süreçte fiilen tüketilen üretim araçlannın değerini ifade **etmiş olacağız,** [sayfa 228]

Bunu belirttikten sonra, S = *s+d* formülümüze dönelim; bu formülün S' = *(s+d)+a* haline dönüştüğünü, S'nin S' olduğunu görmüştük. Değişmeyen sermayenin değerinin ürüne aktarıldığını, onda yeniden ortaya çıktığını biliyoruz. Süreçte fiilen yaratılan yeni değer, üretilen değer, ya da değer-ürün, bu nedenle ürünün değeri ile aynı şey değildir; ilk bakışta sanıldığı gibi *(s+d)+a* ya da 410 sterlin değişmeyen sermaye + 90 sterlin değişen sermaye + 90 sterlin artı-değer şeklinde değil; *d+a* ya da, 90 sterlin değişen sermaye + 90 sterlin artı-değerdir.

[27] "Kullanılan sabit sermayenin değerini, eğer yatırılmış olan sermayenin bir kısmı olarak düşünürsek, yıl sonunda bu sermayenin geriye kalan değerini, yıllık gelirin bir parçası olarak hesaba katmamız gerekir." (Malthus, *Princ. ofPol. Econ.*. 2. baskı, London 1836, s. 269.)

590 sterlin değil, ama 180 sterlindir. Eğer *s = 0* olsaydı, bir başka deyişle, kapitalistin, hammadde olsun, yardımcı malzeme ya da emek araçlan olsun, daha önceki örneğin oluşturduğu her türlü üretim aracından vazgeçebileceği bir sanayi kolu olsaydı, yalnız emek-gücünü ve doğanın sağladığı malzemeleri kullanmakla yetinseydi; bu durumda, ürüne aktanlacak değişmeyen sermaye de olmazdı. Ürün değerinin bu öğesi, yani örneğimizde 410 sterlin, dıştalanacaktı, ama 90 sterlinlik artı-değeri de içeren ve, yaratılan yeni değerin ya da üretilen değerin karşılığı olan 180 sterlin, *s,* düşünülebilecek en yüksek değeri temsil ediyormuş gibi, eski büyüklüğünde kalırdı. S = (0 + *d)* = d ya da genişlemiş sermaye S' = *d* + a olacaktır; bu nedenle de, daha önce olduğu gibi S'-S = a'dır. Öte yandan eğer *a* = 0 ise, ya da başka bir deyişle, değeri, değişen sermaye şeklinde yatınlmış olan emek-gücü ancak kendi eşdeğerini üretiyorsa, *S = s + d* olur, ya da ürün değeri, S' = (s + *d)* + 0 ya da S = S' olurdu. Bu durumda yatınlan sermaye kendisini genişletmemiş olurdu.

Daha önceki incelemelerimizden biliyoruz ki, artı-değer, salt *d* değerindeki, emek-gücüne dönüşen

sermaye kısmındaki bir değişmenin sonucudur, ve dolayısıyla *d+a = d+d'* ya da *d* artı rfnin bir fazlalığıdır. Yalnız d'nin değişmesi ve bu değişmenin koşullarını sağlayan ilişki, sermayenin değişen kısmının büyümesiyle yatınlan sermayenin toplamında da bir artış olması nedeniyle açıkça görülmez. Başlangıçta bu 500 sterlin idi, sonra 590 sterlin oluyor. Bu nedenle, araştırmamızın doğru sonuçlara ulaşabilmesi için ürünün değerinde yalnız değişmeyen sermayenin görüldüğü kısmından soyutlanarak değişmeyen sermayeyi sıfıra eşitlemeliyiz ya da s = *0* demeliyiz. Bu, yalnızca birbirleriyle yalnız artı ve eksi işaretleriyle ilişki halinde olan değişmeyen ve değişen büyüklüklerle işlem yaparken kullandığımız bir matematik kuralın [sayfa 229] uygulanmasıdır.

Bir başka güçlük de, değişen sermayenin başlangıçtaki biçiminden doğar. Örneğimizde, S' = 410 sterlin değişmeyen + 90 sterlin değişen + 90 sterlin artı-değerdir; ama 90 sterlin, belirli ve bunun için değişmeyen bir miktardır; bu durumda onu değişen olarak ele almak saçma görünebilir. Ama aslında, 90 sterlinlik değişen değer, burada yalnız bu değerin geçirdiği süreci temsil eden bir simgedir. Sermayenin emek-gücü satınalınması için yatınlan kısmı, belirli bir miktarda maddeleşmiş emek, satınalınan emek-gücünün değeri gibi değişmeyen bir değerdir. Ama üretim sürecinde, 90 sterlinin yerini faal emek-gücü alıyor; ölü emeğin yerine canlı emek, donmuş bir şeyin yerine akıcı bir şey, değişmeyen bir şeyin yerine değişen bir şey geçiyor. Sonuç, *d'nin* artı cfdeki küçük bir fazlalığın yeniden-üretimidir. Öyleyse kapitalist üretim açısından bütün süreç, emek-gücüne dönüşen aslında değişmeyen değerin kendiliğinden değişmesi gibi görünüyor. Sanki hem süreç ve hem de onun sonucu bu değere bağlıymış gibi görünür. Bu nedenle, eğer, "90 sterlinlik değişen sermaye" ya da "şu kadarlık kendini geniş-

leten değer" ifadeleri çelişik gibi gözüküyorlarsa, bu, yalnızca kapitalist üretimde yatan bir çelişkiyi suyüzüne çıkarmalan nedeniyledir.

Değişmeyen sermayeyi sıfıra eşitlemek, ilk bakışta acayip bir işlem gibi gelebilir. Ama bu, bizim her gün yaptığımız bir şeydir. Örneğin, İngiltere'nin pamuklu sanayimden sağladığı kâr miktarını hesaplarken, önce pamuk için, Birleşik Devletler'e, Hindistan'a, Mısır'a ve öteki ülkelere ödenen miktarlan düşüyoruz; bir başka deyişle, ürünün değerinde tekrar ortaya çıkan sermaye değerini sıfıra eşit kılıyoruz.

Kuşkusuz, artı-değer oranı, yalnızca, sermayenin doğrudan doğruya kendisinden çıktığı ve değerindeki değişmeyi temsil ettiği kısmı ile ilişkili değildir, yatınlmış toplam sermaye de ekonomik bakımdan büyük önem taşır. Biz, bu nedenle, üçüncü kitapta bu oranı enine-boyuna ele alacağız. Sermayenin bir bölümünün, emek-gücüne çevirmekle değerini genişletebilmesi için, diğer bir kısmının üretim araçlarına çevrilmesi gerekir. Değişen sermayenin görevini yerine getirebilmesi için, değişmeyen sermayenin uygun oranda yatırılması gerekir ve bu oran her emek-sürecinin özel teknik koşuUannca belirlenir. Bir kimyasal süreç için imbik ve diğer kaplara gereksinme duyulması, kimyacıyı, tahlil sonucunda bunları [sayfa 230] hesaba katmaya zorlayamaz. Eğer biz, üretim araçlanna, değer yaratma ilişkileri açısından, ve her şeyden ayrı olarak değerin miktarındaki değişmeler yönünden bakacak olursak, bunlar, yalnızca emek-gücünün, değer yaratıcısının maddeleştiği malzeme gibi görünürler. Ne doğanın, ne de bu malzemenin bir önemi vardır. Gerekli olan tek şey, üretim sırasında harcanan emeği emecek miktarda malzemenin bulunmasıdır. Bu miktar varsa, malzemenin değerinin yükselmesinin ya da düşmesinin, veya toprak ya da deniz gibi hiç bir değer taşımamasının, değerin yaratılması ya da miktannın değişmesi üzerinde herhangi bir etkisi olamaz.[28]

Öyleyse önce değişmeyen sermayeyi sıfıra eşitleyeceğiz. Böylece, yatınlmış sermaye *s+d'dan d'ye* indirgenmiş olur ve ürün değeri *(s+d) + a* yerine şimdi üretilen değeri *d+a* elde etmiş oluruz. Süreç boyunca harcanan bütün emeği temsil eden üretilen yeni değer = 180 sterlin olsa, bundan, değişen sermayenin değeri 90 sterlini çıkanrsak, geriye 90 sterlinlik bir artı-değer miktarı kalır. Bu 90 sterlin ya da *a,* üretilmiş olan artı-değerin mutlak miktarını ifade eder. Üretilen nispi miktar büyüklük ya da değişen sermayenin artış yüzdesi, kuşkusuz artı-değerin değişen sermaye oranı ile belirlenir ya da *a : d* ile ifade edilir. Örneğimizde bu oran 90 : 90 olup %100 bir artış verir. Değişen sermayenin değerindeki bu nispi artışa ya da artı-değerin nispi büyüklüğüne, ben, "artı-değer oranı" adını veriyorum.[29]

[28] Lucretius'un söylediği söz apaçıktır: *"nil posse creari de nihilo",* yoktan hiç bir şey yaratılamaz. Değer yaratımı, emek-gücünün emeğe çevrilmesidir. Emek-gücünün kendisi ise, besleyici maddeler aracılığı ile insan organizmasına aktarılan enerjidir. [Lucretius, *De Renim Natura,],* 149,205: 11,287.]

İşçinin, emek-sürecinin bir kısmında yalnızca kendi emek-gücü-nün değerini, yani yaşaması için gerekli tüketim araçlarını ürettiğini görmüş bulunuyoruz. Ama onun çalışması, toplumsal işbölümüne dayanan sistemin bir kısmını oluşturduğu için, o, tükettiği bu gerekli maddeleri doğrudan doğruya kendisi üretmez; o, belli bir meta, diyelim iplik üretir ve bu ürünün değeri, bu gerekli maddelerin ya da bunlan satınalabileceği paranın değerine eşittir. Günlük emeğinin bu amaca aynlan bölümü, kendisine ortalama olarak günde gerekli olan maddelerin değeriyle ya da aynı şey demek olan, bunların üretimi için gerekli olan emek-zamanıyla orantılı [sayfa 2311 olarak çok ya da az olabilir. Eğer bu gerekli

maddelerin değeri ortalama altı saatlik emek sarfını temsil ederse, işçinin bu değeri üretmek için ortalama altı saat çalışması gerekir. İşçi, kapitalist hesabına çalışmayıp da kendi adına bağımsız çalışsaydı, diğer şeyler aynı kalmak üzere, gene de emek-gücünün değerini üretmek ve böylece varlığının korunması ya da üretime devam edebilmesi için gerekli tüketim maddelerini sağlayabilmek için aynı saat süresince çalışmak zorunda kalacaktı. Ama biz gördük ki, emek-gücünün değerini, diyelim üç şilini, ürettiği günlük emeğinin bu bölümü sırasında yalnızca kapitalist tarafından zaten yatınlmış* bulunan emek-gücü değerinin eşdeğerini üretmektedir; yaratılan yeni değer, ancak yatırılan değişen sermayenin verini almaktadır. İşte bunun için, üç şilin değerindeki yeni üretim, salt bir yeniden-üretim görünüşünü alır. İşgü- nünün bu yeniden-üretimin yapıldığı kısmına ben *"gerekli"* emek-zama-nı ve bu sürede harcanan emeğe *"gerekli"*-emek diyorum.[30] İşçi yönünden, emeğinin özel toplumsal biçiminden bağımsız olduğu için gereklidir; sermaye açısından ve kapitalist dünya açısından, işçinin devamlı olarak varolması onlann varlığının da temel koşulu olduğu için gereklidir.

Emek-sürecinin, emeğinin artık gerekli olmadığı ikinci dönemi boyunca da işçinin çalıştığı ve emek-gücü harcadığı doğrudur, ama onun emeği artık gerekli-emek olmadığından kendisi için bir değer yaratmaz. Bu dönemde, kapitalist için, hiç yoktan yaratmanın bütün güzelliklerini taşıyan artı-değeri yaratır. İşgününün bu kısmına ben artı-emek zamanı ve bu zamanda harcanan emeğe artı-emek adını veriyor-

[29] Bunu, İngilizlerin, "kâr oranı" *(rate of profit)* ve "faiz orani" *(rate of interest)* ifadelerini kullandıkları şekilde kullanıyorum. Üçüncü Ciltte, artı-değer yasaları bilindikten sonra, kâr oranının bir sır olmadığı görülecektir. Eğer süreci tersinden alırsak, ne birini, ne de ötekini anlıyabiliriz.

[30] Biz, bu yapıtta şimdiye kadar, herhangi bir metaın üretimi için belli toplumsal koşullar altında gerekli olan zamanı belirtmek için "gerekli-emek zamanı" terimini kullandık. Bundan sonra, özel bir meta olan emek-gücünün üretimi için gerekli zamanı belirtmek üzere de bu terimi kullanacağız. Bir ve aynı teknik terimi farklı anlamlarda kullanmak, sakıncalı olabilir, ama bundan büsbütün kaçınmak hiç bir bilimde mümkün değildir. Örneğin, matematiğin yüksek dalları ile alçak dallarını karşılaştırınız.

* *{Üçüncü Almanca baskıya ek not:* Yazar, burada, günlük yaşamda kullanılan ekonomik dile başvuruyor. Anımsanacağı gibi, gerçekte, kapitalist işçiye değil, işçi kapitaliste avans vermektedir. *-F.E.]*

um. Değerin niteliğinin iyice kavranması için nasıl ki onun, salt şu kadar saatlik emeğin maddeleşmiş şekli olduğu, ve bu madde haline gelmiş emekten başka bir şey olmadığının anlaşılması önemliyse, artı-de-ğerin doğru bir şekilde kavranması için de, onun salt artı-emek zamanının madde haline gelmiş şekli, salt [sayfa 232] maddeleşmiş artı-emek olduğunun anlaşılması da o kadar önemlidir. Toplumun çeşitli ekonomik biçimleri arasındaki temel ayrım, örneğin, köle emeğine dayanan toplum ile ücretli emeğe dayanan toplum arasındaki ayrım, bu artı-emeğin fiili üreticisinden, işçiden sızdınlması biçimine dayanır.[31]

Bir yandan, değişen sermayenin değeri ile, bu sermayeyle satın-alınan emek-gücünün değeri eşit olduğuna, ve bu emek-gücünün değeri, işgününün gerekli kısmını belirlediğine göre; öte yandan da işgününün artı kısmı artı-değeri belirlediğine göre: artı-emeğin gerekli-emeğe oranı ne ise, artı-değerin değişen sermayeye oranı odur, ya da başka bir deyişle, artı-değerin oranı $^{a}/_{d} = {}^{ar6"emek}/_{gerekli˙emek}$'dir. Her iki orantıda, $^{a}/_{d}$ ile $^{am"emek}/_{rekJi˙emek}$, aynı şeyi değişik biçimlerde ifade ederler; birinde somutlaşmış, maddeleşmiş emek, diğerinde canlı, akıcı emek biçiminde.

Artı-değer oranı, bu nedenle, emek-gücünün sermaye, ya da işçinin kapitalist tarafından sömürülme derecesinin tam ve kesin ifadesidir.[32]

Bizim örneğimizde, ürünün değeri = 410 sterlin değişmeyen + 90 sterlin değişen + 90 sterlin artı-değer ve yatırılmış sermaye = 500 sterlindi. Artı-değer = 90 sterlin ve yatırılmış sermaye = 500 sterlin olduğuna göre, her zamanki hesaplarımızla (çoğu zaman kâr oranı ile kanştınlan) artı-değer oranı olarak %18'i buluruz; bulunan bu oran o kadar düşüktür ki, Bay Carey ile diğer telifçilere herhalde hoş bir sürpriz gibi gelecektir. Ama aslında artı-değer oranı, $^{a}/_{s}$ ya da $^{a}/_{s+d}$*'ye* değil, $^{a}/_{d}$*'ye* eşittir: böylece $^{900}/_{500}$ değil, $^{90}/_{90}$ ya da %100'dür, ve görünüşte sömürü derecesinin [sayfa 233] beş katından fazladır.

Ele aldığımız durumda, işgününün fiili uzunluğunu, emek-sürecinin gün ya da hafta olarak süresini, kullanılan işçi sayısını bilmemekle birlikte, artı-değer oranı $^{a}/_{d}$ eşdeğer ifadesi olan, $^{artıemek}/_{erekliemek}$ oranı aracılığı ile, bize, işgününün

[31] Bay Wilhelm Thucydides Roscher, boşa giden bir buluş yaptı. Önemli buluşu şuydu: bir yandan, artı-değerin ya da artı-ürünün meydana gelmesi ve dolayısıyla sermaye birikimi, bugün artık kapitalistin tutumluluğu sayesinde olurken, öte yandan, uygarlığın başlangıç aşamalarında, güçsüzleri tasarrufa zorlayan güçlükler oluyordu *(l.c,* s. 78). Neden tasarrufa? Emekten mi? Yoksa, zaten varolmayan fazla servetten mi? Roscher ve benzerlerini, kapitalistin artı-değere elkoymasını, azçok aklauygun göstermek amacıyla buldukları mazur gösterme nedenlerini, artı-değerin kökeni şeklinde tersine çevirmeye zorlayan şey nedir? Gerçek bilisizliklerinin yanı sıra, mazur gösterme korkusu içersinde, değer ve artı-değeri, bilimsel şekilde incelemekten ve büyük olasılıkla, güçlülerin hoşuna gitmeyecek sonuçlara ulaşmaktan kaçınmak istemektedirler.

[32] Artı-değer oranı, emek-gücünün sömürü derecesini gösteren kesin bir ifade olmakla birlikte, sömürünün mutlak büyüklüğünü hiç bir zaman ifade edemez. Örneğin, gerekli-emek = 5 saat ve artı-emek = 5 saat ise, sömürü derecesi %100'dür. Sömürme büyüklüğü burada 5 saat ile ölçülmüştür. Oysa gerekli-emek = 6 saat, artı-emek = 6 saat olsaydı, sömürme derecesi gene eskisi gibi %100 olurdu, ama fiili sömürü miktarı %20 artmış olurdu, yani beş saatten altı saate çıkardı.

iki kısmı arasındaki ilişkiyi doğru olarak açıklamaktadır. Oran %100 olmakla buradaki ilişki tam bir eşitlik ilişkisidir. Yani ömeğimizdeki işçinin, günün yansında kendisi için, öbür yarısında kapitalist için çalıştığı açıktır.

Artı-değer oranını hesaplama yöntemi bu nedenle kısaca şöyledir: Ürünün toplam değerini alır, bu

değerde salt tekrar görünen değişmeyen sermayeyi sıfıra eşitleriz. Geriye kalan, meta üretimi sürecinde fiilen yaratılan biricik değerdir. Eğer artı-değer miktan verilmişse, değişen sermayeyi bulmak için yapılacak, tek şey, bu artı-değeri geriye kalan değer-üründen çıkarmaktır. Yok eğer değişen sermaye verilmişse ve biz artı-değeri bulmak istiyorsak, işlemi ters yönden yapanz. Eğer her ikisi de verilmişse, bizim yalnızca son işlemi yapmamız gerekir, yani artı-değerin değişen sermayeye oranını 7_d'yi hesaplamak.

Yöntem çok basit olmakla birlikte, birkaç örnek vererek okuru bunun temelinde yatan yeni ilkenin uygulanmasına alıştırmak yerinde olacaktır.

Önce, içinde 10.000 iplik eğirme ve bükme makinesi olan, Amerikan pamuğundan 32 numara iplik eğiren ve iğ başına haftada bir libre iplik üreten bir iplik fabrikasını alalım. Diyelim ki, %6 fire veriliyor: bu koşullar altında, haftada 10.600 libre pamuk tüketilmekte, bunun 600 libresi fireye gitmektedir. 1871 Nisanında, pamuğun libresi, 7 *%* peni idi; bu durumda hammadde yuvarlak hesap 342 sterlindir. 10.000 iğ, hazırlayıcı makineler ve güç, kaynağı ile birlikte, diyelim her iğ için 1 sterlin hesabıyla 10.000 sterlin olsun. Yıpranma ve aşınma payı olarak %10 hesabıyla, yıllık 1.000 sterlin, haftalık 20 sterlin koyalım. Bina kirası, diyelim yılda.300 sterlin ya da haftada 6 sterlindir. Tüketilen kömür (haftada 60 saat, her saat beygirgücü başına 4 libreden 100 beygirgücü için, ve fabrikanın ısıtılması için tüketilen de dahil olmak üzere) tonu 8 şilin 6 peniden, haftada 11 ton, yani haftada yaklaşık 4,5 sterlin; gaz haftada 1 sterlin,, yağ vb. haftada 4,5 sterlin. Yukarda sayılan malzemenin toplam masrafı haftada 10 sterlin. Bunun sonucu haftalık ürünün değerinin değişmeyen kısmı 378 sterlin, [sayfa 234] Ödenen ücret haftada 52 sterlin. İpliğin fiyatı, libresi 12'A peniden, 10.000 librenin değeri 512 sterlin. Bu durumda artı-değer 510 - 430 = 80 sterlin. Ürün değerinin değişmeyen kısmını, değer yaratmamızda bir rol oynamadığı için sıfıra eşitliyoruz. Geriye haftalık yaratılan değer olarak 132 sterlin kalıyor, bunun 52 sterlini değişen sermaye, 80 sterlini artı-değerdir. Öyleyse artı-değer oranı $^{80}/_{52}$ = % 153^{1} V_{13} olur. Ortalama emek 10 saatlik bir iş gününde sonuç,: gerekli-emek = $3^{31}/_{33}$ saat, ve artı-emek = $6^{2}/_{33}$ saattir.[33]

Bir örnek daha, Yakup, 1815 yılı için şu hesabı veriyor. Hesap daha önce birkaç kez yapılan düzeltmeler nedeniyle epeyce hatalıdır,

[33] Güvenilebileceğini sandığım yukardaki bilgiyi Manchester'li bir iplikçi vermiştir. İngiltere'de bir makinenin beygirgücü, eskiden silindirinin çapı ile ölçülürdü, şimdi göstergenin gösterdiği fiili beygirgücü alınıyor.

ama bizim amacımızı belirtmek için yeterlidir. Hesapta o, buğdayın 25 libresi için 8 şilin ve *acre* başına ortalama mahsul 22 kile diyor.

ACRE BAŞINA ÜRETİLEN DEĞER

Tohum	1 sterlin 9 şilin	Ondalık ve vergiler	1 sterlin 1 şilin
Gübre	2 sterlin 10 şilin	Kira	1 sterlin 8 şilin
Ücretler	3 sterlin 10 şilin	Çiftçinin kârı ve faiz	1 sterlin 2 şilin
Toplam	*7 sterlin 9 şilin*	*Toplam*	*3 sterlin 11 şilin*

Ürünün fiyatının, değeri ile aynı olduğu varsayımı ile, artı-değe-rin kâr, faiz, kira vb. gibi çeşitli koşullar altında dağıldığını görürüz.

Bu ayrıntılar ile bizim ilgimiz yoktur; biz, yalnızca, bunları bira-raya topluyoruz ve sonuç 3 sterlin 11 şilinlik bir artı-değer oluyor. Tohum ile gübreye ödenen 3 sterlin 19 şilin değişmeyen sermayedir ve biz, bunu, sıfıra eşitliyoruz. Geriye, önceden yatırılan değişen sermaye 3 sterlin 10 şilin kalıyor: ve görüyoruz ki, onun yerine, 3 sterlin 10 şilin + 3 sterlin 11 şilin yeni bir değer üretilmiştir. Öyleyse $^{a}/_{d}$ = $^{3\ \text{sterlin H 5i1i}}7_{3\ \text{sterlin 10 ilin}}$ olur ki, burada artı-değer oranı %100'den fazladır. Bu durumda, işçi, işgününün yarısından fazlasını artı-değer üretmek için kullanıyor, ve bunu çeşitli kimseler, çeşitli bahanelerle aralannda bölüşüyorlar.[34] [sayfa 235]

İKİNCİ KESİM. - ÜRÜNÜN DEĞERİNİ OLUŞTURAN PARÇALARIN ÜRÜNÜN BU PARÇALARA TEKABÜL EDEN ORANTILI KISIMLARI İLE TEMSİL EDİLMESİ

Şimdi, kapitalistin parayı sermayeye nasıl dönüştürdüğünü bize göstermiş alan örneğe dönelim. Oniki saatlik bir işgününün ürünü, 20 libre ağırlığında, 30 şilin değerinde ipliktir. Bu değerin 8/10'inden, 24 şilinden az olmayan kısmı, üretim araçlarının (20 şilinlik 20 libre pamuk, 4 şilinlik aşınan iğ) üründe yalnızca tekrar görünen değerlerdir, bu nedenle değişmeyen sermayedir. Geriye kalan 8/10'lik kısım ya da 6 şilin, eğirme süreci sırasında yaratılan yeni değerdir: bunun yansı, günlük emek-gücünün değerini, yani değişen sermayeyi, geri kalan yarısı, 3 şilinlik artı-değeri karşılar. Bu durumda 20 libre ipliğin toplam değeri şöyle oluşur:

30 şilin iplik değeri = 24 şilin değişmeyen + 3 şilin değişen + 3 şilin artı-değer.

Bu değerin tümü, üretilen 25 libre iplikte bulunduğuna göre, bu değerin çeşitli öğelerinin de, ürünün buna tekabül eden kısımlarında bulunuyormuş gibi temsil edilebilmesi gerekir.

[34] Metindeki hesaplar, salt örnek olsun diye verilmiştir. Biz, aslında, fiyatlar = değerler varsayımına dayandık. Ne var ki,

ortalama fiyatlar sözkonusu olduğu zamanlar bile, varsayımın böyle çok basit şekilde yapılamayacağını Üçüncü Kitapta [ciltte -ç.] göreceğiz.

Eğer 30 şilinlik bir değer 20 libre iplikte bulunuyorsa, bu değerin $^{3}/_{10}$'ü ya da bunun 24 şilinlik değişmeyen kısmı, ürünün $^{8}/_{10}$'inde, ya da 16 libre iplikte bulunuyor demektir. Bunun 13 'A libresi, hammaddenin değerini, yani eğirilen 20 şilin değerindeki pamuğu, ve $2^{2}/_{3}$ libresi, sür-çte aşınan iğin vb. 4 şilinlik değerini temsil eder.
Bu durumda, $13'/_{3}$ libre iplik, 20 libre ipliğin tamamı için harcanan bütün pamuğu temsil etmektedir. Bu miktar iplikte, gerçi ağırlık olarak yalnız $13'/_{3}$ şilin değerinde, $13V_{3}$ libreden fazla pamuk yoktur ama ortada bulunan $6^{2}/_{3}$ şilinlik ek değer, geri kalan 62/3 libre ipliğin eğirilmesinde kullanılan pamuğun eşdeğeridir. Ama öyle bir izlenim bırakır ki, sanki bu $6^{2}/_{3}$ libre iplik hiç pamuk taşımamaktadır, ve sanki 20 libre ağırlığındaki tüm pamuk 13!/2 libre iplikte yoğunlaşmıştır. Öte yandan bu son ağırlık, yardımcı malzemeler ile emek araçlarının değerinden tek bir zerre bile taşımadığı gibi, süreçte yaratılmış bulunan yeni değerden de bir şey taşımaz.
Aynı şekilde, değişmeyen sermayeden geride kalan 4 şilinini taşıyan $2^{2}/_{3}$ libre iplik, 20 libre ipliğin üretim sırasında tüketilen [sayfa 236] yardımcı maddeler ile emek araçlarının değerinden başka bir şeyi temsil etmez.
Bu durumda şöyle bir sonuca ulaşmış oluyoruz: ürünün onda-sekizi, yani 16 libre iplik, bir kullanım-değeri niteliğiyle, tıpkı ürünün geri kalan kısmı gibi iplikçinin emeğinin yarattığı bir şey olmakla birlikte, biraz önce belirtilen açıdan bakıldığı zaman, eğirme sürecinde harcanan emekten hiç bir şey taşımamıştır ve hiç bir şey emmemiştir. Sanki dışardan hiç bir yardım görmeksizin pamuk kendi başına ipliğe dönüşmüştür: sanki büründüğü bu şekil, bir hokkabazlık ve hile sonucudur: çünkü kapitalistimiz, bunu, 24 şiline satıp da bu para ile üretim araçlarını yenileyince, bu 16 libre ipliğin yalnızca kılık değiştirmiş pamuk ile aşınan iğden başka bir şey olmadığı gün gibi açığa çıkar.
Öte yandan, ürünün geri kalan $^{2}/_{10}$'si ya da 4 libre iplik, 12 saatlik eğirme süreci sırasında yaratılmış 6 şilinlik yeni değer temsil eder. Bu dört libre ipliğe hammadde ile tüketilen emek araçlanndan aktarılan tüm değer, deyim yerindeyse, ilk eğirilen 16 libreye dahil edilmek için alıkonulmuştur. Bu durumda sanki iplikçi 4 libre ipliği havadan eğirmiş, ya da bunu doğa vergisi pamuk ile iğin yardımıyla eğirmiştir de, bu yüzden ürüne hiç bir değer aktarmamıştır.
Süreç sırasında yeni yaratılan değerin bütününün yoğunlaştığı bu 4 libre ipliğin yansı, tüketilen emeğin eşdeğerini ya da 3 şilinlik değişen sermayeyi, diğer yarısı 3 şilinlik artı-değeri temsil eder.
Eğiricinin 12 işsaati 6 şilinde maddeleştiği için, 30 şilin değerindeki iplikte 60 işsaatinin cisimleşmesi gerekir. Ve gerçekten de 20 libre iplikte, bu miktarda emek-zamanı vardır: çünkü bunun $^{8}/_{10}$'inde ya da 16 libresinde, eğirme sürecinin başlamasından önce, üretim aracı üzerinde harcanan 48 saatlik emek maddeleşmiştir; ve geriye kalan $^{2}/_{10}$'sin-

de ya da 4 libresinde, sürecin kendisinde yapılan 12 saatlik emek maddeleşmiştir.
Daha önce gördük ki, ipliğin değeri, üretimi sırasında yaratılan yeni değer ile üretim araçlarında önceden varolan değerin toplamına eşittir.
Şimdi, ürünün değerini oluşturan bölümlerin, birbirinden işlevsel olarak farklı olan bölümlerin ürünün kendisinin bunlara tekabül eden orantılı kısımlanyla nasıl temsil edilebildikleri gösterilmiş oluyor. Ürünün bu biçimde farklı parçalara bölünmesi ve bunlardan [sayfa 237] birisinin, yalnızca üretim araçlan üzerinde önceden harcanan emeği ya da değişmeyen sermayeyi, diğerinin salt üretim süreci sırasında harcanan gerekli-emeği ya da değişen sermayeyi, ve ensonu bir diğerinin de yalnız aynı süreç sırasında harcanan artı-emeği ya da artı-değeri temsil etmesi, bunun daha sonraki karmaşık ve henüz çözümlenmemiş problemlere uygulanmasından görüleceği gibi, basit, ama önemli bir şeydir.
Biz, bu incelememizde, toplam ürünü, 12 saatlik işgününün sonunda kullanıma hazır ürün olarak ele aldık. Bununla birlikte, biz, bu toplam ürünü, üretimin bütün aşamaları boyunca izleyebiliriz; farklı üretim aşamalannda elde edilen kısımlan, son ve toplam ürünün işlevsel olarak farklı bölümleri olarak temsil edersek gene aynı sonuca ulaşmış oluruz.
İplikçi 12 saatte 20 libre, ya da saatte $P/_{3}$ libre iplik üretir; dolayısıyla 8 saatte ürettiği $13^{2}/_{3}$ libre iplik, bir tam işgününde ipliğe çevrilen pamuğun toplam değerine eşit değerden bir parça üründür. Aynı şekilde, bunu izleyen 1 saat 36 dakikada üretilen parça ürün $2^{2}/_{3}$ libre ipliktir: bu miktar, 12 saatte tüketilen emek araçlarının değerini temsil eder. Bundan sonraki 1 saat 12 dakikada iplikçi üç şilin değerinde 2 libre iplik üretmektedir ve bu değer onun 6 saatlik gerekli-emeği boyunca yarattığı bütün değere eşittir. Ensonu, son 1 saat 12 dakikada tekrar 2 libre iplik üretir, ve bunun değeri, yarım gün süresince artı-emeği ile yarattığı artı-değere eşittir. Bu hesaplama yöntemi, İngiliz imalatçılarının kulla-nageldikleri hesaplama yöntemidir; bunlar, işgününün ilk 8 saatinde, ya da $^{2}/_{3}$'sinde pamuğun değerini

elde ettiklerini söylerler; ve geri kalan saatler de diğerlerini karşılar. Bu, gerçekten de mükemmel bir yöntemdir: aslında yukarda verilen ilk yöntemden ancak şu farkla ayrılır ki, ürünün tamamlanmış kısımlannın yanyana bulundukları "mekan" yerine, bu parçalann birbiri ardına üretildikleri zaman ele alınmış oluyor. Ne var ki, böylece, değer büyümesine, değere değer katma sürecine pratik olarak ilgi duyan ve ama aynı süreci teorik olarak yanlış anlayan kimselerin kafalarında çok barbarca düşünceleri de birlikte getirebilir. Bu gibi kimseler, örneğin bizim iplikçinin, işgününün ilk 8 saatinde pamuğun değerini, bunu izleyen 1 saat 36 dakikada aşınan emek araçlarının değerini, daha sonraki 1 saat 12 dakikada da ödenen ücretlerin

değerini ürettiğini ya. da yerine koyduğunu; fabrikada sahibi için ürettiği artı-değere de yalnızca o çok ünlü "son saati" [sayfa 238] ayırdığını kafalarına koyabilirler. Böylece zavallı iplikçiden iki mucizeyi birarada yaratması beklenir; hem pamuğu, iği, buhar makinesini, kömürü, yağı vb. üretecek, hem de, bunlarla ipliği eğirdikten başka, bir işgününü beş işgünü haline getirecek; çünkü ele aldığımız örnekte, hammadde ile iş araçlarının üretimi, herbiri oniki saatlik dört işgününü gerektirdiği gibi bunların ipliğe çevrilmesi için de böyle bir gün daha gerekmektedir. Para sevdası insanı böylesine mucizelere kolayca inandırabilir ve bunların doğruluğunu tanıtlamaya yeltenen dalkavuk doktrinerler, tarihte şu ünlü olayın da gösterdiği gibi hiç de nadir değildir.

ÜÇÜNCÜ KESİM. - SENİOR'ÜN "SON SAATİ"

1836 yılının güzel bir sabahı, kendisine İngiliz iktisatçılarının en esprilisi denilebilecek, ayrıca ekonomi "bilimi" ve güzel üslubu ile de ünlü Nassau W. Senior, Oxford'da öğrettiği ekonomi politiği öğrensin diye Manchester'e çağrıldı. İmalatçılar, onu, yalnız yeni çıkmış olan Factory Act'a karşı değil, aynı zamanda daha da tehdit edici On Saatlik [işgünü -ç.] kışkırtmasına karşı savunucu olarak seçmişlerdi. Her zamanki pratik zekalarıyla, bilge profesörün, "daha epeyce derse gereksinmesi olduğunu" keşfettiler, ve bu nedenle onu çağırdılar. Profesörün yanında, Manchester'li imalatçılardan aldığı dersi içeren, *Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture,* London 1837, başlıklı bir kitapçık vardı. Bu kitapçıkta, diğerleri arasında şu öğretici bölümü buluyoruz: "Bugünkü yasaya göre, 18 yaşından küçük kimseleri kullanan hiç bir fabrika,... günde 11,5 saatten fazla, yani haftada 5 gün için 12 saatten fazla ve cumartesi de 9 saatten fazla çalıştıramaz.

"Şimdi aşağıdaki tahlil [!], böyle çalışan bir fabrikada bütün net kânn *son saatten* elde edileceğini gösterecektir. 80.000 sterlini fabrikaya makineler, 20.000 sterlini hammadde ile ücretler olmak üzere, bir imalatçının 100.000 sterlin yatırımda bulunduğunu varsayıyorum. Sermayenin yılda bir kez devrettiği gayri safı kârın yüzde-onbeş olduğu hesabıyla fabrikanın yıllık gelirinin 115.000 sterliri değerinde malın satışı ile meydana gelmesi gerekir.... Bu 115.000 sterlinin, 23 yanm işsaatinin herbiri, $^{5}/_{U5}$'ini ya da V_{23}'ini üretir. 115.000 sterlinin tümünü meydana getiren bu $^{23}/_{23}$'ün $^{20}/_{23}$'si, yani 115.000 sterlinin 100.000 sterlini, yalnızca sermayeyi yerine [sayfa 239] koyar; V_{23}'i (ya da 115.000 sterlinin 5.000 sterlini) fabrika ile makinelerdeki aşınma payını karşılar. Geriye kalan $^{2}/_{23}$'si, yani her günün yirmiüç yarım saatinin son ikisi, %10'luk net kârı üretir. Bu durumda, (fiyatlar aynı kalmak üzere) fabrika, IIV2 saat yerine 13 saat çalıştınlırsa, aşağı yukarı 2.600 sterlinlik döner sermaye ilavesiyle net kâr iki katından fazla olur. Öte yandan, eğer işsaati, günde 1 saat azaltılırsa (fiyatlar aynı kalmak üzere) net kârın hepsi, 1*V2* saat azaltılır-

sa gayri safı kârın tamamı yokedilmiş olur."[35]

İşte profesörün "tahlil" dediği şey bu. Eğer imalatçıların şamatasına güvenerek, işçinin günün en iyi kısmını üretimde, yani binaların, makinelerin, pamuğun, kömürün vb. yeniden-üretimi ya da yerine konulması için harcadığına inandıysa, yaptığı bu tahlil gereksizdi. Bu durumda vereceği yanıt hemen şu olacaktı: Baylar! eğer fabrikanızı onbir-buçuk saat yerine on saat çalıştırırsanız, diğer şeyler eşit olmak üzere, pamuğun, makinenin vb. günlük tüketimi aynı oranda azalacaktır. Bu durumda kazancınız, tam kaybınız kadar olur. İşçileriniz ilerde, yatınlan sermayenin yeniden-üretimi, ya da yerine konulması için birkuçuk saat daha az zaman harcayacaktır. Yok eğer, daha fazla soruşturmaksızın onlara inanmayıp da bu konulann uzmanı olarak bir tahlili gerekli gör-düyse, o zaman da yalnızca net kâr ile işgünü uzunluğu arasındaki [sayfa 240] ilişkilerle ilgili bir sorunda, her şeyden ünce imalatçılara, makineleri, işyerini, hammaddeyi ve emeği üstüste yığmamalannı, ve binalara, makinelere, hammaddeye vb. yatırılan değiş-meyen sermayeyi hesabın bir yanına, ücretlere yatınlan sermayeyi ise öteki yanına koymaya dikkat etmelerini öğütlemesi gerekirdi. Eğer o zaman profesör, imalatçıların hesabi gereğince işçinin ücretini 2 yarım saatte, yeniden ürettiğini ya da yerine koyduğunu görürse tahliline şöyle devam etmesi gerekirdi:

Sizin rakamlarınıza göre, işçi, sondan bir saat önce ücretini, son saatte de artı-değerinizi ya da net kârı üretmektedir. Öyleyse, eşit sürelerde eşit değerler üreteceğine göre, sondan bir önceki saatin ürünü ile son saatin ürününün aynı olması gerekir. Aynca işçi, ancak, çalıştığı sürece değer üretebilir ve bu emeğin miktarı emek-zamanı ile ölçülür.

[35] Senior, *l.c,* s. 12, 31. Amaçlarımız bakımından önem taşımayan bu garip düşünceler üzerinde durmayacağız; örneğin, fabrikatörün, makinelerin yıpranma ve aşınmalarını karşılamak, ya da bir başka deyişle sermayenin bir kısmını yerine koymak için gerekli meblağı, brüt ya da net kârının bir kısmı olarak hesaba katma iddiası bunlardan bir tanesidir. Aynı şekilde, verdiği rakamların doğruluğu üzerinde de durmayacağız. Leonard Horner, *A Letter to Mr. Senior ete,* London 1837'de, bunların, sözde "Tahlil"den öte bir değer taşımadıklarını göstermiştir. Leonard Horner, 1833 yılında kurulan Fabrika Araştırma Komisyonu üyelerinden biriydi ve 1859 yılına kadar fabrika denetmeni, ya da daha doğrusu fabrika sansürcüsü idi. İngiliz işçi sınıfı için ölümsüz hizmetlerde bulunmuştur. Yaşamı boyunca yalnız candüşmanı fabrikatörlere karşı savaşım vermekle kalmamış, patronların Avam Kamarasında verecekleri oyların sayısı, fabrikalardaki "işçiler"in çalışma saatlerinin sayısından çok daha önemli olan kabineye karşı da savaşım vermiştir.

İlke yanlışlıklarından başka, Senior'ün ifadesi karışıktır. Söylemek istediği aslında şudur: Fabrikatör, işçileri, günde, 11 *V2* tam saat ya da 23 yarım saat çalıştırmaktadır. İşgünü gibi iş yılının da 11 *V2* tam ya da 23 yarım saatten meydana geldiği düşünülebilir, ama bunların, bir yıldaki iş günleri ile çarpılmaları gerekir. Bu varsayıma göre, 23 yarım işsaati, yılda 115.000 sterlin değerinde ürün üretir; yarım işsaati 1/23 x 115.000 sterlin; 20 yarım işsaati 20/23 x 115.000 = 100.000 sterlin değerinde ürün üretir, yani bunlar yatırılan sermayeyi yerine koymuş olurlar. Geriye, 3 yarım işsaati kalır ki, bu da, 3/23 x 115.000 = 15.000 sterlin ya da brüt kârı üretir. Bu, 3 yarım işsaatinden birisi 1/23 x 115.000 = 5,000 sterlin, yani makinelerin yıpranma ve aşınmalarını karşılayan bir meblağ üretir; geriye kalan 2 yarım işsaati, yani son saat, 2/23 x 115.000 = 10.000 sterlin, ya da net kârı üretir. Senior metinde, ürünün son 2/33'sini, bizzat emek-gücünün kısımlarına dönüştürür.

Söylediğinize göre, bu süre, günde 11*V2* saattir. O, bu 11*V2* saatin bir kısmını ücretini üretmek ya da yerine koymak, geri kalan kısmını sizin net kârınızı üretmek için kullanıyor. Bunun ötesinde bir şey yaptığı yok. Ama sizin varsayımınız gereği, ücreti ile ürettiği artı-değer eşit değerler olduğuna göre, ücretini *5%* saatte, ve sizin net kânnızı öteki *5%* saatte üretmesi gerekir. Gene, 2 saatte üretilen ipliğin değeri, ücretler ile net kânnızın değerleri toplamına eşit olduğuna göre, bu ipliğin değer ölçüsünün IIV2 işsaati olması gerekir; bu işaatinin, *5³A* saati son saatte üretilen ipliğin değerini ölçer. Şimdi çok nazik bir noktaya geldik, aman dikkat! Sondan bir önceki işsaati, tıpkı ilki gibi, olağan bir işsaatidir; ne eksik, ne de fazla. Öyleyse nasıl olur da, bir iplikçi, 1 saatte iplik şeklinde, *5³A* saatlik emeğin maddeleştiği bir değer üretebilir? Aslında onun böyle bir mucize falan gösterdiği yok. Onun 1 saatte ürettiği kullanım-değeri, belirli miktarda ipliktir. Bu ipliğin değeri, *5³A* işsaati ile ölçülür, ve bunun *4³A'ü* onun hiç rolü olmadan üretim araçlannda, pamukta, makinede vb. daha önce maddeleşen kısımdır, yalnız geriye kalan 1 saati o katmıştır. Bu nedenle, onun ücreti *5³A* saatte üretildiğine ve aynı zamanda 1 saatte üretilen iplik de *5³A* saatlik emeği içerdiğine göre, sonuçta, *5³A* saatlik eğirmeyle yarattığı değerin, bir saatte ürettiği değerle eşit olması gibi bir büyücülük de yoktur. Eğer siz onun, pamuğun, makinenin vb. yeniden-üretimi ya da yerine konması için emek-gücü-nün bir anını bile yitirdiğini sanıyorsanız, tamamen aldanıyorsunuz. Tersine, onun emeği, pamuk ile iği ipliğe çevirdiği ve o, bu eğirme işini yaptığı için, pamuk ile iğin [sayfa 2411 değerleri, ipliğe, kendiliğinden geçmektedir. Bu sonuç, işçinin emeğinin niteliği ile meydana gelir, niceliği ile değil. Onun bir saatte pamuk biçiminde, ipliğe kattığı değerin, yanm saatte kattığı değerden daha fazla olduğu doğrudur; ama bu, yalnızca bir saatte, yarım saatte olduğundan daha çok pamuk eğirdiği içindir. Görüyorsunuz ki, sizin, işçinin sondan bir önceki saatte ücretinin değerini ve son saatte de sizin net kârınızı ürettiği yolundaki iddianız yalnızca şu anlama geliyor: onun 2 işsaatinde ürettiği iplikte, bu 2 saat, ister işgününün başında, ister sonunda olsun, bu iplikte, 11*V2* işaatlik emek ya da tam bir günlük çalışma somutlaşmıştır, yani onun çalışmasının iki saati ile başka kimselerin çalışmasının *9ˡA* saati. Ve gene benim, işçi ilk *5³A* saatte kendi ücretini, ve son *5³A* saatte sizin net kânnızı üretir biçimdeki tezim, siz bunun ancak ilk kısmının karşılığını ödüyorsunuz, ama son kısmının karşılığını ödemiyorsunuz anlamına gelir. Sizin dilinizi kullanarak, emek-gücünün karşılığının ödenmesi yerine, emeğin karşılığının ödenmesi diyorum. Şimdi baylar, karşılığını ödediğiniz emek-zamanı ile karşılığını ödemediğiniz emek-zamanını karşılaştırılanız, bunun, yanm güne yanm gün olduğunu göreceksiniz, bu %100 gibi bir oranı verir ve çok iyi bir yüzde oranıdır. Üstelik şunda da en küçük bir kuşku yoktur ki, eğer siz, "işçiler"inize *("hands")* IIV2 saat yerine 13 saat ter döktürürseniz ve sizlerden umulacağı gibi bu fazladan 1*V2* saat-

lik emeği salt artı-değer olarak ele alırsanız, son bölüm *5%* işsaatinden 7V4 işsaatine, artı-değer de, %100'den $\%126^{2}/_{23}$'e yükselecektir. İşgününe IV2 saatlik bir ekleme yapmakla, eğer siz, bu oranın %100'den %200'e ve daha fazlasına, ya da başka bir deyimle "iki katından fazlasına" çıkacağını umuyorsanız, pek heyecanlı bir tip sayılırsınız. Öte yandan, -hele kesesinde taşırsa insan kalbi ne kadar fevkalade bir şeydir-işsaatinin lll/2'den 10'a indirilmesiyle bütün net kârınızın uçup gideceğinden korkuyorsanız, o zaman,da siz, çok kötümsersiniz demektir. Bu kadar da değil. Bütün öteki koşullar aynı kalmak üzere, artı-emek 5 *³A* saatten *4³A* saate düşecek, ve bu süre $\%82^{14}/_{23}$ gibi çok kârlı bir artı-değer oranı verecektir. Ama üzerinde, bin yıl sonra İsa'nın tekrar yeryüzüne ineceği kıyamet gününden daha fazla masallar uydurduğunuz o korkunç "son saat" ise *"ali bosh".** Böyle olsa bile, siz ne net kârınızdan olursunuz, ne de kullandığınız kızlar ile oğlanlar [sayfa 242] "ruh temizlikleri"nden.[36] Günü gelip de sizin "son saat"iniz gerçekten çaldı-

* "Baştan sona zırva." -ç.

[36] Bir yandan Senior, fabrikatörlerin net kârlarının, İngiliz pamuklu sanayinin varlığının, İngiltere'nin dünya piyasası üzerindeki egemenliğinin, "sonuncu işsaatine", bağlı olduğunu tanıtlamış, öte yandan da, Dr. Andrevv Ure çocuklar ile 18 yaşından küçük

delikanlıların fabrikanın sıcak ve temiz moral havası içersinde tam 12 saat tutulma yerine, kalpsiz ve anlamsız dış dünyaya bir saat önce salıverilmeleri halinde, aylaklık ve kötü alışkanlıklar yüzünden, ruhlarının kurtuluş umudunun büsbütün yoksun bırakılmış olacaklarını göstermiştir. 1848 yılından beri fabrika denetmenleri, bu "sonuncu", bu "öldürücü saat" konusunda patronlarla çekişmekten bıkıp usanmamışlardır. Mr. Hovell, 31 Mayıs 1855 tarihli raporunda şöyle diyor: "Eğer aşağıdaki dahice hesap (Senior'ün hesapları) doğru olsaydı, Birleşik Krallık'taki bütün pamuklu fabrikaları, 1850'den beri zararına çalışmış olurlardı." *(Reports ofthe Insp. ofFact., for the half-year, ending 30th April, 1855,* s. 19, 20.) 1848 yılında, 10 saatlik çalışmanın yasalaşmasından sonra, Dorset ve Somerset sınırlarında birbirlerinden uzak bölgeler üzerinde dağılmış bulunan bazı keten dokuma fabrikalarının patronları, bu yasaya karşı bir dilekçe vermeyi işçilerinden birkaçının omuzlarına yıkmışlardı. Bu dilekçenin maddelerinden bir tanesi şöyle: "Biz dilekçe sahipleri, ana ve baba olarak, boş geçen bir ek saatin, çocukların ahlakını bozmaktan başka bir işe yaramayacağına inanıyoruz, çünkü aylaklık her türlü kötülüğün kaynağıdır." Bu konuda, 31 Ekim 1848 tarihli rapor şöyle diyor: Bu erdemli ve şefkatli ana-babaların çocuklarının çalıştıkları keten dokuma fabrikalarındaki hava, hammaddeden çıkan toz ve liflerle o kadar doludur ki, iplikhanelerde 10 dakika kalmak bile son derece güçtür: çünkü, gözlere, kulaklara, burun deliklerine ve ağza derhal dolan ve kaçınılması olanaksız keten tozu bulutları dayanılmaz bir acı verir. İşin kendini de, makinelerin korkunç hız nedeniyle, yorulmak nedir bilmeyen bir denetim altında, sürekli bir hüner ve hareketliliği gerektirir; böyle bir hava içersinde, böyle bir işte, yemek saatleri dışında tam 10 saat çalışan kendi öz çocuklarına ana-babaların "aylaklık" sözünü yakıştırmaları doğrusu çok yersiz görülüyor. ... Bu çocuklar çevre köylerdeki tarım işçilerinden daha uzun süre çalışıyorlar. ... "Aylaklık ve kötü alışkanlıklar" gibi bu zalimce sözleri, katıksız bir mürailik ve en yüzsüzce ikiyüzlülük damgasıyla damgalamak gerekir. ... Oniki yıl kadar önce halkın bir kısmı, yüksek bir otoriteye dayanılarak, fabrikatörlerin bütün net kârlarının sonuncu saatteki emekten doğduğu ve bu nedenle, işgününde yapılacak bir saatlik kısaltmanın fabrikatörün bu net kârını yokedeceğinin açıkça ve büyük bir ciddilikle ilan edilmesi üzerine o kadar etkilenmişti ki, şimdi halkın bu kesimi, eğer "sonuncu saatin" erdemleri konusundaki bu özgün buluşun o zamandan beri, kârla birlikte ahlaki yönleri de kapsayacak biçimde bir gelişme gösterdiğini bir görecek olsalar kendi gözlerine bile inanmazlar: öyle ki, eğer çocukların çalışma süresi tam 10 saate indirilecek olsa, net kârla birlikte çocukların ahlakları da, her ikisi de bu sonuncu ve hayati önem taşıyan saate bağlı olduklarından, mahvolup gidecektir. (Bkz: *Repts., Insp. ofFact., for 31" Oct., 1848,* s. 101.) Aynı rapor daha sonra bu temiz yürekli fabrikatörlerin ahlak ve erdemlerinden örnekler vererek, önce birkaç zavallı işçiye böyle bir dilekçeyi zorla imzalatmak, ardından da bunu, Parlamentoya, bütün sanayi kollarının ya da ülkenin dileğiymiş gibi, kabul

ğında, Oxford'lu profesörü anımsayınız. Ve şimdi baylar, "Elveda, daha iyi bir dünyada tekrar görüşmek üzere, ama daha önce değil".

1836 yılında Senior'ün icadettiği "son saat" borusu işte bu.[37] [sayfa 243] 15 Nisan 1848 tarihli Economist dergisinde aynı çiğlik bu sefer de sözü geçen bir iktisatçı tarafından atıldı: şimdi de, 10 saatlik yasaya karşı.

DÖRDÜNCÜ KESİM. - ARTI-ÜRÜN

Ürünün, artı-değeri temsil eden kısmına (kesim 2'de verilen örnekte, 20 libre ipliğin onda-birine, ya da 2 libresine) biz "artı-ürün" adını veriyoruz. Tıpkı, artı-değer oranının, sermayenin toplamı ile değil, onun değişen kısmıyla orantılı olması gibi, artı-ürünün nispi miktan da aynı şekilde, bu ürünün, geri kalan kısmı ile değil, gerekli-emeğin somutlaştığı kısmı ile orantılı olarak belirlenir. Artı-değerin üretimi, kapitalist üretimin başlıca ereği ve amacı olduğuna göre, insanın ya da ulusun servetinin büyüklüğünün, ürünün mutlak büyüklüğü ile değil, artı-ürünün nispi büyüklüğü ile ölçülmesi gerekir.[38] Gerekli-emek ile artı-emeğin toplamı, yani işçinin, kendi emek-gücünün değeri ile artı-değeri ürettiği zaman süreleri, onun fiilen çalıştığı zamanı, yani işgününü meydana getirir, [sayfa 244]

ettirmek için başvurdukları hileleri, çevirdikleri dolapları, aldatmaları, tehditleri ve sahtekârlıkları anlatir. Ne daha sonraki dönemde -lehine olarak kaydetmek gerekir ki- fabrika yönetmeliğini canlabaşla destekleyen Senior'ün kendisinin ve ne de baştan sona kadar ona karşı çıkmış olanların, bu "özgün buluşun" yanlış sonuçları konusunda bir açıklama yapmamış olmaları, sözde iktisat biliminin bugünkü durumunu gösteren oldukça karakteristik bir noktadır. Bunlar fiili deneyimlerin sözünü ediyorlar, ama niçin ve neden soruları bir sır olarak kalıyor.

[37] Ne olursa olsun, âlim profesör, Manchester gezisinden hayli yararlandı. *Letters on the Factory* Acf'ında tüm net kazancın, "kâr", "faiz" ve hatta işçinin karşılığı ödenmeyen tek bir işsaatine dayanan "bir fazlalığı" içerdiği sonucuna vardı. Bir yıl önce, Oxford öğrencilerinin ve dargörüşlü aydınların yetişmesi için yazılan *Outlines of Political Economy* adlı yapıtında ayrıca bir de "Ricardo'nun, değerin emekle belirlenmesi görüşüne karşı, kârın, kapitalistin emeğinden, faizin, onun tutumluluğundan, yani *"abstinence"* ["perhiz"]'inden" ileri geldiğini keşfetmişti. Yaptığı düzenbazlık eskiydi, ama *"abstinence"* sözcüğü yeniydi. Herr Roscher, bunu, doğru olarak *"Enthaltung"* sözcüğü ile çevirdi. Latinceden onun kadar haberdar olmayan Brovvn, Jones ve Robinson gibi bazı yurttaşları, buna, rahiplere yakışan bir sözcükle karşılayıp *"Entsa-gung"* ["dünyadan vazgeçime" -ç.] dediler.

[38] "Yıllık kârı 2.000sterlin olan 20.000 sterlinlik sermayeye sahip bir kimse için, bu sermaye ile 100 ya da 1.000 kişi çalıştırması, ürettiği metaın 10.000 ya da 20.000 sterline satılmış olması, bütün bu durumlarda sağladığı kâr 2.000 sterlinin altına düşmemek koşuluyla hiç bir şey farkettirmez. Bir ulusun gerçek çıkarı da böyle değil midir? Net gerçek geliri, rantı ve kârları aynı olmak koşuluyla bir ulusun nüfusunun 10 ya da 12 milyon olması hiç bir önem taşımaz." (Ricardo, *l.c,* s. 416.) Fanatik bir artı-ürün taraflısı olması dışında, geveze ve ünlü meziyetleri ile ters orantılı, eleştiri gücünden yoksun bir yazar olan Arthur Young, Ricardo'dan çok daha önce şöyle diyordu: "Modern bir krallıkta bütün bu eyaletin eski Roma'daki gibi küçük bağımsız köylüler arasında böylece bölüştürülmesinin, bu topraklar ne kadar iyi işlense de, tek başına alındığında son derece yararsız bir amaç olan, salt insan yetiştirme ve beslenme amacı dışında ne yararı olabilir?" (Arthur Young, *Political Arithmetic, ete,* London 1774, s. 47.) "Net olması nedeniyle yararına olmadığı apaçık iken ... net serveti işçi sınıfının yararına gibi gösterme yolundaki... güçlü eğilim." çok gariptir. (Th. Hopkins, *On Rent of Land, ete,* London 1823, s. 126.)

ONUNCU BÖLÜM İŞGÜNÜ

BİRİNCİ KESİM. - İŞGÜNÜNÜN SINIRLARI

Emek-gücününün değerine alınıp satıldığı varsayımıyla hareket etmiştik. Onun değeri de diğer bütün metalar gibi, üretimi için gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Eğer işçinin günlük ortalama yaşamı için gerekli şeylerin üretimi 6 saat alıyorsa, günlük emek-gücünü üretmesi ya da onun satışı sonucu elde ettiği değeri yeniden üretmesi için ortalama günde 6 saat çalışması gerekir. İşgününün gerekli kısmı 6 saattir ve bu nedenle, *caeteris paribus,* * bu bilinen bir niceliktir. Ama bununla, işgününün boyutu henüz verilmemiştir.

Diyelim ki, A_____B doğrusu, 6 saatlik gerekli emek-zamanının uzunluğunu temsil etsin. Eğer iş, AB doğrusunun ötesinde 1, 3 ya da 6 saat uzarsa, üç ayrı doğru

daha vardır: [sayfa 245]

İşgünü I İşgünü II İşgünü III

A_____B__C A_____B____C A_____B_____C

* Her şey aynı kalmak koşuluyla, -ç.

ve, 7, 9 ve 12 saatlik üç ayn işgününü temsil eder. AB doğrusunun uzantısı BC, artı-emeğin uzunluğunu temsil eder. İşgünü AB+BC ya da AC olduğuna göre, büyüklüğü, değişken büyüklük BC'ye göre değişir. AB değişmediği için, BC'nin, AB'ye oranı daima hesaplanabilir. Bu, işgünü I'de AB'nin V_6'i, H'de $^3/_6$'ü, IH'te $^6/_6$'sidir. Bundan başka, $^{artl.emek}/$,,. , zamanı oranı, artı-değerin oranını belirlediğine göre, bu oran BC'nin AB'ye oranı ile elde edilir. Bu, üç farklı işgününde sırasıyla, $\%16^2/_3$, 50 ve 100'dür. Buna karşılık, artı-değer oranı tek başına bize işgününün uzunluğunu veremez. Diyelim bu oran, %100 olsa, işgünü, 8, 10, 12, ya da daha fazla saat olabilir. Demek ki, artı-değer oranı, işgününün iki öğesinin, gerekli-emek ile artı-emeğin aynı büyüklükte olduğunu gösterir, ama bunlann herbirinin ne büyüklükte olduklannı göstermez.

Görülüyor ki, işgünü, değişmeyen değil, değişken bir niceliktir. Onun bir kısmı, kuşkusuz, işçinin kendisinin emek-gücünün yeniden-üretimi için gerekli emek-zamanıyla belirlenir. Ama onun toplam miktan, artı emek-zamanına bağlı olarak değişir. Öyleyse, işgünü belirlenebilir ama, *perse** belirsiz bir şeydir.[39]

İşgünü sabit olmamasına karşın, akıcı bir niceliktir, öte yandan da ancak belli sınırlar içersinde değişebilir. Ne var ki, asgari gene de belirsizdir; kuşkusuz, eğer BC doğrusunun uzantısı ya da artı-emek = 0 dersek, bir asgari sınır elde ederiz; bu, günün, işçinin kendi yaşamını sürdürmek için zorunlu olarak çalışması gerektiği kısımdır. Bununla birlikte, kapitalist üretime dayanan sistemde, bu gerekli-emek, işgününün ancak bir kısmını oluşturabilir; işgününün kendisi, hiç bir zaman bu asgariye indirgenemez. Öte yandan, işgününün bir de azami sının vardır, ve belli bir noktanın ötesinde uzatılamaz. Bu azami sınır, iki şeyle koşullanmıştır. Birincisi, emek-gücünün fiziksel sınırlarıyla. Doğal bir günün 24 saatinde, bir kimse, hayati gücünün ancak belirli bir miktarını harcayabilir. Aynı şekilde, bir beygir, üstüste her gün ancak 8 saat çalışabilir. Günün bir kısmında bu gücün dinlenmesi, uyuması; diğer kısmında, beslenme, yıkanma ve giyinme gibi diğer fizik gereksinmelerini karşılaması gerekir. Bu salt fizik [sayfa 246] sınırlamalardan başka, işgününün uzatılması, moral sınırlamalar ile karşılaşır. İşçinin, entelektüel ve toplumsal gereksinmelerini karşılamak için zamana gereksinmesi vardır; bu gereksinmelerin büyüklüğü ile sayısını toplumsal ilerlemenin genel durumu belirler. Demek oluyor ki, işgününün uzunluğundaki değişmeler, fizik ve toplumsal sınırlar içersinde dalgalanmalar gösterir. Ne var ki, bu sınırlayıcı koşulların her ikisi de çok esnek niteliktedir ve çok büyük değişmelere uygundur. Bu yüzden, 8, 10, 12, 14, 16, 18 saat gibi çok farklı uzunlukta işgünleri ile karşılaşınz.

[39] "Bir günlük emek belirsizdir, uzun ya da kısa, olabilir." *(An Essay on Trade and Commerce, Containing Observations on Taxation, ete,* London 1770, s. 73.) * Kendisi, -ç.

Kapitalist, emek-gücünü, günlük değeri üzerinden satınalmıştır. Bir işgünü süresince kullanım-değeri ona aittir. Böylece işçiyi, kendi adına, bir gün boyunca çalıştırma hakkını elde etmiştir. Ama bu işgünü nedir?[40]

Doğal bir günden herhalde daha az bir şey. Ama ne kadar az? Kapitalistin bu *ulûma Thule's\,** işgününün zorunlu sının konusunda kendine göre görüşleri vardır. Kapitalist olarak o, ancak kişileşmiş sermayedir. Onun ruhu, sermayenin ruhudur. Ama sermayenin bir tek yaşam dürtüsü vardır, değer ve artı-değer yaratmak, üretim araçlannı mümkün olduğu kadar büyük miktarda artı-emeği emebilecek değişmeyen etmen haline getirmek eğilimi.[41]

Sermaye, ölü emektir ve ancak vampir gibi canlı emeği emmekle yaşayabilir, ve ne kadar çok emek emerse, o kadar çok yaşar. İşçinin çalıştığı süre, kapitalistin ondan satınaldığı emek-gücünü harcadığı süredir.[42]

İşçi, eğer bu süreyi kendisi için harcarsa, kapitalisti soymuş olur.[43]

[sayfa 247]

Öyleyse, kapitalist, metaların değişimi yasasına dayanmaktadır. O da, bütün alıcılar gibi, metaının kullanım-değerinden mümkün olduğu kadar büyük yarar sağlama peşindedir. Ama birdenbire işçinin, üretim sürecinin gürültü-patırtısı arasında bastırılmış olan sesi yükselir:

Benim sana sattığım meta, bütün öteki metalardan farklıdır; onun kullanımı değer yaratır, kendisinden daha büyük olan bir değer. Zaten sen de, onu, bunun için satın almıştın. Senin yönünden sermayenin kendiliğinden genişlemesi gibi görünen şey, benim için, fazla emek-gücü harcanmasıdır. Sen de, ben de, piyasada tek bir yasa tanırız, metaların değişim yasası. Metaın tüketimi, onu elden çıkartan satıcıya değil, onu ele geçiren alıcıya aittir. Benim günlük emek-gücüm, işte bu yüzden, sana ait oluyor. Onun için her gün ödediğin fiyatla, onu her gün

[40] Bu soru, Sir Robert Peel'in, Birmingham Ticaret Odasına yönelttiği ünlü, "What is a pound?" ["Bir pound nedir?"] sorusundan çok daha önemlidir. Bu soru, ancak, Peel'in de paranın niteliği konusunda, Birmingham'ın "küçük şilin adamları" kadar karanlıkta olması nedeniyle

sorulabilecek bir soruydu.

[41] "Harcanmiş sermayesi ile elden geldiğince çok miktarda emek elde etmek kapitalistin amacıdır." *("D'optenir du capital depense la plus forte somme de travail Possible.") J.-G.* Courcelle-Seneuil, *Trake theorique etpratique des entreprises industrielles,* 2. edit., Paris 1857, s. 63.

[42] "Günde bir saatlik iş kaybı, ticari bir devlet için sınırsız bir zarardır. ... Bu krallığın yoksul emekçileri, özellikle sanayi nüfusu arasında, çok büyük bir lüks tüketim vardır: böylece bunlar, zamanları da tüketmiş oluyorlar ki, bu. tüketimlerin en yıkıcı olanıdır." *An Essay on Trade and Commerce, ete,* s. 47 ve 153.

[43] "Si le manouvrier libre prend un instant de repos, l'economic sordide qui le süit des yeux avec inquetude, pretend qu'il la vole." ["Özgür gündelikçi bir an dinlenmeye dalsa, kaygılı gözlerle onu izleyen iğrenç iktisat, bunu çaldığını ileri sürer."] N. Linguet, *Theorie des Lois Civiles, ete,* London 1767, t. II. s. 466.

* Azami sınır. - Kuzey Avrupa'da bir adaya, belki de Shetland takımadalarından birine, Romalılar tarafından *"Thule"* adı verilmişti ve bu adayı dünyanın sınırı (sonu) olarak düşünüyorlardı, -ç.

yeniden üretebilmen ve tekrar satabilmen gerekiyor. Benim, yaşlılık ve benzeri doğal tükenmeler dışında, yarın, gene tıpkı bugünkü gibi aynı normal güçle, sağlıkla ve zindelikle çalışabilmem gerek. Sen, bana, durmadan "tutumluluk" ve "perhizkârlık" konusunda vaizler verirsin. Güzel! Ben de akıllı bir mal sahibi gibi, tek servetim olan emek-gücü-me gözkulak olacak ve onun her türlü israfından kaçınacağım. Her gün, yalnızca onun normal ömrü ve sağlıklı gelişmesine uygun düşecek kadarını harcayacak, harekete geçirecek ve eyleme sokacağım. İşgününü sınırsız olarak büyütmekle, sen bir gün içinde, benim üç günde yerine koyamayacağım kadar emek-gücünü kullanabilirsin. Senin emekten kazandığını ben özden yitiriyorum. Emek-gücünün kullanılması ile, yağma edilmesi birbirinden çok farklı şeylerdir. Ortalama bir işçinin (normal miktarda iş görerek) yaratabileceği ortalama zaman süresi 30 yıl ise, senin bana emek-gücümün karşılığı olarak günde ödediğin miktar, emek-gücümün toplam değerinin V_{365x30} ya da V_{10950}'i olur. Ama sen bunu 10 yılda tüketirsen, onun toplam değeri olan 1/3.650'si yerine günde 1/10.950'sini ödemiş olursun; yani benim metanın günlük değerinin ancak $^2/_3$'ini ödemekle, sattığım metaın her gün $^2/_3$'sini çalmış olursun. Bir günlük emek-gücü için bana para ödediğin halde, onu üç gün kullanmış olursun. Bu, hem aramızdaki sözleşmeye, hem de değişim yasasına aykırıdır. Bu nedenlerle hem normal uzunlukta bir işgünü istiyorum, ve bunu da kalbini işe karıştırmadan yapıyorum, çünkü para konularında duygulann yeri yoktur. Örnek bir yurttaş olabilirsiniz, belki de Hayvanları Koruma [sayfa 248] Derneği üyesi, dindarlığınızla ün yapmış bir kişisinizdir; sizin benim karşımda temsil ettiğiniz şeyin, göğsünde kalbi yoktur. Orada çarpar gibi görünen benim kalp atışlarımdır. Normal bir işgünü istiyorum, çünkü ben de diğer bütün satıcılar gibi malımın değerini talep ediyorum.[44]

Görüyorsunuz ki, çok esnek sınırlan olmasından başka, meta değişiminin niteliğinin kendisi de, ne işgünü için, ne de artı-değer için sınır tanıyor. Kapitalist, alıcı kişiliği içinde işgününü mümkün olduğu kadar uzatmaya, ve elinden gelse bir işgününden iki işgünü çıkartmaya çabalama hakkını kendisinde görmektedir. Buna karşılık, satılmış olan metaın özel niteliği, onu satınalanın tüketme isteğine bir sınır konulmasını gerektirmekte ve işçi, işgününün belirli normal bir süreye indirilmesini isterken, satıcı olmaktan gelen hakkını kullanmaktadır. Öyleyse burada bir karşıtlık, her ikisi de değişim yasasının damgasını taşıyan iki hak arasında bir çatışma vardır. Eşit haklar arasında son sözü kuvvet söyler. Ve bunun için de, kapitalist üretim tarihinde, bir işgününün belirlenmesi,

[44] İşgününün 9 saate indirilmesi için yapılan 1860-61 Londra inşaat işçileri büyük grevi sırasında, grev komitesi, bir ölçüde işçilerimizin dileklerini içeren bir bildiri yayınlamıştı. Bildiride, inşaat patronları arasında en büyük kârı sağlayan bezirganın, Sir M. Peto adında dini bütün bir kişi olduğu alaycı bir dille belirtilmişti. (Bu aynı Peto, 1867'den sonra, Strousberg biçimi bir akibete uğradı.)

sürüp giden bir savaşımın kolektif sermaye, yani kapitalist sınıf ile kolektif emek, yani işçi sınıfı arasındaki savaşımının bir sonucu olarak kendisini gösterir.

İKİNCİ KESİM. - ARTI-EMEK HIRSI İMALÂTÇI VE BOYAR

Sermaye, artı-emeği icat etmemiştir. Toplumun bir kesiminin üretim araçları üzerinde tekele sahip olduğu her yerde, işçi, özgür olsun olmasın, kendi varlığını sürdürmek için gerekli emek-zamanına, üretim araçlarına sahip olanların yaşamaları için gerekli tüketim maddelerini üretmek için de[45] fazladan bir emek-zamanı eklemek zorunda kalmıştır; üretim araçlannın tekelini elinde bulunduran bir kimse ister Atinalı *ıcakoi, Kaayadot,** Etrüsklü teokrat, Romalı yurttaş, Norman baronu, Amerikalı köle sahibi, Eflaklı boyar, modern toprak sahibi ya da kapitalist olsun, bu, [sayfa 249] hep böyledir.[46] Bununla birlikte, şurası da açıktır ki, ürünlerin değişim-değerinin değil, kullanım-değerinin egemen olduğu toplumun herhangi bir belli ekonomik oluşumunda, artı-emek, az ya da çok olabilen belirli gereksinmeler grubu ile sınırlı olur, ve üretimin kendi niteliğinden, artı-emeğe karşı sınırsız bir açlık doğmaz. Bu nedenle, antikçağda, ancak özgül bağımsız para biçiminde değişim-değeri elde etmek amacıyla, altın ve gümüş üretiminde,aşırı-çalışma korkunç bir hal almıştır. Ölesiye zorla çalışma, burada, kabul edilmiş aşın-çalışma şekli idi. Bu konuda yalnız Diodorus Siculus'u okumak yeter.[47] Gene de bunlar, antikçağda istisnalardır. Ama, üretimleri, henüz köle emeği ve angarya vb. gibi aşağı şekiller içinde dönüp duran halk, kapitalist üretim tarzının ağır bastığı uluslararası piyasanın girdabına kapılıp da ürünlerinin satışının ihracata yönelmesi başlıca kaygılan haline gelince, kölelik, serflik vb. gibi barbarca aşın-çalışma dehşetine, bir de uygar aşın-çalışma dehşeti eklendi. Amerika Birleşik

Devletleri'nin Güney eyaletlerinde zenci emeği, üretim, esas olarak doğrudan doğruya yerel tüketime yöneldiği sürece, ataerkil özelliğini korumuştur. Ama pamuk ihracının bu eyaletlerin hayati çıkarlan halini alması ölçüsünde, zencilerin aşın-çalıştınlması ve bazan yaşamlarının 7 iş-yılında tükenip gitmesi, bu hesaplı kitaplı

* Aristokrat, -ç.

[45] "Çalışanlar ... aslında [zengin denilen] emeklileri de, kendilerini de ... beslerler." Ed-mund Burke, *l.c,* s. 2.)

[46] Niebuhr *Roma Tarihi'nde* çok safça şöyle der: "Kalıntıları bizleri şaşkınlığa uğratan Etrüsk yapıtları gibi yapıtların, küçük (!) devletlerde efendiler ile kölelerin varlığını gerektirdiği apaçıktır." Sorunu daha yakından kavrayan Sismondi, "Brüksel dantelasının" ücret ödeyen efendiler ile ücret alan köleleri gerektirdiğini söyler.

[47] "Vücutlarını bile temizleyemeyen ya da çıplaklıklarını örtemeyen (Mısırla, Etiyopya ve Arabistan arasında altın madenlerinde çalışan) bu talihsiz kimselere, bu zavallı yazgılarına, insan acı duymadan bakamaz. Hastalara, zayıflara, yaşlılara, kadınların güçsüzlüğüne karşı en küçük bir gözyumma ve acıma yoktur. Ölüm, ıstırap ve yazgılarına bir son verinceye kadar herkes kırbaç altında çalışma zorundadır." (Diod. Sic, *Bibi. Hist,* Buch 3, c. 13, [s. 260].)

sistemin bir öğesi halini aldı. Artık sorun, köleden belli miktarda yararlı ürün sağlanması değil, bizzat artı-emeğin üretilmesi idi. Örneğin Tuna Prensliklerinde (şimdi Romanya) angarya için de durum böyleydi.

Tuna Prensliklerindeki artı-emek hırsının İngiliz fabrikalanndaki artı-emek hırsı ile bir karşılaştırmasını yapmanın özel, ilginç bir yanı vardır, çünkü angaryada artı-emek bağımsız ve gözle görülür bir biçimdedir.

İşgünü, diyelim ki, 6 saat gerekli-emekle, 6 saat artı-emeği içersin. Bu durumda, özgür işçi her hafta kapitaliste 6 x 6 = 36 saat [sayfa 250] artı-emek verir. Haftada üç gün kendisi için, üç gün de kapitalist için çalışsa aynı şey olurdu. Ama bu durum, yüzeyde görülmez. Artı-emek ile gerekli-emek birbirine karışmış durumdadır. Bunun için de ben aynı ilişkiyi, örneğin, işçi her dakikada 30 saniye kendisi için, 30 saniye de kapitalist için çalışıyor diye ifade edebilirim. Ama angarya için böyle değil. Eflâklı köylünün kendi yaşamı için harcadığı gerekli-emek, boyar için harcadığı artı-emekten belirli şekilde ayrılmıştır. Bunlardan birincisini kendi tarlasında harcar, diğerini efendisinin malikanesinde. Emek-zamanının her iki kısmı da bu nedenle birbirinden bağımsız, ama yan-yana vardır. Angaryada artı-emek, gerekli-emekten kesinlikle ayrılmıştır. Ne var ki, bu durum, artı-emeğin gerekli-emekle miktar yönünden ilişkisi bakımından hiç bir değişiklik yapmaz. Haftada üç günlük artı-emek, ister buna angarya, ister ücretli-emek densin, işçinin kendisine bir eşdeğer sağlamaz. Ama kapitalist için artı-emek hırsı, işgününün sınırsız olarak uzatılması yolunda bir baskı olarak kendini gösterir, boyarda ise daha basitinden doğrudan doğruya angarya günleri avcılığı şeklindedir.[48]

Tuna Prensliklerinde angarya, aynı rant ve köleliğin diğer yükümlülükleri ile kanşmıştı, ama egemen sınıfa ödenen en önemli haracı teşkil ediyordu. Böyle durumlarda, angarya ender olarak serflik sisteminden doğuyordu; tersine, serflik çoğu zaman angaryadan doğuyordu.* Romanya eyaletlerinde durum böyle olmuştur. Özgün üretim biçimleri, toprağın ortaklığına dayanıyordu, ama bu, İslav ya da Hint biçiminde değildi. Toprakların bir kısmı, serbest özel mülkiyet olarak topluluğun üyeleri tarafından, diğer kısmı -*ager publicus***- ortaklaşa ekilirdi. Bu ortak emeğin ürünü, kısmen kötü ürün ve diğer olasılıklar hesaba katılarak yedek fon olarak, kısmen de savaş harcamalannı, dinsel giderle-

[48] Bundan sonra söylenenler, Romanya eyaletlerinde, Kırım savaşından sonra görülen değişikliklerden öncesiyle ilgilidir.

* [Bu, aynı şekilde, Almanya ile, özellikle Prusya'nın Elbe'nin doğusunda kalan kesimi için geçerlidir. 15. yüzyılda, Alman köylüsü, her yerde ürün ya da emek olarak yaptığı, bazı aynî ödemeler dışında, hiç değilse fiilen özgür bir insandı. Brandenburg, Pomeranya, Silezya ve Doğu Prusya'daki Alman koloni halkı, hatta yasa ile özgür insan olarak kabul edilmişti. Köylü savaşlarında, soyluların zaferi, bu duruma bir son verdi. Yalnız, yenilen Güney Almanya köylüleri tekrar köleleştirilmekle kalmadı, 16. Yüzyılın ortasından sonra, Doğu Prusya, Brandenburg, Pomeranya ve Silezya köylüleri, serf durumuna indirildiler. (Maurer, Fronhöfe, IV. Band, - Meitzen, *DerBoden des Preussischen Staats, - Hanssen,* Leibeigenschaft *in Schleswigho\stein.)* - F.E.]

* * Kamu toprağı, -ç.

ri ve diğer ortak [sayfa 2511 harcamalan karşılamak üzere kamu geliri olarak kullanılırdı. Zamanla askeri ve dinsel bakımdan ileri gelenler, topluluğa ait ortak topraklarla birlikte, bunlar üzerinde harcanan emeğe de elkoydular. Özgür köylülerin ortak toprak üzerindeki emeği, bu ortak toprağın hırsızlan hesabına angaryaya dönüştü. Bu angarya, çok geçmeden serflik ilişkileri halinde gelişti ve, dünyanın kurtancısı rolündeki Rusya, sertliği ortadan kaldırma bahanesi altında buna yasal bir biçim verene kadar hukuken değil ama fiilen devam etti. Rus generali Kisse-lef in 1831'de yayınladığı angarya kanunnamesi, kuşkusuz, boyarlar tarafından dikte ettirilmiştir. Böylece Rusya, bir vuruşta Tuna eyaletlerini kendine çekiyor, ve bütün, Avrupa'nın budala liberallerinin alkışlarını kazanıyordu. Angarya kanunnamesinin adı olan *Reglement orgaiziçue'e* göre, Eflâklı her köylü, sözde-toprak sahibine, bir yığın aynı ödemeler dışında: (1) 12 gün genel hizmet; (2) bir gün tarlada çalışma; (3) bir gün de odun taşıma, hizmetini yerine getirecekti. Hepsi yılda 14 gündü. Ne var ki, ekonomi politiğe olan derin bir kavrayışla bu işgünleri olağan anlamda değil, ortalama günlük ürünün üretilmesi için gerekli işgünü diye alınmış, ve bu ortalama günlük ürün de o kadar kumazca belirlenmiştir ki, hiç bir Tepegözün bu işin üstesinden 24. saatte gelmesine olanak bırakılmamıştı. *Reglement,* kuru sözcüklerle ve gerçek bir Rus alaycılığı ile, 12 işgününden, 36 günlük el emeği ürününün, 1 günlük tarla

çalışmasından 3 günün, ve 1 gün odun taşınmasından gene üç katının anlaşılması gerektiğini ilan eder. Yani toplam 42 günlük angarya. Buna, bir de, olağanüstü zamanlarda efendiye sağlanacak Jobaji denilen hizmetin eklenmesi gerekiyor. Nüfusuyla orantılı olarak, her köyün, yılda, bu Jobaji için belli bir miktar ayırması gerekiyordu. Bu ek angaryanın her Eflâklı köylüye 14 gün yüklediği tahmin ediliyor. Böylece yasayla belirli angarya, yılda 56 işgünü oluyordu. Ama Eflâkta tarım yılı sert iklim nedeniyle yalnızca 210 gündü ve bunun da 40 günü pazar ve bayramlar, ortalama 30 günü kötü havalar olmak üzere 70 günü sayılmazsa, geriye 140 işgünü kalıyordu. Angaryanın gerekli-emeğe oranı $^{56}/_{84}$ ya da $\%66^{2}/_{3}$, İngiliz tarım veya sanayi işçisininkinden çok daha küçük bir artı-değer oranı ifade eder. Ne var ki, bu, yalnızca yasa ile belirlenmiş angaryadır. İngiliz Fabrika Yasalanndan daha "liberal" bir görünüş altında olmasına karşın, *Reglement organiçue,* kendi getirdiği hükümlerden kaçınmanın yollarını da açmıştı. 12 günden [sayfa 252] 56 gün çıkarttıktan sonra, bu 56 angarya gününün herbirinin itibari günlük çalışması yeniden öyle düzenlenmişti ki, bunun bir bölümü, ertesi güne düşecek şekildeydi. Örneğin, bir günde yabanıl otlardan temizlenecek toprak parçasının büyüklüğü öylesine olurdu ki, özellikle mısır tarlalarında bu işin yapılması için iki kat zaman gerekirdi. Bazı tarımsal işlerde yasayla belirli günlük çalışma öyle yorumlanırdı ki, gün mayıs ayında başlar, ekim ayında biterdi. Moldavya'da koşullar daha da ağırdır. "Zafer sarhoşluğu içersinde bir

boyar, *Reglement organique'tek*\ 12 angarya günü, yılda 365 gün eder diye bağırmıştı."[49]

Eğer Tuna eyaletlerinin *Reglement organique'*\, her paragrafı yasalaşmış artı-emeğin hırsının olumlu ifadesi idiyse, İngiliz Fabrika Yasaları da, aynı açgözlülüğün olumsuz ifadesidir. Bu yasalar, sermayenin, emek-gücünü sınırsız bir şekilde soğurması tutkusunu, kapitalistler ile toprak sahiplerinin yönettiği bir devlet tarafından yapılan düzenlemelerle işgününe zorunlu sınırlamalar koyarak önlüyordu. Her gün daha tehlikeli hal alan işçi sınıfı hareketinden ayn olarak, fabrikada çalışmanın sınırlandırılması, İngiltere'de tarlaların kuvvetli bir biçimde gübrelenmesini kaçınılmaz hale getiren aynı zorunluluk ile dikte edilmiştir. Aynı kör yağma hırsı, birinde toprağı tüketiyor, diğerinde ulusun yaşayan gücünü kökünden söküyordu. Devresel salgın hastalıklar, Almanya ile Fransa'da askeri gücün azalmasını açıkladığı gibi, bu noktayı da açıkça gözler önüne seriyordu.[50]

Şimdi (1867) yürürlükte olan 1850 tarihli Fabrika Yasası ortalama işgünü için 10 saate izin veriyor; ilk 5 gün için sabah altıdan [sayfa 253] ak-şam-altıya kadar 12 saat, buna yarım saatlik kahvaltı paydosu ile bir saatlik öğle yemeği paydosu dahil olup geriye IOV2 kalıyordu; cumartesileri sabah 6'dan öğleden sonra 2'ye kadar 8 saattir, buna yanm saatlik kahvaltı paydosu dahildir. Böylece, ilk 5 gün için IOV2 saat ve son gün için 7!/2 saat olmak üzere toplam 60 işsaati oluyordu.[51] Bu yasalann uygulanmasını denetlemek üzere doğrudan İçişleri Bakanlığına bağlı fabrika deneticileri atandı ve bunlann raporlan, diğer parlamento raporları ile birlikte altı ayda bir yayımlandı. Bunlar, artı-değer konusunda kapitalistlerin doymak bilmez oburluklannı gösteren düzenli ve resmi istatistikleri içeriyordu.

Şimdi bir an fabrika denetmenlerine kulak verelim.[52] "Hilekâr

[49] Daha fazla ayrıntı, E. Regnault'un, *Histoire Politique et sociale des Principautes Danubiennes,* Paris 1855, [s. 340 sqq.] adlı yapıtında bulunabilir.

50 "Türünün ortalama büyüklüğünü genellikle ve belli sınırlar içersinde aşma, organik varlıkların gelişmesinin kanıtıdır. İnsanda boy uzunluğu, eğer gelişmesi fizik ya da toplumsal koşullarla engellenirse küçülür. Askerliğin zorunlu olduğu bütün Avrupa ülkelerinde, bu usulün uygulanmasından beri, ergin erkeklerin ortalama boyu ve genellikle askerlik hizmetine uygunluk koşulları azalmıştır. Devrimden (1789) önce Fransa'da piyade için en alt sınır 165 cm. idi. 1818'de (10 Mart tarihli yasa) 157 cm.; 21 Mart 1832 tarihli yasa ile 156 cm.; ortalama olarak Fransa'da başvuranların yarısından çoğu boy kısalığı ya da vücut zayıflığı nedeniyle askere alınlamışlardır. Saksonya'da 1870 yılında konulan askeri ölçüt 178 cm. idi. Şimdi 155 cm.. Prusya'da 157 cm.. Dr. Meyer'in, 9 Mayıs 1862 tarihli *Bavarian Gazette'deki* demecine göre, 9 yılın ortalama sonuçları, Prusya'da askerlik için başvuran 1.000 kişiden 716'sı askerlik için uygun bulunmamış, bunların 317'si boy kısalığı, 399'u vücut yetersizliği nedeniyle geri çevrilmiştir. ... Berlin, 1858 yılında, askere alınma sayısını dolduramamıştı. 156 kişi eksik kalmıştı." J. von Liebig, *Die Chemie in ihrer Anuendung auf Agrikultur und Physiologie,* 1862, Band I, 7. baskı. s. 117, 118.

[51] 1850 tarihli fabrika yasasının öyküsü bu bölüm boyunca görülecektir.

[52] İngiltere'de modern sanayiin başlangıcından 1845'e kadar olan dönem üzerinde ben ancak yer yer duruyorum. Bu dönem için okura Friedrich Engels'in *Die Icıge der arbeitenden Klasse in England,* Leipzig 1845, yapıtını öğütlüyorum. Engels'in kapitalist üretim tarzının niteliğini

fabrika sahipleri, işe, sabah saat altıdan bir çeyrek saat önce (bazan daha fazla, bazan daha az) başlıyorlar ve akşam saat altıdan bir çeyrek saat sonra (bazan daha çok, bazan daha az) son veriyorlar. Kahvaltı için itibari olarak izin verilen yanm saatin başlangıcından da sonundan da 5 dakika aldıklan gibi, öğle yemeği için itibari olarak izin verilen bir saatin gene başlangıcından ve sonundan 10'ar dakikasını almaktadırlar. Cumartesileri saat 2'den sonra bir çeyrek saat (bazan daha fazla, bazan daha az) fazla çalışmaktadır. Kazancı böylece şuna ulaşıyor.

Sabah altıdan önce	.....	15 dakika
Aksam altıdan sonra	.....	15 dakika
Kahvaltı zamanında	.....	10 dakika
Öğle yemeği zamanında	.....	20 dakika
60 dakika Beş günde:	300 dakika	
Cumartesi sabah altıdan önce	.....	15 dakika

Kahvaltı zamanında ..... 10 dakika
Öğleden sonrası 2'den sonra ..... 15 dakika
40 dakika Haftalık toplam: 340 dakika
Haftalık 5 saat 40 dakika, yılda 50 çalışma haftası ile (iki hafta tatiller ve beklenmeyen olaylar için çıkınca) çarpıldığında, sonuç [sayfa 254] 27 işgününe eşit olur.[53]
"Her gün 5 dakikalık fazla çalışma, haftalann sayısı ile çarpılınca yılda ikibuçuk günlük üretime eşit olur."[54]
"Sabah 6'dan önce ve akşam 6'dan sonra ve yemek zamanı için saptanan sürenin başında ve sonunda günde ufak parçalar halinde kazanılan bir saat, yılda neredeyse 13 ay çalışmaya eşittir."[55]
Üretimin kesintiye uğradığı ve fabrikaları "kısa süre", yani haftanın yalnızca bir bölümünde çalıştığı bunalımlar, doğaldır ki, işgününü uzatma eğilimini etkilemez. İşin azlığı ölçüsünde yapılan işten sağlanan

ne kadar ayrıntılı bir biçimde kavradığı, 1845'ten beri yayımlanan fabrika raporları ile madenler vb. üzerine raporlardan anlaşıldığı gibi, durumu ayrıntıları ile ne denli hayret edecek biçimde canlandırdığı, adı geçen yapıtın 18-20 yıl sonra (1863-1867) yayımlanan Çocukların Çalıştırılması Komisyonunun resmi raporları ile şöyle bir karşılaştırılması bile ortaya koymaktadır. Bu raporlar, özellikle, fabrika yasalarının 1862'ye kadar uygulanmadığı ve aslında, hâlâ da uygulanmamakta olduğu sanayi kollarını ele almaktadır. Öyleyse, buralarda, Engels'in çizmiş olduğu durumlarda, yetkili makamlarca ya az değişiklik yapılmış ya da hiç yapılmamıştır. Ben, başlıca örneklerimi 1848'den sonraki, Serbest Ticaret döneminden alıyorum; bu cennet çağının büyük Serbest Ticaret şirketlerinin gezginci çığırtkanları, bilisizlikleri ölçüsünde yüksek perdeden bu gibi inanılmaz öyküler anlatıyorlar. Bütün bunlardan başka, İngiltere'nin burada ön planda yer almasının nedeni, kapitalist üretimin klasik temsilcisi ve bizim incelemekte olduğumuz konularda devamlı resmi istatistiklere sahip tek ülke olmasıdır.

[53] "Suggestions ete, by Mr. L. Horner, Inspector of Factories", *Factories Regitlation Act. Ordered ky the House of Commorıs to be printed, 9 Aug. 1859'da,* s. 4, 5.

[54] Reports of the Insp. of Fact. for the half year, Oct. 1856, s. 35.

[55] *Reports ete,* SO^April 1858. s. 9.

kânn da büyük olması gerekir. İşe harcanan zaman ne kadar azsa, bu zamanın o kadar büyük kısmı fazla emek-zamanına çevrilmelidir.
1857'den 1858'e kadarki bunalım dönemi konusunda fabrika denetmeni raporu şöyle:
"Ticaretin böyle bozuk gittiği bir zamanda, herhangi bir şekilde aşırı-çalışma tutarsız görünebilir, ama işlerdeki bu bozukluk vicdansız kimseleri aşırılıklara götürür, ve bunlar, bundan fazladan bir kâr sağlarlar. ... Leonard Horner, son altı ay içersinde, diyor, bölgemde 122 fabrika tamamen işten çekildi, 143'ü de işlerini durdurdu" ama aşırı-çalışma gene de yasal saatler ötesinde sürdürülmektedir.[56]
Bay Hovvell, "Ticaretteki bunalım yüzünden" diyor, "fabrikalann çoğu çok uzun bir süre için tümüyle kapandı, daha büyük bir kısmı da kısa süreli olarak çalışıyor. Bununla birlikte, ben, gene de işçilerin yasayla tanınmış dinlenme ve yemek zamanlanndan her gün yanm ya da üç çeyrek saatinin çalındığı konusunda [sayfa 255] gene eskisi gibi şikayetler almaya devam ediyorum."[57] Aynı durum, 1861-1865'teki korkunç pamuk bunalımı sırasında da daha küçük ölçüde olmak üzere yinelendi.[58]
"Yemek saatinde ya da yasalarda belirlenmiş saatler dışında, fabrikada çalışır durumda kimseler görüldüğü zaman, bunlann fabrikayı belirlenmiş saatte terketmeyecekleri, özellikle cumartesi günleri öğleden sonra" (makinelerini temizlemek ve benzeri) "işleri bırakmamalan için kendilerini zorlayacak yükümlülükler konması gerektiği, bazan özür yollu ileri sürülmüştür. Ama, işçiler, eğer makineler durduktan sonra da fabrikada kalıyorlarsa... cumartesi günleri sabah 6'dan önce *[sic!*]* ya da öğleden sonra 2'den önce temizlik ve benzeri işler için kendilerine yeterli zaman aynlmadığı içindir.[59]

* Tıpkı böyle. -ç.

[56] Reportsetc.,l.c.,s. 10.

[57] Reportsetc, l.c, s. 25.

[58] *Reports ete, forthe* half year ending 30*, *April* 1861. Bkz: *Appendix* n° *2;Reports ete.* 31st Octob. 1862, s. 7, 52, 53. 1863 yılının son altı ayında yasalara uyulmaması olayları yaygınlaştı. Kars: *Reports ete, ending* 31st *Oct. 1863,* s. 7.

[59] *Reports ete, 31' Oct. 1860,* s. 23. Fabrikatörlerin mahkemedeki ifadelerine göre, işçilerin, fabrikadaki herhangi bir iş duraklaması halinde, nasıl bir fanatiklikle buna karşı çıktıklarını aşağıdaki garip durum göstermektedir. 1863 Haziran başlarında Devvsbury (Yorkshire) yargıçlığına, Batley yörelerinde, 8 büyük fabrika sahibinin, fabrika yasalarına uymadıklan haberi ulaştı. Bu baylardan bazıları, 12 ile 15 yaş arasında 5 erkek çocuğunu, cuma günü sabahı saat 6'dan, cumartesi günü öğleden sonra saat 4'e kadar, yemek zamanları ile gece yarısı bir saatlik uyku dışında herhangi bir dinlenme aralığı tanımadan çalıştırmakla suçlanıyorlardı. Ve bu çocuklar, bu 30 saatlik aralıksız işi, yünlü paçavraların didiklendiği ve havadaki yoğun toz, iplik vb. yüzünden büyüklerin bile ciğerlerini korumak için ağızlarını devamlı şekilde mendille kapatmak zorunda kaldıkları, "süprüntü ini" adı verilen yerlerde yapmaktadırlar! Bu suçlanan baylar, yemin etmek yerine -Quaker olarak bunlar, yemin etmeye gerek duymayacak kadar sıkı dindardırlar- bu umutsuz çocuklara karşı duydukları büyük sevgi nedeniyle dört saat uyumalarına izin verdiklerini, ama inatçı çocukların yatmamakta ayak dirediklerini doğrulamışlardır. Quaker baylara 20 sterlin ağır para cezası verildi. Anlaşılan Dryden bu soylu bayların geleceklerini önceden görmüştü:
"Sözde kutsalık içinde yüzen tilki,
"Korkardı yeminden, ama iblis gibiydi yalancılıkta,

"Böyle (yasayı ihlal ederek aşırı çalıştırma yoluyla) elde edilen kazanç, birçok kimse için karşı konulamayacak kadar çekici bir şey gibi geliyor; daima, yakalanmama olasılığını hesaba katıyorlar; ve üstelik, yakalanıp da mahkum olanlann ödedikleri ceza miktannın küçüklüğünü görünce, yaptıkları iş farkedilse bile bundan gene kârlı çıkacaklarını düşünüyorlar."[60] "Bu ek zamanın, gün boyunca yapılan

küçük miktarlardaki hırsızlıkların tamamıyla [sayfa 256] elde edildiği durumlarda, durumu saptama konusunda deneticilerin karşısına büyük güçlükler çıkarmaktadır."[61]
Sermayenin, işçinin yemek ve dinlenme zamanında yaptığı bu "küçük hırsızlıklan" fabrika deneticileri, "dakikalann aşırılması"[62] "birkaç dakikanın tırtıklanması"[63] diye adlandırdıkları gibi, işçilerin kullandıkları teknik terim de, "yemek zamanlarının kemirilmesi"dir.[64]
Görülüyor ki, böyle bir ortamda, artı-değerin, artı-emekle yaratılması artık sır olmaktan çıkmıştır. Çok saygıdeğer bir bay, bana, "Günde bana on dakikalık aşın çalışma izni verecek olsanız, cebime yılda fazladan bin sterlin koymuş olursunuz."[65] demişti. "An'lar kârın öğeleridir."[66]
Tam gün çalışan işçilere, "tam-zamanlılar", 13 yaşından küçük olup da ancak 6 saat çalışmalarına izin verilen çocuklara "yan-zaman-lılar" denmesi kadar karakteristik bir ifade olamaz. İşçi, burada, kişileşmiş emek-zamanından başka bir şey değildir. Bütün bireysel farklılıklar, "tam-zamanlılar" ve "yan-zamanlılar" içinde eriyip gitmiştir.[67]

ÜÇÜNCÜ KESİM. - SÖMÜRÜYE YASAL SINIRLAR KONULMAYAN İNGİLİZ SANAYİ KOLLARI

Biz, işgününün uzatılması konusundaki eğilimin, bir İngiliz burjuva iktisatçısının belirttiği gibi, Amerikan Kızılderililerine[68] İspanyollann yaptıkları vahşetin bile erişemediği sermayenin neden olduğu canavar-

"Paskalya perhizinde sanırdınız kutsal şehvet içinde,
"Ama işlemezdi hiç günah, duasını etmeden!"
[Dryden, *The cock andthe fox...* (Horoz ve Tilki), dize 480-483. -Ed]
[60]Rep. etc.,31[st]Oct. 1856, s. 34.
[61] *l.c,* s. 35.
[62] *l.c,* s. 48.
[63] *l.c,* s. 48.
[64] *l.c,* s. 48.
[65] *l.c,* s. 48.
[66] Reports of the Insp. ete. SO^April 1860, s. 56.
[67] Bu deyim, hem fabrikalarda, hem raporlarda resmi deyimdir.
[68] "Açgözlü fabrika sahiplerinin kazanç peşinde koşarken yaptıkları zulümler, İspanyolların altın elde etmek amacıyla Amerika'yı ele geçirmeleri sırasında giriştikleri insafsızca hareketleri neredeyse geride bırakır." (John Wade, *History of the Middle and Working Classes,* 3. ed., Lond. 1835, s. 114) Bu kitabın, bir tür ekonomi politik elkitabı olan teorik bölümü, yayım tarihi dikkate alındığında, yer yer, örneğin ticari bunalımlar konusunda, özgün bir nitelik taşır. Oysa tarih bölümü, büyük ölçüde, Sir F. M. Eden'in, *The State of the Poor,* London 1797, adlı yapıtının utanmazca bir aşırmasıdır.

ca zorbalıklar alanındaki artı-emeğe duyulan kurt gibi açlığın, yasal düzenlemelerin zincirleriyle sonunda sınırlandığını gözden geçirmiş bulunuyoruz. Şimdi de, emeğin sömürülmesinin, bugüne ya da daha düne kadar her türlü engelden uzak [sayfa 257] kaldığı bazı üretim kollanna bir gözatalım.
Nottingham kent meclisi salonunda 14 Ocak 1860'da yapılan bir toplantıya başkanlık eden il yargıcı Bay Broughton Charlton şöyle diyordu: "Dantela yapımı ile uğraşan halk arasında, krallığın diğer yerlerinde ve hatta uygar dünyada görülmemiş bir sefalet ve ıstırap vardır. ... Do-kuz-on yaşındaki çocuklar, sabahın ikisinde, üçünde ya da dördünde çul yataklanndan zorla kaldınlmakta, bir dilim ekmek için gece saat ona, onbire, onikiye kadar çalıştırılmaktadır. Elleri ayakları yorgunluktan bitkin, vücutları kavruk, yüzleri kireç gibi, insanlıkları taş gibi bir uyuşukluğa dönüşmüş; düşünmek bile insana dehşet veriyor. ... Bay Haltet ya da başka bir imalatçının ileri fırlayıp bu tartışmalara karşı çıkmalanna şaşmıyoruz. ... Sistem, Rahip Montagu Valpy'nin belirttiği gibi tam bir kölelik düzeni; hem toplumsal, hem fizik, hem ahlak ve hem de manevi yönden.... Erkeklerin günlük çalışmaları, onsekiz saate indirilsin diye öneride bulunmak amacıyla toplantı düzenleyen bir kasaba hakkında ne düşünülür? ... Virginia ile Carolina'lı pamuk yetiştiricilerini yeriyoruz. Oysa, onlann zenci pazarlarından, kamçılanndan, insan eti bezirganlığından, kapitalistlerin kâr ve kazançlan uğruna tüller ve yataklık danteller örmek için sürdürülen insanlığın bu yavaş yavaş kınmı daha mı az lanetliktir?"[69]
Staffordshire'deki seramikçilik, son 22 yılda, üç parlamento soruşturmasına konu olmuştur. Soruşturmaların sonuçlan, Bay Scriven' in 1841 tarihli *Children's Employment Commissioners'e** sunduğu raporla; Dr. Greenhow'un 1860 tarihli, Privy Council'in emriyle yayınlanan raporuyla *(Public Health, 3rd Report, I,* 112-113); ve ensonu Bay Longe'un 1862 tarihli *First Report of the Children's Employment Commission,* 13 Haziran 1863, raporuyla açıklanmıştır. Benim için, 1860 ve 1863 tarihli raporlardan, sömürülen çocukların kendi ifadelerinden bazı kısımlan buraya almak yetecektir. Çocukların söylediklerinden, yetişkinler, özellikle kızlarla kadınlar için bir fikre ulaşabiliriz, ve üstelik bu işkolunun yanında pamuk eğirme sanayii, kabul edilebilir ve sağlıklı bir iştir.[70]
Willliam Wood, dokuz yaşında, 7 yıl 10 aylıkken işe başlamış. [sayfa 258] Başlangıçta "kalıp taşıma" işinde çalıştı, hazırlanmış kalıplan kurutma odasına götürür, sonra da boş kalıpları geri taşırdı. Haftanın altı günü işe sabah altıda gelir, gece dokuzda işten çıkardı. "Haftanın altı günü gece saat dokuza kadar çalışırdım. Yedi ya da sekiz hafta bu

[69]*London Daily Telegraph,* 17[01] January, 1860. [70] Kars: F. Engels, *Lage ete,* s. 249-51. * Çocuk Çalıştırma Komisyonu, -ç.

böyle sürdü." Yedi yaşında bir çocuğun günde onbeş saat çalışması! 12 yaşındaki J. Murray şöyle

diyor: "Tornayı çevirir, kalıp dökerim. Sabah altıda, bazan dörtte gelirim. Akşamdan bu sabahın altısına kadar bütün gece çalıştım. Önceki geceden beri yatağa yatmadım. Dün gece benimle birlikte çalışan sekiz-dokuz çocuk daha vardı. Bu sabah birisi dışında hepsi geldiler. Ben üçbuçuk şilin alıyorum. Gece çalıştığım için fazladan bir şey almıyorum. Geçen hafta iki gece çalıştım." On yaşındaki Ferny-hough: "Öğle yemeği için her zaman bir saat paydos olmaz. Bazan ancak yarım saat olur: perşembe, cuma, cumartesi günleri."[71]

Dr. Greenhov, Stoke-on-Trent ve Wolstanton çömlekçilik bölgelerinde yaş ortalamasının son derece düşük olduğunu söylüyor. Yirmi yaşın üzerinde yetişkin erkek nüfusun Stoke bölgesinde yalnız %36,6'sı, Wolstanton'da %30,4'ü çömlekçilikte çalışmakla birlikte, birinci bölgede bu yaştaki erkekler arasındaki ölümlerin yarısı, ikincide ise $^{2}/_{5}$'si akciğer hastalıklanndan ileri gelmektedir. Hanley'de pratisyen hekimlik yapan Dr. Boothroyd şöyle diyor: "Her yeni çömlekçi kuşağı bir öncekinden daha çelimsiz ve cılız oluyor." Aynı şekilde, bir başka doktor Bay M'Bean diyor ki: "Yirmibeş yıldır çömlekçiler arasında hekimlik ya-panm, vücut yapısı ve ağırlık bakımından açıkça görülen bir yozlaşmaya tanık oldum." Bütün bu sözler, Dr. Greenhow'un 1860 tarihli raporundan alınmıştır.[72]

Aşağıdakiler de 1863 tarihli Komisyon raporundan alınmıştır: Kuzey Staffordshire, Kliniği başhekimi Dr. J. T. Arledge diyor ki: "Çömlekçiler bir sınıf olarak, hem kadın, hem erkek, hem fizik, hem moral bakımından yozlaşmış bir topluluğu temsil ediyorlar. Genellikle çelimsiz, biçimsiz yapıda, sık sık da dar göğüslüdürler: zamanından önce yaşlanırlar ve kısa ömürlüdürler; ağır tabiatlı ve kansızdırlar; bu zayıflıklan nedeniyle, hazımsızlık, karaciğer ve böbrek hastalıkları arasında en fazla göğüs hastalıklarına, zatürreye, vereme, bronşit ve astıma yatkındırlar. [sayfa 259] Bunlara musallat olan bir tür hastalık vardır ki, çömlekçi astımı ya da gömlekçi veremi denilmektedir. Bademciklere, kemiklere ya da vücudun öteki organlanna musallat olan sıraca, çömlekçilerin üçte-ikisinin ya da daha fazlasının yakalandığı yaygın bir hastalıktır. ... Bu bölge nüfusu içersinde 'yozlaşmanın' daha da fazla olmamasının nedeni; çevre köylerden devamlı insan akımı olması ve daha sağlıklı soylarla yapılan evlenmelerdir."[73]

Aynı hastanenin eski operatörü olan Dr. Charles Parsons, komisyon üyesi Longe'a yazdığı mektupta, diğer şeyler arasında, şöyle diyor: "Ben, istatistik verilerden değil, ancak kendi gözlemlerimden sözedebi-lirim, ama sağlıkları, ya ana-babalarının. ya da işverenlerin kazanç

[1] Children's Employment Commission, First Report *ete, 1863, Evidence,* s. 16, 19, 18.
[2] Public Health, 3rd. Report ete, s. 102, 104, 105.
[3] Children's Empleyment Commissien, I. Report, s. 24.

hırslanna kurban edilen zavallı çocuklar karşısında her seferinde büyük bir azap duyduğumu derhal söyleyebilirim." Çömlekçilerin arasındaki hastalıkların nedenlerini saydıktan sonra, bunlan şu sözlerle özetliyor: "uzun saatler [çalışma]". Komisyonun raporunda şu umut dile getirilir: "Bütün dünyada böylesine seçkin bir yere ulaşan bir sanayi kolunun, bu büyük başarısının yanısıra, emek ve hünerleri ile önemli sonuçlar elde eden işçilerinin, fizik bakımdan yozlaşması, yaygın hale gelen bedensel ıstırapları ve zamanından önce ölümleri ile birarada anılmasına artık bir son verme zamanı gelmiştir."[74] Ve İngiltere',de çömlekçiler için söylenen bütün bunlar, İskoçya için de aynen geçerlidir.[75]

Kibrit yapımı, fosforun kibrit çöpüne yapıştırılması usulünün bulunduğu 1833 tarihinde başlar. 1845'ten beri bu işkolu, İngiltere'de hızla gelişmiş ve özellikle Londra'nın yoğun nüfuslu bölgeleri ile Manchester, Birmingham, Liverpool, Bristol, Norvvich, NevvCastle ve Glasgovv'da yaygın hale gelmiştir. Bununla, aynı zamanda, Viyanalı bir doktorun 1845'te keşfettiği ve kibrit yapanlara özgü tetanoz hastalığı da yayılmıştır. İşçilerin yansı, onüç yaşından küçük çocuklar ile onsekizden küçük delikanlılardır. Kibrit yapımı sağlığa zararlı ve kötü kokusu nedeniyle o kadar tatsız bir iştir ki, ancak çalışan sınıfın en sefil kesimi, yarı-aç dullarla benzerleri, çocuklannı, "paçavralar içinde, açlıktan bitkin, alfabesiz çocuklarını"[76] bu işe vermektedirler, [sayfa 26oı

Komisyon üyesi White'ın dinlediği (1863) tanıkların, 270'i 18 yaşından, 50'si 10 yaşından küçük, 10 tanesi ancak 8, ve 5 tanesi yalnızca 6 yaşındaydı. 12 ile 14 saate, bazan da 15 saate varan bir işgünü, gece işi, düzensiz yemek zamanları, çoğu zaman fosforla soluk alınamaz işyerlerinde yenen yemek. Dante, kendi cehennemindeki en korkunç betimlemelerin herhalde bu işyerinden geri kaldığını kabul ederdi.

Duvar kağıdı yapımında, kaba türler makineyle basılır, daha zarifleri elle basılır *(block printing).* En civcivli iş ayları, ekim başı ile nisan sonudur. Bu zaman aralığı içinde, işler, sabah saat 6'dan gece 10'a kadar ve hatta bütün gece büyük bir hızla devam eder.

J. Leach yeminli ifadesinde diyor ki: "Geçen kış, aşın çalışmadan ötürü, ondokuz kızdan altısı sağlıklarının bozulması yüzünden işdışı kaldılar. Onları uyanık tutmam için onlara bağırıp çağırmam gerekiyordu." W. Duffy: "İşbaşında, tüm çocuklann gözlerini açık tutamadıklan zamanlar olduğunu gördüm; gerçekten hepimiz böyleydik." J. Light-boume: "13'ündeyim.... Geçen kış, (gece) dokuza kadar çalıştık, daha önceki kış ona kadar. Geçen kış ayaklarımın sızlamasından hemen her gece ağlardım." G. Apsten: "Şu benim oğlumu... daha yedi yaşındayken, karda-kışta gidip gelirken sırtımda

taşırdım, günde onaltı saat çalışırdı.
[74] Children's Employment Commission, s. 24, 22 ve xı.
[75] *l.c,* s. xlvıı. [76]/.c, s.hv.

... Makinenin önünde ayakta doyurmak için çoğu zaman diz çökerdim, çünkü ne makinenin başından ayrılabilirdi, ne de onu durdurabilirdi." Manchester'de bir fabrikanın yönetici ortağı Smith: "Biz" (kendileri hesabına çalışan işçiler demek istiyor) yemek için hiç aralık vermeden çalışınz, böylece IOV2 saatlik günlük iş, öğleden sonra saat 4.30'da biter, bundan sonraki süre fazla mesai demektir."[77] (Acaba bu Bay Smith, bu IOV2 saat sürede hiç yemek yemiyor mu?) "Biz", (yani aynı Bay Smith) "öğleden sonra saat 6'dan önce işten pek çıkmayız", (bizim emek-gücü makinelerinin tüketimi o zaman son bulur demek istiyor) "böylece biz" *{itenim Crispinus*)* "gerçekten bütün yıl fazla mesai [sayfa 26i] yapıyoruz demektir.... Bunların hepsi de, çocuklar da, yetişkinler de (152 çocuk ile delikanlı, 140 yetişkin) son 18 ay süreyle ortalama çalışma, haftada en az 7 gün 5 saat, ya da 78 *V2* saat idi. Bu yılın" (1862) "2 Mayısında sona eren altı hafta için, ortalama daha yüksekti: 8 gün, yani haftada 84 saat!" Kendinden *pluralis majestatis* bahsetmeye pek meraklı olan aynı Bay Smith, gülümseyerek ekliyor: "Makine işi yorucu değil." Elle yapılan baskı içinde çalışanlar ise şöyle diyorlar: "Elle çalışma, makineyle çalışmaktan daha sağlıklı bir iştir." Bütünüyle alınırsa, fabrikatörler, "makinelerin hiç değilse yemek zamanında durdurulması" önerisine öfkeyle karşı çıkıyorlar. Borough' daki duvar kağıdı fabrikasının müdürü Bay Otley, "Sabah 6'dan akşam 9'a kadar çalışmaya izin veren bir madde ... bizim çok işimize gelirdi, ama sabah 6'dan akşam 6'ya kadar çalışma saatleri hiç uygun değil. Makinelerimiz öğle yemeği saatinde hep duruyor." (Ne alicenaplık!) "Sözü edilecek kadar kağıt ve boya israfı yok." Sevimli bir tavırla ifade ediyor: "Ama bu zaman kaybı da hoş bir şey değil." Komisyonun raporu, bazı "ileri gelen firmalann" zaman kaybı konusundaki korkularını safça dikkate alıyor, yani başka-lannın emeğine elkoymak için zaman kaybı; böylece 13 yaşından küçük çocuklarla, 18 yaşına basmamış gençlerin her gün 12-16 saat çalışarak yemek saatlerini kaybetmeleri, ve tıpkı buhar kazanına su ve kömür atar, pamuğa sabun katar, çarklara yağ koyarmış gibi -yani sanki iş araçları yardımcı malzeme ile beslenmiş gibi- üretim süreci sırasında bir şeyler atıştırmaları için yeter neden olup olmadığını dikkate alıyor.
İngiltere'de hiç bir sanayi kolu (yakında uygulanan makineyle ekmek yapımını hesaba katmıyoruz) fırıncılık kadar, o eski köhnemiş yöntemlerini bugüne kadar sürdürmemiştir; Roma İmparatorluğu ozanlarından öğrendiğimize göre, bunun bir ucu ta hıristiyanlık-öncesi
[77] Bu, bizim artı-emek zamanı anlamında alınmamalıdır. Bu baylar, IOV2 işsaatini. normal artı-emeği de içeren normal işgünü olarak kabul etmektedirler. Bu süreden sonra, karşılığı biraz daha iyi ödenen "fazla mesai" başlamaktadır. Sözde normal işgünü sırasında harcanan emeğin karşılığının, değerinin altında ödendiği ilerde görülecektir; böylece fazla mesainin daha fazla artı-emek sızdırmak için salt bir kapitalist hilesi olduğu anlaşılıyor, çünkü normal işgünü boyunca harcanan emeğe gerçekten karşılığı ödense bile, zaten içersinde artı-emek vardır.
* Gene mi sen Crispinus! (Crispinus, İtalyan komedisinin küstah ve kuruntulu uşağı.) -ç.

döneme kadar gidiyor. Ne var ki, sermaye, daha önce de belirtildiği gibi, başlangıçta emek-sürecinin teknik niteliğiyle ilgilenmez; nasıl bulduysa işe öyle başlar.[78]
Başta Londra olmak üzere, ekmeğe karıştırılan hileli akılalmaz maddeler, ilk kez, Avam Kamarasının, "yiyecek maddelerine kanştınlan hileler" konusunda kurduğu komitenin araştırması (1855-56) ve Dr. Has-sall'ın *Adulterations detected* adlı yapıtında [sayfa 262] açıklanmıştır.[79] Bu açıklamaların sonucu, 6 Ağustos 1860 tarihli, "for preventing the adulte-ration of articles of food and drink"* konusundaki yasa oldu. Başlangıçta ölü doğan bu yasa, "to tum an honest penny"** hileli mallann alımı ve satımıyla uğraşan serbest ticaret erbabına her türlü anlayışı gösteriyordu.[80] Komitenin kendisi, biraz da bönce bir tutumla, serbest ticaretin, aslında hileli, ya da İngiliz kurnazlığıyla söylendiği gibi "sofistik" ("katışık") mallann ticareti olduğu inancını belirtiyordu. Gerçekten de bu tür sofistlik, akı kara, karayı ak yapmayı Protasgoras'tan daha iyi bildiği gibi, her şeyin görüntüden ibaret olduğunu, nasıl *ad oculos**** serileceğini Ele-alılardan daha iyi bilir.[81]
Ne olursa olsun komite, halkın dikkatini, "günlük ekmeğine" ve dolayısıyla fırıncılığa çekti. Aynı anda, Londralı fırıncı kalfalannın açık hava toplantıları ve parlamentoya verdikleri dilekçeler ile aşırı-çalışmaya karşı yükselttikleri çığlıklar ortalığı sardı. Şikayetler o derece yaygındı ki, daha önce birkaç kez adı geçen 1863 Komisyonunda da üye bulunan Bay H. S. Tremenheere, Krallık Araştırma Komisyonuna atandı. Hazırladığı rapor,[82] toplanan kanıtlarla birlikte, halkın kalbini değil ama midesini altüst etti. İncil ile her zaman büyük yakınlıklan olan İngilizler, bir kapitalist, bir toprak sahibi ya da koltuksuz bir bakan gibi ilahi lütfa
[78] *l.c, Evidence,* s. 123. 124, 125, 140 ve LXIV.
[79] İnce çekilen ya da tuzla karıştırılan şap, "baker's stuff" [fırıncı malı" -ç.] gibi anlamlı bir ad taşıyan normal bir ticaret metaıdır.
[80] Kurum, karbonun pek saf ve enerji sağlayan bir biçimidir, kapitalist baca temizleyicilerin İngiliz çifçisine sattıkları bir gübreyi oluşturur. Şimdi, 1862 yılında, İngiliz "Juryman", ["jüri üyesi" -ç.] açılan bir davada, alıcının haberi olmaksızın %90 toz ve kum karıştırılan kurumun, ticari anlamda gerçek kurum mu, yoksa yasal anlamda madde karıştırılmış kurum mu olduğunu karara bağlamak zorunda kalmışlardı. Bu "amis du commerce" [ticaret dostları" -ç.] sonuçta eldeki malın gerçek ticari kurum olduğuna karar verdiler ve üstelik davacı çifçiyi mahkeme giderlerini ödemeye mahkûm ettiler.

[81] Fransız kimyacısı Chevallier, metaların "tağşiş"i konusundaki incelemesinde, elden geçirdiği 600 kadar maddede rasladığı 10, 20, 30 çeşit hile yönetemlerini sıralamaktadır. Kimyacı, ayrıca, bu konuda bütün yöntemleri bilmediği gibi, bildiklerinin de hepsini yazmadığını eklemektedir. Şekerde yapılan 6 çeşit, zeytinyağında 9 çeşit, tereyağında 10 çeşit, tuzda 12 çeşit, sütte 19 çeşit, ekmekte 20 çeşit, kanyakta 23 çeşit, unda 24 çeşit, çikolatada 28 çeşit, şarapta 30 çeşit, kahvede 32 çeşit vb., hileli karıştırma anlatmaktadır. Yüce Tanrı bile kendisini bu yazgıdan kurtaramamaktadır. Bkz: Rouard de Card, *De la falsificatiorı des substances sacramentelles,* [Kutsal Emanetlerde Yapılan Tahrifler"], Paris 1856.

[82] "Report ete. *relating* to *the Grivances* complained *of by the Journeymen Bakers* ete, London 1862. ve Second Report ete, London 1863.

* "Yiyecek ve içecek maddelerine hile karıştırılmasını önleme", -ç. ** "Namusluca bir kuruş kazanmak için." -ç. *** Gözler önüne. -ç.

erişmiş olmadıkça, kişinin ekmeğini alnının teriyle kazanmasının [sayfa 263] bir tann buyruğu olduğunu çok iyi bilirlerdi, ama her günkü ekmeğinde bir miktar insan teriyle birlikte, azıcık irin, örümcek ağı, hamamböceği ölüsü, ekşimiş Alman bira mayası karışımını da yemekte olduğunu doğrusu bilmiyordu; bu arada biz, elbette, şap, kum ve diğer lezzetli mineralleri saymıyoruz. Kutsallığına aldınş etmeksizin, serbest ticaret, yani serbest fırıncılık, devlet denetimi altına sokuldu (Parlamentonun 1863 yılı oturumunda) ve Parlamentonun çıkardığı aynı yasa ile, 18 yaşından küçük fınncı çıraklannın gece 9'dan sabah 5'e kadar çalışmalan yasaklandı. Bu son madde, bu eski moda ve babadan kalma işkolundaki aşırı-çalışmanın ciltler dolusu ifadesiydi.

"Londra'da bir fırıncı kalfasının işi, kural olarak, gece onbir sıralarında başlar. O saatte "hamuru karar", bu, unun miktarına ya da harcanan emeğe göre, yanm saatten üç çeyreğe kadar zaman alan yorucu bir iştir. Aynı zamanda, hamur teknesinin kapağı olan somun tablasının üzerine uzanır. Altında bir çuval, başının altında gene durulmuş bir çuval vardır; bir-iki saat kadar kestirir. Ardından bir saat kadar süren hızlı ve devamlı bir çalışma başlar: hamur yayılır, tartılır, somunlanır, fırına verilir; yuvarlak ve süslü ekmekler hazırlanır, pişmiş ekmek fırından çekilir, dükkana götürülür, vb., vb.. Bir fınnda sıcaklık, 75 ile 90 derece* arasında değişir, küçük fırınlarda daha da yüksektir. Ekmek, francala vb. yapımı işi bitince, bunlann dağıtımı başlar, ve bu işte çalışan kalfalann çoğu, yukarda anlatıldığı gibi gece yorucu bir çalışmadan sonra, gündüz de küfelerle ya da el arabalan ile ekmek taşıyarak saatlerce ayak üzerindedirler; ve bazan tekrar fınna dönerek, mevsime ya da efendilerinin işlerinin hacmine göre, işten, öğleyin bir ile altı arasında çıkarlar. Bu arada, ötekiler, akşamın geç saatine kadar ekmek pişirme işine devam ederler. ...[83] "Londra mevsimi" denilen süre boyunca, kentin West End mahallesindeki "tam fiyatlı" fırınlarda çalışanlar genellikle gece saat 11 'de işe başlarlar ve bir ya da iki kısa (bazan çok kısa) dinlenme aralı-ğıyla, ertesi sabah sekize kadar ekmek yapımıyla uğraşırlar. Daha sonra da, bütün gün, 4, 5, 6 ve hatta akşam 7'ye kadar dışan ekmek taşırlar ya da bazı zamanlar öğleden sonra gene fınna dönüp peksimet yapımına yardım ederler. Böylece işlerini bitirdikten sonra ertesi gün yeniden başlamak [sayfa 264] üzere bazan beş-altı saat, bazan da dört-beş saat uyuyabilirler. Cuma günleri daima daha erken başlarlar; bazıları saat on sıralannda başlayıp ekmek yapımı ve dağıtımı ile cumartesi gecesi saat sekize kadar çalışırlar, ama çoğu zaman da iş, pazar sabahı dördü-beşi bulur. Pazar günleri işçilerin, günde iki-üç kez bir-iki saat süreyle ertesi günün ekmeği için hazırlık yapması gerekir. ... Ucuz ekmek satan patronların (bunlar, ekmeklerini "tam fiyat"ın altında satan fırıncılardır ve

* Fahrenheit. -ç.

[83] l.c. First Report ete, s. Vl/vıı.

daha önce belirtildiği gibi Londra'daki fırıncıların dörtte-üçünü kapsarlar) "emrinde çalışanlar, ortalama olarak daha uzun süre çalışmalan bir yana, işleri, hemen daima fınnın içinde geçer. Ucuz satan patronlar, genellikle, ekmeği... dükkanda satarlar. Bazı bakkallar dışında dışarıya pek ekmek satmayan bu fınncılar, eğer dışarı gönderirlerse, ki bu yaygın değildir, bu iş için başka işçi kullanırlar. Kapı kapı ekmek dağıtmak adetleri değildir. Haftanın sonuna doğru ... işçiler perşembe gecesi saat onda başlarlar, pek önemsiz aralıklarla cumartesi gecesi geç saate kadar çalışmaya devam ederler."[84]

Burjuva zekası bile "ucuzcu" patronların durumunu kavramaktadır. "İşçilerin ödenmeyen emeği, uygulanan bu rekabetin kaynağını oluşturmaktadır."[85] Ve "tam fiyatlı" fırıncılar", ucuzcu rakiplerini, Soruşturma Komisyonuna, yabancı emeğin hırsızlan ve hilekârlar diye suçlayarak ihbar ederler. "Bunlar, ancak, önce, halkı aldatarak, sonra da işçilerini oniki saatlik ücretle onsekiz saat çalıştırarak varlıklarını sürdürüyorlar."[86]

Ekmeğe hile karıştırılması ve ekmeği tam fiyatının altında satan bir fırıncı sınıfının meydana gelmesi, 18. yüzyılın başında, bu işkolunun lonca niteliğini yitirmesiyle başlamıştır, ve kapitalist değirmenci ya da uncu kisvesi altında, sözde patron olan fırıncının arkasında yükselmiştir.[87] Böylece bu işkolunda kapitalist üretimin, işgününün alabildiğine uzatılmasının ve gece işinin -gece [sayfa 265] işinin Londra'da bile ancak 1824'te ciddi olarak yerleşmesine karşın- temelleri atılmış oldu.[88]

Bütün bu anlatılanlardan sonra, Komisyon Raporunun, fırın işçilerini, kısa ömürlü işçiler arasında saydığı anlaşılıyor; elbette, işçi sınıfının çocukları, normal sayılan kırımdan yakayı kurtarabilirse seyrek de olsa 42 yıl yaşayabilir. Bununla birlikte, fırın işçiliği için başvuranların sayısı, daima çok büyük olmuştur. Londra'ya emek-gücü sağlayan kaynaklar, İskoçya, İngiltere'nin batıdaki tarım bölgeleri ve Almanya idi.

1858-60 yıllannda, fınn işçileri, İrlanda'da, gece ve pazar çalışmalarına karşı, giderlerini kendileri karşılayarak büyük mitingler düzenlediler. Halk, örneğin 1860 Mayısındaki Dublin mitingine,

İrlandalılara özgü sıcakkanlılıkla katıldı. Bu hareketin sonucu olarak, Wexford, Kilkenny, Clonmel, Waterford ve başka yerlerde, yalnızca gündüz çalışma, başa-nyla sağlandı. "Fırın işçilerinin şikayetlerinin çok fazla olduğu Limerick'te,

[84] *l.c,* s. lxxi.

[85] George Read, *The History ofBaking,* London 1848, s. 16.

[86] *Report (First) ete, Evidence,* "Tam fiyatlı" fırıncı Cheesemanın tanıklığı, s. 108.

[87] George Read, l.c, 17. yüzyılın sonunda ve 18. yüzyılın başında, akla gelebilecek her türlü işkoluna sızan aracılar (agents) "kamunun huzurunu kaçıran" kimseler olarak kötüleniyordu. Böylece, Somerset eyaleti sulh yargıçlarının üç aylık toplantısında Büyük Jüri, Avam Kamarasına sunulmak üzere bir öneri kaleme aldı ve bu öneride diğer şeyler yanında şöyle deniyordu: "Blackvvell Hall'deki bu aracılar kamunun huzurunu kaçırmaktadırlar, kumaş ticaretine zarar vermektedirler ve bir bela olmaları nedeniyle ezilmeleri yerinde olur." *The* Case *of our English Wool* ete, London 1685, s. 6, 7.

[88] First Report ete, s. viii.

bu hareket, fınn sahiplerinin ve özellikle ekmek fabrikası sahiplerinin karşı koymaları ile yenilgiye uğradı. Limerick örneği, Ennis ve Tipperary' de gerilemelere yolaçtı. Kırgınlıkların en şiddetli bir şekilde ortaya döküldüğü Cork'ta, patronlar, işçilerin işlerine son verme yetkilerini kullanarak hareketi yenilgiye uğrattılar. Dublin' de, fırın sahipleri, harekete karşı en kararlı tutumlarını takındılar ve harekete elebaşılık edenleri iyice yıldıra-rak, isteklerine aykırı olarak, pazar çalışmalanna ve gece işine zorla razı ettiler."[89]

İrlanda'da tepeden tırnağa silahlanmış ve genel olarak bu gücünü göstermesini bilen İngiliz hükümetinin bu komitesi, Dublin, Limerick, Cork ve başka yerlerdeki yolagelmez fırın sahiplerine, acıklı ama yumuşak bir ihtarla yetindi: "Komite, çalışma saatlerinin, doğal yasalarla sınırlı olduğuna ve karşılığında ceza görülmeden bunun ihlal edilemeyeceğine inanmaktadır. Fınn sahipleri, işçilerini, işlerinden atılma korkusu içine sokarak, dinsel ve manevi inançlannı sarsmaya, ülkenin yasalarını saymamaya, halkoyunu hesaba katmamaya" (bütün bunlarla pazar günü çalışma kastediliyor) "zorluyorlar ve, işçi ile patron arasında kötü duygular körükleniyor, ... ve din, ahlak ve toplumsal düzen için tehlikeli örnekler yaratılıyor. ... Komite, günde 12 saati geçen devamlı çalışmanın, işçinin aile ve özel yaşamını zedeleyeceğine, ahlaki [sayfa 266] bakımdan felaketli sonuçlara yolaçacağına, ve her insanın evine müdahale ederek evlat, kardeş, koca ve baba olarak aile ödevlerini yerine getirmesine engel olacağına inanmaktadır. 12 saatin ötesinde çalışma, işçinin sağlığını tehlikeye atma eğilimini taşır ve böylece zamanından önce kocamaya ve ölüme yolaçarak, aile reisinin bakım ve desteğinin en fazla gerekli olduğu anda, bundan yoksun bırakmakla işçi ailelerine büyük zararlar verir."[90]

Biz, buraya kadar, yalnız İrlanda'yı ele aldık. Kanalın öteki yakasında, İskoçya'da, tanm işçileri, çift sürücüler, en dayanılmaz iklim koşulları altında, 13-14 saatlik işgününe, pazar günleri ek 4 saate (sabatar-yanlann* bu ülkesinde)[91] karşı protestoda bulunurken, tam o sırada, üç demiryolu işçisi Londra'da jürinin karşısına çıkartılmış bulunuyorlardı: bir bekçi, bir makinist ve bir hareket memuru. Büyük bir tren kazası,

[89] Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861.

[90] *l.c.*

[91] Tarım işçilerinin, Edinburg yakınlarında Lassvvade'de, 5 Ocak 1866'da yaptıkları açık toplantı. (Bkz: Workman's Advocate, 13 Ocak 1866.) 1865'ten beri tarım işçileri arasında önce İskoçya'da bir sendika kurulması tarihsel bir olaydır. İngiltere'nin en çok ezilen tarım bölgelerinden birisi olan Buckinghamshire'da işçiler haftalık ücretlerinin 9-10 şilinden 12 şiline yükseltilmesi için 1867 Martında büyük bir grev yaptılar. (Yukardaki satırlardan da anlaşılacağı gibi, İngiliz tarım proletaryasının hereketi, 1830'dan sonraki şiddet belirtilerinin bastırılmasından ve özellikle yeni Yoksullar Yasasının uygulanmasından beri tamamen ezilmiş ve altmişlarda tekrar canlanarak, ensonu 1872'de çığır açıcı duruma ulaşmıştır. Bu konuya ve İngiliz tarım işçilerinin durumu konusunda 1867'den beri yayınlanan Mavi kitaplara, ikinci ciltte tekrar döneceğim. - *Üçüncü Almanca baskıya ek.)*

* Sabataryan, cumartesi ya da pazar gününü kutsal kabul eden kimse. -ç.

yüzlerce yolcuyu öbür dünyaya göndermişti. Bu memurlann ihmali, felaketin nedeniydi. Sanıkların üçü de tek bir ses gibi jüriye, on-oniki yıl önce görevlerinin günde yalnız sekiz saat olduğunu söylüyorlar. Son beş-altı yılda, bu, basamak basamak 14, 18 ve 20 saate çıkıyor, ve özellikle tatile gidenlerin şiddetli baskılan altında, gezi trenleri zamanında, çalışmaları çoğu zaman hiç aralıksız. 40-50 saat sürüyor. Bunların üçü de sıradan insanoğlu, Tepegöz falan değiller. Bir noktada emek-güçleri tükeniyor. Uyuşukluk bastınyor. Kafaları çalışmaz, gözleri görmez oluyor. Tamamen "saygıdeğer" İngiliz jüri üyeleri, buna, işçileri adam öldürme suçuyla bir üst mahkemeye göndermekle yanıt verdi, ve bu yargıya bağlı nazik bir "ek" ile, demiryollannı işleten kapitalist dev firmaların, bundan böyle, yeteri miktarda emek-gücü satın-almada daha eliaçık olmalarını, ve parasını ödedikleri emek-gücünün tüketiminde daha "ılımlı", daha "fedakâr"' ve daha "tutumlu" olmalarını [sayfa 267] kutsal bir dilek olarak ifade etti.[92]

Her meslekten, her yaştan ve her cinsiyetten, karışık bir işçi kalabalığına, üzerimizde kılıçtan geçirilen ruhlann Ulysses'ın üzerinde bıraktığı izlenimlerden daha çarpıcı etki bırakan topluluğa bakar bakmaz -koltuklarındaki Mavi kitaplan görmesek bile- aşırı-çalışmanın izlerini derhal görürüz; çarpıcı karşıtlık, sermaye karşısında bütün insanlann aynı olduğu yargısını tanıtlayan iki kişiyi örnek olarak alalım: bir kadın şapkacısı ile bir demirciyi.

1863 Haziranının son haftasında, Londra'daki bütün günlük gazeteler "sansasyonel" bir başlık altında bir haber yayınladılar: "Aşın-çalış-manın neden olduğu ölüm." Haber, çok saygıdeğer bir giysi

firmasında çalışan ve Elise tatlı adıyla bir hanımefendi tarafından sömürülen 20 yaşındaki şapkacı Mary Anne Walkley'in ölümü ile ilgiliydi. Sık sık yinelenen o eski öykü,[93] bir kez daha anlatılıyordu. Bu kız, ortalama I6V2 saat, işlerin hızlı gittiği mevsimde ise aralıksız 30 saat çalışıyor, azalan

[92] *Reynolds' Neivspaper,* [21.] Jan. 1866. - Her hafta bu aynı gazete, "Fuarful and fatal accidents" ["Korkunç ve feci kazalar" -ç.], "Appalling tragedies" ["Dehşet verici trajediler" -ç.] vb. gibi "sentational headings" ["sansasyonel başlıklar" -ç.] altında, yeni demiryolu kazalarının uzun bir listesini yayimlıyordu. Bu konuda, North Staffordshire hattında çalışan bir memur şöyle diyordu: "Bir lokomotif makinistinin ve ateşçisinin devamlı tetikte bulunmaması halinde neler olabileceğini herkes bilir. 29-30 saat açık havada ve dinlenmeksizin çalışan bir insandan böyle bir dikkat nasıl beklenebilir? Aşağıda çok sık karşılaşılan bir örnek veriyorum: Bir ateşçi, pazartesi sabahı çok erken sattlerde işe başlıyordu. Günlük çalışma denilen şeyi tamamladığı zaman, 14 saat 50 dakika çalışmış bulunuyordu. Daha çayını içmeden tekrar işbaşına çağrıldı. ... Bu iş bitiminde de işbaşında 14 saat 25 dakika kalmış oluyor ve böylece, aralıksız toplam 29 saat 15 dakika çalışmış bulunuyordu. Haftanın geriye kalan kısmındaki çalışması da şöyleydi: çarşamba, 15 saat; perşembe, 15 saat 35 dakika; cuma, 14 saat 30 dakika; cumartesi, 14 saat 10 dakika; haftalık toplam 88 Saat 40 dakika. Şimdi bayım, bu adamın, bütün bu çalışması için yalnızca 6Vİ günlük ücret aldığı zamanki şaşkınlığını düşününüz. Bir yanlışlık olduğunu sanarak saymana başvurdu ve ... bir günlük çalışmadan ne anlaşıldığını sordu. Yük katarlarında çalışanlar için 13 saatlik çalışma (yani haftada 78 saat) olduğu karşılığını aldı. Haftada bu 78 saatin üzerindeki çalışlasının karşılığını istedi, ama vermediler. Gene de, en sonunda kendisine bir çeyrek daha (yani 10 peni) verebileceklerini söylediler." /. *a. 4"'* February, 1866.

[93] Bkz: F. Engels, *La.* s. 253. 254.

emek-gücü, arasıra, likör, şarap ya da kahve ile takviye ediliyordu. Şimdi ise mevsimin en hızlı zamanıydı. Yeni ithal edilmiş Gal Prensesi onuruna verilecek baloda soylu hanımlann giyecekleri süslüpüslü tuvaletlerin gözaçıp kapayana kadar hazırlanması gerekiyordu. Mary Anne Walk-ley, 60 kızla birlikte hiç aralıksız 26!/2 saat çalışmıştı; 30 kız bir odada oturmuşlardı ve odanın havası ancak bunların [sayfa 268] V_3'ine yetecek kadardı. Gece, yatak odasının tahtalarla bölünmüş havasız bölmelerinde ikişer ikişer yatıyorlardı.[94] Ve bu da, Londra'nın en iyi modaeviydi. Mary Anne Walkley, cuma günü hastalandı ve elindeki işi bitiremediği için Madam Elise'yi şaşkın bırakıp pazar günü öldü. Ancak ölümünden sonra çağrılan Dr. Bay Keys, jüri önünde dosdoğru tanıklık etti ve şunlan söyledi: "Mary Anne Walkley, çok kalabalık bir odada uzun saatler çalışması ve çok küçük ve havasız bir yatak odasında bulunması nedeniyle ölmüştür." Doktora iyi bir nezaket dersi vermiş olmak için jüri ka-rannı şöyle açıkladı:

"Müteveffa inme sonucu ölmüştür, ama kalabalık bir odada aşırı-çalışmasının ölümünü çabuklaştırdığı kaygısını veren nedenler de vardır, vb." "Bizim beyaz kölelerimiz" diye feryat ediyordu Cobden ile Bright'in serbest ticaret organı *Morning Star,* "Bizim beyaz kölelerimiz, mezara girene kadar didinip dururlar ve çoğu zaman sessizce eriyip, ölür giderler."[95] [sayfa269]

[94] Sağlık Müdürlüğü hekimlerinden Dr. Letheby şu açıklamayı yapıyor: "Yetişkin bir insan için gerekli asgari hava miktarı, yatak odası için 300, oturma odası için 500 *foot* küptür." Londra hastanelerinden birinde başhekimlik yapan Dr. Richardson ise şöyle diyor: "Şapkacılar, terziler ve dikimevlerinde çlışanlar da dahil bütün dikiş işçisi kadınlar için üç büyük felaket var: aşırı-çalışma, hava yetersizliği ve, ya besin azlığı ya da hazımsızlık. ... Dikiş işi, aslında ... kadınlara, erkeklere göre, çok daha fazla uygun bir iştir. Ama mesleğin zararlı yanları, özellikle başkentte, bu mesleğin yirmialtı kadar kapitalistin tekelinde olması ve bunların, sermayenin verdiği kolaylıklardan yararlanarak, emekten zorla daha fazla tasarrufta bulunmaya kalkışmalarıdır. Bu güç, işçi kadınlardan oluşan bütün sınıfı kucaklamaktadır. Eğer bir terzi kadın, küçük bir müşteri çevresi edinse, rekabet, bunu, evinde, işleri yürütebilmesi için ölesiye çalışmaya zorladığı gibi, bu aynı aşırı-çalışmayı, yanında çalıştırdıklarına da yüklemek zorunda bırakır. Eğer bu işi beceremezse ya da bağımsız olarak çalışmayı yürütemeyecek duruma düşerse, büyük bir kuruluşa katılmak zorunda kalır, burada iş daha az olmamakla birlikte, hiç değilse ücreti güvencelidir. Böylece tam bir köle haline gelerek, toplumdaki değişikliklerle oradan oraya sürüklenir. Bazan evde tek bir odanın içinde, 24 saatin 15, 16 ve hatta 18 saatini dayanılması güç bir hava içersinde geçirir; yediği yemek iyi olsa bile, temiz hava yokluğundan dolayı sindirilemez. Tamamıyla kötü havanın yaşattığı verem mikrobu, bu kurbanlar üzerinde beslenir." Dr. Richardson, "Works and Over-Work", *Social Science Reviev,* 18* Juli, 1863.

[95] *Morning Star,* 23rd June, 1863. *The Times,* Amerikalı köle sahipleri Bright ve diğerlerine karşı savunmak için bu durumdan yararlanmıştı; liderlerden birisi 2 Temmuz 1863 günlü sayısında şöyle diyordu: "Çoğumuzun düşüncesi şudur ki, biz, genç kadınlarımızı, zorlama aracı olarak kamçı şakırtısı altında değil de, açlığın zulmü altında öldürmeye çalışırken, doğuştan köle sahibi olan ve hiç değilse kölelerini iyi besleyen, daha az çalıştıran ailelere böylesine şiddetle saldırmaya hakkımız yoktur." Tori organı olan *Standard* gazetesi de, aynı şekilde rahip Nevvman Hall'u ayıplıyordu: "Köle sahiplerini aforoz ediyor, ama Londralı otobüs şoförleri ile biletçilerini bir köpek ücreti ile hiç acımadan günde 16 saat çalıştıran sayın kişilerle birlikte dua etmektedir." Daha 1850 yılında kendisi için, *"Zum Teufel ist der Genius, der Kultus ist geblieben"* ["Dehanın canı cehennemde, ama yarattığı efsane hâlâ yaşıyor" -ç.] Rheinische Zeitung, Mayıs 1860 -Ed.] diye yazdığım* Thomas Cariyle da, ensonu kehanette bulundu. Çağdaş tarihin tek büyük olayı Amerikan iç savaşını, kısa bir benzetmeyle şu düzeye indirgedi: Kuzeyli Peter, vargücüyle.

"Ölesiye çalışma yalnız terzi atölyelerinde değil, başka binlerce yerde her gün olagelmekte; 'işlerin iyi gittiği' hemen her yerde de diyebilirim. ... Örnek olarak demirciyi alalım. Ozanlann dedikleri doğruysa, demirciden canlı, daha keyifli insan bulunmazmış; sabah erkenden kalkar, gün doğmadan kıvılcımlar saçmaya başlar; yemesi, içmesi, uyuması bile başkasına benzemez. Normal çalışsa, gerçekten de, fizik yönünden en iyi durumda olan insanlardan biri sayılır. Ama. biz, onun ardına takılıp, kente ya da kasabaya inelim, bu güçlü adam üzerinde işin ezici ağırlığını ve ülkedeki ölüm oranındaki yerini görelim. Marylebo-ne'da demircilerin yıllık ölüm oranı binde 31'dir, ve bu oran ülkede toplam erkek ölüm oranından binde 11 daha yüksektir. İnsan uğraşının neredeyse içgüdüsel bir kolu olan bu meslek, çalışma alanı olarak hiç de kötü bir yanı olmadığı halde, sırf aşırı-çalışma yüzünden, insanı yiyip bitiren bir iş halini alıyor. Her gün şu kadar sayıda çekiç sallayabilir, şu kadar adım atabilir, şu kadar nefes alabilir, şu kadar iş yapabilir, ve diyelim ortalama elli yıl yaşayabilir; ama, şu kadar fazla çekiç sallamaya, nefes almaya, adım atmaya ve yaşamını dörtte-biri kadar fazla harcamaya zorlanır. Bu çabayı gösterir, sonuçta belli zamanda dörtte-biri kadar fazla iş çıkartır, ama 50 yerine de 37 yaşında ölür."[96]

DÖRDÜNCÜ KESİM. - GÜNDÜZ VE GECE İŞİ. VARDİYA SİSTEMİ

Değişmeyen sermaye, üretim araçları, artı-değer üretilmesi açısından düşünüldüğünde, yalnızca, emeği, ve emeğin her damlası ile birlikte, onunla orantılı miktarda artı-emeği emmek için vardır. Bunu

yapamadığı sürece, onların varlığı kapitalistin nispi bir kaybına neden olur, çünkü, böyle âtıl yattıkları sürece, yararsız bir sermaye yatırımını temsil ederler. Bu sermayenin kullanılmasının sekteye uğraması, işin yeniden başlaması için ek bir harcamayı [sayfa 270] zorunlu kılar kılmaz, bu kayıp, somut ve mutlak hale gelir. Emek-gücünün, doğal günün sınırları ötesinde, geceye geçecek şekilde uzatılması, yalnızca, geçici bir etki yapar. Böylece ancak vampirin, emeğin canlı kanına olan susuzluğu azıcık giderilmiş olur. İşte bunun için, günün 24 saati boyunca, emeğe elkonulması, kapitalist üretimin kaçınılmaz eğilimidir. Ne var ki, aynı bireysel emek-gücünü, hem gece, hem de gündüz devamlı olarak sömürmek maddi olarak olanaksız olduğuna göre, bu maddi engelin

Güneyli Paul'un kafasını kırmak ister, çünkü, Kuzeyli Peter, işçisini günlüğüne kiralar, Güneyli Paul ise yaşam boyunca. *(Macmillan's Magazine,* Illias Americane in nüce, Ağustos, 1863.) Böylece, sonunda, yapmacık tori duygudaşlığı, kent işçileri için -kır işçileri için asla değil-başladı. Bütün bunların sonucu - Kölelik!

* Marx, Thomas Carlyle'in kitabı Latter-Day Pamphlets hakkındaki eleştirisini kastediyor. Bkz: Marx-Engels, *Werke,* Band 7, s. 255-265. -Ed.

[96] Dr. Richardson, *l.c,* [s. 476 vd.].

üstesinden gelmek için, gündüz emek-gücü tükenen işçilerle, gece tükenenler arasında bir nöbetleşme gereklidir. Bu nöbetleşme çeşitli şekillerde olabilir; örneğin işçilerin bir kısmı bir hafta gündüz, ertesi hafta gece içinde çalıştınlırlar. Bu vardiya sisteminin, iki grup işçinin böyle nöbetleşe çalışmasının, İngiliz pamuklu sanayiinin en hızlı gençlik döneminde geniş ölçüde uygulandığı, ve bugün de, diğerleri yanında, Moskova bölgesindeki pamuk ipliği sanayiinde hâlâ uygulanmakta olduğu çok iyi bilinmektedir. Bu 24 saatlik üretim süreci, bugün de, bir sistem olarak, Büyük Britanya'da hâlâ "serbest" olan birçok sanayi kollarında, Gal ve İskoçya'daki yüksek fırınlarda, demir fabrikalarında, levha ve saç fabrikalarında ve diğer madeni eşya tesislerinde uygulanır. Buralarda emek-zamanı, altı işgününün 24'er saati dışında, pazar gününün 24 saatinin büyük bir kısmını da içine alır. İşçiler, erkek ve kadın yetişkinlerden ve her iki cinsiyetten çocuklardan oluşmuştur. Çocuklarla gençlerin yaşlan, 8 ile (bazan 6 olabilir) 18 yaş arasında değişen bütün kademeleri içerir.[97]

Bazı sanayi kollarında kızlar ve kadınlar geceleri erkeklerle birara-da çalışıyorlardı.[98]

Gece işinin genellikle yıpratıcı etkileri bir yana,[99] üretim [sayfa 2711 sürecinin aralıksız olarak 24 saat sürmesi, normal işgününün sınırlarının aşılması için çok uygun olanaklar sağlamaktadır; örneğin, aslında çok yorucu olan adı geçen sanayi kollannda, resmi işgünü her işçi için gündüz ya da gece genellikle 12 saat demektir. Ama bu sınırı aşan aşın-çalışma, birçok durumda, İngiliz resmi raporlannın diliyle, "gerçekten

[97] Children's Employment Commission. *Third Report,* London 1864, s. iv, v, vi.

[98] "Hem Staffordshire ve hem de South Wales'de genç kızlarla kadınlar, kömür ocaklarında ve kokkömürü yığınlarında gece-gündüz çalışırlar. Bu uygulama, Parlamentoya sunulan raporlarda, büyük ve yaygın kötülüklerin kaynağı olarak sık sık belirtilmiştir. Erkeklerle birlikte çalışan, giyimleri onlardan pek de farklı olmayan, kir-pas içindeki bu kadınlar, kadınlığa yakışmayan bu işin doğal sonucu olarak kendilerine olan saygılarını yitirirler ve kişilikleri yozlaşır." *(l.c,* 194, s. xxiv. Bkz: *Fourth Report* (1865), 6, s. xxvi.) Cam fabrikalarında da durum aynıdır.

[99] Gece işinde çocuk çalıştiran bir çelik fabrikatörü şöyle demişti: "Gece işinde çalışan çocukların gündüzleri uyuyup gereği gibi dinlenmek yerine sağda-solda dolaşacakları doğal bir şeydir." *(l.c,* Fourth Report, n° 63, s. xiii.) Vücudun bakımı ,ve gelişmesi için güneş ışığının önemi konusunda bir hekim şöyle yazıyor: "Güneş ışığı vücut dokuları üzerinde, bunları sertleştirici ve esnekliklerini koruyucu bir etki yapar. Yeterli miktarda güne İşığından yoksun bırakılan hayvanların kasları gevşer ve esnekliğini yitirir, uyarım yetersizliği yüzünden sinir sistemi gücünü kaybeder ve her türlü gelişme eksik kalır. ... Çocuklarda ise, gündüzleri devamlı bol aydınlık ve günün bir kısmında doğrudan güneş ışığı sağlık için son derece önemlidir. Işık, temiz kanın oluşmasına yardımcı olduğu gibi, vücutta liflerin sertleşmesini de sağlar. Görme organları üzerinde uyarıcı etki yapar ve böylece beynin çeşitli işlevlerinin faaliyetini artirir. *{The Seven Sources of] Health* (1864) adlı yapıtın yazarı ve Worcester Genel Hastanesi başhekimi Dr. W. Strange, yukardaki satırlardan başka, komisyon üyesi Mr. White'a yazdığı bir mektupta şöyle diyor: "Daha önce Lancashire'da çalıştığım sırada, gece işinin çocuklar üzerindeki etkilerini gözlemleme fırsatı bulmuştum ve bazı işverenlerin öne sürmekten hoşlandıkları iddiaların tersine, gece işinin bu çocuklarin sağlıkları üzerinde kısa zamanda çok kötü etkileri görüldüğünü hiç duraksamadan söyleyebilirim." *(l.c,* Fourth Report, 284, s. 55.) Bu gibi sorunların ciddi tartışmalara konu olması, kapitalist üretimin, kapitalistler ile reto/ner'lerinin [hizmetlilerinin, -ç] beyinsel işlevleri üzerinde nasıl bir etki yaptığını açıkça gösteriyor.

korkunçtur."[100]

Rapor şöyle devam ediyor: "Aşağıdaki bölümlerde anlatılan işlerin 9 ile 12 yaşlarındaki çocuklar tarafından yapıldığını anladıktan sonra, ana-babalarla işverenlerin, ellerindeki gücü bu kadar kötüye kullanmalarına artık bir son verilmesi zamanının geldiği sonucuna vanlmaması mümkün değildir."[101]

"Çocukların olağan zamanlarda olduğu gibi sıkı zamanlarda da gece ve gündüz çalıştırılması, bunların sık sık aşın-çalıştınlmalarına ister istemez yolaçmaktadır. Bu saatler, bazan yalnız düpedüz zulüm değil, çocuklar için inanılmayacak derecede uzundur. Bu durum karşısında çocuklann bazılarının sık sık işe gelmedikleri görülüyor. Bu gibi durumlarda bunlann yerini öteki vardiyada çalışan çocuklar alıyor. Büyük bir saç fabrikası yöneticisine, işe gelmeyen çocukların yerlerinin nasıl doldurulduğunu sorduğum zaman, aldığım yanıt, bu sistemin herkesçe bilindiğini açıkça gösteriyordu: 'Affedersiniz ama efendim, bunu benim kadar sizde biliyorsunuz'; böylece gerçeği aynen kabul ediyordu."[102]

"Normal çalışma saatlerinin sabah 6'dan akşam 5',/2'a kadar devam ettiği bir saç levha fabrikasında, bir çocuk, haftanın dört gecesi en az akşam 81/2'ye kadar çalıştı ve ... bu böyle altı ay sürdü. 9 yaşında diğer bir çocuk bazan 12 saatlik ardarda üç vardiya çalışmış ve 10 yaşına geldiğinde aralıksız iki gün iki gece [sayfa 272] çalışmıştı" "Şimdi 10 yaşında olan" bir üçüncüsü.....sabah 6'dan gece 12'ye kadar üstüste üç gece çalışmış, diğer geceler 9'a kadar, çalışmıştı." "Şimdi 13'ünde olan bir başkası, toplam bir hafta, akşam

6'dan ertesi gün öğleyin 12'ye kadar çalıştığı gibi bazı zamanlarda da üç vardiya işe devam etmiş, yani pazartesi sabahı başlayıp salı gecesine kadar aralıksız çalışmıştı." "Şimdi 12'sinde olan bir başkası Stavely'deki bir dökümhanede tam bir hafta sabah altıdan gece onikiye kadar çalışmış ve işe devam edemez hale gelmiş." "Dokuz yaşındaki George Allinsworth, geçen cuma, kilerde çalışmak için buraya geldi; ancak ertesi sabah 3'te işe başlayacağımız için bütün gece burada bekledi. Beş mil uzakta oturuyordu. Ocağın yanında yere yattım, altıma önlüğümü yaydım, üzerime ceketimi aldım. Diğer iki gün sabah 6'da buradaydım. Aman! Burası çok sıcak. Buraya gelmeden önce, köyde bir yıla yakın gene böyle bir işte çalıştım. Orada da, cumartesi sabahı üçte başlardım, ama ev yakındı, gider evde uyurdum. Diğer günler sabah altıda başlıyordum, gece 6'ya, 7'ye kadar çalışıyordum." V.b..[103] [sayfa273]

[100] /.c, 57. s. xii.

[101] *l.c,* Fourth Report (1865), 58, s. xii.

[102] *l.c.*

[103] *l.c,* s. xiii. Bu "emek-güçlerinin" kültür derecesi, komisyon üyelerinden birisi ile yapılan aşağıdaki konuşmadaki gibi olması gerekir: Jeremiah Haynes, yaşı 12 "Dört kere dört 8 eder; 4 tane dört 16 eder. Kral bütün para ve altınların sahibi olan kimsedir. Bizim bir kralımız var, (kraliçemiz var diyorlar) adı Prenses Alexandra'dır. Onun, krelişenin oğluyla evli olduğunu söylüyorlar. Kraliçenin oğlu Prenses Alexandra'dır. Prenses bir erkektir." - William Turner, yaşı

Şimdi de, sermayenin, bu 24 saatlik sistemi nasıl gördüğünü dinleyelim. Bu sistemin aşırı biçimleri, işgününün, "zalimce ve inanılmaz ölçülerde" uzatılması suçlaması, doğal olarak sessizlikle geçiştirilmiş. Sermaye, sistemden yalnızca, normal "biçimi" içinde sözetmekte.

Aralarında yalnız yüzde-onu 18 yaşın altında olan ve 18'in altında olanların da yalnız 20'sinin gece vardiyasında çalıştığı 600 ile 700 kişiyi çalıştıran çelik fabrikatörleri Naylor ile Vickers beyefendiler şunları anlatıyorlar: "Çocuklann sıcaktan yana bir sıkıntıları yoktur; sıcaklık olsa olsa 86° ila 90°.... Demirhane ile saç fabrikalannda işçiler , vardiya ile ge-ce-gündüz çalışırlar, ama işin geri kalan kısmı hepsi de gündüz işi, yani sabah 6 ile akşam 6 arası çalışması. Dökümhanede çalışma saatleri 12'den 12'ye. İşçilerin bazılan daima gece çalışır; gece-gündüz çalışması diye nöbet yoktur.... Biz, sürekli olarak, gece çalışanlarla gündüz çalışanların sağlık yönünden aralarında bir fark olduğunu görmüyoruz, ve eğer değişiklik olmasa da işçiler hep aynı zamanda dinlenseler belki de daha iyi uyuyabilirler.... 18 yaşının altında 20 kadar çocuk gece vardiyasında çalışıyor.... 18 yaşından küçük çocuklar gece çalışmasa bu sonucu alamayız. Üretim maliyetinin artmasından şikayetler başlar.... Her işkolunda usta işçi bulmak zor, ama istediğiniz kadar çocuk bulabilirsiniz.... Bizim çalıştırdığımız çocuklarla ilgili yönetmelik (gece işi konusundaki sınırlamalar) bizim için pek önemli değildir."[104]

12: "İngiltere'de yaşamıyorum. Sanırım orasi bir ülke, ama daha önce bilmiyordum." - John Morris, yaşı 14: "Tanrının dünyayı yaptığını söylediklerini işittim; bir kişi dışında bütün insanlar boğulmuş; bir de küçük bir kuş kalmış." - William Smith, yaşı 15: "Tanrı erkeği yaptı, erkek de kadını." - Edvvard Taylor, yaşı 15: "Londra'yı bilmiyorum." - Henry Matthevvman, yaşı 17. "Kiliseye gittim, ama son zamanlarda uğramadım. Dua ettiklerinden birisinin adı Hazreti Isa, ama ötekileri bilmem ve onun da ne olduğunu bilmiyorum. Onu öldürmediler, o da herkes gibi öldü. Bazı bakımlardan öteki insanlara benzemezdi, çünkü o dindardı, başkaları değil." *(J.c,* 74, s. xv.) "Şeytan iyi bir kimsedir. Nerede yaşadığını bilmiyorum." "İsa kötü bir insandır." "Bu küçük kız (10 yaşında) Gorf'ı (Tanrıyı), *dog* (köpek) gibi yazdı." *(Ch. Employment Comm., V. Report,* 1866, s. 55, n° 278.) Madeni eşya sanayiindeki sistem, aynen kağıt sanayiinde de görülür. Kağıdın makineyle yapıldığı kağıt fabrikalarında gece işi, paçavra ayıklanması dışında, bütün işlemler için kuraldır. Bazı durumlarda, gece işi, vardiyalar halinde, genellikle pazar gecesinden gelecek cumartesi gece yarısına kadar bütün hafta durmadan devam eder. Gündüz vardiyasındakiler haftada 5 gün 12 saat ve 1 gün 18 saat çalışırlar, gece vardiyasındakiler, 5 gece 12 Saat ve 1 gece 6 Saat çalışırlar. Diğer bazı durumlarda, her vardiya, günaşırı 24 saat çalışır, vardiyalardan birisi pazartesi 6 saat, cumartesi 18 saat olmak üzere 24 saati doldurur. Bazı durumlarda bir ara sistem uygulanır ve makineyle kağıt yapım işinde çalışan herkes, haftanın her günü, 15-16 saat çalışır. Komisyon üyesi Lord, bu sistem için şöyle diyor: "Hem 12 ve hem de 24 saatlik vardiya sistemlerinin her ikisi de bütün kötülükleri içinde toplar gibidir." 13 yaşından küçük çocuklar, 18 yaşın altında gençler ve kadınlar, bu gece sisteminde çalışırlar. 12 saatlik sistemle çalışanlar, yerlerini alacak olanların o gün işe gelmemeleri nedeniyle, bazan 24 saat çalışmak zorunda kalırlar. Eldeki kanıtlar, oğlanlar ile kızların çoğu zaman fazla mesai yaptıklarını ve bunun sık sık hiç durmaksızın 24 ve hatta 36 saate kadar uzadığını göstermektedir. Devamlı ve hiç değişiklik göstermeyen parlatma işinde, 12 yaşındaki kızların, "yemekler için 2 ya da en fazla 3 kez yarımşar saatlik paydos dışında herhangi düzenli bir dinlenme ya da duraklama olmaksızın" günde 14 saat üzerinden tam bir ay çalıştıkları görülmüştür. Düzenli gece işinin tamamen bırakıldığı bazı fabrikalarda "ve çoğu zaman en pis, en sıcak ve en cansıkıcı şekilde monoton işlerde" aşırı çalıştırma korkunç derecelere ulaşmaktadır. ." *(Ch. Employment Comm., IV. Report,* 1865, s. xxxvii, ve xxxix.)

[104] *Fourth Report, ete,* 1865, 79, s. xvi

3.000 kadar erkek ve çocuk çalıştıran, demir ve ağır çelik gibi işlerin bir kısmı gece ve gündüz vardiyası ile devam eden, John Brown ve Ortaklan firmasından Bay J. Ellis, "ağır çelik işlerinde, iki erkeğe karşılık bir ya da iki tane çocuk çalıştınyoruz" diyor. Firmalarında, yaşı 18'in altında 500'e yakın çocuk çalışıyor, bunların V_3'i, yani 170 kadan, 13 yaşının altında. Önerilen yasa değişikliği konusunda Bay Ellis şöyle diyor: "18 yaşından [sayfa 274] küçüklerin, 24 saatte 12 saatten fazla çalışmamalannın istenmesine herhangi bir itiraz olacağını sanmıyorum. Ama gece işinde çalışacaklar için 12 yaşın üzerinde bir sınır çizilebileceğini biz düşünmüyoruz. Geceleri çocuk çalıştırmamıza izin verilmemektense, ya da hatta 14 yaşından küçük çocuklar, çalıştırmamızın önlenmesi daha yerinde olur. Gündüz vardiyasında çalışan çocuklann gece vardiyasında da çalışmalan gerekir, çünkü gece vardiyasında yalnız erkekler çalışamaz; bu, onların sağlıklarını mahveder. Bununla birlikte, her hafta değişirse gece çalışmasının zararlı olacağını sanmıyoruz. (Buna karşılık Naylor ile Vickers

beyefendiler, işlerinin çıkan yönünden, gece çalışmasında bu gibi nöbetleşmenin, sürekli gece çalışmasından daha zararlı olabileceği düşüncesinde idiler.) Biz, gece çalışanlann da, yalnızca gündüz çalışanlar kadar sağlıklı olduklannı görüyoruz. 18'inden küçük çocuklann, gece çalıştınlmasına izin verilmemesine itirazımız, israfların artması nedenine dayanabilir, zaten tek neden budur:" (Ne de kurnazca bir bönlük!) "Bu artışın, işin başarıyla yürümesi yönünden, kaldırılamayacak kadar büyük olacağı kanısındayız." (Ne tatlı dilli düzmece!) "Burada, emek zaten kıt, böyle bir düzen konursa daha da kıtlaşır." (Yani, Ellis Brown ve Ortaklan, işgücüne tam değerini ödemek gibi feci bir duruma düşebilirler.)[105]

Cammel ve Ortakları, "Cyclops Çelik ve Demir Şirketi", yukarda sözü edilen John Brown ve Ortaklan gibi büyük bir firma. Şirketin müdürü, Hükümet Komiseri White'a ifadesini yazılı olarak vermiştir. İfadesi, gözden geçirmesi için kendisine verilince, nedense müsveddeyi yoketmeyi uygun bulmuştur. Ne var ki, Bay White'ın belleği çok kuvvetli, Cyclops ve Ortakları için çocuklarla delikanlıların gece çalışmalarının yasaklanmasının, "olanaksız ve işlerin durdurulmasıyla aynı anlama gelen bir hareket olduğunu" gayet iyi anımsıyordu. Oysa firmalarında, 18 yaşının altındaki çocuk oranı %6'dan biraz fazla, 13 yaşından küçük olanlar ise yalnızca %1 kadardı.[106]

Attercliffe'deki, Sanderson ve kardeşleri demir-çelik ve saç levha fabrikasından Bay E. F. Sanderson aynı konuda şöyle diyor: "18 yaşından küçük çocukların gece çalışmalan önlenmekle büyük güçlükler doğacak. Bunlann başlıcası, çocuk yerine erkek [sayfa 275] çalıştırmakla mas-raflann artması olacak. Bunun ne kadar olacağını söyleyemem ama,

[105] /.c, 80, s. xvi [106] /.c, 82, s. xvii

belki de yapımcıları çelik fiyatlarını yükseltmeye yöneltecek kadar olmayabilir; bu nedenle, yetişkin erkekler bunu yüklenmeyi kabul etmeyeceklerine göre" (amma da tuhaf insanlarmış bunlar da!) "zararı gene biz çekmiş olacağız." Bay Sanderson, çocuklara ne verdiğini bilmiyor, "daha küçük çocuklar belki haftada 4-5 şilin alıyorlardır.. .. Çocukların yaptığı işler için genellikle" ("genellikle" elbette, daima değil) "çocuklann güçleri yetmekte, bu nedenle, uğranılan kaybı karşılamak için, erkeklerin daha büyük olan güçleri bize bir kazanç sağlayamaz, ya da bu, ancak madenin çok ağır olduğu durumlarda sözkonusu olabilir. Büyükler daha az söz dinler olduklan için, yetişkin işçiler emirlerinde çocuk bulunmasını yeğlerler. Ama ayrıca mesleği iyi öğrenmek için çocukların küçük yaşta işe başlamalan gereklidir. Yalnız gündüz işinin çocuklara açık bırakılması bu amacı gerçekleştiremez." Acaba niçin? Çocuklar zanaatı niçin gündüz öğrenmezler acaba? Sizce neden nedir? "Erkekler, bir hafta gece, bir hafta gündüz vardiyasında çalıştıklan için, çocuklardan yarı yarıya ayn düşebilecekler ve bunlardan elde ettikleri kazancın yarısını yitireceklerdir. Bunlann çıraklanna öğrettikleri şeyler, çocuklann çalışmasının bir karşılığı diye kabul edilir, bu nedenle de yetişkinler çocuk emeğini düşük bir fiyatla elde ederler. Her yetişkin erkek, bu fiyatın yansını isteyecektir." Yani öyle anlaşılıyor ki, Bay Sanderson, yetişkin erkeklerin ücretlerinin yansını, çocuklann gece çalışmaları yerine kendi cebinden ödeme durumunda kalacaktır. Sandersonlann kârlan böylece bir ölçüde düşeceğine göre, çocukların gündüz niçin zanaatlarını öğrenemeyeceklerinin San-dersonca bir zihniyetle açıklanışı böylece aydınlığa kavuşmuş oluyor.[107] Buna ek olarak, çocuklann bıraktıkları gece işleri, onların yerine çalışacaklann omuzlarına yüklenecektir ki, onların da bunu taşımaları olanaksızdır. Ortaya çıkacak güçlükler öylesine büyük olacaktır ki, belki de gece işini büsbütün bırakmaları gerekecektir, ve E. F. Sanderson'un dediğine göre, "İşin yürütülmesi yönünden pek de büyük önemi yoktur, ama" - Ama Bay Sanderson'un çelikten başka yapacağı şeyler de var. [sayfa 276] Aslında çelik yapımı, artı-değer yapımı için yalnızca bir bahane. Yüksek fırınlar, haddehaneler vb., binalar, makineler, demir, kömür vb., çeliğe dönüşmekten daha fazla bir şey yapmak zorundadırlar. Bütün bunların burada bulunuş nedenleri, artı-emeği emmek; bu emme işi de, kuşkusuz 24 saatte, 12 saatten daha fazla olur. Ve bunlar, Tanrının ve yasaların bağışlamasıyla, Sandersonlara bir miktar işçinin, günün bütün 24 saatini kapsayan bir emek-zamanı için senet vermişlerdir; ve bunların emeği emme işlevleri kesintiye uğrar uğramaz, sermaye olma özelliklerini yitirecekleri gibi, Sandersonlar için de net bir kayıp oluştururlar. "O zaman, hem bu kadar pahalı makineler zamanın yansında

[107] Bizim düşünen ve usavuran çağımızda, ne kadar kötü ya da çılgınca olursa olsun, her şey için iyi ve yerinde bir neden gösteremeyen bir insan fazla değer taşımaz. Dünyada yanlış yapılan her şey, en iyi nedenlerle yanlış yapılmıştır. (Hegel, *l.c,* s. 249.)

boş kaldıklan için kayba uğranır ve hem de, şimdiki sistemle üretebildiğimiz miktara ulaşmak için, binalar ile fabrikayı iki katına çıkartmamız, yani masrafları iki kat artırmamız gerekir." İyi ama, yalnızca gündüz çalışan, binalan, makineleri, hammaddeleri, geceleri "boş" duran diğer kapitalistlerin yararianmadıklan bir hakkı, bu Sandersonlar niçin ayncalık olarak istemeye kalkışırlar? E. F. Sanderson bu soruya diğer bütün Sandersonlar adına karşılık veriyor: "Yalnızca gündüz çalışan fabrikalarda boş duran makineler nedeniyle bir kayıp olduğu doğrudur. Ama bizim için fınnlann kullanılması ayrıca bir kaybı gerektirir. Eğer yakılmaya devam edilse, boşuna yakıt harcanmış olur"

(yani şimdi işçilerin hayati özlerinin harcanması yerine), "yakılmasa, ateşin yeniden yakılması ve sıcaklık yükselmesi zaman kaybına yolaçar" (oysa, 8 yaşından küçük çocuklann bile uyku zamanlarından verdikleri kayıp, Sanderson kabilesi için emek-zamanı kazancıdır), "ve sıcaklık değişmesi, fınnlar üzerinde aynca olumsuz etki yapar." (Oysa, bu aynı fınnlar, gece-gündüz emek değişiminden hiç etkilenmezler.)[108] [sayfa 277]

BEŞİNCİ KESİM. - NORMAL BİR IŞGUNU İÇİN SAVAŞIM
İŞGÜNÜNÜN UZATILMASI İÇİN 14. YÜZYILIN ORTASINDAN
17. YÜZYILIN SONUNA KADAR ÇIKARTILAN ZORUNLU YASALAR

İşgünü nedir? Sermayenin satınaldığı emek-gücünün günlük

[108] *l.c, Fourth Report,* 1865, s. xvii ve 85. Cam yapımcılarının, ocaklardan çıkan bir miktar ısının, "boşa gideceği" ya da "kaybolacağı" nedeniyle, çocuklara düzenli yemek saatleri verilemeyeceği konusundaki nazik itirazlarına Komiser White şu karşılığı veriyor. Bu karşılık, kapitalistlerin, altınlarını harcarken gösterdikleri "perhiz"den, "nefislerini yoksun bırakmak"tan ve "tutumluluk"tan, oysa insan yaşamı sözkonusu olduğu zaman takındıkları timurlenkvari hovardaca tavırlardan duygulanan Ure'nin, Senior'ün vb. ve onların Rosçher tipi küçük Alman taklitçilerininkine hiç benzemez!. "Bu gibi durumlarda, düzenli yemek paydosları verildiğinde, şimdikinden daha fazla bir ısı kaybına yolaçılabilir, ama halen bütün ülkede, yemeklerini rahatça yiyebilecekleri ve ardından sindirim için dinlenebilecekleri vakitleri olmadığı için yetişme çağındaki çocukların çam yapım yerinde uğradıkları hayati kayıp, parayla ölçülemeyecek kadar büyük olsa gerektir." (/.c, s. xiv.) Ve bu, ilerleme yılı olan 1865'te oluyor! Kaldırma ve taşıma için harcanan güç bir yana, böyle bir çocuk, çam ve kristal yapılan yerlerde, işini yaptığı sırada, her 6 saatte, 15-20 mil yol yürümüş olur! Ve bu çalışma, çoğu zaman, 14-15 saat sürer! Bu çam yapım yerlerinin çoğunda, Moskova iplik fabrikalarında olduğu gibi, 6 saatlik vardiya sistemi yürürlüktedir. "Haftanın çalışmayla geçen kısmında, dinlenmek için elde edilebilecek aralıksız en uzun süre altı saattir ve işe gidip gelirken, yıkanırken, giyinirken, yemek yerken geçen zaman hep bunun içersindedir; dinlenmek için geriye pek az zaman kaldığı gibi, temiz hava almak ve oyun hiç zaman kalmaz; bunun için ancak, böylesine yorucu ve bunaltıcı sıcakta yapılan işten sonra, genç çocuklar için çok gerekli olan uykudan fedakarlık yapmak gerekir. ... Bu kısacık uyku bile, eğer geçeyse, çocuğun kendi kendini uyandırma zorunda olması, gündüz ise gürültü nedeniyle bölünür." Mr. White, bazan bir çocuğun devamlı 36 saat çalıştırıldığını ve bazan da 12 yaşındaki çocukların sabah saat 2'ye kadar çalıştırıldıktan sonra, işyerinde saat 5'e kadar (yalnız 3 saat) uyuduklarını ve tekrar işe koyulduklarını anlatmaktadır. Genel raporun taslağını hazırlayan Tremenheere ile Tufnell, "Gündüz ya da geçe vardiyasında, oğlanların, delikanlıların, kızların ve kadınların çıkardıklan iş miktan, kuşkusuz, olağanüstüdür." (/.c, xliii ve xliv) diyorlar. Bu arada, belki de, bir geçe yarısı, nefsini her şeyden yoksun bırakan Bay Cam-Sermaye, porto şarabı ile kafası dumanlı, kulüpten çıkıp, sallanarak evin yolunu tutar ve ağzında budalaca bir mırıltı gevelemektedir: *"Britons never, never shall be slaves!"* [İngilizler asla. asla köle olmayacaklardır!" -f.]

değerini tüketebileceği zamanın uzunluğu nedir? Emek-gücünün kendisinin yeniden-üretimi için gerekli emek-zamanının ötesinde, işgünü ne kadar uzatılabilir? Bu sorulara sermayenin verdiği karşılıklar görülmüş bulunuyor: İşgünü, 24 saatlik tam günün, emek-gücünün yeniden işe koşulabilmesi için mutlaka gerekli birkaç dinlenme saati çıktıktan sonraki kısmıdır. Bundan da apaçık görülüyor ki, işçi, bütün yaşamı boyunca emek-gücünden başka bir şey değildir; bu nedenle de bütün kullanılabilir zaman, hem doğal yönden hem de yasalarla, sermayenin kendi büyümesine adanmış emek-zamanından ibarettir. Kişinin eğitimi için, fikri gelişimi için, toplumsal faaliyetlerini ve toplumsal ilişkilerini yerine getirmesi için, bedensel ve ussal faaliyetlerini serbestçe kullanması için zaman ve hatta pazar (üstelik sabateryanlar ülkesinde)[109] dinlenme zamanı bile - boş lakırdı! Ama, kör ve önüne [sayfa 278] geçilmez tutkusuyla, artı-değere duyduğu kurt açlığı ile sermaye, işgününün yalnız manevi değil, fiziksel en üst sınırlarını da çiğner geçer. İnsan bedeninin büyümesi, serpilip gelişmesi ve sağlığının devamı için gerekli olan zamanı gaspeder. Temiz hava ile güneş ışığının tüketimi için gerekli olan zamanı bile çalar. Yemek zamanına elkoyarak, elinden geldiğince onu da üretim sürecine katar, böylece, ocağa kömür atılır, makineye yağ verilir gibi, işçiye de, üretim aracıymış gibi, yiyecek verilir. Bedensel gücün yerine gelmesi, derlenip toparlanması, tazelenmesi için gerekli sağlıklı uyku süresi, tamamen tükenmiş bir organizmanın şöyle böyle canlanması için kaçınılmaz birkaç saatlik uyuklamaya indirgenmiştir. İşgününün sınırlannı belirleyen, emek-gücünün normal varlığını sürdürmesi değildir; bu sınırlar, işçinin dinlenme zamanının sınırı ne kadar ezici, zorunlu ve acılı olursa olsun, emek-gücünün günlük mümkün olan en üst düzeyde harcanması ile belirlenir. Emek-gücünün ömrünün uzunluğu sermayeye vız gelir. Onu ilgilendiren tek şey, bir işgünü boyunca akışı sağlayabilecek azami emek-gücüdür. Bu amacına, tıpkı açgözlü bir çiftçinin, toprağın verimliliğini tüketerek ondan elden geldiğince fazla ürün koparması gibi, işçinin yaşamını kısaltarak ulaşır.

Kapitalist üretim tarzı (aslında artı-değer üretimi, artı-emeğin emilmesi), böylece işgününün uzatılmasıyla, insan emek-gücünü, normal,

[109] İngiltere'de, şimdi bile, kırsal bölgelerde, bir işçinin, pazar günü evinin ön bahçesinde çalışmakla, pazar gününün kutsallığını bozduğu için hapse atıldığı görülür. Aynı işçi, bir pazar günü, dinsel nedenlerle de olsa, metal, kağıt ya da cam fabrikasına gitmezse sözleşmeyi bozdu diye cezalandırılır. Geleneğine bağlı Parlamento, eğer sermayenin genişlemesi sırasında olmasa, pazar gününün kutsallığının bozulmasına kulaklarını tıkayıverir. Londra'da balıkçı ve tavukçu dükkanlarında çalışan gündelikçiler, bir muhtıra ile (Ağustos 1863) , işlerinin, haftanın ilk altı gününde, günde ortalama 15 saat, pazar günleri ise 8-10 saat sürdüğünü belirterek, pazar günleri çalışılmamasını istediler. Gene bu muhtıradan, Exeter Hall'un ikiyüzlü aristokratları arasındaki hassas mideli oburların, "pazar çalışmasını" özellikle isteklendirdiklerini öğreniyoruz. *Maddi zevklerine düşkün* bu "kutsal kişiler", hıristiyanlıklarını, başkalarının aşırı-çalışmasına, yoksulluk ve yoksunluğuna, açlığına karşı gösterdikleri alçakgönüllü tahammül ile ortaya koyuyorlar. *Obsequium ventris istis* (işçiler) *perniciosius est.* [Zevke düşkünlük, onlar (işçiler) için çok zararlıdır, -f.]

manevi ve fiziksel gelişme koşullarını ve işlevlerini yozlaştınr. Aynı zamanda, bu emek-gücünün, zamanından önce tükenmesine ve ölümüne neden olur.[110] Belli bir dönem içersinde emekçinin gerçek yaşam süresini kısaltarak, onun üretim süresini uzatır.

Ama, emek-gücünün değeri, işçinin yeniden-üretimi ya da işçi sınıfının varlığını sürdürmesi için gerekli metalann değerini içerir. Bu durumda, sermayenin ölçüsüz kendini genişletme tutkusunda, işgününün anormal uzatılması, işçinin ömrünü, dolayısıyla emek-gücünün süresini kısaltır; böylece kullanılıp tüketilen güçlerin yerini daha süratli doldurma zorunluluğu ortaya çıkar ve emek-gücünün yeniden-üretimi için gerekli giderler daha büyük olur. [sayfa 279] Bu, makine ne kadar çabuk yıpranırsa, makinenin her gün yeniden üretilmesi gereken değer bölümünün o kadar daha büyük olması gibidir.

Köle sahibi, emekçisini, at satınalır gibi alır. Kölesini kaybederse, bunu yerine koymak için köle pazannda yeniden para harcaması gerekli bir sermayeyi kaybetmiş olur. Ama, "Georgia'nın pirinç tarlaları ya da Missisippi bataklıklan, insan sağlığı için çok tehlikeli olabilir; ne var ki, bu bölgelerin ekilip-biçilmesinin zorunlu kıldığı insan kaybı, Virginia ve Kentucky'nin verimli insan kaynaklanndan yerine konulamayacak kadar büyük değildir. Ekonomik kaygılar, doğal bir sistem içersinde, efendinin çıkan ile kölenin yaşamının sürdürülmesinin özdeşliği derecesinde ona insanca davranılmasının gerekçesi olabilir, ama köle ticareti alıp yürüyünce, gene aynı kaygı, kölenin ölçüsüzce sömürülmesi ve ezilmesinin nedeni haline gelir; çünkü, yeri her zaman dış pazarlardan doldurulabildikten sonra, ömrünün uzunluğu, yaşadığı sürece ondan sağlanacak verimin yanında önemsiz bir konu halini alır. Buna uygun olarak köle ithal eden ülkelerde, en etkin ekonomik yolun, köle sürüsünden mümkün olan en kısa zamanda elden geldiğince fazla emek sızdırılması şeklinde bir kural vardır. Yıllık kârın çoğu zaman çiftliğin tüm sermayesine eşit olduğu tropik alanlarda zenci halkın yaşamı hiç düşünülmeden harcanır. Batı Hint Adalarında yüzyıllardır korkunç servetlere kaynak olan tanm, milyonlarca Afrikalının yaşamını yutan mezar olmuştur. Bugün gelirleri milyonlarla hesaplanan ve çiftlik sahiplerinin prensler gibi yaşadığı Küba'da, köle sınıfının, en korkunç yaşama koşullan, en öldürücü ve bitip tükenmez bir çalışma içinde olduklarını görüyoruz; ve hatta, her yıl, bir bölümü tamamen yokolup gidiyor."[111]

*Mutato nomine de te fabula natratur** Köle ticareti yerine emek-pazannı, Kentucky ile Virginia yerine İrlanda ve İngiltere'nin tarım bölgelerini, İskoçya ve Galler'i, Afrika yerine Almanya'yı koyunuz. Aşınça-

[110] "Daha önceki raporlarımızda birkaç deneyimli fabrikatörün, fazla saatlerin ... kuşkusuz, insanların çalışma gücünün vaktinden önce tükenmesine yolaçtığı şeklindeki açıklamalarını vermiş bulunuyoruz." *Q.c,* 64, s. xıı.)

[111] Cairnes, *The Slave Poıver.* s. 110, 111.

* Bu öyküde, bir başka ad altında, senin sözün ediliyor, -ç.

lışmanın Londra'da fırın işçilerinin saflannı nasıl erittiğini gördük. Gene de Londra'daki emek-pazarı, fırınlarda çalışmak için Almanya ile diğer ülkelerden gelen ölüm adaylan ile her zaman tıklım tıklım doludur. Çömlekçilik, gördüğümüz gibi, en ömür tüketici işkollarından biri. Ama ortalıkta [sayfa 28oı çömlekçi kıtlığı mı var? Modem çömlekçiliği icat eden ve aslında kendisi de sıradan bir işçi olan Josiah Wedgwood, 1785 yılında, Avam Kamarası önünde, bu işkolunda, 15-20 bin kişinin çalıştığını söyledi.[112]1861 yılında Büyük Britanya'da yalnız bu işle ilgili sanayi merkezlerinin nüfusu 101.302 idi. "Pamuklu sanayii kurulalı doksan yıl oluyor. ... İngiltere'de üç kuşak boyunca varolan bu sanayi kolunun bu sürede, fabrika işçilerinin dokuz kuşağını mahvettiğini güvenle söyleyebilirim."[113] Kuşkusuz işlerin kızıştığı bazı dönemlerde, emek-pazannda dikkati çekici boşluklar olmaktadır. Örneğin 1834'te böyleydi. O sırada imalatçılar, hemen, Yoksullar Yasası Komisyonuna, tarım bölgesindeki "fazla-nüfus"un kuzeye gönderilmesini önerdi; açıklamalanna göre, "oradaki fabrikatörler bu fazla-nüfusu emer ve tüketebilirdi."[114] "Yoksulluk Yasası Komisyonunun onayı ile temsilciler atandı. ... Manchester'de bir büro kuruldu, tanm bölgesinde çalışmak isteyen işçilerin listesi gönderildi ve bunlann adlan deftere geçirildi. İmalatçılar bu bürolara giderek istedikleri kişileri seçiyorlar ve 'gerekli görülenlerin' Manchester'e yol-lanmalan için talimat veriyorlardı. Ve bunlar, eşya denkleri gibi etiketlendiler, nehir yollan ya da arabalarla gönderildiler; kimisi de yola yayan koyuluyorlardı, çoğu yollarını yitirmiş, aç-susuz durumda bulunuyordu. Bu sistem düzenli bir ticaret halini aldı. Avam Kamarası buna pek inanmayacaktır, ama ben onlara diyorum ki, bu insan eti trafiği sürüp gitti, ve bunlar, aslında, [Manchester'li] imalatçılara satılıyorlardı, tıpkı, Birleşik Amerika'da pamuk yetiştiricilerine kölelerin satıldıkları gibi. ... 1860'ta 'pamuk ticareti doruğuna ulaştı.'... İmalatçılar gene işçi sıkıntısı çekmeye başladılar.... Gene, 'et ajanlan' adını taktıklan bürolara başvurdular. Bu ajanlar, derhal İngiltere'nin güney vadilerine, Dorsetshire çayırlıklarına, Devonshire tepelerine, Wiltshire'da hayvancılık yapılan yerlere dağıldılar, ama boşuna. Fazla-nüfus, 'emilmiş'ti." *Bury Guardian'm* yazdığına göre, Fransızlarla yapılan sözleşme gereği, "Lancashire rahatça daha 10.000 işçiyi emebilirdi, ve 30.000-40.000 işçiye daha gerek olacaktı." Tarım bölgelerini, "et ajanları ve

yardımcılan" boşu boşuna taradıktan sonra, "Londra'ya bir heyet geldi ve [Yoksullar Yasası [sayfa 28i] Yönetim Kurulu Başkanı Sayın Bay Villiers'den], bazı işevlerinde bulunan yoksul çocuklan Lancashire fabrikalarında çalıştırılmak üzere istekte bulundu."[115]

Deneyimler, kapitaliste, genel olarak sürekli bir nüfus-fazlası bulunduğunu göstermiştir; bu fazlalık, bodur, kısa ömürlü, çabucak birbi-

[112] John Ward, *The Borough of Stoke-upon-Trent,* London 1843. s. 42.
[113] Ferrand'ın Avam Kamarasındaki konuşması, 27 Nisan 1863.
[114] "Bunlar, pamuklu fabrikatörlerinin kullandıkları sözcüklerdi", *l.c.*
[115] *l.c,* Mr. Villiers, bütün iyi niyetine karşın, fabrikatörlerin isteklerini "yasal bakımdan"

rinin yerine geçen, yani olgunlaşmadan dalından kopartılan insan kuşaklarından oluşsa bile, artı-emek emen sermayenin o andaki gereksinmelerine ilişkin bir fazlalıktı.[116] Ve gerçekten de, deneyimler, aklıbaşında bir gözlemciye, kapitalist üretim tarzının, [sayfa 282] tarih açısından daha dün denecek kadar yeni olmasına karşın, insanların hayati güçlerini büyük bir elçabukluğu ile ta kökünden kavradığını gösterdiği gibi, sınai nüfusun yozlaşmasının, ancak köylerden gelen ilkel ve fizik yönden bozulmamış öğelerin sürekli olarak emilmesiyle nasıl geciktiğini ve hatta köy emekçilerinin bile temiz havaya ve aralannda güçlü etkisini sürdüren ve ancak en güçlü olanlann yaşamalanna izin veren doğal seçmeye karşın nasıl yokolmaya başladığını da göstermektedir.[117] Dörtbir yandan çeviren işçi kuşaklarının ıstıraplannı görmezlikten gelmek için böylesine geçerli nedenlere sahip bulunan sermaye, uygulamada da, insan

reddetmek zorundaydı. Gene de bu baylar, amaçlarına, bölgedeki yoksulluk yasası yönetim kurullarının "yumuşakbaşlılıklarından yararlanarak ulaştılar. Fabrika denetmeni, Mr. A. Redgrave, yetim, öksüz ve yoksul çocukların "yasal bakımdan" çırak sayıldıkları sistemin bu kez, "eskisi gibi kötüye kullanılmamakla" birlikte (bu kötüye kullanmalar konusunda bkz: Engels, *l.c),* "İskoç-ya'nın tarım bölgelerinden Lancashire ve Cheshire'a getirilen genç kızlar ve kadınlar bakımından bu sistemin kötüye kullanılması" kuşkusuz sözkonusudur, Bu sistemde, fabrikatör, isevi yöneticileri ile belli bir süre için sözleşme yapar. Çocukları doyurur, giydirir, barındırır ve kendilerine küçük bir harçlık verir, İngiliz pamuklu ticaretinin bolluk yılları arasında, 1860 yılının eşi görülmemiş bir yıl olmasının yanısıra, ücretlerin de olağanüstü yüksek olduğu dikkate alınırsa, Mr. Redgrave'in buraya alınan sözleri çok garip görünür. Çünkü İrlanda'nın nüfusunun azaldığı, İngiltere ve İskoçya'nın tarım bölgelerinden Avustralya ve Amerika'ya eşi görülmemiş göçler olduğu, İngiltere'de bazı tarım bölgelerinde nüfusun, kısmen işçilerin yaşam güçlerinde fiili bir çökme ve kısmen de kullanılabilir nüfusun köle tüccarları marifetiyle dağıtılması sonucu fiilen azalmasıyla birlikte, bu olağanüstü emek talebinin karşılanması da gerekiyordu. Bütün bunlara karşın, Mr. Redgrave şöyle diyor. "Ne var ki, bu tür bir emek, başka çeşit emeğin bulunamaması halinde aranır, çünün bu, yüksek fiyatlı bir emektir. 13 yaşında bir çocuğun olağan ücreti haftada 4 şilin kadardır, ama bu çocuklardan 50 ya da 100 tanesinin barındırılması, giydirilmesi, beslenmesi, bunlara tıbbi bakım sağlanması, gerektiği gibi denetlenmeleri ve ücretlerinin bir yanda biriktirilmesi, haftada adam başına 4 şilinle olacak iş değildir." *(Report of the Insp. of Factories for 30"' April 1860,* s. 27.) Yalnız burada Mr. Redgrave, bize, bir fabrikatörün 50 ya da 100 çocuğun birarada barındırılması, beslenmesi, denetlenmesi işini yapamaması halinde nasıl olup da bir işçinin tek başına çocukları için, haftada dörder şilinlik ücretleriyle bütün bunları becerebildiğini anlatmayı unutuyor. Metinden yanlış bir sonuç çıkartılmasına engel olmak için burada şuna da değinmem gerekiyor ki, İngiliz pamuklu sanayii, emek-zamanını vb. düzene bağlayan 1850 tarihli Fabrika Yasasının kapsamına alındığından beri, İngiltere'de örnek bir sanayi olarak görülmek gerekir. İngiliz pamuklu işçileri, her bakımdan, Kıta Avrupasındaki sefalet içinde bulunan arkadaşlarından daha iyi durumdadır. "Prusyalı fabrika işçileri, İngiliz işçilerine göre haftada en az on saat fazla çalışmaktadırlar ve eğer kendi tezgahı ile kendi evinde çalışıyorsa, bu çalışması, bu ek saatlerle de sınırlı değildir." *(Rep. of the Insp. ofFact,* 31st October, 1855. s. 103.) Yukarda adı geçen fabrika denetmeni Redgrave, 1851 Sanayi Fuarından sonra, fabrikalardaki durumu yerinde inceleme amacıyla Avrupa'ya, özellikle Fransa'ya ve Almanya'ya gitti. Prusyalı işçiler için şöyle diyor: "Alışkın olduğu yalın yaşamı ve pek az konforu sağlayacak kadar bir ücret alıyor ... bu az ücretle geçimini sağlıyor, çok çalışıyor ve oradaki durumu İngiliz işçilerinden daha düşüktür." *(Rep. of the Insp. ofFact,* 31st Oct. 1855, s. 85.)

[116] Aşırı çalıştırılanlar "şaşırtıcı bir hızla ölüyorlar: ama bu yokolanların yeri hemen dolduruluyor ve insanların böyle sık sık değişmesi, sahnede herhangi bir değişiklik yapmıyor". *(England and America,* London 1833, vol. I, s. 55. ByE. G. Wakefield.)
[117] Bkz: *Public Health. Sixth Report* of *the Medical Officer* of *the Privy Council,* Londra'da 1864'te yayımlanmıştır. Bu rapor özellikle tarım işçilerini ele almaktadır. "Sutherland ... genellikle çok gelişmiş bir ilçe olarak gösterilir ... ama ... yakında yapılan bir araştırma, bir zamanların kusursuz ve gözüpek askerleriyle ünlü bölgede bile, halkın, zavallı ve güdük bir soy halinde

soyunun adım adım yozlaşması ve ensonu insanlıktan çıkması olasılığı karşısında da, dünyanın batma olasılığı kadar az ilgilidir. Her borsa oyununda, fırtınanın ergeç kopup her şeyin altüst olacağını herkes bilir, ama gene de hepsi, kendisinin altın yağmuru ile küplerini doldurup onu sağlama aldıktan sonra, dünyanın kendinin değil, komşusunun başına yıkılabileceğini düşünür. *Apres moi le delugel** her kapitalistin bütün kapitalist uluslann sloganıdır. Demek ki, sermaye, toplumun koyduğu zorunluluklar olmaksızın işçinin sağlığına karşı da, yaşayacağı ömrün uzunluğuna karşı da vurdumduymazdır.[118] Maddi ve manevi yozlaşmaya, erken ölüme, aşırı-çalışma işkencesi konusundaki feryatlara şu karşılığı verir: Bizim kârlarımızı artırdığı için bunlara üzülmek mi gerek? Ama işlere bütünü ile bakılırsa, bütün bunlar gerçekten de tek tek kapitalistlerin, iyi ya kötü niyetine bağlı şeyler değildir. Serbest rekabet, kapitalist [sayfa 283] üretimin içinde yatan yasalan, tek tek her kapitalist üzerinde güce sahip zorlayıcı dış yasalar olarak ortaya çıkanr.[119]

Normal işgününün saptanması, kapitalist ile emekçi arasında yüzyıllarca süren savaşımlann sonucudur. Bu savaşımın tarihi, iki karşıt eğilimi gösterir. Örneğin, zamanımızdaki İngiliz fabrika yönetmeliği ile, 14. yüzyıldan ta 18. yüzyılın ortalarına kadar süregelen İngiliz İş Statüleri karşılaştırılabilir.[120] Modem Fabrika Yasaları işgününü zorla kısalttığı hal-

yozlaştığını ortaya koymuştur. Denize bakan yamaçlardaki en sağlıklı yerlerde bile, açlıktan kavrulan çocukların yüzleri, Londra'nın dar

sokaklarındaki kirli havada yaşayanlar gibi soluktur." (W. Th. Thornton, "Over-population and its Remedy", *l.c,* s. 74, 75.) Bunlar aslında, Glasgovv sokaklarıyla avlularında, domuzlar, orospular ve hırsızlarla birarada bulunan 30.000 "yiğit yayla insanına" benziyorlar.

[118] "Halk sağlığının ulusal sermaye için bu kadar önemli bir etmen olmasına karşın, işverenler sınıfının, bu hazineyi saklamak ve geliştirmek konusunda bir şey yapmadığını itiraf etmeliyiz. ... İşçilerin sağlığının dikkate alınması fabrika sahiplerine zorla kabul ettirilmiştir." *(Times,* 5*[1] Novbr. 1861.) "Batı Riding erkekleri insanlığın kumaşçısı haline geldiler. ... işçilerin sağlığı feda edildi ve birkaç kuşak boyunca ırk yozlaşacaktı. Ama derhal bir tepki görüldü. Lord Shaftesbury yasası, çocukların çalışma saatlerini sınırladı vb.." *(Tvventy-second annual Report oithe Regist-rar-Genenal,* for October 1862.)

[119] Bu nedenle, 1863 yılı başında, Staffordshire'da büyük çömlek yapımevlerine sahip 26 firma ve bu arada Josiah Wedgwood ve oğulları, "bazı yasal önlemler" için bir muhtıra verdiler. Diğer kapitalistler ile aralarındaki rekabet, bunlara, çocukların çalışma saatlerinin gönüllü olarak sınırlandırılması olanağını vermemektedir. "Sözü edilen kötülükler karşısında üzüntümüz ne denli büyük olursa olsun, bunların fabrikatörler arasındaki bir anlaşma ile önlenmesi olanaksızdır. ... Bütün bu noktaları dikkate alarak, bazı yasal önlemlerin alınması gerektiği kanısına varmış bulunuyoruz." *(Children's Empl. Comm. Rep.* 1., 1863, s. 322.) Geçenlerde çok daha çarpıcı bir örnek görüldü. Çok hızlı bir faaliyet dönemi sırasında pamuk fiyatlarındaki artış, Backburn'daki fabrikatörleri, fabrikalarındaki çalışma zamanını belli bir süre için karşılıklı anlaşma yoluyla kısaltmaya zorladı. Bu dönem, 1871 Kasım ayı sonlarında bitti. Bu arada, iplikçilik ile dokumacılığı birarada yürüten daha zengin fabrikatörler, bu anlaşmadan doğan üretim düşüklüğünü, kendi işlerini genişletmede, ve böylece küçük işverenlerin aleyhine büyük kârlar sağlamada kullandılar. Bunun üzerine küçük patronlar, çaresizlik içersinde işçilere başvurdular ve bunları, 9 saatlik sistem için harekete geçmeye isteklendirdiler ve bu amaç için para yardımında bulunmayı vaadettiler.

[120] Fransa'da, Hollanda'da ve başka yerlerde aynı zamanda yürürlüğe konulan buna benzer iş yönetmelikleri, üretim yöntemlerindeki değişiklikler bunları geçersiz hale getirdikten çok sonra, 1813 yılında, İngiltere'de resmen yürürlükten kaldırıldı.

* Benden sonra tufan. -ç.

de, daha önceki yönetmelik bu süreyi zorla uzatmaya çalışmıştı. Kuşkusuz, henüz çekirdek halindeki sermayenin -gelişmeye başladığı sıralarda, artı-emeğin bir *quantum sufficit'vm** emme hakkını sırf ekonomik ilişkilerin gücüyle değil de, devletin yardımıyla sağlama aldığı zaman- talepleri, sermayenin olgunluk çağına ulaştıktan sonra da boğaz boğaza verilen savaşımlar sonucu vermek zorunda kaldığı ödünlerle karşılaştınlırsa, pek masum görünürler. "Özgür" emekçinin, ancak kapitalist üretimin gelişmesi sayesinde, toplumsal koşullann baskısıyla, yaşaması için gerekli şeyler karşılığında yaşamının tüm faal kısmını, çalışma yeteneğinin ta kendisini satmak, bir tas çorba için doğumla kazandığı haklarını devretmek zorunda bulunduğunu anlayabilmesi için aradan yüzyıllann geçmesi gerekmiştir. Böylece, sermayenin, 14. yüzyılın ortasından 17. yüzyılın sonuna kadar, devlet önlemleri ile yetişkin emekçilerin işgünlerinin uzatılmasını sağlamaya çalışması ile, 19. yüzyılın ikinci yarısında, çocuk kanının sermayeye dönüşmesini engellemek için devletin [sayfa 284] şurada burada yürürlüğe koyduğu işgününün kısaltılmasının aşağı yukan birbirleriyle çakışması doğaldır. Örneğin yakın zamana kadar Kuzey Amerika Cumhuriyetinin en özgür eyaleti olan Massachusetts'te bugün 12 yaşından küçük çocukların çalışmasını yasaklayan yönetmelik, İngiltere'de daha 17. yüzyılın ortalannda, güçlü-kuvvetli zanaatçılann, gürbüz işçilerin ve atletik yapılı demircilerin normal işgünüydü.[121]

İlk "Statute of Labourers"** için (23 Edvard III, 1349) en yakın bahane (neden olarak değil, çünkü bu tür yönetmelik bahaneleri ortadan kalktıktan sonra da yüzyıllarca sürüp gider) , halkı kırıp geçiren veba salgını oldu; öyle ki, bir tori yazann dediği gibi, "Aklayatkın koşullarla (yani işverene aklayatkın nicelikte artı-emek bırakacak bir fiyatla) işçi bulmak öylesine güçleşmişti ki, artık buna müsamaha gösterilmezdi".[122] Bu nedenle, aklayatkın ücretler yasayla belirlendiği gibi, işgününün sın-

[121] "12 yaşından küçük hiç bir çocuk, herhangi bir fabrikada günde 10 saatten fazla çalıştırılmayacaktır." *(General Statutes* of *Massachusetts.* eh. 60, § 3. 1836 ile 1858 yılları arasında çeşitli yönetmelikler çıkartılmıştır.) "Her türlü pamuklu, yünlü, ipekli, kağıt, cam ve keten dokuma fabrikalarında ya da demir ve pirinç yapımı yerlerinde, bir günde 10 saat süreyle yapılan iş, bir günlük yasal iş sayılacaktır. Bu yasanın yürürlüğe girmesi üzerine bir fabrikada çalışan küçük yaştaki kimse, bundan böyle, bir günde 10 saatten ya da bir haftada 60 saatten fazla fabrikada alıkonamayacak ya da çalışması istenemeyecektir; ve gene bundan böyle, 10 yaşından küçük hiç bir kimse, bu eyalet içinde hiç bir fabrikaya işçi olarak kabul edilemeyecektir." *{State* of *New Jersey. An act* to *limit the hours* of *labour ete,* §1 ve 2. 18 Mart 1851 tarihli yasa.). "12 yaşından büyük, ama 15 yaşından küçük hiç bir kimse, herhangi bir yapım yerinde bir günde 12 saatten fazla çalıştırılamayacağı gibi, sabah 5'ten önce ve akşam 7.30'dan sonra da çalıştırıla-mayacaktır." *(Revised Statutes* of *the State* of *Rhode Island ete,* eh. 139, § 23, ist July 1857.)

[122] [J. B. Byles.], *Sophisms* of *Free Trade,* 7» edit., London 1850, s. 205; 9» edit., s. 253. Bu aynı tori, ayrıca şunu da kabul ediyor: "Ücretleri, işçinin zararına ve patronun çıkarına düzenleyen Parlamento Yasalan, 464 yıl gibi uzun bir süre devam etti. Nüfus çoğaldı. Sonra bu yasalar gerçekten de gereksiz bir yük haline geldiler." *(l.c,* s. 206.)

* Yeterli nicelik, -ç. ** İşçiler statüsü, -ç.

ırları da saptandı. Burada, bizi ilgilendiren bu son nokta, 1496 tarihli statüde de (Henry VII) yinelendi. Bütün zanaatçılar ile toprak işçilerinin işgünü, bu statüye göre (ne var ki, bu statü uygulanmadı) marttan eylüle kadar, sabah beşten akşam 7-8'e kadardı. Ama yemek zamanları, 1 saat kahvaltı, 1*V2* saat öğle yemeği ve *V2* saat ikindi kahvaltısı olarak belirlenmişti; bu süre bugün de yürürlükte olan fabrika yasası hükümlerinin iki katıydı.[123] Kış aylarında çalışma, [sayfa 285] sabah 5'ten akşam hava kararana kadar sürecek ve yemek paydosları aynı olacaktı. Eliz-abeth zamanında 1562 tarihli statü, "günlük ya da haftalık olarak tutulan" bütün işçilerin işsaatlerinin uzunluğunu aynen bırakıyor, ama paydos saatlerini yazın *2[l]A* saatle, kışın ise 2 saatle sınırlıyordu. Öğle yemeği yalnız 1 saat sürecek, "yanm saatlik ikindi uykusuna" yalnız mayıs ayı ortası ile ağustos ayı ortası arasında izin verilecekti. İşbaşında bulunulmayan her saat için ücretten 1 peni kesilecekti. Bununla birlikte, uygulamada, koşullar, statü kitabından daha fazla işçilerden yanaydı. Ekonomi politiğin babası ve bir ölçüde de istatistiğin kurucusu William Petty, 17. Yüzyılın son üçte-birinde yayınladığı bir yapıtta şöyle diyor: "Emekçi kimseler" (o zamanki tarım emekçileri) "günde 10 saat çalışırlar ve haftada 20 kez yemek yerler, yani her işgününde üç kez, pazar günleri iki kez; açıkça görülüyor ki, cuma akşamlan oruç tutup, şimdi olduğu gibi, onbirden [öğleden sonra -ç.] bire kadar, iki saat yerine birbuçuk saat harcasalar ve böylece 1/20 daha fazla çalışıp, 1/20 daha az harca-salar, yukarda sözü edilen (vergi)

yükselebilirdi."[124] Bu durumda, Dr. Andrew Ure, 1833 tarihli 12 saat yasasını, geçmişin karanlık çağlanna dönüş diye küçümsemekte haksız mıydı? Petty'nin sözünü ettiği statüdeki bu koşulların çıraklara da uygulandığı gerçi doğruydu, ama 17. yüzyılın sonunda bile çocuk emeğiyle ilgili koşullar, şu şikayetten de açıkça görülebilir: "Onların oradaki (Almanya'daki) uygulaması, bizde, bu krallıkta olduğu gibi, çıraklık süresini mutlaka yedi yılla sınırlama-mıştır; onların ortak ölçütü üç ya da dört [yıldır -ç.]: nedeni de onların beşikten başlayarak iş için eğitilmeleri ve böylece de işe daha yatkın, uysal, dolayısıyla da, mesleklerinde olgunluğa ve yetkinliğe daha çabuk ulaşmış olmalarıdır. Oysa bizim gençlerimiz, burada, İngiltere'de, çırak olacak şekilde yetiştirilmedikleri için, gelişmeleri çok ağır olmakta, yetkin bir zanaatçı olabilmeleri daha fazla zaman almaktadır."[125] [sayfa286]

[123] Bu yönetmelik ile ilgili olarak J. Wade haklı olarak şöyle söylüyor: "Yönetmelik konusunda yukardaki ifadeden anlaşıldığına göre, 1496 yılında yiyecek giderleri bir zanaatçının gelirinin üçte-biri, bir işçinin gelirinin yarısı oluyor ve bu da, işçi sınıfı arasında şimdikinden daha büyük ölçüde bir bağımsızlık olduğunu gösteriyor; çünkü şimdi, hem işçilerin ve hem de zanaatçıların yiyecek giderleri, ücretlerinin daha büyük bir kısmı olarak hesaplanmaktadır." (J. Wade, *History ofthe Middle* and *Working Classes,* s. 24, 25 ve 577.) Bu farkın, o zaman da, şimdi de, yiyecek ve giyecek fiyatları arasındaki farktan ileri geldiği düşüncesi, Bishop Fleetvvood'un *Chronicon Pretiosum ete,* 1st edit., London 1707, 2nd edit., London 1745, adlı yapıtına şöyle bir gözatmakla çürütülebilir.

[124] W. Petty, Political *Anatomy oflreland, Verbum Sapienti,* 1672, edit. 1691, s. 10.

Gene de, 18. yüzyılın büyük bir kısmında, modem sanayi ve makineleşme çağına kadar İngiltere'de, sermaye, emek-gücünün, haftalık değerini ödeyerek işçinin bir hafta boyu emeğine elkoymayı başaramamıştır; bunun tek istisnası tarım emekçileridir. Dört günlük ücretle bütün bir hafta yaşayabilmeleri olgusu, işçilere, diğer iki gün de kapitalistler için çalışmalan gerektiği yolunda yeterli bir neden olarak görünmemişti. İngiliz iktisatçılarından bir bölümü, sermayenin çıkarına, bu küstahlığı en ağır biçimde yermişler, diğer bir grup ise işçileri savunmuşlardır. Örneğin, o sıralarda, bugünkü MacCulloch ve MacGregor'un benzer yapıtlan gibi ünlü olan *[Universal] Dictionary of Trade [and Commerce]* adlı yapıtın yazarı Postlethvvayt ile (daha önce sözü edilen) *Essay on Trade and Commerce™ &d* yapıtın yazan arasındaki şu tartışmaya kulak verelim, [sayfa 287]

Postlethvvayt başka şeyler arasında şunlan da söyler: "Bu birkaç gözlemlemeye, pek çok kimsenin ağzında dolaşan bayat sözlere değinmeden son veremeyiz; onlara göre, eğer çalışan yoksul halk, beş günde yaşaması için kendine yetecek kadannı elde ederse, altıncı günü hiç çalışmaz. Bunlar, bu nedenle yaşamak için gerekli ve hatta zorunlu

[125] *A Discourse on the necessity of encouraging Mechanick Industry,* London 1690, s. 13. İngiltere tarihini, Whig'lerle burjuvazi çıkarları doğrultusunda tahrif eden Macaulay şöyle diyor: "Henüz ergenlik çağına ulaşmamış çocukların çalıştırılmaları ... 17. yüzyılda geniş ölçüde uygulanmaktaydı ve manüfaktür sistemi ile karşılaştırıldığında inanılmaz boyutlara ulaştığı görülür. Kumaş sanayiinin merkezi olan Norvvich'te, altı yaşında küçük bir yaratık, çalışabilecek duruma gelmiş sayılıyordu. O zamanın bazı yazarları ve bunlar arasında iyi kalplilikleri ile ün salmış olanlar, bu tek bir kentte, çok körpe çağdaki oğlan ve kız çocuklarının, kendi giderleri çıktıktan sonra yılda oniki bin sterlini bulan bir servet yarattıklarını coşkun bir dille ifade etmişlerdir. Geçmişteki tarihimizi ne kadar dikkatle incelersek, çağımızın yeni toplumsal kötülükler yönünden verimli olduğunu düşünenlerden ayrılmak için o kadar fazla neden buluruz..... Yeni olan,
bunlara çare bulan, zeka ve insanca davranışlardır:" *(History of England,* vol. I, s. 417.) Macaulay, ayrıca, 17. yüzyılda "çok iyi kalpli" *amis du commerce'm* ["ticaret dostları"nın -ç.], Hollanda'da bir yoksullar yurdunda dört yaşında bir çocuğun nasıl çalıştırıldığını "coşkuyla" hikaye ettiklerini ve bu *"vertu mise en praüque".* ["pratik olarak ortaya konan erdem" -ç.] örneğinin Adam Smith'e kadar, *a la* Macaulay bütün insansever yapıtlarda model olarak yer aldığını da anlatabilirdi. Elzanaatlarının yerine manüfaktürün geçmesiyle, çocukların sömürülmesiyle ilgili izlerin görülür hale geldiği doğrudur. Bu sömürü, köylüler arasında da bir ölçüde her zaman vardı ve köylünün boynuna geçirilen boyunduruğun ağırlaşması ölçüsünde de gelişmişti. Sermayenin eğilimi orada kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ortadadır; ama bu olguların kendileri, henüz, ikibaşlı çocuk kadar az görülen bir yaygınlıktadır. İşte bunun için, bu olaylar, uzak görüşlü *"amis du commerce"* tarafından, özel bir dikkate ve ilgiye değer şeyler olarak "coşkuyla" farkedilmiş ve kendi zamanları ve kuşakları için model diye tavsiye edilmiştir. Bu aynı İskoçyalı asalak ve lafebesi Macaulay şöyle diyor: "Biz, bugün, yalnız gerileme sözünü duyuyor ve yalnız ilerlemeyi görüyoruz." Ne göz ve özellikle ne kulak!

[126] İşçileri suçlayanlar arasında en öfkelisi, metinde sözü edilen, *An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxes, ete,* London 1770, adlı yapıtın adı bilinmeyen yazarıdır. Bu konu üzerinde daha önceki *Considerations on Taxes,* London, 1765, adlı yapıtında da durmuşttun. Eşi bulunmaz istatistik kumkuması Poolonius Arthur Young da aynı yolun yolcusudur. İşçi sınıfını savunanlar arasında önde gelenler şunlardır: Jacob Vanderlint, *Money Ansuers ali Things,* London 1734; Rev.Nathaniel Forster, D. D., *An Inquiry into the Causes of the Present IHigh] Price of Provisions,* London 1767; Dr. Price ve özellikle Poslethvvayt, *Universal Distionary of Trade and Commerce,* adlı yapıtında yazdığı ek ve, *Great Britain's Commercial Interest explained and improved,* 2nd. edit., London 1755, adlı yapıtıyla. Bu olguların kendileri, zamanın diğer birçok yazarları ve bu arada Josiah Tucker tarafından da doğrulanmıştır.

yaşama araçlarını, vergiler ya da başka yollarla pahalılaştırarak, zanaat ve manüfaktür işçilerini haftanın altı gününde aralıksız çalışmaya zorlamayı öneriyorlar. Bu ülkenin çalışan insanlannın devamlı köleliğinden yana olan o büyük politikacıların duygularını paylaşamadığım için özür dilerim; bunlar, o yaygın atasözünü unutuyorlar: *Ali work and no play.* * İngiliz mallanna o genel ünü ve güveni sağlayan zanaatçılar ile el işçisinin deha ve hüneriyle İngilizler öğünmüyorlar mıydı? Bunu kime borçluyuz? Herhalde, en çok emekçi halkın dilediği gibi eğlenme ve dinlenmesine. Bütün yıl boyunca haftada tam altı gün aynı işi yinelemek zorunda kalsalardı, bu yetenekleri körlenmez, canlılık ve hünerlerin yerini budalalık almaz mıydı, böyle bir ebedi kölelikle, bizim işçilerimiz, ünlerini sürdüreceklerine yitirmezler miydi?. ... Böyle zora koşulmuş hayvanlardan ne tür bir işçilik beklersiniz? ... Bunlann çoğu, dört gün içinde, bir Fransızın beş-altı günde yapacağı kadar iş çıkarır. Ama İngilizler böyle ebedi köleler haline getirilirse, Fransızlardan daha fazla yozlaşmalanndan korkulur. Halkımızın savaştaki kahramanlık ününün, anayasal özgürlük ruhunun yanısıra, karınlarındaki ünlü İngiliz bifteği ile pastasından ileri geldiğini söylemez miyiz? Öyleyse, zanaatçılarımızın ve işçilerimizin üstün yetileri ile becerileri, niçin diledikleri gibi kullandıklan özgürlük ve serbestlikten ileri gelmiş olmasın? Ve diliyorum ki, işçilerimizin cesaretlerinin olduğu

kadar dehalarının da kaynağı olan ayrıcalıklar ve iyi yaşamalarını ellerinden hiç bir zaman almayalım."[127] *Essay on Trade and Commerce* yazan, buna, şu karşılığı verir: "Eğer haftanın yedinci günü, öteki altı günün işe ait olması" (birazdan göreceğimiz gibi sermayeye ait olması demek istiyor) "yönünden kutsal bir kurum olarak tatil kabul edilirse, kuşkusuz bu, bir gaddarlık olarak düşünülemez. ... İnsanoğlu genellikle rahata ve tembelliğe eğilimlidir; biz, bu korkunç gerçeği, gerekli tüketim maddeleri çok pahalı olmadıkça, ortalama haftada dört günden fazla [sayfa 288] çalışmaya yanaşmayan manüfaktür işçisinin davranışlanndan anlıyoruz. ... Yoksul halk için gerekli olan şeyleri tek bir ad altında toplayalım; sözgelişi buna buğday diyelim ve bir kile buğday da beş şilin olsun; işçi günlük emeğiyle bir şilin kazanırsa, haftada yalnız beş gün çalışma zorunluluğunu duyacaktır. Yok eğer buğdayın kilesi dört şilin olursa, ancak dört gün çalışmak zorunda kalacaktır; ama bu krallıkta ücretler, zorunlu maddelerin fiyatlanna oranla çok yüksek olduğu için ... dört gün çalışan bir işçinin elinde, haftanın geri kalan kısmında aylak yaşayacak kadar para kalmaktadır. Haftada altı gün ortalama çalışmanın kölelik olmadığını göstermek için söylediklerimin yeterli olduğunu umuyorum. Bizim tanm işçilerimiz bunu yapıyor, ve bunlar çalışan yoksul insanlanmız içinde herhalde en mutlu olanlarıdır.[128] Ama Hollandalılar bunu el işçiliğinde de yapıyorlar, ve

* Hep çalış ve hiç oynama, -ç.

[127] Postlethvvayt, l.c, "First Preliminary Discourse", s. 14.

onların da çok mutlu olduklan görülüyor. Bayram tatilleri girmedikçe, Fransızlar da böyle yapıyor.[129] Ama bizim halkımızın edindikleri bir düşünceye göre, İngiliz olmakla, sanki, Avrupa'daki herhangi bir ülkeden daha fazla özgür ve bağımsız olmayı doğuştan bir ayrıcalık sayıyorlar. Bu düşüncenin, birliklerimizin kahramanlıklarını etkilemesi yönünden bir yararı olabilir, ama yoksul el işçisi, bu fikri ne kadar az benimserse, kendisi için de, devlet için de o kadar iyi olur. Emekçi halk kendisini hiç bir zaman üstlerinden bağımsız saymamalıdır. Bizimki gibi toplam nüfusunun sekizde-yedisinin hiç mülksüz ya da pek az mülke sahip olduğu bir ticaret devletinde ayaktakımını isteklendirmek son derece tehlikelidir. Bizim yoksul el işçilerimiz, şimdi dört günde kazandıklan parayla altı gün çalışmaya razı olmadıkça bu duruma hiç bir çare kâr etmeyecektir."[130] Bu amaca ulaşmak için ve "tembelliğin, oburluğun ve aşırılığın kökünün kazınması", çalışma ruhunun isteklendirilmesi, "işyerlerinde emeğin fiyatının düşürülmesi ve yoksulluk yükünün azaltılması" için, sermayenin sadık dostu şu denenmiş çareyi önerir: halkın yardımına muhtaç hale gelmiş işçileri, yani tek [sayfa 289] sözcükle, yoksulları *"an ideal workhouse"a** hapsetmek. Bu ideal iş yeri, yoksullar için "midelerini şişirecekleri, giyinip kuşanacaklan, azıcık da çalışacaklan" bir bannak değil, bir "Dehşet Evi" olmalıdır.[131] Bu "Dehşet Evi"nde, bu "ideal işyerinde, yoksullar, günde 14 saat çalışacak ve kendilerine ancak geriye 12 saatlik net çalışma kalmak üzere yemek paydoslan verilecektir."[132]

1770 yılında "Dehşet Evi"nde, bu ideal işyerinde, günde oniki saat çalışma! 63 yıl sonra, 1833'te, İngiliz Parlamentosu, 13 ile 18 yaşındaki çocukların işgününü, dört sanayi kolunda 12 tam saate indirdiği zaman, İngiliz sanayii için sanki kıyamet günü gelmiş çatmıştı! Ve 1852'de Louis Bonaparte, burjuvaziye karşı durumunu sağlama almak için, yasal işgününe elattığı zaman, Fransız işçisi tek bir ses gibi haykırdı: "İşgününü 12 saat ile sınırlandıran yasa, Cumhuriyet yasama döneminden bize kalan tek iyi şeydir!"[133] Zürich'te 10 yaşından büyük ço-

* Bir ideal işyeri, -ç.

[VAS] *AnEssay ete.* Kendisi, 96. sayfada, daha 1770 yılında İngiliz tarım işçisinin mutluluğunun" ne olduğunu anlatır. "Bunların güçleri daima gergin haldedir, bunlar şimdikinden ne daha ucuz yaşayabilirler, ne de daha fazla çalışabilirler."

129 Protestanlık, hemen hemen bütün geleneksel tatilleri çalışma günlerine çevirerek, sermayenin oluşumunda önemli bir rol oynar.

[130] *An Essay ete,* s. 15, 41, 96, 97, 55, 57, 69. - Jacop Vanderlint daha 1734 yılında kapitalistlerin, çalışan halkın tembelliği konusunda kopardıkları yaygaranın sırrının, işçilerin, yalnızca, aynı ücretle, 4 gün yerine 6 günlük emek verdiklerini öne sürmeleri olduğunu söylüyordu.

[131] *l.c,* s. 242.

[132] *l.e,* "Fransızlar" diyor, "bizim özgürlük konusundaki heyecanlı fikirlerimize gülüyorlar." s. 78.

[133] "Bunlar özellikle günde 12 saatten fazla çalışmaya karşı çıktılar, çünkü, bu saatleri belirleyen bir yasa, Cumhuriyet yasama döneminden onlara kalan tek iyi şeydi.." *(Rep. of Irısp. of Fact,* 31st Octob. 1856, s. 80.) Geçici Hükümetin 2 Mart 1848 tarihli buyruğunun burjuvalaştırılmış bir kopyası olan, 5 Eylül 1850 tarihli Fransız Oniki Saat Yasası, ayrım gözetmeksizin bütün

cuklann çalışması 12 saatle sınırlandırıldı; 1862'de Aargau'da 13 ile 16 yaş arasındaki çocuklann çalışması 121/2 saatten 12 saate indirildi; 1860'da Avusturya'ta, 14 ile 16 yaş arasındaki çocuklar için aynı indirim yapıldı.[134] 1770 yılından beri "Ne büyük gelişme!" diye sevinçle haykırabilirdi Macaulay! Kapitalist ruhun 1770 yılında fakir fukara için ancak hayal edilen "Dehşet Evi", birkaç yıl sonra sanayi işçileri için dev bir "İsevi" biçiminde gerçekleşti. Bunun adına *fabrika* dendi. Ve bu kez, ideal, gerçeğin karşısında solup gitti, [sayfa 290]

ALTINCI KESİM. - NORMAL İŞGÜNÜ İÇİN SAVAŞIM

EMEK-ZAMANI YASASIYLA ZORUNLU SINIRLANDIRMA İNGİLİZ FABRİKA YASALARI, 1833'TEN 1864'E

Sermayenin, işgününü, önce normal üst sınırına kadar uzatması ve ardından bundan da öteye, 12 saatlik doğal günün sınırına[135] uzatılması yüzyıllan aldıktan sonra, 18. yüzyılın son üçte-birinde, makineleşmenin ve modern sanayiin doğusuyla birlikte, bunu, yoğunluğu ve boyutlan bakımından bir

çığı andıran müthiş bir sınır tanımazlık izledi. Ahlakın ve doğanın, yaşın ve cinsiyetin, gecenin ve gündüzün bütün sınırları yıkıldı. Eski statülerdeki o çok yalın gündüz ve gece kavramları bile, öylesine karmakarışık hale geldi ki, daha 1860'ta bir İngiliz yargıcının, gündüzün ve gecenin ne olduklarını "hukuken" açıklayabilmesi için tam Talmud'a yaraşır bir bilgelik göstermesi gerekmişti.[136] Sermaye çılgın bir cümbüş içindeydi.

Önceleri bu yeni üretim sisteminin gürültü patırtısıyla şaşkına

işyerlerini kapsar. Bu yasadan önce Fransa'da işgünü sınırsızdı. Fabrikalarda 14, 15 ya da daha fazla saat sürerdi. Bkz: *Des classes ouvrieres en France, pendant l'annee* 1848, *par M. Blanqui.* Devrimci olmayıp iktisatçı olan M. Blanqui'ye, hükümet, işçi sınıfının durumunu araştırma görevini vermişti.

[134] İşgününün düzenlenmesi konusunda Belçika, örnek bir burjuva devlettir. İngiliz hükümetinin Brüksel'deki tam yetkili temsilcisi Lord Hovvard of Welden, 12 Mayıs 1862'de Dışişleri Bakanlığına şöyle yazıyordu: "Bakan M. Rogier, bana çocukların çalışmasının ne genel bir yasayla ve ne de bölgesel yönetmeliklerle sınırlandırılmış oimadığını bildirdi; hükümet son üç yıl içinde, her oturumda, bu konuda bir yasa önerisinde bulunmaya niyetlenmiş, ama eksiksiz çalışma özgürlüğü ilkesine karşıt düşen bir yasaya karşı gösterilen kıskançça direnme nedeniyle hep aşılamaz bir engelle yüzyüze gelmiştir."

[135] "Bir sınıftan insanların bir günde 12 saat çalışmak zorunda olmaları, kuşkusuz çok üzülünecek bir durumdur; bu süreye, yemek zamanları ile işe gidiş-geliş de katılırsa aslında bu, 24 saatin 14 saati eder. ... Sağlık sorununa hiç girmeksizin yalnızca, ahlaki açıdan, 13 yaşından ve sınırlamanın sözkonusu olmadığı mesleklerde daha da küçük yaşlardan başlayarak, işçi sınıfının zamanına hiç ara verilmeksizin bütünüyle elkonulmasının son derece zararlı ve korkunç bir fenalık olduğunu sanırım hiç kimse kabul etmekte duraksamayacaktır.... Bu riedenle, kamu sağlığının korunması, düzenli bir nüfus yetiştirilmesi ve büyük halk kitlesine aklauygun ölçüde yaşamdan zevk alma hakkının sağlanması için, bütün işkollannda işgününün bir kısmının dinlenme ve eğlenceye ayrılması çok arzu edilen bir şeydir." (Leonard Horner, *Reports ofİrısp. fact,,* 31stDec. 1841.)

[136] Bkz: Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim. 1860.

dönen işçi sınıfı, biraz kendine gelir gelmez, direnmeye başladı ve bu, ilk kez, makineleşmenin doğum yerinde, İngiltere'de oldu. Ne var ki, çalışan halkın 30 yılda koparabildiği ödünler sözden ibaret kaldı. Parlamento 1802 ve 1833 arasında 5 İş Yasası çıkardı, ama bunların uygulanması, gerekli memur giderleri vb. için bir kuruşluk ödenek koymamak kurnazlığını da gösterdi.[137] [sayfa 291]

Bunlar kuru harfler olarak kaldılar. " 1833 Yasasından önce gençlerle çocuklar bütün gece, bütün gündüz ya da *ad libitum** hem gece, hem gündüz çalışıyordu."[138]

Modern sanayi için normal işgünü, pamuklu, yünlü keten ve ipek fabrikalannı kapsayan 1833 tarihli Fabrika Yasası ile başlar. Sermayenin ruhu açısından, hiç bir şey, 1833'ten 1864'e kadar olan İngiliz Fabrika Yasaları tarihi kadar ilginç değildir. 1833 tarihli yasanın belirlediğine göre, normal fabrika işgünü, sabahın beşbuçuğundan akşamın sekizbuçuğuna kadardı; 15 saat süreyle, bu sınırlar içersinde, genç kimselerin (yani 13 ile 18 yaş arasında olan kimselerin) günün herhangi bir zamanında çalıştınlması yasaya uygundu; ancak yasada belirtilen bazı özel durumlar dışında hiç bir genç insan, bir gün içersinde 12 saatte fazla çalıştırılmayacaktı. Yasanın 6. maddesine göre, "yasada öngörülen bu gibi kişilere, her gün boyunca birbuçuk saatten az olmamak üzere, yemek paydosu verilecek"ti. Dokuz yaşından küçük çocukların çalıştınlmalan, daha sonra belirtilen istisnalar dışı da yasaklanmıştı; 9 ile 13 yaş arasındaki çocuklann çalışması, günde 8 saatle sınırlandınlmıştı. Bu yasaya göre, gece işi, yani akşam sekiz-buçukla sabah beşbuçuk arasındaki çalışma, 9 ile 8 yaş arasındaki herkese yasaklanmıştı. Yasakoyucular, sermayenin yetişkin insan emeğini sömürme özgürlüğüne ya da kendi deyimleri ile "çalışma özgürlüğü"ne bir set çekmekten o kadar uzaktılar ki, Fabrika Yasasının böylesine feci sonuçlar vermesini engellemek için özel bir sistem yarattılar.

Komisyon Merkez Kurulunun 28 Haziran 1833 tarihli ilk raporunda şöyle deniliyordu: "Bugün uygulanan fabrika sisteminin en büyük kötülüğü, bize göre, çocuklann çalışma süresini, yetişkinlerin çalışma sürelerinin en üst sınırına kadar uzatma zorunluluğunu yaratmış olmasıdır. Bu kötülüğün önüne geçmenin tek yolu, yetişkinlerin çalışma

[137] Burjuva kralı Louis-Philippe'in hükümdarlığı sırasında çıkartılan 22 Mart 1841 tarihli tek fabrika yasasının hiç bir zaman yürürlüğe konmamış olması, bu rejim için çok.karakteristiktir. Ve bu yasa, yalnız çocukların çalışmasını ele alıyordu. Bu yasa, 8 ile 12 yaş arasındaki çocuklar için günde 8 saat, 12 ile 16 yaş arası için 12 saat vb. çalışmayı öngörmekle birlikte, 8 yaşındaki çocuklar için bile gece işine izin veren kunal- dışı hükümlerle doluydu. Her farenin bile polis gözetimi altında bulundurulduğu bir ülkede, bu yasanın denetimi ve yürütülmesi, *"amis* du commerce"ın iyi niyetlerine bırakılmıştı. 1853 yılından beri yalnız bir bölgede -Departement du Nord- ücretli hükümet denetmeni atanmıştır. Louis-Philippe yasasının her konudaki bir yığın Fransız yasası kalabalığı arasında 1848 devrimine kadar tek başına durması da, Fransız toplumunun gelişmesini gösteren bir olgu olarak daha az karakteristik değildir.

[138] *Repon oflnsp. ofFact,* SO^April, 1860. s. 50. * Keyfe göre. -ç.

sürelerine hiç dokunulmaksızın -çünkü böyle bir şey, bizce, çözümlenmesi istenen kötülükten daha büyük kötülük yaratabilir- çocukların iki posta halinde çalışmalarını saptayacak bir plan olabilir." ... Bu "plan" Vardiya Sistemi adı altında yürürlüğe kondu, ve böylece örneğin 9 ile 13 yaş arasındaki bir posta çocuk, sabah beşbuçuktan öğleden sonra bir-buçuğa kadar, bir başka posta çocuk, öğleden sonra birbuçuktan gece sekiz [sayfa 292] buçuğa kadar "işe koşulacaktı" vb..

Fabrikatörlerin son yirmiiki yıl içersinde çıkanlmış olan çocukla-nn çalışmalan ile ilgili bütün yasaları en vurdumduymaz biçimde görmezlikten gelmiş olmalannın ödülü olarak, yasa, daha da allanıp pullanmıştı. Parlamento, çıkardığı yasalarla, 1 Mart 1834'ten itibaren 11 yaşından küçük, 1 Mart 1835'ten itibaren 12 yaşından küçük, 1 Mart 1836'dan itibaren 13 yaşından küçük çocukların fabrikalarda sekiz saatten fazla çalıştırılamayacağını öngörüyordu. "Sermaye"nin üzerine titreyen bu "liberalizm", Dr. Farre, Sir A. Carlisle, Sir B. Brodie, Sir C. Bell, Mr. Guth-rie, vb., kısacası,

Londra'nın en seçkin doktorlan ile operatörlerinin Avam Kamarası önünde gecikmenin tehlikeli olduğu konusunda tanıklık etmeleri üzerine, daha da dikkate değer bir durum aldı. Dr. Farre düşüncelerini daha kabaca ortaya koydu: "Her ne şekilde olursa olsun zamansız ölümlere yolaçılmasını önlemek için aynı ölçüde yasalar gereklidir, ve bu yol" (yani fabrikalann uyguladığı yöntem) "bu gibi ölümlere yolaçan en gaddarca şekil olarak görülmelidir. "[138a]

Fabrikatörlere karşı beslediği şefkat duyguları ile 13 yaşından küçük çocukları gelecek yıllar için Fabrika Cehenneminde haftada 72 saat çalışmaya mahkum eden aynı "reformcu" Parlamento, öte yandan da, özgürlüğü ancak damla damla veren Kölelikten Kurtuluş Yasasıyla, çiftlik sahiplerinin, zenci köleleri haftada 45 saatten fazla çalıştırmasını daha başlangıçta yasaklamıştı.

Ama, uzlaşmaya hiç niyeti olmayan sermaye, şimdi de yıllarca sürecek olan gürültülü bir propagandaya girişti. Bu propaganda, esas olarak, yaşlan bakımından çocuk adı altında toplanan, çalışmaları 8 saat ile sınırlandırılan ve belli süre zorunlu öğrenim görmeleri gerekli yaştakilere yöneltilmişti. Kapitalist antropolojiye göre, çocukluk yaşı, 10'da, haydi bilemediniz 11'de sona ererdi. Fabrika Yasasının bütünüyle yürürlüğe gireceği zaman, yani o uğursuz 1836 yılı yaklaştıkça, imalatçılar güruhu da şamatayı artırıyordu. Gerçekten de, hükümetin gözünü öylesine korkutmayı becerdiler ki, hükümet, 1835'te çocukluk yaşının sınırının 13'ten 12'ye indirilmesini önerdi. Bu arada, dıştan gelen baskı daha da tehdit edici bir durum aldı. Ama Avam Kamarası daha fazlasına [sayfa 293] cesaret edemedi; 13 yaşından küçük çocukları, Juggemaut

138a "Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in vvhich it can be prematurely inflicted, and certainly this must be vievved as a most cruel mode of inflicting it."

arabasının* altına günde sekiz saatten fazla atmayı reddetti, ve 1833 Yasası tüm olarak yürürlüğe girdi. 1844 Haziranına kadar da değişmedi. Yasanın, fabrika çalışmasını önce kısmen sonra da bütünüyle düzenlediği on yıl içersinde, fabrika denetmenlerinin resmi raporları, yasanın uygulanmasının olanaksızlığı konusundaki şikayetleri ile doluydu. 1833 tarihli yasa, her "genç kimse"nin ve "her çocuk"un, 12 ya da 8 saat çalışmasını, sabah beşbuçuk ile akşam sekizbuçuk arasındaki 15 saatlik sürede, işe başlama, yemek aralığı, yeniden işe başlama ve işi bitirme zamanlarının belirlenmesini, sermaye ağalarının keyfine bıraktığı gibi, farklı kişilere, çeşitli zamanlarda yemek paydosu verme yetkisini de verdiği için, bu baylar çok geçmeden yeni bir "vardiya sistemi" keşfettiler ve böylece yükbeygirleri belli duraklarda değiştirileceği yerde, yalnızca değişik duraklarda durmadan yeniden işe koşuldular. İlerde aynı konuya döneceğimiz için bu sistemin güzelliği üzerinde daha fazla durmayacağız. Ama ilk bakışta şurası apaçık görülüyor ki, bu sistem, Fabrika Yasasının bütününü yalnız ruhuyla değil, metniyle de geçersiz hale getiriyordu. Her çocuk ya da genç insanla ilgili olarak tutulan bu karmaşık muhasebe sistemi karşısında, fabrika denetmenleri, yasaların belirlediği emek-zamanı ve yemek paydoslannı nasıl uygulayabilirlerdi? Çok geçmeden fabrikalann çoğunda eski vahşet yeniden hort-ladı ve hiç bir ceza görmedi. İçişleri Bakanı ile yaptıklan bir görüşmede (1844) fabrika denetmenleri, bu yeni icad edilmiş vardiya sistemi altında herhangi bir denetimin olanaksızlığını gösterdiler.[139] Ne var ki, bu arada koşullar epeyce değişmişti. Fabrika işçileri, özellikle 1838'den beri, Charter'i politik seçim sloganı yaptıklan gibi, On Saatlik Yasayı ekonomik seçim sloganı haline getirdiler. Fabrikalarını 1833 yasasına uygun olarak yöneten bazı fabrikatörler bile, cüretkarlıkları ya da daha şanslı yerel koşulları nedeniyle, yasalara uymayan sahte biraderlerinin ahlaka uymayan rekabetleri konusunda Parlamentoya muhtıralar yağdırmaya başladılar. Üstelik, fabrikatörler, birey olarak, o eski kazanç hırslarına gem vurmasalar da, fabrikatörler sınıfının sözcüleri ile siyasal [sayfa 294] temsilcileri, çalışanlara karşı bir cephe ve ağız değişikliği yapılmasını emretmişlerdi. Tahıl Yasalarının kaldınlması için kampanyaya girişmişlerdi, zafere ulaşmak için işçilerin yardımına gereksinmeleri vardı. Bu nedenle, yalnızca ekmeklerini çifte somuna çıkartmayı değil, serbest ticaretin mutluluk döneminde On Saatlik Çalışma Yasasının gerçekleştirilmesini de vaadediyorlardı.[140] Böylece, 1833 yasasını gerçekleştirmekten öte bir amaç taşımayan bir önleme karşı çıkmaya pek cesaret edemediler. En kutsal çıkarlarının, toprak rantının tehdit edilmesi karşısında

* *Juggernaut,* aynı adı taşıyan kentin tapınağında, yıllık ayin sırasında, Hint tanrısı Vişnu'nun heykelinin üzerinde gezdirildiği ve meczuplarının kendilerini altına attıkları araba tekerleği, -ç. ™*Rept. oilnsp.* of *FacL,* 31stOctober, 1849, s. 6. /m*Rept. oflnsp. of FacL,* 31st October, 1848, 5. 98.

toriler, düşmanlarının bu "alçakça hareketleri"ne[141] karşı insancıl bir öfkeyle gürlediler.

7 Haziran 1844 tarihli ek fabrika yasasının kökeni işte buydu. Bu yasa, 10 Eylül 1844'te yürürlüğe girdi. Yeni bir işçi grubunu, yani 18 yaşın üzerindeki kadınları himayesi altına alıyordu. Bunlar her bakımdan genç işçilere eşit duruma getiriliyordu; emek-zamanlan oniki saat ile sınırlanıyor, gece çalışmaları yasaklanıyordu vb.. İlk kez yasakoyucu, yetişkinlerin çalışmasını doğrudan doğruya ve resmen denetim altında tutmaya kendini zorunlu görüyordu. 1844-1845 tarihli Fabrika Raporunda şu alaylı sözler vardı. "Yetişkin hanımların, *haklarına* bu şekilde müdahale edilmiş olmasından yakındıklan konusunda herhangi bir bilgi bana ulaşmış değildir."[142] Onüç yaşın altındaki çocuklann

emek-zamanı 6V2 saate, ve bazı durumlarda da gene günde 7 saate indiriliyordu.[143]
"Sözde vardiya sistemi"nin kötüye kullanılmasından kurtulmak için yasa, diğerleri yanında, şu önemli hükümleri de getiriyordu: - "Çocuklann ve gençlerin çalışma saatleri, bu çocuk ya da gençlerin, sabah işe başladıkları zamandan itibaren hesaplanacaktır." Böylece, örneğin, eğer A, sabah 8'de, B de 10'da işe başlarsa, B'nin işgününün, gene de A'nınki ile aynı saatte sona ermesi gerekecektir. "Zaman resmi saate göre hesaplanacaktır", örneğin, fabrikanın saati en yakın demiryolu istasyonunun saatine göre ayarlanacaktı. Fabrika sahibi, işin başlama, sona erme ve çeşitli yemek saatlerini gösteren "okunaklı" bir levha asacaktı. Öğleyin 12'den önce işe başlayan çocuklar, öğleyin 1 'den sonra, [sayfa 295] tekrar çalıştırılmayacaktı. Böylece, öğleden sonraki ekip, sabah çalışan çocuklar ile kurulamayacaktı. Yemek paydosu için verilen bir-buçuk saatin, "en az bir saati, öğleden sonra saat üçten önce verilecekti. .. ve aynı vardiya içine isabet edecekti. Yemek zamanı için en az 30 dakikalık bir aralık verilmeksizin, öğleyin saat birden önce hiç bir çocuk ya da genç beş saatten fazla çalıştınlamayacaktı." Bu sırada (yani yemek zamanında) "fabrikanın emek-sürecinin devam ettiği yerlerinde hiç bir çocuk ya da genç erkek veya kadın çalıştınlamayacak ya da buralarda bulunmayacaktı." vb..
Görüldüğü gibi, zaman sınırlannı, paydos saatlerini, askeri bir disiplinle saatin tik-taklan ile düzenleyen bu hassaslık asla parlamentonun eseri değildi. Bütün bunlar, modem üretim biçiminin doğal yasaları olarak, koşullardan giderek doğmuştu. Bunların biçimlenmesi, resmen tanınması ve devlet tarafından ilan edilmesi, sınıflann uzun savaşımlan-nın sonucu olmuştur. Bunların ilk sonuçlanndan biri, uygulamada, fabrikadaki yetişkin erkeklerin işgününün, aynı sınırlamalara bağlı olmasıdır;

[141] Lord Horner, kendi resmi raporunda, "alçakça uygulamalar" deyimini kullanmaktadır. *(Report of Inspt. ofFact.* 31stOctober. 1859. s. 7.)

[142] *Rept. ete,* SfVSept., 1844, s. 15.

[143] Yasa, her gün çalışmayıp da gün aşırı çalışan çocukların 10 saat çalıştırılmalarına izin vermektedir. Aslında bu madde işlemez halde kaldı.

çünkü üretim süreçlerinin çoğunda, çocuklarla gençlerin ve kadınların elbirliği vazgeçilmezdi. Bunun için, 1844'ten 1847'ye kadarki dönemde 12 saatlik işgünü, Fabrika Yasasına bağlı bütün sanayi kollarında genel ve tekdüze bir uygulama olmuştur.
Bununla birlikte, fabrikatörler, bu "ilerleme"ye, bunu karşılayacak bir "gerileme" olmaksızın izin vermediler.
Bunlann çabaları ile, Avam Kamarası, sömürülmeye uygun en küçük çocuk yaşını 9'dan 8'e indirdi; böylece, hem tanrısal yasaya, hem de insan yasasına uygun olarak kapitalistlerin haklan olan bir miktar daha fabrika çocuğu sağlanmış oldu.[144]
1846-47 yılları, İngiltere'nin ekonomik tarihinde, çığır açıcı yıllar olmuştur. Tahıl Yasalan ve pamuk ile öteki hammaddelerden alınan ithalat vergileri kaldınlmış; serbest ticaret, yaşam için yol gösterici yıldız ilan edilmiş; kısacası, mutluluk dönemi başlamıştı. Buna karşılık, aynı yıllarda, çartist hareket ile 10 saatlik işgünü savaşımı en yüksek noktasına ulaşmıştı. Onlar, öç almak için fırsat kollayan toriler arasında müttefikler bulmuşlardı. Başlannda Bright ile Cobden olmak üzere ikiyüzlü serbest ticaret ordusunun bağnazca direnmelerine karşın, uzun zamandır [sayfa 296] savaşımı verilen On Saatlik İşgünü, parlamentodan geçti. 8 Haziran 1847 tarihli yeni Fabrika Yasasına göre, 1 Temmuz 1847'den itibaren "genç kimseler" (13 ile 18 yaş arası) ve bütün kadın işçiler için işgünü, bir ön kısaltma yapılarak 11 saate indiriliyor, ve 1 Mayıs 1848'den o itibaren de işgünü, kesin olarak, 10 saatle sınırlandınlıyordu. Diğer yönlerden bu yasa, yalnızca 1833 ve 1844 yasalannı değiştiriyor ve tamamlıyordu.
Sermaye, şimdi de, yasanın, 1 Mayıs 1848'de tümüyle yürürlüğe girmesini engellemek için bir hazırlık kampanyasına girişti. Ve işçiler de, geçirdikleri deneyimlerle çok şey öğrendiklerini sanarak, kendi eserlerini yıkmakta, onlara yardımcı olacaklardı. Zaman kurnazca seçilmişti. "Şurasını da unutmamak gerekir ki, fabrika işçileri arasında, 1846-47'deki korkunç bunalımlar nedeniyle, iki yıldan fazla bir süre büyük bir ıstırap sürüp gitmişti; fabrikalann çoğu ya kısa süreli çalışmış ya da büsbütün kapanmıştı. İşçilerin büyük bir kısmı, bu nedenle çok güç duruma düşmüşlerdi; çoğu borçlanmıştı; bu yüzden, geçmiş kayıplarını telafi etmek, belki de borçlannı ödeyebilmek, eşyalannı rehinden kurtarmak ya da sattıklarının yerine yenisini almak ya da kendileriyle ailelerine yeni giysiler edinebilmek için, bugün artık daha uzun süre çalışmayı yeğleyeceklerini düşünmek yerinde olurdu."[145]
Fabrikatörler, bu koşulların doğal etkilerini, ücretlerde genellikle %10'luk bir genel indirim yaparak iyice artırmaya çalıştılar. Bu, deyim

[144] Çalışma saatlerinde yapılacak bir kısaltma, daha çok sayıda çocuğun çalıştırılmalarına yolaçabileceği için, 8-9 yaşlarında ek bir çocuk işçi arzının artan talebi karşılayabileceği sanıldı." (/.c, s. 13.)

[145] Kep. *oflnsp. ofFact.*. 31sl Oct, 1848. s. 16.

yerindeyse, yeni serbest ticaret çağının açılış kutlamasıydı. İşgünü 11 saate indirilir indirilmez, bunu, %8V$_3$'lik bir indirim izledi, ensonu 10 saate indirilince bu ücretlerdeki indirim de iki katına çıkartıldı. Demek ki, koşulların elverdiği anda, ücretlerde, en az %25 bir indirim yapılmış oluyordu.[146] İşte

böylesine uygun koşullar altında, 1847 yasasının kaldırılması için fabrika işçileri arasında faaliyete geçildi. Bu girişim sırasında, söylenen yalanın, verilen rüşvetin, yapılan tehdidin sınırı yoktu. Ama hepsi boşa gitti. "Yasanın kendilerini ezdiği" yolunda yanm düzine dilekçe veren işçiler, sonradan yapılan sözlü soruşturmada, bunların; kendilerine zorla imzalatıldığını söylediler. "Kendilerini ezilmiş hissettikleri doğruydu, ama onları asıl ezen bu yasa değildi."[147] [sayfa 297]

Fabrikatörler işçileri diledikleri gibi konuşturmayı başaramayınca, bu kez de, hem basında, hem parlamentoda, onlar adına daha yüksek perdeden feryada başladılar. Fabrika denetmenlerini, Fransız Ulusal Konvansiyonunun devrimci üyelerine benzeterek, zavallı fabrika işçilerini kendi sözde insancıl heveslerine acımasızca feda etmekle suçladılar. Bu manevra da başarısızlığa uğradı. Fabrika denetmeni Leonard Hor-ner, hem kendisi, hem de yardımcıları aracılığı ile, Lancashire fabrikalarında birçok tanık dinledi. Dinlenen işçilerin %70 kadarı 10 saatlik işgününden, çok daha küçük bir yüzdesi, 11 saatlik işgününden ve pek küçük bir azınlığı da 12 saatlik işgününden yana olduklannı söylediler.[148]

Diğer bir "dostça" çıkış, yetişkin erkekleri 12 ile 15 saat arasında çalıştırmak ve bunu, proletaryanın kalbinin ta derinliklerinde yatan bir özlemin kanıtı olarak her yana yaymaktı. Ne var ki, "acımasız" fabrika denetmeni Leonard Horner, gene karşılanndaydı. "Aşırı çalışanlar"ın çoğunluğu şöyle diyordu: "Daha düşük ücretle on saat çalışmayı yeğleriz, ama bunu seçmek elimizde değil; aramızda o kadar çok işsiz var ki (örneğin, iplikçilerin pek çoğu başka çıkar yol bulamadıklan için, bölük-pörçük çalışarak çok düşük ücret alıyorlar) daha uzun süre çalışmayı kabul etmediğimiz zaman, bunlar hemen yerimizi alabilirler; bu durum karşısında ya daha uzun süre çalışmaya razı olacaksınız, ya da büsbütün işten atılmaya."[149]

146 "Haftada 10 şilin alan işçilerden, %10 oranında bir indirim için 1 şilin ve geriye kalan 9 şilinden de zaman kısalığı nedeniyle 1 şilin 6 peni olmak üzere toplam 2 şilin 6 peni kesildiğini ve bu durum karşısında bunlardan çoğunun günde 10 saat çalışmayı yeğlediklerini söylediklerini gördüm."/.c.

147 '"Onu [dilekçeyi] imzalamakla birlikte, daha o zaman elimi yanlış bir şey üzerine koyduğumu söyledim.' 'Öyleyse niçin bu işe karıştın.' 'Çünkü, eğer reddedecek olsam beni işten atardı.' Böylece bu dilekçe sahibinin kendisini 'ezilmiş' hissetmekle birlikte bunun fabrika yasasından ileri gelen bir duygu olmadığı anlaşılıyor." *l.c,* s. 102.

148 s. 17, *l.c.* Mr. Horner'in bölgesinde 181 fabrikada 10.270 yetişkin erkek işçi bu şekilde sorguya çekilmiştir. Bunların tanıklıkları, 1848 Ekiminde sona eren altı aylık raporların ekinde bulunabilir. Bu sorgular, başka konularda da değerli malzeme içermektedir.

149 *l.c,* Leonard Horner'in topladığı ifadeler, raporun 69, 70, 71, 72, 92 ve 93 numaralı eklerinde, denetmen yardımcısı A.'nın topladığı ifadeler, 54 52, 58, 59, 62 ve 70 numaralı eklerinde görülebilir. Bir fabrikatör de, apaçık gerçeği söylemektedir. Bkz. n° 14 ve n° 165, *l.c*

Böylece sermayenin hazırlık kampanyası başansızlıkla sonuçlandı, ve On Saatlik Yasa 1 Mayıs 1848'de yürürlüğe girdi. Ama bu sırada, liderleri tutuklanan ve örgütü dağıtılan çartist partinin uğradığı başarısızlık, İngiliz işçi sınıfının kendi gücüne olan güvenini sarstı. Aradan çok geçmemişti ki, Paris'teki Haziran ayaklanması ile bu ayaklanmanın kanlı bir biçimde bastırılması, Kıta [sayfa 298] Avrupasında olduğu kadar İngiltere'de de egemen sınıfların bütün fraksiyonlannı, toprak ağalan ile kapitalistleri, borsa kurtları ile dükkancılan, himayeciler ile serbest tica-retçileri, hükümet ile muhalefeti, rahipler ile zındıklan, genç orospular ile yaşlı rahibeleri, mülkiyetin, dinin, ailenin ve toplumun kurtarılması ortak feryadında birleştirdi. İşçi sınıfı, her yerde lanetlenmiş, yasadışı ilan edilmiş ve suçlanmıştı. Artık fabrikatörlerin elini-kolunu bağlayan bir şey kalmamıştı. Şimdi yalnızca On Saatlik Yasaya karşı değil, 1833'ten beri emek-gücünün "serbestçe" sömürülmesini bir ölçüde sınırlandırmayı amaçlayan bütün yönetmeliğe karşı da açıkça başkaldırdılar. Bu, isyancı kapitalistlerin "ellerinin" derilerinden başka kaybedecek bir şeyleri olmadığı için son derece ucuz, alaylı bir dikkatsizlik ve terörcü bir enerjiyle iki yıldan fazla sürdürülen kölecilikten yana minyatür bir isyanıydı. Bundan sonra olanlan anlayabilmemiz için, 1833, 1844 ve 1847 fabrika yasalarını, biri öbürünü değiştirmediği sürece, her üçünün de yürürlükte olduğunu anımsamamız gerekir: bunlardan hiç birisi, 18 yaşın üzerindeki erkek işçilerin işgününü sınırlamadığı gibi, 1833'ten beri, sabah beşbuçuktan akşam sekizbuçuğa kadar 15 saat yasal "gün" olarak kalmıştı, ve bu sınırlar içersinde önce 12 sonra 10 saatlik iş, gençler ile kadınlann belirlenen koşullar altında çalışma süresi olarak saptanmıştı. Fabrikatörler şurada burada gençlerle kadın işçilerin bir kısmını, çoğu zaman da yarısını işten çıkarmaya ve ardından yetişkin erkeklerin hemen hepsini yeniden gece işinde çalıştırmaya başladılar. On Saatlik Yasa başka seçenek bırakmıyor diye haykırıyorlardı.[150]

İkinci adımlan, yasaların tanıdığı yemek paydoslan ile ilgiliydi. Şimdi bu konuda fabrika denetmenlerini dinleyelim: "Çalışma saatlerinin on saatle sınırlandırılmasından beri, fabrikatörler, düşüncelerini henüz daha tam anlamıyla uygulamamakla birlikte, çalışma saatlerinin sabah 9'dan akşam 7'ye kadar olması karşısında, yasanın gereklerini, sabah 9'dan önce bir saat ve akşam 7'den sonra yanm saat [yemek paydosu] vermek suretiyle karşılamayı deniyorlar. Şimdi bazı durumlarda, bir saat ya da yanm saat yemek paydosuna izin vermekle birlikte bu birbuçuk saatin herhangi bir kısmını, fabrika işgünü içinde vermek [sayfa 299] zorunda olmadıklarında ısrar ediyorlar."[151] Bu durumda fabrikatörler, 1844 yasasının yemek saatleriyle ilgili çok kesin hükümlerini

«Reports ete, for 31st October, 1848. s. 133, 134. [1] *Reports ete,* for 30"[1] Aprü, 1848, s. 47.

işçilerin, fabrikaya gelmeden ve fabrikadan çıktıktan sonra -yani evlerinde- yemelerine içmelerine izin vermek şeklinde anlıyorlardı. Ve işçilerin öğle yemeklerini sabah saat 9'dan önce yemelerinde ne gibi

bir sakınca olabilirdi? Ne var ki, Krallık hukukçulan, yasada öngörülen yemek zamanlarının, "çalışma saatleri sırasında verilecek paydoslarda olması gerektiğine ve böyle bir aralık verilmeksizin sabah 9'dan akşam 7'ye kadar 10 saat sürekli çalışmanın yasalara uygun olmadığına" karar verdiler.[152]
Sermaye, bu hoş gösterilerden sonra, 1844 yasasının lâfzına uygun düşen ve bu nedenle de yasal olan bir adımla ayaklanmasına bir giriş yaptı.
1844 yasası, kuşkusuz, 8 ile 13 yaş arasındaki çocukların, öğleden önce çalıştırıldıklarında, öğleden sonra saat 1 'den itibaren yeniden çalıştınlmasını yasaklıyordu. Ama, çalışma zamanı öğleyin 12'de ya da daha sonra başlayan çocukların 6V2 saatlik çalışma sürelerini hiç bir şekilde düzenlememişti. Sekiz yaşında bir çocuk, öğleyin işe başlasa 12'den l'e kadar bir saat, öğleden sonra 2'den 4'e kadar iki saat, akşam 5'ten 8.30'a kadar 3V4 saat olmak üzere, yasaya uygun olarak, toplam 6V2 saat çalıştırabilirdi. Ya da daha iyisi, bunlann çalışmalannı, yetişkin erkek işçilerin 8.30'a kadar süren çalışmalanyla aynı zamana raslatmak için fabrikatörlerin, bunları, öğleden sonra 2'ye kadar işe başlamamalan yeterdi; böylece bunlan, hiç aralık vermeden akşam 8.30'a kadar fabrikada tutabilirlerdi. "Ve şimdi açıkça kabul edilmektedir ki, İngiltere'de fabrikatörlerin, makinelerini, günde on saatten fazla çalıştırma istekleri sonucu, bütün gençlerle kadın işçiler fabrikadan çıktıktan sonra, ço-cuklan, yetişkin erkeklerle birlikte saat 8.30'a kadar çalıştırmalan yaygın bir uygulama halini almıştır."[153] İşçilerle fabrika denetmenleri, hem sağlık, hem de ahlak yönünden bu uygulamaya itiraz ettiler; ama Sermaye şu yanıtı verdi:
"Sözleşmelerimin ağırlığı başımın üstünde duruyor!
"Ben, yasadan, senedimin cezasını ve karşılığını istirham ederim."*
[sayfa 300]
Gerçekten de, 26 Temmuz 1850 tarihinde Avam Kamarasının önüne serilen istatistiklere göre, bütün protestolara karşın, 18 Temmuz 1850'de 257 fabrikada 3.742 çocuk bu "uygulamanın" konusu idi.[154] Ne var ki, bu da yetmemişti. Sermayenin keskin gözleri, 1844 yasasının, en az yarım saatlik paydos vermeksizin öğleden önce 5 saat çalışmaya izin vermediği halde, öğleden sonraki çalışma için böyle bir kayıt koymadı-

[w'] *Reports ete,* for 31[sl] Oct., 1848, s. 130. [153] *Reports ete, l.e, s.* 142.
* Shakespeare, *Venedik Taciri,* perde IV, sahne I, dize 204-205'te insafsız Yahudi tefeci Shylock'un sözleri, -ç.
[JS4] *Reports ete,* for 31st Oct., 1850. s. 5, 6.

ğını keşfetmişti. Böylece, 8 yaşındaki çocukları hiç aralıksız 2'den 8.30'a kadar çalıştırma zevkinin yanısıra, bütün bu süre içersinde aç bırakma zevkini de tatmış oluyordu.
"Daima onun kalbi "Böyle diyor: senet."[155]*
1844 yasasının çocukların çalışmasını düzenleyen lafzına, böylece Shylock cimriliği ile sıkısıkıya sarılmış, ama aynı yasanın "gençlerle kadınların" çalışmasını düzenleyen hükümlerine açıktan açığa başkaldır-mıştır. Anımsanacağı gibi "sözde vardiya sistemine" son vermek bu yasanın başlıca hedefi ve amacıydı. Efendiler ayaklanmalarına şu basit bildiri ile başladılar: 1844 yasasının, gençlerin ve çocuklann, işverenin arzusuna göre 15 saatlik günün ufak bölümlerinde *ad libitum* kullanılmasını yasaklayan hükümleri, emek-zamanı 12 saat olarak saptandığı sürece "nispeten zararsız"dı. Ama, On Saatlik Yasa altında, bu "ıstırap verici bir güçlük" halini almıştı.[156] Fabrikatörler, denetmenlere, büyük bir soğukkanlılıkla, yasanın lafzı üstüne çıkarak eski sistemi kendi hesaplanna, yeniden uygulayacaklannı söylediler.[157] "Onlara daha yüksek ücret ödeyebilmek için", kafalarına yanlış düşünceler sokulmuş işçilerin çıkarlarına hareket etmiş olacaklardı. "On Saatlik Yasa altında, Büyük Britanya'nın sınai üstünlüğünü sürdürmenin mümkün olan tek planı buydu." "Vardiya sistemindeki düzensizlikleri [sayfa 3011 farketmek belki biraz güç olabilirdi; ama ne çıkar? Fabrika denetmenleri ve yardımcılarını ufak-tefek güçlüklerden kurtarmak için, bu ülkenin büyük üretim çıkarı ikincil bir konu haline mi getirilecekti?"[158]
Bütün bu bahanelerin doğal hiç bir yararı olmadı. Fabrika denetmenleri mahkemeye başvurdular. Ama çok geçmeden, fabrikatörler, İçişleri Bakanı Sir George Grey'i öyle bir dilekçe yağmuruna tuttular ki, 5 Ağustos 1848 tarihli genelgeyle, bakan, denetmenlere, "genç işçilerin, yasada öngörülenden daha uzun süre fiilen çalıştınldıklanna inandırıcı nedenler bulunmadıkça, yasa metnine uyulmadığı ya da bunların vardiya ile çalıştınldıklan konusunda fabrika sahipleri aleyhine rapor verilmemesi" için tavsiyede bulundu. Bunun üzerine fabrika denetmeni J.

[155] Sermayenin niteliği, gelişmemiş şeklinde neyse gelişmiş şeklinde de öyle kalır. Amerikan iç savaşının çıkmasından kısa süre önce, köle sahiplerinin etkisiyle Yeni Meksika topraklarında yürürlüğe konulan yasada, işçinin, kapitalistin onun emek-gücünü satınaldığı sürece "onun (kapitalistin) parası olduğunu" söyler. Aynı görüş, Romalı patrisyenler arasında da geçerliydi. Bunların borçlu pleblere avans olarak verdikleri para, tüketim maddeleri *aracılığıyla,* borçlunun eti ve kanı haline dönüşürdü. Bu "et ve kan", bunun için "onların parasıydı". Shylock'un On Masa Yasası işte buydu. Alacaklı patrisyenlerin zaman zaman Tiber ırmağının öte yakasında, borçlu etleriyle şölenler düzenledikleri konusunda Linguet'in iddiası, Daumer'in, hıristiyanlarını Aşai Rabbani Ayini gibi aydınlanmamış olarak kalacaktır.
[JX] *Reportsetc,* forSO^April, 1848, s. 28.
[157] Diğerleri arasında filantropist Ashvvortlı'un Leonard Horner'e yazdığı mide bulandırıcı mektupta böyledir. *(Reports ete,* April 1849, s. 4.)
[158] *l.c,* s. 140.
* Shakespeare, aynı yapıt, dize 250-251. -ç.

Stuart, bu sözde vardiya sisteminin 15 saat süreyle bütün İskoçya'da uygulanmasına izin verdi, ve çok

geçmeden eski duruma dönülmüş oldu. İngiliz fabrika denetmenleri; bir yandan da, İçişleri Bakanının yasayı keyfi olarak yürürlükten kaldıracak yetkisi olmadığını açıklayarak bu kölecilikten yana ayaklanmaya karşı yasal kovuşturmaya devam ettiler.
Mahkemeler, yani taşra sulh yargıçları -Cobbett'in deyimiyle "Bu Ücretsiz Büyük Yargıçlar"- beraat karan verdikten sonra, kapitalistleri, yargıç önüne çıkarmanın ne gereği vardı? Bu mahkemelerde, efendiler, kendi kendilerinin yargıcı durumunda idiler. Bir örnek: Kershavv, Leese ve Ortaklan firmasından pamuk iplikçisi Eskrigge adında biri, bölgesindeki fabrika denetmenine, fabrikasında uygulanacak vardiya sistemi ile ilgili bir plan vermişti. Olumsuz yanıt alınca önce hiç ses çıkarmadı. Birkaç ay sonra, Robinson adında, gene bir pamuk iplikçisi -eğer bu adam Robinson'un uşağı Cuma değilse bile herhalde Eskrig-ge'nin bir akrabası olmalı- Eskrigge'nin icat ettiği vardiya planının aynısını uygulama suçlaması ile Stockport sulh yargıcının karşısına getirildi. Mahkeme dört yargıçlıydı, bunlann üçü pamuk iplikçisiydi ve başlarında da aynı Eskrigge bulunuyordu. Eskrigge, Robinson'u beraat ettirdi, ve bu durumda, Robinson için hak olan şey, Eskrigge için de elbette sözko-nusu olacaktı. Ve o da kendi verdiği karardan yararlanarak, fabrikasında bu sistemi hemen uygulamaya geçti.[159] Bizzat bu mahkemenin bileşimi yasanın çiğnenmesiydi.[160] Denetmen [sayfa 302] Howell bu hukuk komedilerine "derhal bir çare bulunmalıdır" diye feryat eder: "Ya yasalar, bu gibi mahkeme kararlanna uyacak şekilde değiştirilmelidir, ya da bu gibi davalar açıldığı zaman ... verecekleri kararlar yasalara uygun düşecek daha dürüst mahkemelerde görülmelidir. Bence en iyisi maaşlı yargıçların atanmasıdır."[161]
Krallık hukukçuları, 1844 yasasının patronlar tarafından yapılan yorumunun saçma olduğunu ilan ettiler. Ama "Toplumun Kurtarıcılan" yollanndan saptırılmalarına gözyumacak gibi değillerdi. Leonard Homer raporunda şöyle diyordu: "Yasanın uygulanması için yedi ayn mahkemede açtığım on davadan, sulh yargıçlarından ancak birisi yasayı destekledi. ... Yasanın böylesine uygulanmaması karşısında artık dava açmanın gereksizliğine karar verdim. 1844 yasasının işsaatlerinde düzeni sağlamak amacıyla konulan hükümleri... böylece benim bölgemde (Lan-cashire) artık yürürlükte değildir. Ne ben, ne de birlikte çalıştığımız denetmen yardımcılan, vardiya ile çalışan bir fabrikayı denetlediğimiz zaman, gençlerle kadınlann günde on saatten fazla çalıştırılmadıklarından emin değiliz.... 30 Nisandan beri benim bölgemde, vardiya ile çalı-

[a9] *Reports ete,* for 30"[1] April. 1849. s. 21. 22. Kars: benzer örnekleri, *ibid.,* s. 4, 5.
[160] Sir John Hobhouse Fabrika Yasası diye bilinen (1 ve 2 W[illia]m IV, c. 29, s. 10) yasa ile, bir pamuk ipliği ya da dokuma fabrikası sahibinin ya da babasının, oğlunun veya kardeşinin, fabrika yasası ile ilgili bir soruşturmada, sulh yargıcı olarak görev yapması yasaklanmıştı.
[161] *l.c,* [s. 22.]

şan fabrikaların sayısı 114'e ulaşıyordu, ve bu rakam hızla artmaktadır. Genellikle fabrikada çalışma saati, sabah 6'dan akşam 71/2'ye kadar, 13V2 saate inmiştir. ... ve bazı durumlarda da sabah 5',/2'den akşam 81/2'ye kadar, 15 saate çıkmaktadır."[162] Daha 1848 Aralığında, Leonard Homer'iri elinde, bu vardiya sistemi altında hiç bir denetim sisteminin bu muazzam aşın-çalışmaya engel olamayacağını oybirliği ile belirten 65 fabrikatör ile 29 fabrika gözcüsünün listesi vardı.[163] 15 saatlik çalışma sırasında aynı çocuklarla genç insanlar iplik atölyesinden dokuma atölyesine, bir fabrikadan ötekine aktarılıyordu.[164] Nasıl olur da, "vardiya sistemi adı altında, 'işçiler'i sonu gelmez tertipler içersinde, bir orada bir burada kullanan, her allanın günü herkesin çalışma ve dinlenme saatlerini durmadan değiştiren ve böylece belli bir ekibi aynı zamanda aynı işyerinde bulmayı olanaksız hale getiren bir düzende [sayfa 303] denetim görevi yerine getirilebilir?"[165]
Ama fiilen uygulanan bu aşırı-çalıştırma bir yana bırakılırsa, bu sözde vardiya sistemi, kapitalist hayalgücünün bir ürünüydü ve Fou-rier'nin alaycı *"Courtes seances"* tablosu, bu fanteziyi, ancak, "emeğin cazibesi" yerine "sermayenin cazibesi" sözleri konulduğu zaman geride bırakabilirdi. Örneğin, "saygıdeğer" basının, "biraz dikkat ve iyi bir yöntemle nelerin başanlabileceğine" örnek diye övdüğü şu fabrikatör planlarına bir gözatalım. Çalışan *personel,* bazan 12-14 kategoriye ayrılıyor ve bunlar da durmadan birinden diğerine aktarılıyorlardı. Fabrikanın 15 saatlik çalışma süresi boyunca, sermaye, işçiyi, bazan 30 dakika, bazan bir saat fabrikaya çekiyor, sonra tekrar dışan atıyor ve onu bölük-pörçük sürelerle tazı gibi bir oraya bir buraya koşturuyor ve 10 saatlik çalışma tamamlanana kadar hiç yakasını bırakmadan bu böyle sürüp gidiyordu. Tıpkı sahnede olduğu gibi, aynı kişiler, her perdenin çeşitli sahnelerinde sırayla sahneye çıkıyorlardı. Ve bir aktörün oyun boyunca sahneye ait olması gibi, işçiler de, geliş-gidiş saatleri hesaba katılmazsa, 15 saat süreyle fabrikaya aittir. Böylece, dinlenme saatleri, delikanlılan meyhaneye, kızlan kerhaneye sürükleyen zoraki tembellik saatleri haline geliyordu. Kapitalistin, çalıştırdığı işçi sayısını artırmaksızın, makinelerini 12 ila 15 saat süreyle devamlı çalıştırmak için her gün icadettiği yeni bir hile ve kurnazlık sonucu, işçiler, yemeklerini, bazan şu bazan da bu zaman aralığında atıştırmak zorunda kalıyorlardı. On saatlik işgünü için girişilen hareketler sırasında, patronlar, işçi sürüsünün, 10 saatlik çalışmaya karşılık 12 saatlik ücret almak amacıyla sağasola başvurduklarını haykırı-yorlardı. Oysa şimdi, madalyonu, tersine çevirmişlerdi. Emek-gücü üzerindeki 12 ile 15 saatlik efendiliklerine karşılık, 10 saatlik ücret ödüyorlardı.[166] Oyunun özü buydu;

on saatlik çalışma yasasının patronca yoru-
[K2]*Reportsetc,* forSO^April. 1849, s. 5. [K3]*Reports ete,* for 31st Oct.. 1849. s. 6. [164] *Reports ete,* forSO^April. 1849, s. 21. [m]*Reports ete,* 31st Oct. 1848. s. 95.

mu böyleydi! Tahıl Yasasına karşı girişilen hareket sırasında tam 10 yıl, işçilere, tahılın serbest ithali ve İngiliz sanayiinin sahip olduğu olanaklarla 10 saatlik çalışmanın kapitalistleri zengin etmeye yeteceğini, insanlık aşkıyla terler dökerek, kuruşu kuruşuna hesaplayarak anlatmaya çalışan işte bu aynı numaracı serbest ticaretçilerdi.[167] [sayfa 304] Sermayenin giriştiği bu ayaklanma, ensonu iki yıl sonra, İngiltere'deki dört büyük mahkemeden birinin, Maliye Mahkemesinin *(Court of Exchequer)* verdiği bir kararla, sonunda, tacını giydi. Bu mahkeme, 8 Şubat 1850'de, bir dava sonunda, fabrikatörlerin kuşkusuz 1844 yasasının ruhuna aykırı hareket ettiklerini, ama bizzat bu yasanın da, onu anlamsız hale getiren bazı sözcükleri içerdiğine karar verdi. "Bu karar ile On Saatlik Yasa yürürlükten kalkmış oluyordu."[168] Şimdiye kadar vardiya sistemini gençlerle kadınlara uygulamaktan çekinen patronlar, bu karara dörtelle sanldılar.[169]
Ama sermayenin görünüşteki bu kesin yengisinin ardından, derhal bir tepki doğdu. Emekçi halk, şimdiye kadar, katı ve eksilmeyen bir direnme göstermekle birlikte pasif bir tutumdaydı. Oysa şimdi, Lan-cashire ve Yorkshire'da tehditedici protesto toplantıları yapıyorlardı. Göstermelik On Saatlik Yasa düpedüz dalavereydi, parlamento aldatmasıydı ve hiç bir zaman da varolmamıştı! Fabrika denetmenleri, sınıflar arası husumetin inanılmaz bir gerilim noktasına ulaştığı konusunda, hükümeti, derhal uyardılar. Patronlardan bazıları da kendi aralarında mırıldanıyorlardı: "Yargıçlann çelişik kararlan yüzünden, işler büsbütün anormal ve anarşik bir hal aldı. Yorkshire'de ayn yasa uygulanır, Lancashire'da ayrı; Lancashire'ın bir kasabasında uygulanan bir yasayla, hemen komşu kasabada uygulananlar birbirini tutmaz. Büyük kasabalardaki fabrikatörler yasalara uymamanın yollarını bulurlar, oysa taşradaki fabrikatörler vardiya sistemi için yeterli işçi bulamadıklan gibi, işçileri bir fabrikadan ötekine taşıma olanağına hiç sahip değillerdir." vb.. Oysa sermayenin doğuştan gelen ilk hakkı, emek-gücünün, bütün kapitalistlerce eşit olarak sömürülmesidir.
Bu koşullar altında, patronlarla işçiler arasında, 5 Ağustos 1850 tarihli ek fabrika yasasında, parlamentonun mührünü taşıyan bir uzlaşmaya varıldı. "Gençler ve kadınlar" için işgünü, haftanın ilk beş günü için 10 saatten IOV2 saate çıkarıldı, cumartesi günü için de *TA* saate indirildi. Çalışma sabah 6'dan akşam 6'ya kadar devam edecek,[170] yemek
[166] Bkz: *Reports ete,* 30* April, 1849. s. 6, ve fabrika denetmenleri Hovvell ile Saunders'in, 31 Ekim 1848 tarihli raporlarındaki "vardiya sistemi" ile ilgili ayrıntılı açıklamalar. Ayrıca bkz: Ashton ve çevresi din adamlarının, "vardiya sistemi"ne karşı 1849 ilkyazında kraliçeye sundukları dilekçe.
[167] Örneğin, *The Factory Question and the Ten Hours' Bili,* by R. H. Greg, 1837. ile karşılaştırınız.
[168] F. Engels, "'The English Ten Hours' Bili" *(Neue Rheinishe Zeitung, Politisch-ökonomi-sehe Revue,* edited by K. Marx, Nisan 1850, s, 13). Aynı Yüksek Mahkeme, Amerikan iç savaşı sırasında, korsan gemilerinin silahlandırılmalarına karşı olan yasanın anlamını tamamıyla tersine çeviren bir anlam belirsizliği keşfetmişti.
[169]Kep., *ete,* for SO^April; 1850.

zamanı için 1*V2* saatten az olmamak [sayfa 305] üzere paydos yapılacak ve bu yemek zamanlan herkes için aynı anda olup 1844 yasası koşullarına uygun olacaktı. Burunla, vardiya sistemine bütünüyle son verilmiş oluyordu.[171] Çocuklann çalışmalarıyla ilgili olarak 1844 Yasası yürürlükte kalacaktı.
Bir kısım patronlar eskiden olduğu gibi bu kez de, proletaryanın çocuklan üzerinde özel senyörlük hakları sağlamışlardı. Bunlar ipek fabrikatörleri idi. 1833'te kurt gibi ulumuşlardı: "Eğer her yaştan çocukların günde 10 saatlik çalışma özgürlükleri geri alınırsa, bu, onların işlerini durdurabilirdi."[172] Yeterli sayıda 13 yaşından büyük çocuk satınalmak, onlar için olanaksız olacaktı. Diledikleri ayrıcalığı koparttılar da. Öne sürdükleri bahanenin, kasıtlı bir yalan olduğunu daha sonraki bir araştırma ortaya koymuştur.[173] Ne var ki, bütün bunlar, 10 yıl süreyle, işlerini görebilmeleri için taburelere oturmak zorunda bırakılan küçücük çocukların kanından günde 10 saat ipek eğirmekten onlan alıkoymamıştır.[174] 1844 yasası, gerçi bunları, 11 yaşından küçük çocuklan günde 6V2 saatten fazla çalıştırma "özgürlüğünden yoksun bırakmıştı". Ama, öte yandan da, bunlara, 11 ile 13 yaşları arasındaki çocuklann günde 10 saat çalış-tınlma ayrıcalığını tanıdığı gibi, öteki fabrika çocuklan için zorunlu olan öğrenimden de bu zorunluluğu kaldırmıştır. Bu kez bahane şuydu: "Üzerinde çalıştıklan kumaşın çok ince ve narin dokusu, bu çocuklann ancak bu tür fabrikalara çok küçük yaşta girmeleriyle elde edilebilecek, hafif, kıvrak bir çalışmayı gerektirir."[175] Çocuklar, tıpkı Güney Rusya'da boynuzlu hayvanların, derileriyle yağları için boğazlanmalan gibi, salt hafif ve kıvrak parmaklan için boğazlanıyordu. Ensonu, 1850'de, 1844'te verilen ayrıcalık, ipek bükme ve ipek eğirme bölümleriyle sınırlandı. Ama gene, "özgürlüğü" elinden alınan sermayeye ödün vermek için, 11 ila 13 yaşındaki çocuklann çalışma zamanı 10'dan IOV2 saate çıkarıldı. Bahane: "İpek fabrikalannda çalışma öteki dokuma fabrikalanndan daha hafifti ve diğer yönlerden de sağlığa çok daha az zararlıydı."[176] Resmi sağlık araştırmalan sonradan [sayfa 306] bunun tersini tanıtladı: "Ortalama ölüm oranı ipek bölgelerinde çok daha yüksektir, ve kadın nüfus arasında hatta Lancashire' daki pamuk bölgelerinden de fazladır."[177] Fabrika de-
[170] Kışın, sabah 7 ile akşam 7 olabilir.

[171] Bugünkü yasa (1850 tarihli) bir uzlaşma idi; bununla, işçiler işsaatleri sınırlandırılan kimselerin işe başlama ve işi bırakma konusunda tek bir sürenin tanınmasının sağladığı yarardan dolayı On Saatlik Yasanın getirdiği yararlardan vazgeçmişlerdi," *(Reports ete.* for 30* April, 1852, s. 14.)
[172] *Reports ete,* for Sept. 1844, s. 13.
[173] *l.c. "l.c.*
[175] *Reports ete,* for 31st Oct., 1846, s. 20.
[176] *Reports ete,* for 31st Oct., 1861; s. 26.
[177] *l.c* s. 27. Fabrika yasasının kapsamına giren çalışan nüfus, bakımından büyük bir düzelme göstermiştir. Bütün hekim ifadeleri bu noktada birleşmektedir ve çeşitli zamanlardaki kişisel gözlemlerim de beni buna inandırdı. Gene de, çocuklar arasında yaşamlarının ilk yıllarında

netmenlerinin her altı ayda bir yeniledikleri protestolarına karşın, bu kötülük hâlâ devam edip gitmektedir.[178]

1850 yasası, sabah 6'dan akşam 9'a kadar 15 saatlik çalışmayı, yalnız, "genç kimseler ile kadınlar için", sabah 6'dan akşam 6'ya, 12 saate indirdi. Bu haliyle, bu yasa, bütün çalışma süresi 6V2 saati aşmamak üzere, bu süreden yarım saat önce ve 2V2 saat sonra çalışan çocuklan etkilememiş oluyordu. Tasarı tartışılırken, fabrika denetmenleri, parlamentoya bu bozukluktan doğan kötüye kullanmalar üzerine istatistikler verdiler. Ama hiç bir işe yaramadı. Kafalann içinde, bolluk yıllarında yetişkin erkeklerin işgünlerini, çocuklann yardımıyla tekrar 15 saate çıkarmak gibi bir art niyet vardı. Bunu izleyen üç yıl içindeki denemeler, böyle bir girişimin, yetişkin erkek işçilerin direnmesiyle başansızlığa uğrayacağını gösteriyordu. 1850 yasası, bu nedenle, "çocuklann, gençler ve [sayfa 307] kadınlann sabahlan fabrikaya gelmeden, akşamları da fabrikadan aynlmalarından sonra çalıştınlmalarını" yasaklayarak, enso-nu 1853'te tamamlandı. Böylece, birkaç istisna dışında, 1850 Fabrika Yasası, kapsadığı sanayi kollarındaki bütün işçilerin işgünlerini düzenlemiş oluyordu.[179] İlk fabrika yasasının kabulünün üzerinden ya-

görülen müthiş ölüm oranları konu-dışı bırakılırsa, Dr. Greenhovv'ın resmi raporları, "normal sağlık koşullarınraki tarımsal bölgelere" göre fabrika bölgelerindeki elverişsiz sağlık durumlarını ortaya koymaktadır. Kanıt olarak, 1861 tarihli raporundan aşağıdaki tablo alınabilir.

Manüfaktürde Çalıştırılan Yetişkin Erkekler % olarak	Akciğer Hastalığından Ölen Erkeklerin Oranı 100.000'de	Bölgenin Adı	Akciğer Hastalığından Ölen Kadınların Oranı 100.000'de	Manüfaktürde Çalıştırılan Yetişkin Kadınlar % olarak	Kadınların Çalıştığı İşkolları
14.9	598	Vigan	644	18.0	Pamuklu
42.6	708	Blackburn	734	34.9	Pamuklu
37.3	547	Halifax	564	20.4	Yünlü
41.9	611	Bradford	603	30.0	Yünlü
31.0	691	Macclesfield	804	26.0	ipekli
14.9	588	Leek	705	17.2	ipekli
36.6	721	Stoke-Upon Trent	665	19.3	Çömlekçilik
30.4	726	Woolstanton	727	13.9	Çömlekçilik
	305	Sağlıklı sekiz tarım bölgesi	340		

[178] İngiliz "serbest ticaretçileri"nin ipekli mamullerden alınan koruyucu gümrük vergilerinin kaldırılmasına nasıl güçlükle razı oldukları çok iyi bilinir. Fransa'dan yapılan ithalata karşı koruma yerine şimdi aynı işi, İngiltere'de fabrikalardaki çocukların korunmadan yoksun bırakılmaları görmektedir.
[179] İngiliz pamuklu sanayiinin en parlak olduğu 1859 ve 1860 yıllarında bazı fabrikatörler, fazla mesai için daha yüksek ödeme yeminiyle, yetişkin erkek işçileri işgününün uzatılması konusunda kandırmaya çalıştılar. Elle işletilen iplik eğirme makineleriyle otomatik makinelerde çalışan işçiler, işverenlere verdikleri bir dilekçeyle bu denemeye bir son verdiler. Bu dilekçede şöyle diyorlardı: "Açık konuşmak gerekirse, yaşamımız bize bir yük haline geldi; ülkedeki diğer işçilere göre bizler fabrikaya haftada neredeyse iki gün daha fazla kapatılmış durumdayız ve bu topraklar üzerinde kendimizi köle gibi hissediyor ve hem kendimize ve bem de gelecek kuşaklara

rım yüzyıl geçmişti.[180]

Yasakoyucu, ilk kez, başlangıçta koyduğu sınırların dışına, " 1845 Basma Fabrikası Yasası" ile çıktı. Sermayenin bu yeni "aşınlıktan", duyduğu hoşnutsuzluk, yasanın her satınndan anlaşılır. 8 ile 13 yaş arasındaki çocuklar ile kadınlar için işgününün sınırlannı, yemek için hiç bir yasal paydos vermeksizin, sabah 6 ve akşam 10 olmak üzere 16 saat olarak saptıyordu. 13 yaşından büyük erkeklerin, gece-gündüz istenildiği gibi çalıştırılmalanna izin veriyordu.[181] Bu yasa, tam bir parlamenter başarısızlıktır.[182]

Bununla birlikte, konulan ilke, modem üretim biçiminin en karakteristik yaratığı olan büyük sanayi kollarında zafer kazanmıştı. Bunların 1853-1860 arasında gösterdiği olağanüstü gelişme, fabrika işçilerinin hem fizik, hem moral yönden yeniden doğuşları ile elele, en kör gözleri bile açtı. Yasal sınırlamalar ile düzenlemelerin, yarım yüzyıl süren bir iç savaş sonucu kendilerinden adım adım sökülüp alındığı patronlar, hâlâ "serbest" olan sömürü alanlan ile kendi durumlan arasındaki karşıtlığı gereksiz bir gösteri havası içinde belirtiyorlardı.[183] "Ekonomi Politik"in yalancı [sayfa 3osı pehlivanlan, şimdi, yasayla belirlenmiş bir işgününün zorunluluğunu takdir etmenin, mensup olduklan "bilim dalı"nın kendine özgü yeni bir buluşu olduğunu ilan ediyordu.[184] Kolayca anlaşıldığı gibi, fabrika kodamanları, kaçınılmaz sonuca boyun eğip onunla uzlaştıktan sonra, sermayenin direnme gücü gitgide zayıfladı, oysa aynı sıralarda, işçi sınıfının saldırı gücü, doğrudan bu sorunla, ilişkili olmayan toplumun sınıflanndaki müttefiklerinin sayısı ile birlikte arttı. 1860'tan sonraki daha hızlı ilerlemenin nedeni budur.

Boyacılık ile ağartıcılık bütünüyle 1860 yılında[185] örgü ve çorap

zararlı bir sistemi yerleştiriyor gibiyiz..... Bu nedenle, Noel ve yeni yıl tatillerinden sonra işe başladığımız zaman, haftada ancak 60 saat, yani günde birbuçuk saat hariç olmak üzere sabah 6'dan akşam 6'ya kadar çalışacağımızı sizlere en derin saygılarımızla bildirmek isteriz." *(Reports ete,* for 30» April, 1860, s. 30.)

[180] Bu yasanın kaleme alınış biçiminden, bunun ihlali için bulunan olanaklar, Parliamentary Return, *Factories Regulation Act* (6 Ağustos 1859)'ta ve Leonard Horner'in "Suggestions for amending the Factory Acts to enable Inspectors to prevent illegal vvorking, now becoming very prevalent" adlı yazısında görülebilir.

[181] "Sekiz ve daha yukarı yaştaki çocuklar sabah altıdan akşam dokuza kadar son altı ay içersinde bölgemde çalıştırılmaktadırlar." *(Reports ete,* for 31st October, 1857. s. 311.)

[182] "Basma işevleri yasasının, hem eğitim ve hem de koruyucu önlemler yönünden başarısız olduğu kabul edilmektedir." *(Reports ete,* for 31st October, 1857, s. 52.)

[183] Örneğin, E. Polter'in *Times'a* yazdığı 24 Mart 1863 tarihli mektup. *Times,* kendisine, fabrikatörlerin On Saatlik Yasaya karşı ayaklanmalarını anımsatmıştır.

[184] Bunu, diğerleri yanında, Tooke'un *History of Prices* adlı yapıtının yazılmasına katkıda bulunan ve editörlüğünü yapan Mr. W. Nevvmarch'da görürüz. Kamuoyuna korkakça ödünler vermek bilimsel bir ilerleme midir?

[185] 1860 tarihinde çıkartılan yasa ile, boyama ve ağartma işlerinde, işgününün 1 Ağustos 1861'den başlayarak geçici olarak 12 saat, 1 Ağustos 1862'den sonra da kesin olarak 10 saat olması, yani cumartesi günü 7V2, diğer günler IOV2 saat olması karara bağlanmıştır. Ama, uğursuz 1862 yılı gelince eski komedi gene oynandı. Üstelik fabrikatörler, gençler ile kadınların bir yıl daha 12 saat çalıştırılmalarına izin verilmesi için Parlamentoya başvurdular. "Sanayiin bugünkü durumda (pamuk kıtlığı sırasında) işçilerin günde 12 saat çalıştmaları ve elden geldiğince fazla

yapımı 1861'de, 1850 tarihli fabrika yasasının kapsamı içersine alındı.

Çocukların çalıştırılması konusunda kurulan komisyonun (1863) ilk raporu sonucu, (yalnız çömlekçiler değil) bütün seramikçiler, kibrit-çiler, kapsülcüler, kartuşçular, halıcılar, kadifeciler ve daha pek çok işkolu, "işlemecilik" adı altında, yasanın kapsamı içersine alındı. 1863 yılında, açık havada yapılan ağartıcılık[186]ve fınncılık, [sayfa 309] özel yasalann kapsamına alındı; adı geçen ilk işkolunda gençler ile kadınlann geceleri (akşam 8'den sabah 6'ya kadar) çalışmalan, ikincinde 18 yaşından küçük fırın işçilerinin, akşam 9 ile 5 arasında işe koşulmalan yasaklanmıştı. Tanm, madencilik ve ulaşım araçlan dışında İngiliz sanayiinin bütün önemli kollarını, yararlandıkları "özgürlükler"den yoksun bırakmakla ücret almaları onların çok yararına olacaktır." Bu yönde bir yasa tasarısı getirilmiş ise de, "başta İskoçyalı ağartma işçilerinin eylemleri nedeniyle, bu tasarı bir yana bırakılmıştır." *(Report ete,* for 31st Oçtober. 1862, s. 14-15.) Böylece, sözde adlarına konuştukları işçiler tarafından yenilgiye uğratılan Sermaye, avukat gözlüklerinin de yardımıyla, "emeğin korunması amacıyla çıkartılan bütün Parlamento yasalarında olduğu gibi kaçamaklı sözcüklerle kaleme alınan 1860 yasasının, kendilerine, perdahçılar ile mala son şeklini veren işçileri, bu yasanın kapsamı dışında bırakma olanağını sağladığını keşfettiler. Her zaman sermayeye sadık uşaklık eden İngiliz yargı organları, hukuk mahkemesinde, bu küçük ve bayağı hileye yasallık kazandırdı. "İşçiler büyük hayal kırıklığına uğradılar... aşırı-çalışmadan şikayetçilerdi ve yasakoyucunun apakçık niyetinin yanlış bir tanım nedeniyle hükümsüz duruma gelmesi çok üzülünecek bir durumdu." *(l.c,* s. 18.)

[186] "Açık havada çalışan ağartıcılar", geceleri bu işte hiç bir kadın çalıştırılmadığı yalanıyla 1860 tarihli yasanın kapsamına girmekten kurtuldular. Bu yalan, fabrika denetmenlerince açığa vurulduğu gibi, aynı zamanda, Parlamento da, işçilerin verdikleri dilekçelerde, açık havada yapılan ağartmaların sözde serin çayır kokusu içinde yürütüldüğü inancından yoksun kaldı. Bu açık hava ağartmalarında, 900-100° fahrenhayt sıcaklığında kurutma odaları kullanılıyor ve buradaki işler çoğunlukla kızlar tarafından yapılıyordu. Bunların, bu odalardan açık havaya arasıra yaptıklanı kaçamaklar için. "serinleme" teknik terimi kullanılıyordu. "Fırınlarda onbeş kız vardır. Sıcaklık, keten bezi için 80-90° derece, patiska için 100 ve daha yukarı derecelerdir. On *foot* kare kadar büyüklüğünde ufacık bir odanın ortasında kapalı bir soba vardır ve burada oniki kız ütü ve katlama işini yaparlar. Kızlar, korkunç bir sıcaklık saçan sobanın çevresine dizilerek, ütücüler için patiskaları hızla kuruturlar. Bu işçilerin çalışma saatleri sınırsızdır. İşler çoksa, ardarda her gece saat 9 ya da 12'ye kadar çalışırlar." *(Reports ete* for 31st October, 1862, s. 56.) Bir hekim şöyle diyor: "Serinlemek için *özel* bir zaman ayrılmamış, ama sıcaklık dayanılmaz hale gelin ya da işçilerin elleri terden kirlenince, birkaç dakika dışarıya çıkartılırlar. Soba işçilerinin hastalıklarını tedavi konusundaki geniş deneyimlerime dayanarak şunu söyleyebilirim ki, bunların sağlık durumlan, iplik fabrikası işçilerininkinden daha berbattır" (ve Sermayenin, Parlamentoya verdiği muhtıralarda, bu kızlar, Rubens'in tabloları örneği, çiçek gibi sağlıklı gösterilmiştir!). "Bunlar arasında en yaygın hastalıklar, verem, bronşit, rahim hastalıkları, şiddetli histeri ve romatizmadır. Kanımca bütün bu hastalıklar doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, işçilerin çalıştırıldıklan küçük odalardaki pis ve aşırı sıcak hava ile, kışın evlerine dönerken soğuk ve rutubetli havadan kendilerini koruyacak yeterli giyecek eksikliğinden ileri gelmektedir." *(l.c,* s.56-57.) Fabrika denetmenleri, bu açık hava ağartıcılarının yoksun bırakıldıkları 1860 tarihli ek yasa konusunda şunları öne sürüyorlar: "Bu yasa, işçilere sağlar gibi göründüğü korumayı sağlayamadığı gibi, kaleme alınmış öyle bir maddeyi de içermektedir ki, gece saat 8'den sonra çalışan işçilerin bulundukları saptanmadıkça, bunların koruyucu hükümlerden yararlanması olanaksız görülmekte ve böyle bir saptama yapılsa bile, öngörülen tanıtlama şekli öylesine sugötürmektedir ki, bunun bir mahkumiyetle sonuçlanması epeyce olanaksızdır." *(l.c,* s. 52.) "Bu nedenle, bütün iyi niyetlere ve amaçlara karşın, insancıl ya da eıitsel amaçlara yönelik bir yasa olarak tam bir başarısızlıktır; çünkü kadınlarla çocukların, duruma göre aç ya da tok, 14 saat ve belki de daha uzun bir süre, ne yaşa, ne cinsiyete ve ne de bu gibi işlerin" (ağartma ve boyama) "yapıldığı çevredeki ailelerin toplumsal alışkanlıklarına kulak asılmaksızın çalıştırılmalarına izin vermek" (ki bu aslında zorlamak demektir) "herhalde insancıl bir hareket olmasa gerektir." *(Reports ete,* for 30"[1] April, 1867 , s. 40.)

tehdit eden aynı komisyonun daha sonraki önerilerine ilerde değineceğiz.[187]

YEDİNCİ KESİM. - NORMAL İŞGÜNÜ İÇİN SAVAŞIM İNGİLİZ FABRİKA YASALARININ BAŞKA ÜLKELERDEKİ TEPKİSİ

Okurlann anımsayacağı gibi, artı-değer üretimi, ya da artı-emeğin sızdırılması, emeğin, sermayenin egemenliği altına girmesinden doğabilecek üretim tarzlarındaki herhangi bir değişiklikten tamamen ayn olarak, kapitalist üretimin özgül amacı ve varoluş nedenidir. Okur, gene buraya kadar yaptığımız incelemelerden, ancak bağımsız ve bu nedenle yasal yönden kendi adına hareket etme yetkisine sahip işçinin, bir meta satıcısı olarak kapitalist ile [sayfa 310] sözleşme yapabildiğini de anımsayacaktır. Demek ki, bizim çizdiğimiz bu tarihsel tabloda, bir yandan modem sanayi, öte yandan hem fizik bakımdan, hem de yasal yönden reşit olmayan emek, önemli roller oynamaktadır; bunlardan ilki, bizim

açımızdan özel bir iş alanı, ikincisi ise, emek sömürüsünün çarpıcı bir örneğinden başka bir şey değildir. Bununla birlikte, incelememizin bundan sonra ortaya çıkartacağı gelişmeleri beklemeksizin, salt tarihsel olgular arasındaki ilişkiden şu sonuçlara varabiliriz :

Birincisi. Sermayenin, işgününün sınırsız ve hesapsız uzatılması konusundaki hırsı, su gücü, buhar ve makineyle ilk devrimlerini yapan sanayi kollarında, modem üretim tarzının ilk yaratıklan olan, pamuk, yün, keten, ipek eğirme ve dokumacılık alanlannda tatmin edilmiştir. Maddi üretim tarzındaki değişmeler ve buna tekabül eden üreticiler[188] arasındaki toplumsal ilişkilerdeki değişmeler, önce sınırsız aşınlıklara, ardından da, buna bir tepki olarak, işgünü ile paydos saatlerini yasalarla sınırlayan, düzenleyen ve aralarında birlik kuran toplumsal bir denetimin doğmasına yolaçtı. Bu denetim, bu yüzden, 19. yüzyılın ilk yansında yalnızca istisnai yönetmelik gibi görünür.[189] Yeni üretim tarzının bu ilkel egemenliği aşılır aşılmaz, bu arada, yalnız diğer birçok üretim kollarının bu aynı fabrika sistemini benimsedikleri değil, çömlekçilik camcılık vb. gibi ilkel yöntemlerle çalışan manüfaktürlerin yaraşıra fırıncılık gibi eski moda zanaatların, ve ensonu mıhçılık gibi ev sanayilerinin[190] bile, çok-

[187] *İkinci baskıya not.* Yukardaki pasajları yazdığım 1866 yılından beri yeni bir tepki başlamış bulunmaktadır.

[188] "Bu sınıfların" (kapitalistler ve işçiler) "herbirinin tutum ve davranışı, içine sokuldukları durumun sonucu olmuştur." *(Reports ete,* for 31st October, 1848, s. 113)

[189] "Sınırlandırmaya tabi tutulan işler, dokuma sanayiinde buhar ya da su gücünden yararlanılan manüfaktürler ile ilgiliydi. Bir işyerinin denetlenmesini gerektirecek iki koşul vardı: buhar ya da su gücünden yararlanılması ve bazı liflerin işlenmesi." *(Reports ete,* for 31st October, 1864, s. 8)

[190] "Ev sanayii denilen sanayiin durumu hakkında, Çocukların Çalıştırılması Komisyonunun son raporlarında özellikle değerli malzemeler bulunabilir.

tan, fabrikalar gibi tamamen kapitalist sömürünün pençesine düştüğü görüldü. Böylece, yönetmelik, giderek istisnai niteliğinden sıyrılmak zorunda kaldı, ya da İngiltere'de olduğu gibi, Romalı Casuist'lerin yaptığı şekilde, iş yapılan her evin fabrika ilan edilmesi biçimini aldı.[191]

İkincisi. İşgününün, bazı üretim kollannda düzenlenmesinin tarihi, ve bu düzenlenmeye göre öteki kollarda hâlâ süregelen [sayfa 31u savaşım, tek tek emekçinin, bu "özgür" emek-gücü satıcısının, kapitalist üretimin belli bir aşamaya ulaşmasıyla, direnme gücünden tamamen yoksun hale düşürüldüğünü tanıtlar. Normal işgününün yaratılması, bu nedenle, kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasındaki azçok gizli, uzun süren bir iç savaşın sonucudur. Çatışma, modem sanayi arasında olduğu için, ilk kez bu sanayiin beşiğinde, İngiltere'de başlamıştır.[192] İngiliz fabrika işçileri, yalnız İngilizlerin değil, genel olarak modern işçi sınıfının savunucuları olduğu gibi, bunların teorisyenleri de sermaye teorisine ilk kez meydan okuyan kimseler olmuştur.[193] Bu yüzden, fabrika filozofu Ure, "emeğin eksiksiz özgürlüğü"[194] uğruna mertçe savaşım veren sermayeye karşı, bayraklanna "Fabrika Yasalannın Köleliği" sözlerini yazan İngiliz işçi sınıfını, silinmez yüzkarası olarak lanetlemektedir.

Fransa, ağır aksak İngiltere'yi izledi. İngiltere'deki aslından çok daha kusurlu Oniki Saatlik Yasanın[195] doğumu için Şubat devriminin ya-

[191] "Son oturumun (1864) yasaları ... adetlerin büyük farklılıklar gösterdiği ve makinelere hareket veren mekanik gücün kullanılması artık etkisi gibi, yasal bakımdan bu işyerinin 'fabrika' sayılması için gerekil koşullar arasında bulunmadığı çeşitli koşullarını kapsar." *(Reports ete,* for 31stOctober, 1864, s. 8)

[192] Kıta Avrupası liberalizminin cenneti Belçika'da bu hareketin izleri görülmez. Kömür ve maden ocaklarında bile, her iki cinsiyetten ve her yaştan işçi, her dönemde ve istenildiği sürece tam bir "özgürlük" içersinde tüketilirler. Buralarda çalıştırılan her 1.000 kişiden 733'ü erkek, 88'i kadın ve geriye kalanın 135'i oğlan, 44'ü kız olmak üzere 16 yaşından küçük çocuktur; yüksek fırınlarda vb. her 1.000 kişiden 668"i erkek, 149'u kadın ve geriye kalanın 98'i oğlan ve 85'i kız olmak üzere 16 yaşından küçük çocuklardır. Buna, bir de, yetişkin ve henüz olgunluk derecesine ulaşmamış emek-gücünün pek büyük ölçüde sömürülmesine karşılık ödenen düşük ücretleri ekleyiniz. Ortalama günlük ücret erkek için 2 şilin 8 peni, kadın için 1 şilin 8 peni, erkek çocuk için 1 şilin 2,5 penidir. Bunun sonucu olarak Belçika, 1863 yılında, 1850 yılına göre, kömür, demir vb. ihracatını hem miktar ve hem de değer olarak neredeyse iki katına çıkartmıştır.

[193] Robert Owen, 1810 yılından hemen sonra yalnız işgününün sınırlandırılması zorunluluğunu teori olarak benimsemekle kalmadı, 10 saatlik işgününü, New Lanark'ta kendi fabrikasında fiilen uyguladı da. Bu hareketiyle, komünistçe ütopya diye alay edildiği gibi, "çocukların eğitiminin üretken emekle birleştirilmesi" fikri ve ilk kez onun taratından kurulan İşçi Kooperatifleri Dernekleri de aynı şekilde karşılandı. Bugün birinci ütopya fabrika yasası haline gelmiş, ikincisi bütün fabrika yasalarında resmi ifade olarak yer almıştır, üçüncüsü ise gericilerin elinde bir dalavere aracı halinde kullanılmaktadır.

[194] Ure, *Philosophie des Manufactures,* Fransızca çevirisi, Paris 1836, t. II, s. 39, 40, 67, 77 vb..

[195] 1855 yılında Paris'te toplanan Uluslararası İstatistik Kongresinin tutanaklarında şöyle deniyor: "Fabrikalar ile işyerlerinde günlük çalışmayı 12 saat olarak sınırlandıran Fransız yasası, bu çalışmayı belli saatler içersinde saptamaz. Yalnız çocukların çalışma zamanı sabah 5 ile akşam 9 olarak belirlenmiştir. İşte bu yüzden bazı patronlar bu uğursuz boşluğun kendilerine verdiği hakkı, işyerlerinde, belki yalnızca pazar günü dışında, çalışmayı aralıksız her gün sürdürmek için kötüye kullanırlar. Bu amaçla, iki ekip halinde işçi çalıştırırlar ve bunlardan herbiri, ancak 12 saat işyerinde bulunduğu halde, çalışma gece-gündüz sürmüş olur. Yasanın gerekleri yerine getirilmiştir, ama ya insanlığın gerekleri?" Ayrıca, "gece işinin insan organizması

pılması gerekti. Gene de, Fransızların devrimci yöntemlerinin [sayfa 312] kendine özgü avantajları vardı. İşgününü, bütün işyerleri ile fabrikalarda, hiç bir aynm tanımadan bir defada aynı şekilde sınırladı, oysa bazan şu, bazan bu noktada koşulların baskısına ister istemez boyun eğen İngiliz yasa koyucuları, karmakarışık ve birbirleriyle çelişen uygulamalar içersinde yollarını yitiriyorlardı.[196] Buna karşılık, Fransız yasası, İngiltere'de, ancak çocuklar, ergin olmayanlar ve kadınlar için kazanılmış ve ancak son zamanlarda, ilk kez genel bir hak olarak öne sürülmüş bir konuyu, ilke olarak ilan etmişti.[197] Kuzey Amerika Birleşik Devletleri'nde, her bağımsız işçi hareketi, kölelik, cumhuriyetin bir bölümünü çarpıklaştırdığı için kötürümleşti. Emeğin, kara deriye damgalandığı yerde, beyaz deriden kendini kurtarması mümkün değildir. Ne var ki, köleliğin ölümüyle birlikte derhal yepyeni bir yaşam doğdu. İç

savaşın ilk meyvesi, Atlantikten Pasifiğe, New England'dan California'ya soluk soluğa gidip-gelen bir lokomotif hızıyla yayılan sekiz saatlik çalışma hareketi oldu. Baltimore' da 6 Ağustos I866'da yapılan Genel Kongresi şu bildiriyi yayınladı: "Bugünün ilk ve en büyük zorunluluğu, bütün Amerika Birleşik Devletleri'nde, sekiz saatlik çalışmayı, normal işgünü kabul eden bir yasayı yürürlüğe koyarak, bu ülkenin emeğini kapitalist kölelikten kurtarmaktır. Bu şanlı sonuca erişene dek bütün gücümüzle çalışmaya kararlıyız."[198] Aynı sıralarda, Uluslararası İşçi Birliğinin, Cenevre'de yaptığı kongrede, [sayfa 313] Londra Genel Konseyinin önerisi üzerine şu karar alındı: "İşgününün sınırlandırılması önkoşuldur, bu sağlanmadan, kurtuluş yolunda atılacak diğer bütün adımlar başarısızlığa mahkumdur.... Kongre, sekiz saatlik süreyi, işgününün yasal sınırı olarak önerir."

Böylece, Atlantiğin her iki yakasında, üretim koşullannın kendi-

üzerindeki yıkıcı etkileri" ile "her iki cinsiyetten insanın geceleri aynı loş işyerlerinde birarada bulunmalarının meşum sonuçları" üzerinde de durulmuştur.

[196] "Örneğin benim bölgemde, aynı fabrikada tek bir işveren, Ağartıcılık ve Boyacılık İşleri Yasasına göre ağartıcı ve boyacı olduğu halde, aynı zamanda, Basmacılık İşleri Yasasına göre de, basmacı, Fabrika Yasasına göre ise, işe son şeklini veren işçidir." (Mr. Baker'in raporu, *Reports ete.* for 31st October, 1861, s. 20) Bu yasaların çeşitli hükümleri ile bunlardan ileri gelen karışıklıkları sıraladıktan sonra Mr. Baker şöyle diyor: "İşverenin yasalara uymaktan kaçındığı yerlerde, bu üç ayrı parlamento yasasının hükümlerinin uygulanmasını sağlamanın ne kadar zor olacağı böylece görülmüş olacaktır." Ama "böylece avukatlara da bir yığın dava konusu sağlamış oluyor.

[197] Böylece, fabrika denetmenleri en sonunda şunu söylemeye cesaret ediyorlar: "Bu itirazlar" (işgününün yasayla sınırlandırılması konusunda sermayenin itirazları) "büyük çalışma hakkı ilkesi karşısında yenilgiye uğramak zorundadır.... Patronun, işçisinin emeği üzerindeki hakkının sona ereceği ve yorulup tükenmek sözkonusu olmasa bile işçinin bu süreyi kendine ayırabileceği bir zaman vardır." *(Reports ete,* for 31st Oct., 1862, s. 54.)

[198] "Biz Dunkirk işçileri, ilan ediyoruz ki, bugünkü sistem altında öngörülen çalışma zamanının uzunluğu çok fazladır ve işçiye dinlenme ve eğitim için zaman bırakmamakta ve onu kölelikten pek az farklı bir kul haline getirmektedir. İşte bunun için, 8 saatin bir işgünü için yeterli olduğu ve yasal olarak da yeterli sayılması gerektiği kararına vardık; güçlü bir araç olan basını yardımımıza çağırmamızın nedeni bu olduğu gibi... bize bu yardımı yapmaya yanaşmayanlara, emek ve işçi haklarında yapılacak reformun düşmanı gözüyle bakmamızın nedeni de bu olacaktır." (Dunkirk'li İşçilerin Kararı, New York State 1866.)

lerinden içgüdüsel bir şekilde doğup büyüyen işçi sınıfı hareketi, İngiliz Fabrika Denetmeni R. J. Saunders'in şu sözlerini doğruladı: "Toplumda reformlar yapılmasına doğru atılacak ileri adımların başarıya ulaşması çalışma saatleri sınırlandınlmadan ve bu sınırlar sıkısıkıya uygulanmadan asla beklenemez."[199]

Kabul etmek gerekir ki, işçilerimiz, üretim sürecinden çıktıklarında, girdiklerinden daha farklıdırlar. Pazarda, bir meta, "emek-gücü" sahibi olarak, öteki meta sahipleri ile karşı karşıya, satıcıya karşı satıcı olarak durmuştu. Kapitaliste emek-gücünü sattığı sözleşme, kendisini, onun tasarrufuna serbestçe verdiğini, deyim yerindeyse, ak ile kara gibi tanıtlar. Pazarlık tamamlandıktan sonra, onun "başına buyruk insan" olmadığı anlaşılır; emek-gücünü satmak için özgür olduğu süre, onu satmaya zorlandığı süredir,[200] ve gerçekten de, vampir, "sömürülecek tek bir adalesi, siniri, bir damla kanı olduğu sürece"[201] onu elinden bırakmayacaktır. "Acılannın yılanına" karşı "korunmak" için işçilerin başbaşa vermeleri ve bir sınıf olarak, bu işçilerin bizzat kendilerinin, sermaye ile yaptıklan gönüllü sözleşme ile, hem kendilerini ve hem de ailelerini köleliğe ve ölüme satmalannı engelleyecek bir yasanın, kudretli bir toplumsal engelin yaratılmasını gerçekleştirmeleri gerekir.[202] "İnsanın vazgeçilmez haklarını" sayıp döken cafcaflı liste yerine, yasayla sınırlı işgününün gösterişsiz *Magna Charta's*\ [sayfa 314] geliyor; bununla "işçinin sattığı zamanın ne zaman sona ereceği, ve kendisine ait olanın ne zaman başlayacağı" açıklığa kavuşmuş olacak.[203] *Quantum mutatus*

[sayfa 315]

[199] *Reports ete.* for 31st 1848, s. 112.

200 "Ayrıca, bu gibi işlemler (örneğin, sermeyenin 1848-50 arası giriştiği manevralar), işçilerin korunmaya gereksinmeleri olmadığı, ama el emeği ve alınteri gibi sahip bulundukları tek metaı satan özgür kimseler olarak düşünülebilecekleri şeklinde sık sık öne sürülen iddiaların yanlışlığının kesin kanıtlarıdır." *(Reports ete,* for 30* April, 1850, s. 45) "Özgür emek'" (eğer ona bu ad verilebilirse) "hatta özgür bir ülkede bile, kendisinin korunması için yasasının güçlü koluna gereksinme duyar." *(Reports ete.* for 31st Oct. 1864, s. 34.) "Yemek paydosu verilerek ya da verilmeksizin 14 saat çalıştırmaya izin vermek, işçilerin zorlanmasıyla aynı anlama gelir vb.." *(Reports ete.* 30"[1] April, 1863, s. 40.)

[201] Friedrich Engels, *l.e.* s. 5. 202.

[202] On Saatlik Yasa, kapsamına giren sanayi kollarında, "daha önce uzun saatler çalışan işçilerin, vaktinden önce yaşlanıp elden ayaktan düşmelerine bir son verdi". *(Reports ete.* for 31st Oct., 1859, s. 47.) "Sermaye (fabrikalarda), çalıştırılan işçilerin sağlık ve morallerinde bazı tahriplere yolaçmaksızın, makineleri sınırlı bir zamanın ötesinde asla hareket halinde tutamaz; ve işçiler kendilerini bundan koruyacak durumda değillerdir." *(l.e.* s. 8.)

[203] "Daha da büyük bir iyilik, ensonu, işçinin kendisine ait zaman ile patronuna ait zaman arasında bir ayrım yapılmasıdır. Şimdi işçi, artık, zamanının, sattığı kısmı ne zaman sona eriyor, kendisine ait olanı ne zaman başlıyor, bunu biliyor; ve bu konuda önceden kesin bir bilgiye sahip bulunması, ona, kendine ait dakikaları kendi amacına göre önceden düzenleme olanağını veriyor." *(l.e,* s. 52.) "Onları kendi zamanlarının efendisi yapmakla" (Fabrika Yasaları) "bunlara, eninde sonunda siyasal iktidara sahip olma yönünde moral bir canlılık kazandırdı." *(l.e,* s. 47.) Belli belirsiz bir alay ve çok ölçülü sözcüklerle fabrika denetmenleri, bu yasanın aynı zamanda, sermayenin salt bir somutlaşmış şekli olan bir insan için doğal olan bazı zalimce davranışlardan kapitalistleri kurtardığına ve azıcık "kültür" edinme zamanı sağladığına da değinmişlerdir. "Eskiden patronun paradan, işçinin de çalışmaktan başka bir şey için vakti yoktu." *(l.e,* s. 48.)

* Ne büyük değişiklik, -ç.

ONBIRINCI BOLUM ARTI-DEĞERİN ORANI VE KİTLESİ

ŞİMDİYE kadar olduğu gibi bu bölümde de, emek-gücünün değeri ve bu nedenle, bu emek-gücünün yeniden-üretimi ya da sürekliliği için işgününün gerekli kısmı, bilinen, sabit büyüklükler olarak kabul edilmiştir.

Bu varsayımla, artı-değer oranı bilindiğine göre, aynı zamanda tek bir işçinin, belirli bir sürede kapitaliste sağladığı artı-değer kitlesi de verilmiş olur Örneğin, eğer bir günlük 6 saatlik gerekli emek 3 şiline eşit bir altının kitlesi ile ifade ediliyorsa, bu 3 şilin, bir emek-gücünün günlük değeri ya da bir emek-gücü satınalınması için yatınlan sermayenin değeridir. Ayrıca, eğer bu artı-değer oranı %100 ise, bu 3 şilinlik değişen sermaye, 3 şilinlik bir artı-değer kitlesi üretir ya da işçi, günde 6 saatlik bir artı-emek kitlesi sağlıyor demektir.

Ama kapitalistin değişen sermayesi, aynı anda kullandığı bütün [sayfa 316] emek-güçlerinin toplam değerinin para cinsinden ifadesidir.

Bundan dolayı, bu değişen sermayenin değeri, tek bir emek-gücünün ortalama değerinin, kullanılan emek-güçleri sayısı ile çarpımına eşittir. Bunun için, eğer emek-gücünün değeri belli ise, değişen sermayenin büyüklüğü, aynı anda kullanılan işçi sayısı ile doğru orantılı olarak değişir. Tek bir emek-gücünün günlük değeri 3 şilin ise, her gün 100 emek-gücünü sömürmek için 300 şilin sermayenin yatırılması gerekir; yani günde *n* sayıda emek-gücünün sömürülmesi için, *n* kadar 3 şilin yatınl-ması gerekir.

Aynı şekilde, tek bir emek-gücünün günlük değeri olan 3 şilinlik değişen sermaye, günde 3 şilinlik bir artı-değer üretirse, 300 şilinlik bir değişen sermaye, günde, 300 şilinlik artı-değer üretir; yani n x 3 şilinlik değişen sermaye, günde, n x 3 şilinlik artı-değer üretir. Demek oluyor ki, üretilen artı-değer kitlesi, tek bir işçinin, bir işgününde sağladığı artı-değerin, kullanılan işçi sayısı ile çarpımına eşittir.

Ama aynca, tek bir işçinin ürettiği artı-değer kitlesi, emek-gücünün değeri verildiğine göre, artı-değer oranı ile belirlendiği için, şu yasa ortaya çıkıyor: üretilen artı-değer kitlesi, yatınlan değişen sermaye miktarı ile artı-değer oranının çarpımına eşittir; bir başka deyişle, bu, aynı kapitalistin aynı anda sömürdüğü emek-gücü sayısı ile her emek-gücünün sömürülme derecesi arasındaki bileşik oranla belirlenir.

Artı-değer kitlesi A, bir işçinin günde ortalama olarak sağladığı artı-değer *a,* tek bir emek-gücünün satınalınması için yatınlan günlük değişen sermaye *d,* değişen sermaye toplamı D, ortalama emek-gücünün değeri G, bu emek-gücünün sömürülme derecesi $^{a}/_{e}$ [artıemek/ ^^ emek^ ve kullanılan işçi sayısı *n* ise şu denklemi elde ederiz:

Gx —xD e

Yalnızca emek-gücünün ortalama değeri sabit bir büyüklük olarak değil, kapitalistin kullandığı işçinin de daima ortalama işçiye indirgendiği varsayılmıştır. Üretilen artı-değerin, sömürülen işçi sayısı ile orantılı olarak artmadığı, kural-dışı durumlar vardır, ama o zaman da, emek-gücünün değeri sabit kalmaz, [sayfa 317]

Belirli bir artı-değer kitlesi üretiminde, bu nedenle, bir etmendeki azalma, bir diğerindeki artışla karşılanabilir. Değişen sermaye azalırsa, aynı zamanda, artı-değer oranı aynı oranda artar ve üretilen artı-değer kitlesi değişmeden kalmış olur. Daha önceki varsayımımızda olduğu gibi, kapitalistin günde 100 işçiyi sömürebilmesi için 300 şilin yatırması gerekiyorsa, ve artı-değer oranı %50 ise, bu 300 şilinlik değişen sermaye, 150 şilinlik, ya da 100 x 3 işsaatlik bir artı-değer sağlar. Eğer artı-değer oranı iki katına çıkarsa ya da işgünü, 6 saatten 9 saate değil de 12

saate uzatılır ve aynı zamanda değişen sermaye yanya, 150 şiline indi-rilse, gene 150 şilinlik ya da 50 x 6 işsaatlik bir artı-değer sağlar. Demek oluyor ki, değişen sermayedeki azalma, emek-gücünün sömürülme derecesinde orantılı bir artışla, ya da kullanılan işçi sayısındaki azalma, işgününde aynı oranda bir uzatma ile karşılanabilir. Bu nedenle, sermayenin sömürebileceği emek arzı, belli sınırlar içersinde, işçi arzından bağımsızdır.[204] Tersine eğer değişen sermaye miktan ya da kullanılan işçi sayısı aynı oranda artacak olursa, artı-değer oranındaki düşme, üretilen artı-değer kitlesinde bir değişikliğe yolaçmaz.

Bununla birlikte, kullanılan işçi sayısındaki ya da yatınlan değişen sermaye miktarındaki azalmanın, artı-değer oranında bir yükselmeyle ya da işgününün uzatılmasıyla karşılanmasında bazı aşılamayacak sınırlar vardır. Emek-gücünün değeri ne olursa olsun, işçinin yaşayabilmesi için gerekli emek-zamanı ister 2, ister 10 saat olsun, bir işçinin günde üretebileceği toplam değer, 24 saatlik emeğin somutlaştığı değerden daima daha azdır; yani diyelim 12 şilin, 24 saatte gerçekleşen emeğin para olarak ifadesi ise, bu, 12 şilinden daima daha küçüktür. Daha önceki varsayımımıza göre, emek-gücünün kendisinin yeniden üretilmesi ya da onun satınalınması için yatırılan sermayenin yerine konması için günde 6 işsaati gerekliyse, 500 işçiyi %100'lük bir artı-değer oranı ile 12 saatlik işgünü kullanan 1.500 şilinlik bir değişen sermaye, günde 1.500 şilinlik ya da 6 x 500 işsaatlik bir artı-değer üretir. Günde %200 bir artı-değer oranıyla ya da 18 saatlik bir işgünü ile 100 işçi kullanan 300 şilinlik bir sermaye, ancak 600 şilinlik ya da 12 x 100 işsaatlik [sayfa 3isı bir artı-değer kitlesi üretir; yatırılan değişen sermaye ile artı-değerin toplamına eşit olan toplam değer-ürünü hiç bir zaman 1.200 şiline ya da 24 x 100 işsaatine ulaşamaz. Ortalama işgününün mutlak sının -doğal olarak daima 24 saatten küçüktür- değişen

sermayedeki bir azalmanın, artı-değer oranındaki bir yükselmeyle, ya da sömürülen işçi sayısındaki bir azalmanın, işgününün sömürülme derecesinde bir yükselme ile karşılanmasına mutlak bir sınır koymuş oluyor. Bu canlı yasa, sermayenin, elden geldiğince çalıştırdığı işçi sayısını, ya da onun emek-gücüne çevrilebilen değişen kısımlannı azaltma eğilimi ile, buna karşıt düşen, mümkün olan en büyük artı-değer üretme eğiliminden doğan olgulann (bunlar daha sonra işlenecektir) açıklanması bakımından büyük önem taşır. Öte yandan, eğer kullanılan emek-gücü kitlesi ya da değişen sermaye miktan, artı-değer oranındaki düşüş ile orantılı olmayacak şekilde artsa, üretilen artı-değer kitlesi düşer.
Üretilen artı-değerin kitlesinin iki etmen tarafından, yani artı-değer oranı ve yatırılan değişen sermaye ile belirlenmesinden, üçüncü bir yasa çıkar. Artı-değer oranı, ya da emek-gücünün sömürülme derecesi

[204] Bu vülger iktisatçılar, emeğin piyasa fiyatının arz ve taleple belirlenmesi konusunda Arşimet'i tepetaklak ederek, dünyayı yerinden oynatmak için değil, hareketini durdurmak için dayanak noktası bulduklarını hayal etmekle, bu temel yasadan habersiz görünüyorlar.

ile emek-gücü değeri, yani gerekli emek-zamanı belli olduğuna göre, değişen sermaye ne kadar büyük olursa, üretilen değerin, ve artı-değe-rin kitlesi de doğal olarak o kadar büyük olur. İşgünü ile bunun gerekli kısmının sınırlan belli ise, kapitalistin ürettiği değer ile artı-değer kitlesi, kuşkusuz, yalnızca harekete getirdiği emeğin kitlesine bağlıdır. Ama bu, yukarda varsayılan koşullar altında, emek-gücü kitlesine ya da sömürdüğü işçi sayısına bağlı olduğu gibi, bu sayı da, yatınlan değişen sermayenin miktarıyla belirlenmiştir. Demek ki, artı-değer oranı ile emek- gücü değeri belli ise, üretilen artı-değer kitlesi, yatırılan değişen sermayeye bağlı olarak değişir. Bildiğimiz gibi kapitalist, sermayesini iki kısma ayırmaktadır. Bunun bir kısmını üretim araçlarına yatırıyor; bu, sermayenin değişmeyen kısmıdır. Diğer kısmını canlı emek-gücüne yatın-yor; bu da, sermayenin değişen kısmıdır. Toplumsal üretim biçiminin aynı olduğu yerde bile, sermayenin böyle değişmeyen ve değişen kısımlara bölünmesi, çeşitli üretim kollarında, farklı oranlarda olur; ve aynı üretim kolunda dahi bu oran teknik koşullar ile, üretim sürecinin toplumsal bileşimindeki değişmelerle birlikte, o da değişir. Ama belli bir sermayenin, değişmeyen ve değişen kısımlara bölünme oranı ne olursa olsun, ister 1 : 2, 1 : 10 ya da 1 : *x* olsun, biraz önce belirtilen [sayfa 319] yasa üzerinde hiç bir etkisi olmaz. Çünkü, daha önceki tahlillerimize göre, değişmeyen sermayenin değeri, ürünün değerinde tekrar ortaya çıkar, ama yeni üretilen değere, yeni yaratılan değer-ürüne girmez. 100 iplik işçisi yerine 1.000 işçi çalıştırılması, kuşkusuz daha fazla hammaddeye, makineye gereklilik gösterir. Bu ek üretim araçlannın değeri yükselebilir, düşebilir, aynı kalabilir, az ya da çok olabilir, ama bunun, bu makineleri harekete getiren emek-gücü aracılığı ile artı-değer yaratma süreci üzerinde hiç bir etkisi olamaz. Bunun için yukarda öne sürülen yasa, şimdi şu şekle giriyor: farklı sermayeler tarafından üretilen değer ve artı-değer kitleleri -emek-gücünün değeri belli ve sömürülme derecesi eşit olmak üzere- bu sermayelerin değişen kısımlarının, yani canlı emek-gücüne dönüşen kısımlannın büyüklükleri yönünde değişir.
Bu yasa, görünüşe dayanan bütün deneyimlerle açıkça çelişmektedir. Kullandığı tüm sermayesini yüzde olarak hesaplayan bir pamuk iplikçisinin, daha çok değişmeyen ve daha az değişen sermaye kullanmakla, ona göre daha çok değişen ve daha az değişmeyen sermaye kullanan bir fırıncıdan, bu nedenle daha az kârı ya da daha az artı-de-ğeri cebe indirmediğini herkes bilir. Bu, görünüşteki çelişkinin çözümlenmesi için, daha birçok ara terimlerin varlığını gerektirir; tıpkı basit cebirde $^{0}/_{0}$'ın gerçek bir büyüklüğü temsil ettiğini anlamak için birçok ara terimlere gereksinme bulunması gibi.
Klasik ekonomi bu yasayı formüle edememekle birlikte, diğer yasanın zorunlu bir sonucu olduğu için ona içgüdüsel bir şekilde uymaktadır. Bu yasayı, çelişkili olgularla çatışmadan, zoraki bir soyutlama ile kurtarmayı denemiştir. Rikardocu okulun bu engele tökezleyerek nasıl felakete uğradığı ilerde[205] görülecektir.

"Gerçekten hiç bir şey öğrenmemiş olan"* vülger ekonomi, her zaman olduğu gibi, burada da, görünüşleri düzenleyen ve açıklayan yasalar yerine, yalnızca görünüşlere sarılmıştır. Spinoza' nın tersine, "bilisizliğin yeterli bir neden olduğu"na inanmaktadır.
Bir toplumun toplam sermayesi tarafından her gün harekete geçirilen emek, bir tek ortak işgünü olarak kabul edilebilir. Örneğin, işçi sayısı bir milyon ve bir işçinin ortalama işgünü 10 saat olsa, [sayfa 320] toplumsal işgünü on milyon saat olur. Bu işgününün uzunluğu belli olduğuna göre -bu sınırlandırma fiziksel ya da toplumsal olarak belirlenmiş olabilir- artı-değer kitlesi ancak işçi sayısının, yani emekçi nüfusun artırılmasıyla çoğaltılabilir. Nüfus artışı, burada, toplam toplumsal sermaye ile yaratılan artı-değer üretimi için matematik sınırı oluşturur. Tersine, belli bir nüfusla, bu sınır, işgününün mümkün olduğu kadar uzatılmasıyla belirlenir.[206] Bununla birlikte, bir sonraki bölümde görüleceği gibi, bu yasa, yalnızca, buraya kadar ele alınmış artı-değer biçimi için geçerlidir.
Artı-değer üretimi ile ilgili olarak şimdiye kadar yapılan incelemelerden şu sonuç çıkıyor ki, eldeki her para ya da değer, keyfi olarak sermayeye dönüştürülemez. Bu dönüşümün gerçekleşebilmesi için, para ya da meta sahibi bireyin elinde, belli asgari miktarda bir para ya da de-ğişim-değerinin bulunması gerekir. Asgari değişen sermaye miktan, artı-değer üretimi için bütün yıl her gün çalıştınlan tek bir

emek-gücünün maliyet fiyatıdır. Eğer bu işçi kendi üretim araçlarına sahip olsaydı ve işçi olarak yaşamayı yeterli görseydi, kendi üretim araçlannın yeniden-üretimi için gerekli süreden, diyelim 8 saatten fazla çalışmasına gerek kalmazdı. Aynca ancak, 8 işsaati için yetecek kadar üretim aracına gereksinme duyardı. Oysa, bu 8 saatin yanısıra, onu bir de 4 saatlik artı-emeğe zorlayan kapitalist, ek üretim araçlarının sağlanabilmesi için bir miktar daha paraya gereksinme duyar. Bununla birlikte, bizim varsayımımıza göre, kapitalistin, günlük olarak elde ettiği artı-değerle, tıpkı bir işçi gibi yaşayabilmesi, yani zorunlu gereksinmelerini karşılayabilmesi için iki işçi çalıştırması gerekir. Bu durumda, servetini artırmak değil, yaşamını sürdürmek, üretiminin amacı olurdu; oysa kapitalist üretim demek, bunlardan ilki demektir. Sıradan bir işçinin sürdüğü yaşamın iki katı daha iyi bir yaşam sürmek ve bunun yanısıra üretilen artı-değerin yansını sermayeye çevirebilmek için, işçi sayısı ile birlikte, yatırdığı asgari

[205] Daha fazla ayrıntı dördüncü kitapta [ciltte] verilecektir.

[206] "Bir toplumun emeği, yani ekonomik zamanı belli bir miktardır, diyelim, bir milyon insanın günde on saati ya da on milyon saattir. ... Sermayenin bir artma sınırı vardır. Bu sınıra, belli bir dönemde, kullanılan ekonomik zamanın fiili büyüklüğü ile ulaşılabilir:" *(An Essay* on *the Political* of *Nations.* London 1821, s. 47, 49.)

* "Hiç bir şey öğrenmediler ve hiç birşey unutmadılar." -1815 yılında, Bourbor egemenliğinin restorasyonundan sonra Fransa'ya geri dönen, toprak mülkiyetlerin yeniden elde etmeyi ve köylüleri yeniden feodal yükümlülüklerini üstlenmeye zorlamayı deneyen aristokrat göçmenler hakkında, Talleyrand böyle diyordu. -*Ed.*

sermayeyi de 8 katına çıkarması gerekir. Kuşkusuz kendisi de, işçileri gibi elikolu sıvayıp üretim sürecine doğrudan doğruya katılabilir; o zaman kapitalist ile işçi arasında bir melez, ancak "küçük bir patron" olur. Kapitalist üretimin belli bir aşaması, [sayfa 32u kapitalistin bütün zamanını, kapitalist olarak, yani kişileşmiş sermaye olarak, başkalarının emeklerini elde etmeye ve dolayısıyla denetlemeye ve bu emeğin ürünlerini satmaya vermesini gerektirir.[207] Ortaçağlardaki loncalar, bu yüzden, usta bir zanaatçının kapitaliste dö- nüşmesini, bir ustanın kullanabileceği işçi sayısını çok küçük bir azami rakamla sınırlandırarak, zorla önlemeye çalıştı. Para ya da meta sahibinin fiilen kapitalist olabilmesi için, üretim için yatınlan asgari miktann, orta-çağlann azamisini büyük ölçüde aşması gerekir Hegel'in (Log/c'inde) keşfettiği yasanın doğruluğu, doğa bilimlerinde olduğu gibi burada da görülür: salt nicel farklılıklar bir noktadan sonra nitel değişikliklere dönüşürler."[207a]

Para ya da meta sahibi bireyin, kendisini kapitaliste dönüştürebilmesi için elde bulundurması gerekli asgari değer miktarı, kapitalist üretimin farklı gelişme aşamalanna göre değiştiği gibi, farklı üretim alanlarında içinde bulundukları aşamanın kendi özel ve teknik koşullarına bağlı olarak değişiklik gösterirler. Bazı üretim alanları, kapitalist üretimin daha başlangıcında, tek bir kişinin elinde henüz bulunduramadığı asgari bir sermayeye gereksinme gösterir. Bu durum, kısmen, Fransa'da Colbert zamanında olduğu ve birçok Alman devletlerinde günümüze kadar süregeldiği [sayfa 322] gibi, özel kişilerin devletçe desteklenmesine, ve kısmen de, bizim modem anonim şirketlerin öncüleri olan bazı ticaret ve sanayi kollannın sömürülmesi için, yasal tekelleri ellerinde bulunduran şirketlerin meydana gelmesine yolaçar.[208]

[207] "Bir çiftçi kendi emeğine güvenmemelidir, eğer güvenirse bence bundan zararlı çıkar. Onun işi, genel bir gözetim olmalıdır: harmancısını gözetlemek zorundadır, yoksa, ücretlerini, harmanlanmayan tahıl olarak kaybetmiş olur; orakçısının, biçicisinin, vb denetlenmesi gerekir; her zaman çitlerinin etrafını dolaşmalı, ihmal edilmiş mi edilmemiş mi görmelidir; tek bir yere bağlanırsa olacağı budur zaten!" ([J Arbuthnot,] *An Inquiry into the Connexion betvveen the Present Price of Provisions and the Size of Farms ete,* By a Farmer, London 1773, s. 12) Bu kitap çok ilginç. Burada, "kapitalist çiftçinin" ya da daha açık adıyla "tüccar çiftçinin" oluşumu incelenebilir ve yalnızca yaşaması için gerekli şeylerle yetinmek durumunda bulunan küçük çiftçi aleyhine kendisini yüceltmesi görülebilir. "Kapitalistler sınıfı, başlangıçta kısmen ve ensonu tamamen el ile çalışma zorunluluğundan kurtulmuş oldular." *(Textbook of Lectures on the Political Economy ofNations,* By the Rev, Richard Jones, Hertford 1852, Lecture III, s. 39)

[207a] Modern kimyada, ilk kez Laurent ve Gerhardt tarafından geliştirilmiş olan molekül teorisi de bundan başka bir yasaya dayanmaz. [Üçüncü baskıya ek.] - "Kimya ile yakından ilişkisi bulunmayanlar için çok açık olmayan bir ifadeyi açıklamak amacıyla, biz, burada, yazarın, ilk kez 1843 yılında C. Gerhardt'ın homolog diziler adını verdiği karbon bileşimlerinden sözettiğine değinmek isteriz; bu dizilerden herbirinin kendine özgü cebirsel formülü vardır. Böylece, parafin dizileri: C_nH_{2n+2}; normal alkol dizileri $C_nH_{2n+2}O$; normal yağ asitleri dizileri $C_nH_{2n}O_2$ formülü ile gösterilir ve daha birçok böyle diziler vardır. Yukardaki örneklerde, molekül formülüne yalnızca CH_2 niceliklerinin eklenmesi ile her seferinde nitelikçe farklı bir cisim meydana gelmektedir. Bu önemli olgunun saptanmasında Laurent ve Gerhardt'ın katkılan (Marx bunu olduğundan büyük görmüştür) konusunda bkz: Kopp, *Entvicklung der Chemie,* München 1873, s. 709, 716, ve Schorlemmer, *The Rise and Development* of *Organic Chemistry,* London 1879, s. 54. -*F.E.*

[208] Martin Luther bu tür kurumlara "Die Gesellschaft Monopolia" demektedir.

Üretim süreci sırasında gördüğümüz gibi, sermaye, emek üzerinde, yani çalışan emek-gücü ya da bizzat işçi üzerinde egemenlik kurar. Kişileşmiş sermaye, kapitalist, işçinin işini düzenle ve uygun bir yoğunluk derecesinde yapmasına dikkat eder.

Sermaye, aynca, işçi sınıfını kendi yaşamı için gerekli gereksinmelerin dar çerçevesini aşan bir çalışmaya yönelten zorlayıcı bir ilişkiye ulaşmıştı. Başkalannın faaliyetinin bir üreticisi olarak, bir artı-emek soğurucusu ve emek-gücü sömürücüsü olarak, yükümlü çalışmaya dayanan daha önceki bütün üretim sistemlerini, enerjisi, sınır tanımazlığı, keyfîliği ve etkinliği yönünden geride bırakmıştır. Sermaye, ilkin, emeği, onu tarih içinde bulduğu teknik koşullara dayanarak kendisine bağımlı hale getirir. Bu yüzden de, üretim tarzını hemen değiştirmez. Artı-değer üretimi, -bizim buraya kadar incelediğimiz biçimiyle- yani işgününün basit bir şekilde uzatılması ile elde edilmesi, bu nedenle, üretim tarzındaki herhangi bir değişiklikten bağımsız olması gerektiğini tanıtlamıştır. Bu şekil, eski moda fırıncılıkta, bugünün modem pamuk fabrikalarından daha az uygulanan bir şey de değildi.

Eğer biz, üretim sürecini, basit emek-süreci açısından ele alırsak, işçi, üretim araçlannın sermaye olma nitelikleriyle değil, onlarla, yalnızca kendisinin bilinçli üretken faaliyetinin basit bir aracı olarak ilişki içersine girer. Örneğin dericilikte, işçi, deriyi, üzerinde çalıştığı, emek harcadığı basit bir nesne gibi görür. Elinde işlediği deri, kapitalistin derisi değildir. Ama üretim sürecine, artı-değer yaratma süreci açısından baktığımız anda, durum değişir. Üretim araçlan, burada, derhal başkalannın emeğini emen araçlar haline dönüşürler. Şimdi artık, işçi, üretim araçlarını değil, üretim araçlan işçiyi kullanmaktadır. İşçinin üretken faaliyetinin maddi unsurları olarak tüketilmek yerine, onlar, kendi yaşam süreçleri için gerekli maya olarak işçiyi tüketirler; [sayfa 323] ve sermayenin yaşam-süreci, yalnızca değerin, devamlı olarak genişlemesi, devamlı olarak kendisini çoğaltması hareketinden ibarettir. Geceleri boş duran ve canlı emeği yutmayan yüksek fırınlar ile işyerleri, kapitalist için "düpedüz kayıptır". Fınnlar ile işyerleri işte bunun için, işçinin gece emeği üzerinde hak iddiasında bulunurlar. Paranın, üretim sürecinin maddi etmenlerine, üretim araçlarına dönüşmesi, bu araçlan, başkalarının emeği ve artı-emeği üzerinde hak talep edecek hale getirir. Konuyu bağlarken vereceğimiz bir örnek, kapitalist üretime özgü ve onun karakteristiği olan bu elçabukluğunun, ölü ile canlı emek arasındaki, değer ile değer yaratan güç arasındaki ilişkinin bu tepetaklak edilişinin, kapitalistlerin bilincinde nasıl yansıdığını gösterecektir. İngiliz fabrika patronlannın 1848-1850 arasındaki ayaklanmalan sırasında, "Batı İskoçya'nın en eski ve en saygıdeğer fırmalanndan olup 1752'den beri faaliyetini sürdüren ve dört kuşaktır aynı ailenin yönettiği, Paisley'deki neredeyse yüzyıllık, keten ve

pamuk ipliği fabrikasının, Carlile ve Oğulları Şirketinin başkanı...", bu "çok akıllı centilmen", o sırada, 25 Nisan 1849 tarihli *Glasgoıv Daily Maü'e,* "Vardiya Sistemi" başlıklı bir mektup gönderdi.[209] Bu mektupta, diğer şeyler yanında, şu pek böncе pasaj da bulunuyor: "Fabrikaların çalışmasını 10 saatle sınırlandırmanın ... birlikte getireceği kötülüklere ... bir gözatalım. ... Bu durum, fabrikatörün planlarını, projelerini ve mallannı çok ciddi bir zarara uğratacaktır. Eğer o" (yani, "işçileri") "daha önce 12 saat çalışırken bu süre 10 saatle sınırlandınlırsa, müessesesinde-ki her 12 makine ya da tezgah 10'a inmiş olacaktır, ve eğer fabrikasını satmaya kalksa bunlar ancak 10 olarak değerlendirilecektir; böylece ülkedeki bütün fabrikaların değeri altıda-bir kadar azalmış olacaktır."[210] "Dört kuşak" boyunca biriken kapitalist niteliklerin mirasçısı bu Batı İskoçyalı burjuva kafasında, üretim araçlarının, eğirme makinelerinin vb. değerleri, sermaye olarak kendi değerini artırma ve her allanın günü başkalanna ait bedeli ödenmemiş bir miktar emeği yutma özellikleriyle öylesine karmakarışık hale [sayfa 324] gelmiş ki, Carlile ve Ortakları Şirketinin başkanı fabrikasını satmaya kalksa, kendisine yalnızca eğirme tezgahlannın değil, ayrıca, bunlann artı-değer katma güçlerinin de, yalnız bunlarda somutlaşan ve bu türden tezgahların üretimi için gerekli olan emeğin değil, bu olanaklann her gün Paisley'li yiğit İskoçlar-dan pompaladıklan artı-emeğin değerinin de ödeneceğini düşünüyor, ve işte bu nedenle, işgününün iki saat kısaltılması ile, 12 adet eğirme makinesinin satış fiyatının 10 adedinin fiyatına düşeceğini hesaplıyor!

[sayfa 325]

[2m]*Reports* of *Insp.* of *FacL.* for SO^April, 1849, 59.

[210] *l.c,* s. 60. Kendisi de bir İskoç olan ve İngiliz fabrika denetmenlerinin tersine kapitalist düşünce biçimine kendisini kaptırmış bulunan Stuart, raporuna aldığı bu mektup konusunda, açıkça, "bu mektup, vardiya sistemi ile çalışan bir fabrika sahibinin, aynı işle uğaşanlara sağladığı en yararlı belge olduğu gibi işsaatlerinin düzenlenmesinde yapılacak herhangi bir değişiklik konusunda kaygıları bulunanların ön yargılarını yok edecek son derece iyi düşünülmüş bir belgedir de" diyor.

DÖRDÜNCÜ KISIM **NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ**

ONIKINCI BOLUM NİSPİ ARTI-DEĞER KAVRAMI

İŞGÜNÜNÜN, kapitalistin yalnızca emek-gücüne ödediği değerin eşdeğerinin üretken kısmı, buraya kadar değişmeyen bir büyüklük olarak ele alındı, ve aslında bu, belli üretim koşulları altında ve toplumun belli bir ekonomik gelişme aşamasında böyledir. İşçinin bu gerekli emek-zamanının ötesinde, daha 2, 3, 4, 6 vb. saat çalışmaya devam edebileceğini gördük. Artı-değer oranı ile işgününün uzunluğu, bu uzatmanın büyüklüğüne bağlı bulunuyordu. Gerekli emek-zamanı değişmediği halde, gördüğümüz gibi, işgünü toplamı değişkendi. Şimdi, uzunluğu ile, gerekli-emek ve artı-emek arasındaki bölünüşü ve uzunluğu belli olan bir işgününü ele alalım. Burada *ac* çizgisinin bütünü örneğin, 12 saatlik bir işgününü temsil etsin; *ab* kısmı 10 saatlik gerekli-emek, *be* ise 2 saatlik artı-emek olsun. Bu durumda, [sayfa 326]

artı-değer üretimi nasıl artırılabilir: yani, *ac* çizgisi uzatılmadan ya da ondan bağımsız olarak artı-emek nasıl uzatılabilir?

Burada *ac* çizgisinin uzunluğu belli olmakla birlikte, işgününün sınırı olan *c* noktasının aşılmaması halinde bile, başlangıç noktası fr'yi *a* yönünde geriye kaydırarak bc'nin uzatılması mümkün gibi görünüyor. Bu örneğimizde, *ab'bc* çizgisinde *b'-b,* frc'nin yarısına ya da 1 saatlik emek-zamanına eşit olsun.

■b'-

Şimdi eğer, 12 saatlik işgünü ac çizgisinde *b* noktasını *b′* noktasına doğru kaydırırsak, be, b'c olur ve, işgünü eskisi gibi 12 saat kaldığı halde, artı-emek yarıyanya artmış, 2 saatten 3 saate çıkmış olur. Artı emek-zamanının böylece, be'den b'c'ye, 2 saatten 3 saate uzatılması, hiç kuşkusuz gerekli emek-zamanının ab'den ab'ne, yani 10 saatten 9 saate indirilmesiyle ancak mümkün olabilir. Artı-emeğin uzatılması, gerekli-emeğin kısaltılmasına tekabül edecektir; yani gerçekte işçinin daha önce kendi yaran için tükettiği emek-zamanının bir kısmı, şimdi kapitalistin çıkarına emek-zamanına dönüşmüş olur. İşgününün uzunluğunda bir değişme olmadığı halde, onun gerekli emek-zamanı ve artı emek-zama-nı bölünmesinde bir değişiklik olmuştur.

Öte yandan, işgününün uzunluğu ile emek-gücünün değeri belli ise, açıktır ki artı emek-zamanı da bellidir. Emek-gücünün değeri, yani emek-gücünün üretimi için gerekli emek-zamanı, bu değerin yeniden-üretimi için gerekli emek-zamanını belirler. Eğer bir emek-zamanı yarım şilinde (altı peniden) maddeleşmiş olsa, ve bir günlük emek-gücünün değeri beş şilin etse, işçinin, sermayenin onun emek-gücü için ödediği değeri yerine koyması ya da kendi günlük yaşamı için, gerekli değerin eşdeğerlerini üretebilmesi için günde 10 saat çalışması gerekir. Geçim araçlannın değeri belli ise, emek-gücünün değeri biliniyor demektir;[1] ve bu emek-gücünün değeri [sayfa 327] verilmişse, gerekli emek-zamanı da biliniyor demektir. Artı emek-zamanı, ayrıca, toplam işgününden

[1] "Onun günlük ortalama ücretinin değeri, işçinin yaşaması, çalışması ve çoğalması için gerekli olan şeylerle belirlenir." (William Petty, *Political Anatomy oflrelarıd,* 1672, s. 64.) "Emeğin fiyatı daima gerekli tüketim maddelerinin fiyatıyla belirlenir. .. ve ne zaman. .. işçinin ücreti, e-mekçi bir insan olarak, düşük derece ve durumuna uyacak şekilde, çoğunun yazgısı olan böyle kalabalık bir aileyi geçindirmeye yetmezse" uygun ücreti almıyor demektir. (J. Vanderlint, *l.c,* s. 15.) "Le simple mer, qui n'a que ses bras et son industrie, n'a rien qu'autant qu'il parvient â vendre â d'autres sa peine.. .. En tout genre de travail il doit arriver en effet, que le salaire de l'ouvrier se borne â ce qui lui est necessaire pour lui procurer la subsistance." ["Kendi kollundan ve çalışmasından başka hiç bir şeyi olmayan basit bir işçinin, onu bir başkasına sattığı zaman elde edeceği şeyden başka hiç bir şeyi yoktur.. .. Her türden emekte, işçi ücretinin, onun yaşaması için gerekli şeylerle sınırlı olması gerekir ve gerçekte de bu böyle olur."] (Turgot, *ReHexions ete, (Euvres ed. Daire,* t. I, s. 10.) "Yaşamak için gerekli tüketim maddelerinin fiyatı, gerçekte üretici emeğin maliyetidir." (Malthus, *Inquiry into the nature of Rent.,* London 1815, s, 48, not.)

gerekli emek-zamanının çıkartılması ile de bulunabilir. Oniki saatten on saat çıkartılırsa, geriye iki saat kalır; belirli koşullar altında artı-emeğin nasıl olup da iki saatten fazla uzatılabileceğini görmek kolay değildir. Kuşkusuz, kapitalist, işçiye, beş şilin yerine dört şilin altı peni ya da daha azını verebilir. Bu dört şilin altı penilik değerin yeniden-üretimi için dokuz saatlik emek-zamanı yetebilir; bunun sonucu olarak kapitaliste iki yerine üç saatlik artı-emek gider, ve artı-değer, bir şilinden bir şilin altı peniye yükselebilir. Ne var ki, bu sonuç, yalnızca işçinin ücretini emek-gücünün değerinin altına düşürerek de elde edilebilirdi. Dokuz saatte ürettiği dört şilin altı peni ile öncekine göre onda-bir kadar az tüketim aracı sağlar ve dolayısıyla emek-gücünün gereği gibi yeniden-üretimi sakatlanmış olur. Artı-emek, bu durumda, ancak normal sınırlan çiğnenerek uzatılabilir; kapladığı alan, gerekli emek-zamanının alanını gaspederek genişletilebilir. Uygulamada bu yolun oynadığı önemli role karşın, bunu, emek-gücü de dahil bütün metaların, tam değerleri üzerinden alınıp satıldıkları varsayımımıza uyarak, burada, konu-dışı bırakıyoruz. Bu varsayımdan hareket edilirse, emek-gücünün üretimi ya da değerinin yeniden-üretimi için gerekli emek-zamanının işçinin ücretinin, emek-gücünün değerinin altına düşürülmesiyle değil, ancak bu değerin kendisinde bir düşmeyle azalabileceği sonucu çıkar. İşgününün uzunluğu belli olduğuna göre, artı emek-zamanının uzatılması, ancak gerekli emek-zamanında bir kısıntı yapmakla mümkün olabilir; bunun tersi mümkün değildir. Aldığımız örneğe göre, gerekli emek-zamanının 1/10 kadar azalması için, emek-gücü değerinin 1/10 kadar düşmesi; yani gerekli emek-zamanının 10 saatten 9'saate inmesi sonucu artı-emeğin iki saatten üç saate çıkması gerekir.

Ne var ki, emek-gücünün değerindeki böyle bir düşüş, eskiden on saatte üretilen tüketim araçlarının, şimdi dokuz saatte üretilebildiği anlamını taşır. Ama bu, emeğin üretkenliğinde bir artma olmaksızın, mümkün değildir. Diyelim bir kunduracı, belli araçlarla, oniki saatlik bir işgününde, bir çift kundura yapmaktadır, [sayfa 328]

Eğer aynı sürede iki çift kundura yapması gerekirse, emeğinin üretkenliğinin iki kat olması zorunludur; ve bu, ya kullandığı araçlarda, ya çalışma biçiminde, ya da her ikisinde bir değişiklik olması dışında olanaksızdır. Demek ki, üretim koşullannın, yani üretim biçimi ile emek-sürecinin kendisinin köklü bir değişime uğraması gerekli oluyor. Emeğin üretkenliğinde bir artış sözüyle, biz, genellikle, emek-sürecinde bir me-taın üretimi için toplumsal gerekli emek-zamanının kısaltılması türünden bir değişikliği, ve belli nicelikteki emeğe, daha fazla kullanım-değeri üretme gücünün sağlanmasını anlıyoruz.[2] Şimdiye kadar, işgününde

[2] "Quando si perfezionano le arti, che non e altro che la scopertadi nuove vie, önde si possa compiere una manufattura con meno gente o (che e lo stesso) in minör tempo di prima." ["Sanayiin yetkinleşmesi, kendileri yardımıyla bir işin eskisinden daha az insan ile ya da (aynı anlama gelmek üzere) daha az zamanla tamamlanabildiği yeni araçların bulunmasından

yapılan basit bir uzatmadan doğan artı-değeri ele alırken, biz, üretim biçiminin belli ve değişmez olduğunu kabul ettik. Ama artı-değerin, gerekli emeğin artı-emeğe çevrilmesiyle üretilmesi gerektiğinde, sermayenin, emek-sürecini geçmişteki haliyle devralması ve yalnızca bu sürecin zamanını

uzatması yetmez. Emeğin üretkenliğini artırmadan önce, sürecin teknik ve toplumsal koşullarının ve dolayısıyla üretim biçiminin kendisinin kökten değiştirilmesi gerekir. Ancak bu yoldan, emek-gücünün değerinin düşürülmesi ve bu değerin yeniden-üretimi için gerekli işgünü parçasının kısaltılması mümkün olur.

İşgününün uzatılmasıyla üretilen artı-değere, ben, *mutlak artı-değer* diyorum. Buna karşılık, gerekli emek-zamanının kısaltılması, ve bunun sonucu, işgününün iki kısmının uzunluklarındaki değişiklikten doğan artı-değere, *nispi artı-değer* diyorum.

Emek-gücünün değerinin düşürülebilmesi için, emeğin üretken-liğindeki artışın, ürünleri emek-gücünün değerini belirleyen ve bunun sonucu olarak, ya alışılmış geçim araçlan sınıfına giren, ya da bunların yerlerini alabilen sanayi kollarına yönelmesi zorunludur. Ama bir me-tain değeri, yalnız işçinin doğrudan doğruya onun üzerinde harcadığı emek niceliğiyle değil, aynı zamanda, üretim aralannda bulunan emekle de belirlenir. Örneğin, bir çift kunduranın değeri, yalnız kunduracının emeğine değil, derinin, balmumunun, [sayfa 329] ipliğin vb. değerlerine de bağlıdır. Demek ki, emek-gücünün değerindeki düşme, emeğin üretkenliğinde bir artışla, ve gerekli tüketim maddelerinin üretiminde kullanılan değişmeyen sermayenin maddi öğelerini oluşturan emek araçları ile hammaddeleri sağlayan sanayi kollarına ait metaların ucuzlatılmasıyla da meydana getirilebilir. Ama, ne gerekli tüketim maddelerini üreten, ne de bunların elde edilmesi için gerekli üretim araçlarını sağlayan sanayi kollannda emeğin üretkenliğindeki bir artış, emek-gücünün değerini etkilemez. Metalann ucuzlaması, kuşkusuz, emek-gücünün değerinde ancak *pro tanto** bir düşme, emek-gücünün yeniden-üretiminde bunların kullanılması oranında bir düşme meydana getirir. Örneğin, gömlek, gerekli bir geçim aracıdır, ama birçok geçim aracından bir tanesidir. Ne var ki, gerekli geçim araçlarının toplamı, herbiri ayrı sanayi kollarının ürünü olan çeşitli metalardan oluşur; ve bu metaların herbirinin değeri, emek-gücünün değerinin bir kısmını oluşturur. Bunların yeniden üretilmeleri için gerekli emek-zamanındaki bir azalma ile emek-gücünün değeri de azalır; emek-zamanındaki toplam azalma, çeşitli ve birbirinden ayrı sanayi kollarındaki emek-zamanlannın kısalmalarının toplamı-

başka bir şey değildir." (Giaiani, *l.c,* s. 159) "L'econorie zud les frais de production ne peut done etre autre chose que l'economie sur la de quantite de travail employee pour produire." ["Öyleyse, üretim masrafları üzerinden tasarruf üretmek için kullanılan emek miktarı üzerinden tasarruftan başka bir şey olamaz."] (Sismondi, *Etudes, ete,* [Edition de Bruxelles. 1837] t. I. s. 22.)

* O ölçüde, -ç.

na eşittir. Biz, bu genel sonucu, burada, her ayrı durumda doğrudan doğruya hedef alınan bir amacın sonucuymuş gibi ele alıyoruz. Bir kapitalist, örneğin, emeğin üretkenliğini artırarak gömlek fıyatlannı ucuzlat-sa, bu, hiç bir zaman onun, emek-gücünün değerini ve dolayısıyla da gerekli emek-zamanını *pro tanto* düşürmek amacıyla hareket ettiğini göstermez. Ama ensonu, bu sonucun doğmasına katkıda bulunduğu sürece, genel artı-değer oranının yükselmesine de yardım etmiş olur.[3] Sermayenin genel ve zorunlu eğilimlerini, ortaya çıkış biçimlerden ayır-detmek gerekir.

Kapitalist üretim biçimine özgü yasalann, bireysel sermaye kitlelerinin hareketleri sırasında kendilerini nasıl gösterdiklerini, rekabetin zorlayıcı yasaları olarak nerelerde ortaya çıktıklannı ve bireysel kapitalistlerin kafalarında ve bilinçlerinde hareketlerine yön veren dürtüler olarak nasıl yer aldıklarını burada incelemek niyetinde değiliz. Ama şurası açıktır ki. sermayenin asıl [sayfa 330] niteliğini kavramadan, rekabetin bilimsel bir tahlilinin yapılması olanaksızdır; bu, tıpkı, gökcisimlerinin görünüşteki hareketlerinin, ancak, duyularla doğrudan doğruya algılanamayan gerçek hareketlerini bilen birisi için anlaşılır ve açıklanabilir olmasına benzer. Gene de, nispi artı-değer üretiminin daha. iyi anlaşılması için, yalnızca buraya kadar vardığımız sonuçlara dayanarak aşağıdaki düşünceleri ekleyebiliriz.

Eğer altı penide 1 saatlik emek somutlaşmış ise, altı şilinlik bir değer, 12 saatlik bir işgününde üretilebilir. Diyelim ki, emeğin bugünkü üretkenliği ile, bu 12 saatte, 12 parça mal üretilsin. Her mal için kullanılan üretim aracının değeri yanm şilin olsun. Bu koşullar altında her parça mal bir şiline malolur: bunun altı penisi üretim araçlarının değeridir, altı peni de bu araçlar ile çalışılarak eklenen yeni değerin. Diyelim ki, şimdi bir kapitalist, emeğin üretkenliğini iki katına çıkarmanın yolunu bulsun ve 12 saatlik işgününde, bu maldan 12 parça yerine 24 parça üretsin. Üretim araçlarının değeri aynı kalmışsa, her parça malın değeri dokuz peniye düşecek, bunun altı penisi üretim araçlannın değeri, üç penisi de emeğin eklediği yeni değer olacaktır. Emeğin üretkenliği iki katına çıktığı halde, bir günlük emek, gene eskisi gibi, altı şilinlik yeni bir değer yaratacak, ama bu değer, şimdi eskisinin iki katı mala dağılmış olacaktır. Şimdi her parça mal, bu değerin 1 : 12'si yerine 1 : 24'ünü, altı penilik değer yerine üç penilik bir değer taşımış olacaktır; ya da bunu şöyle de söyleyebiliriz: şimdi üretim araçlanna, bunlann mal haline dönüşmeleri sırasında, tam bir saatlik emek-zamanı yerine yalnızca yanm saatlik emek-zamanı katılmıştır. Bu malların herbirinin değeri, şimdi toplumsal değerinin altında olur; bir başka deyişle, aynı malın ortalama toplumsal koşullar altında üretilen büyük yığınından daha az emek-

[3] "Diyelim ... makinelerdeki gelişmelerle fabrikatörün ... ürünleri iki katına çıktı... o, toplam gelirin daha küçük bir kısmı ile işçilerini giydirebilecek ... ve böylece kârı artmış olacaktır. Ama bir başka yolda etkilenmeyecektir." (Ramsa, *l.c.* s. 168, 169)

zamanına malolmuştur. Her parça mal, ortalama olarak bir şiline malolur ve iki saatlik toplumsal emeği temsil eder; ama değişen üretim tarzı altında, yalnızca dokuz peniye malolur, ya da ancak *V2* saatlik emeği içerir. Ama bir metaın gerçek değeri, onun bireysel değeri değil, toplumsal değeridir; yani gerçek değer, bir malın her aynı durumda üreticiye malolduğu emek-zamanı ile değil, onun üretimi için toplumsal olarak gerekli emek-zamanı ile ölçülür. Bu nedenle, yeni yöntemi uygulayan ve ürettiği metaı bir şilinlik [sayfa 3311 toplumsal değeri üzerinden satan kapitalist, bu malı bireysel değerin üç peni fazlasına satmıştır ve böylece üç penilik bir artı-değer elde etmiştir. Öte yandan, 12 saatlik işgünü, onun için, şimdi, 12 parça yerine 24 parça mal ile temsil edilmektedir. Bu durumda, bir işgününün ürününün elden çıkartılabilmesi için, talebin eskisinin iki katına çıkması, yani piyasanın iki kat daha geniş olması gerekir. Diğer koşullar aynı kalmak üzere, bu kapitalistin ürettiği metalar, ancak fıyatlanndaki bir azalma ile daha geniş bir pazara egemen olabilir. Bu yüzden, bunları, bireysel değerlerinin üzerinde, ama toplumsal değerlerinin altında, diyelim on peniye satacaktır. Böylece, gene de, herbir parçadan bir penilik fazla artı-değer sızdırmış olacaktır. Bu mallar, emek-gücünün genel değerinin belirlenmesinde rol oynayan gerekli geçim araçları sınıfına girsin girmesin, bu artı-değer fazlası, onun cebine girmiş olur. Demek oluyor ki, bu son koşuldan bağımsız olarak, her kapitalist, emeğin üretkenliğini artırmak yoluyla metalarının fiyatını ucuzlatmak eğilimindedir.

Ama ne olursa olsun, hatta bu durumda bile, artı-değer üretimindeki bu artış, gerekli emek-zamanının kısılması ve buna tekabül eden artı emek-zamanının uzatılmasından doğar.[4] Gerekli emek-zamanı 10 saat, bir günlük emek-gücünün değeri beş şilin olsa, artı emek-zamanı 2 saat ve günlük artı-değer bir şilin olur. Ama kapitalist, şimdi 24 parça mal üretmekte, bunların herbirini on peniye satmakta, toplam yirmi şilin elde etmektedir. Üretim araçlarının değeri oniki şilin olduğuna göre, bu malların $14^{2}/_{5}$ parçası, yalnızca yatırılan değişmeyen sermayeyi yerine koyar. 12 saatlik işgününde harcanan emek, geriye kalan $9\ ^{3}/_{5}$ parçada temsil edilmektedir. Emek-gücü fiyatı beş şilin olduğuna göre, 6 parça mal gerekli emek-zamanını, $3\ ^{3}/_{5}$ parça da artı-emeği temsil eder. Ortalama toplumsal koşullar altında gerekli-eme-ğin artı-emeğe oranı 5 : 1 idi; şimdi ise 5 : 3'tür. Aynı sonuç, aşağıdaki şekilde de elde edilebilir. 12 saatlik işgünü ürününün değeri, yirmi şilindir. Bu miktarın, oniki şilini üründe yalnızca yeniden beliren üretim araçlannın değeridir. Geriye kalan sekiz şilin ise, o işgününde [sayfa332] yeniden üretilen değerin

[4] "Bir insanın kârı, başka insanların emeğinin ürünü üzerindeki kumandasına değil, emeğin kendisi üzerindeki kumadasına bağlıdır, işçilerin ücreti aynı kaldığı halde eğer mallarını daha yüksek bir fiyata satabilirse, bundan yararlanacağı açıktır. ... Ürettiği şeylerin küçük bir kısmı, emeği harekete getirmesi için yeterlidir, ve böylece daha büyük bir kısım ona kalmış olur." ([J. Cazenove.] *Ouilines of Pol Econ.,* London 1832,s. 49, 50.)

para olarak ifadesidir. Bu miktar, aynı türden ortalama toplumsal emeğin ifade edildiği miktardan büyüktür: bu tür emeğin oniki saati yalnızca altı şilin ile ifade edilmiştir. Olağanüstü üretken emek, yoğunlaştınlmış emek olarak iş görür; eşit sürelerde, aynı türden ortalama toplumsal emekten daha büyük değer yaratır. (Bkz: Birinci Bölüm, İkinci Kesim, s. 58-59.) Ama kapitalistimiz hâlâ, bir günlük emek-gücü değeri olarak eskisi gibi yalnızca beş şilin ödemeye devam etmektedir. Oysa, bu değerin yaratılması için, işçinin, şimdi, 10 saat yerine $7'/_{5}$ saat çalışması yetmektedir. Artı-emeği, böylece $2^{4}/_{5}$ saat artmış, ürettiği artı-değer bir şilinden üç şiline yükselmiştir. Demek oluyor ki, geliştirilmiş üretim yöntemi uygulayan kapitalist, aynı işi yapan diğer kapitalistlere göre, işgününün daha büyük bir kısmına artı-emek olarak elkoymaktadır. Onun tek başına yaptığı bu şey, kapitalistler grubunun nispi artı-değer yaratmada ortaklaşa yaptıklarının aynısıdır. Ne var ki, öte yandan, bu yeni üretim yöntemi yaygınlaşıp da, bu bireysel metaın ucuzlatılmış değeri ile toplumsal değeri arasındaki fark ortadan kalkar kalkmaz, artı-değer fazlası da yokolup gider. Yeni üretim yöntemini uygulayan bireysel kapitalisti, malını toplumsal değerinin altında satmaya zorlayarak egemenliği altına alan, değerin emek-zamanı ile belirlenmesi yasası, aynı zamanda rekabetin zorlayıcı yasası olarak, rakiplerini bu yeni yöntemi benimsemeye zorlar.[5] Bunun için, genel artı-değer oranının, sürecin bütününün etkisi altına girebilmesi, ancak, emekteki üretkenlik artışının, gerekli geçim araçlarını kapsayan metalann fiyatında ve dolayısıyla emek-gücünün değerinin öğelerinde bir ucuzluk sağlayan sanayi kollannı içine aldığı zaman mümkün olur.

Metaların değeri, emeğin üretkenliği ile ters orantılıdır. Metaların değerlerine bağlı bulunması nedeniyle, emek-gücünün değeri de öyledir. Oysa tersine, nispi artı-değer bu üretkenlik ile doğru orantılıdır. Üretkenliğin artması ile artar, düşmesi ile azalır. Paranın değeri değişmez kabul edilirse, 12 saatlik ortalama bir [sayfa 333] toplumsal işgünü, aynı yeni değeri -bu miktar, artı-değer ile ücretler arasında nasıl bölünmüş olursa olsun- 6 şilinlik değeri üretir. Ama, üretkenlikteki artış sonucu gerekli tüketim maddelerinin değeri düşer, ve bir günlük emek-gücünün değeri beş şilinden üç şiline inerse, artı-değer bir şilinden üç şiline yükselmiş olur. Emek-gücünün değerinin yeniden üretilmesi için gerekli on saat yerine, şimdi yalnız altı saat gereklidir. Bu serbest hale gelen dört saat, artı-emek alanına rahatça katılabilir. Demek oluyor ki, me-taları ucuzlatmak ve ucuzluk aracılığı ile işçinin kendisini

ucuzlatmak

[5] "Eğer komşum, az emekle çok şey yaparak ucuza satabilirse, ben de onun kadar ucuza satmanın bir yolunu aramak zorunda kalırım. Böylece, daha az işçinin emeği ile iş yapan ve dolayısıyla daha ucuza iş çıkaran her sanat, meslek ya da makine, diğerlerinde de, herkes aynı düzeyde bulunsun ve hiç kimse komşusundan daha ucuza satmasın diye, ya aynı sanatı, mesleği ya da makineyi kullanmak ya da bunların bir benzerini bulmak gibi bir zorunluluğu ve çabayı yaratır." *(The Advantages of the East-India Trade to England.* London 1720, s. 67.)

için, emeğin üretkenliğini yükseltmek, sermayenin özünde bulunan bir istek ve sürekli bir eğilimdir.[6] Metaın değeri, kendi başına, kapitalisti hiç ilgilendirmez. Onu ilgilendiren tek şey, metada yatan ve satışı ile gerçekleşen artı-değerdir. Artı-değerin gerçekleştirilmesi, yatınlan değerin yeniden elde edilmesini zorunlu olarak birlikte getirir. Şimdi, nispi artı-değer, emeğin üretkenli-ğindeki gelişme ile doğru orantılı olarak artarken, öte yandan, metalann değerleri aynı oranda azaldığı için; bir ve aynı sürecin metalan ucuzlattığı ve bu metalarda bulunan artı-değeri artırdığı için; bir bilmecenin çözümü ile yüzyüze geliyoruz: tek kaygısı değişim-değeri üretmek olan kapitalist, niçin durmadan metalann değişim-değerlerini düşürmeye uğraşıyor? Ekonomi politiğin kuruculanndan biri olan Quesnay'nin rakiplerine eziyet etmek için yönelttiği ve onlann hiç bir yanıt veremedikleri bir bilmecedir. Quesnay diyor ki: "Siz, sanayi ürünlerinin yapımında, giderlerden ve emeğin maliyetinden, ürüne zarar vermeksizin ne kadar fazla indirim yapılırsa, bu, son şeklini almış malın fiyatını düşüreceği için, o derece yararlıdır diyorsunuz. Ve gene de, çalışan halkın emeğinden doğan servet üretiminin, bu ürünlerin değişim-değerlerinin birikiminden meydana geldiğine inanıyorsunuz."[7] [sayfa 334] Kapitalist üretimde, bu nedenle, üretkenliğin artmasıyla emekten tasarruf sağlandığı zaman, işgününün kısaltılması hiç bir zaman düşünülmez.[8] Amaç, yalnızca belirli miktarda metaın üretimi için gerekli

[6] "Bir işçinin giderleri hangi oranda azalırsa, eğer sanayiin üzerindeki kısıtlamalar aynı zamanda kaldırılmış ise, ücretleri de aynı oranda azalmış olur." *(Considerations Concerning Taking off the Bounty on Corn Exported, ete,* Lond., 753, s. 7.) "Sanayiin çıkarı, tahıl ile diğer bütün tüketim maddelerinin mümkün olduğu kadar ucuz olmasını gerektirir; bunları pahalılaştıran *şey,* emeği de pahalılaştırır .... sanayiin kayıt altına alınmadığı bütün ülkelerde, gerekli tüketim maddelerinin fiyatı, emeğin fiyatını da etkilemek zorundadır. Gerekli tüketim maddeleri ucuzladıkça bu da daima düşecektir" (/.c, s. 3.) "Ücretler, üretici güçlerin artması oranında azalır. Makinelerin, gerekli tüketim maddelerini ucuzlattığı doğrudur, ama o aynı zamanda işçiyi de ucuzlatır." *(A Prize Essay on the Comparative Merits ot' Competition and Co-operation,* London 1834, s. 27.)

[7] "Us conviennent, disait-il, que plu, on peut, şans prejudice, epargner de frais ou de travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans, plus cette epargne est profitable par la diminution du prix de ces ouvrage. Cependant ils eroient que ya produetion de richesse, qui resulte des travaux des artisans, consiste dans l'augmentation de la valeur venale de leurs ouvrages." ["Onlar zanaatçıların ürettikleri şeylerin yapımında, masraflardan ya da masraflı çalışmalardan, zarar vermeksizin ne kadar tasarruf edebilirlerse, bu tasarrufun, o ürünlerin fiyatındaki düşme aracıyla, o kadar yararlı olacağını kabul ediyorlar, diyordu. Bununla birlikte, zanaatçıların çalışmasından doğan zenginlik üretiminin, bunların ürünlerinin parasal değerinin artışına dayandığına da inanırlar."] (Quesnay, *Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans,* s. 188, 189.)

[8] "Ces speculateurs si economes du temps et du travail des ouvriers qu'il faudrait qu'ils payassent!" [İşçilerin, ödemeleri gerekecek emek-zamanının öylesine tutumlu spekülatörleri!"] (J. N. Bidaut, *Du Monopole qui s'etablit dans les arts industriels et el commerce,* Paris 1828, s. 13.) "İşveren daima zaman ve emekten tasarruf etme peşinde olacaktır." (Dugald Stevvart, *Works,* ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh, v. VIII, 1855. *Lectures on Polit. Econ.,* s. 318.) "Onların" (kapitalistlerin) "çıkarı, çalıştırdıkları işçilerin üretken güçlerinin mümkün olduğu kadar büyük olmasıdır. Dikkatlerini ve hem de neredeyse bütün dikkatlerini bu üretkenliğin yükseltilmesi üzerinde toplarlar." (R. Jones, *l.c,* Lecture III, [s. 39].)

olan emek-zamanının kısaltılmasıdır. Emeğindeki üretkenliğin artması sonucu, işçinin, eskisinin diyelim 10 katı meta üretmesi ve böylece her-biri üzerinde onda-bir kadar az emek-zamanı harcaması, onu eskisi gibi 12 saat çalışmaktan alıkoyamayacağı gibi, bu, 12 saatte 120 parça yerine 1.200 parça üretmesini de engellemez. Dahası var, işgünü, aynı zamanda, 14 saatte, diyelim 1.400 parça üretecek şekilde uzatılabilir de. İşte bunun için, MacCulloch, Ure, Senior ve benzeri iktisatçıların yapıtlarının bir sayfasında, işçinin, üretkenliğinin gelişmesi sonucu gerekli emek zamanının kısaltılması nedeniyle, sermayeye şükran borçları olduğu yazılıdır, ardından gelen sayfada da, bu minnettarlığını göstermesi için gelecekte 10 saat yerine 15 saat çalışmalan gereği! Kapitalist üretim sınırları içersinde, emeğin üretkenliğinin gelişmesinin tüm amacı, işgününde, işçinin kendi yaranna olarak çalıştığı sürenin kısaltılması, ve bu kısaltma yoluyla, kapitalistin çıkarına bedavadan çalışacağı sürenin uzatılmasıdır. Metaları ucuzlatmaksızın bu sonuca ne ölçüde ulaşılabileceği, nispi artı-değerin, şimdi incelenmesine girişeceğimiz özel üretim yöntemleri açıklanırken görülecektir, [sayfa 335]

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM ELBİRLİĞİ

KAPİTALİST üretim, görmüş olduğumuz gibi, ancak her bireysel sermayenin aynı anda oldukça çok sayıda işçi kullanmasıyla, ve bunun sonucu emek-sürecinin büyük ölçüde yürütülmesi ve nispeten geniş miktarda ürün vermesiyle başlar. Çok sayıda işçinin, aynı zamanda, aynı yerde (ya da isterseniz aynı iş alanında diyebilirsiniz), tek bir kapitalistin patronluğu altında aynı türden meta üretmek üzere birarada çalışmaları, hem tarih hem mantık açısından, kapitalist üretimin çıkış noktasını meydana getirir. Üretim tarzı yönünden, manüfaktür, sözcüğün dar anlamıyla, ilk aşamalarında, lonca elzanaatlanndan, bir ve aynı bireysel sermaye tarafından aynı anda çok sayıda işçi kullanılması dışında güçlükle ayırdedilebilir. Ortaçağ lonca ustasının işyeri, yalnızca genişlemiştir.

Demek ki, başlangıçta farklılık salt niceldi. Belli bir miktar ki [sayfa

336] sermaye ile üretilen artı-değerin, her işçinin ürettiği artı-değerin aynı anda kullanılan işçi sayısıyla çarpımına eşit olduğunu göstermiş bulunuyoruz. İşçi sayısı, tek başına, ne artı-değer oranı, ne de emek-gücünün sömürülme derecesi üzerinde etkilidir. 12 saatlik bir işgünü, altı şilinde somutlaşmış ise, böyle 1.200 gün, 1.200 kez altı şilinde somutlaşır. Birinci halde 12 x 1.200 işsaati, diğerinde böyle 12 iş-saati ürüne katılmıştır. Değer üretiminde işçi sayısı, yalnızca, şu miktarda tek tek işçi demektir; bu yüzden, 1.200 kişinin ayn ayrı çalışması ya da tek bir kapitalistin denetimi altında birleşmesi, değer üretimi yönünden hiç farketmez.

Bununla birlikte, belli sınırlar içersinde bir değişiklik yer alır. Değerde gerçekleşmiş emek, ortalama toplumsal nitelikte bir emektir; bunun için de bir ortalama emek-gücü harcamasıdır. Ne var ki, herhangi bir ortalama büyüklük, hepsi de aynı türden, ama farklı nicelikte ayrı ayn büyüklüklerin yalnızca ortalama sayısıdır. Her sanayide, her bireysel işçi, Peter ya da Paul olsun, ortalama işçiden farklıdır. Bu bireysel farklılıklar, ya da matematikteki adıyla "hatalar" birbirini giderir ve belli bir asgari sayıda işçinin kullanıldığı yerlerde ortadan kalkar. Ünlü sofist ve dalkavuk Edmund Burke, bir çiftçi olarak pratik gözlemlerine dayanarak şu iddiayı öne sürebiliyor: beş tanm işçisinden kurulma "küçük bir takımda" emekteki bütün bireysel farklılıklar yokolur ve sonuçta, herhangi beş yetişkin tanm işçisi birarada alındığında, aynı sürede diğer herhangi beş kişi kadar iş yapmış olurlar.[9] Böyle olmakla birlikte, şurası da açıktır ki, aynı anda çalışan çok sayıda işçinin ortaklaşa işgünü, bu işçilerin sayısına bölünürse, bir günlük ortalama toplumsal emeği verir. Tek bir işçinin işgünü, örneğin 12 saat olsun. Bu durumda, aynı anda çalıştınlan 12 işçinin ortaklaşa işgünü 144 saat olur; bu bir düzine insanın herbirinin emeği, ortalama toplumsal emekten az ya da çok sapmakla birlikte, aynı işi herbirinin, farklı zamanlarda yapmalarına karşın, [sayfa 337] bunların herbirinin işgünü, 144 saatlik ortaklaşa işgününün onikide-biri olduğu için ortalama toplumsal işgünü niteliğini taşır. Bununla birlikte, bu 12 kişiyi çalıştıran kapitalist açısından ise, işgünü, bu bir düzine işçinin toplam işgünüdür. Her işçinin işgünü, ortaklaşa işgününün bölünmüş bir kısmıdır; bu 12 kişinin çalışma sırasında birbirlerine yardımcı olup olmadıklarının, ya da çalışmalan sırasındaki ilişkinin, bu işçilerin hepsinin aynı kapitalist hesabına çalışmaktan ibaret olmasının hiç bir önemi yoktur. Ama bu 12 işçi altı küçük patron tarafından ikişer ikişer

[9] "Kuşkusuz, bir insanın emeğinin değeri ile bir diğer kimsenin emeğinin değeri arasında, güçlülük, beceri ve dürüst çalışma yönünden epeyce büyük farklar vardır. Yaptığım dikkatli gözlemlere dayanarak, herhangi beş insanın, toplum olarak, belirli bir sürede, belirttiğim yaş dönemindeki diğer beş kişinin emeğine eşit bir emek sağlayacaklarına tamamen eminim; yani böyle bir beş kişi içersinde bir tanesi, iyi bir işçinin, bir diğeri kötü bir işçinin bütün niteliklerine sahip bulunacak ve diğer üçü, birinciyle sonuncunun ortalaması, orta halli nitelikleri taşıyacaktır. Böylece, beş kişilik küçük bir toplulukta bile, bütün bu beş insanın yapabilecekleri işin tamamlayıcı öğelerini bulabilirsiniz." (E. Burke, *l.c,* s.. 15, 16.) Ortalama birey konusunda Quetelet ile karşılaştırınız.

çalıştırılmış olsalar, bu patronların herbirinin aynı değeri üretmeleri ve dolayısıyla genel artı-değer oranını gerçekleştirme-leri tamamen raslansal olurdu. Tek tek durumlarda sapmalar olabilir. Eğer bir işçi için bir metaın üretiminde toplumsal olarak gerekli-zamandan oldukça fazla bir zaman gerekiyorsa, bu durumda gerekli-emek zamanı ortalama toplumsal gerekli emek-zamanından büyük bir sapma gösterir; böylece, emeği, ortalama emek sayılamayacağı gibi, emek-gücü de ortalama emek-gücü sayılamaz. Bu emek-gücü ya hiç satılamaz ya da ortalama emek-gücü değerinin altında bir fiyatla satılabilir. Bu nedenle, her türlü emek için saptanmış asgari bir etkinlik varsayılır, ve biz, ilerde, kapitalist üretimin bu asgariyi saptama yollannı sağladığını göreceğiz. Öte yandan, kapitalist, ortalama emek-gücü değerini ödeme durumunda olduğu halde, bu asgari, gene de ortalamadan bir sapma gösterir. İşte bunun için, altı küçük patrondan biri, ortalama artı-değer oranından fazlasını, diğeri daha azını sızdırabilecektir. Bu eşitsizlikler toplum ölçüsünde birbirini götürür, ama aynı şey, tek tek patronlar için sözkonusu değildir. Böylece, değer üretme yasalan, tek üretici için, an-cak bir kapitalist gibi üretimde bulunduğu, çok sayıda işçiyi birarada çalıştırdığı ve bunların emeklerinin ortaklaşa nitelikleri yüzünden ortalama toplumsal emek niteliğinde olmaları nedeniyle, daha başlangıçta, bütünüyle gerçekleşmiş olur.[10]

Çok sayıda işçinin aynı zamanda çalıştırmaları, çalışma sisteminde bir değişiklik olmadan bile, emek-sürecinin maddi koşullarında bir devrime yolaçar. Çalıştıkları işyerleri, hammadde [sayfa 338] depoları, işçilerin aynı anda hep birlikte ya da sırayla kullandıkları araç ve gereçler; kısacası, üretim araçlarının bir kısmı şimdi ortaklaşa tüketilmektedir. Bir yandan, bu üretim araçlarının değişim-değeri artmamıştır; çünkü, bir metaın değişim-değeri, kullanım-değerinin daha kapsamlı ve çok daha büyük bir yararlılıkla tüketilmesiyle yükselmiş olmaz. Öte yandan, bu araçlar ortaklaşa tüketildikleri için, eskisinden daha büyük ölçüde kullanılmış olurlar. Yirmi tezgah üzerinde yirmi dokumacının çalıştığı bir oda, tek dokumacının iki çırağı ile çalıştığı odadan daha büyük olmalıdır. Ama, yirmi kişilik bir işyerinin yapımı, herbirinde ikişer dokumacının çalıştığı on odadan daha ucuza malola-caktır; yani, geniş ölçüde ve ortaklaşa kullanılmak üzere biraraya toplanan üretim araçlarının değeri, bu araçlann

çoğalması ve yararlı etkilerinin fazlalaşması ile doğru orantılı olarak artmaz. Ortaklaşa tüketildikleri zaman, herbir tek ürüne değerlerinin küçük bir kısmını katmış olurlar; bunun nedeni, kısmen katıldıkları değerin çok miktarda ürüne dağılması, kısmen de bunların değerlerinin, mutlak olarak daha büyük olmakla birlikte, süreçteki faaliyet alanlan bakımından, tek tek üretim araçlarının değerinden nispeten

[10] Profesör Roscher, Bayan Roscher'in iki gün süreyle çalıştırdığı tek bir dikişçi kadının, bir gün süreyle birarada çalıştırılan iki dikişçi kadından daha fazla iş yaptığını keşfetmiş bulunduğunu iddia ediyor. Bilge profesör, kapitalist üretim sürecini yalnız fidanlıkta ve başroldeki kapitalistin bulunmadığı koşullar altında incelemese çok iyi eder.

daha az olmasıdır. Buna bağlı olarak değişmeyen sermayenin bir kısmının değeri düşer ve, bu düşüşün büyüklüğü ile orantılı olarak, metaın toplam değeri de düşer. Üretim araçlarının daha aza malolması halinde de aynı sonuca vanlmış olur. Bu tür kullanımla sağlanan tasarruf, tamamıyla, çok sayıda işçi tarafından ortaklaşa tüketilmelerinden ileri gelir. Ayrıca toplumsal emeğin zorunlu koşullarından olan bu özellik -tek tek bağımsız işçilerin ya da küçük patronların dağınık ve nispeten daha pahalı üretim araçlannndan farklı olan bu özellik- çok sayıda işçinin toplu bulunduklan halde birbirlerine yardımcı olmadıkları, yalnızca yanyana çalıştıklan durumlarda bile kazanılmış olur. Emek araçlarının bir kısmı, bu toplumsal niteliği, bizzat emek-süreci kazanmadan önce kazanır.

Üretim araçlannın kullanımındaki tasarrufun, iki bakımdan incelenmesi gerekir. Önce meta fıyatlannı ucuzlatmalan ve böylece emek-gücü değerinde bir düşüş yaratmalan yönünden. İkincisi, artı-değerin yatınlan toplam sermayeye oranı, yani değişmeyen ve değişen sermayenin toplam değerleri arasındaki oranı değiştirmeleri bakımından. Bu son nokta ancak üçüncü ciltte ele alınacaktır; aralanndaki yakın ilişki içersinde ele alınmalarının [sayfa 339] daha uygun olacağı düşüncesiyle, şu anda konumuzla ilgisi bulunan birçok noktayı da o cilde bırakıyoruz. Tahlilimizin gidişi, konunun böylece bölünmesini zorunlu kılıyor, ve bu bölünme, kapitalist üretimin ruhuna da çok uygun düşüyor. Çünkü bu üretim tarzında, işçi, emek aracını, kendisinden bağımsız olarak başka birisinin mülkiyeti altında bulduğu için, bunlann kullanılmasındaki tasarruf, ona, kendisini ilgilendirmeyen ve bunun için de kendi kişisel üretkenliğini artıracak yöntemlerle bir ilişkisi olmayan apayrı bir işlem gibi görünüyor.

Çok sayıda işçinin, bir ve aynı, ya da farklı, ama aralarında ilişki bulunan süreçlerde birarada yanyana çalışmalanna, elbirliği etmek ya da elbirliği içinde çalışmak denir.[11]

Tıpkı bir süvari taburunun saldırı gücü ya da bir piyade alayının savunma gücü, tek tek süvari ya da piyade erlerinin ayrı ayrı saldırı ya da savunma güçlerinin toplamından büsbütün farklı olduğu gibi, işçilerin tek başlarına ortaya koyabilecekleri mekanik güçlerin toplamı da, büyük bir ağırlığı kaldırırken, bir vincin kolunu çevirirken ya da bir engeli ortadan kaldırırken olduğu gibi, birçok kişinin aynı işe birarada katıldıkları zaman oluşan toplumsal güçten farklıdır.[12] Bu gibi durumlarda, sözkonusu olan bu ortaklaşa emekle alınan sonuç, tek tek bireysel emek tarafından ya hiç yaratılamazdı, ya büyük zaman harcayarak, ya da çok

[11] *"Concours des forces."* (Destutt de Tracy. *l.c, s.* 80.)

[12] "Parçalara bölünmesi olanaksız ve ama biraraya gelmiş işçilerin elbirliği olmaksızın yapılamayan, pek basit türden sayısız işlemler vardır. Büyük bir ağacın bir arabaya yüklenmesini örnek diye verebilirim ... kısacası, aynı ve tek bir işte ve aynı anda birbirine yardımcı olan pek çok sayıda el olmaksızın yapılamayan her şey." (E. G. Wakefield, *A View of the Art of Colonisation,* London 1849. s. 168.)

küçük boyutlarda elde edilebilirdi. Burada gördüğümüz şey, yalnızca elbirliğiyle çalışma yoluyla bireyin üretici gücünde bir artma değil, yepyeni bir gücün, yani kitlelerin ortak gücünün yaratılmasıdır.[13]

Birçok kuvvetin tek bir kuvvet halinde kaynaşmasından doğan bu yeni güç yanında, doğrudan toplumsal temas, birçok sanayide, tek tek her işçinin etkinliğini yükselten bedensel canlılığın rekabetine ve dürtüsüne yolaçar. Böylece, birarada çalışan bir düzine insan, 144 saatlik ortaklaşa işgününde, ayn ayn çalışan oniki kişinin 12'şer saatlik çalışmalarından, ya da birbiri ardına oniki [sayfa 340] gün çalışan tek bir kişiden çok daha fazla ürün üretirler.[14] Bunun nedeni, insanın, Aristoteles'in dediği gibi politik bir hayvan[15] olmasa bile, her halde toplumsal bir hayvan olmasıdır.

Birkaç kişi, aynı zamanda, aynı ya da benzer türden bir iş üzerinde birlikte çalışabilir, ama ortaklaşa emeğin bir parçası olarak herbirinin yaptığı iş, emek-sürecinin farklı bir evresini karşılar ve bütün bu evrelerden geçilerek elbirliği sonucu üzerinde çalıştıkları iş daha büyük bir hızla yürür. Örneğin, bir düzine duvarcı merdivenin basamaklanna sırayla dizilseler ve taşlan yukarıya doğru elden ele geçirseler, herbiri aynı şeyi yaparlar, ama de onlann ayn ayn hareketleri, bir toplam işlemin birbirine bağlı kısımlarını oluşturur; bunlar, her taşın geçmek zorunda olduğu belli evrelerdir, ve taşlar, böylece, sırayla dizilmiş 24 elin üzerinde, tek bir kişinin taşıdığı yükle merdiveni tırmanıp inmesinden daha büyük bir hızla yukanya taşınmış olur.[16] Nesne, aynı uzaklığa daha kısa zamanda

[13] "On tonluk bir ağırlığı tek bir insan kaldıramazken ve aynı yükü on kişi güçlükle kaldırabilirken, 100 kişi, bunu, herbirinin tek bir parmağının gücüyle yapabilir." (John Bellers, *Proposals forRaisirıg a Colledge oflrıdustry,* London 1696. s. 21.)

[14] "Çalıştırılan işçi oranında da (aynı sayıda işçinin, herbiri 30 *acre* toprağa sahip on çiftçi yerine, 300 *acre* toprağa sahip tek bir çiftçi tarafından çalıştırılmasında) işadamları dışında herkesin kolayca anlayamayacağı bir avantaj vardır: l'in 4'e oranı neyse 3'ün

12'ye oranı da aynı şeydir demek doğaldır, ama bu, uygulamada geçerli değildir: birçok işçinin biraraya getirilmesiyle bu türden bir beraberliği gerektiren hasat zamanı ve daha birçok çalışmalarda, iş hem daha iyi ve hem de daha hızlı yapılmış olur: örneğin hasat zamanında 2 arabacı, 2 yükleyici, 2 tırmıkçı, 2 boşaltıcı ve samanlık ya da ambarda beraberce çalışan işçiler, aynı sayıda işçinin, çeşitli çiftliklerde ayrı topluluklar halinde çıkaracakları işin iki katını çıkartırlar." ([J. Arbuthnot,] *An lnquiry into the Connexion between the Present Price of Provisions and the Size of Farms,* By a Farmer, London 1773, s. 7, 8.)

[15] Aristoteles'in tanımı, tam anlamıyla, insanın kent yurttaşı olması, doğası gereğidir. Franklin'in, "insan alet yapan hayvandır" şeklindeki tanımı, Yankee'ler topluluğu için ne denli karakteristik ise, bu tanım da klasik antik toplum için o denli karkteristiktir.

[16] "On dolt encore remarquer que cette division partielle du travail peut se faire, quand meme les ouvriers sont occupes â une meme besogne. Des macons, par exemple, font tous la meme besogne, et pourtant ile existe parmi eux une espece de division de travail, qui consiste en ce que chacun d'eux fait passer la brique par un espace donne, et que, tous ensemble, la font pervenir beacoup plus peromptement â l'endroit marque, qu'ils le feraient si chacun d'eux portait sa brique separement jusqu'â l'etage superieur." ["Bu parçasal işbölümünün, hatta işçilerin ayrı bir işte çalıştırıldıkları zaman bile yapılabildiğine de dikkat etmeli. Örneğin, tuğlaları elden ele bir üst iskeleye geçirmekle meşgul duvarcıların hepsi aynı işi yaparlar, ama gene de aralarında, herbirinin tuğlayı belirli bir yerden geçirmesine, ve hepsinin birarada, onu istenen yere, içlerinden herbirinin kendi tuğlasını tek başına üst kata kadar götürebileceğinden çok daha çabuk ulaştırmalarına dayanan bir çeşit işbölümü vardır."] (F. Skarbeck, *Theorie des*

taşınmıştır. Aynı şekilde, örneğin bir yapıya birkaç yerinden birden aynı zamanda başlansa, burada duvarcılar elbirliği ile aynı ya da aynı türden işi yapmakla birlikte, birliği halinde bir emek sözkonusudur. 12 duvarcının 144 saatlik [sayfa 3411 ortaklaşa işgününde yapıdaki ilerleme, bir duvarcının 12 günlük ya da 144 saatlik çalışmasından daha fazla olur. Bunun nedeni, bir insan grubunun uyum içersinde çalışırken elleri ve gözlerinin hem arkada, hem önde olması ve bir ölçüde uyanık bulunmasıdır. Üzerinde çalışılan işin çeşitli kısımları, aynı anda gelişir.

Yukardaki durumlarda, insanlann, aynı ya da aynı türden bir işi yapmalan üzerinde durmamızın nedeni, bu en yalın ortaklaşa emek biçiminin, en gelişkin aşamalarda bile elbirliğiyle çalışmanın rolü olmasıdır. Yapılan iş karmaşık bile olsa, elbirliği yapan insanların basit sayısı, çeşitli işlemlerin farklı kimseler arasında dağıtılması olanağını doğurur, ve bunun sonucu olarak, iş aynı zamanda, yürütülür. Bu yüzden, işin tamamının bitirilmesi için gerekli zaman kısalmış olur.[17]

Birçok sanayi kolunda, işin niteliğinin belirlediği, belirli sonuçların sağlanması gereken kritik dönemler vardır. Diyelim, bir koyun sürüsünün kırkılması ya da bir buğday tarlasının biçilip harman yapılmasında ürünün niceliği de, niteliği de, işin belli zamanda başlamasına ve bitirilmesine bağlıdır. Bu durumlarda, emek-sürecinin alacağı zaman, tıpkı ringa balığı avındaki gibi önceden saptanmıştır. Tek bir insan, doğal bir günden, diyelim 12 saatten fazla bir işgünü çıkartamaz, ama elbirliği yapan 100 kişi, işgününü 1.200 saate uzatabilir. Eldeki işin bitirilmesi için zorunlu sürenin kısalığı, o kritik anda üretim alanına çok miktarda bir emek kitlesinin sürülmesi ile karşılanır. İşin uygun zamanda tamamlanması, birçok bileşik işgününün aynı zamanda uygulanmasına bağlıdır; istenilen yeterli sonucun alınması, kullanılan işçi sayısına bağlıdır; bununla birlikte, bu sayı, aynı işin aynı sürede tamamlanması için gerekli tek tek işçilerin sayısından daima küçüktür.[18] Bu tür elbirliğinin yokluğu nedeniyle, Birleşik Devletler'in batı kesiminde [sayfa 342] büyük miktarda buğday, İngiliz yönetiminin eski toplulukları yokettiği Doğu Hindistan'ın bazı kesimlerinde büyük miktarlarda pamuk, her yıl ziyan olur.[19]

richessessociales, 2. ed, Paris 1839,1.1., s. 97, 98.)

[17] "Est-il question d'executer un travail complique? Plusieurs choses doivent etre faites simultanement: l'un en fait une, pendant que l'autre en fait une autre, et toutes contribuent a l'effet qu'un seul homme n'aurait pu produire. L'un rame pendant que l'autre tient le gouvernail, et qu'un troisieme jette le filet ou harponne le poisson, et la peche a un succes impossible şans ce concours." ["Karmaşık bir işi yapmak mı sözkonusu? Birçok şey aynı anda yapılmalı; biri bir işi yaparken, öbürü de başka bir işi yapar, ve hepsi, bir tek adamın yapamayacağı bir işin yapılmasına katkıda bulunur. Biri dümeni tutarken öbürü kürek çeker, ve bir üçüncüsü de ağ atar ya da balığı zıpkınlar, ve bu elbirliği olmadıkça balık tutulamaz."] (Destutt De Tracy, *l.c,* [s. 78].)

[18] "Onun (tarım işinin) kritik anlarda yapılmasının çok önemli sonuçları olur." *(An Inguiry into the Connexion betıveen the Present Price, ete,* [London 1773], s. 9.) "Tarımda, zamandan daha önemli bir etmen yoktur." (Liebig, *Ueber Theorie undPraxis in der Landuirtschaft,* 1856, s. 23.)

Bir yandan, elbirliği, işin geniş ve yaygın bir alan üzerinde yürütülmesine olanak sağlar; bunun sonucu olarak, bataklıklann kurutulması, bentlerin yapımı, sulama işleri ve kanal yapımı, yol ve demiryollan yapımı gibi birtakım girişimleri zorunlu kılar. Öte yandan, üretimin boyutlarını büyütmekle birlikte, üretimin yapılmakta olduğu alanda nispi bir daralmayı da sağlar. Üretim alanındaki bu daralma ile birlikte boyutlarındaki artış, işçilerin biraraya toplanması, çeşitli süreçlerin yanyana getirilmesi ve üretim araçlarının yoğunluk kazanması, bazı gereksiz harcamalardan tasarruf edilmesini sağlar.[20]

Birleştirilmiş işgünü, eşit miktarda tek tek işgünleri toplamına göre, daha büyük miktarda kullanım-değeri üretir ve böylece belli bir sonucun alınması için gerekli emek-zamanını kısaltır. Birleştirilmiş işgünü, bu artan üretkenlik emek-gücünü, ister mekanik iş kuvvetini yükseltmekle, ister çalışma alanını daha büyük bir alana yaymakla, ya da üretimin boyutlarındaki büyümeye oranla üretim alanındaki daralmayla, ya da kritik anlarda büyük emek kitlesini işe koşmakla, ya da bireyler arasındaki rekabeti körükleyerek onların bedensel canlılığını yükseltmekle, ya da birçok kimse tarafından yapılan işlere süreklilik ve çok yanlılık damgasını vurmakla, ya da farklı işlemleri aynı anda yürütmekle, ya da ortaklaşa kullanılan üretim araçlarında tasarruf sağlamakla, ya da bireysel emeğe ortalama toplumsal

emek niteliğini kazandırmakla olsun - yani artışın nedeni bunlardan hangisi olursa olsun, birleştirilmiş işgününün kendine özgü üretkenlik gücü, bütün koşullar [sayfa 343] altında, emeğin toplumsal üretkenlik gücü, ya da toplumsal emeğin üretme gücüdür. Bu güç, doğrudan doğruya elbirliğinden doğmaktadır. İşçi diğer işçiler ile sistemli bir elbirliğine girdiği anda, bireyselliğin verdiği bağlan parçalar, türünün yetilerini geliştirir.[21]

Genel kural olarak, işçiler, biraraya getirilmeksizin elbirliği yapamazlar: tek bir yerde toplanmalan, elbirliğinin zorunlu bir koşuludur.

[19] "Belki, Çin ile İngiltere dışında, dünyanın herhangi bir ülkesinden daha fazla emek ihraç eden bir ülkede karşılaşılması pek umulmayan diğer bir kötü durum da, pamuk toplanması için yeteri kadar işçi bulma olanaksızlığıdır. Bunun sonucu, büyük miktarda ürünün toplanmadan kalması, diğer bir kısmının ise, rengi bozulmuş ve kısmen çürümüş halde düştüğü topraktan toplanması ve böylee, tam mevsiminde işçi yokluğu nedeniyle ekicinin, İngiltere'nin büyük bir sabırsızlıkla beklediği ürünün büyük bir kısmının kaybına göz göre göre boyun eğmek zorunda kalmasıdır." (Bengal Hurkaru, *Bi-Monthly, Overland Summary ofNews,* 2"[d] July, 1861.)

[20] Tarımın gelişmesiyle, "eskiden 500 *acre* toprak üzerine seyrek olarak dağılmış bulunan sermaye ile emeğin hepsi ve belki de bundan daha fazlası şimdi daha iyi ekilen 100 acre'da toplanmış bulunuyor. Kullanılan sermaye ve emek miktarına oranla, ekim alanı daralmakla" birlikte, "bu alan, eskiden tek bir bağımsız üreticinin elinde bulunan ya da onun tarafından işlenen üretim alanına göre daha geniştir." (R. Jones, *An Essay on the Distribution of MVealth,* Part I.,. "On Rent", London 1831, s. 191.)

[21] "La forza di ciascuno uomo e minima, ma la riunione delle minime forze forma una forza totale maggiore anche della somma delle forze medesime fino a che le forze per essere riunite possono diminuere il tempo ed accrescere lo spazio della loro azione." ["Her tek insanın gücü çok küçüktür, ama küçük güçlerin biraraya gelmesi, bu güçlerin toplamından daha büyük bir bütünsel güç doğurur, öyle ki, yalnızca biraraya gelmeleri ile, eylemlerinin zamanını azaltıp alanını artırabilirler."] (G. R. Carli, Note to P. Verri, *l.c,* t. XV, s. 196)

Ücretli işçiler aynı sermaye, aynı kapitalist tarafından, aynı zamanda çalıştırılmadıkça ve bunun için de emek-güçleri kapitalist tarafından aynı zamanda satın alınmadıkça, elbirliği yapamazlar. Bu emek-güçlerinin toplam değeri, ya da duruma göre bu işçilerin günlük ya da haftalık ücretlerinin toplamı, hangi durumda olursa olsun, işçilerin üretim süreci için biraraya toplanmalanndan önce kapitalistin cebinde hazır olmalıdır. Bir tek gün için bile olsa, 300 işçinin ücretinin ödenmesi daha az sayıda işçinin bütün bir yıl haftadan haftaya ücretlerinin ödenmesinden daha fazla sermayeyi gerektirir. Bu nedenle, elbirliği yapacak emekçi sayısı, yani elbirliğinin hacmi, her şeyden önce, bir kapitalistin emek-gücü satınalmak için ayırabileceği sermaye miktanna bağlıdır; bir başka deyişle, tek bir kapitalistin, belli sayıda işçinin gereksindiği tüketim maddelerini sağlayabilme olanaklanna bağlıdır.

Değişen sermaye için sözkonusu olan şeyler, değişmeyen sermaye için de sözkonusudur. Örneğin, 300 kişi çalıştıran bir kapitalistin hammadde için yatırımı, 10 işçi çalıştıran 30 kapitalistin herbirinin aynı iş için harcayacağı paradan 30 kat daha fazladır. Ortaklaşa kullanılan emek araçlannın değeri ve miktan, gerçekte işçi sayısı ile aynı oranda artmaz, ama gene de önemli miktarda artar. Böylece, büyük üretim araçları kütlelerinin tek kapitalistin elinde toplanması, ücretli işçilerin emek birliğinin maddi koşulu olduğu gibi, emek birliğinin hacmi ya da üretimin büyüklüğü de bu yoğunlaşmanın derecesine bağlıdır.

Daha önceki bölümde görmüştük ki, çok sayıda işçinin çalıştınl-ması ve dolayısıyla belli miktarda artı-değer üretilmesi için belli miktarda asgari bir sermayeye gereksinme vardır, ve bunun [sayfa 344] sonucu olarak, elde ettiği artı-değer miktarı, işvereni küçük bir patrondan bir kapitaliste dönüştürecek el emeğinden kurtaracak ve böylece kapitalist üretimi açıkça kurabilecek yeterlikte olmalıdır. Şimdi de, birbirinden ayrı ve bağımsız birçok sürecin birleşik tek bir toplumsal sürece çevrilmesi için belli asgari bir miktarda sermayenin zorunlu koşul olduğunu görüyoruz. Gene gördük ki, başlangıçta emeğin sermayenin boyunduruğu altına girmesi, yalnızca kendi hesabına değil, kapitalist hesabına ve dolayısıyla onun egemenliği altında çalışmasının biçimsel sonucundan başka bir şey değildir. Çok sayıda ücretli işçinin elbirliği ile sermaye, bizzat emek-sürecini gerçekleştiren bir gereklilik, üretimin gerçek bir gerekliliği haline gelmiştir. Şimdi artık kapitalistin, bir generalin komutayı savaş alanında ele almasının zorunluluğu gibi, bizzat üretim alanında komutayı ele alması vazgeçilmez bir zorunluluk haline gelmiştir.

Geniş boyutlu her türlü ortaklaşa emek, bireysel etkinliklerinin uyum içersinde çalışmasının sağlanması, ayrı ayrı organların etkinliklerinden farklılık gösteren birleşmiş organizmanın çalışmasından doğan genel görevlerin yerine getirilmesi için, şu ya da bu ölçüde yönlendirici bir otoriteye gerek duyar. Tek bir kemancı kendi kendisinin yöneticisidir, ama orkestra için bir şefe gerek vardır. Sermayenin denetimi altındaki

emeğin elbirliği haline geldiği andan itibaren yönlendirme, denetleme ve düzenleme işi, sermayenin işlevlerinden biri haline gelir. Bu, sermayenin işlevi olur olmaz, sermaye, özel nitelikler kazanır. Kapitalist üretimin başlıca amacı ve yönlendirme dürtüsü, elden geldiğince fazla artı-değer sızdırmak,[22] dolayısıyla emek-gücünü mümkün olan en geniş ölçüde sömürmektir. Elbirliği yapan işçi sayısı arttıkça, sermayenin egemenliğine karşı direnmeleri de artar, ve bununla birlikte, sermayenin bu direnmenin üstesinden gelmesi için, karşı-baskı gereği de fazlalaşır. Kapitalistin uyguladığı denetim, yalnızca, toplumsal emek-sürecinin niteliğinden doğan ve bu sürece özgü özel bir işlev değildir, aynı zamanda, bu toplumsal emek-sürecinin sömürülmesi işlevidir ve kökleri, sömürücü ile onun

sömürdüğü canlı ve çalışan hammadde arasındaki kaçınılmaz uzlaşmaz karşıtlıkta bulunur.
Ayrıca, artık işçilerin değil kapitalistin malı olan üretim [sayfa 345] araçları kütlesindeki artışla orantılı olarak, bu araçların gereği gibi kullanılmasını denetleme zorunluluğu da ortaya çıkar.[23] Bundan başka, ücretli işçilerin elbirliği tamamen bunları çalıştıran sermaye tarafından oluşturulmuştur. Tek bir üretici organ halinde birleştirilmeleri ve bireysel görevleri arasında gerekli bağlantının kurulması onların dışında ve kendilerine yabancı konular olup, işçileri biraraya getiren sermayeye ait bir iştir. Bu nedenle de, yaptıklan çeşitli işler arasındaki ilişki, onlara, kapitalistin önceden tasarladığı bir plan, pratikte gene aynı kapitaliste ait yetkinin bir uygulama şekli, ve bütün çalışmalarını kendi amaçlarına uyduran bir başka insanın güçlü iradesi gibi görünür. Eğer durum böyleyse, kapitalistin denetimi, özünde, üretim sürecinin iki yanlı niteliğinden dolayı, -bu süreç, bir yandan kullanım-değerleri üreten toplumsal bir süreç, öte yandan da artı-değer yaratan bir süreçtir- iki yanlıdır ve şekil bakımından zorbacadır. Elbirliğinin boyutlan büyüdükçe, bu zorbalık da kendisine özgü biçimlere girer. Tıpkı başlangıçta, sermayenin gerçek anlamında kapitalist üretime başlayabileceği asgari miktara ulaştığı anda, kapitalistin elini fiilen çalışmadan çekmesi gibi, şimdi de, işçilerin ve işçi topluluklarının doğrudan doğruya ve devamlı denetimim, bu tür ücretli bir kimseye bırakır. Bir kapitalistin komutası altında sanayi işçilerinden kurulmuş ordu, gerçek bir ordu gibi subaylara (yöneticilere) ve astsubaylara (ustabaşı, postabaşı) gereksinme gösterir, ve bunlar, işin

[22] "Kâr... işin biricik amacıdır." (J. Vanderlint, *l.c,* s. 11.)

[23] Kültür yoksunu *Spectator,* "Manchester Tel Kumpanyasında" kapitalistler ile işçiler arasında bir tür ortaklığın kurulmasından sonra şöyle yazıyordu: "Alınan ilk sonuç, malzeme israfının birdenbire azalması oldu. İşçiler kendi mallarına karşı, patronların mallarına karşı olduğundan daha dikkatliydiler; ve malzeme israfı, belki de, tahsil olunamayacak borçlardan sonra, fabrikalar için en büyük zarar kaynağıdır." Aynı gazete, Rochdale kooperatif denemesinde başlıca kusur olarak şunu buluyor: "Bunlar, işçi birleşmelerinin, mağazaları, fabrikaları ve hemen hemen bütün sanayi şekillerini başarıyla yönetebileceklerini gösterdi, ve bunlar insanların durumlarını hemen düzelttiler, iyileştirdiler; ama o zaman da bunlar, patronlar için hiç bir açık yer bırakmadılar." *Quelle horreur!* [Ne korkunç! -f.]

yapılması sırasında, kapitalist adına bu orduya komuta ederler. Denetim ve gözetim işi, bunların yerleşmiş ve özel görevleri olur. Ayn ayn köylü ve zanaatçıların üretim tarzını, köle emeğine dayanan üretim ile karşılaştırdığında ekonomi politikçi, bu denetim ve gözetim emeğini, üretimin *faux frais'si** arasında sayar.[24] Ama kapitalist üretim tarzını incelerken, tersine, [sayfa 346] o, emek-sürecinin elbirliği niteliğinin gerektirdiği denetim işini, bu sürecin kapitalist niteliği ve, kapitalist ile işçi arasındaki uzlaşmaz çıkar karşıtlığının zorunlu kıldığı farklı denetim işiyle bir tutar.[25] Bir kimse, sanayiin lideri olduğu için kapitalist değil; tersine, kapitalist olduğu için sanayiin lideridir. Sanayi liderliği, sermayenin bir niteliğidir; tıpkı feodalite döneminde general ve yargıçlık görevlerinin toprak mülkiyetinin nitelikleri olduğu gibi.[26]

İşçi, satışı için kapitalistle pazarlığa giriştiği ana kadar, kendi emek-gücünün sahibidir; sahip olduğundan başka bir şeyi, yani kişisel yalıtılmış emek-gücünden fazlasını satamaz. Kapitalistin, bir kişinin emek-gücü yerine, 100 kişinin emek-gücünü satınalması, bir kişi yerine 100 tane birbiriyle ilişkisiz insanla ayn ayn sözleşme yapması gerçeği, bu durumu hiç bir şekilde değiştirmez. O, isterse bu 100 kişiyi hiç elbirliği yapmaksızın da çalıştırabilir. Kapitalist, birleşmiş 100 emek-gücünün değil, 100 tane birbirinden bağımsız emek-gücünün değerini ödemektedir. Birbirinden bağımsız olan bu işçiler, teker teker kapitalist ile ilişki halindedir, ama kendi aralannda herhangi bir ilişki yoktur. Bu elbirliği, ancak emek-süreci ile başlamaktadır, ama o zaman da, artık onlar kendilerine ait olmaktan çıkmaktadırlar. Bu sürece girmekle sermaye ile birleşir ve ona ait olurlar. Faaliyet halindeki bir organizmanın elbirliği halinde çalışan elemanlan ve üyeleri olarak, onlar, sermayenin özel varoluş biçimlerinden başka bir şey değildirler. Bu nedenle, elbirliği halinde çalışan işçilerin geliştirdikleri üretici güç, sermayenin üretici gücüdür. İşçiler belli koşullar altına sokulduğu zaman, bu güç, ücretsiz olarak gelişir, ve onları bu ko-şullann içersine sokan sermayenin kendisidir. Bu güç sermayeye bedavaya geldiği için, ve öte yandan işçi de, emeği sermayeye ait olmadan önce bu gücü harekete geçirmediği için, bu, sanki sermayeye doğa tarafından bahşedilmiş bir güç olarak, yani sermayenin özünde bulunan üretici bir güçmüş gibi görünür, [sayfa 347]

* Üretken olmadığı halde zorunlu olan ikinci maliyetler, *-ç.*

[24] Profesör Cairnes, "superintendence of labour" ["emeğin denetiminin" -ç.] Kuzey Amerika'nın güney eyaletlerinde köleler tarafından yapılan üretimin başlıca özelliklerinden olduğunu belirttikten sonra şöyle devam ediyor: "Mülk sahibi köylü (kuzeyde), emeğinin bütün ürününe sahip olduğu için, çaba harcaması için başka bir dürtüye gereksinmesi yoktur. Denetim burada tamamen ortadan kalkmıştır." (Cairnes, *l.c,* s. 48, 49.)

[25] Çeşitli üretim tarzları arasındaki belirleyici toplumsal, farkları derhal kavramasıyla dikkate değer bir yazar olan Sir James Steuart şöyle diyor: "Manüfaktürde büyük işletmeler, özel sanayii eğer kendi işlerini köleliğin yalınlığına yaklaştırmakla yıkmıyorlarsa, hangi şekilde yıkıyorlar?" *(Prin. ofPol. Econ.,* London 1767, v. I., s. 167, 168.)

[26] Bu nedenle, Auguste Comte ile okulu, sermaye beyleri için yaptıkları gibi, aynı şekilde feodal beylerin de ebedi bir zorunluluk olduğunu gösterebilirlerdi.

Basit elbirliğinin yarattığı pek büyük etkiler, eski Asyalıların, Mısırlıların, Etrüsklerin vb. dev yapılarında görülebilir. "Geçmiş zamanlarda bu Doğulu devletlerin elinde, sivil ve askeri kuruluşlann giderlerini karşıladıktan sonra, görkemli ya da yararlı yapılara harcayabilecekleri bir fazlalık bulunabiliyordu, ve bunların yapımında, neredeyse tanm-dışı bütün nüfusun elleri ve kolları üzerindeki egemenlikleri, bunların güçlerine hâlâ tanıklık eden görkemli anıtlann yapımını sağlıyordu. Bereketli

Nil vadisi... kannca gibi kaynaşan tarım-dışı nüfusun besinini üretiyor ve kral ve rahiplere ait bu yiyecekler, bütün ülkeyi dolduran dev anıtlann yükselmesinin gerekli araçlannı sağlıyordu.... Taşınmaları insanı hayrete düşüren dev heykellerin ve büyük kütlelerin hareketinde hemen hemen yalnızca insan emeği hovardaca harcanıyordu. ... İşçi sayısı ile bunlann çabalannın birleştirilmesi yetiyordu. Herbir parçası küçük, dayanıksız ve önemsiz olmasına karşın, okyanusun derinliklerinden yükselen mercan resiflerinin oluşturduğu büyük adalar, dayanıklı karalar görüyoruz. Bir Asya hükümdarlığının tanm-dışı işçilerinin; bedensel çabaları dışında işe yarar bir şeyleri yok gibiydi, ama bunların güçleri sayılannday-dı, ve bu kitleleri bir amaca yöneltme gücü, bugün kalıntıları bizi şaşkınlıktan ağzı açık bırakan sarayların, tapınakların, piramitlerin ve dev gibi anıtların yükselmesini sağlamıştı. İşçilerin beslenmelerini sağlayan gelirlerin bir ya da birkaç elde toplanması, bu gibi girişimleri mümkün kılmıştı.[27] Asya ve Mısır kralları ile Etrüsk teokratlarının vb. bu gücü, modern toplumda kapitaliste aktarılmıştır ve bu, tek bir kapitalist olabileceği gibi, anonim ortaklıklarda olduğu gibi, bir kolektif kapitalist de olabilir.

İnsanlığın gelişmesinin şafağında, avcılıkla[28] ya da örneğin Hint topluluklanndaki gibi tanmla geçinen soylar arasında rasladığımız bu tür elbirliği, bir yandan üretim araçlan üzerindeki ortak sahipliğe, öte yandan bu gibi durumlarda bireylerin tıpkı annın kovanıyla olan bağından kendisini kurtaramaması gibi, hâlâ kendisini kabilesine ya da topluluğuna bağlayan göbek bağından kopartamaması gerçeğine dayanıyordu. Bu elbirliği, kapitalist [sayfa 348] birliğinden yukardaki her iki özelliği ile aynlır. Eski zamanlarda, ortaçağlarda ve modern sömürgelerde, yer yer büyük ölçüde uygulanan elbirliği, boyunduruk ve kulluk ilişkilerine ve esas olarak, köleliğe dayanır. Kapitalist biçim ise, tersine, başından sonuna kadar, emek-gücünü sermayeye satan özgür ücretli işçinin varlığını öngörür. Bununla birlikte tarihsel bakımdan bu biçim, köylü tarımına ve, loncalar halinde olsun olmasın, bağımsız olarak yürütülen el-zanaatlanna karşı olarak gelişmiştir.[29] Bu bakımdan kapitalist elbirliği,

[27] R. Jones, *Textbook of Lectures ete,* s. 77, 78. Londra ile diğer Avrupa başkentlerindeki eski Asur, Mısır ve başka koleksiyonlar, bize, bu tür ortaklaşa emeğin yürütülme biçimlerini göstermiş oluyorlar.

[28] Linguet, *Theorie des Lois Civiles* adlı yapıtında, avcılığın, elbirliğinin ilk şekli, insan avcılığının (savaşın) ise, avcılığın en eski şekillerinden birisi olduğunu söylemekte belki de haklıdır.

kendisini elbirliğinin özel tarihsel bir biçimi olarak ortaya koymaz, ama bu tür elbirliğinin kendisi, kapitalist üretim sürecine özgü ve onun ayır-dedici bir niteliği olarak görülür.

Tıpkı, elbirliği ile harekete geçirilen emeğin toplumsal üretken gücünün, sermayenin üretken gücü şeklinde görünmesi gibi, elbirliği de, tek tek bağımsız işçiler, hatta küçük topluluklar tarafından yürütülen üretim süreci karşısında, sanki kapitalist üretim sürecinin özgül bir biçimi gibi görünür. Fiili emek-sürecinin sermayenin boyunduruğu altına girmesiyle geçirdiği ilk değişiklik budur, ve bu değişiklik kendiliğinden olur. Çok sayıda ücretli işçinin bir ve aynı süreçte aynı zamanda çalıştınlmalan, değişikliğin zorunlu koşulu olduğu gibi, kapitalist üretimin de çıkış noktasını oluşturur. Bu nokta, sermayenin kendisinin doğumu ile aynı ana raslar. Demek ki, bir yandan kapitalist üretim tarzı, kendisini, bize, tarih içersinde, emek-sürecinin toplumsal bir sürece dönüşmesinde zorunlu bir koşul olarak göstermesi gibi, aynı şekilde, öte yandan, bu toplumsal emek-süreci biçimi de, kendisini, emeğin üretkenliğini artırarak daha kârlı bir şekilde sömürülmesi için sermaye tarafından kullanılan bir yöntem olarak gösterir.

Şimdiye kadar incelediğimiz yolun biçimi içersinde elbirliği, geniş-ölçekli her üretimin zorunlu koşulu olmakla birlikte, kendi başına, kapitalist üretim tarzının gelişmesinde belirli bir döneme özgü değişmez bir şekil olarak görünmez. Olsa olsa bu, ancak, manüfaktürün elzanaatları-na benzer başlangıcında,[30] ve [sayfa 349] manüfaktür çağına tekabül eden, ve esas olarak, köylü tarımından, aynı anda kullanılan işçi sayısı ile ve bunların kullanımları için biraraya getirilmiş üretim araçlarının kütlesi ile aynlan geniş-ölçekli tanm türünde sözkonusu olabilir. Basit elbirliği, sermayenin, büyük ölçüde faaliyet gösterdiği, ama işbölümü ile makinenin ancak ikinci derecede rol oynadığı üretim kollannda daima egemen bir biçimidir.

Elbirliği, kapitalist üretim tarzının temel şekillerinden birisini oluşturmakla birlikte, bu yalın şekliyle kapitalist üretimin özel bir biçimi olarak, bu sürecin daha gelişmiş şekilleriyle yanyana bulunmaya devam

eder. [sayfa 350]

[29] Beraberce feodal fuetim tarzının temelini oluşturmuş olan ve bu sistemin çözülüp dağılmasından sonra da kapitalist üretim tarzı ile yanyana devam eden küçük çapta köylü tarımı ve bağımsız elzanaatları işletmesi, ilkel ortaklaşa toprak mülkiyeti ortadan kalktıktan sonra ve köleliğin üretimde iyice yer etmesinden önce de, klasik toplulukların en iyi çağlarında bunların ekonomik temelini oluşturmuşlardır.

[30] "Birçok kişinin hünerini, çabasını ve rekabet duygusunu aynı işte biraraya getirmek, bu işi ilerletmenin yolu değil midir? ingiltere'nin yünlü sanayiini böyle bir yetkinlik derecesine ulaştırmak başka türlü olabilir miydi?" (Berkeley, *The Querist,* London 1751, s. 56, § 521.)

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM İŞBÖLÜMÜ VE MANÜFAKTÜR

BİRİNCİ KESİM - MANUFAKTURUN IKI YANLI KÖKENİ

İşbölümüne dayanan elbirliği, tipik şeklini manüfaktürde kazanır ve asıl manüfaktür dönemi boyunca kapitalist üretim sürecinin egemen karakteristik biçimidir. Bu dönem, kabaca, 16. yüzyılın ortasından

18. yüzyılın son üçte-birine kadar uzanır.
Manüfaktür iki yoldan ortaya çıkar: -
(1) Çeşitli bağımsız elzanaatlarına bağlı olan ama belli bir malın son şeklini alabilmesi için teker teker ellerinden geçmek zorunda bulunduğu, işçilerin, tek bir kapitalistin denetimi altında bir işyerinde toplanmalan ile. Örneğin bir binek arabası, eskiden, tekerlekçi, koşumcu, terzi, çilingir, döşemeci, tornacı, kaytan-kordon ve püskülcü, camcı, boyacı, cilacı, kaplamacı vb. gibi çok sayıda bağımsız zanaatçının emeğinin ürünüydü. Binek arabası manüfaktüründe ise, bütün bu çeşitli zanaatçılar, birbirlerinin yaptıklan işi tamamlayacak şekilde çalıştıkları tek bir yapı içersinde [sayfa 3511 toplanmutır. Bir arabanın yapılıp bitmesinden

önce kaplamasına geçilemeyeceği doğrudur, ama aynı zamanda birkaç tane araba yapılırsa, bunlardan bir kısmı daha önceki yapım sürecinde oldukları halde bazılan da kaplamacıların elinde olabilir. Buraya kadar biz hâlâ, insan ve diğer şeyler şeklindeki malzemeyi kullanıma hazır bulan basit elbirliği alanında bulunuyoruz. Ama çok geçmeden önemli bir değişiklik olur. Şimdi salt binek arabası yapımıyla uğraşan terzi, çilingir ve öteki zanaatçılar, yavaş yavaş artık eskisi gibi çalışmadıklan için, asıl zanaatlarını bütünüyle yerine getirme yeteneklerini yitirirler. Ama öte yandan, tek bir dala yönelen bu çalışma, bu daralmış iş alanına en iyi uyan bir biçime girer. Başlangıçta binek arabası manüfaktürü, çeşitli bağıms.ız elzanaatlannın bir birleşimi idi. Ama zamanla yavaş yavaş araba yapımının çeşitli ufak süreçlere parçalanması halini almış, ve bunlardan herbiri belli bir işçinin özel işi halinde billurlaşarak, bütünüyle manüfaktür, birbirlerine bağlı insanlann birarada yürüttükleri bir iş alanı olmuştur. Aynı şekilde elbise manüfaktürü de, öteki bütün manüfaktürler dizisi de, çeşitli elzanaatlannın tek bir kapitalistin denetimi altında bir-araya toplanmalan ile doğmuştur.[31]
(2) Manüfaktür, bunun tam tersi bir şekilde de doğabilir; yani, diyelim, hepsi de kağıt, hurufat ya da iğne gibi aynı ya da benzer türden işi yapan birçok zanaatçı, tek bir kapitalist tarafından bir işyerinde aynı zamanda çalıştınlmak suretiyle. Bu, en yalın şekliyle bir elbirliğidir. Bu zanaatçıların herbiri (belki de [sayfa 352] bir ya da iki çırağın yardımı ile) metaın tamamını yapar ve dolayısıyla onun üretimi için gerekli bütün işlemleri sırasıyla yerine getirir. Hâlâ eski usul elzanaatları şeklinde çalışır. Ne var ki, çok geçmeden dış koşullar, işçilerin tek bir yerde toplanmasından ve aynı zamanda çalışmalarından başka türlü yararlanılmasına yolaçar. Belli bir sürede daha çok sayıda malın teslim edilmesi gerekebilir. Bunun için eldeki iş, yeniden bölünür. Her zanaatçının çeşitli işlemleri ardarda yapması yerine, bu işlemler, yanyana yürütülen, birbi-

[31] Daha yeni bir örnek: Lyon ve Nimes ipek iplikçiliği, "est toute patriarcale: elle emploie beaucoup de femmes et d'enfants, mais şans les epuiser ni les corrompre; elle les laisse dans leurs belles vallees de la Dröme, du Var, de l'Isere, de Vaucluse, pour y elever des vers et devider leurs cocons; ... jamais elle n'entre dans une veritable fabrique. Pour etre aussi bien observe ... le principe de la division du travail s'y revet d'un caractere special. Uya bien des devideuses, des moulineurs, des teinturiers, des encolleurs, puis des tisserands; mais ils ne'sont pas reunis dans un meme etablissement, ne dependent pas d'un meme maitre; tous ils sont independants." ["iyice ataerkildir; birçok kadın ve çocuk çalıştırır, ama onları tüketip bozmaksızın: onları, ipekböceği yetiştirmek ve kozalarını çözüp açmak için, o güzelim Dröme, Var, Isere, Vaucluse vadilerinde bırakır; ... hiç bir zaman gerçek bir fabrika içine girmez. Bu kadar iyi uyması için,... işbölümü ilkesi burada özel bir niteliğe bürünür. Birçok ipek çilecisi, iplik eğiricisi, boyacı, çirişleyici, sonra dokumacı vardır; ama aynı bir kurum için biraraya toplanmış, bir tek efendiye bağlı değildirler: hepsi de bağımsızdır."] (A. Blanqui, *Cours d'Economie Industrielle,* recueilli par A. Blaise, Paris 1838-39. s. 79.) Blanqui bunu yazdığından beri, çeşitli bağımsız işçiler, bir ölçüde fabrikalarda birleşmişlerdir. [Ve Marx yukardaki pasajı yazmış olduğundan beri, makineli dokuma tezgahı, bu fabrikaları istila etmiştir ve şimdi [1886] el tezgahlarının yerine geçmektedir. *(4. Almanca baskıya ek.* - Krefeld ipekli sanayiinin de bu konuda anlatacak masalı var.) -*F.E.]*

riyle ilişkisi olmayan, tek tek işler haline getirilir; her iş, ayn bir zanaatçıya verilir ve işin tümü, elbirliği halindeki işçiler tarafından aynı zamanda yapılır. İşin böylece rasgele parçalanması yinelenir, kendine göre yararlı yanları gelişir ve giderek sistemli bir işbölümü halinde yerleşir. Bağımsız zanaatçının bireysel ürünü olmaktan çıkan meta, herbiri bütün işlemin yalnız tek bir kısmını yapan zanaatçı topluluğunun toplumsal ürünü halini alır. Bir Alman loncasına ait kağıt yapımında, aynı işlemler, tek bir zanaatçının birbirini izleyen hareketleri halinde içice geçmişken, Hollanda kağıt manüfaktüründe, elbirliği yapan çok sayıda işçi tarafından yanyana yürütülen çok sayıda ayn işlemler halini almıştır. Nurem-berg loncasına bağlı iğne yapımcısı, İngiliz iğne manüfaktürünün üzerinde yükseldiği temel taş olmuştur. Ama Nuremberg'de tek bir zanaatçı belki de 20 işlemi birbiri ardına yaptığı halde, İngiltere'de çok geçmeden herbiri bu yirmi işlemden ancak bir tanesini yapan 20 iğneci yanyana çalışmaya başlamış ve kazanılan deneyimler sonucu, bu 20 işlem de tekrar parçalanmış ve ayrı bir işçinin özel işi haline gelmiştir.
Demek ki, manüfaktürün doğuş şekli, elzanaatlannndan çıkıp gelişmesi, iki yanlı oluyor. Bir yandan, bağımsızlıklanndan sıyrılarak, tek bir metaın üretimindeki salt yardımcı, kısmi bir süreçte uzmanlaşan çeşitli bağımsız elzanaatçılarının elbirliğinden doğuyor. Öte yandan da, bir zanaatın zanaatçılannın elbirliğinden doğuyor; manüfaktür, bu belirli zanaatı çeşitli parça işlemlere bölüyor ve herbiri belli bir emekçinin özel işi haline gelinceye kadar onları yalıtıyor ve birbirinden bağımsız hale getiriyor. Bu nedenle manüfaktür, bir yandan bir üretim sürecine işbölümü getiriyor ve bu bölünmeyi daha da

geliştiriyor, öte yandan da eskiden ayrı ayrı olan elzanaatlannı biraraya topluyor. Ama özel çıkış noktası ne olursa olsun, son biçimi, daima aynıdır [sayfa 353] - parçaları insan olan bir üretim mekanizmasıdır.

Manüfaktürde işbölümünün tam olarak anlaşılabilmesi için, aşağıdaki noktalann iyice kavranması gerekir. Önce, bir üretim sürecinin, ardışık çeşitli basamaklarına ayrışması, burada, elzanaatlarının ardışık elişlemlerine çözülmesiyle tamamen çakışır. İster karmaşık, ister yalın olsun, her işlemin elle yapılması gerekir, elzanaatı niteliğini korur, ve bunun için de bireysel işçinin, araçlarını kullanmadaki gücüne, hünerine, çabukluğuna ve güvenine bağlıdır. Elzanaatı temel olmakta devam eder. Bu dar teknik temel, belirli bir üretim sürecinin gerçekten bilimsel bir tahlilini dıştalar, çünkü ürünün geçirdiği her parça işlemin elle yapılabilmesi ve kendi başına ayrı bir zanaatın konusu olması, hâlâ bir koşul olarak karşımıza çıkar. Zanaat hüneri, böylece, üretim sürecinin temelini oluşturduğu için, her işçi, yalnızca bir bölüm işe atanmış olur ve yaşamı boyunca emek-gücü, bu parça işlevin organı durumuna girer.

İkinci olarak, bu işbölümü, özel türde bir elbirliğidir ve sakıncalarının çoğu, bu özel biçiminden değil, eıbirliğinin genel niteliğinden gelmektedir.

İKİNCİ KESİM - PARÇA-İŞÇİ VE ONUN ALETLERİ

Eğer burada daha fazla ayrıntıya girersek şurası açıkça görülür ki, bütün yaşamı boyunca tek ve aynı basit işi yapan işçi, bütün vücudunu, bu işlemin otomatik ve özel aracı haline getirmiştir. Bunun sonucu, bir dizi işlemi ardarda yapan bir zanaatçıya göre, bu işi daha az zamanda yapar. Ama manüfaktürün canlı mekanizmasını oluşturan kolektif işçi, yalnızca bu gibi uzmanlaşmış parça-işçilerden meydana gelir. Böylece, bağımsız zanaata göre, belli bir zamanda daha çok üretilir, ya da emeğin üretken gücü artmıştır.[32] Üstelik, bu bölünmüş iş, bir kez, bir kişinin özel işlevi olarak yerleşince, kullandığı yöntem yetkinleşir. İşçinin aynı yalın hareketi durmadan yinelemesi ve bütün dikkatini onun üzerinde toplaması, ona, denemeleriyle istenilen sonuca en az çaba harcayarak nasıl ulaşılabileceğini öğretir. Ama [sayfa 354] daima aynı zamanda yaşayan ve belli bir malın manüfaktüründe birlikte çalışan birkaç kuşak bulunduğu için, teknik beceri ve böylece elde edilen işin incelikleri yerleşmiş hale gelir, birikir ve kuşaktan kuşağa geçer.[33] Manüfaktür, aslında, toplumda hazır bulduğu, kendiliğinden gelişmiş mesleki farklılaşmayı işyerinde yeniden oluşturmak ve sistemli bir şekilde ilerletmek yoluyla, par-ça-işçinin becerisini de geliştirir .Öte yandan, bölünmüş işin, bir insanın yaşamı boyunca sürecek bir uğraş haline getirilmesi, daha önceki toplumlarda görülen uğraşın kalıtsal hale getirilmesi eğilimine tekabül eder; bu, kastlar halinde taşlaşmış olabileceği gibi, belirli tarihsel koşulların bireyde kast düzeni ile çatışan bir eğilim yarattığı durumlarda, loncalar halinde katılaşmış da olabilir. Kastlar ile loncalar, bitkiler ile hayvanların, türler ve çeşitler içersinde farklılaşmasını düzenleyen aynı doğal yasalann işlemesiyle oluşurlar; ancak, belirli bir gelişme derecesine ulaştıktan sonra kastların kalıtsallığı ve loncaya dahil olmanın tekel haline gelişi, toplumsal bir yasa olarak belirir.[34] "Dakka muslinlerinin zerafetleri, Coro-mandel patiskalan ile diğer mallannın parlak ve dayanıklı renkleri hiç bir zaman aşılamamıştır. Böyle olmakla birlikte, bunlar, sermaye, makine, işbölümü ya da Avrupa manüfaktürünün yararlandığı araçların hiç

[32] "Çok çeşitli işleri gerektiren bir manüfaltür ne kadar fazla bölünür ve çeşitli zanaatçıların işi haline gelirse, bu işin, daha az zaman ve emek kaybıyla, daha iyi ve hızlı yapılması gerekir." *(The Advantages* of *the East-lndia Trade,* London 1720, s. 71.)

[33] "... Kolay iş, geçmişten aktarılan hünerdir." (Th. Hodgskin, *Popular Palitical Economy,* s. 48)

[34] "Sanatlar da ... Mısır'da gerekli yetkinlik derecesine ulaşmıştır. Çünkü burası, zanaatçıların herhangi bir şekilde diğer sınıftan yurttaşların işlerine karışmayıp, yalnızca yasayla kendi klanlarına kalıtsal yolla geçmiş bulunan mesleği izlemek zorunda oldukları tek ülkedir. ... Öteki ülkelerde, zanaatçıların, dikkatlerini pek çok konu arasında dağıttıkları görülür. Bunlar bir süre tarımı denerler, ardından ticarete geçerler ve bir başka zaman da, iki-üç işle birlikte uğraşırlar. Özgür ülkelerde bunlar sık sık halk meclislerine katılırlar. ... Mısır'da ise tersine, bir zanaatçı eğer devlet işlerine karışırsa ya da birkaç işi aynı zamanda yürütürse şiddetle cezalandırılır. Böylece, işleriyle uğraşmalarını engelleyecek hiç bir şey yoktur. ... Üstelik bunlar, atalarından birçok kuralı devraldıklarından, yeni avantajlar bulmak için didinirler." (Dlodorus Siculus, *Bibi HisL,* L. I. eh. 74)

biri olmadan üretilmişlerdir. Dokumacı, müşterinin siparişi üzerine, zaten birkaç çubuğun ya da çıtanın kabaca biraraya getirilmesinden yapılmış basit bir tezgahla bez dokuyan tek başına bir insandı. Kumaşın sanlması için bir araç bulunmadığından, tezgahın boylu boyunca uzatılması gerekir ve bu öylesine uzardı ki, dokumacının kulübesine sığamaz olur, adamcağız işini, elverişsiz havaların sık sık kestiği açık havada yapmak zorunda kalırdı."[35] Kuşaktan [sayfa 355] kuşağa biriken ve babadan oğula geçen özel hüner, tıpkı örümcekte olduğu gibi Hintlilere bu yeteneği ve beceriyi kazandırmıştır. Üstelik böyle bir Hintli dokumacının yaptığı iş, manüfaktür işçisininkine göre çok daha karmaşıktır.

Son şeklini alan bir malın üretiminde çeşitli ufak işlemleri birbiri ardına yapan bir zanaatçı, bazan yerini, bazan araçlarını değiştirmek zorunda kalır. Bir işlemden diğerine geçiş, iş akımında kesintiler yapar ve, deyim yerindeyse, işgününde boşluklar yaratır. Gün boyunca bir ve aynı işleme bağlanırsa bu boşluklar kapanır; işindeki değişmeler ne kadar az olursa, bunlar da o ölçüde ortadan kalkarlar. Üretme gücündeki yükselme, burada, ya belli sürede harcanan emek-gücündeki artış. -yani emeğin

yoğunluğundaki artış- ya da üretken olmayan biçimde tüketilen emek-gücü miktarındaki azalma nedeniyledir. Hareketsizlikten harekete her geçiş sırasında fazladan harcanan güç, bir kez ulaşıldıktan sonra normal hız süresinin uzatılmasıyla kapatılabilir. Öte yandan, tek bir türde sürekli çalışma, insanın canlılığının yoğunluğunu ve akışını bozar; çünkü bu duygu, yapılan işteki ufak bir değişiklikle yeni bir canlılık kazanır.

Emeğin üretkenliği yalnız işçinin yetenekli oluşuna değil, çalıştığı araçların da yetkinliğine bağlıdır. Bıçak gibi, burgu gibi, zımba gibi aynı türden araçlar farklı süreçlerde kullanılabileceği gibi, aynı araç, tek bir süreçte farklı işler için kullanılabilir. Ama bir emek-sürecindeki çeşitli işlemler birbirinden aynlıp da her küçük işlem, parça-işçinin elinde özel ve amaca uygun bir şekle girince, daha önce birden fazla amaç için kullanılan araçlarda değişiklik yapılması zorunlu hale gelir. Bu değişikliğin ne yönde yapılacağını, aracın eski şekliyle kullanıldığı zaman karşılaşılan güçlükler belirler. Manüfaktür, emek araçlanndaki farklılaşmalarla karakterize edilir - bu farklılaşma sonucu, belli türdeki bu araç, kullanıldığı işe uygun sabit bir şekil alır, ve araçlardaki özelleşme sonucu, bunlar ancak özel parça-işçinin elinde en verimli biçimde kullanılabilirler. Yalnız Birmingham'da 500 tür çekiç yapılmıştır ve bunlann herbiri, yalnızca belirli bir işe uygun olmakla kalmayıp çoğu zaman bir ve aynı süreçte bunlann birkaç türü yalnızca farklı işlemler için kullanılmaktadır. Manüfaktür dönemi, emek araçlannı, her parça-işçinin özel görevine

[35] *Historical and descriptice account of Brit. India ete,* by Hugh Murray and James Wilson, ete, Edinburgh 1832, v. II. s 449. Hint dokuma tezgahı dik vaziyettedir, yani çözgüler diklemesine gerilmiştir.

uygun hale getirerek bunlan basitleştirir, geliştirir ve çoğaltır.[36] Böylece [sayfa 356] manüfaktür, yalın araçlann biraraya gelmesiyle oluşan makinenin varolması için gerekli maddi koşullan da yaratmıştır. Parça-işçi ile onun kullandığı araçlar, manüfaktürün en yalın öğeleridir. Şimdi de ona bütünüyle bir gözatalım.

ÜÇÜNCÜ KESİM - MANÜFAKTÜRÜN İKİ TEMEL BİÇİMİ: HETEROJEN MANÜFAKTÜR, SERİ MANÜFAKTÜR

Manüfaktür örgütlenmesinin zaman zaman birbirine kanşmış olmasına karşın, iki temel biçimi vardır; bunlar esasta farklı türdedirler ve, aynca manüfaktürün daha sonra makineyle yürütülen modern sanayie dönüşmesinde, çok farklı roller oynamışlardır. Bu çifte özellik, üretilen malın niteliğinden ileri gelmektedir. Bu mal, ya bağımsız olarak yapılan parça ürünlerin yalnızca mekanik olarak birleştirilmesi sonucudur, ya da son şeklini bir dizi birbiriyle ilişkili süreç ve işlem sonunda almıştır. Örneğin bir lokomotif, 5.000'den fazla ayn parçadan yapılmıştır. Ne var ki, lokomotif, gerçek manüfaktürün ilk türüne bir örnek olamaz, çünkü yapısı modern makine sanayiinin bir ürünüdür. Ama saat olabilir, ve William Petty de, manüfaktürde işbölümünü göstermek için saati kullanmıştır. Başlangıçta Nurembergli bir zanaatçının bireysel eseri olan saat, çok büyük sayıda parça-işçisinin toplumsal bir ürünü olmuştur: zemberek yapımcılan, kadran yapımcıları, helezon zemberek yapımcıları, elmaslı yuva yapımcıları, taşdelik yapımcıları, akrep-yelkovan yapımcıları, çerçeve yapımcılan, vidacı, çarkçı (pirinç ve çelik ayrı olmak üzere) gibi sayısız çeşitleriyle kaplamacı, milci, çalıştırma yapımcıları, *ac-heveur de pignon* (çarklan millere takar ve yüzeyleri parlatır vb.) mil yatağı yapımcılan, *planteur de finissage* (çarklan ve yaylan yerlerine yerleştirir), *finisseur de barilet* (çarklara diş açar, uygun büyüklükte yuvalar yapar vb.) rakkas çarkı maşacısı, balans çarkı yapımcısı, saatin hareketini düzenleyen [sayfa 357] aletin yapımcısı, maşacı; sonra *repas-seur de barillet* (zemberekleri ve kutuyu parlatır vb.), çelik parlatıcısı, çark parlatıcısı, vida parlatıcısı, rakam yazıcısı, kadran kaplayıcısı (bakır üzerine emaye kaplar), *fabricant de pendats* (kutunun asıldığı halkayı yapar), *finisseur de charniere* (dıştaki kutuya pirinç çengeli takar), *fai-seur de secret* (kutuyu açan yayı takar), kakmacı, oymacı, *polisseur* de

[36] Darvvin, türlerin kökeni konusundaki çığır açıcı yapıtında, bitki ve hayvanların doğal organları ile ilgili olarak şunları belirtir: "Bir ve aynı organ çeşitli işler yapmak durumunda olunca onun değişkenliğinin bir nedeni, doğal seçmenin biçimdeki her küçük değişimi, o organın yalnız özel bir amacı olduğu zamankinden daha az özenle saklamasında ya da engellemesinde bulunabilir. Bundan ötürü, her türlü nesneyi kesmeye uyarlanmış bir bıçak, genellikle, birbiçimli olabilir; oysa özellikle belirli bir tarzda kullanılmak için yapılmış bir alet, farklı her kullanım için farklı bir biçimde olmak gerekir." [Charles Darvvin, *Türlerin Kökeni,* Onur Yayınları, Ankara 1976, s. 179. *Türlerin Kökeni'nin* çevirisinde esas alınan orijinal ile, *Capital*'de verilen dipnotun İngilizce metinleri birbirinden farklıdır. -*Ed.]*.

*boîte** vb. vb., ve ensonu bütün saati biraraya getirip çalıştıran usta. Saatin ancak pek az parçası birkaç elden geçer, bütün bu *membra disjec-ta,*** ilk kez, bunlan tek bir mekanik bütün haline getiren elde toplanırlar. Bu son şeklini almış ürün ile, çeşitli ve farklı öğeleri arasındaki dış ilişki, burada olduğu gibi buna benzer bütün tamamlanmış mallarda, parça-işçilerin tek bir işyerinde biraraya getirilip getirilmemesini raslantıya bırakmış olur. Parça işlemler Vaud ve Neufchatel kantonlarında olduğu gibi bağımsız zanaatlar olarak yürütülebilir; oysa Cenevre'de parça-iş-çilerin, doğrudan doğruya tek bir kapitalistin denetimi altında elbirliği yaptıkları büyük saat manüfaktürleri vardır. Ne var ki, bu ikincisinde bile kadran, zemberekler ve kutu, nadiren aynı fabrikada yapılır. Saatçilikte işçileri biraraya

toplayarak manüfaktür sanayii tarzında bu işi devam ettirmek, ancak bazı koşullar altında kârlı olmaktadır, çünkü evde çalışmak isteyen işçiler arasında rekabet daha büyük olduğu gibi, işin bir dizi heterojen süreçlere bölünmesi, emek araçlannın ortaklaşa kullanılmasına pek az izin vermekte, ve işi, böylece, dağıtmakla, kapitalist, yalnızca işyeri vb. için yapacağı masraflardan kurtulmuş olmaktadır.[37] Gene de, evinde, kapitalist (manüfaktürcü, *etablisseur)* hesabına çalışan bu parça-işçinin durumu, kendi [sayfa 358] müşterileri hesabına çalışan bağımsız zanaatçıdan çok farklıdır.[38]

İkinci tür manüfaktür, onun daha yetkin biçimi, birbiriyle ilişkili gelişme evrelerinden geçen, bir dizi süreci adım adım tamamlayan mallar üretir; iğne manüfaktüründe telin 72 ve bazan 92 farklı parça-işçinin elinden geçmesi gibi.

Bu tür bir manüfaktür daha işin başlangıcında, dağınık zanaatları biraraya toplar ve üretimin çeşitli evrelerini birbirinden ayıran alanı daraltır. Bir aşamadan diğerine geçiş süresi kısaldığı gibi, bu geçişi gerçekleştiren emekte de bir azalma olur.[39] Elzanaatına göre üretken güç artar, ve bu artış, manüfaktürün genel elbirliği niteliğinden gelir. Öte

* Kutu cilacısı, ç.

** Dağınık parçalar, ç.

[37] 1654'te Cenevre 80.000 saat yapmıştır ve bu, Neufchatel kantonunda yapılan saatlerin beşte-biri bile değildir. Dev bir saat fabrikası gözüyle bakabileceğimiz La Chaux-de-Fond, tek başına, yılda, Cenevre'nin iki katı saat yapmaktadır. 1850-61 yılları arasında Cenevre 720.000 saat yapmıştır. Bkz: "Report from Geneva on the Wafch Trade", *Reports by H. M's. Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures. Commerce,* ete.'de n° 6, 1863. Parçaların salt biraraya getirilerek takılmasıyla ortaya çıkan bir eşyanın üretim süreçleri arasında bir bağlantı olmayışı, böyle bir manüfaktürün, makineyle yürütülen büyük bir sanayi kolu haline getirilmesini çok güçleştirmektedir; ama saat konusunda ayrıca iki güçlük daha vardır: parçalarının çok küçük ve hassas olması ve bir lüks eşya özelliğini taşıması. Bu nedenle çeşitleri o kadar fazladır ki, Londra'mn kaliteli işyerlerinde, bir yılda birbirine benzeyen bir düzine saat hemen hemen yapılmaz. Makinelerin başarıyla kullanıldığı Messrs. Vaçheron " Constantin saat fabrikasında, en fazla üç-dört ayrı büyüklük ve biçimde saat yapılmaktadır.

[38] Heterojen manüfaktürün klasik örneği olan saat yapımcılığında, elzanaatlarının da alt-kollara bölünmesinin yolaçtığı ve yukarda sözü edilen emek-araçlarının farklılaş ması ve özelleşmesi olayını tam bir doğrulukla inceleyebiliriz.

[39] "İnsanların böyle içice yaşadıkları bir yerde, taşımanın daha az olması zorunluluğu vardır." *{The Advantages of the East-India Trade,* s. 106.)

yandan, manüfaktürün, ayırdedici ilkesi olan işbölümü, üretimin çeşitli aşamalarının ayrı ayn ve birbirinden bağımsız oluşunu gerektirir. Ayn ayn işlevler arasındaki bağın kurulması ve sürdürülmesi, malın durmadan bir elden diğerine, bir süreçten ötekine taşınmasını zorunlu kılar. Modern makineleşmiş sanayi açısından bu zorunluluk, karakteristik, masraflı ve manüfaktür ilkesinin özünde bulunan bir sakınca olarak kendini gösterir.[40]

Dikkatimizi belli bir hammadde, diyelim, kağıt manüfaktüründe paçavra, ya da iğne manüfaktüründe tel üzerinde toplarsak, bunların tamamlanana kadar çeşitli parça-işçilerin elinde birbirini izleyen bir dizi aşamadan geçtiğini görürüz. Öte yandan, işyerine bir bütün olarak bakarsak, hammaddeyi, üretimin bütün aşamalarında aynı anda görürüz. Kolektif işçi, herbiri bir tür alet tutan çok sayıdaki ellerinden bir bölümü ile teli çeker, başka aletler taşıyan bir diğer bölümü ile aynı anda teli düzeltir, bir diğeriyle keser, sivriltir ve böyle sürer gider. Zaman içersinde birbirini izleyen çeşitli parça-süreçler, bir alan içersinde yanyana giden eşzamanlı süreç halini alırlar. Demek ki, belli bir sürede daha fazla miktarda son şeklini almış meta elde edilir.[41] [sayfa 359] Bu eşzamanlılığın, sürecin bütününün genel elbirliği şeklinde olmasının bir sonucu olduğu doğrudur, ama manüfaktür yalnız elbirliğinin uygulanması için koşulları hazır bulmakla kalmaz, bunlan elzanaatı emeğinin çeşitli dallara aynl-masıyla bir ölçüde yaratır da. Öte yandan da emek-sürecinin bu toplumsal örgütlenmeye ulaşması, ancak her işçinin tek bir parça işe sıkıca bağlanmasıyla mümkün olmuştur.

Her parça-işçinin elindeki parça-ürün, aynı zamanda, son şeklini almış bir ve, aynı malın gelişme sürecinde yalnızca belli bir aşama olduğu için, her işçi ya da işçi topluluğu, bir diğer işçi ya da topluluk için hammadde hazırlayıcısıdır. Bir işçinin emek-ürünü, bir diğerinin başlangıç noktasıdır. Bir. işçi, bu nedenle, bir diğerinin başlangıç noktasıdır. Bu nedenle, bir işçi, bir diğerine doğrudan doğruya iş sağlamaktadır. İstenilen sonucu elde etmek için her parça-süreç için gerekli emek-zamanı, deneyimle öğrenilir; ve bir tüm olarak manüfaktürün işleyişi, belli bir sürede, belli bir sonucun elde edileceği varsayımına dayanır. İşte ancak bu varsayıma dayanarak çeşitli tamamlayıcı emek-süreçleri, aralıksız, eşzamanlı ve yanyana devam eder. İşlemlerin ve dolayısıyla işçilerin birbirlerine bu doğrudan doğruya bağımlılığı, herbirini, işi üzerinde gerekli olandan fazla zaman harcamamaya zorlayarak, bağımsız

[40] "El emeğnin kullanılması sonucu manüfaktürde çeşitli aşamaların birbirinden ayrılması, üretimin maliyetini büyük ölçüde artırır ve uğranılan kayıp, başlıca, salt bir süreçten diğerine geçişten ileri gelir." *(The Industry ofNations,* Lond. 1855, part. II, s. 100)

[41] "O" (işbölümü), "yapılan işi, hepsi de aynı anda yapılabilecek olan çeşitli kollarına ayırmakla, zamandan bir tasarruf da sağlar. ... Bir bireyin ayrı ayrı yapmak zorunda olduğu çeşitli süreçlerin hepsini bir anda yerine getirerek, tek bir iğnenin kesilebileceği ya da sivriltilebileceği bir sürede, birçok iğnenin son biçimini almış olarak yapılmasını sağlar." (Dugald Stevvart, *l.c,* s. 319.)

elzanaatında ve hatta basit elbirliğinde görülenden büsbütün farklı bir süreklilik, tekdüzelik, uyum, düzen[42] ve hatta emek yoğunluğu sağlar. Bir meta üzerinde harcanan emek-zamanının, onun üretimi için toplumsal olarak gerekli miktan aşmaması kuralı, genellikle meta üretiminde salt rekabetin etkisiyle doğmuş bir zorunluluk olarak görünür; çünkü, kabaca söylemek gerekirse, her üretici, metaını piyasa fiyatı üzerinden satmak zorundadır. Oysa manüfaktürde, tersine, belli miktarda ürünün belli sürede üretilmesi, üretim sürecinin kendisinin teknik yasasıdır.[43]

Ne var ki, farklı işlemler, eşit olmayan sürelere gereksinme gösterdiği için eşit sürelerde eşit olmayan

niceliklerde parça-mal [sayfa 36oı üretilmiş olur. Bunun için de, aynı işçi, eğer her gün aynı işlemi yaparsa, her işlem için farklı sayıda işçi bulunması gerekir; örneğin hurufat manü-faktüründe, bir tesviyeciye karşılık, dört dökümcü, iki kinci vardır: dökümcü saatte 2.000 harf döker, kinci 4.000 harf kırar ve tesviyeci 8.000 harf parlatır, Burada gene, elbirliği ilkesini en yalın biçimiyle görüyoruz; aynı, şeyi yapan birçok kişinin aynı zamanda çalıştırılması. Ancak şimdi bu ilke, organik bir ilişkinin ifadesidir. Manüfaktürde uygulanan işbölümü, toplumsal kolektif işçinin nitelik bakımdan farklı kısımlarını yalın-laştırmak ve çoğaltmakla kalmaz, bu parçalann büyüklüklerini, yani her parça-iş için gerekli nispi işçi sayısını ya da işçi gruplarının nispi büyüklüklerini düzenleyen sabit bir matematik ilişki ya da oran yaratır. Toplumsal emek-sürecinin nitelik yönünden kısımlara ayrılmasının yanısıra, bu süreç için nicel bir kural ve oranlılık geliştirir.

Belli ölçüler içersinde üretim yaparken, çeşitli gruplardaki parça-işçi sayısı için en uygun oran bir kez denemelerle saptandıktan sonra, bu ölçü, her özel grubun katları alınarak istenildiği gibi büyütülebilir.[44] Şurasını da söylemek gerekir ki, aynı birey, belli türdeki işleri, ölçü büyüse de, gene eskisi kadar iyi yapar; örnek olarak, gözetim ve denetim işi, parça-ürünlerin bir aşamadan diğerine taşınması vb. gösterilebilir. Bu gibi işlerin aynlması ve belli işçilere verilmesi, çalıştınlan işçi sayısında belli bir artıştan sonra ancak yararlı olabilir ; ama bu artışın da her grubu aynı oranda etkilemesi gerekir. Belli bir işin yapılmasına aynlan tek tek işçi gruplan, benzeş öğelerden kurulmuş olur ve toplam işleyişin bir parçasını oluşturur.

[42] "Her manüfaktürde zanaatçıların çeşidi ne kadar fazla olursa ... her işin sırası ve düzeni o kadar büyük olur; aynı şey daha az zamanda yapılır, emek daha az olur." *(The Advantages, ete,* s. 68.)

[43] Bununla birlikte, manüfaktür sistemi, sanayiin birçok kollarında bu sonuca çok eksik olarak ulaşır, çünkü üretim sürecinin genel kimyasal ve fiziksel koşullarının kesinlikle nasıl denetlenebileceğini bilmemektedir.

[44] "Her manüfaktürde ürünün kendisine özgü niteliğine göre, süreç sayısının parçalara en iyi şekilde bölünmesi ve aynı zamanda çalıştırılacak işçi sayısının da ne olacağı saptandığı zaman, bu sayının doğrudan doğruya katlarını kullanmayan diğer bütün manüfaktürler, ürünü daha büyük büyük bir maliyetle üretirler.... Manüfaktür kuruluşların büyük boyutlarda olmasının nedenlerinden birisi de işte budur:" (C Babbage, *On the Economy ofMachinery,* l[st] ed., London 1832, eh XXI, s 172 173)

Bununla birlikte, çoğu manüfaktürlerde bu grubun kendisi örgütlenmiş bir iş organıdır ve, toplam işleyiş, bu yalın organizmalann bir yinelenmesi ya da toplanmasıdır. Örneğin cam şişe manüfaktürünü alalım. Bu manü-faktür, birbirinden tamamen farklı üç aşamaya aynlabilir. İlk hazırlık aşamasında, camı oluşturan öğeler hazırlanır, kum ile kireç vb. karıştınlır ve sıkıcı bir cam kütlesi halinde eritilir.[45] Bu ilk aşama ile, [sayfa 36i] şişelerin kurutma fınnından çıkartıldığı; ayrıldığı, paketlendiği vb. son aşamada çeşitli parça-işçiler kullanılır. Bu iki aşamanın ortasında ise, asıl cam kütlesinin eritilmesi ve bu akıcı kütlenin şekillendirilmesi yer alır. "Delik" adı verilen her fırının ağzında bir grup işçi çalışır; bunlardan biri şişeci ya da şekil verici, biri üfleyici, biri toplayıcı, biri istifçi ya da soğutucu, biri de taşıyıcıdır. Bu beş parça-işçi, ancak bir bütün olarak iş görebilen ve bunun için de bu beş kişinin tamamının, doğrudan elbirliği ile işleye-bilen tek bir çalışma sisteminin çok sayıdaki özel organlanndan biridir. Üyelerinden tek bir kişi eksik olsa, grup, iş yapamaz hale gelir. Ama bir cam fırının birkaç ağzı vardır (İngiltere'de 4 ile 6 tanedir); herbirinde, içi, erimiş cam dolu toprak bir eritme kazanı bulunur ve önlerinde gene beşer kişilik gruplar çalışır. Her grubun yapısı işbölümüne dayanır, ama çeşitli gruplar arasındaki bağ, basit elbirliği olup, aynı üretim aracını, fırını kullanmakla, tüketimde tasarruf sağlanmış olur. Dörtlü ya da altılı grupları ile böyle bir fınn, bir camevidir, ve bir cam manüfaktüründe, ilk hazırlık aşaması ile son aşama için gerekli araç ve işlerle birlikte böyle birçok camevi bulunur.

Ensonu, tıpkı manüfaktürün, çeşitli elzanaatlarının bileşiminden meydana gelmesi gibi, aynı şekilde gene çeşitli manüfaktürlerin bileşimi olarak gelişir. Örneğin büyük İngiliz cam manüfaktürleri kendi toprak eritme potalarını kendileri yaparlar, çünkü sürecin başansı geniş ölçüde bu potalara bağlıdır. Üretim araçlarından birisinin manüfaktürü, burada, ürünün manüfaktürü ile birleşmiştir. Bir de, ürünün manüfaktürü, bu ürünün hammadde olduğu ya da sonradan kendilerinin ürünleri ile kanşacağı manüfaktürler ile birleşebilir. Kristal manüfaktürünün, böylece, cam perdahı ve pirinç dökümcülüğü ile birleştiğini görüyoruz; bu sonuncusu, çeşitli cam eşyanın madeni kısımlarını yapmaktadır. Böylece birleştirilmiş çeşitli manüfaktürler, geniş bir manüfaktürün az ya da çok ayrı kısımlannı oluşturmakla birlikte, aynı zamanda, herbiri kendi içersindeki işbölümü ile bağımsız süreçlerdir. Manüfaktürün böylece birleşmelerinin sağladığı birtakım üstünlüklere karşın, bu, hiç bir zaman kendi temelleri üzerinde tam bir teknik sistem halini alamaz. Bu, ancak, makine ile yürütülen sanayie dönüşmesiyle olur. [sayfa362]

Manüfaktür döneminin başlangıcında, meta üretiminde gerekli emek-zamanının azaltılması ilkesi[46] benimsenmiş ve formüle edilmiştir:

[45] İngiltere'de eritme fırınları, camın işlendiği cam fırınlarından farklıdır. Belçika'da, bir ve aynı fırın her iki iş için de kullanılır.

geniş ölçüde ve büyük kuvvetlerin uygulanması ile yürütülme zorunluluğu olan bazı yalın başlangıç süreçlerinde, şurada burada makine kullanıldığı görülmüştür. Böylece, kağıt manüfaktürünün başlangıç döneminde, paçavralar, büyük kağıt değirmenleri ile parçalanmıştır; metal işlerinde, cevher, büyük merdanelerde dövülmüştür.[47] Roma İmparatorluğu, su çarklan ile, bütün makinelerin ilkel biçimlerinin

modelini sağlamıştır.[48]
Elzanaatları dönemi, bize, pusula, barut, matbaa ve otomatik saat gibi büyük buluşları armağan etmişti. Ama bütünüyle alındığında makine, Adam Smith'in, işbölümüne kıyasla verdiği ikinci derecede rol oynamıştır.[49] 17. yüzyılda makinenin dağınık olarak kullanılması büyük önem taşır, çünkü zamanın büyük matematikçilerine, mekanik bilimin yaratılmasında pratik bir temel, itici bir kuvvet sağlamıştır. Çok sayıda parça-işçinin birleşmesi ile oluşan kolektif işçi, manüfaktür döneminin kendine özgü makinesidir. Bir meta üreticisinin sırayla yaptığı ve üretim sırasında birbirine eklenip karışan çeşitli işlemler, onda çeşitli yeteneklerin bulunmasını ister. İşlemlerin birinde fazla güç, diğerinde fazla beceri, bir diğerinde fazla dikkat harcanması gerekirdi; ama aynı bireyin bütün bu niteliklere eşit ölçüde sahip olması olanaksızdı. Manüfaktürün, çeşitli işlemleri ayırmasından, bağımsızlaştırmasından sonra işçiler, ağır basan niteliklerine göre bölündüler, sınıflandılar ve gruplandılar. Eğer bunların doğal yetenekleri, bir yandan, [sayfa 363] işbölümünün üzerinde yükseldiği temel ise, öte yandan, manüfaktür ortaya çıkar çıkmaz, bunlarda, niteliği bakımından uygun, ancak sınırlı ve özel işlevleri olan yeni güçler geliştirir. Kolektif işçi, şimdi, aynı yetkinlik derecesinde olmak üzere, üretim faaliyetinin gerektirdiği bütün niteliklere sahiptir ve, bunları, özel işçiler ya da işçi gruplanndan oluşan bütün organlarına yalnızca kendi özel işlerini yaptırmak suretiyle en ekonomik biçimde harcar;[50] Parça-işçinin tek yanlılığı ile eksiklikleri,

[46] Bu, başkalarını saymasak bile, W. Petty, John Bellers, Andrevv Yarranton, *The advantages ofthe East-India Trade* ve J. Vanderlint'te görülebilir.
[47] 16. yüzyılın sonuna kadar Fransa'da, cevherin dövülüp yıkanması için hâlâ havan ve kalbur kullanılıyordu.
[48] Makinenin gelişmesinin tüm tarihi, tahıl değirmenlerinin tarihi ile belirlenebilir. İngiltere'de fabrika, hâlâ *"mili"* ("değirmen")dir. Almanya'da bu yüzyılın ilk on yılındaki teknolojik yapıtlarda yer alan *"muhle"* terimi, yalnızca doğa kuvvetleriyle döndürülen bütün makineler için değil, aynı zamanda, aygıt yapısı itibarıyla makinenin uygulandığı bütün manüfaktürlerde bugün de kullanılmaktadır.
[49] Bu yapıtın dördüncü kitabında daha ayrıntılı olarak görüleceği gibi, Adam Smith, işbölümü ile ilgili tek bir önerme getirmemiştir. Bununla birlikte, manüfaktür döneminin sözcüğün tam anlamıyla ekonomi politikçisi olarak ona özellik kazandıran şey, işbölümü konusuna ağırlık vermesidir. Onun makineye ikinci derecede bir rol tanımış olması, modern mekanik senayiinin başlangıcında Landerdale ve daha sonraki dönemde Ure tarafından polemik konusu edilmesine yolaçmıştır. A. Smith, aynca. parça-işçinin de bizzat faal bir rol oynadığı, iş aletlerinin farklılaşması ile, yeni makinelerin bulunmasını da birbirine karıştınr; bu sonuncuda rol oynayan, manüfaktür işçileri değil, bilgi sahibi kişiler, zanaatçılar ve hatta köylülerdir (Brindley)
[50] "Manüfaktür patronu, yapılacak işi, herbiri farklı derecede hüner ve güç isteyen çeşitli süreçlere bölmekle, her sürecin tam gerektirdiği miktarda hüner ve güç satınalabilirdi; oysa

kolektif işçinin bir parçası haline gelince, yetkinleşir.[51] Tek bir işi yapma alışkanlığı onu, hiç bir hata yapmayan bir araç haline getirirken, işleyişin bütünüyle ilişkisinde, bir makine parçasının düzeni ile çalışmaya zorlar.[52] Kolektif işçinin, hem basit hem karmaşık, hem yüksek hem düşük düzeyde işlevleri olduğu için, üyeleri olan bireysel emek-güçlerinin de farklı eğitim dereceleri ve dolayısıyla farklı değerleri olması gerekir. Manüfaktür, bunun için, emek-güçlerinde bir kademelenmeye ve buna uygun bir ücret ıskalasının saptanmasına yolaçar. Bir yandan bireysel işçiler, yaşamları boyunca sınırlı bir işleve ayrılır ve bağlanırken, öte yandan da, kademelerdeki çeşitli işlemler, bunların doğal ve sonradan edindikleri yeteneklerine göre bu işçiler arasında bölüşülmüş olur.[53] Bununla birlikte, her üretim süreci, herkesin yapabileceği bazı basit el işlemlerini gerektirir. Bu işlemlerin de, şimdi faaliyetin daha önemli anlanyla bağlan çözülmüştür ve özel olarak bu işe atanmış işçilerin [sayfa 364] ayrı işlevleri içersinde katılaşmıştır. Böylece manüfaktür, el attığı bütün zanaatlarda, bu zanaatların hiç barındırmadığı ve adına vasıfsız işçiler denilen bir sınıf yaratır. Tek yanlı bir uzmanlaşmayı, insanın tüm çalışma kapasitesi aleyhine olmak üzere yetkinleştirdiği gibi, her türlü gelişmeden yoksunluğu da bir uzmanlık haline getirir. Kademeli derecelenmenin yaraşıra, işçiler arasında, vasıflı ve vasıfsız diye basit bir aynm başlar. Bunlann ikincisi için, çıraklık gideri ortadan kalkar; birincisi için ise, yapılan işin yalınlaşması sonucu, elzanaatçısına oranla yapılan gider azalır. Her iki halde de emek-gücü değeri düşer.[54] Emek-sürecinin çözülmesi sonucu, elzanaatlannda ya pek az yeri olan ya da hiç olmayan yeni ve ayrıntılı görevlerin ortaya çıkması halinde, bu durum, sözü edilen yasanın dışında sayılır. Çıraklık dönemi eğitim giderlerinin ortadan kalkması ya da azalması sonucu emek-gücü değerindeki düşüş, kapitalist yararına artı-değerde bir artış demektir; çünkü emek-gücünün yeniden-

eğer bütün iş tek bir işçi tarafından yapılsaydı, bu kimsenin, işin gerektireceği en ince işlemleri yapabilecek hünere ve gene işin gerektireceği en yorucu işlemleri yapabilecek güce sahip olması gerekirdi." (Ch. Babbage, *l.c,* eh, XIX.)
[51] Örneğin, bazı kasların anormal derecede gelişmesi, kemiklerin eğrilmesi vb. gibi.
[52] Soruşturma kurulu üyelerinden birisinin, bir cam manüfaktürünün genel yöneticisi olan Mr. Wm. Marshall'a yönelttiği, gençlerin çalışmalarında düzenliliğin nasıl sağlandığı şeklindeki sorusuna, yönetici çok doğru olarak şu yanıtı vermiştir: "İşlerini ihmal etmeleri olanaksızdır; bir kez işe başlayınca devam edip gitmek zorundadırlar; bunlar tıpkı bir makinenin parçaları gibidirler." *{Children's Empl. Comm.,* ^Rep., 1865, s. 247.)
[53] Dr. Urc, modern makine sanayiini göklere çıkarttığı yapıtında, manüfaktürün kendine özgü niteliklerini, konuya onun polemikçi ilgisiyle yaklaşmayan daha önceki iktisatçılardan ve hatta matematikçi olarak kendisinden çok daha üstün olmakla birlikte, makine sanayiini yalnız manüfaktür açısından ele alan Babbage gibi çağdaşlarından daha kesin bir biçimde ortaya koyar. Ure der ki: "Bu ayrımın yapılması... her işçiye kendiliğinden bir değer ve fiyat biçilmesi, işbölümünün esasını oluşturur." Öte yandan, o, bu bölünmeyi,, "işlerin, insanın farklı yeteneklerine uydurulması" diye tanımlar ve ensonu, manüfaktür sisteminin bütününü, "işbölümü ya da işin derecelere ayrılması sistemi" ve "işin beceri derecelerine bölünmesi" vb. olarak nitelendirir. (Ure, *l.c,* s. 1923 passim)
[54] "Tek bir nokta üzerinde pratik yaparak kendisini yetkinleştirme olanağı sağlanan ... her zanaatçı... daha ucuz bir işçi haline geldi." (Ure, *l.c,* s. 19.)

üretimi için gerekli emek-zamanını kısaltan her şey, artı-emek alanını genişletir.

DÖRDÜNCÜ KESİM - MANÜFAKTÜRDE İŞBÖLÜMÜ VE TOPLUMDA İŞBÖLÜMÜ

Önce manüfaktürün kökenini, sonra onun yalın öğelerini, daha sonra parça-işçi ve aletlerini ve en sonunda da işleyişin bütününü inceledik. Şimdi de, manüfaktürdeki işbölümü ile, her türlü meta üretiminin temelini oluşturan toplumsal işbölümü arasındaki ilişkiye şöyle bir değineceğiz. Yalnızca emeği gözönünde bulundurursak, toplumsal üretimin ana bölümlerine ya da *genera'ya** -yani tanma ve sanayie- ayrılmasına, genel işbölümü ; ve bu ailelerin, türlere ve alt-türlere ayrılmasına özel işbölümü; işyeri içersindeki işbölümüne de tekil, ya da parça-işbö-lümü diyebiliriz.[55] [sayfa 365]

Toplumdaki işbölümü ve buna uygun olarak bireylerin belli işlere bağlanması, tıpkı manüfaktürdeki işbölümü gibi, karşıt çıkış noktalarından hareketle gelişirler. Bir aile içersinde[553]ve daha sonraki gelişmelerle bir kabile içersindeki işbölümü, cinslik ve yaş farklanna, salt fizyolojik temele dayanan doğal bir işbölümü meydana gelir; bu işbölümü, alanını, topluluğun yayılması, nüfusun artması, ve özellikle, çeşitli kabileler arasındaki çatışmalar sonucu bir kabilenin diğerinin boyunduruğu altına girmesiyle genişletir. Öte yandan, daha önce de belirttiğim gibi, ürünlerin değişimi, çeşitli ailelerin, kabilelerin, toplulukların birbirleriyle ilişki kurduklan noktalarda başlar; çünkü uygarlığın başlangıcında, birbirlerinin karşısına bağımsız olarak çıkan, bireyler değil, aileler, kabileler ve benzeri topluluklardır. Çeşitli topluluklar, kendi doğal çevrelerinde,

* *genus,* cins, kısım, takım, -f.

[55] "İşbölümü, birbirinden son derece farklı işlerin birbirlerinden ayrılmalanyla başlar; manüfaktürde olduğu gibi, birkaç işçi, bir ve aynı ürünün hazırlanması işlemini aralarında bölüşürler." (Storch, *Cours d'Econ. Poi,* Paris Edn.. t. I. s. 173.) "Nous rencontrons chez les peuples parvenus â un certain degre de civilisation, trois genres de divisions d'industrie: la premiere, que nous nommons generale, amene la distinction des producteurs en agriculteurs, manufacturiers et commerçants, elle se rapporte aux trois branches principales d'industrie nationale; la seconde, que l'on pourrait appeler speciale, est la division de chaque genre d'industrie en especes. ... La trosieme division d'industrie, celle enfin que l'on devrait qualifier du titre de division de besogne ou de travail proprement dit, est celle qui s'etablit dans les arts et les metiers separes... qui s'etablit dans la plupart des manufactures et des ateliers." ["Uygarlığın belli bir derecesine erişmiş halklarda, üç türlü sanayi bölümü görüyoruz: genel adını verdiğimiz birincisi, ulusal sanayiin başlıca üç koluna tarımsal, elyapımcısı ve ticari üreticiler ayrımına uygun düşer; özel ad verilebilecek olan ikincisi, her cins sanayi türünün bölünmesidir.... Sanayiin üçüncü, ensonu asıl çalışma ya da işbölümü adıyla nitelendirilebilecek olan bölümü de, ayrı ayrı sanat ve mesleklerde ... manüfaktür ve atelyelerin çoğunda gerçekleşen bölümdür."] (F. Skarbek; *l.c,* s. 84. 86.)

[55a] *[Üçüncü Almanca baskıya not.* - İnsanlığın ilkel durumları üzerinde daha sonra derinlemesine yaptığı incelemeler, yazarı, başlangıçta ailenin gelişerek kabile halini almadığı, tersine, kabilenin, kan ve akrabalığa dayanan insan topluluğunun ilk ve kendiliğinden gelişmiş şekli olduğu ve kabile bağının gevşemeye başlaması ile birlikte, daha sonraları, ailenin pek çok ve çeşitli şekillerinin geliştiği sonucuna götürmüştür. -*F.E.]*

farklı üretim araçları ve farklı geçim araçları bulurlar. Böylece, üretim tarzlan, yaşayışları ve ürünleri farklı olur. İşte bu kendiliğinden gelişen farklılıklar, çeşitli toplulukların ilişki kurmalarıyla ürünlerin karşılıklı olarak değişimine, ve dolayısıyla bu ürünlerin giderek metalara dönüşmesine yolaçar. Değişim, üretim alanlan arasında farklılıklar yaratmaz, yalnızca bu çeşitli şeyler arasında ilişki kurarak, bunlan, genişlemiş bir toplumun ortak üretiminin azçok birbirine bağlı dalları haline getirir. Burada toplumsal işbölümü, aslında birbirinden farklı ve bağımsız üretim alanlan arasındaki değişimden doğar. Fizyolojik işbölümünün çıkış noktası olduğu durumda ise, birbirine kenetli bir bütünün özel organları; her şeyden önce yabancı topluluklar ile meta alış-verişi nedeniyle gevşeyerek koparlar, ve öylesine bağımsız duruma gelirler ki, çeşitli çalışma alanlarını birbirine bağlayan tek bağ, ürünlerin meta olarak birbiriyle [sayfa 366] değişilmesi olur. Bu durumda, daha önce bağımsız olanın bağımlı duruma gelmesi, diğer durumda ise daha önce bağımlı olanın bağım-sızlaşmasıdır.

İyi gelişmiş ve meta değişimi ile ortaya çıkmış olan her işbölümünün temeli, kent ile kır arasındaki ayrılıktır.[56] Toplumun bütün ekonomik tarihinin, bu antitezlerin hareketinde özetlendiği söylenebilir. Bununla birlikte, biz şimdilik bu konu üzerinde durmayacağız.

Nasıl ki, manüfaktürde işbölümü için aynı zamanda çalıştırılan belli sayıda işçi, maddi önkoşulu oluştururs a, toplumda da işbölümünün gerekli koşulu -burada, tek bir işyerinde çok sayıda işçi toplanmasına tekabül eden- nüfus büyüklüğü ve yoğunluğudur.[57] Ne var ki, bu yoğunluk azçok göreli bir şeydir. Nüfusu nispeten seyrek olan, ama ulaştırma ve haberleşme araçları gelişmiş bir ülke, bu araçları gelişmemiş daha fazla nüfuslu bir ülkeden daha yoğun nüfusa sahip olur; bu anlamda Amerika Birliğinin kuzey eyaletleri, örneğin, Hindistan'dan daha yoğun nüfusa sahiptir.[58]

Meta üretimi ile dolaşımı, kapitalist üretim tarzının genel önkoşulu olduğu için, manüfaktürde işbölümü, toplum ölçüsündeki işbölümünün daha önce belli bir gelişme düzeyine ulaşmasını gerektirir. Buna karşılık, manüfaktürdeki işbölümü, toplumdaki işbölümü üzerinde et-

[56] Sir James Steuart, bu konuyu en iyi ele alan iktisatçıdır. *Ulusların Zenginliği'*nden on yıl önce yayınlanan kitabının bugün bile ne kadar az tanındığı şu olaydan da anlaşılmaktadır ki, Malthus'un hayranları, onun nüfus konusundaki yapıtının, salt büyük laflar ettiği bölüm dışında, Steuart'tan ve daha az olmak üzere de Wallace ile Tovvnsend'den yaptığı aktarmalar ile dolu olduğunu bile bilmiyorlar.

[57] "Hem toplumsal ilişkiler ve hem de emeğin verimini artırıcı bir güçler bileşimi için uygun düşen belirli bir nüfus yoğunluğu vardır." (James Mili, *l.c,* s. 50.) "İşçi sayısı büyüdüğü zaman, toplumun üretken gücü, bu artışla aynı oranda yükselir ve işbölümünün etkisiyle çoğalır." (Th. Hodgskin, *l.c.* s. 120.)

[58] 1861 yılından sonra pamuğa karşı artan büyük talep sonucu pamuk üretimi, Hindistan'ın nüfusu yoğun bazı bölgelerinde, pirinç yetiştirilmesi aleyhinde genişledi. Bu yüzden yer yer kıtlık başgösterdi ve ulaştırma araçlarındaki yetersizlik, bir bölgedeki pirinç yokluğunun başka bir bölgeden getirilecek pirinçle karşılanmasını engelliyordu.

kili olur ve onu hem geliştirir, hem de çoğaltır. İş aletlerinin farklılaşması ile birlikte, bu aletleri üreten

sanayiler gitgide daha farklılaşmış hale gelir.[59] Eğer manüfaktür sistemi, daha önce ötekilerle esas ya da ikincil sanayi olarak ilişki içersinde olan tek bir üretici ile yürütülen bir sanayie elatarsa, bu sanayi kolları arasındaki ilişkiler derhal kopar ve bağımsız [sayfa 367] duruma gelirler. Eğer, bir meta üretiminde, belirli bir aşamaya elatarsa, üretimin diğer aşamalan, bir o kadar bağımsız işkolu haline gelir. Son şeklini almış bir malın, yalnızca birkaç parçasının biraraya getirilmesiyle meydana geldiği durumlarda, bu parça parça işlemlerin, gerçek ve ayn ayrı elzanaatları haline gelebileceği daha önce belirtilmişti. Manüfaktürde işbölümünü daha yetkin biçimde yürütebilmek için, üretimin tek bir kolu, kullandığı hammaddenin çeşitliliğine ya da, bir ve aynı hammaddenin girebileceği çeşitli şekillere göre, birçok ve bir ölçüde de tamamen yeni manüfaktürlere bölünür. Buna uygun olarak yalnız Fransa'da, 18. yüzyılın ilk yansında, 100 farklı türde ipekli kumaş dokunmuş ve Avignon'da, "her çırağın, kendisini yalnız tek bir çeşit kumaşa vermesi, birkaç çeşit kumaşın hazırlanmasını aynı zamanda öğrenmemesi", yasa halini almıştır. Belli üretim kollannı, ülkenin belli bölgelerinde yoğunlaştıran bölgesel işbölümü, her özel olanaktan yararlanan manüfaktür sisteminden taze bir dürtü kazanır.[60] Her ikisi de, manüfaktür döneminin genel varoluş koşulları içersinde olan sömürge sistemi ile dünya pazarlarının açılması, toplumda işbölümünün gelişmesi için zengin malzeme sağlar. İşbölümünün, toplumun yalnız ekonomik değil, diğer alanlarını da nasıl sardığını ve her yerde, insanı uzmanlaştırma ve türlere ayırma sisteminin temellerini nasıl attığını, ve Adam Smith'in ustası A Ferguson'a, "Köle bir ulus yaratıyoruz, özgür vatandaş kalmıyor."[61] diye feryat ettiren, insandaki, tek bir yetinin diğerleri aleyhine nasıl geliştiğini göstermeye devam etmenin yeri burası değildir. Toplum içersindeki işbölümü ile bir işyeri içersindeki işbölümü arasında sayısız benzerlikler ve bağlar olsa bile, bunlar, yalnız derece bakımından değil, ama aynı zamanda tür bakımından da ayrıdırlar. Benzerliğin en tartışma götürmediği yer, çeşitli işkollarını birleştiren görünmeyen bir bağın varolduğu durumlardır. Örneğin, hayvan yetiştirici hamderi üretir, derici bu hamderiden deri üretir ve ayakkabıcı da kundura. Burada, herbirinin ürettiği şey, hepsinin birleşmiş emeklerinin ürünü olan son biçime doğru [sayfa 368] atılmış birer adımdan başka bir şey değildir. Aynca, hayvan yetiştiriciye, dericiye ve ayakkabıcıya, üretim araçları sağlayan çeşitli işkol-

[59] Böylece mekik yapımı, daha 17. yüzyılda Hollanda'da özel bir sanayi kolu halini aldı.

[60] "İngiliz yünlü dokuma manüfaktürü birkaç kısma ya da kola ayrılmış olup, kendilerine özgü yerlere yerleşmiştir ve buralarda tek ya da başlıca iş haline gelmişlerdir: ince kumaşlar Somersetshire'da, kaba kumaşlar Yorkshire'da, çift enli kumaşlar Exeter'de, ipekliler Sudbury'de, krepler Norvvich'de, yarı-yünlü kumaşlar Kendal'da, battaniyeler Whitney'de, vb." (Berkeley, *TheQuerist,* 1751, §520.)

[61] A. Ferguson, *History* of *Civil Society.* Edinburgh 1767, part IV, sect. II, s. 285.

lan vardır. Şimdi burada Adam Smith ile birlikte, yukardaki toplumsal işbölümü ile manüfaktürdeki işbölümü arasındaki farkın tamamen öznel olduğu, manüfaktürde, bir bakışta bir yığın işlemin aynı yerde yapıldığını gören bir gözlemci için, verilen örnekte olduğu gibi geniş bir alana yayılmış ve her işkolunda çok sayıda insanın çalıştığı toplumda bu bağın belirsizleşmesinden ileri geldiği düşünülebilir.[62] Peki öyleyse, hayvan yetiştiricisi ile dericinin ve ayakkabıcının bağımsız emekleri arasındaki bağı oluşturan şey nedir? Bu bağı sağlayan şey, hepsinin ürününün meta olmasıdır. Bu durumda, manüfaktürdeki işbölümünü karakterize eden nedir? Parça-işçinin meta üretmemesi gerçeğidir.[63] Ancak parça-işçilerin hepsinin ortak ürünü, meta halini almaktadır.[64] Toplumdaki işbölümü, çeşitli sanayi kollannın ürünlerinin satınalınması ve satışı ile doğduğu halde, bir atölyedeki parça işlemler arasındaki bağlantı, çeşitli işçilerin emek-güçlerini, bunları ortak [sayfa 369] emek-gücü olarak çalıştıracak bir kapitaliste satışlan ile meydana gelir. İşyerinde işbölümü, üretim araçlan-nın tek bir kapitalistin elinde toplanması anlamını taşır; toplumda işbölümü ise bunlann, bağımsız birçok meta üreticisi arasında dağılması anlamını içerir. İşyerinde, oranlılığın tunç yasası, belli görevlere belli sayıda işçinin aynlmasını zorunlu kılar, oysa işyeri dışında, toplumda, üreticiler ile üretim araçlannın çeşitli sanayi kollan arasındaki dağılımında raslan-tılar ile keyfilik büyük rol oynar. Çeşitli üretim alanlarının, aralannda bir denge kurulması için sürekli bir eğilim gösterdikleri doğrudur: çünkü,

[62] Asıl manüfaktürde işbölümü daha fazlaymış gibi görünür, diyor, çünkü, "çeşitli işkollarında çalıştırılan herkes, çoğu kez aynı işyerinde biraraya getirilebilir ve bir gözcünün denetimi altına sokulabilir. Oysa, büyük halk kitlesinin geniş gereksinmelerini karşılayan büyük manüfaktür-lerde (!) tersine, her işkolunda o kadar fazla işçi çalıştırılmaktadır ki, bunların aynı işyerinde biraraya toplanmaları olanaksızdır ... işbölümü o kadar açık değildir." (A. Smith, *Wealth of Nations,* b. I, eh. I.) Aynı bölümde, "Uygar ve ilerleme yolunda olan bir ülkede, en sıradan bir zanaatçının ya da gündelikçinin sahip olduğu şeylere bakınız" vb. sözleri ile başıayan ve sonra sıradan bir işçinin gereksinmelerini karşılamak için ne kadar çok sayıda ve türde sanayilerin katkıda bulunduğunu anlatan ünlü pasaj, neredeyse sözcüğü sözcüğüne, B. de Mandevilie'in, *Fables ofthe Bees,* or *Private Vices, Publick Berıefits* yapıtında koyduğu notlardan kopya edilmiştir. (Birinci baskı, notsuz, 1706; notlu baskı, 1714.)

[63] "Artık ortada, bireysel işçinin emeğinin doğal karşılığı diyeceğimiz bir şey kalmadı. Her işçi bir bütünün yalnız bir kısmını üretmekte ve her kısım kendi başına bir değer ya da yarar taşımadığı için, işçinin elkoyup da, 'işte bu benim ürünüm, bunu ben kendime alıkoyacağım' diyebileceği bir şey yoktur." *(Labour Defended against the Claims of Capital,* Lond. 1825, s. 25.) Bu hayranlık verici yapıtın yazarı, yukarda sözünü ettiğim Th. Hodgskin'dir.

[64] Toplumdaki işbölümü ile manüfaktürdeki işbölümü arasındaki bu ayrımı Yankee'ler gözleriyle de görmüş oldular. İç savaş sırasında Washington'un koyduğu vergilerden bir tanesi de, "bütün sanayi ürünlerine" konulan %6 resimdi. Soru: Sanayi ürünü nedir? Yasakoyucunun yanıtı: Bir şey "yapıldığı zaman" üretilmiş olur, ve satışa hazır olduğu zaman yapılmış olur. Şimdi pek çok örnekten bir tanesi New York ve Philadelphia'lı manüfaktürcüler eskiden şemsiyeyi her türlü parçası ile birlikte "yaparlardı". Ama bir şemsiye, birçok parçaların *mixtum compositum'u* [karmaşık bileşim -ç.] olduğu için, yavaş yavaş bu parçalar, ayrı ayrı yerlerde bağımsız olarak yürütülen, çeşitli ayrı sanayilerin ürünleri haline geldiler. Ve bunlar, biraraya takıldıkları şemsiye manüfaktürüne ayrı metalar olarak girdiler. Yankee'ler, böylece biraraya getirilen mallara, "birleşik mallar" adını verdiler ve bu ad, bir vergiler birleşimi için tam uygun olan addı. Çünkü şemsiye "birleşimi" önce tek tek parçalarının fiyatı üzerinden %6, sonra da toplam fiyatı üzerinden tekrar %6 vergilendirilmiş oluyordu.

bir yandan, her meta üreticisi, belirli bir toplumsal gereksinmeyi karşılamak için bir kullanım-değeri üretmek durumunda iken, ve bu gereksinmelerin büyüklüğü nicel olarak değişirken, gene de, bunlar arasındaki orantıyı uygun bir sistem haline getiren bir iç bağ vardır ve bu sistem kendiliğinden doğup gelişir; öte yandan, metalann değer yasası, toplumun elinde mevcut emek-zamanından ne kadarını özel bir meta türü için harcayabileceğini sonal olarak belirler. Ama, çeşitli üretim alanlarının denge durumuna gelme yolunda gösterdiği bu sürekli eğilim, ancak bu dengenin durmadan bo-zulmasına karşı bir tepki biçiminde kendini gösterir. Bir işyerinde, işbö- lümünün dayandığı *a priori** sistem, düzenli olarak yürüdüğü halde, toplumdaki işbölümünün de, doğanın zorladığı, üreticilerin yasa tanımayan keyfiliklerini denetleyen ve pazar fiyatlarının barometrik dalgalanmalannda kendini belli eden *a posteriori*** bir sistem halini alır. İş- yerinde işbölümü, kapitaliste ait bir işleyişin yalnızca bir parçasından başka bir şey olmayan insanlar üzerinde onun tartışma götürmez otoritesi demektir. Toplumdaki işbölümü ise, rekabetin otoritesinden başka otorite, karşılıklı çıkarlann yarattığı baskıdan başka zorlayıcı bir güç tanımayan bağımsız meta üreticilerini temasa getirir; tıpkı hayvanlar aleminde *bellum omnium contra o/nnes'in,**** azçok her türün varoluş koşullarını sürdürmesi gibi. İşçiyi, yaşamı boyunca tek bir parça işleme bağlayan ve onu tümüyle sermayenin boyunduruğu altına sokan işyerindeki işbölümünü, üretkenliği artıran emeğin bir örgütlenmesi olarak göklere çıkaran burjuva kafası - ki bu aynı burjuva kafası, üretim sürecinin toplumsal bir denetim ve düzen altına alınması yolundaki [sayfa 3701 bilinçli her girişimi, mülkiyet hakkı, özgürlük ve bireysel kapitalistin sınırsız gücü gibi kutsal şeylerin çiğnenmesi olarak yerin dibine batırmaktadır. Fabrika sisteminin tutkulu savunuculannın, toplumsal emeğin genel bir örgütlenmesine karşı, böyle bir şeyin bütün toplumu muazzam bir fabrikaya dönüştüreceğini öne sürmekten öteye bir şey bulup söylememeleri, çok ilginç bir durumdur.

Kapitalist üretim biçimine dayanan bir toplumda, toplumsal işbölümünde anarşi, işyerindekinde ise zorbalık, birbirlerinin karşılıklı koşullan ise, işkollannın kendi gelişmeleri sonucu birbirlerinden ayrıldığı, billurlaştığı ve ensonu yasayla sürekli bir durum aldığı çok eski toplum biçimlerinde, tam tersine, bir yandan toplumsal işin bir plan ve zorunlu bir düzen içersinde yürütüldüğü bir örgütlenme örneğini, öte yandan, işyeri içersinde, işbölümünün ya hiç bulunmadığını ya da olsa olsa, güdük, dağınık ve raslansal bir gelişme düzeyinde bulunduğunu görüyoruz.[65]

* Önsel. -ç. ** Sonsal, -ç.

*** Herkesin herkese karşı savaşı, -ç.

[65] "On peut... etablir en regle generale que moins l'autorite preside â la division du travail dans l'interieur de la societe, plus la division du travail se developpe dans l'interieur de l'atelier,

Bazıları bugüne kadar gelen küçük ve son derece eski Hint toplu-luklan, ortaklaşa toprak sahipliğine, tarım ile elzanaatlannın birbirine kanşımına, yeni bir topluluğun kuruluşunda hazır ve katılaşmış bir plan ve program hizmetini gören değişmeyen bir işbölümüne dayanır. 100 ile birkaç bin *acre'hk* bölge üzerinde herbirisi kapalı bir bütün oluştururlar ve kendileri için gerekli bütün şeyleri üretirler. Ürünlerin esas kısmı topluluğun doğrudan kullanımı içindir, ve meta biçimini almaz. Bu nedenle, buradaki üretim, bütünüyle Hint toplumunda, meta değişimi ile oluşan işbölümünden bağımsızdır. Ancak ürün fazlası meta halini alabilir ve hatta bunun bir kısmı, bilinemeyecek kadar eski zamanlardan beri belli bir miktarda ayni rant biçiminde devletin eline geçtikten sonra ancak meta halini alır. Bu toplulukların yapısı, Hindistan'ın çeşitli bölgelerine göre değişir. Bunların en basit biçiminde, toprak ortaklaşa işlenir ve ürün üyeler arasında bölüşülür. Aynı zamanda, [sayfa 3711 iplik eğirme ile dokuma, her ailede yardımcı zanaatlar olarak yapılır. Tek ve aynı işle uğraşan yığınların yanısıra, hem yargıç, hem polis ve vergi toplayıcı görevlerini yerine getiren "mukim-başı", toprağın ekimi ve bununla ilgili her şeyi kaydeden bir sayman; suçlulan kovuşturan ve gezgin yabancılan koruyarak bitişik köye kadar bunlara yoldaşlık eden bir görevli memur; sınırları komşu topluluklara karşı koruyan bir sınır koruyucusu; sulama işleri için ortak depolardan su dağıtan bir su-gözcüsü; dinsel hizmetleri, yürüten bir budist rahip; kum üzerinde çocuklara okuma-yazma öğreten bir öğretmen; tohum ekme ile hasat ve her türlü tarımsal işler için uğurlu ve uğursuz günleri ilan eden bir takvim rahibi ya da müneccim; tanm araçlannı yapan ve onaran bir demirci ile marangoz; köyün bütün toprak kaplarını yapan bir çömlekçi; bir berber ile giyecekleri yıkayan, bir çamaşırcı; bir kuyumcu ile, bazı topluluklarda kuyumcunun, bazılarında öğretmenin yerini alan bir ozan bulunur. Bu bir düzine insanın bakımı, bütün toplum tarafından sağlanır. Nüfus artınca, boş bir toprak üzerinde aynı modele uygun yeni bir topluluk kurulur. Bütün işleyiş, sistemli bir işbölümü gösterir, ama manüfaktürde olduğu gibi bir işbölümü olanaksızdır, çünkü demirci ile marangoz vb. ancak değişmeyen bir pazar bulabilir, ve olsa olsa köyün büyüklüğüne göre, bu zanaatçılardan bir yerine iki-üç kişi olabilir.[66] Toplulukta işbölümünü düzenleyen yasa, bir doğa yasasının karşı konulmaz otoritesi ile işler, aynı zamanda,

et plus elle y est soumise â l'autorite d'un seul Ainsi l'autorite dans l'atelier et ceile dans la societe, par rapport â la division du travail, sont en raison inverse l'une de l'autre." ["Hatta genel kural olarak denilebilir ki, toplum içindeki işbölümü ne kadar az otoriteyle yapılırsa, atelye içindeki işbölümü de o kadar gelişir ve o kadar tek kişinin otoritesi altına girer. Demek ki atelyedeki otorite ile toplumdaki otorite, işbölümü bakımından, birbirleriyle *ters orantılıdır."]* (Kari Marx, *Misere de la phüosophie,* s. 130,

131, [Kari Marx, *Felsefenin Sefaleti,* Sol Yayınları Ankara 1975, s. 141.]
[66] Lieut.-Col. Maı:k Wilks, *Historical Shetches of the South of India.* Lond. 1810-17, v. I., s. 118-20. Hint topluluklarının çeşitli biçimlerinin iyi bir betimlemesi George Campbell'in *Modern India,* Lond. 1852, adlı yapıtında bulunabilir.

her zanaatçı, demirci, marangoz ve diğerleri, işyerlerini, zanaatçılarının bütün işlerini, zorlayıcı, geleneksel olarak, ama bağımsız ve üstlerinde herhangi bir otorite olmaksızın yürütürler. Durmadan kendisini aynı biçim içersinde üreten ve raslansal olarak yokedildiği zaman da aynı yerde ve aynı adla[67] yeniden türeyen bu kendi kendine yeterli topluluklar-daki üretim için örgütlenme sadeliği - bu sadelik, asyatik toplumların değişmezliğinin sırrının anahtannı verir; bu değişmezlik, asyatik [sayfa 372] devletin sürüp giden dağılmaları, yeniden kurulmaları ve bitip tükenmez hanedan değişiklikleri ile çarpıcı bir karşıtlık oluşturur. Toplumun ekonomik öğelerinin yapısı, politik gökyüzündeki fırtına bulutlannın etkisi dışındadır.
Lonca kuralları, daha önce de belirttiğim gibi, tek bir ustanın çalıştırabileceği çırak ve kalfa sayısını sınırlayarak, onun kapitalist haline gelmesini önlemişti. Üstelik, bu usta, ustası olduğu zanaat dışındaki alanlardan kalfa çalıştıramazdı. Loncalar, temasa geldikleri tek özgür sermaye biçimi olan tüccar sermayesinin her işe karışmasını şiddetle geri itmişlerdir. Bir tüccar, her türlü metaı satınalabilirdi, ama bir meta olarak emek satınalamazdı. Ona, yalnızca elzanaatı ürünlerinin bir dağıtıcısı olarak gözyumuluyordu. Koşullar eğer daha fazla bir işbölümünü gerektirirse, varolan loncalar, ya aralarında türlere bölünüyor ya da eskilerin yanısıra yeni loncalar kuruluyordu; ama bütün bunlar, çeşitli el-zanaatlannı tek bir işyerinde toplamaksızın oluyordu. Demek oluyor ki, lonca örgütü, manüfaktürün varolması için maddi koşulları yaratmada, elzanaatlannın ayrılmasına, ve yetkinleşmesine ne kadar yardımcı olursa olsun, işyerinde işbölümüne olanak vermemiştir. Tümüyle alınırsa, emekçi ve onun üretim araçlan, salyangoz ile kabuğu gibi, yakın bir birlik içersinde, kalmışlar ve böylece manüfaktürün başlıca temeli olan, emekçiyi onun üretim araçlarından ayırma ve bu araçları sermayeye dönüştürme olayı ortaya çıkmamıştır.
Toplum ölçüsünde işbölümü, meta değişimi ile meydana gelsin ya da gelmesin, birbirinden çok farklı toplumsal ekonomik kuruluşlarda ortak bir şekildir, oysa manüfaktürde uygulandığı şekliyle, işyerindeki işbölümü ancak kapitalist üretim tarzına özgü bir durumdur.
BEŞİNCİ KESİM - MANÜFAKTÜRÜN KAPİTALİST NİTELİĞİ Daha fazla sayıda işçinin tek bir kapitalistin denetimi altında bu-
[67] "Bu ülkenin yerlileri bu basit biçim altında ... çok eski zamanlardan beri yaşamışlardır. Köylerin sınırları ancak pek az hallerde değişmiştir; köyler, zaman zaman, savaş, kıtlık ve hastalık nedeniyle hasar görmüş ve hatta yanıp yıkılımşsa da, aynı ad, aynı sınırlar, aynı ilişkiler ve hatta aynı aileler yüzyıllarca sürüp gitmiştir. Krallıkların parçalanması ve bölünmesi köy halkını hiç ilgilendirmez; köy bütünüyle kaldığı sürece köyün hangi iktidara bırakıldığı ya da hangi hükümdarın eline geçtiği hiç umurlarında değildir; iş ekonomisi aynen devam eder." (Th. Stamford Raffles, Cava valisi müteveffa yardımcısı, *The History of Java,* London 1817, c. I, s. 285.)

lunması, genellikle elbirliğinin olduğu gibi özellikle manüfaktürün de doğal başlangıç noktasıdır. Ama manüfaktürdeki işbölümü, işçi sayısındaki bu artışı teknik bir zorunluluk haline getirir. Bir kapitalistin çalıştırmak zorunda olduğu asgari işçi sayısı, burada, daha önce yerleşmiş işbölümü ile belirlenir. Öte yandan, daha ileri [sayfa 373] bir işbölümünün sağlayacağı üstünlüklerden yararlanmak için, yalnızca işçi sayısını artırmak yetecektir ve bu da ancak çeşitli parça gruplarına eklenen katlarla yapılabilir Ama, kullanılan sermayenin değişen kısmındaki artış, değişmeyen kısmında da bir artışı zorunlu kılar; işyerlerinde, araç ve gereçlerde vb ve özellikle hammaddeye duyulan gereksinme, işçi sayısından daha büyük bir hızla artış gösterir. Belli bir sürede, belli büyüklükte emek tarafından tüketilen hammadde miktan, emeğin işbölümü sonucu artan üretkenliği oranında fazlalaşır. Bu durumda, her kapitalistin, elinde bulundurmak zorunda olduğu asgari sermaye miktannın durmadan artma zorunluluğu, manüfaktürün yapısından doğan bir yasa olur; bir başka deyişle, toplumsal üretim araçlan ile gerekli geçim araçlarının sermayeye dönüşmesi, sürekli genişlemek zorundadır.[68]
Basit elbirliğinde olduğu gibi manüfaktürde de kolektif çalışma organizması, sermayenin bir varoluş biçimidir. Çok sayıda parça işçilerden oluşan işleyiş, kapitaliste aittir Bunun için de, emeğin bir birleşiminden doğan üretken güç de, sermayenin üretken gücüymüş gibi görünür. Tam anlamıyla manüfaktür, daha önce bağımsız olan işçileri sermayenin emir ve komutası altına sokmakla kalmaz, ayrıca işçilerin de kendi aralarında kademeli bir derecelenmesine yolaçar. Basit elbirliği, bireylerin çalışma biçimini büyük ölçüde değişikliğe uğratmadığı halde, manüfaktür, bunu, baştan sona altüst eder, emek-gücünü ta kökünden kavrar. İşçinin tek bir işteki becerisini, bir yığın üretici yetenekleri ve içgüdüleri aleyhine zorlayarak, onu, çoğu organlanndan yoksun, garip bir yaratık haline getirir; bu, tıpkı La Plata devletlerinde, salt derisi ya da yağı için koca hayvanın boğazlanmasına benzer. Yalnızca parça-işler, farklı bireyler arasında dağıtılmakla kalmaz, bireyin kendisi [sayfa 374] de, bir parça-işlemin otomatik motoru haline getirilir[69] ve, insanı kendi vücudunun yalnızca bir parçası yapan Menenius Agrippa'nın saçma masalını gerçek-
[68] "Elzanaatlarının, alt-bölümlere ayrılması için gerekli sermayenin" (yazarın, gerekli tüketim maddeleri ve üretim araçları demesi gerekirdi) "toplumda, hazır bulunmuş olması yetmez; bu sermayenin aynı zamanda, işverenlerin elinde, büyük boyutlu işleri yürütebilmelerine yetecek

miktarda birikmiş olması gerekir. ... Bölünme ne kadar fazla olursa, belli sayıda işçinin sürekli olarak çalıştırılmaları, alet, hammadde vb. için daha büyük sermaye yatırımını gerektirir." (Storch. *Cours d'Econ. Polit.,* Paris Ed., 1.1. s. 250, 251.) "La concentration des instruments de production et la division du travail sont aussi inseparables l'une de l'autre que le sont, dans le regime politique la concentration des pouvoirs publics et la division des interest prives.." ["Siyasal rejimde, kamu otoritesinin yoğunlaşması ile özel çıkarların bölünmesi ne kadar birbirlerinden ayrılmazlar ise, üretim araçlarının yoğunlaşması ve işbölümü de o kadar birbirlerinden ayrılmazlar."] (Kari Marx, *l.c,* s. 134. *[Felsefenin Sefaleti,* s. 144.].)

[69] Dugald Stevvart, manüfaktür işçilerine, "parça işlerinde kullanılan ... canlı otomatlar" adını verir, (l.c, s. 318)

leştirmiş olur.[70] Başlangıçta işçi, salt meta üretimi için gerekli maddi araçlara sahip olmadığından emek-gücünü sermayeye satıyordu, oysa şimdi aynı emek-gücü, sermayeye satılmadıkça işgörmez hale gelir. İşlevlerini, ancak satıştan sonra kapitaliste ait işyerinde bulunan bir çevrede yerine getirebilir. Kendi yaratılışına göre bağımsız bir şey yapma yeteneğini yitiren manüfaktür işçisi, üretken faaliyetini yalnızca kapitaliste ait işyerinin bir parçası olarak geliştirir.[71] Seçkin kimselerin yüzlerinde yehova'nın elyazısıyla imzasını taşımaları gibi, işbölümü de, manüfaktür işçisine, sermayenin malı damgasını vurur.

Vahşilerin tüm savaş sanatını kendi kişisel kurnazlığını kullanma haline getirmeleri gibi, bağımsız köylülerle zanaatçıların az da olsa uy-guladıklan bilgi, yargı ve irade gibi yetiler, şimdi yalnızca işyerinin bütünü için gerekli şeyler olur. Üretimde zeka tek yönde gelişir, çünkü diğer birçok yönlerde yokolmuştur. Parça-işçilerin yitirdikleri, onları çalıştıran sermayede toplanmıştır.[72] İşçilerin karşısına bir başkasının malı ve, egemen bir güç olarak çıkan maddi üretim sürecinin akıl ve zeka ile ilgili yönleri, manüfaktürdeki işbölümünün bir sonucudur. Bu ayrılma, kapitalistin tek bir işçinin karşısına, birleştirilmiş emeğin bütünlüğünün ve iradesinin temsilcisi olarak çıktığı basit elbirliği ile başlar. İşçiyi, parça-işçi halinde bölük bölük eden manüfaktür içersinde gelişir. Ve bilimi, emekten farklı üretken bir güç haline getirerek sermayenin hizmetine veren modern sanayi, içersinde tamamlanır.[73] [sayfa 375] Kolektif işçiyi ve onun aracılığı ile sermayeyi toplumsal üretme gücü bakımından zenginleştirmek için, manüfaktürde her işçinin bireysel üretme gücü yönünden yoksullaşması gerekir. "Bilisizlik, boşinanla-rın olduğu gibi sanayiin de anasıdır. Düşünme ve tasarım gücü her zaman yanılabilir, ama eli ya da ayağı hareket ettirme alışkanlığı bunlann her ikisinden de bağımsızdır. Buna uygun olarak manüfaktürler, akıla, düşünceye en az yer verilen ve işyerinin ... parçalan insan olan bir makine gibi görüldüğü yerlerde en iyi şekilde gelişirler."[74] Gerçekten de,

[70] Mercanlarda her birey, aslında, bütün topluluğun midesidir; ama o topluluğa yiyecek maddesi sağlar, yoksa Romalı patrisyen gibi ondan yiyecek maddesi çekmez.

[71] "L'ouvrier qui porte dans son bras tout un metier, peut aller u exercer son industrie et trouver des moyens de subsister; l'autre [manüfaktür işçisi] n'est qu'un accessoire qui, separe de ses confreres, n'a plus ni capacite, ni independance, et qui se trouve force d'accepter la loi qu'on juge â propos de lui imposer." ["Kolunda tüm bir mesleği taşıyan işçi, becerisini uygulamak ve geçim araçları bulmak için her yere gidebilir; öbürü [manüfaktür işçisi), iş arkadaşlarında ayrıldıktan sonra, artık ne yeteneği, ne de bağımsızlığı kalan, ve kendisine yüklenmesi uygun görülen yasayı kabul etme zorunda bulunan bir aksesuardan başka bir şey değildir"] (Storch, l.c, edit Petersb. 1815,1.1, s 204)

[72] AFerguson, *l.c,* s. 281: "Diğerinin yitirdiğini, birincisi kazanmış olur."

[73] "Bilim adamı ve üretken işçi, birbirinden çok uzaklaşmış hale gelditer, ve bilim, işçinin elinde, üretken gücünü artırmasına hizmet eden bir araç olarak kalmak yerine ... hemen her yerde emeğin karşısında yer aldı... adale güçlerini tamamamıyla mekanik ve boyun eğici hale sokmak için sistemli olarak onları (işçileri) yanlış yollara saptırdı ve ayarttı." (W. Thompson, *An Inquiry into the Principles* of *the Distribution* of *MVealth.* London 1824, s. 274.)

[74] A. Ferguson, *l.c,* s. 280.

18. yüzyılın ortalannda bazı manüfaktürlerde, meslek sırrı sayılan belirli işler için, yarı-aptal kimselerin çalıştınlması yeğlenilmiştir.[75]

"İnsan kavrayışının büyük bir bölümü" diyor Adam Smith, "zorunlu olarak, onların günlük uğraşılanndan oluşur. Tüm yaşamı, birkaç basit işlemi yapmakla geçen insanın önünde ... kavrayışını kullanacak fırsat yoktur. ... Genellikle böyle bir kimse, bir insanoğlunun olabileceği kadar aptal ve bilisiz kalır." Parça-işçinin budalalığını anlattıktan sonra şöyle devam ediyor: "Durgun yaşamının tekdüzeliği doğal olarak zihinsel atılganlığını da yozlaştırır. ... Bedensel etkinliğini bile kısırlaştırarak, onu, alışkın olduğu işin dışındaki çalışmalarda, gücünü, canlı ve azimli bir biçimde kullanamaz hale getirir. Böylece, özel zanaatında gösterdiği beceri, onun ussal, toplumsal ve savaşımcı yetenekleri pahasına gelişmiş gibidir. Ama bu, her gelişmiş ve uygar toplumda çalışan yoksul halkın, yani halkın büyük çoğunluğunun, içine zorunlu olarak yuvarlandığı bir durumdur."[76] Halkın büyük kısmının işbölümü ile tamamen yozlaşmasının önüne geçmek için A. Smith, halkın devlet tarafından eğitilmesini öğütler; ama bu eğitim çok dikkatli ve yeter dozlarda olacaktır. A Smith' in Fransızca çevirmeni ve yorumcusu olup Birinci Fransız İmparatorluğu sırasında [sayfa 376] doğal olarak senatörlüğe yükselen G. Gamier, gene çok doğal olarak bu noktada ona karşı çıkıyor. Kitlelerin eğitiminin, işbölümünün ilk yasası ile birlikte "bütün toplumsal sistemimize" aykın olduğunu şiddetle savunuyor. "Diğer bütün işbölümlerinde olduğu gibi" diyor G. Garnier, "el-işi ile kafa-işi"[77] arasındaki işbölümü, toplum" (sermaye, toprak mülkiyeti ve onların devleti için haklı olarak bu terimi kullanıyor) "zenginleştiği oranda belirgin ve kesin hal alır. Bu işbölümü de, diğerleri gibi, geçmişin bir sonucu, gelecekteki ilerlemenin bir nedenidir... durum böyleyken, hükümetin bu işbölümüne karşı çıkması, onun doğal akışını engellemesi yerinde olur mu? Birbirinden ayrılma ve bölünme çabası içersinde olan bu iki sınıf emeğin birbirine katılıp kaynaştırılması girişimi için hükümetin, halkın parasının bir kısmını harcaması doğru mudur?"[78]

Bazı beden ve zihin cılızlıklan, toplumdaki işbölümünden bile, bütün olarak ayrılmaz durumdadır. Ama, manüfaktür, işkollarındaki bu

[75] J. D. Tuckett, *A History* of *the Past and Present State* of *the Labouring Population,* London 1846, V. l,s. 148.

[76] A, Smith, *Wealth* of *Nations*. b. V., eh. I, art. II. İşbölümünün sakıncalı etkilerini göstermiş bulunan A. Ferguson'un öğrencisi olarak Adam Smith bu nokta üzerinde çok açıktır. İşbölümünü *ex professo* övdüğü yapıtının giriş bölümünde, ancak bunun toplumsal eşitsizliğin kaynağı olduğunu üstünkörü bir biçimde belirtir. Ancak, Devlet Gelirleri üzerine olan 5. kitapta Ferguson yeniden konuşturulmaya başlanır. *Felsefenin Sefaleti'nde,* işbölümünü eleştirmeleri yönünden Ferguson ile A. Smith, Lemontey ve Say arasındaki tarihsel bağıntıyı yeterince açıkladım ve manüfaktürde uygulanan işbölümünün, kapitalist üretim tarzının özel bir biçimi olduğunu ilk kez ortaya koymuş oldum, *(l.c,* s. 122 vd. *[Felsefenin Sefaleti,* s. 143 vd.].)

[77] Ferguson şöyle diyordu, l.c, s. 281: "Ve düşünmenin kendisi, bu bölünmeler çağında özel bir zanaat haline gelebilir."

[78] G. Garnier'in A. Smith çevirisi, t. V. s. 4-5.

toplumsal bölünmeyi o derece ileri götürmekte, ve aynıca kendisine özgü işbölümü ile bireyin tam candamarına saldırmaktadır ki, sanayi patolojisine ilk malzemeyi veren ve bu hastalığı bulaştıran o olmaktadır.[79]

"Bir insanı bölümlere ayırmak, eğer haketmişse onu ölüme mahkum etmek, eğer haketmemişse onu katletmektir.... Emeğinin bölümlere ayrılması, bir halkın katledilmesidir."[80]

İşbölümüne dayanan elbirliği, bir başka deyişle manüfaktür, [sayfa 377] kendiliğinden bir oluşum olarak başlar. Bir dereceye kadar tutarlılık ve genişlik kazanır kazanmaz, kapitalist üretimin kabul edilen yöntemli ve sistemli bir biçimi halini alır. Gerçek anlamıyla manüfaktüre özgü işbölümünün, başlangıçta, sanki onda rol çılan aktörlerin ardında cereyan ediyormuş gibi, denemelerle kendisine en uygun biçime girdiğini, ardından da, lonca elzanaatlarında olduğu gibi bu biçime nasıl sıkı sıkıya sanldığını, ve şurada burada bu şekli yüzyıllarca korumayı başardığını tarih bize göstermektedir. Ufak tefek konular dışında, bu biçimde herhangi bir değişiklik, ancak emek araçlarındaki köklü bir değişmeyle olur. Modem manüfaktür (burada sözkonusu ettiğim, makineye dayanan modem sanayi değildir), doğup geliştiği her yerde, ya *disjecta membra poettce'yı** büyük kentlerde elbise manüfaktüründe olduğu gibi biraraya toparlamayı bekler durumda, hazır bulmuş, ya da (ciltçilikte olduğu gibi) bir elzanaatının çeşitli işlemlerini belirli kimselere dağıtarak, işbölümü ilkesini kolayca uygulayabilmiştir. Bu gibi durumlarda, çeşitli işlevler için genel işçi sayısı arasındaki oranın saptanmasında, bir haftalık deneyim yeter.[81]

Elzanaatlannın çözüşmesiyle, emek araçlarının özelleşmesiyle, parça-işçilerin oluşmasıyla ve bunların tek bir işleyiş içersinde gruplan-dırılması ve birleştirilmesiyle manüfaktürdeki işbölümü, toplumsal üre-

* Ozanın dağınık dizeleri. - (Horace'ın taşlamalarından, 1. kitap, 4. taşlama), -*ç*.

[79] Padua'da pratik tıp profesörü olan Ramazzini'nin yapıtı *De morbis artificum,* 1713'te yayınlandı ve 1781 yılında Fransızcaya çevrildi ve 1841 yılında *Encyclopedie res Sciences Medicales, 7. Dis. Auteurs Classiques'te* yeniden basıldı. Modern makine sanayii dönemi, kuşkusuz, onun iç hastalıkları katalogunu epeyce genişletti. Bkz: Hygiene *physique et morale* de *l'ouvrier dans les grandes vüles* en *general et dansla ville Lyon* en *particulier,* Par le Dr. A. L. Fonteret, Paris 1858, ve Die *Krankheiten, luelche verschiednen Stânden, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind.* 6 vol, Ulm, 1860, ve diğerleri, 1854 yılında *Society of Arts,* sınai patoloji konusunda bir komisyonu kurdu. Bu komisyonun topladığı belgelerin listesi *Tuickenham Economic Museum'un* katoloğunda görülebilir. *Reports on Public Health* da çok önemlidir. Ayrıca bkz: Eduard Reich. M. D., *Ueber die Entartung* des *Menschen,* Erlangen 1868.

[80] "To subdivide a man is to execute him, if be deserves the sentence, to assassnate him, if be does not... the subdivision of labour is the assassination of a people" (D. Urquhart, *Familiar Words,* Lond. 1855, s 119.) İşbölümü konusunda Hegerin epeyce aykırı görüşleri vardır. *Rechts-philosophie* adlı yapıtında şöyle der: "İyi eğitimli insan sürüsünden, biz, her şeyden önce, başkalarının yaptığı her şeyi yapabileri insanı anlarız."

[81] İşbölümü konusunda, bireysel kapitalistin, *a priori* olarak gösterdiği yaratıcı dehaya karşı duyulan safça inanç, bugün, ancak, Herr Roscher tipinde Alman profesörler arasında görülmektedir; o Roscher ki, Jüpiter'e benzeyen kafasından işbölümünün hazır olarak fırladığı kapitaliste, teselli mükafatı olarak *"çeşitli ücretler" Ediverse Arbeitslöhne")* adar. İşbölümünün az ya da çok ölçüde uygulanması, dehanın büyüklüğüne değil, kesenin büyüklüğüne bağlıdır.

tim sürecinde nitel bir derecelenme ve nicel bir oran yaratır; ve böylece toplumsal emeği belli bir örgütlenmeye kavuşturarak, toplumdaki yeni üretici güçleri geliştirir. Özgül kapitalist biçimi içersinde -ve belli koşullar altında, kapitalist biçimden başka bir biçim alamazdı- manüfak-tür, nis-pi artı-değer elde etmenin, ya da işçiler aleyhine sermayenin kendi kendisini genişleterek büyütmesinin -genellikle buna toplumsal servet, "Ulusların Zenginliği" vb. deniyor- özel bir yönteminden başka bir şey değildir. Emeğin toplumsal üretken gücünü, işçi adına değil kapitalist adına artırmakla kalmaz, üstelik bunu, bireysel işçiyi güdükleştire-rek yapar. Sermayenin emek üzerindeki üstünlüğü için yeni koşullar yaratır. Bu yüzden de, bir yandan, kendisini, tarihsel [sayfa 378] olarak, toplumun ekonomik gelişmesinde bir ilerleme ve bir zorunlu evre olarak gösterir. Öte yandan da o, inceltilmiş ve uygarlaştınlmış bir sömürü yöntemidir.

Manüfaktür dönemi sırasında ilk kez bir bilim olarak ortaya çıkan ekonomi politik, toplumsal işbölümüne yalnızca manüfaktür[52] açısından bakmakta ve onda, ancak, belli miktarda emekle daha fazla meta üretmenin, ve dolayısıyla metaların ucuzlatılmasının, sermaye birikiminin hızlanmasının yollarını görmektedir. Bu nicelik ve değişim-değeri üzerinde durmanın en çarpıcı çelişkisi, klasik antikçağ yazarlannın nitelik ve kullanım-değerine özel bir ağırlık vermiş olmalandır.[83] Toplumsal üretim kollannın ayrılması sonucu, metalar daha iyi yapılır, insanın çeşitli eğilim ve yetenekleri daha uygun alanlan seçer,[84] ve bazı sınırlamalar olmaksızın hiç bir yerde önemli sonuçlar alınamaz.[85] Demek oluyor

[82] Petty ve *Advantages ofthe East-India Trade'in* adsız yazarı gibi eski yazarlar, manüfaktürde uygulanan işbölümünün kapitalist niteliğini, A. Smith'ten daha iyi ortaya koyarlar.

[83] İşbölümü konusunda nerdeyse eskilerin izinden giden Beccaria ve James Harris gibi birkaç 18. yüzyıl yazarı, modern yazarlar arasında belki de istisna sayılabilirler. Beccaria şöyle diyor: "Ciascuno prova coll'esperienza, che applicando la mano e l'ingegno sempre allo stesso genere di öpere e di produtte, egli piu facili, piu abbondanti e migliori ne traca risultati, di quello che se ciascuno isolatamente le cose tutte a se necessaire soltanto facesse.... Dividendosi in tal maniera per la comune e privata utilitâ gli uomini in varie classi e condizioni." ["Herkes kendi denemesiyle bilir ki, el ve kafa daima aynı tür işler ve ürünler için kullanılırsa, bu iş ve ürünler, herkesin gereksindiği şeyi kendisinin yapmasından daha kolay, daha bol ve dana iyi yapılır ve elde edilir. ... Böylece insanlar, herkesin ve kendilerinin yararlarına, çeşitli sınıf ve katlara bölünürler."] (Cesare Beccaria, *Elementi* di *Econ. Pubblica,* ed. Custodi, Parte Moderna. t. XI, 5. 29.) St. Petersburg elçiliği "Anılar"ı ile ünlü ve daha sonraları Malmesbury kontu olan James Harris, *Dialogue Concerning Happiness,* Lond. 1841, adlı yapıtında (bu yapıt, daha sonra, *Three Treatises, ete,* 3 Ed., Lond. 1772, adıyla basılmıştır) yazdığı bir notta, der ki: "Toplumun doğal olduğunu, (yani, işbölümüyle oluştuğunu) tanıtlamak için öne sürülen savlar... Platon'un *Cumhuriyet'mm [Devlet]* ikinci kitabından alınmıştır."

[84] *Odyssey,* XIV, 228'de [Homeros, *Odysseia,* Sander Yayınları, İstanbul 1970] şöyle denir: "*'Kkkoo yap t aKkoıoıv avep ejtırepjteraı epyoıo."* ("Her insanın hoşlandığı şeyler başka başka.") ve Sextus Empiricus'ta *[Adversus Mathematicos,* XI Ed. Bekker, s. 555, 1, 5] Arşilokus şöyle der: *"aKkoo aXXo ελι epyo ıcapâıev taıveraı"* ("Herkes kendi işinde ve tüm insanlar memnun.")

[85] *"UoU.' tıuatmo spyo, κῦκοο á'rjjttmavo jtavra"* ("İki karpuz bir koltuğa sığmaz.") Her Atinalı kendisini, meta üretiminde bir İspartalıdan üstün görüyordu: çünkü, bir savaş sırasında İspartalı, elinin altında yeteri kadar adam bulunduruyordu ama paraya kumanda edemezdi; tıpkı, Atinalıları, Peloponez savaşına kışkırtmak için Thucydides'in Perikles'e söylediği söylev

[sayfa 379] ki, işbölümü ile hem ürün hem de üretici daha iyi hale gelmiştir. Üretilen miktardaki büyüme, eğer yer yer sözkonusu edilmişse, bu, yalnızca daha bol kullanım-değerleri üretilmesi bakımından yapılmıştır. Değişim-değeri ya da metalann ucuzlatılması konusunda tek sözcük söylenmemiştir. Yalnız kullanım-değeri açısından konunun bu yönü, işbölümünü, toplumun sınıflara bölünmesinin temeli olarak alan Platon ile,[86] karakteristik bir burjuva önsezisi ile işyerindeki işbölümüne daha fazla yaklaşan Ksenefon[87] tarafından ele alınmıştır. Platon'un Cumhuriyeti, işbölümü devletin biçimleniş ilkesi olarak ele alındığı ölçüde, Mısırlılann kast sistemlerinin, Atina tarafından idealleştirilmesinden başka bir şey değildir. Mısır, bir sanayi ülkesinin modeli olarak, Platon'un pek çok çağdaşına ve bu arada İsokrates'e[88] hizmet ettiği gibi, Roma [sayfa 38oı

gibi: *"Itafiaoı* re *ttoifiottpoı ot avrovpyoı tov avrrjpojtov ε ıcptfiam noltfiav"'* ("Ve elleriyle çalışan insanlar, savaşı, mallarından çok bedenleriyle yapmaya yatkındırlar.") (Thuc, 1, *l.c,* c. 41.) Bununla birlikte, maddi üretim yönünden bile, işbölümünün karşısında yer alan *"VavrapıcEta"* ("öz yeterliği") Atinalıların ideali olarak kaldı, *"ıtap tov yap to, ev, ıtapa tovtov ıcaı to avtapıcEo"* ("Onlar kendi kendilerine yetebilme nimetine sahipler."). Burada şunu da söylemek gerekir ki, 30 Tiranın yıkıldığı tarihte, toprak mülkiyeti sahibi olmayan 5.000 Atinalı bile yoktu.

[86] Platon'a göre, toplum içindeki işbölümü, gereksirmelerir çeşitliliğinden ve bireylerin yeteneklerinin sıınrlılığından doğar ve gelişir. Onun için önemli olan son nokta, işçinin kendisini işe uydurmasıdır, yoksa işin işçiye uydurulması değil; eğer işçi birkaç zanaatı birden yürütür ve bunlardan birini ikinci plana atarsa, bu son durum kaçınılmaz olur. "Çünkü iş, işçinin boş vaktini beklemez; tam tersine, işçi işe ayak uydurmak zorundadır. ... Böylece herkes, başka işleri bırakıp yeteneğine uygun tek bir işle uğraşırsa, bunu da zamanında yaparsa, hem daha çok, hem daha iyi, hem de daha kolay iş çıkarır." (Rep., 2 Ed Bailer, Orelli, ete, [Eflatun, *Devlet,* Hürriyet Yayınlan, İstanbul 1973, s. 76] Thucydides'te şöyle der (/. c, c. 142): "Denizcilik de diğerleri gibi bir zanaattır ve durum gereği, ikinci bir uğraş olarak yürütülemez; ayrıca, başka ikinci uğraşlar da bunun yanısıra yürütülemez." Bir işin zamanı geçirildi mi, diyor Platon, o iş yapılmamış olur." *{apyov ıcmpov dıolhptai) [Devlet,* s. 76.] Aynı platoncu fikir, İngiliz ağartmacı patronlarının, fabrika yasasının, bütün işçilere belirli yemek paydosları verilmesini öngören maddesine karşı giriştikleri protestoda gene karşımıza çıkar. Bunların işleri, işçinin uygun zamanını bekleyemez, çünkü "ütüleme, yıkama, ağartma, silindirden geçirme, ve boyama gibi çeşitli işlemlerin hiç birisi, işin bozulması tehlikesi göze alınmaksızın aynı anda durdurulamaz ... bütün işçilere aynı yemek saatinin tanınması, yarım kalan işlemler yüzünden sık sık değerli malların tehlikeye atılması demektir." *Le platonisme oû va-t-il se nicher*\ [Platonculuk nereye yuva yapacak! -ç.]

[87] Ksenefon, Pers kralının sofrasında yemek yemenin yalnızca bir onur olmayıp bu yemeklerin diğerlerinden çok daha lezzetli olduğunu da söylüyor, "Ve bunda da olağanüstü bir yan yoktur, çünkü öteki sanatların büyük kentlerde özel bir yetkinliğe ulaştırması gibi, kralın yemekleri de özel bir biçimde hazırlanıyordu. Çünkü küçük kentlerde aynı adam hem kerevet yapar, hem de kapı, saban ve masa: çoğu kez üstelik ev bile yapar ve geçimini sağlayacak kadar müşteri bulursa yaşamından memnundur. Bu kadar çok şey yapan bir insanın hepsini de iyi yapması elbette olanaksızdır. Ama büyük kentlerde, her eşyanın pek çok alıcısı olduğu için. tek bir zanaat bir insanı geçindirmeye yeter. Üstelik, çoğu kez bir insanın işin tamamını yapması da gerekmez, bir kişi erkek ayakkabısı yapar, bir başkası kadın. Şurada birisi deriyi keserek, burada bir diğeri dikerek yaşamını kazanır; birisi yalnızca kumaş keser, bir diğeri bu parçaları biraraya getirip diker. Bundan da zorunlu olarak şu sonuç çıkar ki, en basitinden bir iş yapan insan, kuşkusuz bunu başkalarından daha iyi yapar. İşte aşçılık sanatı için de böyle." (Xenophon, *Cyrop,* 1. VIII. c. 2.) İşbölümünün gelişmesinin pazarın büyüklüğüne bağlı bulunduğunu pekala bildiği halde, Ksenefon, burada, yalnızca kullanım-değerinde ulaşılacak yetkinlik üzerinde duruyor.

88 «o» (gusiris) "hepsini özel kastlara ayırdı... aynı kimselerin daima aynı işleri yapmalarını emretti, çünkü o, uğraşım değiştiren insanların bunların hiç birinde hüner kazanamayacağını biliyordu; oysa, tek bir işe sürekli olarak sarılanlar onu en üst yetkinliğe ulaştırırlardı. Gerçekten

İmparatorluğundaki Yunanlılar için de bu önemini korumaya devam etmiştir.[89]

Gerçek manüfaktür döneminde, yani manüfaktürün, kapitalist üretimin egemen biçimi olduğu sürece, kendisine özgü eğilimlerin iyice gelişmesine karşı koyan pek çok engeller çıkar. Manüfaktür, daha önce gördüğümüz gibi, işçilerin, vasıflı ve vasıfsız diye basit bir ayrımına ve, bununla birlikte sınıflar halinde kademeli bir derecelenmeye uğramasına yolaçmakla birlikte, bu vasıfsız işçilerin sayısı, vasıflıların daha baskın olan etkisiyle, çok sınırlı kalır. Parça-işlemler, canlı emek araçlarının çeşitli derecelerdeki olgunluğuna, gücüne ve gelişmesine göre ayarlanmakla, ve böylece kadınlarla çocukların sömürülmelerini sağlamakla birlikte, bu eğilim, bütünüyle alınırsa, erkek işçilerin, alışkanlıkları, gelenekleri ve direnmeleri ile karşılaşır ve kırılır. Elzanaatlarının bölünüp parçalanması, işçinin yetişme giderlerini azaltarak değerini düşürmekle birlikte, daha güç parça-işler için daha uzun bir çıraklık ve yetişme devresi gerekir, ve bu dönemin o kadar uzamasının gereksiz olduğu durumlarda bile işçiler bu konuda kıskançlıkla ayak direrler. Örneğin, İngiltere'de yedi yıllık çıraklık dönemini öngören çıraklık yasalannın, manüfaktür döneminin sonuna kadar yürürlükte kaldığını ve bunların ancak modem sanayiin ilerlemesiyle bir yana itildiğini görüyoruz. El becerisi, manüfaktürün temeli oldu. El becerisinin manüfaktürün temeli olması yüzünden ve bir tüm olarak manüfaktür işleyişinin işçilerin kendilerinden başka bir çerçevesi olmaması nedeniyle, sermaye, sürekli olarak işçilerin başkaldırmalan ile uğraşmak zorunda kalır. Dostumuz Ure, "İnsan doğasındaki zayıflık nedeniyle" diyor, "işçi ne derece becerili olursa, başına buyrukluğu ve dikkafalılığı o kadar artar; böyle olunca da, tümüne büyük zararlar verebileceği mekanik, sisteme o derece az uyan bir öğe halini alır.[90] Böylece bütün manüfaktür

dönemi boyunca, işçiler arasında disiplin eksikliği şikayet konusu olur.[91] Çağdaş yazarların tanıklıklan [sayfa 38ıı olmasaydı bile, 16. yüzyıl ile büyük sanayi çağı arasındaki dönemde, sermayenin, manüfaktür işçilerinin çalışma zamanlarının bütünü üzerinde tam bir egemenlik kuramadıkları, bütün manüfaktürlerin kısa ömürlü oldukları ve dışardan gelen ya da dışanya giden işçilerin hareketlerine uyarak ülkeden ülkeye yer değiştirmeleri gibi gerçekler, ciltler doldurabilirdi. *Essay on Trade and Commerce* adlı yapıtın sık sık sözünü ettiğimiz yazarı, 1770 yılında, "Düzen şu ya da bu şekilde kurulmalıdır." diye feryat ediyordu. 66 yıl sonra bu "Düzen" sözü, Dr. Andrevv Ure'nin ağzından yankılanıyordu! "İşbölümünün sko-

de, sanat ve zanaat yönünden bunların rakiplerini, bir ustanın acemi bir çırağı geçmesinden daha da geride bıraktıklarını görüyoruz; krallık ile devletin diğer kurumlarını ayakta tutmak için uyguladıkları düzen o kadar hayranlık verici ki, bu konuyu inceleyen en ünlü filozoflar, Mısır Devletinin anayasasını diğer bütün devletlerinkinden üstün buluyorlar." (İsocrates, Busiris, c. 8)

[89] Kars: Diodorus Siculus.

[M]Ure, *l.c,* s. 20

[91] Bu durum, Fransa'dan çok İngiltere, ve Hollanda'dan çok Fransa için sözkonusudur.

lastik dogmasına" dayanan manüfaktürde "düzen" yoktu, ve bu "düzeni Arkwright yaratmıştı."

Aynı zamanda manüfaktür, ne toplumsal üretimi bütünüyle kavrayabilmiş, ne de kökünden değiştirebilmişti. Kentteki elzanaatlan ile kırsal ev sanayiinin yarattığı geniş temel üzerinde, ekonomik bir sanat yapıtı gibi yükselmişti. Gelişmesinin belli bir aşamasında, manüfaktürün dayandığı dar teknik temel, manüfaktürün kendi yarattığı üretim gereksinmeleri ile çatışır hale gelmişti.

Yarattığı en tamamlanmış şeylerden birisi, özellikle zaten kullanılmakta olan karmaşık mekanik aygıtları da kapsayan emek araçlarının üretimi için kurulan işyerleriydi. Bir makine fabrikası, diyor Ure, "işbölümünü, çok yanlı dereceleriyle gözler önüne serer: eğeleme, delme, torna işinin herbirini, beceri derecelerine göre ayrı bir işçi yapar" (s. 21). Manüfaktürde işbölümünün ürünü olan bu işyeri, sırası geldiğinde makineler de üretir. Elzanaatçısının işini, toplumsal üretimin düzenleyici ilkesi olarak sona erdiren, işte bu makinelerdir. Böylece, bir yandan, işçinin yaşamı boyunca bir parça işe bağlanmasını gerektiren teknik neden ortadan kaldınlır. Öte yandan da, bu aynı ilkenin sermayenin egemenliğine vurduğu prangalar kınlıp atılır, [sayfa 382]

KAPİTALİST ÜRETİM

DÖRDÜNCÜ KISIM

(DEVAM) **NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ**

ONBEŞİNCİ BÖLÜM MAKİNE VE BÜYÜK SANAYİ

BİRİNCİ KESİM. - MAKİNENİN GELİŞMESİ

John Stuart Mili, *Principies of Political Economy* adlı yapıtında, "Bugüne kadar yapılan bütün mekanik buluşların, insanoğlunun katlandığı günlük meşakkatleri hafiflettiği kuşkuludur."[1] der. Ne var ki bu, hiç bir şekilde, makinenin kapitalistçe uygulanmasının amacı değildir. Emeğin üretkenliğindeki diğer bütün artışlar gibi makine de, metalann ucuzlatılması ve, işçinin kendisi için çalıştığı işgünü kısmını kısaltarak, karşılığını almadan kapitaliste verdiği diğer kısmını uzatmak amacıyla kullanılır. Kısacası makine, bir artı-değer üretme aracıdır.

Üretim tarzında devrim, manüfaktürde emek-gücü ile, büyük [sayfa 385] sanayide emek araçları ile başlar. Öyleyse bizim ilk inceleyeceğimiz şey, emek araçlannın, alet olmaktan çıkıp makineye nasıl dönüş-

[6] "it is questionable, if ali the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being." Mili, "of any human being not fed by other people's labour" ["başka insanların emeğiyle beslenmeyen insanın"] demeliydi, çünkü, makineler, kuşkusuz, hali-vakti yerinde aylakların sayısını büyük ölçüde artırmıştır.

tüğü ya da makine ile elzanaatı aletleri arasındaki farkların neler olduğu sorulan olmalıdır. Biz, burada, yalnızca göze çarpan ve genel karakteristikler ile ilgileneceğiz, çünkü toplumun tarihindeki çağlar, jeolojik devirler gibi birbirlerinden kesin ve belirli sınır çizgileri ile ayrılmıştır.

Matematikçiler ile mekanikçiler, bir ölçüde de bazı İngiliz iktisatçıları, alete basit bir makine, makineye de karmaşık bir alet derler. Bu ikisi arasında esaslı bir fark görmedikleri gibi, manivela, eğik düzlem, vida ve kama gibi basit mekanik güçlere, makine adını verirler.[2] Aslına bakılırsa her makine, ne kadar kılık değiştirirse değiştirsin, bu gibi basit güçlerin bir bileşimidir. Tarihsel öğe eksik olduğu için, bu açıklamanın ekonomik açıdan hiç bir değeri yoktur. Başka bir açıklamaya göre de alet ile makine arasındaki fark, alette devindirici güç insan olduğu halde, makinede bu gücün insandan farklı bir şeyden, örneğin, hayvandan, sudan, rüzgardan vb. gelmesidir.[3] Buna göre, öküzle çekilen ve çok farklı tarihsel çağlarda kullanılan sabanı, bir makine, tek bir işçinin kullandığı, dakikada 96.000 ilmik atan Claussen döner çıkrığını yalnızca bir alet saymak gerekecektir. Bu kadar da değil, elle çalıştırıldığı zaman alet sayılan aynı çıknk, buharla çalıştınlırsa, makine olacaktır. Hayvan gücünü kullanma, insanın en eski buluşlarından birisi olduğu için, makineli üretim, elzanaatı ile üretimden önce gelmiş olacaktı.

John Wyatt, 1735'te, iplik eğirme makinesini muştuladığı ve 18. yüzyıl sanayi devrimi başladığı zaman, bunu, insanın yerine eşeğin çalıştıracağı konusunda tek sözetmemişti, ama bu iş gene eşeğin sırtına yüklendi. O, makinesini, "parmaksız iplik eğiren" bir makine diye tanımlıyordu.[4] [sayfa 386]
Tam gelişmiş bütün makineler, birbirinden tamamen ayrı üç

[2] Örneğin bkz. Hutton, *Course of Mathematics.*

[3] "Bu görüş açısından hareketle, alet ile makine arasında keskin bir sınır çizebiliriz: bel, çekiç, keski vb., manivela ve vida karışımı şeyler, diğer bakımlardan ne kadar karmaşık olurlarsa olsunlar, bunları devindiren güç insandır, ... hepsi de alet kavramı içersine girer; ama hayvan gücüyle çekilen saban, yel değirmenleri ve benzeri şeylerin makineler arasında sayılması gerekir." (Wilhelm Schulz, *Die Bevegung der Produktion,* Zürich 1843, s. 38.)

[4] Onun zamanından önce iplik eğirme makineleri, çok ilkel olsalar da, kullanılmıştı ve İtalya belki de bunların ilk ortaya çıktığı ülkeydi. Eleştirici bir teknoloji tarihi, 18. yüzyılın buluşlarından ne kadar azının, tek bir kimsenin eseri olduğunu ortaya koyabilir. Bugüne kadar böyle bir kitap yazılmamıştır. Darvvin, ilgimizi, doğal teknoloji tarihine çekmiştir; yani yaşamın sürdürülmesi için, üretim aracı olarak hizmet eden, bitki ve hayvan organlarının oluşumuna dikkatimizi çekmiştir. İnsanın üretici organlarının, bütün toplumsal örgütün maddi temeli olan bu organların tarihi, aynı türden dikkate layık değil midir? Ve Vico'nun dediği gibi, insanlığın tarihini doğa tarihinden ayıran şey, ilkini bizim yapmamız ve ama ikincisini yapmamamız olduğuna göre, böyle bir tarihin derlenmesi daha kolay olmaz mı? Teknoloji, insanın doğayı ele alış biçimini, yaşamını sürdürmek için başvurduğu üretim sürecini açıklayarak, toplumsal ilişkilerin oluşum biçimini ve bu ilişkilerden doğan kavranılan ve düşünce biçimlerini ortaya koyuyor. Bu maddi temeli hesaba katmayan din tarihleri bile, eleştirici bir tarih sayılamaz. Dinin imgesel yaratıklarının bu dünyadaki özlerini inceleyerek bulmak, aslında, tersinden giderek, yaşamın gerçek ilişkilerinden yola çıkarak, bu ilişkilerin kutsallaştırılmış şekillerini bulmaktan çok daha kolaydır. Bu sonuncu yöntem, biricik materyalist ve dolayısıyla biricik bilimsel yöntemdir. Tarih ile tarihsel süreçleri dışarda bırakan, soyut doğal bilimsel materyalizmin zayıf noktaları, bunun sözcülerinin, kendi uzmanlık alanlarının dışına çıkar çıkmaz ortaya koydukları soyut ve ideolojik kavramlardan derhal belli olur.

kısımdan yapılmıştır: motor mekanizması, güç iletici mekanizma ve ensonu alet ya da çalışma mekanizması. Makinenin bütününü devindiren motor mekanizmasıdır. Bu makine, devindirici gücünü, ya buhar makinesi, ısı makinesi, elektromanyetik makine vb. ile kendisi üretir, ya da bu gücü, çağlayanlardaki su çarkları, yel değirmenleri gibi zaten hazır bulunan bir doğa kuvvetinden alır. Güç iletici mekanizma, volanlar, şaft, dişli tekerlekler, kayışlar, halatlar, saplamalar ve çok çeşitli türde dişlilerden yapılmış olup, devinimi düzenler, hareket şeklini gerektiği gibi değiştirir, örneğin düz iken dairesel yapar ve bunlan işletme eleri arasında böler ve dağıtır. Tüm mekanizmasının bu ilk iki kısmı, salt iş-makinelerini devindirmek ve bu devinim aracılığı ile iş konusunu ele alarak ona istenilen biçimi vermek için vardır. Makinenin işte bu aleti ya da iş-makinesi kısmı ile, 18. yüzyılda sanayi devrimi başlamıştır. Bugün bile, bir elzanaatı ya da manüfaktür, makine ile yürütülen sanayie dönüştüğü zaman, bu kısım devamlı olarak çıkış noktası görevini yerine getirir.

Gerçek anlamıyla bir iş-makinesini daha yakından incelersek, çoğu zaman epeyce değişik şekillerde olmakla birlikte, genel kural olarak, onda, elzanaatları ile manüfaktür işçilerinin kullandıkları aygıt ve aletleri buluruz; ancak şu farkla ki, bunlar, eskiden insan tarafından kullanılan aletler iken, şimdi bir mekanizmanın aletleridir ya da mekanik aletlerdir. Bütün makine, ya örneğin mekanik dokuma tezgâhında olduğu gibi,[5] eski elzanaatı aletinin azçok değiştirilmiş mekanik bir şeklidir, ya da örneğin eğirme makinesindeki iğler, çorap tezgâhındaki iğneler, bıçkı makinesindeki [sayfa 387] testereler, kıyma makinesindeki bıçaklar gibi, eski makineye takılan iş parçalandır. Bu aletler ile makinenin asıl gövdesi arasındaki fark, ilk doğuşlarıyla birlikte vardır; çünkü bunlar, çoğu kez, elzanaatları ya da manüfaktür tarafından üretilmeye hâlâ devam edilir ve sonradan, makinenin ürünü olan makinenin gövdesine takılır.[6] Bunun için makine, bir kez harekete geçirildikten sonra, taşıdığı aletlerle, daha önce işçinin benzer aletlerle yaptığı aynı işleri yapan bir mekanizmadır. Devindirici gücün, insandan ya da başka bir makineden alınmasının bu yönden hiç bir farkı yoktur. Bir aletin insan elinden alınıp bir mekanizma içersine yerleştirilmesi ile, salt araç olan bir şeyin yerini bir makine almış olur. İnsanın kendisi ilk devindiren güç olmaya devam etse bile, aradaki fark derhal göze çarpar. İnsanın aynı anda kullanabileceği aletlerin sayısı, kendi doğal üretim araçlan ile, onun bedensel organ sayısı ile sınırlıdır.

Almanya'da, önceleri, bir iplikçinin

[5] Özellikle, mekanik dokuma tezgâhının ilk şeklinde, eski tezgâhı ilk bakışta farkederiz. Modern şeklinde mekanik tezgâh önemli değişikliklere uğramıştır.

[6] Ancak son 15 yıldır (yani aşağı yukarı 1850'den beri) bu mekanik aletlerin gittikçe artan bir kısmı İngiltere'de makinelerle yapılmakta ve bunları da, makine yapan aynı fabrikatörler yapmamaktadırlar. Bu mekanik aletlerin yapımı için kullanılan makinelere örnekler, otomatik bobin yapma makinesi, tarak makinesi, mekik yapma makinesi, çıkrık ve iğ yapma makinesidir.

iki eğirme aracını çalıştırmasını, yani aynı anda hem ellerini hem ayaklarını kullanmasını denediler. Bu, çok zor bir işti. Daha sonraları, iki iğli eğirme makinesi yapıldı, ama iki ipliği aynı anda eğirebilecek birisini bulmak, iki başlı insan bulmak kadar nadirdi. Oysa Jenny, daha başlangıçta, 12-18 iğle iplik eğiriyor, çorap örme tezgâhı aynı anda birkaç bin iğne ile çalışıyordu. Bir makinenin aynı anda iş gördüğü aletlerin sayısı, daha başlangıçta, bir elzanatçısının kullanabileceği aletlerin alanını daraltan organik sınırları kaldırmıştır.

Elle kullanılan araçlann çoğunda, yalnızca devinim gücü sağlayan insanla, gerçek anlamıyla işçi ya da işletici insan arasındaki fark, göze çok çarpıcı bir karşıtlık gösterir. Örneğin, bir eğirme tezgâhında insan ayağı salt devinim gücü sağlar, oysa iğlerle çekme ve bükme gibi işlerle uğraşan eller, asıl eğirme

işini yapmaktadır. Sanayi devriminin ilk kez elattığı şey, elzanaatları aletlerinin bu ikinci kısmı olmuş, işçiye bu yeni işi, yani makineyi gözleriyle izleme ve hatalannı elleriyle düzeltmenin yaraşıra, salt devindirici güç olma gibi mekanik bir işi de bırakmıştır. Öte yandan, insanın her zaman basit devindirici güç olarak kullandığı araçlar, örneğin değirmen milinin çevrilmesi,[7] tulumba ve körüğün [sayfa 388] kolunun aşağı yukarı oynatılması, havan ve dibek dövülmesi vb. gibi işler çok geçmeden devindirici güç olarak hayvanlann, suyun[8] ve rüzgârın kullanıldığı ilk araçlar olmuşlardir. Manüfaktür döneminden çok önce ve hatta bir ölçüde bu dönem sırasında, şurada burada, bu araçlar, makine haline gelmişlerdir, ama üretim tarzında herhangi bir devrim yaratmamışlardır. Büyük sanayi döneminde, bu aletlerin, el araçlan halinde olduklan zaman bile zaten makine olduklan açıkça görülür hale geliyor. Örneğin, Hollandalıların 1836-7 yıllarında, Harlem gölünü boşalttıkları pompalar, basit pompa ilkesine göre yapılmıştır, aradaki tek fark, bunların pistonlarının, insan yerine dev yapılı buhar makineleriyle çalıştırılmasıydı. İngiltere'de demircilerin kullandıkları sıradan ve hiç de yetkin olmayan körükler, bazı yerlerde, kollan buhar makinesine bağlanarak hava pompası haline getirilmişlerdir. 17. yüzyılın sonunda manüfaktür döneminde icat edildiği ve 1780'e[9] kadar kullanıldığı şekliyle

[7] Musa, "Harman döven öküzün ağzı bağlanmaz." *[Deuteronıeme, {Tevrat,* 8. Kitap), XXV, V. 4] demişti. Oysa, Almanya'daki hıristiyan insanseverler, tersine, un öğütme işinde kullandıkları sertlerin boyunlarına, elleriyle ağızlarına un koymasınlar diye tahtadan geniş bir halka geçiriyorlardi.

[8] Bir, yandan üzerlerinde uygun şelaleler bulunan akarsuların yokluğu, bir yandan da başka bakımlardan bol olan sularla savaşmak zorunda kalmaları, Hollandalıları devindirici güç olarak, rüzgâra başvurmak durumunda bırakmıştır. Yel değirmenini de Hollandalılar, aslında, Almanya'dan almışlardır ve bunun oradaki icadı da, soylularla, rahipler ve imparator arasında geçen ve rüzgârın bu üçünden hangisine "ait" bulunduğu konusundaki komik bir değirmenin sonucu olmuştur. Almanya'da, hava bile kölelik getiriyor diye feryat edildiği sırada, rüzgâr, Hollandalıları özgürlüğe kavuşturuyordu. Bu durumda, boyunduruk altına aldığı şey Hollandalılar değil, Hollandalılar için topraktı. 1863 yılında bile hâlâ Hollanda'da 6.000 beygirgücünde 17.000 yel değirmeni, toprağın üçte-ikisinin tekrar bataklık haline gelmesini önlemek için kullanılıyordu.

[9] Bu makine, gerçekten de, Watt'ın ilk tek tepkili denilen makinesi ile epeyce geliştirilmişti,

buhar makinesi bile, herhangi bir sanayi devrimine yolaçmamıştır. Tam tersine, makinenin icadıdır ki, buhar makinelerinin biçiminde köklü bir devrimi gerektirmiştir. İnsan, iş konusunu bir aletle işlemek yerine, bir alet-makinenin yalnızca devindirici gücü halini alır almaz, bu devinim gücünün insan adalesi biçimine girmesi, yalnızca bir raslantıdır; bu devinim gücü, pekâlâ rüzgâr, su ya da buhar gücü olabilir. Kuşkusuz bu, aslında, yalnızca insan tarafından çalıştırılmak için yapılmış olan mekanizmada büyük teknik değişikliklerin yapılmasındaki bir biçim değişikliğini önlemez. Bugünlerde, artık, dikiş makinesi gibi, ekmek yapma makineleri gibi vb. yerleşme çabasında olan [sayfa 389] bütün makineler, kullanım yerleri gereği küçük boyutlarda olma zorunluluğu dışında, hem insan gücüyle ve hem de salt mekanik güçle çalışabilecek gibi yapılmaktadır.

Sanayi devriminin çıkış noktası olan makine, tek bir aleti kullanan işçi yerine, çok sayıda benzer aletleri çalıştıran, ve gücünün biçimi ne olursa olsun tek bir devindirici güç tarafından devindirilen bir mekanizmayı koyar.[10] Burada şimdi elimizde bir makine vardır, ama bu, henüz yalnızca makineli üretimin basit bir öğesi durumundadır.

Makinenin boyutlan ile işlettiği araçların sayısındaki artış, onu devindirecek çok daha büyük bir mekanizmaya gereksinme gösterir; ve bu mekanizma, insanın, tekdüze ve sürekli bir devinim meydana getirme yönünden çok yetersiz bir araç olması bir yana, makinenin direncini yenebilmesi için insandan çok daha çürlü bir devindirici güce sahip olmalıdır. İnsanın salt bir motor gibi iş gördüğünü, bir makinenin, onun kullandığı aletin yerini aldığını kabul edersek, açıktır ki, onun yerine doğal güçler konabilir. Manüfaktür döneminden devralınan büyük güçler arasında en kötüsü beygir gücüydü; bunun nedeni, kısmen beygirin bir kafasının olmasından, kısmen masraflı olmasından, kısmen de fabrika içersinde kullanılma alanının sınırlı olmasındandı.[11] Gene de

ama bu şekliyle, yalnızca suyu ve tuz ocaklarında sıvı maddeleri yukarıya çıkarmak için kullanılan bir makine olarak kaldı.

[10] "Tek bir motorla devindirilen bütün bu basit aletlerin biraraya gelmesi, bir makineyi meydana getirir." (Babbage, *l.c,* [s. 136].)

[11] 1861 Ocağında, John C. Morton, *Society ofArt'ta,* "Tarımda kullanılan güçler" konusunda bir bildiri okudu. Burada şöyle diyor: "Toprak düzenini ileriye götüren her gelişme, buhar motorunun, salt mekanik güç üretimine daha fazla uygulahlasına yolaçıyor. ... Eğri-büğrü çitler ile giden engellerin düzenli bir hareketi engellediği yerlerde beygir gücü gereklidir. Bu engeller günden güne yokoluyor. Fiili kuvvetten çok, iradenin kullanılmasını gerektiren işlemlerde, tek uygulanabilir güç, her an insan aklının denetleyebileceği bir güç, diğer bir deyimle insan gücüdür." Daha sonra Mr. Morton, buhar gücünü, beygir gücünü ve insan gücünü, buhar makineleri için genellikle kuramları bir birime indirgiyor, yani 33.000 librelik bir ağırlığı bir dakikada bir *foot* yüksekliğe çıkarmak için gerekli kuvvete ve bir beygirgücünün maliyetini, saatte, buhar motoru için 3 peni, bir at için 5,5 peni olarak hesaplıyor. Ayrıca, bir at, sağlığını tam olarak sürdürmek koşuluyla bir günde 8 saatten fazla çalışmaz. Buhar gücü kullanılarak, bir yıl boyunca toprağın sürülmesinde kullanılan yedi attan en az üç tanesinden tassaruf sağlanabileceği gibi, bu, artık kullanılmasından vazgeçilen atların, kendilerinden etkili bir biçimde yararlanıldığı 3-4 aylık masraflarından daha fazla olmayan bir meblağ ile yerine getirilebilir. Son olarak, kullanılabildiği tarımsal işlemlerde buhar gücü, beygirgücüne göre yapılan işin niteliğinde bir gelişme sağlar.

beygir, büyük sanayiin çocukluk döneminde geniş ölçüde kullanılmıştır. Bunu, çağdaş tarımcıların şikayetlerinden olduğu kadar, günümüze [sayfa 390] kadar, mekanik kuvvetin ifadesi olarak kullanılagelen "beygir-gücü" teriminden de anlıyoruz.

Rüzgâr çok kararsız ve denetimi olanaksızdı, ayrıca, büyük sanayiin doğum yeri olan İngiltere'de, su

gücünün kullanılması, manüfaktür döneminde bile ağır basıyordu. Daha 17. yüzyılda, tek bir su çarkı ile çift değirmen taşının döndürülmesi için girişimlerde bulunulmuştu. Ama dişli donanımının boyutlarındaki artışa, artık su gücü yetmez olmuştu; bu durum, sürtünme yasalarının daha doğru bir açıdan incelenmesine yolaçan koşullardan birisi oldu. Aynı şekilde, bir kaldıraç kolunun itilmesi ve çekilmesiyle işletilen değirmenlerde düzenli bir devinim gücü sağlamaması, sonralan modern sanayide büyük rol oynayan volan tekerleği teorisinin bulunmasına ve uygulanmasına yolaçtı.[12] Böylece, manüfaktür dönemi sırasında, büyük mekanik sanayiin ilk bilimsel ve teknik öğeleri gelişti. Arkvvright'in iplik eğirme fabrikası *(throstle spinning mili)* daha başından beri su ile döndürülüyordu. Ama bütün bunlara karşın, suyun başta gelen devindirici güç olarak kullanılması, güçlüklerle doluydu. İstenildiği gibi artırılamaması bir yana, yılın bazı mevsimlerinde gereksinmeyi karşılayamaz duruma geliyor, ve hepsinden önemlisi de tamamen yerel kalıyordu.[13] Ancak Watt'ın ikinci ve çift-tepkili buhar makinesi ile gücünü kömür ve su tüketerek sağlayan, gücü tamamıyla insanın denetimi altında olan, taşınabilir ve taşıyabilir özelliklerini kendisinde toplayan, su çarkı gibi köylü değil kentli olan, üretimin gene su çarkı gibi ülkenin şurasına burasına dağılmasına[14] yolaçmak yerine, kentlerde toplanmasına elverişli bulunan, evrensel teknik uygulamaya uygun, ve yer seçiminde yerel koşullardan pek az etkilenen bir makine bulunmuş oluyordu. Watt'ın dehasının büyüklüğü, 1784 Nisanında aldığı patent belgesinde görülür. Bu belgede [sayfa 3911 buhar makinesi, belirli bir amaç için kullanılacak bir buluş olarak değil, makineli sanayiye genel olarak uygulanabilecek bir öğe olarak tanımlanmaktadır. Watt, öylesine çok uygulamalara değinmişti ki, örneğin buharlı çekiçte olduğu gibi, ancak yanm yüzyıl geçtikten sonra uygulanabilmişti. Gene de o, buharlı ma-

Bir buhar makinesinin işinin yapılması için, saatte toplam 15 şiline malolan 66 kişinin çalışmasına gerek vardır; bir atın işinin yapılması için saatte toplam 8 şiline malolan 32 insana gerek vardır.

[12] Faulhaber, 1625; De Caus, 1688.

[13] Modern türbinler, su gücünün sanayide kullanılmasını, eskiden karşılaşılan birçok engellerden kurtarmıştır.

[14] "Tekstil manüfaktürünün ilk günlerinde, fabrikanın kuruluş yeri, bir su çarkını çevirmeye yetecek güçte bir çağlayanın bulunduğu bir akarsuyun varlığına bağlıydı; ve suyla çalışan fabrikaların kuruluşu, ev sanayii sisteminin dağılışının başlangıcı olmakla birlikte, bu fabrikalar, zorunlu olarak akarsular üzerinde yer aldığı ve çoğu zaman birbirlerinden epeyce uzak mesafede oldukları için, kentten çok kırsal bir sistemin parçalarını oluştururlar; ve ancak akarsuların yerini buhar gücü aldıktan sonradır ki, fabrikalar kentlerde ve buhar elde ediimesi için yeterli miktarda kömür ile suyun bulunduğu bölgelerde toplanmıştır. Buharlı makine, fabrika kentlerinin ana-babası olmuştur." (A. Redgrave, *Reports ofthe Insp. ofFact.,* 30* April, 1860, s. 36)

kinelerin, deniz araçlannda kullanılabileceğinden kuşkuluydu. Kendisinden sonra gelenler, Boulton ve Watt, 1851 yılındaki sergisine, okyanus buharlı gemileri için dev büyüklüğünde buharlı motorlar göndermişlerdir.

Aletler, insanın el araçları olmaktan çıkıp da, bir mekanik aygıtın, bir makinenin araçları haline gelir gelmez, devindirici mekanizma da, insan takatinin sınırlarından tamamen kurtulmuş bağımsız bir şekle giriyordu. Böylece, buraya kadar ele aldığımız bireysel makine, makine ile üretimde yalnızca bir öğe durumuna düşüyordu. Tek bir devindirici mekanizma, şimdi, pek çok makineyi birarada çalıştırabiliyordu. Devindirici mekanizma, aynı zamanda, çalıştırdığı makine sayısına bağlı olarak artıyor ve devinim iletici mekanizma yaygın bir aygıt halini alıyordu.

Bizim, şimdi, burada, aynı türden birkaç makinenin birarada çalışmasıyla, karmaşık bir makineler sistemini birbirinden ayırdetmemiz gerekir

Bunlann ilkinde ürün, daha önce tek bir zanaatçının elindeki aletiyle yaptığı bütün çeşitli işlemleri yapabilen tek bir makine tarafından meydana getirilir; örneğin, dokumacının çıknğı ile yaptığı, veya, ya ayn ayn ya da bir manüfaktür sisteminin üyelen olarak birkaç zanaatçının birbiri ardına çalışmasıyla oluşturturdukları ürünler gibi.[15] Sözgelişi zarf manüfaktüründe bir kişi katlayıcı ile kağıtlan katlardı, diğeri zamk sürerdi, bir üçüncüsü aletin bastırıldığı tabakayı çevirirdi, dördüncüsü aleti gev-şetirdi ve bu böyle devam ederdi; ve bu işlemlerin herbiri için zarfın el değiştirmesi gerekirdi. Şimdi tek bir zarf makinesi bu işlemlerin hepsini aynı anda yerine getiriyor ve saatte. 3.000'den fazla zarf yapıyor. 1862 Londra Sergisinde kesekağıdı yapmak için [sayfa 392] bir Amerikan makinesi vardı. Kağıdı kesiyor, zamklıyor, katlıyor ve dakikada 300 tane kesekağıdı yapıyordu. Burada, manüfaktür halinde yapıldığı zaman parçalara aynlan ve herbiri bir dizi işlemle yürütülen sürecin bütünü, çeşitli aletlerin bir karması olarak çalışan tek bir makine tarafından tamamlanıyordu. Şimdi biz, burada da, böyle bir makine, ister yalnızca karmaşık bir el aracının mekanik bir yeni yapımı, ister manüfaktürün özelleştirdiği çeşitli basit araçlann bir karması olsun, her iki durumda da, fabrikada, yani yalnız makine kullanılan işyerinde basit elbirliği ile tekrar karşı karşıya geliyoruz;, bir an için işçiyi bir yana bırakırsak, bu elbirliği kendisini, bize her şeyden önce, birbirine benzer ve aynı zamanda çalışan makinelerin tek bir yerde toplanması olarak gösterir. Yani bir dokuma fabrikası, yanyana çalışan çok sayıda mekanik dokuma tezgâhından, bir dikiş fabrikası, hepsi de aynı binada iş gören çok sayıda dikiş makinelerinden

[15] Manüfaktürde işbölümü açısından dokumacılık basit bir iş olmayıp, tam tersine, karmaşık bir el işiydi; dolayısıyla, buharlı dokuma tezgâhı, çok karmaşık iş yapan bir makinedir. Modern makinelerin, başlangıçta, yalnızca işbölümünün basitleştirildiği işlemlere elattığını sanmak tamamıyla yanlıştır. İplik eğirilmesi ve dokumacılık manüfaktür dönemi boyunca, yeni türlere bölünmüş ve emek araçları değişmiş ve geliştirilmiştir; ama emeğin kendisi hiç bir şekilde bölünmemiş, elzanaatı niteliğini

korumuştur. Makineye çıkış noktası olarak hizmet eden şey, emek olmamış, emek araçları olmuştur.

oluşmaktadır. Ama burada sistemin tümünde, bütün makinelerin, güçlerini, iletici mekanizma aracılığı ile ortak bir güç kaynağından aynı zamanda ve eşit derecelerde almalarından ileri gelen teknik bir birlik vardır; aynca bu iletici mekanizma da, herbiri bir makineye giden küçük kollara ayrıldığından, bir ölçüde hepsi için ortak demektir. Tıpkı, çok sayıda aletin, bir makinenin organlannı oluşturduğu gibi, aynı türden makineler de, devindirici mekanizmanın organlarını oluşturur.

Gerçek bir makine sisteminin, bu bağımsız makinelerin yerini alması, ancak işin konusunun, biri diğerini tamamlayan çeşitli türden bir makineler zincirinin yapmış olduğu parça süreçlerin birbirine bağlı bir dizisinden geçmesiyle mümkün olur. Burada da, gene, manüfaktürü karakterize eden işbölümünün yolaçtığı elbirliğini görürüz; ne var ki, buradaki elbirliği yalnızca parça makinelerin bir bileşimidir. Diyelim, yünlü manüfaktüründe, dövücü, tarakçı, eğirici vb. gibi çeşitli parça-iş-çilerin kullandıkları özel aletler, şimdi özelleşmiş makinelerin herbiri, sistemin bütünü içersinde, özel görevi olan özel bir organı oluşturan aletlere dönüşmüşlerdir. Makine sisteminin ilk kez girdiği sanayi kollarında manüfaktürün kendisi, genel bir biçimde, üretim sürecindeki bölünmenin doğal temeli ile buna bağlı örgütlenmeyi zaten sağlamış durumdadır.[16] Bununla birlikte, esaslı bir fark derhal göze [sayfa 393] çarpar. Manüfaktürde işçi, ya tek başına, ya da topluluklar halinde elindeki aletlerle, her özel parça süreci yerine getirmek zorundadır. İşçi sürece alıştığı ve ona uygun hale geldiği gibi, süreç de daha önceden işçiye uygun hale getirilmiştir. İşbölümünün bu öznel ilkesi, makineli üretimde artık yoktur. Burada süreç, nesnel olarak tümüyle incelenmiştir, yani insan elleriyle yürütülmesi sorunu hesaba katılmaksızın, onu oluşturan evreler tahlil edilmiş, ve her parça sürecin nasıl yürütüleceği ve içersinde nasıl yer alacağı sorunu, mekaniğin, kimyanın vb. yardımıyla çözülmüştür.[17] Ama kuşkusuz burada da teorinin geniş ölçüde birikmiş deneyimlerle yetkinleştirilmesi gerekir. Her parça-makine, sıradaki bir sonrakine hammadde hazırlar; bunların hepsi de aynı zamanda çalıştıklan

[16] Mekanik sanayi çağından önce, yünlü dokuma manüfaktürü, İngiltere'de egemen manüfaktürdü. Bu nedenle, 18. yüzyılın ilk yarısında denemelerin çoğu bu sanayide yapılmıştı. Makinelerde işlenmesi için daha az dikkatli bir hazırlığı gerektiren pamuk, yün üzerinde kazanılan deneyimlerden yararlandı; tıpkı daha sonra, yünün makineyle işlenmesinin, makineyle pamuk ipliği eğirilmesi ve dokuması çizgisinde gelişmesi gibi. Ancak, 1866 yılını hemen izleyen 10 yıl boyunca, pamuklu manüfaktürün, pamuğun taranması gibi tek başına yapılan işlemler, fabrika sistemine katılmıştır. "Mekanik gücün yün tarama sürecine uygulanması ... başta Lister tipi olmak üzere tarama makinelerinin geniş ölçüde kullanılmaya başlanması ... kuşkusuz çok sayıda işçinin işten çıkartılması sonucunu doğurmuştur. Yün, eskiden elle ve çoğu kez tarakçının kulübesinde taranırdı. Şimdi ise genellikle fabrikada taranıyor ve elle taranmış yünlerin tercih edildiği bazı özel türden işler dışında, el emeği artık ortadan kalkmış bulunuyor. El tarakçılarının çoğu fabrikalarda iş buldu, ama bunlann ürünü, makineye oranla o kadar küçük oranda kalıyor ki, tarakçıların pek çoğu işsiz kaldılar." *(Rep. oflnsp. ofFact.,* 31st Oçt, 1856, s. 16.)

[17] "Öyleyse, fabrika sisteminin ilkesi, işin zanaatçılar arasında bölünmesi ya da derecelenmesi yerine, sürenin kendi temel öğelerine bölünmesini koymak oluyor." (Andrevv Ure, *The Philosophy of Manufactures,* Lond. 1835, s. 20.)

için, ürün, daima, yapımının çeşitli aşamalannda geçmekte, ve sürekli olarak, bir evreden ötekine geçiş durumunda bulunmaktadır. Tıpkı ma-nüfaktürde, parça-işçilerin dolaysız elbirliğinin, özel gruplar arasındaki sayısal orantıyı saptaması gibi, bir parça-makinenin bir diğerini sürekli çalıştırdığı örgütlü bir makine sisteminde de, bunların sayılan, büyüklükleri ve hızlan konusunda belli sabit bir ilişki kurulmuştur. Çeşitli türdeki tek tek makinelerin ve makine topluluklarının organize sistemi halindeki kolektif makine, sürecin tümündeki süreklilik arttığı ölçüde, yani hammaddenin ilk evresinden son evresine kadar ne kadar az duraklama olursa, o derece yetkinleşir; bir başka deyişle, bir evreden diğerine geçiş, insan eliyle değil de makineyle yapılması ölçüsünde kolektif makinenin etkinliği artar. Manüfaktürde, her parça sürecin ayrılığı, işbölümünün niteliğinden ileri gelen bir durumdur, ama tam gelişmiş bir fabrikada bu [sayfa 394] süreçlerin sürekliliği, tersine, zorunlu bir koşuldur.

Bir makineler sistemi, ister dokumacılıkta olduğu gibi benzer makinelerin birlikteliğinden, ister iplikçilikte olduğu gibi farklı makinelerin birleşiminden oluşsun, kendi kendine devinen bir ilk motor tarafından işletilmeye başlar başlamaz, kendi başına dev bir otomat meydana getirir. Ama bütünüyle ele alındığında, fabrika, buhar makinesiyle çalıştınl-makla birlikte, bazı makineler, onlann bazı hareketlerini yapmak için işçinin yardımını gerektirebilirler (otomatik iplik sarma makinesinin bulunmasından önce bu işin yapılması için ve hatta bugün bile ince iplik sarımında bu yardıma gereksinme vardır]; ya da, bir makinenin işini yapabilmesi için bazı kısımlarının, bir el aleti gibi işçi tarafından kullanılması gerekebilir; torna tezgâhının otomatik hale gelmesinden önce makine yapımında durum böyleydi. Bir makine, insanın yardımı olmaksızın yalnızca onun gözetimi altında, hammaddenin işlenmesi için gerekli bütün işlemleri yerine getirebilir duruma gelmiş ise, elimizde, ayrıntıları sürekli geliştirebilecek otomatik bir makine sistemi var demektir. Bir tek iplik kopar kopmaz iplik makinesini, makara biter bitmez buharlı dokuma tezgâhını durduran aygıtlar gibi gelişmeler, tamamen modern buluşlardır. Hem üretimin sürekliliğini ve hem de otomatiklik ilkesini görmek için, modern bir kağıt fabrikasını örnek olarak alabiliriz. Kağıt sanayiinde, genellikle, yalnız farklı üretim araçlarına dayalı üretim tarzlan arasındaki farklılıkları değil, toplumsal üretim koşullarının bu üretim tarzları ile ilişkilerini de rahatlıkla inceleyebiliriz: çünkü, eski Alman kağıt yapımcılığı, bize, elzanaatı

üretiminin, 17. yüzyıl Hollanda'sı ile 18. yüzyıl Fransa'sı, sözcüğün tam anlamıyla, manüfaktür tipi üretimin, ve bugünkü İngiltere'de, bu malın otomatik fabrikasyonunun bir örneğini sağlamaktadır. Bunladan başka, Hindistan ile Çin'de, bu aynı sanayiin, iki farklı antik asyatik biçimi hâlâ sürüp gitmektedir.

Hareketini bir iletim mekanizması aracılığı ile merkezi bir otomattan alan organize bir makineler sisteini, makineli üretimin en gelişmiş şeklidir. Burada, önümüzde, tek bir makine yerine, gövdesi bütün fab-

rikayı dolduran ve önceleri azman organlannın yavaş ve ölçülü devinimleri altında saklı duran şeytanca görünüşünü bir anda sayısız çalışma organlarının başdöndürücü hızıyla ortaya koyan mekanik bir dev vardır. İşleri yalnızca iplik sarma ve buhar makineleri yapmak olan [sayfa 395] işçiler yokken de bu makineler vardı; tıpkı ortada terzi diye birisi yokken insanların giyinmeleri gibi. Bununla birlikte, Vaucanson, Arkw-right, Watt ve diğerlerinin buluşları, ancak, bunların ellerinin altında manüfaktür döneminden kalma çok sayıda yetişmiş mekanik işçiyi hazır bulmalan nedeniyle gerçekleşmiştir. Bu işçilerden bazıları, çeşitli mesleklerden bağımsız zanaatlarda, diğerleri de, daha önce de belirtildiği gibi, sıkı bir işbölümünün uygulandığı manüfaktürlerde biraraya gelmişlerdi. Buluşların sayısı arttıkça ve yeni bulunan makinelere talepler fazlalaştıkça, makine yapım sanayii gitgide artan sayıda çeşitli kollara ayrıldı ve bu manüfaktürlerdeki işbölümü aynı ölçüde gelişti. Biz, burada, öyleyse, manüfaktürde, büyük sanayiin doğrudan doğruya teknik temelini görüyoruz. Büyük sanayi, manüfaktürün ürettiği makinelerle, ilk elattığı üretim alanlanndaki elzanaatlan ile manüfaktür sistemlerini ortadan kaldırdı. Demek ki, fabrika sistemi, işlerin doğal gidişi içersinde yetersiz bir temel üzerinde yükselmiş oldu. Bu sistem belli bir gelişme düzeyine ulaşınca, hazır bulduğu ve bu arada eski şekli içersinde gelişmesini sürdüren temeli yıkmak ve kendi üretim yöntemlerine uygun bir temeli yeni baştan kurmak zorunda kaldı. Tıpkı yalnız insan gücüyle çalıştığı sürece makinenin güdüklüğünü sürdürmesi, ve buhar makinesinin, hayvan, rüzgâr ve hatta su gibi daha önceki devin-dirici güçlerin yerlerini almadan önce hiç bir makine sisteminin gerektiği şekilde gelişememesi gibi, aynı şekilde büyük sanayi de, üretiminin karakteristik aracı olan makinenin bütün varlığını bir kişinin takatine ve becerisine borçlu olduğu ve bir insanın adale gelişmesine, göz keskinliğine ve el ustalığına dayandığı sürece tam bir gelişmeye ulaşamaz; manüfaktürde parça-işçi ve elzanaatlannda dişçileri, ellerindeki güdük araçlan bu sayılan niteliklere dayanarak kullanıyorlardı. Böylece, makinelerin pahalılığı bir yana -ki bu kapitalistin aklından hiç çıkmayan bir şeydir- makineyle yürütülen sanayi kollarındaki genişleme ve makinenin, üretimin yeni dallarını istila etmesi, bunlann hepsi, çalıştırılmaları konusunda patronların gösterdiği marifet nedeniyle, sayılan büyük hızla artmayıp, ancak yavaş yavaş çoğalan bir işçi sınıfının büyümesine bağlıydı. Bunun yaraşıra, gelişmesinin belli bir aşamasında büyük sanayi, elzanaatı ve manüfaktürün kendisine sağladığı temel ile teknolojik olarak bağdaşamaz duruma geldi. İlk devindiricilerin iletim mekanizmasının ve makinelerin kendi [sayfa 396] boyutlarındaki büyüme, el emeği ile ilk yapıldığı modelden gitgide ayrılan bu makinelerin parçalanndaki karmaşıklığın, çeşitliliğin ve düzenliliğin artması ve içinde çalıştıklan koşullardan başka bir engel tanımayan bir biçime girmesi,[18] otomatik sistemin yetkinleşmesi ve kullanılması, her geçen gün, örneğin odun yerine de-

mir gibi, işlenmesi daha zor malzemenin kullanılması - işte koşulların zorlamasıyla ortaya çıkan bütün bu sorunların çözülmesi, manüfaktür-ün kolektif işçisinin bile ancak sınırlı bir şekilde kırıp aşabileceği, kişisel sınırlamalar biçiminde engellerle kaçınılmaz olarak karşılaşır. Modem hidrolik pres, modern buharlı dokuma tezgâhı ve modern tarama makinesi gibi makineleri, manüfaktür hiç bir zaman sağlayamadı.

Sanayiin bir alanında üretim tarzındaki köklü bir değişme, diğer alanlarda da benzer değişiklikleri birlikte getirir. Bu, ilkönce, bir sürecin ayn ayrı evreleri olmaları nedeniyle aralannda ilişki bulunmakla birlikte, herbiri bağımsız bir meta imal edecek şekilde toplumsal işbölümü sonucu ayrılmış sanayi kollannda olur. Böylece, makineyle iplik eğirilme-si, dokumacılığın da makineyle yapılmasını gerektirmiş, ve bunlar da, birarada, ağartmada, basmada ve boyacılıkta, mekanik ve kimyasal devrimi zorunlu hale getirmişlerdir. Gene aynı şekilde, pamuk ipliği eği-rilmesindeki devrim, tohumlann liflerden ayrılması için, çırçır makinesinin bulunmasına yolaçmıştır; bugünün büyük ölçüdeki pamuk üretimi, ancak bu buluşla mümkün olabilmiştir.[19] Ama sanayiin ve tarımın üretim tarzlarındaki devrim, özellikle toplumsal üretim sürecinin genel koşullarında, örneğin iletişim ve ulaştirma araçlannda bir devrimi zorunlu hale getirir. Fourier'nin [sayfa 397] bir deyimiyle, ekseni, yardımcı ev sanayii ve kent zanaatları ile birlikte küçük-ölçekte tarım olan bir toplumda, iletişim ve ulaştırma araçları, manüfaktür döneminin geniş toplumsal işbölümü, emek araçları ile işçilerin yoğunlaşması ve sömürge pazarları yönünden üretici gereksinmeleri için o kadar yetersizdi ki, hepsi de köklü bir değişikliğe uğradılar. Aynı şekilde, manüfaktür döneminden devralınan iletişim ve ulaştırma araçları, başdöndürücü üretim hızı, üretimin ulaştığı dev boyutlar, bir üretim alanından diğerine sürekli sermaye ve işçi aktarılması, ve

bütün dünya pazarlan ile kurulan yeni bağlar nedeniyle, modem sanayi için çok geçmeden taşınması olanaksız ayakbağ-lan halini almışlardı. Bu yüzden, yelkenli teknelerin yapımında uygulanan köklü değişiklerden başka, nehir ulaşımı, demiryoUan, okyanus vapurlan ve telgrafların oluşturduğu bir sistemde, iletişim ve ulaştırma araçları, giderek, mekanik sanayiin üretim tarzlarına uyarlandı. Ne var ki, büyük

[18] Mekanik dokuma tezgâhı, başlangıçta, esas olarak ağaçtan yapılırdı; geliştirilmiş modern şekli demirden yapılıyor. Üretim araçlarının eski sekilerinin, başlangıç aşamasında yeni şekillerini ne ölçüde etkilediği, diğer şeyler arasında, bugünkü mekanik tezgâhın eskisiyle, eritme fırınlarındaki modern körükle, bildiğimiz demirci körüğünün başlangıçtaki mekanik taklidinin gelişigüzel karşılaştırılması ve belki de diğerlerinden daha çarpıcı olarak da, bugünkü lokomotifin icadından önce, iki ayağı olan ve tıpkı bir at gibi ayaklarını birbiri ardına yerden kaldıran bir lokomotifin yapılması çabaları ortaya koyabilir. Mekanik bilimindeki hatırı sayılır gelişmelerle pratik deneyimlerin birikiminden sonradır ki, bir makinenin şekli, bütünüyle mekanik ilkelere uygun bir durum almış ve kendisini doğuran aletin geleneksel biçiminden kurtulmuştur.

[19] Eli Whitney'in çırçır makinesi, 18. yüzyılın diğer makinelerine göre çok yakın zamanlara kadar daha az önemli değişikliklere uğramıştır. Ancak son on yılda (yani 1856'dan beri) başka bir Amerikalı, Albany'li (New York) Mr. Emery, basit olduğu kadar etkili de olan bir geliştirmeyle Whitney'in çırçır makinesini modası geçmiş hale getirmiştir.

demir kütlelerinin, şimdi artık, dövülmesi, birbirlerine kaynatılması, kesilmesi, delinmesi ve şekillenmesi için manüfaktür döneminin yöntemleri tamamen yetersiz kalıyor, dev makinelerin kullanılmasını gerektiriyordu.

Bu yüzden büyük sanayi, karakteristik aracı olan makineyi ele almak ve makineyle makine yapmak zorunda kalmıştı. Ancak bundan sonradır ki, kendisine uygun teknik bir temel kurabilmiş ve kendi ayakları üzerinde durabilmiştir. Makine, bu yüzyılın ilk on yılında, giderek artan kullanımıyla birlikte, gerçek makine fabrikasyonuna derece derece elattı. Ama ancak 1866'yı izleyen on yıl içersindedir ki, demiryollan ile okyanus gemilerinin muazzam ölçülere ulaşan yapımıyla, şimdi ilk devin-diricilerin yapımında kullanılan dev makinelerin yapımı gereği ortaya çıktı.

Makine ile makine üretiminin en temel koşulu, ilk devindirilecek ve aynı zamanda da tam bir denetim altında çalıştınlabilecek büyük bir güç kaynağının varlığıydı. Bu koşulu, zaten buharlı makine sağlamış bulunuyordu. Ama. aynı zamanda, makinenin parçalarının yapımı için gerekli olan geometrik bakımdan sağlıklı düz çizgilerin, düzlemlerin, çemberlerin, silindirlerin, konilerin ve kürelerin de üretilmesi gerekiyordu. Bu sorun bu yüzyılın ilk on yılında, Henry Maudsley'in, çok geçmeden otomatik hale getirilen ve başlangıçta yapılırken torna tezgâhı için düşünülmüş olan şeklinde değişiklik yapılarak, alet ve makine yapan diğer makinelere de uygulanan bir nevi sürgülü torna [sayfa 398] tezgâhını bulmasıyla çözüldü. Bu mekanik araç, yalnız bazı aletlerin yerini almakla kalmıyor, üzerinde çalışılan demir ya da diğer malzeme üzerinde kesici aleti gezdirmek suretiyle ona belli bir biçim vererek, bizzat insan elinin yerini de almış oluyordu. Böylece, "en becerili elin, birikmiş deneyimleriyle ulaşamayacağı bir kolaylık, doğruluk ve hızla"[20] makine parçalarının bu özel biçimlerini yapmak mümkün oluyordu.

Şimdi eğer dikkatimizi, asıl makinenin, makine yapımında kullanılan ve çalışma aletini oluşturan kısmı üzerinde toplarsak, el araçlannın bu kez dev ölçüler içersinde yeniden ortaya çıktığını görürüz. Örneğin delme makinesinin alet kısmı, buhar motoru ile çalışan büyük bir matkap olup, bu makine olmaksızın geniş buhar motorları ile hidrolik preslerin silindirlerinin yapımı olanaksızdır. Mekanik torna tezgâhı, basit ayaklı tornanın dev bir kopyasıdır; planya makinesi, bir marangozun tahta üzerinde kullandığı aynı aleti, demir üzerinde kullanan, demirden bir marangozdur; Londra rıhtımlarında kaplama tahtalannı kesen alet, dev bir usturadır; demiri, bir terzi makinesinin kumaşı kestiği gibi biçen

[20] *The Industry ofNations,* Land. 1855, part II, s. 239. Bu yapıtta şuna da değiniliyor: "Torna tezgâhına yapılan bu ek, basit ve dıştan önemsiz göründüğü halde, onun, makinelerin geliştirilmesini ve yaygınlaştırılmasını Watt'ın buhar makinesinde yaptığı geliştirmeler kadar çok etkilediğini söylemenin aşırı bir iddiada bulunmak olduğuna inanıyoruz. Onun ortaya konması, bütün makinelerin birdenbire yetkinleşesine, ucuzlamasına, icat ve ilerlemenin kamçılanmasına yolaçtı."

keski aleti, dev bir makastan başka bir şey değildir; buharlı tokmak, bildiğimiz çekiç başı ile çalışır, ama öyle ağırdır ki, Thor'un kendisi gelse yerinden oynatamaz.[21] Bu buharlı tokmaklar, Nasmyth'ın bir icadı olup, herbiri 6 ton ağırlığındadır ve 36 tonluk bir örs üzerine 7 foot yükseklikten dik olarak düşerler. Bir granit kitlesini tuz-buz etmek onun için çocuk oyuncağı gibidir, ama yumuşak bir tahta parçası üzerine bir çiviyi hafif vuruşlarla çakmaya da aynı derecede elverişlidir.[22]

Makine biçimine gelen emek araçları, insan kuvveti yerine doğal kuvvetlerin konulmasını, ve el alışkanlığı yerine bilimin bilinçle uygulanmasını gerektirir. Manüfaktürde, toplumsal emek-sürecinin örgütlenmesi tamamen özneldi, ve parça-işçilerin b.ir birleşimiydi; makine sistemine dayanan büyük sanayide ise, tümüyle [sayfa 399] nesnel bir üretici organizma vardır ve işçi, zaten varolan maddi üretim koşullanna eklenen bir şey haline gelmiştir. Basit elbirliğinde ve hatta işbölümüne dayanan elbirliğinde, tek başına çalışan işçinin yerini kolektif işçinin alması, azçok raslantıya bağlı bir şey gibi görünür. Oysa makineler, daha sonraki durumlarda, birkaç istisna dışında, yalnızca birleşmiş emek ya da ortaklaşa emekle işletilir. Demek ki, burada, emek-sürecinin ortaklaşa niteliği, emek aracının kendisinin zorladığı teknik bir gerekliliktir.

İKİNCİ KESİM. - MAKİNEYLE ÜRÜNE AKTARILAN DEĞER

Elbirliği ile işbölümünden doğan üretken kuvvetlerin, sermayeye aynca bir gider yüklemediğini görmüştük. Bunlar, toplumsal emeğin doğal kuvvetleridir. Aynı şekilde, buhar, su vb. gibi fiziksel kuvvetler de, üretken sürece katıldıklan zaman [kuvvet olarak -ç.] hiç bir gidere yol-açmazlar. Ama, nasıl ki, insanın nefes alabilmesi için ciğere gereksinmesi varsa, doğal kuvvetlerin üretken bir biçimde tüketilmesi için de, insan elinden çıkma bir şeye gerek vardır. Su kuvvetinden yararlanmak için bir su çarkına, buharın genleşmesinden yararlanmak için bir buhar makinesine gerek vardır. Bir elektrik akımı alanında manyetik bir ibrenin sapma yasası, ya da çevresinde elektrik akımı dolaşan bir demirin mıknatıs özelliğini kazanacağı yasası bir kez bulununca, artık bir kuruş bile hrcamaya neden olmazlar.[23] Ama bu yasalardan, telgraf vb. amaçlar için yararlanılması, çok masraflı bir donanıma gerek gösterir. Makine,

[21] Londra'da, [geminin -ç.] yan çark şaftlarını dövmek için kullanılan bu makinelerden birisine "Thor" denir. Bu makine 16,5 ton ağırlığında bir şaftı, demircinin at nalını dövmesi gibi döver.

[22] Küçük işlerde de kullanılabilen kereste işleme makinelerinin çoğu Amerikan icadıdır.

[23] Bilim, genellikle kapitaliste hiç bir şeye malolmaz, ama bu durum, onun bilimi sömürmesine gene de engel değildir. Başkalarına ait bilim de tıpkı başkalarına ait emek gibi sermayeye katılır. Bununla birlikte, bilime olsun, maddi servete olsun, kapitalist biçimde elkoyma ile kişisel biçimde elkoyma birbirinden tamamen farklı şeylerdir. Dr. Ure'nin keridisi bile, makineden yararlanan sevgili fabrikatörleri arasında mekanik bilgi konusundaki ham bilisizliğini kınıyor, ve Liebig ise, İngiliz kimyasal madde fabrikatörlerinin kimya konusundaki şaşkınlık verici bilisizliklerini anlata anlata bitiremiyordu.

gördüğümüz gibi, aletin yaşamına son vermiş olmaz. İnsan organizmasının güdük bir aletiyken, insanın yarattığı bir mekanizmanın aleti olarak genişler ve çoğalır. Sermaye, şimdi artık işçiyi bir el aleti ile değil, bizzat aletler kullanan bir makineyle işe koşar. Bu nedenle, büyük sanayiin, büyük fiziksel kuvvetleri ve doğabilimlerini üretim sürecine katarak, emeğin üretkenliğini olağanüstü derecede yükselttiği ilk bakışta görülür, ama bu artan üretken gücün, artan [sayfa 400] bir emek harcaması karşılığı satınalınmadığı derhal görülmez. Makine de, değişmeyen sermayenin bütün diğer öğeleri gibi yeni değer yaratmaz, yalnızca oluşmasına hizmet ettiği ürüne kendi değerini katar. Makine bir değere sahip olduğu ve dolayısıyla ürüne değer kattığı sürece, bu ürünün değerinde bir öğe oluşturur. Ürün ucuzlayacak yerde, makinenin değeri oranında pahalılaşır. Büyük sanayiin karakteristik emek araçları olan makineler ile makine sistemlerinin, elzanaatlan ile manüfaktürde kullanılan araçlardan kıyaslanmayacak ölçüde daha çok değer taşıdıklan gün gibi açık bir gerçektir. Her şeyden önce şurası gözden ırak tutulmamalıdır ki, emek-sürecine daima bütün olarak girmekle birlikte, makine, değer yaratma sürecine ancak parça parça katılır. Ürüne, ortalama olarak aşınma ve yıpranma ile yitirdiğinden fazla değer katmaz. Demek oluyor ki, bir makinenin değeri ile, bu makinenin belli bir sürede ürüne aktardığı değer arasında bir fark vardır. Makinenin emek-sürecindeki yaşamı, ne kadar uzun olursa, bu fark da o kadar büyük olur. Daha önce de gördüğümüz gibi, her emek aracının emek-sürecine bütünüyle girmesine karşılık, değer yaratma sürecine, aşınma ve yıpranma ile günlük ortalama kaybı ile orantılı olarak ancak bir kısmıyla katıldığı kuşkusuz doğrudur. Ama, aletin bütünüyle, günlük aşınma ve yıpranması arasındaki bu fark, makinede alete göre çok daha büyüktür, çünkü daha dayanıklı malzemneden yapılan makinenin ömrü daha uzundur; çünkü kullanılması tamamen bilimsel yasalara göre düzenlendiği için, hem parçalarının aşınıp yıpranmasında ve hem de tükettiği malzemede daha büyük tasarruf sağlar; ve ensonu, makinenin üretim alanı, aletinkinden kıyaslanmayacak derecede geniştir. Hem makine ve hem de alet için günlük ortalama giderleri, yani günlük ortalama aşınma ve yıpranmayla ürüne aktardıkları değer, ve yağ, kömür vb. gibi yardımcı malzeme tüketimleri için gerekli indirimi yaptıktan sonra bunlann her ikisinin de, tıpkı, insanın yardımı olmaksızın doğanın sağladığı kuvvetler gibi işlerini bedavadan yaptıkları görülür. Makinenin alete göre üretme gücü ne kadar fazla ise sağladığı bedava hizmet de aynı ölçüde büyüktür. İnsanoğlu, geçmişte harcadığı emeğinin ürününü, geniş ölçüde ve tıpkı doğa güçleri gibi bedava iş gördürmeyi ilk kez büyük sanayide başarmıştır.[24] [sayfa 4011

[24] Ricardo, makinenin (başka durumlarda, emek-süreci ile artı-değer yaratma süreci arasındaki genel ayrımdan öteye bir önem vermediği makinenin) bu etkisine ağırlık verir ki, arasıra, makinenin ürüne aktardığı değeri gözden kaçırarak onu doğa güçleri ile bir tutar. Örneğin

Elbirliği ile manüfaktür incelenirken gösterilmişti ki, binalar gibi bazı genel üretim öğeleri, tek işçinin dağınık üretim araçlanna göre, ortaklaşa tüketimden doğan bir tasarruf sağlamakta ve bu yüzden de ürünü ucuzlatmaktadır. Bir makine sisteminde, yalnız bir makinenin bütünü, onun sayısız aletleri tarafından ortaklaşa kullanılmakla kalmaz, ama güç kaynağı ile, iletme mekanizmasının bir kısmıyla birlikte, sayısız iş makineleri tarafından ortaklaşa kullanılır.

Makinenin değeri ile, bir günde ürüne aktardığı değer arasındaki fark belli ise, bu ikinci değerin ürünü pahalılaştırma derecesi her şeyden önce ürünün büyüklüğüne, yani alanına bağlı olur. Blackburn'lu Mr. Baynes'in 1858'de yayınlanan bir konuşmasında şöyle bir tahminde bulunulmaktadır: "Her gerçek mekanik beygirgücü,[24a] yardımcılan ile birlikte, 450 otomatik iplik eğirme veya 200 iplik bükme makinesini, ya da düzeltme ve çekme vb. gibi donanımları ile birlikte 40 inçlik 15 dokuma tezgâhını

işletebilir." Birinci durumda 450 eğirme, ikinci durumda 200 bükme makinesinin, üçüncüde 15 mekanik tezgâhın günlük ürününe, bir beygirgücünün günlük masrafı ile, bu gücün devindirdiği makinenin aşınma ve yıpranma payı dağılır, ki böylece bir libre ipliğe ya da [sayfa 402] bir yarda kumaşa, pek küçük bir değer aktanlmış olur. Yukarda sözü edilen buharlı çekiç için de durum aynıdır. Günlük aşınma ve yıpran-masıyla, kömür tüketimi vb. her gün dövdüğü muazzam demir kitlesine yayıldığı için, yüzlerce kiloluk bir demire ancak pek küçük bir değer eklenmiş olur; ne var ki, eğer bu dev araç, çivi çakmakta kullanılsaydı, bu değer çok büyük olurdu.

Bir makinenin iş kapasitesi, yani çalışma aletlerinin sayısı ya da kuvveti sözkonusu ise, kitlesi verildiğinde, elde edilecek ürünün mik-tan, çalışan kısımlarının hızlarına, örneğin eğirme makinesinde iğlerin

şöyle söyler: "Adam Smith hiç bir zaman doğal güçlerin ve makinelerin bize yaptıkları hizmetlerin değerini küçümsemez, ama haklı olarak, o, bunların metalara kattığı değerin niteliğini ayırdeder ... bunları karşılıksız olarak iş gördükleri için, bize yaptıkları yardım, değişim değerine hiç bir şey katmış olmaz. (Ric, *l.c,* s. 336, 337.) Ricardo'nun bu gözlemi, makinelerin, "kâr"ın bir kısmını oluşturan değer yaratıcı bir "hizmet" gördüklerini sanan J. B. Say'a yöneltildiği sürece, kuşkusuz doğrudur.

[24a] [Bir beygirgücü, dakikada 33.000 foot-libre bir kuvvete eşittir; yani 33.000 libreyi bir dakikada bir foot ya da bir libreyi 33.000 foot yüksekliğe kaldıran bir kuvvete eşittir. Metinde sözü edilen beygirgücü budur. Günlük dilde ve bu yapıttaki aktarmalarda, yer yer, aynı makinenin, "nominal", "ticari" ya da "üzerinde yazılı" beygirgücleri arasında bir ayrım yapılmıştır. Eski ya da nominal beygirgücü, yalnızca piston kolunun boyu ile silindirin çapından hesap edilir ve buhar basıncı ile piston hızını hiç dikkate almaz. Pratikte bu şu demektir: bu makine, sanki Boulton ve Watt zamanındaki gibi, aynı düşük buhar basıncı ve aynı düşük piston hızıyla çalışıyormuş gibi, diyelim, 50 beygirgücünde olabilir. Ne var ki, bu son iki etmen, o zamandan beri büyük ölçüde artmıştır. Bugün artık, bir makinenin sağladığı mekanik gücün ölçülmesi için, silindirdeki buharın basıncını gösteren bir gösterge icat edilmiştir. Piston hızı ise kolayca hesap edilebilir. Böylece, bir makinenin "üzerinde yazılı" ya da "ticari" beygirgücü, silindirin çapını, piston boyunu, piston hızını, buhar basıncını, aynı zamanda hesaba katan ve bu makinenin bir dakikada fiilen kaç tane 33.000 libre kaldırdığını gösteren mekanik bir formül ile ifade edilir. Bu yüzden, bir "nominal" beygirgücü, üç, dört ve hatta beş "belirtilen" ya da "gerçek" beygirgücünün karşılığını sağlıyor olabilir. Bu açıklama, ilerdeki sayfalardaki çeşitli aktarmaları açıklamak amacıyla yapılmıştır. -*F.E.]*

çalışma hızına ya da çekicin bir dakikadaki vuruş sayısına bağlıdır. Bu dev yapılı çekiçlerin çoğu dakikada yetmiş vuruş, Ryder'in küçük çe-kiçli iğ dövme makinesi dakikada 700 vuruş yapar. Makinenin ürüne aktardığı değerin oranı belli ise, bu aktarılan değer miktan, makinenin toplam değerine bağlı olur.[25] Makine ne kadar az emek içeriyorsa, ürüne kattığı değer o kadar azdır. Aktardığı değer ne kadar az olursa, o kadar fazla üretken olur, ve yaptığı hizmet, doğa kuvvetlerininkine o kadar fazla yaklaşır. Ama makinenin makineyle üretimi, onun değerini, büyüklük ve etkinliğine oranla azaltır.

Elzanaatlan ya da manüfaktürler ile üretilen metalann fıyatlany-la, makineyle üretilen aynı metalann fiyatları arasında yapılacak bir karşılaştırma ve inceleme, genellikle, makine ürünlerinde, emek araçlarına bağlı değerin nispi olarak arttığını, ama mutlak olarak azaldığını gösterir. Bir başka deyişle, mutlak değer büyüklüğü küçülür, ama ürünün, örneğin bir libre ipliğin toplam değerine oranla büyüklüğü artar.[26] [sayfa 403]

Şurası açıktır ki, bir makinenin üretimi için harcanan emek, eğer o makinenin kullanımıyla tasarruf edilen emek kadar ise, burada sözko-nusu olan şey, yalnızca emeğin yer değiştirmesidir; sonuç olarak da, ne bir metaın üretimi için gerekli toplam emekte bir azalma olmuş, ne de emeğin üretkenliğinde bir artma. Bununla birlikte, şurası da açıktır ki, bir makinenin malolduğu emek ile tasarruf ettiği emek arasındaki fark, bir başka deyişle, makinenin üretkenlik derecesi, kendi değeri ile yerini aldığı aletin değeri arasındaki farka bağlı değildir. Bir makinede harcanan

[25] Kapitalist kavramlarla dolu okur, burada, doğal olarak, makinenin, kendi sermaye değeri oranında ürüne kattığı faizi arayacaktır. Ama şurası da kolayca görülebilir ki, bir makine de, değişmeyen sermayenin diğer kısımlarından daha fazla yeni değer yaratmadığı için, ürüne "faiz" adı altında herhangi bir değer katamaz. Gene açıktır ki, artı-değer üretimini de ele aldığımız bir yerde, bu değerin herhangi bir kısmının, faiz adı altında mevcudiyetini *a priori* olarak varsayanlayız. *Prima facia* saçma ve değer yaratma yasalarına aykırı görünen kapitalist hesaplama biçimi, bu yapıtın üçüncü kitabında [cildinde] açıklanacaktır.

[26] Makine tarafından eklenen değerin bu kısmı, makinelerin, maddenin biçimini değiştiren makineler olarak değil de salt devindirici güç olarak kullanılan iş hayvanlarının, ve genellikle atların yerini almasıyla, hem mutlak ve hem de nispi olarak azalır. Bu nedenle, şurası da belirtilebilir ki, hayvanları basit makine olarak tanımlayan Descartes, durumu, manüfaktür döneminin gözüyle görüyordu, oysa, ortaçağların gözünde hayvanlar, tıpkı daha sonraları Von Haller'in *Restauration der Staatstıoissenschaften* adlı yapıtında olduğu gibi, üretim biçiminde bir değişiklik olacağını bekliyordu: değişik düşünce yöntemleri sonucu, doğanın fiilen insanın boyunduruğu altına alınacağı, *Discours de la Methode* adlı yapıtında açıkça görülür. Burada şöyle der: "Yaşam için son derece yararlı bilgilere [felsefeye uyguladığı yöntemlerle] ulaşmak, okullarda öğretilen teorik felsefe yerine, kendisinin yardımıyla ateşin, suyun, havanın, gök cisimlerinin ve çevremizdeki diğer bütün cisimlerin güç ve etkinliklerini -zanaatçılarımızın zanaatlarını öğrenmeleri gibi kesinlikle öğrenirken- aynı zamanda en uygun oldukları yerlerde ve amaçlar için kullanmayı öğrenebileceğimiz ve böylece de" insan yaşamının yetkinleşmesine katkıda bulunacağımız "pratik bir felsefe bulmak olasıdır." [Descartes, *Metot Üzerine Konuşma,* MEB, Ankara 1947, Altıncı Bölüm, s. 75.] Sir Dudley North'un, *Discourses upon Trade* (1691) adlı yapıtının önsözünde, Descartes'ın yönteminin ekonomi politiği, altın, ticaret vb. üzerine olan eski masallardan ve boşinanlardan kurtardığı belirtilmektedir. Bununla birlikte, genellikle ilk İngiliz iktisatçıları, filozofları olarak Bacon ve Hobbes'u benimsemişler daha sonraki dönemde ise, İngiltere, Fransa ve İtalya'da ekonomi politiğin *cat exochn* [özellikle -ç.] filozofu, Locke olmuştur.

emek ve dolayısıyla makinenin değerinden ürüne katılan kısım, işçinin aletiyle ürüne kattığı değerden daha küçük olduğu sürece, burada, daima makinenin lehine bir fark vardır. Bunun için, bir makinenin üretkenliği de, yerini aldığı insan emek-gücü ile ölçülür. Baynes'e göre, bir bey-girgücü ile çalışan 450 iplik eğirme makinesi için, yardımcı makineler de dahil 2,5 işçi gerekir;[27] on saat çalışan her otomatik eğirme makinesi, ortalama kalınlıkta 13 ons iplik üretir; sonuç olarak, 2,5 işçi haftada 365 5/8 libre

iplik üretir. Demek oluyor ki, verilen fireyi bir yana bırakırsak, 366 libre pamuk, ipliğe dönüşmesi sırasında yalnızca 150 saatlik emek, yani herbiri onar saatlik onbeş günlük emeği emmiş oluyor. Ama bir eğirme çarkı ile bir iplikçinin, altı saatte onüç ons iplik eğirdiğini kabul edersek, aynı ağırlıktaki pamuk, herbiri on saatlik 2.700 günlük emeği, yani 27.000 saatlik emeği emmiş olur.[28] El [sayfa 404] ile eski usul basma yapımının yerini basma makinesinin aldığı yerlerde, tek bir makine, bir insanın ya da çocuğun yardımıyla, bir saatte, eskiden 200 işçinin basabileceği kadar dört renkli basma yapar.[29] Eli Whitney, 1793'te çırçır makinesini bulmadan önce, bir libre pamuktan çekirdeğin ayrılması, ortalama bir işgününü alıyordu. Bu buluş ile, zenci bir kadın, günde 100 libre temizleyebildi; ve o günden beri de çırçır makinesinin etkinliği oldukça artmış bulunuyor. Eskiden 50 sente malolan bir libre temiz pamuk, bu buluştan sonra daha çok, karşılığı ödenmeyen emek içerir hale gelmiş ve dolayısıyla daha da fazla kârla 10 sente satılmıştır. Hindistan'da pamuğu çekirdeğinden ayırmak için, çurka denilen yan-makine, yan-alet kullanılır, ve bununla, bir erkek ve bir kadın, günde 28 libre pamuk temizleyebilir. Birkaç yıl önce Dr. Forbes'in bulduğu çurka ile bir erkek ve bir çocuk günde 250 libre pamuk temizleyebilir. Bunu çalıştırmak için eğer öküz, buhar ya da su kullanılırsa, makineye pamuk atmak için birkaç tane oğlan ve kız yeter. Öküz ile çalışan bu makinelerden onaltı tanesi, günde, eskiden ortalama 750 kişinin yaptığı kadar iş çıkarabilir.[30]

Daha önce de belirtildiği gibi buharlı pulluk, bir saatte, üç peniye malolan 66 kişinin 15 şiline yapacağı kadar iş yapar. Yanlış bir kanıyı aydınlığa kavuşturmak için bu örneğe dönüyorum. 15 şilin, hiç bir zaman, 66 kişinin bir saatte harcadığı emeğin para olarak ifadesi değildir. Eğer artı-emeğin gerekli-emeğe oranı %100 olsaydı, 15 şilinlik ücretleri yalnızca

[27] Essen ticaret odasının yıllık raporuna (1863) göre, Krupp dökme çelik fabrikalan, 161 fırın ve aşağı yukarı 2.400 işçi ile, 1862 yılında, otuziki buharlı makine (1800 yılında, bu hemen hemen Manchester'de çalışan bütün buharlı makinelerin sayısı kadardı), ondört buharlı tokmak (hepsi birlikte 1.236 beygirgüçünde), kırkdokuz demirci ocağı, 203 alet makinesi ve onüç rriilyon libre dökme çelik üretmiştir. Burada her beygirgücüne iki işçi düşmez.

[28] Babbage, Java'da eğirme işinin tek başına, pamuğun değerine %117 bir katkıda bulunduğunu hesap etmektedir. Aynı dönemde (1832) ince iplik sanayiinde makine ve emeğin pamuğa kattığı toplam değer, pamuğun değerinin aşağı yukari %33'ü kadardır. *(On the Economy oFMachinery,* s. 165, 166.)

[29] Makineyle baskı aynı zamanda boyadan da tasarruf sağlamaktadır.

[30] Dr. Watson'un 17 Nisan 1860 tarihinde *Society of Arts'ia* okuduğu, *Reporter on Products to the Government oflndia* başlıklı tebliğe bakınız.

yanm saatlik emeklerini temsil etmekle birlikte, bu 66 kişi bir saatte 30 şilinlik değer yaratırlardı. Bir makinenin, yerini doldurduğu 150 kişinin bir yıllık ücretlerinin, 3.000 sterline malolduğunu varsayalım; bu 3.000 sterlin, hiç bir zaman, bu 150 kişinin makinenin kullanılmaya başlamasından önce ürettikleri ürünlere kattıkları emeğin para olarak ifadesi olmayıp, yıllık emeklerinin yalnızca kendileri için harcadıklan ve ücretlerinin temsil ettiği kısımdır. Öte yandan, makinenin para değeri olan 3.000 sterlin, ücret olarak işçinin elne geçenle, artı-değer olarak kapitaliste kalan arasındaki oran ne olursa olsun, makinenin üretimi sırasında harcanan bütün emeği ifade eder. Bunun için, makinenin değeri, yerini [sayfa 405] aldığı emek-gücüne eşit olsa bile, gene de onda maddeleşen emek, yerine geçtiği canlı emekten çok daha azdır.[31]

Salt ürünü ucuzlatmak amacıyla makine kullanılması, makinenin üretimi için harcanan emeğin, bu makinenin kullanılmasıyla yerini aldığı emekten daha az olması gerekir ilkesiyle sınırlandırmıştır. Kapitalist için bu tür kullanım daha da sınırlıdır. Kapitalist, emeğin karşılığını ödeyeceği yerde, yalnızca kullanılan emek-gücünün karşılığını ödemektedir; bunun için de, makineyi bu amaçla kullanmasının sının, makinenin değeriyle, makinenin yerine geçtiği emek-gücünün değeri arasındaki fark tarafından saptanmıştır. Günlük çalışmanın, gerekli ve artı-emek diye ikiye ayrılması, çeşitli ülkelere göre değiştiği gibi, aynı ülkede farklı dönemlerde ya da sanayiin farklı kollarında değişiklik gösterdiği için; ve aynca, işçinin fiili ücreti bazan emek-gücü değerinin altına düştüğü, ba-zan da bu değerin üzerine çıktığı için, makinenin üretilmesi için gerekli-emek niceliği ile, onun yerini aldığı toplam emek niceliği arasındaki fark sabit kaldığı halde, makinenin fiyatı ile, o makinenin yerini doldurduğu emek-gücünün fiyatı arasındaki fark büyük değişiklik gösterebilir.[32] Ne var ki, kapitalist için bir metaın üretim maliyetini belirleyen ve onu rekabetin zoruyla etkileyen şey, ancak birinci tür farktır. İşte bunun için bugünlerde İngiltere'de, yalnızca Kuzey Amerika'da kullanılan makineler icat ediliyor; tıpkı 16. ve 17. yüzyıllarda Almanya'da icat edilen makinelerin yalnız Hollanda'da ve 18. yüzyıldaki birçok Fransiz icadının yalnız İngiltere'de kullanılması gibi. Daha eski ülkelerde, makinenin bazı sanayi kollannda kullanılması, diğer kollarda öylesine emek bolluğu yaratıyor ki, buralarda ücretlerin, emek-gücünün değerinin altına düşmesi, makinenin kullanılmasını önler, ve kân, kullanıldığı emeğin değil, karşılığını ödediği emeğin azalmasından gelen bu kullanım, kapitalist açısından gereksiz ve çoğu zaman olanaksoz duruma gelir. İngiltere'de yünlü ma-nüfaktürün bazı kollarında son yıllarda çocukların çalıştınlması oldukça azalmış, bazı durumlarda da tamamen ortadan kalkmıştır. Neden?

[31] "Bu dilsiz işçiler" (makineler), "her zaman, aynı para değerinde oldukları zaman bile,, yerlerinden ettikleri emekten çok daha az emeğin ürünleridirler." (Ricardo, /. *c,* s. 40.)

[32] Bu nedenle komünist bir toplumda makinelerin kullanımı için burjuva bir topluma göre çok daha farklı bir faaliyet alanı olacaktır.

Çünkü, fabrika yasaları, birisi altı, diğeri dört ya da herbiri beşer saat olmak üzere çocukların iki posta

[sayfa 406] halinde çalıştırılmalarını gerektiriyordu. Ama ana-babalar, "yarı-zaman" çalışanlan, "tam-zaman" çalışanlardan daha ucuza satmak istemiyorlardı. Bu nedenle, "yarı-zaman" çalışanların yerini makineler aldı.[33] Kadınlarla on yaşından küçük çocuklann madenlerde çalışması yasaklanmadan önce, kapitalistler, çıplak kadınlarla kızların çoğu zaman erkeklerle birarada çalıştınlmasını kendi ahlak yasaları ile özellikle defteri kebirlerine öylesine uygun bulmuşlardı ki, ancak bu yasanın yürürlüğe girmesinden sonra makineye başvurmak zorunda kaldılar. Yankee'ler bir taş kırma makinesi icat etmişlerdi. İngilizler bunu kullanmıyorlardı, çünkü bu işi yapan "vvretch",[34] emeğinin o kadar az bir kısmının karşılığını alıyordu ki, makine, kapitalistin üretim masraflannı artırabilirdi.[35] İngiltere'de kanallardaki teknelerin çekimi için at yerine hâlâ şurada burada kadınlar kullanılır.[36] Çünkü at ile makinenin üretimi için gerekli-emek tamı tamına belli olduğu halde, kadının artı-nüfus olarak devamı için gerekli-emek her türlü hesabın altındadır. İşte bu yüzden, en aşağılık amaçlar için insan emek-gücünün böylesine utanmazca tüketilip gitmesi hiç bir yerde makinenin yurdu İngiltere'den daha yüzkızartıcı olamaz.

ÜÇÜNCÜ KESİM. - MAKİNENİN İŞÇİ ÜZERİNDEKİ DOLAYSIZ ETKİLERİ

Büyük sanayiin çıkış noktası, gösterdiğimiz gibi, emek araçlannda-ki devrimdir, ve bu devrim, en gelişmiş biçimine bir fabrikadaki organize makine sistemi ile ulaşır. İnsan öğesinin bu nesnel organizma ile nasıl birleştiğini incelemeden önce bu devrimin işçi üzerindeki genel etkilerini gözden geçirelim, [sayfa 407]

a. Sermayenin Ek Emek-gücüne Elkoyması Kadınlarla Çocukların Çalıştırılmaları

Makine, adale gücünü vazgeçilmez bir öğe olmaktan çıkardığı ölçüde, adaleleri zayıf, vücut gelişmesi eksik, ama eklem ve organlan

[33] "İşverenler, onüç yaşından küçük çocuklardan oluşan iki ekibi gereksiz olarak tutmak istemiyorlar.... Gerçekte, bir grup fabrikatör, yün iplik eğiricileri, onüç yaşından küçük çocukları, yani yarım-zamanlıları, nadiren çalıştırıyorlar. Çocukların" (yani onüç yaşından küçük olanların) "yerini alan çeşitli türden gelişmiş ve yeni makineler kullanıyorlar; çocuk sayısındaki bu azalmayı anlatmak için bir süreci burada örnek olarak vermek istiyorum; bu süreçte mevcut makinelere, parçalama makinesi denilen bir aracın eklenmesiyle her makinenin özelliğine göre, altı ya da dört yarım-zaman sistemi, parçalama makinesinin bulunmasında 'dürtü' olmuştur." *(Reports of Insp. ofFact.,* 31stOct, 1858.)

[34] "Sefil" sözü, İngiliz ekonomi politiğinde tarım işçileri için kabul edilen deyimdir, -ç.

[35] "Makineler... emek yükselene" (ücretler demek istiyor) "kadar çoğu zaman kullanılamaz." (Ricarde,/.c.,s. 479.)

[36] Bkz: *Report ofthe Sociel Science Congress,* Edinburgh, October, 1863.

kıvrak işçileri çalıştıran bir araç halini alır. Bu nedenle de kadın ve çocuk emeği, makine kullanan kapitalist için aranan ilk şey olmuştur. Emek ve emekçinin yerini alan bu güçlü araç, çok geçmeden, yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin işçi ailelerinin bütün üyelerini doğrudan doğruya sermayenin egemenliği altına sokarak; ücretli işçi sayısını artırmanın bir aracı olup çıkmıştır. Kapitalist hesabına yapılacak zorunlu iş, yalnız çocuklann oyun alanlarına elatmakla kalmamış, aile çevresinde bireylerin kendileri için diledikleri gibi harcayabilecekleri zamana ve emeğe de elatmıştır.[37]

Emek-gücünün değeri, yalnız yetişkin işçinin yaşamının devamı için gerekli emek-zamanı ile değil, aynı zamanda ailesinin bakım için gerekli olan emek-zamanıyla da belirleniyordu. Makine, bu ailenin bütün üyelerini emek-pazanna sürerek, yetişkin erkeğin emek-gücünün değerini bütün ailesinin üzerine dağıtmıştır. Böylece, erkeğin emek-gücünün değerini düşürmüştür. Dört kişilik bir ailenin emek-gücünün satınalın-ması, belki de, eskiden yalnız aile reisinin emek-gücünün satınalın-masından daha pahalıya malolabilir, ama buna karşılık şimdi bir günlük emeğin yerini dört günlük emek almış ve, bir kişiye göre dört kişinin artı-emeğinin fazlalığı oranında, fiyatında bir düşme olmuştur. Ailenin yaşayabilmesi için artık bu dört kişi yalnız çalışmış olmayacak, kapitalist için artı-emeği de çoğaltacaklardır. Böylece görüyoruz ki, makine, sermayenin sömürücü gücünün başlıca konusu olan insan malzemesini artırmanın[38] yanısıra, bu sömürünün [sayfa 408] derecesini de yükseltir.

Makine, aynca, daha önce karşılıklı ilişkilerini saptamış olan işçi ile kapitalist arasındaki sözleşmede de baştan sona bir devrim yapar.

[37] Amerikan iç savaşının yolaçtığı pamuk bunalımı sırasında, pamuk işçilerinin sağlık durumlarını incelemek için İngiliz hükümetince Lancashire, Cheshire ve başka yerlere gönderilen Dr. Edvvard Smith, sağlık açısından ve işçilerin fabrika atmosferinden uzaklaşmaları dışında bu bunalımın bazı yararlı yanları olduğunu bildirmiştir. Kadınların, şimdi *"Godfrey's cordial"* ile zehirlenmek yerine, bebeklerini emzirmek için yeterli boş zamanları vardı. Yemek pişirmeyi öğrenecek zamanları da vardı. Ama ne yazık ki, bu sanatı, tam da, pişirecek bir şeyleri olmadığı bir sırada öğrenmişlerdi. Sermayenin, kendini genişletme amacıyla, aile yuvaları için gerekli-emeğe bile nasıl elkoyduğunu buradan da görüyoruz. Bu bunalım, aynı zamanda, işçilerin kızlarının dikiş okullarında dikiş öğrenmeleri için de yararlı olmuştur. Bütün dünya için iplik eğiren emekçi kızların dikiş dikmeyi öğrenebilmeleri için, bir Amerikan devrimi ve uluslararası bir bunalım gerekmişti!

[38] "Erkekler yerine gitgide daha fazla kadın ve hepsinden fazla da, yetişkin işçi yerine çocuk çalıştırılması nedeniyle işçilerin sayı bakımından artışları çok fazlaydı. Onüç yaşında üç kız çocuğu, haftada 6 şilin ile 8 şilin arasında değişen ücretle, gene haftada 18 şilin ile 45 şilin arasında ücret alan tek bir yetişkin erkek işçinin yerini almıştı." (Th. de Quincey, *The Logic of Political Econ.,* London 1844, s. 147, not.) Çocuk bakımı ve emzirme gibi bazı aile görevleri bütünüyle ortadan kaldırılabilir şeyler olmadığı için, sermayenin elkoyduğu analar, bunun bir çaresini bulmak zorundaydılar. Dikiş, yama ve tamir gibi ev işlerinin yerine, hazır eşya satınalınması geçecekti. Böylece evde harcanan emek azaldıkça, harcanan para miktarı artıyordu. Ailenin geçim giderleri çoğalıyor, kazanç fazlasını alıp götürüyor. Buna ek olarak, yaşamak için gerekli maddelerin tüketimi ve hazırlanmasında tasarruf ve yerinde karar verme olanaksız hale geliyordu. Resmi ekonomi politik tarafından gizlenen bu olgularla ilgili bol bilgi, *Children's Employment Commission'un* fabrika denetmenleri raporlarında ve özellikle de *Reports on Public Health'ta* bulunabilir.

Meta değişimini temel alan bizim ilk varsayımımız, kapitalist ile işçinin, serbest kişiler ve bağımsız meta sahipleri olarak karşı karşıya geldikleri, ve birisinin parayla üretim aracına, diğerinin ise emek-gücüne sahip olduğu idi. Ama şimdi kapitalist, çocuklan ve reşit olmayan gençleri de satınalmaktadır.

Daha önce işçi, serbest bir kimse olarak şeklen sahip bulunduğu kendi emek-gücünü satardı, şimdi ise karısını ve çocuğunu satmaktadır. Artık o bir köle tüccan olmuştur.[39] Çocuk işçi aranırken verilen ilanlar çoğu zaman, eskiden Amerikan dergilerinde çıkan zenci köle aranırken verilen ilanlara biçim olarak pek benzer. Bir İngiliz fabrika denetmeni şöyle diyor: "Bölgemdeki en önemli sanayi kentlerinden birinin yerel gazetesinde şu ilan dikkatimi çekmişti: 12 ile 20 yaşlar arasında gençler aranıyor; 13 yaşından küçük görünmemeleri şarttır. Ücret haftada 4 şilindir. Başvurma vb.."[40] "13 yaşından küçük görünmemeleri şarttır" ifadesi, [sayfa 409] fabrika yasasında yer alan ve 13 yaşından küçük ço-cuklann günde yalnızca 6 saat çalışabilecekleri hükümle ilgilidir. İşçilerin yaşlarını resmen atanmış bir hekimin saptaması da şarttı. İşte bunun için fabrikatör, 13 yaşındaymış gibi görünen çocuklar aramaktadır. Fabrikalarda çalıştırılan 13 yaşından küçük çocukların, sayısında sık sık sıçramalar gösteren azalmalar, son 20 yıllık İngiliz istatistiklerinde de şaşılacak bir şekilde görüldüğü gibi çoğu zaman, fabrika denetmenlerinin kendi tanıklıklanna göre, çocukların yaşlarını, kapitalistin sömürü hırsına ve ana-babalannı kirli ticaret gereksinmelerine uygun biçimde büyük gösteren resmi hekimlerin işidir. Londra'nın mahut Bethnal Green semtinde her pazartesi ve salı günü her iki cinsten 9 yaşında ve daha büyük çocuklann, ipek fabrikatörlerine kendilerini kiraladıklan açık bir pazar kurulur. "Genellikle haftalık, 1 şilin 8 penidir (bu para, ana-babaya aittir) ve 2 peni de kendim ve çay içindir. Sözleşme yalnızca haftalıktır. Bu pazarın görüntüsü de, orada konuşulan dil de utanç vericidir."[41] Kadınlann, "çocuklan, işevlerinden alıp, önlerine gelene haftalığı 2 şilin 6 peniden kiralamalan" İngiltere'de de görülür.[42] Yasalara karşın, Büyük

[39] İngiliz fabrikalarında, erkek işçilerin sermayeden zorla elde ettikleri, kadın ve çocukların çalışma saatlerinin kısaltılması gibi büyük bir olgu ile taban tabana karşıt bir durumu, Çocukları Çalıştırma Komisyonunun en son raporlarında, işçi çocukların ana ve babalarının çocuklar üzerindeki aşağılık tutumları ile ilgili ve gerçekten dehşet verici ve tamamıyla köle ticaretini andırır davranışlarında görüyoruz. Ama aynı ikiyüzlü kapitalist, aynı raporlardan görülebileceği gibi, kendi eliyle yarattığı, sürdürdüğü, sömürdüğü ve üstelik, "çalışma özgürlüğü" adını taktığı bu vahşeti lanetler. "Hatta kendi günlük ekmeklerini kazanmaları için ... çocuk işçiler yardıma çağrılmıştı, Kendileri için çok ağır olan böylesine güç bir çalışmaya dayanacak güçten, gelecekteki yaşamlarına yön verecek eğitimden yoksun bir halde, fizik ve moral yönden pis bir ortam içersine fırlatılıp atıldılar. Kudüs kentinin Titüs tarafından yıkılması üzerine bir Yahudi tarihçi, insanlığını yitirmiş bir ananın korkunç açlığını gidermek için kendi öz evladını feda etmesi üzerine, bu kentin böylesine bir yıkıma uğramasına hiç şaşmamak gerektiğine dikkati çekmişti." *(Public Economy Concentrated,* Carlisle 1833, s. 66.)

«A. Redgrave, *Reports ofInsp. oFFact.,* for31stOctober, 1858 s. 40, 41.

[41] *Children's Employmerıt Commission, Fifth Report,* London 1866,, s. 81, n° 31. *{Dördüncü Almanca baskıya ek* .-The Bethnal Green ipekli sanayii şimdi neredeyse yokolmuştur. *-F.E.]*

[42] Children's Employment Commission, Third Report. London 1864, s. 53, n° 15.

Britanya'da canlı baca temizleyicisi olarak kullanılmak üzere (bu iş için bir yığın makine olduğu halde) ana-babalan tarafından satılan çocuklann sayısı 2.000'i aşar.[43] Emek-gücü satıcısı ile satınalıcısı arasındaki hukuksal ilişkilerde, makinenin yolaçtığı devrim, bütünüyle bu alışverişin serbest kimseler arasında bir sözleşme olması görünüşünü yitirmesine neden oldu ve İngiliz parlamentosuna da, devletin fabrikalara karışması için, hukuk ilkelerine dayanan bir mazeret hazırladı. Daha önce kanşılmayan sanayi kollarında, yasa, çocuklann çalışmasını ne zaman 6 saat ile sınır-lasa, fabrikatörlerin şikayetleri yeniden duyulmaya başlıyordu. Bunların öne sürdüklerine göre, ana-babalar, çocuklarını, yasaların kapsamı içine sokulan sanayi kollannndan çekerek, hâlâ "çalışma özgürlüğü"nün egemen olduğu yerlere, yani 13 yaşından küçük çocuklann da büyükler gibi çalıştınlabildiği ve bu nedenle daha yüksek bir fiyattan kaçınılabildiği alanlara satıyorlardı. Ne var ki, sermaye, niteliği gereği eşitlikçi olduğundan, emeğin [sayfa 410] sömürülmesi koşullannda bütün üretim alanlannda eşitliği uyguladığından, sanayiin bir kolunda çocuk çalıştırılmasının yasayla sınırlandınlması, diğer kollarında da bir sınırlandırmanın nedeni olmuştur. Makinenin, önce doğrudan doğruya kendisine dayanarak yükselen fabrikalarda, sonra da dolaylı olarak geri kalan bütün sanayi kollannda, sermayenin sömürüsüne bağlı kıldığı, kadınlann, çocukların ve gençlerin üzerinde yarattığı fizik bozukluklara daha önce de değinmiş bulunuyoruz. Bu nedenle burada yalnız tek bir nokta üzerinde, işçi çocuklannın doğumlanndan sonraki ilk birkaç yıl içersindeki büyük ölüm oranı üzerinde duracağız. İngiltere'de onaltı nüfus kayıt bölgesinde, bir yaşından küçük her 100.000 çocuk için yılda ortalama ölüm sayısı yalnızca 9.000'dir (yalnız bir bölgede 7.047'dir); 24 bölgede ölüm sayısı 10.000'in üzerinde, ama 11.000'in altında. 39 bölgede 11.000'in üzerinde 12.000'in altında; 48 bölgede 12.000'in üzerinde ama 13.000'in altında, 22 bölgede 20.000'in üzerinde, 25 bölgede 21.000'in üzerinde, 17 bölgede 22.000'in üzerinde, 11 bölgede 23.000'in üzerinde, Hoo, Wol-verhampton, Ashtonun-der-Lyne ve Preston'da 24.000'in üzerinde, Not-tingham, Stockport ve Bradford'da 25.000'in, Wisbeach'de 26.000'in, Manchester'de 26.125'in üzerindedir.[44] 1861 yılında yapılan resmi bir sağlık araştırmasına göre, yüksek ölüm oranının nedenleri, yerel nedenler dışında, başlıca, annelerin dışarda çalışmaları, ve bu yüzden çocuklann kötü beslenmeleri, uygun olmayan şeyler yemeleri, afyonlu mama almaları gibi ihmal ve, kötü bakımdır; bunlardan başka, anne ile çocuk arasında doğal olmayan bir yabancılaşma başlamakta ve bunun sonucu bilerek aç bırakma ve zehirlemeler görülmektedir.[45] "Kadın

[43] 1. c, Fifth Report, s. xxii, n° 137.

[44] Sixth Report on Public Health, Lond. 1864, s. 34.
[45] "Bu" (1861 araştırması) "... ayrıca şunu da göstermiştir ki, anlatılan koşullar altında çocuklar, annelerinin çalışmalarından ileri gelen ihmal ve bakımsızlık yüzünden yokolup gittikleri gibi, anneler de çocuklarına karşı elem verici derecede yabancılaşmakta, çoğu kez ölümleri

çalışmasının en az olduğu tarımsal bölgelerde ise ölüm oranı çok düşüktür."[46] Bununla birlikte 1861 Araştırma Komisyonu beklenilmeyen bir sonuçla karşılaştı: Kuzey Denizi kıyılarındaki bazı tanmsal bölgelerde bir yaşından küçük çocuklar arasındaki ölüm oranı, nerdeyse, en kötü fabrika bölgelerindekine eşitti. Bu yüzden Dr. Julian Hunter, bu olayı yerinde incelemekle [sayfa 41u görevlendirildi. Dr. Hunter'in hazırladığı rapor, VI. Report on Public Health ile birleştirildi.[47] O zamana kadar ço-cuklann sıtma ile, çukur ve bataklık bölgelere özgü diğer hastalıklardan kırıldıkları sanılıyordu. Ama inceleme bunun tam tersini ortaya koydu; yani sıtmayı ortadan kaldıran aynı neden, toprağın kışın bataklık, yazın cılız bir çayırlık halinden çıkartılıp verimli bir ekim bölgesi haline getirilmesi, çocuklar arasındaki olağanüstü ölüm oranını doğurmuştu.[48] Dr. Hunter'in bu bölgede görüştüğü 70 sağlık memuru bu nokta üzerinde "tam görüş birliği" içindeydiler. Gerçekten de, ekim tarzında devrim, tanma sanayi sistemini sokmuştu. Erkek ve kız çocuklarla birlikte çalışma grupları halinde çalışan evli kadınlar, belli bir ücret karşılığında, bütün topluluğu kiralayan "ırgatbaşı" tarafından çiftlik sahibinin emrine verilir. "Bu çalışma gruplan bazan kendi köylerinden çıkıp kilometrelerce uzağa giderler; sabah ve akşamlan bunlara yollarda raslanır; kısa bir eteklik, gömlek ve çizme, bazan da pantolon giyerler; çok sağlam ve sağlıklı bir görünüşleri vardır, ama alışageldikleri hafif ahlakın yanısıra, sevdikleri bu hareketli ve bağımsız yaşamın, evlerinde kıvranan talihsiz yavrulara getirdiği öldürücü sonuçlara aldınmaz bir halleri vardır."[49] Fabrika bölgelerindeki bütün olaylar, burada, hem de daha geniş ölçülerde yinelenmektedir: gizli çocuk öldürme, çocuklara afyonlu maddeler verilmesi gibi.[50] Özel Kurul üyesi ve Halk Sağlığı Raporunun başyazan Dr. Simon, "Yetişkin kadınların sanayide geniş ölçülerde çalıştırılması konusundaki derin kaygılarımı, bu gibi kötülükler konusunda bildiklerim haklı ve mazur gösterebilir."[51] diyor. Fabrika müfettişi Mr. Baker ise, resmi raporunda şöyle söylüyor: "İngiltere'deki sanayi bölgelerinde aile sahibi evli kadınlann kumaş fabrikalannda çalışmalan yasaklandığı gün, bu bölgeler için büyük mutluluk olacaktır."[52] [sayfa 412]
karşısında fazla keder duymamakta ve hatte bazan ... bunu sağlamak için doğrudan doğruya önlem almaktadırlar." (/.c.)
[46] /. c.,s. 454.
[47] *l.c,* s. 454-463. Dr. Henry Julien Hunter'in, İngiltere'nin bazı kırsal bölgelerindeki fazla çocuk ölümleri üzerine raporu.
[48] /.c, s. 35, 455, 456.
[49] /.c, s. 456.
[50] Tarımsal bölgelerde olduğu gibi fabrika bölgelerinde de, hem erkek ve hem de kadın yetişkin işçiler arasındaki afyon tüketimi, her gün biraz daha artmaktadır. "Uyuşturucu madde satışını hızlandırmak ... bazı girişken toptancı tüccarların başlıca amacıdır. Eczacılar bunu, sürümü en fazla madde saymaktadırlar." (/.c, s. 459.) Uyuşturucu madde alan çocuklar, "ihtiyar adamlar gibi kavrulmakta" ya da "küçük maymunlar gibi kartlaşmaktadırlar." *(l.c,* s. 460.) Burada, Hindistan ile Çin'in, İngiltere'den nasıl öç aldıklarını görüyoruz.
[51] *l.c,* s. 37.
[52] *Rep. of. Insp. ofFact.,* for 31st Oct, 1862, s. 59. Mr. Baker daha önce hekimlik yapmıştır.

Kapitalist sömürünün çocuklarla kadınlar üzerinde yolaçtığı ahlâk yozlaşması, F. Engels'in, *Lage der Arbeitenden Klasse Englands* adlı yapıtıyla ve diğer yazarlarca o kadar enine boyuna anlatılmıştır ki, ben, burada, yalnızca değinmekle yetiniyorum. Ama, henüz olgunluk çağına erişmemiş insanlan, salt bir artı-değer yaratma makinesi haline getirmenin yapay olarak yarattığı entelektüel yozlaşma -bu, aklı, gelişme ve olgunlaşma yeteneklerini bozmadan kısır bir halde tutan bilisizlikten tamamen farklı bir durumdur- ensonu İngiliz Parlamentosunu bile, fabrika yasalarına giren sanayi kollarında 14 yaşından küçük çocukların "verimli" bir şekilde çalıştırılmaları için ilk öğrenimi zorunlu hale getirmek zorunda bıraktı. Kapitalist üretimin ruhu, fabrika yasalanndaki sözde öğrenim maddesinin gülünç bir şekilde kaleme alınışında, bu zorunluluğu denetleyecek yönetimsel bir mekanizmanın bulunmayışında, öğrenimle ilgili maddelere fabrikatörlerin kendilerinin karşı koymalarında, ve bunların uygulanmasından kaçınmak için başvurdukları binbir türlü hilede açıkça görülür. "Bu konuda bütün suç yasakoyucudadır: bir yandan fabrikalarda çalışan bütün çocuklann *öğrenim* görecekleri konusunda yönetmelik getirirken, öte yandan bunun sağlanması için herhangi bir hüküm getirmemekte ve adeta gözboyamak için bir yasa geçirmiş olmaktadır. Yasa, çocukların haftanın belli günlerinde birkaç (üç) saat okul adı verilen dört duvar arasında bir yere kapatılmalanndan ve işverenin her hafta bu işle görevlendirilmiş erkek ya da kadın öğretmenin imzasını taşıyan ve bu hususun yerine getirildiğini belirten bir belgeyi almasından başka bir hüküm getirmemektedir."[53] 1844 tarihli, değiştirilmiş fabrika yasasından önce, bu okula devam belgesinin, kendileri de yazma bilmeyen öğretmenler tarafından yalnız bir çarpı işareti konularak imzalandığı sık sık görülen olaylardandı. "Devam belgelerinin verildiği okul denilen bir yere yaptığım bir ziyaret sırasında öğretmenin bilisizliğiyle öylesine çarpıldım ki, 'Affedersiniz bayım, siz okuma biliyor musunuz?' diye sormaktan kendimi alıkoyamadım. Verdiği karşılık: 'Eh biraz!' oldu ve, belge verme yetkisini haklı göstermek için şu sözleri ekledi: 'Hiç değilse ben öğrencilerimden ilerde sayılının.' 1844 tarihli yasa hazırlanırken [sayfa 413] denetmenler, verdikleri belgeleri, yasa gereğince kabul etmek zorunda oldukları, okul denilen yerlerin utanç verici durumunu belirtmeyi ihmal etmediler, ama elde ettikleri tek başarı, 1844 yasasının yürürlüğe

girmesinden sonra, okul belgelerindeki rakamların öğretmenin elyazısı ile doldurulması ve altına da adını ve soyadını yazarak imzalaması zorunluluğu oldu."[54] İskoçya bölgesi fabrika denetmeni Sir John Kincaid de aynı türden olaylar anlatmaktadır. "Ziyaret ettiğimiz ilkokul Mrs. Ann Killin adında bir hanımın yönetimindeydi. Adını hecelemesi istenildiği zaman C harfi ile başlayarak hemen bir

[53] L. Horner, *Reports oflnsp. ofFact.,* for 30"[1] June, 1857, a. 17.

[54] L. Homer, *Rep. oflnsp. ofFact.,* for 31st Oct, 1855, s. 18, 19.

yanlış yaptı, ama bunu derhal düzelterek K ile başladığını söyledi. Ne var ki, okul belgeleri ile ilgili deftere bakınca adını çeşitli şekillerde yazdığını gördüğüm gibi, elyazısı da, öğretmenlik yapma yeteneğinden yoksun olduğu konusunda insanda hiç kuşku bırakmıyordu. Kayıtlan kendisinin tutmadığını da zaten kendisi itiraf etti.... Ziyaret ettiğim ikinci okulda, 15 foot boyunda 10 foot eninde bir sınıf vardı ve burada, ne mırıldandıkları anlaşılmayan 75 çocuk saydım."[55] "Çocukların herhangi bir öğrenim görmeden devam belgeleri aldıkları yerler, yalnızca bu anlatılan sefil yerler değildi, yetkili bir öğretmenin bulunduğu pek çok okulda da, üç yaşından başlayarak her yaştan bir çocuk kalabalığının doldurduğu yerlerde bütün çabalar boşunaydı; öğretmenin en iyi durumda bile sefalet içinde diyebileceğimiz geçimi, bu, daracık yere doldura-bildiği çocuklardan topladığı penilere bağlıydı. Buna, bir de, okuldaki pek az eşyayı, kitap ve diğer öğrenim araçlan eksikliğini, kalabalık ile gürültünün bu yoksul çocuklar üzerindeki olumsuz etkisini eklemek gerekir. İçlerinde hiç bir şey yapmaksızın dizi dizi çocukların oturduğu böyle pek çok okulu ziyaret ettim; buna okula devam deniliyordu ve istatistiklerde bu çocuklar öğrenim görmüş olarak gösteriliyordu."[56] İskoçya'da fabrikatörler, okula gitmek zorunda olan çocuklan işe almamak için ellerinden geleni yaparlar. "Fabrika sahiplerinin hiç hoşlanmadıkları fabrika yasasındaki eğitimle ilgili hükümlerin, bu çocuklann işe alınmalarını büyük ölçüde engellediğini ve yasada öngörülen öğrenimden böylece hiç yararlanamadıklannı tanıtlamak için başka kanıtlar getirmeye gerek yoktur."[57] Özel bir yasayla düzenlenen basmacılık [sayfa 4i4] işinde, bu, ürkütücü bir soytanlık halindedir. Bu yasa gereğince, "basma işine alınmadan önce, her çocuğun, 150 saatten az olmamak üzere en az 30 gün okula devam etmesi gerektiği gibi, işe başlamasını izleyen altı ay içinde ve bu işte çalıştığı süre boyunca her altı ayda bir gene 30 gün ve 150 saatlik öğrenim görmesi zorunludur.... Okul saatleri sabah 8 ile akşam 6 arasında olacaktır. Günde 21/2 saatten az, 5 saatten fazla öğrenim, bu 150 saate dahil edilmeyecektir. Olağan koşullar altında, çocuklar, 30 gün sabah ve öğleden sonra en az her gün beş saat okula devam edecekler ve 30 günün sonunda 150 saati tamamlayarak kitaplarını kendi başlarına okuyacak hale geldikten sonra basmacılık işine başlayacaklar ve altı ayın sonunda yeni bir öğrenim dönemine girecekler ve kitaplarını yeni baştan okumaya çalışacaklardır. ... Gerekli saati tamamlamak için okula devam eden çocuklardan çoğunun, altı aylık işten sonra, yeniden okula dönünce, daha önce öğrendikleri her şeyi unuttukları ve tıpkı basmacı çocuklar olarak okula ilk başladıkları gündeki gibi olduklan görülmektedir. ... Başka basma işlerinde çocukların

[55] Sir John Kincaid, *Rep. oflnsp. of Fact.,* for31stOct., 1858, s. 31, 32.

[56] L. Homer, *Reports ete,* 31st. Oct, 1857, s. 17, 18.

[57] Sir J. Kincaid, *Reports ete,* 31st oct., 1856, s. 66.

okula devamı, tamamen fabrikanın iş durumuna bağlıdır. Her altı ay için gerekli okul saati, bir kerede 3 ile 5 saat arasında olmak üzere bölünmekte ve bazan bütün altı aya yayılmaktadır.... Sözgelişi okula devam bir gün sabah 8 ile 11, başka bir gün öğleyin 1 ile 4 olabilir ve birkaç gün aradan sonra çocuk tekrar öğleden sonra 3 ile 6 arasında okulda boy gösterebilir; bu böylece birkaç gün ya da bir hafta sürer, sonra gene 3 hafta ya da bir ay okula hiç gitmez, ve ardından onu çalıştıranın keyfine kalmış tuhaf bir günün tuhaf bir saatinde yeniden okula başlar; böylece çocuk, 150 saatlik masal tamamlanana kadar okul ile iş arasında mekik dokur."[58]

Kadınlarla çocukların yığınlar halinde işçi saflarına katılmalarıyla, makine, ensonu, manüfaktür döneminde erkek işçilerin sermayenin zorbalığına karşı sürdürdüğü direnmeyi kırmış olur.[59] [sayfa 415]

b. İşgününün Uzatılması

Emeğin üretkenliğini yükseltmek, yani bir metaın üretimi için gerekli emek-zamanını kısaltmak için en güçlü araç olan makine, sermayenin elinde, ilk kez elattığı sanayi alanlannda, işgününü, insan doğasının koyduğu bütün sınırların ötesine uzatmak için en güçlü araç haline geldi. Makine, bir yandan, sermayeye, devamlı eğilimini rahatça uygulama olanağını sağlayan koşullar yaratırken, öte yandan da, sermayenin, başkalannın emeğini sömürmek konusundaki iştahını kamçılayacak yeni dürtüler hazırlıyordu.

Her şeyden önce emek araçları, makine biçimine girmekle, işçiden bağımsız hareket eden ve çalışan otomatik şeyler halini almıştır. Böylece emek araçlan, hizmetindeki insanların zayıf vücutlannda ve güçlü iradelerindeki bazı doğal engellerle karşılaşmadığı sürece, durmadan üretime devam eden sınai*perpetuum mobile** olmuştu. Bu yüzden otomat, sermaye olarak ve sermaye olduğu için de

kapitalistin kişiliğinde akıl ve iradeye sahip olması nedeniyle, itici olmakla birlikte esnek de olan bu doğal engelin, yani insanın, gösterdiği direnmeyi en düşük öl-

[58] A. Redgrave, *Rep. of Irısp. of Fact.,* 31st Oct, 1857, s. 41-42. Fabrika yasasının (metinde sözü edilen basma işleri yasası değil) bir süredir yürürlükte bulunduğu sanayi kollarında, eğitim maddesinin önüne çıkan engeller son yıllarda kaldırılmıştır. Yasa kapsamına girmeyen sanayi kollarında, cam fabrikatörü Mr. J. Geddes'ın görüşleri hâlâ geniş ölçüde egemendir. Araştırma komisyonu üyesi Mr. White'a şu bilgileri vermiştir: "Benim gördüğüm kadarıyla, işçi sınıfının bir kısmının son yıllarda yararlandığı daha büyük ölçüdeki eğitim, kötü bir şeydir. Onları bağımsız hale getirdiği için tehlikelidir." *(Children's Empl. Comm., Fourth Report,* Lond. 1865, s. 253.)

[59] "Fabrikatör Mr. E. ... bana, buharlı dokuma tezgâhlarında yalnız kadınları çalıştırdığını ... evli kadınları ve özellikle evde bakımıyla sorumlu aileleri bulunanları yeğlediğini söyledi; bunlar, bekar kadınlara göre daha dikkatli ve yumuşakbaşlı oluyorlar ve gerekli tüketim maddelerini sağlayabilmek için bütün çabalarını harcıyorlardı. Böylece, kadına özgü erdemler, onun aleyhine olarak kullanılıyor ve fabrikalarında varolan en ince görev duygusu ve şefkat, onun köleleştirilmesi ve ıstırap çekmesi için birer araç haline getiriliyordu." *(Ten Hours' Factory Bili The Speech of LordAshley,* March 15"[1], Lond. 1844, s. 20.)

* Devri-daim. -ç.

çüye indirmek isteğiyle yüklüdür.[60] Bu direnme, ayrıca, makinede çalışmanın görünüşteki hafifliği ve onunla çalışan kadınlarla çocuklann daha uysal ve yatkın karakterde olmalan daha da azalır.[61] [sayfa 416]

Makinenin üretkenliği, daha önce de gördüğümüz gibi, ürüne aktardığı değerle ters orantılıdır. Makinenin ömrü ne kadar uzun olursa, ürettiği ürünlere kattığı değer o kadar geniş bir kitle üzerine yayılır ve bu değerden herbir metaya eklenen miktar o kadar az olur. Bununla birlikte, bir makinenin etkin ömrü, açıkça, işgününün uzunluğuna, ya da emek-sürecinin günlük devam süresi ile, sürecin devam ettiği günlerin sayısı ile çarpımına bağlıdır.

Bir makinenin aşınma ve yıpranması çalışma süresi ile tam bir orantı içinde değildir. Böyle olsa bile, 7,5 yıl boyunca günde 16 saat çalışan bir makine, aynı makinenin 15 yıl, günde yalnız 8 saat çalıştınlması halinde kapsayacağı uzunlukta bir çalışma süresini kapsar ve ürüne aynı miktarda değer aktarır. Ama, birinci durumda makinenin değeri, ikinciye göre iki katı hızla yeniden-üretilir, ve kapitalist, makineyi böyle kullanarak, 7,5 yılda, ikinci durumdaki 15 yıla, eşit artı-değer sağlamış olur.

Bir makinenin aşınması ve yıpranması iki türlüdür. Birisi, dolaşım sırasında sikkelerin aşınması gibi, kullanımdan ileri gelir, diğeri de, kılıcın kınında paslanması gibi kullanılmamaktan ileri gelir. Bu ikinci tür, makinenin öğelerine bağlıdır. Birincisi, makinenin kullanılması ile azçok doğru orantılı, ikincisi ise bir ölçüde ters orantılıdır.[62]

Ne var ki, bir makinenin maddi aşınma ve yıpranmasının yanısı-ra, bir de moral yıpranma diyebileceğimiz bir aşınması vardır. Ya, aynı türden daha ucuz başka makinelerin üretilmesiyle ya da daha iyi makinelerin rekabete girmesiyle, değişim-değerini yitirir.[63] Bir makine, ne

[60] "Makinenin yaygın şekilde kullanılmasından beri, insan doğası, ortalama gücünün çok ötesinde zorlanıyor." (Rob[ert] Owen, *Observations on the Effects ofthe ManufacturingSystem,* 2. ed.,Lond. 1817, [s. 16].)

[61] Bir şeyin görünüşünün en eski şeklini, onun varlık nedeni olarak görmeye eğilimli İngilizler, fabrikalardaki uzun çalışma saatlerini, kapitalistlerin, fabrika sisteminin emekleme çağında, işlevleri ile yetimhanelerden yaptıkları ve bu yoldan kendilerine, savunmasız sömürü malzemesi sağladıkları, geniş ölçüdeki çocuk hırsızlıklarına bağlamak alışkanlığındadırlar. Örneğin, kendisi de bir fabrikatör olan Fielden şöyle diyor: "Şurası açıktır ki, uzun çalışma saatleri, ülkenin her yerinden sağlanan çok sayıda kimsesiz çocuğun varlığı nedeniyle ortaya çıkmıştır; böylelikle patronlar işçilerden bağımsız duruma gelmişler ve bu şekilde sağlamış olduklan bu zavallı malzeme aracılığı ile sağladıkları usule dayanarak bunu komşularına daha büyük bir kolaylıkla kabul ettirmişlerdir." (J. Fielden, *The Curse of the Factory System,* Lond. 1836, s. 11.) Kadınların çalıştırılmasıyla ilgili olarak fabrika denetmeni Saunders, 1844 tarihli raporunda şunları söylüyor: "Kadın işçiler arasında öyleleri var ki, birkaç gün dışında ardarda birçok hafta, iki saatten az bir yemek paydosu ile sabah altıdan gece yarısına kadar çalıştırılmaktadır; böylece haftanın 5 gününde kendilerine ancak eve gidip gelmek ve yatmak için 24 saatteri 6 saat kalmaktadır."

[62] "Metal mekanizmanın hareketli hassas kısımlarındaki arızanın nedeni ... hareketsizlik olabilir." (Ure, *l.c.* s. 281.)

[63] "Daha önce sözü edilen *Manchester'li İplikçi (Times,* 26 Kasım 1862) bu konuya ilişkin olarak şöyle diyor: "O" (yani, "makinelerin yıpranma fonu") "makinelerin daha eskimeden daima daha yeni ve daha iyi yapılmış olanları ile değiştirilmelerinden ileri gelen kayıpları karşılamak için de konulmuştur."

kadar genç ve yaşam dolu olursa olsun, her iki durumda da, değeri, artık, onda fiilen maddeleşen emek ile değil, onu ya da daha iyisini üretmek için gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Bu durumda, azçok bir değer kaybına utramış demektir. Toplam değerinin yeniden-üretim için gerekli [sayfa 4i7] zaman ne kadar az olursa, moral yıpranma tehlikesi o kadar az, ve işgünü ne kadar uzun olursa bu süre o. kadar kısa olur. Makine, bir sanayi koluna ilk kez girdiği zaman, onu daha ucuza üretmek için yeni yöntemler birbirini izlediği gibi,[64] onun yalnız parçalannı ve kısımlarını değil, bütün yapısını da etkileyecek geliştirme çabaları da ardarda gelir. İşte bu yüzden, makinenin ömrünün ilk günlerinde, işgününün uzatılması için bu özel dürtü kendisini daha büyük bir şiddetle duyurur.[65]

Diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, işgünü uzunluğu belli ise, çalıştırılan işçilerin iki katına çıkartılarak sömürülmesi, yalnızca makine ile binalara yatınlmış bulunan değişmeyen sermaye kısmının iki katına çıkartılmasını değil, hammadde ile yardımcı maddelere yatırılan kısmının da iki katına çıkartılmasını gerektirir. İşgününün uzatılması, öte yandan, makineler ile binalara yatırılan sermaye miktannda bir değişiklik olmaksızın üretim hacminde bir artış sağlar.[66] Bu nedenle, artı-değer miktarında bir artma olmakla birlikte, bunun elde edilmesi için gerekli harcamalarda bir azalma olur. İşgününün uzatıldığı her durumda gerçi azçok böyle bir şey olur, ama şimdi incelemekte olduğumuz durumda bu değişiklik daha belirlidir, çünkü emek araçlanna dönüştürülen sermaya kısmı çok daha ağır basmaktadır.[67] Fabrika sisteminin gelişmesi, sermayenin gittikçe büyüyen kısmını, bir yandan değerini sürekli olarak kendisini büyütebileceği, öte yandan da, canlı emekle ilişkisini kopardığı anda hem

kullanım-değerini ve hem de değişim-değerini yitireceği bir şekle sokar. Dokuma sanayiinin büyük patronlanndan Ash-worth, Profesör Nassau W. Senior'e şöyle diyordu: "Bir tanm işçisi küreğini elinden [sayfa 4isı bıraktığı anda, bir süre için, onsekiz penilik bir serma-

[64] "Kaba bir tahmine göre, yeni icat edilmiş bir makinenin ilkinin yapımı, ikincisinin yapımından, aşağı yukarı beş katına malolur." (Babbage, *l.c,* s. 211, 212.)

[65] "Yakın zamanlarda tül yapımı alanında meydana gelen gelişmeler o kadar büyük olmuştur ki, 1.700 sterlin değerinde iyi durumda bir makine birkaç yıl sonra 60 sterline satılmıştır ... gelişmeler birbirini öylesine büyük bir hızla izlemiştir ki, henüz daha son şeklini almamış durumdaki makineler, yeni gelişmeler bunları modası geçmiş hale getirdiği için yapımcıların ellerinde kalmışlardır." (Babbage, *l.c,* s. 233) Bu fırtınalı atılım döneminde, bu nedenle, tül fabrikatörleri, çok geçmeden işgününü, iki posta çalışan işçilerle başlangıçtaki 8 saatten 24 saate çıkarmışlardır.

[66] "Şurası açıktır ki, piyasanın gelgitleri ve talebin ardarda genişlemesi ve daralması ortamında ... eğer, binalar ve makineler için ek harcama gerektirmeksizin, daha fazla hammadde işlenebilecekse, fabrikatörün, ek değişmeyen sermaye kullanmaksızın, ek değişen sermaye kullanabilmesine olanak veren fırsatlar çıkacaktır." (R. Torrens, *On Vages and Combination,* London 1834, s. 64.)

[67] Bu durum, yalnızca bir bütünlük sağlanması için sözkonusu edilmiştir, çünkü ben, kâr oranını, yani artı-değerin yatırılan toplam sermayeye oranını, üçüncü kitaba [cilde] gelene kadar ele almayacağım.

yeyi yararsız duruma getirir. Oysa adamlarımızdan birisi fabrikadan ayrıldığı anda 100.000 sterlinlik bir sermayeyi yararsız kılar."[68] Düşününüz bir kez: 100.000 sterlinlik bir sermayenin bir an için "yararsız" duruma getirilmesi ne demektir! Adamlarımızdan tek bir kişinin bile fabrikayi terketmesi gerçek bir felakettir! Makinenin kullanım alanındaki genişleme, Ashworth'tan aldığı dersten sonra Senior'ün de iyice anladığı gibi, işgününün devamlı bir şekilde artan uzamasını "arzu edilir" bir duruma getirir.[69]

Makinenin nispi artı-değer üretmesi, yalnız emek-gücünün değerini doğrudan doğruya düşürerek ve emek-gücünün yeniden-üretimi için gerekli metalann fıyatlannı ucuzlatarak onun da değerini dolaylı yoldan ucuzlatmakla değil, aynı zamanda, ilk kez sanayie dağınık olarak girdiği zaman, makine sahibinin çalıştırdığı emeği, daha üstün ve daha etkili bir emek haline getirerek, üretilen malın toplumsal değerini onun bireysel değerinin üzerine çıkartarak ve böylece kapitaliste, günlük ürünün daha küçük bir parçası ile, emek-gücünün değerini yerine koyabilme olanağını sağlayarak olur. Makine kullanımının bir tür tekel olduğu bu geçiş döneminde bu nedenle yüksek kârlar elde edilir ve kapitalist, "bu ilk aşkının güneşli günlerinde" işgününü elden geldiğince uzatarak son anına kadar yararlanmak ister. Kârın büyüklüğü, kâr iştahını iyice körükler.

Belli bir sanayide makine kullanılmasının daha yaygın duruma gelmesiyle ürünün toplumsal değeri bireysel değeri düzeyine iner ve, artı-değerin, makinenin yerini aldığı emek-gücünden değil, makinenin başında çalışan emek-gücünden doğduğu konusundaki yasa kendisini göstermeye başlar. Artı-değer yalnız değişen sermayeden doğar ve, daha önce gördüğümüz gibi, artı-değer miktarı, iki öğeye bağlıdır: artı-değer oranı ile, aynı zamanda çalıştırılan işçi sayısına. İşçününün uzunluğu belli ise, artı-değer [sayfa 419] oranı, bir günlük gerekli emek-zamanının artı emek-zamanına oranıyla belirlenir. Aynı anda çalıştınlan işçi sayısı ise, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranına bağlıdır. Bu durumda, makinenin kullanılması sonucu emeğin üretkenliğindeki artış nedeniyle, artı-emek, gerekli-emek aleyhine ne denli artarsa artsın, bu sonuca, ancak, verilen miktarda sermayeyle çalıştırılan işçinin sayısındaki azalmayla vardığı açıktır. Makine daha önce emek-gücüne yatırılmış bulunan değişen sermayeyi, değişmeyen sermaye olan makineye

[68] Senior, *Letters on the Factory Act,* London 1837, s. 13, 14.

[69] "Sabit sermayenin, döner sermayeye oranının büyüklüğü ... çalışma saatlerinin uzunluğunu istenilir duruma getirmektedir." Makinelerin vb. daha fazla ölçüde kullanılması ile, "uzun çalışma saatlerini uzatma dürtüsünü daha da artırıyor, çünkü sabit sermayenin büyük bir kısmını kârlı duruma getirmenin tek yolu budur." *(l.c,* s. 11-13.) "Bir fabrikada, ister kısa, ister uzun süreli çalışma saati uygulansın, aynı oranda devam edip giden bazı giderler vardır, örneğin kiralar, vergiler, yangın sigortası, bazı devamlı hizmetlilerin ücretleri, makinelerin yıpranması ve işletmenin yüklenmek durumunda bulunduğu, kâra olan oranları, üretimin azalmasıyla yükselen diğer çeşitli giderler gibi." *(Reports of the Insp. ofFact,* for 31st Oct. 1862, s. 19.)

dönüştürdüğü için artı-değer üretmez. Örneğin, 2 işçiden, 24 işçiden sızdırıldığı kadar artı-değer sızdırmak olanağı yoktur. Eğer bu 14 kişiden herbiri, 12 saatte, yalnız bir saatlik artı-emek sağlasa, 24 işçi birarada 24 saatlik artı-emek sağlar, oysa 2 kişinin toplam emekleri, 24. saat eder. Demek oluyor ki, makinenin artı-değer üretimine uygulanması, içinde taşıdığı bir çelişkiyi de birlikte getiriyor: belli bir sermaye miktannın yarattığı artı-değerin iki öğesinden biri olan artı-değer oranı, diğer öğenin, yani işçi sayısının azaltılması dışında artınlamaz. Belli bir sanayi kolunda makinenin yaygın olarak kullanılmaya başlaması üzerine, makine ile üretilen bir metaın değeri, aynı türden bütün metalann değerlerinin yön verici değeri haline gelmesiyle bu çelişki ortaya çıkar; kapitalisti, bilincinde olmaksızın,[70] işçilerin nispi sayısındaki azalmayı yalnız nispi artı-emekteki bir artışla değil, mutlak artı-emekteki bir artışla da telâfi edebilmek için işgününü alabildiğine uzatmaya sevkeden işte bu çelişkidir. Demek ki, makinenin kapitalist biçimde kullanılması, bir yandan, işgününün alabildiğine uzatılması için yeni ve güçlü dürtüler sağlar ve, çalışma yöntemlerini olduğu kadar toplumsal çalışma organizmasının nitetiğini de bu eğilime karşı koyan bütün engelleri yıkacak şekilde kökünden değiştirirken, öte yandan da, kapitaliste, kısmen işçi sınıfının daha önce elatamadığı yeni tabakalarına yaklaşma olanağını sağlayarak, kısmen de yerlerini aldığı işçilerin açıkta kalmalanna yolaçarak, sermayenin diktasına boyuneğmeye zorunlu, bir fazla işçi nüfusu[71] meydana getirir, [sayfa 420]

Makinenin, işgününün uzatılması konusundaki her türlü ahlâki ve doğal sınırlamaları bir yana itmesi şeklinde ortaya çıkan modern sanayi tarihindeki dikkat çekici olay, işte böylece meydana gelir. Emek-zamanının kısaltılması için en güçlü aracın, emekçi ile ailesinin ömürlerinin her anını, sermayenin değerini genişletmek amacıyla kapitalistin emrine verme konusunda en şaşmaz bir aracı haline gelmesi gibi, ekonomik bir paradoksun doğmasının nedeni de gene budur. An-tikçağın en büyük düşünürü, "Eğer" diyordu, "her araç, Dedalus'un yarattıklarının kendi başlanna hareket etmeleri, ya da Hephaestos'un üç ayaklılarının kutsal görevlerine diledikleri şekilde gitmeleri gibi, kendisine uyan işi, gene kendi istekleriyle yapmış olsalardı, dokumacının çıknğı kendi başına dokuma yapsaydı, ne ustalar için çırağa, ne de efendiler için köleye gerek kalmazdı."[72] Çiçero devrinde yaşayan Yunan ozanı Antipatros, buğday öğütmek için bulunan su değirmenini, bütün makinelerin bu basit şeklinin bulunmasını, kadın kölelere özgürlük veren ve altın çağı geri getiren bir buluş diye selamlamıştı.[73] Ah şu zındıklar!

[70] Kapitalist ile, onun görüşlerini aynen benimseyen ekonomi politikçilerin bu işin özünde yatan çelişkinin bilincine niçin varmadıkları, üçüncü kitabın [cildin] ilk kısmında görülecektir.

[71] Ricardo'nun en büyük yararlılıklarından biri de, makinede, yalnız meta üretme aracı değil, *"reduntant population"* ["nüfus fazlalığı" -ç.] yaratma özelliğini de görmüş olmasıdır.

[72] F. Biese, *Die Philosophie des Aristoteles,* Zweiter Band, Berlin 1842, s. 408.

Bilge Bastiat'nın ve ondan önce de, bilgelerin bilgesi MacCulloch'un keşfetmiş oldukları gibi, bunlann, ekonomi politikten de, hıristiyanlıktan da bir şey anladıklan yoktu. Sözgelişi bunlar, makinenin, işgününün uzatılmasında en güvenilir araç olduğunu kavrayamamışlardı. Belki de, bunlar, bir insanın köleliğini, bir diğerinin tam gelişmesinin aracı olarak hoşgörmüşlerdi. Birkaç hamhalat ve yan-bilisiz sonradan görmüş, *"emi-nent spinners"*, *"extenstve sausage makers"* [sayfa42u ve *"influential shoe black dealers"** olabilsinler diye geniş halk kitlelerine kölelik vaızlan vermeleri için, anlaşılan, bunlarda eksik olan hıristiyanlığın din kuvvetiydi.

c. Emeğin Yoğunlaştırılması

Sermayenin elinde bulunan makine aracılığı ile işgününün alabildiğine uzatılması, yaşam kaynaklan tehdit edilen toplum tarafından tepkiyle karşılanır ve uzunluğu yasa ile belirlenmiş normal bir işgününe ulaşılır. Böyle olunca da daha önce karşılaştığımız bir olay, yani emeğin yoğunlaştırılması büyük bir önem kazanır. Mutlak artı-değer incelenirken, ilkönce emeğin süresi ya da. uzatılması sözkonusu edilmiş, yoğunluk derecesinin değişmediği varsayılmıştır. Şimdi ise süresi 'uzatılmış emek yerine, daha yoğunlaştırılmış emeğin geçmesi olayını ve bu yoğunluğun derecesini inceleyeceğiz.

Açıktır ki, makine kullanımının yayılması ve makineyle çalışmaya alışan özel bir işçi sınıfının deneyimlerinin birikmesiyle orantılı olarak, emeğin hızıyla yoğunluğunun da artacağı doğal bir sonuçtur. Böylece İngiltere'de yanm yüzyıl boyunca, işgününün uzatılması, fabrika işinin yoğunluğunun artmasıyla elele gitmiştir. Bununla birlikte, okur, açıkça görecektir ki, düzensizlik içersinde değil de, her gün değişmeyen bir tekdüzelik içersinde yinelenerek yapılan bir işin sözkonusu olması halinde, işgününün uzatılması ile emeğin yoğunlaştırılmasının, işgünündeki uzamanın ancak düşük bir emek yoğunluğu ile, ya da tersine, yüksek bir yoğunluk derecesinin ise yalnızca işgününün kısaltılması ile bağ-

[73] Tıpkı, işbölümü ile ilgili daha önceki aktarmalardaki anlayış içersinde, antik ve modern gürüşler arasındaki karşıtlığı aydınlığa kavuşturduğu için, bu şiirin Stolberg tarafından yapılmış çevirisini aşağıda veriyorum. "Ey değirmenci kızlar, koruyun tahıl üreten ellerinizi ve uyuyun tatlı tatlı. Horoz boşuna ötsün sabahleyin! Deo, kızların işini, Su Perileri yapsın buyurdu ve şimdi onlar çarklar üzerinde keklik gibi sekiyorlar, sarsılan dingiller dönüyor tekerlekleriyle ve çeviriyor ağır değirmen taşlarını. Gelin sürelim atalarımızın yaşamını, çekelim elimi işten ve Tanrıçaların bağışladığı şeylerin sürelim keyfini."

"Schonet der mahlenden Hand, o Müllerinnen, und schlafet
Sanft! es verkünde der Hahn euch den Morgen umsonst!
Dâo hat die Arbeit der Mâdchen den Nymphen befohlen.
Und itzt hüpfen sie leicht über die Râder dahin.
Dass die erschütterten Achsen mit ihren Speichen sich vvâlzen,
Und im Kreise die Last drehen des vvâlzenden Steins.
Lasst uns leben das Leben der Vâter, und Lasst uns der Gaben
Arbeitslos uns freun, vvelche die Götün uns schenkt."

(Gedichte aus dem Griechischen übersetzt, von Christian Graf zu Stolberg, Hamburg 1782.)

* "Seçkin iplikçi", "büyük sosis fabrikatörü" ve "saygın kundura boyası tüccarı", -ç.

daşabileceği bir noktaya gelinmesi kaçınılmaz bir sonuçtur. İşçi sınıfının gitgide büyüyen başkaldınşı, Parlamentoyu, çalışma saatlerini zorunlu olarak kısaltmaya ve gerçek anlamda fabrikalarda normal bir işgününün uygulanmasına zorladığı ve bunun sonucu, artı-değer üretiminin işgününün uzatılmasıyla çoğaltılması yolu bütünüyle kapatıldığı andan itibaren, sermaye, olanca gücüyle, nispi artı-değer üretimini, makinelerdeki gelişmeleri hızlandırarak elde etmeye yöneldi. Aynı zamanda nispi artı-değerin niteliğinde bir değişme oldu. Genel bir deyişle, nispi artıdeğer üretim tarzı, işçinin üretken gücünü, belli bir sürede, aynı miktarda emek harcayarak daha fazla üretimde bulunabilecek [sayfa 422] hale getirmektedir. Bu emek-zamanı, toplam ürüne tıpkı eskisi kadar değer katmakla birlikte, bu aynı değişim-değeri, şimdi daha fazla kullanım-de-ğerine yayılmıştır; böylece herbir metaın değeri

düşmüştür. Oysa, çalışma saatlerinin kısaltılması zorunlu duruma gelir gelmez başka türlü olur. Bu, üretici güçlerin gelişmesi ve, üretim araçlarında tasarruf sağlanması konularında yarattığı büyük dürtü, işçiye aynı sürede daha fazla emek harcama, emek-gücü geriliminde bir yükselme, işgününün her anını doldurma ya da, ancak kısaltılmış bir işgününün sınırlan içersinde ulaşılabilecek ölçüde bir emek yoğunlaşmasına yolaçar. Daha büyük bir emek kitlesinin belli bir süre içersinde bu yoğunlaşması, şimdi de, aslında ne ise o, yani daha büyük bir emek miktan olarak hesaba katılır. Emeğin büyüklüğünün, yani süresinin ölçülmesinin yanısıra, artık onun şiddetinin, yoğunluk derecesinin ya da yoğunluğunun ölçülmesi gibi yeni bir ölçü ortaya çıkar.[74] On saatlik işgününün bu daha yoğun saatleri, şimdi, oniki saatlik işgününün daha gözenekli saatlerinden daha fazla emek, yani harcanmış emek-gücü içerir. Bu yüzden, eski bir saatlik emeğin ürünü, sonraki $1V_3$ saatlik emeğin ürünü kadar ya da daha fazla değer taşır. Emeğin üretkenliğinin yükseltilmesi sonucu nispi artı-de-ğerdeki artış bir yana, şimdi kapitalist için, diyelim, 3V4 saatlik artı-emek ve $6^2/_3$ saatlik gerekli-emek, eskiden 4 saatlik artı-emek ve 8 saatlik ge-rekli-emek ile üretilen bir değer kitlesi sağlar.

Şimdi şu soruya gelmiş bulunuyoruz: Emek nasıl yoğunlaştınlır?

Kısalan işgününün ilk etkisi, şu açık yasanın sonucudur: emek-gücünün etkinliği, harcadığı süreyle ters orantılıdır. Bu nedenle, belli sınırlar içersinde, bu sürenin kısaltılması ile uğranılan kayıp, emek-gücün-deki artan gerilimle kazanılır. Ayrıca, işçinin daha fazla emek-gücü harcaması da, kapitalistin kendisine yaptığı ücret ödeme şekliyle sağlama alınır.[75] Çömlekçilik gibi makinenin pek az ya da hiç rol oynamadığı

[74] Çeşitli sanayi kollarındaki iş yoğunluklarında, kuşkusuz daima farklılıklar vardır. Ama bu farklılıklar, Adam Smith'in de gösterdiği gibi, her türden işe özgü şekiller ile bir ölçüde birbirini telâfi eder. Bununla birlikte, değer ölçüsü olarak emek-zamanı, ancak, emeğin yoğunluğu ile süresinin bir ve aynı emek niceliğinin birbirine karşit ve biri diğerini dıştalayan ifadelerini temsil ettiği ölçüde etkilenir.

[75] Özellikle, bu kitabın [cildin] Dördüncü Kısmında inceleyeceğimiz parça-başına ödenen ücretle.

manüfaktürlerde, fabrika yasalarının uygulanması sonucu, yalnızca işçünündeki kısalma, işin düzenliliğinde olağanüstü bir düzgünlüğü, birlikteliği, düzeni, sürekliliği [sayfa 423] ve canlılığı gözler önüne sermiştir.[76] Bununla birlikte, işçinin, makinenin sürekli ve düzenli hareketlerine bağımlı bulunduğu ve sıkı bir iş düzeninin zaten yaratılmış olduğu bir fabrikada, aynı etkinin doğabileceği kuşkuyla karşılanmıştır. Bu yüzden, 1844 yılında, işgününün oniki saatin altına indirilmesi sorunu tartışılırken, patronlar, "çeşitli bölümlerdeki gözcülerin, işçilerin zaman yitirmemele-rine dikkat ettiklerini", "işçilerin, uyanıklık ve dikkat derecelerinin artırılmasının hemen hemen olanak-dışı bulunduğunu" ve bu nedenle, makinelerin hızı ile, diğer koşullar aynı kalmak üzere, "iyi yönetilen bir fabrikada, işçilerin dikkatlerindeki bir artış nedeniyle herhangi önemli bir sonuç beklemenin saçma olduğunu" oybirliği ile ilan etmişlerdir.[77] Deneyimler ise, şu iddiaları yalanlıyordu. Bay Robert Gardner, Preston' daki iki büyük fabrikasında, 20 Nisan 1844'ten itibaren çalışma saatini oniki saatten onbir saate indirmişti. Aşağı yukan bir yıllık çalışmanın verdiği sonuç şöyleydi: "Aynı masrafla aynı miktar ürün elde edilmiş ve toplam olarak işçiler şimdi onbir saat çalışarak eskiden oniki saatlik çalışmakla aldıklan kadar ücret almışlardır."[78] Şimdi, eğirme ve tarama yerlerindeki deneyimlere geçeceğim, çünkü buralarda, makinelerin hızında %2 bir artış görülmüştür. Ama ayrıca çok çeşitli kumaşların yapıldığı dokuma kısmında, çalışma koşullarında en ufak bir değişme olmamıştı. Sonuç şuydu: " 1844 yılında 6 Ocak ile 20 Nisan arasında, 12 saatlik işgününde, ortalama haftalık ücret, 10 şilin 1,5 peni, 20 Nisan ile 29 Haziran arasındaki 11 saatlik işgününde, ortalama haftalık ücret, 10 şilin 3,5 peni."[79] Burada, şimdi onbir saatte eskiden oniki saatte üretildiğinden fazla ürün elde edilmektedir ve bu, tamamen, işçilerin daha düzenli çalışması ve zamandan sağlanan tasarruf sonucudur. İşçiler, aynı ücreti alır ve bir saatlik zaman kazanırlarken, kapitalist de aynı miktar ürün elde eder ve, kömür, gaz ve benzeri masraflardan bir saatlik tasarruf sağlamış olur. Horrocks ile Jacson beylerin fabrikalannda da aynı denemeler yapılmış ve aynı basanlar sağlanmıştır.[80] Çalışma [sayfa 424] saatlerinin kısaltılması, her şeyden önce, belli bir sürede işçinin daha fazla güç harcamasını sağlayarak, emeğin yoğunlaştırılması için öznel koşullan hazırlar. Bu kısaltma zorunlu duruma gelir gelmez, makineler, sermayenin elinde, belli bir sürede daha fazla emek sızdırmak için sistemli bir

[76] Bkz: *Rep. oflnsp. ofFact.* for 31st October, 1865.

[77] *Rep. oflnsp. ofFact.,* for 1844 and the quarter ending 30» April 1845, s. 20-21.

[78] *l.c.,* s. 19. Parça-başı ücret değişmediği için, haftalık ücretler, üretilen miktara bağlı bulunuyordu.

[79] l.c, s. 20.

[80] Yukardaki deneylerde moral öğe, önemli bir rol oynuyordu. İşçiler fabrika denetmenine şunları anlatmıştı: "Daha büyük bir zevkle çalışıyoruz, gece daha erken işten çıkma ödülü daima aklımızdadır ve en gencinden en yaşlısına kadar, bütün fabrikaya canlı ve neşeli bir ruh egemendir, birbirimize çok yardım ederiz." *(l.c,* s. 21.)

şekilde kullanılan nesnel araçlar halini alırlar. Bu iki türlü yapılır: makinenin hızını artırarak, ve işçiye çalıştıracağı daha fazla makine vererek. Makinelerin yapımının gittikçe geliştirilmesi, kısmen makine olmaksızın işçi üzerinde daha fazla baskı yapmanın olanaksızlığından, kısmen de kısalan çalışma saatlerinin, kapitalisti, üretim giderleri üzerinde daha sıkı bir denetimde bulunmaya zorlamasından ileri gelen bir gerekliliktir. Buhar makinelerindeki gelişmeler, piston hızını artırdığı gibi, aynı zamanda,

daha büyük güç tasarrufu ile, aynı ya da daha az kömür tü-ketimiyle, aynı donanımla, daha fazla makinenin çalıştınlmasını olanaklı duruma getirmiştir. İletim mekanizmasındaki gelişmeler, sürtünmeyi azaltmış ve, modem makineleri eskilerinden çarpıcı bir şekilde ayıran şaftlann çaplan ile ağırlıklannda devamlı bir küçülmeyi sağlamıştır. Enso-nu, iş makinelerindeki gelişmeler, modem buharlı dokuma tezgâhlarında olduğu gibi hem boyutlannı küçültmüş ve hem de hızları ile etkinliklerini artırmıştır; ya da iplik eğirme makinelerinde olduğu gibi hem boyutlarını büyütmüş ve hem de iş yapan kısımlannın sayısını ve büyüklüklerini artırmış; ya da ayrıntılarda yapılan farkedilmeyecek kadar küçük değişikliklerle bu kısımların hızlarında bir artma olmuştur; örneğin, otomatik iplik makinelerinde iğlerin hızı, on yıl öncesine göre beşte-bir oranında artmıştır.

İşgününün 12 saate indirilmesi, İngiltere'de 1832 tarihinde başlar. 1836 yılında bir fabrikatör şöyle diyordu: "Fabrikalarda yapılan iş, bugün, makinelerin önemli derecede artan hızı yüzünden işçinin göstermek zorunda kaldığı daha büyük dikkat ve çaba sayesinde, otuz-kırk yıl öncesine göre çok daha fazladır."[81] 1844 yılında, şimdi Shaffesbury Dükü olan Lord Ashley, Avam Kamarasında belgelere dayanan şu açıklamayı yaptı:

"Manüfaktür süreçlerinde çalışanların yaptıkları iş, şimdi bu işlerin başlangıcına göre üç katı fazladır. Makineler, kuşkusuz, milyonlarca insanın enerjisini gerektiren işleri yapmaktadır; ayrıca, korku verici hareketleri ile egemenliği altına aldığı insanlann çalışmalarını da inanılmayacak derecede artırmıştır.... [sayfa 425] 1815 yılında 40 numara iplik eğiren bir çift iplik makinesinin -12 saatlik işgününde yaptıklan- hareketi izlemek, 8 millik bir yolu yürümeye eşitti. 1832'de, aynı numarada pamuk ipliği eğiren bir çift iplik makinesini izlemek için alınan yol, 20 mil ve çoğu zaman daha fazlaydı. 1835 yılında" (bu yıl 1815 ya da 1825 olabilir) "bir iplikçi her gün bu makinelerin herbirinde 820 çekme yapar ve iki makinenin toplamı 1.640 çekme ederdi. 1832'de, iplikçi, bir makinede 2.200, iki makinede 4.400 çekme yapıyordu. 1844'te çekme sayısı 2.400 ve toplam 4.800'e ulaştı; ve bazı durumlarda gereken iş miktarı daha da fazla oluyordu.... Elimde, 1842 yılında bana gönderilmiş olan bir başka belge daha var, bu belgede deniliyor ki, iş giderek artıyor - bu artış,

[81] John Fielden, *l.c,* s. 32.

yalnızca alınan yolun gittikçe uzaması yüzünden değil, ama çalıştırılan işçi sayısı düzenli olarak azaldığı halde üretilen malın miktarının artmasından ötürüdür, ve ayrıca, şu sıralarda, işlenmesi çok daha zor olan kötü cins pamuğun eğirilmesindendir.... Tarama odasında da, iş büyük miktarda artmıştır. Burada bir kişi, şimdi, eskiden iki kişinin yaptığı işi yapmaktadır. Çoğu kadın olmak üzere pek çok kişinin çalıştırıldığı dokuma odasında ... eğirme makinelerinin hızının artması nedeniyle son birkaç yıl içersinde yapılan işte tam %10 oranında bir artış olmuştur. 1838 yılında haftada eğrilen *hanks** sayısı 18.000 idi, 1843'te bu 21.000'e çıkmıştır. 1819 yılında, buharlı dokuma tezgâhlarında dakikada *picks*** sayısı 60 idi, 1842'de 140 oldu ve yapılan işte büyük bir artma olduğunu gösterdi."[82]

1844 yılında Oniki Saatlik Yasa altında ulaşılmış bulunan bu dikkate değer yoğunlaşma, o sırada İngiliz fabrikatörlerinin bu yönde daha fazla bir geliştirmenin olanaksız bulunduğu ve bu nedenle bundan sonra çalışma saatlerinde yapılacak herhangi bir azaltmanın üretimin düşmesi demek olacağı yolundaki iddialannı haklı gösterir gibi görünmekteydi. Bu iddiaların görünüşteki doğruluğu, fabrikatörlerin her an uyanık bir deneticisi olan fabrika denetmeni Leonard Homer'in şu çağdaş sözlerinde en iyi şekilde görülür.

"Üretilen miktar aslında makinenin hızına bağlı olduğuna göre, bunları, aşağıdaki koşullara uymak suretiyle en hızlı bir biçimde çalıştırmak, fabrika sahibinin çıkanna olacaktır: makinelerin çabuk yıpranmaktan korunması; üretilen malın kalitesinin [sayfa 426] korunması; işçinin sürekli olarak gösterebileceği çabadan daha fazlasını harcamadan hareketi izleyebilecek durumda olması. Fabrika sahibinin çözümlemek zorunda olduğu en önemli sorunlardan birisi, bu nedenle, yukardaki koşullan gözönünde bulundurarak makineleri çalıştirabileceği en yüksek hızı bulmaktır. Çoğu zaman işi fazla hızlandırdığı, kopma ve kırılmalar ile, çıkartılan kötü işin, hız artışından ağır bastığı ve böylece işi yavaşlatmak zorunda kaldığı görülür. Bu nedenle bana kalırsa, çalışkan ve aklıbaşında bir fabrika sahibi, güvenilir bir azami hıza ulaştığında, onbir saatte oniki saatteki kadar üretimde bulunamayacaktır. Ayrıca bence, parça-başı çalışan işçi, aynı hızda devam edebileceği güce uygun en yüksek çabayla çalışacaktır."[83] Homer, bu nedenle, çalışma saatlerinin, oniki saatin altına düşmesiyle üretimin zorunlu olarak azalacağı sonucuna varmıştır.[84] Aradan on yıl geçtikten sonra, gene kendisi, her ikisi de işgününün zorunlu olarak kısaltılmasıyla son derece uzayabilen

* Çile. -ç. ** Atkı. -ç.

[82] Lord Ashley, *l.c.,s.* 6-9 *passim.*

[83] *Rep. of Irısp. of Fact.,* for Quarter ending 30* September, 1844, and from 1st October, 1844, toSO^April, 1845, s. 20.

[84] /.c, s. 22.

makine ve insanın emek-gücündeki esnekliği, o yıl nasıl gereği gibi tahmin edemediğini tanıtlamak için, 1845'teki bu görüşünü nakleder.

Şimdi, On Saatlik Yasanın 1847 yılında İngiliz pamuklu, yünlü, ipekli ve keten fabrikalanna

uygulanmalarını izleyen döneme gelmiş bulunuyoruz.
"İğlerin hızı çıknk tipi makinelerde dakikada 500, bükme tipi olanlarda 1.000 devir artmıştır; yani 1839'da dakikada 4.500 olan birinci tip makinenin iğ hızı, şimdi (1862) 5.000'dir; ikinci tip makinede 5.000 olan hız ise, şimdi dakikada 6.000'dir; bu, birinci durumda onda-bir, ikinci durumda beşte-bir artış demektir."[85] Manchester yakınındaki Patricroft'lu tanınmış mühendis James Nasmyth, 1852 tarihinde Leonard Homer'e yazdığı bir mektupta, bir buharlı makinede 1848 ve 1852 tarihleri arasında yapılan gelişmeleri anlatmaktadır. Resmi kayıtlarda daima benzeri makinelerin 1828 yılındaki güçlerine göre tahmin edilen[86] buhar makinelerinin beygirgüçlerinin yalnızca nominal olduklarını ve ancak gerçek güçlerinin bir göstergesi olarak işe yarayabileceklerini belirttikten sonra, şunları söylemektedir: "Aynı ağırlıktaki [sayfa 427] buharlı makinelerden şimdi ortalama en az yüzde 50'den fazla çalışma ya da iş elde ettiğimize ve birçok durumda, dakikada 220 ayaklık sınırlı hızla çalıştığı günlerde 50 beygirgücü sağlayan buharlı makinelerin şimdi 100 beygir-gücünün üzerine çıktıklarına inanmıyorum." ... "100 beygirgücündeki buharlı makineler, yapılarında ve kazanlannın kapasitesi ile yapılışındaki bazı düzeltmeler sonucu, eskisine göre daha büyük bir güçle çalışabilmektedir." ... "Beygirgüçlerine oranla eskisi kadar işçi çalıştırmakla birlikte, makineye oranla daha az işçi kullanılmaktadır.."[87]1850 yılında, İngiltere'deki fabrikalar, 25.633. 716 iplik ve 301.445 dokuma tezgâhı işletmek için 134.217 nominal beygirgücü kullanmışlardır. 1856'da iğ ve tezgâh sayısı sırasıyla 33.503. 580 ve 369.205 idi; gerekli norminal beygirgücü 1850'dekinin aynı olsaydı, 175.000 beygirgücüne eşit bir güç gerekirdi, oysa 1856 yılı istatistiklerinde, fiili beygirgücü 161.435 olup, 1850 yılı esas alınarak hesap edildiğinde 10.000 beygirgücünden daha fazla bir noksanlık gösteriyordu."[88]
"İstatistiklerin (1856 yılı) ortaya koyduklan bu gerçekler, fabrika sisteminin hızla ilerlediğini göstermektedir; beygirgücüne oranla eskisi kadar işçi kullanmamakla birlikte, makinelere oranla daha az işçi çalıştırılmaktadır; buhar makinesi, güçte sağlanan tasarruf ve diğer yöntemlerle daha büyük ağırlıktaki makineleri çalıştırabilmektedir; makineler ile yapım yöntemlerinde iyileştirmeler, ve makinelerin

[m] *Rep. oflnsp. ofFact.,* for31stOct, 1862, s. 62.

[86] Bu, 1862 tarihli "Parlamento Kararı" ile değiştirildi. Burada, modern buharlı makineler ve su çarklarının fiili beygirgücünün yerini nominal beygirgücü almıştır. Çift iğler de (1839, 1850 ve 1856 kararları tersine) iplik eğirme işleri arasında yer almadığı gibi, yünlü dokuma fabrikalarında, "gigs" ["kabartma tezgâhı" -ç.] sayısı eklenmiş, bir yandan jüt ve kenevir fabrikaları, öte yandan keten fabrikaları arasında ayrım yapılmış ve ensonu çorap dokumacılığı ilk kez rapora alınmıştır.

[87] Kep. *oflnsp. ofFact.,* for31stOctober, 1856, s. 13-14, 20 ve 1852, s. 23.

[88] *l.c,* s. 14-15.

hızında artış ve diğer çeşitli nedenlerle, daha büyük miktarda iş üretilebilir."[89]
"Her tür makinede yapılan büyük gelişmeler, bunlann üretim gücünü geniş ölçüde artırmıştır. Çalışma saatlerinin kısaltılması, kuşkusuz ... bu gelişmelerde etken olmuştur. Bu gelişmeler ile birlikte, işçinin daha fazla çaba harcaması, kısaltılmış (iki saat ya da altıda-bir) iş-gününde, en az eskisi kadar ürün elde edilmesini sağlamıştır."[90]
Emek-gücünün, daha yoğun bir biçimde sömürülmesiyle fabrikatörlerin servetlerinin nasıl büyük ölçüde arttığını göstermeye tek bir olay yeterlidir. 1838 ile 1850 arasında İngiliz pamuklu [sayfa 428] sanayiinde ve diğer sanayilerde ortalama artış %32 idi, oysa 1850-1856 arası bu sayı %86'ya ulaşmıştır. On saatlik işgününün etkisi altında 1848 ile 1856 arasında 8 yıl süresince İngiliz sanayiindeki gelişme ne kadar büyük olursa olsun, bunu izleyen 1856-1862 yılları arasındaki 6 yıllık dönemde bu gelişme, çok daha fazla olmuştur. Örneğin ipek fabrikalarında 1856'da 1.093. 739 iğ varken, 1862'de bu sayı 1.388.544 olmuş; dokuma tezgâhı ise 1856'da 9.260 iken 1862'de 10.709'a yükselmiştir. Böylece iğ sayısındaki artış %26,9, tezgâh sayısındaki artış %15,6 olduğu halde, bu işlerde çalışanlann sayısı %7 azalmıştır. 1850 yılında yün ipliği fabrikalannda 875.830 iğ çalışıyordu. 1856'da ise 1.324.549 (artış %51,2), ve 1862'de 1.289.172 (azalış %2,7). Eğer 1856 yılı sayısında görülen, ama 1862 yılı sayısında görülmeyen iğ sayısını düşersek, 1856 yılından sonra iğ sayısının hemen hemen aynı kaldığını görürüz. Öte yandan, 1850'den sonra iğ ve tezgâhların hızı çoğu zaman iki katına çıkmıştır. Yünlü fabrikalannda buharlı dokuma tezgâhı sayısı 1850'de 32.617, 1856'da 38. 956, 1862'de 43.048'dir. İşçilerin sayısı 1850'de 79.737, 1856'da 87.794, 1862'de 86.063'tür; bu sayılara, 14 yaşından küçük olmak üzere 1850' de 9.956, 1856'da 11.228, 1862'de 13.178 çocuk dahildir. Bu nedenle, 1856' ya göre 1862'de dokuma tezgâhı sayısında büyük bir artış olduğu halde, çalışan toplam işçi sayısı azalmış, sömürülen çocuk sayısı artmıştır.[91]
27 Nisan 1863'te Bay Ferrand, Avam Kamarasında şunları söylüyordu: "Burada adlanna konuştuğum Lancashire ve Cheshire'ın 16 bölgesinden gelen delegeler, bana, makinelerdeki gelişmeler nedeniyle fabrikalardaki işin sürekli olarak arttığını söylemişlerdir. Eskiden bir kişinin iki yardımcıyla birlikte bir tezgâha bakmaları yerine, şimdi bir kişi hiç yardımcısı olmaksızın üç tezgâha birden baktığı gibi, dört tezgâha birden baktığı da sık sık görülmektedir. Oniki saatlik işin şimdi on saatten daha az bir süreye sıkıştınldığını olaylar açıkça göstermektedir. Bütün bunlardan, fabrika işçilerinin katlandıkları zahmetin son on yıl içersinde

[89]/.c, s. 20.
[m] *Reports, ete,* for31[st]October, 1858, s. 9-10. Kars: *Reports,* eto,for30[lh]April, 1860, s. 30 vd.
[91] *Reports oflnsp. ofFact.,* for 31st Oct., 1862, s. 100 ve 130.

ne kadar büyük ölçüde arttığı apaçık ortaya çıkmaktadır."[92] [sayfa 429]
Bu nedenle fabrika denetmenleri, 1844 ve 1850 yasalannın sonuçlarını durmadan ve haklı olarak övmelerine karşın, çalışma saatlerinin kısaltılmasının, işin, işçinin sağlığını ve çalışma kapasitesini tehlikeye düşürecek şekilde yoğunlaşmasına yolaçtığını da itiraf etmekten geri kalmamışlardır. "Pamuklu, yünlü ve ipekli fabrikaların çoğunda görülen ve son birkaç yıl içersinde hızları büyük ölçüde artan makinelere işçilerin yetişebilmeleri için gerekli başdöndürücü ve tüketici heyecan Dr. Green-hovv'un bu konudaki son raporunda belirttiği gibi ciğer hastalıklarından ileri gelen fazla ölümlerin nedenlerinden birisi olabilir."[93] Çalışma saatlerinin uzatılması yolları bütünüyle tıkanır tıkanmaz, emeğin yoğunluğunu sistemli bir şekilde yükseltmek ve makinedeki her gelişmeyi işçiyi sömürmede daha yetkin bir araç haline getirmek suretiyle, sermayenin uğradığı kaybı yerine koymak için, çok geçmeden çalışma saatlerini kaçınılmaz olarak yeniden kısaltacağı bir duruma getirmek zorundaydı.[94] Öte yandan, İngiliz sanayiinde, 1848 ile bugün arasındaki hızlı gelişme, on saatlik işgününün yürürlükte olduğu, 1833-1846 dönemi arasındaki gelişmeyi geçmiştir, fabrika sisteminin ilk kez ortaya çıktığı ve işgününün sınırsız olduğu son yarım yüzyıldaki ilerlemeyi daha çok aşmıştır.[95] [sayfa 430]

[92] Şimdi bir dokumacı 2 modern buharlı tezgâh ile, 60 saatlik bir haftada, belli nitelik, genişlik ve uzunlukta 26 parça iş yapmaktadır; oysa eski tezgâhı ile 4 parçadan fazla yapamazdı. Böyle bir parça kumaşın dokunma maliyeti, 1850'den hemen sonra 2 şilin 9 peniden $5V_8$ peniye düşmüştür. "Otuz yıl önce" (1841) "bir iplikçi üç çırağıyla birlikte, 300-324 iğli bir çift eğirme tezgâhından fazlasına bakamazdı. Şimdi ise" (1871) "beş çırağın yardımı ile 2.200 iğe bakmak durumundadır ve 1841 yılına göre yedi katından fazla üretimde bulunabilmektedir." (Fabrika denetmeni Alex Redgrave, *Journal of the Soc. ofArts,* S^January, 1872.)

[93]Kep. *oflnsp. ofFact.,* for31[sl]Oct, 1861, s. 25, 26.

[94] Sekiz saatlik işgünü için hareket, şimdi (1867) Lancashire'da fabrika işçileri arasında başlamış bulunuyor.

[95] Aşağıdaki birkaç sayı, Birleşik Krallık'ta 1848'den beri, "fabrika" sayısındaki artışı göstermektedir:

	İhracat miktarı 1848	İhracat miktarı 1851	İhracat miktarı 1860	İhracat miktarı 1865
Pamuk				
Pamuk ipliği (libre)	135.831.162	143,966,106	197.343.655	103.751.455
Dikiş ipliği (libre)	-	4.392.176	6.297.554	4.648.611
Pam. kumaş (yarda)	1.091.373.930	1.543.161.789	2.776.218.427	2.015.237.851
Keten ve Kenevir				
İplik (libre)	11.722.182	18.841.326	31.210.612	36.777.334
Kumaş (yarda)	88.901.519	129.106.753	143.996.773	247.012.329
İpekli				
İplik (libre)	466.825*	462.513	897.402	812.589
Kumaş (yarda)	-	1.181.455**	1.307.293**	2.869.837
Yünlü				
Yün ve bükme İplik (libre)	-	14.670.880	27.533.968	31.669.267
Kumaş (yarda)	-	151.231.153	190.371.537	278.837.418

* 1846. -*Ed.* ** libre. -*Ed.*

DÖRDÜNCÜ KESİM. - FABRİKA

Bu bölümün başında, fabrikanın gövdesi diyebileceğimiz şeyi, yani bir sistem halinde örgütlenen makineyi incelemiştik. Orada, makinenin, kadınlarla çocukların da emeğini katarak, kapitalist sömürünün malzemesini oluşturan insanoğlunun sayısını nasıl çoğalttığını, çalışma saatlerini alabildiğine uzatarak işçinin bütün zamanına nasıl elkoyduğu-nu, ve ensonu, gitgide kısalan sürelerde üretimin çok büyük ölçülerde artmasını sağlayan gelişmelerle, daha kısa sürede daha fazla iş yaptırmanın, yani emek-gücünü daha yoğun bir biçimde sömürmenin bir aracı haline nasıl geldiğini görmüştük. Şimdi, bir bütün olarak fabrikaya, onun en yetkin biçimine dönüyoruz.

Otomatik fabrikanın Pindar'ı* Dr. Ure, fabrikayı, bir yandan, "Bitmez tükenmez bir hünerle, çeşitli düzenlemelerdeki yetişkin ve genç işçilerin bileşmiş elbirliği, merkez bir güçle (bir ilk [sayfa 4311 devindiriciy-le) sürekli olarak çalıştırılan bir üretken makineler sistemi" olarak, öte yandan da "çeşitli mekanik ve zihinsel organlardan oluşan, ortak bir nesnenin üretimi için kesiksiz bir uyum içersinde işleyen ve hepsi de kendi kendine düzenlenmiş bir devindirici güce bağlı bulunan muazzam bir otomat" olarak açıklıyor Bu iki açıklama, özdeş olmaktan çok uzaktır. Birinde, kolektif işçi ya da emeğin toplumsal gövdesi egemen özne ve mekanik otomat nesne olarak görünüyor; diğerinde ise, oto-

[95] (Devam)

	İhracat değeri 1848	İhracat değeri 1851	İhracat değeri 1860	İhracat değeri 1865
	&	&	&	&

Pamuklu				
İplik	5.927.831	6.634.026	9.870.875	10.351.049
Kumaş	16.753.369	23.454.810	42.141.505	46.903.796
Keten ve Kenevir				
İplik	493.449	951.426	1.801.272	2.505.497
Kumaş	1.802.789	4.107.396	4.804.803	9.155.358
İpekli				
İplik	77.789	196.380	826.107	768.064
Kumaş	_	1.130.398	1.587.303	1.409.221
Yünlü				
İplik	776.975	1.484.544	3.843.450	5.424.047
Kumaş	5.733.828	8.377.183	12.156.998	20.102.259

Mavi kitaplara bkz: *Statistical Abstract of the United Kingdom,* n° 8 ve n° 13. Lond., 1861 ve 1866. Lancashire'da, 1839 ile 1850 arasında fabrika sayısı yalnız %4; 1850 ile 1856 arasında %19; 1856 ile 1862 arasında %33 artmıştır; oysa, yukardaki 11 yıllık dönemlerin herbirinde burada çalıştırılan işçi sayısı mutlak olarak artmış, nispi olarak azalmıştır. (Bkz: *Rep. oflrısp. ofFact.,* for 31st Oct., 1862, s. 63.) Pamuklu fabrikaları Lancashire'da ağır basar. Birleşik Krallık'taki toplam tekstil fabrikalarının %45,2'sinin, iğlerin %83,3'ünün; buharlı dokuma tezgâhlarının %81,4'ünün, mekanik beygirgücünün %72,6'sının, ve çalıştırılan toplam personel sayısının %58,2'sinin burada toplandığını düşünürsek, bu bölgedeki pamuklu sanayiin ezici niteliği konusunda bir fikir edinmiş oluruz. *(Lc,* s. 62-63.)

* Yunanlı lirik şair. -ç.

matın kendisi öznedir, işçiler yalnızca bilinçli organlar, ve otomatın bilinçsiz organlan ile işbirliği içersinde ve onlarla birlikte merkezi devin-dirici güce bağlı görünürler. İlk açıklama, makinenin büyük ölçüdeki her türlü kullanımı için geçerli, ikincisi, makinenin sermaye tarafından kullanılmasına ve bu nedenle modern fabrika sistemine özgü ve onu karakterize eden bir açıklamadır. Bu yüzden Ure, devinimin geldiği merkezi makineyi, yalnız bir otomat olarak değil, otokrat olarak da açıklamayı yeğ tutar. "Bu geniş salonlarda buharın şefkatli gücü, onbin-lerce gönüllü hizmetkârını çevresinde toplar."[96] Aletle birlikte işçinin onu kullanmadaki becerisi de makineye geçer. Aletin iş yapma olanağı, insanın emek-gücünün zorunlu sınırlarından kurtulur. Böylece, manüfaktürde işbölümünün dayandığı teknik temel yıkılmış olur. Manüfaktürü nitelendiren uzmanlaşmış işçiler arasındaki kademeleşmenin yerini, otomatik fabrikaya, makineyi kullananlar tarafından yapılan her türlü işin bir ve aynı düzeye indirilmesi ve eşitlenmesi eğilimi alır;[97] parça-işçiler arasında yapay olarak yaratılmış olan farklılaşmalann yerine, yaş ve cinsiyet gibi doğal farklılıklar geçer.

Fabrikada işbölümünün yeniden ortaya çıkması, esas olarak, işçilerin özelleşmiş makineler arasında dağılımı; ve işçi kitlelerinin, fabrikanın çeşitli bölümleri arasında gruplar halinde örgütlenmemiş olmalarına karşın, herbiri, biraraya getirilmiş benzer makinelere dağılması yüzünden, aralarındaki elbirliği, basit bir elbirliğidir. Manüfaktüre özgü organik grupların yerini, ustabaşı ile birkaç yardımcısı arasındaki bağlantı alır. Temel bölünme, makineler üzerinde fiilen çalışan işçiler (makinelere bakan birkaç işçi de bunların içindedir) ile bu işçilerin salt çıraklığını yapanlar (hemen hemen özellikle çocuklardan oluşmuşlardır) arasındadır. İşlenecek malzemeyi makineye veren aşağı yukarı bütün [sayfa 432] "besleyiciler", çıraklar arasında sayılır. Bu bellibaşlı iki sınıfa ek olarak, işleri, bütün makinelere bakmak ve zaman zaman bunları onarmak olan, sayı bakımından önemsiz kimselerin sınıfı vardır: mühendis, makinist, marangoz vb. gibi. Bu sınıf, bazılan bilimsel öğrenim görmüş, bazıları meslekten yetişme, fabrika işçileri sınıfından farklı, yalnızca onlara eklenen daha üst bir sınıftır.[98] Bu işbölümü, tamamen teknik bir işbölümüdür.

İşçinin makine üzerinde çalışmayı, kendi hareketlerini otomatın tekdüze ve sürekli hareketine uydurabilmesi için ta çocukluk yıllarından öğrenmesi gerekir. Makineler, bütünüyle, hep birlikte ve uyum

[96] Ure, *l.c.,s.* 18.

[97] Ure, *l.c,* s. 31. Bkz: Kari Marx, *l.c,* s. 140-141 *[Felsefenin Sefaleti,* s. 149].

[98] Parlamento kararları, açık bir şekilde, fabrika işçileri kategorisine yalnız mühendisler ve makine işçilerini vb. değil, aynı zamanda yöneticileri, satış memurlarını, habercileri, depo işçilerini, ambalajcıları vb., kısacası fabrika sahibinden başka herkesi aldığı halde, İngiliz, fabrika yasalarının metinde son sözü edilen işçileri kapsamı dışında bırakması halinde, bunu, kasıtlı bir istatistik yanıltması diye kabul etmek gerekir; ve bu türden yanıltmaları, başka durumlar için ayrıntılı olarak tanıtlamak da pekâlâ mümkündür.

içersinde çalışan çok yanlı bir sistem meydana getirdiğine göre, buna dayanan elbirliğinin de, çeşitli işçi gruplarının farklı türdeki makineler arasında dağılımını gerektirir. Ama makinenin kullanılması, manifak-türdeki gibi belli bir adamın belli bir göreve sürekli olarak bağlı kalması biçimindeki bu dağılımın katılaşması zorunluluğunu ortadan kaldırır." Sistemin bütününün devinimi, işçiden değil de makineden doğduğu için, iş kesintiye uğramaksızın, her an, herhangi bir kimsenin değişmesi mümkündür. Fabrikatörlerin 1848-1850 başkaldırmaları sırasında yürürlüğe koydukları vardiya sistemi, bunun en çarpıcı kanıtıdır. Ensonu makine üzerinde çalışmanın genç insanlara kazandırdığı hızlılık salt makine üzerinde çalışmak üzere özel bir sınıfın eğitilmesi zorunluluğunu ortadan kaldırır.[100] Yalnızca çıraklann yaptıkları [sayfa 433] işler, bir ölçüde, fabrikada makineler tarafından da görülebilir,[101] ve zaten son derece basit olmalan nedeniyle de bu cansıkıcı işleri yüklenenlerin sık sık ve sürekli değiştirilmeleri olanağı da vardır.

Teknik deyimiyle eski işbölümü sistemi, makine tarafından tahtından indirilmesine karşın, manüfaktürden devralınan geleneksel bir alışkanlık olarak sürüklenir gider ve daha sonra emek-gücünün sömürülme aracı olarak sermaye tarafından daha iğrenç bir şekilde sistemleştirilir ve yerleştirilir. Bir ve aynı aleti yaşam boyu kallanmanın verdiği uzmanlık, şimdi, bir ve aynı makineye yaşam boyu hizmet etmenin verdiği uzmanlık halini alır. Makine, işçiyi, ta çocukluğundan başlayarak, parça makinenin bir kısmı haline sokmak amacıyla kötüye kullanmıştır.[102] Böylece

[99] Ure, bunu kabul eder. "Gerektiğinde" işçilerin, yöneticinin isteğine bağlı olarak, bir makineden alınıp diğerine verilebildiğini söyler ve zaten çığlığı atar: "Böyle bir değiştirme, işi bilen ve herbir iğnenin başını yuvarlatma işini bir işçiye, ucunu sivriltine işini bir başkasına veren eski uygulama ile tam bir çelişki halindedir." Oysa Ure'nin kendi kendisine, otomatik fabrikada bu "eski uygulamadan" niçin ancak "gerektiğinde" ayrılındığını sorması çok daha yerinde olurdu.

[100] Örneğin, Amerikan iç savaşı sırasında olduğu gibi büyük tehlike anında, fabrika işçileri, burjuvazi tarafından, yol yapımı vb. gibi en kaba işlere koşulurlar. 1862 yılı ile bunu izleyen yıllarda, boşta kalan pamuk işçileri için kurulan İngiliz "ateliers nationaux" ["ulusal işlikler", -ç.] 1848 yılında Fransa'da kurulmuş bulunanlardan şu bakımdan ayrılır ki, bu sonuncuda işçiler devlet hesabına üretken olmayan işlerde çalıştırıldığı halde, ilkinde işçiler, burjuvazi yararına üretken belediye işlerinde çalışmak zorundaydılar ve bu işleri normal işçiden daha düşük ücretle yaptıkları için de, bu işçiler ile rekabet haline getirilmiş oluyorlardı. "Pamuk işçilerinin fiziksel görünüşleri kuşkusuz düzeldi. Ben, bunu ... bu insanlar bakımından kamu işlerinin açık havada yapılmasına bağlıyorum." (Rep. *Of Insp. Of Fact,* 31st Oct. 1863, s. 59) Yazar, burada, Preston kırında çalıştırılan, Preston'lu fabrika işçilerini kastediyor.

[101] Bir örnek: 1844 yasasından beri, pamuklu dokuma fabrikalarına, çocuk emeğinin yerini almak üzere çeşitli mekanik aygıtlar girniş bulunuyor. Fabrikatörlerin kendi çocukları, fabrikalarında çırak olarak bir öğrenimden geçecekleri gün, herhalde bu el değmemiş mekanik alanında ne büyük ilerlemeler olabilir. "Makineler içersinde belki de otomatik tezgâh bile diğerleri kadar tehlikelidir. Bunlardaki kazaların çoğu küçük çocukların başlarına gelmektedir; bu çocuklar, tezgâhlar hareket halindeyken yeri süpürmek için altlarına sürünerek giriyorlar. Birkaç ustabaşı bu suç yüzünden para cezasına çarptırılmış ise de, bunun pek yararı olmamıştır. Eğer makine yapımcıları, otomatik bir süpürge icat etmiş olsalardı, bu küçük çocukların makinelerin altına sürünmeleri önlenir ve bizim koruyucu önlemlerimize mutlu bir katkıda bulunulmuş olurdu." *(Reports of Insp. of Fact.,* for31stOct., 1866, s. 63.)

[102] Demek ki, Proudhon'un şaheser fikri buradan geliyor: o, makineleri, emek araçlarının

işçinin kendisinin yeniden-üretim masrafları büyük ölçüde azaldığı gibi, aynı zamanda, tümüyle fabrikaya ve dolayısıyla kapitaliste olan çaresiz bağımlılığı da tamamlanmış olur. Her yerde olduğu gibi burada da, toplumsal üretim sürecindeki gelişme nedeniyle artmış bulunan üretkenlikle, bu sürecin kapitalist biçimde sömürülmesi sonucu artan üretkenliği birbirinden ayırmamız gerekir. Elzanaatlan ile manüfaktürde, işçi, aleti kullanırdı, oysa fabrikada, şimdi, makine, işçiyi kullanmaktadır. Orada, emek aracının hareketi işçiden geliyordu, burda ise makinenin hareketlerini izlemek zorunda olan odur. Manüfaktürde işçiler canlı mekanizmanın birer parçasıydı. Fabrikada, onun yalnızca canlı bir eklentisi olan işçiden bağımsız cansız mekanizma vardır. "Aynı mekanik işin tekrar tekrar yapıldığı bu bitip tükenmez sefil cansıkıntısı ve alınteri, aynen Sisyphus'un işine benzer. Sırtlanılan ağır iş yükü, tıpkı bir kaya parçası gibi durmadan perişan işçinin üzerine yuvarlanır."[103] Aynı [sayfa 434] zamanda, bu fabrika işi, sinir sistemini tükettiği gibi, adalelerin çok yanlı çalışmasını engeller ve, hem vücut, hem zihin faaliyetlerindeki özgürlüğün her atomunu tümüyle elinden alır.[104] Makine, işçiyi işten kurtarmadığı, ama yalnızca çalışmanın bütün ilginçliğini yokettiği için, işin hafiflemesi bile bir çeşit işkence halini alır. Her türlü kapitalist üretim, yalnızca bir emek-süreci olmayıp, aynı zamanda bir artı-değer yaratma süreci de olduğu için, şu ortak özelliği gösterir: emek araçlannı kullanan işçi değildir, tersine, işçiyi kullanan emek araçlarıdır. Ne var ki, bu tersine dönüş, ilk kez yalnız fabrika sisteminde teknik ve somut bir gerçeklik kazanır. Otomat haline dönüşen emek aracı, emek-sürecinde işçinin karşısına, canlı emek-gücüne egemen olan ve onu bitirip tüketen sermaye ve ölü emek şeklinde çıkar. Üretimin zihinsel güçlerinin el emeğinden aynlması ve bu güçlerin, sermayenin emek üzerindeki kudreti haline dönüşmesi, daha önce gösterdiğimiz gibi, ensonu, makine temeli üzerinde yükselen büyük sanayi tarafından tamamlanmıştır. Fabrika işçisi için önemsiz olan her bireyin özel hüneri, bilim, dev fizik güçler, ve fabrika mekanizmasında somutlaşan ve bu mekanizma ile birlikte "pat-ron"un kudretini oluşturan kitle emeği karşısında, küçücük bir miktar olarak yokolur gider. Beyninde, makine ve makine üzerindeki tekelin ayrılmaz bir biçimde kenetlendiği bu "patron", "işçiler"! ile ne zaman bir anlaşmazlığa düşse, onlan küçümser bir eda ile şunları söyler: "Fabrika işçileri şunu bir an akıllarından çıkarmasınlar ki, onlannki gerçekten

bir sentezi olarak değil, bizzat işçinin yararına olmak üzere, parça işlemlerin bir sentezi olarak "alıyor".

[103] F. Engels, *l.c,* s. 217. Mr. Molinari gibi, sıradan ve iyimser bir serbest ticaret yanlısı bile şöyle diyebiliyor: "Günde onbeş saat, bir makinenin tek düze hareketini gözlemek durumunda olan bin kimse, aynı sürede kendi fizik gücünü kullanmasından daha fazla tükenir. Çok uzun süreli olmamak üzere belki de zihinsel bir jimnastik hizmeti görebilecek olan bu gözcülük, süre uzun olursa, aşırılığı nedeniyle, zihni de, vücudu da yorar." (G. de Molinari, *Etudes Economiques,* Paris, 1846, [s. 49].)

[104] F. Engels, *l.c,* s. 216.

çok küçük cinsten hüner isteyen bir iştir; bundan daha kolay öğrenilebilecek ve niteliği bakımından bundan daha.fazla ücret ödenen, ya da en az uzmanlık veren çok kısa bir eğitimle bundan daha çabuk ve bol elde edilebilecek başka hiç bir iş yoktur.... Patronun makinesi, aslında, üretim içinde, altı aylık bir eğitimin öğreteceği ve sıradan bir tanm işçisinin bile öğrenebileceği fabrika işçisinin emek ve hünerinden çok daha önemli rol oynar."[105] [sayfa 435] İşçinin, emek araçlannın tekdüze hareketlerine teknik bakımdan bağlı oluşu ile, her iki cinsiyetten ve her yaştan bireyleri içersinde toplayan işçi topluluğunun kendine özgü yapısı, fabrikada tam bir sistem halini alan bir kışla disilplini yaratarak daha önce de sözü edilen denetim ve gözcülük işini ayn bir uğraş haline getirir; ve böylece, çalişanları, işçiler ve gözcüler ya da sanayi ordusunun erleri ve çavuşları diye sınıflara bölmüş olur. "[Otomatik

fabrikada] karşılaşılan başlıca güçlük... her şeyden önce, insanları gelişigüzel çalışma alışkanlıklanndan kurtarmak ve onları karmaşık otomatın değişmeyep düzenliliği ile özdeş hale gelecek biçimde eğitmektir. Fabrikanın çalışma hızının gereklerine uygun düşen bir disiplin yönetmeliğini meydana getirmek ve uygulamak, Arkvvright'in giriştiği herkülce bir iş ve soylu bir basandır! Sistemin en iyi biçimde örgütlendiği ve işin son derece hafifle-tildiği bugün bile, organik çağını geçmiş kimseleri yararlı fabrika işçileri haline getirmek adeta olanaksız haldedir."[106] Burjuvazinin başka konularda dörtelle sanldığı sorumluluğun bölüşülmesi ilkesi ile, bundan daha da fazla beğendiği temsili sistemi hiç dikkate almaksızın, sermayenin bir yasakoyucusu gibi, işçiler üzerindeki kayıtsız şartsız egemenliğini dilediği şekilde formülleştirdiği fabrika yönetmeliği, geniş ölçüde elbirliği ve emek araçlan ile özellikle makinelerin ortaklaşa kullanılmasıyla emek-sürecinin gerekli kıldığı toplumsal düzenin kapitalistçe bir karikatüründen başka bir şey değildi. Köle çalıştıranların ellerindeki kamçının yerini, şimdi, gözcülerin elindeki ceza kitabı alıyordu. Bütün cezalar eninde sonunda, doğal olarak, para cezası ve ücret biçimine gelip dayanıyor ve fabrika Lycurgus'unun yasa koyma marifeti, her şeyi öyle düzenliyordu ki, bu yasaların çiğnenmesi, onun için, yasalara uyulmasından daha kârlı oluyordu.[107] [sayfa 436]

105 "fj-jg factory operatives should keep in vvholesome remembrance the fact that theirs is really a low species of skilled labour; and that there is none vvhich is more easily acquried or of ist quality more amply remunerated, or vvhich, by a short trainin of the least expert can be more quickly as well as abundantly acquried... The master's machinery really plays a far more important part in the business of production than the labour and the skill of the operative, vvhich six months' education can teach, , and a common labourer can learn. " *(The Master Spinners'andManufacturers'DefenceFund. Reportof the Committee,* Manchester 1854, s. 17.) Patronların, "canlı" otomatlarını kaybetme tehlikesi ile yüzyüze geldikleri zaman büsbütün ayrı bir telden çaldıklarını daha ilerde göreceğiz.

[106] Ure, *l.c,* s. 15. Arkvvright'in yaşam öyküsünü bilen bir kimse, bu berber-dahiye hiç bir zaman "asil" unvanını veremez. 18. yüzyılın bütün büyük mucitleri içersinde o, kuşkusuz, başkalarının icatlarını çalan en büyük hırsız ve en aşağılık adamdır.

[107] "Burjuvazinin, proletaryayı bağladığı tutsaklık, hiç bir yerde fabrika sisteminden daha açıkça günışığına çıkmamıştır. Burada bütün özgürlükler hem yasada ve hem de gerçekte sona

Biz, burada, yalnızca, fabrika işinin yürütüldüğü maddi koşullara değinmiş bulunuyoruz. Her duyu organının, yapay olarak yükselen sıcaklık, toz-toprak dolu hava, kulakları sağır edici gürültü ile aynı derecede zarar görmesinin, üstüste sıralanmış makineler arasındaki ölüm ve yaralanma tehlikesinin burada sözünü bile etmiyoruz; bunlar, âdeta mevsimlerin düzenliliğiyle [sayfa 437] yayınlanan, sanayi savaşındaki ölü

erer. İşçilerin saat beşbuçukta fabrikada olmaları gerekir. Birkaç dakika geç kalsalar cezalandırılırlar; 10 dakika gecikirlerse, kahvaltıdan sonraya kadar içeriye alınmazlar ve böylece, dörtte-bir günlük ücreti kaybetmiş olurlar. Komuta ile yemek, içmek ve uyumak zorundadırlar. ... Despot çan sesiyle yatağından kaldırılır, kahvaltıdan, yemekten çağrılır. Ve fabrikada başından neler geçer? Burada patron mutlak yasakoyucudur. Gönlünün dilediği gibi yönetmelikler yapar; bunda, keyfince değişiklikler, ekler yapar; ve en budalaca şeyleri koysa, mahkemeler işçiye şöyle söyler: Bu sözleşmeye gönlünüzle girdiğinize göre, şimdi onu yürütmek zorundasınız. ... Bu işçiler, dokuz yaşından başlayarak ölene kadar, bu maddi ve manevi işkence altında yaşar." (F. Engels, *l.c,* s. 217, sq.) "Mahkemenin ne dediğini" bir örnekle göstereceğim. Olaylardan biri, 1866 yılı sonunda Sheffield'de geçer. Bu kentte bir işçi iki yıl bir çelik fabrikasında çalışır. İşverenle yaptığı bir kavga sonucu işi bırakır ve ne olursa olsun bu patron için çalışamayacağını söyler. Sözleşmeyi bozduğu gerekçesiyle yargılanır ve iki ay hapse mahkum edilir. (Eğer sözleşmeyi patron bozmuş olsaydı, ancak hukuk mahkemesinde kovuşturmaya uğrar ve olsa olsa para cezasına çarptırılırdı.) İşçi iki aylık hapis cezasım çektikten sonra, patron, sözleşme gereğince işçiyi işbaşı yapmaya davet eder. İşçi, hayır der, sözleşmeye uymadığı için zaten cezasını çekmiştir. Patron tekrar dava açar ve yargıçlardan bir tanesi, Mr. Shee, bunu, bir insanın yaşadığı sürece, bir ve aynı suç ya da cinayet için tekrar cezalandırılmış olacağı bir hukuk garibesi olarak açıkça yermesine karşın, mahkeme, işçiyi tekrar mahkum eder. Ve bu hükmü, *"Great Unpaid"* ["Büyük Ücretsizler"-ç.], taşralı meşe odunları değil, Londra'daki en yüksek mahkemelerden biri veriyordu. [Dördüncü Almanca baskıya ek. - Bu usul artık uygulanmıyor. Havagazı gibi bazı kimyasal hizmetler dışında, İngiltere'de işçi, sözleşmenin bozulması halinde işverenle eşit koşullar içersinde ancak hukuk mahkemelerinde yargılanabiliyor. -*F.E.]* İkinci olay, 1863 Kasımının sonunda Viltshire'da geçiyor. Westbury Leigh'de, Leovver's Mill'de kumaş fabrikatörlüğü yapan Harrup adında birisinin yanında çalışan 30 kadar dokuma işçisi, patronları Harrup'un, sabahları işe geç kaldikları için ücretlerinden 2 dakikaya karşılık 6 peni, 3 dakikaya karşılık 1 şilin, 10 dakikaya karşılık 1 şilin 6 peni kesmek gibi tatlı bir alışkanlığı sürdürmesi karşısında greve gidiyorlar. Bu, bir saat için 9 şilin, bir gün için 4 sterlin 10 şilin eder ki, dokumacıların bir yıldaki ortalama ücretleri hiç bir zaman haftada 10-12 şilini geçmemektedir. Ayrıca Harrup, işe başlama saatini ilan etmek üzere bir çocuk görevlendiriyor, ki bu çocuk çoğu kez sabahın altısından önce düdüğü öttürüyordu: ve eğer düdüğün bittiği anda bütün işçiler orada hazır değilseler, kapılar kapanıyor, dışarda kalan işçiler cezalandırılıyor: ve binalarda saat olmadığı için, talihsiz işçiler, Harrup yetiştirmesi genç düdükçünün insafına kalıyorlardı. Grevdeki işçiler, yani aile anaları ve kızlar, bir düdükçünün yerine bir saat konulduğu ve daha aklayatkın bir ceza uygulandığı takdirde işe başlama önerisinde bulundular. Harrup, 19 kadın ile kızı sözleşmeye uymadıkları gerekçesiyle yargıç karşısına çıkarttı. Orada bulunanların bu haksızlık karşısındaki büyük öfkesine karşın işçilerin hepsi de 6 peni para cezasına ve 2 şilin 6 peni mahkeme giderlerini ödemeye mahkum edildiler. Mahkemeden sonra Harrup'un peşine, ıslıklar çalan bir kalabalık takıldı. - Fabrikatörlerin pek sevdikleri bir şey de, istenilen malzemddeki kusurlar nedeniyle, ücretlerinden kesinti yaparak işçileri cezalandırmaktı. Bu yöntem, 1866'da İngiltere'de gömlekçilik bölgesinde genel bir greve yolaçtı. Çocukları Çalıştırma Komisyonunun raporlarında (1863-1866), işçilerin yalnız ücretlerini almamakla kalmayıp, harcadıkları emek ve ceza yönetmelikleri aracılığı ile kıymetli patronlarına karşı borçlu duruma düşürüldükleri olaylar anlatılmaktadır. Son pamuk bunalımı da, ücretlerde kesinti yapma konusunda fabrika otokratlarının gösterdikleri marifetlerin ölümsüz örneklerini sağlamıştır. Fabrika denetmeni Mr. R. Baker şöyle diyor: "Bu zor ve istiraplı zamanlarda, çalıştırdığı bazı genç işçilerin herbirinden, sağlık belgesi için, yasaya göre 3 peni kesmesi gerekirken, 10 peni kesen (oysa bu belge için ancak 6 peni ödemektedir) bir pamuklu fabrikası sahibi aleyhinde, son zamanlarda, ben kovuşturma açmak zorunda kaldım. ... Bana bildirilen diğer bir olay da, yasayla çatışmadan aynı amaca ulaşmak için bir fabrikatörün, çalıştırdığı çocuklardan, çalışmaya uygun oldukları hekim belgesiyle belirtilenlerden, derhal, pamuk ipliği eğirme sanatını ve sırrını öğrenmeleri karşılığı bir şilin ücret istediği haber veril-

ve yaralı listelerinde yer almaktadır.[108] Fabrika sistemiyle, sanki bir yerde yetiştirilmiş gibi olgunlaşan

ve güçlenen toplumsal üretim araçlarında sağlanan tasarruf sermayenin ellerinde, işçinin çalışırken yaşamı için zorunlu şeyi, sistemli bir soygunculuğa dönüştürür; yer, ışık, hava ve üretim sürecinin beraberinde getirdiği tehlikelere karşı onun yaşamını korumak için alınacak her türlü önlem üzerinde aynı soygun yapılır; işçinin rahatlığı için gerekli şeyler üzerindeki soygunun burada hiç sözünü etmiyoruz.[109] Fourier, fabrikaları, "İslah edilmiş hapisaneler" diye adlandırdığında haksız mıydı?[110]
[sayfa 438]

mekteydi. Bu nedenle, grevler gibi olağanüstü olaylar konusunda, yalnız bunların ortaya çıktıkları yerlerle ilgili değil, özellikle içinde bulunduğumuz zamanlarda görülmelerinin bazı derin nedenleri olabilir, ve bunlar açıklanmaksızın, halkın bunları anlayabilmesi olanaksızdır." Burada, 1863 Haziranında, Darvven'deki, dokuma işçileri grevine değiniliyor. *{Reports oflrısp. ofFact.,* for 30* April, 1863, s. 50-51.) Raporlar daima resmi tarihlerin gerisindeki olayları kapsamaktadır.

[108] Fabrika yasalarının tehlikeli makinelere karşı getirdiği koruma önlemlerinin yararlı etkileri olmuştu. "Ama ... şimdi, yirmi yıl önce bulunmayan başka tehlike kaynakları var; bunlardan en başta geleni makinenin artan hızıdır. Çarklar, silindirler, volanlar, iğler ve mekikler gitgide artan bir hızla dönmektedir; kopan bir ipliği yakalamak için parmaklar şimdi daha hızlı ve becerikli hareket etmek zorundadır, çünkü bir anlık duraksama ya da dikkatsizlik, kurban edilmelerine yolaçar. ... Kazaların büyük bir kısmı, işçilerin işlerini hızla bitirmek kaygılarından ileri gelir. Şurası unutulmamalıdır ki, makinelerin hareket halinde olması, yani iplik ve kumaş üretmesi, fabrikatörlerin en önde gelen kaygılarıdır. Bir dakikalik duraklama, yalnız bir güç kaybı değil, bir üretim kaybıdır da ve, çıkartılan iş miktarında çıkarları bulunan gözcüler, işçileri, makineleri daima hareket halinde tutmaya zorlarlar; ve ağırlık ya da parça-başına ücret alan işçiler için de, makinelerin devamlı hareket halinde olmaları daha az önemli değildir. Bunun sonucu olarak, bazı ve hatta çoğu fabrikalarda, makinelerin hareket halindeyken temizlenmeleri yasaklandığı halde, fabrikaların çoğunda ve belki de hepsinde işçilerin, herhangi bir uyarmaya ya da azarlanmaya uğramaksızın, makineler çalışır haldeyken, artıkları, kırıntıları aldıkları, silindirleri, çarkları vb. sildikleri her zaman görülen bir uygulamadır. Böylece, yalnız bu yüzden altı ay içersinde 906 kaza olmuştur. ... Her gün devamlı olarak epeyce bir temizlik yapılmakla birlikte, cumartesi günleri genellikle makinelerin genel temizliğine ayrılmıştır ve bunun da büyük bin kısmı gene makineler hareket halindeyken yapılmaktadır." Temizlik için bir ücret ödenmediğinden, işçiler bunun bir an önce bitirilmesine bakarlar. Bu nedenle, "cuma ve özellikle cumartesi günleri meydana gelen kazaların sayısı, diğer günlerden çok daha fazladır. Cuma günlerinin, haftanın ilk dört günü ortalamasına göre kaza fazlalığı neredeyse %12; cumartesi günlerinde ise, onu izleyen beş günün ortalamasına göre kaza fazlalığı %25'tir; ya da, eğer, cumartesi günlerinin çalışma saatleri hesaba katılırsa -diğer günler 101/2 saat olduğu halde cumartesi günleri 71/2 saattir- bu fazlalık %65'i bulur." *{Rep. oflnsp. ofFact,* 31stOctober, 1866, s. 9, 15, 16, 17.)

[109] Üçüncü Kitabın [Cildin] Birinci Kısmında, fabrika yasasının, "işçileri" tehlikeli makinelere karşı koruyan maddelerine karşı ingiliz fabrikatörlerin son günlerde giriştikleri savaşımın bir öyküsünü vereceğim. Şimdilik, Leonard Horner'in resmi raporundan alınan şu parçayla yetinelim: "Bazı fabrika sahiplerinin, bazı kazalar konusunda affedilmez bir hafiflikle sözettiklerini duydum; örneğin, bir parmak kaybedilmesi önemsiz bir şeydi. Bir işçinin yaşamı ve geleceği, parmaklarına o kadar bağlıydı ki, bunlardan herhangi birisinin kaybı onun için çok ciddi bir sorundur. Bu gibi düşüncesizce sözleri işittiğim zaman, genellikle şu soruyu soruyordum: Fazladan bir işçiye gereksinmeniz olsa, başka bakımlardan eşit nitelikte iki kişi başvursa, bunlardan bir tanesi bir başparmağını ya da işaret parmağını kaybetmiş olsa, hangisini işe alırsınız? Bu sorunun yanıtında herhalde hiç duraksamazsınız." .... Fabrikatörlerin, "insanseverlik gösterisi diye tanımlandığını duydukları yönetmeliğe karşı yanlış bir önyargıları" bulunmaktadır. *{Rep. of Insp. of Fact,* 31st Oct., 1855.) Bu fabrikatörler kurnaz kişiler doğrusu ve köle sahiplerinin ayaklanması karşısındaki sevinçleri de boşuna değil.

[110] Çalışma saatlerine zorunlu sınırlar koyan fabrika yasaları ile diğer yönetmeliklerin kapsamına uzun zaman önce girmiş bulunan fabrikalarda, eski kötüye kullanmaların çoğu ortadan kalkmıştır. Makinelerdeki her gelişme, bir ölçüde, "binaların yapımında da bazı gelişmeleri" gerektiriyor ve bu da işçinin yararına bir şeydir. *{Rep. oflrısp. ofFact.,* 31stOct, 1863, s. 109.)

BEŞİNCİ KESİM. - İŞÇİ İLE MAKİNE ARASINDAKİ ÇEKİŞME

Kapitalist ile ücretli işçi arasındaki savaşımın tarihi, sermayenin kökenine kadar gider. Bütün manüfaktür dönemi boyunca bu çekişme, şiddetle devam edip gitmiştir.[111] Ne var ki, ancak makinenin kullanılmaya başlamasıyla, işçi, sermayenin somutlaşmış şekli olan bu emek aracının kendisiyle savaşmaya başlamıştır. Kapitalist üretim tarzının maddi temeli olduğu için bu özel üretim aracı şekline karşı başkaldırmıştır.

17. yüzyılda hemen hemen bütün Avrupa'da işçilerin, kurdele ve şerit dokumakta kullanılan ve Almanya'da Bandmühle, Schnurmühle, Mühlenstuhl denilen, kurdele dokuma tezgâhına karşı ayaklandıklan görülmüştür. Bu makineler, Almanya'da icat edilmişlerdi, Abbe Lancel-lotti, 1579'da yazdığı ve 1636'da Venedik'te yayınlanan yapıtında şöyle diyor: "Danzig'li Anthony Müller 50 yıl kadar önce, bu kentte, aynı anda 4-6 parça kumaşı birden dokuyan olağanüstü bir makine görmüştü. Ama bu icadın, birçok işçiyi sokağa dökeceğinden kuşkulanan belediye başkanı, icadı yapanı gizlice boğazlattı ya da boğdurdu." Leyden'de, bu makine, 1629'a kadar kullanılmadı; kurdele dokumacılannın [sayfa 439] ayaklanması, ensonu, şehir meclisini bu makineyi yasaklamaya zorladı. Bu makinenin Leyden'e getirilişine değinen Boxhorn (Inst. Pol, 1663) şöyle diyor: *"in hac urbe ante hos viginti circiter annos instrumentum quidam invenerunt textorium, quo soluş quis plus panni et facilius conficere poterat, quam plures aequali tempore. Hine turboe ortoe et querulce textorum, tandemque usus hujus instrumenti a magistratu prahibitus est."** Bu tezgâha karşı 1632-1639 vb. yıllarında azçok yasaklayıcı çeşitli kararnameler çıkardıktan sonra Hollanda Devlet Meclisi, sonunda, 15 Aralık 1661'de yayınlanan bir kararname ile bunun kullanılmasına belirli koşullar altında izin verdi. İngiltere'de kullanılması işçiler arasında huzursuzluklara yolaçtığı sıralarda, 1676'da, bu tezgâh, Kolonya'da da yasaklandı. 19 Şubat 1685 tarihli bir imparatorluk karan ile bütün Almanya'da kullanılması yasaklandı. Hamburg'da ise, senatonun emriyle, halkın önünde yakıldı. 9 Şubat 1719'da, İmparator Şarl VI, 1685 tarihli karan yeniledi ve ancak 1765'te Saksonya seçim bölgesinde

[111] Bkz: diğerleri arasında, John Houghton, *Husbandry and Trade Improved,* London 1727; *The Advantages ofthe East-India Trade,* 1720; John Bellers, *l.c,* "Patronlar ile işçiler birbirleriyle ne yazık ki devamlı bir savaşım halindeler. Bunlardan ilkinin değişmeyen amacı, işlerini elden geldiğince ucuza yaptırmaktır; ve bu amaca ulaşmak için her türlü çareye başvurmaktan geri kalmıyorlar; buna karşılık ikinciler de, patronlarını daha yüksek taleplerine boyun eğmeye zorlamak için her fırsattan yararlanmaya aynı derecede dikkat ve titizlik gösterirler." *(An Enquiry into the Causes Of the Present High Price of Provisions,* s. 61-62. Yazar, Rahip Nathaniel Forster. tamamen işçilerden yanadır.)

* "Bazı kimseler 20 yıl kadar önce, bu kentte bir dokuma makinesi icat etmişlerdi. Bu makine ile bir kişi, eski yöntem ve araçlarla çalışan birçok insanın aynı sürede yapabileceklerinden daha fazla kumaşı, hem de daha kolay yapabiliyordu. Bu yüzden

dokumacılar arasında huzursuzluklar ve şikâyetler başladı. Bu durum, şehir meclisinin makineyi yasaklamasına kadar devam etti." (Boxhorn, *Insp. Pol.,* 169.) -ç.

kullanılmasına izin verildi. Avrupa'yı temelinden sarsan bu makine, aslında, buharlı iplik ve dokuma tezgâhının, ve 18. Yüzyıl sanayi devriminin öncüsüydü. Bu makinede, hiç deneyimi olmayan bir çocuk, yalnızca bir kolu ileri-geri çekerek bütün makineleri harekete geçirebiliyor ve gelişmiş şekliyle aynı anda 40-50 parçayı birden dokuyabiliyordu.

1630 yıllannda Londra yakınında bir Hollandalı tarafından kurulan bir yel bıçkı değirmeni halkın taşkınlığı sonucu yıkılmıştı. 18. yüzyıl başlarına kadar su ile çalışan bıçkı tezgâhlan, Parlamentonun desteği olduğu için, halkın direnişi karşısında güçlükle dayanabilmiştir. Everet, 1758 yılında, ilk kez su gücüyle çalışan yün kırpma makinesini yaptığı zaman, işsizliğe itilen 100.000 kişi makineyi ateşe vermişti. Yaşamlarını o zamana kadar yün taramakla kazanan elli bin kişi, Arkvvright'ın tarama makinesine karşı, Parlamentoya dilekçe vermişlerdi. Bu yüzyılın ilk 15 yılında, İngiltere'de manüfaktür bölgelerinde görülen ve özellikle buharlı tezgâhların kullanılmasının yolaçtığı, Luddite hareketi diye bilinen, büyük ölçüde makine tahribi olayları, Sidmouth, Castleraagh [sayfa 440] ve benzerlerinin, anti-jakoben hükümetlerine, en gerici ve zorlu önlemleri alma bahanesini sağlamıştır. İşçilerin, makine ile sermayeyi birbirinden ayırdetmeleri ve saldınlannı maddi üretim araçlarına değil, bunların kullanılış tarzına yöneltmeyi öğrenmeleri için, hem zamana, hem de deneyime gereksinmeleri vardı.[112]

Manüfaktürde ücret konusundaki savaşımlar, manüfaktürü önkoşul olarak kabul etmiş ve hiç bir zaman onun varlığına yöneltilmemiştir. Yeni manüfaktürlerin kurulmasına karşı direnme, işçilerden değil, loncalardan ve ayrıcalıklı kentlerden gelmiştir. Bu nedenle, manüfaktür döneminin yazarlan, işbölümünü, işçileri işlerinden eden bir yöntem olarak değil, işçi noksanlığını kapatan bir yol olarak ele almışlardır. Aradaki fark besbellidir. Örneğin, İngiltere' de, simdi 500.000 kişiyle eğirilen pamuğu, eski eğirme çarklanyla eğirmek için 100 milyon insana gerek vardır, denirse, bu, hiç bir zaman makinenin, zaten mevcut olmayan bu milyonlarca insanın yerini aldığı anlamına gelmez. Bu, yalnızca, eğirme makinesinin yerini ancak şu kadar milyon insanın doldurabileceği anlamını taşır. Öte yandan, biz, eğer İngiltere'de buharlı dokuma tezgâhının 800.000 dokumacıyı sokağa attığını söylersek, belirli sayıda işçi tarafıınan yeri doldurulabilecek mevcut makineden sözetmiş olmayız, ama bu tip tezgâhlar tarafından fiilen yeri alınan ya da yerinden edilen şu kadar sayıda işçiyi sözkonusu etmiş oluruz. Manüfaktür döneminde, işbölümü ile değişmiş olmakla birlikte, el emeği hâlâ temel öğeydi. Yeni sömürge pazarlannın talepleri, ortaçağlardan kalma nispeten az sayıdaki kentli işçiler ile karşılanamıyordu, ve asıl anlamıyla manüfaktür, feodal bir sistemin dağılmasıyla topraklanndan atılan kırsal bölge nüfusuna yeni üretim alanlan açtı. Bu nedenle, o sıralarda, işyer-

[112] Eski tip manüfaktürlerde işçilerin makinelere karşı ayaklanmaları bugün bile, Sheffield'li, eğe yapımcıları olayındaki gibi, bazan vahşi bir şekil alabiliyor.

lerindeki işbölümü ile elbirliği, işçilerin üretim gücünü artırdığı için, daha çok olumlu bir açıdan görülüyordu.[113] Büyük sanayi döneminden çok önce, elbirliği ve emek araçlannın birkaç [sayfa 4411 elde toplanması, bu yöntemlerin tanma uygulandığı birçok ülkede, üretimin biçimlerinde, büyük, ani ve zo- runlu devrimlere ve dolayısıyla, kırsal bölge halkının yaşama koşullarıyla emek araçlarında devrimlere yolaçtı. Ama bu çatışma, başlangıçta sermaye ile ücretli işçi arasında olmaktan çok, büyük ve küçük toprak sahipleri arasında olur; öte yandan toprak işçilerinin yerini, emek araçlannın, koyunların, beygirlerin vb. aldığı durumlarda zora dayanan hareketler, sanayi devriminin başlangıcı olarak derhal görülür. İşçiler topraktan sürülmüş, ardından, yerlerine koyunlar getirilmiştir. İngiltere'de olduğu gibi büyük ölçüde toprak gaspı, geniş çapta tanmın kurulması için bir alan yaratmada atılacak ilk adımdır.[1133] Bu nedenle tarımdaki bu köklü değişim, başlangıçta daha da politik bir devrim görünüşündedir.

Emek aracı, makine şeklini alır almaz, bizzat işçinin rakibi olur.[114] Makine aracılığı ile sermayenin kendi kendisini genişletmesi, o zamandan beri geçim araçlan bu makine tarafından tahrip edilen işçilerin sayısı ile doğru orantılıdır. Tümüyle kapitalist üretim sistemi, işçinin emek-gücünü bir meta olarak satması olgusuna dayanır. İşbölümü, bu emek-gücünü, belli bir aleti kullanma hünerine indirgeyerek uzmanlaştınr. Bu aletin kullanılması, makinenin işi olur olmaz, işçinin emek-gücünün kullanım-değeri ile birlikte değişim-değeri de yokolur; kâğıt paranın yasalarla dolaşımdan kalkması gibi, işçi de, şimdi satılamaz hale gelmiştir. İşçi sınıfının, makinenin fazlalık haline getirdiği bu kısmı, yani sermayenin kendi kendisini genişletmesi için hemen gereksinmesi bulunmayan bu kesim, ya eski elzanaatları ve manüfaktür ile makine arasında eşit olmayan koşullar altında geçen bir savaşımda yokolur, ya da sanayiin daha kolay ulaşılabilir kollanna akar, emek pazannı doldurur ve emek-

[113] Sir James Steuart da makineleri tam bu anlamda anlamaktadır. "Je considere done les machines comme des moyens d'augmenter [virtuellement] le nombre de gens industrieux qu'on n'est pas oblige de nourrir. ... En quoi l'effet d'une machine differe-t-il de celui de nouveaux habitants?" ["Ben, makineleri, beslemek zorunda olmadığı hünerli insanların sayısını [bilkuvve] çoğaltan araçlar olarak görüyorum.... Bir makinenin etkisi, yeni sakinlerin etkisinden neden farklı olsun?"l (Fransızca çev., t. I., 1. I.. eh. XIX.) Makinelerin, "poligami"nin yerini aldığını söyleyen Petty daha saftır. Yukardaki görüş olsa olsa, Birleşik Devletler'in ancak bazı kısımları için geçerli olabilir. Öte yandan, "makineler, bireyin emeğini azaltacak şekilde başarıyla nadiren

kullanılabilir; yapımı için kaybedilen zaman, kullanımı ile tasarruf edilecek zamandan daha fazla olabilir. Büyük kitleler halinde hareket ettikleri, tek bir makine binlercesinin işine yardımcı olduğu zaman ancak gerçekten yararlı olabilirler. Bu yüzden, nüfusu çok kalabalık, işsiz-güçsüz insanı çok fazla olan ülkelerde makine de fazla olur.... Makine, insan kıtlığı nedeniyle değil, ama bu işsizleri kitle halinde işe sokabilme kolaylığı nedeniyle kullanılır." (Piercy Ravens-tone, *Thoughts on the Funding System and its Effects,* London 1824, s. 45.)

113a *[Dördüncü Almanca baskıya not.* - Bu, Almanya için de geçerlidir. Ülkemizde, tarımın büyük boyutlarda varolduğu yerlerde, yani özellikle doğuda, büyük malikânelerin *C'Bau-ernnlegen")* temizlenmesi sonucu mümkün olabilmiş ve bu uygulama, 16. yüzyılda ve özellikle 1648'den beri yaygın bir hal almıştır. *-F.E.]*

[114] "Makine ile emek daimi bir rekabet halindedir." Ricardo, *l.c, s.* 479.

gücünün fiyatını değerinin altına düşürür. Istıraplarının hem geçici ("geçici bir rahatsizlık") ve [sayfa 442] hem de makinenin belli bir üretim alanının tümü üzerinde egemenliğini ancak yavaş yavaş kurması nedeniyle, yıkıcı etkisinin genişlik ve yoğunluğunun azalacağı düşüncesi, işçiler için büyük bir teselli olur. Bu iki teselliden ilki, ikincisini etkisiz kılar. Makine, bir sanayii yavaş yavaş ele geçirdiği zaman, kendisi ile rekabet eden işçiler arasında müzmin bir sefalet yaratır. Geçişin hızlı olduğu durumlarda, etkisi de şiddetli olur ve geniş kitlelerce duyulur. Tarih, İngiliz eldokuma-cılannın yavaş yavaş yokolmasından daha korkunç bir trajedi kaydetmez; birkaç on yıl boyunca süren bu yokolma, ensonu 1838'de sona ermiştir. Bunlann çoğu açlıktan ölmüşler, pek çok aile günde 2V2 peni ile uzun süre bitkisel bir yaşam sürmüşlerdir.[115] Öte yandan, İngiliz pamuklu makineleri, Hindistan'da vahim bir etki yarattı. 1834-35'te Genel Vali şöyle yazıyordu: "Buradaki sefaletin bir eşine tarihte zor raslanır. Pamuk dokumacılarının kemikleri Hindistan ovalarını beyaza boyamıştır." Hiç kuşkusuz, bu dokumacılan, bu "geçici" dünyadan göçürmekle, makine, yalnız "geçici bir rahatsızlıktan fazlasına yolaçmamıştır. Geride kalanlara gelince, makine durmadan yeni üretim alanlarına elattığına göre, geçici etkisi aslında kalıcı ve daimidir. Demek oluyor ki, kapitalist üretim tarzının, işçiye karşı, bütünüyle emek araçları-na ve ürüne kazandırdığı bağımsız ve yabancılaşmış nitelik, makine aracılığı ile tam bir uzlaşmaz çelişki halini almaktadir.[116] İşte bunun için, makinenin ortaya [sayfa 443] çıkışıyla birlikte, ilk kez işçi, emek aracına karşı şiddetle başkaldırmaktadır. Emek aracı, işçiyi yere serer. İkisi arasındaki bu dolaysız uzlaşmaz karşıtlık, yeni kullanılmaya başlanan bir makinenin, eski zamanlardan süregelen elzanaatları ya da manüfaktürlerle rekabet ettiği zaman, en şiddetli şekilde ortaya çıkar. Ama büyük sanayilerde bile, makinelerde-

[115] İngiltere'de eldokumacılığı ile makine dokumacılığı arasındaki rekabet, 1833 tarihli yoksullar yasasının yürüriüğe girmesinden önce, asgarinin epeyce altına düşen ücretlerin kilise yardımıy-la desteklenmesiyle uzamıştı. "1827 yılında rahip Mr. Turner, sanayi bölgesi olan Cheshire'da, Wilmslow kilisesi papazıydı. Göçmen Komitesinin sorduğu sorular ile Mr. Turner'in yanıtları, insan emeğinin makineye karşı rekabeti nasıl sürdürdüğünü gösteriyor, 'Soru: Buharlı tezgâhın kullanılması, el tezgâhının yerini almadı mı? Yanıt: Kuskusuz aldı; eğer eldokumacıları, ücret in-dirimine boyun eğecek duruma getirilmeselerdi, bu, daha da fazla olurdu, Soru: Ama, geçimine yetmeyecek bu ücreti kabul etmiş oluyor ve geriye kalan için de kilise yardımına belbağlıyor, öyle mi? Yanıt: Evet öyle ve aslında, el tezgâhı ile buharlı tezgâh arasındaki rekabet, yoksullara yardım fonu ile sürüp gidiyor.' Böylece, makinenin kullanılmaya başlanmasının çalışkan işçilere sağladığı yarar, saygıdeğer ve bir dereceye kadar bağımsız usta işçinin, alçaltıcı sadaka ekmeği ile yaşayan sürüngen sefiller haline düşmesi oluyor. İşte buna da geçici huzursuzluklar deniyor." *(A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation,* Lond. 1834, s. 29.)

[116] "Ülkenin gelirini" (yani, Ricardo'nun aynı pasajda açıkladığı gibi, servetleri ekonomik açıdan, Ulusun Zenginliğini oluşturan, büyük toprak sahipleri ile kapitalistlerin gelirlerini) "artırabilecek aynı neden, aynı zamanda, nüfusu gereğinden fazla duruma getirebilir ve işçinin durumunu kötüleştirebilir. (Ricardo, *l.c,* s. 479.) "Makinelerdeki her gelişmenin daimi amacı ve eğilimi, aslında, insan emeğinden büsbütün kurtulmak ya da yetişkin erkek işçinin emeğinin yerine kadın ve çocuk emeğini ya da vasıflı işçinin yerine vasıfsız işçinin emeğini koyamak, emeğin fiyatını azaltmaktır." (Ure, *[Lc,* s. 23].)

ki sürekli iyileştirmeler ve otomatik sistemdeki gelişmeler, buna benzer etkiler yapar. "Geliştirilen bir makinenin amacı, el emeğini azaltmak ve fabrikadaki üretim sürecindeki bir halkayı insandan bir aygıt yerine demirden bir aygıt koyarak tamamlamaktır."[117] "Şimdiye kadar elle işletilen bir makineye buhar gücünün uyarlanması günlük olaylardandır ... makineler üzerinde, güç tasarrufu, daha iyi üretmek, aynı sürede daha fazla iş çıkartmak, ya da bir çocuğun, bir kadının ya da bir erkeğin yerini doldurmak gibi amaçlarla yapılan ufak-tefek düzeltmeler devamlı olup, bunlar bazan önemli şeyler gibi görünmemekle birlikte, önemli sonuçlar doğururlar."[118] "Bir sürecin hünerli ve hata yapmayan bir eli gerektirdiği durumlarda, bu iş, hünerli olmakla birlikte, her türlü düzensizliklere eğilimli işçiden derhal alınıyor ve, bir çocuğun bile denetleyebileceği kendi kendine düzenlenen özel bir mekanizmaya veriliyor."[119] "Otomatik sistemde hünerli emek gitgide önemini yitirir."[120] "Makinel-erdeki gelişmeler aynı sonucu almak için eskisi kadar yetişkin işçi çalıştırma zorunluluğunu ortaan kaldırmakla kalmaz, aynı zamanda, bir tür insan emeği yerine bir diğerini, daha hünerli olan yerine daha az hünerlisini, erkek yerine kadını, yetişkin insan yerine çocuğu koymakla, işçi ücretlerinde yeni çalkantılara neden olur."[121] "Öteden beri kullanılan iplik makinesinin yerini [sayfa 444] otomatik eğirme makinesinin alması ile, erkek eğiricilerin çoğu işten çıkarıldı, delikanlılar ile çocuklar işlerinde kaldılar."[122] Birikmiş pratik deneyimler, hazır mekanik araçlar ve sürekli teknik gelişmeler nedeniyle, fabrika sistemindeki olağanüstü gelişme gücü, kısaltılmış işgününün baskısı altında, bu sistemin dev adımlanyla ilerlemiş olduğunu bize tanıtlar. Ama İngiliz pamuklu sanayiinin en parlak yılı olan 1860'ta, Amerikan iç savaşının dürtüsüyle birbirini izleyen üç yıl içinde, makinelerdeki dörtnala gelişmeler ve bunun sonucu

işçilerin işsiz kalacakları kimin aklına gelirdi? Bu konuda fabrika denetmenlerinin raporlanndan alınacak birkaç örnek yeterli olacaktır. Manchester'li bir fabrikatör şöyle diyor: "Eskiden elimizde 75 tarama makinesi vardı, şimdi aynı miktarda iş çıkartan 12 makinemiz var. 14 işçi daha az çalıştırıyoruz, haftada 10 sterlin tasarruf etmiş oluyoruz. Tü-

[u7] *Rep. oflnsp. ofFact,* for 31st October, 1858, s. 43. [us] *Rep.* o/Insp. of *FacL,* for 31st October, 1856 , s. 15.

[119] Ure, *l.c,* s. 19. "Tuğla yapımında kullanılan makinenin sağladığı en büyük yarar, işvereni, hünerli işçiden büsbütün bağımsız hale getirmesidir." *(Ch. Empl. Comm.,* V. Report, Lond. 1866, s. 130, n° 46.) Great Northern Railvvay firmasının makine bölümü şefi Mr. A. Sturrock, lokomotif yapımı ile ilgili olarak şöyle diyor: "Pahalı ingiliz işçileri her gün daha az kullanılıyor. İngiliz işyerlerinde üretim, geliştirilmiş aletlerin kullanılması ile artırılmakta ve bu aletler gene daha düşük bir emek tarafından kullanılabilmektedir. ... Eskiden bunların hünerli emekleri zorunlu olarak makinelerin bütün parçalarını üretirdi. Şimdi ise, makinenin parçaları, daha az hünerli emek, ama daha iyi aletlerle yapılıyor. Aletler derken, mühendislik makineleri demek istiyorum, torna tezgâhı, planya makinesi, matkap ve benzeri aletler gibi." *(Royal Com. on Railtvays, Minutes oFEvidence,* Lond. 1867, n° 17862 ve 17863.)

[120] Ure, *l.c.,s.* 20.

[121] Ure, /.c.,s. 321.

[122] Ure, *l.c.,s.* 23.

ketilen pamuk miktanndaki fire %10 civannda bir azalma gösterdi." "Manchester'deki bir başka ince iplik fabrikasında, bana, artan hız ve bazı otomatik süreçlerin benimsenmesiyle kullanılan işçi sayısında bir bölümde dörtte-bir, diğer bir bölümde yandan fazla indirim yapıldığı ve ikinci tarama yerine bir tarama makinesi konulmasıyla, bu işte çalıştınlan işçi sayısında önemli bir azalma olduğu ifade edildi." Başka bir iplik fabrikasında ise işçi sayısındaki tasarruf %10 olarak tahmin ediliyor. Manchester'li iplikçi Gilmour beyler şöyle diyorlar: "Yeni makinelerle masraflanmız havalandırma *department'inde* [bölüm, -ç.] ücret ve işçi olarak üçte-bir daha az, germe ve sarma room'unda, [oda. -ç.] masraf olarak aşağı yukan üçte-bir, işçi olarak gene üçte-bir daha az; eğirme odasında masraflar yaklaşık olarak üçte-bir azdır. Ama hepsi bu kadar da değil, ipliğimiz dokumacılara gittiği zaman, yeni makinelerin uygulanmasıyla o derece kalitesi yükselmiştir ki, hem miktar olarak daha fazla bez dokuyacaktır, hem de eski makinelerle üretilen iplikten daha ucuza üretileceklerdir."[123] Bay Redgrave aynı raporda daha sonra şunlan söyler: "Artan üretime karşı işçi sayısındaki azalma gerçekte daima olmakta; yünlü fabrikalarında bu azalma bir süre önce başladı ve hâlâ devam etmekte; Rochdale yakınlarındaki bir okulun müdürü, bana, birkaç gün önce, kız öğrenci sayısındaki azalmanın yalnız bunalımdan ileri gelmediğini, [sayfa 445] pamuklu fabrikalarındaki makinelerin değişmesiyle kısa süreli çalışanlar arasında 70 kişiye yol verilmesinin de bunda rolü olduğunu söylemiştir."[124]

Aşağıdaki tablo, İngiliz pamuklu sanayiinde Amerikan iç savaşı nedeniyle makinelerdeki gelişmelerin toplam sonucunu göstermektedir.

FABRİKA SAYISI			
1858	*1861*	*1868*	
İngiltere ve Gal.....	2.046	2.715	2.405
İskoçya.....	152	163	131
İrlanda.....	12	9	13
Birleşik Krallık.....	2.210	2.887	2.549
BUHARLI DOKUMA TEZGAHI SAYISI			
İngiltere ve Gal.....	275.590	368.125	344.719
İskoçya.....	21.624	30.110	31.864
İrlanda.....	1.633	1.757	2.746
Birleşik Krallık.....	298.847	399.992	379.329

[123] *Rep. oflnsp. ofFact.,* 31stOct, 1863, s. 108, 109.

[124] *l.c,* s. 109. Bunalım sırasında, makinelerdeki hızlı gelişme İngiliz fabrikatörlerine, Amerikan iç savaşının bitiminden hemen sonra dünya pazarlarını tekrar mala boğma olanağını sağladı. 1866 yılının son altı ayında kumaş neredeyse hiç satılamaz hale gelmişti. Bunun üzerine, Hindistan ve Çin'e mal gönderilmeye başlandi ve bu da, doğal olarak, *"glut"*\ ["bolluk" -ç.] iyice yoğunlaştırdı. 1867 başlarında, fabrikatörler, güçlükten kurtulmak için her zamanki çareye başvurdular, yani ücretleri %5 indirmek istediler. İşçiler direndiler ve tek çarenin, kısa süreli olarak haftada 4 gün çalışma olduğunu söylediler; ve bu görüşleri çok yerindeydi. Bir süre dayandıktan sonra, sanayiin kendi kendilerine oy veren kaptanları, bazı yerde indirilmiş ücretle, bazılarında eski ücretle kısa süreli çalışmaya razı oldular.

İG SAYISI			
İngiltere ve Gal.....	25.818.576	28.352.125	30.478.228
İskoçya.....	2.041.129	1.915.398	1.397.546
İrlanda.....	150.512	119.944	124.240
Birleşik Krallık.....	28.010.217	30.387.467	32.000.014
ÇALIŞTIRILAN PERSONEL SAYISI			
İngiltere ve Gal.....	341.170	407.598	357.052
İskoçya.....	34.698	41.237	39.809
İrlanda.....	3.345	2.734	4.203
Birleşik Krallık.....	379.213	451.569	401.064

Demek oluyor ki, 1861 ile 1868 arasında 338 pamuklu fabrikası yokolmuş, bir başka deyişle, büyük çapta daha çok üretken makine, daha az sayıda kapitalistin elinde toplanmıştır. Buharlı dokuma tezgâhı sayısı, 20.963 tane azalmıştır; ama aynı sürede üretici güçler arttığı için, gelişmiş bir tezgâhın eskisine göre daha fazla üretimde bulunmuş olması gerekir. Ensonu, iğ sayısında 1.612.541 adetlik bir artış olduğu halde, işçi sayısında 50.505 kişilik [sayfa 446] bir azalma olmuştur. Pamuk bu-nalımının işçiler

arasmda yarattığı, "geçici" sefalet artmış ve, makinedeki hızlı ve sürekli gelişmeyle geçici olmaktan çıkıp sürekli bir durum almıştır.

Ama makine, işçinin karşısına daima onun sırtını yere getiren ve devamlı olarak onu gereksiz kılan bir rakip gibi çıkmakla kalmaz. Aynı zamanda, o, işçiye düşman bir güçtür ve bunu, sermaye, hem bütün gücüyle ilân eder, hem de bundan yararlanır. O, grevleri, işçi sınıfının sermayenin tahakkümüne karşı bu devresel başkaldırmalannı ezmede en güçlü silahtır.[125] Gaskell'e göre, buharlı makine daha işin başında insan gücünün hasmı ve düşmanı idi, ve kapitalist, yeni doğan fabrika sistemini bir bunalımla tehdit eden işçilerin artan taleplerini ezmede bu düşmanlıktan yararlanmıştır.[126] Salt işçi sınıfının ayaklanmalarına karşı sermayenin eline silah vermek amacıyla 1830'dan beri yapılan icatlann bir tarihini yazmak mümkündür. Otomatik sistemde yeni bir dönem açtığı için, bu önemli buluşlann başında, kendi kendine işleyen tezgâh yer alır.[127]

Buharlı çekici bulan Nasmyth, Sendikalar Birliği Komisyonu önünde, 1851 yılında makinistlerin yaygın ve uzun süren grevleri sonucu, kendisinin makineler üzerinde yapmış olduğu gelişmeler konusunda şu açıklamalarda bulunmuştur: "Bizim modern mekanik geliştirmemizin

[125] "İşlemlerin nefesle yapıldığı cam ve şişe fabrikalarında, patron ile işçiler arasındaki ilişki, kronik bir grev halindedir." Başlıca işlemlerin makine ile yapıldığı basınçlı cam fabrikalarının gelişme nedeni işte budur. Nevvcastle'da, eskiden nefesle 350.000 libre billur cam üreten bir fabrika, şimdi bunun yerine basınçla 3.000.500 libre cam üretmektedir. *(Ch. Empl. Comm., FourthRep.,* 1865., s. 262-263.)

[126] Gaskeli, The Manufacturing Population of England, London 1833, s. 3, 4.

[127] W. Fairbairn, kendine ait işyerlerindeki grevler sonucu, makine yapımında kullanılan birkaç çok önemli makine bulmuştur.

başlıca özelliği, kendi kendine hareket eden makine-aletlerin sisteme katılmasıdır. Şimdi artık her makine işçisinin ya da hatta çocuğun yapabileceği şey, bizzat çalışmak değil, güzel güzel işleyen makineye yalnızca gözkulak olmaktır. Salt hünerlerine dayanan tüm işçiler sınıfına artık gereksinme kalmamıştır. Eskiden her makinistin yanında, dört çocuk çalıştırırdım. Yeni mekanik düzenlemeler nedeniyle yetişkin işçi sayısını 1.500'den 750'ye indirdim. Böylece kârım oldukça artmış oldu."

Ure, pamuklu basma işinde kullanılan bir makine için şunlan söylüyor: "Kapitalistler, ensonu bu dayanılmaz kölelikten" (yani işçiler ile yaptıkları sözleşmelerin ağır hükümlerinden) [sayfa 447] "bilimin bulacağı deneyle kurtulma yollarını aradılar ve çok geçmeden mantık kuralları gereğince, kafanın, vücudun daha aşağı derecedeki organlan üzerindeki meşru egemenliğini kurdular." İplik düzeltme makinesi için şöyle diyor: "İşbölümünün eski siperleri gerisinde kendilerini çok güvenli gören hoşnutsuzlar takımı, yeni mekanik buluşlarla kanatlarının sanldığını ve savunma hatlarının hiç bir işe yaramadığını gördüler ve ister istemez teslim olmak zorunda kaldılar." Otomatik dokuma tezgâhının bulunuşuyla ilgili olarak da şöyle diyor: "Çalışkan sınıflar arasında düzeni yeniden kurma görevini yüklenen bir yaratık. ... Bu buluş, daha önce ileri sürülmüş bulunan büyük öğretiyi doğruluyor: sermaye, bilimi hizmetine aldığı anda, işçinin söz dinlemez eli, uysallığı öğrenecektir."[128]

Ure'nin yapıtı, 30 yıl önce, fabrika sisteminin henüz pek az gelişme gösterdiği bir sırada yayınlanmış olmakla birlikte, gene de, fabrika ruhunu yetkin bir biçimde dile getirmekte ve yalnızca yüzeydeki sinisizmini değil, aynı zamanda, kapitalist beynin budalaca çelişkilerini açığa vuran bönlüğünü de yansıtmaktadır. Örneğin yukarda sözü edilen "öğreti"yi, yani sermayenin ücrete bağladığı bilimin yardımıyla daima işçinin inatçı elini uysallaştırdığını öne sürdükten sonra, "fiziko-mekanik biliminin, yoksulları ezmede bir araç olarak zengin kapitalistlere kendisini kiraladığı yolundaki suçlamalar" karşısında öfkeye kapılıyor. Makinelerdeki hızlı gelişmenin işçi sınıfı için ne kadar yararlı olduğu konusunda uzun bir vaiz verdikten sonra, dikkatsizlik ve grevlerle, bu gelişmeyi çabuklaştırdık-larını da kendilerine anımsatıyor ve diyor ki, "Bu tür şiddetli başkaldırmalar, kendi başını derde sokan dargörüşlü bir adamın bayağı karakterini açığa vurur." Oysa birkaç sayfa önce, bunun tersini söyler: "Fabrika işçileri arasındaki yanlış görüşlerden ileri gelen şiddetli çatışmalar ve iş kesilmeleri olmasa, fabrika sistemi, bütün ilgililerin yararına olmak üzere daha hızlı bir gelişme gösterirdi." Ardından tekrar feryat eder: "Makinelerdeki gelişmelerin yavaş olması, Büyük Britanya'nın pamuk bölgesindeki halkın iyiliğine olmuştur." "Makinelerdeki gelişmelerin bir kısmı yetişkin işçiyi işsiz bırakarak kazanç derecesini düşürdüğü ve böylece emeklerine olan gereksinmeye oranla sayılannı çok bollaştırdığı söylenir, [sayfa 448]

[128] Ure,/.c, s. 39-370.

Bu durum, kuşkusuz, çocuk emeğine olan talebi artınr ve onların ücret derecelerini de yükseltir." Öte yandan, bu aynı teselli meleği, çocuklara verilen ücretin düşüklü-günü, ana-babaların çocuklarını çok küçük yaşta fabrikaya göndermelerine engel olduğu için savunur. Kitabı baştan sona, sınırsız bir işgününü haklı göstermeye dayanır; Parlamentonun 13 yaşındaki çocuklann günde 12 saat çalıştınlarak tüketilmesini yasaklaması, onun liberal ruhuna, ortaçağların en karanlık günlerini anımsatır. Bu durum, gene de, onu, bütün fabrika işçilerini, makine sayesinde "ölümsüz çıkarlannı" düşünmeye daha çok zaman bulduklan için yüce Tannya şükretmeye davet etmekten alıkoyamaz.[129]

ALTINCI KESİM. - MAKİNELERİN İŞSİZ BIRAKTIĞI İŞÇİLERLE İLGİLİ TELÂFİ TEORİSİ

James Mili, MacCulloch, Torrens Senior, John Stuart Mili ve daha bir dizi burjuva ekonomi politikçisi,

işçileri yerlerinden eden bütün makinelerin aynı zamanda ve zorunlu olarak, aynı miktarda işçiyi çalıştırmaya yetecek kadar sermayeyi serbest bıraktığını öne sürerler.[130]
Diyelim ki, bir kapitalist, bir halı fabrikasında, herbiri yılda 30 sterline 100 işçi çalıştırmaktadır. Böylece yılda yatırılan değişen sermaye miktarı 3.000 sterlin eder. Gene diyelim ki, bu kapitalist, işçilerin 50 tanesini işten çıkarsın ve geriye kalan 50'sini, kendisine 1.500 sterline malolan makinelerde çalıştırsın. Konuyu basitleştirmek için, binaları, kömürü vb. hesaba katmıyoruz. Aynca bu değişiklikten önce de, sonra da, yılda tüketilen hammadde 3.000 sterlin değerinde olsun.[131] Bu başkalaşım ile, serbest duruma gelen herhangi bir sermaye var mıdır? Değişiklikten önce, yarısı değişmeyen, yarısı da değişen sermayeden oluşan toplam 6.000 sterlinlik sermaye vardı. Değişiklikten sonra, bu sermaye, 4.500 sterlinlik değişmeyen (3.000 sterlin hammadde ve 1.500 sterlin makine) ve 1.500 sterlinlik değişen sermayeden oluşmuştur. Değişen sermaye, toplam sermayenin yarısı olacağı yerde [sayfa 449] şimdi yalnızca dörtte-biridir. Sermayenin bir kısmı serbest kalmak yerine, burada, emek-gücüyle değişimden çıkacak şekilde bağlanmış ve kilitlenmiştir: değişen sermaye, değişmeyen sermaye haline getirilmiştir. Diğer şeyler aynı kalmak üzere, 6.000 sterlinlik sermaye, gelecekte de 50 kişiden fazla işçi çalıştıramaz. Makinelerdeki her gelişmeyle daha da az işçi çalıştıracaktır. Eğer yeni kullanılmaya başlayan makineler, yerini aldığı emek-gücü ile aletlerden daha aza, örneğin 1.500 sterlin yerine yalnızca 1.000 sterline malolursa, 1.000 sterlinlik bir değişen sermaye, değişmeyen

[129] Ure, *l.c,* s. 368, 7, 370, 280, 281, 321, 370, 475.
[130] Ricardo, başlangıçta bu görüşteydi, ama daha sonra, kendisine özgü bilimsel tarafsızlık ve gerçekseverlikle bunu açıkça reddetti. Bkz: *l.c,* eh. XXXI, "On Machinery".
[131] *Nota bene.* Verdiğim örnek, yukarda adı geçen iktisatçıların verdikleri örneklerle tamamen aynı doğrultudadır.

sermayeye dönüşür ve kilitlenir; ve 500 sterlinlik bir sermaye serbest kalabilirdi. Bu 500 sterlin, işçi ücretinin değişmediği kabul edilirse, işten çıkanlan 50 işçinin aşağı yukarı 16'sını çalıştırmaya yeterli bir fon oluşturabilirdi. Dahası da var: bu fonla çalıştınlacak işçi 16'dan da az olacaktır, sermaye olarak kullanılabilmesi için bu 500 sterlinin bir kısmının şimdi gene değişmeyen sermaye olması gerektiği için, ancak geriye kalan kısmı emek-gücüne yatırılacak kısım olabilir.
Ama diyelim ki, yeni makinelerin yapımında daha fazla sayıda makine işçisi çalıştınlmaya başlansın; buna, sokağa atılan halı işçilerine karşı bir telâfi diyebilir miyiz? Olsa olsa, bunların yapımında, gene de işlerinden ettiği halı işçilerinden daha azı çalıştınlır. Eskiden halı işçilerinin ücretlerini temsil eden 1.500sterlinlik toplam, şimdi makine şeklinde şunlan temsil eder: (1) bu makinenin yapımında kullanılan üretim araçlarının değerini, (2) bu yapımda çalışan makine işçilerinin ücretlerini, ve (3) bu "patronlarının payına düş'en artı-değeri. Üstelik, makine eskiyene kadar, yenilenmesine gerek yoktur. Bu durumda, artan sayıda makine işçisini sürekli olarak çalıştırabilmek için, halı yapımcıların, birbiri ardından, işçilerin yerine makine koyması gerekir.
Aslında, bu savunumcuların da demek istedikleri, bu tür bir serbest bırakma değildir. Bunlann söylemek istedikleri, serbest duruma getirilen işçilerin geçim araçlarıdır. Yadsınamaz ki, yukardaki örnekte, makine, yalnız 50 işçiyi serbest bırakmakla ve böylece bunlan başkalarının emrine hazır duruma getirmekle kalmamakta, aynı zamanda, 1.500 sterlin değerinde geçim araçlarını da işçilerin tüketiminden çekip almakta ve bunu serbest bırakmaktadır. Yeni olmamakla birlikte, yalın gerçek şudur ki, makinenin, işçileri, geçim araçlarından ayırmasının anlamı, iktisat [sayfa 450] dilinde, makinenin, geçim araçlannı işçi için serbest duruma getirmesi, ya da bunları, işçinin patronu için sermayeye dönüştürmesidir. Görüldüğü gibi, her şey, bir ifade ediş biçimine gelip dayanıyor. *Nominibus mollire licet mala.* *
Bu teoriye göre, 1.500 sterlin değerindeki geçim aracı, kendilerine yol verilmiş bulunan 50 kişinin emekleriyle genişletilmiş sermaye idi. Bundan dolayı, bu sermaye, bunlar zoraki tatillerine başlar başlamaz kullanım dışına düşer ve, bu aynı 50 kişi tarafından yeniden üretken bir biçimde tüketilebileceği yeni bir yatınm alanı bulana kadar da rahat edemezdi. Sermaye ile işçi, bu nedenle, eninde sonunda yeniden bira-raya gelmek zorundadır ve ancak bundan sonra telâfi tamamlanmış olur. Makinenin işinden ettiği işçilerin ıstıraplan da, bu dünyanın zenginlikleri gibi gelip geçicidir. İşinden atılan işçilerle ilişkisi yönünden bu 1.500 sterlinlik geçim aracı hiç bir zaman sermaye değildi. Gerçekte onlann karşısına sermaye olarak çıkan şey, sonradan makineye yatırılan 1.500 sterlindi. Daha ya-

* Kötülükleri sözcüklerle yumuşatmak yerinde olur. -ç.

kından bakıldığında görüleceği gibi, bu 1.500 sterlin, işlerinden atılmış bulunan 50 işçi tarafından bir yıl içinde üretilen halıların bir kısmını temsil eder ve işçiler, bu kısmı, işverenden, ücret şeklinde, aynî olarak değil, para olarak almaktaydılar. İşçiler, paraya dönüşmüş halılar ile, 1.500 sterlin değerinde geçim aracı satınalıyorlardı. Bu araçlar, bu nedenle, onlar için sermaye değil, meta idi ve onlar bu meta karşısında ücretli işçi değil, satın-alıcı idiler. Makinenin, işçileri satın-alma araçlann-dan "azat" etmesi koşulu, bunları alıcı olmaktan çıkartır, alıcı olmayan kişiler durumuna sokar. Böylece bu metalara talep azalır - *voila tout** Eğer bu azalma, başka yönden artan taleple karşılanmazsa, metalann pazar fiyatı

düşer. Ve eğer bu durum, bir süre devam eder ve yayılırsa, bunu, bu metalann üretiminde çalışan işçilere yol verilmesi izler. Daha önce, gerekli geçim araçlannın üretimine ayrılan sermayenin bir kısmının, bir başka biçimde yeniden-üretilmesi zorunluluğu doğar. Fiyatlar düşer ve sermaye yer değiştirirken gerekli geçim araçlarının üretiminde çalışan işçiler de ücretlerinin bir bölümünden "azat" olur. Bu durumda, makinenin, işçileri, onun geçim araçlanndan azat etmesiyle birlikte, bu araçlan [sayfa 4511 işçilerin daha sonraki çalışmalan için kullanılacak sermayeye dönüştürdüğünü tanıtlayacak yerde, savunumcu beylerimiz, tersine, her derde deva arz ve talep yasası ile, makinenin yalnız kullanılmaya başlandığı üretim alanında değil, henüz kullanılmadığı üretim kollannda da işçilerin sokağa atılmasına neden olduğunu tanıtlamış olurlar.

İktisatçilann iyimserlikleri yüzünden acayipleşen olgular gerçekte şöyledir: Makinenin fabrikadan sürüp çıkardığı işçiler, kapitalistlerin emrine amade işçi sayısını artırmak üzere doğruca emek pazarına atılırlar. Bu kitabın yedinci bölümünde görüleceği gibi, makinenin, bize, burada, işçi sınıfı için bir telâfi gibi gösterilen bu etkisi, tersine çok ür-künç bir afettir. Şimdilik yalnız şunu söylemekle yetineceğim: bir sanayi kolunda işten atılan işçi, kuşkusuz bir başka sanayi kolunda iş arayacaktır. Eğer iş bulur da, kendileriyle geçim araçlan arasındaki bağı yeni-leyebilirse, bu, ancak, yatırım alanlan arayan yeni ve ek bir sermayenin aracılığı ile olabilir; yoksa bu iş, daha önce kendilerini çalıştırıp da sonradan makineye dönüşen sermaye aracılığı ile gerçekleşemez. Yeni bir iş bulabilseler bile, ne zavallıca bir bekleyiştir onlarınki! İşbölümü ile çalışma alanlan daralmış bulunan bu zavallılann eski uğraşlan dışında değerleri o kadar azdır ki, ancak, aşağı türden ve zaten az ücretli işçiler ile dolup taşan sanayilerde kendilerine iş bulabilirler.[132] Üstelik, her sanayi

* İşte hepsi bu. -ç.

[132] Ricardo'nun bir öğrencisi, J. B. Say'ın saçmalıklarına karşılık olarak, bu nokta üzerinde şöyle diyor: "İşbölümünün iyice geliştiği yerlerde işçinin hüneri, yalnızca, bu hüneri kazandığı belli alanda kullanılabilir; işçinin kendisi bir tür makinedir. Bu nedenle, şeylerin kendi düzeylerini bulma yolunda bir eğilimleri olduğunu papağan gibi yinelemenin, konuya zerrece yararı yoktur. Çevremize baktığımızda, biz, yalnızca, bunların kendi düzeylerini uzun bir süre bulamadıklarını görürüz; ve buldukları zaman da, bu düzey, daima, sürecin başlangıcındakinden daha düşüktür." *(An Inguiry into those Principles Respecting the Nature of Demand ete,* Lond. 1821, s. 72.)

kolu, her yıl, boşlukları dolduran ve normal genişleme gereksinmesini karşılayan yeni bir insan kaynağını kendisine çeker. Belli bir sanayi kolunda çalışan işçinin bir kısmı, makine tarafından azat edilir edilmez, yedek insanlar da yeni iş kanallarına yöneltilir ve diğer kollar tarafından emilirler; bu arada makinenin ilk kurbanlarının büyük kısmı, bu geçiş döneminde açlık ve sefalet içinde kınlırlar. Kuşku götürmeyen bir gerçektir ki, yalnızca makine, işçileri, gerekli geçim araçlanndan "azat etmekte" sorumlu değildir. Girdiği sanayi kollannda üretimi ucuzlatır ve artınr, ama [sayfa 452] başlangıçta, diğer sanayilerde üretilen geçim araçlarının kitlesinde bir değişiklik yapmaz. Böylece, makinenin sanayie girmesiyle, işlerinden edilen işçiler için toplumun sahip olduğu gerekli geçim araçlan eskisinden daha fazla değilse, eskisi kadardır. Yıllık üretimin, işçi olmayanlar tarafından telef edilen büyük bir kısmı, bunun dışındadır. Ve işte bizim savunumculanmı-zın dayandıkları nokta budur! Makinenin kapitalist kullanımından ayrılmaz çelişki ve uzlaşmaz karşıtlıklar, makineden değil, ama aslında makinelerin kapitalist biçimde kullanımından doğduklanndan ötürü, mevcut değildir diyorlar! İşte bu yüzden, makine tek başına alındığında çalışma saatlerini kısalttığı halde, sermayenin hizmetine girdiği zaman bunu uzatmakta; ve gene kendi başına, çalışmayı hafiflettiği halde, sermaye tarafından kullanıldığı zaman, işin yoğunluğunu artırmaktadır; kendi başına, o, insanın doğa üzerindeki zaferi olduğu halde, sermayenin elinde, insanlan bu kuvvetlerin kölesi haline getirmektedir; kendi başına, üreticilerin servetini artırdığı halde, sermayenin elinde bunlan sefileştir-mektedir - bütün bu ve öteki nedenlerle, burjuva iktisatçıları, bütün bu çelişkilerin, gerçeğin bir görünümü olduğunu ve aslında ne fiilen ve ne de teorik bir varlığa sahip bulunmadıklarının gün gibi açık olduğunu rahatlıkla öne sürebiliyorlar. Böylece, o, kendisini, kafa yormaktan kurtardığı gibi, üstelik, kendi karşıtının üstü kapalı olarak, makinenin kapitalist kullanımına değil de, bizzat makineye karşı çıkacak kadar aptal olduğunu söyler.

Makinenin kapitalist biçimde kullanılması yüzünden geçici huzur-suzluklann doğacağını o da yadsımaz. Ama, öbür yüzü olmayan bir madalyon nerede vardır! Makinenin, sermaye dışında herhangi bir kullanımı, onun için olanaksızdır. Bunun için de, işçinin makine tarafından sömürülmesiyle, makinenin işçi tarafından sömürülmesi ona göre özdeş şeylerdir. Makinenin kapitalist kullanımının içyüzünü ortaya koyan herkes, bu nedenle, onun herhangi bir şekilde kullanımına karşıdır ve toplumsal gelişmenin düşmanıdır.[133] Bu, ünlü Bili Sykes'in usavur-

[133] MacCulloch, diğerleri arasında, bu budalalık gösterisinde büyük üstattır. Sekiz yaşında ki bir çocuğun taklitçi saflığı ile şöyle diyor: "Eğer işiinin hünerini, aynı ya da daha az bir emekle, devamlı artan miktarda meta üretebilecek şekilde gitgide geliştirmekte bir yarar varsa, bu sonuca ulaşmakta kendisine en etkin biçimde yardımcı olacak bu gibi makinelerin yardımından yararlanmak da gene onun için avantajlı olacaktır." (MacCulloch, *Princ. of. Pol. Econ.,* Lond. 1830, s. 182.)

masının aynıdır: "Sayın jüri üyeleri, bu gezginci tüccann gırtlağı kuşkusuz

keSİlmİŞ. [sayfa 453]

Ama kabahat bende değil, bıçakta. Böyle arızî münasebetsizlikler oluyor diye, bıçağın kullanılmasını büsbütün ortadan kaldıralım mı yani? Düşünün bir kez! Bıçaksız tanm da, ticaret de olur muydu? Bıçak, anatomide meşhur bir araç olduğu gibi, cerrahlıkta da sağlığa yararlı değil midir? Ayrıca ziyafet masalarının da gönüllü bir yardımcısı değil midir? Eğer bıçağı ortadan kaldırırsanız. ... bizi barbarlığın uçurumlarına fırlatıp atmış olursunuz."[134]

Makine, kullanılmaya başlandığı sanayi kollarında zorunlu olarak işçileri işlerinden atmakla birlikte, gene de, öteki sanayi kollannda-ki işçi sayısında bir artışa yolaçabilir. Bununla birlikte, bu etkinin, telâfi teorisi denilen şeyle hiç bir ilişkisi yoktur. Makine ile üretilen her mal, elle üretilen aynı maldan ucuz olduğu için, şu kesin yasaya ulaşmış oluruz: Eğer, makineyle üretilen toplam mal miktarı, daha önce elzanaat-lan ya da manüfaktürle ve şimdi makineyle üretilen toplam mal miktarına eşitse, bu durumda harcanan toplam emek azalmış olur. Şimdi emek araçları, makine, kömür vb. üzerinde harcanan yeni emek, makinenin kullanılmasıyla yerlerinden edilen emekten zorunlu olarak daha az olmak durumundadır; aksi takdirde, makineyle elde edilen ürünün, el emeğiyle elde edilen kadar ya da daha pahalı olması gerekirdi. Ama daha az sayıda işçiyle makinenin ürettiği mal miktarı, eşit kalma yerine, yerini aldığı toplam el ürünü, mal kitlesini aslında epeyce aşar. Diyelim makineli tezgâh üzerinde, 400.000 yarda kumaş, elle dokunan 100.000 yarda kumaştan daha az dokumacıya gereksinme gösterir. Dört kat büyümüş üründe, dört kez daha fazla hammadde bulunur. Öyleyse, hammadde üretiminin de dört katına çıkması gerekir. Ama binalar, kömür, makine ve benzeri emek aracı yönünden durum farklıdır; bunların üretimleri için gerekli ek emeğin miktarı, makine ile yapılan mal miktan ile, aynı malın aynı sayıdaki işçinin elle yapabileceği miktar arasındaki farka göre, değişen sınırlar içinde artabilir.

Bu duruma göre, belli bir sanayi kolunda makinenin kullanılması yaygınlaştıkça, bunun görülen ilk etkisi, ona ilk üretim araçlannı sağlayan diğer sanayi kollarındaki üretimin artması [sayfa 454] oluyor. Çalışan işçi kitlesinde böylece ne kadarlık bir artış olacağı, işgününün uzunluğu ve emek yoğunluğu belli olduğuna göre, kullanılan sermayenin bileşimine, yani değişen ve değişmeyen kısımları arasındaki orana bağlıdır. Bu oran ise, bu sanayi kollarına makinenin girmiş olduğu ya da gireceği ölçüde büyük değişiklikler gösterir. Kömür ve maden ocaklannda çalışmaya mahkum insanların sayısı, İngiliz fabrika sistemindeki gelişmelere

[134] "İplik eğirme makinesinin bulucusu Hindistan'ı mahvetmiştir, ama bu olgunun bizim üzerimizdeki etkisi pek azdır." A. Thiers, *De la propriete,* [s. 275]. - M. Thiers, burada, iplik makinesi ile mekanik dokuma tezgâhını birbirine karıştırmaktadır, ama "bu olgunun, bizim üzerimizdeki etkisi pek azdır".

bağlı olarak büyük ölçüde artmıştır; ama son birkaç on yıl içersinde bu artışın hızı, madenlerde yeni makinelerin kullanılması nedeniyle daha az olmuştur.[135] Makine ile birlikte yeni tip bir işçi ortaya çıkmıştır: makine yapımcısi. Makinenin bizzat bu [makine -ç.] üretimi koluna da her gün büyüyen bir ölçüde egemen olduğunu görmüş bulunuyoruz.[136] Hammaddeye gelince,[137] pamuk ipliği üretimindeki hızlı ilerlemenin, yalnız Amerika Birleşik Devletleri'nde tropikal bir bolluk içinde pamuk yetiştirilmesini, ve Afrika köle ticaretini zorlamakla kalmamış, aynı zamanda, köle yetiştirilmesini *border slave-states'm** başlıca uğraşı haline getirdiğine de hiç kuşku yoktur. İlk köle nüfus sayımının yapıldığı 1790 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde köle sayısı 697.000 idi; bu sayı 1861'de neredeyse dört milyona ulaşmıştır. Öte yandan, İngiliz yünlü sanayiindeki gelişmelerin, ekilebilir toprakların koyunlar için mera haline getirilmesiyle birlikte, tanm işçilerini gereksiz hale getirerek, bunlann kitleler halinde kentlere akmasına yolaçtığı da aynı derecede kesindir. Son yirmi yıl içersinde nüfusu neredeyse yarıya inen İrlanda ise, toprak sahipleri ile İngiliz yünlü fabrikatörlerinin gereksinmelerini tıpatıp karşılayacak şekilde nüfusunda daha da azalmaların görüldüğü bir süreç içinde bulunmaktadır, [sayfa 455]

Bir iş konusunun, son şeklini alıncaya kadar geçtiği başlangıç ve ara aşamalarda makine kullanımına başlandığı zaman, bu aşamalarda malzeme gereksinmesinde bir artış olduğu gibi, makinenin sağladiği ürünleri işleyen elzanaatlan ile manüfaktürlerde emeğe duyulan gereksinmeler de artar. Örneğin, makineyle iplik eğirilmesiyle, o kadar ucuz ve o kadar bol iplik sağlanmıştı ki, başlangıçta, çıknkla çalışan dokumacılar, yatırımda bir artış olmaksızın durmadan çalışıyorlardı. Gelirleri de bu ölçüde artmıştı.[138] Böylece, Jenny dokuma ve eğirme makinelerinin pamuklu dokuma sanayiine çektiği insan seli, sonunda buharlı dokuma tezgâhları tarafından boğulana kadar 800.000 dokumacıya ulaşmıştır. Aynı şekilde, makinenin ürettiği kumaş ve diğer malzemelerin

[135] 1861 sayımına göre (vol. II., Lond. 1863) İngiltere'de ve Gal'de kömür ocaklarında çalışan işçi sayısı 246.613 olup bunların 73.545'i 20 yaşın altında, 173.067'si 20 yaşın üzerindeydi. Yirmi yaşın altında olanlardan 20.835'i 5 ile 10 yaş arasında, 30.701'i 10 ile 15 yaş arasında, 42.010'u 15 ile 19 yaş arasındaydı. Demir, bakır, kurşun, kalay ve diğer madenlerde çalışanların sayısı 319.222 idi.

[136] 1861 yılında İngiltere ile Gal'de, makine yapımında 60.807 kişi çalışıyordu; bu sayıya, patronlar ile memurlar vb., bu işkolu ile ilgili bütün çalışan kimseler giriyor, ama dikiş makinesi vb. gibi küçük makine yapımcıları ile, mekik gibi makinenin üzerinde kullanılan parçaları yapanlar girmiyordu. İnşaat mühendislerinin toplam sayısı 3.329 idi.

[137] Demir en önemli harrmaddelerden birisi olduğu için, burada şu sayıları vermek isterim: 1861 yılında İngiltere ile Gal'de 125.771 demir işçisi olup, bunların 123.430'u erkek, 2.341'i kadındı. Erkeklerin 30.810'u 20 yaşın altında, 92.620'si ise 20 yaşın üzerindeydi.

[138] "Dördü büyük ve ikisi çocuk, vvinders [çıkrıkçı -ç.] olarak çalışan bir ailenin, geçen yüzyılın sonu ile bu yüzyılın başında, günde on saat çalışarak haftada kazandıkları para 4 sterlindi. İşler çok fazla ise, daha fazla kazanabilirlerdi. ... Bundan önce, daima iplik sıkıntısı çekerlerdi."

(Gaskell, *l.c,* s.,25-27.)
* Sınır devletleri, -ç.

bollaşması sonucu, terzi, elbiseci ve kadın terzisi sayısı, dikiş makinesinin ortaya çıkmasına kadar artmaya devam etmişti.
Nispeten az sayıda işçinin çalışmasıyla makinelerin sağladıklan hammadde, ara ürünler, emek araçlan vb. kitlesinde meydana gelen artışla orantılı olarak, bu hammaddeler ve ara ürünlerin işlenmesi ile ilgili sayısız işler ortaya çıktı ve toplumsal üretim kolları çeşit yönünden arttı. Fabrika sistemi, toplumsal işbölümünü, manüfaktüre göre çok daha ileri götürdü, çünkü girdiği işkollarında üretkenliği çok daha yüksek düzeye çıkartıyordu.
Makinelerin doğurduğu ilk sonuç, artı-değer ile, artı-değerin içinde yer aldığı ürünlerin kitlesini artırmaktı. Kapitalistler ile, kendilerine bağlı olanların tükettikleri maddeler bolaştığı için, toplumun bu katında da, bir büyüme olur. Bunların artan zenginlikleri ve gerekli tüketim maddelerini üretmek için çalıştırılan işçi sayısındaki nispî azalma, yeni, lüks gereksinme maddeleri ile birlikte, bu gereksinmeleri giderme araçlarını da doğurur. Toplumun üretiminin büyük bir bölümü, artı-ürün şeklini aldığı gibi, bu artı-ürünün daha büyük bir bölümü, daha çeşitli ve daha incelmiş biçimlerde üretilir ve tüketilir. Başka bir deyişle, lüks eşya üretimi artar.[139] Ürünlerin incelmesi ve çeşitlenmesi, [sayfa 456] aynı zamanda, büyük sanayiin yarattığı dünya pazarlarındaki yeni ilişkilerden de ileri gelir. Yerli ürünler daha hızlı miktarlarda yabancı lüks eşyalar ile değişilmekle kalmaz, daha fazla yabancı hammadde, ara-ürün ve diğer çeşitli maddeler, yerli sanayilerde üretim aracı olarak kullanılır. Dünya pazarlan arasında kurulan bu ilişkiler nedeniyle, ulaştırma ve taşıma işlerinde emek talebi artar ve bu işler sayısız kollara bölünür.[140]
İşçi sayısının nispeten azalmasına karşın, üretim araçlan ile tüketim maddelerindeki artış, kanallar, doklar, tüneller, köprüler vb. gibi, meyvelerini gelecekte verecek olan işlerin yapılmasında emek talebinin artmasına yolaçar. Ya doğrudan doğruya makinenin ya da onun eseri olan genel sınai değişmenin etkisiyle, yepyeni iş alanları açan yeni üretim dallannı oluşturur. Ne var ki, bu üretim dallarının genel üretim içinde tuttuğu yer, en gelişmiş ülkelerde bile önemli sayılmaz. Buralarda iş bulan işçi sayısı, doğrudan doğruya bu sanayilerin yarattığı en kaba türden el işçisine olan taleple orantılıdır. Bu türden bellibaşlı sanayiler, şimdilik, gaz işleri, telgraf, fotoğrafçılık, buharlı deniz ulaşımı ve demir-yollandır. İngiltere ve Gal bölgesi için 1861 sayımına göre, gaz sa-nayiinde (gaz işleri ile mekanik aygıtlann üretimi, gaz şirketlerinde çalışanlar vb.) 15.211 kişi; telgrafçılıkta 2.399; fotoğrafçılıkta 2.366; buharlı deniz ulaşımında 3.570; demiryollarında 70.599 kişi çalıştığını görüyoruz. Bunlardan hünersiz "denizyolu işçileri" azçok devamlı çalışıyorlardı ve

[139] F. Engels, *Lage* ete.'de bu lüks eşya işlerinde çalışanların büyük kısmının sefil durumlarına işaret eder. Ayrıca *Reports of the Children's Employmerıt Commision'daki* sayısız örneklere bakınız.
[140] 1861'de, İngiltere ile Gal'de, deniz ticaretinde çalışan 94.665 denizci vardı.

büro işçileriyle ticaret işlerini yürüten bütün personel aşağı yukan 28.000 kişiydi. Böylece, bu beş yeni sanayi kolunda çalışan toplam personel 94.145'e ulaşmış oluyordu.
Ensonu, büyük sanayiin olağanüstü üretkenliği, diğer bütün üretim alanlannda emek-gücünün daha geniş ve yoğun bir şekilde sömür-ülmesiyle elele vererek, işçi sınıfının büyük bir kesiminin üretken olmayan bir biçimde çalıştınlmasını ve, böylece eskiden ev işlerini yapan kölelerin şimdi de, erkek ve.kadın hizmetçi, uşak vb. gibi adlar altında bir hizmetkârlar sınıfı olarak tekrar ortaya çıkmasına izin vermiş olur. 1861 sayımına göre, İngiltere ile Gal'in toplam nüfusu, 9.776.259'u erkek ve 10.289.965'i kadın olmak üzere 20.066.224 idi. Çalışmak için yaşları çok küçük olanlarla ihtiyarları; üretken olmayan bütün kadınlan, gençleri [sayfa 457] ve çocukları; deviet memurları ile rahipleri, hukukçuları, askerleri vb. gibi, "ideolojik" sınıflan; daha sonra başkalarının emeğini rant, faiz vb. şekillerinde sömürerek çalışmadan geçinenleri; ve ensonu, dilencileri, serserileri ve suçluları bu toplamdan düşerek, geriye her iki cinsiyetten ve her yaştan yuvarlak hesap sekiz milyon insan kalır ki, bu sayıya, herhangi bir şekilde, sanayi, ticaret ve mali işlerle uğraşan kapitalistler de dahildir. Bu 8 milyon içersinde şunlar vardır:

Tarım işçileri (çobanlar, çiftlik hizmetçileri, ve çiftçinin yanında yaşayan kadın hizmetçiler).....	1.098.261
Bütün pamuklu, yünlü, yün kumaş, keten, kenevir, ipekli ve tül fabrikaları ile makineyle çorap ve dantel yapımında da çalışanlar.....	642.607[141]
Bütün kömür ve maden ocaklarında çalışanlar.....	565.835
Her türlü metal işlerde çalışanlar (yüksek fırınlar, haddehaneler vb.) ve her türden metal yapımcılar.....	396.998[142]
Hizmetkârlar sınıfı.....	1.208.648[143]

Tekstil fabrikaları ile madenlerde çalışanlar birarada 1.208.442 kişi ediyor; tekstil fabrikalan ile metal sanayiinde çalışanlar birlikte alındığı zaman ise 1.039.605 kişi ediyor; her iki durumda da bu toplamlar, modem ev köleleri sayısından daha azdır. İşte makinelerin kapitalist biçimde sömürüsünden çıkan

görkemli sonuç!

YEDİNCİ KESİM. - İŞÇİLERİN FABRİKA SİSTEMİ TARAFINDAN İTİLMELERİ VE ÇEKİLMELERİ

PAMUKLU SANAYİİNDE BUNALIMLAR

Makinelerin girmesinin, bu makinelerin ilk rekabete girdikleri

[141] Bunlardan ancak 177.596'si 13 yaşından büyük erkektir.

[142] Bunlardan 30.501'i kadındır.

[143] Bunlardan 137.447'si erkektir. Özel evlerde çalışmayanlar, 1.208.648 sayısına dahil değildir. 1861 ile 1870 yılları arasında, erkek uşak sayısı, neredeyse iki katına çıkmıştır. Bunlar, 267.671'e

eski elzanaatları ile manüfaktürlerdeki işçiler üzerinde zararlı bir etki yaptıklarını, bütün bellibaşlı ekonomi politikçiler kabul ederler. Hemen hemen hepsi de, fabrika işçilerinin düştükleri köle durumundan yakınırlar. Peki, bunların oynadıklan büyük koz nedir? Makineler, onların ilk uygulama ve gelişme dönemindeki dehşet yatıştıktan sonra, emek kölelerinin sayısını, azaltacak yerde, uzun sürede, artırmaktadır! Evet, ekonomi politik, kapitalist üretim [sayfa 458] biçiminin ebedi ve doğal bir zorunluluk olduğuna inanan her "insansever" için çirkin bir teori ile, yani makineye dayanan fabrika sisteminin bir büyüme ve geçiş döneminden sonra, başarısının tepe noktasında bile, ilk uygulandığında sokağa fırlatıp attıklanndan daha fazla işçiyi pençesinde kıvrandıracağı yolundaki o iğrenç teori ile gönül eğlendirmektedir.[144]

İngiliz yünlü ve ipekli fabrikalarında daha önce gördüğümüz gibi bazi durumlarda, fabrika sisteminin olağanüstü gelişmesinin belirli bir aşamasında, çalıştırılan işçi sayısında, yalnız nispi değil mutlak bir azal-mayi da beraberinde getirebileceği doğrudur. 1860 yılında, Parlamentonun bir emriyle Birleşik Krallık'taki bütün fabrikalar ile ilgili olarak yapilan özel bir sayımda, fabrika denetmeni Bay Baker'in bölgesine giren Lan-cashire, Cheshire ve Yorkshire'daki fabrika sayısının 625 olduğu görülmüştür; bunlardan 570'inde, 85.622 dokuma, tezgâhı, 6.819.146 iğ (çiftli iğler hariç), 27.439 beygirgücünde buhar ve 1.390 beygirgücünde su kullanılmakta ve 94.119 kişi çalışmaktaydı. 1865 yılında, aynı fabrikalarda, 95.163 dokuma tezgâhı, 7.025.031 iğ vardı, ve 28.925 beygirgücü buhar, 1.445 beygirgücü su kullanılıyor, 88.913 kişi çalışıyordu. Bu duru-

ulaştı. 1847 yılında (büyük toprak beylerinin av korularında) 2.694 av korucusu vardı, bu sayı, 1869'da 4.92 l'e ulaştı. Londra'da alt orta sınıfa ait evlerde çalışan genç hizmetiçi kızlara, halk dilinde "kölecikler" denmektedir.

[144] Buna karşılık Ganilh, emek kölelerinin mutlak olarak azalan sayısını ve sonra onların yiyecekleriyle artan bir sayıda beslenen *"gens honnetes"in* ["seçkin kişiler" -ç.] beslenmesini ve o ünlü *"perfecdbilite perfectible""\ri* ["yetkinleşebilir yetkinleşebilirlik" -ç.] geliştirmesini, fabrika sisteminin sonucu sayar. Üetim hareketini o kadar az anlar ki, gelişimi sırasında ezdiğinden daha çok emek kölesi yaratırken, yaygınlaşması, çalışan işçiyi yoksullaştırırsa, makinenin çok belli bir kurum olduğunu pek az farkeder. Onun kendi görüş noktasının çarpıklığı ancak kendi sözleriyle anlatılabilir: "Les classes qui condamnees â produire et â consommer diminuent, et les classes qui dirigent le travail, qui soulagent, consolent, et elairent toute la population, se multiplient ... et s'approprient tous les bienfaits qui resultent de la diminution des frais du travail, de l'abondance des productions, et du bon marche des consommations. Dans cette direction, l'espece humaine s'eleve aux plus hautes conceptions du geine, penetre dans les profondeurs mysterieuses de la religion, etablit les principes salutaires de la morale" (ki bu 's'approprier tous les bienfaits', ibarettir), "les lois tutelaires de la liberte" ('les classes condamnees â produire?'in özgürlüğü), "et du pouvoir, de l'obeaissance et de la justice, du devoir et de l'humanite." ["Üretmeye ve tüketmeye yargılanmış sınıflar azalır, ve emeği yöneten, bütün nüfusa yatıştırıcı, avuntu ve anlayış sunan sınıflar çoğalır... ve emek giderlerinin azaltılmasından, meta bolluğundan ve tüketim mallarının düşük fiyatindan doğan bütün çıkarlardan yararlanır. Bu insan soyu, dehanın en yüksek yaratılarına kavuşur, dinin sırlarla dolu derinliğini kavrar, ahlâkın sağlıklı temelini atar." (ki bu "bütün "çıkarları maledinmekvb."den ibarettir.) "özgürlüğü" ("Üretmeye yargılanmış sınıflar" için mi özgürlük?) "ve iktidarı, uyruğu ve adaleti, görevi ve insanlığı korumak için yasalar koyar."] Bu çapraşık sözler için bkz: *Des Systemes d'Economie Politique ete,* Par Mi. Ch. Ganilh, 2. Ed., Paris 1821,1.1. s. 224, ve bkz: s. 212.

ma göre, 1860 ile 1865 yıllan arasında, tezgâh sayısında %11, iğ sayısında %3, beygirgücünde %3 bir artış olduğu halde, çalışanların [sayfa 459] sayısında %5'/2 bir azalma olmuştu.[145]1852 ile 1862 yıllan arasında, İngiliz yünlü sanayiinde önemli bir büyüme olduğu halde, burada çalışan işçi sayısı hemen hemen aynı kalmıştı; bu da, bize, yeni makinelerin, daha önceki dönemdeki işçilerin yerini ne kadar büyük ölçüde doldurduğunu göstermektedir.[146] Bazı durumlarda, işçi sayısındaki artış yalnızca görünüştedir; yani bu artış, zaten kurulmuş bulunan fabrikalardaki gelişme sonucu değil, ilgili kolların yavaş yavaş birbirine eklenmesi sonucudur; örneğin, 1838 ile 1856 yıllan arasmda pamuklu sanayiindeki tezgâh ve işçi artışı yalnızca bu iş kolundaki genişlemenin sonucuydu, oysa diğer sanayi kollanndaki artış, daha önce insan gücüyle çalışan, halı, kurdele ve bez dokuma tezgâhlarına buhar gücününün uygulanması sonucuydu.[147] Bu durumda, bu iş kollarında çalışan işçi sayısındaki artış, yalnızca toplam işçi sayısındaki bir azalışın belirtisinden başka bir şey değildir. Ensonu, biz, burada, bu sorunu, metal sanayii dışında, her yerde, gençlerin (18 yaşından küçük), kadınların ve çocukların, fabrika işçileri sınıfında önemli bir yer tutması gerçeğinden tamamen ayn olarak incelemiş bulunuyoruz.

Ne olursa olsun, makine tarafından fiilen işinden edilen ve makinenin bizzat yerini aldığı işçi kitlesine karşın, daha fazla fabrikaların açılması ve belli bir sanayi kolunda eskilerinin genişletilmesi nedeniyle fabrika işçilerinin sayısının, daha önce işlerinden atılan manüfaktür işçileri ile elzanaatçılarından daha

kalabalık olabilecekleri anlaşılmış bulunuyor. Örneğin, diyelim, eski üretim tarzında, haftada kullanılan 900 sterlinlik sermayenin beşte-ikisi değişmeyen ve beşte-üçü değişen olsun, yani 200 sterlini üretim araçlarına, 300 sterlini, diyelim adam başına 1 sterlinden, emek-gücüne yatırılmış olsun. Makinenin kullanılmaya başlanmasıyla bu sermayenin bileşimi de değişecektir. Şimdi de, örnekin beşte-dördü [sayfa 46oı değişmeyen, beşte-biri değişen sermaye olsun; bu durumda emek-gücü için yalnız 100 sterlin yatınlmış olacaktır. Bunun sonucu işçilerin üçte-ikisine yol verilecektir. Eğer şimdi iş genişlese ve kullanılan toplam sermaye, değişmeyen koşullar altında, 1.500 sterline yükselse, çalışan işçi sayısı, tıpkı makinenin kullanılmasından önce

[145] *Reports oflnsp. ofFact.,* 31st Oct., 1865, s. 58 vd.. Bununla birlikte aynı zamanda, 11.625 dokuma tezgâhı, 628.576 iğ ve toplam 2.695 buhar ya da su gücü ile çalışan 110 yeni fabrika, artan sayıdaki işçiler için çalışma yeri olarak hazır durumdaydı *(l.c).*

[146] *Reports, ete,* 31st Oct.. 1862, s. 79. Fabrika denetmeni Mr. A. Redgrave, 1871 yılı sonunda, Bradford'da, New Mechanics' Instution'da yaptığı bir konuşmada şöyle diyordu: "Bir süredir dikkatimi çeken şey, pamuklu dokuma fabrikalarının görünüşlerindeki değişiklikler olmuştur. Eskiden buralar, kadın ve çocuklarla doluydu, şimdi bütün işi makineler yapıyor gibi. Bir fabrikatörden bunu açıklamasını istediğim zaman şu yanıtı verdi: Eski sistemde 63 kişi çalıştırıyordum; geliştirilmiş makinelerin kullanılmaya başlanılmasıyla işçilerimin sayısını 33'e indirdim ve ;on zamanlarda, yeni ve büyük değişiklikler sonucu bu 33 kişiyi 13'e indirme durumuna geldim."

[147] Bkz: *Reports, ete,* 31slOct.. 1856. s. 16.

olduğu gibi 300'e çıkacaktır. Sermaye biraz daha artarak 2.000 sterline yükselse, 400 işçi çalıştırılacak, yani eski sisteme göre üçte-bir artış olacaktır. İşçi sayısında aslında 100 kadar bir artış olmuştur, ama nispi olarak, yani yatırılan sermayeye oranla 800 kişilik bir düşme olmuştur, çünkü, 2.000 sterlinlik bir sermaye eski durumda 400 kişi değil 1.200 kişi çalıştırabilirdi. Demek ki, çalıştınlan işçi sayısındaki nispi azalma, fiili bir artış ile bağdaşır. Yukarda, toplam sermaye arttığı halde, üretim koşulları değişmediği için, bu sermayenin bileşiminin aynı kaldığını varsaymıştık. Ama, makine kullanımındaki her gelişme ile, sermayenin, makineleri, hammaddeyi vb. kapsayan değişmeyen kısmın arttığı halde, emek-gücüne yatınlan değişen kısmının azaldığını yukarda görmüş bulunuyoruz. Biz, ayrıca, hiç bir üretim sistemindeki gelişmenin ve kullanılan sermayenin bileşiminin fabrika sistemindeki kadar sürekli değişikliğe uğramadığını da biliyoruz. Bununla birlikte, bu değişmeler, daima duraklama dönemleri ile kesintiye uğrarlar ve bu sürelerde, mevcut teknik temel üzerinde fabrikalarda yalnız nicel bir genişleme olur ve bu sırada işçi sayısı da artar. Böylece, 1835 yılında, Birleşik Krallık'ta, pamuklu, yünlü, keten ve ipekli fabrikalarında toplam işçi sayısı yalnızca 354.684 iken, 1861'de, yalnız buharlı dokuma tezgâhlannda çalışan (her iki cinsiyetten ve sekiz yaşından yukan her yaştan) dokumacı sayısı 230.654'tür. El dokuma tezgâhı ile çalışan dokumacılann, aileleriyle birlikte, 1838 yılında hâlâ 800.000 kişi olduklannı gözönüne alırsak, bu büyüme kuşkusuz daha az önemli görünecektir;[148] Asya ile Avrupa'da işlerinden atılan işçilerin ise burada hiç sözünü etmedik.

Bu nokta üzerinde bir-iki şeye daha işaret etmem gerekiyor; buraya kadarki teorik incelemelerimizin henüz açıklığa kavuşturmadığı [sayfa 46i] fiilen mevcut bazı ilişkilere işaret etmek istiyorum.

Belli bir sanayi kolunda, fabrika sisteminin, eski elzanaatları ile manüfaktür aleyhine genişlemesi halinde, sonucun, ateşli silahlar ile donanmış bir ordunun, ok ve yayla donanmış bir orduyla karşılaşması kadar kesin olacağı apaçıktır. Makinenin, hareket alanını ele geçirdiği bu ilk dönem, elde edilmesine yardımcı olduğu büyük kârlar nedeniyle çok önemlidir. Bu kârlar, hızı gitgide artan bir sermaye birikiminin kaynağı olmakla kalmazlar, devamlı olarak yaratılan ve yeni yatırım alanları arayan ek toplumsal sermayenin büyük bir kısmını en uygun üretim alanlanna çekerler. Bu hızlı ve ateşli ilk faaliyet döneminin özel avantajları, makinenin istilâ ettiği bütün üretim kollarında kendisini duyurur. Bununla birlikte, fabrika eylemi belli bir büyüme ve olgunluk derecesine ulaşır ulaşmaz, ve özellikle, teknik temeli olan makinenin

[148] "Eltezgâhı dokumacılarının ıstırabı, bir Kraliyet Komisyonunun soruşturmasına konu olmuş, ama çektikleri bu sıkıntılar kabul edilmekle ve bu durum esefle karşılanmakla birlikte, durumlarının düzeltilmesi, belki de haklı olarak, raslantıya ve zamana bırakılmıştır; şimdi" (yani tam 20 yıl sonra!) "bu sefaletlerin *neredeyse* ortadan kalktığı umut edilebilir ve bunun nedeni de buharlı tezgâhların bugünkü yaygınlığı olabilir." *(Rep.* of*Insp. oiFact.,* 31st Oct, 1856, s. 15.)

kendisi makine ile üretilmeye başlar başlamaz; kömür ve demir madenciliği ile meta sanayileri ve ulaştırma araçlarında köklü bir devrim olur olmaz; kısacası, modern sanayi sistemiyle üretim için gerekli genel koşullar kurulur kurulmaz, bu üretim tarzı bir esneklik kazanır ve yalnızca hammadde ve sürüm pazarlan bulunması dışında hiç bir engel tanımayan ani sıçramalı bir genişleme olasılığına ulaşır. Bir yandan, makine, aynı şekilde hammaddeyi çoğaltıcı bir etki yaratır; örneğin, çırçır makinesinin pamuk üretimini artırması gibi.[149] Öte yandan, makineyle üretilen mallann ucuzluğu ile birlikte, ulaştırma ve iletişim araçlarındaki gelişmeler, dış pazarlann ele geçirilmeleri ile silah sağlamış olur. Başka ükeler-deki elzanaatlarını ortadan kaldırarak buraları zorla hammadde ikmal alanları haline getirir. Doğu Hindistan, bu yolla, Büyük Britanya için, pamuk, yün, kenevir, jüt, indigo üretme zorunda kalmıştı.[150] Büyük sanayi, işçilerin bir kısmını sürekli bir şekilde "fazlalık" haline getirerek, kök saldığı bütün ülkelerde, büyük çapta göçlere ve yabancı toprakların sö-mürgeleştirilmelerine yolaçar, ve bu ülkeleri anayurt için hammadde yetiştiren yerleşme yerleri haline getirir; örneğin Avustralya'nın, yün yetiştiren bir ülke haline sokulması gibi.[151] Yeni ve uluslararası bir [sayfa 462] işbölümü, büyük sanayiin başlıca merkezlerinin gereksinmelerine uyan bir işbölümü ortaya çıkanr, ve yeryüzünün bir

bölümünü, temel olarak sanayi alanı halinde kalan, öteki bölümünü hammadde sağlayan tanm-sal üretim alanı haline getirir. Bu devrim, tarımda, burada üzerinde daha fazla durmak gereğini duymadığımız köklü değişikliklerle birarada bulunur.[152]

[149] Makinelerin, hammadde üzerindeki diğer etkileri, üçüncü kitapta [ciltte] ele alınacaktır.

[150] Hindistan'dan Büyük Britanya'ya pamuk ihracati, 1846: 34.540.143 libre; 1860: 204.141.168 libre; 1865: 445.947.600 libre - Hindistan'dan Büyük Britanya'ya yün ihracatı 1846: 4.570.581 libre; 1860: 20.214.173 libre; 1865: 20.679.111 libre.

[151] Güney Afrika'dan Büyük Britanya'ya yün ihracatı. 1846: 2.958.457 libre; 1860: 16.574.345 libre: 1865: 29.920.623 libre. -Avustralya'dan Büyük Britanya'ya yün ihracatı. 1846: 21.789.346 libre; 1860: 59.166.616 libre; 1865: 109,734.261 libre.

[152] Birleşik Devletler'in ekonomik gelişmesi, Avrupa ve özellikle de İngiliz modern sanayiinin bir ürünüdür. Bugünkü durumlarında (1866) Birleşik Devletler'in hâlâ bir Avrupa sömürgesi sayılması gerekir. *[Dördüncü Almanca baskıya ek.* - "O zamandan beri Birleşik Devletler, bu gelişme nedeniyle sömürge niteliğini kaybetmeksizin, sanayii, dünyada ikinci sırayı tutan bir ülke haline gelmiştir." -F.E.]

BİRLEŞİK DEVLETLER'DEN BÜYÜK BRİTANYA'YA PAMUK İHRACATI

1846: 401.949.393 libre, 1852: 765.630.543 libre

1859: 961.707.264 libre, 1860: 1.115.890.608 libre

BİRLEŞİK DEVLETLER'DEN BÜYÜK BRİTANYA'YA TAHIL, VB.

İHRACATI (cwt olarak)*

Buğday	16.202.312	41.033.503	Mısır	5.473.161	11.694.818
Arpa	3.669.653	6.624.800	Bere ya da Bigg**	2.039	7.675
Yulaf	3.174.861	4.426.994	Bezelye	811.620	1.024.722
Çavdar	388.749	7.108	Fasulye	1.822.972	2.037.137
Buğday unu	3.819.440	7.207.113	Kara buğday	1.054	19.571
Toplam ihracat		35.365.801	74.083.351		

*cwt = 112 libre; yaklaşık olarak 50 kg. -ç.

** Bir tür arpa.

Bay Gladstone'ın önerisi üzerine Avam Kamarası, 17 Şubat 1867' de, 1831 ile 1866 yılları arasında Birleşik Krallığın ithal ve ihraç ettiği her türden hububat, tahıl ve unun toplam miktannı gösteren bir istatistik yapılmasını emretti. Aşağıda alınan sonuçlann bir özetini veriyorum. Un miktarı, quarter tahıl olarak verilmiştir.

BEŞ YILLIK DONEMLER VE 1856 YILI

Yıllık Ortalama	*1831-1835*	*1836-1840*	*1841-1845*	*1846-1850*	*1851-1855*	*1856-1860*	*1861-1865*	*1866*
İthalat (Qrs)	1.096.373	2.389.729	2.843.865	8.776.552	8.345.237	10.913.612	15.009.971	16.457.340
İhracat (Qrs)	225.263	251.770	139.056	155.461	307.491	341.150	302.754	216.218
İthal fazlası Qrs)	871.110	2.137.959	2.704.809	8.621.091	8.037.746	10.572.462	14.707.117	16.241.122
Nüfus								
Her dönemde yıllık ortalama	24.621.107	25.929.507	27.262.569	27.797.598	27.572.923	28.391.544	29.381.760	29.935.404
Adam başına yıllık iç ürün tüketimi fazlası (Qrs)	0.036	0.082	0.099	0.310	0.291	0.372	0.501	0.543

Fabrika sisteminin özünde bulunan ve sıçramalarla genişlemesini sağlayan muazzam güç ile, bu sistemin dünya pazarına bağımlılığı, zorunlu olarak hummalı bir üretime yolaçar ve bunu, [sayfa 463] pazarların mal fazlası ile dolması izlediği gibi, pazarların daralması da üretimi felce uğratır. Modern sınai yaşam, birbirini izleyen, ılımlı faaliyet, gönenç, aşırı üretim, bunalım ve duraklama dönemleri halini alır. Makinenin, çalışma yaşamı ve dolayısıyla işçinin varolma koşullarında yarattığı bu güvensizlik ve kararsızlık, sınai çevrimin bu dönemsel değişmeleri nedeniyle, normal görülen şeyler olur. Gönenç dönemleri dışında, kapitalistler arasında, pazarların paylaşılması için çok şiddetli bir savaşım olur. Bu pay, ürünün ucuzluğu ile doğru orantılıdır. Emek-gücünün yerini almak üzere daha gelişmiş makinelerin kullanılması ve yeni üretim yöntemlerinin uygulanması konusundaki bu savaşımın doğurduğu rekabet dışında, her sınai çevrimde, metaları ucuzlatma amacıyla ücretleri zorla emek-gücünün değerinin altına düşürme çabalarının ortaya çıktığı bir döneme gelinir.[153] [sayfa 464]

[153] Bir lokavt sonucu sokağa atılmış bulunan Leicester'li kundura yapımcıları İngiliz Ticaret Kurumuna 1866 Temmuzunda verdikleri dilekçede şöyle diyorlardı: "Yirmi yıl önce Leicester ayakkabı yapımında, dikişin yerini çivinin almasıyla büyük bir değişiklik oldu. O sıralarda iyi bir ücret kazanılabiliyordu. Çeşitli firmalar arasında, kimin en temiz malı çıkartacağı konusunda büyük rekabetler olduğu görülürdü. Ne var ki, kısa süre sonra kötü bir rekabet türü ortaya çıktı, yani birbirlerini pazardan sürme yarışına giriştiler. Çok geçmeden bunun zararlı sonuçları kendisini, ücretlerin düşmesi şeklinde gösterdi ve emeğin fiyatındaki düşüş o kadar yaygın ve hızlıydı ki, şimdi birçok firma, ilk ücretlerin ancak yarısını ödüyorlar. Ve gene de, ücretler gitgide düştüğü halde, ücret tarifesindeki her değişiklikle birlikte kârın arttığı görülüyor." Ücretleri aşırı derecede düşürerek, yani işçinin tüketim maddelerini düpedüz soyarak olağanüstü kâr sağlamak için fabrikatörler, güç ve kötü zamanlardan bile yararlanmışlardır. Bir örnek (Coventry'deki ipekli dokuma bunalımına değiniliyor): "Fabrikatörler ile işçilerden aldığım bilgiler, ücretlerde, yabancı üreticilerin rekabetinden ya da bunu gerekli kılabilecek diğer koşullardan

Bu nedenle, fabrika işçilerinin sayısındaki büyüme, fabrikalara yatınlmış bulunan sermaye miktannda, nispeten çok daha büyük bir büyümeyi zorunlu kılar. Bununla birlikte, bu büyüme, sınai çevrimdeki

yükselme ve alçalmalarla koşullandınlmiştır. Ayrıca, bu büyüme, bazan yeni işçilerin yerini dolduran, bazan da eski işçileri fiilen işlerinden eden teknik gelişmeler ile sürekli olarak kesintiye uğratılır. Makine sanayiindeki bu nitel değişme, işçileri sürekli olarak fabrikadaki işlerinden uzaklaştınr, ya da yeni işçi akımlanna karşı kapılarını kapar, oysa fabrikalardaki salt nicel büyüme, yalnız işlerinden atılanları emmekle kalmaz, yeni işçilere de iş sağlar. Böylece işçiler durmadan işten atılır, işe alınır, oradan oraya sürüklenir, ve bu arada da işçilerin cinsiyetleri, yaşlari ve hünerleri konusunda sürekli bir değişme sürer gider.

Fabrika işçilerinin yazgısı, İngiliz pamuklu sanayiinin gelişme çizgisine bir gözatmakla en iyi şekilde ortaya konabilir.

Bu iş kolunda, 1770 ile 1815 arasında işler yalnız beş yıl kötü gitmiş ya da durgunluk göstermiştir. Bu 45 yıllık dönemde, İngiliz fabrikatörleri, dünya pazarlan ile makine tekelini ellerinde tutmuşlardır. 1815 ile 1821 arasında bunalım, 1822 ile 1823'te gönenç görüldü; 1824'te işçi sendikalanna karşı olan yasalar ortadan kaldırıldı, fabrikalar her yerde büyük genişleme gösterdi; 1825'te bunalım; 1826'da fabrika işçileri arasında büyük sefalet ve ayaklanmalar; 1827'de biraz düzelme; 1828'de buharlı dokuma tezgâhı sayısı ile ihracatta büyük artış; 1829'da ihracat, başta Hindistan olmak üzere bütün yıllan geride bıraktı; 1830'da pazarlar bozuldu, büyük sıkıntı başgösterdi; 1831'den 1833'e kadar bunalım sürdü ve, Hindistan ve Çin'le yapılan ticaretin tekeli, Doğu Hindistan şirketinin elinden alındı; 1834'te fabrika ve makine sayısında büyük artış oldu, işçi sıkıntısı görüldü. Yeni çıkartılan yoksullar yasası, tarım işçilerinin fabrika bölgelerine göçmesini hızlandırdı. Kırsal bölgelerde çocuk diye bir şey kalmadı. Beyaz köle ticareti başladı; 1835, büyük gönenç yılı ve aynı zamanda [sayfa 465] el dokumacılarının açlıktan kınlması; 1836, genel büyük gönenç yılı; 1837 ve 1838, depresyon ve bunalım; 1839, canlanma; 1840, büyük depresyon, ayaklanmalar ve askeri birliklerin çağrılması; 1841 ile 1842, fabrika işçileri arasında korkunç sefalet; 1842, tahıl yasalarının yürürlükten kaldırılmasını sağlamak için fabrikatörlerin işçileri fabrikalara sokmamaları; binlerce fabrika işçisinin Lancashire ve Yorkshire kentlerine akışı, askeri birliklerce geri sürülmeleri ve işçi liderlerinin Lancaster'de yargılanması; 1843, büyük sefalet; 1844, canlanma; 1845,

daha büyük ölçüde bir indirim yapıldığını kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır ... dokumacıların çoğu, ücretlerinde yüzde 30 ile yüzde 40 bir indirim ile çalışmaktadırlar. Beş yıl önce dokumacıya 6 ya da 7 şilin getiren bir parça şerit, şimdi ancak 3 şilin 3 peni ya da 3 şilin 6 peni getirmektedir; eskiden 4 şilin ve 4 şilin 3 peni eden diğer işler, şimdi 2 şilin ve 2 şilin 3 peni ediyor. Ücretlerdeki indirim, talebi artırmak için gerekli olandan çok daha fazla ölçücle yapılmaktadır. Gerçekten de, dokuma giderlerindeki indirim birçok şerit türlerinde, imal edilmiş malın satış fiyatlarında buna göre bir düşüşü birlikte getirmemektedir." (Mr. F. D. Longe'un raporu, *Ch. Emp. Com. V. Rep.,* 1866, s. 114, n° 1.)

büyük gönenç; 1846, başlangıçta sürekli düzelme, sonra gerileme, Tahıl Yasalannın kaldırılması; 1847, bunalım ve "büyük somun" onuruna ücretlerde genel olarak %10 ya da daha fazla indirim; 1848, sürekli depresyon; Manchester'in askeri korunma altına alınması; 1849, canlanma; 1850, gönenç; 1851, fiyatlarda düşme, düşük ücretler, sık sık grevler; 1852, düzelmelerin başlaması, grevlerin devamı ve fabrikatörlerin yabancı işçi getirme tehditleri; 1853, ihracatın artışı. Sekiz aylık grev ve Preston'da büyük sefalet; 1854, gönenç ve pazarlann malla boğulması; 1855, Birleşik Devletler, Kanada ve Doğudaki pazarlardan devamlı başansızlık haberleri; 1856, büyük gönenç; 1857, bunalım; 1858, düzelme; 1859, büyük gönenç, fabrika sayısında artış; 1860, İngiliz pamuklu ticaretinin doruk noktası, ve Hindistan, Avusturya ve diğer pazarlar mal ile o derece boğuldu ki, 1863'te bile bu malı emmeleri mümkün olmadı; Fransa ile ticaret sözleşmesi, fabrikalar ile makinelerde muazzam artış ve büyüme; 1861, gönencin bir süre devami, geri gidiş, Amerikan iç savaşı, pamuk kıtlığı; 1862 ile 1863, tam bir çöküş.

Pamuk kıtlığının tarihi o kadar kendine özgüdür ki, buna değinilmeden geçilemez. 1860 ve 1861 yıllarında dünya pazarlannda egemen olan koşullardan da anlaşılacağı gibi, pamuk kıtlığı fabrikatörlerin tam zamanında imdatlanna yetişmiş ve bir ölçüde de yararlarına olmuştur; bu gerçeği, Manchester Ticaret Odasının raporları kabul ettiği gibi, parlamentoda, Palmerston ve Derby, bunu, açıkça ilân etmişler ve olaylar da doğrulamıştır.[154] Kuşkusuz, 1861 yılında, Birleşik Krallık'taki 2.887 pamuklu fabrikası arasında, küçük boyda olanları da çoktu. Bay A Redg-rave'in raporuna göre, bölgesindeki 2.109 fabrikadan 392'si, yani %19'u, [sayfa 466] herbiri 10 beygirgücünden daha az, 345i yani %16'si 20 beygir-gücünden az, 1.372'si 20 beygirgücünün üzerinde buhar gücü kullanıyorlardı.[155] Küçük fabrikaların çoğunluğu dokuma atelyeleriyli ve birisi ipliği, bir diğeri makineleri, bir üçüncüsü binaları sağlayan spekülatörler tarafından, 1858'den sonraki gönenç dönemi sırasında yapılmıştır; daha önceleri işçibaşılık etmiş ya da fazla varlıklı olmayan kimseler tarafından işletiliyorlardı. Bu küçük fabrikatörlerin çoğu battı. Pamuk kıtlığının ertelediği ticaret bunalımı, onları da aynı akibete uğratacaktı. Toplam fabrikatör sayısının üçte-birini oluşturduklan halde, gene de onların fabrikalan, pamuklu ticaretine yatınlan sermayenin çok küçük bir kısmını temsil ediyorlardi. İş duraklamalarına gelince, güvenilir hesaplara göre 1862 Ekiminde işlerin %60,3'ü, dokuma tezgâhlannın %58'i durmuştu. Bu, pamuklu sanayiinin bütünü için sözkonusuydu ve her bölge için farklıydı. Ancak birkaç

fabrika, tamzaman (haftada 60 saat), gerisi aralıklı olarak çalışıyordu. Tam zaman çalışılan yerlerde bile, alışılagelen belirli parça-başı ücrete karşın, işçilerin haftalık ücretleri, iyi pamuk yerine kötüsü, Sea Island yerine Mısır pamuğu (ünce iplik eğiril-

[154] Bkz: *Reports oflnsp. ofPact.,* 31st October, 1862, s. 30.

meşinde), Amerikan ve Mısır pamuğu yerine Surat pamuğu kullanılması, saf pamuğun kırpıntı ve Surat pamuğu ile kanştınlması nedeniyle, zorunlu olarak düşük oluyordu. Surat pamuğunun liflerinin kısa ve kirli oluşu, ipliğin kolayca kopması, ilmikleri tutturmak için un yerine daha ağır türden maddeler kullanılması, makinelerin hızıyla birlikte tek bir dokumacının denetleyebileceği tezgâh sayısını da azaltıyor, makinelerden kusurlu çıkan iş için harca emeği artırıyor ve üretilen ürünün kitle-sindeki azalma yüzünden parça-başı ücreti düşürüyordu. Surat pamuğunun kullanıldığı yerlerde tam-zaman çalışan işçilerin kaybı yüzde 20, 30 ya da daha fazlaydı. Bu yetmiyormuş gibi fabrikatörlerin çoğu parça-başı ücreti yüzde 5,71/2, 10 oranında indirmişlerdi. Bu durum karşısında, haftada yalnız 3, 3V4, 4 gün, ya da günde yalnız 6 saat çalışan işçilerin durumlannın ne olduğunu anlayabiliriz. Nispi bir düzelmenin görüldüğü 1863 yılında bile, iplikçiler ile dokumacıların haftalık ücretleri, 3 şilin 4 peni, 3 ş. 10 p., 4 ş. 6 p., ve 5 ş. 1 peni idi.[156] Ne var ki, bu sefil durumda bile patronun yaratıcı zekâsı durmadan çalışıyor, ücretlerde sürekli indirmeler icat ediyordu, [sayfa 467] Bunlar, bir ölçüde, son şeklini almış maldaki kusurlar nedeniyle ceza şeklinde oluyordu, ama aslında bu kusurlann nedeni kullandığı kötü cins pamuk ve elverişsiz makineler idi. Üstelik işçilerin oturdukları kulübeler eğer fabrika sahibine aitse, kiraları da bu çok düşük ücretlerden kesiliyordu. Bay Redgrave, otomatik bakıcılar (bir çift otomatik dokuma tezgâhını yöneten işçiler) için şöyle diyor: "Tam-zamanlı çalışmayla geçen iki haftanın sonunda aldıklan 8 şilin 11 peniden ev kirası kesiliyor ve fabrika sahibi, kiranın yarısını bahşiş olarak geri veriyordu. İşçiler ellerine geçen 6 şilin 11 peni ile evlerine dönüyorlardı. 1862 yılının sonlarında birçok yerlerde, otomatik dokuma tezgâhı işçilerinin haftalık ücretleri 5 ile 9 şilin, dokumacılann 2 ile 6 şilin arasındaydı."[157] Ancak kısa süreli olarak çalıştıkları zamanlarda bile ev kiraları çoğu kez işçilerin ücretlerinden kesiliyordu.[158] Lancashire'ın bazi kesimlerinde açlık hummasının başgöstermesine hiç şaşmamak gerekir. Ama bunların hepsinden daha dikkat çekici olanı, üretim sürecinde, işçilerin sırtından yapılan devrimdir. Anatomistlerin kurbağalar üzerinde yaptıklan gibi, işçilerin *experimenta in corpore vili* * yapılıyordu. Bay Redgrave şöyle diyor: "Birkaç fabrikadaki işçilerin fiili kazançlarını verdim, ama bu, hiç bir zaman, her hafta aynı miktarı kazandıklan anlamına gelmez. İşçiler, fabrikatörlerin sürekli denemelerinden ileri gelen büyük dalgalanmalar ile karşı karşıya kalırlar.... İşçilerin kazancı, denenmekte olan pamuk karışımının niteliğine bağlı olarak yükselir ve düşer; bazan bu düşüş, eski kazançlanna göre %15 olduğu halde, bir-iki hafta

[155] *l.c.* s. 18, 19.

[156] Kep. *oflnsp. oFFact.,* 31st October, 1863, s. 41-45.

[157] /.c, s. 41-44.

[158] /.c, s. 57.

* Değersiz bedenleri üzerinde deney. -ç.

içersinde bu düşüş %50'den %60'a kadar çıkabilir."[159] Bu denemeler yalnız işçilerin geçim araçlan konusunda ve onun zararına yapılmakla kalmıyordu. İşçinin beş duyusu da bunun acısını çekiyordu. "Surat pamuğu üzerinde çalışan işçilerin şikayetleri çok fazlaydı. Pamuk balyalannı açtıkları zaman dayanılmaz bir koku ile karşılaştıklarını ve bunun hastalıklara neden olduğunu söy- lüyorlardı.... Kanştırma, kırpma ve *scribb-ling** odalarında pamuktan çıkan toz ve kir, solunum yollarını tahriş ediyor, öksürüğe ve nefes darlığına yolaçıyordu. Surat pamuğunda bulunan kirin tahrişinden ileri geldiğine hiç [sayfa 468] kuşku bulunmayan bir deri hastalığı da yaygındı. ... Lifler çok kısa olduğu için çok miktarda hem hayvansal ve hem de bitkisel haşıl kullanılıyordu.... Toz nedeniyle bronşit yaygındı. Aynı nedenle iltihaplı boğaz hastalıklan da çoktu. Dokumadaki atkılar sık sık kırıldığı için, dokumacı, atkıyı tezgâhın göz deliğinden emmek zorunda kalıyor ve bu da mide hastalıklarına ve hazımsızlığa yolaçıyordu." Öte yandan, un yerine kullanılan maddeler, ipliğin ağırlığını artırdığı için fabrikatörlere para doğuran sihirli cüzdan gibi oldular, "15 libre hammadde, dokunduktan sonra 26 libre çekiyordu."[160] Fabrika denetmenlerinin, 30 Nisan 1864 tarihli raporunda şu satırlan okuyoruz: "Sanayi, bu yollara, şimdi namus sınırlarını aşacak ölçüde başvuruyor. Bu işleri iyi bilen birisi, bana, 8 libre ağırlığında bir kumaşın 5'/2 libresinin pamuk, *2%* libresinin hasıl olduğunu söyledi; $5V_4$ libre ağırlığındaki başka bir kumaşın ise 2 libresi haşıldı. Bunlar her zaman kullanılan ihraç malı gömleklik kumaşlardı. Başka cins kumaşlara bazan %50'ye kadar haşıl katıldığı oluyordu; böylece bir fabrikatör, bir kumaşı, yapıldığı ipliğin fiyatından daha ucuza satarak zengin olduğunu söyleyerek övünebilirdi ve övünüyordu da."[161] Ama işçiler, yalnız fabrika içersinde fabrika sahiplerinin, dışarda ise yöneticilerin deneylerinden, ücretlerin indirilmesinden, iş yokluğundan, yoksulluk içinde kıvranıp sadakaya muhtaç olmaktan, lordlarla avam kamarasi üyelerinin övgülü nutuklarından ıstırap çekmekle kalmıyorlardı.

"Pamuk kıtlığı sonucu işlerinden atılan talihsiz kadınlar, böylece toplum dışına sürülmüş oldular; ve şimdi işler yeniden canlandığı ve iş çoğaldığı halde, bu talihsiz sınıfın üyesi olmaya devam ettiler ve belki de bu böyle sürüp gidecektir. Kasabada şimdi son 25 yılda gördüğümden çok daha fazla genç orospu var."[162]

Bu duruma göre, 1770 ile 1815 yılları arasında İngiliz pamuklu sanayiinde 45 yıl içersinde yalnızca, 5 yıllık bunalım ve duraklama olduğunu ve bunun da tekel dönemine rasladığını görüyoruz. 1815 ile 1863 arasındaki 48 yıllık ikinci dönemde, 28 yıllık depresyon ve durgunluğa

[159]/.c, s. 50-51. [160]/.c, s. 62-63.

[161] *Rep. ete,* 30» April, 1864, s. 27.

[162] Bolton Başkomiseri Mr. Harris'in bir mektubundan, *Rep. of Insp. of Fact,* 31st October, 1865, s. 61-62.

* Tarama, -ç.

karşılık, yalnızca 20 yıllık canlanma ve gönenç dönemi var. 1815 ile 1830 yılları arasında, Kıta Avrupası ve Birleşik [sayfa 469] Devletler ile rekabet başlamıştır. 1833'ten sonra Asya pazarlannın genişlemesi, "insan soyu yokedilerek" (Hintli el dokumacılannın toptan ortadan kaldınlması) zorla gerçekleştirildi. Tahıl yasalannın kaldınlmasından sonra, 1846'dan 1863'e kadar 9 yıllık depresyon ve durgunluğa karşı, 8 yıllık ılımlı bir gidiş ve gönenç dönemi vardır. Yetişkin erkek işçilerin gönenç yıllanndaki durumları aşağıdaki nottan anlaşılabilir.[163]

SEKİZİNCİ KESİM. - BÜYÜK SANAYİİN MANÜFAKTÜRDE, ELZANAATLARINDA VE EV SANAYİİNDE YOLAÇTIĞI DEVRİM

a. Elzanaatları ile İşbölümüne Dayanan Elbirliğinin Ortadan Kalkması

Makinenin, elzanaatlarına dayanan elbirliği ile, el işçiliği arasındaki işbölümüne dayanan manüfaktürü nasıl ortadan kaldırdığını görmüştük. Bunlardan ilkine örnek, ekin biçme makinesiydi ve biçiciler arasındaki elbirliğinin yerini almıştı. İkincisi için çarpıcı bir örnek, iğne yapma makinesiydi. Adam Smith'e göre onun zamanında 10 kişi bir günde elbirliğine dayanarak 48.000'in üzerinde iğne [sayfa 470] yapıyordu. Öte yandan, 11 saatlik bir işgününde tek bir iğne makinesi 145.000 iğne yapmaktadır. Bir kadın ya da kız, bu türden dört makineyi denetleyebilir ve bir günde 600.000'e yakın, bir haftada ise 3.000.000'a kadar

[163] Dış ülkelere örgütlü göç yapılması için bir kurum kurulması aracıyla Lancashire vb. fabrika işçilerinin 1863 tarihli dilekçesinde şu satırları okuyoruz: "Fabrika işçilerinin bugün içinde bulundukları çaresiz durumdan kurtulmaları için geniş ölçüde bir göçe gerek bulunduğunu pek az kimse yadsıyabilir; her zaman için devamlı bir göç akımının gerekli olduğu ve bu göç olmaksızın işçilerin normal zamanlarda da durumlarını koruyamayacaklarını göstermek için aşağıdaki gerçeklere dikkatinizi çekmek istiyoruz: 1814 yılında ihraç edilen pamuklu malların resmi değeri 17.665.378 sterlin olduğu halde, gerçek piyasa değeri 20.070.824 sterlindi. 1858 yılında ihraç edilen pamuklu malların değeri 182.221.681 sterlin, ama, gerçek ya da piyasa değeri ancak 43.001.322 sterlin idi, ve bu satılan miktar on katına ulaştığı halde, eski fiyatın iki katından biraz fazla bir fiyat demekti. Genellikle ülke ve özellikle fabrika işçileri için bu kadar zararlı bir sonucun ortaya çıkması için birkaç neden biraraya gelmiş bulunmaktadır ve biz, bunları, eğer koşullar elvermiş olsaydı daha göze çarpacak şekilde dikkatinize sunmuş olurduk; en belirgin nedenin emek bolluğu olduğunu söylemek bugün için yeterlidir; ve yokolma tehlikesi karşısında, pazarını sürekli genişletmek zorunda olan bir işkolu, bu emek bolluğu olmaksızın yürütülemezdi. Pamuklu dokuma fabrikalarımız, devresel durgunluklar nedeniyle faaliyetlerini durdurmak zorunda kalabilirler ve bugünkü düzenlemeler altında bu, ölüm kadar kaçınılmaz bir şeydir, ama insan aklı devamlı faaliyet halindedir ve biz, son 25 yılda altı milyon insanın bu kıyılardan ayrıldıklarını söylerken, bu sayının daha da yüksek olduğuna inanıyoruz; ayrıca, nüfustaki doğal artış ile, üretimi ucuzlatmak için işçiye yol verilmesi sonucu, en yüksek gönenç dönemlerinde bile, yetişkin erkeklerin büyük bir kısmının hangi koşullarda olursa olsun fabrikalarda iş bulmaları olanaksız hale gelmektedir." *(Rep. of Insp. of FacL,* 30* April, 1863, s. 51-52.) Dostumuz fabrikatörlerin, pamuklu işkolunun felaketli yıllarında bile, devlet müdahalesi de dahil, her çareye başvurarak, işçilerin göç etmelerine nasıl engel olmak istediklerini ilerdeki bölümlerde göreceğiz.

iğne üretir.[164] Tek bir makine, elbirliğinin ya da manüfaktürün yerini aldığında, elzanaatı özelliğini taşıyan bir sanayiin temeli olarak iş görebilir. Ne var ki, elzanaatlanna böyle bir dönüş, fabrika sistemine doğru bir geçişten başka bir şey değildir; fabrika sistemi, kural olarak, makineyi hareket ettirmek için insan adalesinin yerini, buhar ya da su gibi, mekanik bir gücün almasıyla ortaya çıkar. Orada burada, ama her halde kısa bir süre için, bir sanayi, küçük çapta mekanik güç ile yürütülebilir. Bu, Birmingham'daki bazı manüfaktürlerde buhar gücü kiralanarak, ya da dokumacılığın bazı kollarında olduğu gibi küçük kalorik makineler kullanılarak yapılmıştır.[165] Coventry'deki ipek dokuma sanayiinde "kulübe fabrikalar" deneyi yapılmıştır. Çepeçevre kulübelerle çevrili bir meydanın ortasına bir *engine-house** yapılmış ve kulübedeki tezgâhlar bu makine şaftlan ile bağlanmıştı. Bütün bu gibi durumlarda, güç, tezgâh başına kiralanıyordu. Tezgâhlar çalışsın çalışmasın kira, haftalık olarak alınıyordu. Her kulübede, 2 ila 6 tezgâh bulunuyordu; bunlardan bazıları dokumacılara aitti, bazılan krediyle satınalınmıştı, bazılan da kiralanmıştı. Bu kulübe fabrikalar ile gerçek fabrikalar arasındaki savaşım, 12 yıldan fazla sürdü ve, 300 kulübe fabrikanın tamamıyla yokolmasıyla sona erdi.[166] Üretim sürecinin niteliğinin geniş ölçekli bir üretimi gerektirmediği durumlarda, zarf yapımı gibi, çelik kalem yapımı vb. gibi son birkaç on yılda ortaya çıkan yeni sanayiler, genel bir kural olarak, önce elzanaatı aşamasından geçtiler ve daha sonra manü-faktür aşamasının kısa bir geçiş evresiyle fabrika aşamasına ulaştılar. Bir manüfaktürün ürettiği mal, eğer, kademeler halinde bir dizi surecin sonucu değil de, çok

sayıda birbirinden bağımsız süreçlerin sonucu ise, bu geçiş, çok güç olur. Bu durum, çelik kalem fabrikalannın kurulmasında büyük engel olmuştur. Bununla birlikte, 15 yıl kadar önce, 6 ayn işlemi aynı anda [sayfa 4711 yapabilen otomatik bir makine bulunmuştur. İlk çelik kalemi, 1820 yılında, elzanaatı sistemi, düzinesi, 7 sterlin 4 şiline sağlanmıştı; 1830 yılında manüfaktür, tarafından bu kalemler 8 şiline sağlanmış, ve bugün fabrika sistemi, bunlan, pazara toptan 6 peni ile 2 şilin arasında değişen fiyatlara sağlamaktadır.[167]

[164] *Ch. Empl. Comm., III. Repon,* 1864, s. 108, n° 447.

[165] Birleşik Devletler'de, makineye dayanan elzanaatlarının bu şekilde yeniden ortaya çıkışı sık görülür; bu nedenle de, eninde sonunda fabrika sistemine geçişte, bunu izleyen yoğunlaşma, Avrupa ve ingiltere'ye göre dev boyutlarda olacaktır.

[166] Bkz: *Rep. oflnsp. ofFact,* 31st Oct., 1865, s. 64.

[167] Mr. Gillot, Birmingham'da, büyük çapta ilk çelik kalem fabrikasını kurdu. Daha 1851 yılında burada, yılda 180 milyon çelik kalem üretiliyor ve 120 ton çelik tüketiliyordu. Birmingham, Birleşik Krallık'ta bu sanayi kolunda tekeli elinde tutuyor ve bugün milyonlarca çelik kalem üretiyor. 1861 sayımına göre, burada çalıştırılan işçi sayısı 1.428 olup, bunların 1.268'i beş ve daha büyük yaşlarda kız ve kadınlardır.

* Makine dairesi, -ç.

b. Fabrika Sisteminin Manüfaktür ve Ev Sanayii Üzerindeki Etkisi

Fabrika sistemindeki gelişme ile onunla yürüyen tanmda devrimle birlikte, diğer sanayi kollarında üretim yalnız genişlemekle kalmaz, bunların niteliklerini değiştirir. Fabrika sisteminde uygulanan ve üretim sürecinin bütün evrelerini tahlil etme ve ortaya çıkan sorunları, mekanik, kimya ve diğer bütün doğabilimlerinin yardımıyla çözümleme ilkesi, artık, her yerde geçerli ve uygulanan bir ilke halini alır. Demek ki, makine, manüfaktür sanayilerine, bir ayrıntı süreç, daha sonra başka bir ayrıntı süreç olarak yavaş yavaş sızmış olur. Böylece, manüfak-türün eski işbölümüne dayanan örgütlenmesinin katılaşmış yapısında bir gevşeme olur, çözüşür ve sürekli değişmelerin yolunu açar. Bundan bağımsız olarak kolektif işçinin bileşiminde, birlikte çalışan kimselerin yapısında köklü bir değişme olur. Manüfaktür döneminin tersine, bundan böyle işbölümü, mümkün olan her yerde, kadınlann, her yaştan ço-cuklann, vasıfsız işçilerin çalıştınlmalanna, yani İngiltere'de karakteristik bir deyimle ifade edildiği gibi, tek sözcükle, ucuz emeğe dayanır. Bu, yalnız, makine kullanılsın kullanılmasın geniş boyutlu üretim kollan için değil, ister çalışan kimselerin evlerinde, ister küçük iş yerlerinde yapılsın, ev sanayileri denilen üretim biçimleri için de geçerliydi. Modern denilen bu ev sanayiinin, bağımsız kent elzanaatlarını, bağımsız köylü tarım işletmelerini ve her şeyden önce de, işçi ile ailesinin içinde yaşadığı bir evin varlığını önkoşul olarak gerektiren eski tarz ev sanayii ile ad benzerliği dışında ortak bir yanı yoktur. Bu eski tarz sanayi, şimdi, fabrikanın, manüfaktürün ya da eşya deposunun, bir dış bölümü halini almıştır. Sermaye, tek bir yerde [sayfa472] de geniş kitleler halinde topladığı ve doğrudan doğruya komuta ettiği fabrika işçilerinden, manüfaktür işçilerinden ve elzanaatçılarından başka, şimdi, gözle görünmeyen iplerle, diğer bir orduyu da harekete getirmiştir: bunlar, büyük kentlerde oturanlarla birlikte bütün ülke yüzeyine yayılmış bulunan ev sanayii işçileridir. Bir örnek: Londonderry' deki Tillie gömlek fabrikasında 1.000 işçi çalışıyor, ve ülkenin her yanına dağılmış 9.000 kişi de kendi evlerinde gene bu fabrika için çalışıyorlar.[168]

Ucuz ve henüz olgunlaşmamış emek-gücünün sömürülmesi, modem manüfaktürde gerçek fabrika sisteminden çok daha utanç verici bir biçimde yapılmıştır. Bunun nedeni de, fabrika sisteminin teknik temelinin, yani adale gücünün yerini makinenin almasının ve yapılan işin hafiflemesinin, manüfaktürde hemen hemen hiç sözkonusu olmaması, ve aynı zamanda, kadınlarla çok küçük çocukların, zehirli ya da sağlığa zararlı maddelerin etkilerine en acımasız biçimde bırakılmasıdır. Bu sömürünün, ev sanayii denilen üretim kollarında manüfaktür-

[168] Ch. Empl. Comm. II. Rep., 1864. s. Ixvm, n° 15.

den daha utanç verici olmasının nedeni, dağınık olduklan için işçilerdeki direnme gücünün azalması; işveren ile işçi arasında bir yığın soyguncu asalağın yer alması; ev sanayiinin, daima, ya fabrika sistemiyle, ya da aynı üretim kolundaki manüfaktür ile rekabet etme zorunda kalması; yoksulluğun işçiyi, yer, ışık, havalandırma gibi en gerekli çalışma koşullarından yoksun bırakması; çalışmanın gitgide daha düzensiz duruma gelmesi; ve ensonu, büyük sanayi ile tarımın "fazlalık" haline getirdiği yığınların son sığınakları olan bu yerlerde işçiler arasındaki rekabetin en son noktaya ulaşmasıdır. Üretim araçlannda bile ilk kez fabrika sisteminde sistemli biçimde, uygulanan tasarruf, burada, başlangıcından beri, emek-gücünün en acımasız biçimde israfı ve işçinin en normal çalışma koşullarından yoksun bırakılması sonucunu doğurmuştu - şimdi bir sanayi kolunda emeğin toplumsal üretkenliği ve birbirine bağlı süreçlerin teknik temeli ne kadar az gelişmiş olursa, bu tasarruf da, uzlaşmaz karşıt ve öldürücü yanını o derecede ortaya koyuyor.

c. Modern Manüfaktür

Yukarda ortaya konan ilkeleri açıklamak için birkaç örnek vererek konuya devam etmek istiyorum. Okur, aslında, işgünü [sayfa 473] konusundaki bölümde verilen çeşitli örneklerin ve olaylann zaten yabancısı değildir. Birmingham ile çevresindeki metal eşya manüfaktürlerinde 10.000 kadından başka, 30.000 çocuk ve genç, çoğu pek ağır işlerde çalışmaktadır. Bunların sağmığa zararlı koşullar içinde pirinç dökümhanelerinde, düğme fabrikalarında, emaye, kaplama ve cilalama işlerinde çalıştıkları

görülür.[169] Hem yetişkin, hem de yetişkin olmayan işçilerin aşın derecede çalıştınlmalan nedeniyle, Londra'da, gazete ve kitapların basıldığı bazı basımevlerine şu uğursuz ad takılmıştır: "mezbaha".[170] Başlıca kurbanlan, kadınlar, kızlar ve çocuklar olan ciltevlerin-de, benzeri aşın çalıştırma uygulanır; halat bükme işinde, tuz madenlerinde, mum manüfaktüründe ve kimyasal madde yapan yerlerde gece işlerinde gençler ağır işler yapmak zorundadır; makineyle yapılmayan ipek dokumacılığında, tezgâhlan çevirme işinde, gençler, ölesiye çalış-tınlırlar.[171] En rezil, en pis ve en kötü ücret ödenen, kadınlarla genç kız-lann çalıştınlması yeğlenen işlerden birisi de, paçavralann ayıklanmasıdır. Büyük Britanya, kendi muazzam paçavra depoları dışında, bütün dünyada paçavra ticaretinin merkezi olarak da ün yapmıştır. Japonya'dan, Güney Amerika'nın en uzak devletlerinden, Kanarya Adalanndan, buraya paçavra akar. Ama başlıca ikmal kaynakları, Almanya, Fransa, Rusya, İtalya, Mısır, Türkiye, Belçika ve Hollanda' dır. Paçavralar, gübre, yatak

[169] Ve şimdi Sheffield'de, törpücülükte gerçekten çocuklar çalıştırılıyor.

[170] Ch. *Empl. Comm., V. Rep.,* 1866, s. 3, n° 24; s. 6, n° 55, 56; s. 7, n° 59, 60.

[171] *l.c.* s. 114, 115, n° 6, 7. Komisyon üyesi haklı olarak, kural olarak makinelerin insanların yerini aldıkları halde, burada genç insanların makinelerin yerini aldığına işaret ediyor.

işi, yapay yün yapmada kullanılır ve kağıt yapımında hammadde olarak işe yarar. Paçavra ayıklayıcılar, çiçek hastalığı ile diğer bulaşıcı hastalıkların yayılma aracı olduklan gibi, ilk kurbanlan da gene kendileridir.[172] Aşırı çalıştırmanın, ağır ve kötü koşullar altında yapılan işin, ve bunun çocukluk yaşından beri işçi üzerinde yaptığı korkunç etkilerin klasik bir örneğini, yalnız, genellikle kömür madenleriyle madenciler vermekle kalmıyorlar, aynı zamanda İngiltere'de, makineleri yakın zamanda bulunan ve ancak şurada burada kullanılan tuğla ve kiremit sanayiinde de aynı şeyi görüyoruz. Mayıs ile eylül ayları arasında çalışma, sabah 5'ten gece 8'e kadar devam ediyor, kurutmanın açık havada yapıldığı yerlerde çoğu zaman sabah 4'ten gece 9'a kadar sürüyor. Sabah [sayfa 474] 5'ten akşam 7'ye kadar süren iş, "kısa" ve "ılımlı" sayılıyor. Altı, hatta dört yaşında oğlan ve kız çocuklar çalıştınlıyor. Bunlar yetişkinler kadar ve çoğu kez daha uzun süre çalışıyorlar. İş ağır olduğu gibi, yaz sıcağı, daha da tüketici oluyor. Örneğin Mosley'deki bir kiremit ocağında 24 yaşında genç bir kadın, kendisine çamur taşıyan ve kiremitleri dizen iki küçük kızın yardımıyla günde normal 2.000 kiremit yapıyor. Bu küçük kızlar, 30 foot derinlikte ve 210 foot uzaklıkta kaygan balçık kuyusundan, günde 10 ton çamur taşıyorlar. "Büyük bir manevi yozlaşmaya uğramak-sızın bir kiremit ocağından geçip kurtulmak bir çocuk için olanaksızdır ... en narin yıllannda kulaklannı dolduran kaba konuşmalar, hiç bir eğitim görmeden yarı-yabanil bir şekilde büyürlerken edindikleri pis, bayağı ve yüzkızartıcı alışkanlıklar, onları, daha sonraki yaşamlarında yasa tanımayan, ahlaksız ve sefih bir insan yapar. ... Yaşam tarzlan korkunç bir ahlaksızlık kaynağıdır. Usta işçi ve grubun başı olan her ustabaşı yanında çalışan 7 işçiye, kulübesinde yatacak yer ve yiyecek sağlar. Ailenin üyesi olsun olmasın, erkekler, oğlanlar ve kızlar çoğu zaman iki, bazan da üç odalı havasız kulübelerde hep birarada, yerlerde yatarlar. Günlük ağır çalışmadan sonra bitkin düşen bu insanlar, ne sağlık, ne temizlik, ne de ahlak kurallarına dikkat edecek durumdadırlar. Bu kulübelerden çoğu, dağınıktır, pislik ve toz-toprak yuvasıdır. ... Genç kızlan böylesine bir işte çalıştıran bu sistemin en büyük kötülüğü, bunlan, ta çocukluklarından başlayarak daha sonraki bütün yaşamlan boyunca sürecek bir ahlaksızlık zincirine bağlamasıdır. Daha doğanın kendilerine kadın olduklannı öğretmesine kalmadan, bu kızlar, kaba ve küfürbaz oğlan çocuklan haline gelirler. Üzerlerinde birkaç kirli paçavra, bacaklan yarıdan fazla açık, saçlan ve suratları kir-pas içinde olan bu çocuklar, bütün ahlak ve utanma duygularını küçümsemeyi ve bunlarla alay etmeyi öğrenirler. Yemek zamanlarında çayırlara boylu boyunca uzanırlar ya da yakındaki bir kanalda yıkanan oğlanlan seyrederler. Ensonu günlük ağır işleri bitince, daha iyice olan elbiselerini giyerler ve erkeklerle bir-

[172] Paçavra ticareti ve sayısız ayrıntılar için bkz: *Public Health, VIII, I. Rep.,* Lond. 1866, ek, s. 196, 208.

likte meyhanelerin yolunu tutarlar." Çocukluk yaşlanndan başlayarak bütün bu sınıf arasında aşırı içki düşkünlüğü pek doğaldır. "İşin en kötü yanı, kiremitçilerin, bütün umutlannı yitirmiş olmalandır. Aralannda biraz iyice olan birisi, Southallfield rahibine, eğer kiremitçiyi İslah ederseniz, şeytanı da İslah etmeyi deneyebilirsiniz efendim, demişti!"[173] [sayfa 475]

Modern manüfaktürde (ben, gerçek fabrikanın dışında kalan bütün büyük işyerlerini buraya sokuyorum) çalışma koşullannda sermayenin sağladığı tasarruf ile ilgili olarak, resmi ve son derece zengin malzeme, *Public Health Reports IV.* (1863) ve *VI.* (1864)'te bulunabilir. İşyerleri ve özellikle Londra'daki basımevleri ile terziler konusunda anlatılanlar, roman yazarlanmızın en ürpertici imgelemlerini geride bırakır. Bu durumun işçiler üzerindeki etkisi apaçıktır. Privy Council'in başhekimi ve *Public Health Reports'un* resmi editörü Dr. Simon şöyle diyor: "Dördüncü raporunda (1863), işçilerin, en başta gelen sağlık haklan konusunda direnmelerinin aslında olanaksız olduğunu göstermiştir; bu hak, işçileri hangi iş için biraraya getirmiş olursa olsun, işverenin, işin sağlık için zararlı ve kaçınılması mümkün her türlü koşullardan arınmış olmasını sağlamasını gerektirir. İşçilerin bu sağlık hakkını kendilerinin gerçekleştiremeyeceklerini, ücretli sağlık polisi yönetiminden de etkili bir destek elde edemeyeceklerini de ayrıca belirtmiştim. ... Onbinlerce erkek ve kadın işçinin yaşamları,

bugün, salt yaptıkları işin yarattığı bitip tükenmez fiziksel ıstıraplar yüzünden, gereksiz bir işkence ile geçmekte ve kısaltılmaktadır."[174] İşyerlerinin sağlık durumu üzerindeki etkisini göstermek için Dr. Simon aşağıdaki ölüm tablosunu vermektedir:[175] [sayfa 476]

d. Modern Ev Sanayii

Şimdi de, ev sanayii denilen konuya gelmiş bulunuyoruz. Sermayenin, modern mekanik sanayiin arka planında sömürdüğü bu aland-

[173] Ch. Empt. Comm., *V. Rep.,* 1866 s. xvı-xvııı, n° 86-97, ve s. 130-133, n° 39-71. Ayrıca bkz: *Rep. III.,* 1864, s. 48, 56.

[174] Public *Health, Sixth Rep.,* Lond. 1864, s. 29, 31.

[175] *l.c,* s. 30. Dr. Simon, Londra'da 25-35'yaşları arasında, terziler ve basımevi işçileri arasında ölüm oranının aslında çok daha büyük olduğuna değiniyor; çünkü Londra'da işverenler, buraya sanatlarını ilerletmek için gelen 30 yaşına kadar pek çok genci "çırak" ve "kalfa" olarak taşradan sağlarlar. Bunlar, Londralı sayılırlar ve ölüm oranlarının hesaplandığı tüm nüfusa eklendikleri halde, bu kentteki ölüm sayısına dahil edilmezler. Bunların büyük kısmı, özellikle ağır hastalık halinde taşraya dönerler.

Ele Alınan Sanayi Kollarında Çalışan. Her Yaştaki İnsan Sayısı	Sağlık Yönünden Karşılaştırılan Sanayiler	Bu Sanayilerde, Yaşlara Göre Her 1000.000 Erkek İçin Ölüm Oranı		
		25-35 Yaş	35-45 Yaş	45-55 Yaş
958.265 22.301 erkek 12.377 kadın 13.803	İngiltere ve Gal'de tarım..... Londra'da terziler..... Londra'da basımevi işçileri	743 958 894	805 1.262 1.747	1.145 2.093 2.367

aki dehşet verici durum üzerinde bir fikir edinebilmek için İngiltere'nin uzak birkaç köyünde sürdürülen ve görünüşte pek şairane bir izlenim bırakan çivi yapımcılığını incelemek gerekir.[176] Bununla birlikte, biz, burada, henüz makinenin yardımıyla yapılmayan ve bu durumuyla da henüz fabrika ve manüfaktürler ile rekabet halinde olmayan dantela-cılık ve hasır örgüsü sanayilerinden birkaç örnek vermekle yetineceğiz. İngiltere'de dantela yapımında çalışan 150.000 kişinin aşağı yu-kan 10.000 kadan 1861 tarihli fabrika yasasının kapsamı içersine girmektedir. Geriye kalan 140.000 kişinin hemen tamamı kadın, genç insan ve her iki cinsiyetten çocuklar olup, ancak erkekler pek azdır. Bu ucuz sömürü malzemesinin sağlık durumu, Nottingham, Genel Dispanseri hekimi Dr. Trueman'ın hesaplayıp düzenlediği tablodan görülecektir. Çoğunluğu 17 ile 24 yaş arasında olan dantela yapımcısı 686 kadın hastadan verem olanlann sayısı şöyledir:

1852'de	45 kişiden	kışı	1857'de	13 kişiden	kışı
1853'te	28 kişiden	kişi	1858'de	15 kişiden	kişi
1854'te	17 kişiden	kişi	1859'da	9 kişiden	kişi
1855'te	18 kişiden	kişi	1860'ta	8 kişiden	kişi
1856'da	15 kişiden	kişi	1861'de	8 kişiden	kişi[177]

Verem artış hızındaki bu ilerlemenin, en iyimser ilericilik yanlılarına ve Alman serbest ticaret çığırtkanlannın en kurnaz yalancısına bile yeterli bir karşılık olması gerekir.

1861 tarihli fabrika yasası, yalnız makine ile yapılan dantela işkolla-rını düzenler ve bu, İngiltere'de kuraldır. Bizim şimdi burada inceleyeceğimiz sanayi kolları, işçinin manüfaktürlerde ya da depolarda değil, kendi evlerinde çalıştıklan iş kollarıdır ve bunlar ikiye ayrılırlar: (1) son elden geçirme: (2) onarım. Bunlardan ilkinde makine ile yapılan dantelaya son şekli verilir ve bu iş, sayısız alt-bölümlere ayrılır, [sayfa 477]

Son şeklini verme işi, ya "patron evleri" denilen yerlerde yapılır, ya da çocuklannın yardımıyla, ya da kendi başına çalışan kadınlar tarafından kendi evlerinde yapılır. Bu "patron evleri"ni işleten kadınların kendileri de, aslında, yoksul kadınlardır. İşyeri, oturulan özel evin içersindedir. Hanım patron, manüfaktürcülerden, mağazalardan sipariş alır ve odalarının büyüklüğü ile iş talebinin dalgalanmalarına uygun olarak değişen sayıda kadın, kız ve çocuk çalıştırır. Bu iş odalarında çalıştırılan kadın işçilerin sayısı, bazılannda 20 ile 40, bazılannda 10 ile 20 arasında değişir. Çocuklann ortalama işe başlama yaşı altı ve çoğu durumlarda da beşin altındadır. Çalışma saatleri sabah 8'den akşam 8'e kadar olup, düzensiz aralıklarla, çoğu zaman pis çalışma odalannda yenilen yeme-

[176] Burada sözünü ettiğim çiviler, çekiçle dövülerek yapılır ve makineyle kesilen ve yapılan çivilerden farklıdır. Bkz: *Ch. Empl. Comm., ThirdRep.,* s. xı, xıx, n° 125-130; s. 52, n° 11; s. 114, n° 487; s. 137, n° 674.

[177] *Ch. Empl. Comm., II. Rep.,* s. xxıı, n° 166.

kler için 1*V2* saat ara verilir. İşlerin sıkı olduğu sıralarda, çalışma, çoğu zaman sabah 8'den ve hatta 6'dan gece 10'a, 11'e, 12'ye kadar devam eder. İngiltere'de, yönetmelikler kışlalarda, her asker için 500-600 *foot* küp yeri, askeri hastanelerde ise 1.200 *foot* küp yeri öngörür. Ama bu işyerlerinde herkese 67 ile 100 *foot* küp yer düşer. Aynı zamanda, havadaki oksijen, gaz lambaları tarafından da tüketilir. Yerler taş ve tuğla ile kaplı olduğu halde, dantelalan temiz tutmak için, çocuklar kışın bile ayakkabılarını çıkarmak zorundadırlar. "Nottingham'da 14 ilâ 20 çocuğun, belki de 12 foot kareden küçük bir odaya doldurularak günün 24 saatinin 15 saatinde, bıkkınlık verici ve tekdüze olmasıyla insanı zaten bitirip tüketen bir işte, üstelik sağlığa zararlı koşullar altında çalıştınl-ması, çok görülen bir

şeydir. ... Çok küçük yaştaki çocuklar bile insani şaşırtacak bir hızla ve dikkatle çalışmakta, parmaklan bir an için olsun dinlenmediği gibi hareketleri de yavaşlamamaktadır. Kendilerine bir soru sorulduğu zaman, bir an bile kaybetmemek kaygısı ile gözlerini işlerinden ayırmıyorlar." Çalışma saatleri uzadıkça patron hanımlar, uyarıcı olarak, "uzun sopalarını" daha sık kullanmak zorunda kalırlar. "Çocuklar giderek yorulurlar ve bu denli tekdüze ve göz yorucu bir işle uzun süre uğraşmaktan ve aynı şekilde durmaktan bitip tükenerek işin sonuna doğru kuşlar gibi huzursuzlaşırlar. Bunlann çalışması kölelikten farksızdır."[178] Kadınlar ve çocuklar, evde, yani günümüzde kiralık oda ya da çatıarası anlamına gelen bir yerde çalışıyorlarsa, durumlan daha da kötü demektir. Bu tür işler, Nottingham'dan, 80 mil [sayfa 478] çapında bir daire içinde dağılır. Depolardan, saat gecenin 9 ya da 10'unda çıkan çocuklara, çoğu zaman, eve götürüp orada tamamlamalan için bir çıkın dantela verilir. Kapitalisti temsil eden ikiyüzlü uşaklardan birisi bu sırada, şu kaypak tümceyi söylemeyi elbette hiç ihmal etmez: "Bu annen için." Ama bunu söylerken, çocuğun da bütün gece oturup bu iş için annesine yardım etmek zorunda olduğunu da pekâlâ bilir.[179]

Tığ dantelacılığı İngiltere'de başlıca iki tarım bölgesinde yaygındır: bir tanesi, Devonshire'ın güneyinde 20 ilâ 30 mil derinliğindeki kıyılan ile, North Devon'un birkaç bölgesini içine alan Honiton dantela bölgesidir; diğeri de, Buckingham, Bedford ve Northampton eyaletlerinin büyük bir kısmıyla, Oxfordshire ve Huntingdonshire'ın sınır kesimlerini kapsayan yerlerdir. İşler, genellikle, tarım işçilerinin kulübelerinde yapılır. Manüfaktürcülerin çoğu 3.000'e kadar dantelacı çalıştırırlar ve bunların büyük bir çoğunluğu çocuk ve genç kızlardır. Dantela yapımı ile anlatılan şeyler burada da ayrıca yinelenir, yalnız burada "patron evleri" yerine "dantela okulu" deyimi kullanılır ve buralar yoksul kadınlann işlettiği kulübelerdir. Beş ya da daha küçük yaşlardan başlayarak çocuklar oniki ya da onbeş yaşlarına kadar bu okullarda çalışırlar; ilk yıl,

[178] *Ch. Empt. Comm., II. Rep.,* 1864, s. xıx, xx, xxı.

[179] *l.C.* S. XXI, XXII.

çok küçükler, dört ile sekiz saat çalışırlar, daha sonralan ise, sabah altıdan gece sekize, ona kadar çalışırlar. "Odalar genellikle küçük kulübelerin oturma odalandır, ocakların bacalan hava girmesin diye kapatılır, çocuklar çoğu zaman kışın bile yalnız kendi ışılan ile ısınmak zorundadırlar. Bazan da, bu sözde sınıflar, küçük depolar gibidir ve işlerinde ocak bile yoktur. ... Bu daracık yerler tıka-basa doldurulur ve böylece hava solunmayacak duruma gelir. Ayrıca bir de, lağımlar, helâlann ve bu gibi küçük kulübelerin çevresinde her zaman görülen pislik, sağlığa çok zararlı etkiler yapar." Yerin büyüklüğüne gelince: "Bir dantela okulunda 18 kız ve bir bayan öğretmeri, her insana 35 *foot* küp düşüyor; bir diğerinde, 18 kişi, insan başına 24 *foot* küp, koku dayanılmaz bir derecede. Bu sanayide, 2 ve 21/2 yaşında çocukların çalıştığı da görülür."[180]

Buckingham ve Bedford eyaletlerinde dantelacılığın bittiği yerlerde, hasır örücülüğü başlar ve Hertfordshire'ın geniş bir kısmıyla Essex'in batı ve kuzey kesimlerine kadar uzanır, [sayfa 479] 1861 yılın da, hasır örücülüğü ile hasır şapka yapımında 40.043 kişi çalışıyordu; bunların 3.815'i her yaştan erkek, geri kalan 14.913 kişinin 7.000'i yirmi yaşın altında çocuk olmak üzere kadındı. Dantela okulları yerine buralarda da "hasır örgü okullarını" görüyoruz. Çocuklar hasır örme öğrenimine genellikle 4 yaşında, bazan da 3-4 yaş arasında başlıyorlar. Kuşkusuz, öğrenim gördükleri de yok. Çocuklar, ilkokullara, kendi aralarında, "sahici okul" diyorlar ve böylece, yarı-aç analarının öngördüğü günde 30 yardalık işi bitirmek için hapsedildikleri bu kanemici yerlerden, ilkokulları ayırdediyorlar. Bu aynı analar, bunları okuldan sonra çoğu zaman gece 10, 11, 12'ye kadar çalıştırıyorlar. Sürekli olarak ıslatmak zorunda olduklan kamış, dudaklarını ve parmaklarını kesiyor. Londra'daki bütün hekimlerin genel kanısı olarak Dr. Ballard, bir yatak odası ile işyerinde her insan için en az 300 *foot* küpe gerek olduğunu belirtiyor. Ne var ki, hasır okullannda yer, dantela okullanndan daha cimrice kullanılıyor ve "bir kişiye 121/2, 17, I8V2 ve 22 *foot* küpün altında yer düşüyor". Komisyon üyelerinden Mr. White, bu sayılardan en küçüğünün, eğer bir çocuk, boyutları 3 foot olan bir kutuya konulsa, burada kaplayacağı yerin yarısından daha azını temsil edeceğini söylüyor. İşte çocuklann, 12 ya da 14 yaşlanna kadar yaşamdan tattıkları zevk bu. Sefil ve yan-aç yaşayan ana-babalann düşündükleri tek şey, çocukların elden geldiğince çok para kazanmaları. Çocuklar ise biraz büyür büyü-mez, çok doğal olarak ana-babalarına on paralık değer vermiyorlar ve onları bırakıp gidiyorlar. "Böyle yetiştirilen insanlar arasında bilisizlik ve kötülüğün yaygın olması çok doğaldir. ... Ahlak en düşük düzeyde. Kadınlann pek çoğunun evlilikdışı çocukları vardır ve bu kadınların yaşlan o kadar küçüktür ki, suç istatistikleri ile ilgili olanlan bile şaşkınlığa düşürür."[181] Ve bu örnek ailelerin anayurdu, Avrupa için örnek bir hıristi-

[180] *l.C.* S. XXIX, XXX.

[181] *l.c,* s. xı, xlı.

yan ülke oluyor; bu sözleri, hıristiyanlik üzerindeki derin bilgisi hiç kuşku götürmeyen Kont Montalembert söylüyor!

Yukarda sözü edilen sanayilerde zaten acınacak düzeyde olan ücretler (hasır örme okullarında bir

çocuğun alabileceği en yüksek ücret, ender olarak 3 şiline ulaşabilir), her yerde ve özellikle dantela bölgelerinde egemen olan aynı sistemle, nominal miktarının çok daha altına düşer.[182] [sayfa 48oı

e. Modern Manüfaktürden ve Ev Sanayimden Büyük Modern Makine Sanayiine Geçiş. Fabrika Yasalarının Bu Sanayilere Uygulanması ile Bu Devrimin Hızlandırılması

Kadınlarla çocuklann emeğinin düpedüz kötüye kullanılması, yaşama ve çalışma için gerekli her türlü normal koşullardan işçilerin tamamen yoksun bırakılmaları ve, aşın-çalışma ile gece işinde uygulanan düpedüz zulüm yoluyla emek-gücünde sağlanan ucuzluk, en sonunda aşılması olanaksız doğal engellere gelip dayanır. Bu yöntemlere dayanarak meta fıyatlannda sağlanan ucuzluk ile, genellikle kapitalist sömürü de son sınırına gelmiş demektir. Ensonu bu noktaya gelindiğinde -bu, uzun yıllar alır- makine kulanma ve bundan böyle dağınık ev sanayileri ile manüfaktürlerin de fabrika sanayilerine dönüşme saati gelip çatmış demektir.

Bu hareketin en muazzam örneği, giyim eşyasi üretiminde görülür. Çocuklan Çalıştırma Komisyonunun sınıflandırmasına göre, bu sanayi, hasır şapka yapımcılannı, kadın şapkası yapımcılannı, berecile-ri, terzileri, kadın giyim eşyası yapımcılarını, gömlekçileri, korsecileri, eldivencileri, ayakkabıcılan ve kravat, yaka vb. yapımı gibi pek çok küçük kolları kapsar. 1861 yılında bu sanayilerde çalışan kadınların sayısı İngiltere ile Gal'de 586.298 olup, bunlann 115.242'si hiç değilse 20 yaşın, 16.650'si de 15 yaşın altındaydı. Birleşik Krallık'ta bu işçilerin sayısı, 1861 yılında, 750.334 idi. İngiltere ile Gal'de, şapkacılıkta, ayakkabıcılıkta, eldivencilikte ve terzilikte çalışan erkeklerin sayısı 437.969 olup, bunların 14.964'ü 15 yaşın altında, 89.285'i 15 ile 20 yaş arasında ve 333.117'si yirmi yaşın üzerindeydi. Küçük sanayi kollanndan çoğu, bu sayılara dahil edilmemiştir. Ama, biz, bu rakamları olduklan gibi alırsak, 1861 sayımına göre yalnız İngiltere ve Gal için 1.024.267 kişilik bir rakam elde ederiz ve bu, aşağı yukan tarım ve hayvancılıkta çalışan insan sayısı kadardır. Böylece, makinenin yarattığı mucize ile, bu derece muazzam ürün kitlesinin doğmasına ve bu derece muazzam işçi kitlesinin serbest kalmasına niçin yolaçtığını anlamaya başlanz.

Giyim eşyası üretimi, kısmen parçalan dağınık bir şekilde zaten hazır bulunan işbölümünü, atelyelerinde, yalnızca yeniden uygulayan

[182] Child. Empl. Comm., I. Rep., 1863, s. 185.

manüfaktürlerde, kısmen küçük elzanaatı ustaları tarafından yürütülür; ne var ki, bu ustalar, eskiden olduğu gibi bireysel tüketiciler için değil de, şimdi manüfaktürler ve mağazalar [sayfa 48i] için çalışmakta ve bu, öyle ölçülere ulaşmaktadır ki, bazı kent ve kasabalar ile dolaylarında, örneğin kunduracılık gibi işler, çoğu zaman bölgeyi bütünüyle içine alan uzmanlık alanlan haline gelmektedir; ve ensonu bu üretim, büyük ölçülerde, manüfaktürlerin, mağazaların ve hatta küçük zanaat ustalarının, işyerlerinin uzantılarını oluşturan ev sanayii işçileri tarafından sağlanır.[183] Hammadde vb., makine sanayii tarafından sağlanır, lütuf ve inayete terkedilmiş ucuz insan malzemesi kitlesi *{taillable â merci et misericorde*)* ise, makine sanayii ve geliştirilmiş tanmın "özgür hale getirdiği" insanlardan oluşur. Bu sınıftan manüfaktürler, kaynaklannı, esas olarak, kapitalistin, talepteki herhangi bir artışı karşılamak için elinin altında hazır donatılmış bir ordu bulundurma gereksinmesine borçludurlar.[184] Bununla birlikte, bu manüfaktürler, dağınık elzanaatlan ile ev sanayilerinin geniş bir temel olarak varlıklannı sürdürmelerine izin vermiştir. Bu işkollarında büyük ölçüde artı-değer üretimi ve yaptıkları ürünlerin gitgide ucuzlaması, başlıca, sefil bir yaşamı sürdürmeye ancak yetecek kadar düşük ücret ödenmesi ve emek-zamanının insan vücudunun dayanabileceği son sınıra kadar uzatılması nedeniyle olmuştur. Gerçekten de, metalar haline dönüştürülen insan teri ve kanının ucuzluğu sayesinde, pazarlar, sürekli genişlemiş ve günden güne de genişlemektedir; İngiliz zevkleri ile alışkanlıklarının ağır bastığı İngiliz sömürge pazarları için durum özellikle böyledir. En sonunda kritik noktaya ulaşmıştır. Eski yöntemin temelleri, azçok sistemli bir işbölümü ile birlikte işçilerin düpedüz ve zalimce sömürülmesi, artık pazarların genişletilmesine yetmediği gibi, ondan da daha hızlı gelişen kapitalistler arasındaki rekabeti karşılamaktan uzaktı. Makinenin öne geçmesi saati gelip çatmıştı. Elbisecilik, terzilik, ayakkabıcılık, şapkacılık ve birçok benzeri gibi bu geniş üretim alanının bütününe aynı derecede saldıracak olan, kesin sonuçlu devrimci makine, dikiş makinesiydi.

Büyük sanayiin gelişmesinden beri, bütün makinelerin elattığı yeni sanayi kollarında işçi sınıfı üzerinde yapmış olduğu [sayfa 482] etkinin aynısını, dikiş makinesi yapıyor. Çok küçük yaştaki çocuklar başıboş kalmışlardı. Makinede çalışan işçilerin ücretleri, çoğu yoksulun da yoksulu olan ev işçilerine göre yükselmiştir. Daha iyi durumdaki elzan-aatçılannın ücretleri, makinenin rekabetiyle düşmüştür. Yeni makine işçileri özellikle kızlar ve genç kadınlardır. Mekanik kuvvetin yardımıyla,

[183] İngiltere'de kadın şapkacılığı ve terziliği, çoğu kez, işverene ait binalarda yapılır; kadın işçilerin bazıları buralarda kalırlar, bazıları da başka yerlerde otururlar.

[184] Komisyon üyesi Mr. White, hemen hemen hepsi kadın olan, 1.000 ilâ 1.20b kişi çalıştıran askeri bir elbise manüfaktürü ile, 300 kişi çalıştıran bir ayakkabı fabrikasını ziyaret etmişti; buralarda çalışanların neredeyse yarısı çocuk ve genç işçilerdi.

* Acıma ve merhamete sığınmış, -ç.

bunlar, erkeklerin ağır işler üzerindeki tekelini yıkmışlar, hafif işlerden yaşlı kadınları ve küçük çocuklan sürüp atmışlardır. Londra'da son on yılda açlık sonucu ölümlerdeki korkunç artış, dikiş makinasinin yayılması ile paralel gitmektedir.[185] Yeni kadın işçiler, şimdi, makineyi, makinenin ağırlığına, büyüklüğüne ve özelliğine göre, bazan oturarak, bazan ayakta, elleriyle ve ayaklarıyla ya da yalnız elleriyle çalıştırıyorlar ve büyük emek-gücü harcıyorlardı. Eski düzene göre daha az olmakla birlikte, uzun süre çalışmaları nedeniyle, bu yaptıkları iş sağlığı zararlıydı. Dikiş makinesinin zaten dar ve kalabalık odalara girmesiyle, sağlığa zararlı koşullar, daha da artmış oldu. Bay Lord bu konuda şöyle diyor: "Tavanlan çok alçak olan ve içlerinde 30 ilâ 40 makine işçisinin çalıştıklan odalara girildiği zaman karşılaşılan durum dayanılmaz derecede ... Ütüleri kızdırmak için kullanılan gaz sobalarından doğan sıcaklık çok korkunç. ... Çalışma saatlerinin ılımlı olduğu, yani sabah saat sekizden akşam altıya kadar olduğu zamanlarda bile, böyle yerlerde her gün üç-dört kişi bayılıp kendinden geçiyor."[186]

Üretim araçlarındaki devrimin zorunlu bir sonucu olan sanayi yöntemlerindeki devrim, karmakarışık geçiş biçimleriyle sonuca ulaştı. Bu biçimle, dikiş makinesinin, şu ya da bu sanayi kolunda egemen duruma gelmesine, çalıştığı süreye, işçilerin daha önce içinde bulundukları koşeullara, manüfaktürün, elzanaatlannın ya da ev sanayiinin, bu sanayi kolundaki ağırlığına, işyerlerine ödenen kiraya vb. bağlı olarak değişiklikler gösterir.[187] Örneğin, işin büyük kısmının zaten basit elbirliği ile örgütlenmiş olduğu elbisecilikte, dikiş makinesi, başlangıçta, bu manüfaktür [sayfa 483] biçimi sanayi kolunda yalnızca yeni bir öğe oldu. Terzilikte, gömlekçilikte, kunduracılıkta vb., bütün biçimler iç içey-di. Bir yerde, gerçek anlamıyla fabrika sistemi vardı, bir diğerinde, aracılar, hammaddeyi, kapitalist *en chef** alıyor, "oda" ya da "tavan aralarında" dikiş makinelerinin çevresinde, 10-50 ya da daha fazla işçi topluyordu. Ensonu makinenin bir sistem halinde örgütlenmediği ve küçük boyutlarda da kullanılabileceği yerlerde daima olduğu gibi, zanaatçılar ile ev işçileri, kendi aileleri ya da dışardan sağlanan az miktarda emekle kendi dikiş makinelerinden yararlanıyorlardı.[188] Bugün İngiltere'de egemen olan sistemde ise, kapitalist, çok sayıda makineyi kendisine

[185] Bir örnek. Genel sayım memurunun 26 şubat 1864 tarihli haftalık raporunda, 5 tane açlıktan ölüm olayı vardı. Aynı gün *The Times,* bir başka olayı daha bildiriyordu. Tek bir haftada açlık nedeniyle altı ölüm olayı!

[186] *Child. Empl. Comm., Second Rep.,* 1864, s. lxvıı, n° 406-9; s. 84, n° 124; s. lxxııı, n° 441; s. 68, n° 6: s. 84, n° 126; s. 78, n° 85; s. 76, n° 69; s. lxxıı, n° 438.

[187] "Gerekli binalar ile işyerlerinin kira bedelinin, bu noktada en önemli öğe olduğu anlaşılıyor; bu nedenle, küçük girişimlere ve ailelere iş verme esasına dayanan eski sistemin en uzun sürdüğü ve en erken başladığı yer başkent olmuştur." *Q.c,* s. 83, n° 123.) Bu tümcenin son kısmı, yalnızca kunduracılığa aittir.

[188] Eldivencilik ile işçilerin durumunun yoksullardan pek de farklı olmadığı diğer sanayilerde, bu durum görülmez.

* Şef olarak, -ç.

ait binalarda topluyor ve bu makinelerin yaptıkları nesneleri, üzerlerinde daha fazla işlenmesi için ev işçilerine dağıtıyordu.[189] Geçiş biçimlerindeki bu çeşitlilik, gene de gerçek anlamıyla fabrika sistemine dönüşme eğilimini gizleyememektedir. Bu eğilim dikiş makinesinin taşıdığı özellik ile de besleniyor ve bu makinenin çeşitli işlerde kullanılması, daha önce çeşitli kollara ayrılmış bulunan işlerin tek çatı ve yönetim altında toplanmasını kolaylaştırıyordu. Aynca, hazırlık niteliğindeki iğne işleri ile diğer bazı işlemlerin, makinenin bulunduğu binalarda yapılmasının daha uygun olacağı koşullan yarattığı gibi, el dikişçilerine ve kendi makineleri ile çalışan ev işçilerine de kaçınılmaz olarak elkoyar. Bu kaçınılmaz son, zaten bazılarını yakalamıştır bile. Dikiş makinelerine sürekli olarak artan miktarlarda sermaye yatınlması,[190] makine ile yapılan mallann üretimini kamçılıyor, pazarları bu mallar ile doldurup taşınyor ve böylece ev işçilerine, makinelerini satma zamanının geldiğini haber veriyordu. Bizzat bu makinelerin üretimindeki aşırılık da, sürüm güçlüğü içersinde kıvranan üreticileri, bunlan haftalık olarak kiraya vermeye zorluyor, böylece de küçük makine sahiplerinin bu öldürücü rekabet altında ezilip gitmelerine yolaçıyordu.[191] Makinelerin yapısındaki sürekli değişiklikler ve gittikçe ucuzlamaları, eski tiplerin fiyatını her gün biraz daha düşürüyor, bunlann, kitle halinde, gülünç fiyatlarla, bunlan kârlı bir şekilde çalıştırabilecek tek insan olan büyük kapitalistlere satılmalarına [sayfa 484] neden oluyordu. Ensonu, insanın yerini buhar makinelerinin alması, bütün benzeri devrimlerde olduğu gibi burada da öldürücü darbeyi indiriyordu. Başlangıçta, buhar gücünün kullanılması, makinelerde düzensizlik, hızlarını ayarlama zorluğu, hafif olanlann çabuk yıpranıp aşınması vb. gibi salt teknik güçlüklerle karşılaşılıyor ve deneyimlerle bunlann hepsinin de üstesinden geliniyordu.[192] Bir yandan, birçok makinenin geniş bir manüfaktürde toplanması, buhar gücünün kullanılmasına yolaçarken, öte yandan, buhann insan adalesi ile rekabeti de, makineler ile insanlann büyük fabrikalarda toplanmasını hızlandırıyordu. Böylece İngiltere, şimdi, yalnızca muazzam giyim eşyası sanayiinde değil, yukarda sözü edilen işkollarının çoğunda, manüfaktürün, elzanaatlarının ve ev işinin uzun süre örice ortaya çıkan büyük sanayiin etkisi altında tümüyle değişen ve düzeni bozulan bu üretim biçimlerinin herbiri fabrika sistemine dönüştükten sonra, bunun içerdiği toplumsal gelişme öğelerinin hiç birisine kanşmadan, fabrika sisteminin bütün dehşetini daha da canlı bir biçimde yaşamaktadır.[193]

[189] /.c, s. 83, n°122.

[190] Toptancı çizme ve ayakkabı işinde yalnız Leicester'de, 1864 yılında 800 dikiş makinesi kullanılıyordu.

[191] *l.c,* s. 84, n° 124.
[192] Örnekler: Londra'da Pimlico ordu elbise deposu, Londonderry'de Tillie ve Henderson gömlek fabrikası ve Limerick'te 1.200 işçi çalıştıran Tait elbise fabrikası.
[193] Tendency to Factory System *(l.c,* s. lxvı. "Şu sırada bütün işkolu bir geviş durumunda olup, dantelacılığın, dokumacılığın vb. geçirdiği aynı değişikliği geçiriyor." *(l.c* n° 405.) "Tam

Bu kendiliğinden başlayan sanayi devrimine, fabrika yasalarının, kadınlan, gençleri ve çocuklan çalıştıran bütün sanayi kollanna uygulanması yapay olarak yardımcı olmuştur. İşgününün süresi, yemek ve dinlenme paydosları, başlangıç ve bitiş saatlerinin zorunlu olarak düzenlenmesi, çocuklar için vardiya sisteminin uygulanması, belli bir yaşın altındaki çocukların çalıştırılması yasağı vb., bir yandan daha fazla makine kullanılmasını[194] ve devindirici güç olarak adale yerine buhar gücünün geçmesini zorunlu kılar.[195] Öte yandan, zaman kaybını telâfi etmek için, ortaklaşa [sayfa 485] kullanılan üretim araçlarında, fırınlarda, binalarda vb., bir genişleme olur, yani kısacası, üretim araçlarında daha büyük bir yoğunlaşma ve buna uygun olarık işçilerin sayısında bir artma meydana gelir. Fabrika yasasının tehdit ettiği bu manüfaktür adına tekrar tekrar ve hararetle öne sürülen başlıca itiraz, aslında, işin eski ölçüsünde sürdürülebilmesi için daha büyük miktarda sermaye yatırılması gereğini saklamasıydı. Ama ev sanayii denen ve bunlarla manüfaktür arasındaki ara biçimlerdeki emek açısından işgünü ile çocukların çalıştınl-maları konusunda getirilen sınırlamalar, bu sanayilerin yıkımı demektir; çünkü, ucuz emek-gücünün sınırsız bir şekilde sömürülmesi, bunların rekabetteki güçlerinin tek temelidir. Özellikle işgününün uzunluğu belirlendiği zaman, fabrika sisteminin varlığı için temel koşullardan birisi, alınacak sonuçtaki kesinlik, yani beili sürede belli miktarda meta üretilmesi ya da belli bir yararlı etkinin yaratılmasıdır. Ayrıca, işgünü boyunca verilecek paydoslar, çalışmanın zaman zaman ve birdenbire kesilmesinin üretim süreci içinde bulunan mala zarar vermeyeceği varsayımına dayanır. Ulaşılacak sonuçtaki bu kesinlik ve işe bu şekilde ara verilmesi olanağı, tamamıyla makine sanayilerinde, kuşkusuz, çömlekçilik, ağartıcılık, boyacılık, fırıncılık ve metal sanayilerinin çoğunda olduğu gibi kimyasal ve fiziksel süreçlerin daha büyük rol oynadıklan sanayilerden daha kolay gerçekleştirilir. İşgücünün sınırsız uzunluğa ulaştığı gece işinin ve sınırsız insan israfının varolduğu yerlerde, işin niteliği gereği ortaya çıkan en ufak bir aksaklık, daha iyi bir üretimin karşısına dikilmiş ebedi doğal bir engel olarak görülür. Hiç bir zehir, zararlı haşeratı, fabrika yasasının bu ebedi
bir devrim." *(l.c,* s. xlvı, n° 318.) 1840 yılında, Çocukları Çamıştırma Komisyonunun görev tarihinde çorap yapımı henüz bir el işiydi. 1846'dan beri buharla çalışan çeşitli makineler kullanılmaya başlandı. İngiltere'de çorap yapımında her iki cinsiyetten ve 3 yaşından yukarı her yaştan çalıştırılanların toplam sayısı, 1862 yılında 120.000 kadardı. 11 Şubat 1862 tarihli Parlamento kararına göre, bunlardan ancak 4.063'ü fabrika yasaları kapsamına giriyordu.
[194] Örneğin, gömlekçilik işkolu için, Britain Pottery (Glasgovv) firmasından Mr. Cochrane şöyle demiştir: "Üretim miktarını devam ettirmek için çok sayıda makine kullarıma yoluna gittik ve bunları hünersiz işçiler çalıştırmaktadırlar; eski yönteme göre daha fazla üretimde bulunabileceğimize, her geçen gün daha fazla inanmaktayız." *(Rep. oflrısp. of Fact,* 31st Oct, 1865, s. 13.) "Fabrika yasaları, daha fazla makine kullanılması yolunda etki yapmaktadır." *[l.c,* s. 13-14.)
[195] Böylece, gömlekçiliğin, fabrika yasalan kapsamına alınmasıyla, elle kullanılan çarkların yerine; çok sayıda buharlı çarklar kullanılmaya başlandı.

engelleri kaldırması kadar kesin şekilde yokedemez. "Olanaksızlıklar" konusunda dostumuz çömlekçilerin kopardığı yaygarayı kimse koparma-mıştı. Bununla birlikte, 1864 yillnda, bunlar da yasa kapsamına alındı ve onaltı-ay içersinde bütün bu "olanaksızlıklar" ortadan kalktı. Fabrika yasasının öngördüğü, "Buharlaşma yerine basıncın kullanılarak balçık yapılması yöntemi, çömleklerin kurutulması için yeni yapılan fırınlar vb., çömlekçilik sanatında hepsi de önemli birer olay olup, daha önceki yüzyılın çözümleyemediği gelişmelerdir. ... Fınnlardaki ısı önemli derecede düşürülmüş, yakıtta büyük tasarruf sağlanmış, malzemenin [sayfa 486] hızı artmıştır.[196] Bütün kehanetlere karşın, seramik eşyanın fiyatı yükselmediği gibi üretilen eşyanın miktan artmış ve, 1865 Aralığında sona eren oniki aylık dönemde yapılan ihracat, daha önceki üç yılın ortalamasını, 138.628 sterlin aşmıştır. Kibrit manüfaktüründe, çocukların, yemeklerini atıştınrken bile, zehirli buharlan yüzlerine doğru yükselen fosforlu eriyiğe çöpleri batırmaya devam etmelerinin zorunlu bir geçelilik olduğu düşünülürdü. Fabrika yasası (1864), zamandan tasarruf etmeyi zorunlu hale getirince, çıkan buharın işçilerle temas etmesini engelleyen bir batırma makinesinin bulunmasını zorunlu kıldı.[197] Bugün bile dantela manüfaktürünün henüz fabrika yasası kapsamına girmeyen kollannda, çeşitli türdeki dantelalann kuruması için üç dakikadan bir saate ve daha fazlasına kadar değişebilen gerekli zamanlann çok değişik olması nedeniyle, yemek zamanlannın düzenlenemeye-ceği öne sürülüyordu. Çocuklan Çalıştırma Komisyonunun bu konudaki yanıtı şöyledir: "Buradaki koşullar, ilk raporumuzda ele alınan duvar kağıdı sanayinin benzeridir. Bu işkolundaki bellibaşlı sanayiciler, kullanılan malzemenin niteliği ve geçirdiği çeşitli işlemler nedeniyle, ciddi kayıplara yolaçmaksızın belirli bir anda yemek paydosu verilemeyeceğini öne sürmüşlerdir. Ama eldeki kanıtlar, gerekli özen gösterildiği ve daha önceden düzenlendiği takdirde, kaygı duyulan güçlüklerin üstesinden gelineceğini göstermiş ve Parlamentonun bu oturumunda kabul edilen, Fabrika Yasalarının Genişletilmesi Yasasının 6. kesimindeki 6. madde gereğince, bunlara, fabrika yasalannda belirlenen yemek saatlerine uymaları için, yasanın yürürlüğe girmesinden itibaren onsekiz aylık bir süre tanınmıştır."[198] Manüfaktürcü dostlarımız daha yasa yürür-

lüke girer girmez şu keşifte bulundular: "Fabrika yasalarının bizim işkolumuza uygulanması ile, ortaya çıkacağını sandığımız sakıncalann görülmediğini, sevinerek söylemek isterim. Üretimde herhangi bir aksaklık olmadığı gibi, aynı sürede, daha fazla üretimde bulunuyoruz."[199]

[196] Report *oflnsp. ofFact.*. 31st Oct, 1865, s. 96 ve 127.

[197] Kibrit yapımında, bu ve diğer makinelerin kullanılmasıyla, yalnız tek bir bölümde, 230 kişinin yerine, 14 ile 17 yaşlarında 32 erkek ve kız çocuk çalıştırılmaya başlandı. 1865 yılında buhar gücünün kullanılmaya başlanmasıyla emekten yapılan bu tasarruf daha da ileri götürüldü.

[198] Ch. Empl. Comm., II. Rep., 1864, s. ıx, n° 50. [199]Kep. *oflnsp. ofFact.,* 31sl Oct, 1865, s. 22.

Kuşkusuz, hiç kimsenin aşırı dehasından dolayı yakınmaya kalkışmayacağı [sayfa 487] İngiliz yasakoyucusu, geçirilen deneyimlerden, işgününün sınırlandırılmasına ve bir düzene sokulmasına karşı, üretim sürecinin niteliğinden ileri geldiği öne sürülen sözde engellerin basit ve zorunlu bir yasayla ortadan kalkacağı sonucuna ulaşmıştı. Böylece, fabrika yasasının bir sanayi koluna uygulanması üzerine, altı ay ile onsekiz ay arasında değişen bir süre tanınıyor ve fabrikatörlerin, yasanın uygulanmasını engelleyen bütün güçlüklerin ortadan kaldırması zorunlu tutuluyordu. Mirabeau'nun, *"Imppssible! Ne me ditesjamais ce bete de mot!"** sözü özellikle modern teknoloji için geçerlidir. Ama fabrika yasaları, böylece, manüfaktür sisteminin fabrika sistemine dönüşümü için gerekli maddi öğeleri yapay olarak olgunlaştırırken, aynı zamanda da, daha büyük sermaye yatırımını zorunlu hale getirmekle, bir yandan da küçük patronların gerilemesini ve sermayenin yoğunlaşmasını hızlandırıyordu.[200] Teknik yollardan ortadan kaldırılabilecek tamamen teknik engellerin yanısıra, işçilerin kendilerinin gelişigüzel alışkanlıkları, çalışma saatlerinin düzenlenmesini güçleştiriyordu. Bu, özellikle parça-başına ücretin egemen olduğu, günün ya da haftanın bir kısmında uğranılan zaman kaybının daha sonra yapılacak fazla çalışma ve gece işiyle karşılanabileceği durumlarda sözkonusudur ve durum, yetişkin işçiyi insanlıktan çıkardığı gibi kansıyla çocuklannın da yıkımı demektir.[201] Emek-gücü-nün harcanmasındaki bu düzensizlik, yorucu ve tekdüze bir işin yarattığı bıkkınlığa karşı doğal ve kaba bir tepki olmakla birlikte, daha çok, üretimdeki anarşiden ileri gelir ve bu anarşinin kendisi de, öte yandan [sayfa 488] emek-gücünün sermaye tarafından sınırsız bir şekilde sömürülmesi önkoşuluna dayanır. Sınai çevrimin genel devresel değişmeleri ve her sanayiin, etkisi altında kaldığı pazardaki özel dalgalanmaların yanısıra, yılın, deniz ulaşımı için uygun mevsimlerinin belli aralıklarla değişmelerine, modaya ya da en kısa zamanda karşılanması gereken büyük siparişlerin birdenbire yapılmasına bağlı olan ve "mevsim" adı verilen değişmeleri de hesaba katabiliriz. Bu gibi siparişler verme alışkanlığı,

* Olanaksız! Bu budalaca sözcüğü bana asla söylemeyin!

200 "Ama şurasını da akıldan çıkarmamak gerekir ki, bazı kuruluşlarda bütünüyle uygulanan bu gelişmeler, hiç bir zaman yaygın bir durum almamıştır ve eski manüfaktürlerin çoğunda, bugünkü sahiplerinin güçleri ötesinde bir sermaye harcaması yapılmaksızın kullanılmaları da olanaksızdır." Denetmen yardımcısı May, "sevinerek belirtmek isterim ki", diyor, "böyle bir önlemin (Fabrika Yasalarının Genişletilmesi Yasası) uygulanması zorunlu olarak geçici bir düzensizliğe yolaçmakla birlikte, aslında bu. düzeltilecek bozuklukların da doğrudan doğruya bir belirtisi oluyor." *(Rep. oflnsp. ofFact.,* 31st Oct., 1865.)

[201] Örneğin yüksek fırınlarda, "hafta sonuna doğru iş işçilerin pazartesi günleri ile salı günlerinin bir kısmında ya da tamamında aylaklık etme alışkanlığında olmaları nedeniyle, süre olarak genellikle epeyce artmaktadır." *(Child. Empl. Comm., III. Rep.,* s. vı.) "Küçük patronların çalışma saatleri genellikle pek düzensizdir, iki-üç gün kaybederler ve sonra da bunu telâfi etmek için bütün gece çalışırlar. ... Eğer varsa daima kendi çocuklarını çalıştırırlar." *(l.c,* s. vıı.) "İşe gelmedeki düzensizlik, bunu telâfi etmek için daha ucuz çalışma olanağı ve alışkanlığı ile isteklendirilmektedir." *(l.c,* s. xıı.) "Birtmingham'da ... bir kısmında tembellik ederek, geriye kalanında köle gibi çalışarak.. pek çok zaman kaybedilmiş olur." *(l.c,* s. xı.)

demiryollan ve telgrafın gelişmesiyle artmıştır. "Demiryolu şebekesinin ülke yüzeyinde yayılması, kısa süreli siparişleri fazlasıyla dürtüklemekte-dir. Şimdi müşteriler her onbeş günde bir ya da buna yakın sürelerle, Glasgow, Manchester ve Edinburgh'tan, bizim mal verdiğimiz toptancı mağazalara geliyorlar, eskiden yaptıklan gibi stoktaki mallardan almak yerine, hemen yerine getirilmesini istedikleri ufak siparişler veriyorlar. Yıllar önce, gelecek mevsimin taleplerini karşılamak için biz daima durgun zamanlarda çalışabiliyorduk, ama şimdi, o zaman ne olacağını daha önceden kimse kestiremez."[202] Henüz fabrika yasalarının kapsamına alınmamış fabrikalar ile manüfaktürlerde, mevsim adı verilen zamanlarda beklenmedik siparişler nedeniyle, zaman zaman çok korkunç aşın çalışmalar görülmektedir. Fabrikalar ile manüfaktürlerin ve mağazaların dış uzantıları olan ev sanayileri denilen alanlarda çalışan ve işleri kararlılık göstermeyen işçiler, hem kullandıkları hammadde ve hem de alacakları sipariş bakımından tamamıyla kapitalistin keyfine bağlı bulunurlar ve kapitalistin, burada, binalarının ve makinelerinin aşınıp yıpranması yönünden bir kaygısı olmadığı gibi, işin durmasından dolayı da, işçinin kendi canından başka uğrayacağı bir kaybı yoktur. Böylece, kapitalist, burada, her an kullanıma hazır yedek bir sanayi ordusu kurma işine girişir ve yılın bir kısmında en insanlık-dışı koşullar altında çalıştırarak bu orduyu kınp geçirirken, yılın diğer kısmında da işsizlik nedeniyle açlıktan öldürür. "Herhangi fazladan bir iş istendiği zaman, işverenler, ev sanayiindeki alışılagelen düzensizlikten yararlanır ve çalışma, gece 11 'e, 12' ye ya da sabah 2'ye kadar, yani alışılan deyimle "bütün saatler" devam eder. Ve çalışma yeri, insanı bayıltacak derecede pis kokuludur; kapıya kadar gidersiniz, belki de açarsınız, ama [sayfa 489] korkudan bir adım atamazsınız."[203] Patronlar konusunda, kunduracı olan bir tanık şöyle söyledi: "Bunlar çok tuhaf insanlar; yılın yarısını aylak geçiren bir çocuğun, öteki yarısında çok ağır işe koşulmasında bir sakınca görmüyorlar."[204]

Teknik engeller gibi, "bir işkolundaki gelişmeyle birlikte ortaya çıkan alışkanlıklar da" ilgili

kapitalistlerce, işin niteliğinden ileri gelen engeller olarak kabul edilmiştir ve edilmektedir. Fabrika yasaları pamuk ağalarının kendilerini ilk kez tehdit ettiği zaman dillerinden düşürmedikleri feryat buydu. Pamuklu sanayii, diğerlerinden daha fazla deniz ulaşımına bağlı olduğu halde, olaylar onlan yalancı çıkarmıştır. O zamandan beri, iş konusunda öne sürülen her türlü sözde engel, fabrika denetmen-lerince düpedüz yalan kabul edilmektedir.[205] Çocukları Çalıştırma

[202] *Child. Empl. Comm., IV. Rep.,* s. xxxıı. "Demiryolu şebekesinin yaygınlaşmasının bu ani sipariş verme adetinin büyük ölçüde artmasına katkıda bulunduğu ve bunun sonucu olarak da, yemek saatlerinin ihmal edildiği, işçilerin geç saatlere kadar çalıştığı ifade edilmektedir." *(l.c,* s. XXXI.)

[203] *Ch. Empl. Comm., IV. Rep.,* s. xxxv, n° 235, 237.

[204] *Ch. Empl. Comm., IV Rep.,* s. 127, n° 56.

Komisyonunun son derece dikkatli ve dürüst incelemeleriyle, çalışma saatlerinin bir düzene bağlanmasıyla, bazı sanayilerde, daha önce harcanan emek kitlesinin bütün bir yıla eşit olarak dağılmasının sağlandığı;[206] modanın öldürücü ve anlamsız[207] olan ve zaten büyük sanayi ile bağdaşmayan kaprislerinin ilk kez bu düzenleme ile rasyonel bir biçimde dizginlendiği; okyanuslardaki deniz ulaştırması ile iletişim araçlanndaki gelişmenin genellikle mevsimlik işin dayandığı asıl teknik temeli yıktığı;[208] daha büyük binalar, ek makineler, çalışan işçi sayısındaki artış[209] ve bütün bu sayılanların [sayfa 4901 işkolunun yönetim tarzında yarattığı değişiklikler karşısında, öteki bütün sözde yenilemeyen engellerin ortadan kalktığı tanıtlanmıştır.[210] Ama bütün bunlara karşın, kendi temsilcileri tarafından da tekrar tekrar ifade edildiği gibi, sermayenin, çalışma saatlerinin zorunlu olarak düzenlenmesi için "parlamentonun çıkartacağı genel bir yasanın baskısı"[211] olmaksızın bu gibi değişikliklerle uzlaşması olanaksızdı.

DOKUZUNCU KESİM. - FABRİKA YASALARI BU YASANIN SAĞLIK VE EĞİTİM İLE İLGİLİ MADDELERİ BUNLARIN İNGİLTERE'DE YAYGINLAŞMASI

Toplumun, kendi kendine gelişip şekillenen üretim biçimine karşı

[205] "Siparişlerin zamanında tamamlanmaması nedeniyle ticaretin uğradığı kayıpla ilgili olarak, bunun, 1832 ve 1833 yıllarında, fabrika patronlarının, pek sevdikleri bir iddia olduğunu anımsıyorum. Bu konuda şimdi öne sürülebilecek hiç bir şey, o sıralar, yani buharın, bütün mesafeleri yarıya indirmesinden ve ulaştırma için yerii düzenlemelerin yerleşmesinden önce, sahip olabileceğinden daha kuvvetli olamaz. Bu iddianın, o zaman gerçeklerle karşılaştırıldığında doğru olmadığı anlaşılmıştı, şimdi de gerçeklerle karşılaştırılsa doğru olmadığı kuşkusuz ortaya çıkacaktır." *(Reports ofInsp. ofFact.,* 31stOct., 1862. s. 54, 55.)

[206] *Ch. Empl. Comm., IV. Rep.,* s. xvıii, n° 118.

[207] John Bellers daha 1699 yılında şöyle demişti: "Modanın değişkenliği, gereksinme içindeki yoksulların sayısını artırır. İçinde iki büyük kötülük taşır: birincisi, kalfalar kışın işsizlikten sefil ve perişan olurlar, çünkü kumaşçılar ile dokumacı patronları, ilkyaz gelmeden ve modanın ne olacağını bilmeden, kafalarını çalışır halde tutmak için sermaye yatırmaya cesaret edemezler; ikincisi, ilkyazda yeter sayıda kalfa bulunamaz ve dokumaci patronları birçok çırak almak zorunda kalırlar; üç ya da altı ayda krallığın gereksinmesini karşılamak durumundadırlar; böylece, sabanlar sahipsiz kalır, tarlalar ırgatsız; kentler dilencilerle dolar, dilenmeken utananlar kışın açlıktan ölürler." *(Essays about the Poor, Manufactures. ete.* s. 9.)

[208] Ch. Empl. Comm.. V. Rep.. s. 171, n° 34.

[209] Bradford'lu bazı ihracat firmaları sahiplerinin ifadeleri şöyle: "Bu koşullar altında çocukların sabah 8'den akşam 7.30'a kadar çalışmalarına gerek olmadığı açıktır. Bu, yalnızca, fazladan işçi çalıştırılması ve fazla sermaye yatırımı sorunudur. Eğer bazı patronlar bu kadar açgözlü olmasalar, çocuklar geç saatlere kadar çalıştırılmazdı; ek bir makine, yalnız 16 ya da 18 sterline malolur: bu fazla çalışma, çoğu kez, araç ve yer yetersizliğinden ileri geliyor." *(Ch. Empl Comm., V. Rep.* s. 171, n° 35. 36, 38.)

[210] *l.c,* Çalışma saatlerinin zorunlu olarak düzenlenmesini, diğer yönleriyle işçilerin fabrikatörlere ve fabrikatörlerin kendilerinin toptancı tüccarlara karşı bir korunma önlemi olarak gören Londralı bir fabrikatör şöyle diyor: "İşkolumuzdaki sıkışıklığın nedeni, örneğin, belli mevsimde yerine ulaşması için malları yelkenli gemi ile göndermek isteyen ve aynı zamanda da yelkenli gemi ile buharlı gemi arasındaki navlun farkını cebe indiren, ya da rakiplerinden önce dış pazarlarda olmak için, iki buharlı gemiden erken hareket edenini seçen ihracatçılardır."

[211] Bir fabrikatör şöyle diyor: "Genel bir Parlamento yasası zoruyla, tesislerdeki genişleme pahasına bundan kaçırılabilirdi," *l.c,* s. x. n° 38.

ilk bilinçli ve yöntemli tepkisi olan fabrika yasaları, gördüğümüz gibi, tıpkı pamuk ipliği, otomat ve elektrikli telgraf gibi büyük sanayilerin zorunlu bir ürünüdür. İngiltere'de bu yönetmeliğin yaygınlaşmasını incelemeye geçmeden önce, fabrika yasalarında yeralan ve çalışma saatleri ile ilgisi olmayan bazı hükümleri kısaca gözden geçireceğiz.

Kapitalistin kaçamaklı bir yol bulmasını kolaylaştıracak biçimde kaleme alınmaları bir yana, sağlıkla ilgili hükümler son derece yavan olup, aslında, duvarlann badanalanması, diğer bazı konularda temizliğin sağlanması, havalandırma ve tehlikeli maddelere karşı korunma konularında hükümlerle sınırlıdır. İşçilerin sakatlanmaması için kendilerine ufak-tefek masraflar yükleyen bu maddelere karşı patronların gösterdiği fanatik direnmeye üçüncü kitapta tekrar döneceğiz; bu direnme, çıkar çatışmalarının bulunduğu bir toplumda, her bireyin kendi kişisel çıkarını korumaktan başka bir şeyi düşünmemesi ile zorunlu olarak ortak gönenci geliştireceği şeklindeki serbest ticaret dogmasına, yeni [sayfa 49i] ve parlak bir ışık tutuyor! Bir örnek vermek yetecektir. Bilindiği gibi son yirmi yılda keten sanayii çok daha fazla gelişmiş ve bununla birlikte İrlanda'daki keten didikleme ve temizleme yerlerinin sayısı da artmıştır. 1864'te bu ülkede bu tür yerlerin sayısı 1.800 idi. Her sonbahar ve kış mevsiminde çevredeki küçük çiftçilerin karıları, oğulları ve kızları olan ve makineye hiç bir alışkanlıklan bulunmayan bir yığın insan, tarlalardan alınarak, bu makinenin çarklanna keten vermek için fabrikalara getirilirler. Hem sayı, hem de oluş şekli bakımından buradaki kazalar, makinenin tarihinde hiç görülmeyecek şekildedir. Cork yakınında Kil-dinan'da bir didikleme fabrikasında, 1852 ile 1856 arasında altısı ölüm ve altmışı ağır yaralanma ile sonuçlanan kazalar olmuştur; bu kazaların hepsi, birkaç şilin değerinde basit bir araç kullanılarak önlenebilirdi. Dovvnpatrick'teki fabrikaların

resmi cerrahı Dr. W. White, 15 Aralık 1865 tarihli raporunda şöyle diyor: "Didikleme fabrikalanndaki ciddi kazalar çok korkunç türdendir. Çoğu durumda vücudun bir kısmı gövdeden ayrılmakta, ya ölüme ya da yaşam boyu sürecek bir sakatlığa ve ıstıraba yolaçmaktadır. Ülkedeki fabrika sayısındaki artış, kuşkusuz, bu korkunç sonuçlan da artıracaktır. Fabrikalann bir yasanın denetimi altına alınması, büyük bir nimet olacaktır. Kanıma göre, didikleme fabrikalarının gereği gibi denetlenmesiyle pek çok hayatın ve uzvun kaybedilmesi önlenebilir."[212]

Kapitalist üretim tarzının niteliğini, temizlikle sağlığın korunması için gerekli en basit araç ve gerecin Parlamentodan çıkacak bir yasayı zorunlu kılmasından daha iyi ne gösterebilir? 1864 tarihli fabrika yasası, çömlekçilik işkolunda, "çoğu durumda 20 yıl ve bazan da ebedi süren bir perhiz döneminden sonra, 200 işyerini badanalatmış ve temizletmiş-tir". (İşte kapitalistin "perhizi" budur!) "Bu işyerlerinde 27.800 zanaatçı,

[212] *l.c,* s. xv, n° 72 *sqq.*

şimdiye kadar, uzun günler ve çoğu zaman da geceler boyunca o pis havada çalışıyorlardı; böylece, bir başka durumda nispeten zararsız olabilecek bir iş, bu yüzden hastalık ve ölüm saçıyordu. Yasa, havalandırmayı büyük ölçüde iyileştirmiştir."[213] Aynı zamanda, yasanın bu bölümü, kapitalist üretim tarzının, niteliği gereği, belli bir noktadan sonra, aklauygun her türlü düzeltmeye ve iyileştirmeye elverişli olmadığını, çarpıcı bir biçimde gösterir. Sürekli olarak [sayfa 492] çalışılan yerlerde kişi başına en az 500 *foot* küp yer olması gerektiğini İngiliz hekimlerinin hepsinin de kabul ettikleri tekrar tekrar belirtilmiştir. Şimdi, fabrika yasası, zorunlu hükümleri nedeniyle, dolaylı yoldan, küçük işyerlerinin fabrikalara dönüşümünü hızlandırmış ve böylece gene dolaylı şekilde, daha küçük kapitalistlerin mülkiyet hakkına müdahale ederek, büyüklerin tekel kurmasını güven altına aldığı gibi, eğer bir de, her işyerinde işçi başına düşecek uygun büyüklükteki yerin sağlanmasını zorunlu hale getirseydi, binlerce küçük işvereni, doğrudan doğruya malından mülkünden etmiş olurdu! Kapitalist üretim tarzının temeline, yani büyüklü-küçüklü her türlü sermayenin, emek-gücünün "serbestçe" satınalınması ve tüketilmesi aracılığı ile kendisini genişletmesi ilkesine saldırmış olurdu. Bu nedenle, fabrika yasası, 500 *foot* küplük nefes alanı sağlanamadan çıkmaza sokuldu. Sağlık yetkilileri, sanayi araştırma komisyonlan, fabrika denetmenleri, bir ağızdan ve tekrar tekrar, bu 500 *foot* küplük havanın gerekliliğini ve bunu sermayenin elinden koparıp almanın olanaksız olduğunu söylediler. Böylece bunlar, aslında, işçiler arasındaki verem ve diğer göğüs hastalıklannın, sermayenin zorunlu varlık koşullan olduğunu ilân etmiş oluyorlardı.[214]

Yasanın öğrenimle ilgili hükümleri bütünüyle saçma olmakla birlikte, hiç değilse, ilköğrenimin, çocuklann çalıştınlması için zorunlu koşul olduğunu ilân ediyordu.[215] Bu hükümlerin ilk başarısı, öğrenimle jimnastiğin[216] el işiyle birleştirilebileceğini ve dolayısıyla el işinin öğrenim ve

[213] Kep. *oflnsp. ofFact,* 31st Oct, 1865, s. 127.

[214] Sağlıklı normal bir bireyin ortalama yoğunlukta her soluması ile, aşağı yukarı 25 inch küp hava tükettiği ve her dakikada yaklaşık 20 kez solunum yapıldığı deneylerle bulunmuştur. Böylece, bir kimsenin 24 saatte soluduğu hava, yaklaşık 720.000 *inch* küp ya da 416 *foot* küptür. Ayrıca şurası da açıktır ki, bir kez solunan hava, doğanın büyük laboratuvarında temizlenmeden tekrar aynı sürece hizmet edemez. Valentin ve Brunner'in denemelerine göre, sağlıklı bir insan, saatte, yaklaşık 1.300 *inch* küp karbondioksit verir; bu, 24 saatte akciğerlerden 8 *inch* kadar katı karbon atıldığı anlamına gelir. "Her insanın en az 800 *foot* küp havaya gereksinmesi vardır." (Huxley, *[Lessons in elementaryPhysiology*, London 1866, s. 105.].)

[215] ingiliz fabrika yasalarına göre, ana-babalar, 14 yaşından küçük çocuklarını aynı zamanda bunlara ilköğretim sağlamadan yasanın denetimi altına giren fabrikalara gönderemezler. Fabrikatörler de yasanın hükümlerinin yerine getirilmesinden sorumludurlar. "Fabrikanın eğitim sağlaması zorunludur ve yapılacak işin koşullarından biridir." *(Rep. of lnsp. of Fact,* 31st Oct, 1865, s. 111.)

[216] Fabrika işçisi çocuklarla yoksul öğrencilerin zorunlu eğitimleri ile jimnastiğin (oğlan çocukları için askeri eğitimin) birleştirilmesinin çok yararlı sonuçları konusunda, "The National Association for the Promotion of Social Science"in yedinci yıllık kongresinde N. W. Senior'un yaptığı konuşma *(Report of Proceedings ete,* Lond. 1863, s. 63, 64.) ile Rep. *oflnsp. of Fact.,* 31st Oct, 1865, s. 118, 119, 120, 126 ve devamına bakınız.

jimnastikle birarada yürütülebileceğini [sayfa 493] ğini ilk kez tanıtlaması olmuştur. Fabrika denetmenleri, okul müdürleriyle yaptıkarı soruşturmalardan, çok geçmeden, fabrikadaki çocukların, düzenli gündüz okullarında okuyan çocukların ancak yarısı kadar öğrenim gördükleri halde, onlar kadar ve çoğu zaman daha fazla şey öğrendiklerini ortaya çıkarmışlardır. "Bu, andaç, günün yalnız yarısında okulda bulunan çocukların daima uyanık ve öğrenime hemen hemen daima hazır ve istekli olmaları gerçeği ile açıklanabilir. Yarım gün el ile çalışma, yanm gün öğrenim, ardarda bir dinlenme ve rahatlık sağlamaktadır; böylece bunların ikisi de, çocuğa, bütün gün tek biriyle ilgilenmekten çok daha yararlı oluyor. Sabahtan beri okulda bulunan bir çocuğun (özellikle sıcak havalarda) işinden uyanık ve canlı gelen bir çocukla yanşamayacağı apaçıktır."[217] Bu konuda daha fazla bilgi, 1863 yılında Edinburgh'ta yapılan Toplumsal Bilimler Kongresinde Senior'ün yaptığı konuşmada bulunabilir. Konuşmacı, burada, diğer şeyler yanında, yukarı ve orta sınıflardaki çocuklann tekdüze ve yararsız derecede uzun okul saatlerinin, öğretmenin işini nasıl ağırlaştırdığını ve "onun da yalnız yararsız kalmayıp, mutlak olarak zararlı bir biçimde çocukların zamanını, sağlığını ve enerjisini boşuboşuna tükettiğini" göstermektedir.[218] Robert Ovven'in ayrıntılarıyla gösterdiği gibi, gelecekteki eğitimin tohumu, fabrika sistemi içinde atılmış ve filizlenmeye başlamıştır; bu tür bir eğitimle, belli bir yaşın üzerindeki her çocuk, üretici işi öğrenim ve jimnastik ile birarada yürütecek ve bu yalnızca üretimdeki

etkinliğin artırılmasında bir yöntem olarak değil, tam anlamıyla gelişmiş bir insan yetiştirilmesinde tek yöntem olarak uygulanacaktır, [sayfa 494]

Büyük sanayi, görmüş olduğumuz gibi, sahip olduğu teknik araçlarla, manüfaktürde insanın elini-ayağını bütün yaşamı boyunca tek bir parça işe bağlayan işbölümünü ortadan kaldırmıştır. Aynı zamanda, bu sanayiin kapitalist biçimi, bu aynı işbölümünü daha da büyük boyutlarla yeniden yaratıyor ve bunu, fabrikada, işçiyi makinenin canlı bir parçası haline dönüştürerek, fabrikanın dışındaki yerlerde ise, kısmen,

[217] *Rep. of Insp. of Fact.,* 31st Oct., 1865, s. 118. Bir ipekli dokuma fabrikatörü, Çocukları Çalıştırma Komisyonunda safça şöyle diyordu: "Yeterli ve becerikli işçi yetiştirmenin gerçek sırrının, eğitim ile işin çocukluk döneminden başlayarak birleştirilmesinde olduğuna inanıyorum. İşin çok ağır, ürkütücü ve sağlığa zararlı olmaması gerektiğine kuşku yoktur, ama bu birliğin yararlarından da ben eminim. Benim çocuklarımın da, eğitime bir çeşitlilik verilmesi için, iş ile oyunu birarada yürütmelerini isterdim." *(Ch. Empl. Comm., V. Rep.,* s. 82, n° 36.)

[218] Senior, *l.c,* s. 66. Belli bir düzeye ulaşan büyük sanayiin üretim tarzı ile toplumsal üretim koşullarında yarattığı devrim yoluyla, insanların kafalarında da nasıl büyük bir değişikliğe yolaçtığının çarpıcı bir örneği, Senior'ün 1863 yılında yaptığı konuşma ile, 1868 tarihli fabrika yasasına karşı sert konuşması arasında yapılacak bir karşılaştırmada, ya da yukarda sözü edilen kongrenin görüşleri ile, İngiltere'nin bazı kırsal kesimlerinde, ana-babaların açlık tehdidi ile çocuklarını eğitmekten alıkonulması olgusu arasında yapılacak bir karşılaştırmada görülebilir. Örneğin, Mr. Snoll, yoksul bir kimsenin kilise yardımı istemesi halinde, çocuklarını okuldan alma zorunda bırakılmasının Somersetshire'da yaygın bir olay olduğunu bildirmektedir. Feltham rahibi Mr. Wollarton da, "çocuklarını okula göndermekte oldukları" gerekçesiyle bazı ailelere yardım verilmediği konusunda örnekler vermektedir!

makineyle makine işçisini şurada burada çalıştırarak,[219] kısmen de, kadın, çocuk ve ucuz vasıfsız emeği üretim alanına sokmak suretiyle, yeni bir temele dayanan işbölümünü yeniden kurarak yapıyordu. Manüfaktür tipi işbölümü ile büyük sanayiin yöntemleri arasındaki uzlaşmaz karşıtlık kendisini kuvvetle duyurur. Bu diğer şeylerin yanında modem fabrika ile manüfaktürlerde çalıştınlan çocuklann büyük bir kısmının, daha ilk yıllarından beri en basit el işlerine bağlanarak, ilerdeki yıllarda, aynı fabrikalarda ya da manüfaktürlerde bile kendilerini yararlı hale getirebilecek tek bir iş bile öğretmeden, yıllarca sömürülmesi gibi korkunç bir gerçekte kendini belli eder. Örneğin, İngiltere'de kitap basımı işlerinde, bir zamanlar, eski manüfaktürler ile elzanaatları-na benzeyen bir sistem vardı ve, çıraklar kolay bir işten gitgide daha zor işlere geçerlerdi. Usta bir baskıcı olana kadar bir dizi öğrenimden geçerlerdi. Okuma-yazma hepsi için bir meslek zorunluluğu idi. Baskı makinesi ile bütün bunlar değişti. Şimdi iki çeşit işçi çalıştınyor, birisi yetişkin makine işçileri, diğer çoğu 11 ile 17 yaşlariıda, tek işleri makineye kağıt yaymak ya da basılı kağıtlan ortadan çekmek olan çocuklar. Bunlar, bu yorucu ve usandırıcı işi, özellikle Londra'da, haftanın birkaç gününde aralıksız 14, 15, 16 saat yaparlar ve sık sık da, yalnızca iki saatlik yemek ve uyku paydosu verilerek 36 saat çalışırlar.[220] Bunların çoğu okuma bilmedikleri gibi [sayfa 495] genel olarak tam bir yabanıl ve çok garip yaratıklardır. "Yapacaklan iş için yetiştirilmeleri yolunda hiç bir zihinsel eğitime gerek yoktur; hünere pek az yer vardır ve uslamlamaya ise çok daha az; ücretleri diğer çocuklara göre yüksek ise de, büyüdükçe artmaz ve bunların çoğu, daha yüksek ücret ve daha fazla sorumluluk isteyen makine işçiliği gibi bir yere yükselme umuduna sahip değillerdir, çünkü her makinenin bir işçisi vardır, oysa en az iki, ve çoğu kez dört çocuk bir makinede çalışırlar."[221] Böyle bir çocuk, işi için fazla yaşlı hale gelir gelmez, yani en geç 17 yaşlanna gelince, basımevinden atılır. Bunlar, artık, suçlu ordusunun adayları haline gelmişlerdir. Başka bir yerde iş bulma çabalan, bilisizlikleri, yabanıllıklan ve, akıl ve bedence yozlaşmaları nedeniyle olumlu sonuç vermez.

Manüfaktür tipi işyerinde işbölümü neyse, toplum içindeki işbölümü de aynıdır. Elzanatları ile manüfaktür, toplumsal üretimin ge-

[219] İnsan gücüyle çalıştırılan el makinelerinin doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, mekanik güçle çalışan daha fazla gelişmiş makineler ile rekabete girmesi halinde, makineyi kullanan işçi yönünden büyük bir değişiklik kendisini gösterir. Başlangıçta buharlı makine, işçnin yerini alır; sonra da işçi, buharlı makinenin yerini almak zorunda kalır. Dolayısıyla, harcanan emek-gücünün gerilimi ve miktarı dev boyutlara ulaşır ve özellikle bu işkenceye mahkûm edilen çocuklar bakımından bu böyledir. Komisyon üyelerinden Mr. Longe, Coventry ile yörelerinde, daha küçük makineleri çalıştıran daha küçük yaştaki çocuklar bir yana, şerit dokuma tezgâhlarını çalıştıran 10 ile 15 yaşında çocuklar olduğunu söylüyor. "Bu olağanüstü yorucu bir iş. Çocuk yalnız buhar gücünün yerini alan bir araç." *(Ch. Empl. Comm., V. Rep.,* 1866, s 114, n° 6.) Pesmi raporların deyimiyle, "bu kölelik sisteminin" öldürücü sonuçları konusunda bkz: /. c, s. 114 *sqq.*

[220] /.c, s. 3, n°24.

[221] /.c, s. 7, n°60.

nel temelini oluşturduklan sürece, üreticinin tek bir üretim dalına bağlanıp kalması, yaptığı çeşitli işlerin parçalanması,[222] gelişmenin zorunlu bir adımıdır. Bu temel üzerinde her üretim kolu, ampirik olarak kendisine en uygun teknik biçimi bulur, bunu yavaş yavaş yetkinleştirir ve belli bir olgunluk düzeyine ulaşınca bu biçimi hızla billurlaştırır. Şurada burada yapılan değişikliklerin tek nedeni, ticaretin sağladığı yeni hammaddeler dışında, emek araçlannda giderek meydana gelen değişmelerdir. Ama bunlann biçimleri de, bir kez belirli bir biçimde deneyinle yerleşince, binlerce yıl boyunca bir kuşaktan bir diğerine aktarılan birçok şey gibi, katılaşır. Daha 18. yüzyıla gelinceye kadar, bazı zanaatlann "sır" (mysteres) sayılmaları çok ilginçtir;[223] bunların sırlarını, [sayfa 496] ancak tamamen bu mertebeye erişmiş olanlar öğrenebilirlerdi. Büyük sanayi, kendi toplumsal üretim sürecini insandan gizleyen ve, çeşitli ve kendiliğinden bölünmüş üretim kollannı yalnız dıştan bakanlara değil, bu işin içinde olanlara bile muamma haline gelen bu perdeyi yırtınıştır. İzlediği her üretim sürecini, insan

eliyle yapılıp yapılamayacağını hiç dikkate almaksızın, onu oluşturan hareketlere bölme ilkesi, yeni modem teknoloji bilimini doğurmuştur. Sanayi sürecinin, çeşitli, görünüşte birbirleriyle ilişkisiz ve katılaşmış biçimleri, şimdi artık, belli yararlı etkilerin elde edilmesi için doğabiliminin bilinçli ve sistemli uygulamalan halini almışlardır. Tıpkı mekanik biliminin, en karmaşık makineleri, basit mekanik güçlerin devamlı bir yinelenmesi olarak görmesi gibi, teknoloji de, kullanılan aletlerin bütün çeşitliliğine karşın, insan vücudunun her türlü üretken faaliyetinin kendilerinde zorunlu olarak yeraldığı birkaç temel devinim biçimini keşfetmiştir.

Büyük sanayi, mevcut üretim sürecini hiç bir zaman son ve değişmez bir biçim olarak görmez ve ele almaz. Bunun için de, bu sanayiin teknik temeli devrimcidir, oysa daha önceki üretim tarzlan özünde tutucuydu.[224] Makineler, kimyasal süreçler ve diğer yöntemler yardımıy-

[222] "İskoç yaylalarının bazı yerlerinde, istatistiklere göre yakın zamanlara kadar her köylü, kendi işlediği deriyle kendi ayakkabısını yapıyordu. Çobanlarla çiftçilerin çoğu, yanlarında karıları ve çocukları ile, kiliseye, koyunlarından kırptıkları yünden ve tarlasında yetiştirdiği ketenden, kendi elleriyle dokuyup yaptıkları elbiseler içinde gelirler. Bunların hazırlanmasında, çuvaldız, iğne, yüksük ve dokumacılıkta kullanılan birkaç parça demir eşya dışında, pek az şey satın alınır. Boyalar bile kadınlar tarafından ağaçlardan, köklerden ve otlardan yapılır." (Dugald Stevvart, *Works,* Hamilton's ed, vol. VIII, s. 327-328.)

[223] Etienne Buileau'nun ünlü *Livre des metiers'inde,* kalfaların, ustaların arasına kabul edilmesi töreninde şu yemini ettiklerini öğreniyoruz: "Kardeşlerimi, kardeşçe bir sevgi ile seveceğime, kendi sanatlarında onlara destek olacağıma, mesleğin sırlarını bilerek açığa vurmayacağıma, herkesin yararı açısından, başkalarının yaptığı mallardaki kusurlara alıcının dikkatini çekerek, kendi mallarımı tavsiye etmeyeceğime ..."

[224] "Burjuvazi, üretim araçlarını, ve böylelikle üretim ilişkilerini ve, onlarla birlikte, toplumsal ilişkilerin tümünü sürekli devrimcileştirmeksizin varolamaz. Daha önceki bütün sanayici sınıfların ilk varlık koşulu, bunun tersine, eski üretim biçimlerinin değişmeksizin korunmasıydı. Üretimin sürekli altüst oluşu, bütün toplumsal koşullardaki düzenin kesintisiz bozuluşu, sonu gelmez belirsizlik ve hareketlilik, burjuva çağını bütün daha öncekilerden ayırdeder. Bütün sabit, donmuş ilişkiler, beraberlerinde getirdikleri eski ve saygıdeğer önyargılar ve görüşler ile birlikte tasfiye oluyorlar, bütün yeni oluşmuş olanlar kemikleşemeden eskiyorlar. Yerleşmiş olan ne varsa

la, yalnız üretimin teknik temelinde sürekli değişikliklere yolaçmakla kalmaz, işçilerin görevleriyle, emek-sürecinin toplumsal bileşiminde de değişikliklere yolaçar. Böylece aynı zamanda, toplumdaki işbölümünde de köklü değişiklikler yapmakta ve, sermaye ile işçi kitlelerini durup dinlenmeden bir üretim sürecinden diğerine atmaktadır. Bu nedenle, büyük sanayi, niteliği gereği, bir yandan, emekte değişmeyi, görevde akıcılığı, işçide genel bir hareketliliği zorunlu kılarkek, öte yandan da eski işbölümünü o katılaşmış özellik ve ayrıntılarıyla yeniden canlandırmıştır. Büyük sanayiin teknik zorunlulukları ile, bu kapitalist [sayfa 497] biçim içinde yatan toplumsal niteliği arasındaki mutlak çelişkinin, işçinin durumundaki her türlü kararlıık ve güvenliği nasıl yokettiğini; emek araçlarını elinden alarak, gerekli geçim araçlarından da yoksun bıraktığını ve,[225] parça-işlerine bile elatıp onu nasıl gereksiz duruma getirdiğini görmüş bulunuyoruz. Bu uzlaşmaz karşıtlığı, daima sermayenin emrinde olması için sefalet içinde yaşayan yedek sanayi ordusu gibi bir canavarın yaratılmasında; işçi sınıfı içinde durup dinlenmeden verilen kurbanlarda; emek-gücünü harvurup harman savurmasında ve, her ekonomik gelişmeyi toplumsal bir rekabet haline dönüştüren toplumsal anarşinin yolaçtığı yıkımlarda olanca çılgınlığı ile görmüş bulunuyoruz. Bu, olumsuz yandır. Ama bir yandan şimdi işteki çeşitlilik, karşı konulmaz doğal bir yasa şeklinde ve her yerde direnmeyle yüzyüze gelen[226] doğal bir yasanın gözü kapalı yıkıcılığı ile kendisini gösterirken, öte yandan da, büyük sanayi, getirdiği felaketler aracılığı ile, üretimin temel yasası olarak, işin çeşitliliğinin kabul edilmesi zorunluluğunu ortaya koyarak, işçilerin, bu çeşitli işler için yatkın duruma gelmesini ve bu yeteneklerinin en geniş ölçüde gelişmesini sağlamıştır. Üretim tarzını, bu yasanının normal olarak işlemesine uydurmak, toplum için bir ölüm-kalım sorunu oluyor. Büyük sanayi, gerçekte, toplumu, bütün yaşamı boyunca bir ve aynı işi yineleyerek güdükleşen ve böylece bir "parça-insan" haline gelen bugünün parça-işçisinin yerini, çeşitli işlere yatkın, üretimdeki herhangi bir değişmeyi karşılamaya hazır ve yerine getirdiği çeşitli toplumsal görevleri, kendi doğal ve sonradan kazanılmış yeteneklerine serbestçe uygulama alanı sağlayan bir şey olarak benimseyen

eriyip gidiyor, kutsal olan ne varsa lanetleniyor, ve insan, kendi gerçek yaşam koşullarına ve hemcinsiyle olan ilişkilerine nihayet ayık kafa ile bakmak zorunda kalıyor." (F. Engels und Kari Marx, *Manifest der Kommunistischen Partei,* Lond. 1848, s. 5. "Komünist Parti Manifestosu", *"Komünist Manifesto"nun Doğuşu,* Sol Yayınları, Ankara, 1976, s. 113-114])

[225] "Geçim araçlarımı elimden almakla - Canımı almış oluyorsun." Shakespeare, *[Venedik Taciri,* sahne IV, perde I, s. 375-376.]

[226] Bir Fransız işçisi San Francisco'dan dönüşünde şunları yazıyordu: "California'da çalıştırıldığım çeşitli silerde bunların hepsini de yapabileceğimi daha önce dünyada düşünemezdim. Basımevi işinden başkasını yapamayacağıma iyice inanmıştım. ... Gömlek değiştirir gibi iş değiştiren bu serüvenci dünyanın içine düşünce ben de ister istemez herkes gibi yaptım. Madencilik yeter kazanç sağlamayınca, kente gittim ve orada, kimi zaman mürettiplik, kimi zaman lehimcilik, çatı kaplamacılığı vb. yaptım. Her tür işe yatkın olduğumu görünce, kendimi daha az salyangoz, daha çok insan görmeye başladım." (A. Corbon, *De l'enseignement professionnel,* 2. Ed.,s. 50)

tam anlamıyla gelişmiş bir bireyi koymayı, bir ölüm-kalım sorunu halinde zorlamaktadır.

Bu devrimi gerçekleştirmeye doğru kendiliğinden atılmış bir adım, teknik ve tarım okulları ile, *"ecoles d'enseignement professionnel"** kurulmasıdır; buralarda işçi çocuklarına biraz teknoloji [sayfa 498] bilgisi ile, çeşitli emek araçlarının nasıl kullanılacağı öğretilir Sermayeden zorla kopartılıp alınan ilk ve pek zayıf bir ödün olan fabrika yasası, ilköğreni-mi fabrikadaki çalışmayla birleştirerek bir sınırlama getirmiş olmakla birlikte, işçi sınıfı iktidara geldiği zaman -ki bu kaçınılmaz bir şeydir-, hem pratik, hem teorik teknik eğitimin, işçi sınıfı okullarında layık oldukları yeri alacaklarına hiç kuşku yoktur.

Eski tip işbölümünün ortadan kalkmasıyla sonuçlanacak olan böyle devrimci bir oluşumun, kapitalist üretim biçimi ve, işçinin bu biçim içersinde aldığı ekonomik statü ile taban tabana zıt olduğuna da hiç kuşku yoktur. Ama belli bir üretim biçiminin içinde yatan uzlaşmaz çelişkilerin tarihsel gelişimi, bu üretim biçiminin çözülüp dağılarak yerine bir yenisinin kurulmasını sağlayan tek yoldur. *"Ne sutor ultra crepidamV'*** sözü, elzanaatlarının bu *nec plus ultra**** bilgeliği, saatci-Watt'ın buharlı makineyi, berber Arkvvright'in çıkrığı, kuyumcu Fulton'un buharlı gemiyi bulmalarıyla, düpedüz saçma bir söz haline gelmiştir.[227]

Fabrika yönetmeliği, yalnız, fabrikalardaki, manüfaktürlerdeki vb. emeği düzenlediği sürece, yalnızca sermayenin sömürme hakkına bir müdahale olarak görülüyordu. Ama bu düzenleme "ev-emeği"[228] denilen alana uzanır uzanmaz, bu, doğrudan doğruya *patria potestas'a,* ana-babalık otoritesine bir saldırı olarak kabul edildi. Yufka yürekli İngiliz Parlamentosu, uzun süre bu adımı atmaktan çekinmişti. Ne var ki, gerçeklerin gücü, en sonunda, büyük sanayiin, geleneksel ailenin dayandığı ekonomik temeller ile, buna bağlı bulunan aile emeğini yıkmakla, bütün geleneksel aile bağlarını da gevşettiğini kabul etmek durumunda kaldı. Çocuk [sayfa 499] haklarının ilân edilmesi zamanı gelmişti. Çocuk Çalıştırma Komisyonu, 1866 tarihli son raporunda şöyle

* "Mesleki öğrenim okulları", -ç.

** "Kunduracı, çizmeden yukarı çıkma." (Eski Yunanlı ressam Apelles, bu sözlerle, bir kunduracının resimlerine yönelttiği eleştiriyi karşılıyor.) -ç.

*** Doruğuna ulaşmış, -ç.

[227] Ekonomi politik tarihinin gerçek olgusu John Bellers, toplumun iki karşıt ucunda aşırı gelişmişliğe ve güdüklüğe yolaçan bugünkü eğitim ve işbölümü sisteminin kaldırılması gereğini, 17. yüzyılın sonunda, çok açık bir şekilde görmüştü. Diğer şeyler arasında şunu söylüyor: "Tembel bir öğrenim, tembelliğin kendisini öğrenmekten ancak bir arpa boyu daha iyidir.... Bedensel iş, tanrının ilk yasasıdır. ... Yemek, bedenin yaşaması, çalışma sağlığı için gereklidir; aylaklıkla
kaçınılan acıları insan hastalıkla çeker.....Çalışma yaşam lambasına yağ koyar, düşünce onu
yakar. ... Çocukça budala bir iş" (bu, Basedovvs ile onun modern taklitçilerine karşı önsezi ile yazılmış bir uyarmadır), "çocuğun aklını budala eder." *(Proposals tor Raising a Colledge of Industry of ali Useful Trades and Husbandry,* Lond. 1696, s. 12, 14, 16, 18.)

[228] Dantelacılık ile hasır örmeciliğinde gördüğümüz ve Sheffield, Birmingham vb. metal işlerinde daha ayrıntılı şekilde gösterilebileceği gibi, bu tür işler genellikle küçük işyerlerinde yapılmaktadır.

diyordu: "Bütün kanıtlar şu acı ve tatsız sonucu ortaya koymuştur: her iki cinsiyetteki çocuklar, ana ve babalarına karşı, herkesten fazla korunmaya muhtaç durumdadırlar." Genellikle çocuk emeğinin ve özellikle ev-emeğinin sınırsız bir şekilde sömürülmesi sistemi, "yalnızca, ana-babalann hiç bir denetleme ve dizginlemeye uğramaksızın bu keyfi ve zarar verici kudretlerini kendi genç ve körpe yavruları üzerinde kullanabilmeleri nedeniyle sürdürülmektedir.... Ana-babalann, çocuklarını "haftada şu kadar ücret kazanmaları gereken" birer makine haline getirme gibi mutlak bir kudrete sahip olmamaları gerekir.... Bu nedenle, çocukların ve gençlerin, bu gibi durumlarda, fizik güçlerini vaktinden önce tahrip eden ve, entelektüel ve moral kişiliklerini aşağılatan işlerden korunmaları için doğal bir hak olarak yasakoyucuya başvurabilmeleri gerekir."[229] Bununla birlikte, çocuk emeğinin doğrudan ya da dolaylı yoldan kapitalistçe sömürülmesini yaratan ana-baba otoritesi olmayıp, tersine, ana-baba otoritesinin ekonomik temelini yıkan kapitalist sömürü tarzı, bunun kullanılmasını, bir gücün kötüye kullanılması şeklinde yozlaştırmıştır. Ne var ki, eski aile bağlannın kapitalist sistem altında uğradığı çözülme, ne kadar korkunç ve iğrenç görünürse görünsün, büyük sanayi, üretim sürecinde, kadınlara, gençlere ve her iki cinsiyetten çocuklara, ev alanının dışında önemli bir rol vermekle, daha üst düzeyde bir aile şekli ve cinsiyetler arası ilişki konusunda yeni bir ekonomik temel yaratır. Cermen-hıristiyan aile şeklini mutlak ve değişmez saymak, birarada alındığı zaman bir dizi tarihsel gelişmenin halkaları olan, eski Roma, Yunan ya da Doğu aile şekline bu özelliği vermek kadar saçmadır. Ayrıca, her iki cinsiyeten ve her yaştan bireylerden oluşan kolektif çalışma grubunun, uygun koşullar altında, zorunlu olarak, insanı geliştiren bir kaynak halini alacağı açık bir gerçektir; oysa üretim sürecinin işçi için değil, işçinin üretim süreci için varolduğu, kendiliğinden ortaya çıkan, zalim ve kapitalistçe şekliyle bu durum, durmadan çevreye yayılan bir yozlaşma ve kölelik kaynağı olur.[230] [sayfa 5001 Fabrika yasalannın, -makinenin ilk yaratıları olan- makineli eğirme ve dokumacılık ile ilgili özel yasa olmaktan çıkartılarak, toplumsal üretimi bütünüyle kapsayacak bir yasa halinde genelleştirilmesi gereği, daha önce de gördüğümüz gibi, büyük sanayiin tarihsel gelişme tarzından ileri gelmiştir. Bu sanayiin gerisinde, manüfaktürün, elzanaatlannın ve ev sanayiinin geleneksel biçimi tümüyle devrime uğramıştır; manüfak-türler sürekli olarak fabrika sistemine ve elzanaatları da manüfaktürle-re dönüşmüş ve ensonu, elzanaatları ile ev sanayileri, denebilir ki, şaşılacak kadar kısa bir sürede, kapitalist sömürünün en yabanıl çılgınlıklarını serbestçe gösterdiği sefalet yuvaları haline gelmişlerdir. Burada iki

[229] *Ch. Empl. Comm., V, Rep.,* s. xxv, n° 162; ve //. *Rep.,* s. xxxvıii, n°. 285, 289; s. xxv, xxvı, n°191

[230] "Fabrika işi, ev işi kadar temiz ve yetkin olabilir ve belki de daha fazla." *[Rep. of lnsp. of Fact.,* 31stOct, 1865. s. 129.)

tavır, ibreyi değiştirmiştir: birincisi, sermaye, kendisini, bir noktada yasal denetim altında görür görmez, öteki noktalarda çok daha pervasızca, sürekli olarak telâfi yolunu yinelemiştir;[231] ikincisi, kapitalistlerin, rekabet koşullannda eşitlik, yani emeğin her türlü sömürüsü konusunda konulacak sınırlarda eşitlik için kopardıkları feryat.[232] Bu noktada şimdi şu iki yürek parçalayıcı feryada kulak verelim. Çini, zincir vb. yapımcısı Bris-tol'lü Bay Cooksley'ler, fabrika yasasının hükümlerini,

kendiliklerinden işyerlerine uygulamışlardı. "Çevredeki işyerlerinde eski düzensiz sistem uygulandığı için, Bay Cooksley'ler kendi işçilerinin, çalışmaya bir başka işyerinde saat altıdan sonra da devam etmelerinin zararını çekiyorlar. Bunlar, doğal olarak, 'bütününe sahip olmamız gereken çocuklann güçlerinin bir kısmı tüketildiğinden, bu, bizim için bir haksızlık ve kayıptır' diyorlar."[233] Bay J. Simpson (Londra'da, karton kutu ve kesekağıdı yapımcısı) Çocuklan Çalıştırma Komisyonu üyeleri önünde şöyle diyor: "(Yasal müdahale) için her dilekçeyi imzalamaya hazırdı.... Kendisi işyerini kapattıktan sonra başkalannın çalışmayı sürdürüp onun siparişlerini aldıkla-nnı düşünerek, geceleri daima huzursuz oluyordu."[234] Komisyon, özellikle şöyle diyor: "Aynı işkollarındaki daha küçük yerlerde çalışma saatleri hiç bir yasal sınırlama altında değilken, büyük işverenlerin fabrikalarında çalışma saatlerini yasal hükümlere bağlamak bunlar için haksızlık olacaktır. Küçük işyerlerinin yasadışı tutulması halinde, çalışma saatleri yönünden yaratılacak olan eşitsiz rekabet koşullarından ileri gelen [sayfa son haksızlığın yanısıra, büyük fabrikatörler, yasa kapsamına girmeyen işyerlerine akan çocuk ve kadın işçileri sağlamakta da güçlük çekeceklerdir. Ayrıca, sağlık, çalışma rahatlığı, öğrenim ve halkın genel gelişmesi için hemen daima son derece uygunsuz yerler olan küçük işyerlerinin çoğalması isteklendirilmiş olacaktır."[235] Komisyon, son raporunda, hemen hemen yarısı küçük sanayilerle ev işi denilen yerlerde sömürülmekte olan 1.400.000'den fazla çocuğun, gencin ve kadının fabrika yasası kapsamına alınmasını önermektedir.[236] Bu konuda şöyle deniyor: "Parlamento, bu çok sayıdaki çocukları, gençleri ve kadınlan, önerilen koruyucu yasanın kapsamına almayı uygun gördüğü takdirde, böyle bir yasanın,

[231] *Rep. oflnsp. ofFact.,* 31st Oct.,1865. s; 27-32.

[232] *Rep. oflnsp. ofFact.'te* sayısız örnekler bulunabilir.

[233] Ch. Empl. Comm., V. Rep., s. x, n° 35.

[234] Ch. Empl. Comm., V. Rep.. s. ıx, n° 28.

[235] *l.c,* s. xxv, n° 165-167. Büyük boyutlu sanayilerin küçük boyutlulara göre avantajları için bkz: *Ch. Empl. Comm., III. Rep.,* s. 13, n° 144: s. 25, n° 121, s. 26, n° 125; s. 27, n° 140, vb..

[236] Yasa kapsamına alınması önerilen işkolları şunlardır: dantelacılık, çorapçılık, hasırcılık, çeşitli giyim eşyaları manüfaktürü, yapay çiçekçilik, kunduracılık, şapkacılık, eldivencilik, terzilik, yüksek fırınlardan iğneciliğe kadar bütün metal işleri, kağıtçılık, camcılık, tütün fabrikaları, lastik işleri, şerit ve sırma yapımı (dokumacılık için), el halı dokumacılığı, şemsiyecilik, iğ ve mekik yapımı, basımevcilik, ciltçilik, yazı malzemesi yapımı (kesekağıdı,, kart, renkli kağıtlar vb. dahil), urgancılık, kehribar süs eşyası yapımı, kiremit ve tuğlacılık, elle ipek dokumacılığı, Coventry dokumacılığı, tuz yatakları, mumculuk, çimentoculuk, şeker rafineleri, bisküvicilik, kereste ile ilgili çeşitli sanayiler ve diğer karmaşık işler.

yalnızca en yakın amacı olan gençler ve bünyeleri zayıf olanlar için değil, bu işlerde çalışan ve dolaylı ya da dolaysız olarak etki alanına giren daha da çok sayıdaki yetişkin işçi kitlesi üzerinde de yararlı etkileri olacağı kuşkusuzdur. Düzenli ve makul çalışma saatlerini bunlar için de zorunlu duruma getirecek; işyerlerinin sağlığa uygun ve temiz tutulmasını sağlayacak; hem kendinin ve hem de ülkenin gönencinin geniş ölçüde bağlı bulunduğu fiziksel güç kaynağı gözetilmiş ve geliştirilmiş olacak; yetişmekte olan kuşakların bedence gelişmelerini engelleyen ve genç yaşta çöküp gitmelerine neden olan çok küçük yaşlarda büyük çabalar harcamaktan bunları kurtaracak; ve ensonu, bu yasa, -hiç değilse 13 yaşına kadar- ilköğrenim fırsatını sağlayacak ve böylece, yardımcı komisyon üyelerimizin hazırladıklan raporlarda gerçeğe uygun bir şekilde gözler önüne serilen ve derin bir acı ve büyük bir ulusal utanç duygusu doğuran ... o kapkara bilisizliğe bir son verecektir."[237]

*Tori hükümeti, 5 Şubat 1867 tarihli Krallık Söylevinde, Sanayi [sayfa 502] Araştırma Komisyonunun önerilerini,[238] yasa taşanları haline getirdiğini ilân etti. Bu noktaya ulaşabilmek için diğer bir yirmi yıllık *experi-mentum in corpere vili* ** gerekmişti. Daha 1840 yılında çocukların çalış-tınlması konusunda bir Parlamento Soruşturma Komisyonu kurulmuştu. Komisyonun 1842 tarihli raporu, Nassau W. Senior'ün ifadesiyle şu açıklamada bulunuyordu: "patronlarla ana-babalann, bencilliklerini, açgözlülüklerini ve insafsızlıklannı, çocuklarla gençlerin sefaletlerini, yozlaşmalarını ve mahvedilmelerini, şimdiye kadar raslanmayan bir şekilde gözler önüne seren korkunç bir tablo. ... Raporun, geçmiş bir çağın dehşetini anlattığı sanılabilir. Ama ne yazık ki, bu dehşet verici durumun aynen devam ettiğini gösteren kanıtlar vardır. Hardwicke'in iki yıl kadar önce yayınladığı bir kitapçık, 1842 yılında şikayet edilen kötülüklerin bugün de aynı şekilde sürüp gittiğini belirtmektedir. Bu raporun 20 yıl boyunca hiç dikkati çekmemiş olması, işçi sınıfı çocuklarının ahlâk ve sağlıklannın genel olarak uğradıklan ihmalin garip bir kanıtıdır. Bu süre boyunca, 'ne ahlâk denilen şeyden, ne eğitimden, ne dinden ve ne de aile sevgisinden hiç haberi olmadan yetiştirilen' bu çocuklara, şimdiki kuşağın ana-babaları olma olanağı verilmiş bulunuyor."[239]

Toplumsal koşullar değişikliğe uğradığı için Parlamento, 1862

* Burada, çeviriye esas alınan İngilizce metin ("tori hükümeti..."nden "Şu açıklamada bulunuyordu"ya kadar) 4. Almanca baskıya uygun olarak değiştirilmiştir. -*Ed.* ** Değersiz bedenleri üzerinda deney. -ç.

[237] *l.c,* s. xxv, n° 169.

[238] Fabrika Yasalarının Kapsamını Genişleten Yasa, 12 Ağustos 1867'de kabul edilmiştir. Bu yasa, makine atelyeleri dahil bütün dökümhanelerin, demircilerin ve metal manüfaktürlerinin çalışma saatlerini düzenlemektedir; ayrıca, camcılık, kağıtçılık, tutkalcılık ve lastikçilik, tütün işlenmesini, mürettipliği, çiftçiliği ve ensonu 50'den fazla işçi çalıştıran bütün işyerlerini kapsamına alıyordu. Çalışma Saatlerini Düzenleme Yasası, 17 Ağustos 1867'de kabul edildi ve daha küçük işyerleri ile ev sanayileri denilen iş alanlarını düzenliyordu. Bu yasalar ile 1872 tarihli yeni Maden Yasasına, İkinci Ciltte tekrar döneceğim.

[239] Senior, Social Science Congress, s. 55-58.

tarihli komisyonun isteklerini, 1840 tarihli komisyonda yaptığı gibi rafa kaldırmaya cesaret edemezdi. Böylece 1864 yılında, daha komisyon raporunun ancak ilk kısmını yayımladığı sırada, seramik sanayii (çömlekçilik dahil), duvar kağıtçılığı, kibritçilik, fişek ve kapsül sanayileri, kadi-fecilik, tekstil sanayiinde yürürlükte bulunan yasaların kapsamına alındılar. Zamanın tori hükümeti 5 Şubat 1867 tarihli Krallık Söylevinde, 1866 yılında çalışmalarını tamamlayan komisyonun son tavsiyelerine dayanan yasa tasarılarının hazırlandığını ilân etti.

15 Ağustos 1867'de fabrika yasalannı genişleten yasa, 21 Ağustosta [sayfa 503] işyerlerini düzenleme yasası, Krallıkça onaylandı; bunlardan birincisi büyük, ikincisi küçük sanayi kollarıyla ilgiliydi. Birinci yasa, yüksek fınnlara, demir ve bakır işleme yerlerine, dökümhanelere, makine yapımevlerine, metal atelyelerine, kauçuk işlerine, kağıt yapımevlerine, cam işlerine, tütün yapımevlerine, basımevlerine (gazeteler dahil), ciltevlerine, kısaca, genellikle aynı zamanda 50 ve daha fazla personeli yılda en az 100 işgünü çalıştıran bunlara benzer bütün sınai işletmelere uygulanır.

İşyerleri yasasının kapsadığı alanların büyüklüğü konusunda bir fikir vermek için, tanımlarla ilgili maddesinden aşağıdaki bölümleri ak-tanyoruz.

"Elzanaatı, bir eşyanın tamamının ya da bir kısmının şeklinin değiştirilmesi, onanmı, süslenmesi, son şeklinin verilmesi ya da satışa hazır hale getirilmesi için kazanç amacıyla yürütülen devamlı ya da geçici bir meslek olarak yürütülen herhangi bir el emeğine denir."

"İşlik, içinde bir elzanaatının, bir çocuk, bir genç ya da bir kadın tarafından yürütüldüğü, ve bu çocuğu, genci ya da kadını çalıştıran kimsenin girip çıkmak ve denetlemek hakkını taşıdığı bir oda ya da üstü açık veya kapalı bir yerdir."

"İstihdam edilme, bir elzanaatında, ücret karşılığında olsun olmasın, bir ustanın ya da bu yasada belirlenen bir velinin yönetimi altında çalışmak demektir."

"Veli, baba, ana, vasi ya da bir çocuğun veya gencin vesayeti ya da denetimi kendisine verilmiş bir kimse demektir."

Çocukların, gençlerin ya da kadınların, yasa hükümlerinin tersine çalıştırmaları halinde uygulanacak cezayı gösteren 7. madde, veli olsun olmasın yalnızca işyerini işleteni değil, aynı zamanda, "bir çocuğun, gencin ya da bir kadının velisini ya da bunların çalışmalanndan doğrudan yarar sağlayan kimseyi de" para cezasına çarptırmaktadır

Büyük kuruluşlan kapsamına alan fabrika yasalarını genişleten yasa, getirdiği bir yığın hileli istisnalar ve patronlarla yapılmış korkakça uzlaşmalarla fabrika yasasının gerisinde kalmıştır.

Bütün aynntılan ile zavallı bir durumda olan işyerleri yasası, uygulamasıyla yükümlü bulunan belediyeler ile yerel yöneticilerin elinde ölü bir metin olarak kaldı. 1871 yılında Parlamento, bu yetkiyi, bunların

elinden alıp fabrika denetmenleri ne verdiği zaman, [sayfa 504] bir kalemde yüzbinden fazla işyeri ile üçyüz tukla ocağını bunların denetimine verdiği halde, zaten yeterli olmayan personel kadrosuna yalnızca sekiz yardımcı verme konusunda da gerekli dikkati gösteriyordu.[240]

Bu durumda, 1867 tarihli İngiliz yasalarında dikkati çeken şey, bir yandan, egemen sınıfların parlamentosuna, kapitalist sömürünün aşırılıklarına karşı ilke olarak bu kadar olağanüstü ve geniş çapta önlemler alma zorunluluğunun yüklenmesi, öte yandan ise, bu önlemleri uygulama konusunda gösterilen duraksama, isteksizlik ve kötü niyettir.

1862 tarihli soruşturma komisyonu, maden sanayii konusunda da yeni bir yönetmelik önermişti; bu sanayi kolu, diğerlerinden, büyük toprak sahipleri ile kapitalistlerin çıkarlarının elele olması gibi ayırdedi-ci bir özelliği ile aynlıyordu. Bu iki çıkar arasındaki uzlaşmaz karşıtlık, fabrika yasalan için yararlı olmuştu, oysa şimdi bu uzlaşmaz karşıtlığın bulunmayışı, madenler konusundaki yönetmeliğin getirilmesindeki gecikmeleri ve düzenbazlıklan açıklamaya yetiyordu.

1840 tarihli soruşturma komisyonu, öyle müthiş, öyle sarsıcı ve bütün Avrupa'da öylesine rezalet yaratan açıklamalar yaptı ki, Parlamento, vicdanını yatıştırmak için, 1842 tarihli Maden Yasasını çıkarttı ve yeraltı madenlerinde 10 yaşından küçük çocuklarla kadınların çalıştırılmasını yasaklamakla yetindi.

Daha sonraki 1860 tarihli Madenleri Denetleme Yasası, madenlerin bu amaç için özel olarak atanmış resmi memurlar tarafından denetlenmesi, ve 10 ile 12 yaş arasındaki oğlan çocukların okul belgeleri olmadıkça ya da belirli bir süre okula devam etmedikçe madenlerde çalıştırılamayacağı gibi hükümler getiriyordu. Bu yasa, gülünç denecek derecede az sayıdaki denetmenler, bunlann yetkilerindeki darlık ve daha sonra göreceğimiz başka nedenlerle, tam anlamıyla ölü bir belgeydi.

Madenler konusunda en son Mavi kitaplardan biri, *Report from the Select Committee on Mines, together with ete. Evidence,* 23rd July, 1866'dır. Bu rapor, Avam Kamarası üyelerinden seçilmiş, tanık çağırma ve dinleme yetkisini taşıyan bir parlamento [sayfa 505] komisyonunun yapıtıdır. Rapor, büyük bir cilt meydana getiren yapıtta, komitenin söy-leyedeki bir şey yoktur ve daha fazla tanık dinlenilmesi gerekir anlamını taşıyan yalnız beş satırlık bir yer tutmaktadır.

Tanıkları sorguya çekme biçimi, İngiliz mahkemelerinde tanıkla-nn şaşırtmaca *eross examinations** yöntemini anımsatmaktadır; bu mahkemelerde avukat, saygısız, beklenmeyen, çift anlamlı, çapraşık ve birbiriyle ilişkisiz sorular sorarak tanığı küçük düşürmeye, şaşırtmaya ve

[240] Bu kuruluşun "personel" sayısı, 2 denetmen, 2 denetmen yardımcısı adayı idi. 1871 yılında sekiz tane daha denetmen adayı atandı. İngiltere'de, İskoçya'da ve İrlanda'da yasanın yürütülmesi için toplam ödenek miktarı, 1871-72 yılı için yalnızcı 25.347 sterlindi ve buna, yasaya uymayan patronlara karşı açılan kovuşturmaların yasal giderleri de dahildi.

* Sorguya çekme. -ç.

aklını kanştırmaya ve böyle zoraki karşılıklara gene zorlama bir anlam vermeye çalışır. Bu soruşturmada, aralarında maden sahipleriyle maden işletenlerin de bulunduğu komite üyeleri sorgucudur, tanıklann çoğunluğu ise çalışan maden işçileridir. Sermayenin taşıdığı zihniyeti göstermesi yönünden bütün bu komedi o derece karakteristiktir ki, rapordan bazı bölümleri buraya aktarmak gerekecektir. Kısa ve özlü olsun diye ben bunlan sınıflandırdım. Sorular ile karşılıklarının İngiliz Mavi kitaplarında numaralandığını da belirtmeliyim.

1.*10 ve daha yukarı yaştaki çocukların madenlerde çalıştırılması.* - Maden ocaklannda iş, gidiş-geliş dahil, genellikle 14-15 saat sürmekte, hatta bazan sabah saat 3, 4 ve 5'ten akşam 5'e, 6'ya kadar devam etmektedir (n° 6, 452, 83). Yetişkin işçiler sekiz saatlik iki posta halinde çalışırlar, ama masraf nedeniyle çocuklarda bu değiştirme uygulanamaz (n° 80, 203, 204). Küçük çocuklar genellikle maden ocağının çeşitli yerlerinde havalandırma kapılannı açma ve kapama işinde çalıştırılırlar; daha büyükleri, kömür taşıma vb. gibi daha ağır işlerde çalıştırılırlar (n° 122, 739, 1747). Yeraltında bu uzun saatler boyunca çalışma, 18 ya da 22 yaşlanna kadar sürer ve bu yaşa gelince asıl madencilik işine başlarlar (n ° 161). Çocuklarla gençler, halen, daha önceki döneme göre daha kötü muamele görmekte ve daha çok çalışmaktadır (n° 1663-1667). Madencilerin hemen hepsi de 14 yaşından küçük çocukların madenlerde çalıştırılmalarını yasaklayan bir yasanın Parlamentodan çıkmasını istemektedirler. Ve şimdi (kendisi de bir maden işleticisi olan) Hussey Vivian soruyor: "İşçinin bu konudaki düşüncesi, işçi ailesinin yoksulluğuna bağlı değil midir?" Bay Bruce: "Babanın hasta, yaralı ya da ölmüş olması ve ananın tek başına kalması halinde, 12-14 yaşları arasında [sayfa 506] bir çocuğun, ailenin geçimi için günde 1 şilin 7 peni kazanmasini engellemek, aileyi güç durumda bırakmaz mı? ... Bu konuda genel bir kural koymak zorunlu mudur? ... Ailelerin durumu ne olursa olsun 12-14 yaşından küçük çocukların çalıştırılmasını engelleyen bir yasanın çıkartılmasından yana mısınız?" "Evet." (n° 107-110.) Vivian: "Diyelim ki, 14 yaşından küçük çocuklann çalışmalarını engelleyen bir yasa çıktı, bu, onların ana-babalarını, çocuklarını başka işlerde, örneğin, fabrikalarda çalışma olanağı aramaya yöneltmeyecek mi?" "Genellikle böyle olmayacak sanırım." (n° 174.) Kinnaird: "Çocukların bazıları kapıcılık yapıyor, değil mi?" "Evet." "Kapılann her açılıp kapanmasında genellikle çok fazla bir hava akımı olmuyor mu?" "Evet, genellikle öyle." "Bu çok kolay bir işmiş gibi görünür ama aslinda çok zordur." "Çocuk burada tıpkı bir zindanın hücresinde gibi kapatılmış haldedir." Burjuva Vivian: "Çocuğa bir lamba verilse, kitap okuyamaz mı?" "Kendisi mum falan bulabilse okuyabilir... ama, kitap okurken yakalanırsa bence başına iş açılır, çünkü o, oraya iş yapmak için konulmuştur, yapması gerekli bir işi vardır ve her şeyden önce buna bakması gerekir, ve bana kalırsa ocakta kitap okumaya kimse izin vermez." (n° 139, 141, 143, 158, 160.)

II. *Eğitim.* - Maden işçileri de fabrikalarda olduğu gibi, çocuklarının zorunlu eğitimini öngören bir yasa istemektedirler. On ve oniki yaşlanndaki çocuklann işe alınmadan önce okuldan bir belgeleri olmasını öngören 1860 yasasındaki ilgili maddelerin tamamen hayali olduğunu söylemektedirler. Tanıkların bu konudaki sorgusu tam bir maskaralıktır. "Bu yasa, patronlara karşı mı, yoksa ana-babaya karşı mı gereklidir?" "Sanırım her ikisine karşı da." "Bunlardan hangisine daha fazla gerekli olduğunu söylemez misin?" "Hayır, bu sorunun yanıtını ben ne bileyim." (n° 115, 116.) "İşverenlerin, çocuklann okula gidebilmeleri için saat ayırma konusunda acaba bir eğilimleri görülüyor mu?" "Hayır, bu amaçla işsaatleri hiç kısaltılmadı." (n° 137.) Bay Kinnaird: "Madencilerin genellikle öğrenimlerini geliştirdiklerini söyleyebilir misiniz; çalışmaya başladığından beri eğitimlerini büyük ölçüde geliştirenler olmuş mudur; yoksa bunlar gerileyip eski kazandıklan yararlı şeyleri de mi kaybediyorlar?" "Genellikle daha beter oluyorlar; geliştikleri falan yok; kötü alışkanlıklar ediniyorlar; içki, kumar ve benzeri şeylere alışıyor, mahvolup gidiyorlar." (n° 211.) "Gece okuluna gitmek için [sayfa 507] bir çabaları oluyor mu?" "Ocak bölgelerinde yalnızca birkaç tane gece okulu var; buralarda belki birkaç tane çocuk bu okullara gidiyorlar; ama o derece yorgun ve bitkin haldedirler ki, okula gitmeleri zaten bir işe yaramaz." (n° 454.) Burjuva şu sonuca variyor: "Öyleyse siz eğitime karşısınız?" "Kesinlikle hayır; ama" vb.. (n° 443.) "İşverenlerin bunlardan okul belgeleri istemeleri zorunluluğu yok mu?" "Yasa gereği var; ama ben işverenlerin böyle bir belge istediklerini bilmiyorum." "Bu duruma göre sizce, yasanın bu belge isteme zorunluluğunu koyan hükümleri, madenlerde genellikle uygulanmıyor mu?" "Hayır uygulanmıyor." (n° 443, 444.) "İşçiler bu soruna (öğrenime) büyük ilgi duyuyorlar mı?" "Çoğunluğu duyuyor." (n° 717) "Yasanın uygulanmasını çok istiyorlar mı?"

"Çoğunluğu istiyor." (n° 718.) "Bu ülkede çıkartılan bir yasanın, halkın kendisinin bu yasayı yürürlüğe koymak için yardımı olmaksızın gerçekten etkili olabileceğine aklınız kesiyor mu?" "Pek çok kimse böyle bir çocuğun çalıştınlmasına karşı çıkmak ister, ama bu hareketi ile belki de damgalanır." (n° 720.) "Kim tarafından damgalanır?" "Patron tarafından." (n° 721.) "Yasaya uyan bir kimseyi işverenlerin kabahatli bulacağını sanıyor musunuz?" "Evet, bence öyle." (n° 722.) "Bir işçinin 10-12 yaşlann-da okuma-yazması olmayan bir çocuğu yanında çalıştırmaya itiraz ettiği hiç oldu mu?" "Bu onların isteğine bırakılmış bir şey değil ki." (n° 123.) "Parlamentonun bu işe müdahalesini gerekli görüyor musunuz?" "Eğer, madenci çocuklann eğitimi için etkili bir şey yapılmak isteniliyorsa, bence bunun Parlamentonun çıkartacağı bir yasa ile zorunlu hale getirilmesi gerekir." (n° 1634.) "Bu zorunluluğu sizce yalnız madencilere mi koymak gerekir, yoksa Büyük Britanya'nın bütün işçilerine mi?" "Ben buraya yalnız madenciler adına konuşmaya geldim." (n° 1636.) "Madencilerin çocuklannı diğer çocuklardan niçin ayınyorsunuz?" "Çünkü bunlar

kuralın dışında kalıyorlar." (n° 1638.) "Ne bakımdan?" "Fizik bakımından." (n° 1639.) "Bunlar için öğretim, diğerlerinden niçin daha fazla değerli olsun?" "Niçin daha fazla değerli olduğunu bilmem ama kuyulardaki aşırı yorgunluk nedeniyle burada çalışan çocukların kilise okullarında olsun, gündüz okullarında olsun, öğrenim görmeleri olanağı pek azdır." (n° 1640.) "Bu tür bir sorunu tek başına ele almak olanaksızdır, değil mi?" (n° 1644.) "Yeter sayıda okul var mı?" "Hayır." .... (n° 1646.) "Deviet eğer bütün çocuklann okula [sayfa sosı gitmeleri zorunluluğunu koysaydıi, çocuklann gidebilecekleri kadar okul bulunur muydu?" "Hayır ama, böyle bir durum ortaya çıksaydı okullar da ardından yapılırdı," (n° 1647.) "Çocukların bazıları hiç okuma-yazma bilmiyorlar sanırım?" "Çoğu bilmez. Zaten büyüklerin de çoğu bilmez." (n° 705, 725.)

III. *Kadınların Çalıştırılması.* - 1842 yılından beri kadınlar yeraltında çalıştınlmamakla birlikte, dışarda, kömür yüklenmesinde vb., küfelerin kanallara ve vagonlara çekilmesinde, ayıklanma işinde vb. çalıştınlmaktadırlar. Son üç-dört yıl içinde sayıları epeyce artmıştır. (n° 1727.) Bunlann çoğu maden işçilerinin karılan, kızları ve dullandır, yaşlan 12 ile 50 ya da 60'a kadar uzanır. (n° 645, 1779.) "Maden işçilerinin, kadınlann çalıştırılması konusundaki düşünceleri nedir?" "Genellikle bunu lanetliyorlar sanınm." (n° 648.) "Bunda ne sakınca görüyorlar acaba?" "Seksi azalttığı için sanıyorum" (n° 649.) "Giyimlerinin bir özelliği var mı?" "Evet ... daha ziyade erkek gibi giyinirler, bana kalırsa bazan utanma duygusu diye bir şey kalmaz." "Sigara içerler mi?" "Bazılan içer." "Sanırım yaptıkları iş de çok pis bir iş?" "Evet çok pis." "Kararır ve yağlanırlar mı?" "Tıpkı ocaktakiler gibi kapkara olurlar.... Bence çocuğu olan kadınlar (burada çocuğu olan pek çok kadın vardır), çocuklarına karşı ödevlerini yerine getiremezler." (n° 650-654, 701.) "Bu dul kadınların bir başka yerde burada kazandıkları kadar (haftada 8 ile 10 şilin arasında) kazanacak bir iş bulabileceklerini sanır mısınız?" "Bu konuda bir şey diyemem." (n° 709.) "Böyle olduğu halde gene de" (ey taş yürekli adam!) "bu kadınlann burada yaşamlannı kazanmalanna engel olmak ister misiniz?" "Evet isterim." (n° 710.) "Kadınlann çalışması konusunda ... bölgedeki genel düşünce nedir?" "Bunun aşağılatıcı bir şey olduğudur; biz madenci olarak kadınlara, onları maden kuyulannın çevresinde bulundurmayacak kadar saygı duyulmasını isteriz. ... İşin bir kısmı çok ağır: bu kızlardan bazıları günde 10 ton yük kaldınrlar." (n° 1715, 1717.) "Madenlerde çalışan kadınlar arasında ahlak, fabrikada çalışanlara göre daha mı düşüktür?" "... kötülerin oranı, ... fabrikadaki kızlardan belki biraz fazladır." (n° 1237.) "Ama siz fabrikadaki ahlak durumunu da tam yeterli görmüyorsunuz değil mi?" "Hayır." (n° 1.733.) "Siz olsanız, kadınların fabrikalarda çalışmasını da yasaklar mıydınız?" "Hayır, yasaklamazdım." (n° 1734.) "Peki niçin?" "Çünkü [sayfa 509] fabrikalardaki iş, kadınlar için daha haysiyetli de ondan." (n° 1735.) "Ama gene de ahlaklan için sakıncalı buluyorsunuz değil mi?" "Kömür ocaklannın

çevresinde olduğu kadar değil; ama ben bunu toplumsal yönüyle ele alıyorum, yalnız ahlak yönüyle değil. Kızlar üzerindeki toplumsal yönden aşağılanma son derece üzücü. Bu 400-500 kız, ilerde maden işçilerinin kansı olunca, erkek, bu yozlaşmadan büyük acı çekiyor ve evlerini terkedip kendilerini içkiye veriyorlar." (n° 1736.) "Kadınlann çalışmasını, kömür ocaklarında durdurduktan sonra, demir fabrikalarında da durdurmak gerekmez mi?" "Başka işyerleri adına konuşamam." (n° 1737.) "Demir işleriyle, kömür madenlerinde toprak üstünde çalışan kadınların durumları arasında bir fark var mıdır?" "Bu konuyu hiç kafamda evirip çevirmedim." (n° 1740.) "Bunlan birbirinden ayıran belirli bir fark görüyor musunuz?" "Bunu hiç düşünmedim, ama evlere yaptığım ziyaretlerden biliyorum ki, bizim bölgemizde durum pek berbat..." (n° 1741.) "Kadınlann çalışmasının onu alçalttığı her durumda, buna müdahale eder miydiniz?" "Bu sanınm şöyle zararlı oluyor: İngilizlerde en iyi duygular, ananın öğrettikleridir." (n° 1750.) "Bu, aynı ölçüde, tanm alanındaki çalışmalara da uygulanır değil rrii?" "Evet, ama orada yalnız iki mevsim çalışılır, bizde ise yılın dört mevsiminde." (n°, 1751.) "Çoğu zaman gece-gündüz sınlsıklam su içersinde çalışıyorlar, geliş- meleri önleniyor, sağlıkları bozuluyor." "Bu konuyu belki de fazla incelemediniz?" "Gelip geçerken bütün bunları gözlerimle görüyorum ve kadınların ocak başlarında çalışmasına, benzer bir durumu hiç bir yerde görmüyorum. ... Bu, erkek

işi ... hem de kuvvetli bir erkeğin işi." (n° 1753, 1793, 1794.) "Sizin bu konudaki düşüncenize göre., kendilerini yükseltmek ve insan-laştırmak isteyen kadınlann ellerinden tutulacağına, onlar aşağı, itiliyorlar, öyle mi?" "Evet." (n° 1808.) Bu hileli sorular biraz daha devam ettikten sonra, bu burjuvalann, dullara, yoksul ailelere vb., duyduklan "sempa-ti"nin sırrı ensonu ortaya çıkar. "Kömür madeni sahibi, çalışmalan gözetlemek için birisini tayin eder; bunun görevi, göze girebilmek için işleri en tasarruflu şekilde yürütmektir; bu kızlar 1 şilin ile 6 peni arasında değişen yevmiye ile çalışırlar, oysa erkek işçinin günlüğü 2 şilin 6 penidir." (n° 1816.)

IV. *Ölüm nedeni soruşturması.* - "Bölgenizde, ölüm nedeni soruşturmalarında, kaza olduğu zaman, işçilerin, bu soruşturmalara [sayfa 5io] güveni var mıdır?" "Hayır, yoktur." (n° 360.) "Niçin yoktur?"."Bunun başlıca nedeni, bu iş için genellikle seçilenlerin, madencilik ve benzeri işlerden hiç haberi olmayan kimseler olmasıdır." "İşçiler bu jürilere hiç çağrılmazlar mı?" "Bildiğim kadarıyla tanıklık dışında, hiç çağnlmazlar." "Bu jürilere genellikle çağnlanlar kimlerdir?" "Çoğu zaman çevredeki tüccarlar ... durumları gereği bazan bu müşterilerinin, iş sahiplerinin etkileri altında kalırlar. Bunlar, genellikle bilgi sahibi kimseler olmadığı gibi, karşılanna getirilen tanıkların dillerinden pek bir şey anlamazlar, kullanılan terimleri vb. bilmezler." "Madenlerde çalışan kimselerden kurulacak jüri daha mı iyi olurdu dersiniz?" "Evet, kısmen... onlar (işçiler) vanlan yargının, verilen ifadelerle ve kanıtlarla uygunluk halinde olma-

dığı düşüncesindeler." (n° 361, 364, 366, 368, 371, 375.) "Jüri üyelerinin en başta gelen amacı onun tarafsız olmasıdır, değı mi?" "Evet, öyle sanırım." "Çoğunluğu işçilerden kurulu bir jürinin tarafsız olabileceği düşüncesinde misiniz?" "Tarafsız hareket etmemeleri için hiç bir neden görmüyorum... hem bunların madencilik konusunda daha sağlam bilgileri vardır." "İşçilerin, haksız şekilde ağır hükümlere varmak için bir eğilimleri olamaz mı dersiniz?" "Hayır, hiç sanmam." (n° 378, 379, 380.)

V. *Hileli tartılar ve ölçüler.* - İşçiler, onbeş gün yerine ücretlerin haftalık olarak ödenmesini, küfelerin hacimlerinin değil ağırlıklarının dikkate alınmasını, hileli tartı kullanılmasına karşı korunmalannı istemektedirler. (n° 1071.) "Küfeler hileli olarak büyütüldüğü zaman, 14 gün önceden haber veren işçi, işi bırakabilir değil mi?" "Öyle ama gideceği öteki yerde de aynı şeyle karşı karşıyadır." (n° 1071.) "Ama, işçi, haksızlığın yapıldığı her yerden aynlabilir değil mi?" "Bu öyle yaygın ki, nereye giderse gitsin aynı şeyle karşılaşır." (n° 1072.) "14 gün önceden haber vererek işten ayrılabilir, değil mi?" "Evet." (n° 1073.) Ve gene de hallerinden memnun değiller!

VI. *Madenlerin denetlenmesi.* - İşçiler yalnız patlamaların yolaç-tığı kayıplara uğramakla kalmazlar. (n ° 234 vd.) "Adamlanmız, ocak-lardaki havalandırmanın fena olmasından pek çok şikayet ediyorlar ... genellikle bu havalandırma o kadar kötü ki adeta nefes alınamıyor; uzun bir süre işte çalıştıktan sonra artık başka bir işte çalışamaz hale gelirler; madenin benim çalıştığım kısmında adamlar işi birakip evlerine gitmek zorunda [sayfa sııkaldılar ... bunlann bazıları, patlayıcı gaz olmayan yerlerdeki havalandırmanın berbatlığı yüzünden haftalarca işe gidemediler ... başlıca geliş-gidiş dehlizlerinde genellikle bol hava var, ama insanlann çalıştığı yerlere zahmet edip de hava götürülmemiş." "Peki, denetmene niçin başvurmuyorsunuz?" "Doğruyu söylemek gerekirse, çoğu insan bu konuda çekingen; denetmene başvurma sonucu işlerini kaybeden oldu." "Niçin; yani şikayet ettiği için damgalandı mı?" "Evet." "Başka madenlerde iş bulmakta güçlükle mi karşılaşır?" "Evet." "Bölgelerinizdeki madenlerin, yasa hükümlerine uygunluğunu sağlamak için yeter derecede denetlendiği kanısında mısınız?" "Hayır, hiç denetlenmiyorlar ... denetmen bir kez ocağa inmişti, yedi yıl kadar önce.... Benim bulunduğum bölgede yeter sayıda denetmen yok. Üçyüz-den fazla ocağı denetlemek için 70 yaşını aşkın bir denetmenimiz var." "Denetmen yardımcılarından oluşan bir sınıf bulunsun istiyorsunuz öyle mi?" "Evet." (n° 234, 241, 251, 254, 274, 275, 554, 276, 293.) "Hükümetin, işçilerden bilgi almaksızın, istediğiniz her şeyin yapılabilmesi için gerekli olan bir denetmenler ordusu kurması ve bunu devam ettirmesi olanağı var mıdır?" "Hayır, bunun neredeyse olanaksız bir şey olduğunu sanıyorum." .... "Denetmenlerin daha sık mı gelmesini istiyorsunuz?" "Evet, hem de çağırmadan gelmeliler." (n° 280, 277.) "Bu denetmenlerin maden ocaklarını daha sık denetlemesi ile, gerekli havalandırmayı

sağlaması sorumluluğunun (!) ocak sahiplerinden alınıp hükümet memurlarına verilmesi sonucu ortaya çıkmış olmaz mı?" "Hayır, bence böyle bir şey olmaz, denetmenlerin yapacaklan şey, zaten varolan yasa hükümlerinin yürürlüğe konulmasını sağlamaktır." (n° 285.) "Denetmen yardımcısı derken, daha az maaşlı ve şimdiki denetmenlerden daha alt kademede memurları mı kastediyorsunuz?" "Daha iyisi bulunabilirse niçin daha alt kademleden olsun?" (n° 294.) "Yalnızca daha fazla denetmen mi istiyorsunuz, yoksa denetmen olarak daha alt sınıftan memur mu?" "Çevreyi dolaşan ve işlerin yolunda gidip gitmediğini denetleyen insan istiyoruz; yani kendi gölgesinden korkmayan birisi." (n° 295.) "Daha alt sınıftan denetmen atanması isteğiniz yerine getirilse, böylece bilgi ve görgü vb. eksikliği tehlikesi ortaya çıkmaz mı?" "Hiç sanmam, bu noktayı, sanınm hükümet dikkate alır ve bu yere doğru-dürüst adam koyar." (n° 297.) Bu tür soruşturma en sonunda komite başkanının da sabrını taşırmış [sayfa 512] olmalı ki, şu görüşlerle konuşmayı keser: "Sizin istediğiniz, herhalde, madende bütün

aynntılara dikkat edebilecek tipte insanlar olmalı; bütün köşebucağa girip çıkacak ve gerçekleri görebilecek ... sonra bunlan başdenetmene bildirecek ve o da bunları kendi bilimsel bilgisine göre değerlendirecektir, öyle mi?" (n° 298, 299.) "Bütün bu eski madenlerin havalandırılmalan büyük masraflara yolaçmaz mı?" "Evet, masraf olur, ama aynı zamanda insan yaşamı da korunmuş olur." (n° 531.) Bir maden işçisi, 1860 yasasının 17. bölümüne itiraz eder ve şöyle der: "Bugün eğer bir denetmen, madenin bir kısmının çalışmaya uygun olmadığını görürse, bunu maden sahibi ile içişleri bakanlığına bildirmek zorundadir. Bundan sonra, maden sahibine, işi ele alması için 20 gün süre verilir; bu 20 günün sonunda maden sahibinin ocakta herhangi bir değişiklik yapmayı reddetme hakkı vardır, ve bunu, içişleri bakanlığına yazar, ve aynı zamanda beş tane mühendisin adını verir; bakanlık, maden sahibinin adını verdiği bu beş mühendis arasından bir tanesini, sanınm, arabulucu seçer ya da tayin eder; şimdi bu durumda, bize kalırsa, arabulucuyu zaten maden sahibi seçmiştir." (n° 581.) Kendisi de maden sahibi olan burjuva soruşturmacı da der ki: "Ama bu ... düpedüz spekülatif bir itiraz olmuyor mu?" (n° 586.) "Öyleyse sizin, maden mühendislerinin dürüstlükleri konusundaki kanınız pek de iyi değil." "Bu, kuşkusuz haksız ve insafsız bir yargı olur." (n° 588.) "Maden mühendisleri bir tür kamu görevlisi özelliği taşımıyorlar mı?" "Bu, adamların kişisel karakterleri ile ilgili, bu gibi sorularınıza karşılık vermek istemiyorum. Yalnız, birçok hallerde gerçekten taraf tuttuklanna inanıyorum; insanlann yaşamları sözkonusu olduğu zaman, bu iş, onların ellerine bırakılmamalı." (n° 589.) Aynı burjuva şu soruyu sormaktan da utanmaz: "Bir patlama olunca, maden sahibinin kayba uğradığını düşünmüyor musunuz?" Ensonu, "Laneashire'daki siz işçiler, hükümetten yardım istemeksizin kendi çıkarlannızı koruyamaz mısınız?" "Hayır." (n° 1042.)

1865 yılında Büyük Britanya'da 3.217 kömür madeni ve 12 tane denetmen vardı. Yorkshire'lı bir maden sahibi, bütün zamanlarını alan büro çalışmalan bir yana bırakılsa bile, bir denetmenin, bir madeni ancak on yılda bir kez denetleyebileceğini hesaplamıştır. (Times, 26 Ocak 1867). Son on yılda patlamalann hem sayı ve hem de şiddet yönünden gitgide yoğunlaşmasına (bazan [sayfa 513] 200-300 kişi kaybedilmektedir) şaşmamak gerekir. İşte bunlar, "özgür" kapitalist üretimin güzellikleridir!* 1872 tarihli yasa çok yetersiz olmakla birlikte, madenlerde çalışan çocuklann çalışma saatlerini düzenleyen ilk yasadır ve maden işçileri ile sahiplerini, kazalardan bir ölçüde sorumlu tutmaktadır. Çocukların, gençlerin ve kadınlann tanmda çalışmalannı incelemekle görevli 1867 tarihinde kurulan Krallık Komisyonu çok önemli raporlar yayımlamıştır. Fabrika yasalannda öngörülen ilkelerin değiştirilmiş bir şekilde tarıma da uygulanması için yapılan birkaç girişim, bugüne kadar tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Burada, benim dikkati çekmek istediğim nokta, bu ilkelerin genel uygulaması yönünde önünde durulmaz bir eğilimin varlığıdır.

Fabrika yönetmeliğinin, işçi sınıfının hem kafasını ve hem de bedenini korumak amacıyla bütün işkollanna uygulanması kaçınılmaz duruma gelirken, öte yandan da daha önce de değindiğimiz gibi, bu gelişme, sayısız tek başına küçük sanayilerin, büyük ölçüde yürütülen birkaç birleştirilmiş sanayie dönüşmesini hızlandırmakta ve böylece de sermayenin yoğunlaşmasını ve fabrika sisteminin tam egemenliğini çabuklaştırmaktadır. Bu durum, sermayenin egemenliğinin kısmen arkasında saklı bulunduğu, hem eski ve hem de geçiş şekillerini ortadan kaldırmakta ve bunlann yerine sermayenin doğrudan ve açık egemenliğini koymaktadır; ama böylece de, bu egemenliğe karşı direnmeyi de genelleştirmiştir. Ayrıca, her bireysel işyerinde, birliği, düzeni, intizamı ve tasarrufu zorunlu hale getirirken, bir yandan da, işgününün sınırlandırılması ve düzenlenmesinin sonucu olarak, teknik gelişmelerin kazandığı büyük hız, kapitalist üretimin yolaçtığı anarşi ve yıkımlan artırmış, iş yoğunluğunun ve makinenin, işçiyle olan rekabetini şiddetlendirmiştir. Küçük işletmeler ile ev sanayilerini ortadan kaldırmakla, "fazla nüfus"un son sığınağını da yıkmış oluyor ve onunla birlikte tüm toplumsal mekanizmanın geriye kalan tek güvenlik supabını da yokediyordu. Maddi koşullan olgunlaştırmak ve üretim sürecini toplumsal bir ölçüye ulaştırmakla, kapitalist üretini. tarzının uzlaşmaz çelişkilerini ve karşıtlıklarını da olgunlaştırıyor ve böylece, yeni bir toplumun [sayfa 514] kurulması için gerekli öğelerin yaraşıra, eski toplumu yıkacak kuvvetleri de sağlıyordu.[241]

* Bu tüme İngilizce metne, 4. Almanca baskı uyarınca eklenmiştir. -Ed.

[241] Kooperatif fabrikalar ve mağazaların babası olan ve ama daha önce de belirtildiği gibi, bu birbirinden bağımsiz dönüşüm unsurlarının önemleri konusunda, izleyicilerinin hayallerini hiç bir şekilde paylaşmayan Robert Owen, yalnız fabrika sistemini denemelerinin biricik temeli

ONUNCU KESİM. - BUYUK SANAYİ VE TARIM

Büyük sanayiin tarımda ve tanm üreticilerinin toplumsal ilişkilerinde yolaçtığı devrim daha sonra incelenecektir. Biz, burada, yalnızca, sezgi yoluyla, birkaç sonuca değinmekle yetineceğiz. Makinenin tanmda kullanılması, çoğu zaman, fabrika işçileri üzerindeki zararlı fizik etkilerini göstermemekle birlikte, onun bu alana girişi, daha sonra ayrıntıları ile göreceğimiz gibi, işçilerin buradaki bollaşmasını çok daha fazla yoğunlaştırmakta ve [sayfasisi daha az direnme ile karşılaşmaktadır.[241a] Örneğin, Cambridge ve Suffolk bölgelerinde, son yirmi yıl içersinde (1868'e kadar) işlenen toprakların alanı çok

genişlediği halde, aynı dönemde, tanm nüfusunda yalnız nispi değil mutlak bir azalma olmuştur. Birleşik Devletler'de tanm makinesi, henüz fiilen tanm işçilerinin yerini almış değildir; yani çiftçilerin daha geniş alanları işlemesine yardımcı olmakta, ama çalıştınlan tanm işçilerini henüz fiilen işlerinden etmemektedir. 1861 yılında, İngiltere ile Gal'de tanm makinelerinin yapımında çalışan insan sayısı 1.034 idi, oysa bu makineler ile buharlı makinelerin kullanıl-

yapmakla kalmamış, bu sistemin, toplumsal devrimin çıkış noktası olduğunu da ilân etmiştir. Leyden Üniversitesi ekonoyi politik profesörü Herr Visserink, vülger ekonominin bütün yavanlıklarının yinelendiği *Handboek van Praküsche Staatshuishoudkun.de,* 1860-62, adlı yapıtında, elzanaatlarını, fabrika sistemine karşı kuvvetle desteklemekle, bu düşünceye katılmadığı izlenimini vermektedir. [4. Almanca baskıya ek. - İngiliz yasakoyucusunun, Fabrika Yasaları, Fabrika Yasalarının Kapsamının Genişletilmesi Yasası ve İşyeri Yasasının birbiriyle karşıt hükümleri ile yarattığı, "karmakarışık ve birbirleriyle çelişen uygulamalar içersinde" (s. 314 [bu baskıda s. 3131) ensonu dayanılmaz bir durum aldı ve böylece bu konudaki bütün yönetmelik, 1878 tarihli fabrika ve işyeri yasasında birleştirildi. Şimdi yürürlükte bulunan bu İngiliz sanayi yasasının burada ayrıntılı bir eleştirisinin yapılması kuşkusuz olanaksızdır. Aşağıdaki açıklamalarla yetinilecektir. Yasanın kapsamı: (1) *Tekstil fabrikaları.* 'Burada her şey aşağı yukarı aynı kalıyor: on yaşından büyük çocuklar günde $5V_2$ saat ya da cumartesi tatil yapmak üzere 6 saat çalışabilirler; gençlerle çocuklar, 5 gün 10 saat, cumartesi günleri en fazla $6V_2$ saat çalışacaklar. - (2) *Tekstil dışındaki fabrikalar.* Burada yönetmelikler, 1 numaradakilere şimdiye kadar olduğundan daha fazla yaklaştırılmışlar, ama hâlâ kapitalistler lehine birkaç istisna bulunduğu gibi, bunlar, bazı durumlarda içişleri bakanının özel izniyle uzatılabilecektir. - (3) *İşlikler* hemen hemen daha önceki yasadaki gibi tanımlanmıştır; buralarda çalıştırılan çocuklar, gençler ve kadınlar yönünden durum aşağı yukarı tekstil dışındaki fabrikalar gibidir, ama koşullar, ayrıntılarda daha da elverişli duruma getirilmiştir. - (4) Çocuklar, gençler ve kadınların çalıştırılmayıp, yalnızca her iki cinsiyetten 18 yaşından büyük kimselerin çalıştırıldığı işliklerde bu işçiler için daha uygun koşullar getirilmiştir. - (5) Ailenin barındığı yerlerde yalnız aile üyelerinin çalıştıkları tipte *ev işlikleri:* daha esnek hükümlerle birlikte, denetmenin, bakanlık ya da mahkemenin özel izni olmadan, aynı zamanda barınma amaçları için kullanılmayan odalara girebilme kaydı konmuş; ve ensonu, ailenin hasır ören, dantela ören ve eldiven yapan üyelerine sınırsız serbestlik tanınmıştır. Bu yasa, bütün kusurlarına karşın, 23 Mart 1877 tarihli İsviçre Federal Fabrika Yasası ile birlikte, bu alanda gene de en iyi yönetmeliktir. Bunun, sözü edilen İsviçre federal yasası ile karşılaştırılması çok ilginçtir. Çünkü böylece, iki yasa yapma yönteminin iyi ve kötü yönleri açıkça ortaya çıkıyor; durum gerektiğinde müdahalede bulunan İngiliz "tarihsel" yöntemi ile, Fransız devriminin gelenekleri üzerine kurulan ve daha fazla genellemeler yapan Kıta Avrupası yöntemi. Ne yazık ki, denetleme personelinin yeter sayıda olmaması nedeniyle, İngiliz işliklere uygutanması yönünden hâlâ büyük ölçüde boş söz olarak kalmıştır. -*F.E.]*

[241a] İngiliz tarımında kullanılan makinelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Dr. W. Hamm, *Die LandvDİrtschaftlichen Gerâthe und Maschinen* Englands, 2. Aufl, 1856. İngiliz tarımının gelişme süreciyle ilgili çalışma taslağında Bay Hamm, Bay Leonce de Lavergne'i eleştirisiz izler. [Dördüncü Almanca baskıya not: Şimdi elbette eskimiştir. -*F.E.]*

masında çalışan tarım işçilerinin sayısı 1.205'i geçiyordu.

Büyük sanayi, tanm alanında, diğer alanlardan daha fazla devrimci bir etki yapmaktadır ve bu nedenle de, eski toplumun kalesi olan köylüyü yokederek, yerine ücretli işçiyi koymaktadır. Böylece, tolumsal değişme isteği ile uzlaşmaz sınıf karşıtlıkları, kırsal bölgelerde de kentlerdeki düzeye yükselmiştir. Rasyonel olmayan eski usul tanm yöntemlerinin yerini bilimsel yöntemler almıştır. Kapitalist üretim, tanm ile manü-faktürü çocukluk çağlarında birarada tutan eski birlik bağını kopartıp atmıştır. Ama aynı zamanda, gelecekte daha üst düzeydeki bir sentezin maddi koşullarını yaratır, yani tarım ile sanayiin geçici bir süre devam eden ayrılıklar sırasında kazandıklan daha yetkin biçimlere dayanan birliğini. Kapitalist üretim, nüfusu, büyük merkezlerde toplayarak, kent nüfusuna gittikçe artan bir ağırlık kazandırırken, bir yandan toplumun tarihsel devindirici gücünü yoğunlaştırdığı gibi, öte yandan da insan ile toprak arasındaki madde dolaşımını bozar, yani insanın yiyecek ve giyecek olarak tükettiği öğelerin toprağa tekrar dönüşünü engelleyerek toprağın verimliliğinin sürekli olması için gerekli koşulları bozmuş olur. Böylece aynı anda, hem kentli emekçinin sağlığını ve hem kır emekçisinin zihinsel yaşamını tahrip eder.[242] Doğada maddenin bu şekilde dolaşımının devamı için kendiliğinden gelişen koşullan bozmakla [sayfa 5i6] birlikte, bunun bir sistem, toplumsal üretimi düzenleyen bir yasa olarak, ve insan soyunun tam gelişmesine uygun bir biçim altında yeniden kurulmasını zorunlu kılar. Manüfaktürde olduğu gibi tanmda da üretimin, sermayenin boyunduruğu altında dönüşümü, aynı zamanda, üreticinin şehitler listesine katılması demektir; emek aracı, emekçinin köleleştirilmesi, sömürülmesi ve yoksullaştınlması için bir araç haline gelir; emek-süreçlerinin toplumsal bileşimi ve yapısı, işçinin bireysel canlılığını, özgürlüğünü ve bağımsızlığını ezmenin örgütlü bir tarzına dönüştürülür. Kır emekçilerinin geniş bölgeler üzerinde dağılmaları, bunlann direnme güçlerini kırdığı halde, kent emekçilerinin yoğunlaşmaları bu gücü artırır. Kent sanayilerinde olduğu gibi modern tarımda da, emeğin üretkenliğindeki artış ve harekete geçirilen emek kitlesi, bizzat emek-gücünün israfı ve kemirilip tüketilmesi pahasına olur. Üstelik, kapitalist tarımdaki her gelişme, yalnız emekçiyi soyma sanatında değil, toprağı soyma sanatında da bir ilerlemedir; belli bir zaman için toprağın verimliliğinin artmasındaki her ilerleme, aynı zamanda, bu sonsuz verimlilik kaynağının mahvedilmesine doğru bir ilerlemedir. Bir ülkenin, örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nin, kalkınmasına büyük sanayi ile baş-

[242] "Siz halkı iki düşman kampa bölüyorsunuz: kaba ve görgüsüz köylüler ile hadım edilmiş cüceler. Hey tanrım! Tarımsal ve ticari çıkarlar için ikiye bölünmüş bir ulus, gene de kendine akilli diyor; üstelik, yalnız böyle olmasına karşın değil, bu canavarca ve doğa-dışı bölünme sonucu, kendisirii, aydın ve uygar sayıyor." (David Urquhart, *l.c, s.* 119.) Bu alıntı, bir ve aynı zamanda bu tür eleştirinin güçlü ve zayıf yanını ortaya koyuyor; bugünü yargılamayı ve mahkum etmeyi biliyor da, onu nasıl kavrayacağını bilemiyor.

latılması ölçüsünde bu tahrip sürecinin hızı da artar.[243] [sayfa 517] Kapitalist üretim, bu nedenle,

teknolojiyi geliştirir ve ancak bütün zenginliğin asıl kaynağını, yani toprağı ve emekçiyi kurutarak çeşitli süreçleri toplumsal bir bütün içinde bileştirir, [sayfa 518]

[243] Bkz: Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie, 7.* Auflage, 1862, ve özellikle birinci ciltte, *Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus.* Modern tarımın olumsuz, yani yıkıcı yanını, doğabilimi açısından geliştirmiş olması, Liebig'in ölümsüz hizmetlerinden birisidir. Ayrıca, tarım tarihi özeti de, büyük yanlışlıklar içermekle birlikte, bazı konulara ışık tutmaktadır. Bununla birlikte, aşağıdaki gibi gelişigüzel iddialarda bulunması gülünecek bir şeydir: "Daha fazla ufalanma ve daha sık sürülmeyle, gözenekli toprağın içersinde hava dolaşımına yardım edilmiş olur: havanın faaliyetleri ile temas eden yüzeyi artar ve yenilenir, ama şurası da kolaylıkla görülebilir ki, toprağın verimindeki artış, üzerinde harcanan emekle orantılı olmaz, bu artış çok daha küçük orandadır." Bu yasa diyor Liebig, "ilk kez John Stuart Mili tarafından, *Principles ofPol. Econ.* adlı yapıtının I. cildinin 17. sayfasında şöyle ifade edilmiştir: 'Toprağın ürünü, *ccetteris paribus,* çalıştırılan işçilerin sayısındaki artışa oranla azalan bir oranda artar.'" (Mili burada, rikardocu okulun öne sürdüğü yasayı yanlış şekilde yineliyor, çünkü, 'çalıştırılan işçi sayısındaki azalma', İngiltere'de tarımın ilerlemesi ile aynı hızda gittiği için İngiltere'de keşfedilen ve oraya uygulanan bu yasa, en azından bu ülkeye uygulanamaz) " 'diyen yasa, tarımın evrensel yasasıdır.' Bu, çok dikkate değer bir şeydir, çünkü Mili, bu yasanın nedeninden habersizdir." (Liebig, *l.c,* Bd. I, s. 143 ve not.) Liebig'in, "emek" sözcüğünü yanlış yorumlaması ve bu sözcüğü, ekonomi politiğin anladığından büsbütün farklı bir biçimde anlaması bir yana, ilk kez, A. Smith'in zamanında James Anderson tarafından yayınlanan ve 19. yüzyılın başına kadar çeşitli yapıtlarda yinelenen bir teoriyi, Bay John Stuart Mill'e maletmesi "çok dikkate değer" bir olaydır: bu teoriyi aşırma üstadı Malthus da (nüfus teorisi, baştanbaşa utanmazca bir aşırmadır) 1815'te kendisine maletmişti. Anderson ile aynı zamanda ve ondan bağımsiz olarak West tarafından geliştirilen bu teori, 1817 yılında Ricardo tarafından genel değer teorisine bağlanmış ve o andan başlayarak bütün dünyada Ricardo'nun teorisi diye tanınmış ve 1820 yılında John Stuart Mill'in babasi James Mili tarafından vülgarize edilmişti; ve ensonu, her okul çocuğunun bildiği orta-malı bir dogma haline gelen bu teoriyi, John Stuart Mili ile diğerleri yinalemişlerdi. John Stuart Mill'in, her durumda "dikkate değer" otoritesini neredeyse bütünüyle böylesine *quid-pro-quos'a* [yanlış anlamlara -ç.] borçlu olduğu da, yadsınılamaz bir gerçektir.

BEŞİNCİ KISIM **MUTLAK VE NİSPİ ARTI-DEĞER ÜRETİMİ**

ONALTINCI BOLUM MUTLAK VE NİSPİ ARTI-DEĞER

EMEK-SÜRECİNİ, soyut tarihsel biçimlerinden bağımsız, insan ile doğa arasındaki bir süreç olarak incelemeye başladık (bkz. Yedinci Bölüm). Orada (s. 197) şöyle demiştik: "Eğer emek-sürecinin tümünü, sonucu açısından, ürün açısından incelersek, hem araçların, hem de emek konusunun üretim araçlan olduğu, ve emeğin kendisinin üretken bir emek olduğu açıkça görülür." Ve aynı sayfada 7 nolu dipnotta şunu ekledik: "Üretken emeğin ne olduğunu yalnız emek-süreci açısından belirlemeye yarayan bu yöntem, hiç bir zaman kapitalist üretim sürecine doğrudan doğruya uygulanamaz." şimdi bu konuyu daha geniş şekilde inceleyeceğiz.

Emek-süreci tamamen bireysel olduğu sürece, bir ve aynı emekçi, sonradan ayrılacak olan bütün işlevleri kendisinde birleştirir. Kişi, doğal nesneleri, kendi geçimi için elde ederse, o [sayfa 519] kişiyi yalnız kendisi

denetliyor demektir. Daha sonra başkalannın denetimi altına girer. Tek bir insan, kendi beyninin denetimi altında gene kendi kaslannı harekete geçirmeksizin doğa üzerinde bir iş yapamaz. Doğal bedende kafa ile elin birbirlerine bağlı olması gibi, emek-süreci de el emeğini kafa emeği ile birleştirir. Sonraları bunlar birbirlerinden ayrılırlar, hatta can düşmanı olurlar. Ürün, bireyin doğrudan ürünü olmak-tan çıkar ve, kolektif emekçinin ürettiği toplumsal bir ürün, yani her-biri, emek konusu üzerindeki işlemlerin az ya da çok bir parçasını yapan bir emekçi topluluğunun ortak ürünü halini alır. Emek-sürecinin bu ortaklaşa *(cooperative)* niteliği, gitgide daha belirli hale geldikçe, bunun zorunlu sonucu olarak, bizdeki, üretken emek ve bunu sağlayan üretken emekçi kavramı genişlik kazanmış olur. Üretken biçimde çalışmak için artık el ile çalışmanız da gerekmez, kolektif emekçinin bir parçası olmanız, onun yerine getireceği alt işlevlerden bir tanesini yapmanız yeterlidir. Üretken emeğin yukarda verilen ilk tanımı, yani maddi nesnelerin üretiminin asıl niteliğinden çıkartılan tanımı, bütünüyle alındığında, kolektif emekçi için de hâlâ doğrudur. Ama onu oluşturan üyeler teker teker alındığında artık geçerliğini yitirir.

Bununla birlikte, öte yandan, bizim üretken emek kavramımızda bir daralma oluyor. Kapitalist üretim, yalnızca meta üretimi değil, esas olarak artı-değer üretimidir. Emekçi, kendisi için değil, sermaye için üretir, Bu nedenle, artık yalnızca üretmesi yetmez. Artı-değer üretmek de zorundadır. Bir tek, kapitalist için artı-değer üreten, böylece sermayenin kendisini genişletmesi için çalışan emekçi üretkendir. Maddi nesneler üretiminin dışında kalan bir alandan örnek alırsak, bir öğretmen, öğrencilerin kafaları üzerinde emek harcamasının yaraşıra, eğer okul sahibini zenginleştirmek için de eşek gibi çalışıyorsa, üretken bir emekçi sayılır. Okul sahibinin, sermayesini, sosis fabrikası yerine öğretim fabrikasına yatırmış olması hiç bir şeyi değiştirmez. Demek, oluyor ki, üretken emekçi kavramı, yalnızca, iş ile yararlı etki arasındaki, emekçi ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiyi anlatmakla kalmıyor, aynı zamanda, tarihsel gelişmeden doğan ve işçiye, doğrudan doğruya artı-değer yaratma aracı damgası vuran özgül bir toplumsal üretim ilişkisini de anlatıyor. Bu nedenle, üretken emekçi olmak talih değil talihsizlik eseridir. Teori tarihinin ele alınacağı IV. Kitapta, klasik ekonomi politikçilerin [sayfa 520] artı-değer üretimini, her zaman için, üretken emekçinin ayırde-dici niteliği haline getirdikleri daha açıkça görülecektir. Bu nedenle de, bunlann üretken emekçi tanımı, artı-değerin niteliği üzerindeki düşünceleri ile birlikte değişir. Fizyokratlar yalnız tarımsal alanda harcanan emeğin üretken olduğunda ısrar

ederler, çünkü onlara göre yalnız bu emek, artı-değer sağlar. Böyle söylemelerinin nedeni de, onlar için artı-değerin ancak rant biçiminde varolmasıdır.
İşgününün, emekçinin kendi emek-gücünün değerine eşit bir değeri ürettiği noktanın ötesine uzatılması ve bu artı-emeğe sermaye

tarafından elkonulması, işte bu, mutlak artı-değer üretimidir. Kapitalist sistemin genel dayanağını ve nispi artı-değer üretiminin çıkış noktasını bu oluşturur. Nispi artı-değer üretimi, işgününün, gerekli-emek ve artı-emek diye zaten iki kısma bölünmüş olduğunu öngörür. Artı-emeği uzatmak için gerekli-emek, ücretin eşdeğerini daha kısa zamanda üretmeyi sağlayan yöntemlerle kısaltılır. Mutlak antı-değer üretimi, tamamen işgününün uzunluğuna bağlıdır; oysa nispi artı-değer üretimi, işin teknik sürecini ve toplumun bileşimini kökünden değiştirir. Bu nedenle o, kendisine özgü yöntemleri, araçları ve koşullanyla birlikte, emeğin şeklen sermayenin egemenliği altına girmesiyle sağlanan temel üzerinde kendiliğinden doğup gelişen özgül bir üretim tarzını, yani kapitalist üretim tarzını öngörür. Bu gelişme sırasında, emeğin sermayeye bu biçimsel bağımlılığı, yerini, zamanla gerçek bağımlılığa bırakır.
Artı-emeğin üreticiden doğrudan doğruya ve zorla alınmadığı ve üreticinin kendisinin de henüz sermayenin biçimsel boyunduruğu altına girmediği bazı ara biçimlere, burada değinilmekle yetinilecektir. Bu gibi biçimlerde, sermaye, henüz emek-sürecini doğrudan doğruya denetimi altına almış değildir. Elzanaatlan ile tarımı eski geleneksel biçimi ile sürdüren bağımsız üreticilerin yanıbaşında, bunlann üzerinde asalaklar gibi beslenen tefeci ya da tüccar, tefeci sermayesi ya da tüccar sermayesi vardır. Bir toplumda bu tür sömürünün egemen oluşu halinde, kapitalist üretim tarzına burada yer olmaz; ne var ki, bu üretim tarzına, tıpkı ortaçağın sonlarında olduğu gibi, geçici bir biçim olarak hizmet edebilir. Ensonu, modem "ev sanayiinde" gösterildiği gibi, büyük sanayiin arka planında, bazı ara biçimler tamamen değişik görünüşler altında yer yer ortaya çıkabilirler, [sayfa 52u
Bir yandan, mutlak artı-değer üretilmesi için, emeğin sermayeye yalnızca şekil olarak bağlı olmasının, örneğin daha önce kendi hesabına ya da bir ustanın yanında çırak olarak çalışan elzanaatçılarının, bir kapitalistin doğrudan denetimi altında ücretli emekçi haline gelmesinin yettiğini, öte yandan da nispi artı-değer üretme yöntemlerinin aynı zamanda mutlak artı-değer üretme yöntemleri olduğunu görmüş bulunuyoruz. Bu kadarla da kalmıyor, işgününün ölçüsüz derecede uzatılması, büyük sanayie özgü bir ürün olarak ortaya çıkıyor. Genel deyişle, özgül kapitalist üretim tarzı, bütün bir üretim koluna, ve daha da öteye, bütün önemli üretim kollanna egemen hale gelir gelmez, salt bir nispi artı-değer üretme aracı olmaktan çıkar. O zaman, genel ve toplumsal olarak, egemen üretim biçimi halini alır. Nispi artı-değer üretmenin özel bir yöntemi olarak etkinliğini, ancak, ilkin daha önce yalnızca şeklen sermayenin egemenliği altında olan sanayi kollarını ele geçirdiği, yani yayıldığı ölçüde; ikinci olarak, ele geçirdiği sanayilerin üretim yöntemlerindeki değişiklikler yoluyla devrim yapmaya devam ettiği ölçüde koruyabilir.
Bir açıdan, mutlak ve nispi artı-değer arasındaki herhangi bir

aynm, hayali gibi görünür. Nispi artı-değer, işgününü, emekçinin kendisinin varolması için gerekli emek-zamanının ötesinde mutlak uzatılmasına zorladığı için mutlaktır. Mutlak artı-değer ise, emeğin üretkenliğinde, gerekli emek-zamanını, işgününün ancak bir kısmını oluşturacak biçimde bir gelişme olmasını şart koştuğu için nispidir. Ama artı-değerin hareket şeklini dikkate aldığımızda, bu özdeşlik görüntüsü kaybolur. Kapitalist üretim tarzı bir kez kurulup genelleşti mi, artı-değer oranında bir yükselmenin sözkonusu olduğu durumlarda, mutlak ve nispi artı-değer arasındaki fark kendisini belli eder. Emek-gücüne değerinin ödendiğini varsayarsak, şu seçenekle karşı karşıya geliriz: emeğin üretkenliği ile normal yoğunluğu belirli ise, artı-değer oranı, ancak işgününün fiilen uzatılmasıyla yükseltilebilir; öte yandan, işgününün uzunluğu belli ise, bu yükseliş, ancak işgününü oluşturan kısımlann, yani gerekli-emek ile artı-emeğin nispi büyüklüklerinde bir değişiklik yapmakla sağlanabilir; burada, eğer ücretler, emek-gücünün değerinin altına düşmüyorsa, ya emeğin üretkenliğinde, ya da yoğunluğunda bir değişme olmasını gerektirir.
Eğer emekçi, bütün zamanını, kendisi ve soyu için gerekli [sayfa 522] geçim araçlannın üretimine vermek isterse, başkaları için bedavadan çalışacak zaman kalmaz. Emeği belli bir üretkenlik derecesine ulaşmadan, kullanabileceği böyle bir fazla zaman olmaz; böyle fazladan bir zaman olmayınca da, ne artı-emek olur ve, bu nedenle de, ne de kapitalistler, köle sahipleri, feodal beyler, tek sözcükle, büyük mülk sahipleri sınıfı.[1]
Böylece, artı-değerin doğal bir temele dayandığı söylenebilir; ancak bu, bir kimsenin kendi varlığı için gerekli olan emeği kendi sırtından atıp bir başkasının sırtına yüklemesini mutlak şekilde önleyecek doğal bir engelin bulunmadığı şeklinde çok genel bir anlamda alınmalıdır; tıpkı, örneğin, bir insanı diğer bir insanın etini yemekten alıkoyacak aşılamaz doğal engellerin bulunmaması gibi.[2] Emeğin üretkenliğinin tarih içindeki bu gelişmesiyle, bazan yapıldığı gibi, hiç bir mistik düşünce arasında bir bağ kurulmaması gerekir. Ancak insanlann, kendilerini hayvanların bulunduğu düzeyin üzerine çıkartmalarından ve böylece de emeklerinin bir ölçüde toplumsallaşmasından sonradır ki, birinin artı-

emeğinin, bir diğerinin varlık koşulu olduğu durumlar ortaya çıkmıştır. Uygarlığın şafağında, emeğin kazandığı üretkenlik azdır, ama, aynı şekilde, gereksinmelerini karşılama araçlan tarafından ve onlarla birlikte gelişen gereksinmeleri de azdır. Ayrıca, bu ilk dönemde, toplumun, başkalarının emeğiyle yaşayan kesimi, doğrudan doğruya üretici olan

[1] "Patron-kapitalistlerin ayrı bir sınıf olarak valoluşları, emeğin üretkenliğine bağlıdır." (Ramsay, *l.c,* s. 206.) "Eğer her insanın emeği ancak kendi yiyeceğini üretmeye yetecek kadar olsaydı, mülkiyet diye bir şey olmazdı." (Ravenstone, *l.c,* s. 14, 15.)

[2] Son hesaplara göre, yeryüzünün keşfedilmiş kısımlarında, hâlâ en az 4.000.000 yamyam vardır.

kitle ile karşılaştırıldığında, son derece küçüktür. Emeğin üretkenliğin-deki gelişmeyle birlikte toplumdaki bu küçük kesim de, hem mutlak ve hem de nispi olarak artmıştır.[3] Bundan başka, sermaye, beraberinde getirdiği ilişkilerle birlikte, uzun bir gelişme sürecinin ürünü olan ekonomik bir topraktan doğar. Sermayenin temeli ve çıkış noktası hizmetini gören emeğin üretkenliği, doğanın değil, binlerce yılı kucaklayan bir tarihin armağanıdır.

Toplumsal üretimin az ya da çok gelişmiş şekli bir yana, emeğin üretkenliği fiziksel koşullarla da engellenir. Bütün bunlar, [sayfa 523] insanın kendi yapısı (ırk vb.) ile doğal çevresine bağlanabilir. Dış fiziksel koşullar iki büyük ekonomik sınıfa ayrılırlar, (1) geçim araçlarındaki doğal zenginlik, yani verimli topraklar, balık dolu sular vb.: ve (2) çağlayanlar, ulaşıma elverişli nehirler, kereste, maden, kömür vb. gibi emek araçları şeklinde doğal zenginlik. Uygarlığın şafağında ağır basan birinci sınıf doğa zenginliğidir, daha yüksek gelişme aşamasında ise ikinci sınıf. Örneğin, İngiltere ile Hindistan, ya da antikçağlarda Atina ve Ko-rent ile Karadeniz kıyılan karşılaştırılabilir.

Karşılanmaları zorunlu doğal gereksinmelerin sayısı ne kadar az, toprağın verimliliği ile iklimin elverişliliği ne kadar fazla olursa, üreticinin yaşaması ve devamı için gerekli emek-zamanı da o kadar kısa, olur. Bu yüzden de, emeğinin, başkalan için harcayabileceği kısmı, kendisi için harcadığı kısımdan o kadar büyük olabilir. Diodorus, çok önceleri, eski Mısırlılar ile ilgili olarak buna işaret etmişti: "Çocuklannı yetiştirmek için katlandıklan zahmet ve masraf inanılmayacak kadar az. Onlar, çocuklar için elaltındaki en basit şeyleri pişiriyorlar; bunlara ayrıca papirüs sapının ateşte kızartılabilecek alt kısımlarını veriyorlar; bataklık bitkilerinin kök ve saplannı, çiğ, haşlanmış ya da kızartılmış olarak yediriyorlar. Hava o kadar yumuşak ki, çocukların çoğu ayakkabısız ve çıplak dolaşıyorlar. Böylece çocuklar büyüyünceye kadar, babalanna yirmi drahmiden fazlaya malolmuyor. Mısır nüfusunun bu kadar fazla olmasının başlıca nedeni bu olduğu gibi, bu denli büyük yapıtların yaratılmasının da nedeni budur."[4] Ne var ki, eski Mısır'ın dev yapılan, nüfusun çokluğundan çok, bunun serbestçe kullanilabilecek kısmının büyüklüğü sayesinde gerçekleştirilmiştir. Tıpkı tek başına bir emekçinin, gerekli emek-zamanı ne kadar kısa olursa, o derece fazla artı-emek sağlayabilmesi gibi, çalışan nüfus için de aynı şey söylenebilir. Bu nüfusun, gerekli geçim araçlannın üretilmesi için gerekli olan kısmı ne kadar az olursa, başka işlere ayrılabilecek kısmı da o kadar fazla olur.

Kapitalist üretim bir kez varsayılınca, diğer koşullar aynı kalmak üzere ve işgününün uzunluğu belli olduğuna göre artı-emek miktarı,

[3] "Amerika'da yabanıl kızılderililer arasında, hemen hemen her şey emekçinindir; yüzün 99 kısmı emeğin hesabına yazılır. İngiltere'de emekçi, belki üçte-iki bile alamaz." *(The Advantages ofthe East-India Trade ete,* s. 73.)

[4] Diodorus, *l.c,* L. I., eh. 80.

emeğin fiziksel koşullarına, özellikle de toprağın verimliliğine bağlı olarak değişir. Ama bu, hiç bir zaman, en [sayfa 524] verimli toprağın, kapitalist üretim tarzının gelişmesi için en uygun ortam olduğu anlamına gelmez. Bu üretim tarzı, insanın doğa üzerindeki egemenliğine dayanır. Doğa, çok cömert olduğu yerlerde, "yürüme dönemindeki çocuk gibi insanın elinden tutar". Doğa, insana, kendisini geliştirmesi için herhangi bir zorunluluk yüklemez.[5] Sermayenin anayurdu, bol bitki örtüsü ile örtülü tropik bölgeler değil, ılımlı bölgelerdir. Toprağın yalnızca verimliliği değil, özelliklerindeki farklılık, doğal ürünlerindeki çeşitlilik, mev-simlerdeki değişiklik, toplumsal işbölümünün fiziksel temelini oluşturur ve, doğal çevresindeki bu değişiklikler, insanı, gereksinmelerini, yeteneklerini, emek araçlannı ve tarzlannı çeşitlendirip çoğaltmaya iter. İnsan eliyle doğal bir kuvveti toplumun denetimi altına alma ve onu tutumlu bir şekilde kullanma, geniş ölçüde bu güce sahip ya da egemen olma zorunluluğudur ki, sanayi tarihinde ilk en kesin rolü oynamıştır. Mısır, Lombardiya, Hollanda ya da Hindistan ve İran'daki sulama işleri bunun örnekleridir;[6] buralarda insan eliyle açılan kanallarla yapılan sulama, yalnız toprak için vazgeçilmez suyu sağlamakla kalmaz, aynı zamanda, yamaçlardan sürükleyip getirdiği yararlı mineralleri de ona katar. İspanya ile Sicilya'da, Arap egemenliği sırasında, sanayi alanında gelişmenin sırrı, onların kurmuş oldukları sulama tesisleridir.[7] [sayfa 525]

Uygun doğal koşullar, bize yalnızca bir olanak sağlar; yoksa, ne artı-emeği, ne de dolayısıyla artı-değeri ve artı-ürünü hazır durumda bize vermez. Emeğin doğal koşullanndaki farkın sonucu, aynı miktarda

[5] "İlk" (doğal servet) "son derece soylu ve kârlı olduğu için, insanları, umursamaz, mağrur yapar ve her türlü aşırılıklara götürür; oysa ikincisi, dikkatli olmaya, bilgiye, sanata ve politikaya zorlar." *(England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun, of London, Marchant, andnotu published for the commen*

good by his John Mun, London, 1669, s. 181, 182.) "Bir halk topluluğu için, üzerinde beslenme ve giyinme gereksinmelerinin büyük ölçüde kendiliğinden karşılandığı ve iklimin ve giyinme ve barınma için pek az şey yapılmasına gerek gösterdiği ya da izin verdiği bir toprak parçasına bırakılmış olmaktan daha büyük bir lanet düşünemiyorum ... bunun karşıtı olan aşırı bir durum da olabilir. Emek harcanmasıyla üzerinde herhangi bir şey üretilemeyen bir toprak, emek harcanmaksızın bol ürün veren toprak kadar kötüdür." ([N. Forster,] *An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions,* Lond. 1767, s. 10.)

[6] Nil'in yükselip alçalmasını önceden hesaplama zorunluluğu, Mısır gökbilimini yarattı ve bununla birlikte rahipler, tarımın yöneticisi olarak egemen oldular. "Le solstice est le moment de l'annee oü commence la crue du Nil, et celui que les Egyptiens ont dû observer avec le plus d'attention. ... C'etait cette annee tropique qu'il leur importait de marquer pour se diriger dans leurs operations agricoles. Ils dutent done ehereher dans le ciel un signe apparent de son retour." ["Gündönümü, yılın, Nil'in kabarmasının başladığı ve Mısırlıların çok büyük bir dikkatle gözlemleme zorunda kaldıkları anıdır.... Tarım işlerinde kendilerini yönetmek için belirlenmesi önemli olan, işte bu tropik yıldı. Bu nedenle, gökte, onun dönüşünü gösteren bir işaret arama zorunda kaldılar."] (Cuvier, *Discours sur les revolutions du grobe,* ed. Hoefer, Paris 1863, s. 141.)

[7] Hindistan'da devletin, küçük ve birbiriyle ilişkisiz üretim birimleri üzerindeki kudretinin maddi temellerinden birisi, suların kullanılmasının düzenlenmesi idi. Hindistan'ın müslüman yöneticileri, bunu, kendilerinin yerine geçen İngilizlerden daha iyi anlamışlardı. Bengal eyaletinin Orissa bölgesinde bir milyondan fazla Hintlinin yaşamına malolan 1866 kıtlığını anımsamak bu konuda yeterlidir.

emeğin farklı ülkelerde farklı büyüklükteki gereksinme kitlesini[8] karşılamasında ve dolayısıyla, diğer bakımlardan benzer olan koşullar altında gerekli emek-zamanının farlı olmasında görülür. Bu koşullar, artı-emeği, yalnızca doğal sınırlar olarak etkiler, yani emeğin başkalan için harcanmaya başlanabileceği noktanın belirlenmesinde rol oynarlar. Sanayideki ilerlemelerle orantılı olarak, bu doğal sınırlar geriler. Emekçinin kendi yaşamını kazanması için çalışma hakkını, karşılığında artı-emek ödeyerek satınaldığı bizim Batı Avrupa toplumumuzda, artı-ürün sağlamanın, insan emeğinin özünde bulunan bir nitelik olduğu fikri kolayca kök salabilir.[9] Ama, örneğin, ormanlarda sago ağacının kendiliğinden yetiştiği Asya Takımadalarının doğusundaki adalarda yaşayan bir yerliyi düşünelim. "Ağaç üzerinde bir delik açarak özsuyun olgunlaştığını anlayan yerliler, ağacı gövdesinden keserek birkaç parçaya ayırırlar; özsu çıkartılır, suyla karıştırılır ve süzülür: artık nişasta olarak kullanılmaya hazır demektir. Bir ağaç, genel olarak, 300 libre ve ba-zan da 500, 600 libre nişasta verir. Orada insanlar ormana gidip, yiyecekleri ekmeklerini tıpkı bizim yakacak odunumuzu kestiğimiz gibi kesip alırlar."[10] Şimdi diyelim böyle bir doğulu ekmek [sayfa 526] kesicisinin, bütün gereksinmelerinin karşılanması için haftada 12 saat çalışması gereksin. Doğa, ona bol bol boş zaman armağan etmiştir. Bu boş zamanı kendisi için üretken bir biçimde kullanabilmesi bir dizi tarihsel olaydan sonradır; bunu, yabancılar için artı-emek şeklinde harcaması ise, bir dış zorlamayı gerektirir. Kapitalist üretim buraya girince, saf adam, belki de, tek bir işgününün ürününü kendisine ayırabilmek için haftada altı gün çalışmak zorunda kalacaktır. Doğanın cömertliği onun şimdi niçin haftada altı gün çalışmak zorunda kaldığını, ya da niçin beş günlük artı-emek sağlamak durumuna düştüğünü açıklamaz. O, yalnızca, onun gerekli emek-zamanının haftada niçin bir gün olarak sınırlandığını açıklar. Ama onun artı-ürünü, hiç bir zaman insan emeğinin özünde bulunan gizli bir nitelikten doğmamaktadır.

Böylece, yalnız, emeğin tarih boyunca gelişen toplumsal üretkenliği değil, aynı zamanda, doğal üretkenliği de, kendisiyle birleştiği

[8] "Yeryüzünde, aynı emek miktarıyla, aynı sayıdaki gerekli tüketim maddelerini aynı bollukta sağlayan iki ülke yoktur. İnsanların gereksinmeleri, yaşadıkları ülke ikliminin sertliği ya da sıcaklığı ile artar ya da eksilir; bu nedenle, çeşitli ülkelerde yaşayan insanların zorunlu olarak yürütmek durumunda oldukları ticaret ve iktisadın oranı aynı olmadığı gibi, aralarındaki farkın derecesi, sıcaklığın ya da soğukluğun derecesinden ayrı hesaplanamaz; buradan şu genel sonuca ulaşılabilir ki, belli sayıda insan için gerekli emek miktarı soğuk iklimlerde en fazla, sıcak iklimlerde en azdır; çünkü, bunların ilkinde insanların yalnız giyecek gereksinmeleri daha fazla olmakla kalmaz, toprak da ikincisine göre daha fazla işlenmeye gerek gösterir." (An *Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest,* Lond. 1750. s. 59.) Bu çığır açıcı imzasız yapıtın yazarı J. Massie'dir. Hume, faiz teorisini buradan almıştır.

[9] *"Chaque travaü doit"* (bu aynı zamanda, *diroits et devoirs du citoyen* [yurttaşın hak ve görevleri -ç.]'in yurttaşların hak ve görevlerinin bir kısmı gibi de görünür) *"laisser un excedant"* ["Her emeğin bir fazlalık bırakması gerekir." -ç.] Proudhon, [P.-J. Prouhdon, *Systeme des Contradictions economiques, ou philosophie de la misere,* t. 1, Paris 1846, s. 73.]

[10] F. Schouvv, *Die Erde, die Pflanzen und derMensch,* 2. Aufl., Leipzig 1854, s. 148.

sermayenin üretkenliği gibi görünüyor.

Ricardo, artı-değerin kaynağı ile hiç bir zaman ilgilenmemiştir. Artı-değeri, ona göre, toplumsal üretimin doğal şekli olan kapitalist üretim tarzının özünde bulunan bir şey olarak ele almıştır. Ne zaman emeğin üretkenliğini ele alsa, onda artı-değerin nedenini değil, bu değerin büyüklüğünü belirleyen nedeni araştırmaktadır. Öte yandan rikardocu okul, emeğin üretkenliğini, kân (artı-değeri diye okuyun) doğuran neden olarak açıkça ilân etmiştir. Ne olursa olsun, bu, ürünün fiyatını, üretim maliyetini aşan kısmının değişiminden, ürünün değerinin üstünden satılmasından ileri geldiğini öne süren merkantilistlere göre, gene de bir gelişmedir. Ne var ki, rikardocu okul bu sorundan kaçınmış, onu çö-zümlememiştir. Aslında bu burjuva iktisat çılan, artı-değerin kaynağı gibi yakıcı bir sorunu çok fazla kurcalamanın pek tehlikeli olduğunu içgü-düleriyle pek haklı olarak farketmişlerdir. Peki, Ricardo'yu vulgarize eden izleyicilerinin zavallıca kaçamaklarını beceriksizce yineleyerek, Ricardo'dan yarım yüzyıl sonra, merkantilistlere üstün olduğunu büyük bir ciddiyetle iddia eden John Stuart Mill'e ne demeli?

Mili diyor ki: "Kânn nedeni, emeğin kendisini sağlaması için gerekli olandan fazlasını üretmesidir." Buraya kadar yeni bir şey yok, eski öykü; ama kendisinden de bir şey katmak isteyen Mili devam ediyor: "Teoremi şöyle de koyabiliriz: sermayenin [sayfa 527] kâr sağlamasının nedeni, besinlerin, giysilerin, malzeme ve araçların, bunların üretilmeleri için gerekli olan zamandan daha uzun süre dayanmalandır." Mili, burada, emek-zamanının süresi ile onun ürünü olan şeylerin sürelerini kanş-tırmaktadır. Bu görüşe göre, ürünü yalnızca bir gün dayanan bir fınncı, işçilerinden, ürünleri 20 yıl ya da daha fazla dayanan bir makine yapımcısı kadar kâr sızdıramayacaktır. Bir kuş yuvasının ömrü, bu yuvanın yapımı için geçen süreden kısaysa, kuşkusuz, kuşlann, yuva olmaksızın yaşamak zorunda kalacakları doğrudur.

Bu temel gerçek saptandıktan sonra, Mili, merkantilistler üzerindeki üstünlüğünü kurmaya geçiyor. "Gördüğümüz gibi" diye devam ediyor, "kâr, değişim olayından değil, emeğin üretken gücünden doğuyor; ve bir ülkenin toplam kân, değişim olsun olmasın, daima emeğin üretken gücünün sonucudur. Uğraşlar arasında bir bölümne olmasaydı, alım da satım da olmazdı, ama gene de kâr olurdu.". Demek ki, Mill'e göre, değişim, kapitalist üretimin genel koşulları olan alım ve satım, yalnız raslantıya bağlı bir olaydır, emek-gücü alınmadan ve satılmadan da kâr daima pekâlâ olabilir!

"Eğer" diye devam ediyor, "bir ülkenin işçileri, ortak olarak, ücretlerinden yüzde-yirmi fazla üretimde bulunsalar, fiyatlar ne olursa olsun, kâr yüzde-yirmi olacaktır." Bu, bir yandan az raslanan bir totolojidir; çünkü eğer işçiler kapitalist için %20'lik bir artı-değer üretirlerse, kapitalistin kân, işçilerin toplam ücretlerine oranla 20 : 100 olur. Öte yandan, "kânn yüzde-yirmi olacağını" söylemek tamamen yanlıştır. Kârlar, yatı-

rılan toplam sermaye üzerinden hesaplandığı için daima daha az olacaktır. Örneğin, kapitalist, 400 sterlini üretim araçlanna, 100 sterlini ücretlere olmak üzere 500 sterlin yatırsa ve artı-değer oranı da %20 olsa, kâr 20 : 500 olur; yani %20 değil, %4 olur.

Bunun ardından Mill'in, farklı tarihsel toplumsal üretim biçimlerini ele alma yöntemini ortaya koyan parlak bir örnek gelir. "Ben, pek az istisna dışında, her yerde görülen, işçiler ile kapitalistlerin ayn sınıflar halinde bulunmalarını evrensel bir şey olarak kabul ediyorum; yani işçilere yapılan ödemelerin tamamı dahil, bütün harcamalann kapitalist tarafından yapıldığını varsayıyorum." Yeryüzünde henüz yalnızca istisnai bir şekilde varolan bir durumu her yerde görmek, herhalde garip bir göz yanılmasıdır. Ama biz devam edelim - Mili "Onun böyle [sayfa 528] yapmasının kalıtsal bir zorunluluk olmadığını" kabul etmeye hazırdır.* Tersine: "Emekçi, ücretinin zorunlu gereksinmeleri aşan kısmını, ve hatta, eğer elinde geçici gereksinmelerini karşılayacak kadar para varsa tümünü almak için üretimin tamamlanmasına kadar bekleyebilir. Ama bu durumda emekçi, üretimin yürütülmesi için gerekli paranın bir kısmını sağlamakla, bu işte bir ölçüde gerçek bir kapitalisttir." Mili daha da ileri giderek, zorunlu gereksinmeleri için kendi kendisine avans vermekle kalmayıp üretim araçlarına da yatırım yapan emekçinin, aslında, kendi kendisinin ücretli emekçisi olduğunu da söyleyebilirdi. Bununla da yetinmeyip, Amerikalı mülk sahibi köylünün, efendisi yerine kendisi hesabına angarya işi yapan bir köleden başka bir şey olmadığını da söyleyebilirdi.

Böylece, bize, kapitalist üretimin varolmamakla birlikte gene de daima mevcut bulunduğunu açıkça kanıtladiktan sonra Mili, bunun tersini de, yani kapitalist üretimin varolduğu zaman bile mevcut olmadığını tanıtlayacak kadar tutarlıdır. "Ve bir önceki durumda bile (ücretli emekçi olan işçiye, kapitalistin gerekli bütün tüketim maddelerini sağladığı durum) işçiye aynı gözle (yani bir kapitalist olarak) bakılabilir; emeğini piyasa fiyatının altında bir fiyatla (!) verdiği için aradaki bu farkı (?) işverene borç verdiği ve faizi ile birlikte geri aldığı söylenebilir vb.."[11] Aslında, işçi, emeğini, kapitaliste, hafta sonunda piyasa fiyatını elde etmek üzere diyelim bir hafta boyunca bedava olarak avans verir; ve işte bu durum, Mill'e göre işçiyi kapitaliste dönüştürüyor. Düzlük yerlerde küçücük tümsekler tepe gibi görünür; bugünkü burjuvazinin ahmaklık ovaları, yüce zekalannın yüksekliği ile ölçülmek gerekir, [sayfa 529]

* Marx'ın 28 Kasım 1878 tarihli mektubunda, N. F. Danielson'a yaptığı tavsiyeye göre, "Yeryüzünde" sözleriyle başlayan ve "kabul etmeye hazırdır" sözleriyle biten bu pasajın son kısmının şöyle anlaşılması gerekir: "Bunun böyle olmasının, emekçiler ile kapitalistlerin ayrı sınıflar halinde olduğu bir ekonomik sistemde bile, mutlak bir zorunluluk olmadığını Mr. Mili kabul etmeye hazırdır." -*Rusça baskısına Marksizm-Leninizm Enstitüsünün notu.*

[11] J. St. Mili, *Principles of Pol. Econ.,* Lond. 1868, s. 252-53 *passim.* [Yukardaki pasajlar, Kapital'in Fransızca baskısına göre çevrilmiştir. -*F.E.]*

ONYEDİNCİ BÖLÜM

EMEK-GÜCÜ FİYATINDA VE ARTI-DEĞERDE BÜYÜKLÜK DEĞİŞMELERİ

EMEK-GÜCÜNÜN değeri, ortalama emekçinin yaşaması için gerekli, alışılagelen tüketim maddelerinin değeriyle belirlenir. Bu gerekli tüketim maddelerinin miktarı, belli bir toplumun belli bir döneminde bilindiği için değişmeyen bir büyüklük olarak kabul edilebilir. Değişiklik gösteren, bu miktarın değeridir. Emek-gücünün değerinin belirlenmesinde etkili olan aynca iki etmen daha vardır. Bunlardan birisi, emek-gücünün, üretim tarzına bağlı olarak değişen gelişme giderleri; diğeri de, doğal

çeşitliliği, erkek ve kadın, çocuk ve yetişkin emek-gücü arasındaki farklardır. Bu farklı emek-gücü çeşitlerinin kullanılması, üretim tarzıyla zorunlu hale gelen bir kullanılma, emekçinin ailesinin yaşama maliyetinde ve yetişkin erkeğin emek-gücünün değerinde büyük bir farklılık yaratır. Ne var ki, bu her iki etmen de aşağıdaki incelememizin dışında bırakılacaktır.[Ua] [sayfa 5301
(1) Metalann değerleri üzerinden satıldıklannı; (2) emek-gücü-
[lla] *[Üçüncü Almanca baskıya not.* -316-319. [330-334.] sayfalarda ele alınan durum, burada doğal olarak konu dışı bırakılmıştır. - *F.E.]*

nün fiyatının zaman zaman değerinin üzerine yükseldiğini, ama hiç bir zaman bunun altına düşmediğini varsayıyorum.
Bu varsayımlara dayanılarak, artı-değer ile emek-gücü fiyatının nispi büyüklüklerinin, üç şey tarafından belirlendiğini görmüştük; (1) işgünü uzunluğuna ya da emeğin büyüklüğünün genişliğine; (2) emeğin normal yoğunluğuna, yoğunluk yönünden büyüklüğüne, belli bir sürede belli bir miktarda emek harcanmasına; (3) emeğin üretkenliğine, üretim koşullarındaki gelişme derecesine bağlı olarak aynı miktarda emeğin belli bir sürede, daha çok ya da daha az ürün sağlamasına. Üç etmenden birinin değişmeyen, ikisinin değişen, ya da ikisinin değişmeyen birinin değişen ve ensonu her üçünün de aynı zamanda değişen olmalanna göre çok farklı düzenlemelerin olabileceği açıktır. Bu etmenlerin aynı anda değişmeleri halinde, herbirindeki değişikliğin miktan ve yönü farklı olabileceğine göre, bu düzenlemelerin sayısı da artar. Aşağıda yalnızca bellibaşlı düzenlemeler gözden geçirilecektir.

I. İŞGÜNÜ UZUNLUĞU İLE EMEK YOĞUNLUĞU DEĞİŞMİYOR EMEĞİN ÜRETKENLİĞİ DEĞİŞİYOR

Bu varsayımlara göre, emek-gücünün değeri ile artı-değerin büyüklüğü, üç yasa tarafından belirlenir.
(1) Belli uzunluktaki bir işgünü, emeğin üretkenliği ve onunla birlikte ürünün kitlesi ve üretilen her metaın fiyatı ne denli değişirse değişsin, daima aynı miktarda değer yaratır.
Eğer oniki saatlik bir işgününde yaratılan değer, diyelim altı şilin ise, üretilen malların kitlesi, emeğin üretkenliği ile birlikte değişse bile, varolan tek sonuç, altı şilinin temsil ettiği değerin, daha çok ya da daha az sayıda mala dağılmasıdır.
(2) Artı-değer ile, emek-gücünün değeri, karşıt yönlerde değişirler. Emeğin üretkenliğindeki bir değişme, ondaki artma ya da eksilme, emek-gücü değerinde karşıt yönde, artı-değerde aynı yönde bir değişmeye neden olur.
Oniki saatlik bir işgününde yaratılan değer, değişmeyen bir miktardır, diyelim altı şilindir. Bu değişmeyen miktar, artı-değer [sayfa 5311 ile işçinin bir eşdeğerle yerine koyduğu emek-gücü değerlerinin toplamına eşittir. Eğer değişmeyen bir miktar iki kısımdan oluşuyorsa, bunlardan biri eksilmeden diğerinin artamayacağı apaçıktır. Başlangıçta iki kısım eşit olsun: 3 şilin değerinde artı-değer, 3 şilin değerinde emek-gücü. Bu durumda, artı-değer üç şilinden iki şiline inmeden, emek-gücünün değeri üç şilinden dört şiline yükselemez; aynı şekilde, emek-gücünün değeri üç şilinden iki şiline düşmeden, artı-değer üç şilinden dört şiline yükselemez. Demek ki, bu durumda, ne emek-gücü değerinin ve ne de artı-değerin mutlak büyüklüklerinde, bunlann nispi, yani birbirine oranla büyüklüklerinde, aynı anda bir değişme olmadan hiç bir değişiklik

olmaz. Bunlann aynı anda yükselmeleri ya da düşmeleri olanaksızdır.
Ayrıca, emeğin üretkenliğinde bir yükselme olmaksızın, emek-gücünün değeri düşemez ve dolayısıyla artı-değer yükselemez. Örneğin, yukardaki durumda, emeğin üretkenliğinde, eskiden altı saatte üretilen aynı miktardaki gerekli tüketim maddesini şimdi dört saatte üretecek kadar bir artış olmaksızın, emek-gücünün değeri, üç şilinden iki şiline düşemez. Öte yandan, emeğin üretkenliğinde, eskiden altı saatte üretilebilen aynı miktardaki gerekli tüketim maddelerinin üretimi için şimdi sekiz saati gerektiren bir düşme olmaksızın, emek-gücünün değeri üç şilinden dört şiline çıkamaz. Bundan şu sonuç çıkar ki, emeğin üretkenliğinde bir artış, emek-gücü değerinde bir düşmeye ve dolayısıyla artı-değerde bir yükselmeye yolaçtığı halde, bu üretkenlikte bir azalma, emek-gücünün değerinde bir yükselmeye ve artı-değerde bir düşmeye neden olur.
Bu yasayı formülleştirirken Ricardo bir noktayı ihmal etmiştir: artı-değerin ya da artı-emeğin büyüklüğündeki bir değişme, emek-gücü değerinin büyüklüğünde ya da gerekli-emeğin miktannda ters yönlü bir değişmeye yolaçmakla birlikte, bu, hiç bir zaman bunların aynı oranda değişeceği anlamına gelmez. Bunlar aynı miktarda artar ya da azalırlar. Ama bunların orantılı artışları ya da azalışları, emeğin üretkenliğinde değişme olmadan önceki ilk büyüklüklerine bağlıdır. Emek-gücünün değeri 4 şilin, ya da gerekli emek-zamanı 8 saat ve artı-değer 2 şilin, ya da artı-emek 4 saat olsa ve emeğin üretkenliğindeki artış nedeniyle, emek-gücü değeri 3 şiline ya da gerekli-emek 6 saate düşse, artı-değer 3 şiline ya da artı-emek 6 saate yükselir. Aynı miktar, 1 şilin ya da [sayfa 532] 2 Saat, bir durumda eklenmiş, diğerinden çıkartılmıştır. Ama her iki durumda da, büyüklüklerdeki değişme oranı farklıdır. Emek-gücünün değeri, 4 şilinden 3 şiline, yani 'A ya da %25 kadar düştüğü halde, artı-değer, 2 şilinden 3 şiline, yani *V2* ya da %50 kadar yükselir. Buradan şu sonuç çıkar ki, emeğin üretkenliğinde belli bir

değişme sonucu olarak artı-değerdeki orantılı artma ya da eksilme, işgününün artı-değeri temsil eden kısmının başlangıçtaki büyüklüğüne bağlıdır; bu kısım ne kadar küçükse orantılı değişme o kadar büyük, bu kısım ne kadar büyükse orantılı değişme o kadar azdır.
(3) Artı-değerdeki artma ya da azalma daima emek-gücünün değerine tekabül eden azalma ya da artmanın bir sonucu olup, asla nedeni değildir.[12]

[12] Bu üçüncü yasaya MacCulloch, diğerleri yanında, şu saçmayı eklemiştir: kapitalistin ödediği vergilerin kaldırılması yoluyla, emek-gücünün değerinde bir düşme olmaksızın, artı-değerde bir artış -olabilir. Oysa bu vergilerin kaldırılması, kapitalistin ilk elden işçiden sızdırdığı artı-değer miktarında hiç bir değişiklik yapmaz. Bu, yalnızca, bu artı-değerin, kendisi ile üçüncü şahıslar arasındaki bölünme oranını değiştirir. Dolayısıyla, artı-değer ile emek-gücü değeri arasındaki ilişkide herhangi bir değişiklik yapmaz. Bu, nedenle, MacCulloch'un istisnası, yalnızca onun kuralı yanlış anladığını tanıtlar; bu talihsizlik, Ricardo'yu vülgerleştirirken sık sık başına gelen bir şeydir ve tıpkı, Adam Smith'i vülgerleştiren J. B. Say'in başına gelen talihsizliğe benzer.

İşgünü, değişmeyen bir büyüklük olup değişmeyen büyüklükte bir değerle temsil edildiğine göre, artı-değerin büyüklüğündeki her değişmeye, emek-gücünün değerinde ters bir değişikliğe tekabül ettiğine göre, ve emeğin üretkenliğinde bir değişiklik olmaksızın emek-gücüün değerinde bir değişme olamayacağına göre, bu koşullar altında, artı-değerin büyüklüğündeki her değişmenin, emek-gücünün değerinde meydana gelen tersine bir büyüklük değişmesinden doğacağı sonucu açık olarak çıkar. Görmüş olduğumuz gibi, emek-gücünün değerinde ve artı-değerde, bunlann nispi değer büyüklüklerinde bir değişiklik olmadan, hiç bir mutlak büyüklük değişmesi olamayacağına göre, emek-gücünün mutlak değer büyüklüğünde daha önce bir değişiklik olmaksızın, bunlann nispi büyüklüklerinde herhangi bir değişikliğin olamayacağı sonucu çıkar.
Üçüncü yasaya göre, artı-değerin büyüklüğündeki bir değişme, emeğin üretkenliğindeki bir değişikliğin, emek-gücünün değerinde yarattığı bir hareketin varlığını öngörür. Bu değişikliğin sınırı, emek-gücünün değişen değeri ile belirlenir. Bununla birlikte, koşullar bu yasanın işlemesine elverişli olsalar bile, bazı [sayfa 533] yan hareketler olabilir. Örneğin: üretkenliğin artması sonucu, emek-gücünün değeri 4 şilinden 3 şiline ya da gerekli emek-zamanı 8 saatten 6 saate düşerse, emek-gücünün fiyatı 3 şilin 8 peninin, 3 şilin 6 peninin ya da 3 şilin 2 peninin altına düşmeyebilir, ve dolayısıyla artı-değer, 3 şilin 4 peninin, 3 şilin 6 peninin, ya da 3 şilin 10 peninin üzerine yükselmez. En alt sınır 3 şilin olan (emek-gücünün yeni değeri) bu düşüş miktarı, bir yandan sermayenin baskısı, öte yandan işçinin direnci ile terazinin kefelerine koydukları nispi ağırlığa bağlıdır.
Emek-gücünün değeri, belli miktardaki gerekli tüketim maddelerinin değeriyle belirlenir. Emeğin üretkenliği ile birlikte değişen, bu tüketim maddelerinin kitlesi değil, değeridir. Bununla birlikte, üretkenlikteki artış nedeniyle, işçi de, kapitalist de, emek-gücü fiyatıyla artı-değerde herhangi bir değişiklik olmaksızın, aynı zamanda, bu tüketim maddelerinden daha büyük bir miktarını elde edebilirler. Emek-gücünün değeri 3 şilin, gerekli emek-zamanı 6 saat, artı-değer gene 3 şilin, artı-emek 6 saat olsa ve, emeğin üretkenliği, gerekli-emeğin artı-emeğe oranı değişmeksizin iki katına çıkartılsa, ne artı-değerin, ne de emek-gücü fiyatının büyüklüğünde bir değişiklik olmaz. Bunun tek sonucu, bunlardan herbiri, şimdi, eskisinin iki katı olan kullanım-değeri ile temsil edilir; ve bu kullanım-değerleri şimdi eskisinin yansı kadar ucuzdur. Emek-gücünün fiyatı değişmemekle birlikte, değerinin üzerine çıkmış olabilir. Bununla birlikte, eğer emek-gücünün değeri, yeni değeri ile tutarlı en alt sınır olan 1 şilin 6 peniye değil de, 2 şilin 10 peniye ya da 2 şilin 6 peniye düşmüş olsa, bü düşen fiyat gene de, artan bir zorunlu maddeler kitlesini temsil eder. Bu şekilde, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte, emek-gücünün fiyatı sürekli olarak düşebilir ve bu

düşüşün yanısıra, işçinin geçim araçları kitlesinde sürekli bir büyüme olur. Ama bu durumda bile, emek-gücünün değerindeki düşüş, artı-değerde bir yükselmeye yolaçabilir ve böylece, işçi ile kapitalistin du-rumlan arasındaki uçurum genişlemeye devam edebilir.[13]
Yukarda sözünü ettiğimiz üç yasayı, ilk kez doğru olarak formül-leştiren Ricardo olmuştur. Ama o da şu hatalara düşmüştür: [sayfa 534] (1) bu yasalann geçerli olduğu özel koşulları, kapitalist üretimin genel ve başlıbaşına yasalan olarak görmüştür. Ne işgününün uzunluğunda, ne de emeğin yoğunluğunda bir değişikliği dikkate almıştır; bu nedenle de, ona göre, yalnızca bir değişken etmen, yani emeğin üretken-liği sözkonusu olabilir; (2) bu hata, yaptığı tahlillere (l)'den çok daha fazla zararlı olmuştur; o da, artı-değeri, kâr, toprak, rantı vb. gibi özel şekillerden bağımsız olarak incelemede, diğer iktisatçılardan daha fazla bir şey yapmamıştır. Bu yüzden, artı-değer oranı ile ilgili yasaları, kâr oranı yasaları ile kanştırmıştır. Kâr oranı, daha önce de söylediğimiz gibi, artı-değerin, yatınlan toplam sermayeye oranıdır; artı-değer oranı ise, artı-değerin, değişen sermaye kısmına oranı demektir. Diyelim, 500 sterlinlik bir sermayenin (S), 400 sterlini hammaddelerden, emek araçlarından, vb. (s), 100 sterlini işçi ücretlerinden (d) ibaret olsun; artı-değer (a) = 100 sterlin olsun. Bu durumda artı-değer oranı $^{a}/_{d}=^{100}/_{100}$=%100, ama kâr oranı $^{a}/_{s}=^{100}/_{500}$=%20 olur. Ayrıca, kâr oranının, artı-değer oranını hiç etkilemeyen koşullara da bağlı bulunabileceği besbellidir. III. Kitapta [ciltte], belli bir artı-değer oranı ile çeşitli kâr oranlannı elde edebileceğimizi ve belli koşullar altında çeşitli artı-değer oranlannın, tek

bir kâr oranında ifadelerini bulabileceğini göstereceğim.

II. İŞGÜNÜ DEĞİŞMİYOR EMEĞİN ÜRETKENLİĞİ DEĞİŞİYOR EMEĞİN YOĞUNLUĞU DEĞİŞİYOR

Emeğin yoğunluğunda artış, belli bir sürede, emeğin harcanmasında artış demektir. Bu nedenle, işgününün uzunluğu aynı olmak üzere, daha yoğun bir emekle geçen bir işgünü, daha az yoğun bir işgününe göre, daha fazla üründe maddeleşir. Emeğin üretkenliğindeki artışın, belli uzunluktaki bir işgününde daha fazla ürün sağlayacağı da doğrudur. Ne var ki, bu ikinci durumda, herbir ürünün değeri, daha az emeğe malolduğu için düşer; birinci durumda ise, her iki ürün daha önceki kadar emeğe malolduğu için, değer değişmeden kalır. Ürünlerin sayısı, burada, fiyatlarında bir düşme olmadan artmıştır; sayılan ile birlikte fiyatlan toplamı da büyümüştür. Ama üretkenliğin artması halinde belli bir değer, daha büyük bir ürün kitlesine dağılır. Demek ki,

[13] "Sanayiin üretkenliğinde, belli bir emek ve sermaye miktarıyla, daha az ya da daha çok üretimde bulunulmasına yolaçan bir değişiklik olduğu zaman, ücret payını temsil eden miktar aynı kalırken bu payın değişebileceği, ya da ücret payı aynı kalırken bunu temsil eden miktarın değişebileceği açıktır." ([J. Cazeriove,] *Outlines of PoliticalEconomy,* ete, s. 67.)

işgününün uzunluğu değişmeden yoğunluğu artmış bir günlük emek, daha fazla bir [sayfa 535] değerde somutlaşıyor ve paranın değeri değiş-memişse (faha büyük miktarda para ile temsil ediliyor. Yaratılan değer, emeğin yoğunluğunun toplumsal ortalamadan sapması ölçüsünde bir değişiklik gösteriyor. Öyleyse, belli uzunluktaki bir işgünü, artık, değişmeyen değil, değişen bir değer yaratıyor; 12 saatlik normal yoğunluktaki bir işgününde yaratılan değer, diyelim 6 şilin olsun, ama yoğunluğun artmasıyla yaratılan değer, 7, 8 şilin ya da daha fazla olabilir. Bir günlük emekle yaratılan değerin, sözgelişi 6 şilinden 8 şiline yükselmesiyle, bu değerin iki kısmı, yani emek-gücü fiyatı ile artı-değer de, aynı zamanda, eşit ya da eşit olmayan miktarlarda artabilir. Bunlann her ikisi de aynı anda 3 şilinden 4 şiline çıkabilir. Burada, emek-gücünün fiyatındaki artış, bu fiyatın zorunlu olarak emek-gücünün değeri üzerine yükseldiği anlamını taşımaz. Tersine, bu fiyattaki bir yükseliş bu değerdeki bir dü-şüş-le birlikte olabilir. Emek-gücü fiyatındaki artışın, daha da hızlanan aşınma ve yıpranmayı karşılamadığı durumlarda, bu durum ortaya çıkar.

Gelip geçici istisnalar dışında, emeğin üretkenliğindeki bir değişikliğin, emek-gücünün değerinde ve dolayısıyla artı-değerin büyüklüğünde bir değişmeye, ancak ilgili sanayi kollarında elde edilen ürünlerin, işçilerin alışılagelen tüketim malları arasında bulunması halinde yolaçtı-ğını biliyoruz. Ele alınan durumda, bu koşul, sözkonusu değildir. Çünkü, değişikliğin, emeğin süresinde ya da yoğunluğunda olması halinde, yaratılan değerin büyüklüğünde, bu değerin somutlaştığı malın niteliğine bağlı bulunmayan bir değişiklik daima olur.

Emeğin yoğunluğu, bütün sanayi kollarında aynı anda ve eşit derecede artacak olsa, bu yeni ve daha yüksek derecede yoğunluk, toplum için normal derece haline gelir ve aynca hesaba katılacak bir şey olmaktan çıkar. Ama bu durumda bile, emeğin yoğunluğu çeşitli ülkelerde farklı olur ve değer yasasının uluslararası uygulanışında değişik durumlara yolaçabilir. Bir ulusun daha yoğun olan işgünü, başka bir ulusun daha az yoğun olan işgününe oranla, daha fazla miktarda bir para ile temsil edilebilir.[14] [sayfa 536]

III. EMEĞİN ÜRETKENLİĞİ VE YOĞUNLUĞU DEĞİŞMİYOR. İŞGÜNÜ UZUNLUĞU DEĞİŞİYOR

İşgünü iki şekilde değişebilir: uzatılabilir ya da kısaltilabilir. Elimizdeki verilerden ve 531. sayfada yapılan varsayımların sınırları içersinde aşağıdaki yasalan elde edeceğiz:

[14] "Diğer şeyler aynı olmak koşuluyla, İngiliz fabrikatörü, belli bir sürede yabancı bir fabrikatörden önemli miktarda daha fazla iş çıkartabilir; ve bu miktar, buradaki haftalık 60 saat ile başka yerlerdeki 72 ya da 80 saati dengeleyecek kadar olabilir." *(Rep. oflrısp. ofFact.,* 31st Oct, 1855, s. 65.) İngiltere ile Kıta Avrupası işsaatleri arasındaki bu farkı azaltmanın en şaşmaz yolu, Kıta Avrupasındaki fabrikalarda işgünü uzunluğunu bir yasa ile kısaltmak olabilir.

(1.) İşgünü, uzunluğu ile orantılı olarak, daha büyük ya da daha küçük miktarda değer yaratır; böylece bu, değişmeyen değil, değişen bir değer miktarıdır.

(2.) Artı-değerin büyüklüğü ile emek-gücünün değeri arasındaki ilişkideki her değişiklik, artı-emeğin ve dolayısıyla artı-değerin mutlak büyüklüğündeki bir değişiklikten ileri gelir.

(3.) Emek-gücünün mutlak değeri, ancak, artı-emeğin uzatılmasıyla emek-gücünün yıpranması ve aşınması üzerinde yapılan bir tepkinin sonucu olarak değişebilir. Bu nedenle, bu mutlak değerdeki, her değişiklik, artı-değerin büyüklüğündeki değişmenin bir nedeni değil, bir sonucudur.

Biz, işgününün kısaltıldığı durumla konuya giriyoruz.

(1.) Yukarda belirtilen koşullar altında işgününde yapılan bir kısaltma, emek-gücü değeri ve onunla birlikte gerekli emek-zamanında bir değişiklik yapmaz. Bu, artı-emek ile artı-değeri azaltır. Bu sonuncunun mutlak büyüklüğü ile birlikte nispi büyüklüğü, yani bunun emek-gücünün aynı kalan değer büyüklüğüne oranla büyüklüğü de düşer. Ancak, emek-gücünün fiyatını, değerinin altına düşürmek suretiyle, kapitalist, kendisini zarardan kurtarabilir.

İşgününün kısaltılmasına karşı her zaman öne sürülen bütün itirazlar, bunun, bizim burada varolduğunu

varsaydığımız koşullar altında gerçekleştiğini kabul eder, oysa gerçekte durum bunun tam tersidir: emeğin üretkenliği ile yoğunluğundaki değişmeler, işgününde yapılan bir kısaltmadan ya önce ya da hemen sonra görülür.[15]

(2.) İşgününün uzatılması. Diyelim, gerekli emek-zamanı 6 saat, ya da emek-gücü değeri 3 şilin olsun; aynı şekilde artı-emek 6 saat ya da artı-değer 3 şilin olsun. Bu durumda işgününün tümü 12 saattir ve 6 şilinlik bir değerde somutlaşmıştır. Şimdi, eğer işgünü 2 saat uzatılır ve emek-gücünün fiyatı aynı kalırsa, artı-değer, hem mutlak, hem de nispi olarak artar. Emek-gücünün değerinde [sayfa 537] mutlak bir değişiklik olmamakla birlikte, nispi bir düşüş gösterir. I.'de varsayılan koşullar altında, emek-gücünün nispi değer büyüklüğü, bunun mutlak büyüklüğünde bir değişme olmadan değişemiyordu. Burada, tersine, emek-gücünün değerindeki nispi büyüklük değişmesi, artı-değerin mutlak büyüklüğündeki bir değişmenin sonucudur.

Bir günlük emeğin içinde somutlaştığı değer, o günün uzunluğu ile birlikte arttığına göre, artı-değer ile emek-gücünün fiyatının da aynı zamanda ya eşit ya da eşit olmayan miktarlarda yükselebileceği açıktır. Bu eşzamanlı artış, o halde iki durumda olabilir: birisi, işgününün fiilen uzatılması; diğeri, böyle bir uzatma olmaksızın, emeğin yoğunluğunda bir artma olması ile.

[15] "On Saatlik Yasanın yürürlüğe girmesiyle aydınlığa çıkan... dengeleyici koşullar vardır." *(Rep. oflnsp. ofFact,* 31st Oct, 1848. s. 7.)

İşgününün uzatılması halinde, emek-gücünün fiyatı, bu fiyat nominal olarak değişmediği ve hatta yükseldiği halde, değerinin altına düşebilir. Emek-gücünün günlük değeri, anımsanacağı üzere, normal ortalama süresi ya da işçiler arasındaki normal yaşam süresi ile, bedensel bakımdan oluşmuş maddesine tekabül edecek bir insan yapısına uygun düşecek şekilde, harekete dönüşümü ile ölçülür.[16] Uzatılan bir işgününün kaçınılmaz bir sonucu olarak, emek-gücünün fazla yıpranmaması, bir noktaya kadar, daha yüksek bir ücret ödenerek telafi edilebilir. Ama bu noktadan sonra yıpranma ve aşınma, geometrik dizi halinde artar ve emek-gücünün normal olarak yeniden-üretimi ve görevini yerine getirmesi için gerekli koşullar altüst olur. Emek-gücünün fiyatı ile sömürülme derecesi, ortak bir ölçü ile ölçülebilir miktarlar olmaktan çıkarlar.

IV. EMEĞİN SÜRESİNDE, ÜRETKENLİĞİNDE VE YOĞUNLUĞUNDA AYNI ANDA DEĞİŞMELER

Burada çok sayıda değişik düzenlemelerin olabileceği açıktır. Etmenlerden ikisi değişebilir, üçüncü aynen kalır, ya da üçü de aynı anda değişebilir. Bunlar aynı ya da farklı derecelerde, aynı ya da karşıt yönlerde değişebilirler ve sonuçta bu değişiklikler birbirlerini bütünüyle ya da kısmen dengelerler. Bununla birlikte, 1, II ve IH'te veriler) sonuçlar gözönünde bulundurularak, mümkün olan her durumun tahlili kolaydır. Her etmeni, sırasıyla değişen [sayfa 538] ve diğer ikisini değişmeyen etmenler olarak ele alarak, mümkün olan her düzenlemenin sonucu bulunabilir. Bu nedenle, biz, burada yalnız iki önemli durum üzerinde kısaca duracağız.

(1.) Emeğin üretkenliğindeki azalmayla aynı anda işgününün uzaması

Emeğin üretkenliğindeki azalmadan sözederken, biz, burada, ürünleri, emek-gücünün değerini belirleyen sanayi kollanna işaret ediyoruz; örneğin, toprağın üretkenliğinin azaltması sonucu emeğin üretkenliğinde azalma ve toprak ürünlerinin pahalılaşması gibi. Bir işgününü 12 saat, yaratılan değer 6 şilin olsun; bunun yarısı emek-gücünün değerini yerine koymakta, diğer yansı artı-değeri oluşturmaktadır. Diyelim, topraktan elde edilen ürünlerin pahalılaşması sonucu emek-gücünün değeri 3 şilinden 4 şiline yükseliyor ve bu nedenle de gerekli emek-zamanı 6 saatten 8 saate çıkıyor. İşgününün uzunluğunda eğer bir de-

[16] "Bir insanın 24 saat içinde sağlamış olduğu emek miktarı, vücudunda meydana gelen kimyasal değişiklerin incelenmesiyle yaklaşık olarak bulunabilir, çünkü maddedeki değişikliğe uğramış şekiller, dinamik kuvvetin daha önceki hareket ve işleyişini belirler." (Grove, On the *Correlation of PhysicalForces,* [London 1846, s. 308, 309.].)

ğişiklik olmazsa, artı-emek 6 saatten 4 saate, artı-değer 3 şilinden 2 şiline düşer. Eğer işgünü 2 saat uzar, yani 12 saatten 14 saate çıkarsa, artı-emek 6 saat, artı-değer 6 şilin olarak kalır, ama artı-değer, gerekli emek-zamanıyla ölçülen emek-gücü değerine oranla düşer. Eğer işgünü 4 saat uzatılır, yani 12 saatten 16 saate çıkartılırsa, artı-değer ile emek-gücü değerinin, artı-emek ile gerekli-emeğin nispi büyüklükleri değişmez, ama artı-değerin mutlak büyüklüğü 3 şilinden 4 şiline, artı-emek 6 saatten 8 saate yükselir, %33V_3'ük bir artış olur. Demek ki, emeğin üretkenliği düşerken, aynı zamanda, işgününün uzaması halinde, artı-değerin mutlak büyüklüğü aynı kaldığı halde nispi büyüklüğü azalabilir; nispi büyüklüğü değişmeden kaldığı halde mutlak büyüklüğü artar; ve işgününün uzaması sonucu, her ikisi de artabilir.

1799 ile 1815 yıllan arasındaki dönemde, yiyecek maddeleri fiyatlarındaki artış, İngiltere'de, ücretlerde nominal bir artışa yolaçtı, oysa gerekli tüketim maddeleri ile ifade edilen gerçek ücretler düşmüştü. West ile Ricardo, bu olaydan, tarımsal alandaki emeğin üretkenliğinde-ki azalmanin, artı-değer oranında bir düşmeye yolaçtığı sonucunu çıkartmışlar, ve yalnız hayallerinde varolan bu varsayımı,

ücretin, kârın ve toprak rantının nispi büyüklükleri konusundaki önemli incelemelerin çıkış noktası yapmışlardı. Ama aslında artı-değer, o sırada, emeğin yoğunluğundaki artış ve [sayfa 539] işgününün uzaması sayesinde hem mutlak ve hem de nispi olarak artmıştı. İşgününün insafsızca uzatılmasının bir hak olarak yerleşmesi, işte bu döneme raslar;[17] bu dönem, özellikle, burada sermaye birikimiyle, şurada sefaletin hızla artmasıyla karakterize, edilir.[18]

[17] "Tahil ile emek nadiren atbaşı giderler; ama bunların birbirinden ayrılmayacakları açık bir sınır vardır. Emekçi sınıfların pahalılık dönemlerinde gösterdikleri ve ücretlerin düşmesine yolaçan olağanüstü çaba, tanıkların ifadeleri (yani, 1814-15 tarihli Parlamento Araştırma Komisyonu önünde verilen ifadelerde) bunların çok büyük erdemli kişiler olduğunu ve sermayenin büyümesine kesenkes yardım ettiklerini ortaya koymuştur. Ama insanca duygular taşıyan hiç kimse bunların sürekli ve karşılıksız olmasını isteyemez. Geçici bir çare olarak bunlar, hayranlığa layık, kimselerdir, ama sürekli faaliyet halinde olduktan takdirde, yiyeceğinin en son sınırlarına itilmiş bir ülke halkının bu durumundan doğabilecek sonuçlara benzer sonuçlar doğururlar." (Malthus, *Inquiry into the Nature and Progress of Rerıt,* Lond.. 1815, s. 48, not.) Malthus'un, kitapçığının bir başka yerinde de dikkati çektiği bir gerçeğin, çalışma saatlerinin uzatılması üzerinde ısrarla durmasının bütün onuru kendisine aittir, oysa Ricardo ile diğerleri ne berbat gerçekler karşısında bile, işgünü uzunluğunun değişmezliğini bütün araştırmalarının temeli yapmışlardır. Ama Malthus'un hizmet ettiği tutucu çıkar çevreleri, onun, işgününün sınırsız bir şekilde uzamasıyla birlikte, makinelerdeki olağanüstü gelişmelerin, kadınlarla çocukların sömürülmesinin, kaçınılmaz olarak, işçi sınıfının büyük bir kısmını "fazlalık" haline getireceğini ve bunun, hele savaş ve ingiltere'nin dünya pazarındaki tekeli sona erince kesenkes olacağını görmekten alıkoymuşlardır. Bu "aşırı-nüfus"u, kapitalist, üretimin tarihsel yasaları yerine, doğanın sonsuz yasaları ile açıklamaya kalkışmak, Malthus'un gerçek bir rahip gibi hayran olduğu egemen sınıfların çıkarlarına kuşkusuz çok daha uygun ve onunla çok daha uyumlu idi.

[18] "Savaş sırasında, sermaye artışının başlıca nedeni, her toplumda sayıları en fazla olan emekçi sınıfların daha fazla çaba harcamaları ve belki de daha büyük bir sefalete düşmeleri idi. Çetin ve güç koşullar, daha fazla kadınla çocuğun işe girmesini zorunlu hale getirmiş, aynı nedenle eski işçiler, zamanlarının daha büyük bir kısmını, üretimi artırmaya vermek durumunda kalmışlardır." *(Essays on Pol. Econ., in which are Illustrated the Principal Causes of Present National Distress,* London 1830, s. 248.)

(2.) Emeğin yoğunluğunda ve üretkenliğinde artmayla aynı anda işgününün kısalması

Emeğin üretkenliğinde yükselme ve yoğunluğunda artış, her ikisi de benzer etkiler yaratır. Bunlann her ikisi de, belli bir sürede üretilen mal kitlesini artırır. Bu nedenle her ikisi de, emekçinin kendisi için gerekli-geçim araçlarını ya da bunların eşdeğerlerini üretmesi için harcamak zorunda olduğu işgünü bölümünü kısaltır. İşgününün asgari uzunluğu, bu zorunlu, ama kısaltılmış bölümüyle saptanır. Eğer işgününün tamamı bu bölümün uzunluğu kadar daralmış olsa, artı-emek ortadan kalkardı; böyle bir sonuç, sermaye rejimi altında tamamen olanaksızdır. Ancak kapitalist üretim biçiminin ortadan kaldırılmasıyla, işgününün uzunluğu gerekli [sayfa 540] emek-zamanına indirgenebilir. Ama bu durumda bile, bu süre, sınırlarını genişletecektir. Bunun nedeni bir yandan, "gerekli geçim araçlan" kavramının büyük ölçüde genişlemesi, emekçinin tamamen farklı bir yaşam düzeyine ulaşma çabasıdır. Öte yandan, bunun nedeni, şimdi artı-emek sayılanın, o zaman gerekli-emek sayılmasıdır; bununla, yedek ve birikim için bir fonu oluşturan emeği kastediyorum.

Emeğin üretkenliği ne kadar artarsa, işgünü o kadar kısaltılabilir; ve işgünü ne kadar kısaltılırsa, emeğin yoğunluğu o kadar artabilir. Toplumsal bir açıdan, emeğin üretkenliği emeğin harcanmasındaki tasarrufla aynı oranda artar, ve böylece yalnız üretim araçlarında bir tasarruf sağlamakla kalınmaz, tüm yararsız emek harcamalarından da kaçınılmış olunur. Kapitalist üretim tarzı, bir yandan her bireysel girişimde tasarrufu zorlarken, öte yandan da, yarattığı anarşik rekabet sistemi yüzünden, emek-gücü ile toplumsal üretim araçlarında en sınırsız israflara neden olur; biz, burada, bugün için vazgeçilmez görülen, ama aslında gereksiz olan bir yığın için yaratılmış olması üzerinde durmuyoruz.

Emeğin yoğunluğu ile üretkenliği belli ise, toplumun maddi üretim için ayıracağı zaman o kadar kısadır ve dolayısıyla, işin gitgide daha fazla ölçüde toplumun bütün sağlıklı üyeleri arasında eşit şekilde dağıtılması ve belli bir sınıfın elinden, doğal emek yükünü kendi omuzlann-dan kaldırıp toplumun başka bir tabakasının omuzlarına yükleme gücünün alınması oranında, eldeki zamanın, bireyin zihinsel ve toplumsal yeteneklerini serbestçe geliştirmesine ayrılması mümkün olacaktır. Bu yönde işgününün kısaltılması, emeğin genelleştirilmesinde, ensonu, bir sınıra ulaşmış olacaktır. Kapitalist toplumda, halk kitlelerinin bütün yaşamı emek-zamanına dönüştürülerek, tek bir sınıfa bolca boş zaman sağlanır, [sayfa 5411

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM ARTI-DEĞER ORANI İÇİN ÇEŞİTLİ FORMÜLLER

ARTI-DEGER oranının aşağıdaki formüllerle temsil edildiğini görmüş bulunuyoruz:

Artı-değer / Değişmeyen Sermaye \ d J = Artı-değer / Emek-gücü Değeri = Artı-Emek / Gerekli-emek

İlk iki formülün değerler oranı olarak gösterdiği şeyi, üçüncü formül, bu değerlerin üretimleri için harcanan zamanlann oranı şeklinde göstermektedir. Biri diğerini tamamlayan bu formüller, tamamen kesin ve doğrudur. Bu nedenle, biz, bunlan, klasik ekonomi politikte, bilinçsiz olmakla birlikte, oldukça işlenmiş halde buluruz. Orada, aşağıdaki türetilmiş formüllerle karşılaşırız:

Artı-emek* / Artı-değer = Artı-ürün

İşgünü Ürün Değeri Toplam Ürün
[sayfa 542]

Bir ve aynı oran burada sırayla emek-zamanlan, bu emek-zaman-larının somutlaştığı değerler ve içlerinde bu değerleri taşıyan ürünlerin oranlan olarak ifade edilmiştir. "Ürün Değeri" sözü, burada, kuşkusuz, yalnızca bir işgününde yaratılan yeni değer anlamına gelmektedir ve ürünün değişmeyen değer kısmı, buna dahil edilmiyor.
Bütün bu formüllerde (II.), emeğin gerçek sömürülme derecesi ya da artı-değer oranı yanlış ifade edilmiştir. İşgünü 12 saat olsun. Daha önceki durumlardaki aynı varsayımlarla, emeğin sömürülme derecesi aşağıdaki oranlarla temsil edilir:
6 saat artı-emek 3 şilinlik artı-değer _ 0/ i nn
6 saat gerekli-emek 3 şilinlik değişen sermaye
II. formüllerden çok daha farklı orantılar elde ederiz,
6 saat artı-emek 3 şilinlik artı-değer _ 0'
12 saatlik işgünü 3 şilinlik yaratılan değer
Bu türetilmiş formüller, aslında, yalnızca, işgünü ya da üretilen değerin sermaye ile işçi arasında hangi oranda bölüşüldüğünü ifade ederler. Eğer bunlar, sermayenin kendi kendisini genişletme derecesinin dolaysız ifadeleri olarak ele alınırsa, şu yanlış yasa geçerlilik kazanır: Artı-emek ya da artı-değer hiç bir zaman %100'e ulaşamaz.[19] Çünkü artı-emek, işgününün, ya da artı-değer, [sayfa 543] yaratılan değerin ancak bir kısmı olduğu için, artı-emeğin daima zorunlu olarak işgününden, ya da artı-değerin yaratılan toplam değerden, daima daha az olması gerekir. Ne var ki, 100 : 100'Iük bir orana ulaşılması için bunlann eşit olmaları gerekir. Artı-emeğin bütün günü (yani, haftanın ya da yılın ortalama herhangi bir günü) doldurabilmesi için, gerekli-emeğin sıfıra düşmesi gerekir. Ama gerekli-emek yokolunca, artı-emek de yokolur, çünkü bu, gerekli-emeğin yalnızca bir işlevidir. Bu nedenle, ar6emek/ ya da ar6~
7
' yaratılan-değer
değer/varauan-deS er OTanı ""Aoo sınırına asla ulaşamaz. Hele 100+V100 hiç yüks-

[19] Örneğin bkz: *DritterBrief an, v. Kirchmann von Rodbertus. MViderlegung derRicardo'schen Lehre von der Grundrente undBegründung einerneuen Rententheorie,* Berlin 1851. Bu yazıya daha sonra döneceğim; toprak rantı üzerindeki yanlış teorisine karşın, kapitalist üretimin niteliğini kavramıştır. *{Üçüncü Almanca baskıya ek.* Burada Marx'ın kendinden öncekileri, onlarda gerçek bir ilerleme ya da yeni ve sağlam bir fikir bulduğu zaman nasıl övgüyle yargıladığını görüyoruz. Rodbertus'un Rud. Meyer'e yazdığı mektupların daha sonraları yayınlanması Marx'ın yukardaki övücü sözlerinin bir ölçüde sınırlandırılması gereğini ortaya koymuştur. Bu mektuplarda şöyle bir pasaj geçiyor: "Sermaye yalnız emekten değil, kendi kendisinden de kurtarılmalıdır; bu en iyi şekilde, ancak, sanayici kapitalistin girişimlerinin, sermayenin ona yüklediği ekonomik ve politik görevler diye ele alınmakla, sağladığı kâra ise bir tür maaş gözüyle bakılmakla başarılabilir, çünkü biz, henüz başka bir toplumsal kuruluşu bilmiyoruz. Ama bu maaşlar düzenlenebilir, ve ücretlerden çok fazla bir kısmını alırlarsa azaltılabilir. Marx'ın toplum içersinde yaptığı baskının -ben onun kitabına bu adı veriyorum- geriye püskürtülmesi gerekir.... Marx'ın kitabı, bütünüyle, sermayenin incelenmesinden çok, sermayenin bugünkü şekline karşı girişilmiş bir polemiktir ve o, bu şekli, sermaye kavramının kendisiyle karıştırmaktadır." *(Briefe, ete, von Dr. Rodbertus-Jagetzoıv, herausgg. von Dr. Rud. Meyer,* Berlin 1881, Bd. I, s. 111, 48. Brief von Rodbertus.) Rodbertus'un, "toplumsal mektuplarındaki o gözüpek saldırılar işte böylesine ideolojik bayağılıklar haline gelerek sönüp gitmiştir. *-F.E.]*

elemez. Ama artı-değer oranı, emeğin gerçek sömürü derecesi için hiç de böyle değildir. Örneğin, L. de Lavergne tarafından yapılan bir değerlendirmeyi ele alalım; buna göre, İngiliz tarım işçisi, ürününün[20] ya da bunun değerinin ancak Vi'ini alıyor, buna karşılık kapitaliste (çiftçiye)^3/4'ü kalıyordu; ganimetin daha sonra kapitalist ile toprak sahibi vb. arasında nasıl bölüşüldüğünü hiç hesaba katmıyoruz. Bu duruma göre, İngiliz tanm emekçisinin artı-emeğinin gerekli-emeğe oranı 3 : l'dir ve bu da %300'lük bir sömürü oranı demektir.
İşgününü değişmeyen bir büyüklük olarak ele alma şeklindeki gözde yöntem, II. formüllerin kullanılmasıyla yerleşik bir durum aldı, çünkü bu formüllerde artı-emek, daima uzunluğu belli bir işgünü ile karşılaştınlır, yalnızca üretilen değerin bölüşümü sözkonusu olduğu zaman da aynı şey geçerlidir. Belli bir değerde gerçekleşmiş bulunan işgünü, zorunlu olarak uzunluğu belli bir işgünüdür. Artı-değer ile emek-gücü değerini, yaratılan değerin parçalan olarak gösterme alışkanlığı -bu, kapitalist üretim tarzının kendisinden doğan bir alışkanlık olup, önenii daha sonra açıklanacaktır- sermayeye özelliğini kazandıran asıl ilişkiyi, yani değişen sermayenin canlı emek-gücü ile değişimini, ve sonuçta, işçinin, ürünün dışında tutulmasını gizlemektedir. Gerçekte olanın yerini, bir çağnşımın aldatıcı görüntüsü almakta ve sanki emekçi ile kapitalist, ürünü, üretimine kattıklan farklı öğelerin oranına göre aralannda paylaşmaktadır.[21] [sayfa 544]
Ayrıca II. formüller her an I. formüllere çevrilebilir. Örneğin, eğer elimizde 6 saatartıemek/12 saatlik. ..nü orantısı var ise, o halde gerekli emek-zamanı, 12 saatten 6 saatlik artı-emeğin çıkarılması olduğu için şu sonucu elde ederiz:
6 saatlik artı-emek 100
6 saatlik gerekli-emek 100
Daha önce zaman zaman sözünü etmiş olduğum üçüncü bir formül daha vardır:

Artı-emek Artı-emek Karşılığı Ödenmemiş Emek
Emek-gücünün değeri Gerekli-emek Karşılığı Ödenmiş Emek

Yukarıdaki açıklamalardan sonra, artık, $^{kai5\,ılğlödenmemi5emek}/_{karşıhğlödenmiş\ emek}$ formülüyle, kapitalistin emek-gücüne değil, emeğe para ödediği

[20] Ürünün, yalnızca yatırılmış bulunan değişmeyen sermayeyi yerine koyan kısmı, doğal olarak, bu hesap içinde yer almamıştır. İngiltere'nin körükörüne hayranı Mr. L. de Lavergne, kapitalistin payını, çok yüksek görmekten fazla, çok düşük görmek eğilimindedir.

[21] Kapitalist üretimin bütün gelişmiş şekilleri, kooperasyonun şekilleri olduğu için, A *de Laborde'un De l'Esprit d'Association dans tous les interets de la communaute,* Paris 1818, adlı yapıtında yaptığı gibi, bunları uzlaşmaz çelişkili niteliklerinden soyutlamaktan ve tek bir sihirli sözle serbest işbirliği şekillerine dönüştürmekten daha kolay ne vardır. Yankee H. Carey, bu sihirli hileyi, yeri geldiğinde, kölelik sisteminden doğan ilişkiler için bile başarıyla kullanır.

yanlış sonucuna varılması artık mümkün değildir. Bu formül$^{artıemek}/_{emek}$ formülünün yalnızca yaygın bir ifadesidir. Kapitalist, emek-gücü-nün değeri ile fiyatı çakışmakta ise, değerini öder ve bunun karşılığında, canlı emek-gücü üzerinde tasarruf hakkını kazanır. Bu yararlanma iki döneme ayrılır. Bir dönem boyunca emekçi yalnız emek-gücünün değerine eşit bir değer yaratır, onun eşdeğerini üretir. Böylece kapitalist, emek-gücünün fiyatı olarak yatırdığı sermayeye karşılık aynı fiyatta bir ürün elde eder. O, burada, tıpkı o ürünü piyasadan hazır halde satınalmış gibidir. Diğer dönemde, artı-emek döneminde, emek-gücünün kullanılması, kapitalist için, ona bir eşdeğere malolma-yan bir değer yaratır.[22] Emek-gücünün böylece harcanması ona bedavaya malolur. İşte bu bakımdan bu artı-emeğe, karşılığı ödenmemiş emek denilebilir.

Sermaye, demek ki, Adam Smith'in dediği gibi, yalnızca emek üzerinde egemen değildir, temelde karşılığı ödenmemiş emek [sayfa 545] üzerinde egemendir. Her türlü artı-değer, sonradan (kâr, faiz, rant gibi) hangi özel biçim altinda billurlaşırsa billurlaşsın, özü bakımından, karşılığı ödenmemiş emeğin maddeleşmesidir. Sermayenin kendisini genişletmesinin sırrı, sonunda, başkalannın karşılığı ödenmemiş belirli bir miktarda emeği üzerindeki tasarruf yetkisi olarak kendini açığa vurur.

[sayfa 546]

[22] Fizyokratlar artı-değerin sırrını çözememekle birlikte, şu kadarını biliyorlardı: o, "ona satın-alma yoluyla sahip olmadığı ve kendisinin satabildiği, bağımsız ve istenildiği gibi kullanılabilir bir zenginliktir". (Turgot, *Reflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses,* s. 11.)

ALTINCI KISIM **ÜCRET**

ONDOKUZUNCU BÖLÜM

EMEK-GÜCÜ DEĞERİNİN YA DA FİYATININ ÜCRETE DÖNÜŞMESİ

BURJUVA toplumunun görünüşünde, işçinin ücreti, emeğinin fiyatı olarak, belli bir miktarda emek için ödenen belli miktarda para olarak görünür. Böylece, herkes, emeğin değerinden sözeder ve bunun para olarak ifadesine onun gerekli ya da doğal fiyatı der. Öte yandan, emeğin pazar fiyatından, yani onun doğal fiyatinin üstünde ya da altında oynamalar gösteren fiyatlanhdan sözederler.

Ama bir metaın değeri nedir? Üretimi için harcanan toplumsal emeğin nesnel şeklidir. Peki biz bu değerin miktannı nasıl ölçüyoruz? Onda bulunan emeğin niceliği ile. Öyleyse bu durumda, sözgelişi 12 saatlik işgününün değeri nasıl belirlenir? 12 saatlik işgününde bulunan 12 çalışma saati ile demek, saçma bir totoloji olur.[1] [sayfa 547]

[1] "Mr. Ricardo, değerin üretim sırasında harcanan emek miktarına bağlı bulunduğu yolundaki öğretisini tehlikeye düşürecek gibi görünen bir güçlükten ustaca kaçınıyor. Eğer bu ilkeye sıkı sıkıya bağlanılacak olsa, emeğin değerinin de onu üretmek için harcanan emek miktarına bağlı olması gerekir ki, bu, düpedüz saçmadır. Bunun için ustaca bir dönüşle Mr. Ricardo, emeğin değerini, ücretlerin üretilmesi için gerekli-emek miktarı haline getiriyor; ya da onun diliyle söylersek, emeğin değerinin, ücretlerin üretimi için gerekli-emek miktarı ile belirleneceğini öne sürüyor; yani onun demek istediği, işçiye verilen para ya da metaların üretimi için gerekli-emek miktarıdır. Bu şöyle demeye geliyor: kumaşın değeri, onun üretimi için harcanan emek miktarıyla değil de, kumaşın değişildiği gümüşün üretimi için harcanan emeğin miktarıyla belirlenir." ([S. Bailey,] *A Critical Dissertation on the Nature, ete, of Value,* s. 50, 51.)

Emeğin, pazarda, bir meta olarak satılabilmesi için, her şeyden önce, satılmadan önce varolması zorunludur. Eğer emekçi, emeğine bağımsız nesnel bir varlık verebilseydi, o, emek değil, bir meta satmış olurdu.[2]

Bu çelişkilerden başka, paranın, yani gerçekleşmiş emeğin canlı emekle doğrudan değişimi, ya kapitalist üretim temeli üzerinde serbestçe gelişmesine henüz başlamış bulunan değer yasasını, ya da doğrudan doğruya ücretli emeğe dayanan kapitalist üretimin kendisini ortadan kaldırırdı. 12 saatlik bir işgünü, kendisini örneğin 6 şilinlik bir para değerinde somutlaştırır. Ya da eşdeğerler değişilmektedir ve o zaman, işçi 12 saatlik emeği için 6 şilin alır; emeğinin fiyatı ürününün fiyatına eşit olur. Bu durumda, emeğini satınalana, herhangi bir artı-değer üretmemektedir; 6 şilin, sermayeye dönüşmemiştir, kapitalist üretimin temeli ortadan kalkar. Ne var ki, işçinin, emeğini sattığı asıl temel budur, ve bu nedenledir ki, onun emeği, ücretli-emektir. Ya da işçi 12 saatlik emeği için 6 şilinden, yani 12 saatlik emeğin karşılığından daha az bir miktar para alır. Oniki saatlik emek, 10, 6 vb. saatlik emek ile değişil-miştir. Eşit olmayan miktarlann böylece eşitlenmesi yalnızca değerin belirlenmesini ortadan kaldırmakla kalmaz. Böylesine kendi kendini yokedici bir çelişkinin herhangi bir şekilde, yasa

olarak ifade edilmesi ya da formülleştirilmesi bile olanaksızdır.[3] [sayfa 548]
Daha fazla emeğin, daha az emekle değişilmesini bunlann şe-killerindeki farka bağlamak, birisinin gerçekleşmiş, diğerinin canlı olduğunu söylemek hiç bir yarar sağlamaz.[4] Bu, bir metaın değerinin, onda fiilen gerçekleşen emek miktanyla değil, onun üretimi için gerekli canlı emek miktanyla belirleneceğini söylemek kadar saçmadır . Bir meta, diyelim 6 işsaatini temsil ediyor olsun. Aynı şeyin 3 saatte yapılmasını sağlayacak bir buluş ortaya çıksa, daha önce üretilmiş metaın değeri bile yarıyanya düşer. Şimdi bu meta, eskiden gerekli olan 6 saatlik toplumsal emek yerine 3 saatlik emeği temsil etmektedir. Bir metaın değerini belirleyen şey, onun üretimi için gerekli-emek miktarıdır, yok-

[2] "Eğer emeğe bir metadır denirse, bu, önce değişim amacıyla üretilen ve sonra o sırada pazarda bulunan diğer metalarla uygun oranlarda değişilmek üzere pazara getirilen bir metaya benzemez; emek, pazara getirildiği anda yaratılmış olur; daha doğrusu, emek, yaratılmadan önce pazara getirilir." *(Observation on Certain Verbal Disputes, ete,* s. 75, 76.)

[3] "Emek bir meta ve emeğin ürünü olan sermaye diğer bir meta olarak ele alınırsa ve eğer bu iki metaın değerleri, eşit miktarlarda emekle belirlenirse belli bir miktarda emek ... aynı miktarda emek tarafından üretilmiş bulunan bir sermaye ile değişilebilir. Ama emeğin değeri, diğer metalara oranla ... eşit emek miktarıyla belirlenmez." (E. G. Wakefield'in Adam Smith'in *MVealth ofNations* adlı yapıtının kendisi tarafından hazırlanan baskısında, v. I. London 1836, s. 231, not.)

[4] "II a fallu convenir" (a new edition of the "contrat social!") "que toutes les fois qu'il eehangerait du travail fait contre du travail â faire, le dernier" (la capitaliste) "aurait une valeur superieure au premier" (le travailleur) ["Yapılmış işin, yapılacak iş ile değişileceği her zaman, ikincisinin" (kapitalistin) "birincisinden" (emekçiden) daha yüksek bir değer elde etmesi gerekeceği üzerinde uyuşmak gerekirdi" (sanki *toplum sözleşmesi*'nin yeni baskısı!).] (Sismonde (yani, Sismondi), *De la Richesse Commerciale,* Geneve 1803,1.1., s. 37.)

sa bu emeğin gerçekleşmiş şekli değildir.
Pazarda, para sahibi ile doğrudan doğruya yüzyüze gelen aslında emek değil, emekçidir. Onun sattığı, kendi emek-gücüdür. Onun emeği, fiilen başlar başlamaz, artık, ona ait olmaktan çıkmıştır ve bunun için de bu emeğin şimdi onun tarafından satılması sözkonusu olamaz. Emek, değerin özü, ve değerin içkin ölçüsüdür, ama kendisinin değeri yoktur.[5]
"Emeğin değeri" ifadesinde, değer fikri yalnız tamamen silinip gitmekle kalmaz, üstelik tam tersine döner. Bu, toprağın değeri gibi sanal bir ifadedir. Bununla birlikte, bu sanal ifadeler, üretim ilişkilerinin kendisinden doğmaktadır. Bunlar, temel ilişkilerin görüngüsel biçimleri için bulunmuş kategorilerdir. Şeylerin kendilerini, çoğu zaman tersine çevrilmiş görüntüleri içinde açığa vurdukları, ekonomi politik dışında bütün bilimlerce çok iyi bilinir.[6] [sayfa 549]
Klasik ekonomi politik, "emeğin fiyatı" kategorisini fazla eleştirmeden günlük yaşamdan almıştır, ve yalnızca, bu fiyatın nasıl belirlendiği sorusunu sormakla yetinmiştir. Çok geçmeden, arz ve talep arasındaki ilişkideki değişmenin, emeğin fiyatı bakımından, diğer bütün me-talarda olduğu gibi, bu değişmeler dışında, yani pazar fiyatının belli bir ortalamanın üstünde ya da altında gösterdiği oynamalar dışında, hiç bir şeyi açıklamadığını farketmiştir. Talep ve arz denge halinde ise, diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, bu fiyat oynamalan sona erer. Ama

[5] "Emek, değerin bu biricik ölçütü... bütün zenginliğin yaratıcısı, meta değildir." Th. Hodgskin, *Popul. Polit. Econ.,* s. 186.

[6] Öte yandan, bu gibi ifadeleri salt *licentia poetica* [şiirsel serbestlik -ç.] olarak açıklamaya kalkışma, ancak tahlilin güçsüzlüğünü gösterir. Bu nedenle, Proudhon'un: "Le travail est dit valoir, non pas en tant que marchandise lui-meme, mais en vue des valeurs qu'on suppose renfermees puissanciellement en lui. La valeur du travail est une expression figuree, ete," ["Emeğin bir meta olarak değil de, potansiyel olarak içerdiği varsayılan değerler açısından bir değer taşıdığı söylenmektedir. Emeğin değeri, mecazi bir deyimdir, vb.."] sözlerine karşı belirttim ki: "Dans le travail-marehandise, qui est d'une realite effrayante, il (Proudhon) ne voit qu'une ellipse grammaticale. Done, toute la societe actuelle, fondee sur le travail-marehandise, est desor-mais fondee sur une licence poetiqe, sur une expression figuree. La societe veut-elle 'eliminer tous les inconvenients,' qui la travaillent, eh bien! qu'elle elimine les termes malsonnants, qu'elle change de langage, et pour cela elle n'a qu'â s'adresser, â l'Academie, pour lui demander une nouvelle edition de son dictionnaire." ["Bir emek-metada, ki korkunç amansız bir gerçektir, o, gramatik eksiklikten başka bir şey görmüyor. Böylece bir emek-metaın üzerine kurulmuş mevcut toplumun tümü, bundan böyle, şiirsel serbestlik, mecazi bir deyim ü-zerine kurulmuş bulunuyor. Eğer toplum, kendisine saldıran 'tüm sakıncaları tasfiye' etmek istiyorsa, eh, o zaman kulağa nahoş gelen tüm terimleri de tasfiye etsin, dili değiştirsin; ve bunun için de, çıkarmış bulunduğu sözlüğün yeni bir baskısını yapması için Akademiye başvurması yeterlidir."] (Kari Marx, *Misere de la Phüisophie,* s. 34-35 *[Felsefenin Sefaleti,* s. 59 ve 601.) Kuşkusuz bundan daha kolayı, değer sözünden hiç bir şey anlamamaktır. O zaman, insan, her şeyi bu kategorinin altına kolayca sıralayabilir. Sözgelişi J. B. Say, "valeur"? ["değer"] sorusuna şöyle karşılık veriyor: "C'est ce qu'une chose vaut" ["Bir şey ne değerde ise odur"] ve "prix" ["fiyat"]? Yanıt: "La valeur d'une chose exprimee en monnaie." [Bir şeyin parayla ifade edilen değeridir."] "Le travail de la terre ... une valeur? Parce qu'on y met un prix." ["Toprağın işi... niçin bir değere sahiptir? Ona bir fiyat tanınmış olmasıdır."] Demek oluyor ki, değer, bir şeyin değeridir, ve toprağın değerinin olmasının nedeni, bu değerin "parayla ifade edilmesidir". Ne olursa olsun, bu yol, şeylerin nedenini ve niçinini açıklamada çok kullanışlı, bir yöntem.

bu durumda da, talep ve arz, artık bir şey açıklamaz olur. Emeğin fiyatı, talep ile arzın denge içinde bulunduğu anda, doğal fiyatıdır ve arz-talep ilişkisinden bağımsız olarak belirlenir. Ve asıl sorun, bu fiyatın nasıl belirlendiğidir. Ya da, pazar fiyatında daha uzun bir oynamalar dönemi, diyelim bir yıl ele alınsa, bunların birbirlerini telafi ederek ortalama bir büyüklüğe, nispeten kararlı bir miktara ulaştıkları görülür. Bunun da, doğal olarak, kendi kendini gideren değişmeler dışında belirlenmesi gerekirdi. Emeğin pazardaki geçici fiyatlarına sonunda daima egemen olan ve onları düzenleyen bu fiyatı, emeğin "gerekli fiyatı" (fizyokratlar) ya da "doğal fiyatı" (Adam Smith), ancak, diğer bütün metalarda olduğu gibi, emeğin para olarak ifade edilmiş değeri olabilir. Ekonomi politik, böylece, emeğin gelip geçici

fiyatları dışında, emeğin değerine nüfuz edebileceğini ummuştu. Diğer metalarda olduğu gibi, bu değer de, üretim maliyeti ile belirleniyordu. Ama [sayfa 550] bu üretim maliyeti neydi; işçinin üretim maliyeti mi, yani işçinin kendisini üretmek ya da yeniden üretmek için gerekli masraflar mıydı? Bu soru, ekonomi politikte, farkına varılmadan ilk sorunun yerini aldı; çünkü, emeğin üretim maliyetinin bu şekilde aranması, durmadan bir daire içinde dönüyor, onun dışına çıkmıyordu. İktisatçılann emeğin değeri diye adlandırdıkları şey, gerçekte emekçinin kişiliğinde varolan emekten, bir makinenin, yaptığı işten farklı olması gibi, işleviyle farklı olan emek-gücünün değeriydi. Emeğin pazar fiyatı ile değeri dedikleri şey arasındaki fark, bu değerin kâr oranıyla ve emeğin ürettiği metalann değerleriyle ilişkisi vb. üzerinde dururlarken, yapılan tahlilin, yalnız-ca emeğin pazar fiyatından, onun varsayılan fiyatına ulaşacağını değil, emeğin bu değerinin de, sonunda emek-gücünün değerine dayandığını gösteren doğrultuda olduğunu hiç bir zaman farketmemişlerdir. Klasik ekonomi, kendi tahlillerinin verdiği sonuçların bilincine asla varamamıştır; "emeğin değeri" ve "emeğin doğal fiyatı" gibi kategorileri, incelemekte olduğu değer ilişkileri için son ve yeterli ifadeler olarak hiç eleştirmeden kabul etmiş ve böylece, daha sonra göreceğimiz gibi, içinden çıkılmaz karışıklıklara ve çelişkilere düşmüş ve, ilke olarak yalnız görünüşlere tapan vülger iktisatçılara, yüzeysel incelemeleri için güvenli bir hareket temeli sağlamıştır.

Şimdi de, emek-gücü değerinin (ve fiyatının) bu ücret olarak dönüşmüş koşul içinde, kendilerini nasıl ortaya koyduklarını görelim.

Emek-gücünün günlük değerinin, emekçinin belli uzunluktaki ömrüne ve buna tekabül eden belli uzunluktaki işgününe göre hesaplandığını biliyoruz. Alışılagelen işgününün 12 saat, emek-gücünün günlük değerinin 3 şilin olduğunu ve bunun 6 saatlik emeği temsil eden bir değerin para olarak ifadesi olduğunu varsayalım. Eğer emekçi, 3 şilin alıyorsa, 12 saat boyunca işlev yapan emek-gücünün değerini alıyor demektir. Şimdi eğer, işgününün bu günlük değeri, bir günlük emeğin değeri olarak ifade edilirse, şu formülü elde ederiz: Oniki saatlik emeğin

3 şilinlik değeri vardır. Böylece, emek-gücünün değeri, emeğin değerini, ya da para olarak ifade edilirse onun gerekli fiyatını belirlemiş oluyor. Öte yandan, eğer emek-gücünün fiyatı değerinden sapacak olursa, aynı şekilde, emeğin fiyatı da değeri denilen şeyden sapmış olur. [sayfa 5511

Emeğin değeri, emek-gücünün değerinin yalnızca aklauygun olmayan bir ifadesi olduğu için, emeğin değerinin daima ürettiği değerden daha küçük olması zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkar, çünkü kapitalist, daima emek-gücünü, kendi değerini yeniden üretmesi için gereğinden daha uzun süre çalıştırır. Yukardaki örnekte, 12 saat boyunca işlev yapan emek-gücünün değeri 3 şilindir ve bu değerin yeniden-üretimi için 6 saat gerekmektedir. Oysa, emek-gücünün ürettiği değer 6 şilindir, çünkü, aslında o, 12 saat boyunca çalışmakta ve ürettiği değer, kendi değerine değil, faaliyet halinde bulunduğu zamanın uzunluğuna bağlıdır. Böylece, daha ilk bakışta saçma bir sonuca ulaşıyoruz - 6 şilinlik bir değer yaratan emek, 3 şilinlik bir değere sahiptir.[7]

Ayrıca şunu da görüyoruz: İşgününün yalnız bir bölümü -yani 6 saatlik emek- için ödenen 3 şilinlik değer, karşılığı ödenmemiş 6 saati de kapsayan 12 saatlik toplam işgününün değeri ya da fiyatı olarak görünmektedir. Demek oluyor ki, bu ücret-biçimi, işgününün gerekli-emek ve artı-emek, karşılığı ödenmiş emek ve ödenmemiş emek diye bölünmesiyle ilgili bütün izleri silip yokediyor. Bütün emek, karşılığı ödenmiş emek olarak görünüyor. Angaryada, işçinin* kendisi için harcadığı emek ile, efendisi için harcadığı yükümlü emek, birbirinden yer ve zaman olarak en açık şekilde ayrıdır. Köle-emeğinde ise, işgününün, kölenin kendi yaşaması için gerekli tüketim maddelerini yerine koyduğu kısmı, yani aslında yalnız kendisi için çalıştığı kısmı bile, efendisi için harcadığı emek olarak görünür. Kölenin bütün emeği, karşılığı ödenmemiş emek olarak görünür.[8] Ücretli-emekte ise, tersine, artı-emek ya da karşılığı ödenmemiş emek bile, karşılığı ödenmiş emek gibi görünür. Birinde, kölenin kendisi için harcadığı emeği, mülkiyet ilişkisi gözlerden gizler, diğerinde, ücretli işçinin karşılığı [sayfa 552] ödenmeyen emeğini, para ilişkisi gözlerden gizler.

Emek-gücünün değeri ile fiyatının ücret şekline ya da emeğin kendisinin değeri ve fiyatı şekline dönüştürülmesinin taşıdığı büyük önemi böylece anlayabiliriz. Aslında varolan ilişkileri görünmez hale

[7] Bkz: *Zur Kritik der Politischen (Ekonomie,* s. 40 *{Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,* s. 91]. Ben, bu yapıtın Sermayeyi ele alan kısmında, bu problemin çözümleneceğini ifade etmiştim: "... nasıl oluyor da, yalnız salt emek-zamanıyla belirlenen değişim-değeri temeli üzerinde üretim, emeğin değişim-değerinin, emeğin ürününün değişim-değerinden daha az olması sonucunu vermektedir?".

[8] Serbest ticaret yandaşlarının, Londra'daki saflığı budalalığa vardıran organı Morning Star, Amerikan iç savaşı sırasında, bir insanın duyabileceği bütün moral öfkeyle, "Konfederasyon Eyaletlerinde" zencilerin hiç bir karşılık almadan çalışmalarını tekrar tekrar protesto etmişti. Böyle yapacağına, bu gazete, böyle bir zencinin günlük yaşama giderini, Londra'nın doğu yakasındaki serbest bir işçinin yaşama gideri ile karşılaştırsa daha iyi ederdi.

* İngilizce metinde *"ıvorker"* ("işçi"), Fransızca metinde *"coveble"* ("angaryacı"), -ç.

getirmesi bir yana, bir de bunlan tepetaklak gösteren bir görünüm şekli, hem emekçinin ve hem de kapitalistin her türlü yasal kavramlannın, kapitalist üretim tarzmin her türlü şaşırtmacalarının, özgürlük adına bütün gözboyamalannın, vülger iktisatçıların çeşitli mazur gösterme gevezeliklerinin temelidir.

Ücretin sırrının çözülmesi için tarihte uzun zaman geçmesi gerekmiştir, oysa bu görünüm şeklinin zorunluluğunu, *raison d'etre'i** anlamak kadar kolay bir şey yoktur.
Sermaye ile emek arasındaki değişim, başlangıçta, kendisini diğer bütün mallann alım ve satımı kılığında gösterir. Alıcı, bir miktar para verir, satıcı ise paradan farklı nitelikte bir mal. Hukukçu kafası, bunda, olsa olsa, şu eşdeğer formüllerde ifadesini bulan maddi bir fark görür: *"Do ut des, do ut facias, facio ut des, facio ut facias."***
Ayrıca. Değişim-değeri ile kullanım-değeri aslında ölçülemez şeyler olduğu için, "emeğin değeri", "emeğin fiyatı" deyimleri, "pamuğun fiyatı", "pamuğun değeri" deyimlerinden daha akıldışı görünmezler. Üstelik, emekçiye, para, emeğini harcadıktan sonra ödenir. Ödeme aracı işleviyle para, sağlanan nesnenin değerini ya da fiyatını, yani bu özel durumda sağlanan emeğin değerini ya da fiyatını daha sonra gerçekleştirir. Ve ensonu, emekçinin kapitaliste sağladığı kullanım-değeri, aslında, kendi emek-gücü değil, bunun işlevi, terzilik, ayakkabıcılık, iplikçilik işi gibi belli yararlı bir iştir. Bu, aynı emeğin, öte yandan, evrensel değer yaratma öğesi olması ve böylece diğer bütün me-talardan farklı bir özelliğe sahip bulunması, sıradan bir aklın kavrayışı ötesindedir.
Şimdi, kendimizi, 12 saatlik emek ile, diyelim 6 saatlik emeğin ürettiği değer olan 3 şilini alan bir emekçinin yerine koyalım. Onun için, aslında, bu 12 saatlik emek, bu 3 şilini satınalmanın bir yoludur. Emek-gücünün değeri, alışageldiği geçim araçlarının değerine bağlı olarak, 3 ile 4 şilin, ya da 3 ile 2 şilin arasında değişebilir; ya da eğer emek-gücünün değeri değişmeden [sayfa 553] kalıyorsa, fiyatı, değişen arz-talep ilişkileri sonucu, ya 4 şiline çıkar ya da 2 şiline düşer. Ama daima 12 saatlik emek harcamaktadır. Onun aldığı eşdeğerin miktanndaki her değişme, bu nedenle ona, 12 saatlik emeğinin değeri ya da fiyatındaki zorunlu bir değişme gibi görünür. İşgününü değişmeyen bir büyüklük[9] olarak ele alan Adam Smith'i bu durum, geçim araçlarının değeri değişse bile emeğin değerinin aynı kalacağı ve bu yüzden aynı işgününün emekçi için kendisini daha çok ya da daha az parayla temsil edebileceği gibi yanlış bir iddiayi öne sürmeye götürmüştür.
Şimdi bir de kapitalisti ele alalım. Kapitalist, elden geldiğince az

* Varlık nedeni, -ç.
** "Vermen için veriyorum, yapman için veriyorum, vermen için yapıyorum, yapman için yapıyorum." -ç.
[9] Adam Smith, parça-başına ücrete değindiği zaman işgünündeki değişikliklerin yalnızca rasgele sözünü etmiş oluyor.

parayla, elden geldiğince çok emek elde etmek isteyecektir. Bu yüzden, uygulamada onu ilgilendiren tek şey, emek-gücü fiyatıyla, bunun işlevinin yarattığı değer arasındaki farktır. Bir de, ayrıca, her türlü metaı elden geldiğince ucuza almaya çalışır ve düpedüz kandırmayı, bir şeyi değerinin altında alıp, bu değerin üzerinde satmayı kendine kâr bilir. Bu yüzden de, eğer emeğin değeri diye bir şey gerçekten varsa, ve o, bu değerin karşılığını gerçekten öderse, sermaye diye bir şeyin olamayacağını, parasının sermayeye dönüşemeyeceğini hiç bir zaman göremez.
Üstelik, ücretlerin gerçek hareketi, ödenmiş emek-gücünün değerini değil, onun işlevinin, emeğin kendisinin değerinin ödendiğini tanıtlayan görüngüler gösterir. Biz, bu görüngüleri iki büyük sınıfta toplayabiliriz: (1.) İşgünü uzunluğunun değişmesiyle ücretlerin değişmesi. Bir makinenin bir haftalığına kiralanmasının bir günlüğüne kiralanmasından daha fazla para ödemeyi gerektireceği için, makinenin değerinin değil de, onun yaptığı işin değerinin ödendiği şeklinde de düşünülebilir. (2.) Aynı işi yapan farklı emekçilerin ücretlerindeki bireysel farklar. Biz, bu bireysel farklan, emek-gücünün kendisinin, doğrudan doğruya ve açıkça hiç bir dolambaçlı yola sapmadan satıldığını kölelik sisteminde de görürüz, ama bu bizi aldatmaz. Ancak, kölelik sisteminde, emek-gücünün ortalamanın üzerinde sağladığı yarar ve bu ortalamanın altında yolaçtığı zarar yalnız köle sahibini etkiler; ücretli-emek sisteminde ise, bu emekçinin kendisini etkiler, çünkü onun emek-gücü, bir durumda, kendisi tarafından, diğer durumda bir üçüncü kişi tarafından satılır.
Ayrıca, bütün görünümler ve bunlann ardında gizli bulunan [sayfa 554] temel için geçerli olan ne varsa, asıl temel ilişkiye, yani emek-gücünün değer ve fiyatına karşıt olarak ortaya çıkan, "emeğin değeri ve fiyatı," ya da "ücret" gibi görünüm şekilleri için de geçerlidir. Bunlardan sonuncusu, günlük düşünce biçimleri olarak doğrudan ve kendiliklerinden ortaya çıkarlar; ilkinin ise, önce bilim tarafından bulunup ortaya konulması gerekir. Klasik ekonomi politik, şeyler arasındaki gerçek ilişkiye neredeyse değinir gibidir, ama bunu bilinçli olarak formülleştir-mez. Sırtındaki burjuva postuna sarıldıkça da bu işi zaten beceremez.

[sayfa 555]

YİRMİNCİ BOLUM ZAMANA GÖRE ÜCRET

ÜCRETİN kendisi de çok çeşitli biçimler alır; bu gerçek, sorunun yalnız maddi yanlarıyla ilgilenen ve her türlü biçim farklannı ihmal eden, sıradan iktisat incelemelerinde farkedilmemiş bir şeydir. Bununla birlikte, bütün bu biçimlerin ortaya konulması, ücretli-emeğin özel bir inceleme konusudur ve bu nedenle, bu yapıtta yeri olmaması gerekir. Gene de iki temel biçimin burada kısaca incelenmesi gerekiyor.

Emek-gücünün satışı, anımsanacağı gibi, belirli bir zaman dönemi için olur. Günlük, haftalık vb. emek-gücü değerinin kendilerini ortaya koyduklan dönüşmüş biçim, bu nedenle, zamana göre ücret, ve dolayısıyla da günlük ücrettir vb..
Emek-gücü fiyatıyla artı-değerin nispi büyüklüklerindeki değişmeler konusunda Onyedinci Bölümde öne sürülen yasaların, basit bir biçim değişikliği ile ücret yasalan haline dönüştüklerine de [sayfa 556]

burada kısmen değinmek gerekir. Bunun gibi, emek-gücünün değişim-değeri ile, bu değerin kendisine çevrildiği gerekli tüketim maddeleri kitlesi arasındaki fark, şimdi, nominal ve reel ücretler arasındaki aynm olarak tekrar ortaya çıkar. Asıl ve temel biçim içinde incelenmiş bir şeyi, görüngüsel biçimi içinde burada yinelemek gereksiz olacaktır. Bu nedenle, biz, burada, yalnız, zamana göre ücretin ayırdedici birkaç özelliği üzerinde duracağız.
Emekçinin, günlük ya da haftalık çalışması karşılığında aldığı para miktan,[10] onun nominal ya da değere göre hesaplanan ücret tutarını oluşturur. Ama, işgününün uzunluğuna, yani bir günde sağlanan emek miktarına göre, aynı günlük ya da haftalık ücretin, emeğin birbirinden çok farklı fiyatlarını, yani aynı emek miktarı için çok farklı para miktarını temsil edebileceği de açıktır.[11] Bunun için zamana göre ücreti de incelerken gene günlük ya da haftalık vb. ücretin toplamı ile, emek-gücünün fiyatı arasındaki aynmı dikkate almamız gerekecektir. Bu duruma göre, bu fiyatı, yani belli bir miktardaki emeğin para değerini nasıl bulacağız? Emeğin ortalama fiyatı, emek-gücünün günlük ortalama değeri, emek-gücündeki ortalama saat sayısına bölünerek bulunur. Örneğin, emek-gücünün günlük değeri, 6 işsaatinin ürün değeri olan 3 şilin, ve eğer işgünü de 12 saat ise, 1 işsaatinin fiyatı, $^{3}/_{12}$ şilin = 3 peni olur. İşsaatinin böylece bulunan fiyatı, işin fiyatı için ölçü birimi hizmetini görür.
Bunun için, buradan, emeğin fiyatı, sürekli bir şekilde düştüğü halde, günlük, haftalık vb. ücretlerin aynı kalabileceği sonucu çıkar. Örneğin, alışılagelen işgünü 10 saat, emek-gücünün günlük değeri 3 şilin olsa, işsaatinin değeri $3^{3}/_{5}$ peni olur. İşgünü, 12 saate çıksa bu değer 3 peniye, 15 saate çıksa $2^{2}/_{5}$ peniye düşerdi. Bütün bu değişikliklere karşın, günlük ya da haftalık ücret aynı kalır. Tersine, işin fiyatı aynı kalsa ve hatta düşse bile, günlük ya da haftalık ücret yükselebilir. Diyelim, işgünü 10 saat, günlük emek-gücü değeri 3 şilin olsa, bir işsaatinin fiyatı $3^{3}/_{5}$ peni olur. İşlerin artması nedeniyle emekçi 12 saat çalışacak olsa, emeğin fiyatı aynı kaldığı halde günlük ücreti, [sayfa 557] emeğin fiyatında hiç bir değişme olmadan şimdi 3 şilin $7'/_{5}$ peniye yükselir. Emeğin miktarı uzunluk olarak artacak yerde, yoğunluk olarak artmış olsaydı, aynı sonuç çıkabilirdi.[12] Günlük ya da haftalık ücretin nominal

[10] Paranın kendi değeri, burada daima sabit kabul edilmiştir.
[11] "Emeğin fiyatı, belli bir emek miktarı için ödenen miktardır." (Sir Edvvard West, *Price of Corn and MVages of Labour,* London 1826, s. 67.) West, yazarı belirtilmeyen *Essay on the Application of Capital to Land, By a Felloiü of the University College of Oxford,* London 1815, adlı denemenin yazarıdır. Bu, ekonomi politik tarihinde çığır açıcı bir yapıttır.
[12] "Emeğin ücreti, emeğin fiyatına ve harcanan emeğin miktarına bağlıdır. ... Emeğin ücretinde bir yükselme, mutlaka emeğin fiyatında yükselme anlamına gelmez. Daha tam çalıştırma ve daha büyük çaba ile, emeğin ücreti oldukça artırılabilir, oysa emeğin fiyatı aynı kalmakta devam edebilir." West, *l.c,* s. 67, 68, 112. Ne var ki, West, "Emeğin fiyatı nasıl belirlenir?" temel sorusunu, yavan sözlerle geçiştirir.

değerindeki yükselme, bu nedenle, emeğin fiyatı aynı kaldığı ya da düştüğü zaman olabilir. Aile reisinin harcadığı emek miktarı, ailenin üyelerinin emekleriyle arttığı zaman, emekçi ailesinin geliri için de aynı şey geçerlidir. Demek oluyor ki, günlük ya da haftalik ücretler indiril-meksizin de, emeğin fiyatını düşürmenin yollan vardır.[13]
Buradan şu genel yasa çıkmış oluyor: günlük, haftalık vb. emek miktarı belli ise, günlük ya da haftalık ücret, kendisi de, emek-gücü-nün değeriyle ya da bunun fiyatıyla değeri arasındaki farkla birlikte değişen emek fiyatına bağlı olur. Öte yandan, emeğin fiyatı belli ise, günlük ya da haftalık ücret, günlük ya da haftalık emek miktanna bağlı olur.
Zamana göre ücretin ölçü birimi olan işsaati fiyatı, bir günlük emek-gücü değerinin, ortalama işgünündeki saat sayısına bölünmesiyle elde edilir. İşgünü 12 saat, emek-gücünün günlük değeri 3 şilin, ve bu 3 şilin de 6 saatlik emeğinin ürününün değeri olsun. Bu koşullar altında, işsaatinin fiyatı 3 peni, ve üretilen değer 6 peni olur. Şimdi eğer emekçi, günde 12 saatten (ya da haftada 6 günden) daha az, diyelim 6 ya da 8 saat çalışsa, bu emek fiyatına göre günlük ücreti yalnızca 2 şilin veya 1 şilin 6 peni olurdu.[14] Varsayımımıza göre, o, yalnızca emek-gücünün değerine [sayfa 558] tekabül eden günlük ücreti üretmek için günde ortalama 6 saat çalışmak zorundadır; ve gene aynı varsayım uyarınca, her saatin ancak yansını kendisi için, yansını da kapitalist için çalıştığına göre, 12 saatten az çalıştınlması halinde 6 saatlik ürünün değerinin tamamına sahip olamayacağı açıktır. Daha önceki bölümlerde aşırı-çalışmanın yıkıcı sonuçlarını görmüştük, burada da, eksik çalıştırmanın işçiye getireceği ıstırap kaynakları ile karşılaşıyoruz.
Eğer saat-ücreti, kapitalisti, günlük ya da haftalık ücreti ödemeye zorlayacak şekilde değil de, emekçiyi keyfine göre seçtiği saatlerde çalıştırarak ücret ödeyecek şekilde saptanacak olursa, o zaman, kapitalist, emekçiyi, saat-ücretinin ya da emek ücretinin birim ölçüsünün

[13] Bunu, sorunu karışık bir şekilde koymakla birlikte, 18. yüzyıl sanayi burjuvazisinin fanatik temsilcisi ve sık sık alıntılar yaptığımız *Essay on Trade and Commerce* yazarı doğru olarak kavramıştır: "Yiyecek maddeleri ile diğer gerekli şeylerin fiyatıyla belirlenen şey" emeğin fiyatı" (o, bununla, nominal günlük ya da haftalık ücreti demek istiyor) "değil, emeğin miktarıdır: gerekli şeylerin fiyatını çok düşürürseniz, doğal olarak, emeğin miktarını da aynı oranda düşürmüş olursunuz.. Fabrika patronları, emeğin fiyatını yükseltme ve düşürmenin, nominal miktarını değiştirmekten başka çok daha çeşitli yolları olduğunu bilirler." *Q.c,* s. 48, 61.) West'in yapıtından adını hiç anmadan yararlandığı *Three Lectures on the Rate of Wages,* London 1830, adlı yapıtında N. W. Senior şöyle der: "Emekçiyi her şeyden önce üretim miktarı ilgilendirir." (s. 15.) Bunun anlamı, emekçi, aslında, eline geçene, ücretinin nominal miktarına bakar, verdiği şeye, emeğin miktarına aldırmaz demektir!

[14] Bu türlü anormal istihdam indiriminin etkisi, işgününde yasayla yapılan genel kısaltmanın etkisinden tamamen farklı olur. Birinci durumun, işgününün mutlak uzunluğu ile hiç bir ilişkisi yoktur ve 15, 16 saatlik bir işgününde de pekâlâ olabilir. Emeğin nominal fiyatı, birinci durumda, işçinin günde ortalama 15 saat, ikinci durumda 6 saat çalışmasına göre hesaplanır. Bunun için de sonuç, birinci durumda yalnızca 7 V2, ikinci durumda yalnızca 3 saat çalışsa da gene aynı olur.

hesaplanmasında esas olarak alınacak zamandan daha kısa süre çalıştırabilir. Bu birim, «™*sücünün

günlük değeri· ····· .j b JJ j
s 3 ' ' belli saatlik ışgunu

diği için, işgünü belli saati kapsar durumdan çıkar çıkmaz bütün anlamını yitirir. Karşlığı ödenen ve ödenmeyen emek arasındaki ilişki yokolur. Kapitalist, şimdi artık emekçiden, emekçiye kendi varlığını sürdürmek için gerekli emek-zamanını bırakmaksızın, ondan belli miktarda artı-emek sızdırabilir. Çalışmadaki bütün düzeni ortadan kaldırdığı gibi, kendi işine, keyfine ve o andaki çıkarına uygun geldiği şekilde, en korkunç aşırı-çalışmayı, nispi ya da mutlak bir iş kesilmesi izleyebilir. "Emeğe normal fiyatını" ödediği bahanesi altında, emekçiye karşılığında bir ödemede bulunmaksızın işgününü anormal derecede uzatabilir. Londra'daki inşaat işçilerinin kapitalistlerin, kendilerine bu tür bir saat ücretini kabul ettirmeye zorlamalan üzerine, 1860 yılındaki başkaldır-maları son derece aklauygun bir hareketti. İşgününün yasal sınırlandınlması, makinenin rekabeti, çalıştırılan emekçilerin niteliğindeki değişiklik ve kısmı ya da genel bunalımın neden olduğu noksan istihdam karşısında haliyle bir şey yapmamakla birlikte, bu gibi kötüye kullanmalara bir son verir.

Günlük ya da haftalık ücret artarken emeğin fiyatı nominal olarak aynı kalabilir ve hatta normal düzeyinin altına düşebilir. Emeğin, işsaati başına hesaplanan fiyatı aynı kalırken, işgününün normal süresinin ötesinde uzatılması halinde daima bu durum ortaya çıkar. Eğer emek~ gücünün günlük değeri^ ^ **oranında, payda** [sayfa 559] **büyükse, pay daha da hızla** büyür. Aşınmaya ve yıpranmaya bağlı olarak emek-gücünün değeri, faaliyet süresiyle artar, ve bu sürenin artışından daha hızlı bir oranda artar. Zamana göre ücretin genel kural olduğu ve ama emek-zama-nının yasalarla sınırlandırılmadığı birçok sanayi kolunda bu yüzden işgününün ancak belli bir noktaya kadar, örneğin onuncu saatin bitimine kadar normal *("normal uûorking day", "the day's ıvork", "the regular hours of ıvork"*)* saymak alışkanlığı kendiliğinden yeralmıştır. Bu sınırın ötesindeki emek-zamanı, fazla-mesaidir ve ölçü birimi saat alınarak, çoğu zaman gülünç denecek derecede küçük olmakla birlikte, daha iyi bir ödeme ("fazla ödeme") yapılır.[15] Normal işgünü, burada, fiili işgününün ancak bir kısmı gibidir ve bu fiili işgünü bütün yıl boyunca normal işgününden daha uzun sürer.[16] İşgününün belli normal sınır-

* "Normal işgünü", "günlük iş", "düzenli işsaatleri". -ç.

[15] "Dantelacılıkta fazla-mesai için ödenen ücret o kadar küçüktür ki (saatte, ^{x}A peni ile % peniden 2 peniye kadar), işçilerin sağlık ve güçleri üzerindeki olumsuzluk etkileri ile tam bir karşıtlık halindedir.... Böylece kazanılan o az miktardaki para da çoğu zaman fazla yiyecek için harcanır." *(Child. Empi. Com., II. Rep.,* s. xvi, n° 117.)

[16] Örnek: duvar kağıdı baskıcılığında, bu işkolunun daha yakın zamanda fabrika yasası kapsamına alınmasından önce. "Yemek paydosu yapmadan çalışıyoruz, böylece IOV2 saatlik günlük iş, öğleden sonra 4.30'da sona eriyor ve bundan sonraki bütün çalışma, fazla-mesaidir; saat 6'dan önce işten çıktığımız pek enderdir; bu yüzden, biz, aslında, bütün yıl fazla-mesai yapmış oluyoruz." (Mr. Smith, *Evidence in Child. Empl. Comm. I. Rep.,* s. 125.)

lan ötesinde uzatılmasıyla emeğin fiyatındaki artış, Britanya'da çeşitli İngiliz sanayilerinde öyle bir şekil alır ki, normal denilen zamanlardaki düşük emek fiyatı, emekçiyi, eğer yeterli bir ücret sağlamak niyetinde ise, daha iyi bir ücretin ödendiği fazla-mesai sırasında çalışmaya devama zorlar.[17] [sayfa 560] işgününün yasal sınırlandırılması bu tatlı duruma son verir.[18]

Bir sanayi kolunda işgünü ne kadar uzunsa ücretlerin o kadar düşük olduğu genellikle bilinen bir gerçektir.[19] Fabrika denetmeni A. Redgrave, 1839 ile 1859 yıllan arasındaki 20 yıllık karşılaştırmalı bir incelemeyle, bunu, gözler önüne seriyor; bu incelemeye göre, ücretler, 10 saatlik yasanın kapsamına giren fabrikalarda yükseldiği halde, işin günde 14-15 saat sürdüğü fabrikalarda düşmektedir.[20]

"Emeğin fiyatı belli ise, günlük ya da haftalık ücret, harcanan emeğin miktarına bağlıdır." yasasından, her şeyden önce, emeğin fiyatı ne kadar düşük olursa emeğin miktarının o kadar büyük olması ya da, emekçinin sefil bir ortalama ücret sağlayabilmesi için işgününün o kadar uzun olması gerektiği sonucu çıkar. Emeğin fiyatının düşüklüğü, burada emek-zamanının uzatılması için bir dürtü rolü oynar.[21]

Öte yandan, emek-zamanının uzatılması da, tersine emek fi-

[17] Örnek: İskoçya'da ağartıcılık işinde, "İskoçya'nın bazı kısımlarında bu iş" (1862 tarihinde fabrika yasasının uygulanmasından önce) "fazla-mesai sistemi ile yürütülüyordu, yani günde on saat, normal çalışma saatiydi ve erkek işçilere günde 1 şilin 2 peni nominal ücret ödenirdi, her gün üç-dört saat fazla-mesai yapılır, karşılığında saatte 3 peni ödenirdi. Bu sistemin etkisi ... normal saatlerde çalışan bir işçi, haftada, 8 şilinden fazla kazanamazdı, fazla-mesai yapmadan tam bir günlük ücret elde edemezlerdi." *(Rep. of Insp. of Factories,* April 30*, 1863, s. 10.) "Daha uzun saatler çalışmak üzere erkek işçilere daha yüksek ücret ödenmesi dayanılması güç bir çekicilik taşıyordu." *{Rep. of Insp. of Fact.,* April 30*, 1848, s. 5.)

Londra kentinde ciltçilik işinde, belli çalışma saatlerini öngören sözleşmelerle 14-15 yaşlarında çok sayıda genç kız çalıştırılır. Bununla birlikte, her ayın son haftasında, gece saat 10, 11, 12 ve hatta l'e kadar, daha büyük yaştaki işçilerle birlikte çok karışık bir grup içersinde çalıştırılırlar. "Patronlar, bunları, fazla ücret ve yemek vaadiyle bu işe razı ederler", ve çocuklar, bu yemeği, çevredeki meyhanede yerler. Böylece, bu "young immortals" ["genç ölümsüzler" -ç.] *(Children'sEmployment Comm., V. Rep.,* s. 44, n° 191) arasında büyük bir sefalet almış yürümüştür ve bu sefaletin kefaretini, diğer kitapların yanısıra çok sayıda İncil ve din kitabı ciltleyerek ödemiş olurlar.

[18] Bkz: *Reports of Insp. of Fact.,* April 30*, 1863, l.c, Durumu iyi değerlendiren Londralı inşaat işçileri, 1860'taki büyük grev ve lokavt sırasında, saat ücretini ancak iki koşul altında kabul edebileceklerini ilân ettiler: (1) normal 9 ve 10 saatlik işgünleri ile birlikte işsaatinin ücreti saptanacak ve 10 saatlik işgününün ücreti, 9 saatlikten daha yüksek olacaktır; (2) normal işgününün ötesinde her saat fazla-mesai sayılacak ve bunun için belli bir oranda daha yüksek ücret ödenecekti.

[19] "Uzun işsaatlerinin kural olduğu yerlerde, ücretlerin düşük olmasının da bir kural olması ayrıca dikkati çeken bir şeydir." *(Report of Insp. of Fact.,* 31st Oct, 1863, s. 9.) "Bir lokma yiyecek sağlamak için yapılan iş, çoğu kez, aşırı derecede uzundu." *(Public Health, Sixth Report.,* 1864, s. 15.)

[20] *Reports ol[Inspectors of Fact,* 30"[1] April, 1860, s. 31, 32.

[21] Örneğin, İngiltere'de elle çivi yapanlar, işin düşük fiyatlı oluşu yüzünden, pek acınacak bir haftalık ücret elde etmek için, günde 15 saat çekiç sallarlar. "Her gün uzun saatler (sabah 6'dan akşam 8'e kadar) çalıştıkları halde, bu ağır işin karşılığında 11 peni ya da 1 şilin kazanırlar; ayrıca, aletlerin aşınması, ateş giderleri, demir artıkları için 2,5-3 peni bu ücretten düşülür." *(Children's Employment Comm., III. Rep.* s. 136, n° 671.) Kadınlar, aynı emek-zamam için haftada ancak 5 şilin ücret alırlar, *(l.c,* s. 137, n° 674.)

yatında bir düşmeye ve bu düşmeyle birlikte günlük ya da haftalık ücretlerde bir azalmaya yolaçar. Emeğin fiyatının, emek-gücünün günlük değeri. .....orantısı ile belir-

£> J ' ' belli saatlik ışgunu

lenmesi, eğer telafi edici bir şey sözkonusu değilse, salt işgününün uzatılmasının emeğin fiyatını düşüreceğini gösterir. Ama uzun vadede, kapitaliste, işgününü uzatma olanağını veren aynı koşullar, başlangıçta, emeğin fiyatını, artan saatlerin sayısının toplam fiyatını ve dolayısıyla günlük ya da haftalık ücretleri düşürene kadar, nominal olarak düşürme olanağını da verirler ve sonunda [sayfa 56tı bunu yapmak zorunda bırakırlar. Burada iki duruma işaret etmek yetecektir. Eğer bir insan, 1,5 ya da 2 kişinin işini yaparsa, pazardaki emek-gücü arzı aynı kalmakla birlikte, emek arzı artar. Emekçiler arasında böylece yaratılan rekabet, kapitaliste emeğin fiyatını düşürme olanağını sağladığı gibi, bu fiyat düşüşü, ona, ayrıca emek-zamanını daha da uzatma olanağını vermiş olur.[22] Ne var ki, çok geçmeden, karşılığı ödenmemiş bu anormal büyüklükteki emek, yani toplumsal ortalama miktarı aşan büyüklükler üzerindeki bu egemenlik, kapitalistlerin kendi aralarında bir rekabet kaynağı halini alır. Metaın fiyatının bir kısmı, emeğin fiyatını içerir. Emeğin fiyatında karşılığı ödenmeyen kısmın, metaın fiyatında hesaba katılması gerekmez. Bu kısım, alıcıya hediye edilebilir. Rekabetin yolaçtığı ilk adım budur. Rekabetin attırdığı ikinci adım, işgününün uzatılmasıyla yaratılan anormal artı-değerin hiç olmazsa bir kısmının, metaın satış fiyatının dışında tutulmasıdır. Bu şekilde, metaın anormal derecede düşük satış fiyatı önceleri arasıra görülür ve zamanla bu, yerleşik hale gelir; bundan böyle bu fiyat, fazla emek-zamanının karşılığı olan acınacak derecede düşük bir ücretin değişmeyen temeli olur; tıpkı başlangıçta bu düşük ücretin gene aynı koşulların bir ürünü olması gibi. Rekabetin tahlili, konumuzun bu kısmına girmediği için, bu harekete burada yalnızca değinilmiş olunuyor. Gene de kapitalistin bu konuda ne dediğine bir an için kulak verebiliriz: "Birmingham'da patronlar arasında öylesine bir rekabet var ki, bunlann çoğu işveren olarak, başka zaman utanç duyacaklan şeyleri yapmak zorunda kalıyorlar; buna karşılık, fazla bir para kazanıldığı yok, yalnız halk bundan yararlanıyor."[23]

Okur, Londra'da iki tür fırıncı bulunduğunu anımsayacaktır; bunlardan birisi ekmeği tam fiyatına satıyordu ("tam fiyatlı" fırıncılar), diğeri normal fiyatının altında satıyordu ("ucuzcular", "düşük fiyatlı satıcılar"). "Tam fiyatlı" satıcılar rakiblerini Parlamento Soruşturma Komitesinin önünde suçluyorlardı: "Bunlar varlıklannı, ancak, önce halkı kandır-

[22] Örneğin, eğer bir fabrika işçisi, alışılagelen uzun saatler çalışmayı reddederse, "kısa zamanda yerine daha uzun zaman çalışabilecek bir başkası bulunur, ve böylece işten atılmış olur." *(Reports ofInspectors of Fact.,* Evidence, 30"[1] April, 1848, s. 39, n° 58.) "Eğer bir kişi, iki kişinin işini yaparsa... kâr oranı genel olarak yükselecektir... ek emek ikmali sonucu fiyatı düşmüş olacaktır." (Senior, *l.c,* s. 15.)

[23] Children's Emplement Comm, III. Rep., Evidence, s. 66, n° 22.

makla, sonra da adamlarını 12 saatlik ücret karşılığında 18 saat çalıştırmakla sürdürüyorlar.... [sayfa562] İşçilerin karşılığı ödenmeyen emekleri, rekabetin yapıldığı ve bugüne kadar da sürdürüldüğü kaynağı oluşturur. ... Fınncı ustaları arasındaki rekabet, gece işini ortadan kaldırmadaki güçlüğün nedenidir. Un fıyatlanna göre ekmeği maliyet fiyatının altında satan bir ucuzcu, bunu işçilerini daha fazla çalıştırmakla telafi etmek zorundadır. Ben, işçilerimi, yalnızca 12 saat çalıştırdığım halde, eğer komşum, 18 ya da 20 saat çalıştınrsa, satış fiyatında beni doğal olarak alteder. İşçiler, eğer, çalıştıklan fazla süre için ücret istemekte ayak direrlerse, bu durum düzelir.....Ucuzcuların çalıştırdığı işçilerin çoğu, verilen ücret ne olursa olsun kabul etmek durumunda bulunan yabancılar ile gençlerdir."[24]

Bu yakınma, kapitalistin beyninde üretim ilişkilerinin nasıl yalnızca dış yönlerinin yansıdığını göstermesi bakımından da ilginçtir. Kapitalist, emeğin normal fiyatının bile belirli bir miktarda karşılığı ödenmeyen emeği içerdiğini ve işte bu emeğin bu karşılığı ödenmeyen kısmının, kazancının normal kaynağı olduğunu bilmiyor. Artı emek-zamanı diye bir kavram onun için mevcut bile değil; çünkü bu, günlük ücretle karşılığını ödediğini sandığı normal işgününün içindedir. Ama, onun için, fazla-mesai, emeğin normal fiyatına tekabül eden sınırları ötesine, işgününün uzatılmasıyla mümkündür. Ucuzcu

rakibi ile karşı karşıya gelince bu fazla-mesai için fazla ödeme yapmasında bile direnir. Gene burada da, bu fazla ödeme, tıpkı alışılmış işsaatinin fiyatı gibi, karşılığı ödenmeyen emeği içerdiğini de bilmez. Örneğin, 12 saatlik işgününün bir saatinin fiyatı 3 peni, ve bu da diyelim yanm işsaatinin değer-ürünü ise, fazla-mesainin işsaatinin fiyatı 4 peni ya da $^{2}/_{3}$ iş-saatinin değer-ürü-nüdür. Burada kapitalist, birinci durumda işsaatinin yarısına, ikinci durumda ise üçte-birine, karşılığını ödemeksizin elkoymaktadır. [sayfa 563]

[24] *Report, ete, Relative to the Grievances Complained ofby the Journeymen Bakers,* Lond. 1862, s. LII, ve Evidence, n° 479, 359, 27. Ne var ki, tam fiyatla satanlar bile, yukarda söylendiği ve sözcüleri Bennett'in de kabul ettiği gibi, işçilerini "genellikle gece saat 11'de işe başlatıp ertesi sabah saat 8'e kadar çalıştırırlar ve bunlar, bütün gün akşam saat 7'ye kadar işte kalırlar.". (/.c.,s. 22.)

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM PARÇA-BAŞI ÜCRET

PARÇA-BAŞI ücret, zamana göre ücretin değişikliğe uğramış biçiminden başka bir şey değildir. Tıpkı zamana göre ücretin, emek-gücü-nün değer ya da fiyatının değişikliğe uğramış şekli olması gibi. Parça-başı ücrette, ilk bakışta, emekçiden satınalınan kullanım-değeri, onun emek-gücünün, canlı emeğinin bir işlevi gibi değil de, üründe zaten gerçekleşmiş emeği gibi görünür; ve gene bu emeğin fiyatı, zamana göre ücrette olduğu gibi, emek-gücünün $\frac{\text{günlük değeri}}{\text{belli saatlik işgunu}}$ ..... oranı ile değil de, üreticinin iş yapma yetisiyle belirleniyormuş gibi **görünür.**[25] [sayfa 564]

[25] "Parça-başı iş sistemi, işçilik tarihinde bir çağı belirler; kapitalistin isteğine bağlı bulunan basit gündeliçi emekçi ile, çok uzak olmayan bir gelecekte, kapitalist ile zanaatçılığı kendi kişiliğinde birleştirmeyi vaadeden lonca zanaatlarının durumu arasında yer alır. Parça-işçi, işverenin sermayesi ile çalışsa bile aslında kendi kendisinin patronudur." (John Watts, *Trade Societies and Strikes, Machinery and Cooperative Societies,* Mançhester 1865, s. 52, 53.) Bu küçük yapıtı buraya aktarmamın nedeni, iyice kokuşmuş bayağı bir mazur gösterme çabasının lâğım çukuru olmasıdır. Daha önce ovençilik ile de alışverişi olan bu aynı Mr. Watts, 1842 yılında başka bir kitapçık daha yayınlamış: *Facts and Fictions ofPoUtical Economists,* ve bunda, diğer şeyler yanında "mülkiyetin hırsızlık" olduğunu ilân etmiştir. Eski çamlar bardak oldu!

Bu görünüşe olan güven, her iki ücret şeklinin de, aynı sanayi kollannda aynı zamanda yanyana bulunması olgusuyla ilk büyük darbeyi yer; örneğin "Londra'daki mürettipler genel kural olarak parça-başı çalışırlar, zamana göre ücret istisnadır, buna karşılık taşradakiler günlük çalışırlar, parça-başı iş istisnadır. Londra limanında gemi yapım işçileri, parça-başı çalışırlar, oysa diğer bütün yerlerde günlük çalışırlar,"[26]

Londra'da aynı saraç dükkanında, çoğu zaman aynı iş için, Fransızlara parça-başı, İngilizlere zamana göre ücret ödenir. Parça-ba-şı ücretin egemen olduğu gerçek anlamdaki fabrikalarda, bu ücret şekline uygun düşmeyen bazı tür işlerin karşılığı zamana göre ödenir.[27] Bu biçimlerden birisinin diğerine göre kapitalist üretimin gelişmesine daha uygun düşme olasılığına karşın, ücretin ödenme biçimindeki farklılığın bunun özünde herhangi bir değişiklik yapmadığı da apaçık bir şeydir.

Alışılagelen işgünü, 6 saati karşılığı ödenen, 6 saati de ödenmeyen olmak üzere 12 saat içersin. Ürün-değer 6 şilin, dolayısıyla 1 saatlik emeğinin ürün-değeri 6 peni etsin. Deneyim sonucu olarak, diyelim ki, ortalama bir yoğunluk ve beceriyle çalışan ve bu nedenle de bir şeyin üretimi için ancak toplumsal bakımdan gerekli olduğu kadar zaman harcayan bir işçi, 12 saatte, bağımsız ya da bir bütünün ölçülebilir kısımları olan 24 parça iş çıkarsın. Bu 24 parçanın değeri, bunların içerdiği değişmeyen sermaye kısmı çıkartıldıktan sonra, 6 şilin ve tek bir parçanın değeri 3 penidir. Emekçi, parça başına, 1*V2* peni alır ve böylece 12 saatte [sayfa 565] 3 şilin kazanmış olur. Tıpkı zamana göre ücrette, olduğu gibi, emekçinin, 6 saati kendisi için 6 saati de kapitalist için, ya da her saatin yansını kendisi için, öteki yarısını kapitalist için çalıştığını düşünmemizin nasıl önemi yoksa, burada da, her parçanın karşılığının yansının ödendiğini, öteki yarısının ödenmediğini, ya da 12 parçanın fiyatı yalnızca emek-gücünün değerinin eşdeğeri, buna karşılık öteki 12 parçanın artı-değerin maddeleşmiş şekli olduğunu söylememin de hiç bir önemi yoktur.

Parça-başı ücret biçimi, aynen zamana göre ücret biçimi gibi akıldışıdır. Örneğimizde, bir metaın iki parçası, bunların üretimi için tüketilen üretim araçlarının değeri çıkartıldıktan sonra, bir işsaatinin ürünü olduğu için 6 peni iken, emekçi, bunlara karşılık 3 peni alır. Parça-başı ücret, aslında, belirli bir değer ilişkisi ifade etmez. Bu nedenle de, bir

[26] T. J. Dunning, *Trades' Unions andStrikes,* Lond. 1860, s. 22.

[27] Bu iki ücret şeklinin yanyana bulunuşu, patronların düzenbazlıklarını yürütmede nasıl yararlı olmuştur: "Bir fabrikada 400 işçi çalışıyor ve bunların yarısı parça-başı ücret aldıkları için uzun süre çalışmaları işlerine geliyor. Geriye kalan 200 kişi gündelik alıyorlar ve diğerleri gibi uzun süre çalışıyorlar, ama bu fazla-mesai için hiç bir karşılık almıyorlar. ... Bu 200 kişinin günde yarım saat çalışmaları, bir kişinin 50 saat çalışmasına ya da bir kişinin bir haftalık emeğinin 5/6'sına eşittir." *(Reports of Irısp. of Fact,* 31st October, 1860, s. 9.) "Aşırı-çalışma hâlâ geniş ölçüde yürürlüktedir; ve çoğu durumda, yasanın öngördüğü saptama ve yasaklamalara karşı güven içinde yürütülüyor. Parça-başı ücret yerine haftalık ücret alarak çalışan halkın uğradıkları kaybı... daha önceki raporlarımın çoğunda belirtmiştim." (Leonard Horner, *Reports of lnsp. of Fact.,* SfVApril, 1859, s. 8, 9.)

parçanın değerinin, onda somutlaşan emek-zamanı ile değil, tersine, emekçinin harcadığı emek-zamanının, ürettiği parça sayısı ile ölçülmesi sözkonusudur. Emek, zamana göre ücrette doğrudan doğruya devam ettiği süreyle, parça-başı ücrette ise, belli bir zaman süresinde somutlaştığı ürün

miktanyla ölçülür.[28] Emek-zamanının fiyatı en sonunda şu denklemle belirlenir: bir günlük emeğin değeri = günlük emek-gücü değeri. Parça-başı ücret, bu yüzden, zamana göre ücret biçiminin yalnızca değişmiş bir şeklidir.

Şimdi de parça-başı ücreti belirleyen özellikleri daha yakından inceleyelim.

Emeğin niteliği, burada, işin kendisi tarafından denetlenebilir. Parça-başı fiyatın tam olarak ödenebilmesi için bu niteliğin ortalama bir yetkinlikte olması gerekir. Parça-başı ücret, bu açıdan, ücret indirimleri ile kapitalist aldatmacasının en verimli kaynağı haline gelir.

Bunlar, emeğin yoğunluğu için kapitaliste tam bir ölçü sağlarlar. Ancak daha önce belirlenen ve deneyimlerle saptanan belli bir miktardaki metada somutlaşan emek-zamanı, toplumsal gerekli emek-zamanı sayılır ve ödemeler buna göre yapılır. Bu yüzden Londra'nın büyük terzilerinde belli bir parça iş, örneğin bir yelek, bir saat ya da yarım saat sayılır, ve saati 6 penidir. Bir [sayfa 566] saatlik ortalama ürünün ne kadar olduğu deneyimle bilinir. Yeni bir moda çıktığında, onanm ve benzeri işlerde, belli bir parça için ne kadar saat sayılacağı konusunda patron ile emekçi arasında anlaşmazlık çıkar ve bu da gene deneyimlerle sonuca bağlanır. Londra'daki mobilya işyerleri ile benzeri yerlerde, benzeri durumlar görülür. Eğer emekçi ortalama bir verim gücüne sahip değilse ve her gün belli asgari bir miktar iş çıkartamaz ise kendisine yol verilir.[29]

Burada emeğin niteliği ile yoğunluğu bizzat ücret tarafından denetlendiği için, işin aynca gözetlenmesi büyük ölçüde gereksiz hale gelmektedir. Parça-başı ücret bu nedenle yukarda anlatılan modern "ev emeği"nin temelini attığı gibi, kademeli olarak örgütlenen sömürü ve ezme sisteminin de temelini atar.. Bu sömürü düzeninin iki temel biçimi vardır. Bir yandan parça-başı ücreti kapitalist ile ücretli-emekçi arasına asalakların girmesini, "emeğin aracıyla kiralanmasını" kolaylaştırır. Bu aracılann kazancı, tümüyle, kapitalistin ödediği emek-fiyatı ile, bunlann, bu fiyatın emekçiye ulaşmasına fiilen izin verdikleri kısmı

[28] "Le salaire peut se mesurer de deux manieres: ou sur la duree du travail, ou sur son produit." ["Ücretler iki şekilde ölçülebilir: emeğin süresine göre, ya da ürününe göre."] *(Abrege elementare des principes de l'Economie Politique,* Paris 1796, s. 32.) Bu yapıtın adı belirtilmeyen yazarı, G. Garnier'dir.

[29] "Ona" (iplik eğiricisine) "şu kadar ağırlıkta pamuk verilir ve o bunu belli bir sürede ve belli bir incelikte, belli ağırlıkta, tire ya da iplik olarak teslim etmek zorundadır; ve bunun için libre başına kendisine şu kadar ücret ödenir. Eğer yaptığı iş kusurlu ise, bunun cezasını çeker; yok eğer belli sürede saptanılan miktardan az iplik yapmışsa işten çıkartılır ve yerine daha hünerli bir işçi alınır." (Ure, *l.c,* s. 317.)

arasındaki farktan ileri gelir.[30] Bu sisteme İngiltere'de ilginç bir ad verilmiştir, *"Sıveating* system" ("terletme sistemi"). Öte yandan parça-başı ücret, kapitaliste bir işçibaşıyla -manüfaktürlerde grup başıyla, madenlerde kömürü çıkartanlarla, fabrikalarda makineyi fiilen çalıştıran işçiyle— bir sözleşme yapma olanağını sağlar; kararlaştınlan fiyat üzerinden, işçibaşı, yardımcı emekçileri bulmayı ve ücretlerini ödemeyi üzerine alır. Emekçinin sermaye tarafından sömürülmesi, burada, emekçinin emekçi tarafından sömürülmesiyle uygulanir.[31]

Parça-başına ücret belli ise, emekçinin, emek-gücünü elinden geldiğince yoğun bir şekilde harekete getirmesi doğal olarak [sayfa 567] çıkarınadır; bu da, kapitaliste, emeğin normal yoğunluk derecesini daha kolaylıkla artırma olanağını verir.[32] İşgününün uzatılması şimdi artık emekçinin de kişisel çıkarınadır, çünkü böylece onun günlük ya da haftalık kazancı da yükselecektir.[33] Bu, giderek, zamana göre ücret konusunda açıklanmış olan bir tepki yaratır; işgününün uzatılmasıyla, parça-başı ücret aynı kalsa bile, emeğin fiyatında bir düşmeyi zorunlu olarak birlikte getirir.

Zamana göre ücrette birkaç istisna dışında, aynı tür iş için aynı ücret ödendiği halde, parça-başı ücrette, emek-zamanının fiyatınnın belli miktarda ürün ile ölçülmesine karşın, günlük ya da haftalık ücret, emekçinin gösterdiği bireysel farklılıklara göre değişir; emekçilerin bazısı belli bir sürede ancak asgari miktarda iş çıkardığı halde, bir başkası ortalamaya ulaşır, bir üçüncüsü ise ortalamanın üstüne çıkar. Bu nedenle, burada, fiilen ele geçen ücret, bireysel emekçilerin gösterdikleri

[30] "İş birkaç elden geçerse, bunların herbiri kârdan payını alır, oysa eğer işi en sondaki yaparsa, kadın işçiye ulaşan ücret son derece orantısız olur." *(Child. Emp. Comm., II Report,* s. lxx, n° 424.)

[31] Mazeretçi Watts bile şöyle diyor: "Eğer, bir işte çalışan herkes bir sözleşmenin taraftarı olsalar ve bir kişi kendi kârı için diğerlerini aşırı-çalıştırma yolu ile çıkar sağlayacağına, herkes yeteneğine göre pay alsa, bu parça-iş sisteminde büyük bir düzelme anlamına gelir." *(l.c.*, s. 53.) Bu sistemin bayağılıkları konusunda bkz: *Child. Emp. Comm., Rep. III,* s. 66, n° 22, s. 11, n° 124; s. xi, n°13, 53, 59 vb..

[32] Kendiliğinden doğan bu sonuca çoğu kez yapay olarak yardımcı olunur: örneğin, Londra'da makine sanayiinde alışılagelen hileli bir yöntem kullanılır: "Birkaç işçinin başına, fizik gücü daha üstün ve eliçabuk birisi seçilerek konulur, bu adama yimibeş şilin kadar fazla bir ücret ödenir; onun görevi yalnızca sıradan ücret alan işçileri harekete geçirmek ve isteklendirmek için bütün gücüyle çalışmaktır ... bu çalışmanın, üstün hünerin ve emek-gücünün kısıtlandığı yolunda işverenlerin (sendikalı) işçilere yönelttiği suçlamaların çoğunu hiç bir yoruma gerek göstermeyecek şekilde açıklar." (Dunning, *l.c,* s. 22, 23.) Yazarın kendisi de işçi ve sendikanın sekreteri olduğu için bu sözler abartmalı sanılabilir. Ama okur, J. Ch. Morton'un "highly respectable" ["çok saygıdeğer" -ç.] Tarım Ansiklopedisinin "Labourer" niaddesine bakarsa bu yöntemin çiftçilere gelişmiş bir yöntem olarak salık verildiğini görecektir.

[33] "Parça-başına ücret alan herkes ... işin yasal sınırlarının dışına çıkarılmasından yararlanır. Fazla-mesai yapma isteği konusundaki bu gözlem, özellikle dokumacı ve çileci olarak çalıştırılan kadınlar için geçerlidir." *(Rept. of Irısp. of Fact.,* 30* April, 1818, s. 9.) "Bu sistem (parça-başı), işveren için o derece kârlıdır ki... genç çömlekçileri, parça-başı sistemle çalıştıkları dört-beş yıl içersinde düşük bir ücretle aşırı-çalışmaya doğrudan doğruya teşvik etmiş olur. ... Bu ... çömlekçilerin vücut yapılarındaki kusurların diğer büyük bir nedeni olarak görülebilir." *(Child. Empl. Comm., I Rept.,* s. xiii.)

hünere, kuvvete, güce, dayanıklılığa vb. bağlı olarak büyük değişmeler gösterir.[34] Kuşkusuz bu durum, sermaye ile ücretli-emek arasındaki genel ilişkileri değiştirmez. Önce, bireysel farklılıklar, işyerinde bir

bütün olarak birbirlerini dengelerler ve böylece belli bir emek-zamanında ortalama miktarda ürün sağlanır ve ödenen toplam ücret, bu özel sanayi kolundaki ortalama ücrettir. Sonra, ücret ile artı-değer arasındaki orantı değişmeden kalır, çünkü her bireysel [sayfa 568] emekçinin sağladığı artı-değer kitlesi, aldığı ücrete tekabül eder. Ama, parça-başına ücretin kişiye sağladığı geniş hareket alanı, bir yandan onun kişiliğini geliştirdiği gibi, ondaki özgürlük, bağımsızlık ve kendi kendini denetleme duygusunu da geliştirir; öte yandan ise aralarındaki rekabet duygusunu kamçılar. Bu yüzden parça-başı iş, bireysel ücreti ortalamanın üzerine çıkarmakla birlikte, bu ortalamanın kendisini düşürme eğilimini taşır. Ama, parça-başı ücretin özel oranının geleneklerle uzun bir süre saptanması halinde, bu ücretin düşürülmesi, bu nedenle özel güçlükler gösterir; bu gibi istisnai durumlarda, patronlar, bazan bunu zamana göre zorla ücrete dönüştürme yoluna başvurmuşlardır. Örneğin, 1860 yılında Coventry'deki kurdele ve şerit dokuma işçileri arasında bu yüzden büyük bir grev başgöstermiştir.[35] Son olarak, parça-başı ücret, bundan önceki bölümde anlatılan saat sisteminin başlıca dayanaklarından birisidir.[36] [sayfa 569]

[34] "Herhangi bir işkolundaki işin, her mesleğin yaptığı parça ile ödenmesinde ... ücretler, miktar olarak, tamamen esastan değişebilir.... Ama günlük işte genel olarak o işkolunda çalışan işçi için verilecek ücret ölçütü, işçi ve işveren tarafından kabul edilen ... tekdüze bir orandır." (Dunning, *l.c,* s. 17.)

[35] "Le travail des Compaknons-artisans sera regle â la journee ou â piece. Ces rnaitres-artisans savent â peu pres combien d'ouvrage un compagnon-artisan peut faire par jour dans chaque metier, et les payent souvent â proportion de l'ouvrage qu'ils font; ainsi ces compagnons travaillent autant qu'ils peuvent, pour leur propre interet, sans-autre inspection." ["Kalfa zanaatçılarının çalışması, günlük olarak ya da parça-başına ödenecek. ... Bu usta zanaatçılar, bir kalfa zanaatçının, her işte, günde ne kadar iş yapabileceğini aşağı yukarı bilir, ve onlara çoğu kez yaptıkları iş oranında öderler; böylece, bu kalfalar, başka bir yoklama olmaksizin, kendi öz çıkarları için, ellerinden geldiğince çalışırlar."] (Cantillon, *Essai sur la Nature du Commerce en general,* Amst. Ed., 1756, s. 185 ve 202. Birinci baskı: 1755.) Quesnay, Sir James Steuart ve A. Smith'in geniş ölçüde yararlandıkları Cantillon, burada, daha o zaman parça-başı ücreti, yalnızca zamana göre ücretin değişik bir şekli olarak göstermektedir. Cantillon'un Fransızca baskısı, başlığında bunun İngilizceden çeviri olduğunu belirtmektedir, ama İngilizce baskı, *The Analysis of Trade, Commerce, ete,,* by Philip Cantillon, *late of the city of London, Merchant,* yalnızca daha sonraki bir tarihte (1759) yayınlanmış olmakla kalmaz, içeriği de daha sonraki düzeltilmiş bir metin olduğunu tanıtlar: örneğin Fransızca baskıda Hume'un henüz adı geçmez, oysa İngilizce baskıda, Petty'ye artık pek az raslanır. İngilizce baskı teorik olarak daha az önem taşır, ama özellikle İngiliz ticareti, külçe altın ve gümüş işlenmesi vb, konularında. Fransızca baskıda bulunmayan sayısız ayrıntıları içerir. İngilizce baskının baş sayfasındaki "Taken chiefly from the manuseript of a very ingenious gentleman, deceased, and adaptem, ete," ["Ölmüş bulunan çok zeki bir beyefendinin müsveddelerinden geniş ölçüde alınarak uyarlandığı, vb."] gibi sözler, bu nedenle, o zamanlar sık sık raslanan bir yakıştırma gibi görünüyor.

[36] "Combien de fois n'avons-nous pas vu, dans certains atoliers, embaucher beaucoup plus d'ouvriers que ne le demandait le travail â mettre en main? Souvent, dans la prevision d'un travail aleatoire, quelquefois meme imaginaire, on admet des ouvriers: comme on les paie aux pieces, on se dit qu'on ne court aucun risque, parce que toutes les pertes de temps seront â la charge des inoecupes." ["Bazı atelyelerde, yapılacak işin gerektirdiğinden daha çok işçi çalıştırıldığını birçok kez görmedik mi? Çoğu kez, raslantıya bağlı, hatta düşsel bir iş

Buraya kadar anlatılanlardan, parça-başı ücretin, kapitalist üretim tarzı ile en uyumlu ücret şekli olduğu sonucu çıkıyor. Yeni bir şey olmamakla birlikte, parça-başı ücret -14. yüzyılda Fransız ve İngiliz çalışma yönetmeliğinde, zamana göre ücretle resmen yanyana bulunmaktadır- ancak gerçek manüfaktür döneminde geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Büyük sanayiin fırtınalı gençlik döneminde, özellikle 1797 ile 1815 yıllan arasında, işgününün uzatılmasında ve ücretlerin düşürülmesinde bir kaldıraç olarak kullanılmıştır. Bu dönemdeki ücret dalgalanmaları konusunda çok önemli malzeme, Mavi kitaplarda bulunabilir: *Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laıvs* (Parlamentonun 1813-14 yasama yılı) ve: *Reports from the Lords' Committee, on the state of the Groıvth, Com-merce, and Consumption of Granz, and ali Laıvs relating thereto* (yasama yılı 1814-15). Buralarda, jakobenlere karşı savaşın başlangıcından beri emek fiyatındaki sürekli düşmeler üzerine belgesel kanıtlar buluyoruz. Örneğin, dokuma sanayiinde, parça-başı ücreti o derece düşmüştür ki, işgünündeki çok büyük uzatmalara karşın, günlük ücretler eskisinden daha düşük kalmıştır. "Pamuklu dokumacılarının gerçek kazançları şimdi eskisinden çok daha düşüktür; bunlann eskiden vasıfsız emekçiye göre üstünlükleri şimdi neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır. Gerçekten de ... bugün vasıflı ve vasıfsız emek arasındaki ücret farkı, eski dönemlere göre çok daha azdır."[37] Parça-başı ücret nedeniyle emeğin yoğunluğu ile genişliğindeki artışın, tanm proletaryasına ne kadar az yarar sağladığı, toprak ağaları ile çiftçilerden yana bir kitaptan alınan şu satırlardan görülebilir: "Tarım işlerinin büyük bir kısmı, günlük ya da parça-başına tutulan kimseler tarafından yapılmaktadır. Bunlann haftalık ücretleri 12 şilin kadar; parça-başı çalışanlann daha büyük bir dürtü altında, haftalık ücrete göre 6 ya da. 2 şilin daha fazla kazanacaklan düşünülebilir ise de, toplam geliri hesaplanınca, yıl boyunca işsiz kalması nedeniyle uğradığı kayıpların bu kazancı aştığı görülür. ... Ayrıca bu adamlann ücretleri ile, gerekli geçim araçları arasında belli bir oranın bulunduğu genellikle görülür: böylece, iki çocuk sahibi bir işçi, kilisenin yardımına muhtaç olmaksızın ancak geçinebilir."[38] Mal-thus, o sırada, Parlamentonun yayınladığı bazı gerçeklerle [sayfa 570] ilgili olarak şunlan söylüyordu: "Parça-başı ücret uygulamasındaki büyük artışı kaygı ile gözlemlediğimi itiraf ederim. Günün 12 ya da 14 saatinde ya da daha uzun bir süre gerçekten ağır iş, insan için çok fazladır."[39]

Fabrika yasalannın kapsamına giren işyerlerinde, parça-başı ücret

dolayısıyla, işçi alınır: parça-başına ödendiğinden, hiç bir tehlikeye koşulmadığı söylenir, çünkü tüm zaman kayıpları, çalıştırılmayanların zimmetine yazılacaktır."] (H. Gregoir, *Les Typographes devantle Tribunal correctionnel de Bruxelles,* Bruxelles 1865, s. 9.)

[37] Remarks on the Commercial Policy of Great Britain, London 1815, s. 48.

[38] A Defence of the Landovvners and Farmers of Great Britain, Lond. 1814, s. 4, 5.

[39] Malthus, *Inguiry into the Nature andProgress ofRent,* Lond. 1815, [s. 49, not.]

genel kural halini alıyordu, çünkü buralarda sermaye, işgününün verimini ancak emeği yoğunlaştırarak artırabiliyordu.[40]

Emeğin üretkenliğindeki değişmeyle birlikte, aynı miktar ürün, değişik emek-zamanını temsil eder. Bu yüzden, parça-başı ücret de, belirli bir emek-zamanının para olarak ifadesi olduğu için değişecektir. Yukardaki örneğimizde, 12 saatte 24 parça iş üretiliyordu, 12 saatin ürününün değeri 6 şilindi, emek-gücünün günlük değeri 3 şilindi, işsaatinin fiyatı 3 ve parça-başına ücret 1 *Vi* peniydi. Bir parçada yarım saatlik emek bulunuyordu. Emeğin üretkenliğinin iki katına çıkartılması sonucu, eğer aynı işgününde şimdi 24 yerine 48 parça sağlanırsa, diğer koşullar aynı kalmak üzere, şimdi her parça, yanm-işsaati yerine, yalnızca ^{3}A işsaati temsil ettiği için, parça-başına ücret 1 *Vi* peniden ^{3}A peniye düşer. 24 xl^{1}/2 peni = 3 şilin, ve aynı şekilde 48 x ^{3}A peni = 3 şilindir. Bir başka deyişle, parça-başı ücret, aynı zamanda üretilen parçaların sayısındaki artış[41]ve dolayısıyla aynı parça için harcanan emek-zamanındaki azalış oranında düşer. Parça-başı ücretlerdeki bu değişiklik, salt nominal olduğu sürece, kapitalist ile emekçi arasında sürekli bir savaşıma yolaçar. Çünkü, bunu, kapitalist, ya emeğin fiyatını fiilen düşürmek için bir bahane olarak kullanılır ya da emeğin üretkenliği ile birlikte yoğunluğu da artar. Ya da, emekçi, parça-başı ücretin görüntüsünü ciddiye alır, yani emek-gücünün karşılığının değil, ürününün karşılığının ödendiğini [sayfa 5711 düşünerek, ürettiği metaın satış fiyatında bir düşme olmaksızın, ücretlerdeki düşmeye karşı baş-kaldırır. "İşçiler, hammadde fiyatları ile, üretilen mallann fiyatlannı dik-katle izlerler ve böylece patronların elde ettikleri kâr konusunda doğru bir tahminde bulunabilirler."[42]

Kapitalist, ücretli-emeğin niteliği bakımından kaba bir yanılgı diye gördüğü bu gibi hak isteklerini haklı olarak kulak arkası eder.[43] Sanayi-

[40] "Parça-başı ücret alanlar... belki de fabrikalardaki işçilerin beşte-dördünü oluştururlar." *(Report oflnsp. oFFact.* SfVApril, 1858, [s. 9].)

[41] "İplik eğirme makinesinin üretken gücü ölçülür, ve bununla yapılan iş için ödenen para, üretme gücündeki artma kadar olmamakla birlikte, onunla birlikte azalır." (Ure, *l.c,* s. 317.) Bu son mazur gösterme tümcesini, Ure, gene kendisi geçersiz kılar. Çıkrığın uzatılması ile işte bir artışa yolaçılacağını o da kabul eder. Demek ki, emek, üretkenliğindeki artış oranında azalmış olmaz. Ayrıca: "Bu artış ile, makinenin üretme gücü beşte-bir artırılmış olacaktır. Bundan sonra, yaptığı iş için işçiye, eskisi kadar ücret ödenmeyecektir, ama bu ücret beşte-bir oranında azalmayacağı için, bu gelişme, belli saat çalışması için kazandığı parayı artıracaktır", ama yukardaki ifadede bazı değişiklikler yapılması gereklidir. ... İplikçi, kendi ek altı şilininin bir kısmını, yetişkin işçilerin yerini alan, ek gene yardımcılara vermek durumundadır" (/.c, s. 321), ve bu durumda ücretlerin yükselmesi yolunda bir eğilim sözkonusu olamaz.

[42] H. Favvcett, The *Economic Position ofthe British* Labourer, Cambridge and London 1865, s. 178.

[43] Londra'da yayınlanan *Standart* gazetesinin 26 Ekim 1861 tarihli sayısında, John Bright ve Ortaklarının, Rochdale magistrates'inde [sulh mahkemesi -ç.] açtıkları bir dava konusunda bir haber vadi. "Halı Dokuma İşçileri Sendikası yöneticilerine karşı bir dava açılmıştı. Bright şirketi, aynı zaman ve aynı emekle [!] eskiden 160 yarda üretirken, şimdi 240 yarda üreten yeni bir makine kullanmaya başlamıştı. İşçilerin, işverenin gelişmiş makineler için yaptığı sermaye ile elde edilen kârdan bir pay istemeleri, hiç bir şekilde sözkonusu olamazdı. Bu mantığa uygun

in ilerlemesine karşı vergi koymak anlamına gelen bu haksız isteğe karşı kıyameti kopanr ve, emeğin üretkenliğinin emekçiyi hiç ilgilendirmediğini apaçık ilân eder.[44] [sayfa 572]

olarak Bright ortaklar, yarda başına ücreti 1,5 peniden 1 peniye indirmeyi önerdiler, böylece işçilerin kazancı aynı emek için tam eskisi kadar kalmış olacaktı. Ama burada, nominal bir ücret indirimi vardı ve işçilerin iddiasına göre bu indirim, gerektiği şekilde önceden haber verilmeden yapılmıştı."

[44] "İşçi sendikaları, ücretleri aynı düzeyde tutmak isteklerinde, gelişmiş makinelerin kullanılmasıyla sağlanan kâra da ortak olma çabasını gösteriyorlar.". *(Quelle horreur!* [Ne korkunç! -ç.] "... İş kısaldığı için daha yüksek ücret talep etmek, bir başka deyişle, mekanik gelişmelere vergi koymak çabası demektir" *(On Combination Of Trades,* New Edit., London 1834, s. 42.)

YIRMIIKINCI BOLUM ÜCRETLERDEKİ ULUSAL FARKLILIKLAR

ONYEDİNCİ Bölümde, emek-gücünün değer büyüklüğünde bir değişikliğe yolaçabilecek çeşitli düzenlemeleri incelemiştik; bu büyüklük, artı-değere oranla, ya mutlak ya da nispi olarak ele alınmıştı; öte yandan, emeğin fiyatının kendileriyle gerçeklik kazandığı geçim araçları miktarının da, bu fiyatın uğradığı değişikliklerden bağımsız ya da farklı dalgalanmalar gösterebileceği de görülmüştür.[45] Daha önce de belirtildiği gibi, emek-gücünün değerinin ya da fiyatının basit bir şekilde kolayca görülebilen ücret şekillerine çevrilmesi, bütün bu yasalan, ücretlerin dalgalanmalarını yöneten yasalar haline getirir. Tek bir ülkede [sayfa 573]

[45] "Ücretlerin" (burada, ücretlerin para olarak ifadesi ele alınıyor), "daha ucuz bir maldan daha fazla satınalabiliyorlar diye, yükseldiğini söylemek doğru değildir." (David Buchanan'ın yayınladığı, Adam Smith'in *Wealth ete,* baskısında, 1814, v. I, s. 417, not.)

ücretlerdeki bu dalgalanmalann bir dizi değişik düzenlemeler olarak görünmesi, çeşitli ülkelerde, ulusal ücretler arasında aynı anda ortaya çıkan fark olarak görünebilir. Çeşitli ülkelerdeki ücretleri karşılaştırırken, bu nedenle, emek-gücünün değer büyüklüğündeki değişmeleri belirleyen bütün etmenleri hesaba katmamız gerekir; yani doğal olarak ve zaman içinde gelişen birincil gerekli geçim maddelerinin fiyatlan ile oylumlarını, emekçilerin eğitim giderlerini, kadın ve çocuk emeğinin oynadığı rolü, emeğin üretkenliğini, harcanma yoğunluğunu ve büyüklüğünü dikkate almamız gerekir. En yüzeysel karşılaştırma bile, önce, farklı ülkelerdeki aynı işkollannda ödenen ortalama günlük ücretlerin, birbiçim bir işgününe indirgenmesini gerektirir. Günlük ücretlerin aynı terimlere indirgenmesinden sonra, zamana göre ödenen ücretin, tekrar parça-başı ücrete çevrilmesi gerekir, çünkü emeğin hem yoğunluğunun ve hem de üretkenliğinin ölçüsü ancak bu parça-başı ücret olabilir.

Her ülkede, emeğin belli bir ortalama yoğunluğu vardır; bir me-taın üretimi için bu ortalamanın altında bir emek kullanıldığında toplumsal bakımdan gerekli-zamandan daha fazlasına gerek duyulacağı için, bu emek, normal nitelikte emek sayılmaz. Belli bir ülkede ancak ulusal ortalamanın üzerindeki bir yoğunluk derecesi, değerin salt işin devam süresi ile ölçülmesi üzerinde etkili olabilir. Tek tek ülkelerin meydana getirdiği dünya pazarında böyle bir şey sözkonusu değildir. Emeğin ortalama yoğunluğu ülkeden ülkeye değişir; bazısında daha büyük, bazısında daha küçüktür. Bu ulusal ortalamalar, ölçü birimi, evrensel emeğin ortalama birimi olan bir ıskala meydana getirirler. Bu nedenle daha yoğun bir ulusal emek, daha az yoğun olana göre, aynı sürede, daha çok para ile ifade edilen daha fazla değer üretir.

Ama değer yasasının uluslararası uygulamasında, daha üretken ulusal emek, dünya pazarında, rekabet nedeniyle, ürettiği metalann satış fiyatını değerlerinin düzeyine indirmeye zorlanmadığı sürece, yoğunluk derecesi daha yüksek emek sayıldığı için bir değişikliğe uğrar.

Bir ülkede kapitalist üretimin gelişmesiyle orantılı olarak, emeğin ulusal yoğunluğu ve üretkenliği de uluslararası düzeyin üzerine çıkar.[46] Çeşitli ülkelerde aynı emek-zamanında üretilen [sayfa 574] aynı türden metaların farklı miktarları, bu yüzden, farklı fiyatlarla, yani uluslararası değerlere göre değişen bir miktar parayla ifade edilen ve eşit olmayan uluslararası değerlere sahip olurlar. Bu nedenle de, paranın nispi değeri, kapitalist üretim tarzının daha fazla gelişmiş olduğu bir ülkede, bu üretim tarzının daha az gelişmiş olduğu bir ülkeye göre, daha küçük olur. Buradan, nominal ücretlerin, emek-gücünün para ile ifade edilen eşdeğerlerinin de, birinci ulusta, ikincisine göre daha yüksek olacağı

[46] Bu yasanın, tek üretim kolları için üretkenlik bakımından ne gibi şeyleri değiştirebileceğini bir başka yerde inceleyeceğiz.

sonucu çıkar; ne var ki, bu, hiç bir zaman, sözü edilen bu yüksekliğin, gerçek ücretler, yani emekçinin geçinmesi için de geçerli olduğunu tanıtlamaz.

Paranın bu nispi değerinin çeşitli ülkelerde farklı olması bir yana, günlük, haftalık vb. ücretlerin birinci ulusta ikincisine göre daha yüksek olduğu sık sık görülür, oysa emeğin nispi fiyatı, yani emeğin hem artı-değere ve hem de ürünün değerine göre fiyatı, ikinci ulusta birincisinden daha yüksektir.[47]

1833 Fabrika Komisyonu üyesi J. W. Covvell, iplik eğirme sanayiinde yaptığı dikkatli bir araştırmadan sonra şu sonuca varmıştır: "İngiltere'de ücretler, Kıta Avrupasına göre, işçiler için daha yüksek olmakla birlikte, kapitalistler için gerçekten daha düşüktür." (Ure, s. 314.) İngiliz fabrika denetmeni Alexander Redgrave, 31 Ekim 1866 tarihli raporunda, Kıta Avrupası devletleriyle karşılaştırmalı istatistiklerle, ücretler daha düşük ve emek-zamanı çok daha uzun olmakla birlikte, Avrupa'daki emeğin, ürüne oranla İngiltere'dekinden daha pahalı olduğunu ortaya koymuştur. Oldenburg'daki bir pamuklu fabrikasının İngiliz yönetmeni, oradaki emek-zamanının, cumartesileri de dahil, sabah 5.30'dan akşam 8'e kadar devam ettiğini ve oradaki işçilerin, İngiliz [sayfa 575] işgözcülerinin denetimi altında çalışırlarken, İngiliz işçilerinin 10 saatte ürettikleri kadar ürün sağlamadıklarını, bu gözcüler Alman olduğu zaman ise sağlanan ürünün çok daha az olduğunu açıklamıştır. Ücretler, İngiltere'dekinden çok daha düşük, çoğu zaman yarı yarıyadır, ama makineye oranla işçi sayısı çok daha fazladır ve bazı kısımlarda 5 : 3 oranındadır - Bay Redgrave, Rus pamuklu fabrikalan konusunda çok aynntılı bilgiler vermektedir. Ona, bu verileri, yakın zamana kadar orada çalışan bir İngiliz yönetici sağlamıştır. Her türlü kötülüğün boy attığı bu Rus topraklan üzerinde, İngiliz fabrikalarının ilk günlerindeki bütün dehşet, olanca gücüyle egemendir. Yerli Rus kapitalistleri fabrika işinde hiç bir işe yaramadıklan için fabrika yönetmenleri, haliyle İngilizdir. Gece-gündüz süren her türlü aşırı-çalıştırmaya ve işçilere ödenen en utanç verici düşük ücretlere karşın, Rus manüfaktürü, ancak yabancı

[47] Adam Smith'e karşı giriştiği polemikte James Anderson şunları belirtir: "Toprak ürünlerinin ve genellikle hububatın ucuz olduğu yoksul ülkelerde, emeğin görünüşteki fiyatı genellikle düşük olmakla birlikte, gene de aslında çoğu kez diğer ülkelerden gerçekte daha yüksek olduğu, aynı şekilde dikkate değer bir şeydir. Çünkü, emekçiye günlük olarak verilen ücretler, her ne kadar emeğin görünüşteki fiyatı ise de, emeğin gerçek fiyatı değildir. Gerçek fiyat, belli miktarda yapılmış iş, işverene neye maloluyorsa odur; ve bu açıdan bakıldığında, hububat fiyatı ile diğer geçim araçları, yoksul ülkelerde zengin ülkelere göre genellikle daha düşük olmakla birlikte, emeğin fiyatı, hemen her zaman zengin ülkelerde, yoksul ülkelerden daha düşüktür.... Gündelik ücret olarak hesap edilen emek, İskoçya'da İngiltere'ye göre çok daha düşüktür. ... Parça-başına emek genellikle İngiltere'de daha ucuzdur." (James Anderson, *Observations on the Means of Exciting a Spirit of National Industry ete,* Edinb. 1777, s. 350, 351.)-Tersine, ücretlerin düşüklüğü de emeğin pahalı olmasına yolaçar. "Emek, İrlanda'da İngiltere'den daha pahalıdır ... çünkü ücretler orada çok daha düşüktür." (n° 2074, *Royal Commission un Railways,* Min-utes, 1867.)

rekabetin yasaklanması ile güçlükle yaşayabilmektedir. Burada, son olarak, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde, fabrika ve iplik işçisi başına düşen ortalama iğ sayısı konusunda Bay Redgrave'in hazırladığı karşılaştınlmalı bir tabloyu veriyorum. Bay Redgrave'in kendisi de, bu rakamları, birkaç yıl önce derlediğini ve o zamandan beri fabrikalann büyüklükleri ile işçi başına düşen iğ sayısının İngiltere'de artmış olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, o, adı geçen Kıta Avrupası ülkelerinde aynı şekilde bir gelişmenin varolduğunu ve böylece rakamlann karşılaştırma amacıyla bir değer taşıdıklarını kabul etmektedir.

FABRİKA BAŞINA ORTALAMA İĞ SAYISI	
İngiltere	12.600

Fransa	1.500
Prusya	1.500
Belçika	4.000
Saksonya	4.500
Avusturya	7.000
İsviçre	8.000

İŞÇİ BAŞINA DÜŞEN ORTALAMA İĞ SAYISI

Fransa	14
Rusya	21
Prusya	37
Bavyera	46
Avusturya	49
Belçika	50
Saksonya	50
İsviçre	55
Daha küçük Alman devletleri	55
Büyük Britanya	74

[sayfa 576]

"Bu karşılaştırma", diyor Bay Redgrave, "diğer nedenler yanında, İngiltere'deki fabrikaların büyük bir kısmında makineli dokumacılık, iplikçilikle birlikte yürütülen bir iş olması nedeniyle, bu ülkenin lehinde değildir [oysa bu tabloda, dokumacılar, genel toplamdan düşürülmemiştir] ; diğer ülkeler için verilen fabrikalann çoğu, iplik eğirme fabrikalarıdır; eğer benzer şeyleri karşılaştırmak olanağı bulunsaydı, benim bölgemde bulunan ve bir tek işçi ile iki yardimcısının 2.200 iğli makinelere baktığı ve günde 220 libre ağırlığında, 400 mil uzunluğunda iplik üreten birçok pamuk ipliği fabrikasını sayabilirdim." *(Reports oflnsp. of Fact,* 31st Oct., 1866, s. 31-37, *passim.)*

Bilindiği gibi, İngiliz kumpanyaları, Doğu Avrupa ile Asya'da demiryollarının döşenmesini üzerlerine almış ve bunların yapımında yerli emekçilerin yanısıra bir miktar İngiliz işçisi çalıştırmıştır. Pratik zorunluluklar nedeniyle, böylece bu kumpanyalar, emeğin yoğunluğu konusunda ulusal farklan dikkate almak zorunda kalmışlar, ama bu durum onları herhangi bir kayba uğratmamıştır. Deneyimleri, ücretin yükse-

kliği, emeğin ortalama yoğunluğuna azçok tekabül ettiği zaman bile, emeğin nispi fiyatı genellikle ters yönde değişmektedir.

İlk iktisat yapıtlarından birisi olan, *Essay on the Rate of Wages*[48] adlı yapıtında H. Carey, çeşitli uluslarda, ücretlerin, ulusal işgünlerinin üretkenlik derecesi ile doğrudan orantılı olduğunu tanıtlamaya ve bu uluslararası ilişkiden de, her yerde ücretlerin emeğin üretkenliği ile orantılı olarak yükseldiği ve düştüğü sonucunu çıkartmaya çalışmaktadır. Carey alışık olduğu eleştirisiz ve yüzeysel bir biçimde karmakanşık istatistik malzeme yığınıyla uğraşacaği yerde, önermelerini tanıtlamış olsaydı, gene de, artı-değer üretimi tahlillerimizin bütünü, bu sonucun saçmalığını gösterirdi. Bu incelemenin en iyi yanı, şeylerin, gerçekte de, onun teorisine uygun biçimde olduklarını iddia etmemiş olmasıdır. Ona göre, devletin müdahalesi, doğal ekonomik ilişkileri bozmuştur. Bu nedenle, çeşitli ulusal ücretlerin devlete vergi şeklinde giden kısmının, işçinin kendisine gittiği şeklinde hesaplanması gerekir. Şu "devlet giderleri"nin de kapitalist gelişmenin "doğal" meyveleri olup olmadıkları konusunda Bay Carey'in biraz daha düşünmesi [sayfa 577] gerekmez miydi? Bu usavurma şekli, sonradan İngiltere'nin, dünya pazan üzerindeki şeytanca etkisinin (anlaşılan bu etki ona göre kapitalist üretimin doğal yasalarından ileri gelmemektedir) zorunlu hale getirdiği devlet müdahalesini, yani doğanın ve aklın ürünü olan bu yasaların devlet eliyle korunmasını, *alias** Himaye Sistemini keşfetmek üzere işin başında rahatça ve uyum içinde işleyen kapitalist üretim ilişkilerini ancak devletin müdahalesi ile bozulan ebedi doğa ve akıl yasaları diye ilk ilân eden kimseye tam yaraşacak türden bir usavurmadır. Ayrıca, Carey, Ricardo ile diğerlerinin teoremlerinde formülleştirilen mevcut toplumsal uzlaşmaz karşıtlıklar ile çelişkilerin, gerçek ekonomik hareketin ideal ürünleri olmadıklannı, tersine, kapitalist üretimin İngiltere ile diğer yerlerde gösterdiği gerçek uzlaşmaz karşıtlıklann, Ricardo ile ötekilerin teorilerinin bir sonucu olduğunu da keşfetmiştir! Ensonu, kapitalist üretim tarzının özünde bulunan güzellikler ile uyumu bozan şeyin, en sonunda ticaret olduğunu da o keşfetmiştir. Bir adım daha atsa, belki de, kapitalist üretim tarzındaki tek kötülüğün sermayenin kendisi olduğunu da keşfedecektir. Bastiat ile günümüzün öteki serbest ticaret yanlısı iyimserlerin uyumlu bilgeliklerinin gizli kaynağı olma onuru, himayeci sapıklıklarına karşın, eleştiri yeteneğinden böyle korkunç derecede yoksun ve böylesine düzmece bir bilgin olan ancak böyle birisine **ait olabilirdi,** [sayfa 578]

[48] [H. Carey,] Essay on the Rate of Wages: with on Examination of the Differences in the Condition of the Labouring Population throughout the World, Philadelphia, 1853. * Nam-ı diğer. -f.

YEDİNCİ KISIM **SERMAYE BİRİKİMİ**

GİRİŞ*

BİR para tutannın, üretim araçlanna ve emek-gücüne dönüştürülmesi, sermaye olarak işlev yapacak bir değer miktarının atacağı ilk adımdır. Bu dönüştürülme işlemi, pazarda, dolaşım alanı içinde olur. İkinci

adım, üretim süreci, üretim araçları, değerleri kendilerini meydana getiren öğelerin değerini aşan ve bu nedenle de, başlangıçta yatırılan sermaye ile birlikte bir artı-değeri de içeren metalara dönüşür dönüşmez tamamlanır. Bu metaların da hemen dolaşıma sokulması gerekir. Bunların satılması, değerlerin para olarak gerçekleşmesi, bu paranın tekrar sermayeye dönüşmesi ve bu hareketin durmadan yenilenmesi gerekir. Aynı evrelerin durmadan birbirlerini izledikleri bu dairesel hareket, sermayenin dolaşım biçimini oluşturur, [sayfa 579]

* Marx'ın Fransızca metne koyduğu başlıktır, -ç.

Birikimin ilk koşulu, kapitalistin elinde bulunan metalan satabilmesi ve aldığı paranın büyük kısmını sermayeye dönüştürebilmesidir. Bundan sonraki sayfalarda, biz, sermayenin normal şekilde dolaşımını varsayacağız. Bu sürecin ayrıntılı tahlili, İkinci Kitapta [ciltte] görülecektir.

Artı-değeri üreten, yani karşılığı ödenmemiş emeği doğrudan doğruya emekçiden kopartıp alarak bunu metalarda somutlaştıran kapitalist, aslında, bu artı-değerin ilk sahibi olmakla birlikte, hiç bir zaman onun son sahibi değildir. O, bunu, toplumsal üretim sürecinin bütünü içinde başka görevleri yerine getiren başka kapitalistlerle, toprak sahipleriyle vb. paylaşmak durumundadır. Artı-değer, bu nedenle, çeşitli kısımlara ayrılır. Bu parçalar, çeşitli kategorilere ayrılan kimselere gider ve, kâr, faiz, tüccar kârı, toprak rantı vb. gibi birbirinden bağımsız farklı şekiller alır. Artıdeğerin bu değişmiş şekillerini ancak Üçüncü Kitapta [ciltte] ele alabileceğiz.

O halde, biz, burada, bir yandan, hem sermayenin dolaşım alanında büründüğü yeni şekillerle, hem de bu şekillerin ardındaki gizli somut üretim ilişkileri ile ilgilenmeksizin, kapitalistin ürettiği metaları değeri üzerinden sattığını varsayacağız. Öte yandan ise, bu kapitalist üreticiyi, bütün artı-değerin sahibi ya da belki daha iyisi, bu yağmada onunla birlikte hissesi olan herkesin temsilcisi olarak ele alacağız. Bu nedenle, biz, her şeyden önce, sermaye birikimini soyut bir açıdan, yani fiili üretim sürecinde salt bir evre olarak inceleyeceğiz.

Birikim süreci gerçekleşeceği sürece, kapitalist, elindeki metaları satmayı ve bu parayı yeniden sermayeye dönüştürmeyi başarıyla yürütüyor demektir. Ayrıca, artı-değerin parçalara bölünüşü, ne onun niteliğini değiştirir, ne de birikimin bir öğesi haline geldiği koşulları. Sanayici kapitalistin, artı-değerden kendisine alıkoyduğu ya da başkalanna bıraktığı kısımların oranı ne olursa olsun, o, daima bu artı-değere ilk el-koyan kimsedir. Bunun için, biz, gerçekte olanın dışında bir şeyi varsaymış olmuyoruz. Öte yandan, birikimi gerçekleştiren dolaşım olayı ile artı-değerin parçalara bölünmesi, bu sürecin basit temel şeklini bula-nıklaştınr. Bu nedenle, birikim sürecinin tam ve kesin bir tahlili, bir süre için, iç mekanizmasının işlemesini gizleyen bütün görünümleri bir yana bırakmamızı gerektirir, [sayfa ssoı

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM BASİT YENİDEN-ÜRETİM

BİR toplumda üretim sürecinin şekli ne olursa olsun, bu sürecin devamlı olması, devresel olarak aynı evrelerden geçerek sürüp gitmesi gerekir. Bir toplum tüketmekten nasıl vazgeçemezse, üretmekten de öyle vazgeçemez. Bunun için birbiriyle ilişkili bir bütün, devamlı yenilemelerle akıp giden bir olay olarak görüldüğünde, her toplumsal üretim süreci, aynı zamanda, bir yeniden-üretim sürecidir.

Üretim koşullan, aynı zamanda, yeniden-üretimin de koşullarıdır. Ürettiği ürünlerin bir kısmını, üretim araçlarına ya da yeni ürünlerin unsurlarına devamlı bir şekilde dönüştürmedikçe hiç bir toplum, üretime devam edemez, bir başka deyişle, hiç bir toplum, yeniden-üretim yapamaz. Diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, servetini yeniden üretinesinin ve onu bir düzeyde tutmasının tek yolu, üretim araçlarının -yani, emek araçlannın, [sayfa ssu hammaddenin, yıl boyunca tüketilen

yardımcı maddelerin- yerine, aynı türden ve eşit miktarda mallann konulmasıdır; bunların, yıllık ürün kitlesinden aynlarak, üretim sürecine yeniden sokulmalan gerekir. Demek oluyor ki, yıllık ürünün belirli bir kısmı, üretim alanına aittir. Daha başlangıçta üretici tüketim için ayrılan bu kısım, çoğu zaman bireysel tüketime tamamen uygun düşmeyen mallar biçimindedir.

Üretim, biçim olarak kapitalistliğe ait ise, yeniden-üretimin biçimi de aynı olur. Kapitalist üretim biçiminde, nasıl ki, emek süreci sermayenin kendisini genişletmesi yolunda bir araçtan başka bir şey değilse, yeniden-üretim sürecinde de, yatırılmış değeri sermaye olarak, yani kendi kendini genişleten değer olarak yeniden üretmenin aracından başka bir şey değildir. Bir kimse, salt parası devamlı bir şekilde sermaye olarak iş gördüğü için, ekonomik bakımdan kapitalist niteliğini kazanır. Sözgelişi eğer 100 sterlin tutarında bir para bu yıl sermayeye çevrildi ve 20 sterlin artı-değer ürettiyse, gelecek yıl ve onu izleyen yıllarda da aynı işlemi yinelemeyi sürdürmesi gerekir. Yatınlan sermayenin, devresel artışı ya da sürece katılan sermayenin devresel meyvesi olarak artı-değer, sermayeden doğan bir gelir şeklini alır.[1]

Eğer bir gelir, kapitalist tarafından salt tüketim fonu olarak kullanılırsa ve kazanıldığı süre içinde tüketilirse caeteris paribus,* [sayfa 582] basit yeniden-üretim meydana gelmiş olur. Bu yeniden-üretim,

üretim sürecinin, eski boyutları içersinde, salt bir yinelenmesi olmakla birlikte, gene de bu yineleme ya da devamlılık bu sürece yeni bir nitelik kazandırır, ya da daha doğrusu, devamı olmayan tek tek bir süreç olarak sahip bulunduğu görünürdeki bazı özelliklerinin ortadan kalkmasına yolaçar.

Emek-gücünün belli bir süre için satınalınması üretim sürecinin

[1] "Mais ces riches, qui consomment les produits die travail des autres, ne peuvent les obtenir que par des echanges" (metaların satın alınması). "S'ils donnent cependant leur richesse acquise et accumulee en retour contre ces produits nouveaux qui sont l'objet de leur fantaisie, ils semblent exposes â epuiser bientöt leur fonds de reserve; ils ne travaillent point, avons-nous dit et ils ne peuvent meme travailler; on croirait done que chaque jour doit voir diminuer leurs vieilles richesses, et que lorsqu'il ne leur en restera plus, rien ne sera offert en eehange aux ouvrier qui travaillent exclusivement pour eux. ... Mais dans l'ordre social, la richesse a acquis la propriete de se reproduire par le travail d'autrui, et şans que son proprietaire y concoure. La richesse, comme le travail, et par le travail, donne un fruit annuel qui peut etre detruit chaque annee şans que le riche en devienne plus pauvre. Ce fruit est le *revenu* qui naît du *capital."* ["Ama, başkalarının emek ürünlerini tüketen bu zenginler, bu ürünleri ancak değişimler" (metaların satın alınması) "aracıyla elde edebilirler. Heveslerinin konusu olan bu yeni ürünlere karşılık, kazanılıp biriktirilmiş servetlerini verdiklerine göre, kısa zamanda yedeklik fonlarını tüketme tehlikesi ile karşı karşıyaymış gibi görünürler; onların hiç çalışmadıklarını söylemiştik, ve hatta çalışamazlar da; öyleyse, her gün eski zenginliklerinin azalacağı ve artık ellerinde hiç bir şey kalmadığı zaman, yalnızca onlar için çalışan işçilere verilecek hiç bir şey kalamayacağı sanılabilir. ... Ama toplumsal düzende, zenginlik, kendini başkasının çalışması ile, ve zenginliik sahibi bu işe karışmaksızın, yeniden-üretir. Zenginlik de, emek gibi ve emek aracıyla, her yıl, zengin daha yoksul olmaksızın yokedilebilen yıllık bir ürün verir. Bu ürün, *sermaye'Aen* doğan ge//r'dir."] Sismondi, *Nouv. Princ. d'Econ. Pol,* Paris 1819,1.1, s. 81-82.)

* Öteki şeyler aynı kalmak koşuluyla, -ç.

ilk adımıdır; bu başlangıç, emeğin satış süresi bittikçe, bir hafta ya da ay gibi belirli bir üretim dönemi sona erdikçe durmadan yinelenir. Ama emekçiye, emek-gücünün karşılığı, ancak bu gücü harcamasından sonra, ve metalarda yalnız kendi değerini değil artı-değeri de gerçekleştirdikten sonra ödenir. Emekçi, demek oluyor ki, bizim şimdilik kapitalistin özel tüketim fonu saydığımız artı-değeri üretmekle kalmaz, sonradan kendisine ücret şeklinde dönen fonu, değişen sermayeyi de üretir; ve işçinin çalıştırılması, ancak bu fonu yeniden ürettiği sürece devam eder. Onsekizinci Bölümde sözü edilen ve ücreti, üründen alınan bir pay olarak gösteren iktisatçılann bu formüllerinin çıkış noktası da işte bu oluyor.[2] Emekçiye ücret şeklinde geri denen şey, emekçinin devamlı olarak yeniden ürettiği ürünün bir kısmıdır. Kapitalistin, emekçiye ücretini para olarak ödediği doğrudur, ama bu para, onun emeğinin ürününün kılık değiştirmiş şeklinden başka bir şey değildir. Emekçi, üretim araçlann-dan bir kısmını ürüne dönüştürürken, daha önceki ürünün bir kısmını da paraya dönüştürür. Geçen hafta ya da geçen yılkı emeği, bu hafta ya da bu yılki emek-gücünün karşılığını ödeyen şeydir. Tek bir kapitalist ile tek bir emekçi yerine, kapitalist sınıf ile emekçi sınıfı bir tüm olarak alırsak, paranın işe kanşmasıyla ortaya çıkan hayal derhal yokolur. Kapitalist sınıf, emekçi sınıfa, sürekli olarak, emekçi sınıf tarafından üretilen ve kapitalist sınıf tarafından elko-nulan metaların bir kısmı için para şeklinde ödeme makbuzları verir. Emekçiler ise gene aynı süreklilik içersinde, bu ödeme makbuzlarını kapitalist sınıfa geri verirler ve böylece kendi elleriyle ürettikleri üründen paylannı alırlar. Ürünün, meta şeklini ve metaın para şeklini alışı, bu alışverişi bir örtü ile gizler.

Değişen sermaye, bu nedenle, emekçinin kendisiyle ailesinin [sayfa 583] varlığını, sürdürmesi için gerekli ve toplumsal üretim sisteminin şekli ne olursa olsun, kendisinin üretmek ve yeniden üretmek zorunda bulunduğu tüketim maddeleri ya da emek fonunun özel tarihsel bir görünüm şeklinden başka bir şey değildir. Bu emek fonunun, emeğinin karşılığının ödenmesi için durmadan para şeklinde ona doğru akmasının nedeni, yarattığı ürünün sermaye şeklin de durmadan ondan uzaklaşmasıdır. Ama bu, bir üründe gerçekleşen emekçinin kendi emeğinin ona kapitalist tarafından önceden emek fonu olarak verilmiş olduğu gerçeğini değiştirmez.[3] Efendisi için angaryayla yükümlü bir köylüyü ele alalım. Kendi toprağı üzerinde kendi üretim araçlan ile, diyelim haftanın 3 günü çalışır. Diğer 3 gün ise efendisinin malikanesinde zoraki çalışır. Bu köylü durmadan kendi emek fonunu yeniden üretmektedir

[2] "Ücretler de, kârlar da, son şeklini almış ürünün gerçek birer parçası olarak ele alınmalıdır." (Ramsay, *l.c,* s. 142.) "Ürünün emekçiye, ücret şeklinde gelen parçası." (J. Mili, *Elements ete,* Parissot çevirisi, Paris 1823, s. 33, 34.)

[3] "Sermaye, işçiye ücretini ödemek için kullanıldığı zaman, emeğin devamı ve bakımı fonuna hiç bir şey katmış olmaz." (Cazenove, Malthus'un, *Definitions in Pol. Econ.,* London 1853, s. 22, baskısına eklediği not.)

ve bu durumda, bu fon, hiç bir zaman emeğinin karşılığının ödenmesi için bir başkası tarafından ödenen para şeklini almamaktadır. Ama buna karşılık, efendisi için harcadığı karşılığı ödenmeyen yükümlü emek de, hiç bir zaman karşılığı ödenen gönüllü emek niteliğini kapsamaz. Eğer güzel bir sabah, efendisi, topraka, hayvanlara, tohumluğa, kısacası köylünün üretim araçlarına elkorsa, köylü bundan böyle artık emek-gücünü, efendiye satmak durumunda kalacaktır. O, *coeteris paribus,* üç günü kendisi, üç günü efendisi için olmak üzere gene 6 gün çalışacak ve efendisi de böylece ücretli adam çalıştıran kapitalist haline gelecektir. Önceden olduğu gibi gene üretim araçlarını üretim araçları olarak kullanacak ve bunlann değerini ürüne aktaracaktır. Tıpkı eskisi gibi, ürünün belirli bir kısmı, yeniden-üretime aynlacaktır. Ama yükümlü emeğin ücretli-emeğe dönüştüğü anda, köylünün kendisinin, tıpkı eskisi gibi üretmeye ve yeniden üretmeye devam ettiği emek fonu, bu andan sonra, ücret şeklinde efendisi tarafından yatınlan sermaye biçimini alır. Görünüm biçimini, görünen şeyden ayırma yeteneğinden yoksun darkafalı burjuva iktisatçısı, yeryüzünün şurasında burasında bugün bile emek

fonunun sermaye şeklinde çıkmakta olduğu gerçeğine gözlerini kapar.[4]
Değişen sermayenin, kapitalistin kendisine ait bir fondan [sayfa 584] yatırılan bir değer olma özelliğini, ancak,[5] kapitalist üretim sürecini sürekli yenilenme akışı içinde gördüğümüz zaman kaybettiği doğrudur. Ama bu sürecin de şöyle ya da böyle bir başlangıcı olması gerekir. Bu nedenle, bizim buraya kadar ki bakış açımıza göre, kapitalist, bir zamanlar, başkalarının karşılığı ödenmeyen emeklerinden bağımsız olarak birikmiş para sahibi olan, ve bu birikimle emek-gücü alıcısı olarak, sık sık pazarda boy göstermiş bir kişi olarak görünmektedir. Her ne halse, bu süreçteki süreklilik, basit yeniden-üretim, sermayenin yalnız değişen kısmını değil, tümünü etkileyen diğer bazı olağanüstü değişiklikler meydana getirmiştir.
Eğer, 1.000 sterlinlik bir sermaye, yılda 200 sterlinlik bir artı-değer yaratır ve bu artı-değer her yıl tüketilirse, beş yılın soriunda tüketilen artı-değer 5 x 200 sterline ya da başlangıçta yatırılan 1.000 sterline ulaşacaktır. Yok eğer yalnızca bir kısmı, diyelim yansı tüketilecek olursa, 10 yılın sonunda aynı sonuca varılacaktır, çünkü 10 x 100 = 1.000 sterlin eder.
Genel Kural: Yatınlan sermayenin değeri, yılda tüketilen artı-değe-re bölünürse, başlangıçta yatırılan sermayenin kapitalist tarafından ta-

[4] "Kapitalistler tarafından ödenen emeğin ücreti bu durumda, yeryüzü emekçilerinin dörtte-birinden azdır." (Richard Jones, *Textbook ofLectures on the Polit. Economy ofNations,* Hertford 1852, s. 36.)

[5] "İmalatçı" (yani manüfaktür işçisi) "ücretini patrondan almakla birlikte, aslında ona hiç bir gider yüklemiş olmaz; çünkü bu ücretlerin değeri genellikle, kârla birlikte, üzerinde emek verdiği şeyin artan değerinde toplanmış ve saklanmış olur." (A. Smith, *l.c,* Book II, eh. III, s. 355.)

mamen tüketilmiş ve bu nedenle de yokolacağı yılların, ya da yeniden-üretim dönemlerinin sayısı elde edilir. Kapitalist, başkalannın karşılığı ödenmemiş emeğini, yani artı-değeri tükettiğini, oysa ilk koyduğu sermayeyi olduğu gibi tuttuğunu sanır; ama onun bu düşüncesi gerçekleri değiştirmez. Aradan belli sayıda yıl geçtikten sonra, o zaman sahip olduğu sermaye değeri, o yıllar boyunca elde ettiği artı-değer toplamına ve tükettiği toplam değer ise başlangıçtaki sermayesine eşittir. Elinde toplam miktarı değişmeyen bir sermaye bulunduğu ve bunun bir kısmının, yani binalann, makinelerin vb. daha işe giriştiği zaman varoldukları doğrudur. Ama bizi burada ilgilendiren şey, maddi öğelei değil, bu sermayenin değeridir. Bir kimse bütün vannı yoğunu, bu varlığın değerine eşit bir borca girmekle tüketmiş olsa, onun bu varlığının, bor-çlannın toplamından başka bir şeyi temsil etmeyeceği açıktır. Kapitalist için de durum böyledir; ilk koyduğu sermayenin eşdeğeri miktannda bir değeri tüketmiş olsa, o çünkü sermayenin değeri, karşılığını ödemeksizin elde ettiği artı-değerin toplam miktarından başka bir şeyi temsil etmez. Eski sermayesinin tek bir kuruşu bile [sayfa 585] artık varolmaya devam etmez. Demek ki, her türlü birikimin dışında, salt üretim sürecinin sürekliliği, bir başka deyişle, basit yeniden-üretim, eninde sonunda ve zorunlu olarak, her sermayeyi, birikmiş sermayeye ya da sermayeleştirilmiş artı-değere çevirir. Bu sermaye, başlangıçta, onu kullanan kimsenin kişisel emeği ile elde edilmiş bile olsa, ergeç, eşdeğeri verilmeksizin elde edilmiş bir değer, başkalannın, parada ya da başka bir metada maddeleşen karşiliği ödenmemiş emeği halini alır. Dördüncü ve Altıncı Bölümlerde gördüğümüz gibi, paranın sermayeye dönüştürülmesi için, metalann üretimi ile dolaşımından başka bir şey daha gereklidir. Bir yanda, para ya da değere sahip olan kimsenin, öte yanda, değer yaratıcı cevhere sahip olan kimsenin; bir yanda üretim ve geçim araçlanna sahip olan kimsenin, öte yanda emek-gücünden başka bir şeyi olmayan kimsenin, alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya gelmeleri gerektiğini gördük. Emeğin üründen, öznel emek-gücünün, nesnel emek koşullarından aynlması, böylece kapitalist üretimin gerçek temeli ve çıkış noktasi oluyordu.
Ama, başlangıçta yalnızca hareket noktası olan bu şey, salt sürecin sürekliliği, basit yeniden-üretim ile, kapitalist üretimin durmadan yenilenen ve yinelenen, kendine özgü bir sonucu halini alıyor. Üretim süreci, bir yandan, ardı arası kesilmeden, maddi serveti, sermayeye, kapitalist için daha fazla servet ve zevk yaratma aracına çeviriyor. Öteyan-dan, işçi, üretim sürecine bir servet kaynağı olarak girdiği halde, süreci, kendisinin de zenginliğinin kaynağı olabilecek bütün araçlardan yoksun olarak terkediyor. Sürece girmeden önce kendi emeği, emek-gücünün satışı ile kendisinden aynldığı, ona yabancılaştığı ve kapitalist tarafından elkonularak sermaye ile birleştirildiği için, süreç sırasında da bu

emek, kendisine ait olmayan bir üründe gerçekleşmek zorundadır. Üretim süreci, aynı zamanda, kapitalistin, emek-gücünü tükettiği bir süreç olduğu için, emekçinin ürünü sürekli olarak yalnız metalara değil, sermayeye, değer yaratıcı gücü emen değere, emekçiyi satınalan geçim araçlarına, üreticilere komuta eden üretim araçlarına da dönüşür.[6] Emekçi, bu nedenle, durup [sayfa 586] dinlenmeden, sermaye biçiminde, kendisine egemen olan ve onu sömüren yabancı bir güç biçiminde, maddi nesnel zenginlik yaratır; ve kapitalist, sürekli emek-gücü üretir, ama bu üretim, içlerinde ve ancak onlarla gerçekleşebilen nesnelerden ayrı olarak, öznel bir zenginlik kaynağı biçimindedir; kısacası, o, emekçi üretir, ama ücretli emekçi.[7] Bu kesintisiz yeniden-üretim, emekçinin böylece ebedileştirilmesi, kapitalist üretimin *sine qud non'udur**

Emekçinin tüketimi iki yönlüdür. Üretim sırasında, emeğiyle üretim araçlarını tüketir ve bunlan, yatırılan sermayeden daha değerli ürünlere dönüştürür. Bu, üretici tüketimdir. Ve aynı zamanda da, emek-gücünün, onu satınalan kapitalist tarafından tüketilmesidir. Öte yandan, emekçi, emek-gücü için kendisine öde nen parayı geçim araçlarına çevirir: bu, onun bireysel tüketimidir. Emekçinin üretken tüketimi ile bireysel tüketimi, demek ki, tamamen birbirinden farklıdır. İlkinde emekçi, sermayenin devindirici gücü olarak iş görür ve kapitaliste aittir. İkincisinde kendisine aittir ve üretim faaliyetleri dışında kendi gerekli yaşamsal işlevlerini yerine getirir. Birincinin sonucu ile kapitalist yaşar, ikincisininki ile işçi.

İşgününü incelerken, emekçinin çoğu zaman kendi bireysel tüketimini, salt üretimi ilgilendiren bir olay gibi yerine getirmek zorunda kaldığını görmüştük. Bu gibi durumlarda, tıpkı buhar makinesine kömür ile su, çarklara yağ verilmesi gibi, emek-gücünü devam ettirmek için gerekli tüketim maddelerini sağlamaktadır. Tüketim maddeleri, bu durumda, yalnızca üretim araçlannın gerektirdiği tüketim maddeleridir; onun bireysel tüketimi, doğrudan doğruya üretken tüketimdir. Bununla birlikte, bu durum, aslında kapitalist üretime ait olmayan bir kötüye kullanma gibi görünür.[8]

Tek bir kapitalisti ve tek bir işçiyi değil, kapitalist sınıf ile emekçi

* Vazgeçilmez (koşul), -ç.

[6] "Bu, üretken emeğin, kendine özgü dikkate değer bir özelliğidir. Üretken olarak tüketilen şey sermayedir ve tüketilmekle sermaye şeklini alır." (James Mili, *l.c,* s. 242.) Ne var ki, James Mili, bu "dikkate değer özelliğin" izini hiç bir zaman yakalayabilmiş değildir.

[7] "Manüfaktürün, başlangıcında pek çok yoksula iş sağladığı gerçekten doğrudur, ama bunun devamıyla, yoksullukları yokolmadığı gibi sayıları da artar." *(Reasons tor a Limited Exportation of Wool,* London 1677, s. 19.) "Çiftçi şimdi yoksulları yaşattığı gibi saçma bir iddiada bulunuyor. Bunları sefalet içinde tuttuğu gerçekten doğrudur." *(Reasons for the Late Increase of the Poor Rates: ora Comparative Vieiu of the Prices of Labour and Provisions,* London 1777, s. 31.)

[8] Rossi, eğer "üretken tüketimin" sırrına varmış olsaydı, buna, bu derece şiddetle karşı koymazdı.

sınıfını, tek bir üretim sürecini değil, bütünüyle kapitalist üretim sürecini güncel toplumsal boyutlan içersinde ele aldığımız zaman, konu, bambaşka bir görünüş kazanır. Kapitalist, sermayesinin [sayfa 587] bir kısmını emek-gücüne çevirmekle, tüm sermayesinin değerini artırır. Bir taşla iki kuş birden yumaktadır. Yalnız emekçiden aldığından değil, emekçiye verdiğinden de kâr sağlamaktadır. Emek-gücü karşılığında verilen sermaye, gerekli tüketim maddelerine dönüşmekte ve bunların tüketimi ile emekçinin kaslan, sinirleri, kemikleri ve beyni yeniden üretilmekte ve yeni emekçiler üretilmektedir. İşçi sınıfının tamamen zorunlu sınırlar içersinde kalan bireysel tüketimi, bu yüzden, emek-gücü karşılığında sermayece verilen geçim araçlarının, tüketilmek üzere sermayenin emrine verilen taze emek-gücüne tekrar çevrilmesidir. Bu tüketim, kapitalist için vazgeçilmez bir üretim aracı olan şeyin, yani emekçinin kendisinin üretimi ve yeniden-üretimidir. Emekçinin bireysel tüketimi, ister işyerinde, ister dışarda geçsin, üretim sürecinin bir kısmı olsun ya da olmasın, bu yüzden, sermayenin ve üretiminin ve yeniden-üretiminin bir etmenini oluşturur, tıpkı bir makinenin temizliğinin, çalışırken ya da dururken yapılması gibi. Emekçinin, geçim araçlannı, kapitalisti hoşnut etmek için değil de kendi amacına hizmet için tüketmesinin hiç bir önemi yoktur. Yemin, bir hayvan tarafından tüketilmesi, onun yediklerinden hoşlanmış olmasından dolayı üretim sürecinde zorunlu bir etmen olmaz. İşçi sınıfının yaşamaya devam etmesi ve yeniden-üretilmesi, sermayenin yeniden-üretilmesinin her zaman için zorunlu bir koşuludur. Ama kapitalist, bunun yerine getirilmesini, emekçinin hayatta kalma ve üreme içgüdüsüne rahatça bırakabilir. Bütün kapitalistler, emekçinin bireysel tüketimini elden geldiğince tamamen zorunlu olan maddelere indirgemeyi büyük dikkat gösterirler ve bu bakımdan, emekçilerini daha az besleyici yiyecekler yerine daha çok besleyici yiyecekler almaya zorlayan o zalim Güney Amerikalılan öykünmekten çok uzaktırlar.[9]

İşte böylece, kapilalistler ve onlann ideolojik temsilcileri olan ekonomi politikçiler, emekçinin bireysel tüketiminden yalnız bu sınıfın devamı için gerekli olan ve bu nedenle de kapitalistlerin tüketmek üzere emek-gücü bulabilmeleri için yerine getirilmesi [sayfa 588] zorunlu olan kısmını üretken tüketim saymakta, ve bunun dışında kalan ve emekçinin kendi keyfi için yaptığı tüketimi ise üretken olmayan tüketim olarak kabul etmektedirler.[10] Sermaye birikimi, eğer ücretlerde, ser-

[9] "Günlük işi (belki de dünyada en ağır olanı) 180 ve 200 libre ağırlığında bir maden yükünü 450 *foot* derinlikten omuzlarında taşıyarak yeryüzüne çıkartmak olan G. Amerikalı maden işçileri, yalnız ekmek ve fasulye ile beslenirler; aslında bunlar yalnız ekmekle karınlarını doyurmayı yeğlerler, ama yalnız ekmekle beslenen insanların bu kadar ağır işe dayanamayacağını öğrenen patronları, bu işçilere, de sanki beygirmiş gibi davranarak zorla fasulye de yedirir; ne var ki, fasulye, ekmeğe göre gerçekten daha fazla kemik-tozu (kireçli fosfat) içerir." (Liebig, *l.c,* c. I, s. 194, not.)

[10] James Mili, *l.c,* s. 238 *sqq.*

maye tarafından daha fazla emek-gücü tüketilmesi olanağını birlikte getirmeyen bir yükselişe ve dolayısıyla da emekçinin tüketiminde bir artışa yolaçacak ise, bu ek sermaye, üretken olmayan bir şekilde tüketilmiş olur.[11] Aslında, emekçinin bireysel tüketimi, kendisi yönünden üretken olmayan bir tüketimdir, çünkü bu, yalnızca gereksinme içindeki bir bireyi yeniden üretmektedir; oysa bu, kapitalist ve devlet için üretken bir tüketimdir, çünkü bu, onların servetini yaratan gücü üretmektedir.[12]

Bunun için, toplumsal açıdan bakıldığında, işçi sınıfı, emek-süre-cine doğrudan doğruya katılmadığı zaman bile, tıpkı sıradan bir emek aracı gibi sermayenin tamamlayıcı bir parçasıdır. Bireysel tüketimi bile, belli sınırlar içinde, üretim sürecinde bir etmendir. Ne var ki, bu süreç, kendinden bilinçli araçlan yüzüstü bırakmalannı önlemek için gerekli önlemleri alır ve bunlann ürettikleri ürünleri daha biter bitmez onların bulunduğu kutuptan sermayenin bulunduğu karşıt kutba taşır. Bireysel tüketim bir yandan bunlann varlıklannı sürdürmelerini ve yeniden üretilmelerini, öte yandan da yaşamak için gerekli tüketim maddelerini yokederek işçilerin, emek pazarında sürekli boy göstermelerini sağlar. Romalı köle prangaya vurulurdu, ücretli emekçi, sahibine, görüneyen bağlarla bağlanır. Bağımsızlık görüntüsü, işverenin devamlı olarak değişmesi ve bir de, bir sözleşmenin *fictio juris'** ile sağlanır ve sürdürülür.

Eskiden, sermaye, serbest emekçi üzerindeki mülkiyet hakkını güvenlik altına almak için, gerektiğinde yasal yollara başvururdu. Örneğin, 1815 yılına kadar İngiltere'de, makine yapımında çalışan mekanik işçilerin dışarıya göç etmeleri ağır cezalar konularak yasaklanmıştı.

[sayfa 589]

İşçi sınıfının yeniden-üretimi, bir kuşaktan diğerine aktanlan bir hüner birikimini de birlikte getirir.[13] Böyle hünerli bir sınıfın varlığını kapitalistin ne ölçüde kendisinin hakkı olarak bildiği, üretim etmenleri arasında saydığı ve onu hangi ölçüde kendi değişen sermayesinin gerçek şekli olarak gördüğü, kendisini bu sınıftan yoksun bırakmakla tehdit eden bir bunalımın patlak vermesiyle derhal görülür. Birleşik Devletler'deki iç savaş ve onunla birlikte ortaya çıkan pamuk kıtlığı sonucu,

[11] "Eğer emeğin fiyatı, sermayedeki artışa uymayacak şekilde, daha fazla emek kullanılamayacak derecede yükselirse, bu tür sermaye artışının, üretken olmayan şekilde tüketileceğini söyleyebilirim." (Ricardo, *l.c,* s. 163.)

[12] "Gerçek anlamıyla tek üretken tüketim, servetin, yeniden-üretim amacıyla kapitalistler tarafından tüketilmesi ya da yokedilmesidir (üretim araçlarının tüketilmesidir, demek istiyor).... İşçi ... kendisini çalıştıran kimse için ve devlet için üretici bir tüketicidir, ama sözcüğün dar anlamıyla, kendisi için değildir." (Malthus. *Definitions ete,* s. 30.)

[13] "Biriktirildiği ve önceden hazırlandığı söylenebilecek tek şey, emekçinin hüneridir. ... Hünerli emeğin biriktirilmesi ve saklanması, bu çok önemli işlem, büyük emekçi kitleleri yönünden, hiç bir sermaye olmaksızın gerçekleştirilmiştir." (Th. Hodgskin, *Labour Defended ete,* s. 12, 13.)

* Varsayılan hükümler, -ç.

Lancashire'daki pamuklu dokuma işleyenlerin çoğu, çok iyi bilindiği gibi işten atılmıştı. "Fazlalık haline" gelenlerin sömürgelere ya da Birleşik Devletler'e göç edebilmelerini sağlamak amacıyla, devlet yardımı ya da gönüllü ulusal yardım kampanyalan açılması için, hem işçi sınıfının kendisinden ve hem de toplumun diğer katlanndan feryatlar yükselmişti. Bu sırada, *The Times,* 24 Mart 1863 tarihin de, Manchester Ticaret Oda-si eski başkanı Edmund Potter'in bir mektubunu yayınladı. Avam Kamarasında, bu mektuptan, haklı olarak, fabrikatörlerin bildirisi diye sözediliyordu.[14] Sermayenin emek üzerindeki mülkiyet hakkının utanmadan ortaya konulduğu birkaç ilginç pasajı buraya aktanyoruz.

"Ona" (işsiz kalan kimseye), "pamuklu işçilerinin çok fazla olduğu ... ve ... belki üçte-bir oranında bir indirim yapilması gerektiği ve o zaman geriye kalan üçte-iki için sağlıklı bir talep olacağı söylenebilir.... Kamuoyu, ... göçü isteklendiriyor. ... Patron, elinin altındaki emek arzının buradan ayrılmasını istemeyebilir; bunun hem haksız, hem de yanlış bir şey olduğunu belki de haklı olarak düşünebilir. ... Eğer kamuya ait fonlar, bu göçe yardım etmek için kullanılacaksa, onun da sesini yükseltme ve belki de bunu protesto etme hakkı vardır." Bay Potter, bunun ardından, pamuklu ticaretinin yararlannı, "bu işkolunun İrlanda ile tarımsal bölgelerden çekip aldığı artı-nüfusu", ulaştığı muazzam boyutları, 1860 yılında İngiltere'nin toplu ihracatında $^{5}/_{13}$ gibi önemli bir yer tuttuğunu, birkaç yıl sonra özellikle Hindistan pazarının genişlemesi ve libresi 6 peniden bol pamuk sağlaması ile onun da tekrar nasıl genişleyeceğini gösterir. Sonra da şöyle devam [sayfa 590] eder: "Zamanla ... bir, iki ya da üç yılda, gerekli miktarı üretebilecektir. ... Şimdi sormak istediğim bir şey var. - Bu işkolu ayakta tutulmaya değer mi? Makineleri" (canlı emek makinelerini demek istiyor) "düzen altında tutmak, harcanacak çabaya değmez mi, ve bunlardan vazgeçmeyi düşünmek büyük bir çılgınlık olmaz mı? Bence olur. İşçilerin mülk olmadıklarını, Lan-cashire'ın ve patronlann malı olmadıklarını kabul ederim, ama onlar, her ikisinin de gücüdür; onlar, kuşaklar boyu yeri doldurulamayacak zihinsel ve eğitilmiş güçlerdir; buna karşılık, bunların üzerlerinde çalıştıkları makinelerin çoğu, oniki aylık bir sürede, hem de kârlı olacak şekilde iyileştirilebilir ve yenilenebilir.[15] Emek-gücünün göç etmesini isteklendirelim ya da buna izin verelim, peki kapitalist ne olacak? ...

[14] "Bu mektuba, fabrikatörlerin bildirisi olarak bakılabilir." Ferrand, *Motion on the Cotton Famine,* H. o. C, 27thApril 1863.)

[15] Olağan koşullar altında, ücretlerin indirilmesi sözkonusu olduğu zaman, bu aynı sermayenin, büsbütün ayrı bir telden çaldığı da unutulmamalıdır. O zaman patronlar koro halinde: "Fabrika işçileri, bunu bir an akıllarından çıkarmasınlar ki, onlarınki gerçekten çok küçük cinsten hüner isteyen bir iştir: bundan daha kolay öğrenilebilecek ve niteliği bakımından bundan daha fazla ücret ödenen, ya da en az uzmanlık veren çok kişi bir eğitimle, bundan daha çabuk ve bol elde edilebilecek başka hiç bir iş yoktur.... Patronun makinesi" (şimdi bunların 12 ayda ve hem de kârla yenilenebileceğini öğreniyoruz), "aslında, üretim işinde, altı aylık bir eğitimin öğreteceği ve sıradan bir tarım işçisinin bile öğrenebileceği fabrika işçisinin emek ve hünerinden" (şimdi 30 yılda yenilenmeleri olanaksız) "çok daha önemli rol oynar." (Bu kitabın 435. sayfasına bakınız.)

işçilerin kaymak tabakasını alınız, sabit sermaye, değerini büyük ölçüde kaybeder, döner sermaye düşük nitelikte emeğin daralan arzı karşısında savaşım veremez.... Bize, işçilerin, bunu" (göç etmeyi) "istedikleri söyleniyor. Onlann bunu istemeleri çok doğaldır. ... Emek-gücünü elinden alarak ve ücret harcamalarını, diyelim beşte-bire ya da beş milyona indirerek pamuklu işkolunu küçültelim ve daraltalım, bunun hemen üzerindeki sınıfa, küçük dükkan sahiplerine ne olacaktır? Arazi ve kulübe kiralan ne olacaktır? ... Bunun etkilerini yukarıya doğru, küçük çiftçilere, ev sahiplerine ve toprak sahiplerine doğru izleyiniz, ve bir ulusun bütün sınıflan için, en iyi fabrika işçilerini dış ülkelere göndermek ve en üretken sermaye ve zenginlik değerlerini yoketmek suretiyle bir ulusu zayıf düşürmekten daha canakıyıcı bir plan olabilir mi? ... Pamuklu bölgelerinde, yardim alanların hiç değilse maneviyatlarını yükseltmek için, özel yasal yönetmeliklerle, bir ölçüde zorunlu çalışmayı sağlamak üzere, Yoksullara Yardim Kuruluna eklenecek özel komiserler tarafından yürütülecek, iki ya da üç yıl sürecek (5-6 milyon sterlin tutannda) bir fon kurulmasını öneriyorum. Toprak sahipleri ya da, [sayfa 5911 patronlar için en iyi işçilerinden ayrılmaktan ve geriye kalanları, yaygın ve tüketici bir göçle, bütün bir bölgeyi sermaye ve değerden yoksun bırakacak bir hareketle hayal kırıklığına uğratmak ve maneviyatlannı bozmaktan daha feci ne olabilir?"

Fabrikatörlerin seçkin sözcüsü Potter, her ikisi de kapitaliste ait iki tür "makine" arasında bir aynm yapıyor; bunlardan birisi fabrikada duruyor, diğeri ise geceleri ve bir de pazar günleri fabrika dışında, kulübelerde kalıyorlar. Bunlardan birisi cansız, diğeri canlı. Cansız makine yalnız aşınmakla, günden güne değerini yitirmekle kalmıyor, büyük bir kısmı sürekli teknik gelişmeyle hızla ömrünü tamamlıyor ve birkaç ay sonra yerini yeni bir makineye hem de kârlı olacak şekilde bırakıyor. Tersine, canlı makine, zaman geçtikçe ve kuşaktan kuşağa devredilen hüner ölçüsünde iyileşip gelişiyor. *The Times,* pamuklu lorduna şu karşılığı veriyor:

"Bay Edmund Potter'i, pamuklu sanayii patronlannın müstesna ve yüce önemleri öylesine etkilemiştir ki, bu sınıfı korumak ve sürdürmek, mesleklerini devam ettirmek için, yanm milyonluk işçi sınıfının, istemedikleri halde, büyük bir moral işevine kapatılmasını istiyor. 'Bu sanayi ayakta tutulmaya değer mi?' diye soruyor Bay Potter, Biz, buna, 'dnurlu yollarla olmak üzere elbette' diye karşılık veriyoruz. Bay Potter, 'makineleri düzen içinde tutmaya değer mi?' diye tekrar soruyor. Burada duralıyoruz. 'Makine' sözü ile Bay Potter, insan makinesi demek istiyor; çünkü, bunlann mutlak anlamda mal olarak kullanılmasını söylemek istemediğini özellikle belirtiyor, şurasını itiraf edelim ki, insan makinesini düzen içinde tutmak -yani bir yere kapatarak yağlayıp saklamak- ne bu 'çabaya değer', ne de mümkündür. İnsan makinesi, ne kadar yağlayıp silseniz, işlemeyince, gene de paslanacaktır. Ayrıca in-

san makinesi, gördüğümüz gibi, kendi dilediği zaman istim tutup patlayacak ya da büyük kentlerimizde çılgın gibi koşacak durumdadır. Bay Potter'in dediği gibi, yeni işçilerin yetiştirilmesi zaman alabilir, ama elimizde makinistler ile kapitalistler olduktan sonra, daima tutumlu, azimli ve çalışkan adamlar bulabilir ve bunlardan, istediğimizden çok patron-fabrikatör imal edebiliriz. Bay Potter, bu işkolunun, bir, iki ya da üç yılda canlanacağından sözediyor ve 'bu emek-gücünü göç etmeye teşvik etmemeyi ya da izin vermememizi (!) bizden istiyor. İşçilerin dışarıya gitmeyi istemeleri çok doğaldır diyor: [sayfa 592] ama bu isteğe karşın, ulusun, bir yarım milyon işçiyle 700.000 kişilik ailesini, pamuklu sanayii bölgelerine kapatabileceğini sanıyor; ve bunun zorunlu bir sonucu olarak da, ulus bunlann hoşnutsuzluklannı zorla bastıracak, hepsini sadakayla besleyecek ve günün birinde pamuklu sanayii patronları bu işçilere gereksinme duyana değin bu böyle sürüp gidecek.... Bu adalar üzerindeki büyük kamuoyunun bu 'emek-gücünü' onu, demir, kömür, pamuk gibi kullanmak isteyenlerin elinden kurtarması zamanı gelip çatmıştır."[15a]

The Times'in makalesi yalnızca bir *jeu d'esprit** idi. "Büyük kamuoyu", aslında Bay Potter'in kendisiydi ve fabrika işçileri, fabrikaların taşınabilir parçaları idiler. Zaten bunların göç etmeleri de engellendi.[16] "Moral işevlerine", yani pamuklu bölgelerine kapatıldılar ve eskisi gibi, Lancashire'lı pamuklu fabrikatörlerinin "kuvveti" olmaya devam ettiler.

Kapitalist üretim, bu yüzden, emek-gücü ile emek araçları arasındaki aynlığı, bizzat yeniden üretir. Ve böylece de, emekçinin sömürülmesi koşullarını yeniden üretmekte ve sürdürmektedir. Emekçiyi, durmadan, yaşaması için emek-gücünü satmaya zorlamakta, ve kapitaliste, daha da zenginleşmesi için bu emek-gücünü satınalma olanağını hazırlamaktadır.[17] Kapitalist ile emekçinin pazarda, satıcı ve alıcı olarak karşı karşıya gelmeleri artık bir raslantı olmaktan çıkmıştır. Emekçiyi durmadan kendi emek-gücünün satıcısı olarak pazara gerisin geriye fırlatan ve kendi ürettiği ürünü, başkasının onu satınalabileceği araçlar haline dönüştüren şey bu sürecin kendisidir. Gerçekte emekçi, daha

* Zeka oyunu. -ç.

[15a] *The Times,* 24 March 1863.

[16] Parlamento, dış ülkelere yapılan göçlere yardım için bir tek kuruş bile ayırmadığı halde, yerel yönetimlere, işçileri yarı-aç durumda tutma, yani onları normal ücretin altında çalıştırma yetkisini veren bazı yasalar çıkardı. Öte yandan, üç yıl sonra, hayvan hastalıkları salgını başgösterince, Parlamento, bütün usulleri bir yana iterek, milyoner toprakbeylerine tazminat verilmek üzere sıradan bir yasa çıkartır; oysa bu büyük çiftçiler, et fiyatlarındaki yükselme nedeniyle hiç bir kayba uğramamışlardı. 1866 yılında Parlamentonun açılışında büyük toprak sahiplerinin boğalar gibi böğürmeleri, bir insanın, Hindu olmadan da Sabala

ineğine tapabileceğini, Jüpiter olmadan da bir öküz şekline girebileceğini göstermiştir.

[17] "L'ouvrier demandait de la subsistance pour vivre, le chef demandait du travail pour gagner." ["İşçi, yaşamak için geçim aracı, şef, kazanmak için emek istemiştir."] (Sismondi, *l.c,* s. 91.)

kendisini sermayeye satmadan önce, sermayeye aittir. Emekçinin kendisini devresel sürelerle satması, patron değiştirmesi ve emek-gücünün pazar fiyatındaki dalgalanmalan, onun ekonomik [sayfa 593] köleliğini[18] hem yaratan ve hem de gözlerden saklayan nedenler olmuştur.[19]

Demek oluyor ki, kapitalist üretim, birbirine bağlı, sürekli bir süreç, yani bir yeniden-üretim süreci olması nedeniyle, yalnızca meta ve artı-değer üretmekle kalmıyor, aynı zamanda, bir yanda kapitalist, öte yanda ücretli emekçi olmak üzere, kapitalist ilişkiyi de üretiyor ve yeniden üretiyor.[20] [sayfa 594]

[18] Bu bağımlılığın köylüce, kaba bir şekli, Durham kontluğunda gürülür. Burası, koşulların, çiftlik sahibine, tarım emekçisi üzerinde tartışmasız bir mülkiyet hakkı sağlamadığı birkaç kontluktan biridir. Maden sanayii, emekçiye ne de olsa bir seçme olanağı verir. Bu kontlukta, büyük çiftçi, başka yerlerdeki adetin tersine, yalnız üzerinde emekçi kulübeleri bulunan çiftlikleri kiralar. Kulübenin kirası, ücretin bir kısmıdır. Bu kulübelere, *"hinds' houses"* ["ırgat evleri" -ç.] denir. Bunlar, emekçiye, bazı feodal hizmetler gözönünde bulundurularak *"bondage"* ["bağlanma" -ç.] denilen bir sözleşme ile kiralanır; bu sözleşme, diğer şeyler yanında, emekçiye başka yerde çalıştığı sürece, yerine birisini, diyelim kızını bırakma yükümlülüğünü yükler. Emekçinin kendisine, *"bondsman"* [bağlanmış adam. -ç.] denir. Buradaki ilişki aynı zamanda, emekçinin bireysel tüketiminin, sermaye için yapılan bir tüketim, yani üretken tüketim haline geldiğini, bambaşka bir açıdan gösterir: "Ne gariptir ki, ırgatlar ile bağlanmış emekçilerin kazuratları bile, işini bilen beyin verdiği bahşiş sayılır... ve efendi çevrede kendisinden başkasına ait hela bulunmasına izin vermez, ve kendi senyörlük haklarının bir kısmından vazgeçmektense bahçe için şuraya buraya bir parça gübre bırakın." *(Public Health, Report VII,* 1864, s. 188.)

[19] Çocuk vb. emeğinin satışlarında, iradi satış formalitesinin bile unutulup gittiği akıldan çıkarılmamalıdır.

[20] "Şu halde, sermaye, ücretli-emek varsayımına, ücretli-emek de *sermaye* varsayımına dayanır. Bunlar birbirlerinin koşuludurlar, karşılıklı *olarak birbirlerini yaratırlar.* Bir pamuk fabrikası işçisi, yalnızca pamuklu kumaşlar mı üretir? Hayır, sermaye üretir. Kendi emeğine, yeniden komuta etmeye ve onun aracılığı ile yeni değerler yaratmaya hizmet edecek değerler üretir." (Kari Marx, "Lohnarbeit und Kapital" *{Ücret, Fiyat ve Kâr* - Ücretli Emek ve Sermaye, Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 45.] *Neue Rheinische Zeitung* gazetesinin 7 Nisan 1849 tarihli sayısı, n° 266.) *N. Rh. Z.* 'de yukardaki başlık altında yayınlanan makaleler, 1847 yılında, Brüksel'de Alman "Arbeiter-Verein"de bu konuda yaptığım konuşmaların bir kısmıdır ve bunların yayınlanmaları Şubat Devrimi nedeniyle yarıda kalmıştır.

YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM ARTI-DEĞERİN SERMAYEYE DÖNÜŞMESİ

BİRİNCİ KESİM. - BOYUTLARI GİTTİKÇE BÜYÜYEN KAPİTALİST ÜRETİM. META ÜRETİMİNE ÖZGÜ MÜLKİYET YASALARININ KAPİTALİST ELKOYMA YASALARINA GEÇİŞİ

Buraya kadar artı-değerin sermayeden nasıl çıktığını inceledik; şimdi de sermayenin artı-değerden nasıl çıktığını göreceğiz. Artı-değerin sermaye olarak kullanılmasına ve yeniden dönüştürülmesine, sermaye birikimi denir.[21]

Şimdi bu işlemi tek bir kapitalist açısından görelim. Diyelim bir iplikçi 10.000 sterlin sermaye yatırmış olsun ve bunun beşte-dördü (8.000 sterlin) pamuğa, makinelere, vb., ve beşte-biri (2.000 sterlin) ücretlere aynlmış olsun. Yılda 12.000 sterlin değerinde 240.000 libre iplik ürettiğini kabul edelim. Artı-değer oranı %100 olsa, brüt ürünün altıda-biri olan satışı ile 2.000 sterlinlik bir değeri gerçekleştiren 40.000 librelik artı ya da net ürün artı-değeri [sayfa 595] temsil eder. 2.000 sterlin, 2.000 sterlindir. Artı-değerin izleri bu parada ne görülebilir, ne de koklanabilir. Eğer

[21] "Sermayenin birikimi; gelirin bir kısmının sermaye olarak kullanılması." (Malthus, *Definit-ionsetc,* ed. Cazenove, s. 11.) "Gelirin sermayeye çevrilmesi." (Malthus, *Princ. Of Pol. Econ.,* 2. ed.; Lond. 1836, s. 320.)

biz belli bir değerin artı-değer olduğunu bilirsek, sahibinin bunu nasıl ele geçirdiğini de büiriz; ama bu, ne değerin, ne de paranın niteliğini değiştirir.

Bu ek 2.000 sterlini sermayeye dönüştürmek için iplikçi-patron, diğer bütün koşullar eskisi gibi kalmak üzere, beşte-dördünü (1.600 sterlin) pamuk vb. satınalmak için ve beşte-birini (400 sterlin) yeni iplik işçileri satınalmak için yatırır ve bu işçiler de, patronun kendilerine vermiş olduğu para karşılığında piyasadan gerekli tüketim maddelerini satınalırlar. Bu durumda, 2.000 sterlinlik yeni sermaye, iplik fabrikasında işlemeye başlar ve 400 sterlinlik bir artı-değer sağlar.

Sermaye değeri, başlangıçta para şeklinde yatırılmıştı. Artı-değer ise, tersine, başlangıçtaki brüt ürünün belirli bir kısmının değeridir. Eğer bu brüt ürün satılıp paraya çevrilse, sermaye değeri gene başlangıçtaki şekline kavuşur. Bundan sonra, hem sermaye değeri ve hem de artı-değer, bir miktar paradır ve bunlann sermayeye dönüşmeleri tamamen aynı şekilde olur. O, bu kez boyutları daha büyümüş olarak başlayabileceği bir konumda mallarının üretimini yenileyebilecek metaları satınalmak için, birini olduğu gibi, ötekisini de yatırmıştır. Ama bu metalan satınalabilmesi için, bunları pazarda hazır bulması gerekir.

Diğer bütün kapitalistlerin yaptığı gibi, o da, yıllık ürününü pazara getirdiği için, onun ipliği de dolaşıma girmiştir. Ne var ki, bu metalar pazara getirilmeden önce, yıllık toplam ürünün, yani bireysel sermayeler toplamının ya da bireysel kapitalistlerin yalnızca birer kısmını ellerinde bulundurdukları toplam toplumsal sermayenin yıl boyunca dönüştürüldükleri her türden nesnelerin toplam kitlesinin parçaları idi. Pazardaki işlemler, yalnız, bu yıllık ürünün tek tek parçalannın değişimini, bir elden bir

ele geçmesini sağlar, ama ne yıllık toplam ürünün kitlesini büyütür, ne de üretilen malların niteliğini değiştirir. Demek oluyor ki, yıllık toplam üründen yararlanma şekli, tamamen bu ürünlerin bilişimine bağlıdır, hiç bir şekilde dolaşımına bağlı değildir.

Yıllık ürünün her şeyden önce, sermayenin yıl boyunca kullanılıp tüketilen maddi öğelerini yenileyecek bütün nesneleri (kullanım-değerlerini) sağlaması gerekir. Bu kısım çıktıktan sonra, [sayfa 596] geriye, içinde artı-değeri taşıyan net ya da artı-ürün kalır. Peki bu artı-ürün nelerden oluşmuştur? Yalnız kapitalist sınıfın gereksinmeleriyle isteklerini karşılayacak olan ve dolayısıyla kapitalistlerin tüketim fonlanna giren şeylerden mi oluşmuştur? Eğer durum böyleyse, artı-değer son damlasına kadar kurutuluyor ve basit yeniden-üretimden başka bir şey olmuyor demektir.

Birikim için, artı-ürünün bir kısmının sermayeye dönüştürülmesi zorunluluğu vardır. Bir mucize olmaksızın, biz, sermayeye, ancak, emek-sürecinde kullanılabilen mallan (yani üretim araçlarını) ve emekçinin geçimini sağlayan mallan (yani geçim araçlannı) çevirebiliriz. Bu durumda, yatınlan sermayenin yerine konabilmesi için, gerekli olan şeyler

miktarının üzerinde ve ötesinde kalan bir kısmın, ek üretim ve geçim araçlarının üretimi için yıllık artı-emekten ayrılıp kullanılması zorunludur. Kısacası, artı-değer, ancak, değerini temsil ettiği artı-ürün, yeni sermayenin maddi öğelerini zaten oluşturduğu içindir ki, sermayeye dönüştürülebilir.[22]

Şimdi, bu öğelere sermaye olarak fiilen iş gördürebilmek için kapitalist sınıfın ek emeğe gereksinmesi vardır. Eğer çalıştınlmakta olan emekçilerin sömürülmesi, yoğunluğuna ya da genişliğine artırılamıyor-sa, ek emek-güçlerinin bulunması zorunludur. Bunun için, kapitalist üretim mekanizması daha önceden önlem almış, işçi sınıfını ücrete bağlı bir sınıf haline getirmiş ve eline geçecek ücretin yalnız kendi yaşamını sürdürmesine değil, çoğalmasına da yetecek kadar olmasını sağlamıştır. Sermaye için şimdi yapılacak tek şey, her yıl işçi sınıfının her yaştan emekçi olarak sağladığı bu ek emek-gücünü, yıllık ürünün kapsadığı fazla üretim araçları ile birleştirmektir; böylece artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi tamamlanmış olur. Somut bir açıdan bakıldığında, birikim, kendini, sermayenin giderek artan bir ölçüde yeni-den-üretimi içersinde oluşturur. Basit yeniden-üretimin çizdiği çember, şekil değiştirir ve Sismondi'nin deyimi ile sarmal biçime dönüşür.[23] [sayfa 597]

Şimdi örneğimize dönelim. Eski bir öyküdür: İbrahim'den İshak oldu, İshak'tan Yakup oldu ve bu böyle sürdü gitti. Başlangıçtaki 10.000 sterlinlik sermaye, sermayeleşen 2.000 sterlinlik artı-değer getirir. 2.000 sterlinlik yeni sermaye, 400 sterlinlik bir artı-değer getirir ve bu da ser-mayeleşir, ikinci bir ek sermayeye dönüşür ve o da 80 sterlinlik bir artı-değer daha üretir. Ve top yuvarlanır gider. Burada, biz, kapitalistin artı-değerden tükettiği kısmı inceleme dışında tutuyoruz. Tıpkı bizi, bu an için, bu ek sermayenin, başlangıçtaki sermayeye eklenmesinin ya da bağımsız olarak iş görmek üzere ayrılmasının; ya da onu biriktiren kapitalist tarafından işletilmesinin ya da bir başkasına devredilmesinin bizi ilgilendirmemesi gibi. Ancak unutmamamız gereken şey, bu yeni sermayenin yaraşıra ilk sermayenin de kendini ve artı-değeri yeniden-üretmeye devam etmesi ve aynı şeyin bütün birikmiş sermaye için olduğu kadar onun doğurduğu ek sermaye için de sözkonusu olmasıdır.

İlk sermaye 10.000 sterlinin yatırılmasıyla oluşuyordu. Ama bu parayı sahibi nereden bulmuştu? Bu soruya, ekonomi politiğin sözcüleri ağızbirliği ile, "kendi emeği ve baba ve dedelerinin çalışmalanyla"

[22] Bir ulusun, lüks mallarını, üretim araçlarına ya da tüketim maddelerine ve bunun tersine aracılık eden dış ticareti burada hesaba katmıyoruz. İnceleme konumuzu, kendi bütünlüğü içersinde, yani bozucu yan etkilerden arınmış olarak incelemek için, bütün dünyayı tek bir ulus gibi ele almak ve kapitalist üretimin her yerde yerleşmiş ve bütün sanayi kollarına elatmış bulunduğunu varsaymak zorundayız.

[23] Sismondi'nin birikim tahlili, büyük ölçüde, "gelirin sermayeye dönüşmesi" ile ilgilenmesi ve bu işlemin maddi koşullarına inmemesi nedeniyle eksikliklerle doludur.

diye karşılık verirler.[24] Ve aslında da bu varsayımları, meta üretiminin yasaları ile uyumlu tek karşılıkmış gibi görünür.

Ne var ki, 2.000 sterlinlik ek sermaye yönünden durum başkadır. Çünkü biz, bunun nereden kaynaklandığını çok iyi biliyoruz. Bu değerde, varlığını, karşılığı ödenmeyen emeğe borçlu olmayan tek bir kuruş bile yoktur. Ek emek-gücü ile birleştirilen üretim araçları ile, emekçinin geçimini sürdürdüğü gerekli tüketim maddeleri, artı-ürünün parçalarından, yani kapitalist sınıfın, işçi sınıfından her yıl karşılığını ödemeden kopanp aldığı haraçtan başka bir şey değildir. Kapitalist sınıf, aldığı haracın bir kısmı ile, tam fiyatını ödeyerek emek-gücü satınalmakla ve böylece eşdeğer şeyler değiştirmekle birlikte, bu alışveriş, savaşta yenik düşmeden, ondan soyduğu para ile mal satınalan bütün yenenlerin başvurduğu eski bir oyundan başka bir şey değildir.

Ek sermaye, eğer onu üreten kimseyi çalıştıracak olursa, bu üretici, yalnız bu ilk sermayenin değerini çoğaltmaya devam etmek [sayfa 598] zorunda değildir, aynı zamanda daha önceki emeğinin ürünlerini, bunların malolduklan emekten daha fazlasıyla gerisin geriye satınal-mak zorundadır. Kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasında bir alışveriş olarak görüldüğünde, ek emekçilerin, daha önce çalıştınlan emekçilerin karşılıkları ödenmemiş emekleri ile çalıştınlmalan hiç bir şeyi değiştirmez. Kapitalist, bu ek sermayeyi, onu üretenleri işlerinden atarak, onlann yerine birkaç çocuğu çalıştıracak bir makineye de çevirebilir.

Bütün bu durumlarda, işçi sınıfı, bir yılın artı-emeği ile ertesi yıl ek emek kullanacak sermayeyi yaratmaktadır.[25] İşte, sermayeden sermaye yaratmak diye buna denir.

2.000 sterlinlik ilk ek sermayenin birikimi, kendi "ilkel emeği" sonucu kapitaliste ait olan ve onun tarafından yatınlan 10.000 sterlinlik bir değerin varlığını öngörür. 400 sterlinlik ikinci ek sermaye ise, tersine, yalnızca, 400 sterlini sermayeleşen artı-değer olan 2.000 sterlinlik daha önceki birikimin varlığını öngörür. Demek ki, daha önceki emek üzerindeki mülkiyet, karşılığı ödenmemiş emeğe durmadan artan ölçüde elkoymanın biricik koşulu oluyor. Kapitalist, daha önce ne kadar çok biriktirirse, o kadar çok biriktirme yeteneğine sahip olur.

Bir numaralı ek sermayeyi oluşturan artı-değer, ilk sermayenin bir kısmıyla satınalınan emek-gücünün bir sonucu olduğuna, bu satış işleminin metalann değişimi yasalanna göre yapılarak, yasal açıdan yalnızca emekçi yönünden kendi yetilerini, ve para ya da meta sahibi yönünden ise kendisine ait bulunan değerleri serbestçe satmaktan öte bir şeyi gerektirmediğine göre; iki numaralı vb. ek sermayenin salt bir

[24] "Sermayenin, doğuşunu borçlu bulunduğu ilkel emek." Sismondi, *l.c,* ed. Paris, t. I., s. 109.

[25] *"Labour creates capital before capital employs labour."* ["Sermaye emeği kulanmadan önce emek sermayeyi yaratır."] E. G. Wakefield, *England and America,* Lond. 1833, vol. II, s. 110.

numaralı ek sermayenin ve yukarda sayılan koşullann bir sonucu olduğuna göre; tek tek her alışveriş işleminin daima metalann değişimi yasalarına uyduğu, yani kapitalistin.kabul ettiğimiz gerçek değer üzerinden emek-gücü satınalması ve emekçinin de bunu satması esasına dayandığına göre; bütün bu söylenenlerin geçerli olması halinde, meta üretimi ve dolaşımına dayanan yasaların, kendine maletme ya da özel mülkiyet yasalannın, kendi iç ve kaçınılmaz diyalektikleri ile, tam karşıtlarına dönüşecekleri açıkça görülür. Eşdeğerlerin değişimi, yani bizim yola çıktığımız ilk işlem, şimdi öylesine tersine [sayfa 599] dönmüştür ki, ortada yalnızca görüntüde bir değişim sözkonusudur. Bunun ilk nedeni, emek-gücü ile değişilen sermayenin kendisinin, bir başkasının eşdeğeri verilmeksizin elkonan emeğinin ürününün bir kısmından başka bir şey olmamasıdır; sonra, bu sermaye, onu üreten tarafından yalnız yenilenmekle kalmaz, aynı zamanda, onunla birlikte ek bir fazlanın katılması da zorunludur. Kapitalist ile emekçi arasındaki değişim ilişkisi, dolaşım sürecine, alışverişin gerçek niteliğine yabancı ve yalnızca onu gizemli hale getiren bir biçim, bir görüntü verir. Emek-gücüiiün durmadan yinelenen alımı ve satımı, şimdi yalnızca bir biçimden ibarettir; ve aslında olan şudur; kapitalist, tekrar ve tekrar, hiç bir eşdeğer vermeksizin, bir başkasının daha önce maddeleşmiş emeğinin bir kısmına el-koymakta ve bunu daha büyük bir miktarda canlı emekle değişmektedir. Başlangıçta, bize, mülkiyet hakkı, insanın kendi emeğine dayanıyormuş gibi gözükmüştü. En azından, ancak, meta üreticileri eşit haklarla karşı karşıya geldikleri için ve ancak bu yolla, bir kimse, kendi malını başkasının malıyla alışverişe sokarak, başkalannın metaına sahip olabileceği için; ve ancak yalnız bu yolla emek yerine konabileceği için, böylesine bir varsayım gerekliydi. Şimdi ise mülkiyet, kapitalist yönünden, başkalarına ait karşılığı ödenmemiş emek ya da ürüne elkoyma hakkı, emekçi yönünden, kendi ürününe sahip-çıkma olanaksızlığı olarak ortaya çıkıyor. Mülkiyetin emekten aynlması, sanki bunların özdeşliğinden doğan bir yasanın zorunlu sonucu halini alıyor.[26]

Bu nedenle,* kapitalist tarzda elkoyma, başlangıçtaki meta üretimi yasalanna ne kadar aykın görünürse görünsün, gene de bu yasaların çiğnenmesinden değil, tam tersine uygulanmasından ileri gelir. Son noktası kapitalist birikim olan bu hareketin birbirini izleyen evrelerini bir kez daha gözden geçirerek bu noktayı aydınlatalım.

İlkönce, başlangıçta bir miktar paranın sermayeye çevrilmesinin, değişim yasalanna tamamıyla uygun olarak gerçekleştiğini [sayfa 6oo1

[26] Kapitalistin, başkalarının emek ürünleri üzerindeki mülkiyeti, "tersine olarak, her işçi, kendi emeğinin ürünü üzerinde tam mülkiyet hakkına sahiptir, temel ilkesine dayandırılan mülk edinme yasasının kesin bir sonucudur". (Cherbuliez, *Richesse ou Pauvrete,4,* Paris 1841, s. 58, bununla birlikte, diyalektik tersine dönüşüm, burada gereği gibi geliştirilmemiştir.)

* Buradan s. 604'te "kapitalist elkoyma yasalarına dönüşür"e kadar olan pasaj, 4. Almanca baskıya uygun olarak İngilizce metne eklenmiştir. —Ed.

görmüştük. Tarafların birisi emek-gücünü satıyor, diğeri satın alıyordu. Bunlardan ilki metaının değerini alıyor ve bunun kullanım-değeri -emek-alıcıya geçmiş oluyordu. Zaten mülkiyeti kendisine ait bulunan üretim araçlarını alıcı, gene kendisine ait olan emeğin yardımı ile, aynı şekilde yasal yeni bir ürüne dönüştürüyor.

Bu ürünün değeri önce kullanılıp tüketilen üretim araçlannı içerir. Yararlı emek, değerlerini yeni ürüne aktarmaksızın bu üretim araçlarını tüketemez, ama satınalabilmesi için de emek-gücünün, çalıştınldığı sanayi kolunda yararlı emek sağlayabilecek durumda olması gerekir.

Yeni ürünün değeri, aynca, emek-gücünün değerinin eşdeğeri ile birlikte bir artı-değeri de içerir. Bunun nedeni, emek-gücünün değerinin -belirli bir süre boyunca, diyelim bir gün, bir hafta vb. için satılması- bu sürede kullanılmasıyla yaratılan değerden daha az olmasıdır. Ama işçi emek-gücünün değişim-değerine karşılık bir para almış ve böylece -her alım-satımda olduğu gibi-, onun kullanım-

değerini elinden çıkarmıştır.
Bu özel metaın, emek-gücünün, emek sağlamak ve bu nedenle de değer yaratmak gibi özel bir kullanım-değerine sahip bulunması gerçeği, genel meta üretimi yasasını etkilemez. Bu yüzden de, ücret olarak yatınlmış bulunan değerin büyüklüğü eğer üründe aynen ortaya çıkmayıp, bir artı-değerle çoğalmış olarak görülüyorsa, bunun nedeni, satıcının aldatılmış olması değildir, çünkü o, sahibi bulunduğu metaın değerini gerçekten almıştır; bunun biricik nedeni, bu metaın satınalan tarafından kullanılıp tüketilmesidir.
Değişim yasası, ancak birbiriyle değişilen metaların değişim-değ-erlerinin eşitliğini gerektirir. Bu yasa, daha işin başında, bu metalann kullanım-değerleri arasında bir fark bulunmasını da öngörür, ama bunların, alım-satım işlemi tamamlandıktan sonra sözkonusu olan tüke-timleriyle hiç bir ilişkisi yoktur. Demek oluyor ki, paranın sermayeye başlangıçtaki dönüşümü, meta üretimi ile ilgili ekonomik yasalar ve bunlardan çıkan mülkiyet hakkı ile tam bir uygunluk içinde gerçekleşiyor. Bununla birlikte, getirdiği sonuçlar şunlar oluyor:
(1) ürün işçiye değil, kapitaliste ait oluyor;
(2) bu ürünün değeri, yatınlan sermayeden başka, işçiye bir emeğe malolan, ama kapitaliste hiç bir harcamaya malolmayan [sayfa 6oi] bir artı-değeri de içeriyor ve bu da, gene kapitalistin yasal malı oluyor;
(3) işçi, emek-gücünü hâlâ elinde bulundurmaktadır ve eğer yeni bir alıcı bulursa, bunu, gene satabilir.
Basit yeniden-üretim, bu ilk işlemin yalnızca devresel yinelen-mesidir; her seferinde para yeniden sermayeye çevrilir. Böylece yasa bozulmuş olmaz, tersine, sürekli olarak işlemesi sağlanmış olur. "Plu-sieurs echanges successifs n'ont fait du dernier que le representant du

premier." ["Birbirini izleyen birkaç değişim işlemi, yalnızca sonuncuyu ilkinin temsilcisi yapar."] (Sismondi, *Nouveaux Principes, ete,* [Paris 1819] s. 70.)
Bununla birlikte, basit yeniden-üretimin, bu ilk işleme tek başına bir süreç olarak alındığı ölçüde, tamamen değişik bir nitelik ile damgalanmaya yettiğini de görmüş bulunuyoruz. "Parmi ceux qui se part-agent le revenu national, les uns" (işçiler) "y acquierent chaque annee un nouveau droit par un nouveau travail, les autres" (kapitalistler) "y ont acquis anterieurement un droit permanent par un travail primitif." ["Aralannda ulusal geliri paylaşanlardan bir taraf (işçiler) "her yıl yeniden yaptıklan işle bundan yeni bir pay alma hakkını elde ederler; diğer taraf (kapitalistler) "başlangıçta yapılan işle, devamlı bir pay alma hakkını zaten elde etmiş durumdadır."] (Sismondi, *l.c,* s. [110], 111.) Büyük evlat olma hakkının mucizeler yarattığı tek alanın emek alanı olmadığı, gerçekten dillere destan olmuştur.
Basit yeniden-üretimin yerini, birikim ile boyutları büyümüş yeni-den-üretim alsa bile durum değişmez. Birinci durumda, kapitalist, artı-değerin tümünü harvurup harman savurur, ikincisinde ise, yalnız bir kısmını tüketip geriye kalanı paraya çevirerek burjuva erdemini göstermiş olur.
Artı-değer kapitalistin malıdır; zaten hiç bir zaman bir başkasına ait olmamıştır. Bunu, eğer üretim amacıyla.yatıracak olursa, bu yatınm, tıpkı pazara ilk girdiği gün olduğu gibi onun kendi fonundan yapılmış olur. Bu kez, bu fonun, çalıştırdığı işçilerin, karşılığı ödenmemiş emeklerinden toplanmış olması hiç bir şeyi değiştirmez. İşçi B'nin ücreti, eğer işçi A'nın ürettiği artı-değerden ödenmişse, önce, A, bu artı-değeri, kendisine ait metaın tam fiyatından tek bir kuruş kesilmeksizin sağlamıştır, sonra da, bu alışveriş B'yi hiç mi hiç ilgilendirmez. B'nin isteyeceği [sayfa 602] ve istemeye hakkı olduğu şey, kapitalistin, emek-gücünün değerini kendisine ödemesidir. "Tous deux gagnaient enco-re; l'ouvrier parce qu'on lui avançait les fruits de son travail" (siz, du travail gratuit d'autres ouvriers, diye okuyunuz) "avant qu'il fût fait;" (siz, avant quele sien eût porte de fruit, diye okuyunuz) "le maître, parce que le travail de cet ouvrier valait plus que son salaire" (siz, produit plus de valeur que celle de son salaire, diye okuyunuz) ["Her iki taraf da kazançlıdır: çünkü işçi, daha iş yapılmadan" (siz, daha emeği meyvesini vermeden önce demektir, diye okuyunuz) "emeğinin meyvelerini" (siz, diğer işçilerin karşılığı ödenmemiş emekleri demektir, diye okuyunuz) "almıştır; işveren (le maître) ise, işçisinin emeği ödenen ücretten daha değerli" (siz, ücretlerin değerinden daha fazla değer ürettiği demektir, diye okuyunuz) "olduğu için, kazançlıdır."] (Sismondi, *l.c,* s. 135.)
Kapitalist, üretimi, sürekli yenilenmesi ve kesintisiz akımı içinde ele alır, tek kapitalist ve tek işçi yerine bunların bütünlüğü içersinde,

kapitalist sınıf ile işçi sınıfının karşı karşıya bulunması şeklinde düşünürsek, durum, kuşkusuz tamamen farklı görünecektir. Ama böyle yaptığımız takdirde, meta üretimine büsbütün yabancı bir ölçüt uygulamış oluruz.
Meta üretiminde, her ikisi de bağımsız olan yalnızca alıcı ile satıcı karşı karşıya gelmektedir. Sözleşmede öngörülen süre biter bitmez aralarındaki ilişkiler sona ermektedir. Bu alışveriş yinelendiği takdirde, ancak eskisi ile bir ilişkisi bulunmayan yeni bir sözleşme sonucu yinelenir ve aynı satıcı ile aynı alıcının biraraya tekrar gelmeleri bir raslantıdır.
Bu duruma göre, meta üretimi ya da ona ilişkin bir süreç, eğer kendi ekonomik yasalarına göre

değerlendirilirse, her değişim işlemini, kendisinden önceki ve sonraki değişim işlemlerinden ayn, tek başına bir işlem olarak, ele almak zorundayız. Alım ve satım işleri, tek tek bireyler arasında yürütüldüğü için, bütün toplumsal sınıflar arasındaki ilişkileri burada aramak doğru olmaz.
Bugün iş gören sermayenin geçirdiği devresel yeniden-üretimler ve bunu izleyen birikimler dizisi ne kadar uzun olursa olsun, başlangıçtaki bekâretini daima korur. Tek tek her değişim hareketinde, değişim yasalanna uyulduğu sürece, meta üretimine tekabül eden mülkiyet hakkında bir değişiklik yapılmaksızın, ürüne elkoyma biçimi tamamıyla değiştirilebilir. Bu aynı haklar, ürünün üreticiye ait olduğu ve üreticinin sahip olduğu eşdeğeri, [sayfa 603] eşdeğeri ile değiştirerek ancak kendi emeği ile zenginliğini artırabildiği başlangıç döneminde olduğu kadar, toplumsal servetin, gittikçe artan ölçüde, başkalannın karşılığı ödenmeyen emeklerine durmaksızın ve her an yeniden elkoyabilecek durumda olan kimselerin malı haline geldiği kapitalist dönemde de yürürlüktedir.
Bu sonuç, işçinin kendi emek-gücünü bir meta gibi serbestçe satabildiği andan itibaren kaçınılmaz hale gelir. Ne var ki, işte gene bu andan sonra meta üretimi genelleşir ve üretimin tipik biçimi haline gelir; ve gene ancak bu andan sonra, her ürün, daha baştan, satılmak için üretilir ve üretilen bütün servet, dolaşım alanından geçer. Ücretli-emek ancak meta üretiminin temeli haline geldiği anda ve yerde, bu üretim, kendisini bütünüyle topluma kabul ettirir; ve gene işte ancak o zaman ve o yerde bütün gizli kaynaklannı açığa çıkanr. Ücretli-emeğin araya girmesiyle meta üretiminin bozulduğunu söylemek, bozulmaması için meta üretiminin gelişmemesi gerektiğini söylemek gibidir. Meta üretimi, kendisine özgü yasalanyla uygunluk içersinde, kapitalist üretim haline geldiği ölçüde, meta üretimi ile ilgili mülkiyet yasaları da, kapitalist elkoyma yasalarına dönüşür.[27]

[27] Meta üretimine dayanan ezeli mülkiyet yasalarına uygulanarak kapitalist mülkiyeti ortadan kaldırmak isteyen Proudhon'un aklına şaşmamak elden gelmez.

Basit yeniden-üretimde bile, kaynağı ne olursa olsun bütün sermayenin, birikmiş sermayeye, sermayeleşmiş artı-değere dönüştüğünü daha önce görmüştük. Doğrudan doğruya birikmiş sermaye ile, yani ister biriktirenin, ister başkalarının elinde çalıştınlan, sermayeleşen artı-değer ya da artı-ürün ile karşılaştırdığında, başlangıçta yatırılan bütün sermaye, bu üretim seli içinde, gittikçe yokolan bir miktar (matematik diliyle, *magnitudo e va nescens*)* haline gelir. İşte bu nedenle, ekonomi politik, sermayeyi, "artı-değer üretiminde tekrar kullanılan biriktirilmiş zenginlik"[28] (dönüştürülmüş artı-değer ya da gelir) olarak, kapitalisti ise "artı-değerin sahibi"[29] diye tanımlar. Bu tanım, bütün [sayfa 604] mevcut sermaye, biriktirilmiş ya da sermayeleşmiş faizdir sözünün başka türlü ifade edilmiş şeklidir, çünkü faiz artı-değerin yalnızca bir parçasıdır.[30]

İKİNCİ KESİM. - GİTTİKÇE ARTAN ÖLÇÜDE YENİDEN-ÜRETİMİN EKONOMİ POLİTİK TARAFINDAN YANLIŞ ANLAŞILMASI

Sermaye birikimini ya da artı-değerin tekrar sermayeye dönüşümünü daha fazla incelemeden önce, klasik iktisatçılann ortaya koydukları bir belirsizliği aydınlatmamız gerekiyor.
Artı-değerin bir kısmı ile kendi tüketimi için kapitalistin satınaldı-ğı metalar, değer üretimi ve yaratılması amacına ne kadar az hizmet ediyorsa, kendi doğal ve toplumsal gereksinmelerini gidermek için satı-naldığı emek de o derece az üretken emektir. Artı-değeri sermayeye çevirme yerine, kapitalist, tersine, bu metalan ve bu emeği satınalmak-la, onu gelir olarak tüketmekte ya da harcamaktadır. Hegel'in haklı olarak dediği gibi, eski feodal soyluluğun, "elinde avucunda ne varsa tüketmekten ibaret olan" alışılagelmiş yaşam tarzı ve özellikle kişisel hizmetli tutma lüksünde kendisini ortaya koyan bu tarz karşısında, sermaye birikiminin, her yurttaşın başta gelen ödevi olduğu düşüncesini yaymak ve, büyük bir kısmını, yapılan masraftan daha fazla gelir sağlayan ek üretici emek satınalmaya yatıracak yerde, gelirinin tüinünü yiyip bitiren bir insanın sermaye biriktiremeyeceğini durup dinlenmeden vazetmek, burjuva iktisadı için son derece önemliydi. Öte yandan, iktisatçılar, kapitalist üretimi para yığıcılığı ile karıştıran[31] ve birikmiş serveti, ya mev-

* Büyüklüğün yavaş yavaş kaybolması, -ç.

[28] "Sermaye, yani kâr sağlamak amacıyla kullanılan biriktirilmiş servet." (Malthus, *l.c,* [s. 262].) "Sermaye ... gelirden tasarruf edilen ve kâr sağlamak amacıyla kullanılan servetten ibarettir." (R. Jones, *An Introductory Lecture on Polit. Econ.,* Lond. 1833*, s. 16.)

* Almanca metinde: Text-book of lectures on the Political Economy of Nations, Hertford 1852. -ç.

[29] "Artı-ürünün ya da sermayenin sahibi." *(The Source and Remedy of the National Difficulties.* A Letter to Lord John Russell, Lond. 1821 [s. 4])

[30] "Sermaye, tasarruf edilmiş sermayenin bütün kısımları üzerinde bileşik faizi ile, her şeye o kadar elatmıştır ki, dünyada kendisinden gelir sağlanan her türlü servet, çoktan sermaye faizi haline gelmiş bulunuyor." *(London, Economist,* l^July, 1851.)

cut biçimi içinde yokolmaktan, yani tüketilmekten kurtarılan, ya da dolaşımdan çekilen servet sanan, halk arasında yaygın önyargılarla da savaşmak zorundaydı. Paranın dolaşımdan çıkartılması, sermaye olarak kendisini çoğaltmaktan da alıkonulması demek olduğu gibi, meta şeklindeki yığıcılık da düpedüz delilikti.[32] Büyük kitleler halinde [sayfa 6osı meta birikimi, ya aşın üretimin ya da bir dolaşım tıkanıklığının sonucudur.[33] Halkın kafasında, kuşkusuz, bir yandan zenginlerin yavaş yavaş tüketilmek

üzere depo ettikleri mallar,[34] öte yandan da yedek stoklann yapılması yer ediyordu; bu sonuncusu bütün üretim tarzları için ortak bir görüngü olup, dolaşım tahliline geldiğimiz zaman üzerinde kısaca duracağız. Bu nedenle, artı-ürünün üretken olmayan emekçiler tarafından değil de, üretken emekçiler tarafından tüketilmesinin, birikim sürecinin karakteristik bir özelliği olduğunu kabul etmekte klasik iktisat çok haklıydı. Ama, yanlışlar da, bu noktada başlar. Adam Smith, birikimin, artı-ürünlerin üretken emekçiler tarafından tüketilmesinden başka bir şeyi temsil etmediğini moda haline getirmişti; bu ise, artı-değerin sermayeleştirilmesinin yalnızca onun emek-gücüne dönüştürülmesi olduğunu söylemekle aynı şeydi. Örneğin Ricardo şöyle diyordu: "Bundan bir ülkenin bütün ürünlerinin tüketildiği anlaşılmalıdır; ama bunlann, bir başka değeri, yeniden üretenler tarafından tüketilmesi ile üretmeyenler tarafından tüketilmesi arasında tasavvur edilemeyecek kadar büyük fark vardır. Gelirin tasarruf edildiğini ve sermayeye eklendiğini söylediğimiz zaman, gelirin sermayeye eklendiğini söylediğimiz kısmının, üretken olmayan emekçiler tarafından değil, üretken işçiler tarafından tüketildiğini anlatmak istiyoruz. Sermayenin, tüketilmeden artırıldığını düşünmek kadar büyük yanılgı olamaz."[35] A. Smith'ten sonra Ricardo' nun ve ondan sonraki bütün iktisatçıların yineledikleri, "gelirin sermayeye eklendiği söylenen kısmı, üretken işçiler tarafından tüketilir" sözünden daha büyük bir yanılgı olamaz. Buna göre, sermayeye çevrilen bütün artı-değer, değişen sermaye haline gelir. Oysa, artı-değer de, başlangıçtaki sermaye gibi, değişmeyen sermaye ile değişen sermayeye, üretim araçlan ile emek-gücüne bölünür. Emek-gücü, değişen sermaye-

[31] "Bugün hiç bir iktisatçı, tasarruf deyince servet yığmayı anlamaz: bu dar ve yetersiz işlemin ötesinde, bu terimin ulusal zenginlik açısından, tasarruf edilen şeyin farklı şekilde kullanılmasından ileri gelmesi gerekeir ve bu tasarruf edilen şeyle bakımı ve devamı sağlanan emeğin farklı türleri arasındaki gerçek ayrım dışında bir kullanım şekli yoktur." (Malthus, *l.c,* s. 38, 39.)

[32] Örneğin, hırs ve tamahın her türlüsünü baştan sona inceleyen Balzac, ihtiyar tefeci Gobseck'i, öbek öbek mal biriktirmeye başladığı zaman, ikinci çocukluk çağını yaşıyordu diye anlatır.

[33] "Stokların birikmesi... değişimin durması... aşırı üretim." (Th. Corbet, *l.c,* s. 104.)

[34] Bu anlamda Necker *"objets de faste et de somptuosite"* ["müsrif ve şatafatlı eşyalar"] dan sözetmektedir, ki bu, *"Le temps de grossi l'accumulation"* ["zaman birikimi büyütür"] ve *"les lois de la propriete ont rassembles dans une seule classe de la societe"* ["mülkiyet yasaları toplumun yalnız bir sınıfında toplanır"] demektir. *(EEuvres* de M. Necker; Paris and Lausanne, 1789, t. II, s. 291.)

[35] Ricardo, *l.c,* s. 163, not.

nin üretim süreci sırasında varoluş şeklidir. Bu süreçte emek-gücünün kendisi kapitalist [sayfa 606] tarafından tüketildiği halde, üretim araçlan, işlevi sırasında emek-gücü tarafından tüketilir. Aynı zamanda, emek-gücünün satınalınması için ödenen para, "üretken emeğin" değil de, "üretken emekçinin" tükettiği gerekli tüketim maddelerine çevrilir. Adam Smith temelinden yanlış bir tahlil ile, tek tek her sermaye, değişmeyen ve değişen kısımlara ayrıldığı halde, toplumun sermayesinin yalnızca değişen sermaye haline geldiği, yani salt ücretlerin ödenmesi için harcandığı gibi saçma bir sonuca ulaşmaktadır. Örneğin, bir kumaş fabrikatörü, 2.000 sterlini sermayeye çevirsin. Bunun bir kısmını, dokuma işçisi satınalmada kullanacak, diğer kısmını ise yün ipliği, makine vb. satınalmada. Ama, onun iplik ve makine satınaldığı kimseler de, bu paranın bir kısmını, emek ve benzeri şeyleri satınalmak için kullanırlar, ve bu durum, 2.000 sterlinin tamamının ücretlerin ödenmesi için harcanmasına, yani 2.000 sterlinin temsil ettiği ürünün tamamının üretken işçiler tarafından tüketilmesine kadar devam eder. Görüldüğü gibi, bu sorunun bütün özü, bizi oradan oraya sürükleyen "ve benzeri şeyler" sözlerinde yatmaktadır. Aslında, A. Smith, incelemesini, tam güçlüklerin başladığı yerde bırakmıştır.[36]

Yalnızca yıllık toplam ürün gözönünde bulundurulduğu sürece, yıllık yeniden-üretim sürecini anlamak kolaydır. Ama bu ürünü oluşturan her parçanın piyasaya meta olarak getirilmesi gerekir ve güçlük de işte burada başlar. Bireysel sermayeler ile kişisel gelirlerin hareketleri, kesişir, içice geçer ve genel yer değiştirmeler ile toplumun servetinin dolaşımı içersinde kaybolurlar; bu durum, görüşü bulandırır ve çözümlenmesi gereken çok karmaşık sorunlar yaratır. İkinci Kitabın [cildin] Üçüncü Kısmında, bu olguların gerçek niteliklerini inceleyeceğim. Yaptıklan *Ta-bleau economique'\.e,* yıllık ürünü dolaşımdan geçmiş şekliyle ilk kez bize gösterme yolundaki çabaları, fizyokratların en büyük hizmetlerinden bİrİSİ OİmUŞtUr.[37] [sayfa 607]

Bundan sonra, kapitalist sınıfın çıkarına hareket eden ekonomi politik, Adam Smith'in öğretisini, yani artı-ürünün sermayeye çevrilen

[36] John St. Mili, *Logic'ine* karşın, kendisinden önce gelenlerin yaptığı ve burjuva bilimi açısından bile düzeltilmeleri gereği apaçık ortada bulunan bu gibi hatalı tahlilleri hiç bir zaman farketmemiştir. Üstatlarının düşünce karışıklığına, bir çömeze yaraşır dogmatizmle bağlanmıştır. Burada da öyle: "Sermayenin kendisi uzun sürede bütünüyle ücret haline gelir ve ürünün satışıyla yenilendiği zaman tekrar ücret haline gelir."

[37] Yeniden-üretim ve birikim süreçleri konusunda yaptığı açıklamalarda Adam Smith, birçok bakımlardan, herhangi bir ilerleme kaydetmek şöyle dursun, kendinden öncekilerle ve özellikle fizyokratlarla karşılaştırıldığında, oldukça önemli gerilemelerde bulunmuştur. Metinde sözü edilen aldatıcı hayal de, ekonomi politiğe ondan miras kalmış gerçekten şaşırtıcı bir dogmadır; metaların fiyatının ücretlerle, kârdan (faizden) ve toprak rantından, yani ücretlerle artı-değerden meydana geldiği dogması. Bu noktadan hareket eden Storch, safça itiraz ediyor: "Gerekli fiyatı, kendisini meydana getiren en basit öğelere indirgemek olanaksızdır." (Storch, *l.c,* Petersb., Edit. 1815, t. II, s. 141, not.) Bir metaın fiyatını en basit öğelerine indirgemenin olanaksızlığını ilân eden ne mükemmel bir ekonomi bilimi. Bu nokta, III. Kitabın [cildin] yedinci kısmında daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

kısmının tamamının işçi sınıfı tarafından tüketildiğini doğal olarak sömürmekten geri kalmamıştır.

ÜÇÜNCÜ KESİM. - ARTI-DEĞERİN SERMAYE VE GELİRE AYRILMASI.

PERHİZ TEORİSİ

Bundan önceki bölümde, artı-değeri (ya da artı-ürünü), yalnızca kapitalistin bireysel tüketimini sağlayan bir fon olarak ele aldık. Bu bölümde ise, buraya kadar, yalnızca birikim fonu olarak inceledik. Oysa artı-değer, bunlardan ne birisi, ne de diğeridir, birarada her ikisidir. Bir kısmı kapitalist tarafından gelir[38] olarak tüketilir, diğer kısmı, sermaye olarak kullanılır, biriktirilir. Artı-değerin kitlesi belli bir büyüklükte ise, bunlardan birisi ne kadar büyükse, diğeri o kadar küçük olur. *Cceteris paribus,* bu kısımlar arasındaki orantı, birikimin büyüklüğünü belirler. Ne var ki, bu bölünmeyi yapan, artı-değerin tek sahibi olan kapitalisttir. Bu, onun bileceği iştir. Karşılığını ödemeden haraç olarak aldığı ve biriktirdiği kısım, onu yemediği için, yani bir kapitalistin kendisini zenginleştirme görevini yerine getirdiği için, onun tarafından tasarruf edilmiş sayılır.

Kişileşmiş sermaye olma dışında kapitalistin tarihsel bir değeri olmadığı gibi, bu tarihsel varolma hakkına da sahip değildir, yani şakacı Lichnowsky'nin deyimiyle, "'hiç bir tarihe sahip değildir". Onun kendi geçici varlığı için duyulan zorunluluk, yalnızca, kapitalist üretim tarzı için duyulan geçici zorunluluk ölçüsündedir. Ama kişileşmiş sermaye olduğu sürece onu harekete geçiren tek şey, kullanım-değeri üretmek ve bunlardan yararlanmak değil, değişim-değeri üretmek ve bunu çoğaltmaktır. Bizzat [sayfa 608] değeri genişletme işine kendisini büyük bir tutkuyla kaptıran kapitalist, insanoğlunu üretim için üretmeye insafsızca zorlar; böylece o, toplumdaki üretken güçlerin gelişmesini zorlar, daha yüksek bir toplum şeklinin gerçek temelini atabilecek maddi koşullan yaratır; ve bu toplumda, her bireyin kişiliğini tam ve özgürce geliştirmesi artık temel ve yön verici ilke olur. Kapitalist, yalnızca kişileşmiş sermaye olarak saygıya değerdir. Bu haliyle, bir cimrinin, salt servet olduğu için servete tapma tutkusunu paylaşır. Ama cimrideki yalnızca huy ve yaratılış halindeki bu tutku, kapitalistte, yalnızca çarklarından birisi olduğu toplumsal mekanizmanın sonucu ve eseridir. Ayrıca, kapitalist üretimin gelişmesi, belli bir sanayi koluna yatırılan sermayenin sürekli bir şekilde artmasını zorunlu kılar ve rekabet, kapitalist üretimin

[38] Okur, gelir teriminin çifte anlamda kullanıldığını farkedecektir: birincisi, sermayenin belirli aralıklarla verdiği meyve anlamında artı-değeri belirtmek için; ikincisi, bu meyvenin kapitalist tarafından belirli aralıklarla tüketilen ya da kendi özel tüketim fonuna eklenen kısmını belirtmek için. ingiliz ve Fransız iktisatçılarının kullandıkları dille uyum halinde olduğu için bu çifte anlamı ben de alıkoydum.

özünde yatan yasaları, dışardan gelme zorlayıcı yasalar olarak tek tek her kapitaliste kabul ettirme durumunda bırakır. Sermayesini koruyabilmesi için, kapitalisti, durmadan sermayesini genişletmeye zorlar, oysa sermayesini artırması ancak dereceli bir birikimle olabilir.

Bu nedenle, kapitalistin her türlü eylemi, salt -onun kişiliğinde bilinç ve iradeye bürünmüş sermaye olarak- sermayenin işlevi olduğu için, onun özel tüketimi, birikmiş sermaye üzerinden yapılmış bir hırsızlık gibidir; tıpkı çift kayıtlı muhasebe sisteminde, kapitalistin özel giderlerinin, sermayenin karşısında borçlu hanesinde yer alması gibi. Biriktirmek, toplumsal zenginlik alemini ele geçirmek, sömürdüğü ins-anlann kitlesini artırmak ve böylece kapitalistin dolaysız ve dolaylı egemenliğini genişletmek demektir.[39] [sayfa 609]

Ama, ilk günah her yerde işbaşındadır. Kapitalist üretim, birikim ve servet gelişip arttıkça, kapitalist, salt kişileşmiş sermaye olmaktan çıkmaya başlar. Kendi özü, kendi kişiliği için insanca duygular beslemeye başlar ve bu yoldaki eğitimi, ona, dünya zevklerinden yoksun kalmayı, şimdi eski moda bir cimrinin önyargısı olarak görmeyi ve buna gülümsemeyi öğretmiştir. Klasik tipteki kapitalist, bireysel tüketimi, işlevine karşı işlenmiş bir günah ve biriktirmeden "perhiz etmek" olarak damgaladığı halde, modernleşmiş kapitalist, artık, biriktirmeye, zevk' ten "perhiz etmek" gözüyle bakabilmektedir.

[39] Kapitalistin o eski moda, ama durmadan yenilenen örneği olan tefeciyi ele alan Luther, iktidar sevdasının, zengin olma arzusunda bir etmen olduğunu çok yerinde olarak belirtir. "Kâfirler, tefecinin katmerli bir hırsız ve katil olduğunu aklın ışığı ile anlayabiliyorlardı. Biz hıristiyanlar ise, bunlara öylesine bir onur veririz ki, yalnız paraları için onlara düpedüz taparız. ... Bir kimse bir başkasının rızkını yerse, çalarsa, elinden alırsa, bu adamı açlıktan öldürmüş ya da düpedüz katletmiş kadar (yani bir kimsenin yapabileceği kadar) büyük bir cinayet işlemiş olur. Tefecinin de yaptığı budur ve koltuğunda rahat ve huzur içersinde oturmaktadır; oysa, darağacında sallanmalı ve leşi, eğer üzerinde bu kadar eti varsa, çaldığı guldenler sayısında kargalar tarafından gagalanıp didiklenmelidir. ... Oysa biz, küçük hırsızları asarız. ... Bunlar zindanlara tıkılır, büyük hırsızlar ise altın ve ipekler içersinde kibirlenirler. ... İşte bunun için, bu dünyada, para delisinden, tefeciden daha büyük (şeytandan sonra) insan düşmanı yoktur, çünkü o, bütün insanlar üzerinde tanrı olmak ister. Türkler, askerler, despotlar da kötü insanlardır, ama bunlar gene de insanları yaşamaya bırakırlar ve kendilerinin kötü ve düşman olduklarını itiraf ederler, üstelik arasıra bazı insanlara merhamet etmek zorunluluğunu da duyarlar. Ama bir tefeci ve para delisi, bütün dünyanın açlıktan, susuzluktan, sefaletten, yoksulluktan kırılmasını ister; böylece her şey onun olacak ve herkes sanki tanrı imiş. gibi gereksinmelerini ondan alacak, onun ebedi kölesi olacaktır. Soylu ve dindar görünmek için güzel pelerinler giyinir, altın zincirler, yüzükler takar, ağızlarını silerler. ... Tefecilik her şeyin kökünü kurutan, Cacus'dan, Gerion'dan ya da Antus'dan da beter korkunç bir canavardır. Mağarasına çekip götürdüğü öküzleri, halkın gözünden gizlemek için kendisini donatır ve dindar görünür. Ama Herkül, öküzlerin böğürmelerini ve tutsak ettiği insanların feryatlarını duyacak, Cacus'u uçurumlar ve kayalar arasında arayıp bulacak ve öküzleri bu hain ve cani kimsenin elinden kurtaracaktır. Cacus, dindar tefeci, çalan, soyan ve her şeyi yiyen habis ve cani demektir. Ve bütün bu yaptıklarının bilinmesini istemez, kimse onu bulamayacak sanır, çünkü mağaraya sürüklediği ayak izlerini, sanki mağaradan dışarıya bırakmışlar gibi düzenler. Tefeci de dünyayı böyle aldatır, sanki yararlıymış, herkese öküz dağıtıyormuş gibi davranır, oysa hepsini parçalar ve tek başına yer bitirir.... Ve biz, eşkiyaların, katillerin, hırsızların nasıl işkenceyle kemiklerini kırıyor, kafalarını kesiyorsak, bütün tefecilerin de, kemiklerini daha beter kırmalı, öldürmeli, peşlerini bırakmamalı, lanetlemeli ve

kafalarını kopartmalıyız." (Martin Luther, *l.c,* [s. 19, 40, 41, 42].)

"İki ruh, heyhat, göğsüne bağdaş kurmuş; "Biri durmadan diğerinden ayrılıyor."[40]
Kapitalist üretimin tarihsel şafağında -sonradan olma her kapitalist, kişi olarak bu tarihsel aşamadan geçmek zorundadır- tamah ve zenginleşme hırsı, egemen tutkulardır. Ne var ki, kapitalist üretimin ilerlemesi yalnız bir zevkler dünyası yaratmakla kalmaz, spekülasyon ve kredi sistemi ile, binlerce çabuk zenginleşme kaynağını da ortaya çıkartır. Belli bir gelişme aşamasına ulaşıldığında, aynı zamanda bir servet gösterisi ve dolayısıyla itibar kaynağı olan ve alışılagelen derecede bir israf, "talihsiz" kapitalist için bir iş zorunluluğu halini alır. Lüks, sermayenin temsil masraflan arasına katılır. Üstelik, kapitalist, cimri gibi, kendi emeği ve sınırlı tüketimi ölçüsünde zenginleşmez, başkalarının emek-gücünü baskı altına alarak emdiği ve emekçileri, yaşamın zevklerinden yoksun bırakmaya zorladığı ölçüde de [sayfa 6ioı zenginleşir. Bunun için, kapitalistin israfı, hiç bir zaman eliaçık feodal beyin israfın-daki iyiniyetli özelliği taşımadığı, tersine, bunun ardında en pis cinsten tamahkârlık ve en açgözlü hesap-kitap yatmakla birlikte, biri diğerini engellemeksizin, harcamalan da birikimiyle birlikte büyür. Bu büyümenin yanısıra, kalbinde, biriktirme tutkusu ile zevk isteği arasında faustça bir çatışma da filizlenip boy atar.
Dr. Aikin, 1795'te yayınlanan bir yapıtta şöyle diyor: "Manchester' deki sınai gelişme dört döneme ayrılabilir. İlkinde, fabrikatörler kendi geçimlerini sağlamak için çok çalışmak zorundaydılar." Bunlann başlıca zenginlik kaynağı, çocuklan çırak olarak kendilerine bağlı bulunan ana-babaları soymaktı: Bir yandan, çıraklar açlıktan ölürken, ana-babalar yüksek bir prim ödüyorlardı. Öte yandan, ortalama kâr düşüktü, birikti-rebilmek için çok tutumlu olmak gerekti. Bunlar cimriler gibi yaşadılar ve sermayelerinin faizini bile yemekten uzaktılar. "İkinci dönemde, küçük servetler elde etmeye başladıkları zaman bile, gene eskisi gibi sıkı çalışıyorlardı", -çünkü her köle çalıştıranın bildiği gibi, emeğin doğrudan sömürülmesi de bir emeğe malolur- "ve gene eskisi gibi sade bir yaşam sürüyorlardı. ... Lüksün başladığı üçüncü dönemde, Krallıktaki her pazar kasabasına sipariş için atlılar gönderilerek sanayi dürtüklen-di.... 1690'dan önce, burada, 3.000 ila 4.000 sterlin sermayesi olan işkolu, ya birkaç taneydi ya da hiç yoktu. Bununla birlikte, o sıralarda ya da az sonraları, artık ellerinde para bulunan iş sahipleri, ahşap evler yerine modem tuğla evler yaptırmaya başladılar." 18. yüzyılın ilk yansında bile, konuklanna yanm litre yabancı malı şarap ikram eden Manchester'li bir fabrikatör, bütün komşularının dikkatini çekiyor ve başsallamalarına yolaçıyordu. Makinenin ortaya çıkışından önce bir manüfaktür sahibinin, toplandıkları bir meyhanedeki gecelik masrafı, 6 penilik bir bardak punç ile, bir penilik bir tutam tütünü hiç bir zaman geçmezdi. İş sahibi
[40] Goethe, *Faust,* 1. kısım.

bir kimsenin, ilk kez kendi arabası ile görünmesi, ancak 1758 yılında olmuştur ve bu bir dönemin işaretidir. 18. yüzyılın son 30 yılını kapsayan, "Dördüncü dönem, lüks ve israfın büyük gelişme gösterdiği bir dönemdir ve atlı biniciler aracılığı ile bütün Avrupa'ya yayılan sınai gelişmelerle desteklenmiştir."[41] İyi kalpli Dr. Aikin, mezanndan [sayfa 6iu başını kaldırsa da bugünkü Manchester'ı görseydi acaba ne derdi?
Biriktir, biriktir! Musa da bu, peygamberler de bu! "Sanayi, tasarrufun biriktirdiği malzemeyi sağlar."[42] Bunun için, tasarruf, tasarruf; yani artıdeğerin ya da artı-ürünün elden geldiğince büyük kısmını sermayeye çeviriniz. Birikim için birikim, üretim için üretim: bu formül ile klasik iktisat, burjuvazinin tarihsel görevini ifade etmiş, servetin doğum sancıları üzerinde bir an bile kendisini aldatmamıştır.[43] Ama tarihsel zorunluluk karşısında yanıp yakılmanın ne yararı var? Klasik iktisat için, nasıl ki, proletarya bir artı-değer üretme makinesinden başka bir şey değilse, kapitalist de onun gözünde, bir artı-değeri ek sermayeye çeviren bir makineden başka bir şey değildir. Ekonomi politik, kapitalistin tarihsel görevini son derece ciddiye alır. Yüreğindeki zevk isteği ile zenginlik peşinde koşma tutkusu arasındaki korkunç çatışmayı bir sihirle söküp atmak isteyen Malthus, 1820 yıllannda, fiilen üretim işleriyle uğraşan kapitalistlere, biriktirme ödevini yükleyen, artı-değerden pay alan başkalarına, toprak sahiplerine, devlet memurlarına, rahiplere vb. ise, harcama ve israf görevini veren bir işbölümünü savunmuştu. "Harcama tutkusu ile biriktirme tutkusunu birbirinden ayrı tutmak"[44] son derece önemlidir diyordu. İyi yaşamaya ve bu dünyanın adamı olmaya uzun zamandır alışmış olan kapitalistler feryadı bastılar. Bunlann sözcülerinden birisi, bir Ricardo öğrencisi, ne oluyoruz beyler, diye sesini yükseltti, üretken olmayan tüketiciler sanayicilerin sırtında devamlı bir dürtü olsunlar diye Bay Malthus, toprak rantının, vergilerin vb. yükseltilmesini salık veriyor herhalde! Slogan, ne olursa olsun üretim, durmadan artan üretim, idi, ama, "böyle bir süreç ile üretim, ileriye doğru itilmekten çok, kösteklenecektir. Üstelik, çalışmaya zorlanacak olsalar başarabilecekleri kişiliklerinden belli olan bir sürü insan, aylak yaşamlannı sürdürsünler diye, başkalarını zora koşmak hiç de adaletli bir iş değildir."[45] Bir yandan, sanayici kapitalisti tereyağlı ekmeğinden yoksun bırakarak zorlamayı adaletsiz bulurken, aynı kimse, "işçiyi gayrete [sayfa 612] getirmek için" ücretleri en alt düzeye indirmeyi zorunlu

[41] Dr. Aikin, *Description ofthe Countryfrom 30 to 40 miles round Manchester,* Lond. 1795, s. [181], 182s<7<7., [188].
[42] A. Smith, *l.c,* b. II, eh. III. [s. 367].
[43] J. B. Say bile şöyle der: "Zenginlerin tasarrufu, yoksulların sırtından yapılır." "Romalı proletarya, neredeyse tamamen toplumun sırtından geçinirdi. ... Modern toplumun da, hemen hemen, proletaryanın sırtından geçindiği, emeğin ücretinden kestiği kısım ile yaşadığı söylenebilir." (Sismondi, *Etudes ete,* 1.1, s. 24.)
«Malthus, *l.c,* s. 319, 320.
[45] An Inquiry into those Principles Respecting the Nature of Demand ete, s. 67

bulmaktadır. Üstelik o, artı-değerin sininin, karşılığı ödenmeyen emeğe elkoymak olduğunu bir an bile saklamamaktadır. "Emekçiler yönünden talebin artması, bunlann kendi ürünlerinden kendileri için daha küçük bir pay almaya ve bunun daha büyük bir kısmını kendilerini çalıştıranlara bırakmaya istekli olmalanndan başka bir şey ifade etmez, eğer bunun, azalan tüketim (emekçiler yönünden) nedeniyle pazarda mal bolluğuna yolaçacağı söylenirse, benim buna verilecek biricik karşılığım mal bolluğu ile büyük kârlann eşanlamlı şeyler olduğudur."[46] Emekçiden sızdırılan ganimetin, sanayici kapitalist ile aylak zenginler arasında, birikime en yararlı şekilde nasıl paylaşılacağı üzerine olan bu bilgiççe tartışma, Temmuz devrimi karşısında sesini kesti. Çok geçmeden, Lyons'ta kent proletaryası devrim çanını çaldı ve İngiltere'de tanm proletaryası, çiftlikleri ve harmanları ateşe vermeye başladı. Kanalın bu yakasında ovencilik, öte yakasında simonculuk ve furiyecilik yayılmaya başladı. Vülger ekonominin son saati çalmıştı. Tam bir yıl önce Manchester'de, sermayenin kârının (faiz de dahil), onikinci saatin ürünü olduğunu keşfetmesinden tam bir yıl önce Nassau W. Senior, dünyaya başka bir bulgusunu ilân etmişti: "Ben", diyordu böbürlenerek, "sermaye sözü yerine, buna bir üretim aracı gözüyle baktığım için, perhiz sözünü koyuyorum.".[47] Bu, vülger ekonominin buluşları içinde, eşi olmayan bir örnektir! Ekonomik bir kategorinin yerine, dalkavukça bir söz konmuştur, *voila tout** "Yabanıl, ok yaptığı zaman" diyor Senior, "bir iş yapmış olur ama tutumlu hareket etmiş olmaz". Bu, bize, toplumun ilk zamanlannda emek [sayfa 6i3] araçlarının, kapitalist yönünden bir perhiz olmaksızın nasıl ve niçin yapıldığını açıklamış oluyor. "Toplum ne kadar ilerlerse, o kadar çok perhiz yapmayı gerektirir."[48] Ve bu da, özellikle başkalannın çalışmasının meyvelerine elkoyma çabasını gösterenlerden beklenir. Emek-sürecinin yürütülmesi için gerekli bütün koşullar da böylece birdenbire kapitalistin uyacağı çeşitli perhiz hareketlerine dönüşmüş olurlar. Buğdayın hepsi yenmeyip bir kısmı ekilirse - kapitalistin perhizidir. Şarabın olgunlaşması için zamana gerek varsa
* Hepsi bu. -ç.
[46]/.c, s. 59.
[47] (Senior, *Principes fondamentaux de l'Econ. Poi, trad. Arrivabene.* Paris 1836, s. 309.) Eski klasik okula sadık kalanlar için bu kadarı fazlaydı. "Bay Senior, emek ve kâr deyimleri yerine, emek ve perhiz terimlerini koyuyor. Gelirini sermayeye dönüştüren kimse, gelirinin harcanmasının kendisine sağlayacağı zevk ve doyumdan perhizde bulunmuş olur. Kârın nedeni, sermaye değil, sermayenin üretken olarak kullanılmasıdır." (John Cazenove, *l.c,* s. 130, not.) Buna karşılık John St. Mili, bir yandan Ricardo'nun kâr teorisini kabul eder, öte yandan Senior'ün *"remuneration of abstinence"* ["perhizin ödülü" -ç.] görüşünü benimser. Bütün diyalektiğin kaynağı hegelci çelişkiyi kendisine çok uzak bulduğu halde, saçma çelişkiler karşısında gayet rahattır. Vülger iktisatçı, insanın her hareketine, bu hareketin zıddından "perhiz" yapma gözüyle bakılabileceği düşüncesini hiç bir zaman aklına getirmemiştir. Yemek, oruçtan perhiz yapmaktır, yürümek ayakta durmaktan perhiz yapmaktır, çalışma tembellikten perhiz yapmaktır, aylaklık, çalışmaktan perhiz yapmaktır, vb.. Bu baylar, Spinoza'nın *"Determinatio est Negatio"* [belirleme olumsuzlamadır" -ç.] formülü üzerinde bir düşünseler çok iyi ederler.
[48]Senior, *l.c,* s. 342, 343.

- kapitalistin perhizidir.[49] "Üretim araçlarını işçiye ödünç (!) olarak verdiği zaman", yani emek-gücünü bunlarla birleştirdiği zaman, kapitalist, kendini soymaktadır, bunlan, buhar makinelerini, pamuğu, demiryollarını, gübreleri, atları vb. yiyip tüketecek yerde, emek-gücünden artı-değer sızdırmakta kullanmaktadır; ya da vülger iktisatçıların çocukça söyledikleri gibi, "bunların değerlerini" lüks ve diğer tüketim mallanna yatırarak boşuna harcamaktadır.[50] Kapitalistlerin bir sınıf olarak bu işi nasıl becerecekleri, vülger iktisatçıların bugüne kadar açıklamayı inatla reddettikleri bir sırdır. Dünyanın, hâlâ, salt Vişnu'nun bu modern tövbekarı, kapitalistin kendi kendisini cezalandırması ile yoluna devam edebilmesi yetmiyor mu? Yalnızca birikim değil, yalnızca "sermayenin muhafazasi bile, onu tüketme yolundaki günah çağrısına karşı koymak için sürekli bir çabayı gerektirir".[51] Tıpkı Georgia'lı köle sahibinin, zencilerin sırtından kamçıyla sağladığı artı-ürünün hepsini şampanya ile har-vurup harman savursam mı, yoksa bir kısmını daha fazla zenci ve toprağa mı dönüştürsem diye düştüğü üzüntülü çıkmazdan, yakın zamanda, köleliğin kaldınlması ile kurtarılması gibi, kapitalistin de bu eziyetten ve şeytanın kışkırtmasından kurtarılması düpedüz bir insanlık borcudur.
Ne kadar farklı olurlarsa olsunlar toplumların ekonomik [sayfa 6i4] biçimlerinde, yalnızca basit yeniden-üretim değil, çeşitli derecelerde ve gitgide artan boyutlarda yeniden-üretim görülür. Ne kadar çok üretilirse o kadar çok tüketilir ve dolayısıyla o kadar fazla ürün, üretim araçlanna çevrilir. Bununla birlikte, bu süreç, emekçinin üretim araçları ve onunla birlikte kendi ürünü ve geçim araçları, onun karşısına sermaye biçiminde çıkmadığı sürece, kendisini sermaye birikimi ya da kapitalistin bir işlevi olarak ortaya koymaz.[52] Haileybury Kolejinde, ekonomi politik kürsüsünde Malthus'tan sonra bulunan ve birkaç yıl önce ölen Richard Jones, bu noktayı, iki önemli olgunun ışığı altında ayrıntılı olarak incelemiştir. Hint halkının büyük çoğunluğu kendi topraklarını işleyen

[49] "Hiç kimse ... ek değer elde etme umudunda olmadan, şarabını, buğdayını ya da bunların eşdeğerlerini tüketip bitirmek yerine ... sözgelişi, buğdayını toprağa ekip de bunu oniki ay orada bırakmaz ya da şarabını yıllarca mahzende bekletmez." (Scropc, *Polit. Econ.,* edit. by. A. Potter, NewYorkl841,s. 133-134.)

[50] "Kapitalistin sahip olduğu değeri, yararlı ya da hoş şeylere çevirerek, kişisel kullanımına ayıracağı yerde üretim araçlarına geçirerek (kaba gerçeği ince sözlerle örtmek amacıyla kullanılan bu sözler, vülger ekonominin bilinen yöntemiyle, sömürülen işçiyi, diğer kapitalistlerin ödünç para verdiği ve kendisini sömüren sanayici kapitalist ile bir tutmak için söylenmiştir,) emekçiye ödünç vermek suretiyle, kendini tüketim zevkinden uzak tutması." (G. de Molinari, *l.c,* s. 36.)

[51] "La conservation d'un capital exige ... un effort constant potir resister â la tentation de le consommer." (Courcelle-Seneuil, *l.c,* s. 20.)

[52] "Ulusal sermayenin ilerlemesine en fazla katkıda bulunan belirli gelir sınıfları, ilerlemelerinin farklı aşamalarında değişirler ve bu nedenle, bu gelişmede farklı yerlerde bulunan uluslarda tamamen farklı olurlar.... Kârlar... toplumun ilk aşamalarında, ücret ve rantlara oranla önemsiz bir birikim kaynağıdır. ... Ulusal sanayi gücünde oldukça büyük bir ilerleme olduğu zaman, kârlar, birikim kaynağı olarak daha önemli bir yer tutarlar." (Richard Jones, *Textbook ete,* s. 16,21.)

köylüler olduklan için, bunların ürünleri, emek araçlan ve geçim araçlan, hiç bir zaman, "gelirden tasarruf edilen ve bu nedenle de daha önce bir birikim sürecinden geçmiş bulunan bir fon şeklini almaz".[53] Öte yandan da, İngiliz yönetiminin, eski sistemi en azından bozduğu eyaletlerdeki tarım-dışı alanlarda çalışan emekçiler, tarımsal artı-ürünün bir kısmını, vergi (tribute) ya da rant biçiminde alan nüfuzlu kimseler tarafından doğrudan çalıştırılırlar. Bu ürünün bir kısmı, bu nüfuzlu kimseler tarafından ayni olarak tüketilir, bir kısmı da, emekçiler tarafından, bu adamların kullanımı için lüks eşyaya ve benzeri şeylere çevrilir, geriye kalan kısım, emek araçlan kendilerinin olan emekçilerin ücretlerini oluşturur. Burada, üretim ile yeniden-üretim, gittikçe artan boyutlarda, o garip evliyanın, o hüzün verici şövalyenin, yani "perhizci" kapitalistin müdahalesi olmadan devam eder gider.

DÖRDÜNCÜ KESİM. - BİRİKİMİN MİKTARINI, ARTI-DEĞERİN SERMAYE VE GELİRE ORANTILI BÖLÜŞÜMÜNDEN BAĞIMSIZ OLARAK BELİRLEYEN KOŞULLAR. EMEK-GÜCÜNÜN SÖMÜRÜ DERECESİ. EMEĞİN ÜRETKENLİĞİ. KULLANILAN SERMAYE İLE TÜKETİLEN SERMAYE ARASINDAKİ FARKIN BÜYÜMESİ. YATIRILAN SERMAYENİN BÜYÜKLÜĞÜ

Artı-değerin, sermaye ile gelire bölünme oranı belli ise, [sayfa 6ısı birikmiş sermayenin büyüklüğünün, artı-değerin mutlak büyüklüğüne bağlı bulunacağı açıktır. Artı-değerin yüzde 80'inin sermayeleştirildiğini, yüzde 20'sinin tüketildiğini varsayarsak, biriktirilmiş sermaye, toplam artı-değerin 3.000 ya da 1.500 sterlin olmasına göre, ya 2.400 sterlin ya da 1.200 sterlin olacaktır. Demek oluyor ki, artı-değerin kitlesini belirleyen bütün koşullar, birikimin büyüklüğünün belirlenmesinde de rol oynuyorlar. Bunları biz, burada, bir kez daha gözden geçireceğiz, ancak, bunu, birikim bakımından yeni bir görüş açısı getirmeleri yönünden yapacağız.

Artı-değer oranının, her şeyden önce, emek-gücünün sömürülmesi derecesine bağlı bulunduğu anımsanacaktır. Ekonomi politik buna o derece fazla değer vermiştir ki, emeğin üretkenliğindeki artış nedeniyle birikimdeki hızlanmayı, emeğin sömürülmesindeki artış sonucu meydana gelen hızlanma ile bir tutmuştur.[54] Artı-değer üretimi ile ilgili

[53] /.c, s. *36 sq.*

[54] "Ricardo diyor ki, 'Toplumun farklı aşamalarında, sermayenin ya da emeğin istihdamı' (yani sömürüsü) 'için kullanılan araçların birikimi az ya da çok hızlıdır ve her durumda, bunun emeğin üretkenlik gücüne bağlı olması gerekir. Verimli toprakların bol bulunduğu yerlerde emeğin üretkenlik gücü genellikle en büyüktür.' Eğer birinci tümcede, emeğin üretkenlik gücüyle, herhangi bir ürünün onu el emeğiyle üreten kimselerin payına düşen kısmının küçüklüğü anlatılıyorsa, bu tümce, hemen hemen aynı şeyin yinelenmesi gibidir, çünkü, geriye kalan kısım, eğer sahibinin canı *isterse* sermaye birikimi için kullanılabilecek fondur. Ama, toprağın

kısımlarda, daima, ücretlerin en azından emek-gücünün değerine eşit olduğu öngörülmüştü. Bununla birlikte, ücretlerin bu değerin altına zorla düşürülmesi, uygulamada o kadar önemli bir rol oynar ki, bunun üzerinde bir an bile durmayacağız. Bu durum, emekçinin gerekli tüketim fonunu, belli sınırlar içinde, sermayenin birikim fonuna çevirir.

"Ücretlerin" diyor John Stuart Mili, "hiç bir üretken gücü yoktur; bunlar bir üretken gücün fiyatlandır. Ücretler, emek ile birlikte meta üretimine, ancak, aletlerin fiyatlarının bu aletlerin kendisiyle birlikte, bu üretime katkıda bulunmalan ölçüsünde katkıda bulunurlar. Eğer emeğe satınalınmaksızın sahip olunabilseydi, ücretten pekâlâ vazgeçilebilirdi.".[55] Ama, eğer işçiler havayla yaşayabilselerdi, bunların herhangi bir fiyatla satınalınmalan da sözkonusu olmazdı. Bu nedenle, bunların sıfır maliyetleri, matematik anlamda, kendisine daima biraz daha yaklaşılabile-cek, ama hiç bir zaman ulaşılamayacak bir limittir. Emeğin maliyetini bu [sayfa 616] sıfır noktasına doğru durmadan zorlamak, sermayenin değişmeyen eğilimidir. 18. yüzyılın sık sık sözünü ettiğimiz bir yazarı, *Es-say on Trade and Commerce* adlı yapıtın yazan, İngiltere'nin tarihsel görevinin, İngiltere'deki ücretleri, Fransa ve Hollanda düzeyine zorla indirmek olduğunu ilan ettiği zaman, yalnızca İngiliz kapitalizminin ruhundaki en gizli sırrı açığa vurmuş oluyordu.[56] Diğer şeyler yanında, safça şunları da söylüyor: "Eğer bizim yoksullarımız" (emekçiler için kullandığı teknik terim) "lüks içersinde yaşayacak olurlarsa ... emek, kuşkusuz pahalı olacaktır. ... Bizim manüfaktür işçilerimizin tükettiği, konyak, cin, çay, şeker, yabancı meyveler, bira, basma, enfiye, tütün vb. şeylerin ne lüks eşyalar olduğunu bir kez düşününüz."[57] Gözlerini gökyüzüne

dikerek inleyen Northamptonshire'lı bir fabrikatörün yapıtından parçalar alır: "Fransa'da emek, İngiltere'ye göre üçte-bir ucuz; çünkü onlann yoksulları çok çalışıyor ve yiyecekleri ile giyecekleri daha ehvendir. Yedikleri başlıca şeyler, ekmek, meyve, otlar, kökler ve kurutulmuş balıktır; eti nadiren yerler, buğday pahalılaşınca çok az ekmek yerler."[58] Denemecimiz şöyle devam ediyor: "Bunlara bir de, yalnızca

çok verimli olduğu yerlerde genellikle bu böyle olmaz." *{Observations on Certain Verbal Dispu-tes ete,* s. 74, 75.)

[55] J. Stuart Mili, *Essays on Some Unsettled Ouestions ofPolitical Economy,* Lond. 1844, s. 90, 91.

[56] *An Essay on Trade and Commerce,* Lond. 1770, s. 44. 1866 Aralık ve 1867 Ocak sayılarında The Times gazetesi de, aynı şekilde, İngiliz maden sahiplerinin, Belçikalı maden işçilerinin mutlu durumlarını anlatan ve yüreklerinden kopup gelen yazılarını yayınlamıştı; bu işçiler, "patronları" için yaşayabilmeleri için gerekli olandan bir kuruş bile fazla istemiyorlar ve almıyorlardı. Belçikalı maden işçileri büyük ıstırap içersindeydiler, ama, The Times, onları, böyle örnek işçiler diye gösteriyordu! 1867 yılının başında bu sözlerin yanıtı geldi: Marchienne'deki Belçikalı maden işçilerinin grevi, barut ve kurşunla bastırılmıştı.

[57] /.c, s. 44, 46.

[58] Northamptonshire'lı fabrikatör, yüreği bu kadar dolu olan bir kimse için, *pia fraus* [bağışlanabilen sofuca bir hilekârlık ç.] yapıyor. O, güya İngiliz ve Fransız fabrika işçilerinin yaşamlarını karşılaştırıyor, ama yukarıya alınan sözlerinde, karışık bir biçimde kendisinin de itiraf ettiği gibi, Fransız tarım işçilerinin yaşamını anlatıyor.

su ya da hafif likörler içtikleri eklenmelidir; böylece pek az para harcamış oluyorlar. Bu durumu sağlamak çok zordur, ama olanaksız değildir; çünkü hem Fransa'da ve hem de Hollanda'da pekâlâ uygulanmıştır."[59] Yirmi yıl sonra, Amerikalı bir düzenbaz, baron unvanı verilmiş bir Yan-kee, Benjamin Thompson *(alias** Kont Rumford), hem tanrıyı, [sayfa 6i7] hem insanları hoşnut edecek aynı insancıl çizgiyi izlemiştir. Onun *Denemeler'\,* işçilerin olağan pahalı yiyecekleri yerine geçebilecek her türden tarifnameler ile dolu bir yemek kitabıdır. Aşağıda okuyacağınız, bu görkemli filozofun özellikle başarılı olan bir tarifnamesidir: "5 libre yulaf unu, 7.5 peni; 5 libre mısır, 6V4 peni; 3 penilik kırmızı ringa, 1 penilik tuz, 1 penilik sirke, 2 penilik biber ve tatlı otlar; hepsi $20^{3}A$ peni eder, ve bunlarla 64 kişiyi doyurabilecek çorba yapılır; ve yulaf ile mısırın ortalama fiyatı ile ... bu çorbanın 20 onsluk porsiyonu ^{x}k peniye çıkartılabilir."[60] Kapitalist üretimin ilerlemesi ile birlikte gelişen hileli yiyecekler, Thompson'un bu idealini gereksiz hale getirdi.[61] 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın ilk on yılında, İngiliz çiftçileri ile toprak sahipleri, toprak emekçilerine, bir kısmını ücret ve geri kalanını kilise yardımı şeklinde ödeyerek, mutlak asgari ücreti yürürlüğe koymuş oldular. İngiliz yabanıllarının, ücretleri, "yasal" bir tarifeye bağlama işindeki soytarı-lıklanna bir örnek: "Norfolk eşrafı, ücretleri saptadıklan zaman, diyor Bay Burke, birlikte öğle yemeği yediler; Berkli soylular, 1795 yılında, Speenhamland'da ücretleri saptadıkları zaman, emekçilerin de yemek yemelerini herhalde uygun görmemişlerdi.... 8 libre 11 onsluk bir somun ekmek 1 şilin iken, adam başına [haftalık] gelirin 3 şilin olmasına, ve ekmek, 1 şilin 6 peni oluncaya kadar ücretin de buna uygun olarak artırılmasına karar vermişlerdi. Ekmek bu fiyatın üstüne çıkınca, ücret,

* Nam-ı diğer. -ç.

[59] *l.c,* s. 70, 71. *Üçüncü Almanca baskıya not.* - Bugün, dünya pazarlarında, o zamandan beri yerleşen rekabet sayesinde, daha da ilerlemiş durumdayız. Parlamento üyesi Mr. Stapleton seçmenlerine şöyle diyor: "Çin, eğer, büyük bir sanayi ülkesi haline gelirse, Avrupalı işçi nüfusunun, rakiplerinin düzeyine inmeksizin savaşımı nasıl sürdürebileceklerini anlamıyorum." *(Times,* Sept. 3rd 1873, s. 8.) İngiliz sermayesinin arzu ettiği hedef, artık Kıta Avrupasındaki ücretler değil, Çin'deki ücretlerdir.

[60] Benjamin Thompson, *Essays Political, Economical and Philosophical ete,* 3 cilt. Lond. 1796-1802, vol. I, s. 294. Sir F. M. Eden, *The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in Englandetc,* adlı yapıtında, işliklerdeki gözcülere , Rumford dilenci çorbasını şiddetle tavsiye ediyor ve İngiliz emekçilerini azarlayarak uyarıyor: "Pek çok fakir insan, özellikle İskoçya'da aylar boyunca yalnız su ve tuzla yapılmış yulaf ve arpa bulamacı ile pekâlâ yaşayıp gidiyorlar." *(l.c,* vol. 1, book I, eh. 2, s. 503.) 19. yüzyılda da aynı belirtiler görülür. "Sağlığa çok yararlı un bulamacını İngiliz tarım emekçileri yemek istemediler... eğitim durumunun daha iyi olduğu İskoçya'da bu önyargı belki de yoktur." (Charles H. Parry, M. D., *The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws Considered,* London 1816, s. 69.) Bu aynı Parryne var ki, İngiliz emekçilerinin şimdi (1815), Eden zamanından (1797) çok daha kötü durumda olmalarından yakınıyor.

[61] Tüketim maddelerine hile karıştırılması konusunda kurulan son Parlamento Komisyonunun raporlarından da görüleceği gibi, İngiltere'de ilaçlara bile hileli maddeler karıştırılması olağan şeylerdendir. Örnek: Londra'da çok çeşitli eczanelerden satınalınan 34 afyonlu ilacın incelenmesi, bunlardan 31'inin haşhaş tohumu, buğday unu, zamk, kül, kum vb. gibi maddelerle karıştırıldığını göstermektedir. Bunlardan birkaç tanesinde afyonun zerresi bile bulunmuyordu.

ekmeğin fiyatı 2 şilin oluncaya kadar, buna uygun bir oran içinde azalacaktı; ve bu durumda alınacak besin, eskiye oranla adam başına V_5 kadar *az olacaktı."*[62] 1814 tarihli [sayfa 6ısı Lordlar Kamarası Soruşturma Komitesi önünde. A. Bennett adında büyük bir çiftçi, yargıç, yoksul yasası uygulayıcısı ve ücret düzenleyicisine şunlar sorulmuştu: "'Emekçilerin günlük işlerinin değeri ile düşkünlük yardımı arasında bir oran gözetiliyor mu?" Yanıt: "Evet gözetiliyor; her ailenin haftalık ücreti kişi başına bir tam ekmek (8 libre 11 onsluk) ve 3 peni olarak hesaplanır!... Haftada bir bütün somun, bizce, bütün aileye bir hafta yeter; 3 peni ise elbise içindir, ama eğer kilise elbise bulursa bu 3 peni de ücretten düşülür. Bu uygulama, Wiltshire'ın bütün batı kesiminde ve sanınm bütün ülkede yaygındır."[63] O zamanın burjuva yazarlarından biri sesini yükseltiyor: "Yıllardır bunlar (çiftlik sahipleri), "hemşerilerinden saygıdeğer bir sınıfı, işevlerine sığınma zorunda bırakarak alçaltmışlar ... ve kendi kazançlarını yükselttikleri halde, çalışan emekçilerin birikim yapmasını engellemişlerdir."[64] Artı-değerin ve dolayısıyla sermaye birikim fonunun oluşmasında, emekçinin gerekli tüketim fonundan yapılan düpedüz soygunun günümüzde nasıl bir rol oynadığı, ev sanayii denilen alana bakılarak görülebilir. (Bölüm XV, Kesim 8.) Bu konuda daha fazla bilgi, daha sonra verilecektir.

Bütün sanayi kollannda, emek araçlarını kapsayan değişmeyen sermayenin (girişimin büyüklüğü ile

belirlenen) belli sayıda emekçiye yeterli olması gerekmekle birlikte, bunun, çalışmaya koyulan emek miktarıyla orantılı olarak artması zorunluluğu da yoktur. Örneğin, 100 emekçinin günde 8 saat çalıştığı bir fabrikada 800 işsaati çalışılmış olur. Eğer kapitalist, bu miktarı yanyarıya çoğaltmak isterse, 50 işçi daha çalıştırabilir; ama bu durumda, yalnız ücretler için değil, emek araçlan için de daha fazla sermaye yatırması gerekir. A ma, bu 100 emekçiyi 8 saat yerine 12 saat çalıştırırsa, elde bulunan emek araçları yetecektir. Bu durumda, yalnızca daha çabuk tüketilmiş olurlar. Emek-gücünün daha fazla yoğunlaştınlması ile elde edilen bu ek emek, artı-ürün ile artı-değeri (yani birikimin konusunu), sermayenin değişmeyen kısmında buna tekabül eden herhangi bir yükselme olmadığı halde artıracaktır, [sayfa 619]

İstihraç sanayiinde, madenler vb. hammaddeler, yatınlan sermayenin bir kısmını oluşturmaz. Bu durumda emeğin konusu, daha önceki bir emeğin ürünü olmayıp, metallerde, minerallerde, kömürde, taşta vb. olduğu gibi, doğa tarafından sağlanmış bir lütuftur. Böyle du-

[62] G. B. Nevvnham (avukat), A Revieiv of the Evidence before the Committee of the two Houses of Parliament on the Corn Laws, Lond. 1815, s. 20, not.

[63] *l.c,* s. 19,20.

[64] C. H. Parry, *l.c.*, s. 77, 69. Toprakbeyleri, İngiltere adına verdikleri, jakobenlere karşı verdikleri savaş için kendi kendilerine "tazminat" ödemekle kalmadılar, büyük servetler de edindiler. Aldıkları toprak kiraları, iki, üç, clört katına "ve bir keresinde, 18 yılda tam altı katına çıktı", *(l.c,* s. 100, 101.)

rumlarda, değişmeyen sermaye, nerdeyse bütünüyle (emekçilerin gündüz ve gece vardiyalar halinde çalışmalan sonucu), artan bir emek miktarını emebilecek emek araçlanndan oluşur. Diğer şeyler eşit olmak üzere, ürünün değeri ve kitlesi, harcanan emekle doğru orantılı olarak artar. Üretimin ilk gününde olduğu gibi, ilk ürün-biçimlendiricile-ri -insan ve doğa- şimdi de sermayenin maddi öğelerinin yaratıcılan haline gelmişlerdir, gene birarada çalışırlar. Emek-gücünün esnekliği sayesinde, değişmeyen sermayede daha önceden herhangi bir artış olmaksızın birikim alanı genişlemiştir.

Tanmda, işlenmekte olan toprak, daha fazla tohum ve gübre kullanılmaksızın, genişletilemez. Ama bu yatınm bir kez yapıldıktan sonra, toprağın tamamen mekanik olarak işlenmesi, alınan ürünün niik-tan üzerinde olağanüstü bir etki yaratır. Aynı miktar emekçi tarafından harcanan daha fazla emekle, emek araçlarında herhangi b.ir yeni yatırımı gerektirmeksizin, verimlilik artınlır. Burada da gene işe herhangi bir yeni sermaye karışmaksızın, insanın doğa üzerinde doğudan etkinliği, daha büyük bir birikim kaynağı halini alır.

Ensonu, manüfaktür sanayii adı verilen alanda, her ek emek harcaması, buna tekabül eden ek bir hammadde harcamasını öngördüğü halde, emek araçları için kesenkes böyle bir harcamayı gerektirmez. İstihraç sanayii ile tanm, manüfaktür sanayiine hammadde ile emek araçlannı sağladığı için, bunların ek sermaye yatırımı olmaksızın yarattığı ek ürünler de, manüfaktür sanayiinin yararınadır.

Genel sonuç: başlıca iki servet yaratıcısını, emek-gücü ile toprağı kendisiyle birleştiren sermaye, birikim öğelerini kendi büyüklüğü ile, ya da kendilerinde varolduğu, halen üretilmiş bulunan üretim araçlarının değer ve kitleleriyle açıkça belirlenen sınırlar ötesinde çoğaltmak olanağını veren bir genişleme gücü kazanır.

Sermaye birikiminde önemli diğer bir etmen de, toplumsal emeğin üretkenlik derecesidir.

Emeğin üretkenliği ile birlikte, belli bir değerin ve dolayısıyla [sayfa 620] belli büyüklükte bir artı-değerin somutlaştığı ürün kitlesi de büyür. Artı-değer oranının aynı kalması ve hatta düşmesi durumunda, eğer bu düşüş, emeğin üretkenliğindeki yükselişe, göre daha yavaş ise, artı-ürün kitlesi büyür. Bu ürünün gelir ve ek sermayeye bölünme oranı aynı kaldığında, bu nedenle, kapitalistin tüketimi, birikim fonunda herhangi bir azalma olmaksızın artabilir. Birikim fonunun nispi büyüklüğü, tüketim fonu aleyhine artabilir, oysa metalann ucuza elde edilmesi sonucu, kapitalistin emrine eskisi kadar ve hatta daha fazla zevk aracı verilmiş olur. Ama, daha önce de gördüğümüz gibi, emeğin üretkenliğindeki artış, emekçinin ucuzlaması ile elele gittiği için, gerçek ücretler yükselse bile artı-değer oranı büyür. Gerçek ücretler hiç bir zaman, emeğin üretkenliği ile aynı oranda yükselmez. Bunun için de, aynı değerde değişen sermaye, daha fazla emek-gücü, dolayısıyla daha faz-

la emeği harekete getirir. Değişmeyen sermaye şeklindeki aynı miktarda değer, daha fazla üretim aracında, yani daha fazla emek aracında, emek malzemesinde ve yardımcı malzemede somutlaşır; bu nedenle, hem kullanım-değeri ve hem de değer üretimi için daha çok öğe sağlar ve bunlar ile de daha fazla emeği yutabilir. Bu yüzden, ek sermayenin değeri aynı kalsa ve hatta azalsa bile, gene de hızlanan bir birikim olur. Yeniden-üretimin boyutlan, yalnız maddi olarak genişlemekle kalmaz, artı-değer üretimi de ek sermayenin değerinden daha büyük bir hızla artar.

Emeğin üretkenliğindeki gelişme, üretim sürecine daha önce girmiş bulunan başlangıç sermayesi üzerinde de tepki yapar. İşlemekte olan değişmeyen sermayenin bir kısmı, makine vb. gibi kısa sürede tüketilmeyen ve bunun için de yeniden üretilmeyen ya da yerine aynı türden yenileri konmayan emek araçlanndan meydana gelir. Ama her yıl bu emek araçlarının bir kısmı yokolur ya da üretken işlevinin sınırına yaklaşır. O yıl artık, yeniden-üretimi için, aynı türden yenileriyle değişil-mesi için zaman

gelmiş demektir. Bu emek araçlannın kullanılıp tüketilmesi sırasında, eğer emeğin üretkenliğinde bir artış olmuş ise (bu üretkenlik bilim ve teknolojideki aralıksız ilerleme ile durmadan gelişir), daha yeterli ve (bu artan yeterliliğe göre) daha ucuz makineler, araçlar, gereçler vb., eskilerinin yerini alır. Kullanılmakta olan emek araçlarındaki devamlı ufak-tefek iyileştirmeler dışında, eski sermaye, daha üretken biçimde yeniden üretilmiş olur. [sayfa 62u Değişmeyen sermayenin diğer kısmı, hammadde ile yardımcı maddeler, devamlı olarak bir yıldan daha az zamanda yeniden üretilir, tanmdaki yeniden-üretim ise çoğunlukla bir yıl alır. Bunun için, uygulanan her geliştirilmiş yöntem, yeni sermaye ile kullanılmakta olan eski sermaye üzerinde hemen hemen aynı zamanda etki yapar. Kimya alanındaki her ilerleme, yalnız yararlı maddelerin sayılarını artırmakla ve zaten bilinmekte olanlara daha da geniş kullanım alanları açmakla kalmaz, böylece sermayedeki büyüme ile birlikte yatırım alanlarında da bir genişlemeye olanak sağlar. Aynı zamanda, üretim ve tüketim artıklannın da tekrar yeniden-üretim sürecine sokulması yollarını öğreterek, önceden sermaye yatınmını gerektirmeksizin, sermayeye yeni malzemeler kazandırır. Salt emek-gücünün gerilimindeki yükselme sonucu doğa zenginliklerinin daha fazla sömürülmesi gibi, bilim ile teknoloji de, halen işletilen sermayeye, o günkü büyüklüğünden bağımsız olarak yeni bir genişleme gücü kazandırır. Bunlar, aynı zamanda, başlangıçta yatınlan sermayenin yenilenme aşamasına ulaşan kısmı üzerinde de tepki yaratırlar. Bu kısım, yeni bir biçime geçerken, eski haliyle kullanılıp tüketildiği sırada meydana gelen toplumsal gelişmeyi, karşılığında hiç bir şey ödemeksizin kendi bünyesine katar. Üretken güçteki bu gelişme, kuşkusuz, halen işlemekte bulunan sermayede kısmi bir değer kaybına yolaçar. Bu değer kaybı, kendisini, rekabet nedeniyle şiddetle duyurduğu sürece,

asıl yük, kapitalistin uğradığı zaran, kendisini daha fazla sömürerek karşılamaya çalıştığı emekçinin sırtına yüklenir.

Emek, tükettiği üretim araçlarının değerini, ürettiği ürüne aktarır. Öte yandan, belli bir emek miktan ile harekete getirilen üretim araçlarının değerleri ile kitleleri, emeğin üretkenliğindeki yükselmeyle birlikte artar. Aynı miktar emek, daima ürettiği ürüne, ancak aynı miktar yeni değer-katmakla birlikte, emek aracılığı ile ürünlere aktanlan eski ser-maye-değer, emeğin üretkenliğindeki yükselmeyle birlikte artar. Örneğin, bir İngiliz ve bir Çinli iplik eğiricisi, aynı çalışma yoğunluğu ile aynı süre çalışabilirler ve bu durumda bir haftada eşit miktarda değer yaratırlar. Bu eşitliğe karşın, büyük bir otomatik makine ile çalışan İngiliz işçinin haftalık üretiminin değeri ile, bir elçıkrığı ile çalışan Çin-lininki arasında büyük fark vardır. Aynı sürede Çinli bir libre pamuk eğirdiği halde, İngiliz [sayfa 622] birkaç yüz libre pamuk eğirir. Yüzlerce kez daha büyük bir eski değerler toplamı, yeni ve yararlı bir şekilde tekrar ortaya çıkarak ürünün değerini kabartır ve böylece sermaye olarak yeniden iş görebilir. Friedrich Engels'in bize öğrettiği gibi, "1782 yılında, İngiltere'de üç yıllık tüm pamuk ürünü, işçi yokluğundan öylece kalmıştı ve eğer yeni bulunan makine imdadına yetişip de eğirilmeseydi gene de öyle yüzüstü kalacaktı."[65] Makine şeklinde somutlaşan emek, kuşkusuz tek bir insan bile yaratamaz, ama az, sayıda emekçinin, nispeten küçük miktarda canlı emek ilavesiyle, yalnız pamuğun üretken bir biçimde tüketilmesi ve ona yeni bir değer katılması değil, eski değerinin de iplik vb. şeklinde korunmasını da sağlamıştır. Aynı zamanda, yünün yeniden-üretiminin artmasına da neden olmuş ve bunu isteklendirmiştir. Yeni değer yaratırken eski değeri de aktarmak, canlı emeğin doğal niteliği ve özelliğidir. Demek oluyor ki, etkinliği, oylumu ve değeri artan üretim araçlan ve dolayısıyla üretken gücündeki gelişme sonucu oluşan birikim ile birlikte emek, durmadan artan bir sermaye değerini, daima yenilenen bir şekil içinde korur ve ebedileştirir.[66] Emeğin bu doğal gücü,

[65] Friedrich Engels, *Lage der arbeitenden Klasse in England,* s. 20.

[66] Klasik ekonomi, emek ve değer yaratma sürecini yetersiz ve eksik tahlil etmesi nedeniyle, Riçardo'da da görülebileceği gibi, yeniden-üretimin bu önemli öğesini hiç bir zaman doğru dürüst kavrayamamıştır. Örneğin Riçardo diyor ki, üretici güçte ne gibi bir değişiklik olursa olsun, "bir milyon insan fabrikalarda daima aynı değeri yaratırlar". Eğer bu insanların emeklerinin büyüklüğü ve yoğunluk derecesi belli ise, bu, doğrudur. Ama bu, emeklerinin üretkenlikleri farklı bir milyon insanın, kitleleri çok farklı üretim araçlarını ürün haline getirmelerine ve bu nedenle ürünlerinde çok farklı değer kitlelerini korumalarına, dolayısıyla bunlar tarafından sağlanan sonuçların çok farklı olmalarına engel değildir; Riçardo, bunu, çıkardığı bazı sonuçlarda gözden kaçırmıştır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Riçardo, bu aynı örneğe dayanarak *J. B.* Say'a, kullanım-değeri (o, burada, buna servet ya da maddi zenginlik diyor) ile değişim-değeri arasındaki farkı anlatmaya boşuna çalışmıştır. Say'ın yanıtı şudur; "Quant â la diffîçulte qu'eleve Mr. Riçardo en disant que, par des proçedes mieux entendus un million de personnes peuvent produire deux fois, trois fois autant de riçhesses, şans produire plus de valeurs, cette diffîçulte n'est pas une lorsque l'on çonsidere, ainsi qu'on le doit, la produçtion çomme un eçhange dans lequel on donne les serviçes produçtifs de son travail, de sa terre, et de ses çapitaux, pour obtenir des produits. C'est par la moyen de çes serviçes produçtifs que nous açquerons tous les produits qui sont au monde.... Or... nous sommes d'autant plus riçhes, nos

sanki, kendisiyle kaynaştığı [sayfa 623] sermayenin bir niteliği ve özelliği imiş gibi görünür; tıpkı, toplumsal emeğin üretken gücünün, sermayeye özgü nitelikler görünüşüne bürünmesi, ve gene tıpkı kapitalistlerin artı-emeğe durmadan elkoymalannın, sermayenin devamlı olarak kendi kendisini genişletmesi şeklinde görünmesi gibi.

Sermayenin artması ile birlikte, işletilen sermaye ile tüketilen sermaye arasındaki fark da büyür. Bir başka deyişle, binalar, makineler, su boruları, iş hayvanları, türlü gereçler gibi, uzun ya da kısa bir süre için, durmadan yinelenen üretim sürecinde yer alan, ya da belirli bir yararlı etkinin sağlanmasına hizmet eden ve bu sırada yavaş yavaş aşınarak değerlerini ancak parça parça yitiren ve bu nedenle de

bu değeri ürüne ancak parça parça aktaran emek araçlarının değeri ile maddi kitlesinde bir artma olur. Bu emek araçlannın, ürüne değer katmaksızın, [sayfa 624] ürün biçimlendiricisi olarak hizmet etmeleri, yani bütünüyle kulla-

services productifs ont d'autant plus de valeur, qu'ils obtiennent dans l'echange appele pro-duction, une plus grande quantite de choses utiles." ["Bay Ricardo'nun, daha becerikli yöntemlerle, bir milyon kişi, daha çok değer üretmeksizin, eskisinden iki kez, üç kez daha çok zeninlik üretebilir diyerek önümüze diktiği güçlüğe gelince, üretim, düşünülmesi gerektiği gibi, *ürünler* elde etmek için, *emeğinin, toprağının ve sermayelerinin üretken hizmetlerinin* verildiği *bir değişim olarak* düşünüldüğü zaman, bu güçlük, bir güçlük olmaktan çıkar. Dünyada bulunan tüm ürünleri işte bu üretken hizmetler aracıyla elde ederiz. ... Öyleyse ... üretken hizmetlerimiz, *üretim adı verilen değişmde* ne kadar çok yararlı şey elde ederse, biz, o kadar zengin, üretken hizmetlerimiz de o kadar değerli demektir."] (J. B. Say, *Lettres a M. Malthus,* Paris 1820. s. 168. 169.) Aydınlığa kavuşturulması gereken *"diffîculte"* ["güçlük" - ç.] -bu güçlük Ricardo için değil, Say için vardır-şu oluyor: Emeğin üretkenlik gücündeki artış nedeniyle, kullanım-değerleri miktarı arttığı zaman değişim-değeri niçin artmaz? Yanıt: bu güçlük, eğer izin verirseniz, kullanım-değerine değişim-değeri demekle karşılanmış oluyor. Değişim-değeri, *one way or another* [şu ya da bu şekilde -ç.] değişim ile ilişkili bir şeydir. Bu yüzden eğer üretime, emek ile üretim araçlarının ürünle değiştirilmesidir denilecek olursa, üretimin daha fazla kullanımdeğeri sağlaması oranında dahi fazla değişim-değeri elde edeceğiniz gün gibi açıktır. Bir başka deyişle, bir emek gücü, çorap fabrikatörüne ne kadar fazla kullanım-değeri, yani çorap sağlarsa, o, çorap bakımından o kadar zengindir demektir. Ne var ki, Say, birdenbire, "daha büyük miktarda" çorap olunca bunların fiyatlarının (bu fiyatın, kuşkusuz değişim-değeri ile bir ilgisi yoktur!) düşeceğini anımsar, "çünkü rekabet onları" (üreticileri) "ürünleri kendilerine neye maloluyorsa o fiyattan satmaya zorlar". İyi ama, eğer kapitalist, mallarını maliyet fiyatına satarsa, kâr nereden gelir? *Never* mind [aldırmayın -ç.] efendim! Say, artan üretkenlik nedeniyle şimdi herkesin, belli bir eşdeğer karşılığı bir yerine iki çift çorap sahibi olduğunu ilân eder. Böylece vardığı sonuç, Ricardo'nun, onun çürütmeye çalıştığı önermesinin ta kendisi oluyor. Bu muazzam düşünce çabasından sonra, zafer sevinci ile Malthus'a seslenir. "Telle est, monsieur, la doctrine bien liee, şans laquelle il est impossible, je de declare, d'expliquer les plus grandes difficultes de l'eonomie politique, et notamment, comment il se peut qu'une nation soit plus riche lorsque ses produits dimunuent de valeur, quoique richesse soit de la valeur." ["İşte Bayım, ekonomi politiğin en büyük güçlüklerinin ve bu arada, zenginlik değer olduğu halde, ürünlerinin değeri azaldığı zaman, bir ülkenin nasıl olup da daha zengin olabildiğini *iddia ediyorum,* kendisi olmaksızın açıklamanın olanaksız bulunduğu tutarlı öğreti."] (/.c, s. 170.) Bir İngiliz iktisatçısı, Say'ın Leftres'inde görülen aynı türden eliçabuklukları için şöyle söylüyor: "Bu yapmacık konuşma şekli, bütün olarak, Say'ın kendi öğretisi olduğunu söylemekten pek hoşlandığı ve halen *dans plusieurs Partıes de l'Europe* [Avrupa'nın birçok yerinde -ç.] olduğu gibi Hertford'da da okutulmasını Malthus'a ciddiyetle öğütlediği şeyi meydana getirirler. Say diyor ki: 'Eğer bütün bu önermelerde paradoksal bir nitelik görürseniz, bunların ifade ettikleri şeyleri gözünüzün önüne getiriniz, cesaretle söyleyebilirim ki, bunların çok basit ve aklauygun şeyler olduğunu göreceksiniz.' Kuşkusuz: ama gene aynı süreç sonucu, bunlar başka her şey olarak ortaya çıkarlar, ama özgün olarak asla." *{An Inguiry into those Principles Respecting the Nature ofDemand ete.*, s. 116, 110.)

nıldıkları halde, yalnızca parça parça tüketilmeleri oranında, daha önce de gördüğümüz gibi, tıpkı su, buhar, hava, elektrik vb. gibi doğal güçlerden yararlanma şeklinde bedava hizmet ederler. Geçmiş emeğin bu bedava hizmeti, canlı bir emek tarafından ele geçirilip yaşayan bir ruhla doldurulunca, birikimin ilerleyen aşamalanyla birlikte artar.

Geçmişte harcanan emek daima sermaye kılığına büründüğü için, yani A'nın, B'nin, C'nin vb. emeğinin pasifi, işçi olmayan X'in aktifi şeklini aldığı için, burjuvalar ile ekonomi politikçiler, İskoçyalı deha MacCulloch'a göre, faiz, kâr vb. bile alması gereken ölü ve geçmiş emeğin hizmetlerini öve öve bitiremezler.[67] Bu nedenle, geçmiş emeğin, üretim araçları biçimi içinde, canlı emek sürecine yaptığı durmadan artan ölçüdeki büyük yardım, işçideri karşılığı ödenmeden alınan ve ona yabancılaştınlan geçmiş emek şekline, yani onun kapitalistçe biçimine atfedilir. Bir köle sahibinin, emekçiyi, kölelik niteliği dışında düşünememesi gibi, kapitalist üretimin uygulayıcıları ile bunlann küçük lafebesi ideologlarının da, üretim araçlarını, bugün taktıkları uzlaşmaz karşıt toplumsal maskeden ayrı olarak düşünmeleri de olanaksızdır.

Emek-gücünün sömürülme derecesi belli olduğuna göre, üretilen artı-değerin kitlesi, aynı anda sömürülen işçi sayısı ile belirlenir; bu da, değişik oranlarda olmakla birlikte, sermayenin büyüklüğü ile uygun olur. Bunun için, birbirini izleyen birikimler ile sermaye ne kadar çok artarsa, tüketim ve birikim fonlanna bölünen değerin toplamı da o kadar artar. İşte bunun için, kapitalist, hem daha keyifli bir yaşam sürer ve hem de daha fazla bir "perhiz" yapmış olur. Ve ensonu, yatırılan sermayenin kitlesiyle birlikte üretimin boyutları büyüdükçe, üretimin bütün yaylan da daha büyük bir esneklikle çalışmaya başlar.

BEŞİNCİ KESİM. - SÖZDE EMEK-FONU

Sermayenin, sabit bir büyüklük olmayıp, toplumsal zenginliğin esnek ve her yeni artı-değerin, gelir *(revenue)* ve ek sermaye [sayfa 625] olarak bölünmesiyle durmadan dalgalanan bir parçası olduğu, bu inceleme sırasında görülmüş bulunmaktadır. Ayrıca, işleyen sermayenin büyüklüğü belli olsa bile, onda somutlaşmış bulunan emek-gücünün, bilim ve toprağın (bundan, ekonomik anlamda, insandan bağımsız olarak doğa tarafından sağlanan her türlü emek koşulları anlaşılmalıdır), sermayeye, belli sınırlar içinde, kendi büyüklüğünden bağımsız bir hareket alanı sağlayan esnek güçleri oluşturduklan da görülmüştü. Bu incelemede, dolaşım sürecinin, aynı sermaye kitlesinin çok farklı derecelerde etkinlik göstermesine yolaçan her türlü etkilerini de bir yana bıraktık. Kapitalist üretimin kendi getirdiği sınırları kabul ettiğimiz için,

[67] MacCulloch, *"ıvages of past labouf'a* ["geçmişte harcanmış emeğin ücretleri" -ç.] ait patenti, Senior'ün *"wages of abstinence" e* ["perhizin ücreti" -ç.] ait patentten çok daha önce almıştı.

yani toplumsal üretim sürecini tamamıyla kendiliğinden, doğup gelişen şekli içinde ele aldığımız için, üretim araçları ve mevcut emek-gücü kitlesiyle doğrudan doğruya ve bir plana uygun olarak uygulanabilecek daha aklayatkın herhangi bir durum üzerinde hiç durmadık. Klasik iktisat, toplumsal sermayeyi, sabit bir etkinlik derecesine sahip, sabit bir büyüklük olarak kabul etmeyi daima pek sevmişti. Ama bu önyargı, ilk kez, 19. yüzyılın sıradan burjuva zekasının, yavan, ukala ve boşboğaz kahini, darkafalılar şahı Jeremy Bentham tarafından bir dogma olarak yerleştirilmişti.[68] Martin Tupper ozanlar arasında ne ise, Bentham da filozoflar arasında odur. Bunlann her ikisi de, olsa olsa, ancak, İngiltere'de imal edilebilirdi.[69] Onun yerleştirdiği dogmaya göre, üretim [sayfa 626] sürecinin en yaygın olayları, örneğin birden genişlemeleri ve daralmaları, ve hatta birikimin kendisi bile, tamamen açıklanamaz şeyler haline gelir.[70] Bu dogma, Bentham'ın kendisi tarafından olduğu kadar, Malthus, James Mili, MacCulloch vb. tarafından da, mazur gösterme amaçları için kullanılmış ve özellikle de, sermayenin bir kısmını, yani değişen sermayeyi ya da emek-gücüne çevrilebilen kısmı, sabit bir büyüklük olarak göstermek üzere bundan yararlanılmıştır. Değişen sermayenin malzemesinin, yani bunun emekçiler için temsil ettiği geçim araçları kitlesinin ya da emek-fonu denilen şeyin, toplumsal servetin doğa yasaları ile belirlenmiş, değiştirilmesi mümkün olmayan ayrı bir parçası olduğu masalı uydurulmuştur. Toplumsal servetin değişmeyen sermaye ola-

[68] Diğerleri arasında karşılaştırınız: Jeremy Bentham, *Theorie des Peines et des Recompenses,* traduct. d'Et. Dumont, 3. baskı, Paris 1826, c. II, kitap IV, bölüm II.

[69] Bentham, katıksız bir İngiliz ürünüdür. Bizim filozof Christian Wolff da dahil, böylesine harcıalem bir şeyle, böylesine kendine güvenle çalım satmak hie bir devirde hiç bir ülkede görülmemiştir. Yararlılık ilkesi, Bentham'ın bir buluşu değildir. O, yalnızca, Helvetius ile başka Fransızların daha 18. yüzyılda ve hem de espri ile söylediklerini kendi sıkıcı anlatımı ile yinelemekten öte bir şey yapmamıştır. Köpeğe neyin yararlı olduğunu bilmek için, köpeğin niteliğinin ineelenmesi gerekir. Bu niteliğin kendisi, yararlılık ilkesinden çıkartılamaz, Bunu insana uygularsak, insanın bütün hareketlerini, eylemlerini, ilişkilerini vb. yararlılık ilkesi açısından incelemek isteyen bir kimse, önce insan doğasını genel bir çerçeve içersinde, sonra da her tarihsel çağda değişmiş şekliyle ele almak zorundadır. Bentham, bu işi, kısa yoldan çözümlüyor. Kupkuru bir saflıkla, modern bir bakkalı, özellikle bir İngiliz bakkalını normal bir insan olarak alır. Bu acayip normal insana ve onun dünyasına yararlı olan her şey, mutlak yararlıdır. Sonra da bu ölçütü, geçmişe, bugüne ve geleceğe uyguluyor, Sözgelişi hıristiyan dini, "yararlıdır", çünkü, onun din adına yasakladığı aynı kusurları, ceza yasaları da. hukuk adına yasaklamaktadır. Sanat eleştirisi "zararlıdır", çünkü, değerli ve soylu kimselerin Martin Tupper'den, ve benzerlerinden aldıkları zevki bozmaktadır. Gözüpek delikanlı, benimsediği, *"nulla dies sine linea"* ["çiziktirmeksizin tek bir gün geçmemeli" -ç.] özdeyişine uyarak, dağlarca kitap yazmıştır. Eğer dostum Heinrich Heine'nın yürekliliği bende de olsaydı, Bay Jeremy'ye burjuva budalalığının dehası derdim.

[70] "Ekonomi politikçiler, belli bir miktar sermaye ile belli sayıda işçiyi, aynı biçim güce sahip ya da belli ve aynı biçim yoğunlukta iş gören üretken araçlar gibi ele almaya çok yatkındırlar. Metaları ... üretimin biricik öğeleri ... olduğunu öne süren kimseler ... üretimin asla genişletilemeyeceğini tanıtlamış olurlar, çünkü, böyle bir genişlemenin vazgeçilmez koşulu, yiyeceklerin, hammaddelerin ve aletlerin daha önce çoğaltılmış olmalarını gerektirir, ki bu da, aslında, daha önce bir artış olmaksızın üretimde de bir artış olmayacağını, bir başka deyişle, artışın olanaksız bir şey olduğunu savunmak demektir." (S. Bailey, *Money and its Vicissitudes,* s. 58 ve 70.) Bailey, dogmayı, esas olarak, dolaşım süreci açısından eleştirir.

rak, ya da maddi ifadesiyle üretim aracı olarak iş görecek kısmını harekete getirmek için belirli miktarda canlı emek gerekir. Bu miktar, teknik bakımdan bellidir. Ama ne bu emek-gücü kitlesini akıcı hale getirmek için gerekli emekçi sayısı bellidir (çünkü bu, bireysel emek-gücünün sömürü derecesi ile değişir), ne de bu emek-gücünün fiyatı; yalnızca bunun alt sınırı bellidir, ama o da, son derece değişkendir. Bu dogmanın temelinde yatan gerçekler şunlardır: Bir yandan, emekçinin, toplumsal servetin, emekçi-olmayanlar için keyif ve zevk aracı, ve bir de üretim aracı diye ikiye bölünmesi konusunda söz hakkı yoktur.[71] Öte yandan, emekçi, sözde emek-fonunu, ancak uygun ve istisnai durumlarda zenginlerin "gelirleri" aleyhine genişletebilir, [sayfa 627]

Emek-fonunun kapitalist bir görüşle sınırlandırılmasının, onun doğal ve toplumsal sınırlarıymış gibi gösterilme çabasının nasıl bir budalaca totoloji ile sonuçlandığı, örneğin Profesör Favvcett'te görülebilir.[72] "Bir ülkenin döner sermayesi, o ülkenin ücret fonudur. Yani eğer biz, her emekçinin aldığı ortalama ücreti para olarak hesaplamak istersek, bu sermaye toplamını işçi nüfusu sayısına bölmemiz yeter."[73] Bu, şu anlama geliyor: önce biz, fiilen ödenen bireysel ücretleri biraraya getirip toplayacağız ve sonra bunun Tanrı ve doğa tarafından belirlenip bize ihsan edilen emek-fonunun toplam değeri olduğunu tanıtlayacağız. En sonunda da, bu elde ettiğimiz toplamı, emekçi sayısına bölerek, adam başına düşen ortalama ücreti bulacağız. Bu, eşi az görülen bir hilekârlık örneğidir. Ama gene de bu, Bay Fawcett'in aynı anda şunlan da söylemesine engel olmuyor: "İngiltere'de bir yıl içinde biriktirilen toplam servet, iki kısma aynlır; bir kısmı sanayimizi devam ettirmek için sermaye olarak kullanılır, diğeri ise diş ülkelere ihraç edilir.... Yalnızca bir kısmı ve belki de bu ülkede yılda biriktirilen servetin pek de çok olmayan bir kısmı, kendi sanayimize yatınlır."[74]

Anlaşıldığına göre, İngiliz işçilerine herhangi bir eşdeğer verilmeksizin onlardan sızdırılan yıllık artı-ürünün büyük bir kısmı, böylece, İngiltere'de değil, yabancı ülkelerde sermaye olarak kullanılıyor. Ve bu

[71] John Stuart Mili, *Principles ofPolitical Economy* adlı yapıtında şöyle der: "Gerçekten ağır ve yorucu, gerçekten usandırıcı işler, diğerlerinden daha fazla ücret verilmek yerine hemen her zaman en düşük ücret ödenen işler olur.... Yapılan iş ne kadar tiksindirici ise, alınacak karşılığın o kadar düşük olacağı kesindir. ... Katlanılan güçlükler ile kazanç, adaletli bir toplumda olması gerektiği gibi, doğru orantılı olacağına, genellikle bunlar, birbirleriyle ters orantılıdır." Yanlış bir anlamayi önlemek için şurasını da belirtmek isterim ki, John Stuart Mili gibi kimseler, geleneksel ekonomik dogmaları ile modern eğilimleri arasındaki çelişki nedeniyle kınanmakla birlikte, bunların, vülger ekonomik mazur göstericiler sürüsü ile aynı sınıfa sokulması çok yanlış olur.

[72] H. Favvcett, Prof. of Polit. Econ. at Cambridge, *The Economic Position of the British Labourer,* London 1865, s. 120.

[73] Okura burada şurasını anımsatmak isterim ki, "değişen ve değişmeyen sermaye" kategorilerini ilk kez ben kullandım. Adam Smith'ten beri ekonomi politik, bu kategorilerin içerdiği temel farklılıkları, sabit ve döner sermayenin dolaşım sürecinden ileri gelen salt biçimsel farklılıklar ile karıştırmıştır. Bu nokta üzerinde daha fazla ayrıntı için, II. Kitabın [Cildin] İkinci Kısmına bakınız.

[74]Fawcett, *l.c.s.* 122, 123.

şekilde ihraç edilen ek sermaye ile birlikte, Tann ile Bentham tarafından icat edilen "emek-fonu"nun bir kısmı da ihraç edilmiş oluyor.[75]
[sayfa 628]
[75] Her yıl, yalnız sermayenin değil, emekçilerin de göçmen olarak İngiltere'den ihraç edildikleri söylenebilir. Bununla birlikte, metinde, büyük kısmı emekçi olmayan göçmenlerin mallarından sözedilmemektedir. Bunların büyük kısmı çiftçilerin oğullarıdır. Faize verilmek üzere her yıl dışarıya götünülen ek sermaye, yıllık göçün yıllık nüfus artışına olan oranından çok daha büyüktür.

YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM KAPİTALİST BİRİKİMİN GENEL YASASI

BİRİNCİ KESİM. - SERMAYENİN BİLEŞİMİ AYNI KALIRKEN, BİRİKİMLE BİRLİKTE EMEK-GÜCÜNE DUYULAN TALEBİN ARTMASI

Bu bölümde, sermayedeki büyümenin işçi sınıfının yazgısı üzerinde yaptığı etkiyi ele alacağız. Bu incelemede önemli etmen, sermayenin bileşimi ve birikim süreci sırasında geçirdiği değişikliklerdir.
Sermayenin bileşimi, ikili bir anlamda anlaşılmalıdır. Değer yönünden bu bileşim, sermayenin, değişmeyen sermaye ya da üretim araçlarının değeri ve değişen sermaye ya da emek-gücünün değeri, yani toplam ücretlerin tutarı olarak bölünme oranı ile belirlenir. Üretim süreci içindeki işlevleri nedeniyle maddi açıdan bakıldığında her sermaye, üretim araçlan ile canlı emek-gücüne bölünür. Bu ikinci bileşim, bir yandan, kullanılan üretim araçlarının kitlesi ile, öte yandan bunların kullanılması için gerekli olan emek kitlesi arasındaki ilişkiyle belirlenir. Ben, bunların ilkine, sermayenin *değer bileşimi,* ikincisine *teknik bileşimi* [sayfa 629] diyorum. Bu ikisi arasında sıkı bir bağıntı vardır. Bunu anlatmak

için sermayenin değer bileşimine, bunun, sermayenin teknik bileşimi tarafından belirlenmesi ve bu bileşimdeki değişmeleri yansıtması açısından, sermayenin organik bileşimi diyorum. Aynca bir nitelendirme yapmaksızın, sermayenin bileşimi dediğim zaman, bundan, daima, sermayenin organik bileşimi anlaşılmalıdır.
Belli bir üretim koluna yatırılan pek çok bireysel sermayeler, birbirleriyle şu ya da bu derece farklı bileşime sahiptirler. Bunların bireysel bileşimlerinin ortalaması, bu üretim kolundaki toplam sermayenin bileşimini verir. Ensonu, bütün üretim kollannda bu ortalamaların ortalaması, bir ülkenin toplam toplumsal sermayesinin bileşimini verir ve biz, aşağıdaki incelememizde, en sonunda yalnız bununla ilgileneceğiz.
Sermayenin büyümesi, değişen öğesinin, yani emek-gücüne yatırılan kısmının büyümesini birlikte getirir. Artı-değerin ek sermayeye çevrilen bir kısmının daima değişen sermayeye ya da ek emek-fonuna yeniden dönüştürülmesi gerekir. Diğer koşullar aynı kalmak üzere, eğer sermayenin bileşimi de aynı kalıyorsa (yani, belirli bir üretim araçlan kitlesinin harekete geçirilmesi için daima aynı miktarda emek-gücü gerekiyorsa), bu durumda, emeğe duyulan talep ile emekçilerin geçim-fonlannın, sermaye ile aynı oranda artacağı ve sermayenin artış hızı ne kadar fazla olursa, bu artışın da, o kadar hızlı olacağı açıktır. Sermaye, her yıl, bir kısmı başlangıç sermayesine eklenen bir artı-değer ürettiği için ve bu artış da zaten işlemekte olan sermayenin büyümesiyle birlikte çoğaldığına göre, ve ensonu yeni pazarların açılması ya da yeni ortaya çıkan toplumsal gereksinmeler vb. gibi zenginleşme isteğini kamçılayan özel dürtüler altında, sermaye yatınmı için yeni alanlann ortaya çıkmasıyla, artı-değer ya da artı-ürünün sermaye ve gelire bölünmesin-deki bir değişmeyle, birikimin boyutlarında ani bir artış olabilir, birikmiş sermaye gereksinmesi, emek-gücü ya da emekçi sayısındaki artıştan fazla olabilir; emekçiye duyulan talep, emek arzını aşabilir ve bu nedenlerle ücretler yükselebilir. Yukarda varsayılan koşullann devamı halinde, sonunda bu duruma ulaşılması aslında zorunludur da. Çünkü, her yıl bir öncekine göre daha fazla emekçi çalıştırılacağı için, eninde sonunda, birikimin gereksinmelerinin, her zamanki emek arzını aşmaya başlayacağı bir noktaya ulaşılması ve bu yüzden de [sayfa 630] bir ücret artışının olması zorunludur. Bütün 15. yüzyıl boyunca ve 18. yüzyılın ilk yansında İngiltere'de bu konuda feryatlar yükseliyordu. Ücretli işçi sınıfının, şu ya da bu derecede uygun koşullar altında yaşamını sürdürmesi ve çoğalmaya devam etmesi, kapitalist üretimin temel niteliğini hiç bir şekilde değiştirmez. Tıpkı basit yeniden-üretimin, sermaye ilişkisinin kendisini, yani bir yandan kapitalistlerin, öte yandan ücretli işçilerin ilişkilerini, sürekli olarak yeniden-üretmesi gibi, gittikçe büyüyen bir ölçekte yeniden-üretim, yani birikim de, büyüyen bir ölçekte sermaye ilişkisini, bir kutupta daha çok kapitalistleri ya da daha büyük kapitalisleri, öteki

kutupta da daha çok ücretli işçileri yeniden üretir. Sermayenin kendisini genişletmesi için sermaye ile durmadan kaynaşmak zorunda kalan ve sermayeden kopup aynlması olanaksız bulunan, sermayeye köleliği, yalnızca, kendisini sattığı bireysel kapitalistlerin başka başka olmalany-la gözlerden saklanan bu emek-gücü kitlesinin yeniden-üretimi, aslında sermayenin kendisinin yeniden-üretiminin kökü ve esasıdır. Bu yüzden sermaye birikimi, proletaryanın çoğalması demektir.[76]
Klasik iktisat bu gerçeği o kadar iyi kavramıştır ki, Adam Smith, Ricardo, vb., daha önce de belirtildiği

gibi, birikimi yanlış olarak, artı-ürünün sermayeye çevrilen kısmının tamamının üretken işçiler tarafından tüketilmesi ya da ek ücretli emekçilere dönüştürülmesi ile bir tutmuşlardır. Daha 1696 yılında John Bellers şöyle diyordu: "Bir insanin elinde yüzbinlerce *acre* toprak, bir o kadar para, bir o kadar hayvan olsa ve emekçisi olmasa, bu zengin adam emekçi olmaz da ne olur? İnsanlan zengin eden emekçi olduğuna göre, ne kadar fazla emekçi olursa o kadar çok zengin olunur ... yani yoksulun emeği, zenginin madenidir."[77] 18. yüzyılın başında Bernard de Mandeville de aynı şeyi [sayfa 63i] söylüyordu: "Mülkiyet iyice güvenlik altına alınınca, yoksulsuz yaşamaktansa parasız yaşamak daha kolay olur; çünkü, aksi halde, işi kim yapacaktı? ... Bunlar" (yoksullar) "açlıktan ölmeye bırakılmamalı, ama ellerine biriktirecek kadar para da geçmemeli. Eğer arasıra en alt sınıftan birisi, olakanüstü çalışması ve kemerleri sıkması nedeniyle, yetiştiği koşullann üzerine yükselirse, ona kimse engel olmamalı; ayrıca toplumda herkesin ve her ailenin tutumlu olması, kuşkusuz en akıllıca yoldur; yoksullann büyük bir kısmının hiç aylak kalmaması ve kazandıklarını durmadan harcamalan, bütün zengin ulusların çıkannadır. ... Yaşamlarını günlük emekleri ile karşılayanları harekete getiren tek şey, bunlann gereksinmeleridir; bu gereksinmelerini karşılamak akıllılık, bun-lan tümüyle ortadan kaldırmaya çalışmak deliliktir. Bu durumda, emeğiyle geçinenleri çalıştırmanın tek yolu, yeter miktarda paradır; çok az para, bunlan, yaratılışlanna göre, ya bezginliğe ya umutsuzluğa düşürür; fazla para ise dikbaşlı ve tembel yapar. ... Bütün bu söylenenlerden şu sonuç çıkıyor ki, köleliğe izin verilmeyen özgür bir ulusta, en güvenilir

[76] Kari Marx, *l.c, {ÜcretliEmek ve Sermaye - Ücret, Fiyat ve Kâr,* s. 45]. - "Kitlelerin ezilmeleri aynı olmak üzere bir ülkede ne kadar çok proleter bulunursa, o kadar zengin olunur." (Colins, *L'Economie Politique, Source desRevolutions et des Utopiespretendues, Socialistes,* Paris 1857, t. III, s. 331.) Bizim "proletarya" ekonomik bakımdan, sermayeyi üreten ve artıran, ve Pecqueur'un taktığı adla "Mösyö Sermaye"nin genişleme gereksinmesi için fazlalık haline gelir gelmez sokağı atılan ücretli emekçiden başkası değildir. "İlkel ormanın hasta proleteri", Roscher'in uydurduğu boş bir imgedir. İlkel ormancı, ilkel ormanın sahibidir ve ilkel ormanı, bir orangutan maymununun rahatlığı ile malı gibi kullanır. İşte bunun için de proleter değildir. Eğer o, ilkel ormanı sömüreceğine, ilkel orman onu sömürseydi o zaman proleter olabilirdi. Sağlık durumuna gelince, böyle bir insan, yalnız modern proletarya ile değil, frengili ve sıracalı üst-sınıfların insanlarıyla da pekâlâ karşılaştırılabilirdi. Ama kuşkusuz, Herr Wilhelm Roscher, "ilkel orman" derken kendi memleketi olan Lüneburg çalılıklarını kastediyor.

[77] John Bellers, *l.c, s.* 2.

servet kaynağı, yoksul emekçilerin çokluğudur; ayrıca bunlar, donanmanın ve orduların en güvenilir insan kaynağıdır, bunlar olmaksızın yaşamın tadı olmayacağı gibi, hiç bir ülkenin ürünü de değerli olamazdı. Toplumu" (elbette emekçi-olmayan insanlardan oluşan toplumu) "en elverişsiz koşullar altında bile mutlu etmek ve halkı rahat yaşatmak için, çoğunluğun, yoksul olduğu kadar bilisiz olması da gerekir; bilgi, arzularımızı hem çoğaltır hem de sınırlannı genişletir, oysa insanın istekleri ne kadar az olursa gerekli şeylerin karşılanması o kadar kolay olur."[78] Dürüst ve berrak kafalı olan Mandeville' in o zaman henüz göremediği şey, birikim süreci mekanizmasının sermaye ile birlikte, "emekçi yoksullar" kitlesini, yani ücretli-emekçileri artırması ve bunların da, büyüyen sermayenin genişleme gücünü gitgide artırarak, kapitalistlerde kişileşmiş olan kendi ürünlerine bağlılıklarını ebediyen çözümlemeyecek bir ilişki haline getirmeleridir, [sayfa 632] Bu bağımlılık ilişkisi ile ilgili olarak, Sir F. M. Eden, *The State ofthe Poor, an History of the Labouring Classes in England* adlı yapıtında şöyle diyor: "Toprağımızda yetişen doğal ürünlerin bizim yaşamamız için yeterli olmadığı kesindir; daha önce harcanmış bir emek olmaksızın, ne giyinebiliriz, ne bannabiliriz, ne de karnımızı doyurabiliriz. Toplumun hiç değilse bir kısmının durup dinlenmeden çalışması zorunludur.... Hiç 'alınteri dökmedikleri' halde, sanayiin ürünlerine elkoyanlar ve böylece çalışmadan yaşamalannı salt uygarlığa ve düzene borçlu olanlar vardır. ... Bunlar, uygar kuruluşlarda[79] bulunan ve görülen yaratıklardır; bu kuruluşlar, bireylerin kendi emekleri dışında başka yollardan mülk sahibi olabilmelerini bir hak gibi kabul etmişlerdir. ... Bağımsız servet sahibi kimseler ... bu üstün ayrıcalıklannı, kendi yeteneklerinin üstün oluşuna değil, hemen tamamen ... başkalannın çalışmalarına borçludurlar. Zenginleri, toplumun emeğiyle geçinen kısmından ayıran şey, ne toprak sahibi olmalarıdır, ne de para; bu aynlık, yalnızca emek üzerindeki kumanda güçlerinden ileri gelir. ... Bu" (yani Eden tarafından onaylanan plan) "mülk sahibi kimselere ... çalıştırdıklan insanlar üzerinde yeterince" (ama hiç de gereğinden fazla değil) "yetki ve egemenlik sağlayacaktır; bu, çalışan kimseleri sefil ya da köle durumuna düşürmeyecek, ama onların rahat ve huzuru için gerekli olduğunu insan doğası ile tarihini bilen herkesin kabul edeceği liberal ve sıkıntısız bir bağımlılık durumu

[78] Bernard de Mandeville, *The Fable ofthe Bees,* 5. ed.. London 1728, Remarks, s. 212, 213, 328. "Ilımlı bir yaşam ve devamlı çalışma yoksullar için akıllıca mutluluğa" (bu sözlerle herhalde, uzun çalışma günlerini ve az geçim araçlarını kastediyor olmalı) "ve devlet için" (yani toprak beyleri, kapitalistler ve bunların politikadaki kodamanları ve temsilcileri) "zenginliğe ve güçlülüğe götüren en kısa yoldur.". *(An Essay on Trade and Commerce,* London 1770, s. 54.)

[79] Eden, bu durumda, "uygar kuruluşlar" kimin yaratıklarıdır? diye sormalıydı. O, kendi hayali hukuku açısından, yasaları, maddi üretim ilişkilerinin bir ürünü olarak değil, tersine, üretim ilişkilerini yasaların bir ürünü olarak görmektedir. Linguet, Montesquieu'nun *Esprit des* /o/s'sını tek bir sözcükle yıkmıştır: *"L'esprit des lois, C'est la propriete"* ["Yasaların ruhu, mülkiyettir" -ç.].

yaratacaktır."[80] Bu arada şunu da belirtelim, Sir F. M. Eden, 18. yüzyılda, adı anılmaya değer yapıt ortaya koyabilen Adam Smith'in tek öğrencisidir.[81] [sayfa 633]

Şimdiye kadar varsayılan birikim koşulları altında emekçiler için en uygun olanı, sermayeye bağımlılık

yönünden, dayanılabilir, ya da Eden'in dediği gibi "liberal ve sıkıntısız" bir biçim alabilmektedir. Bu bağımlılık ilişkisi, sermayenin büyümesi ile birlikte daha yoğunlaşacağı yerde, yalnızca daha fazla genişlemiştir; yani sermayenin sömürü ve egemenlik alanı, yalnızca kendi boyutları ve egemenliği altına aldığı insanlann sayısı ile genişlemektedir. Kendi artı-ürünlerinden büyük bir kısmı, daima artarak ve sürekli olarak ek sermayeye dönüşerek, ödeme aracı şeklinde kendilerine geri dönmekte ve böylece zevk anlarını genişletebilmektedirler; giysi, ev eşyası vb. gibi tüketim fonlanna bazı ekler yapabilmektedirler, ve küçük bir yedek-fonu parası ayırabilmektedirler. Daha iyi giysiler ile yiyecekler, daha [sayfa 634] iyi muamele görmek ve efendinin bağışladığı daha geniş bir toprağa sahip olmak, kölenin sömürülmesini ne derece ortadan kaldırırsa, ücretli işçininkini de işte o kadar kaldınr. Sermaye birikimi sonucu emeğin fiyatındaki bir yüksel-

[80] Eden, *l.c,* vol. I, book I, eh. I, s. 1, 2, ve önsöz, s. xx.

[81] Eğer okur, bana, 1798'de yayınlanmış olan "Essay of Population" adlı yazının yazarı Malthus'u anımsatırsa, ben de, ona, bu yapıtın ilk şeklinin De Foe'dan, Sir James Steuart'tan, Tovvnsend'dan, Franklin'den, Wallace'dan vb. yapılmış çocukça ve üstünkörü bir aşırmadan başka bir şey olmadığını ve kendisine ait tek bir tümceyi bile içermediğini anımsatırım. Bu broşürün neden olduğu büyük sansasyon yalnızca parti çıkarları ile ilgilidir. Fransız Devrimi, Birleşik Krallık'ta ateşli savunucular buldu. 18. yüzyıl boyunca yavaş yavaş işlenen ve ardından büyük toplumsal bunalım sırasında, Condorcet'nin öğretilerine karşı şaşmaz bir panzehir olarak davul zurnayla ilân edilen"nüfus ilkesi", insanlığın ilerlemesi ve gelişmesi özlemlerini toptan yokedecek bir silah olarak İngiliz oligarşisi tarafından sevinçle karşılanmıştı. Bu başarısına pek şaşıran Malthus, kendisini, gelişigüzel topladığı malzemeyi kitabına doldurmaya, kendsi tarafından bulunmayıp yalnızca aşırılan yeni konuları eklemeye verdi. Şurasını da belirtelim: Malthus, İngiliz Devlet Kilisesine bağlı bir papaz olduğu halde, protestan Cambridge Üniversitesine *felleıv*-s/i/p'liğin' [üyeliğin -ç.] koşullarından birisi olan evlenmeme yeminini etmişti: "Kolej üyelerinin evlenmelerine izin verilmez, evlenen bir kimse derhal kolej üyesi olmaktan çıkar." *(Reports of Cambridge University* Commission, s. 172.) Bu durum, Malthus'u diğer protestan papazlarından, onun lehine olmak üzere ayırır; bunlar rahipliğin evlenme yasağı emrini bir yana iterek, "meyveli olunuz ve çoğalınız" sözünü İncil'in kendilerine verdiği özel bir görev diye kabullenmeyi o derece ileri götürmüşlerdir ki, bir yandan emekçilere "nüfus ilkesini" vazederken, öte yandan da nüfusun artışına gerçekten yakışıksız ölçülere varan genel bir katkıda bulunmuşlardır. İnsanın ekonomik bakımdan düşüşü, Adem babanın elması, *"urgent appetite"*a ["şiddetli arzu" -ç.] da Papaz Tovvnsend'ın şakacı bir ifadeyle dediği gibi, *"the checks which tend to blunt the shafts of Cubid"* ["Cupid'in oklarını körleştirme eğiliminde olan bu frenlemeler" -ç.] bu nazik sorunun, saygıdeğer protestan teolojisinin ya da daha doğrusu protestan kilisesinin, dün de, bugün de tekelinde bulunması çok ilgi çekicidir. Özgün ve akıllı bir yazar olan Venedikli rahip Ortes dışında, nüfus teorisyenlerinin çoğu protestan papazlarıdır. Örneğin modern nüfus teorilerinin baştan sona incelendiği ve Quesnay ile öğrencisi Mirabeau arasındaki geçici kavgaya, aynı konu üzerinde fikirler sağlamış bulunan Bruckner'ın *Theorie du Systeme animal,* Leyde, 1767, adlı kitabı; sonra, papaz Wallace, papaz Tovvnsend, papaz Malthus ve öğrencisi başpapaz Thomas Chalmers ile, *in this üne* [bu doğrultuda -ç.] kalem oynatan daha küçük rütbede bir yığın saygıdeğer din adamı. Başlangıçta ekonomi politik, Hobbes, Locke, Hume gibi filozoflar, Thomas More, Temple, Sully, De Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon, Franklin gibi iş ve devlet adamları, özellikle ve büyük bir başarıyla da Petty, Barbon, Mandeville, Quesnay gibi tıp adamlarınca incelenmiştir.

me, gerçekte, ücretli işçinin kendisi için dövmüş olduğu altın zincirin uzunluğunda ve ağırlığındaki bir gevşemedir. Bu konudaki tartışmalarda, asıl gerçek, çoğu zaman görmezlikten gelinir; bu da kapitalist üretimin *differentia specificd*sidir.* Emek-gücü, burada, yaptığı hizmet ya da ürettiği ürün ile, satınalanın kişisel gereksinmelerini karşılamak için satılmıyor. Onu satınalanın amacı, sermayesini çoğaltmak, karşılığını ödediği emekten fazla emek içeren ve böylece kendisine hiç bir şeye malolmayan ve ancak metaın satışı ile gerçekleşen, bir değeri de içinde taşıyan metaları üretmektir. Artı-değer üretimi, bu üretim tarzının mutlak yasasıdır. Emek-gücü, ancak, üretim araçlannı sermaye olma niteliği içinde koruduğu ve devam ettirdiği, kendi değerini sermaye olarak [sayfa 635] yeniden-ürettiği, ek sermayeye kaynaklık edecek, karşılığı ödenmemiş bir emek sağladığı sürece satılabilir bir şeydir.[82] Emekçi için daha çok ya da az elverişli olsun, emek-gücünün satış koşullan, bu

Daha 18. yüzyılın ortasında zamanının dikkate değer iktisatçılarından rahip Tucker, hırs ve servet tanrısının işlerine burnunu sokmakta kendisini mazur görmüştü, Daha sonra, işte bu "nüfus ilkesi" ile protestan papazlarının günü gelmiş oldu. Nüfusa servetin temeli gözüyle bakan ve Adam Smith gibi papazların açık sözlü düşmanı olan Petty, sanki bunların beceriksizce müdahalelerini sezmiş gibi şöyle der: "Hukukun en iyi gerçekleştiği yer, nasıl ki, avukatların yapacak iş bulamadıkları yer ise, dinin de en iyi serpilip geliştiği yer, papazların nefislerine en çok çile çektirdikleri yerdir." Bunun için, protestan papazlarına, bundan böyle Aziz Paul'ün yolundan gidip, evlenmeyerek "nefislerine eza" çektirmediklerine göre "kilise vakıflarının geçimlerini sağlayabileceğinden fazla papaz üretmemelerini" salık verir, "yani bugün eğer İngiltere ve Gal'de oniki bin kişiye yetecek kadar yer varsa, 24.000 papaz üretmek doğru olmaz, çünkü sonra bu açıkta kalan oniki bin kişi kendilerine bir geçim yolu arayacaklar ve bunu, en kolay şekilde de, görevli oniki bin papazın, halkın ruhlarını zehirlediklerini ya da açlıktan öldürdüklerini, cennete giden yolda onlara yanlış öncülük ettiklerini çevreye yayarak yapacaklardır." (Petty, *A Treatise of Taxes and Contributions,* London 1667, s. 57.) Adam Smith'in zamanının protestan rahipleri ile ilişkisini aşağıdaki yazı göstermektedir. Norvvich Piskoposu Dr. Horne, *A Letter to A. Smith, L. L. D. On the Life, Death, and Philosophy of his Friend David Hume. Byone of the People called Christians,* 4. ed., Oxford 1784, baylıklı yazısında Adam Smith'i, Mr. Strahan'a yazdığı bir açık mektupta, "dostu David'i", (yani Hume'u) "nasıl mumyaladığını, ölüm yatağında Hume'un iskambil ve briç oynayarak kendisini nasıl eğlendirdiğini bütün dünyaya yaydığı" ve hatta Hume hakkında şunları yazacak kadar saygısızlık ettiği için azarlamaktadır: "Ben, onu, gerek sağlığında ve gerek ölümünden sonra, insan doğasındaki zaafın izin verdiği ölçüde, kusursuz bir bilgelik ve erdem idealine yaklaşan bir insan olarak gördüm." Piskopos öfkeyle haykırır: "Din denilen ne varsa her şeye şifa bulmaz bir antipatinin tutsağı olmuş, elinden gelse, o ruhu insanların belleğinden silmek için vargücüyle çalışmış olan bir insanın kişiliğini ve tutumunu, 'kusursuz bir bilgelik ve erdem' örneği diye bize sunmaya ne hakkınız var efendim?" (/.c, s. 8.) "Ama hakikat aşıkları yılmasınlar. Dinsizliğin ömrü uzun olamaz." (s. 17.) Adam Smith, "Dinsizliği ülkeye yaymak için korkunç bir ahlaksızlık gösterdi (yani *Theory of Moral Sentiments* ile). Niyetinizin iyi olduğu anlaşılıyor Doktor, ama bu kez sanırım başaramayacaksınız. David Hume örneğiyle, bizi, dinsizliğin alçak ruhlar için biricik ferahlatıcı, ölüm korkusuna karşı en iyi panzehir olduğuna inandırmak istiyorsunuz. ... Harabeye dönen Babil'e gülüyor, taş kesilip Kızıldenize yuvarlanan Firavun'u kutluyor olmalısınız." *(l.c,* s. 21, 22.) Adam Sinith'in kolej arkadaşlarından Ortodoks biri, ölümünden sonra şöyle yazıyor: "Smith'in Hume'a duyduğu hayranlık ... onun hıristiyan olmasını engelledi.... Sevdiği dürüst insanlarla karşılaştığında bunların her söylediğine inanırdı. Değerli ve saf bir dost olarak, ayın, bazen berrak bir gökyüzünde araya bulut girmeden de kaybolacağına bile inanabilirdi. Politik ilkelerinde cumhuriyetçiliğe yaklaşırdı." *(The Bee, By James Anderson,* 18 cilt, vol. 1., s. 166, 165, Edinburgh 1791-93.) Papaz Thomas Chalmers, Adam Smith'in "üretken olmayan emekçiler" kategorisini, Tanrının bahçelerindeki kutsal çalışmalarına karşın, salt protestan papazları için icedettiği konusunda içinde bir kuşku taşır. * Ayırdedici

özellik, -ç.

nedenle, devamlı yeniden satılma zorunluluğunu ve bütün servetlerin durmadan boyutlan büyüyen ölçülerde sermaye biçiminde yeniden üretilmesini kapsar. Ücretler, gördüğümüz gibi, niteliği gereği, emekçi tarafından karşılığı ödenmemiş belli bir miktarda emeğin harcanmasını gerektirir. Emeğin fiyatı düşerken ücretin yükselmesi vb. gibi durumları tamamıyla bir yana bıraktığımızda, böyle bir artış, olsa olsa, işçinin sağlamak zorunda olduğu karşılığı ödenmemiş emek miktarında bir azalma olması anlamını taşır. Bu azalma, hiç bir zaman sistemin kendisini tehdit edecek noktaya ulaşamaz. Ücret oranı konusunda şiddetli çatışmalar dışında (Adam Smith bize, bütünüyle alındığında bu gibi çatışmalarda patronun daima patron olarak kaldığını göstermiş bulunuyor) emeğin fiyatında sermaye birikimi sonucu ortaya çıkan bu artış, şu seçenekleri akla getirir:

Ya emeğin fiyatındaki yükselme, bu yükselme, birikimin ilerlemesini etkilemediği için artmaya devam eder. Bunda olağanüstü bir şey yoktur, çünkü Adam Smith'in dediği gibi, "bu" (kârlar) "düşerken bile, sermaye payları yalnız artmasına devam etmekle kalmayabilir, hatta öncekinden daha büyük bir hızla artar.... Büyük bir sermaye payı, küçük kârlarla, genellikle, küçük bir sermaye payının büyük kârlarla artmasından daha hızla artar." *Q.c,* II, s. 189.) Bu durumda, karşılığı ödenmeyen emek miktarındaki azalmanın, sermayenin egemenlik alanını genişletmesine hiç bir şekilde zararlı olmadığı açıktır. - Ya da, öte yandan, kazanç dürtüsü köreldiği için, emeğin fiyatındaki artış sonucu birikim yavaşlar. Birikim derecesi azalır, ama bu azalma ile birlikte bu azalmanın temel nedeni, yani sermaye ile sömürülen emek-gücü arasındaki oransızlık ortadan kalkar. Kapitalist üretim sürecine özgü mekanizma, geçici olarak kendisinin yaratmış olduğu engeli ortadan kaldırır. Emeğin fiyatı, tekrar, sermayenin kendisini genişletmesi gereksinmelerine uygun bir düzeye iner; bu düzey, ücretlerin yükselmesinden önce normal [sayfa 636] sayılan düzeyin altında, bu düzeyle aynı ya da bu düzeyin üzerinde olabilir. Görüyoruz ki: Birinci durumda, sermayeyi bollaş-tıran şey, emek-gücünün ya da çalışan nüfusun mutlak ya da nispi artışında meydana gelen azalma değil, tam tersine, bu sermayedeki bollaşma, sömürülebilir emek-gücünü yetersiz hale getirmektedir. İkinci durumda, sermayeyi yetersiz hale getiren şey, emek-gücünün ya da işçi nüfusun mutlak ya da nispi artışında meydana gelen yükselme değil, tam tersine, sömürülebilir emek-gücünü bollaştıran ya da daha doğrusu fiyatını aşırı derecede yükselten şey, sermayedeki nispi azalmadır. Sömürülebilir emek-gücü kitlesinin nispi hareketleri olarak yan-

[82] "Bununla birlikte, sanayi işçisinin ve emekçinin de istihdamı için sınır, yani işverenin, bunların çalışmalarının ürününden bir *kâr* sağlama olanağı aynıdır; eğer ücret oranları, patronun kazancını sermayeden sağlanacak ortalama kârın altına düşürecek şekilde olursa, patron ya bunları istihdam etmekten vazgeçer ya da bunları ancak, bir ücret indirimine razı olmaları koşuluyla çalıştırır." (John Wade, *l.c,* s. 240)

siyan ve bu nedenle de emek-gücünün kendi bağımsız hareketlerinden meydana gelmiş izlenimini veren hareketler, sermaye birikiminde meydana gelen işte bu mutlak hareketlerdir. Matematik bir deyişle: birikim oranı, bağımlı değil bağımsız değişkendir; ücret oranı, bağımsız değil bağımlı değişkendir. Böylece, sınai çevrim, bunalım aşamasında iken, meta fiyatlarındaki genel bir düşme, paranın değerinde bir yükselme olarak, gönenç evresinde ise, meta fiyatlarında genel bir yükselme, paranın değerinde bir düşme olarak ifade edilir. *Cuırency School* denilen okul, bundan, paranın, dolaşımda, fiyatların yüksek olduğu zaman çok az, düşük olduğu zaman çok fazla bulunacağı sonucunu çıkartır. Bunlann bilisizlikleri, ve olguları tamamen yanlış anlamalan,[83] bu birikim olayını, bazan çok az, bazan da çok fazla ücretli emekçi bulunuyor diyerek yorumlayan iktisatçılar ile tam bir paralellik gösterir.

"Doğal nüfus yasası" denilen şeyin temelinde yatan kapitalist üretim yasası, kendini kısaca şuna indirgemiş olur: Sermaye birikimi ile ücret oranı arasındaki bağıntı, sermayeye dönüştürülen karşılığı ödenmemiş emek ile, bu ek sermayenin harekete geçirilmesi için gerekli, karşılığı ödenmiş ek emek arasındaki bağıntıdan başka bir şey değildir. Bunun için, bu bağıntı, hiç bir zaman, birbirinden bağımsız iki büyüklük arasındaki bir ilişki değildir: bir yanda sermayenin büyüklüğü, öte yanda çalışan nüfusun sayısı olmak üzere, aslında daha çok, aynı işçi nüfusun karşılığı ödenmeyen emeği ile ödenen emeği arasındaki ilişkidir. İşçi sınıfı tarafından sağlanan karşılığı ödenmemiş emek mik-tan, kapitilist sınıfın yaptığı birikim, onun, sermayeye dönüşmesi [sayfa 637] için, olağanüstü ödenmiş ek emeğe duyulan gereksinmeyi çok hızlı bir şekilde artınyorsa, ücretler yükselir, diğer bütün koşullar aynı kalmak üzere, bu karşılığı ödenmemiş emek, buna orantılı olarak azalır. Ne var ki, bu azalma, sermayeyi belirleyen artı-emeğin artık normal miktarlarda sağlanamayacağı noktaya gelirgelmez bir tepki kendini gösterir: gelirin daha küçük bir kısmı sermayeleşir; birikme aksar ve ücretlerdeki artış hareketi birden durur. Bu nedenle ücretlerdeki yükselişler yalnız kapitalist sistemin temellerini sarsmayacak sınırlar içinde tutulmakla kalmayıp, onun gittikçe artan ölçüde yeniden-üretimini de güvence altına alıp. İktisatçılann sözde doğa yasası imiş gibi göstermeye çalıştıklan kapitalist birikim yasası, aslında yalnızca şunun ifadesidir: birikimin özünde saklı niteliği, emeğin sömürülme derecesindeki her türlü azalması ve kapitalist ilişkinin gittikçe büyüyen boyutlarda olmak üzere devamlı yeniden-üretimini ciddi şekilde tehlikeye sokacak her türlü ücret artışını daima dıştalar.

Mevcut maddi zenginliğin, emekçinin gelişme gereksinmelerini karşılayacak yerde, tam tersine, emekçinin, yalnızca mevcut değerlerin kendisini genişletmesi gereksinmelerini

[83] Kars: Kari Marx, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie,* s. 166 vd. [Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı, s. 251 -ç.].

karşılamak üzere varolduğu bir üretim tarzında da, durum, bundan başka türlü olamaz. Tıpkı bir dinde insanın kendi beyninin ürünü olan şeylerin yönetimine girmesi gibi, kapitalist üretimde de, insanoğlu, kendi elinden çıkma ürünler tarafından yönetilir.[84]

İKİNCİ KESİM. - BİRİKİM İLERLER VE BUNUNLA BİRLİKTE YOĞUNLUK ARTARKEN, SERMAYENİN DEĞİŞEN KISMININ NİSPİ AZALMASI

İktisatçılann söylediklerine bakılırsa, ücretlerin yükselmesine yo-laçan şey, ne toplumsal servetin fiili oylumu ve ne de işlemekte olan sermayenin büyüklüğü olmayıp, yalnızca birikimin sürekli büyümesi ve bu büyümenin hızlılık derecesidir. (Adam Smith, Kitap I, Bölüm 8.) Buraya kadar biz, yalnız bu sürecin [sayfa 638] tek bir özel evresini gördük; bu evrede sermayenin büyümesi, teknik bileşiminde bir değişme olmadan ortaya çıkıyordu. Ama süreç bu evrenin ötesine uzanır.

Kapitalist sistemin genel temeli verildikten sonra, birikim sırasında, toplumsal emeğin üretkenliğindeki artışın, birikimin en güçlü kaldıracı haline geleceği bir noktaya ulaşılır. "Ücretleri yükselten aynı neden", diyor Adam Smith, "yani sermaye payındaki artış, üretken güçlerin artmasına yolaçar, ve daha küçük miktarda emeği daha büyük miktarda iş üretir hale getirir.".

Toprağın verimliliği vb. gibi doğal koşullar, bağımsız ve kendi başlarına çalışan üreticilerin hünerlerini (bu hünerler, ürünün kitlesinde, nicelikten çok, kalitesinde nitelik bakımından kendisini gösterir) bir yana bıraktığımızda, belli bir toplumda emeğin üretkenlik derecesi, bir emekçinin belli bir sürede, emek-gücünün aynı gerilimi ile ürüne dönüştürdüğü üretim araçlannın nispi büyüklüğü ile ifade edilir. Emekçinin böylece dönüştürdüğü üretim araçlan kitlesi, emeğinin üretkenliği ile birlikte artar. Ama bu üretim araçları, ikili bir rol oynarlar. Bunlardan bazılarında görülen artış, emeğin üretkenliğindeki artışın sonucu olduğu halde, diğerlerindeki artış, emeğin üretkenliğindeki artışın koşuludur. Örneğin, manüfaktürde işbölümü ve makine kullanılması ile, aynı sürede daha fazla hammadde işlenir ve bu nedenle, daha büyük kitlede hammadde ile yardımcı öğeler emek-sürecine girerler. İşte bu, emeğin üretkenliğindeki artışın sonucudur. Öte yandan, kullanılan makineler, iş hayvanlan, yapay gübreler, boşaltma borulan vb., emeğin üretkenliğindeki artışın koşuludur. Binalarda biraraya getirilmiş üretim araçları,

[84] "Şimdi, sermayenin kendisinin yalnızca insan emeğinin bir ürünü olduğunu gösteren ilk incelememize dönersek ... insanın kendi ürünü olan sermayenin egemenliği altına düşmüş olması, ona boyun eğer hale gelimesi, tamamen anlaşılmaz bir şeymiş gibi görünür; ve gerçekte durum hiç tartışma götürmez şekilde böyle olduğna göre, ortaya ister istemez şu soru çıkıyor: nasıl oluyor da işçi -yarattığı- sermayenin efendisi olmaktan çıkıp onun kölesi durumuna düşebilmiştir?" (Von Thünen, *Der Isolirte Staat,* Kısım II, Kesim II, Rostock, 1863, s. 5, 6.) Bu soruyu sormak Thünen için övünülecek bir şeydir, ama verdiği karşılık çocukçadır.

fırınlar, ulaştırma araçları vb. için de durum böyledir. Ama, koşul ya da sonuç olsun, kendileriyle birleştirilen emek-gücüne oranla, üretim araçları kitlesindeki artış, emeğin üretkenliğindeki artışın bir ifadesidir. Bu nedenle, emeğin üretkenliğindeki artış, kendini, kendisiyle devindiren üretim araçları kitlesine oranla, emeğin kitlesinde bir küçülme ya da nesnel etmenlere oranla emek-sürecinin öznel etmenlerinde bir eksilme ile belli eder.

Sermayenin teknik bileşimindeki bu değişme, üretim araçlan kitlesindeki bu büyüme, bunları canlandıran emek-gücü kitlesi ile karşılaştırdığında, sermayenin değişmeyen kısmının değişen kısmı aleyhinde gösterdiği bir artışla, sermayenin değer-bileşiminde tekrar yansır. Örneğin, bir sermayenin yüzde-ellisi başlangıçta [sayfa 639] üretini araçlan-na, yüzde-ellisi emek-gücüne yatırılmış olabilir, daha sonra., emeğin üretkenliğindeki gelişme sonucu yüzde-sekseni üretim araçlarına, yüz-de-yirmisi emek-gücüne yatırılabilir ve bu, böyle devam eder. Sermayenin değişmeyen kısmının, değişen kısmına oranla giderek artması yasası, ister farklı ekonomik dönemleri, ister aynı dönemdeki farklı uluslan inceleyelim, meta fiyatlannın (daha önce yaptığımız) karşılaştırmalı tahlilleri ile her adımda doğrulanır. Yalnızca üretim araçlannın değerini ya da tüketilen sermayenin değişmeyen kısmını temsil eden fiyat öğesinin nispi büyüklüğü, birikimin ilerlemesi ile doğru orantılı; emeğe ücretini ödeyen (sermayenin değişen kısmı) öteki fiyat öğesinin nispi büyüklüğü, birikimin ilerlemesi ile ters orantılıdır.

Bununla birlikte, sermayenin, değişmeyene oranla değişen kısmındaki bu azalma, ya da sermayenin değer-bileşimindeki bu değişme, sermayenin maddi öğelerinin bileşimindeki değişikliği ancak yaklaşık olarak gösterir. Örneğin, iplik eğirilmesinde 18. yüzyılın başında kullanılan sermaye-değerinin l/2'si değişmeyen, l/2'si değişen sermaye iken, bugün $^{7}/_{8}$'i değişmeyen V_{8}'i değişen olarak ayrılıyor ise, öte yandan, bugün iplikçilik işkolunda emeğin üretken olarak tükettiği hammadde, emek araçlan vb. kitlesi, 18. yüzyılın başına oranla yüzlerce kez daha büyüktür. Bunun basit nedeni, emeğin üretkenliğindeki artışla, yalnız tüketilen üretim araçlarının oylumu büyümekle kalmayıp, bunların kitlelerine oranla değerlerinin de azalmasıdır. Bunun için, bunların değerleri mutlak olarak yükselir, ama bu, kitleleri ile

orantılı değildir. Değişmeyen sermaye ile değişen sermaye arasındaki farkta meydana gelen artış, bu nedenle, sermayenin değişmeyen kısmının dönüştürüldüğü üretim araçlan kitlesi ile, değişen kısmının dönüştürüldüğü emek-gücü kitlesi durumundaki farktan çok daha azdır. Burada ilk fark, ikinci farkla birlikte artar, ama bu artışın derecesi daha küçüktür.
Ne var ki, birikimin ilerlemesi, eğer sermayenin değişen kısmının nispi büyüklüğünü azaltıyorsa, bu, hiç bir zaman, onun nispi büyüklüğünde bir yükselme olasılığını dıştalamaz. Diyelim, bir sermaye-değer, başlangıçta yüzde 50 değişmeyen, yüzde 50 değişen sermaye olarak

aynlmış iken, sonradan bu bileşim yüzde 80 değişmeyen, yüzde 20 değişen şekline dönüşmüş olsun. Eğer bu arada ilk sermaye, diyelim 6.000 sterlin, 18.000 sterline [sayfa 64oı yükselmiş ise, bunun değişen kısmı da artmıştır. Eskiden 3.000 sterlin iken şimdi 3.600 sterlin olmuştur. Ama eskiden sermayede yüzde 20 oranında bir artış, emek talebini yüzde 20 artırmaya yeterken, şimdi bu artış, başlangıç sermayesinde üç kat bir artışı gerektirir.
Dördüncü kısımda, toplumsal emeğin üretkenliğindeki gelişmenin nasıl büyük çapta elbirliğini öngördüğünü; ve nasıl ancak bu önkoşul altında bir işbölümünün ve birlikte çalışmanın örgütlenebildiği, geniş boyutlarda yoğunlaşma sayesinde üretim araçlannda tasarruf sağlandığı; emek araçlarının, nitelikleri gereği ancak ortaklaşa kullanıma elverişli olmaları nedeniyle, makineleşme gibi bir sistemin nasıl ortaya çıktığı; muazzam doğal güçlerin, üretimin hizmetine nasıl sokulduğu; ve üretim sürecinin, bilimin teknolojik uygulanması haline nasıl dönüştürüldüğü görülmüştü. Üretim araçiarinin özel kişilerin malı olduğu ve bu yüzden de zanaatçıların, ya tek başlanna ve diğerlerinden bağımsız olarak meta ürettikleri, ya da bağımsız iş görebileceği araçlardan yoksun olduğu için emek-gücünü meta olarak sattığı, meta üretimi temeline dayanan bir sistemde, geniş boyutlu bir elbirliği, ancak bireysel sermayelerin artması ve toplumsal üretim araçlan ile geçim araçlannın, kapitalistlerin özel malı haline gelmesi oranında gerçekleşebilir. Meta üretiminin oluşturduğu temel, geniş boyutlu bir üretime, yalnızca kapitalist biçimde olmak koşuluyla elverişlidir. Bu nedenle, bireysel meta üreticilerinin ellerinde toplanan belli miktarda bir sermaye birikimi, özgül kapitalist üretim tarzının zorunlu önkoşuludur. İşte bu nedenle, biz, bunun, elzanaatından kapitalist sanayie geçiş sırasında olduğunu varsaymak zorunda kalmıştık. Özgül kapitalist üretim biçiminin tarihsel sonucu olmak yerine, tarihsel temeli olması nedeniyle, buna, ilkel birikim denilebilir. Bunun nasıl oluştuğunu şimdilik burada incelememize gerek yoktur. Yalnızca çıkış noktasını söylemek yeterlidir. Ama, bu temel üzerinde gelişen emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltmeye yarayan bütün yöntemler, aynı zamanda, kendisi de birikimin yapıcı öğesi olan artı-değer ya da artı-ürün üretimini yükseltme yöntemleridir. Bu durumda, bunlar, aynı zamanda, sermayenin sermaye ile üretimi yöntemleri ya da sermaye birikimini hızlandırma yöntemleridir. Artı-değerin durmadan tekrar sermayeye dönüştürülmesi, şimdi üretim sürecine giren sermayenin [sayfa 64ıı büyüklüğünün devamlı artması şeklinde gözükür. Bu, ayrıca, boyutları, genişleyen üretimin, bunun beraberinde getirdiği, emeğin üretkenliğini artırma yöntemlerinin ve hızlandırılmış artı-değer üretiminin temeli olmaktadır. Demek ki, belli derecede bir sermaye birikimi, özgül kapitalist üretim tarzının koşulu olarak gözükürken, bu üretim tarzı da, tersine, sermayenin hızlı bir birikimine neden oluyor. Bunun için, sermayenin birikimi ile, özgül kapitalist üretim

tarzı gelişiyor ve bu üretim tarzı ile de sermaye birikimi hızlanıyor. Bu her iki ekonomik etken, karşılıklı olarak birbirlerine yaptıklan dürtülerin bileşik oranında, sermayenin teknik bileşiminde, değişmeyen kısma göre değişen kısmı gitgide küçülten bir değişikliğin olmasına yolaçmakta-dır.
Her bireysel sermaye, şu ya da bu ölçüde üretim araçlarının yoğunlaşması olup, buna uygun düşen büyüklükte bir emek-ordusu üzerinde komuta yetkisi vardır. Her birikim, yeni bir birikimin aracı olur. Sermaye olarak iş gören servetin kitlesindeki artışla birlikte yükselen birikim, bu servetin bireysel kapitalistlerin elinde yoğunlaşmasını artırır ve böylece, boyutlan genişlemiş bir üretim ile, kapitalist üretime özgü yöntemlerin dayandığı temeli genişletir. Birçok bireysel sermayelerin büyümesi, toplumsal sermayenin büyümesi sonucunu verir. Diğer koşullar aynı kalmak üzere, bireysel sermayeler ve bunlarla birlikte üretim araçlannın yoğunlaşması, toplam toplumsal sermayenin parçaları olmaları oranında artar. Aynı zamanda ilk sermayenin bazı kısımları ayrılır ve yeni bağımsız sermayeler olarak işlemeye başlarlar. Diğer nedenlerin yaraşıra, kapitalist aileler içinde mülk bölüşümü, bunda büyük rol oynar. Bu nedenle, sermaye birikimi ile birlikte kapitalistlerin sayısı da, şu ya da bu ölçüde artar.
Doğrudan doğruya birikimden ileri gelen ve daha doğrusu onunla özdeş olan bu tür yoğunlaşmanın iki özelliği vardır. Birincisi: toplumsal üretim araçlannın, gittikçe artan ölçüde bireysel kapitalistlerin ellerinde toplanması, diğer şeyler aynı kalmak üzere, toplumsal servetin artış derecesiyle sınırlıdır. İkincisi: toplumsal servetin herbiri aynı bir üretim alanına yerleşmiş kısmı, birbirleriyle rekabet halinde bulunan bağımsız meta üreticisi kapitalistler arasında bölünür. Bu nedenle, birikim ve onunla birlikte ortaya çıkan yoğunlaşma, birçok noktalara dağılmakla kalmaz, her işleyen sermayedeki artış, eski sermayenin bölünmesiyle oluşan yeni sermayeler tarafından güdükleşti-rilir. Böylece birikim, bir

yandan, [sayfa 642] üretim araçlarının gitgide artan yoğunlaşması ve emek üzerinde, egemenliğin artması olarak görünür, öte yandan da, birçok bireysel sermayenin birbirlerini itmesi ve ayrılması olarak ortaya çıkar.

Toplam toplumsal sermayenin, böyle birçok bireysel sermayeye bölünmesi ya da parçalann birbirini itmesi, bunlann birbirlerini çekmesi gibi tepkiyle de karşılaşır. Bu sonuncu hareket, üretim araçlarının basit yoğunlaşması ve onun emek üzerindeki kumandası, birikimle özdeş demek değildir. Bu, daha önce oluşmuş bulunan sermayelerin yoğunlaşması, bağımsızlıklanna son verilmesi, kapitalistin kapitalist tarafından mülksüzleştirilmesi, birçok küçük sermayenin, birkaç büyük sermayeye dönüştürülmesidir. Bu süreci daha önceki süreçten ayıran şey, halen varolan sermayenin dağılımında yalnızca yeni bir değişikliği öngörmesi nedeniyle, faaliyet alanının, toplumsal servetin mutlak büyüklüğü ya da birikimin mutlak sınırları ile sınırlı olmamasıdır. Başka

yerlerde birçok kapitalistin elinden çıkan sermayeler, burada, tek bir kapitalistin elinde büyük bir kitle halinde toplanır. İşte bu, birikim ve yoğunlaşmadan farklı olarak, gerçek anlamda sermayenin merkezileş-mesidir.

Sermayenin böylece tek elde merkezileşmesi ya da sermayenin sermaye tarafından çekilmesi ile ilgili yasalar, burada ele alınıp işlenmeyecektir. Yalnızca birkaç olguya kısa bir ipucu vermek yetecektir. Rekabet savaşı, meta fiyatlarının ucuzlatılması ile verilir. Meta fiyatlarının ucuzluğu, *cceteris paribus,* emeğin üretkenliğine ve bu da, üretimin boyutlarına bağlıdır. Bunun için, büyük sermaye, daha küçüğünü yener. Aynca, kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle, bir işi normal koşullar altında yürütmek için gerekli asgari bireysel sermaye miktarında bir yükselme olacağı da unutulmamalıdır. Bu yüzden, küçük sermayeler, büyük sanayiin henüz yalnızca yer yer elattığı ya da bütünüyle ele geçirmediği üretim alanlanna akar ve buralarda toplanırlar. Burada rekabet, birbirine düşman sermayelerin sayılarıyla doğru, büyüklükleri ile ters orantılı bir şiddetle devam eder. Ve bu savaş, daima, sermayelerinin bir kısmı kendilerini yenen kapitalistlerin eline geçen, bir kısmı da yokolup giden birçok küçük kapitalistin batıp gitmesiyle sona erer. Bundan başka, kapitalist üretim ile birlikte tamamen yeni bir güç sahneye çıkar - kredi sistemi;* bu sistem ilk aşamalarında, birikimin alçakgönüllü bir yardımcısı [sayfa 643] olarak hiç sezdirmeden için içine girer ve büyük ya da küçük miktarlar halinde toplum yüzeyine dağılmış bulunan para kaynaklannı, görünmeyen iplerle, tek ya da ortaklık halindeki kapitalistlerin ellerine çeker; ama çok geçmeden, rekabet savaşında yeni ve müthiş bir silah halini alır ve ensonu sermayenin merkezileşmesi için, dev bir toplumsal mekanizmaya dönüşür.

Kapitalist üretim ve birikimin gelişmesi ölçüsünde, merkezileşmenin en güçlü iki mekanizması da gelişir - rekabet, ve kredi. Birikimdeki ilerleme, aynı zamanda, merkezileşmeye elverişli malzemeyi, yani bireysel sermayeleri de artınr; bu sırada, kapitalist üretimin genişlemesi, bir yandan toplumsal gereksinmeleri yaratırken, öte yandan da, başarılmaları daha önceki bir sermaye birikimini gerektiren dev sanayi kuruluşları için zorunlu teknik araçları sağlar. Bu nedenle, bugün, bireysel sermayeleri biraraya toplayan çekim gücü ve merkezileşme eğilimi her zamandan daha kuvvetlidir. Her ne kadar, merkezileşmeye doğru olan hareketin nispi genişliği ile hızı, bir dereceye kadar, kapitalist servetin büyüklüğü ve ulaşılmış bulunan ekonomik mekanizmanın üstünlüğü ile belirlenir ise de, merkezileşme hareketinin gelişmesi hiç bir zaman, toplumsal sermayenin büyüklüğündeki pozitif artışa bağlı değildir. Ve bu durum, merkezileşme ile yoğunlaşma arasındaki özgül

* "Bu "sistem"den "sermayelerin toplanma dereceleri oranında fazla olur"a (s. 646) kadar olan pasaj, 4. Almanca baskıya uygun olarak, İngilizce basımda değiştirilmiştir. -Ed.

farktır; yoğunlaşma, yalnızca, büyük boyutlu yeniden-üretime verilen bir başka addır. Merkezileşme, zaten varolan sermayelerin dağılımındaki bir değişiklikten, toplumsal sermayeyi oluşturan kısımların nicel gru-planmalarındaki basit bir değişmeden meydana gelebilir. Burada, sermaye, pek çok bireysel elden çekilip tek bir elde toplandığı için, güçlü bir kitle halini alabilir. Belli bir sanayi kolunda eğer buna yatınlmış bulunan bütün bireysel sermayeler, tek bir sermaye halinde kaynaştırılırsa, merkezileşme en son sınırına ulaşır.[84a] Bir toplumda bu sınıra ancak, bütün toplumsal sermayenin, ya tek bir kapitalistin ya da tek bir kapitalist şirketin elinde toplanması halinde ulaşılmış olunur.

[sayfa 644]

Merkezileşle, sanayici kapitalistlere, iş alanlarının boyutlarım genişletme olanağını sağlayarak, birikim işini tamamlar. Bu sonuç, ister birikimin ya da merkezileşmenin eseri olsun, ister bu merkezileşme, şiddete varan ilhak yöntemleri ile gerçekleştirilsin -bazı sermayeler, diğerleri için öylesine ağırlıklı çekim merkezi haline gelirler ki, bunların bireysel bütünlüğünü parçalayarak bu parçaları kendilerine çekerler-ya da isterse, oluşmuş ya da oluşmakta olan bir kısım sermayelerin birleşmesi, anonim şirketler meydana getirmek gibi yumuşak bir yoldan sağlanmış olsun - ekonomik etki, aynı olur. Her yerde, sınai kuru-luşlann büyüyen boyutları, çok sayıda kimsenin ortaklaşa yapacaklan işin daha kapsamlı bir düzen altına alınması için, bunlann maddi de-vindirici güçlerinin daha da gelişmeleri için,

- bir başka deyişle, alışılagelen yöntemlerle yürütülen tek başına üretim süreçlerinin, giderek, toplumsal bakımdan birleştirilmiş ve bilimsel olarak düzenlenmiş üretim süreçlerine dönüştürülmesi için çıkış noktası olur.

Ama birikim, yani dairesel bir hareket olmaktan çıkıp sarmal bir hareket haline gelen yeniden-üretimle giderek oluşan sermaye artışı süreci, toplumsal sermayeyi oluşturan parçaların yalnızca nicel grup-lanmalannda bir değişikliği gerektiren merkezileşme ile karşılaştırıldığında, açıktır ki, çok yavaş bir süreçtir. Eğer dünya, demiryollarının yapımına yetecek kadar bireysel sermayelerin biraraya toplanmasını bek-leseydi, bugün bile bu araçtan yoksun kalırdı. Oysa merkezileşme, bunu, anonim şirketlerin aracılığı ile, gözaçıp kapayana kadar başarmıştır. Ve merkezileşme, bir yandan böylece birikimi artırır ve hızlandınrken, bir yandan da sermayenin teknik bileşiminde değişmeyen kısmını değişen kısmı aleyhinde genişleten ve böylece emeğe olan nispi talebi azaltan köklü değişiklikleri genişletir ve hızlandınr.

Merkezileşme yoluyla bir gecede biraraya toplanıveren sermaye kitleleri, tıpkı diğer sermayeler gibi, ama daha büyük bir hızla yeniden ürer ve çoğalır ve böylece toplumsal birikimde yeni ve güçlü kaldıraçlar

[84a] *{Dördüncü Almanca baskıya not.* - En son İngiliz ve Amerikan tröstleri, bu hedefe hiç değilse tek bir sanayi kolunda bütün büyük girişimleri, pratikte tekel sağlayacak şekilde şirketler halinde birleştirmeye çalışarak ulaşmak istemektedirler. -*F.E.]*

halini alırlar. İşte bu nedenle, biz, toplumsal birikimin ilerlemesinden sözederken, -bugün-merkezileşmenin etkilerini de dolaylı biçimde anlatmış oluruz.

Normal birikim sırasında meydana gelen ek sermayeler (bkz: Yirmidördüncü Bölüm, Birinci Kesim), özellikle yeni buluşlarla keşiflerin sömürülme aracı olarak ve genellikle sanayi alanındaki iyileştirmeler için kullanılır. Ama zamanla, eski sermaye de, [sayfa 645] tepeden tırnağa yenilenme noktasına ulaşarak deri değiştirir ve diğerleri gibi daha etkin bir teknik biçim içersinde yeniden doğar; bu şekliyle, artık, daha az bir emekle daha büyük miktarda makine ve hammaddenin harekete geçirilmesi mümkün olacaktır. Bunun zorunlu sonucu olarak, emek talebindeki mutlak azalma, bu yenilenme sürecinden geçen ve merkezileşme hareketi nedeniyle biraraya gelmiş bulunan sermayelerin toplanma dereceleri oranında fazla olur.

Demek ki, bir yandan, birikim sırasında meydana gelen ek sermaye, büyüklüğü ile orantılı olarak daima daha az emekçiyi kendisine çekiyor. Öte yandan, değişik bileşim içinde devresel olarak yeniden-üretilen eski sermaye, eskiden çalıştırdığı emekçilerden daima biraz daha fazlasını kendisinden uzaklaştırıyor.

ÜÇÜNCÜ KESİM. - GİTTİKÇE ARTAN ÖLÇÜDE NİSPİ ARTI-NÜFUS ÜRETİMİ YA DA YEDEK SANAYİ ORDUSU

Sermaye birikimi, başlangıçta yalnızca bir miktar büyümesi olarak görünmekle birlikte, daha önce de gördüğümüz gibi, değişmeyen kısmında değişen kısmın aleyhine devamlı bir artış göstererek, bileşiminde gitgide artan bir nitel değişme ile gerçekleşir.[84b]

Özgül kapitalist üretim tarzı, emeği üretme gücünde buna uygun düşen gelişme ve sermayenin organik bileşiminde bu yüzden meydana gelen değişme, yalnızca birikimin ilerlemesine ya da toplumsal servetin büyümesine ayak uydurmakla kalmaz. Basit birikim, toplam toplumsal sermayedeki mutlak artış, bu toplamı meydana getiren bireysel sermayenin merkezileşmesi ile birlikte olduğu ve ek sermayenin teknolojik yapısındaki değişme, başlangıç sermayesinin teknolojik yapısındaki benzer değişmeyle elele gittiği için, bunlar çok daha büyük bir hızla gelişirler. Bu yüzden, birikimin ilerlemesiyle, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranı değişir. Başlangıçta diyelim 1 : 1 iken, bundan sonra sırayla 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1 vb. haline gelir,

[846] *{Dördüncü Almanca baskıya not.* - Marx'ın elyazması metninde burada şu kenar notu var: "Daha sonra üzerinde işlenecek not: eğer genişleme yalnızca nicel olursa, aynı işkolundaki daha büyük ve küçük sermayeler için kâr, yatırılan sermayelerin büyüklüğüne bağlı olur. Eğer nicel genişleme nitel değişmeye yolaçarsa, daha büyük sermayenin kâr oranı aynı zamanda yükselir." -*F.E.]*

yani, sermaye artmaya [sayfa 646] devam ederken, toplam değerinin 1/2'si yerine yalnızca 1/3, 1/4, 1/5, 1/6, 1/8, vb. oranında emek-gücüne dönüştüğü halde, 2/3, 3/4, 4/5, 5/6, 7/8 oranlarında olmak üzere üretim araçlarına dönüşür. Emeğe olan talep, sermayenin bütünü ile değil, ancak değişen kısmının miktarıyla belirlendiğine göre, bu talep, daha önce varsayıldığı gibi toplam sermayedeki artış ile orantılı olarak artacağına, gittikçe küçülen şekilde düşer. Emeğe olan talep, toplam sermayenin büyüklüğü nispetinde ve büyüklüğün artması ölçüsünde artan bir hızla düşer. Toplam sermayenin büyümesi ile birlikte değişen kısmı, yani onunla birleşen emek de büyür, ama bu daima küçülen bir oranda olur. Birikimin belli bir teknik temel üzerinde, üretimi basit bir şekilde genişletme görevini yerine getirdiği duraklama dönemleri kısalır. Belli sayıda ek işçiyi emebilmek, ya da hatta, eski sermayenin devamlı başkalaşımı nedeniyle, zaten işbaşında olanların çalışmaya devam etmelerini sağlamak için, toplam sermaye birikiminin yalnızca hızlı olması yetmez, bu hızın daima artan oranda olması gerekir. Öte yandan, bu artan birikim ve merkezileşme, sermayenin bileşiminde yeni bir

değişmenin, yani sermayenin değişmeyen kısmına oranla değişen kısmında daha hızlı bir küçülmenin kaynağı olur. Toplam sermayenin artış hızıyla birlikte giden ve bu artıştan daha hızlı hareket eden, değişen kısımdaki bu hızlı nispi küçülme, öteki kutupta ters bir şekil alır; işçi nüfusunda mutlak bir artış olduğu görüntüsünü verir ve bu artış daima, değişen sermayeden ya da iş sağlayan araçlann kitlesindeki yükselmeden daha hızlı hareket ediyor gibidir. Ama aslinda, bu nispi aşın emekçi nüfusu, yani sermayenin kendisini genişletmesi için gerekli olandan çok daha fazla bir emekçi nüfusu, bu yüzden de bir artı-nüfusu kendi enerjisi ve büyüklüğü ile doğru orantılı olarak durmadan üreten şey, kapitalist birikimin ta kendisidir.

Toplumsal sermaye, bütünlüğü içersinde ele alındığında, birikim hareketinin, onun bütününü az ya da çok etkileyen devresel değişmelere yolaçtığı, bazan da geçirdiği çeşitli evreleri aynı anda farklı üretim alanlarına dağıttığı görülür. Bazı alanlarda, basit merkezileşmenin sonucu olarak, sermayenin mutlak büyüklüğünde bir artış olmaksızın, bileşiminde bir değişiklik olur; diğer bazı alanlarda ise, sermayedeki mutlak büyüme, değişen kısmındaki, yani bu kısmın emdiği emek-gücün-deki, mutlak azalma ile birlikte olur; gene bazı üretim alanlarında, sermaye, kendi teknik [sayfa 647] temeli üzerinde bir süre büyümeye devam eder ve bu büyümeyle orantılı olarak ek emek-güçlerini kendisine çeker, oysa bir başka zaman, organik bir değişiklik geçirir ve değişen kısmı azalır; bütün bu alanlarda, sermayenin değişen kısmındaki artış ve dolayısıyla çalıştırdığı emekçi sayısı, daima, şiddetli dalgalanmalar ve geçici artı-nüfus üretimine bağlanmış durumdadır; bu artı-nüfus üretimi, çalışmakta olan emekçilerin işten atılması biçiminde açık bir şekilde olabileceği gibi, ek-emekçi nüfusunun her zamanki kanallardan daha

güç emilmesi şeklinde, daha az gerçek olmamakla birlikte, göze daha az çarpan bir biçimde de olabilir.[85] Halen işlemekte olan toplumsal sermayenin büyüklüğü ve artış derecesi, üretimin boyutlanyla, çalıştınlan emekçi kitlesindeki artış, bunların üretkenliklerindeki gelişme ve bütün zenginlik kaynaklarındaki çoğalma ve yoğunlaşma ile birlikte, emekçilerin sermaye tarafından çekilmesi hareketinin boyutlarında bir büyüme olduğu gibi, gene sermaye tarafından itilmelerinin boyutlannda da bir büyüme görülür, sermayenin organik bileşimindeki ve teknik şeklindeki değişmenin hızı artar, gittikçe artan sayıda, üretim alanı bazan aynı anda, bazan da başka başka zamanlarda bu değişmenin etkisi altında kalır. Bu nedenle, emekçi nüfusu, kendi yarattığı sermaye birikimi ile birlikte, kendisini nispi ölçüde fazlalık haline getiren, nispi artı-nüfus haline çeviren araçlan üretmiş olur; ve o, bunu, daima artan boyutlarda yapar.[86] Bu, kapitalist üretim biçimine özgü bir nüfus yasasıdır; ve aslında, her özel tarihsel üretim tarzının, yalnızca kendi [sayfa 648] sınırları içersinde tarihsel bakımdan geçerli kendi özel nüfus yasalan vardır.

[85] İngiltere ve Gal'de yapılan nüfus sayımı şunu gösteriyor: "Tarımda çalışan bütün insanlar (toprak sahipleri, büyük çiftçiler, bahçıvanlar, çobanlar v.b. dahil): 1851'de 2.011.447; 1861, 1.924.110. Düşüş 87.337. Yünlü sanayii: 1851, 102.714 kişi; 1861, 79.242. İpekli dokuma: 1851, 111.940; 1861, 101.678. Basma sanayii: 1851, 12.098; 1861, 12.556. Bu sanayi kolundaki büyük artış karşısında işçi sayısındaki pek küçük yükselme, çalıştırılan işçi sayısında büyük bir nispi azalmayı gösterir. Şapkacılık: 1851, 15.957; 1861, 13.814. Hasır şapka ve yün başlık 1851, 20.393; 1861, 18.176. Malt sanayii, 1851, 10.566: 1861, 10.677. Mum sanayii: 1851, 4.949; 1861, 4.686. Bu düşüş, diğer nedenler yanında, fazla aydınlanmanın artması sonucudur. Tarak yapımı: 1851, 2.038; 1861, 1.478. Bıçkıcılık: 1851, 30.552; 1861, 31.647 - bıçkı makinelerinin artışı sonucu küçük bir artış. Çivicilik: 1851, 26.949; 1861, 26.130 - makinenin rekabeti sonucu bir düşüş. Kalay ve bakir madenciliği: 1851, 31.360: 1861. 32.041. Öte yandan: Pamuk eğirme ve dokuma: 1851, 371.777; 1861, 456.646. Maden kömürü: 1851, 183.389: 1861. 246.613. "Makinenin bugüne kadar başarı ile kullanılmadığı sanayi kollarında 1851 yılından bu yana işçi sayısındaki artış genellikle en fazladır." (İngiltere ve Gal 1861 Nüfusu Sayımı, vol. III, London 1863, s. 35-39.)

[86] *{Dördüncü Almanca baskıya eklenmiştir.* - Değişen sermayenin nispi büyüklüğündeki, gitgide artan ölçüde azalma yasası ve bunun, ücretli işçi sınıfının durumu üzerindeki etkisi, klasik okulun önde gelen bazı iktisatçıları tarafından anlaşılmaktan çok sezilmiştir. Bu konuda en büyük hizmeti, diğerleri gibi, değişmeyen ve sabit, değişen ve döner sermayeyi birbirine karıştıran John Barton yapmıştır. Şöyle diyor:] "Emeğe olan talep, sabit sermayedeki değil, döner sermayedeki artışa bağlıdır. Bu iki tür sermaye arasındaki oranın her zaman ve bütün koşullar altında aynı olduğu doğru olsaydı, bundan, çalışan emekçi sayısının, devletin zenginliği ile orantılı olması sonucu çıkardı. Ama böyle bir iddianın olasılığı hiç yoktur. Doğa bilimleri geliştikçe ve uygarlık yaygınlaştıkça, sabit sermaye, döner sermayeye oranla gitgide daha büyük bir artış gösterir. Bir parça İngiliz muslinini üretmek için kullanılan sabit sermaye miktarı, aynı miktar Hint muslinini üretmek için kullanılanın en az yüz katı ve belki de bin katı daha büyüktür. Ve döner sermaye oranı, yüz ya da bin katı daha azdır ... sabit sermayeye eklenen tüm yıllık tasarrufun, emek talebini artıracak yönde bir etkisi olmazdı." (John Barton, *Observations on the Circumstances which Influence the Condition of the Labouring Classes ofSociety,* London 1817, s. 16, 17.) "Ülkenin net gelirini artırabilecek aynı neden, aynı zamanda nüfusu bollaştırabilir ve işçi sınıfının durumunu bozabilir." (Ricardo, *l.c,* s. 469.) Sermaye artışı ile birlikte, emeğe olan "talepte nispi bir azalma olur." *(Ibid.,* s. 480, not). "Emeğin devamı için ayrılan sermaye miktarı, sermayenin bütününden bağımsız olarak değişebilir. ... Sermayenin bollaşmasıyla, istihdam miktarında büyük dalgalanmalar ve büyük ıstıraplar daha sık olabilir." (Richard Jones, *An Introductory Lecture on Pol. Econ.,* Lond. 1833, s. 12.) Emeğe elan "talep, genel sermaye birikimi ile orantılı olmayacak şekilde... yükselecektir. ... Ulusal sermayede yeniden-üretime ayrılan her artış, bu nedenle, toplumun ilerlemesinde, işçinin durumu üzerinde gitgide daha az etki yapar," (Ramsay, *l.c, s.* 90, 91.)

Soyut bir nüfus yasası, ancak, ve o da insanoğlu kendilerine müdahale etmediği sürece, bitkiler ve hayvanlar için vardır.

Emekçi artı-nüfus, birikimin ya da kapitalist temele dayanan zenginliğin gelişmesinin zorunlu bir ürünü olduğu gibi, tersine olarak da, bu artı-nüfus, kapitalist birikimin kaldıracı ve hatta bu üretim biçiminin varlık koşulu halini de alır. Bu artı-nüfus, her an elaltında bulunan yedek bir sanayi ordusu oluşturur ve bu ordu, tıpkı bütün masrafları sermaye tarafından karşılanarak beslenen bir ordu gibi, tümüyle sermayeye aittir. Fiili nüfus artışının sınırlarından bağımsız olarak bu artı-nüfus, sermayenin kendisini genişletme konusunda değişen gereksinmelerini karşılamak üzere, daima sömürülmeye hazır, bir insan malzemesi kitlesi yaratır. Birikim ve onunla birlikte ortaya çıkan emeğin üretken gücündeki gelişmeyle

birlikte, sermayenin ani genişleme gücü de büyür; bu büyümenin nedeni, salt işlemekte bulunan sermayenin esnekliğindeki artış olmadığı gibi, sermayenin yalnızca esnek bir kısmını oluşturduğu mutlak toplumsal servetin büyümesi, ya da bu servetin büyük bir kısmını her türlü özel dürtü altında ve derhal, ek sermaye şeklinde üretimin emrine veren kredi sistemi de değildir; şimdi artık, artı-ürün kitlesinin büyük bir hızla ek üretim araçlarına dönüşmesini sağlayan, üretim sürecinin -makine, [sayfa 649] ulaştırma araçlan vb. gibi- teknik koşullan da bu büyümenin bir nedenidir. Birikimdeki ilerleme ile kabına sığmayacak duruma gelen ve ek sermayeye dönüştürülebilen toplumsal servet kitlesi, pazan birdenbire genişleyen eski üretim kollanyla. eski üretim kollannın gelişmesiyle gereksinme duyulan demiryolları vb. gibi yeni açılmış üretim kollarına büyük bir hızla akar. Bütün bu gibi durumlarda, büyük insan kitlelerinin diğer alanlardaki üretimin hacmine zarar vermeksizin, birdenbire önemli noktalara kaydınlması olanağı elde bulundurulmalıdır. Aşırı nüfus böyle bir kitleyi sağlar. Büyük sanayiin izlediği kendine özgü yol, yani (daha küçük dalgalanmalarla kesilen) on yıllık devresel dalgalanma, ortalama canlılık dönemleri, yüksek yoğunlukta bir üretim, bunalım ve duraklama, yedek sanayi ordusunun ya da artı-nüfusun durmadan meydana gelmesine, bunun az ya da çok ölçüde emilmesine ve tekrar meydana gelmesine dayanır. Aynca sınai devresel dalgalanmalann çeşitli evreleri artı-nüfusu sağlar ve bunun yeni-den-üretiminin en canlı öğelerinden birisi halini alır. Büyük sanayiin, insanlık tarihinin daha önceki dönemlerinde görülmeyen bu kendine özgü yolu, kapitalist üretimin çocukluk döneminde de olanaksızdı. Sermayenin bileşimi ancak çok yavaş değişmiştir. Bu nedenle sermaye birikimi ile buna tekabül eden emek talebindeki bir büyüme, bütünüyle ele alındığında, aynı hızda ilerlemiştir. Modem zamanlara göre birikimdeki ilerleme daha ağır olduğu gibi, sömürülebilir emekçi nüfusun doğal sınırlan ile de karşılaşmıştı; bu sınırlar, ancak daha sonra görülecek zora dayanan yollarla ortadan kaldırılıyordu. Üretimin boyutlarındaki düzensiz genişlemeler, aynı şekilde beklenmedik daralmaların da

önkoşuludur; bu daralma, tekrar genişlemeye yolaçar, ama elaltında hazır insan malzemesi olmadan, emekçi sayısında, nüfusun mutlak büyümesinden bağımsız bir artış olmadan, üretimin boyutlarında genişleme olamaz. Emekçi sayısındaki bu artış, emekçilerin bir kısmını durmadan "serbest hale getiren" basit bir süreçle, üretimdeki artışa oranla çalıştırılan emekçi sayısını azaltan yöntemlerle gerçekleştirilir. Demek oluyor ki, büyük sanayiin bütün hareket şekli, emekçi nüfusun bir kısmını, sürekli olarak, işsiz ya da yan-işsiz insanlar haline getirmeye dayanıyor. Ekonomi politiğin yüzeyselliği, kendisini, sınai devresel dal-galanmalann salt bir belirtisi olan kredi hacmindeki genişleme ve daralmayı bunların nedeni olarak görmesiyle de ortaya koyar. Tıpkı [sayfa 65oı belirli bir hareketle fırlatılmış bulunan gökcisimlerinin daima bunu yinelemeleri gibi, bir kez bu birikimi izleyen genişleme ve daralma hareketi içine sokulan toplumsal üretim için de durum aynıdır. Sonuçlar, sırası gelince, neden halini alırlar ve durmadan kendi koşullarını yeniden üreten sürecin tümü içersindeki değişik olaylar, devresel bir şekle bürünürler. Bu devresellik bir kez yerleşti mi, nispi artı-nüfusun yaratılmasını -yani sermayenin kendisini genişletmesi için gerekli olandan fazla bir nüfusun meydana gelmesini- ekonomi politiğin kendisi bile, büyük sanayiin zorunlu bir koşulu olarak görür. Oxford'da Ekonomi Politik Profesörü olup sonradan İngiliz Sömürgeler Bakanlığında çalışan H. Merivale diyor ki: "Diyelim ki, bunalımlardan birisi sırasında ulus, bu fazla işçinin birkaç yüzbininden göç yoluyla kurtulma çabasına düştü; sonuç ne olur? Emeğe olan ilk talepte, bir açık ile karşılaşılacaktır. Yeniden-üretim ne kadar hızlı olursa olsun, yetişkin işçi kaybının yerine konulması birkaç kuşak boyu alacaktır. Şimdi bizim fabrikatörlerimizin kârı, her şeyden önce, talebin bol olduğu sırada bolluk anından yararlanarak, işlerin durgun olduğu zamanlarda uğranılacak kaybı karşılama gücüne dayanıyor. Bu gücü onlara veren tek şey, makine ile el emeği üzerindeki egemenlikleridir. Ellerinin altında daima hazır işçi bulunmalı, pazann durumuna göre işlerini bazan hızlandıracak, bazan da yavaşlatacak güce sahip olmalıdırlar, aksi takdirde, ülkenin servetinin dayandığı rekabet yarışındaki üstünlüklerini devam ettiremezler."[87] Malthus bile, bu aşın nüfusu, dargörüş-lülüğüne uygun olarak, işçi nüfusunda meydana gelen nispi fazlalık ile değil de, bu nüfustaki mutlak aşırı çoğalmayla açıklamakla birlikte, büyük sanayi için bir zorunluluk olarak görmektedir. Şöyle diyor. "Başlıca geçim kaynakları sanayi ve ticaret olan bir ülkedeki emekçi sınıf arasında, evlilik konusunda basiretli tutum ve alışkanlıklar eğer fazla ileri götürülecek olursa, bu ülke için zararlı olabilir. ... Nüfusun yapısı ve niteliği gereği, işçiler arasındaki bir artış, özel bir talep sonucu, pazara, 16 ya da 18 yıl geçmeden getirilemez, oysa gelirin tasarruf yoluyla ser-

[87] H. Merivale, *Lectures on Colanization and Colonies,* 1841 ve 1842, v. I, s. 146.

mayeye çevrilmesi çok daha hızlı olabilir; emeğin bakım ve devamı için gerekli fon miktanndaki artış, bir ülkede, daima, nüfus artışından daha hızlı olabilir."[88] Ekonomi politik, böylece, [sayfa 65i] emekçilerin devamlı bir nispi artı-nüfus üretiminin, kapitalist birikim için zorunlu olduğunu gösterdikten sonra, şimdi de yaşlı bir bakire kılığına bürünerek *"beau ideal"** bir kapitalistin ağzından, kendi yarattıklan ek sermaye tarafından sokağa atılan fazlalıklara hitaben şu sözleri rahatlıkla

söyleyebilir: - "Yaşamanız için gerekli sermayeyi artırmakla biz fabrikatörler, sizin için elimizden geleni yapıyoruz, siz de sayınızı geçim araçlarına göre ayarlayarak, sizlere düşeni yapmalısınız."[89]
Ne var ki, kapitalist üretim, doğal nüfus artışının sağladığı kullanıma hazır emek-gücü miktanyla asla yetinemez. O, rahatça at oynata-bilmesi için bu doğal sınırlann dışında yedek bir sanayi ordusunun bulunmasını ister.
Bu noktaya kadar, değişen sermayedeki artış ya da azalışın, çalıştırılan emekçi sayısına sıkı sıkıya denk düştüğü varsayılmıştı.
Değişen sermaye arttığı halde sermayenin komutası altındaki emekçi sayısı aynı kalabilir ve hatta düşebilir. Bireysel emekçi daha fazla emek sağladığı ve bu nedenle ücreti arttığı takdirde, emeğin fiyatının aynı kalması ya da emek kitlesindeki azalmadan daha yavaş düşme gğstermesine karşın, böyle bir durum ortaya çıkar. Bu durumda değişen sermayedeki artış, daha fazla emeğin göstergesi olur, ama çalıştırılan daha fazla emekçinin göstergesi olmaz. Gider aynı kalmak üzere, çok sayıda emekçi yerine, daha az sayıda emekçiden, belli miktarda emek sızdırmak her kapitalistin mutlaka çıkarınadır. Çok emekçi çalıştınlması halinde, değişmeyen sermaye harcaması, harekete getirilen emek kitlesi ile orantılı olarak artar, oysa az emekçi çalıştınlması halinde bu artış çok daha azdır. Üretimin boyutlan ne kadar geniş olursa, bu dürtü o kadar kuvvetli olur. Bunun gücü, sermaye birikimi ile birlikte artar.
Kapitalist üretim tarzı ile emeğin üretken gücündeki gelişmenin -bunlar, birikimin hem nedeni ve hem de sonucudur- kapitaliste, aynı değişen sermaye yatınmı ile, her bireysel emek-gücünü [sayfa 652] (genişlik ya da yoğunluk bakımından) daha büyük ölçüde sömürme yoluyla, daha fazla emeği harekete geçirme olanağını sağladığını görmüş bulunuyoruz, Aynca, kapitalistin, giderek artan ölçüde hünerli işçi yerine daha az hünerli işçi koymak, olgun emek-gücü yerine henüz olgunlaşmamış emek-gücü, erkek yerine kadın, yetişkin yerine genç ya da çocuk çalıştırarak, aynı sermaye ile daha büyük emek-gücü kitlesi satınal-

[88] Malthus, *Principles ofPolitical Economy,* s. 215, 319, 320. Bu yapıtta da Malthus, ensonu, Sismondi'nin yardımıyla kapitalist üretimin üç güzel meleğini keşfeder: üretim, aşırı nüfus, aşırı-tüketim; *three very delicate monsters, indeed!* [gerçekten birbirinden güzel üç melek!] F. En-gels, "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", *l.c,* s. 107 *sqq.* [Friedrich Engels, "Bir Ekonomi Politik Eleştirisi Denemesi", *1844 Elyazmaları,* s. 423).

[89] Harriet Martıneau, *A Manchester Strike,* 1832, s. 101. * Eşsiz güzel.-ç.

dığını da görmüş bulunuyoruz.
Bu nedenle bir yandan, birikimdeki ilerleme ile, daha büyük bir değişen sermaye, daha fazla emekçi çalıştırmaksızın daha fazla emeği harekete geçirmekte, öte yandan da, aynı büyüklükte bir değişen sermaye, aynı emek-gücü kitlesi ile daha fazla emeği harekete geçirmekte; ve ensonu, daha yüksek emek-gücünün yerini, daha çok sayıda düşük emek-gücü almaktadır.
Nispi artı-nüfus üretimi ya da emekçileri serbest duruma getirme işlemi, bu nedenle, birikimin ilerlemesiyle birlikte ortaya çıkan ve bu ilerlemeyle hız kazanan üretim sürecindeki teknik devrimlerden daha büyük bir hızla devam etmektedir. Üretim araçlan, büyüklük ve etki güçleri bakımından artarken, daha az emekçi çalıştırma araçlan haline geldikleri gibi, bu durum, bir de, emeğin üretkenliğindeki artış oranında, sermayenin emek arzını, emekçi talebinden daha büyük bir hızla yükseltmesi gerçeğiyle değişikliğe uğratılır. Bir yandan, işçi sınıfının çalışan kesiminin aşın-çalışması yedek ordunun saflarını şişirirken, öte yandan da bu yedek ordunun rekabet yoluyla çalışanlar üzerindeki artan baskısı, bunlan, aşın-çalışmaya boyuneğmek ve sermayenin diktası altına girmek zorunda bırakır. İşçi sınıfının bir kesiminin aşın-çalışmayla diğer kesimi zorunlu bir işsizliğe mahkûm etmesi ve bunun tersi, bireysel kapitalistleri zenginleştirmenin bir aracı halini aldığı gibi,[90] aynı zamanda da, yedek sanayi [sayfa 653] ordusu üretimini, toplumsal birikimin ilerlemesine uygun düşecek ölçüde hızlandınr. Nispi artı-nü-fusun meydana gelişinde, bu öğenin ne denli önemli olduğu, İngiltere örneğinde görülür. Emekten tasarruf konusunda bu ülkenin sahip olduğu araçlar pek büyüktür. Gene de, eğer yann sabah, çalışma, aklauy-gun sınırlara indirilse ve bu, yaş ile cinsiyete göre işçi sınıfının çeşitli kesimlerine orantılı olarak dağıtılsa, mevcut işçi nüfus, ulusal üretimi

[90] 1863 pamuk kıtlığı sırasında bile, Blackburn'lu pamuk ipliği işçilerinin bir broşüründe, fabrika yasaları nedeniyle, doğal olarak yalnız yetişkin erkek işçileri etkileyen aşırı-çalışmadan şikayet edildiğini görüyoruz: "Bu fabrikadaki yetişkin erkek işçilerin günde 12 ile 13 saat çalışmaları istenmiştir, oysa ailelerini geçindirmek ve kardeşlerini, aşırı-çalışma yüzünden genç yaşta mezara girmekten kurtarmak için, işgününün bir kısmında çalışmaya canatan ve şu anda boş gezme durumuna düşürülmüş olan yüzlerce işçi bulunmaktadır. ... Bizler, diye devam ediyor, bazı işçiler tarafından fazla-mesainin uygulanmasının patronlar ile işçiler arasında iyi duygular uyandıracağından kuşkuluyuz. Fazla-mesai yapan işçiler, ayrıca, zorla tembelliğe mahkûm edilen işçilere karşı da haksızlık edildiği duygusu içersindedirler. Bölgede, adaletle dağıtıldığı takdirde herkese yetecek kadar günün bir kısmında çalışmak için iş vardır. Patronlardan, daha iyi günler gelene kadar, diğerleri işsizlik yüzünden sadakayla yaşarken, bir kısım işçilerin fazla-mesai yapmaları yerine, kısa çalışma saatlerini öngören bir sistemi uygulamalarını isterken haklı bir talepte bulunmaktayız." *(Reports of Insp. of Fact.,* 31st Oct, 1863, s. 8.) *Essay on Trade and Commerce* adlı yapıtın yazarı, nispi artı-nüfusun, çalışan işçiler üzerindeki etkisini, o her zaman ki yanılmayan burjuva içgüdüsü ile kavrıyor: "Bu hükümdarlıkta tembelliğin bir nedeni de, yeter sayıda emekçi bulunmamasıdır. ... Ne zaman mamul eşya için fazla bir talep olsa, emek kıtlaşır, emekçiler kendi önemlerini anlar, ve bunu patronlara da aynen hissettirmek isterler; şaşılacak şey doğrusu, bu insanların tutumları o derece sorumsuzcadır ki, bu gibi zamanlarda bir grup işçi salt işverene zarar vermek için bütün bir gün boyunca aylaklık eder." *{Essay ete,* s. 27, 28.) Bu adamlar, aslında, ücretlerini yükseltmenin peşindeydiler.

bugünkü ölçüde yürütmeye kesinlikle yetmezdi. Şimdi "üretken olmayan" büyük emekçi çoğunluğunun, "üretken" hale getirilmesi zorunlu olurdu.

Bütünü ile alındığında, genel ücret hareketleri, tamamıyla, yedek sanayi ordusunun genişleme ve daralmasıyla düzenlenir ve bu da, sınai çevrimin devresel değişmelerine uygun olarak meydana gelir. Ücret hareketleri, bu nedenle, işçi nüfusun mutlak sayısındaki değişmeler ile belirlenmeyip, işçi sınıfının faal ve yedek işçi ordusu şeklinde bölünüşünü gösteren değişen oranlarla nispi artı-nüfus miktanndaki artış ve azalmayla, bazan emilen, bazan serbest bırakılan işçi miktarıyla belirlenir. Emek arz ve talebini, sermayenin birbirini izleyen genişleme ve daralmalarına, sermaye genişlediği için bazan nispi olarak gereksinme-altı, sermaye daraldığı için bazan da gereksinme-üstü gibi gözüken emek pazanna göre düzenlemek yerine, sermaye hareketini, nüfustaki mutlak değişmelere bağlıymış gibi göstermek isteyen ve birikimin ilerlemesiyle birbirini daha büyük bir hızla izleyen düzensiz dalgalanmalarla daha da karmaşık hale gelen on yıllık devirleri ve devresel dalgalanma-larıyla büyük sanayi için bu, gerçekten çok güzel bir yasa olurdu. Ne var ki, bu, yalnızca iktisatçıların bir dogmasıdır. Onlara göre ücretler, sermaye birikimi sonucu yükselir. Yüksek ücretler, çalışan nüfusu daha hızlı çalışmaya isteklendirir ve bu durum, emek pazan çok dolu hale gelene ve dolayısıyla sermaye, emek arzına göre yetersiz kalana kadar sürer [sayfa 654] gider. Ücretler düşer ve şimdi de madalyonun öteki yüzü ile karşı karşıya geliriz. Ücretlerin düşmesi sonucu işçi nüfusu yavaş yavaş azalır ve böylece sermaye bunlara göre yeniden çoğalır, ya da başkalarının yaptıklan açıklamaya göre, düşen ücretler ve buna karşılık işçilerin sömürülmesindeki artış tekrar birikimi hızlandırır ve bu arada düşük ücretler işçi sınıfının çoğalmasını engeller. Sonra tekrar, emek arzının talepten az olduğu zaman gelir, ücretler yükselir ve bu böyle sürer gider. Gelişmiş kapitalist üretim için ne nefis bir devinim tarzı! Ücretlerdeki yükselme sonucu, gerçekten çalışmaya uygun olumlu bir nüfus artışı olmadan önce, sınai kampanyanın sonuçlandınlması, savaşın verilip kazanılması için gereken süre çoktan geçip gitmiş olacaktır.

1849 ile 1859 yılları arasında İngiltere'nin tarım bölgelerinde hububat fiyatlarında bir düşmeyle birlikte ücretlerde önemli olmayan bir yükselme oldu. Örneğin, Wiltshire'da haftalık ücretler 7 şilinden 8'e, Dorsetshire'da 7 ya da 8 şilinden 9'a vb. yükseldi. Bu, savaş taleplerinin, demiryollannın çok geniş ölçüde yayılmasının, fabrikalann, madenlerin vb. neden olduğu, tarımsal artı-nüfusta olağanüstü bir göçün sonucuydu. Ücretler ne kadar düşük olursa, onların ifade ettiği yükselme ne kadar önemsiz de olsa, orantı yüksektir. Haftalık ücretler, diyelim 20 şilinden 22 şiline yükselse, artış yüzde 10'dur: ama bu, yalnızca 7 şilin olup, 9 şiline yükselse, bu artış yüzde 28 $^{4}/_{7}$'dir, ve bu artış kulağa pek hoş gelir. Her yerde çiftlik sahipleri, homurdanmaya başlamışlar ve bu

açlık-ücretlerine değinen Londra *Economist'i,* ciddi bir tavırla, *"a general and substantial advance"** diyerek çocukça laflar etmişti.[91] Peki şimdi çiftlik sahipleri ne yapmışlardı? Dogmatik iktisatçı kafaların söyledikleri gibi, tanm emekçilerinin, bu parlak ödül sonucu ücretleri tekrar düşsün diye sayıca artmalannı ve çoğalmalarını mı beklemeliydiler? Daha fazla makine kullanmaya başladılar ve bir anda tanm işçileri, çiftçilerin gözünü bile doyuracak kadar yeniden çoğaldılar. Şimdi öncesine göre tanma "daha fazla" sermaye, daha üretken şekilde yatırılmıştı. Bununla birlikte, emeğe olan talep, yalnızca nispi değil, mutlak olarak da azalmıştı.

Yukarda sözü edilen ekonomik masal, genel ücret hareketlerini [sayfa 655] ya da işçi sınıfı arasındaki - yani toplam emek-gücü ile toplam toplumsal sermaye arasındaki- oranı düzenleyen yasalar ile, işçi nüfusu çeşitli üretim alanlarına dağıtan yasalan birbirine kanştırmaktadır. Örneğin, uygun giden koşullar nedeniyle, eğer belli bir üretim alanında birikim özel bir canlılık gösterir ve bu alandaki kâr, ortalama kârdan yüksek olursa, ek sermayeyi buraşa çeker ve emeğe olan talep arttığı için ücretler de yükselir. Yüksek ücretler, daha elverişli alana daha büyük bir işçi nüfusu çeker ve bu durum, burası emek-gücü ile doyana kadar devam eder; ücretler ensonu tekrar ortalama düzeye düşer ve eğer işçi akını çok fazla ise bu düzeyin altına bile iner. Bu durumda, sözkonusu sanayi dalına emekçi göçü durmakla kalmaz, bunların yerleşmesi de sağlanır. İşte, ekonomi politikçiler, burada, ücretlerdeki artışla birlikte emekçi sayısındaki mutlak artışın, emekçi sayısındaki bu mutlak artışla ücretlerin azalışına bakarak bunun niçinini ve nedenini gördüklerini sanırlar. Ama aslında onun gördüğü, yalnızca, belli bir üretim alanındaki emek pazarının yerel dalgalanmalarıdır - o, yalnızca, sermayenin değişen gereksinmelerine göre işçi nüfusunun farklı yatırım alanlanna bölünmeleri olayını görmektedir. Yedek sanayi ordusu, duraklama ve ortalama gönenç dönemlerinde faal emek-ordusunu baskı altında tutar, aşın-üretim ve coşkunluk dönemlerinde bu faal ordunun isteklerini dizginler. İşte bu nedenle, nispi artı-nüfus, emeğin arz ve talep yasasının üzerinde döndüğü eksendir. Nispi artı-nüfus, bu yasanm geçerlik alanını, sermayenin sömürü ve egemenlik faaliyetlerine mutlak şekilde uyan sınırlar içersinde tutar.

Burada, ekonomik savunucuların büyük yiğitliklerinden bir tanesine yeniden değinmenin yeri gelmiş bulunuyor. Yeni makinelerin kullanılmaya başlaması ya da eskilerin genişletilmesi üzerine değişen sermayenin bir kısmının değişmeyene çevrilmesini, sermayeyi "bağlayan" ve böylece emekçileri

"açıkta bırakan" bu olayı, ekonomik savunucuların tamamen ters bir şekilde, sermayenin, emekçiler için "serbest bıra-

* "Genel ve önemli bir gelişme", -ç. [1] *Economist,* Jan. 21. 1860.

kılması" şeklinde yorumladıklan anımsanacaktır. Bu sonunculann yüzsüzlükleri ancak şimdi tamamıyla anlaşılabilir. Serbest bırakılan emekçiler, makinenin yolverdiği emekçiler değildir; bunların gelecekte yerini alacak olan yetişen kuşaklar ile, sanayiin eski temel üzerindeki normal gelişmesiyle rahatça emebileceği ek emekçiler de serbest hale [sayfa 656] gelmişlerdir. Şimdi işte bunlann hepsi "serbest hale getirilmiştir" ve kendisine iş arayan her yeni sermaye, bunlara rahatça elatabilir. Eğer bu sermaye, pazardan makinenin buraya attığı kadar emekçi çekmeye yeterli ise, bu emekçileri ya da başkalannı çekmiş olmasının genel emek talebi üzerindeki etkisi sıfır olacaktır. Yok eğer daha az sayıda emekçiyi çalıştırabilecekse, fazla emekçi miktan artar; daha büyük sayıda emekçi kullanırsa, emeğe olan genel talep, bu "serbest bırakılanların" üzerinde kullanılan fazlalık ölçüsünde artar. Yatırım peşinde olan ek sermayenin, genel emek talebinde bir başka durumda yaratabileceği canlılık, bu yüzden, makine nedeniyle işlerinden edilen emekçiler ölçüsünde etkisiz hale getirilmiş olur. Demek ki, kapitalist üretim mekanizması işleri öyle ayarlıyor ki, sermayedeki mutlak artışla birlikte, emeğe olan genel talepte aynı ölçüde bir artış olmuyor. Ve kendilerini yedek sanayi ordusuna sürgün eden geçiş dönemi boyunca işlerinden edilen emekçilerin, sefalet, ıstırap ve belki de ölümleri karşısında bu savunucuların telafi dedikleri şey, işte budur! Ne emeğe olan talep, sermaye artışıyla eşdeğerdir, ne de emek arzı, işçi sınıfının artmasıyla eşdeğerdir. Ortada, iki bağımsız kuvvetin birbiri üzerindeki etkisi diye bir durum yoktur. *Les des sont pipes** Sermaye aynı anda, iki yanlı çalışmaktadır. Sermaye birikimi, bir yandan emek talebini artırırken, öte yandan emekçileri "serbest hale getirerek" emek arzını da artırmakta ve gene bu arada işsizlerin baskısı, çalışanlan daha fazla emek harcamaya zorlamakta ve bu nedenle de emek arzını bir ölçüde emekçi arzından bağımsız hale getirmektedir. Emek arzı ve talebi yasasının bu esas üzerinde işlemesi sermayenin tahakkümünü tamamlamaktadır. İşte bunun için, emekçiler, daha fazla çalıştıklan, başkaları için daha fazla servet ürettikleri ve emeklerinin üretken güçlerinin artması ölçüsünde, sermayenin kendisini genişletmesine araçlık eden görevlerinin kendileri için gitgide daha asılsız ve güvenilmez bir durum almasının sırrını öğrenir öğrenmez; aralarındaki rekabetin yoğunluk derecesinin tamamıyla nispi artı-nüfusun baskısından ileri geldiğini anlar anlamaz; ve, kapitalist üretim ile ilgili bu doğal yasanın kendi sınıflan üzerindeki yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmak ya da azaltmak için, çalışanlarla işsiz kalanlar arasında düzenli bir [sayfa 657] işbirliği kurmak üzere işçi sendikaları ve benzeri yollara başvurur vurmaz, sermaye ile, kendisine dalkavukluk eden ekonomi politik, "ebedi" ve sözde "kutsal" arz ve talep yasası çiğneniyor diye feryadı basar. Çalışanlar ile işsizler arasındaki her

* Zarlar hilelidir, -ç.

yakınlaşma, bu yasanın "uyumlu" çalışmasını bozar. Ama öte yandan da, diyelim sömürgelerdeki gibi ters koşullar, bir yedek sanayi ordusunun yaratılmasını engelleyerek, işçi sınıfının kapitalist sınıfa mutlak bağımlılığını gerçekleştirmeyince, bu kez de, sermaye, mahut Sancho Panza'sı ile omuzomuza, "kutsal" arz ve talep yasasına karşı ayaklanır ve bunun kendisine ters düşen işleyişini, zorla ve devletin de işe kanşmasıyla değiştirmeye kalkışır.

DÖRDÜNCÜ KESİM. - NİSPİ ARTI-NÜFUSUN FARKLI BİÇİMLERİ. GENEL KAPİTALİST BİRİKİM YASASI

Nispi artı-nüfus, olası her biçimde vardır. Her emekçi, ancak burada, yan ya da tam işsiz olduğu zaman yer alır. Sınai çevrimin değişen evrelerinin zorladığı, bunalım sırasında, had, durgun zamanlarda tekrar kronik bir durum alan büyük devresel biçimler dikkate alınmazsa -daima üç biçimi vardır: akıcı, saklı ve durgun.

Büyük sanayi merkezlerinde -fabrikalarda, manüfaktürlerde, demir döküm yerlerinde, madenlerde vb.- emekçiler üretimin boyutlarına göre daima azalan oranda olmakla birlikte, bütünüyle alındığında çalışanların sayıları artacak şekilde büyük kitleler halinde bazan işten uzaklaştırılır, bazan da işe alınır. Burada artı-nüfus akıcı biçimdedir.

Makinenin bir etmen olarak girdiği ya da yalnızca modern işbölümünün uygalandığı bütün büyük işyerlerinde olduğu gibi, gerçek anlamıyla fabrikalarda, olgunluk yaşına gelinceye kadar çok sayıda erkek çocuk çalıştırılır. Bu yaşa ulaşır ulaşmaz, bunların ancak pek azı, aynı sanayi kollarında iş bulmaya devam eder, çoğunluğu ise düzenli şekilde işten çıkanlır. Bu çoğunluk, akıcı artı-nüfusun bir öğesini oluşturur ve büyüklükleri, bu sanayi kollannın boyutlanna göre artar. Bunların bir kısmı, aslında, sermayenin peşine düşerek dış ülkelere göç eder. Bunun sonuçlarından biri, İngiltere'de olduğu gibi, kadın nüfusun erkek nüfustan daha hızlı artmasıdır. Emekçi sayısındaki doğal artışın, sermaye birikimirin gereksinmelerini karşılamamakla [sayfa 658] birlikte, gene de bundan fazla olması çelişkisi, sermayenin kendi hareketinin özünde yatan bir çelişkidir. Sermaye daima çok sayıda genç emekçi, az sayıda yetişkin emekçi ister. Bu çelişki, işbölümünün kendilerini belli bir sanayi koluna bağlaması nedeniyle, binlerce işçi, işsiz durumdayken, işçi kıtlığından şikayet edildiği zamanki kadar göze batıcı

değildir.[92]

Ayrıca, emek-gücünün sermaye tarafından tüketilmesi o kadar hızlıdır ki, emekçi, yaşamının daha yansında iken aşağı yukarı bütün

[92] 1866 yılının son altı ayında Londra'da 80-90.000 işçi işten atılmıştı; bu altı aya ait fabrika raporu şöyle diyor: "Talebin, tam gerektiği anda daima bir arz meydana getireceğini söylemek tamamıyla doğru bir şey gibi görünmemektedir. Emek konusunda da bu böyle olmuştur, çünkü, son yıl içersinde işçi yoklulu yüzünden pek çok makine boş kalmıştır." *(Rep. of lnsp. of Fact.,* 31[sl]Oct. 1866, s. 81.)

ömrünü tüketmiş gibidir. Bu emekçi, ya fazlalıkların arasına katılır, ya da ıskalanın üst basamağından alt basamağına indirilir. En kısa ömre, büyük sanayi işçileri arasında raslıyoruz. Manchester Sağlık Müdürü Dr. Lee şöyle diyor: "Manchester'de üst orta-sınıfta ... ortalama insan ömrü 38, oysa işçi sınıfında aynı ortalama 17'dir; bu sayılar, Liverpool için, 35'e karşı 15'tir. Bundan da hali-vakti yerinde olan sınıflann insanlarına, daha az gözde yurttaşların kısmetine düşene oranla iki katı ömür bağışlandığı anlaşılıyor."[93] Bu durumu doğrulamak için, proletaryanın bu kesimindeki mutlak artışın, bireylerin hızla tüketilmesine karşın, bunların sayılarını artıracak koşullar altında olması gerekir. Yani, işçi kuşaklannın hızla yenilenmeleri gerekir (ve bu yasa, nüfusun öteki sınıflan için geçerli değildir). Bu toplumsal gereksinme, büyük sanayi işçilerinin, içinde yaşadıklan koşullann zorunlu bir sonucu olan erken evlenmeler ve çocukların sömürülmelerinin, bunlann üretilmelerini kârlı bir iş haline getirmesiyle karşılanır.

Kapitalist üretim, tanm alanına elatar atmaz ve bu alanı ele geçirdiği ölçüde, tarımda kullanılan sermaye birikimi ilerlemekle birlikte, tanm emekçisine duyulan talep mutlak olarak azalır ve bu geri itme olayı tarım-dışı alanlarda olduğu gibi daha büyük bir çekimle telafi edilemez. Tarımsal nüfusun bir kısmı işte bunun için sürekli olarak kent ya da manüfaktür proletaryasına dönüşme noktasında ve bu dönüşüm için uygun koşullan bekler durumdadır. (Burada manüfaktür, her türlü tarım-dışı [sayfa 659] sanayi anlamında kullanılmıştır.)[94] Bu nispi artı-nüfus kaynağı böylece devamlı akış halindedir. Ama, kentlere doğru olan bu sürekli akış, kırsal bölgenin kendisinde daimi bir saklı artı-nüfus bulunmasını gerekli kılar ve bu artı-nüfusun büyüklüğü ancak akış kanalları olağanüstü genişliğe ulaştığı zaman belli olur. Tarım emekçisinin ücreti, bu nedenle, asgariye indirgenmiş durumdadır ve bir ayağı daima sefalet batağına saplanmış haldedir.

Nispi artı-nüfusun üçüncü kategorisi, durgun artı-nüfus, faal emek-ordusunun bir kesimini oluşturmakla birlikte, bir işte çalışmaları son derece düzensizlik gösterir. Böylece, sermayeye, her an elaltında bulunan bitip tükenmez bir emek-gücü deposu sağlar. Yaşam koşulları, işçi sınıfının ortalama normal düzeyinin altına düşer ve bu durum, onu, derhal, özel kapitalist sömürü kollannın geniş tabanı haline getirir. Azami çalışma süresi ve asgari ücret, bunların ayırdedici özelliğidir. Bunla-

[93] 14 Ocak 1875'te toplanan Birmingham Sağlık Konferansında belediye başkanı (şimdi (1883) ticaret bakanı) J. Chamberlain'in açış konuşması.

[94] İngiltere ve Gal'e ait 1861 sayımında verilen 781 kentte "10.960.998 kişi oturduğu halde, köyler ile kırsal bölgelerde 9.105.226 kişi yaşıyordu. 1851 yılında kent sayısı 580 idi ve bunlar ile çevrelerindeki nüfus hemen hemen eşitti. Ama, bunu izleyen on yılda köylerle kırlardaki nüfus yarım mfiyona yükseldiği halde, 580 kentteki nüfus, birbuçuk milyona ulaştı (1.554.067). Kırsal bölgelerdeki nüfus artışı yüzde 6,5, kentlerde 17,3'tür. Artış oranındaki farkın nedeni, kırlardan kentlere olan göçtür. Toplam nüfustaki artışın dörtte-üçü kentlerde olmuştur." *(Census, ete,* v. m, s. 11, 12.)

rın başlıca şeklini, "ev sanayii" başlığı altında görmüştük. Durgun artı-nüfus, büyük sanayi ile tarımdan ve, özellikle, elzanaatının yerini manü-faktüre, manüfaktürün makineye bıraktığı, çökmekte olan sanayi kollarından gelen, fazlalık halindeki kuvvetlerle beslenir. Birikimin hızı ve genişliği ile birlikte artı-nüfusun meydana gelişi hızlandığı için, bu artı-nüfus da büyür. Ama aynı zamanda, işçi sınıfının genel artışında diğer öğelere göre daha büyük bir orana sahip olduğu için, bu sınıf içinde kendi kendini üreten ve sürdüren bir öğe oluşturur. Gerçekten de, yalnız doğum ve ölümlerin sayıları değil, ailelerin mutlak büyüklükleri de ücretlerin yüksekliği ve dolayısıyla farklı emekçi kategorilerinin kullanabilecekleri geçim araçlan miktarıyla ters orantılıdır. Kapitalist toplumun bu yasası, yabanıllara ve hatta uygar sömürgecilere bile saçma gelebilir. Bu yasa, insanın aklına, bireysel olarak zayıf ve sürekli izlenip avlanan hayvanların sınırsız şekilde üremelerini getiriyor.[95] [sayfa 66oı

Nispi artı-nüfusun en dipteki tortusu, ensonu, sefalet alanında bulunur. Serseriler, suçlular, orospular, tek sözcükle "tehlikeli" sınıflar dışında, bu toplum katı, üç kategoriyi kapsar, önce, çalışabilecek durumda olanlar. Her bunalımda yoksulların sayısının arttığını ve iş alanındaki her canlanma ile bunlann da azaldığını görmek için İngiltere'deki yoksul istatistiklerine bir gözatmak yeterlidir. İkincisi, yetim ve öksüz çocuklarla fakir fukara çocuklardır. Bunlar, yedek sanayi ordusunun adayları olup, örneğin 1860 gönenç dönemlerindeki gibi hızla ve çok sayıda faal emek-ordusuna katılırlar. Üçüncüsü, ahlak düşkünleri, zavallılar, çalışamayacak durumda olanlar, işbölümü nedeniyle uyum yeteneğinden yoksun kalmış çaresizler; normal emekçi yaşını aşan kimseler; sayıları tehlikeli makineler, madenler, kimyasal işler vb. ile artan sanayi kurbanlan, sakatlar, sayrılılar, dullar. Yoksulluk, faal emek-ordusunun hastanesi, yedek sanayi ordusunun safrasıdır. Sefalet, nispi artı-nüfusla birlikte ürer ve biri diğerinin zorunlu koşuludur; artı-nüfusun yanısıra yoksulluk, kapitalist üretimin ve zenginlik artışının bir koşulunu oluşturur. Bunlar, kapitalist üretimin *fawc frais'si** arasında yer alırsa da, sermaye, bunun

büyük kısmını, kendi omuzlanndan kaldırıp, işçi sınıfı ile alt orta-sınıfın omuzlanna yüklemenin yolunu çok iyi bilir.
Toplumsal servet, işleyen sermaye, bu sermayenin büyüme ölçüsü ile hızı, ve dolayısıyla, proletaryanın mutlak kitlesi ve emeğin üret-

[95] "Yoksulluk üremeye yararlı gibi görünüyor." (A. Smith.) Hatta bu, kibar ve esprili Abbe Galiani'ye göre, Tanrının özellikle bilgece yaptığı bir düzenlemedir. "Tanrı, en yararlı işleri yapacak insanların bolca dünyaya gelmelerini sağlayan bir düzen kurmuştur." (Galinni, *l.c,* s. 78.) "Sefalet, kıtlık ve kırımın son noktasına kadar, nüfusun artışını durduracak yerde artırmaya eğilim gösterir." (S. Laing, *National Distress,* 1844.,s. 69.) Laing bunu istatistikler ile gösterdikten senra şöyle devam eder: "Eğer insanların hepsi rahat koşullar içersinde olsalardı, çok geçmeden dünya ıssızlaşırdı." ("If the people were ali in easy circumstances, the vvorld vvould soon be depopulated.")
* Üretken olmadığı halde zorunlu olan maliyetler, -ç.

kenliği ne kadar büyük olursa, yedek sanayi ordusu da o kadar büyük olur. Sermayenin genişleme gücü ile, emrindeki emek-gücünün gelişmesi de aynı nedene bağlıdır. Bunun için, yedek sanayi ordusunun nispi büyüklüğü, servetin potansiyel enerjisi ile birlikte artar. Ama bu yedek ordunun faal orduya oranı ne kadar büyükse, sefaleti, çalışma sırasında katlandığı ıstırapla ters orantılı olan toplam artı-nüfusun kitlesi de o kadar büyük olur. Ensonu, işçi sınıfının düşkünler tabakası ile yedek sanayi ordusu ne kadar yoğun olursa, resmi yoksulluk da o kadar yaygın olur. *Bu, kapitalist birikimin mutlak genel yasasıdır.* Diğer bütün yasalar gibi, bu da, işleyişi sırasında çeşitli koşullar ile [sayfa 66i] değişikliğe uğrarsa da, bunların incelenmesi bizi burada ilgilendirmemektedir.
Emekçilere, sayılannı sermayenin gereklerine uydurmalannı öğütleyen ekonomik bilgeliğin budalalığı böylece ortaya çıkmış oluyor. Kapitalist üretim ve birikim mekanizması, bu ayarlamayı sürekli etkiler. Bu uymanın ilk durağı, nispi artı-nüfusun ya da yedek sanayi ordusunun yaratılması, son durağı, faal sanayi ordusunda gittikçe genişleyen bir tabakanın sefaleti ve yoksulluğun bir safra halinde çoğalmasıdır.
Toplumsal emeğin üretkenliğindeki ilerleme sayesinde gitgide artan ölçüde üretim araçlannın, gitgide azalan insan gücü harcamasıyla harekete getirilmesi yasasi -emekçinin üretim araçlarını değil, üretim araçlarının emekçiyi çalıştırdığı-, kapitalist bir toplumda, tam tersine döner ve şöyle ifade edilir: emeğin üretkenliği ne kadar yükselirse, emekçinin istihdam araçlan üzerindeki baskısı o kadar büyür ve dolayısıyla varoluş koşullan, yani başkalannın servetini ya da sermayenin genişlemesini artırmak için kendi emek-güçlerini satabilme durumlan o derece düzensiz ve güvenilmez duruma gelir. Böylece, üretim araçlarıyla emeğin üretken gücünün, üretken nüfustan daha hızlı bir şekilde artması gerçeği, kapitalist bir görüşle tam tersine ifade edilerek, emekçi nüfusun, sermayenin kendi genişleme gereksinmelerini karşılamak için çalıştırılabileceğinden daha büyük bir hızla arttığı şeklini alır.
Nispi artı-değer üretimini incelerken Dördüncü Kısımda görmüş olduğumuz gibi, kapitalist sistemde emeğin üretkenliğinin yükseltilmesi için kullanılan bütün yöntemler, bireysel emekçinin aleyhine kullanılıyordu; üretimi geliştirme araçlannın hepsi, üreticiler üzerinde egemenlik kurulması ve sömürülmesi araçlanna dönüşüyordu; bunlar, emekçiyi, bir parça insan haline getiriyor, onu makinenin bir parçası düzeyine indiriyor, yaptığı işin bütün sevimliliğini yokederek nefret edilen bir eziyet haline sokuyordu; bilimin bağımsız bir güç olarak sürece katılması ölçüsünde işçiyi, emek-sürecinin entelektüel yeteneklerinden uzaklaş-tınyor; çalışma koşullannı bozuyor, emek-süreci sırasında nefret edilecek bir despotluğa boyuneğmek durumunda bırakıyor; tüm yaşamını yalnızca çalışma yaşamı şekline sokuyor ve kansıyla çocuklarını, sermaye, Juggernaut'un çarklan arasına sürüklüyordu. Ne var ki, bütün artı-değer üretim yöntemleri, aynı [sayfa 662] zamanda, birikim yöntemleri-

dir; ve birikimdeki her genişleme, bu yöntemlerin gelişmesi için bir araç haline gelir. Bundan da şu sonuç çıkar ki, sermaye birikimi oranında, aldığı ücret, ister yüksek ister düşük olsun, emekçinin yazgısı daha da beter olacaktır. Ensonu, nispi artı-nüfusu ya da yedek sanayi ordusunu, birikimin büyüklüğü ve hızı ile daima dengeli durumda tutan yasa, emekçiyi, sermayeye, Vulcan'ın Prometheus'u kayalara mıhlamasından daha sağlam olarak perçinler. Sermaye birikimine tekabül eden bir sefalet birikimi yaratır. Bu yüzden, bir kutupta servet birikimi, diğer kutupta, yani kendi emeğinin ürününü sermaye şeklinde üreten sınıfın tarafında, sefaletin, yorgunluk ve bezginliğin, köleliğin, bilisizliğin, zalimliğin, aklı yozlaşmanın birikimi ile aynı anda olur.
Kapitalist birikimin uzlaşmaz karşıt niteliği,[96] kapitalizm-öncesi üretim tarzlanna ait olup bir ölçüde benzerlik gösteren, ama temelde farklı olgularla karıştırılmakla birlikte ekonomi politikçiler tarafından çeşitli şekillerde ifade edilmiştir.
18. yüzyılın büyük iktisatçı yazarlanndan birisi Venedikli keşiş Ortes, kapitalist üretimdeki bu uzlaşmaz karşıtlığı, toplumsal servetin genel doğal yasası gibi görmektedir. "Bir ulusun ekonomisinde iyilikler ile kötülükler daima birbirini dengeler (// *bene ed il male economico in una nazione sempre all'istessa misura):* bazılarının servetindeki bolluk, daima, diğerlerinin servetindeki yokluğu eşittir (fa *copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancama di essi in altrî):* az sayıda insanın büyük servetleri daima diğer birçok insanın, yaşamak için en zorunlu şeylerden mutlak yoksunluğu ile

biraradadır. Bir ulusun zenginliği [sayfa 663] nüfusuna, sefaleti zenginliğine uygun olur. Bazılannın çalışkanlığı diğerlerini tembelliğe zorlar. Yoksul ile tembel, zengin ile çalışkanın zorunlu sonucudur." vb..[97] Ortes'den aşağı yukarı on yıl sonra, İngiliz kilisesi rahiplerinden Townsend, sefaleti, zenginliğin zorunlu koşulu diye, zalim bir biçimde göklere çıkarmıştır. "[Emeğe] yasal baskı, bir yığın zahmet, şiddet ve gürültüyü de birlikte getirir.... Oysa açlık, yalnız barı-

[96] "De jour en jour, il devient done plus clair que les rapports de production dans lesquels se meut la bourgeoisie n'ont pas un caractere un, un caractere simple, mais un caractere de duplicite; que dans les rnemes rapports dans lesquels se produit la richesse, la misere se produit aussi; que dans les memes rapports dans lesquels il'y a developpement des forces productives, il y a une force productive de repression; que ces rapports ne produisent la *richesse bourgeoise* c'est-â-dire la richesse de la classe bourgeoise, qu'en aneantissant continuellement la richesse des membres integrants de cette classe et en produisant un proletariat toujours croissant." ["Böylece, burjuvazinin içinde hareket ettiği üretim ilişkilerinin basit, tekdüze bir niteliğe sahip olmayıp, ikili bir niteliğe sahip oldukları; zenginliğin üretildiği; aynı ilişkiler içinde yoksulluğun da üretildiği; üretken güçlerin bir gelişme gösterdiği aynı ilişkiler içinde önleyici bir gücün de bulunduğu; bu ilişkilerin *burjuva zenginliğim,* yani burjuva sınıfının zenginliğini, ancak bu sınıfın tek tek üyelerinin zenginliklerini sürekli yok ederek ve durmaksızın büyüyen bir proletarya yaratarak ürettiği her geçen gün biraz daha açığa çıkmaktadır."] (Kari Marx, *Misere de la Philosophie,* s. 116 *[Felsefenin Sefaleti,* s. 129].)

[97] G. Ortes, *Della Economia Nazionale librisei,* 1774, Custodi'de Parte Moderna, t. XXI, s. 6, 9, 22, 25, vd.. Ortes şöyle diyor, *l.c,* s. 32: "Ulusların mutluluğu için yararsız sistemler kurmak yerine, kendimi onların mutsuzluklarının nedenlerini araştırmakla sınırlayacağım."

sçı, sessiz ve sonu gelmeyen bir baskı olmakla kalmaz, gayret ve çalışmanın en doğal dürtüsü olarak, en güçlü çabayı davet eder." Bu durumda her şey, açlığı, işçi sınıfı arasında yaygın ve sürekli hale getirmeye bağlı oluyordu ve Townsend'e göre, bunu da, özellikle yoksullar arasında faal olan nüfus ilkesi sağlıyordu. "Öyle görünüyor ki, yoksulların bir ölçüde basiretsiz olması" (yani, ağızlarında bir gümüş kaşık *olmaksızın* doğacak kadar basiretsiz olmalan) "ve toplumda en aşağılık, en pis ve en bayağı işlerin yapılabilmesi için daima bazı kimselerin bulunmalan bir doğa yasasıdır. Böylece insan mutluluğunun hazinesi çok daha artar, daha hassas ve ince yaratılışlı olanlar, yalnız, sıkıcı işlerden kurtulmakla kalmazlar ... aynı zamanda, çeşitli yeteneklerine uygun düşen uğraşlan yerine getirmek için bütünüyle serbest kalırlar ... o" (yani, Yoksul Yasası), "Tann ile doğanın yeryüzünde kurduğu sistemin, uyum ve. güzelliğini, simetrisini ve düzenini yıkma eğilimini, gösteriyor."[98] Venedikli keşişin, sefaleti sonsuzlaştıran önüne geçilmez yazgıda, hıristiyan hayırseverliğinin, evlenmeme yemininin, manastırların ve kutsal evlerin *raison d'etre'ini** bulması gibi, tahsisatlı protestan papazı da, bunda, yoksullara bir avuç kamu yardımı [sayfa 664] yapılmasını öngören yasalara saldırmanın bahanesini bulmaktadır.

"Toplumsal servetteki ilerleme" diyor Storch, "en sıkıcı, en bayağı ve iğrenç işleri yapan, tek sözcükle hayatta hoşa gitmeyen ve aşağılatıcı ne varsa omuzlarına yüklenen ve böylece diğer sınıflara boş zaman, huzur ve alışılagelen" *[c'est bon!)*** "karakter yüceliği sağlayan bu yararlı sınıfı yaratır."[99] Bundan sonra Storch, kendisine, yığınların sefaleti ve soysuzlaşması ile bu kapitalist uygarlığın barbarlığa göre ne üstünlüğü var? diye sorar. Buna tek bir karşılık bulur: güven!

Sismondi de, "sanayi ile bilimin ilerlemesi sayesinde", diyor, "bütün emekçiler, her gün, tüketilebileceğinden fazlasını üretebiliyor. Ama eğer, emeği ile ürettiği bu servet kendi tüketimine bırakılırsa, bu, onu iş için daha az uygun bir hale getirir." Ona göre, "İnsanlar" (yani, işçi-olmayanlar), "eğer işçiler gibi sürekli ve ağır bir çalışma karşılığında satınalmak zorunda kalsalardı, her türlü artistik yaratılar ve fabrikatörle-

[98] *A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-wisher of Mankind.* (The Rev. J. Tovvnsend) 1786, yeni baskı, Lond. 1817, s. 15, 39, 41. Sözü edilen bu yapıtı ile, *Journey* through Spain adlı yapıtından aktarmalar yaptığımız bu "hassas" insandan Malthus sık sık, sayfaları bütünüyle kopya ederse de, zaten o da öğretisinin büyük bir kısmını Sir James Steuart'dan almış, ama bunu yaparken gerekli değiştirmeleri de yapmıştır. Örneğin, Steuart: "Burada, kölelikte, insanlığı" (işçi-olmayanlar için) "gayrete getirmenin zora dayanan bir yöntemi vardı, insanlar çalışmaya" (yani başkaları için bedavadan çalışmaya) "zorlanırdı, çünkü bunlar başkalarına ait kölelerdi; insanlar şimdi zorla işe koşulurlar" (yani işçi-olmayanlar için bedeva çalışırlar), "çünkü bunlar kendi gereksinmelerinin kölesidirler." derken, şişko vakıf yöneticisi gibi, ücretli emekçinin devamlı oruç tutması gerektiği sonucuna varmaz. Tersine o, bunların gereksinmelerinin artmasını ve bu arten gereksinmelerin daha "hasas" insanlar için çalışmalarında bir dürtü olmasını ister.

"Storch,/.c, t. III, s. 223.

* Varoluş nedeni, -ç.

** İşte bu güzel! -ç.

rin bizim için sağladıkları bütün zevklerden vazgeçmeyi yeğ tutabilirlerdi..... Bugün artık harcanan çaba, bunun ödülünden aynlmış bulunuyor; önce çalışan, daha sonra dinlenen, aynı adam olmuyor; ama birisi çalıştığı için diğeri dinlenebiliyor. ... O halde, emeğin üretken gücündeki sınırsız artış, ancak, aylak zenginlerin lüks ve zevklerini artırmaktan başka bir sonuç veremez."[100]

Ensonu, ağırkanlı burjuva doktrincisi Destutt de Tracy de, şu zalimce sözleri yumurtluyor: "Yoksul uluslarda halk rahattır, zengin uluslarda ise genellikle yoksuldur."[101]

BEŞİNCİ KESİM. - GENEL KAPİTALİST BİRİKİM YASASININ ÖRNEKLENDİRİLMESİ

(a) 1846-1866 Arasında İngiltere

Kapitalist birikimin incelenmesi için modem toplumda hiç bir dönem son 20 yıllık dönem kadar uygun değildir. Bu dönem, sanki Fortunatus'un* hazinesini bulmuş gibidir. Bütün ülkeler [sayfa 665] arasında İngiltere gene klasik örneği vermektedir; çünkü, dünya pazarında ön sırayı tutmakta, kapitalist üretim yalnız burada tam olarak gelişmiş bulunmakta ve ensonu, 1846'dan beri süregelen serbest ticaretin

mutluluk döneminin başlamasıyla, vülger ekonomi son sığınağından da kovulmuş bulunmaktadır. Üretimdeki dev ilerleme -bunda da son yirmi yıllık dönem, ilkini geniş ölçüde aşmaktadır- Dördüncü Bölümde yeterince işlenmişti.

Son yarım yüzyılda İngiltere nüfusundaki mutlak artış çok büyük olmakla birlikte, resmi nüfus sayımından alınan aşağıdaki tablonun da gösterdiği gibi, nüfustaki nispi artış ya da artış oranı devamlı olarak düşmüştür.

İNGİLTERE İLE GALLER ÜLKESİNDE, ONAR YILLIK ARAYLA YÜZDE OLARAK NÜFUS ARTIŞI 1811-1821 % 1.533 1821-1831 % 1.446 1831-1841 %1.326 1841-1851 % 1.216 1851-1861 %1.141

Şimdi de buna karşılık zenginlikteki artışı görelim. Burada en güvenilir dayanak, gelir vergisine giren, kânn, toprak rantının vb. hare-

[100] Sismondi, *l.c,* s. 79, 80, 85.

[101] Destutt de Tracy, *l.c,* s. 231: "Les nations pauvres, c'est lâ oû le peuple est â son aise; et les nations riches, c'est lâ oû il est ordinairement pauvre." ["Yoksul uluslarda halk sıkıntı içinde değildir; ve zengin uluslarda halk her zaman yoksuldur."]

* Talih tanrıçası, -ç.

Binalar	%38.60
Taşocakları	%84.76
Madenler	%68.8.5
Demirhaneler	%39.92
Balıkhaneler	%57.37
Gazhaneler	% 126.02
Demiryolları	%83.29

ketidir. Büyük Britanya'da 1853 ile 1864 yıllan arasında gelir vergisine tâbi kârlardaki artış (çiftlikler ile diğer bazı kategoriler alınmamıştır), %50,47'ye ya da yıllık ortalama olarak %4,58'e ulaşmıştır;[102] aynı dönemde nüfustaki artış ise aşağı yukarı %12'dir. Vergiye tâbi toprak ran-tındaki artış (evler, demiryolları, madenler, dalyanlar vb. dahil) 1853 ile 1864 yıllan arasında %38'e ya da yıllık olarak %3$^{5}/_{12}$'ye ulaşır. Burada, aşağıdaki kategoriler en büyük artışı göstermektedir.

1864 YILINDA 1853'E ORANLA YILLIK GELİR FAZLASI

%3.50 %7.70 %6.26 %3.63 %5.21 %7.57[103]

Eğer 1853-1864 döneminin birbirini izleyen her dört yılını birbirleriyle karşılaştırırsak, gelirlerdeki artış oranının devamlı [sayfa 666] yükseldiğini görürüz. Örneğin, bu oran, kârdan gelen gelirler için 1853-1857 döneminde yılda %1,73; 1857-1861 döneminde yılda %2,74 ve 1861-64 döneminde yılda %9,30'dur. Birleşik Krallık'ta, gelir vergisine tâbi gelirlerin toplamı, 1856 yılında, 307.068.898 sterlin; 1859 yılında 328.127.416 sterlin; 1862 yılında 351.745.241 sterlin; 1863 yılında 359.142.897 sterlin; 1864 yılında 362.462.279 sterlin; 1865 yılında 385.530.020 sterlindir.[104]

Sermaye birikimi, aynı zamanda, sermaye yoğunlaşmasını ve merkezileşmesini de birlikte getiriyordu. İngiltere için resmi tanm istatistikleri olmamakla birlikte (bunlar İrlanda için vardı), 10 kontlukta bunlar gönüllü olarak verilmiştir. Bunlara göre, 1851-1861 döneminde 100 acre'dan küçük çiftlik sayısı 31.583'ten 26.567'ye inmişti, yani böylece 5.016 tanesi daha geniş çiftliklere katılmıştı.[105]1815-1825 arasında, veraset vergisine tâbi, 1.000.000 sterlini aşan taşınabilir mal yok-tu; oysa 1825-1855 arasında 8 tane, 1855'ten 1859 Haziran ayına kadar, yani 4,5

[102] *Tenth Report of the Commissioners ofH. M's Inland Revenue*, Lond. 1866, s. 38. [va]*Ibidem.*

[104] Bu rakamlar karşılaştırma için yeterlidir, ama mutlak olarak alınırsa hatalıdır, çünkü yılda belki de 100 milyon sterlinlik bir gelir beyan dışı kalmaktadır. İç gelirler yetkilileri, özellikle ticaret ve sanayi sınıflarının sistemli vergi kaçakçılığı konusundaki şikayetlerini bütün raporlarında yinelemektedirler. Örneğin, "Bir anonim şirket, vergilenebilir kâr olarak 6.000 sterlin göstermişti, hesap uzmanı, bu miktarı 88.000 sterline yükseltti ve sonunda vergi bu miktar üzerinden alındı. 190.000 sterlin kâr gösteren başka bir şirket, sonunda gerçek kârın 250.000 sterlin olduğunu kabul etmek zorunda kaldı." *(Jbid.,* s. 42.)

[105] *Census ete, l.c,* s. 29. John Bright'in İngiltere topraklarının yarısının 150, İskoçya topraklarının yarısının 12 büyük toprak sahibinin elinde bulunduğu iddiası hiç bir zaman çürütülememiştir.

yılda 4 tane böyle taşınabilir mal görülmüştü.[106] Bununla birlikte bu merkezileşme, en iyi şekilde, 1864 ve 1865 yıllannda, Gelir Vergisi D Cetvelinin (çiftlikler vb. hariç, kârlar) kısa bir tahlilinden anlaşılabilir. Ba kaynaktan gelen gelirlerin ancak 60 sterlinden yukan olanlarının gelir vergisine tâbi olduğunu önceden belirtelim. 1864 yılında, İngiltere, Gal-ler ve İskoçya'da vergiye tâbi gelirler, 95.844.222 sterline, 1865'te 105.435.787 sterline ulaşıyordu.[107] 23.891.009 kişilik nüfusun 1864 yılında vergilendirilen insan sayısı 308.416; 1865 yılında ise 24.127.003 nüfustan 332.431 kişi idi. Aşağıdaki tablo bu gelirlerin iki yıllık dağılımını gösteriyor:

5 Nisan 1864'te Sona Eren Yıl			5 Nisan 1865'te Sona Eren Yıl	
	Kâr Gelirleri	Kişi	Kâr Gelirleri	Kişi
	&		&	

Toplam gelir:	95.844.222	308.416	105.435.787	332.431
Toplam gelir:	57.028.290	22.334	64.554.297	24.075
Toplam gelir:	36.415.225	3.619	42.535.576	4.021
Toplam gelir:	22.809.781	822	27.555.313	973
Toplam gelir:	8.744.762	91	11.077.238	107

Birleşik Krallık'ta, 1855 yılında, 16.113.267 sterlin değerinde 61.453.079 ton kömür üretilmişti; bu sayılar 1864 yılında, 92.787.873 [sayfa 667] ton ve 23.197.968 sterlindir. 1855 yılında, 8.045.385 sterlin değerinde 3.218.154 ton pik demir üretilmişti; bu sayılar, 1864 yılında, 4.767.951 ton ve 11.919.877 sterlindir. 1854 yılında, Birleşik Krallık'ta, işleyen demiryolu uzunluğu 8.054 mildi, ödenmiş sermaye 286.068.794 sterlin, 1864 yılında uzunluk 12.789 mil, ödenmiş sermaye 425.719.613 sterlin. 1854 yılında Birleşik Krallık'ın ithalat ve ihracat toplamı 268.210.145 sterlin; 1865 yılında, 489.923.285 sterlindi. Aşağıdaki tablo ihracat hareketini göstermektedir:

1847	58.842.377 &	1860	135.842.817 &
1849	63.596.052 &	1865	165.862.402 &
1856[108]	115.826.948 &	1866	188.917.563 &

Bu birkaç örnekten sonra, İngiliz Genel Sayım yetkilisinin attığı şu zafer çığlığının nedeni anlaşılır: "Nüfus hızla artmakla birlikte, sanayi ile servetteki ilerlemeye ayak uyduramamıştır."[109] Şimdi de, bu sanayi-

[106] Fourth Report ete, of Indland Revenue, Lond. 1860. s. 17.

[107] Bunlar, yasanin tanıdığı bazı indirimlerden sonra net gelirlerdir.

[108] Şu anda, 1867 Martında Hindistan ve Çin pazarları, ingiliz pamuklu dokuma fabrikatörlerinin yaptıkları ihracatla tekrar aşırı dolu durumdadır. 1866 yılında, pamuklu dokuma işçileri arasında yüzde 5 ücret indirimi yapılmıştır. 1867'de buna benzer bir indirim yüzünden, Preston'da 20.000 işçi greve gitti. *{Dördüncü Almanca baskıya ek.* - Bu, hemen bunun ardından patlak veren bunalımın ilk perdesiydi. - *F.E.]*

[109]Censusetc../.c.,s. 11.

de doğrudan çalışanlara, bu servetin yaratıcılanna, işçi sınıfına bir göza-talım. "Bu ülkenin toplumsal durumunda en hüzün verici görünüşlerden birisi" diyor Gladstone, "halkın tüketim gücündeki bir azalmaya emekçi sınıfın yoksulluğu ile sefaletinde bir artmaya karşın, aynı zamanda, üst sınıflarda devamlı bir servet birikimi, sermayede sürekli bir artış olmakta-dir."[110] İşte 13 Şubat 1843 günü bu tatlı dilli bakan, Avam Kamarasında böyle diyordu. Yirmi yıl sonra, 16 Nisan 1863 [sayfa 668] tarihinde ise, hazırladığı bütçeyi sunarken şöyle konuşuyordu: "1842-1852 yilları arasında, ülkenin vergilendirilebilen geliri yüzde 6 artmış bulunuyor.... Oysa, 1853 ile 1861 yıllan arasındaki 8 yıldaki artış, 1853 esas alınarak, yüzde 20'dir! Bu durum, inanılmayacak derecede şaşırtıcıdır. ... Bu başdöndürücü servet ve kudret artışı ... tamamıyla mülk sahibi sınıfa aittir ... ama, genel tüketim mallarının fiyatlarını düşürdüğü için dolaylı yoldan emekçi nüfusun da yarannadır. Bir yandan zenginler daha da zenginleşirken, yoksullar da daha az yoksul hale gelmektedirler. Gene de ben, burada, aşırı yoksulluğun azaldığını söyleyemem."[111] Ne zavallı bir dönüş! İşçi sınıfı, zengin sınıflara "başdöndürücü servet ve kudret artışını" sağlaması oranında "yoksuPken "daha az yoksul" kaldığına göre, bu sınıf, gene eskisi gibi yoksul kalıyor demekti. Aşın yoksulluk azalmadığına göre, aşırı zenginlik arttığına göre, o da artmış demektir. Geçim araçları fiyatının ucuzlamasına gelince, resmi istatistikler, örneğin Londra Yetimler Yurdunun hesaplan, 1851-1853 dönemi ile karşılaştınldığında, 1860-1862 yıllan arasındaki üç yılda ortalama olarak fiyatlarda %20 bir artış olduğunu göstermektedir. Bunu izleyen üç yılda, 1863-1865, et, tereyağı, süt, şeker, tuz, kömür ve bir yığın temel geçim araçlarının fiyatlarında, gitgide artan bir yükselme olmuştur.[112] Gladstone'un daha sonraki 7 Nisan 1864 tarihli bütçe konuşması, artı-değer yapımındaki ilerleme ve "yoksullukla yoğrulmuş" halkın mutluluğu üzerine Pindar'a yakışır bir kasidedir. Önce, "sefaletin sınırına dayanmış" kitlelerden, "ücretlerin artmamış bulunduğu" işkollarından sözetmekte ve sonunda, işçi sını-

[110] Gladstone'un Avam Kamarasında 13 Şubat 1843 tarihinde yaptığı konuşma. 14 Şubat 1843 tarihli *Times* gazetesi: "Bu ülkenin toplumsal durumunun, her türlü yadsınmanın ötesinde çok hüzün verici bir görünüşü de, şu anda, halkın tüketim gücünde bir azalma olduğu ve yoksulluk ile sıkıntının yarattığı baskı arttığı halde, aynı zamanda, üst-sınıflarda sürekli bir servet birikimi görülmekte, yaşam tarzlarında lüks daha büyük bir yer tutmakta, zevk ve eğlence olanakları artmaktadır." (Hansard. 13 Şubat.)

[111] "From 1842 to 1852 the taxable inçome of the çountry inçreased by 6 per çent.. in the 8 years from 1853 to 1861, it had inçreased from the basis taken in 1853, 20 per çent! The façt is so astonishing as to be almost inçredible ... this intoxiçating augrnentation of vvealth and povver ... entirely çonfined to çlasses of property ... must be of indireçt benefit to the labouring population, beçause it çheapens the çommodities of general çonsumption - vvhile the riçh have been grovving riçher, the poor have been grovving less poor! at any rate, vvhether the extremes of poverty are less, I do notpresume to say." (Gladstone'un Avam Kamarasında 16 Nisan 1863'te yaptığı konuşma. *Morning Star,* 17* April.)

[112] Mavi kitaptaki resmi rakamlara bakınız: *Miscellaneous Statistics of the United Kingdom,* Kısım VI, London 189, s. 260-273, passim. Yetimevlerine ait istatistikler yerine, Kraliyet ailesinin çocukları için öngörülen çeyize ait saray kayıtları da aynı işi görebilirdi. Geçim araçlarının ateş pahası olduğunu belirtmeyi de bu belgelerde hiç ihmal etmezler.

finin mutluluğunu şu sözlerle özetlemektedir: "İnsan yaşamının, onda-dokuzu, varolma savaşıdır."[113] Gladstone gibi resmi [sayfa 669] düşüncelerle bağlı olmayan Profesör Fawcett açıkça ilân ediyor: "Ücretlerin (son on yılda) sermaye artışıyla yükseldiğini kuşkusuz yadsıyacak değilim, ama bu

görünüşteki yarar, gerekli tüketim maddelerinin çoğunun pahalılaşması nedeniyle kaybolmuştur." (O bunun, değerli madenlerin değerindeki düşmeden ileri geldiğine inanır.) "... Zenginler hızla daha da zengin oluyor, ama çalışan sınıflann durumunda gözle görülür bir ilerleme yoktur. ... Onlar" (emekçiler) "borçlandıkları esnafın neredeyse kölesi durumuna düşüyorlar."[114]
"İşgünü" ve "makine" bölümlerinde okur, İngiliz işçi sınıfının hangi koşullar altında, mülkiyet sahibi sınıflar için "başdöndürücü servet ve kudret artışını" yarattığını görmüş bulunuyor. Biz, burada, her şeyden önce, emekçinin toplumsal işlevi ile ilgilenmiştik. Ama, birikim yasasını iyice kavramak için işyeri dışındaki durumunun, beslenme ve barınma koşullarının da incelenmesi gerekir. Bu kitabın sınırları, bizi, burada her şeyden önce, biraraya gelince işçi sınıfının çoğunluğunu oluşturan sanayi proletaryası ile tarım emekçilerinin en düşük ücret alan kesimi ile ilgilenmeye zorluyor.
Ama önce, resmi yoksulluk ya da işçi sınıfının varlık koşulunu (emek-gücünü satma olanağını) yitiren ve ancak kamunun sağladığı sadakalarla kıtıkıtına yaşayabilen kesimi üzerinde bir-iki söz söyleyelim. İngiltere'de"[115] resmi listelere göre yoksul sayısı 1855'te 851.369 kişi; 1856'da 877.767; 1865'te 971.433. Pamuk kıtlığı sonucu bu sayı, 1863 ve 1864'te, 1.079.382'ye ve 1.014.978'e yükselmiştir. En ağır biçimde Londra'yı etkileyen 1866 bunalımı, dünya pazarının İskoçya krallığından daha kalabalık bu merkezinde, yoksul sayısında 1865'e göre, 1866 yılında, %19,5, 1864'e göre [sayfa 670] %24,4 bir artış göstermiş ve bu artış, 1866'ya göre 1867'nin ilk aylannda daha da büyük olmuştur. Yoksullukla ilgili istatistiklerin tahlilinde iki nokta dikkate alınabilir. Bir yandan, yoksul sayısındaki azalıp çoğalmalar, sınai çevrimin devresel

[113] Gladstone'un, Avam Kamarasında 7 Nisan 1864'te yaptığı konuşmanın Hansard'da çikan şekli şöyle: "Ve genellikle insan yaşamı birçok durumda, varolma savaşımından ibarettir." Gladstone'un 1863 ve 1864 bütçe konuşmalarındaki devamlı apaçık çelişkileri bir İngiliz yazarı, Bolieau'dan aldığı şu dizelerle nitelendirmiştir:
"Voila l'homme en effet. II va du blanc au noir. II condamne au matin ses sentiments du soir. Importun â tout autre, â soi meme incommode, II change â tous moments d'esprit comme de mode."
["İşte insan gerçekte. Aktan karaya gider.
Akşam duygularını şafakta mahkum eder.
Başkasını bıktırır, kendisini bezdirir.
Moda gibi durmadan fikrini değiştirir."] ([H. Roy,] *The TheoryofExchangesete,* London 1864, s. 135 ['te anılıyor].)
[114] H. Favvcett, *l.c,* s. 67, 82. Emekçilerin bakkallara gittikçe bağlanmalarına gelince, bu çalışmalarında sık sık ortaya çıkan dalgalanmalar ve kesilmelerin sonucudur.
[115] Gal, burada daima İngiltere'ye katılmıştır.

değişikliklerini yansıtmaktadır. Öte yandan, sermaye birikimi, sınıf savaşımı ve dolayısıyla işçi-kişinin sınıf bilincinin gelişmesiyle orantılı olarak yoksulluğun fiili büyüklüğü ile ilgili resmi istatistikler gitgide daha yanıltıcı olmaktadır. Örneğin, son iki yilda İngiliz basınının *(The Times, Pall Mail Gazette* vb.) yoksullara karşı barbarca davranıldığı konusunda kopardık-lan gürültü yeni bir şey değildir. F. Engels, daha 1844 yılında, aynı korkunç olaylan ve "sansasyon yazınının" gene aynı ve geçici yaygaralannı gözler önüne sermişti. Son on yılda Londra'da "açlık nedeniyle ölümlerdeki" korkunç artış, işçi halkın işliklerde, bu sefaletin cezaevlerinde katlandıkları köleliğin artan dehşetini kuşkuya yer bırakmayacak şekilde tanıtlamaktadır.[116]

(b) İngiliz Sanayi İşçi Sınıfının Çok Düşük Ücret Alan Tabakası

1862 pamuk kıtlığı sırasında, Dr. Smith, Privy Council tarafından, Lancashire ve Cheshire bölgelerinde felakete uğrayan işçilerin beslenme koşulları konusunda bir araştırma yapmakla görevlendirilmişti. Daha önceki yıllarda yaptığı incelemeler, onu, şu sonuca ulaştırmıştı: "Açlığın yolaçtığı hastalıklardan kurtulmak için" ortalama bir kadının günlük yiyeceğinde en az 3.900 *grain** karbon ve 180 *grain* azot; ortalama bir erkeğin günlük yiyeceğinde ise en az 4.300 *grain* karbon, 200 *grain* azot bulunmalıdır; aynı miktarda besleyici öğe, kadınlar için 2 librelik iyi buğdaydan yapılan ekmekte bulunur, erkekler için ise bu 1/9 fazla olmalıdır; yetişkin erkek ve kadının ortalama haftalık gereksinmesi 28.600 *grain* karbon ve 1.330 *grain* azottur. Dr. Smith'in bu hesapları, yoksulluğun, pamuk işçilerini bununla yetinmeye zorladığı, pek zavallı ve sefil yiyecek miktarı ile şaşılacak bir benzerlik göstererek doğrulamıştır. 1862 Aralığında, işçilerin, [sayfa&?\\ buna uygun haftalık besini 29.211 *grain* karbon ve 1.295 *grain* azottu.
1863 yılında Privy Council, İngiliz işçi sınıfının en kötü beslenme yüzünden çok kötü durumda olan kesiminde bir soruşturma açılmasını emretti. Privy Council'ın sağlık uzmanı Dr. Simon, bu iş için yukarda sözü edilen Dr. Smith'i seçti. Araştırması, bir yandan tarım emekçilerini, öte yandan ipek dokuyucuları, dikişçi kadınları, deri eldivencileri, çorap örücüleri, eldiven örücüleri ve ayakkabıcıları kapsıyordu. Son kategori-dekiler, çorap dokuyucular hariç, özellikle kentlerde oturuyorlardı. Araştırmada, her kategoride, en sağlıklı aileler, ve ötekelerine göre en iyi koşullar altında olanlann seçilmesi bir kural olmuştu.

[116] Adam Smith zamanından beri kaydedilen ilerlemelere, onun "isevi" sözcüğünü hâlâ arasıra "işyeri" ile eşanlamda kullanıyor olması özel bir ışık tutmaktadır; örneğin, yapıtında işbölümü konusundaki kışımın başlangıcı şöyledir: "Farklı işkollarında çalıştırılanlar sık sık aynı işevinde toplanabilirler."
* 1 grain = 0.055 gram. -ç.

Genel olarak şu sonuca ulaşılmıştı: "İncelemeye tâbi tutulan kapalı yerde çalışan işçilerden yalnız bir sınıfta, alınan ortalama azot mik-tannda fazlalık vardı, oysa bir başkasında tahmin edilen yeterli ölçüte" (yani, açlık nedeniyle hastalığı önleyebilecek ölçüte) "neredeyse yaklaşılıyordu ve iki sınıfta hem azot ve hem de karbon eksikliği vardı; bunlardan birindeki eksiklik çok büyüktü. Üstelik, tanmsal nüfusa dahil aileler arasında yapılan incelemeler, bunlardan beşte-birinden fazlasının, yeterli karbonlu besinden yoksun olduğunu, üçte-birinden faz-lasın-ın, yeterli azotlu besinden yoksun olduğunu ve üç kontlukta (Berkshire, Oxfordshire ve Somersetshire) azotlu besin yetersizliği ortalama günlük besinin altındaydı."[117] Birleşik Krallık'ın en zengin bölgesi olan İngiltere'de tanm emekçileri en kötü beslenen emekçilerdi.[118] Tanm emekçileri arasında besin yetersizliği, kural olarak başlıca kadınlarla çocuklara düşüyordu, çünkü, "çalışabilmesi için erkeğin yemesi gerekti". İncelenen iki yerdeki kentli işçiler arasında daha büyük bir besin yetersizliği salgını vardı. "Bunlar o kadar kötü besleniyorlar ki, aralannda çok şiddetli mahrumiyet ve sıkıntısının bulunduğu muhakkaktır."[119] (İşte kapitalistin yatattığı "mahrumiyet", yani "işçilerinin"' sırf yaşayabilmeleri için mutlaka geçim araçlarını alabilecekleri ücretten yaptıkları "perhiz".)

Aşağıdaki tablo, hepsi de kentte oturan işçilerden yukarda sözü edilen kategorilerin, Dr. Smith tarafından kabul edilen asgari besin mik-tan ve büyük kıtlık yıllarında pamuk işçilerine [sayfa 672] verilen yiyeceğe oranla beslenme durumlarını gösteriyor.

.,.,.,,.. ...	Haftalık	Haftalık
Her ıkı Cinsiyetten işçiler	_ , ., , _ , .	
	Ortalama Karbon	Ortalama Azot
Kentte beş işkolu.....	28.876 grain	1.192 grain
İşsiz Lancashire'li işçiler.....	28.211 grain	1.295 grain
Eşit sayıda kadın ve erkek işçiler için Laneashire'da öngürülen asgari miktar.....	28.600 grain	1.330 grain[120]

İncelenen sınai emek kategorilerinden yarısı, ya da %48'i hiç bira içmediği gibi %28'i de süt içmiyor. Aile başına haftalık ortalama sıvı besin miktan terzi kadınlar için 7 ons, çorapçılar için *24³A* ons. Süt içmeyenlerin çoğunluğunu Londra'daki terzi işçiliği yapan kadınlar oluşturuyordu. Haftada tüketilen ekmek miktan, terzi kadınlar için *7³A* libre, ayakkabıcılar için *VA* libre idi ve yetişkinler için haftalık toplam, ortalama 9,9 libre oluyordu. Şeker (şurup vb.), deri eldivenciler için haftalık 4 ons ile çorapçılar için 11 ons arasında değişiyordu ve bütün kategoriler için toplam haftalık ortalama yetişkin işçi başına 8 onstu. Ortalama haftalık toplam tereyağı (hayvani yağlar vb.), yetişkin işçi başına

[117] Public Health, Sixth Report, 1884, s. 13.
[118] *l.c,* s. 17
[119] *l.c,* s. 13 [120]/.c.,Appendix, s. 232.

5 ons. Haftalık ortalama et (domuz vb.) çorap dokuyuculan için 7V4 ons ile deri eldivenciler için 18V4 ons arasında değişiyor ve çeşitli kategoriler için toplam ortalama 13,6 ons oluyordu. Yetişkin her işçi için haftalık ortalama yiyecek masrafı: ipek dokumacısı 2 şilin 21/2 peni, terzi kadın 2 şilin 7 peni, deri eldivenci 2 şilin 9'/2 peni, ayakkabıcı 2 şilin 7³/4 peni, çorapçı 2 şilin *&A* peni. Macclesfield'li ipek dokumacıları için, bu ortalama, yalnız 1 şilin 8V2 peni idi. En kötü durumdaki meslek sahipleri, terzi kadınlar, ipek dokumacılan ve deri eldivencilerdi.[121] Bu gerçekler konusunda Dr. Simon, Genel Sağlık Raporunda şöyle diyor: "Eksik beslenmenin hastalığın nedeni ya da hızlandırıcısı olduğunu belirten sayısız olaylar, yoksul yasaları ile ilgili sağlık personeli ile, hastanelerde ve sağlık odalannda çalışan herkes tarafından doğrulanabilir. ... Ama bu konuda kanımca çok önemli bir noktanın daha dikkate alınması gerekir. Besin yoksunluğuna çok güç katlanıldığı ve büyük yiyecek noksanlığının ancak diğer [sayfa 673] yoksulluklardan sonra ortaya çıktığını da unutmamamak gerekir. Yetersiz beslenme, sağlık yönünden kaygı verici hale gelmezden çok önce, doktorlar, yaşamayla açlıktan ölmenin sınırı üzerinde bulunan karbon ile azot miktarını ölçmeden çok önce, içinde yaşanılan evin her türlü maddi olanaktan yoksun hale gelmesi gerekir; bu durumda giyecek ile yakıtın yiyecekten de az olması doğaldır - havanın acımasızlığına karşı yeterince korunamayacaklardır - oturdukları yerin alanı, hastalığı üretecek ya da artıracak derecede dar ve kalabalık olacaktır; kapkacak ve ev eşyası, belki de yok denecek kadar az olacaktır - temizlik bile bir yük ve masraf sayılacaktır; kendilerine saygı duyma sonucu buna kalkışsalar bile, buna kalkıştıklarında açlığın acısını daha da fazla duyacaklardır. Yuva denilen yer, en ucuza sağlanan barınak halini alacak ve bu evler, sağlık denetiminden en nasipsiz, lağımlan bozuk, çöpleri toplanmaz, yaşayanların huzuruna kimsenin kulak asmadığı, suyu kıt mahallelerde bulunacak ve eğer kent içindeyse ışık ve havadan yoksun olacaktır. Yiyecek bir lokma ekmek bulsa bile, yoksulun yüzyüze bulunduğu sağlık koşulları ve sağlığa yönelmiş tehlikeler işte bunlar olacaktır. Bütün bunlann toplamı, yaşamın karşısına dikilmiş büyük tehlikeler olmakla birlikte gene de tek başına besin kıtlığı en korkunç beladır. ... Hele bir de bu yoksulluğun tembellikten ileri gelen bir yoksulluk sonucu olmadığı düşünülürse, bunlar çok acı verici görüntüler. Bu çalışan nüfusun başına bütün bunlar, yoksulluktan gelir. Bir lokma yiyecek sağlamak için kentli işçilerin çalıştıklan işler çoğu kez son derece uzun saatleri kapsar. Gene de bu işin, insanı yaşatabilecek şeyleri sağladığı söylenemez. ... Ve geniş ölçüde

alındığında, bu sözde yaşamaya yeterlilik, sonu yoksulluğa çıkan uzun ya da kısa bir çember gibidir."[122]

[121] *l.c,* s. 232, 233.

[122] ***l.c,* s. 14, 15.**

İşçi sınıfının en çalışkan tabakalarının çektiği açlık sancısı ile, zenginlerin kapitalist birikime dayanan, kaba ya da ince aşırı tüketimleri arasındaki yakın ilişki, ancak ekonomik yasalar bilininee kendini ortaya koyar. Ama "yoksullann barınması işinde" durum böyle değildir. Üretim araçlarının bir merkezde toplanması ölçüsünde, emekçilerin belli bir yere üstüste yığıldıklarını, tarafsız her gözlemci rahatça görebilir; kapitalist birikimin hızı ne kadar büyük olursa, işçi nüfusun banndıklan yerler [sayfa 674] de o kadar sefil ve perişandır. Servetin artışıyla birlikte kentlerde görülen "imar hareketleri", eski yapı mahallelerin yıkılması, bankalar, mağazalar vb. için işhanlarının yükselmesi, iş trafiği, lüks arabalar, tramvaylar vb. için caddelerin genişletilmesi, yoksullan gittikçe daha da kötü kenar mahallelere sürer. Öte yandan, herkes bilir ki, evlerin pahalılığı ile nitelikleri ters orantılıdır ve sefalet madenini, ev spekülatörleri, Potosi'deki gümüş madenlerinden daha büyük bir kârla ve daha az masrafla sömürürler. Kapitalist birikimin uzlaşmaz karşıt niteliği ve dolayısıyla genel olarak kapitalist mülkiyet ilişkileri[123] burada o kadar açıktır ki, bu konudaki resmi İngiliz raporlan bile, "mülkiyet ve mülkiyet haklan" üzerinde alışılagelene aykın düşen çıkışlarla doludur. Sanayiin gelişmesi, sermaye birikimi, kentlerin büyümesi ve "gelişmesi" ile birlikte kötülükler de öyle hızlı ilerlemektedir ki "saygıdeğer kişilere" bile saygısı olmayan bulaşıcı hastalık korkusu yüzünden, 1847-1864 yıllan arasında sağlık konusunda Parlamentodan en az on tane yasa çıkmış ve Liverpool, Glasgow vb. gibi bazı kentlerdeki korkuya kapılan burjuvazi, belediyeleri aracılığı ile çok sıkı önlemler almıştır. Bununla birlikte Dr. Simon, 1865 tarihli raporunda şöyle diyor: "Genel bir ifadeyle, kötülüklerin İngiltere'de serbestçe kolgezdiği söylenebilir." İnceleme Kurulunun buyruğuyla, 1864 yılında tanm emekçilerinin, 1865'te de kentteki yoksul sınıflann barınma durumlan üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Dr. Julian Hunter'in hayran olunacak çalışmalarının sonuçları, yedinci (1865) ve sekizinci (1866) "Halk Sağlığı" raporlannda görülebilir. Tarım emekçilerine daha sonra değineceğim. Kentteki meskenlerin durumu konusunda, bir giriş olmak üzere Dr. Simon'in genel bir görüşünü buraya alıyorum. "Benim resmi görüşüm salt sağlık açısından olmakla birlikte, insanlık duyguları, bu derdin diğer yanlarını da görmezlikten gelmemeyi emrediyor.... En yüksek derecesinde" (yani pek kalabalık), "kaçınılmaz olarak, insanlarla bedensel faaliyetlerin pis bir şekilde birbirine karışması, hayvanca cinsel bir çıplaklığın gözler önüne serilmesi gibi, insandan çok hayvanlara yakışan, her türlü ar ve haya duygulanna ters düşen bir [sayfa 675] durum yaratıyor. Sürekli olarak bu gibi durumların etkisi altında bulunmak, insanda gitgide derinleşen yozlaşmaya yo-

[123] "Kişi hakları başka hiç bir yerde mülkiyet haklarına, emekçi sınıfın barınma konusunda olduğu kadar açıkça ve utanmazca feda edilmemiştir. Her kente, insanların kurban edildiği bir yer; binlerce insanın hırs ve tamah tanrısına kurban edildiği kanlı bir tapınak gözüyle bakılabilir." S. Laing, *l.c,* s. 150.

laçar. Bu lanetli durumun içinde doğan çocuklar, daha o anda, rezaletin ortasında vaftiz edilmişlerdir. Böylece koşullanan insanlann, başka bakımlardan, özü, fizik ve ruh temizliği olan uygarlık atmosferine heves edeceklerini beklemek, boş bir umuda kapılmak olur."[124]

Londra, insanoğlunun yaşamasına kesinlike uygun olmayan, aşın kalabalık konutlar konusunda ön sırada gelir. Dr. Hunter, "iki nokta apaçık ortadadır" diyor "bunlardan birincisi, Londra'da herbirinde yaklaşık olarak 10.000 kişinin banndığı 20 kadar geniş yerleşme noktası vardır; buralardaki sefalet İngiltere'nin başka yerlerinde görülemeyecek derecede olup, tamamıyla kötü barınma koşullannın sonucudur. Sonra, buralardaki evlerin kalabalık ve harap hali, 20 yıl öncesinden de berbattır."[125]

"Londra ile Nevvcastle'ın bazı kesimlerinde, yaşamın, bir cehennem yaşamı olduğunu söylemek tazla abartma olmaz."[126]

Ayrıca Londra'da işçi sınıfının daha hali-vakti yerinde kesimi ile küçük esnaf ve aşağı orta-sınıfın diğer bölümleri, kentteki "gelişmeler", yani eski sokaklarla evlerin yıkılması, metropoldeki fabrikalar ile buralara insan akınının çoğalması ve ensonu, ev kiralannın toprak rantı ile yükselmesi oranında, bu berbat barınma koşullannın içine düşmektedirler. "Kiralar o derece ağırlaştı ki, bir odadan fazlasına ancak birkaç emekçinin gücü yetmektedir."[127] Londra'da, işin içine *"middle-men"'m** girmediği ev mülkiyeti yok gibidir. Londra'da arsa fiyatı, yıllık gelirine göre daima çok yüksek olduğu için, her alıcı, arsasını, ya jürinin koyacağı (yeminli jüri üyelerinin belirleyeceği kamulaştınma değeri) fiyat üzerinden tekrar elden çıkartarak spekülasyon [sayfa 676] yoluna gider, ya da çevrede kurulian büyük bir tesis nedeniyle ortaya çıkan olağanüstü değer artışını cebe indirir. Bunun sonucu olarak süresi dolan kira sözleşmelerinin alım-satımı normal ticaret halini almıştır. "Bu işi kendilerine meslek edinmiş bayların yaptıkları tek şey, evde oturdukları sürece kiracılardan çok şey koparmak ve daha sonrakilere elden geldiğinde, az şey bırakmaktır."[128]

Kiralar haftalık, olduğu için, bu baylar hiç bir kayba uğramazlar. Kentte demiryolu yapımı sonucu, "Londra'nın doğusunda birkaç ailenin, bir cumartesi gecesi, sırtlanna üç-beş parça dünya malını vurarak,

[124] Public Health, Eighth Report, 1866, s. 14. not.
[125] *l.c,* s. 89. Sömürgelerdeki çocuklarla ilgili olarak Dr. Hunter şöyle diyor: "Yoksulların, birbiri üzerine yığılmış kalabalıklar halinde yaşadıkları bu çağdan önce, çocukların nasıl yetiştirildiklerini bize anlatabilecek insanlar artık sağ değiller; şu anda, 'tehlikeli sınıflar' olarak gelecekteki uygulamalarına hazırlık olmak üzere eğimlerini, gece yarısına kadar, her yaştan, yarı-açık, sarhoş, küfürbaz ve kavgacı insanlarla birarada oturarak tamamlayan çocukların, bu ülkede belki de daha önce bir eşine raslanmayan koşullar altında bugünkü yetişme tarzlarından, gelecekte kendilerinden neler beklenebileceğini bize söyleyebilecek kimse, herhalde cüratkar bir kâhin saymak gerekirdi." *(l.c.*, s. 56.)
[126]/.c, s. 62.
[127] *Report ofthe Officer of Health ofSt. Martın 's-in-the Fields,* 1865.
[128] *Public Health, Eighth Report,* 1866, s. 91. * Komisyoncu, simsar, -ç.

işevlerinin yolunu tuttuklan, son günlerde görülen manzaralar arasındadır."[129] İşevleri zaten ağzına kadar doludur ve Parlamentonun onayladığı "imar hareketi" daha yeni başlamıştır. Eski evleri yıkılarak sokağa atılan emekçiler, eski mahallelerinin yöresinden ayrılamazlar ya da ona yakın bir yerde yerleşirler. "Doğal olarak işyerlerine elden geldiğince yakın bir yerde kalmaya çalışırlar. Bura halkı, aynı ya da bitişik mahalleden öteye gitmek istemez, iki oda yerine tek bir odaya dolmuşlardır. ... Evlerini kaybedenlerden kirayı peşin ödeyenler bile, eski zavallı barınaklarını aratacak bir yeri ancak bulabilirler. ... Strand'daki işçilerin yansı... işlerine gitmek için iki mil yol yürürler."[130] Ana caddesi, Londra'nin serveti konusunda yabancıya çarpıcı bir fikir veren bu aynı Strand, bu kentte insanlann nasıl balık istifi yaşadıklan konusunda da örnek olabilir. Mahallelerinin birinde, sağlık memuru, *acre* başına 581 kişi düştüğünü hesaplamıştır; oysa Thames nehrinin yarısı da bu hesaba dahildi. Londra'da alınan her türlü sağlık önlemleri sonucu, oturulamaz evlerin yıkılması, emekçileri bir mahalleden diğerine göç etmek zorunda bırakarak, daha içice yaşamaya zorlamaktan başka bir işe yaramamıştır. Dr. Hunter, "Ya bütün bu işlere saçma oldukları için bir son vermek gerekir" diyor, "ya da, ellerinde birikmiş paralan olmadığı için başlarını sokacak bir yer sağlayamadıkları halde her hafta ev sahiplerine tıkır tıkır kira ödeyenlere konut sağlanması için, bugün artık kuşkusuz ulusal bir borç halini alan bu sorunun çözümlenmesi konusunda kamuoyu (!) etkin bir şekilde uyandınlmalıdır."[131] Şu kapitalist [sayfa 677] adalete nasıl hayran olunmaz! Arsa ve ev sahipleriyle işadamlan, demiryolu yapımı ya da caddelerin genişletilmesi gibi *"improvements"** nedeniyle malları kamulaştınldığı zaman bunun tam bedelini almakla kalmazlar. Hem insanal ve hem de tannsal adalet gereğince, bunlara, ayrıca, bu zorunlu "perhiz"lerini ödüllendirmek için dolgunca bir kâr da verilmesi gerekir. Kansıyla, çocuğuyla, eşyasıyla sokağa atılan emekçi - eğer kentin, belediye kurallannın sıkı sıkıya uygulandığı bölgelerine kalabalık bir halde giderse, sağlık gerekleri adına kovuşturmaya da uğrar!
19. yüzyılın başında İngfltere'de, Londra dışında, nüfusu 100.000'i aşan kent yoktu. Ancak beş kentin nüfusu 50.000'in üzerindeydi. Şimdi ise, nüfusu 50.000'in üzerinde 28 kent var. "Bu değişiklik, yalnız kentli sınıfın büyük ölçüde artması sonucu olmamış, eski sıkışık düzendeki küçük kentler, şimdi dörtbir yanı sarılı, açık hava nedir bilmeyen merkezler halini almış ve bu durumlan ile artık zenginlerin gözlerinden düşmüşler ve bunlar, daha güzel dış mahallelere taşınmışlardır. Bu zenginlerin yerine gelenler, aile başına bir oda olmak üzere büyük bi-nalan doldurmakta [... ve hatta bu arada bir-iki kiracıya bile yer bulmakta
[129]/.c. s. 88. [130]/.c. s. 88. [131] *l.c.* s. 89. * Geliştirmeler, -ç.

...] ve böylece, bunlann gereksinmeleri ve durumlan gözönünde bulundurulmadan yapılan bu evler, büyükler için yozlaştırıcı, çocuklar için tamamen yıkıcı birer ortam olmaktadır."[132] Bir sanayi ya da ticaret merkezi olan kentte sermaye ne denli hızla birikir, buralara, sömürülebilir insan malzemesinin akışı ne denli hızlı olursa, işçilerin sığınmak zorunda olduklan konutlar da o derece sefil ve perişan olur.
Newcastle-on-Tyne, üretimi gitgide artan bir kömür ve demir bölgesinin merkeziolarak, bannma sorununun cehennemi andırması yönünden Londra'dan sonra ikinci yeri alır. Burada, 34.000'den fazla insan tek bir odada oturur. Toplum için oluşturduklan mutlak tehlike nedeniyle, son zamanlarda pek çok ev, Nevvcastle ve Gateshead yetkililerince yıktırılmıştır. Yeni evlerin yapımı ağır, oysa iş hızla ilerlemekte. Bu yüzden kent, 1865 yılında ağız ağıza dolmuştu. Kiralık oda bulmak bir sorun. Nevvcastle Ateşli Hastalıklar Hastanesinden Dr. Embleton şöyle diyor: "Tifüsün sürüp gitmesinin ve yayılmasının en büyük nedeni, [sayfa 678] kuşkusuz, insanların üstüste yaşamaları ve oturdukları konutların pisliğidir. Çoğu durumlarda emekçilerin oturduklan odalar, çıkmaz sokaklar ya da avlular içinde dörtbir yanı kapalı yerlerdir; genişlik, aydınlık, hava ve temizlik yönünden tam bir yetersizlik ve sağlığa aykınlık örnekleri oldukları gibi, uygar toplum için yüzkarasıdır; geceleri, kadın, erkek, çocuk birarada içice yatarlar; erkeklerin gece vardiyaları gündüzü, gündüz vardiyaları da geceyi izledikleri için, yatakların havalanıp soğuyacak zamanları bile kalmaz; evlerde su durumu kötü olduğu gibi, hela durumu daha da kötüdür; her taraf pislik, havasızlık içinde birer mikrop yuvasıdır."[133] Bu gibi yerlerin haftalık kiralan 8 peni ile 3 şilin arasında değişir. "Newcastle-on-Tyne kenti" diyor Dr. Hunter, "ev ve sokak gibi dış koşullarla çoğu zaman neredeyse yabanıl bir yozlaşmanın çukurund yuvarlanmış köylülerimizin en güzel soylarının örneklerini verir."[134]
Sermaye ile emeğin iniş-çıkışlarına göre, sanayi kentlerindeki konutlann durumu, bugün dayanılabilir,

yann ise tamamen korkunç bir durum alabilir. Ya da kent yönetimi, bu berbat yerlerin ortadan kaldırılması için ensonu bir karara varır. Ertesi gün, perişan İrlandalılar ile zavallı İngiliz tanm emekçileri, çekirge sürüleri gibi ortalığa yayılırlar. Bunlar, bodrumlara, tavan aralarına tıkılırlar ya da o zamana kadar oldukça iyi durumdaki işçi evleri, Otuz Yıl Savaşındaki asker çadırlan gibi, personelin biri gidip diğeri gelen pansiyonlara dönerler. Örnek: Bradford (Yorkshire). Buralardaki kalın kafalı belediyeciler, kentin imarına dalıp gitmişlerdi. Ayrıca, 1861 yılında, Bradford'da, hâlâ 1.751 boş ev vardı. Ardından işler birden canlandı ve zenci dostu, ılımlı liberal Mr. Forster geçenlerde tatlı tatlı laflar etmeye başladı. İşlerin canlanmasıyla birlikte, doğal olarak

[132] *l.c,* s. 55 ve 56.

[133] *l.c,* s. 149. [134]/.c. s. 50.

durmadan kaynaşan bir "yedek ordu" ya da "nispi artı-nüfus" akımı dalga dalga ortalığı kapladı. Dr. Hunter' in, bir sigorta şirketi temsilcisinden aldığı listede,[135] çoğu iyi ücret alan emekçilerin, korkunç durumdaki bodrumlarla odalarda oturdukları görülüyordu. Bunlar, eğer bulsalar, daha iyi yerlere daha yüksek kira ödeyebileceklerini söylüyorlardı. Bu arada, bir yandan, emekçiler gitgide kötü duruma düşer ve hastalanırken Parlamento üyesi ılımlı liberal Forster de serbest ticaretin sağladığı yararlar ve yünlü kumaş tüccan [sayfa 679] Bradfodlu seçkin kimselerin kârlan üzerine gözyaşartıcı söz-ler ediyordu. Bradford'da yoksul yasasının uygulanmasıyla görevli dok-torlardan Dr. Bell, 5 Eylül 1865 tarihli raporunda, bölgesindeki ateşli hastalıklardan ileri gelen korkunç ölüm oranının nedeni olarak, emekçilerin oturdukları yerleri gösteriyordu. "1.500 *foot* küplük küçük bir bodrumda on kişi oturuyor. ... Vincent Street, Green Air Blace ve Leys'teki 223 evde 1.450 kişi oturuyor ve ancak 435 yatak ve 36 hela var. ... Yataklarda -her türlü pis paçavra yığını ya da talaş dolu torba bunun kapsamına girer- ortalama 3,3 kişi yatıyor, çoğuna ise 5-6 kişi düşüyor; bazı insanlann ise hiç yatağı bulunmadığını söylediler, bunlar elbiseleriyle tahtaların üzerinde yatıyorlar; genç erkeklerle kadınlar, evlilerle bekarlar hep birarada. Bunların, karanlık, nemli, pis, berbat kokulu, insan oturmasına hiç de uygun olmayan

[135] Şirketin Bradford'a ait listesi:

Evler

Vulcan Street, n° 122	oda	16	kişi
Lumley Street, n° 13	oda	11	kişi
Bovver Street n° 41	oda	11	kişi
Porkland Street, n° 112	oda	10	kişi
Hardy Street, n°l 7	oda	10	kişi
North Street, n° 18	oda	16	kişi
North Street, n° 17	oda	13	kişi
Wymer Street, n° 19	oda	8	yetişkin
Jovvett Street, n° 56	oda	12	kişi
George Street, n° 150	oda	3	kişi
Rifle Court, Marygate n° 11	oda	/1	kişi
Marshall Street, n° 28	oda	10	kişi
Marshall Street, n° 49	*i* oda	3	aile
George Street, n° 128	oda	18	kişi
George Street, n° 130	oda	16	kişi
Edvvard Street, n° 4	oda	17	kişi
George Street, n° 49	oda	2	aile
York Street, n° 34	oda	2	aile
Salt Pie Street (bottom)	*1* oda	26	kişi

Bodrumlar

Regent Square	bodrum	8	kişi
Acre Street	bodrum	7	kişi
33 Roberts Court	bodrum	7	kişi
Back Pratt Street, mangalcı dükkanı olarak kullanılar	bodrum	7	kişi
27 Ebenezer Street	bodrum	6	kişi (18'in üstünde erkek yok)

l.c.,s. 111.

yerler olduğunu sözlerime eklememe gerek yoktur. Hastalık ve ölüm, bu yerlerden, toplumun ortasında çıbanbaşı olmasına gözyumanların [sayfa 680] yaşadıkları daha iyi durumdaki yerlere doğru yayılmaktadır."[136]

Bristol, evlerin sefaleti yönünden, Londra'dan sonra üçüncü yeri alır. "Bu Avrupa'nın en zengin kentinde, kopkoyu bir yoksulluk ve sefalet kolgezer."[137]

(c) Göçebe Nüfus

Şimdi de, kökeni tarımsal, ama uğraşı büyük ölçüde sanayi olan bir halk sınıfını ele alacağız. Bunlar, gereksinmeye göre bazan şu, ba-zan da bu noktaya sürülen, sermayenin hafif piyadeleridir. Bunlar yürüyüş halinde olmadıkları zaman "konaklarlar". Göçebe emek, çeşitli inşaat, kanalizasyon, tuğlacılık, kireççilik, demiryolu yapımı vb. gibi işlerde kullanılır. Bu uçan salgın hastalıklar kolu, her kamp kurduğu yöreye, çiçek, tifo, tifüs, kolera, kızıl vb. gibi hastalıkları yayarlar.[138] Demiryolu döşenmesi gibi büyük sermaye yatırımını gerektiren işlerde, müteahhit çoğu zaman ordusuna tahta baraka ve benzeri korun-ma.yerleri sağlar ve buralar, her türlü sağlık koşullannndan yoksun, yerel yönetimin denetimi dışında uydurma birer köy halini aldığı gibi, müteahhite, emekçiyi, hem sanayi ordusu ve hem de kiracı olarak iki yandan sömürme olanağını verir. Barakanın, 1, 2, 3 oyuklu olmasına göre, içinde oturan demiryolu işçisi ya da her ne ise, haftada, 1, 3 ya da 4 şilin ödemek zorundadır.[139] Bu konuda bir örnek yetecektir. Dr. Simon'in bildirdiğine göre, Sevenoaks bölgesi Hastalıklarla Savaşım Komitesi başkanı, İçişleri Bakanı Sir George Vrey'e 1864 Eylülünde şu şikayette bulunmuştu. - "Oniki ay öncesine kadar bu bölgede çiçek hastalığı pek az duyulan bir olaydı. Bu süreden kısa zaman önce, Levvisham'dan Tunbridge'e demiryolu yapımı başladı; bellibaşlı işlerin bu kentin hemen çevresinde yapılmasının yanısıra, yapılan bütün işlere ait bir de depo kuruldu ve burada çok sayıda insan çalışmaya başladı. Çevredeki kulübeler bu çalışanların hepsini barındırmaya yetmediği için, yol boyunca müteahhit Bay Jay tarafından birkaç yerde kulübeler yaptırıldı. Bu kulübelerde, ne havalandırma, ne de lağım vardır ve ayrıca, bunların herbiri [sayfa 68i] ancak iki odalı olduğu halde, burayı tutanlar, ailesi kaç kişi olursa olsun, başka işçileri de kiracı olarak almak zorunda bulundukları için, buraların hepsi de, tıklım tıklım doludur. Aldığımız raporlara göre, bunun sonucu, geceleri, bu zavallı insanlar, pencerelerinin hemen altındaki pis ve durgun sularla helalardan çıkan berbat kokulardan boğulmamak için korkunç ıstıraplara katlanıyorlar-

[136] *l.c,* s. 114.
[137]/.c, s. 50.
[138] *Public Health, Seventh Report,* Lond. 1865, s. 18.
[139]/. c.,s. 165.

di. Ensonu, bu barakalara sık sık giden bir sağlık memuru Hastalıklarla Savaşım Komitesine şikayette bulunarak buralardaki bannma koşullannı sert bir dille eleştirdi ve gerekli bazı sağlık önlemleri alınmadığı takdirde, çok ciddi sonuçlarla yüzyüze gelinebileceğini ifade etti. Bir yıl kadar önce Bay Jay, bulaşıcı hastalıklara tutulanların hemen yatırılabilecekleri bir baraka ayırmaya söz verdi. Bu sözünü 23 Temmuzda yineledi, ama bu tarihten beri birçok çiçek hastalığı görüldüğü ve aynı hastalıktan iki kişi öldüğü halde, bu sözünü yerine getirecek hiç bir şey yapmadı. 9 Eylül tarihinde operatör Bay Kelson, bana, aynı barakalarda daha başka çiçek hastalıklan olduğunu bildirdi ve buralardaki durumun çok yüzkı-zartıcı olduğunu söyledi. Şurasını da sizin [İçişleri Bakanının] bilgilerinize sunmak isterim ki, bölgemizde, bulaşıcı hastalıklara yakalananlar için "Salgın Hastalıklar Koğuşu" adı verilen bir tecrit evi vardır, ama burası, aylardır bu gibi hastalıklan çekenlerle doludur; tek bir ailede beş çocuk çiçekten ve hummadan öldü; bu yılın 1 Nisanı ile 1 Eylülü arasındaki beş ayda, bölgede çiçekten ölenlerin sayısı en az on kişi; bunlann dört tanesi sözü edilen kulübelerden; ailelerin çoğu, bu gibi şeyleri sır gibi gizledikleri için, bu hastalığa tutulanlann asıl sayılarını bilme olanağı yoktur."[140]

Kömür ve diğer madenlerde çalışan emekçiler, İngiliz proletaryasının en iyi ücret alan kategorisine girerler. Onların ücretlerini satın-aldıklan fiyatlar daha önceki bir sayfada gösterilmişti.[141] Ben, burada, yalnızca bunlann barınma koşullanna kısaca [sayfa 682] bir gözatacağım. Kural olarak, bir maden işleticisi, o madenin sahibi olsun, kiracısı olsun, işçileri için bir miktar kulübe yaptınr. İşçiler bu kulübelerde yaktıkları kömüre "para ödemezler" - yani bunlar, ücretlerinin aynî ödenen kısmını oluşturur. Buralarda oturmayan işçiler, buna karşılık, yılda 4 sterlin alırlar. Maden bölgeleri, maden çevresinde toplanan madenciler, zanaatçılar, küçük esnaf vb. olmak üzere, geniş bir nüfusu hızla kendisine çeker. Nüfusun yoğun olduğu bütün yerlerde olduğu gibi toprak rantı çok yüksektir. Bu yüzden patronlar, ocağın ağzından elden geldiğince dar bir yere, işçilerle ailelerinin sığışabilecekleri sayıda kulübe kurmaya gayret eder. Çevrede yeni bir maden açılması ya da eski bir madenin yeniden işletilmesi halinde bu sıkışıklık daha da artar. Kulübelerin yapımında önemle gözönünde bulundurulan tek nokta,

[140] *l.c,* s. 18. not. - Chapel-en-le-Frith-Union, yardım memuru, genel yazmana şunları bildiriyordu: "Doveholes'da, büyük bir kireç ve kil tepesinin yamaçlarına küçük mağaralar açıldı; bu mağaracıklar, çevrede yapilmakta olan demiryollarında çalışan emekçiler ve diğerleri için barınak olarak kullanılıyor. Mağaralar küçük ve nemli, pislik ve bulaşık suları için kanal olmadığı gibi, helaları da yok: tepedeki baca deliğinden başka hava alacak yeri de bulunmamakta. Bu eksiklikler sonucu bir süredir çiçek hastalığı salgın hale gelmiş olup, bu, *mağara sakinleri arasında* ölümlere yolaçmaktadır." *(l.c,* not 2.)

[141] Dördüncü Kısmın sonunda verilen ayrıntılar, özellikle kömür madenlerindeki işçilere aittir. Diğer madenlerdeki daha kötü koşullar hakkında, 1864 tarihli Krallık Komisyonunun büyük bir dikkatle hazırlanmış raporuna bakınız.

büsbütün kaçınılması olanaksız masraflar konusunda kapitalistin elden geldiğince "perhiz" yapmasıdır. "Northumberland ve Durham madenlerinde çalışan madencilerle diğer emekçilerin oturduklan yerler genellikle" diyor Dr. Julian Hunter, "Monmouthshire'in benzer mahalleleri dışta tutulursa, belki de

İngiltere'de bu tür evler içersinde en berbatı ve pahalı olanlandır. ... En kötü yanlan, tek bir odaya sığınan insanların çok kalabalık olması, avuç içi kadar yere bir yığın evin içice yapılması, su kıtlığı, hela yokluğu, birbiri üzerine durmadan ev yapılması, ya da evlerin sık sık bölünmesidir. ... Maden sahibi ya da işleticisi, sanki bu kiracılar burada oturan insanlar değil de, yalnızca burada konaklayan kimselermiş gibi davranırlar."[142]

"Aldığım talimata göre" diyor Dr. Stevens, "Durham Union'daki büyük maden köylerinin çoğunu dolaştım. ... Birkaçı dışın da, burada oturanların sağlık durumlarının korunması için hiç bir önlem alınmadığını söylemek doğru ve yerinde olur.... Bütün madenciler, ocağı işletene ya da maden sahibine oniki ay süreyle bağlanmış" (bu, "bağlanmış" sözü, tıpkı "köle" sözü gibi ta kölelik çağından kalmıştır) "durumdadırlar. ... Eğer madenciler hoşnutsuzluk gösterir ya da 'gözcü'nün herhangi bir şekilde canını sıkacak olursa, listedeki adlan karşısına bir işaret konur ve yıllık 'bağlanmada' bu gibilerine derhal yol verilir. ... Bana kalırsa, aynî ödeme sisteminin hiç bir şekli, bu yoğun nüfuslu bölgelerdeki kadar berbat bir durum alamaz. Madenci, ücretinin bir kısmını, [sayfa 683] pislik ortasındaki bir evin kirası karşılığı almış durumdadır; işçi burada çaresizlik içersindedir ve malsahibinden başka, çevrede ona elini uzatacak kimse yoktur" (yani sözcüğün tam anlamıyla serf durumundadır); "malsahibi önce bilançosuna bir gözatar ve sonuç, aşağı yukan bellidir. Suyu da çoğu zaman malsahibi sağlar, iyi de olsa, kötü de olsa parasını ödemek zorundadır, daha olmazsa ücretinden kesilir."[143]

Sermaye, "kamuoyuna" ve hatta sağlık yetkililerinin düşüncelerine aykın olarak, işçinin hem çalışma ve hem de yaşamını attığı kısmen tehlikeli, kısmen alçaltıcı koşullan, kâr sağlamak için zorunlu oldukları gerekçesiyle "haklı göstermekte" büyük güçlük çekmemektedir. Sermaye, fabrikalarda tehlikeli makinelere karşı koruyucu önlem alma, madenlerde havalandırma ve. güvenlik araçları bulundurma vb. konularında "perhiz" yaptığı zaman da, gene aynı şey olur. Burada, madencilerin barındırılması konusunda da aynı şey sözkonusudur. Araştırma kurulu hekimi Dr. Simon, resmi raporunda şöyle diyor: "Bu sefil barınma koşullarını mazur göstermek için,... madenlerin genellikle kira usulüyle işletildiği öne sürülüyor; kiracının işletme süresinin (bu süre maden ocaklarında genellikle 21 yıldır), işletmenin, emekçileriyle bu işyerinde

[142] *l.c.* s., 180, 182. [143] /.c, s. 515, 517.

çalışan diğer zanaatçılann barınmaları için elverişli daha iyi konutlar yapmaya değmeyecek kadar kısa olduğu bahanesi ortaya atılıyor; eğer işletmeci, bu konuda, daha liberal davranmak eğiliminde olsa bile, bu eğilim, toprak sahibinin yerraltı alemi sakinlerinin, yeryüzünde doğru dürüst köylerde yaşama ayncalığı için toprak kirası isteyeceği aşırı fiyat yüzünden engellenmiş olur; bu engelleyici fiyat, ayrıca, düpedüz bir engelleme olmasa bile, böyle bir köy kurmak isteyen başkalannı da caydırmış olur. Yukarda öne sürülen bahanelerin geçerliliği konusunda tartışmaya girişmek, bu raporun amacına yabancı düşecektir. Ayrıca, oturulabilecek gibi konutlar yapılmış olsa bile, bunun bedelinin, eninde sonunda, malsahibine mi, kiracıya mı, yoksa emekçiye, ya da halka mı yükleneceği sorusunu da burada ele almaya gerek yoktur. Ama, [Dr. Hunter'ın, Dr. Stevens'ın vb.] ilişik raporlarında sözü edilen utanç verici durumlar karşısında, buna bir çare bulmak zorunludur.... Mülkiyet hakkı böylece kamuya zarar verecek şekilde kullanılmış oluyor. Toprak sahibi, madenin [sayfa 684] de maliki olarak, bir sanayi topluluğunu kendi topraklarında çalışmaya çağırıyor ve ardından da, toprağın mülkiyetine sahip kimse olarak, topladığı emekçilerin içglerinde yaşayacakları doğru dürüst konut bulmalarını olanaksız hale getiriyor. Madeni kiralayan [kapitalist işletmeci] adamın, bu ikili pazarlığa karşı koymasını gerektirecek herhangi bir kazancı yoktur; çünkü malsahibinin talepleri aşırı olsa bile, bunun sonuçlanna, kendisinin değil, emekçilerinin katlanmak zorunda kalacak-larını çok iyi bilir; aynca bu emekçilerin ne sağlık konusundaki haklarını, ne oturduklan konutlann berbatlığını, ne de içtikleri suyun pisliğini bilecek kadar eğitim görmediklerini, bütün bunların, emekçileri, bir 'greve' götürecek nedenler olamayacağını da gene pekâlâ tahmin eder."[144]

(d) Bunalımların İşçi Sınıfının En İyi Ücret Alan Kesimi Üzerindeki Etkisi

Gerçek tarım emekçilerine geçmeden önce, sınai kargaşalıklann, işçi sınıfının en iyi ücret alan kısmını, aristokrasisini bile nasıl etkilediğini bir örnekle göstermek istiyorum. Anımsanacağı gibi 1857 yılı, dönemsel sınai çevrimlerin son bulduğu büyük bunalımlardan bir tanesinin patlak verdiği yıldı. Bunu izleyen bunalım, 1866 yılına raslıyordu. Çok miktarda sermayenin kendi yatınm alanından, para piyasasının büyük merkezlerine kaymasına yolaçan pamuk kıtlığı nedeniyle, bunalım, bu kez, özellikle mali bir niteliğe bürünmüştü. O koskocaman Londra Bankasının iflası ve hemen ardından bir yığın düzenbaz şirketin çöküşü, 1866 yılında bunalım patlamasının işareti oldu. Darbeyi yiyen Londra'daki büyük sanayi kollarından birisi de, saç gemi yapımı idi. Bu

[144] ***l.c, s. 16.***

alandaki büyük işadamları, satışlann iyi olduğu sırada ölçüsüz aşırı üretim yapmakla kalmayıp, kredi akımının devamlı olacağı düşüncesiyle, büyük sözleşmeler de yapmışlardı. Oysa şimdi korkunç bir tepki doğmuştu ve bu, şu anda bile (Mart 1867 sonu) bu kolda ve Londra'daki diğer sanayi kollannda

devam ediyordu.[145] [sayfa 685] Emekçilerin durumunu göstermek için, 1866 yılı sonu ile 1867 yılı başında, bellibaşlı felaket bölgelerini dolaşan Moming Star muhabirinin ayrıntılı haberinden şu kısmı alıyorum: "Londra'nın doğu yakasında Poplar, Mihvall, Greenvvich, Deptford, Limehouse ve Canning Town bölgelerinde, en az 15.000 işçi ile aileleri tam bir felaket ve yoksulluk içersindeler. (Altı ayı geçen bir işsizlik ve çaresizlik döneminden sonra) 3.000 kalifiye makine işçisi işevinde taş kırıyor. ... Aç insanların meydana getirdiği kalabalığı yarıp işevinin kapısına güçlükle ulaştım. ... Bunlar karnelerini bekliyorlardı, ama dağıtım henüz başlamamıştı. Avlu, çevresi sundurmalarla çevrili kare şeklinde büyük bir meydandı, ortaya öbek öbek kar yığılmıştı. Orta yerde, gene, koyun ağılları gibi hasırla çevrilmiş küçük bölmeler vardı, iyi havalarda insanlar burada çalışıyorlardı. Ama benim gittiğim gün buralarda o kadar çok kar vardı ki, kimse yere oturup çalışamazdı. Gene de bazıları sundurmanın altında kaldınm taşı yontmakla uğraşıyorlardı. Hepsi büyük birer taşın üzerine oturmuş, ellerindeki kocaman çekiçlerle, buz kaplı kayaları yontuyor ve 5 kilelik iş çıkardıktan sonra günlük işlerini bitirmiş oluyorlardı.... Hakettiği yevmiye, 3 peni ile bir de yiyecek kamesiydi. Avlunun bir yanında, üzeri tahta küçük bir baraka vardı. Kapısını açtık, içersi, ısınmak için birbirine sokulmuş insanlarla doluydu. Önlerindeki üstüpüyü didikliyorlardı ve belli miktarda bir yiyecekle kimin daha uzun süre çalışabileceğini tartışıyorlardı: onlar için işe dayanıklılık bir onur sorunuydu. Bu tek bir işevindeki... yedi bin kişi... aldıklan yardımla yaşıyorlardı... ve bunların yüzlercesi ... altı-sekiz ay öncesine kadar bir zanaatçıya ödenen en yüksek ücreti alıyorlardı.... Tasarruf ettikleri bir miktar parayı bitirdikleri halde, hâlâ rehine verecek bir şeyleri olduğu için yardım almak üzere kiliseye henüz başvurmamış olanlar da hesaba katılırsa, bunlann sayılan iki katına çıkabilir. İşevinden ayrılınca, Poplar çevresinde pek çok görülen tek katlı küçük evlerin çevrelediği sokaklarda yürüdüm. Bana kılavuzluk eden, işsizler komitesi üyelerinden birisiydi. ... İlk ziyaretimizi

[145] "Londra'da fakir fukaranın toptan açlıktan kırılması.... Son birkaç gün içinde Londra'nın duvarlarına, üzerterinde aşağıdaki dikkati çekici bildiriler yazılı büyük kağıtlar yapıştırıldı: 'Semiz öküzler! Açlıktan kırılan insanlar! Açlıktan kırılan insanlar sefil inlerinde, ölüme ve çürümeye terkedilirken sırça köşklerinden inen semiz öküzler, zenginleri doyurmak için lüks kâşhanelerin yolunu tuttular.' Bu uğursuz süzleri taşıyan ilânlar, belli aralıklarla yapıştırılıyordu. Bunların üzerleri boyanır ya da kazınır kazınmaz, aynı yere ya da aynı derecede göze çarpan bir başka yere yenileri konuyordu ... bu ... Fransız halkını 1789 olaylarına hazırlayan gizli devrimci örgütlerden birini ammsatıyor. ... İngiliz işçilerinin, karıları ve çocukları ile soğuk ve açlıktan can verdikleri şu anda, milyonlarca İngiliz altını -İngiliz emeğinin ürünleri- Rusya'da, İspanya'da, İtalya'da ve diğer dış girişimlere yatırılmış bulunuyor." -*Reynolds' Neıvspaper,* January 20*, 1867.

yirmiyedi haftadır işsiz olan bir demir işçisine yaptık. Ailesiyle birlikte küçük bir arka odada oturuyordu. Odada az da olsa eşya [sayfa 686] vardı ve ocak da hafiften yanıyordu. Çok soğuk bir gün olduğundan, bu, küçük çocukların çıplak ayaklannın donmaması için gerekliydi. Ocağın önündeki tepside üstüpü vardı; çocuklar ile anneleri yardım alabilmek için bunu didikliyorlardı. Adam, işevindeki taşı yontma yerinde biraz yiecekle üç peni gündelik almak için çalışıyordu. Yüzünde hüzünlü bir gülümsemeyle, bize, öğle yemeğine geldiğini, karnının zil çaldığını söyledi; önündeki yemek, üzerine domuz yağı sürülmüş birkaç dilim ekmek ve bir bardak sütsüz çaydı.... Çaldığımız ikinci kapıyı orta yaşlı bir kadın açtı, tek sözcük söylemeden bizi arka yandaki küçük bir oturma odasına götürdü. Bütün aile, burada, gözleri, sönmekte olan ateşe dikili, sessizce oturuyordu. Bu insanlarla küçük odalannı öylesine bir yalnızlık ve umutsuzluk havası doldurmuştu ki, böyle bir şeye bir daha tanık olmak istemem. Kadın, oğullannı göstererek, "Yirmialtı haftadır, dedi, hiç bir iş yaptıkları yok bayım. Bütün paramız bitti; ilk zamanlarda babayla benim bir yana koyduğumuz yirmi sterlinin hepsi. Çalışamayacağımız günleri atlatır diye biriktirdiğimiz bu para da işte tükendi." Bir banka defteri getirerek, hırsla, "Şuna bakın!" dedi; yatırılan ve çekilen paralar dikkatle birer birer yazılıydı; ilk beş şilinlik yatırımla bu küçük servetin nasıl başladığını, ufak ufak artışlarla yirmi sterline nasıl çıktığını ve bunun ardından sterlinlerin yavaş yavaş eriyerek tekrar şilinlere dönüştüğünü, en son çekilen parayla da defterin nasıl boş bir kağıt parçası gibi değersiz hale geldiğini gördük. Bu aile, işevinden yardım alıyor ve bu da ancak günde bir-iki lokmalık öğüne yetiyordu. ... Daha sonra, kocası gene işevinde çalışan bir demir işçisinin karısını ziyaret ettik. Besinsizlikten hastalanmış, üstündeki giyeceğiyle bir şilteye uzanmıştı; yatak-yorgan gibi şeylerin hepsi rehine verildiği için üzerine bir kilim parçası örtmüştü. İki perişan çocuk güya analarına bakıyorlardı, oysa onların da en az anaları kadar bakıma gereksinmeleri olduğu besbelliydi. Ondokuz haftalık zorunlu işsizlik, onları bu duruma düşürmüştü: geçmiş acı günleri anlatırken inleyen ana, geleceğe bağladığı bütün umutlannı yitirmiş gibiydi. ... Dışan çıkınca genç bir çocuk arkamızdan koştu, evine girmemizi ve eğer mümkünse kendisine yardım etmemizi rica etti. İçerde genç bir kadın, iki güzel çocuk, bir deste rehin makbuzu ve bomboş bir odaydı bize gösterdiği...."

1866 bunalımı sonrası acıları konusundaki aşağıdaki parçayı bir tori gazetesinden alıyorum. Şurası unutulmamalı ki, burada [sayfa 687] ele aldığımız Londra'nın doğu yakası, yalnızca yukarda sözü edilen saç gemi yapımı merkezi değil, aynı zamanda, daima düşük ücretli olan sözde "ev sanayii"nin de merkezidir. "Başkentin bir kesiminde dün korkunç bir görünüm vardı. Doğu yakasındaki binlerce işsiz, ellerinde kara bayraklarla *en masse** geçit yapmadılar, ama insan seli gene de çok etkiliydi. Bu

insanların acılarının ne olduğunu bilelim. Bunlar aç-

lıktan ölüyorlar. Yalın ve müthiş gerçek işte bu. Tam 40.000 insan bu durumda. ... Bu şahane sanayi merkezinin bir mahallesinde -dünyanın şimdiye kadar gördüğü bu muazzam servet birikiminin hemen yanıba-şında- 40.000 çaresiz insan açlıktan ölümle yüzyüze. Bu binlerce insan şimdi diğer mahallelere yayılıyor; yan-açlıktan sefaletlerini kulaklanmı-za ve gökyüzüne haykırıyorlar; sefalet içersindeki yuvalanndan bize, iş bulamadıklarını ve dilenmelerinin de yararsız olduğunu söylüyorlar. Buralarda oturan vergi yükümlülerinin kendileri de, kilisenin yüklediği yardım zorunluluğu karşısında sefalet uçurumunun kenarına gelmiş durumdalar." *{Standard,* 5 Nisan 1867.)

İngiliz kapitalistleri arasında Belçika'yı, ne işçi sendikalarının, ne de fabrika yasalarının zorbaca önlemleri ile sınırlandınlmayan "çalışma özgürlüğü" ya da aynı şey olan "sermaye özgürlüğü"nün cenneti diye örnek vermek adet haline geldiği için, burada Belçikalı emekçilerin "mutluluğu" üzerine de bir-iki söz söylemek yerinde olacaktır. Bu mutluluğun sınırlarını herhalde Belçika cezaevleri ve hayır kurumlan genel denetmeni ve Belçika Merkez İstatistik Komisyonu üyesi M. Ducpeti-aux'dan daha iyi kimse bilemez. Bay Ducpetiaux'nun, *Budgets econo-miques des dasses ouvrieres en Belgiçue,* Bruxelles 1855, adlı yapıtını alalım. Burada, biz, diğer şeyler yanında, yıllık geliri ile harcamaları çok kesin verilere dayanılarak hesaplanan ve beslenme koşulları, askerlerle, denizcilerle ve tutuklularla karşılaştırılan normal bir Belçikalı emekçi ailesini görüyoruz. Aile, "baba, ana ve dört çocuktan oluşuyor". Bu altı kişiden, "dördü, bütün yıl boyunca yararlı bir şekilde çalıştırılabilir" durumda. "Bunlar arasında ne hasta, ne de çalışamayacak durumda kimse bulunmadığı, ufak bir kilise aidati dışında, dinsel, manevi ve zihinsel amaçlar için bir harcama sözkonusu olmadığı gibi, banka tasarrufu ya da [sayfa 688] kâr getiren şirketlere para yatırılmadığı, lüks ve benzeri şeyler için para harcanmadığı" varsayılıyor. Bununla birlikte, baba ile en büyük oğul, "tütün kullanmayı" ve pazar günleri *"cabaret'ye* gitmeyi" adet edinmişler ve bu iş için haftada 86 santim harcıyorlar. "Çeşitli işlerde emekçilere verilen genel ücretlere göre erkeklere verilen en yüksek ortalama günlük ücret 1 frank 56 santim, kadınlara 89 santim, erkek çocuklara 56 santim ve kız çocuklara 55 santimdir. Bu hesaba göre ailenin toplam yıllık geliri en fazla 1.068 frank olabilir. ... Bu örnek ailede, biz, olası bütün gelir kaynaklannı hesaba kattık. Ama, ailede anneye ücret ödenmediğini varsaymakla, *ev işini kimin yapacağı sorunu ortaya çıkar.* Ev içindeki işleri kim yürütecek? Küçük çocuklara kim bakacak? Yemeği kim pişirecek, bulaşığı ve çamaşırı kim yıkayacak, sökükleri kim dikecek? Emekçilerin devamlı karşılaştıkları ikilem bunlar."

Buna göre ailenin bütçesi şöyle:

Emekçi, eğer aşağıdaki kimseler gibi beslenmiş olsaydı, ailenin

* Yığın halinde, -ç.

yıllık gideri şu açığı verirdi:

Denizeri	1.828 frank		760 frank açık				
Baba	300 işgünü	1.56 franktan	468 frank				
Ana	300 işgünü	0,59 franktan	267 frank				
Erkek çocuk	300 işgünü	0,56 franktan	168 frank	Kız çocuk	300 işgünü	0,55 franktan	165 frank
Toplam	*1.068 frank*						
Kara eri	1.473 frank		405 frank açık				
Mahkûm	1.112 frank		44 frank açık				

"Görüyoruz ki, emekçi ailelerinin çoğu, ortalama deniz ya da kara eri kadar değil, bir mahkûm kadar bile beslenememektedir. 1847-1849 döneminde, çeşitli hapisanelerdeki bir mahkûmun genel ortalama masrafı, 63 santim idi. Bu rakam, bir emekçinin günlük masrafı ile karşılaştınlırsa, 13 santimlik bir fark gösterir. Aynca şurasını da belirtmek gerekir ki, hapisanelerde, yönetim ve denetim ile ilgili gider-ler de hesaba katılmakla birlikte, buna karşın, mahkûmlar, barınmalan için bir şey ödememektedirler; kantinlerden yaptıklan alıyverişler bu bakım giderlerine dahil edilmediği gibi, bu gibi yerlerde bulunan insan sayısının kabarık oluşu ile, tükettikleri yiyecek ve diğer şeylerin sözleşmelerle ya da toptan satınalınması sonucu giderler epeyce düşmektedir, [sayfa 689] ... Öyleyse bu durumda, çok sayıda emekçi ve hatta emekçilerin büyük çoğunluğu daha az giderle nasıl yaşayabiliyorlar? Bunu ... sırrını yalnız emekçilerin bildikleri bazı çarelere başvurarak beceriyorlar; örneğin, günlük yiyecek miktarını azaltıyorlar; buğday ekmeği yerine çavdar ekmeği yiyorlar; daha az et yiyorlar ya da hiç yemiyorlar, tereyağı ile baharatı da öyle; bütün ailenin üstüste oturduğu bir-iki odayla yetiniyorlar ve oğlanlarla kızlar yanyana ve çoğu zaman aynı hasınn üzerinde yatıyorlar; giyim, yıkanma ve öteki temizlik gereçlerinden kısıyorlar; pazar eğlencelerinden vazgeçiyorlar; yani kısacasi kendilerini en ıstıraplı yoksunluğa mahkûm ediyorlar. Bu son sınıra dayandıktan sonra, yiyecek fiyatlarında ufak bir yükselme, işin durması, hastalık gibi nedenler, emekçinin çektiği sıkıntıyı artınyor ve büsbütün mahvolmasına yolaçıyor; borçlar birikiyor, veresiye kesiliyor, en gerekli giyecekler ve eşyalar rehine

veriliyor ve en sonunda aile, kendisini, yoksullar listesine kaydettiriyor."[145a] Gerçekten de, bu "kapitalist cennet"inde gerekli tüketim maddelerinin fiyatındaki en ufak bir değişmeyi, ölüm ve suç sayılarında bir değişme izliyor! (Bkz: *Manifest der Maatschappij: De Vlamingen Vooruit!* Brussel 1860, s. 15, 16.) Belçika'da toplam 930.000 aile var, resmi istatistiklere göre bunlann 90.000'i servet sahibi, ve seçmen sayısı = 450.000; kentliler ile köylerdeki aşağı orta-sınıf 390.000

[145a] Ducpetiaux, /.c, s. 151, 154, 155, 156.

aile ve büyük kısmı devamlı proleterleşmekte ve bunlar = 1.950.000 kişi. Ve ensonu 450.000 işçi sınıfı ailesi = 2.250.000 kişi, içlerinde iyi durumda olanlar Ducpetiaux'nun anlattığı mutluluğu tadıyorlar. 450.000 işçi sınıfı ailesinden 200.000'i aşkını yoksullar listesinde.

(e) İngiliz Tarım Proletaryası

Kapitalist üretim ve birikimin uzlaşmaz karşıt niteliği hiç bir yerde, İngiliz tanmındaki (hayvancılık dahil) ilerleme ile İngiliz tanm emekçisinin durumundaki gerilemede olduğu kadar kendisini zalimce ortaya koyamaz. Bugünkü duruma dönmeden önce, geriye, hızla bir gözata-cağım. İngiltere'de modem tanm, üretim tarzındaki değişikliğin başlangıç noktasını oluşturan toprak mülkiyetindeki devrim daha eski tarihlere gitmekle birlikte, 18. yüzyılın ortasında başlar, [sayfa 6%]

Dikkatli bir gözlemci ama yüzeyde kalan bir düşünür olan Art-hur Young'ın 1771 yıllarında tanm emekçisi ile ilgili olarak söylediklerine bakılırsa, bunları şimdi, "kent ve köydeki İngiliz emekçisinin altın çağı olan" 15. yüzyıl şöyle dursun "emekçilerin bolluk içinde yaşadıklan ve servet biriktirdikleri"[146] 14. yüzyıldaki emekçilere göre çok acınacak durumdadırlar. Ama, bu kadar gerilere gitmemize de gerek yok. 1777 yılında yayınlanan çok öğretici bir yapıtta şu satırları okuruz: "Yoksul emekçi hemen hemen yerlebir olurken, büyük çiftçi nerdeyse bir *Gentle-man** düzeyine yükseldi. Yalnızca kırk yıl öncekiyle bugünkü durum karşılaştırılınca, düştüğü zavallı durum apaçık ortaya çıkar. ... Toprak-beyleri ile kiracılar ... emekçiyi ... ezmek için hep elbirliği yaptılar."[147] Bunun ardından 1737 ile 1777 yılları arasında gerçek tanm emekçileri ücretinin, nerdeyse *1A,* yani %25 düştüğü, ayrıntıları ile tanıtlanıyor. Dr. Richard Price da, "modern politika", diyor, "aslında yüksek sınıfların daha fazla yararınadır; zamanla vereceği sonuçlar, bütün krallığı yalnızca beyler ile dilenciler ya da efendiler ve kölelerden oluşur hale getirecektir".[148]

Gene de İngiliz tarım emekçilerinin durumu 1770 ile 1780 yıllan arasında, yiyecek ve barınma bakımından olduğu kadar, kendine saygı

[146] James E. Thorold Rogers, Prof. of Polit. Econ., in the University of Oxford, *A History of Agriculture and Prices in England,* Oxford 1866, v. I, s. 690. Sabırlı ve gayretli bir çalışmanın ürünü olan bu yapıt, şimdiye kadar yayınlanan iki cildinde, yalnız 1259 ile 1400 yılları arasındaki dönemi kapsıyor. İkinci cilt yalnızca istatistikleri içeriyor. Bu yapıt, o zamana ait elimizde bulunan tek otantik *"History of Prices"* ["Fiyat Tarihi"]'dir.

* Beyefendi, centilmen, -ç.

[147] *Reasons for the Late Increase of the Poor-Rates:* or, a comparative view of the prices of labour and provisions, Lond. 1777, s. 5, 11.

[148] Dr. Richard Price, *Obseruations on Reversionary Payments,* 6. ed., By W. Morgan, Lond. 1803, v. II, s. 158, 159. Price, 159. sayfada şuna işaret ediyor: "Bugün, emek-gücünün nominal fiyatı, 1514 yılına göre aşağı yukarı dört ya da en çok beş katı fazladır. Oysa, buğdayın fiyatı yedi katı, etin ve giyim eşyasının fiyatları onbeş katı kadar yükselmiştir. Bu nedenle, emeğin fiyatı, geçim giderlerindeki artışla orantılı olarak yükselmiş olsa bile, bu giderlerdeki artış ile aradaki orantı yarı yarıya bile değildir."

ve eğlence vb. yönünden de, o zamandan beri, bir daha ulaşamadığı ideal olarak kalmıştır. Ortalama ücreti, 1770 ile 1771 yıllarında 90 *pint** buğday, Eden zamaninda (1797), yalnızca 65 *pint,* 1808'de ise 60 *pint* olarak ifade ediliyordu.[149]

Toprak sahiplerinin, çiftçilerin, fabrikatörlerin, tüccarlann, bankerlerin, borsa spekülatörlerinin, orduya mal satanlann vb. [sayfa 69i] büyük servetler edindikleri Jakobenlere-Karşı Savaşın sonunda tarım emekçilerinin durumu yukarda gösterildiği gibiydi. Nominal ücretler, kısmen banknotun değerini yitirmesi, kısmen de bundan bağımsız olarak temel geçim araçlarının fiyatlanndaki artış sonucu yükselmişti. Ama reel ücret değişmesi, burada gereksiz ayrıntılara girmeksizin basit bir şekilde gösterilebilir. Yoksul yasası ile uygulanışı, 1795 ile 1814'te aynıydı. Bu yasanın kırsal bölgelerde nasıl uygulandığı anımsanacaktır: nominal ücret ile emekçinin yaşayabilmesi için gerekli nominal miktar arasındaki farkı, oradaki yardım kurumlan sadaka şeklinde tamamlıyordu. Çiftçinin ödediği ücret ile, yardım kurumlarının kapadıkları ücret açığı arasındaki oran, bize, iki şeyi göstermektedir. Önce, ücretlerin, asgari düzeyin altına düştüğünü; sonra, tanm emekçisinin ne oranda ücretli emekçi ve dilenci karışımı haline geldiğini, ya da kilise yardım kurulunun kölesi haline gelme derecesini. Diğer bütün kontluklardaki ortalama durumu temsil eden tek bir kontluğu ele alalım. 1795 yılında Northamptonshire'da ortalama haftalık ücret 7 şilin 6 peniydi; 6 kişilik bir ailenin toplam yıllık gideri ise 36 sterlin 12 şilin 5 peni; bunların toplam geliri 29 sterlin 18 şilin; yardım kurumunun kapadığı açık 6 sterlin 14 şilin 5 peni. 1814 yılında aynı kontlukta haftalık ücret 12 şilin 2 peni; 5 kişilik bir ailenin yıllık toplam gideri 54 sterlin 18 şilin 4 peni; ailenin toplam geliri 36 sterlin 2 şilin; yardım kurumunun kapadığı açık 18 sterlin 6 şilin 4 peni.[150] Kapatılan açık, 1895'te, ücretin Vi'ten azı, 1814'te yansından fazlasıydı. Bu koşullar altında, Eden'in hâlâ tarım emekçilerinin kulübelerinde bulduğu azıcık rahat ve huzur, 1814'te büsbütün yokolmuştu.[151] Çiftçinin elinde bütün hayvanlar içinde emekçi, bu *instrumantum vocale,*** artık, en çok ezilen, en kötü beslenen ve en çok zulüm göreniydi.

Aynı durum, "1830 Svving ayaklanmaları bize" (yani egemen sınıflara), "ateşe verilen harmanlann ışığında, manüfaktür İngilteresinde olduğu kadar, tanm İngilteresinde de, sefalet ve isyan ettirici kapkara bir huzursuzluğun, için için kıvılcımlandığını gösterene kadar"[152] sessizce sürdü gitti. Bu sıralarda, Sadler, Avam Kamarasında, tarım emekçilerine "beyaz köleler" adını takmış, [sayfa 692] Lordlar Kamarasında bir

[149]Barton, *l.c.,s.* 26. 18. 18. yüzyılın sonu için bkz: Eden, *l.c*

[150] Parry, *l.c,* s. 8ı 5.

[151] *id.,* s. 213.

[152] S. Laing, *l.c.* s .62.

* 0.550 litre. -ç.

** Konuşan alet. -ç-

piskopos aynı unvanı yinelemişti. O dönemin en dikkate değer iktisatçısı E. G. Wakefield şöyle diyor: "Güney İngiltere köylüsü ... ne özgür insandır, ne de köle; o, yalnızca dilencidir."[153]

Tahıl yasalannın yürürlükten kaldınlmasından önceki dönem, tanm emekçilerinin durumuna yeni bir ışık getirdi. Bir yandan, tahıl yasalarının gerçek hububat üreticilerini ne derece az koruduğunu tanıtlamak orta-sınıf çığırtkanlannın çıkarınaydı; öte yandan, toprak aristokrasisinin fabrika sistemini yermeleri, bu yozlaşmış, kalpsiz ve kibar serserilerin, fabrika işçilerinin ıstıraplarına karşı duyduklan sözde anlayış ve gene bunların fabrika yasaları için gösterdikleri "diplomatik çaba", sanayi burjuvazisini öfkeden deliye döndürüyordu. Eski bir İngiliz atasözü, "hırsızlar birbirine düşünce, namuslular kazançlı çıkar" der. Gerçekten de, egemen sınıfın iki düşman kesimi arasında, emekçileri hangisinin daha utanmazca sömürdüğü konusundaki gürültülü ve ateşli kavga, doğruların ortaya çıkmasına yaradı. Shaftesbury kontu olan Lord Ashley, fabrika sistemine karşı girişilen kampanyanın aristokrat ve insancıl başkomutanıydı. Bu yüzden o, 1845'te Morning Chronicle'ın tarım emekçilerinin durumu ile ilgili açıklamalarında en gözde hedefti. Zamanın en liberal yayın organı olan bu gazete, tarım bölgelerine özel muhabirler gönderiyor ve bunlar, yalnız genel bilgiler ve istatistiklerle yetinmeyerek, hem konuştukları emekçi ailelerinin ve hem de bunlann efendilerinin adlarını yayımlıyordu. Aşağıdaki liste, Blanford, Wimboume ve Poole yöresinde üç köye ödenen ücretleri göstermektedir. Bu köyler Bay G. Bankes ile Shaftesbury kontunun malıdır. Görüleceği üzere, bu "aşağı kilise papası", ve İngiliz sofulannın başı, tıpkı Bankes gibi, emekçilerin zaten pek zavallı olan ücretlerinin büyük bir kısmını ev kirası bahanesiyle cebe indirmektedir:

BİRİNCİ KÖY[154]

Çocuklar (a)	Aile Üyeleri Sayısı (b)	Erkeklerin Haftalık Ücreti (c)	Çocukların Haftalık Ücreti (d)		Tüm Ailenin Haftalık Geliri (e)		Haftalık Ev Kirası (f)		Kira Çıktıktan Sonra Ücretler Toplamı (g)		Adam Başına Haftalık Ücret (h)	
		§■		P-	§■	P-		p-	§■	P-	§■	P-
2 3 2 2 6 3	4 5 4 4 8 5	8 8 8 8 7 7	1 2	6	8 8 8 8 10 7	6	cg ^- ^- ^- c^ ^~	6 4	6 6 7 7 8 5	6 6 8		6 3>/2 9 9 P/2

[153] *England and America,* Lond. 1833, c. I, s. 47.

[154] Bu amaçla toprak aristokrasisi, kendisine, hazineden, kuşkusuz Parlamento aracılığı ile çok düşük faizle avans verdi, oysa çiftçiler bunu çok daha yüksek faizie ödemek durumundaydılar.

İKİNCİ KOY

İ:

"E
0)

ili

£"3 0

I

w

ş^ ^
o

c 'E 3 ~ E- < X O

11

c s_ _
O[1] vı w t— ^
S s İÜ d)
(o <A> <a— i— TJ rö ra O
P-
§•
P-
p-

6	8	**7**	**1**	6	**10**			6	8	6		**%**
6	8	**7**	**1**	6	**7**			**3>/2**	**5**	**8>/2**		**8>/2**
8	**10**	**7**			**7**			**3>/2**	**5**	**8>/2**		**7**
4	6	**7**			**7**			**6>/2**	**5**	**8>/2**		**11**
3	**5**	**7**			**7**			**6>/2**	**5**	**8>/2**		**1**
					UÇUNCU		KOY					
4	6	**7**			**7**		1		6		**1**	
3	**5**	**7**	**2**	6	**11**	6		**10**	**10**	8	**2**	P/2
0	**2**	**5**			**5**		1		**4**		**2**	

Tahıl yasalarının kaldınlması, İngiliz tanmı için olağanüstü bir dürtü oldu.[155] Büyük çapta boşaltma kanallan, hayvanlan ahırda beslemek ve yapay otlaklar yetiştirmek için yeni yöntemler, mekanik gübreleme aygıtlannın kullanılması, killi toprağı işlemede yeni yollar, madeni gübrelerin daha fazla kullanılması, [sayfa 693] buharlı makinelerden ve her türlü yeni makinelerden yararlanma, genellikle daha yoğun bir tanm, bu devrin özelliğiydi. Krallık Tanmsal Kurumunun başkanı Bay Pusey, yeni makinelerin kullanılmasıyla, çiftlikte (nispi) giderlerin yarı yarıya azaldığını söylüyor. Öte yandan da, toprağın gerçek verimi hızla yükseldi. *Acre* başına daha fazla sermaye yatırımı ve dolayısıyla çiftliklerde daha fazla yoğunlaşma, yeni yöntemin temel koşullanydı.[156] Aynı [sayfa 694] zamanda, işlenen toprağın alanı 1846-1856 arasında 464.119 *acre* arttı, ve doğu kontluklannda, tavşan yatağı ve cılız meralar halindeyken, mükemmel ekin tarlaları haline getirilen büyük alanlan bu hesaba katmıyoruz. Bu arada, tarımda çalışan toplam emekçi sayısında bir düşme olduğunu daha önce görmüş bulunuyoruz. Her iki cinsiyetten ve her yaştan fiili tarım emekçisi sayısı, 1851'de 1.241.396 iken, 1861'de, 1.163.217'ye düşmüştür.[157] Bu nedenle, İngiliz Genel Saymanı haklı olarak şöyle diyordu: "1801 yılından bu yana, çiftçi ve çiftlik emekçisi

[155] *London Economist,* March 29», 184ş, s. 290.

[156] Orta-sınıf çiftçi nüfusundaki azalış, özellimle şu sayım kategorisinde görülebilir: "Çiftçinin oğulları, erkek torunları, kardeşleri, yeğenleri, kızları, kız torunları, kız kardeşleri"; yani çiftçinin çalıştırıldığı kendi ailesinin üyeleri. Bu kategori, 1851 yılında 216.851 kişi iken, 1861'de 176.151 kişiye inmiştir. 1851 ile 1871 yılları arasında, 20 *acre'dan* küçük çiftliklerin sayısı 900'den daha fazla bir azalma göstermiştir; 50 ila 75 *acre* arasındaki çiftlikler 8.253'ten 6.370'e inmiştir; 100 acre'dan küçük bütün çiftlikler için de durum aynıdır. Buna karşılık, aynı yirmi yıl boyunca, büyük çiftliklerin sayısırda bir artış olmuştur; 300-500 *acre* arasında olanlar 7.771'den 8.410'a yükselmiş, 500 acre'dan büyük olanlar 2.755'den 3.914'e yükselmiş, 1.000 acre'dan büyük olanlar 492'den 582'ye çıkmıştır.

[157] Çoban sayısı 12.517'den 25.559'a yükselmiştir.

sayısındaki artış ... tarımsal ürünlerin artışıyla hiç bir orantı göstermemektedir";[158] bu oransızlık tanm nüfusundaki azalmanın, işlenen toprakların alanındaki artış, daha yoğun bir işleme yöntemi, toprağa ve toprağın işletilmesine yatınlan sermaye birikimindeki görülmemiş büyüme, toprak ürünlerinde İngiliz tanm tarihinde eşi görülmemiş yükselme, toprakbeylerine giden payların büyük miktarlara ulaşması ve kapitalist çiftçilerin genişleyen servetleriyle elele gittiği son dönemde, daha göze batar bir durum almıştı. Bütün bunlann, pazarların, yani kentlerin sürekli ve hızlı gelişmesi, ve serbest ticaretin egemenliği ile birlikte olduğu dikkate alınırsa, tarım emekçisinin, ensonu, *post tot discrimine renim** kendisini mutluluktan sarhoş edecek, *secundum artem*** ortamı içinde bulması gerekir.

Ne var ki, Profesör Rogers, İngiliz tarım emekçisinin yazgısının, 14. yüzyılın son yansı ile 15. yüzyıldakiler şöyle dursun, 1770 ile 1780 yıllan arasındakiler ile karşılaştırıldığında bile çok daha beter olduğu, "köylünün tekrar serf haline" ve hem de daha kötü beslenen ve giyinen bir serf haline geldiği sonucuna varmaktadır.[159] Tarım emekçilerinin konutları konusunda devir açan yapıtında Dr. Julian Hunter şöyle diyor: "Hind'in" (tanm emekçilerinin kölelik zamanından kalma adı) "mas-raflan, yaşayabileceği en düşük miktar olarak saptanır ... ücreti ve barınma giderleri, kendisinden sağlanan kâra göre hesaplanmaz. Çiftçilik hesaplarında emekçi sıfırdır.[160] ... Varolma" (geçim) "araçları [sayfa 695] daima değişmeyen bir miktar olarak düşünülür.[161] Gelirinde daha da fazla bir azalma için, *nihil habeo, nihil curo**** diyebilir. Elinde ancak yaşayabilecek kadar yedek yiyeceği olduğu için, gelecekle ilgili kaygısı yoktur. Çiftçinin hesaplanna esas aldığı sıfır noktasına zaten ulaşmış durumdadır.

Gelecekteki günler ne getirirse getirsin, ne bolluktan, ne de kıtlıktan payına düşecek bir şey yoktur."[162] 1863 yılında, sürgüne ve ağır hapis cezasına çarptırılmış suçluların beslenme ve çalışma koşullan konusunda resmi bir araştırma yapılmıştır. Sonuçlar iki kalın cilt Mavi kitapta yer aldı. Diğer şeyler yanında şöyle deniyordu: "İngiltere'de cezaevlerindeki mahkumların beslenme durumu ile işevlerindeki yoksullar ve aynı ülkedeki serbest emekçiler arasında yapılacak ayrıntılı bir karşılaştırma ... kuşkusuz, mahkumların diğer iki sınıftan daha iyi beslendiği sonucunu ortaya koyacaktır."[163]

[158] Census, ete, *l.c,* s. 36.

[159] Rogers, *l.c,* s. 693. Mr. Rogers liberal okuldandır. Cobden ve Bright'ın kişisel dostudur; bu nedenle, laudator temporis aeti [geçmiş zaman aşığı - ç.] olamaz.

ıs» *p ijij Health Seventh Report,* 1865, s. 242. Bu nedenle, toprakbeyinin, tarım emekçisinin kazancının arttığını duyar duymaz kirayı yükseltmesinde ya da, "karısı bir iş bulduğu için", çiftçinin, emekçinin ücretinde bir indirme yapmasında olağan-dışı bir şey yoktur, *l.c*

[161] *l.c,* s. 135.

[162] *l.c,* a. 134.

* Bu kadar felaketten sonra. -ç.

** İkinci anayol, -ç.

*** Malı yok, derdi yok. -ç.

Oysa, "ağır hapse çarptırılmış herhangi bir mahkumdan istenen iş miktarı, gene sıradan bir gündelikçiden istenilen miktann neredeyse yansı kadardır."[164] Edinburgh cezaevi müdürü John Smith' in tanık olarak verdiği ifadeden birkaç ilginç nokta: n° 5056. "İngiliz cezaevlerindeki yiyecek durumu, İngiltere'deki sıradan emekçilerin yiyeceğinden daha iyidir." n° 50. "İskoçya'da sıradan tanm emekçisinin ... pek seyrek et yediği bir gerçektir." n° 3047. "Bu hükümlülerin, sıradan bir tarım emekçisinden çok daha iyi beslenmelerini gerektirecek bir neden var mıdır? - Kesinlikle yoktur." n° 3048. "Kamu işlerinde çalıştırılan hükümlülerin beslenme durumlarını, serbest emekçilerin beslenme durumlarına yaklaştırmak irin daha başka denemeler yapılması sizce gerekli midir?"[165]... "O" (tanm emekçisi) "şöyle diyebilir: Çok çalışıyorum ama yeteri kadar yemek yiyemiyorum, oysa cezaevindeyken, daha fazle çalışmadığım halde daha fazla yerdim; böyle olunca benim için tekrar cezaevine girmek daha iyi."[166] Raporun birinci cildine konulan tablodan aşağıdaki karşılaştırmalı özeti derledim, [sayfa 696]

HAFTALIK OLARAK BESİN MİKTARI[167] (Ons Olarak)

	Azotlu Öğeler Miktarı	Azotsuz Öğeler Miktarı	Madensel Öğeler Miktarı	Toplam
Portland (mahkum)	28.95	150.06	4.68	183.69
Donanma eri	29.63	152.91	4.52	187.06
Er	25.55	114.49	3.94	143.98
Araba işçisi	24.53	162.06	4.23	190.82
Mürettip	21.24	100.83	3.12	125.19
Tarım emekçisi	17.73	118.06	3.29	139.08

1863 tarihli hekimler komisyonunun, en kötü beslenen sınıfların aldıklan besin konusunda yaptığı araştırmanın genel sonuçlannı okur zaten biliyor. Tanm emekçisi ailelerinin büyük bir kısmının aldıklan besinin, "açlığın getireceği hastalıkları önleyecek" miktarın altında olduğu anımsanacaktır. Comvvall, Devon, Somerset, Wilts, Stafford, Ox-ford, Berks ve Herts gibi tamamen kırsal bölgelerde özellikle durum böyleydi. Dr. E. Smith, "Emekçinin kendisinin aldığı besin" diyor, "belirtilen ortalama miktardan fazladır, çünkü çalışabilmek için ... ailenin öteki üyelerinden ... daha fazla yemek yemek zorundadır ... daha yoksul bölgelerde hemen hemen etle domuz etinin hepsini o yer.... Kadın-

[163] *Report of the Commissioners ... relating to Transportation and Penal Sercitude,* Lond. 189, s. 42, 50.

[164] *l.c,* s. 77. *Memorandum by the Lord Chief Justice.*

[165] *l.c* s. 11, *Minutes of Evidence.* [166]*l.c,* s. l,Ek. s. 280.

[167]/.c, s. 274, 275.

gram	*gram*
40.673	1.594
48.354	2.031
48.980	2.348
43.366	2.434

lar ile hızlı büyüme çağındaki çocukların aldıklan besin miktarı, çoğu zaman ve hemen bütün kontluklarda, başta azot olmak üzere yetersizdir.".[168] Çiftçilerle birlikte oturan kadın ve erkek hizmetkarlar yeter derecede beslenirler. Bunların sayılan, 1851'de 288.277 iken, 1861'de 204.962'ye inmiştir. "Kadınlann tarlalarda çalışması" diyor Dr. Smith "ne denli sakıncalan beraberinde getirirse getirsin ... şimdiki koşullar altında aileye büyük yarar sağlar; çünkü böylece ailenin gelirine, ayakkabı, giyecek alabilecek, kirayı ödeyebilecek ... bir ek gelir katılarak, daha iyi beslenmeleri olanağı doğar.".[169] İncelemenin en dikkate değer sonuçlarından birisi de, Birleşik Krallık'ın diğer bölgelerine göre, İngiltere'deki tanm emekçilerinin, aşağıdaki tablonun da gösterdiği gibi "oldukça daha kötü beslendikleridir", [sayfa 697]

ORTALAMA YETİŞKİN TARIM EMEKÇİSİNİN HAFTALIK KARBON VE AZOT TÜKETİMİ[170]

Karbon Azot
İngiltere.....
Galler Ülkesi.....
İskoçya.....
İrlanda.....

Dr. Simon, resmi sağlık raporunda, "Dr. Hunter'in raporunun he-

[168] *Public Health, SixthReport,* 1864, s. 238, 249, 261, 262.

[169] /.c. s. 262.

[170] *l.c,* s. 17. İngiliz tarım emekçisi, İrlandalı tarım emekçisine göre ancak dörtte bir oranında süt ve onun yarısı kadar ekmek elde eder. Arthur Young, bu yüzyılın başında "İrlanda Gezisi"nde buradaki emekçilerin daha iyi besin aldıklarını görmüştü. Bunun çok basit nedeni yoksul İrlandalı emekçinin, zengin İngiliz çiftçisinden kiyaslanamayacak derecede daha insancıl olmasıdır. Galler ülkesine gelince, metinde söylenenler yalnız güney-batı için geçerlidir. Buradaki bütün hekimler, verem, sıraca vb. gibi hastalıklar nedeniyle ölüm oranındaki artışın, halkın fizik koşullarındaki bozulmayla birlikte yükseldiği ve bu bozulmanın da yoksulluktan ileri geldiği kanısındadırlar. "Onun" (tarım emekçisinin) "bakım gideri günde 5 peni dolayında hesaplanmakla birlikte, birçok bölgelerde bunun çiftçiye çok daha aza malolduğu söylenmektedir." (Zaten çiftçinin kendisi de yoksuldur.)"... Bir parça tuzlanmış et ya da salam ... hazmı güç bir işe değmeyecek kadar tahta gibi kupkuru tuzlu bir şey... bir kazan bulamaca tat versin diye kullanılır ve emekçi günlerce sabah-akşam aynı şeyi yer." Sanayideki ilerlemeler, onun için bu soğuk ve rutubetli iklimde, "sağlam ev dokuması giyeceklerini bırakarak ucuz ve sözde pamuklu denilen şeyleri giyme" ve kuvvetli içkiler yerine bulaşık suyu gibi çayı içme zorunluluklarını getirmiştir. "Tarım emekçisi, saatlerce, rüzgar ve yağmur altında çalıştıktan sonra kulübesine girer ve içersinde turba ya da kil ile topaklanmış küçük kömür parçalarının yandığı ve çevreye bol miktarda karbonik ve sülfüroz asidi yayan ocağın karşısına oturur. Duvarlar taş ve çamurdan örülmüştür, taban ise daha kulübe yapılmadan önceki çıplak topraktan ibarettir, çatı, samanla karıştırılmış toprak ve çamurdur. Bütün çatlak ve yarıklar, sıcaklık kaybını önlemek için tıkanmıştır, cehennemi andıran bir atmosfer içersinde, yer, çamurla kaplı, biricik elbisesi sırtında kuruyan işçi, çoğu kez bulamacını burada içtiği gibi, karısı ve çocuklarıyla da burada yatar. Gecenin bir kısmını bu gibi kulübelerde geçirmek zorunda kalan ebeler, ayaklarının yerdeki çamura nasıl battığını, özel bir hava deliği açmak için duvarı kolayca nasıl oyduklarını anlatmışlardır. Toplumun çeşitli kademelerinden pek çok tanık, bu ve benzeri sayısız sağlığa zararlı etkilerin, zaten yeteri kadar beslenmeyen köylüleri, hastalıklı ve sıracalı bir topluluk haline getirdiğini söylüyorlar. ... Carmarthenshire ve Cardiganshire sağlık memurlarının ifadeleri aynı durumu çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. Ayrıca, daha büyük bir felaket var: çok daha korkunç bir salgın halindeki

men her sayfası" diyor, "tarım emekçilerimizin konut durumlarındaki yetertizliğe ve sefalete tanıklık ediyor. Uzun yıllardır, bu yönden emekçilerin durumu gitgide kötüleşmektedir; bir göz oda bulmak şimdi daha da güçleştiği gibi, bulsa bile, gereksinmelerine belki şimdi geçmiş yüzyıllarda olduğundan çok daha az uygun durumdadır. Özellikle son yir-mi-otuz yıldır bu kötü durum hızla artmakta ve emekçilerin konut sorunları şimdi son derece [sayfa 698] kötü bir duruma gelmiş bulunmaktadır. Emeğiyle zengin ettiği kimselerin kendisine bir tür merhametle davranmayı uygun buldukları durumlar dışında, bu konuda tam bir çaresizlik içersindedir. İşlediği toprak üzerinde başını sokacak bir yer bulması, bu bulduğu tek göz odanın doğru dürüst bir yer ya da domuz ağılı gibi olması, yoksulluğun baskısını geniş ölçüde azaltacak bir avuç bahçeye sahip olabilmesi - bütün bunlar, dilediği gibi bir konut bulma ya da kirasını ödeyebilme gücüne değil, başkalannın, 'mallarını keyiflerince kullanma hakkını' istedikleri gibi uygulamalanna bağlıdır. Bir çiftlik, ne kadar geniş olursa olsun, üzerindeki emekçi konutlarının ne sayısını, ne de doğru dürüst olmasını öngören bir yasa vardır; emeği, güneş gibi, yağmur gibi gerekli olan bir toprak üzerinde, emekçiye en ufak bir hak tanıyan bir yasa da yoktur. ... Bu konuya dışardan katılan bir öğe de gene onun aleyhine işler 'yoksul yasasının konut ve vergi yükümlülü-ğüyle ilgili maddelerinin baskısı altındadır."[171] Bu hükümler nedeniyle, her yerel kilise yönetiminin, bölgede oturan emekçi sayısını azaltmada maddi çıkan vardır; - ne yazık ki, tarım emekçiliği, çalışkan emekçiyle ailesine güven ve sürekli bir bağımsızlık getirecek yerde, çoğu zaman sonu dilenciliğe varan kısa ya da uzun bir yol olur - ve bu yol boyunca yoksulluk ve dilencilik o kadar yakındır ki, bir hastalık ya da geçici bir işsizlik, derhal kilise yardımına muhtaç olmaya yolaçar; işte bu yüzden, bir bölgedeki tanm emekçileri nüfusu daima yoksullara yardım yükümlülüğüne namzet bir topluluktur.... Büyük toprak sahipleri[172]... top-

çok sayıda budalalar." Şimdi de, iklim durumu üzerine birkaç söz. "Yılın sekiz-dokuz ayında bütün ülkede esen kuvvetli bir güney-batı rüzgarı beraberinde sağanak halinde yağmur getirmekte ve bu yağışı tepelerin batı yamaçları almaktadır. Pek az ağaca, o da kuytu yerlerde raslanır; açık yerlerde olanlar, ağaçlıktan çıkmış biçimler alırlar. Kulübeler, çoğu kez bir dağın eteğine gizlenmiştir, ya da bir sel yatağına yapılmıştır; otlaklarda ancak cılız koyunlarla yerli sığırlar yaşayabilmektedir.... Gençler doğuya, Glamorgan ve Monmuth maden bölgelerine göç ederler. Carmarthenshire, madencilerin yetişme yeri ve sakatlar yurdudur. Nüfus bu yüzden sayısını ancak koruyabilir durumdadır." İşte Cardiganshire nüfusu:

1851 1861
Erkek 45.155 44.446 Kadın 52.459 52.955 [Toplam] 97.614 97.401 Dr. Hunter, *Public Health, Seventh Repon,* 1865, s. 498-502, *passim.*

[171] 1865'de bu yasa bir dereceye kadar düzeltildi. Bu yamaların hiç bir işe yaramadığını denemeler çok geçmeden gösterecektir.

[172] Bunu izleyen satırları anlayabilmemiz için *"Close Villages"* ("Kapalı Köyler")'in sahiplerinin, bir ya da iki büyük toprakbeyi olduğunu anımsamamız gerekir. *"Öpen Villages"* ("Açık Köyler") ise, toprakları daha küçük toprakbeylerine ait olanlardır. Spekülatörler işte bu ikinci tip üzerinde kulübeler ve kiralık yerler yaparlar.

raklan üzerinde emekçi konutları bulundurmamaya karar vermekle, [sayfa 699] yoksullara karşı olan sorumluluklarının yarısından o anda kurtulmuş olur. İngiliz anayasasi ile yasalann, toprak üzerinde bu tür bir mutlak imülkiyet hakkına ne derece elverişli olduğu, toprakbeyine 'malını keyfince kullanma' ve toprağı elleriyle işleyenleri her an toprağından sürüp çıkartacak kadar düşmanca davranma hakkını ne ölçüde tanıdığı burada tartışmayı düşünmediğim konulardır. ... Üstelik bu topraktan sürüp atmak"

(yetkisi) "... yalnızca sözde kalmaz. Çok geniş ölçüde uygulandığı gibi... aslında bu uygulama tanm emekçilerinin konut koşullarında başlıca ilkedir. ... Bu pisliğin yaygınlığı konusunda Dr. Hunter'ın son sayımdan derlediği bir noktaya değinmek yetecektir: konuta olan gereksinme her yerde arttığı halde, son on yıldaki ev yıkımı, İngiltere'nin 821 bölgesinde ya da mahallesinde alıp yürümüş ve" (çalıştıkları bölgenin dışında oturmaya zorlanan kimseler) "hiç hesaba katılmasa bile sözü edilen bölgeler, 1861 yılında, 1851 yılına göre, yüzde $5V_3$ oranında daha fazla nüfusu, yüzde 4V4 oranında daha az sayıdaki eve sığdırmak durumunda kalmışlardır.... Bu ıssızlaştırma süreci tamamlandığında, diyor Dr. Hunter, sonuç, ancak çobanlarla bahçıvanlann ve ko-ruculann oturabilecekleri birkaç kulübenin bulunduğu ve yaptıkları iş gereği efendilerinden genellikle iyi muamele gören hizmetkarların yaşa-dıklan göstermelik köyler *(shoıv-uillage)* olacaktır."[173] Ama toprağın işlenmesi gerekmektedir, oysa bu toprakta çalışan emekçiler, toprak sahibinin kiracıları olmayıp, kulübeleri yıkıldığı zaman belki de üç mil ötedeki bir komşu köyde bir damaltı bulmuşlardır ve çalışmaya oradan gelmektedirler. Durumun böyle bir gidişe yöneldiği yerlerde, hâlâ ayakta kalabilen kulübelerin bakımsız ve perişan durumlan, mahkum ol-duklan akibet hakkında bir fikir verir. Hepsi de yavaş yavaş yıkılıp gitmek üzeredirler. Çatısı henüz yıkılmamış olanların emekçiler tarafından kiralanmasına izin verilir ve sanki doğru dürüst bir evmiş gibi kira ödediği halde, emekçi de bu durumdan memnundur. Artık görüp göreceği onanm ve bakım, ancak içindeki meteliksiz kiracının gücü yettiği ölçüde olacaktır. Ve ensonu, [sayfa 700] büsbütün barınılamaz duruma gelince -en alçakgönüllü kölelik ölçülerine göre bile içinde durulamaz duruma gelince- bir kulübe daha toprağa karışmış olacak ve gelecekteki yoksulluk vergisi biraz daha hafifleyecektir. Büyük toprak sahipleri, egemenlikleri altındaki toprak üzerindeki nüfusu seyrekleştirmek yoluyla yoksulluk vergisinden böylece kurtulurlarken, yerlerinden edilmiş emekçiler en yakın kasaba ya da açık köyün yolunu tutarlar: en yakın

[173] Bu tür bir göstermelik köyün görünüşü çok hoştur, ama Katerina H'nin Kırım yolculuğu sırasında gördüğü köyler gibi gerçekle ilgisi yoktur. Son zamanlarda çobanlar da bu köylerde görünmez oldular, sözgelişi, Market Harboro, 500 *acre* büyüklüğünde bir koyun çiftliğidir, ama ancak tek bir kişi çalıştırmaktadır. Bu güzel ovalarda, Leicester ve Northampton'ın güzel otlaklarında uzun yürüyüşleri kısaltmak için, çobana, çiftlikte bir oda ayrılıyordu. Şimdi ise, kendisine barınma bedeli olarak haftada onüç şilin veriliyor ve o da böyle bir barınağı ancak uzak bir açık köyde bulabiliyor.

diyorum ama bu 'en yakın', emekçinin her gün terini toprağına karıştırdığı çiftlikten üç-dört mil ötede olabilir. Bu günlük zahmetli çalışmaya, şimdi bir de, bir lokma ekmeğin hatırına altı ya da sekiz mil yolu tepmek eklenecek ve bu, kimsenin umurunda olmayacaktır. Ve eğer karısıyla çocukları da, çiftlikte çalışıyorlarsa, aynı şey onlar için de sözkonusu olacaktır. Bu uzun yolun, başına açtığı dert, bu kadar da değildir. Açık köylerde, kulübe spekülatörleri, elden geldiğince ucuza maledecekleri bir yığın ini sığdırmak üzere, küçük toprak parçaları satı-nalırlar. Ve işte bu sefil yerlerde (açık köylerde oldukları halde, kentteki en berbat konutun en kötü özelliklerini taşıyan bu barınaklarda) İngiliz tanm emekçileri üstüste yaşar giderler.[174] ... Ne var ki, buna karşılık, emekçinin, ekip-biçtiği toprak üzerinde oturduğu yerlerde, konut durumunun, üretken emeğine layık biçimde olduğunu sanmak yanlış olur. En büyük malikanelerde bile.... emekçinin kulübesi... en sefil ve perişan durumda olabilir. Emekçileri ile ailelerine konut diye herhangi bir ahin yeterli bulan toprakbeyi, [sayfa 7011 kira konusunda en çetin pazarlıklara girişmekten de utanmaz.[175] Burası, ocağı, helası, penceresi, bir hendekten başka akarsuyu, bahçesi olmayan tek odalı bir kulübe olabilir, ama emekçi bu haksız durum karşısında bile çaresizdir. ... Ve sağlığı koruma yasaları, ancak kağıt üzerinde varolan ölü sözcüklerdir ... ve uygu-lanmalan geniş ölçüde, bu gibi inleri konut diye kiralayan malsahiplerinin keyfine bırakılmıştır. ... Parlak ama pek az görülen durumlara bakarak, İngiliz uygarlığının yüzkarası olan bu gerçeklerin ezici ağırlığını gözden kaçırmak haksızlık olur. Bugünkü konut durumunun berbatlığı orta-

[174] "Emekçilerin evleri" (daima aşırı kalabalık açık köylerde bulunan) "arka yüzleri, malsahibinin kendisine ait olduğunu söylediği toprağın daima son sınırına gelecek şekilde sırayla yapıldıkları için, ancak ön cepheden ışık ve hava alabilirdi." (Dr. Hunter'ın raporu, *l.c,* s. 135.) Çoğu kez köyün bira satıcısı ya da bakkalı aym zamanda evini kiraya verir. Bu durumda tarım emekçisi onun kişiliğinde çiftçinin yanısıra bir başka patron ile de karşı karşıyadır. Emekçi, bu adamın hem müşterisi ve hem de kiraçısıdır. "On şilinlik haftalığından yıllık 4 sterlin kira düşüldükten sonra, elinde kalanla satıcının istediği fiyatla *modicum* [bir tutam -ç.] çayını, şekerini, ununu, sabununu, mumunu ve birasını ondan satınalmak zorundadır." *(l.c,* s. 132) Bu açık köyler, aslında, ingiliz tarım proletaryasının "açık cezaevleri"dir. Bu kulübelerden çoğu, çevredeki bütün serserilerin gelip geçtikleri kiralık yerlerden başka bir şey değildir. En kötü koşullar altında bile çoğu kez dürüstlüğünü ve saflığını şaşılacak şekilde korumuş bulunan kır emekçisi ve ailesi, buralarda berbat olup giderler. Bina spekülatörleri, küçük toprak sahipleri ve açık köyler karşısında, aristokrat tefeci takımı arasında ikiyüzlüce omuz silkip geçmek kuşkusuz moda haline gelmiştir. Bunlar, kendi "kapalı köyler"inin ve "göstermelik köyler"inin bu açık köylerin doğum yerleri olduklarını ve onlar olmaksızın varolamayacaklarını pekala bilirler. "Emekçiler ... küçük mülk sahipleri olmasaydı, çoğu kez çalıştıkları çiftliklerin ağaçları altında uymak zorunda kalırlardı." *(l.c.* s. 135.) "Açık" ve "kapalı" köyler sistemi, bütün *Midland* [Orta İngiltere kontlukları -ç.] ile baştanbaşa İngiltere'nin doğu kesiminde görülür.

[175] "Malsahibi ... haftada 10 şiline çalıştırdığı bir adamın sırtından ayrıca bir kâr sağlar; bu zavallı ırgattan, aslında 20 sterlin bile etmeyen evinin kirası için yılda 4-5 sterlin kira sızdırır ve bu işi 'ya evimde otururbut ya da başka bir yere çıkarsın, ama benden bonservis falan isteme', diyerek tehditle sürdürür. ... Bir insan, durumunu iyileştirmek istese de, demiryolu yapımında ya da taşocağında çalışmaya kalkışsa, aynı zorluk ve tehdit hazırdır: 'Ya bu düşük ücretle benim için çalışırsın ya da haftaya buradan defolur gidersin; domuzunu al, bahçeye ektiğin patatesleri de sök götür. Malsahibi (yani çiftçi) eğer işine gelirse, bu gibi durumlarda işten ayrılanları cezalandırmak için ev kirasını da yükseltir." (Dr. Hunter, *l.c,* s. 132.)

dayken, bu konuda uzman gözlemcilerin, bu halin, sayıca yetersizlik karşısında çok daha küçük bir felaket olduğunu söylemeleri, durumun gerçekten korkunç olduğunu gösteriyor. Kırsal bölgedeki emekçi ko-nutlannın ağız ağıza dolu oluşu, yalnız işin sağlık yönünü önemseyenler için değil, insanca

ve ahlaklı bir yaşam sürdürülmesini dileyenler için de, yıllardır derin bir kaygı kaynağı olmuştur. Kırsal bölgelerde bulaşıcı hastalıkların yayılmasıyla ilgili haberlerde daima bu aşırı kalabalığın, hastalığın önlenmesi konusundaki her türlü çabayı etkisiz duruma getirdiği üzerinde ısrarla durulması, sanki aynı kalemden çıkmış gibi, aynı tümcelerle yinelenir durur. Kırsal yaşamın sağlık üzerindeki çok yararlı etkilerine karşın, bulaşıcı hastalıklann yayılmasına elverişli olan bu nüfus yoğunluğunun, aynı zamanda, bulaşıcı olmayan hastalıklann ortaya çıkmaları için de uygun bir ortam yarattığı gene tekrar tekrar belirtilir. Kırsal nüfustaki bu aşın yoğunluğun kötülüklerini belirtenler, daha büyük kötülükler karşısında da susmamışlardır. Bunlann başlıca konulan, yalnızca sağlığa zararlı etkiler olduğu halde, bu konudaki diğer ilişkiler üzerinde de hemen daima aynı ilgiyle durmuşlar ve dikkatleri çekmişlerdir. Evli ya da bekar her iki cinsiyetten yetişkin kimselerin, ufacık bir odada sıkış sıkış yatıp kalkmalannın çok sık görülen durumlar olduğunu ve bu durumda her türlü ar ve haya duygulannın zedelendiğini, ahlakın zorunlu olarak bozulduğunu [sayfa 702] raporlannda bir inanç olarak belirtmişlerdir.[176] Örneğin, Buckighamshire'ın Wing bölgesinde, bir tifo salgını konusundaki son yıllık raporun ekinde Dr. Ord, ateşler içinde kendisine gelen, Wingrave'den bir delikanlının 'hastalığının ilk günlerinde dokuz kişiyle aynı odada uyuduğunu, iki hafta içinde bunlardan birkaç tanesinin de hastalığa yakalandığını ve birkaç hafta içinde bu dokuz kişiden beşinin ateşinin yükseldiğini ve bir tanasinin de öldüğünü' söylediğini belirtir.... Salgın sırasında Wing'e giden St. Geor-ge hastanesi hekimlerinden Dr. Harvey'den tıpkı bu rapora benzeyen bilgiler alınmıştır. ... 'Ateşli bir hastalığa tutulan genç bir kadın, babası, anası, piç çocuğu, kardeşi iki delikanlı, herbirinin birer piçi olan iki kız kardeşi ... hepsi 10 kişi ile birlikte aynı odada yatıyordu. Birkaç hafta önce ise, bu odada 13 kişi kalıyordu.'"[177]

Dr. Hunter, tamamen tarım bölgelerinde değil, İngiltere'nin bütün kontluklarında, 5.375 tane tarım emekçisi kulübesinde araştırmalar yapmıştır. Bunlardan 2.195'inde yalnızca tek bir yatak odası (çoğu kez

[176] "Genç evli çiftler, yetişkin erkek ve kız kardeşler için iyi örnek oluşturmazlar: olayları görüp saptamak mümkün olmamakla birlikte, kardeşler arası cinsel ilişkiden dolay, bu işe katılan kadınların büyük ıstıraplarla ve bazan ölümle yüzyüze geldiklerini söylemek için yeter bilgiler vardır." (Dr. Hunter, *l.c,* s. 137.) Uzun yıllar Londra'nın en berbat mahallelerinde görev yapmış olan bir taşra polis memuru, köyündeki kızlar için şunları söylüyor: "Bunlardaki açık-saçıklığı ve utanmazlığı, Londra'nın en berbat yerlerindeki görevim sırasında bile görmedim. ... Çoğu kez, büyük oğlanlarla kızlar, analarla babalar aynı odada yatıp kalkıyorlar ve domuzlar gibi yaşıyorlar." *{Child. Empl. Com. Sixth Report,* 1867, s. 77 sq., n° 155.)

[177] *Public Health, Seventh Report,* 1865, s. 9, Hpassim.

aynı zamanda oturma odası olarak da kullanılır), 2.930'unda iki ve 250'sinde ikiden fazla oda bulunmaktadır. Aşağıda bir düzine kontluktan seçilen birkaç örnek veriyorum.

(1.) Bedfordshire

Wrestlingtworth. - Çoğu daha küçük olmakla birlikte yatak odaları 12 ayak uzunlukta 10 ayak genişliğinde. Küçük tek katlı kulübeler çoğu zaman, tahta perde ile iki yatak odasına bölünmüş, 5 ayak 6 inç yüksekliğindeki mutfakta da çoğu kez bir yatak bulunur. Kira, yıllık 6 sterlin. Kiracılar helalarını kendileri yapar, ev sahibi yalnız bir çukur sağlar. Bir kişi hela yapar yapmaz, bütün komşular bundan yararlanmaya başlarlar. Richardson denilen bir aileye ait bir ev, kusursuz bir güzellik örneğiydi. "Sıvalı duvarlar, baloya giden bir hanımın elbisesi gibi dalgalıydı, [sayfa 703] Tavanın bir ucu içeri, öteki ucu dışarı kalkıktı ve burada, fil hortumu gibi bükuntülü çamur ve tahta bacasıyla talihsiz bir ocak dikilip kalmıştı. Yuvarlanmasın diye uzun direkten bir de desteği vardı. Kapısıyla penceresi baklava gibi yapılmıştı." Gezilen evden yalnızca 4 tanesinde birden fazla yatak odası vardı ve hepsi de tıka-basa doluydu. Tek yatak odasındaki serili şilteler 3 yetişkin, 3 çocuk, 6 çocuklu evli bir çift vb. barındırıyordu.

Dunton. - 4-5 sterlin arasında değişen yüksek, kiralar; haftalık işçi ücreti 10 şilin. Ailedeki hasır örmeciliği ile kirayı karşılamayı umuyorlar. Kiralar yükseldikçe, bunu karşılamak için daha çok sayıda insan çalışmak zorunda. Bir yatak odasında oturan 4 çocuklu altı yetişkin insan, 3 sterlin 10 şilin ödüyor. Dunton'da, dış ölçüleri 15 ayak uzunluğunda 10 ayak genişliğinde en ucuz evin kirası 3 sterlin. İncelenen evlerden yalnız bir tanesinin 2 yatak odası var. Köyün biraz dışında, "kiracıların, pisliklerini etrafına yaptıkları" evin kapısı, alt tarafından 9 inç çürüyüp yokolmuş; geceleri birkaç tuğla ve hasırla ustalıkla kapatılan bir giriş. Pencerede camla gerçevenin yarısı parçalanmış. Eşya diye bir şey yok, 3 yetişkin insan, 5 çocuk içice uzanmış; Dunton, Big-gleswade Birliğinde diğer yerlerden daha kötü durumda sayılmaz.

(2.) Berkshire

Beenham. - 1864 Haziranında bir adam, karısı ve dört çocuğu ile tek katlı bir kulübede oturuyordu. Kızlarından birisi, kızıla yakalanarak işten eve döndü. Öldü. Çocuklarından birisi de hastalanıp öldü. Dr. Hunter ziyaret ettiği sırada, ana ile çocuklardan birisi tifüsten yatıyordu. Baba ile çocuklardan birisi dışarda yatıyordu, ama burayı tecrit etme güçlüğü vardı, çünkü hastalıktan kınlan evin, kirli çamaşırlan, zavallı köyün kalabalık pazar yerinde yıkanmayı bekliyordu. Evin kirası haftada 1 şilindi; karı-koca ve 6 çocuk için bir yatak odası vardı. Evlerden

birisinin haftalık kirası 8 peniydi, 14 ayak 6 inç uzunluğunda, 7 ayak genişliğindeydi; mutfağın

yüksekliği 6 ayaktı; yatak odası penceresizdi; ocağı, kapısı yoktu, yalnız girişe açılıyordu; bahçe de yoktu. Bir adam, burada, yetişkin kızları ve oğluyla uzun süre oturmuştu; baba ile oğul yatakta yatıyorlardı, kızlar da girişte. Aile burada otururken her iki kızın da birer çocuğu vardı, bir tanesi işevine sığındı, ama sonra eve döndü.
[sayfa 704]
(3.) Buckinghamshire
30 kulübede -1.000 acre'lık yerde- 130-140 kişi yaşıyor. Braden-ham mahallesi, 1.000 acre yer kaplıyor. 1851'de 36 evde 84 erkek 54 kadın yaşıyordu. Cinsiyetler arasındaki bu sayı eşitsizliği 1861'de 98 erkek ve 87 kadın olmak üzere kısmen giderildi; 10 yılda artış; 14 erkek ve 33 kadın. Bu arada ev sayısında bir eksilme.
Winslow. - Büyük kısmı oldukça iyi biçimde yeni yapı; evlere olan talep fazla, çünkü çok perişan durumdaki kulübelerin haftalığı, 1 şilin ile 1 şilin 3 peni arasında.
Water Eaton. - Burada toprakbeyleri, artan nüfus karşısında, evlerin aşağı yukan yüzde 20'sini yıkmışlar. İşine gitmek için 4 mil kadar yol yürüyen yoksul bir emekçiye daha yakın bir kulübe bulup bulamayacağı sorulunca, "Hayır, dedi, bu kalabalık ailemle kimse bana ev vermez.".
Tinker's End, Winslow yakınında. - İçinde 4 büyük ve 5 çocuğun yatıp kalktığı bir oda; 11 ayak uzunluğunda 9 ayak genişliğinde, en yüksek yeri 6 ayak 5 inç; bir başkası, 11 ayak 7 inç uzunluğunda, 9 ayak genişliğinde, 5 ayak 10 inç yüksekliğinde ve 6 kişi banndınyor. Bu ailelerin herbiri, bir hükümlü için gerekli görülenden daha az yerde oturuyor. Her evde tek bir yatak odası var, hiç birinde arka kapı yok; su pek az; haftalık kira, ziyaret edilen evlerde 1 ş. 4 p. ile 2 ş. arasında. Görülen 16 evden yalnız birinde, bir erkek, haftada 10 şilin kazanıyor. Yukarda anlatılan koşullarda adam başına düşen hava miktan, boyutları 4'er ayak olan bir kutuya bütün gece kapatılmış bir insanın hava miktan kadardır. Ne var ki, bu eski kulübeler, orasından burasından zaten havalanmakta.
(4.) Cambridgeshire
Gamblingay, birkaç toprakbeyine aittir. Buradaki kulübeler benzerlerinin en sefil ve perişanıdır. Çoğu hasırdan yapılmadır. "Öldürücü bir miskinlik, pisliğe umutsuzca boyun eğme" burada egemenliğini sürdürüyor. Merkezdeki ihmal, evlerin çürümekte olduğu kuzey ve güney dış mahallelerde öldürücü bir hal almış. Ortalıkta görünmeyen toprakbeyleri, bu zavallıların kanlarını rahatça emiyorlar. Kiralar çok yüksek;

8-9 kişi ufak bir yatak odasında üstüste; iki yerde de, herbiri 1-2 çocuklu 6 insan tek bir küçük odada yatıp kalkıyor, [sayfa 705]
(5.) Essex
Bu kontlukta, insan sayısı ile kulübe sayısındaki azalma, birçok mahallede elele gidiyor. Bununla birlikte, 22 mahallede, evlerin yıkılması, nüfus artışını önleyemedi, ya da genellikle "kentlere göç" adı altında yeralan zorunlu boşalmalan gerçekleştiremedi. Fingringhoe'da 3.443 *acre'hk* bir mahallede, 1851'de 145 ev vardı; 1861'de ise yalnız 110 ev. Ama halk buradan uzaklaşmak istemiyordu, ve bu koşullar altında çoğalmayı da başardı. 1851'de 252 kişi 61 evde oturuyordu, ama 1861'de 262 kişi 49 eve sığıştı. Basilden'de 1851'de, 157 kişi, 1.827 *acre* üzerinde, 35 evde yaşıyordu, on yılın sonunda 180 kişi 27 evde. Fingringhoe'nun mahalleleri, South Fambridge, Widford, Basilden ve Ramsden Crags'da, 1851'de 1.392 kişi, 8.449 *acre* üzerinde 316 evde oturuyordu, 1861'de, aynı alanda, 1.473 kişi 249 evde.
(6.) Herefordshire
İngiltere'de "tahliye-isterisi"nden en çok acı çeken yer, bu küçük kasaba oldu. Nadby'de genellikle iki odalı aşırı kalabalık kulübelerin çoğu, çiftçilerindi. Bunları, yıllığı, 3-4 sterlinden kolayca kiralayabiliyorlardı, ödedikleri haftalık ücret 9 şilindi.
(7.) Huntingdonshire
Hartford'da 1851'de 87 ev vardı; kısa süre sonra bu 1.720 *acre'hk* küçük mahallede 19 kulübe yıkıldı; 1831'de nüfus 452, 1851'de 382, 1861'de 341. Tek odalı 14 kulübe ziyaret edildi. Bir tanesinde, evli bir çift, 3 büyük oğlan, 1 büyük kız, 4 çocuk - toplam 10 nüfus; bir başkasında 3 büyük, 6 çocuk. İçinde 8 kişinin yattığı odalardan biri, 12 ayak 10 inç boyunda, 12 ayak 2 inç enindeydi, yüksekliği 6 ayak 9 inçti: çıkıntılar dahil adam başına ortalama 130 ayak küp düşüyordu. 14 odada 34 büyük, 33 çocuk. Kulübenin pek azında bahçe vardı, ama oturanlann çoğu, 10 ya da 12 şiline bir *rood** büyüklüğünde küçük bir toprak kiralıyordu. Bu bahçeler, zaten helası olmayan evden uzaktaydılar. Aile, "ihtiyacını defetmek için ya oraya kadar giderler", ya da bu mahallede olduğu gibi, haşa huzurdan, "bir dolabin çekmecelerini sırayla doldurarak bunları haftada bir kez gübre niyetine bahçelerine götürüp boşaltırlar". Japonya'da yaşam koşullan, herhalde bundan daha temiz ilerliyor, [sayfa 706]
* Dönümün onda biri. -ç.

(8.) Lincolnshire
Langtoft. - Burada Wright'in evinde bir adam, kansı, anası ve 5 çocuğu ile oturuyor; evde bir mutfak,

bulaşıkyeri ve mutfağın üzerinde bir yatak odası var; mutfakla oda 12 ayak 2 inç boyunda ve 9 ayak 5 inç eninde; alt katın tamamı 21 ayak 3 ince 9 ayak 5 inç. Yukardaki yatak odası tavanarasındadır ve duvarları tepe noktasında üçgen gibi birleşir, önde ufak bir pencere vardır. "Bu adam burada niçin oturuyordu? Bahçenin hatınna mı? Hayır, çünkü bahçe çok küçük. Kira ne kadar? Yüksek, haftada 1 şilin 3 peni. İşine mi yakın? Hayır, 6 mil uzak, yani günde gidiş-geliş 12 mil yol yürüyor. Burada oturmasının nedeni, burası kiralıktı" ve nerede, hangi koşulla olursa olsun, tek başına bir kulübede oturmak istiyordu. Aşağıda, Langtoft'ta 12 yatak odalı, 38 yetişkin ve 36 çocuğun oturduğu 12 evin istatistiği verilmiştir:

LANGTOFT'TA ONİKİ EV

Ev No	Yatak Odası	tişkinler £	ocuklar U"	İnsan Sayısı	Ev No	Yatak Odası		tişkinler	ocuklar U"	İnsan Sayısı
1	1	3	5	8	7			3	3	6
2	1	4	3	7	8			3	2	5
3	1	4	4	8	9			2	0	2
4	1	5	4	9	10			2	3	5
5	1	2	2	4	11			3	3	6
6	1	5	3	8	12			3	4	6

(9.) Kent

Kennington, 1859 yılında difteri salgını çıktığı ve bölge doktorunun yoksul, sınıflann durumları üzerine bir araştırma yaptığı sıralarda çok kalabalık bir yerdi. Hekim, çok insanın çalıştığı bu bölgede, bazı kulübelerin yıkıldığını, ama yeni hiç bir kulübenin yapılmadığını gördü. Bir mahallede, kuşkafesi denilen dört ev vardı; herbirinde aşağıdaki boyutlarda (ayak ve inç olarak) 4 bölüm vardı:

Mutfak	9 ayak 5 ınç;	8 ayak 11 ınç;	6 ayak 6 ınç
Bulaşıklık	8 ayak 6 inç;	4 ayak 6 inç;	6 ayak 6 inç
Yatak odası	8 ayak 5 inç;	5 ayak 10 inç;	6 ayak 3 inç
Yatak odası	8 ayak 3 inç;	8 ayak 4 inç;	6 ayak 3 inç

[sayfa 707]

(10.) Northamptonshire Brinuûorth, Pickford ve *Floore.* - Bu köylerde kışın, 20-30 kişi

işsizlikten sokaklarda dolaşıp duruyordu. Çiftçiler daima buğday ve yumru bitkiler yetişen toprakları yeterince sürmüyorlar, toprakbeyi, iki-üç çiftliğini birleştirmeyi yeğliyordu. Böylece işsizlik başlıyordu. Bir yanda toprak, emekçiyi çağınrken, öte yanda gereksinme içinde toprak emekçileri onu istekle seyrediyorlardi. Yazın aşırı-çalışmaktan pestilleri çıkan, kışın ise neredeyse açlıktan ölecek duruma gelen emekçiler, kendilerine özgü argolan ile şöyle diyorlardi: *"the parson and gentlefolks seem frit to death at them"* ("rahiplerle soylular anlaşılan elbirliği ile bizi gebertecekler").

Floore'da ufacık bir odada, 4, 5, 6 çocuklu bir aile; 3 büyük, 5 çocuk; bir karı-koca, dede ve kızıldan yatan 6 çocuğun oturduğu görülmüştür; iki odalı iki evin birinde 8, ötekinde 9 kişi oturuyordu.

(11.) Wiltshire

Stratton. - Gezilen 31 evden 8'inde yalnız tek oda var. Pentill'de kulübe kirası, haftada 1 şilin 3 peni; içinde 4 büyük ve 4 çocuğun yaşadığı oda, yalnızca dört duvar, tabanı çakıl kaplı, tavan ise çürük bir hasırla örtülmüş.

(12.) VVorcestershire

Ev yıkımı burada o kadar fazla değil; gene de 1851-1861 arasında her evde oturanlann ortalama sayısı 4,2'den 4,6'ya yükselmiş durumda.

Badsey. - Burada oldukça kulübe ve küçük bahçe var. Bazı çiftçiler, kulübelern, "yoksullan buraya çektiği için başlanna bela olduğunu" söylüyorlar. Bir bey de şöyle diyor: "yoksullar için ne yapılsa fayda etmez; 500 kulübe bile yapılsa hemen kapışılır; aslında ne kadar yapsan o kadar istekleri artar." (Ona kalırsa, önce evler kiracılan doğuruyor, sonra da onlar doğal bir yasaya uyarak "barınma aracı" istiyorlar.) Dr. Hunter'ın görüşü: "Bu yoksullar da bir yerlerden geliyorlar ve Badsey'de bunları çekecek, yardım falan gibi, herhangi bir şey olmadığına göre, onlan buraya gönderen daha kötü bir yerden ayrılma zorunda kalmış olmalan gerekir. Eğer herkes işine yakın bir yerde, biraz toprakla, [sayfa 7osı başını sokacak bir yer bulsaydı, bir kanş toprağa çiftçinin ona verdiğinin iki katı para ödediği Badsey'e gelmeye kalkışmazdı."

Kentlere sürekli göc, çiftliklerin biraraya toplanıp yoğunlaşması, ekilebilir toprakların, mera haline getirilmesi, makineleşme vb. nedeniyle kırsal bölgelerde sürekli artı-nüfus meydana gelmesi ve kulübelerin yıkılmasıyla tarımsal nüfusun zorla yerlerinden edilmeleri hep elele gider. Bir bölgede insan ne kadar seyrek olursa, "nispi arti-nüfus" o kadar fazla, çalışma araçlan üzerindeki baskı o kadar

büyük, tarımsal nüfusun, barınma olanaklanna göre mutlak fazlalığı o derece üstün ve dolayısıyla köylerde yerel artı-nüfus birikimi ile insanların en berbat

koşullar altında üstüste yaşamalan o denli yoğun olur. İnsanlann kitle halinde, dağınık küçük köylerde ve kasabalarda toplanmalan, topraktan zorla sürülüp çıkarılmaları sonucu meydana gelir. Sayıları azaldığı ve sağladıkları ürünlerin kitlesi büyüdüğü halde, tanm emekçilerinin sürekli olarak gereksiz hale gelmeleri, sefalete düşmelerinin nedeni olur. Bu yoksul ve perişan durumlan, bulunduklan yerlerden sürülmelerinin nedeni ve son direnme güçlerini de kırarak onları büyük toprak sahipleriyle büyük çiftçilerin kölesi haline dönüştüren sefil bannma koşullannın başlıca kaynağıdır.[178] Böylece, en düşük ücret, onlar için doğa yasası haline gelir. Toprak, üzerindeki sürekli "nispi artı-nüfusa" karşın, gene de seyrek nüfuslu bir yerdir. Bu, yalnızca, insanların, kentlere, madenlere, demiryolu yapımına vb. doğru akttığı noktalarda yerel olarak görülmez, aynı durum, ilkyaz, ve yazın olduğu kadar hasat zamanında da, İngiliz tarımının son derece dikkatli ve yoğun çalıştığı ve ek işçiye gereksinme duyduğu dönemlerde de her yerde farkedilir. Toprağın olağan gereksinmeleri için her zaman gereğinden fazla, [sayfa 709] oysa olağanüstü ya da geçici zamanlar için her zaman gereğinden az tanm emekçisi vardır.[179] İşte bu nedenle, resmi belgelerde, aynı yerlerde ve aynı zamanlarda hem işçi eksikliği ve hem de işçi fazlalığı konusunda çelişik şikayetlere raslıyoruz. Geçici ya da yerel emek gereksinmesi, ücretlerde yükselmeye yolaçmaz, ama kadınlarla çocuklann zorla tarlalara gönderilmelerine, ve giderek daha küçük yaşlarda sömürülmelerine yolaçar.

[178] "Tarım emekçisinin tanrı vergisi çalışması onun durumuna bir haysiyet kazandırır. O, bir köle değil, bir barış eridir ve toprakbeyinin, ona, evli erkeklere sulanacak türden bir ev vermesi gerekir, çünkü ondan, ülkenin askerden istediği gibi zorunlu bir emek-gücü istemektedir. Yaptığı iş için, askerin aldığından daha fazla bir ücret almamaktadır. Tıpkı asker gibi o da daha çok genç, bilisiz ve kendi işinden ve oturduğu yerden başka bir şey bilmediği bir zamanda işe alınır. Erken evlilik ve çevrenin çeşitli yasaları onun üzerinde, kura ve askeri ceza yasalarının işlemesi gibi etkili olur." (Dr. Hunter, *l.c,* s. 132.) Arasıra çok yumuşak kalpli bir toprakbeyinin kendi eseri olan yalnızlık ve ıssızlıktan yakındığı da görülür. Lord Leicester, Hookham şatosunun tamamlanması üzerine kendisini kutlamaya gelenlere şöyle diyor: "İnsanın kendi ülkesinde yaapayalnız olması hüzünlü bir şey. Çevreme bakıyorum benimkinden başka ev yok. Ben, Devler Şatosunun deviyim ve bütün komşularımı yuttum."

[179] Son on yıldır Fransa'da buna benzer bir hareket görülüyor: kapitalist üretim, tarımı ele geçirdiği ölçüde "artı" tarımsal nüfusu kentlere sürüyor. Burada da, gene, barınma ve diğer koşullarda, artı-nüfusun kaynağındaki bozulma ve yozlaşmaları görüyoruz. Bu, toprağın parsellenmesi sisteminin yarattığı *"Proletariat foncier"* ["toprak proletaryası" ç.] konusunda, diğerleri arasında, Colins'in daha önceki sözü edilen yapıtına ve Kari Marx'ın, *Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte,* 2. Aufl., Hamburg, 1869, s. 56, *sqq.,* [Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i, Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 135 vd.] adlı yapıtına bakınız. 1846 yılında Fransa'da kent nüfusu yüzde 24,42, tarımsal nüfus yüzde 75.58; 1861'de ilki yüzde 28,86, ikincisi yüzde 71.14 idi. Son beş yil içersinde, tarımsal nüfus yüzdesindeki azalma daha da belirlidir. Daha 1846 yılında Pierre Dupont, "İşçiler" şarkısında, şöyle diyordu:

Mal vetus, loges dans des trous, Sous les combles, dans les decombres, Nous vivons avec les hiboux Et les larrons, amis des ombres,
[Üstbaş lime lime, izbe deliklerde,
Çatı katlarında, yıkıntılar içinde,
Yaşarız, karanlıkların dostu
Baykuşlar ve uğrularla birlikte.]

Kadınlarla çocukların sömürülmeleri büyük boyutlara ulaşır ulaşmaz, bu durum, erkek tarım emekçilerini artı-nüfus haline getirmenin ve ücretlerini düşürmenin bir aracı haline gelir. İngiltere'nin doğusunda bu *çerde vicieıvc'nün** parlak bir sonucu olarak, burada kısaca ele alınması gereken, "ekip sistemi" denilen şeyi yaratmıştır.[180]

Bu ekip sistemi, Lincoln, Huntington, Cambridge, Norfolk, Suf-folk, ve Nottingham kontluklannda bütünüyle, çevredeki Northamp-ton, Bedford ve Rutland kontluklarında yer yer egemendir. Lincolnshire bize örnek olabilir. Bu kontluğun büyük bir kısmı eskiden bataklık halindeki yeni topraklardır ve hatta bu adı taşıyan doğu kontluklan gibi son zamanlarda denizden kazanılmıştır. Buharlı makineler su boşaltma işlerinde harikalar yaratmışlardır. Bir zarmanın bataklık ve kumluklan şimdi hububat ve yüksek rant denizi halini almışlardır. Axholme adası ile Trent kıyılanndaki diğer bölgelerde de, insan emeğiyle kazanılan alüvyon topraklar için de aynı şeyler söylenebilir. Yepyeni çiftliklerin doğup gelişmesi [sayfa 710] ölçüsünde, yeni kulübelerin yapılmaması bir yana, eskiler de. yıkılmış ve gerekli emek-gücü ancak millerce uzaktaki açık köylerden, tepelerin çevresini dolanan uzun yolların asılmasıyla sağlanabilmiştir. Halk, kış mevsiminin sürekli su baskınlarından koru-nabilmek için, daha önceleri ancak buralara sığınabilmişti. 400-1.000 acre'lik çiftliklerde oturan emekçiler (bunlara "devamlı emekçiler" denir), yalnızca, sürekli, zor ve atla yapılan türdeki tarım işlerinde çalıştırılıyordu. Her yüz *acre'da* ortalama yalnız bir kulübe bulunuyordu. Örneğin bu bataklık arazi çiftiçilerinden biri, Araştırma Komisyonu önünde şunlan söylemişti: "Hepsi de ekilebilir 320 *acre* toprak işliyorum. Çiftliğimde hiç kulübe yok. Şimdi çiftliğimde tek bir işçi var. Çevrede oturan dört at sürücüm var. Hafif işleri, biz, gezginci ekiplere yaptırıyoruz."[181] Toprak, yanan otlann sökülmesi, çapa, bazı gübreleme işleri, taşlann ayıklanması vb. gibi epeyce hafif işe gereksinme gösteriyor. Bu gibi işleri, açık köylerde oturan ekipler ya da örgütlenmiş takımlar yapmaktadır.

Bu ekipler, kadınlarla her iki cinsiyetten gençleri (13-18 yaş arasında, ama çoğu durumlarda 13 yaşındaki oğlan çocukları ekipten çıkartılırlar) ve gene her iki cinsiyetten çocukları (6-13 yaş arasında) kapsayan 10 ile 40-50 kişilik gruplardır. Başlarındaki ekipbaşı, daima sıradan bir tanm emekçisidir, ama genellikle külhanbeyi denilen cinsten, serseri, ayyaş, ama girişken ve *savoirfaire'dir.*** Çiftçinin emrinde değil, kendi emrinde çalışan, ekibi o toplar ve kurar. Çiftçi ile genellikle parça-başı anlaşma

yapar ve kazancı, ortalama olarak, sıradan tanm emekçisin-
[180] *Sixth andlast Report ofthe Children's Employment Commission,* 1867 Martının sonunda yayınlanmıştır ve yalnız, tarımdaki ekip sistemini ele almaktadır. [181] *Child. Emp. Comm.,* VI. Report, Evidence, n° 173, s. 37. * Kısır döngü. -ç. ** İşbilir, becerikli, -ç.

den çok fazla olmamakla birlikte,[182] gene de başında bulunduğu ekipten en kısa zamanda elden geldiğince fazla iş sağlama konusunda göstereceği marifete bağlıdır. Çiftçiler, kadınlann ancak erkeklerin yönetimi altında düzenli çalıştıklannı ve gene kadınlarla çocuklann bir kez işe koyuldu mu - Fourier'nin de bildiği gibi- bütün çabalannı ve güçlerini hiç sakınmadan harcadıklarını, oysa erkeklerin güçlerini elden geldiğince az harcamak için her türlü kurnazlığı gösterdiklerini bilirler. Ekipbaşlan, çiftlik çiftlik dolaşırlar ve böylece ekiplerine yılın 6 ila 8'ayında iş bulurlar. Bu nedenle, emekçi [sayfa 71 n aileleri için, yalnız arasıra çocuk çalıştıran tek çiftçinin yanında çalışmaktansa, böyle bir ekipte onun emrinde çalışmak çok daha kârlı ve güvenlidir. Bu durum, ekipbaşının etkisini açık köylerde öylesine artırmıştır ki, çocuk işçi genellikle ancak onun aracılığı ile çalıştınlabilir. Bu çocukları ekipten ayn olarak kiralamak, onun ikinci bir işidir.

Bu sistemin "kusurları" arasında, çocuklarla gençlerin aşırı çalıştırılması, çiftliklere gidiş-dönüş sırasında, 5, 6 ve bazan 7 mile ulaşan uzun yürüyüşler ve ensonu ekibin uğradığı moral çöküntü sayılabilir. Bazı yerlerde "sürücü" adı verilen ekipbaşlannın elinde uzun bir sopa olsa da, o, bunu çok seyrek kullanır ve zalimce davranışlar konusunda şikayetler pek az görülür. O, demokratik bir imparator ya da bir tür Fareli Köyün Kavalcısıdır. Bu yüzden, uyrukları arasında sevimli olmak zorundadır ve onlan, kendisine, yönettiği çingene yaşamının sevimli yanlarıyla bağlar. Kaba bir özgürlük, gürültülü bir neşe ve açık-saçık bir umursamazlık, ekibe bir çekicilik kazandırır. Genellikle, ekipbaşı, ücretleri meyhanede öder ve sonra yalpalayan bir alay insanın önünde, sağında solunda iki güçlü kadının desteğiyle, çocuklarla delikanlıların izlediği, alaycı ve yakası açılmadık türküler söyleyen bir topluluk geçip gider. Fourier'nin *phanerogame** dediği dönüş yolculuğu, artık başlamıştır. 13-14 yaşındaki kızlann, aynı yaştaki arkadaşlarından gebe kalmalan olağan şeylerdendir. Ekibi oluşturan açık köyler, Sodom ve Gomorra'lar[183] halini alır ve buralardaki gayrımeşru doğum oranı, ülkenin geri kalan yerlerindeki oranın iki katına ulaşır. Böyle okullarda yetişen kızların evlendikten sonrada ahlaki durumlarına yukarda değinilmişti. Doğurdukları çocuklar, eğer afyon, işlerini bitirememişse, bu ekiplerin gelecekteki üyeleri olurlar.

Klasik biçimiyle bu ekiplere, genel, ortak ya da gezginci *(public, common or tramping gang)* ekipler adı verilir. Çünkü, özel ekipler diye bir şey daha vardır. Bunlar da tıpkı genel ekip kuruluşundadır, ama üyeleri daha azdır ve ekipbaşı yerine, çiftçinin nasıl yararlanacağını
[182] Bazı ekipbaşları, bununla birlikte 500 *acre'tik* çiftliklerin ya da sıra sıra evlerin sahibi durumuna yükselmeyi başardılar.
[183] "Ludfordlu kızların yarısı bu ekipler ile düşüp kalkarak mahvoldular." *l.c,* s 6. § 32.
* Çiçeksel döllenme. (Charles Fourier, *Le nouveau monde industriell et societaire,* Paris 1829, Kesim 5, 36. bölüme ek ve bölüm 6.) -ç.

bilemediği yaşlı bir çiftlik hizmetkannın yönetimi altında çalışırlar. Bunlarda, çingene neşesi yoktur, ama tanıkların söylediğine göre, çocuklara ödenen ücret ve bunlara [sayfa 712] karşı davranış daha kötüdür.

Son yıllarda devamlı bir ilerleme gösteren[184] bu gezginci ekip sistemi, kuşkusuz ekipbaşının keyfi için varolmamıştır. Asıl varlık nedeni, büyük çiftçiler[185] ve dolaylı olarak da toprakbeylerinin[186] zenginleşmesi içindir. Bu büyük çiftçiler için, emekçilerini normal düzeyin altında tuttuğu halde her fazladan iş için elinin altında daima yedekte emekçi bulundurmak, en az parayla[187] en çok emek sağlamak ve yetişkin erkek emekçiyi "bollaştırmak" için bundan daha uygun bir yol olamaz. Buraya kadar yapılan açıklamalardan, bir yandan, tarım emekçileri için az ya da çok bir iş kıtlığını kabul etmekle birlikte, öte yandan da, yetişkin erkek işçi gereksinmesi ve bunların kentlere göç etmesi yüzünden bu sistemin "zorunluluğunu" öne sürmenin asıl nedeni anlaşılmış olmalıdır.[188]

Lincolnshire'ın, yabanıl otlardan anndınlmış toprakları ve yabanıl insan otlan, kapitalist üretimin karşıt iki kutbudur.[189] [sayfa 713]

r son yıllarda büyük ölçüde arttılar. Bazı yerlerde bunların oldulça yakın zamanlarda kullanılmaya başlandığı söyleniyor: ekiplerin uzun zamandır... çalıştığı yerlerde ... daha fazla ve daha genç çocuklar çalıştırılıyor." *(l.c,* s. 79, § 174.)
[185] "Küçük çiftçiler hiç ekip kullanmıyorlar." "Yoksul topraklar üzerinde değil, 40 ile 50 şilin kira getiren topraklar üzerinde çok sayıda kadın ve çocuk çalıştırılmaktadır." *[l.c,* s. 17, 14.)
[186] Aldığı rantın tadı damağında olan bu beylerden bir tanesi, Araştırma Komisyonuna, bütün bu gürültünün, sistemin adından ileri geldiğini öfkeyle söylemiştir. Eğer bunlara "ekip" yerine, "Kır Gençliğinin Bağımsız Sanayi Birliği" denseydi hiç kimsenin sesi çıkmazdı.
[187] "Ekip işi, diğer işten daha ucuzdur" diyor bir eski ekipbaşı, "çalıştırılmalarının nedeni de budur." *(l.c,* s. 17, § 14.) Bir çiftçi de şöyle diyor: "Ekip sistemi, çiftçi için mutlaka en ucuzu, çocuklar için mutlaka en kötüsüdür." *(l.c,* s. 16, § 3.)
[188] "Ekiplerde, şimdi çocukların yaptıkları işin çoğunu, eskiden, kuşkusuz, erkekler ile kadınlar yapardı. Şimdi, eskiden kadınlar ile çocukların çalıştığından fazla erkek işçi işsiz durumda." *(l.c.,* s. 43, n° 202.) Buna karşılık, şunlar da söyleniyor: "Emek sorunu bazı tarımsal bölgelerde, özellikle verimli yerlerde, göç ve büyük kentlere ulaşımı kolaylaştıran demiryolları nedeniyle o kadar ciddi bir şekil almıştır ki, ben" (yanı, büyük bir toprakbeyinin kahyası) "çocukların hizmetini, vazgeçilmez bir şey sayıyorum." *(l.c,* s. 80, n° 180.) Çünkü, İngiliz tarım bölgelerindeki "emek sorunu", uygar dünyanın geri kalan kısmından farklı olarak, büyük toprakbeyleriyle çiftçilerin sorunu demektir; yani tarımsal nüfusun sürekli artış gösteren dış gücüne karşın, ülkede yeterli nispi artı-nüfusun nasıl devam ettirileceği ve böylece tarım emekçilerinin ücretlerinin nasıl en düşük düzeyde tutulabileceği sorunudur.
[189] Çocuk ölümleri konusunu ele alan ve bu arada da ekip sistemine değinilen Halk Sağlığı Raporundan basının ve dolayısıyla İngiliz kamuoyunun haberi olmamıştır. Buna karşılık, komisyonunun son raporu, basına, daima işine gelen, sansasyonel bir haber sağlamıştır. Liberal basın, Güney

Adaları sakinlerinin ahlaklarını düzeltmek için güney kutbuna özel misyonerler gönderen kibar beylerle hanımların ve Lincolnshire'i dolduran dolgun maaşlı devlet kilisesi rahiplerinin kendi malikanelerinde ve kendi gözleri önünde böyle bir sistemin uygulanmasına nasıl izin verdiklerini sorarken, daha kibar ve ince basın, kendi öz evlatlarını böylesine bir köleliğe satabilen kırsal nüfusun bu kaba yozlaşması üzerinde derin düşüncelere dalmakla yetinmişti! Oysa bu "hassas" kişilerin tarım emekçilerini mahkûm ettikleri lanetli koşullar altında, bunların kendi çocuklarını yemelerine bile şaşmamak gerekirdi. Asıl şaşılacak şey, çoğunun hâlâ sahip bulunduğu karakter sağlamlığıdır. Resmi raporlar, ekip sisteminin uygulandığı bölgelerde bile ana-babaların bu sistemi lanetlediklerini ortaya koyuyor: "Ana-babaların, çoğu durumda, karşılaştıkları baskılara ve kişisel eğilimlerine karşı koymalarında kendilerine yardımcı olabilecek yasal yükümlülükleri sevinçle karşılayacaklarını gösteren pek çok kanıt vardır. Bazan kilise yardım kurulu üyeleri, bazan patronlar tarafından, okul çağındayken çocukların

(f) İrlanda

Bu kesimi tamamlarken, İrlanda'ya kısa bir yolculuk yapmamız gerekir. Önce, bu konudaki başlıca gerçekler:

İrlanda nüfusu 1841'de 8.222.664'e ulaştı; 1861'de 6.623.985'e, 1861'de 5.850.309'a ve 1866'da 5,5 milyona, yani neredeyse 1801 düzeyine indi. Bu azalma, 1846 kıtlığı ile başladığı ve böylece İrlanda yirmi yıldan az bir zamanda nüfusunun 5/16'sından fazlasını yitirdi.[190] Göçe-denlerin toplam sayısı, 1851 Mayısı ile 1865 Temmuzuna kadar 1.591.487 kişiydi: 1861-1865 yılları arasındaki toplam göç, yanm milyonu aşıyordu. Oturulan evlerin sayısı, 1851-1861 arasında 52.990 kadar azaldı. Gene 1851-1861 arasında, 15-30 *acre* büyüklüğünde kira ile tutulan çiftliklerin sayısı 61.000, 30 acre'dan büyük olanlarınki 109.000 kadar arttı; oysa bütün çiftliklerin toplam sayısı, 120.000'e düştü. Bu düşüşün nedeni, demek ki, 15 acre'dan küçük çiftliklerin ortadan kalkması, yani bunların merkezileşmesiydi. [sayfa 714]

ATABLOSU ÇİFTLİK HAYVANLARI

	ATLAR		SIĞIRLAR		
Yılllar	Toplam	Azalış	Toplam	Azalış	Artış
1860	619.811		3.96.374		
1861	614.232	5.579	3.471.688	134.686	
1862	602.894	11.338	3.254.890	216.798	
1863	579.978	22.916	3.144.231	110.659	
1864	562.158	17.820	3.262.294		118.063
1865	547.867	14.291	3.493.414		231.120

	KOYUNLAR			DOMUZLAR		
Yıllar	Toplam	Azalış	Artış	Toplam	Azalış	Artış
1860	3.542.080			2.271.072		
1861	3.556.050		13.970	1.102.042	169.030	
1862	3.456.132	99.918		1.154.324		52.282
1863	3.308.204	147.928		1.067.458	86.866	
1864	3.366.941		58.737	1.058.480	8.978	
1865	3.688.742		321.801	1.299.893		241.413

çalıştırmaları, aksi halde kendilerine de yol verileceği tehdidi ile karşı karşıya kalırlar. ... Her türlü zaman ve güç kaybı, işçilere ve çocuklarına yüklenen ve bedeli ödenmeyen yorgunlukların verdiği acı ve ıstıraplar, kalabalık kulübelerin ya da çalışma ekiplerinin bozucu etkilerinin, çocukların ahlakı üzerindeki tahribatı her an izleyen ana-babaların duyguları ... İşte bütün bu durumların, zavallı işçilerin kafalarında anlaşılması kolay ve ayrıntılarına girilmesi gereksiz duygular yaratır. Kendilerine verilen bu kadar büyük bedensel ve ruhsal acıların nedenlerinden kendilerinin sorumlu bulunmadıklarını herhalde bilmektedirler: ve eğer güçleri yetse, bu durumlara mutlaka boyun eğmeyeceklerdir, ama bunlarla savaşım verecek güce de sahip değillerdir." (/.c, s. xx, § 82, ve xxiii, n° 96.)

[190] İrlanda nüfusu: 1801, 5.319.867 kişi; 1811. 6.084.996; 1821, 6.869.544; 1831, 7.828.347; 1841,8.222.664.

Nüfustaki azalışı, doğal olarak ürün kitlesindeki bir azalma izledi. Bizim için, yarım milyondan fazla insanın göç ettiği ve mutlak nüfusun 1/3 milyondan fazla azaldığı 1861-1865 dönemindeki 5 yılı incelemek yeterli olacaktır. Yukardaki tablodan çıkan sonuçlar:[191]

ATLAR	SIĞIRLAR	KOYUNLAR	DOMUZLAR
Mutlak Azalış 71.944	Mutlak Azalış 112.960	Mutlak Artış 146.662	Mutlak Artış 28.821*

Şimdi de, hem insanlann, hem hayvanların geçim araçlarını sağlayan tanma bir gözatalım. Aşağıdaki tabloda, yıllık azalış ve artış, bir önceki yıla göre hesaplanmıştır. Hububat, buğday, yulaf, arpa, çavdar, bakla ve mercimeği; yeşil bitkiler, patates, şalgam, bayır turpu, pancar, lahana, havuç, kara havuç, ak burçak, vb. gibi bitkileri kapsamaktadır.

B TABLOSU
TARIM ÜRÜNLERİ EKİLEN VE OTLAK OLARAK KULLANILAN
ARAZİDEKİ ARTIŞ VE AZALIŞ
(Acre olarak)

Yıllar	Hububat		Yeşil Bitkiler		Çayır ve Yoncalar		Keten		Toplam Ekilen Arazi
	Azalış	Azalış	Artış	Azalış	Artış	Azalış	Artış	Azalış	Artış
1861	15.701	36.974		47.969			19.271	81.373	
1862	72.734	74.785			6.623		2.055	138.841	
1863	144.719	19.32			7.724		63.922		
1864	122.43	2.3171			47.486		87.761		10.493
1865	72.450		25.421		68.970	50.159		28.218	
1861-1865	428.041	108.013			82.834		122.850	330.370	

[sayfa 715]

1865 yılında, "otlak" hanesine 127.470 *acre* toprak katıldı; bunun başlıca nedeni, "bataklık ve oturulmayan kıraç bölgelerin" 101.543 *acre* kadar bir azalma göstermesidir. Eğer 1864 ile 1865 yıllan arasında bir karşılaştırma yaparsak, hububatta 246.667 quarter'lık bir azalma olduğunu görürüz; bunun 48.999'u buğday, 166.605'i yulaf, 29.892'si arpa vb.'dır. 1865'te patates ekilen topraklarda bir artış olduğu halde, bu üründe, 446.398 ton bir azalma olmuştur. [Bkz: C Tablosu.]

İrlanda'daki nüfus ve tarım ürünlerindeki hareketi gördükten sonra şimdi de, toprakbeyleriyle, büyük çiftçilerin ve sanayi kapitalistlerinin keselerindeki harekete bir gözatacağız. Bu hareketler, gelir vergisindeki

[191] Daha geriye gidersek daha kötü sonuçlarla karşılaşırız: koyun 1865'te 3.688.742 idi, ama 1856'da3.694.294'tü, domuz 1865'te 1.299.893 idi, ama 1858'de 1.409.883'tü.

* Almanca metne göre düzeltilmiştir. İngilizce metinde: atlar 72.39, sığırlar 116.626, koyunlar 146.608, domuzlar 28.819. -ç.

C TABLOSU

EKİLEN TOPRAKTA, ACRE BAŞINA ÜRÜNDE VE TOPLAM ÜRÜNDE, 1864 YILINA ORANLA, 1865 YILINDA GÖRÜLEN AZALIŞ YA DA ARTIŞ[192]

	Ekilen Toprak		1865		Acre Başına Ürün	1865				Toplam Ürün			
Ürünler	1864	1865	Artış	Azalış	Ürünler	1864	1865	Artış	Azalış	1864	1865	1865	
												Artış	Azalış
Buğday	276.483	266.899		9.494	Buğday (kental)	13,3	13,0		0,3	875.782	826.783		48.999
Yulaf	1.814.886	1.745.228		69.658	Yulaf (kental)	12,1	12,3	0,2		7.826.332	7.659.727		166.605
Arpa	172.700	177.102	4.402		Arpa (kental)	15,9	14,9		1,0	761.909	732.017		29.892
Bere Çavdar	8.894	10.091	1.197		Bere (kental)	16,4	14,8		1,6	15.160	13.989		1.171
					Çavdar (kental)	8,5	10,4	1,9		12.680	18.364	5.684	
Patates	1.039.724	1.066.260	26.536		Patates (ton)	4,1	3,6		0,5	4.312.388	3.865.990		446.398
Şalgam	337.355	334.212		3.143	Şalgam (ton)	10,3	9,9		0,4	3.467.659	8.301.6831		165.976
Turp	14.073	14.389	316		Turp (ton)	10,5	13,3	2,8		147.284	191.937	44.653	
Lahana	31.821	33.622	1.801		Lahana (ton)	9,3	10,4	1,1		297.375	350.252	52.877	
Keten	301.693	251.433		50.260	Keten (stone)*	34,2	25,2		9,0	64.506	39.561		24.945
Ot	1.609.569	1.678.493	68.924		Ot (ton)	1,6	1,8	0,2		2.607.153	3.O68.707	461.554	

yükselme ve alçalmada yansır. Şurasını da anımsatmak gerekir ki, D tablosuna (büyük çiftçilerin dışındaki kârlar), "serbest meslek" kârları, yani, avukat, doktor vb. gibi kimselerin gelirleri de dahildir; ayrıntıları gösterilmeyen C ve E tablolanna, memurlann, subayların, rantiyelerin, devlet alacaklılarının vb. kazançları girer.

D TABLOSU

GELİR VERGİSİNE TABİ GELİRLER[193] (Sterlin Olarak)

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
A Kategorisi Toprak rantı	12.893.829	13.003.554	13.398.938	13.494.091	13.470.700	13.801.616
B Kategorisi Çiftçi kârlan	2.765.387	2.773.644	2.937.899	2.938.832	2.930.874	2.946.072
D Kategorisi Sanayi vb. kârlan	4.891.652	4.836.203	4.858.800	4.846.497	4.546.147	4.850.199
Toplam A-E Kategorileri	22.962.885	22.998.394	23.597.574	23.658.631	23.236.298	23.930.340

D tablosunda, , 1863-1864 arasında yıllık ortalama gelir artışı yalnızca 0,93 olmuştur; oysa aynı dönemde, Büyük Britanya'da, bu, 4,58'dir.

[192] Tablodaki veriler şu malzemelerden toplandı: 1860 yılı ve sonrası için, *Agricultural Statistics, Ireland, Tables shoıving the*

estimated average Produce ete, Dublin 1866. Bu istatistikler resmidir ve her yıl parlamentoya sunulur. *[2. Baskıya not.* - 1872 yılı ile 1871 yılına ait resmi istatistiklerin karşılaştırılması, ekilen topraklarda 134.915 acre'lik bir eksilme olduğunu göstermektedir. Şalgam, havuç gibi yeşil bitkilerde bir artış; ekilen topraklarda buğday için 16.000; yulaf için 14.000; arpa ve çavdar için 4.000; patates için 66.632; kenevir için 34.667; çayır, yonca, burçak, kolza için 30.000 acre'lik bir azalma görülmektedir. Buğday ekilen topraklarda son 5 yıldaki azalma şöyle olmuştur: 1868. 285.000; 1869, 280.000; 1870, 259.000; 1871, 244.000; 1872, 228.000 *acre.* 1872 yılı için yuvarlak rakam olarak at sayışındı 2.600, boynuzlu hayvan sayısında 80.000, koyun sayısında 68.603 bir arış, domuz sayısında 236.000'lik bir azalma olmuştur.]

[193] *Tenth Report of the Commissioners of Inland Reveneu,* Lond. 1866.

Aşağıdaki tablo (büyük çiftçilerinki hariç) 1864 ile 1865 yılları için kârların dağılımını gösteriyor:

E TABLOSU*

D KATEGORİSİ, İRLANDA'DA (60 STERLİNİN ÜZERİNDE) KÂR GELİRİ[194]

	1864		1865	
	Sterlin	Kişi	Sterlin	Kişi
Yillik toplam gelir	4.368.610	17.467	4.669.979	18.081
60-100 sterlin arasında yıllık gelir	238.726	5.015	222.575	4.703
Yıllık toplam gelir	1.979.066	11.321	2.028.571	12.184
Yıllık toplam gelirden kalan	2.150.818	1.131	2.418.833	1.194
Bunların bölünüşü	1.073.906 1.076.912 430.535 646.377 262.819	1.010 121 95 26 3	1.097.927 1.320.906 584.458 736.448 274.528	1.044 150 122 28 3

Kapitalist üretimin tamamıyla geliştiği bir sanayi ülkesi olan [sayfa 7i7] İngiltere, İrlanda'nın karşılaştığı türden bir nüfus boşalmasıyla herhalde kan kaybından ölmüş olurdu. Ama halen İrlanda, hububat, yün, canlı hayvan, sanayi ve ordusu için asker sağladığı ülkeden geniş bir kanalla aynlmış ve İngiltere'nin yalnız tanmsal bir bölgesi olmuştur.

İrlanda'daki bu nüfus azalması, toprağın büyük bir kısmını işlenemez duruma getirmiş, tanm üretimini büyük ölçüde azaltmış,[195] ve hayvancılığa aynlan çok büyük bölgelere karşın, hayvancılığın bazı kollannda mutlak bir azalmaya, bazılannda ise sürekli gerilemelerle kesintiye uğrayan, sözü edilmeye değmeyecek ilerlemelere yolaçmış-tır. Gene de, nüfustaki bu azalmayla birlikte, toprak rantlan ile çiftçilerin kârları -bu kârlardaki yükseliş, rantlardaki kadar kararlı olmamakla. Birlikte- yükselmiştir. Bunun nedeni, kolayca anlaşılabilir. Bir yandan, küçük çiftliklerin büyüklere katılması ve ekilebilir toprakların otlak haline getirilmesiyle, toplam ürünün daha büyük bir kısmı artı-ürün haline gelmiştir. Bu artı-ürün, bir parçasını oluşturduğu toplam ürün azaldığı halde, artmıştır. Öte yandan, son 20 yılda ve özellikle bunun son on yılında İngiliz piyasasında, et, yün vb. fiyatlarının yükselmesi sonucu, [sayfa 718] bu artı-ürünün para değeri, kitlesinden daha büyük bir hızla artmıştır.

Başkalannın emeğiyle birleşerek kendi değerini artırmaksızın,

[194] D başlığı altındaki toplam yıllık gelir, yasaların sağladığı bazı indirimler nedeniyle bu tabloda, bundan sonraki tablodan farklı görülmektedir.

[195] Eğer *acre* başına verim de azalıyorsa, şurasını da unutmamak gerekir ki, yüzelli yıldır İngiltere, dolaylı olarak İrlanda toprağını da ihraç etmekte ve bunu, gücünü yitiren toprağın yararlı öğelerinin yerini alacak maddeleri çiftçilere sağlamadan yapmaktadır.

* Almanca metindeki rakamlara göre değiştirilmiştir, -ç.

üreticinin bizzat kendisine çalışma ve geçim aracı olarak hizmet eden dağınık üretim araçlarının üretici tarafından tüketilen bir ürünün meta sayılmaması gibi, bunlar da sermaye sayılmazlar. Nüfusun kitlesiyle birlikte tarımda kullanılan üretim araçları kitlesinde de bir azalma olduğu halde, bu alanda kullanılan sermaye miktarındaki büyümenin nedeni, eskiden dağınık olarak bulunan üretim araçlarının bir kısmının şimdi biraraya toplanması ve sermayeye çevrilmesidir.

İrlanda'da tarım dışında, sanayi ve ticarette kullanılan toplam sermaye, son yirmi yılda, yavaş yavaş, büyük ve sürekli dalgalanmalar göstererek birikmiştir; bu yüzden tek tek öğelerinin yoğunlaşması daha hızlı olmuştur. Bununla birlikte, sermayedeki mutlak artışın, küçük olmakla birlikte, azalan nüfusa oranla büyümesi fazla olmuştur.

Öyleyse burada, gözlerimizin önünde ve büyük ölçüde, Ortodoks ekonominin, şu ünlü dogmasını desteklemek için arayıp da bulamadığı bir süreç ortaya çıkmıştır: sefalet, mutlak artı-nüfustan ileri gelir, nüfusun azalmasıyla denge yeniden kurulur. Ve bu, 14. yüzyılın ortasında görülen ve maltusçuların göklere çıkardıklan veba salgınından daha önemli bir deneydir. Yalnız işin bir de şu yanı var: eğer bu ezberci öğretmenlerin bönce yorumlarıyla, 14. yüzyılın ölçütleri, 19. yüzyılın üretim ve nüfus ilişkilerine uygulanacak olursa, veba ve beraberinde getirdiği insan kırımının, kanalın bu tarafında, İngiltere'de tanmsal nüfusun kölelikten kurtulmasını ve zenginleşmesini sağladığı halde, öte

yanda, Fransa'da daha büyük bir köleliğe ve sefalete yolaçtığını bu saf kişiler farketmemişler demektir.[196]

İrlanda'daki 1846 kıtlığı, bir milyondan fazla insan öldürdü, ama bu ölenler yalnızca fakir fukaraydı. Ülkenin zenginliğine en küçük bir zaran dokunmadı. Bunu izleyen ve hâlâ da artarak sürüp giden 20 yıllık göç, örneğin Otuz Yıl Savaşlanndaki gibi, [sayfa 719] insanlar ile birlikte üretim araçlarını da yoketmedi. İrlanda dehası, sefalet sahnesinden binlerce mil ötede yoksul halkı yeniden canlandırma konusunda hiç görülmemiş bir yol buldu. Birleşik Devletler'e yerleşen sürgünler, geride kalanlara yol masraflan için her yıl topluca paralar yolluyorlardı. Bu yıl göç eden her topluluk, ertesi yıl, ardından başka bir topluluğu sür-üklüyordu. Böylece, İrlanda'ya herhangi bir harcamaya malolmak şöyle dursun, bu göçler, ihracat işlerinde kârlı bir dal oluşturuyordu. Ensonu, bu, nüfusta geçici bir boşluk yaratmakla kalmayıp, her yıl doğumla yeri doldurulanlardan daha fazlasını alıp götüren, ve böylece mutlak nüfus düzeyini yıldan yıla düşüren sistemli bir süreçti.[197]

[196] İrlanda, "nüfus ilkesi" için vaadedilen toprak olarak görüldüğü için, Th. Sadler, nlüfus konusundaki yapıtını yayınlamadan önce, ünlü, Ireland, its Evils and their Remedies, 2. ed., London 1829, adlı kitabı yayınlanmıştır. Bu kitapta, tek tek eyaletlerin istatistiklerini, her eyaletin tek tek kontluklarının istatistikleri ile karşılaştırarak, buradaki sefaletin, Malthus'un dediği gibi, nüfus sayısı ile doğru değil, ters orantılı olduğunu tanıtlıyor.

[197] 1851 ile 1874 yılları arasında, toplam göçmen sayısı, 2.325.922'ye ulaştı.

Geride kalan ve artı-nüfustan kurtulan İrlandalı emekçiler için bunun sonuçları ne olmuştu? Nispi artı-nüfus 1846'da neyse, bugün de oydu, ücretler gene öyle düşüktü, emekçiler daha da fazla eziliyorlardı ve sefalet, ülkeyi yeni yeni bunalımlara doğru itiyordu. Gerçekler çok basitti. Tanmda devrim, göçle aynı hızla yürümüştü. Nispi artı-nüfus üretimi, nüfustaki mutlak azalmadan daha hızlı ilerlemişti. C tablosuna bir gözatmak, ekilebilir toprakların otlak haline gelmesinin, İrlanda'da İngiltere'den daha hızlı olduğunu göstermektedir. İngiltere'de yeşil bitkilerin ekimi, hayvancılıkla birlikte artmakta, İrlanda'da azalmaktadır. Daha önce ekilen büyük toprak parçaları, ya boş duruyor ya da otlak haline gelmiş, eskiden yararlanılmayan çorak arazi ile turbalann büyük kısmı, hayvan yetiştiriciliğinin genişletilmesinde kullanılmaya başlanmış. Küçük ve orta çiftçiler -100 acre'dan fazla toprak işlemeyenlerin hepsini bunlar arasında sayıyorum- tüm çiftçi sayısının hâlâ 8/10'ini oluşturmaktadır.[198] Bunlar birbiri ardına ve daha önce bilinmeyen bir güçle, büyük sermayenin yönetimindeki tarımın rekabeti altında eziliyorlar ve bu nedenle de sürekli olarak, ücretli emekçi sınıfın saflanna katılacak yeni adaylar haline geliyorlardi. İrlanda'nın tek büyük sanayi kolu olan keten manüfaktürü nispeten az yetişkin erkeğe gereksinme gösteriyor ve 1861-1866 yıUannda pamuk fıyatlanndaki yükselmeden beri genişlediği halde, nüfusun ancak pek önemsiz bir kısmına iş sağlıyordu. Diğer bütün büyük modem sanayiler gibi kendi alanında, bünyesine aldığı insan kitlesinde mutlak bir artış olduğu halde, [sayfa 720] kesintisiz dalgalanmalar gösteren, sürekli nispi artı-nüfus üretiyordu. Tarımsal nüfusun sefaleti, işçi ordulan çoğunlukla ülke yüzeyine dağılmış dev gömlek fabrikalannın üzerinde yükseldiği temeli oluşturuyorlardı. Burada tekrar, yukarda ev sanayiinde anlatılan, düşük ücret ve aşırı çalıştırma yöntemiyle, emekçi fazlalığı yaratmak için bulunan sistemle karşı karşıya geliyoruz. Ensonu, burada, nüfus azalışı, kapitalist üretimin tam olarak gelişmiş olduğu bir ülkede yaratılabileceği gibi yıkıcı bir sonuç vermemekle birlikte, iç pazar üzerinde sürekli bir tepki göstermekten de geri kalmıyor. Göçün yolaçtığı boşluk, yalnız yerel emek talebini sınırlandırmakla kalmıyor, küçük esnafın, zanaatçılann ve genellikle küçük tüccarların kazançlannı da sınırlandırmış oluyor. E tablosunda, 60 ile 100 sterlin arasındaki gelirlerde görülen azalmanın nedeni de, işte bu oluyor.

İrlanda'daki tarım emekçilerinin durumu hakkında açık bir beyan, İrlanda Yoksul Yasası denetmenlerinin raporlannda (1870) bulunabilir.[199] Süngü gücü ve bazan açık, bazan gizli bir kuşatma durumu ile varlığını ancak sürdürebilen bir hükümetin memurları olarak, İngilte-

[198] Murphy'nin Ireland Industrial, Political and Social, 1870, adlı kitabındaki bir tabloya göre, çiftliklerin yüzde 94.6'sı 100 acre'a ulaşmakta, yüzde 5,4'ü 100 acre'i geçmektedir.

[199] Report from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agriultural Labourers in Ireland, Dublin 1870. Ayrıca bkz: Agricultural Labourers (Ireland) Return ete, 8 March, 1861, London 1862.

re'deki meslektaşlannın kaçındıklan konularda dillerine her şekilde dikkat etmek zorundadırlar. Buna karşın, gene de, hükümetlerin hayal içinde oyalanmasını istemezler. Bunlara göre, ülkede ücret oranı hâlâ düşük olmakla birlikte, son 20 yılda yüzde 50-60 artmış bulunuyor ve şimdi haftada ortalama 6 şilin ile 9 şilin arasındadır. Ne var ki, bu görünüşteki yükselişin ardında, ücretlerde gerçek bir düşüş gizlidir, çünkü gerekli geçim araçlarının fiyatlarında bu arada meydana gelen yükselmelerle hiç bir uygunluk göstermemektedir. Bunun kanıtı, İrlanda'daki bir işevinin resmi hesaplarından alınan şu sayılardır.

Gerekli geçim araçlarının fiyatı, bu durumda, 20 yıl [sayfa 7211 öncesine göre hemen hemen iki katı, giyecek fiyatları ise tam iki katıdır.

ADAM BAŞINA HAFTALIK ORTALAMA GEÇİM MASRAFLARI

Yıllar	Beslenme	Giyinme	Toplam

Giderleri Giderleri
29 Eylül 1849'da sona eren bir yıl 1 §. *3'A* p. 3 p. İş. *6'A* p.
29 Eylül 1869'da sona eren bir yıl 2 §. 7 *1A* p. 6 p. 3 §. 1 *1A* p.

Bu oransızlık bir yana bırakılsa bile, yalnızca altınla ifade edilen ücret oranlarının karşılaştınlması, doğru olmaktan uzak bir sonuç verecektir. Kıtlıktan önce, tarımda, ücretlerin çoğunluğu aynî, ancak çok az bir kısmı para olarak ödenirdi; oysa bugün para olarak ödeme kuraldır. Bundan, gerçek ücret miktan ne olursa olsun, para oranının yükselmesi gerektiği sonucu çıkar. "Kıtlıktan önce, emekçi, bir kulübe ile ... bir *rood* ya da yarım veya bir *acre* toprak ile ... patates yetiştirmek için gerekli şeylerden yararlanırdı. Domuz ve kümes hayvanı besleyebilirdi.....Şimdi ekmeğini bile satınalmak durumunda; domuz ya da tavuk
besleyecek artığı olmadığı için, domuz, tavuk ya da yumurta satarak bir kazanç da sağlayamıyor."[200]

Aslında eskiden, tarım emekçileri, küçük çiftçilerin en küçüğünden başka bir şey değildi ve çoğu zaman iş bulabildikleri orta ve büyük çiftliklerin bir tür artçılanydı. Ancak 1846 felaketinden beri, tamamen ücretli emekçiler sınıfının bir parçasını, kendilerine ücret ödeyen patronlarla yalnız parasal ilişkileri olan özel bir sınıfı oluşturdular.

Bunların 1846'daki konut durumlannı biliyoruz. O zamandan beri bu koşullar daha da kötüleşti. Tanm emekçilerinin, sayılan günden güne azalan bir kısmı, hâlâ, çiftçilerden kiralanan aşırı kalabalık kulübelerde oturuyorlar ve bunlann iğrençliği, bizim daha önceden bildiğimiz İngiliz tarım emekçilerininkinden çok daha fazla. Ve bu yargı, Ulster'in bazı mahalleleri dışında, güneyde, Cork Limerick, Kilkenny vb. kont-luklan, doğuda, Wicklow, Wexford, vb. İrlanda'nın orta kesiminde King's ve Queen's County, Dublin vb., batıda, Sligo, Roscommon, Mayo, Gal-way, vb. için genellikle geçerlidir. Bir denetmen, "tarım emekçilerinin

[200] /.c, s. 29,1.

kulübeleri" diye feryat ediyor, "hıristiyanlık ve bu ülke uygarlığı için yüzkarasıdır".[201] Bu inlerin, emekçiler bakımından çekiciliğini artırmak için, çok eski zamanlardan beri bunlara ait bulunan toprak parçalarına sistemli bir şekilde elkonuldu. "Toprakbeyleri ile bunların adamlan tarafından mahkum edildikleri bu kötü davranışlar, bunun bilincine varan emekçilerde ... kendilerine bir tür aşağı ırk muamelesi yapanlara karşı ... düşmanlık ve kin duyguları yarattı."[202]

Tanmsal devrimin ilk işi, tarlalar üzerinde bulunan kulübelerin [sayfa 722] yıkılması oldu. Bu, çok geniş ölçüde ve sanki yüksek bir yerden alınan emre uyuluyormuş gibi yapıldı. Böylece emekçilerin çoğu köylerde ve kasabalarda sığınak aramak zorunda kaldılar. En kötü kenar mahallelerin tavan aralarına, bodrumlanna ve köşe-bucağına çöp yığını gibi fırlatılıp atılmışlardı. Böylece, ulusal önyargılarla dolu İngilizlerin de tanıklık ettikleri gibi, aile ocağına aşın bağlılıkları, aile yaşamlanndaki kalenderce neşe ve temizlikleriyle tanınan binlerce İrlandalı aile, kendilerini birdenbire günah ve kötülüğün kucağında buldular. Erkekler, şimdi, çevredeki çiftliklerde iş aramak zorunda kalıyorlar ve ancak günlük iş bulabildikleri için en düşük ücretle çalıştınlıyorlardı. Bu nedenle, "ba-zan işe gidip-gelmek için uzun bir yolu yaya yürüyorlar, sırsıklam oluyorlar, büyük sıkıntı çekiyorlar ve sonu gelmeyen hastalık ve yokluk içine düşüyorlardı".[203]

"Kentler her yıl, kırsal kesimin artı-emek saydığı nüfusu kabul etmek durumundaydı";[204] ve insanlar, "hâlâ kentler ile köylerde emek fazlası bulunmasına karşılık, bazı kırsal yerlerde emek kıtlığı ya da böyle bir tehlikenin olmasına şaşıyorlardı".[205] Gerçekte bu gereksinme, yalnız "hasat zamanında ya da ilkyazda ya da tanmsal çalışmaların arttığı bu gibi zamanlarda kendisini gösteriyor, yılın geri kalan zamanlarında birçok emekçi boş kalıyordu."[206] "Başlıca ürün olan patatesin, ekim ayında başlayıp, gelecek ilkyaza kadar süren sökümü dışında ... bunlara iş yoktu."[207] Ve ayrıca, bu hızlı çalışma dönemlerinde bile, "gün kaybına ve her türden iş kesintisine uğruyorlardı".[208]

Tanmsal devrimin bu sonuçları, yani ekilebilir toprakların otlak haline getirilmesi, makine kullanımı, emek-gücünden büyük tasarruf sağlama vb., aldıkları rantları yabancı ülkelerde harcayacak yerde, İrlan-da'daki kendi malikanelerinde oturma alçakgönüllülüğünü gösteren ömek toprakbeyleri yüzünden daha da yoğunlaşıp artmıştır. Arz ve talep yasasının bozulmaması için, bu beyler, "emekçiye dlan gereksinmeleri-

[11] *l.c,* s. 12.
[12] *l.c,* s. 12. [13] /.c, s. 25. [14] /.c, s. 27.
[M5] /.c.,s. 26. [M6] /.c.,s. 1. [M7] /.c.,s. 31,32. *l.c,* s. 25.

ni, neredeyse tamamının ... toprakbeyinin istediği anda ve o günlerde, sıradan bir emekçiye ödenen ücretin epeyce altında bir ücretle çalışmak zorunda olan [sayfa 723] kendi küçük kiracılarından karşılıyorlar ve bu emekçilerin, ekim ve hasat gibi kritik dönemlerde kendi işlerini ihmal etme durumunda kalmalan sonucu uğradıklan zarar ve ziyanı hiç hesaba katmıyorlardı.".[209]

İş güvensizliği ve düzensizliği, sık sık ve uzun süreli işsizlik, nispi artı-nüfusun bütün bu belirtileri, işte böylece Yoksul Yasası dairesinin raporlarında, tanm proletaryasının içinde bulunduğu güçlükler olarak yer alıyordu. İngiliz tarım proletaryasında da benzer görünümlerle karşılaştığımız anımsanacaktır. Ama

şu farkla ki, bir sanayi ülkesi olan İngiltere'de, sınai yedek emek-gücü kırsal bölgelerden devşirilir, oysa bir tarım ülkesi olan İrlanda'da, tanmsal yedek emek-gücü kırlardan kovularak kasaba ve kentlere sığınan tarım emekçilerinden devşirilir. Bunlann ilkinde, tarım alanındaki fazlalıklar fabrika işçisi olurlar, ikincisinde, kentlere sürülmüş olanlar buralarda ücretler üzerinde bir baskı aracı olmakla birlikte, tarim emekçisi olarak kalırlar ve köylere sık sık iş aramak ve çalışmak için dönerler.
Resmi denetmenler, tanm emekçilerinin maddi durumlannı şöyle özetliyorlar: "Çok idareli bir yaşam sürdükleri halde, ücretleri, ailelerinin yiyecek gereksinmesi ile kiranın ödenmesine kıtı kıtına yetmekte, kendisinin, kansının ve çocuklarının giyinebilmesi için başka kaynaklara başvurmaktadırlar. ... Bu kulübelerin havası, öteki yoksunluklar ile birlikte, bu sınıfı, vereme ve tifüse karşı özellikle güçsüz durumda bi-rakmaktadır."[210] Bu durumda, denetmenlerin ortak ifadelerine göre, bu sınıfın safları arasında koyu bir hoşnutsuzluk egemen olmasına, geçmişin özlemi içersinde yaşayıp, bugünü lanetlemelerine ve gelecekten umutlarını kesmelelerine, kendilerini, "kışkırtıcılann kötü etkilerine kaptırmalarına", kafalarına tek bir sabit fikrin, Amerika'ya göç etme düşüncesinin yerleşmesine şaşmamak gerekir. Malthus'un her derde deva nüfus azalmasının, yeşil Erin'de [İrlanda, -ç.] yarattığı bolluk ülkesi işte budur.
İrlandalı fabrika işçisinin sürdüğü mutlu yaşamı bir örnek bize gösterecektir: İngiliz fabrika denetmeni Robert Baker, "Kuzey İrlanda'ya yaptığım son gezimde" diyor, "İrlandalı kalifiye bir işçinin, çocuklarının eğitimi için şöyle bir çaba içersinde bulunduğuna tanık oldum. Onun sözlerini burada yinelememin başlıca nedeni, [sayfa 724] hepsini kendi ağzından dinlemiş olmamdır. Manchester pazannda satılan malların yapımında çalıştınldığını söylersem, gerçekten kalifiye bir işçi olduğu daha iyi anlaşılır. Johnson: - 'Pazartesi gününden cuma gününe kadar, sabah 6'dan gece 11 'e kadar çalışının. Cumartesileri akşam 6'da işten

[209]/.c, s. 30. [210]/.c, s. 21, 13.

çıkarız, (yemek ve dinlenme için) üç saatimiz vardır. Hepsi beş çocuğum var. Bu işte haftalık kazancım haftada 10 şilin 6 penidir; kanm da burada çalışır ve haftada 5 şilin alır. Oniki yaşındaki büyük kızım evi yönetir, yemeği pişirir, bütün işleri o görür. Küçükleri okula o hazırlar. Evin önünden geçen bir kız, sabah beşbucukta beni uyandınr. Kanm da kalkar ve birlike çıkarız. İşe gelmeden önce bir şey (yiyemeyiz). Oniki yaşındaki kız, bütün gün küçüklere bakar, biz saat sekizde kahvaltı zamanına kadar bir şey yemeyiz. Sekizde eve gideriz. Haftada bir kez çay içeriz, diğer günler olanaklarımıza göre ya yulaf unu, ya da mısır unu ile yapılmış bulamaç içeriz. Kışın, mısır ununa biraz şeker, biraz su katarız. Yazın, ufacık bahçemize ektiğimiz patatesleri yeriz, bunlar bitince de gene bulamaca devam. Bazan elimize geçerse biraz süt içeriz. Bütün yıl boyunca, pazar günü de, haftanın öteki günleri de bu böyle sürer gider. Geceleri işim bitince daima çok yorgun olurum. Bazan sığır eti de gördüğümüz olur, ama pek seyrek. Çocuklarımizdan üçü okula gider, haftada herbirisi için 1 peni ödüyoruz. Haftalık kiramız 9 peni. Yakmak için turba kömürüne iki haftada bir en az 1 şilin 6 peni ödüyoruz."[211] İşte İrlanda'da ücretler, işte İrlanda'da yaşam!
Aslında, İrlanda'daki sefalet, İngiltere'de gene günün konusu. 1866 yılının sonu ile 1867 yılının başında İrlanda'nın büyük toprak sahiplerinden Lord Dufferin, bu duruma The Times gazetesinde bir çare buldu. *"Wie menschlich von solch'grossem HerrnV**
E tablosunda, 1864 yılında, 4.368.610 sterlinlik toplam kârın yalnız 262.819 sterlinini, üç büyük artı-değer yapımcısının cebe indirdiğini gördük; oysa 1865'te, 4.669.979 sterlinlik toplam kânn 274.528 sterlinini gene aynı üç "perhiz" hokkabazı cebe indirdi; 1864'te 26 artı-değer yapımcısı 646.377 sterline; 1865'te 28 artı-değer yapımcısı 736.448 sterline; 1864'te 121 artı-değer yapımcısı 1.076.912 sterline; 1865'te 150 artı-değer yapımcısı 1.320.906; 1864'te 1.131 yapımcı 2.150.818 sterline, yani neredeyse toplam yıllık kânn yarısına; 1865'te, 1.194 artı-değer yapımcısı 2.418.833 sterline, [sayfa 725] yani toplam yıllık kânn yarısından fazlasına ulaşmış bulunuyorlardı. Ama, İngiltere, İskoçya ve İrlanda'da bir avuç büyük toprak sahibinin, toprağın sağladığı yıllık gelirden aldıkları aslan payı o kadar korkunçtur ki, İngiliz devletine yaraşır bilgelikle, kâr dağılımında olduğu gibi toprak rantlarının dağılımı konusunda da aynı istatistiki bilgileri çevreye yaymanın uygun düşmeyeceği sonucuna varmışlardır. Lord Dufferin de işte bu büyük toprak sahiplerinden birisi. Bu toprak rantlan ile kârlann "aşın" olduğunu düşünmek, ya da aşırı zenginliğin, halkın aşırı sefaleti ile ilişkili olduğunu sanmak, kuşkusuz, "kötü niyetli" olduğu kadar "yanlış" bir düşüncedir de. Lord Dufferin olgulara değiniyor; İrlanda'da nüfus azaldıkça, toprak rantları kabarıyor;

[211] *Rept. oflnsp. OfFact.,* 31st Oct, 1866, s. 96.

* "Ne insanlık, böyle büyük bir efendide ne insanlık!" (Goeth, *Faust.)* -ç.

nüfusun azalması, büyük toprak sahiplerinin yararına olduğu için toprağın da yaranna ve dolayısıyla toprağın yalnızca tamamlayıcı bir parçası olan halkın da yararına oluyor. Ve bunlara dayanarak, İrlanda'nın hâlâ daha çok kalabalık bir nüfusa sahip bulunduğunu, göç akımının istenilen hıza henüz ulaşmadığını ilân ediyor. Tam mutluluğa ulaşması için, İrlanda'nın, bir milyon emekçi halkın en az

üçte-birinden kurtulması gerekir. Bütün bunlarda, sakın, bu şairane Lord'un, hastası iyileş-medikçe daima kan aldıran ve hastalıkla birlikte hastada kan tükenene kadar bu işe devam eden Sangrado okulu hekimlerine benzediği sonucunu çıkartmayın. Lord Dufferin, iki milyon yerine yalnızca bir milyonun üçte-biri kadar bir kan alma talebinde bulunuyor; gerçekten de bunlardan kurtulmaksızın İrlanda'nın altın çağı gerçekleşemez. Bunun kanıtı da hazır.

1864'TE İRLANDA'DA ÇİFTLİKLERİN SAYISI VE GENİŞLİĞİ[212]

(1) 1 acre'i geçmeyenler		(2) 1-5 acre arasında		(3) 5-15 acre arasında		(4) 15-30 acre arasında	
Sayı	acre	Sayı	acre	Sayı	acre	Sayı	acre
48.653	25.394	82.037	238.916	76.368	1.836.310	136.578	3.051.343
(5) 30-50 acre arasında		(6) 50-100 acre arasında		(7) lOOacre'dan fazla		(8) Toplam	
Sayı	acre	Sayı	acre	Sayı	acre	acre	
71.961	2.906.274	54.247	3.983.880	31.927	8.227.807	20.319.924	

[sayfa 726]

1851-1861 arasındaki merkezileşme, ilk üç kalegoriye girenleri, yani 1 *acre'm* altındakilerdein ve 15 *acre'a* kadar olan çiftlikleri yoketti. Her şeyden önce, bunlann yokolması gerekiyordu. Böylece, ortaya, 307.058 "fazla" çiftçi çıkar, ve en düşük ortalama 4 kişilik aile hesaba katılırsa bu sayı 1.228.232 kişiye ulaşır. Çok abartmalı bir varsayımla, tanmsal devrimin tamamlanmasından sonra bunlann dörtte-birinin yeniden iş bulabileceği kabul edilse bile,, geriye, göç edecek 921.174 kişi kalır. 4, 5 ve 6 kategorileri, 15-100 *acre* arası çiftlikler, İngiltere'de uzun süredir bilindiği gibi kapitalist biçimde tahıl üretimi için çok küçük, koyunculuk için ise kaybolmak üzere olan miktarlardır. Önceki varsayıma göre, göç etmek üzere ortaya 788.761 kişi daha çıkıyor ve toplam 1.709.532 oluyor. Ve iştah, yedikçe açıldığına göre, büyük toprak sahipleri, çok geçmeden 3,5 milyonluk İrlanda'nın gene sefil olduğunu ve bu sefaletin nedeninin de aşırı nüfus olduğunu keşfedeceklerdir. Demek ki, nüfus seyrekleşmesinin daha da devam etmesi gerekiyor; böylece

[2] Toplam alan, turbalık ve kıraç toprakları da içine almaktadır.

bu ülke, gerçek yazgısı dlan, İngiliz koyun otlağı ve sığır merası olma durumuna ulaşmış bulunacaktır.[213]

Bu berbat dünyadaki bütün iyi şeyler gibi, bu kârlı [sayfa 727] yöntemin de kendi engelleri vardır. İrlanda'da toprak rantı birikimiyle birlikte, Amerika'da İrlandalı birikim atbaşı gider, koyun ve öküz tarafından yurdundan atılan İrlandalı, okyanusun öbür kıyısında bir *Ferdan** olarak ortaya çıkar ve ihtiyar denizler kraliçesinin karşısında, genç Cumhuriyet, gittikçe tehdidini artıran bir dev gibi yükselir: *Acerba fata Romanos agunt Scelusçue fraternae necis.* **

[sayfa 728]

[213] Kıtlığın ve beraberinde getirdiği sonuç ve durumların, tarımsal devrimi zorla yürütmek ve İrlanda nüfusunu, toprakbeylerinin gereksinmelerine yetecek kadar seyreltmek için, hem toprakbeyleri ve hem de İngiliz yasakoyuculan tarafından, bile bile nasıl istismar edildiğini, bu yapıtın Üçüncü Cildinde, toprak mülkiyetinin ele alındığı kesimde daha ayrıntılı göstereceğim. Orada ayrıca, küçük çiftçiler ile tarım emekçilerinin durumuna tekrar döneceğim. Şimdilik tek bir alıntı yapacağım. Nassau W. Senior, ölümünden sonra yayınlanan *Journals, Conversations and Essays, relating to Ireland,* 2 cilt, London 1868; vol. II, s. 282, adlı yapıtında, diğer şeyler yanında şunları söylüyor: "Dr. G., elimizde Yoksullar Yasası var ve bu yasa, toprakbeylerine zafer kazandırmak için büyük bir silahtır dedi. Bir başka ve daha büyük bir silah da göçtür. ... İrlanda'ya dost olan hiç kimse savaşın" (büyük toprakbeyleri ile küçük Kelt çiftçileri arasındaki savaşın) "uzayıp gitmesini arzu edemeyeceği gibi, bu savaşın, kiracıların zaferiyle bitmesini de hiç dilemez. Bu savaş ne kadar çabuk biterse ve İrlanda nispeten seyrek nüfusuyla -ki, bu seyrek nüfus otlak haline gelen bir ülke için gerekli bir koşuldur- otlak bir ülke haline ne kadar çabuk gelirse, bu, bütün sınıflar için o kadar iyi olur." 1815 tarihli İngiliz Tahıl Yasası, Büyük Britanya'ya serbestçe tahıl ithal etme tekelini İrlanda'ya sağlamış oldu. Bu yasalar, bu nedenle, yapay olarak buğday tarımını isteklendiriyordu. Tahıl Yasasının 1846 tarihinde yürürlükten kaldırılması ile, bu tekel, birdenbire ortadan kalkmış oldu. Diğer koşulların yanısıra, bu olay, tek başına, İrlanda'daki ekilebilir toprakların otlak haline getirilmesine, çiftliklerin yoğunlaşmasına, küçük çiftçilerin yerlerinden edilmesine yolaçtı. 1815 ile 1846 yılları arasında İrlanda toprağının verimliliği üzerine övgüler düzen, doğa tarafından, buranın, buğday yetiştirilmesi için yaratıldığını yüksek sesle ilan eden İngiliz tarımcıları, iktisatçıları ve politikacıları, şimdi birdenbire, bu toprağın, hayvan yemi üretmekten başka bir işe yaramadığını keşfettiler. M. Leonce de Lavergne, Manş'ın karşı yakasında aynı sözleri hemen yineledi. Ancak Lavergne gibi "ciddi" adamlar böyle çocukça heveslere kapılabilirlerdi.

* *Fenian,* İrlanda'yı İngiliz buyruğundan kurtarmak amacıyla 1861'de kurulan ve Amerika'ya kadar yayılmış bulunan İrlanda devrimci birliği, -ç.

** Romalıları bunaltıyor kara bir yazgı ve kardeş öldürme suçu. (Horace, *Epodes,* VIII.) -ç.

SEKİZİNCİ KISIM **İLKEL BİRİKİM**

YIRMIALTINCI BOLUM İLKEL BİRİKİMİN SIRRI

PARANIN sermayeye nasıl dönüştüğünü, sermaye aracılığı ile nasıl artı-değer üretildiğini, ve artı-değerden nasıl daha fazla sermaye meydana getirildiğini görmüş bulunuyoruz. Ama, sermaye birikimi, artı-değerin varlığını; artı-değer, kapitalist üretimi; kapitalist üretim ise, meta üreticilerinin ellerinde daha önceden oldukça büyük bir sermaye ve emek-gücü kitlesinin bulunmasını öngörür. Buradaki hareketin bütünü, bu yüzden bir kısır döngü gibi görünür ve bundan ancak kapitalist birikimden önce,

bu üretim tarzının sonucu değil, çıkış noktasını oluşturan bir ilkel birikimin (Adam Smith'in deyimiyle, daha önceki birikimin) bulunduğunu kabul etmekle kurtulmak mümkündür.
Ekonomi politikte, bu ilkel birikim, aşağı yukarı teolojide ilk günahın oynadığı rolü oynar. Adem baba elmayı ısırmıştır ve insanoğlu günaha bulanmıştır. Günahın başlangıcı güya böylece, [sayfa 729] geçmişe

ait bir masal gibi anlatılarak açıklanmış oluyor. Evvel zaman içinde, iki çeşit insan vardı; birisi çalışkan, akıllı ve daha önemlisi tutumlu bir seçkinler topluluğu; diğeri, ellerine geçeni ve hatta daha fazlasını har-vurup harman savuran tembel serseriler topluluğu. Teolojinin ilk günah efsanesi, bize, kuşkusuz, insanın ekmeğini alnının teriyle yemeğe nasıl mahkûm edildiğini anlatıyor, ama ekonomik ilk günahın tarihi ise, bize, yeryüzünde, buna hiç de gerek duymayan insanların bulunduğunu açıklıyor. Ne zararı var! Böylece ilk tür insanlar servet biriktirmiş oldular, ikinci türdekilerin ise, ellerinde kendi postlarından başka satacak bir şeyleri kalmadı. Ve işte, bütün çalışıp didinmelerine karşın, kendilerinden başka satacak hiç bir şeyleri olmayan büyük çoğunluğun sefaleti ve uzun süredir çalışmayı bıraktıklan halde, küçük bir azınlığın durmadan artan zenginliği, bu, ilk günahla başlar. Bu çocukça yavanlıklar, mülkiyetin savunulmasında, biz her allanın günü yinelenir durur. Örneğin, M. Thiers, bir devlet adamının bütün ciddiliğiyle, bir zamanlar her tür inceliğe sahip Fransız halkını buna inandırmaya çalışır. Ama *propriete** sorunu ortaya çıkar çıkmaz, bir çocuğun zihinsel gıdasının, her yaşa ve ve gelişmenin her aşamasına uygun düşeceğini öne sürmek, kutsal bir ödev halini alır. Oysa tarihte, ele geçirmenin, köleleştirmenin, soymanın, öldürmenin, kısacası zorun büyük rol oynadığını herkes bilir. Ekonomi politiğin şefkatli sayfalarında sevimli bir saflık çok eskiden beri sürer gider. Hak ile "emek" her zaman için zenginliğin, tek aracı idiler, ama, içinde bulunulan yıl, her nedense hep bu kuralın dışında tutulur. Oysa, aslında, ilkel birikim yöntemleri saf ve sevimli olmaktan çok uzaktır. Üretim ve geçim araçları kendiliklerinden nasıl sermaye değilse, para ve metalar da kendiliklerinden sermaye değildir. Bunların sermayeye dönüşmeleri gerekir. Ama bu dönüşümün kendisi, ancak belli koşullar altında olabilir, yani birbirinden çok farkli türden iki meta sahibinin, yüzyüze ve temas haline gelmesi gerekir; bir yanda, başkalarına ait emek-gücünü satınalarak, ellerindeki değerler toplamını artırmak isteğinde bulunan, para, üretim aracı ve geçim aracı sahipleri: öte yanda, kendi emek-güçlerini ve dolayısıyla emeklerini satan özgür emekçiler. İki anlamda özgür emekçiler: çünkü bunlar, ne köleler, serfler vb. gibi üretim araçlannın [sayfa 730] ayrılmaz bir parçasıdırlar, ne de mülk sahibi köylüler gibi üretim araçlarına sahiptirler; demek ki, bunlar, kendi üretim araçları bulunmayan, böyle bir engel ve yükten kurtulmuş kimseler olmalıdırlar. Meta pazanndaki bu kutuplaşma ile kapitalist üretimin temel koşullan sağlanmış olur. Kapitalist sistem, emekçilerin, emeklerini gerçekleştirebilecekleri araçlar üzerinde her türlü mülkiyet hakkından tamamen aynlmış ve kopmuş olmalarını öngörür. Kapitalist üretim, ayakları üzerinde doğrulur doğrulmaz, yalnız bu ayrılığı sürdür-

* Mülkiyet, -ç.

mekle kalmaz, bunu gitgide artan boyutta yeniden-üretir de. Bu nedenle, kapitalist sistemin yolunu açan süreç, emekçinin elinden üretim araçlarının sahipliğini alan süreçten başkası olamaz; bu süreç, bir yandan toplumsal geçim araçlannı sermayeye dönüştürür, öte yandan, doğrudan üreticileri ücretli emekçilere dönüştürür. İlkel birikim denilen şey, bu nedenle, üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihsel süreçten başka bir şey değildir. İlkel olarak görünür, çünkü, sermaye ve buna uygun düşen üretim tarzının tarih-öncesi aşamasını oluşturur.
Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğup gelişmiştir. Bu ikinci toplumun da çözülmesiyle birincinin öğeleri serbest kalmıştır.
Doğrudan üretici, emekçi, ancak, toprağa bağlı bulunmaktan, bir başkasına köle, serf ya da bağımlı olmaktan çıktıktan sonra, kendisi üzerinde tasarrufta bulunabilir. Metaını, satabileceği bir pazarın bulunduğu her yere götürebilen özgür bir emek-gücü satıcısı halini alabilmesi için, aynca, lonca düzeninden, bunların çıraklar ve kalfalar için koyduğu kurallardan, çalışma yönetmeliklerinin kısıtlamalarından da kurtulması gerekiyordu. Demek oluyor ki, üreticiyi ücretli-işçi haline getiren tarihsel hareket, bir yandan bunlann kölelikten ve loncaların koydukları bağlardan kurtulmalan olarak görünüyor; ve işte, burjuva tarihçilerimiz için, işin yalnız bu yanı sözkonusudur. Ama öte yandan, bu yeni özgürleşmiş kimseler, sahip oldukları bütün üretim araçlan ile, eski feodal düzenlemelerin sağladığı her türlü güvenceler ellerinden alındıktan sonra, ancak kendi kendilerinin satıcısı haline geliyorlar. Ve onların mülksüzleştirilmesini anlatan bu öykü, insanlık tarihine, kandan ve ateşten harflerle yazılmıştır.
Sanayi kapitalistleri, bu yeni kudret sahipleri, yalnız elzanaatının lonca ustalarını değil, servet kaynaklannı ellerinde bulunduran feodal beyleri de yerlerinden etmek zorundaydılar. Bu [sayfa 7311 bakımdan, toplumsal gücü ele geçirmeleri, hem feodal beylerin egemenliklerine ve isyan ettirici ayrıcalıklarına ve hem de, üretimin serbestçe gelişmesi ve insanın insan tarafından serbestçe sömürülmesi konusunda loncaların getirdiği kayıtlamalara karşı verilmiş başanlı bir savaşın meyveleri

gibi gözükür. Bununla birlikte, *chevaliers d'industrie** ancak, kendilerinin de hiç bir şekilde haberdar olmadıklan olaylardan yararlanarak, kılıç şövalyelerinin ayaklannı kaydırarak başanya ulaşabilmişlerdir. Bunlar, bir zamanlar, Roma'da özgürlüğüne kavuşan kölelerin, kendi *patro-*nus'larının efendileri olmak için kullandıkları türden aşağılık yöntemleri kullanarak bu yerlere yükseldiler.

Hem ücretli-emekçiyi, hem kapitalisti doğuran gelişmenin çıkış noktası, emekçinin köleleşmesiydi. Bu ilerleme, kölelik biçiminde bir değişmedir, feodal sömürünün kapitalist sömürüye dönüşmesidir. Bu

* Sanayi şövalyeleri, -ç.

gidişi anlamak için, çok gerilere dönmemiz gerekmez. Kapitalist üretimin ilk başlangıcına, daha 14. ya da 15. yüzyılda, dağınık olarak bazı Akdeniz kentlerinde raslamamıza karşın, kapitalist dönemin başlangıcı, 16. yüzyıldır. Bu üretim tarzının belirdiği yerlerde, serflik çoktan ortadan kaldırıldığı gibi, ortaçağın en yüksek ilerlemesi olan bağımsız kentlerin varlığı da, çoktan yokolma yoluna girmişti.

İlkel birikimin tarihinde, bütün devrimler, kapitalist sınıfın oluşması yolunda kaldıraç görevi gören çağ açıcı devrimlerdir; ama her şeyden çok, büyük insan yığınlannın birdenbire ve zorla geçim araçlarından kopartılarak, özgür ve "bağlantısız" proleterler olarak emek pazarına fırlatılıp atıldığı anlar önem taşır. Tarımsal üreticilerin, köylülerin mülksüzleştirilmeleri, topraktan ayrılmaları, bütün bu sürecin temelidir. Bu mülksüzleştirmenin tarihi, farklı ülkelerde, farklı yönler alır ve farklı evrelerini farklı sıralar izleyerek farklı dönemlerde tamamlarlar. Yalnız örnek aldığımız İngiltere'de klasik biçimde görülür.[1] [sayfa 732]

[1] Kapitalist üretimin en erken geliştiği İtalya'da, sertliğin ortadan kalkışı da başka yerlerden daha önce oldu. Bu ülkede sertler, toprak üzerinde herhangi bir hak elde etmeden önce özgürlüklerine kavuştular. Kurtuluşu, onu bir anda serbest bir proletere dönüştürdü ve üstelik, çoğunlukla Romalılar zamanından miras olarak kalan kentlerde onu bekleyen efendisini hazır buldu. 15. yüzyılın sonuna doğru dünya pazarlarında meydana gelen devrim, Kuzey İtalya'nın ticari üstünlüğüne son verdiği zaman, ters yönde bir hareket başladı. Kentlerdeki emekçiler, en *masse* [kitleler halinde -ç.] kırsal bölgelere sürüldüler ve bahçecilik şeklinde sürdürülen *petite cultur'e* [küçük tarıma -ç.] o zamana kadar görülmeyen bir dürtü kazandırdılar.

YİRMİYEDİNCİ BÖLÜM TARIMSAL NÜFUSUN TOPRAKSIZLAŞTIRILMASI

İNGİLTERE'DE serflik, 14. yüzyılın sonuna doğru hemen tamamen ortadan kalkmıştı. Nüfusun büyük bir çoğunluğu[2] o zaman, ve daha büyük ölçüde olmak üzere, 15. yüzyılda, mülkiyet hakları hangi feodal ad altında gizlenirse gizlensin, kendi topraklarını işleyen özgür köylülerden oluşuyordu. Büyük malikanelerde, [sayfa 733] kendisi de serf

[2] "Kendi tarlalarını kendi elleriyle ekip-biçen ve geçinip giden küçük mülk sahipleri ... o zamanlar, şimdikine göre ulusun daha önemli bir kısmını oluşturuyordu. O çağın en iyi istatistik yazarlarına güvenmemiz gerekirse, aileleri ile birlikte 160 binden fazla küçük mülk sahibi, bütün nüfusun yedide-birini oluşturuyor ve geçimlerini kendilerine ait küçük serbest topraklardan sağlıyorlardı. Bu küçük toprak sahiplerinin yıllık ortalama geliri, 60 ile 70 sterlin arasında tahmin ediliyor. Kendi topraklarını sürüp eken kimselerin sayılarının, başkalarının toprakları üzerinde çiftçilik yapanlardan daha fazla olduğu hesap ediliyor." Macaulay, *History of England,* 10. ed., 1854, 1. s. 333, 334. 17. yüzyılın son üçte-birinde bile, İngiliz halkının 4/5'ü tarımla uğraşıyordu. *(l.c,* s. 413.) Macaulay'den alıntı yapmamın nedeni, sistemli bir tarih tahrifçisi olarak, bu tür gerçekleri elden geldiğince kırparak verdiği içindir.

olan çiftlik kahyalannın yerini, serbest çiftçiler almıştı. Ücretli tanm emekçileri kısmen boş zamanlarda büyük malikanelerde çalışan köylülerden, kısmen de meydana gelen nispi ve mutlak olarak az sayıdaki, özel bağımsız ücretli-emekçiler sınıfından oluşuyordu. Bu sınıf, aynı zamanda, ücretlerinin yaraşıra, kendilerine, kulübeleri ile birlikte 4 ya da daha fazla *acre* ekilebilir toprak tahsis edilmiş köylü çiftçilerdi. Bunlar bir de, diğer köylüler ile birlikte, hayvanlannı otlattıklan, kereste, odun, turba vb. sağladıkları ortak topraktan da yararlanırlardı.[3] Bütün Avrupa ülkelerinde feodal üretimin özelliği, toprağın mümkün olduğu kadar çok sayıda alt-feodaller* arasında bölünmesiydi. Feodal beyin kudreti, diğer bütün hükümdarlar gibi, mülklerinin çokluğuna değil, uyruklarının sayısına ve bu da kendi topraklan üzerinde çalışan köylülerin sayısına dayanıyordu.[4] Bu nedenle, İngiltere topraklan, Norman istilâsından sonra, herbiri çoğu zaman 900 kadar eski Anglo-Sakson beyliğini içine alan büyük baronluklara bölünmüş olmakla birlikte, ülke, küçük köylü toprakları ile kaplı bulunuyor, büyük senyör malikâneleri, ancak şurada burada dağınık halde görülüyordu. Bu koşullar, kentlerdeki 15. yüzyıla özgü gönençle birlikte, halkın, Şansölye Fortescue'nun *Laudes Legum Anglice* adlı yapıtında pek güzel bir şekilde anlattığı bir zenginliğe ulaşmasını sağlamıştı; ama bu durum, kapitalist nitelikte servet olanağını da dıştalamıştı.

Kapitalist üretim tarzının temelini atan devrimin ilk perdesi, 15. yüzyılın son otuz yılı ile 16. yüzyılın ilk on yılında oynandı. Senyörlerin, Sir James Steuart'ın pek güzel söylediği gibi, "evi ve şatoyu boş yere dolduran" hizmetliler ile uşaklar takımına [sayfa 734] yol vermesiyle, emek-pazanna serbest bir proletarya yığını sürülmüş oldu. Kendisi de burjuva gelişmesinin bir ürünü olan krallık iktidarı, mutlak egemenlik peşindeki çabasıyla, bu hizmetliler takımının dağılmasını zorlayarak hızlandırmakla birlikte, bunun tek nedeni de değildi. Kral ve parlamento ile çetin bir çatışmaya giren büyük feodal beyler, köşlüleri, tıpkı kendileri gibi feodal haklara sahip bulundukları topraklardan zorla söküp atarak ve ortak topraklara elkoyarak, çok daha fazla proletarya yarattılar. Flaman yünlü manüfaktürünün hızla

gelişmesi ve bu yüzden İngiltere'de yün fiyatla-

[3] Şurasını da unutmamamız gerekir ki, serf bile, haraç veren bir mülk sahibi olmakla birlikte, yalnız evine ait bulunan toprak parçasının değil, ortak toprakların da ortak sahibiydi, "le paysan [köylü] (Frederick II zamanında Silezya'da) est serf [serftir]." Bununla birlikte, bu sertler, ortak topraklara sahiptirler. "On n'a pas pu encore engager les Silesiens au partage des communes, tandis que dans la nouvelle Marche, il n'y a guere de village ouü ce partage ne soit execute avec le plus grand succes." ["Ortak toprakları bölüp paylaşmak, Silezyalılar için henüz mümkün olmadı; oysa Nouvelle Marche'da bu paylaşmanın büyük başarıyla gerçekleşmediği köy kalmamış gibidir."] (Mirabeau, *De la Monarchie Prussienne,* Londres 1788, t. II, s. 125, 126.)

[4] Katıksız feodal toprak mülkiyeti düzeni ve gelişmiş *petite culture'ü* [küçük tarımı -ç.] ile Japonya, bize, Avrupa ortaçağının, çoğu burjuva önyargıları ile dolu tüm tarih kitaplarımızdan çok daha doğru bir görünüşünü verir. Ortaçağın sırtından "liberal" olmak çok rahat bir iştir.

* Almanca metinde: *"Untersassen",* İngilizce metinde *"sub-feudatories";* Fransızca metinde *"d'hommesliges".* -ç.

rının yükselmesi, bu akını daha da hızlandırdı. Eski soylular, büyük feodal savaşlarda tükenmişlerdi. Yenileri, parayı her türlü iktidarın kaynağı olarak gören zamane çocuklarıydı. Bunun için, ekilebilir toprakların koyun otlağı haline getirilmesi bunların sloganıydı. Harrison, *Des-cription of England, prefixed to Holinshed's Chronicles* adlı yapıtında, küçük köylülerin topraklarının ellerinden alınmasının ülkeyi, nasıl hara-bettiğini anlatır. "Bizim azılı mütecavizlerin ne umurunda?" Köylülerin evleri ve emekçilerin kulübeleri yerlebir edildi ya da yıkılmaya bırakıldı. "Eğer" diyor Harrison, "büyük senyör konaklannın eski kayıtlan karış-tınlırsa... bazı bölgelerde, onyedi, onse-kiz ya da yirmi evin yıkıldığı görülür. ... İngiltere'nin nüfus bakımından hiç bir zaman şimdiki kadar kısır olmadığı ortaya çıkar.... Büsbütün göçüp gitmiş, ya yansı ya da dört-te-biri yokolmuş kentler ve kasabalar var; ancak şurada burada biraz büyüyen bir kasaba görülebilir; koyun otlağı olsun diye harap olmuş kasabalar ve içinde yalnız şatoları kalmış yerler üzerine ... çok şey söylenebilir." Bu eski anılardaki yakınmalar daima abartılmış olabilir, ama üretim ilişkilerindeki devrimin çağdaş insanlar üzerindeki izlenimleri bunlarda sadakatle yansıtılmıştır. Şansölye Fortescue ile Thomas More'un yazılan arasında yapılacak bir karşılaştırma, 15. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasındaki uçurumu ortaya koyar. Thornton'un haklı olarak belirttiği gibi, İngiliz işçi sınıfı, bir geçiş dönemi olmaksızın, altın çağından demir çağına yuvarlandı. Bu devrim, yasakoyucuyu şaşkına çevirdi. Yasakoyucu, henüz "ulusal zenginliğin" *Ç'ıvealth of the nation"),* (yani sermayenin oluşumunun ve halk kitlelerinin alabildiğine sömürülmesi ve yoksullaştınlma-larının) devlet yönetme sanatının *ultima Thule** [sayfa 735] sayıldığı bu yüce uygarlık düzeyine ulaşmamıştı. Bacon, Henry VII tarihinde şöyle diyor: "O sıralarda" (1489) "çevresi çitli topraklar daha sık görülmeye başlandı; ancak aileleriyle birlikte üzerinde oturan kimselerin işleyebileceği ekilebilir toprak, birkaç çobanın kolayca dolaşabileceği otlaklar haline geldi; küçük çiftçilerin yıllardan beri oturduklan çiftlik evleri, malikâne haline getirildi. Bu yüzden, halkta bir çöküntü ve dolayısıyla, kasabalarda, aşar gelirlerinde ve benzeri şeylerde bir gerileme oldu. ... Bu kötü duruma çare bulmak için o sıralarda kralın ve parlamentonun gösterdiği dirayet hayranlık vericiydi... nüfusu seyrekleştirilen topraklar ile meralann yayılmasına karşı önlemler alındı." Henry VII Yasası, 1489, bölüm 19, ile en az 20 *acre* arazisi olan "köy evleri"nin yıkılması yasaklandı, bu yasa, 25 Henry VIII yasasıyla yenilenmiştir. Bu yasada diğer şeyler yanında, birçok çiftliklerin ve başta koyun olmak üzere büyük hayvan sürülerinin birkaç kişinin elinde toplandığı, toprak kiraları yükseldiği halde, işlenen topraklann azaldığı, kiliselerin, evlerin yıkıldığı, şimdiye kadar kendileriyle ailelerini geçindirmek için kullandıklan araçla-

* Azami sınır. -ç.

rın bu insanların ellerinden alındıkları sözkonusu edilmektedir. Yasa, bu nedenle, eski çiftlik evlerinin onarılmasını öngörmekte ve ekim al-anlan ile otlaklar arasında bir oran saptamaktadır. 1533 tarihli bir yasa, bazı kimselerin ellerinde 24.000 koyun bulunduğunu öne sürerek, bu sayıyı 2.000 olarak sınırlandırmaktadır.[5] Halkın şikayetleri ve Henry VHI'den sonra, 150 yıl boyunca, küçük çiftçiler ile köylülerin mülksüzleş-tirilmesine karşı çıkartılan yasalar bir sonuç vermedi. Bacon, bunların etkisizliğinin ve yetersizliğinin sırrını, bize pek de farkında olmadan açıklamaktadır. "Kral Henry VN'nin çıkarttığı yasa", diyor Bacon, *Es-says, Civil and Moral* adlı yapıtının 29. denemesinde, "çiftlikler ile çiftlik evlerini belirli bir ölçüde tutmakla, derin ve hayranlık vericidir; böylece, bunlara verilen belirli miktardaki toprak, uşak durumunda değil bolluk içinde yaşayan bir uyruk yetişmesini sağlayacak ve saban, yanaşmalar elinde değil de, toprak sahibinin elinde bulunacaktır.".[6] Oysa kapitalist sistemin istediği şey, halk [sayfa 736] kitlesinin, aşağılanıp neredeyse köle durumuna düş-mesi ve bunların ücretli işçiye, üretim araçlarının sermayeye dönüştürülmesiydi. Bu dönüşüm döneminde, yasakoyucu, tarım ücretli emek-çisinin kulübesinin çevresinde 4 *acre* büyüklüğünde bir toprak parçasının bulunmasını öngörmüş ve kulübesine kiracı almasını yasaklamıştır. James I'in saltanatı sırasında, 1627 tarihinde, Front Mill'de, Ro-ger Crocker, Front Mili malikanesi üzerinde 4 *acre* toprağı olmayan bir kulübe yaptığı için mahkûm edilmişti. Charles I zamanında, 1638 tarihine kadar, eski yasaların ve özellikle 4 acre'lik toprak bulunmasına ilişkin hükümlerin uygulanması için özel bir komisyon kurulmuştu. Hatta Cromwell zamanında bile, Londra'da 4 mil içersinde 4 *acre* toprağı olmayan ev yapılması yasaklanmıştı. 18. yüzyılın ilk yansına kadar, bir-iki *acre* toprağı

bulunmayan tanm emekçisi kulübesi ile ilgili şikayetler görülmektedir. Bugünlerde ise, ufacık bir bahçesi bulunsa ya da kulübesinden uzaklarda biraz toprak kiralayabilse, şanslı sayı-

[5] Thomas More, *Utopia* adli yapıtında, "Başka yerlerde o kadar tatlı, o kadar tok gözlü olan bu hayvanlar [koyunlar], sizin memleketinizde [İngiltere'de] öyle açgözlü, öyle doymak bilmez olmuşlar ki, insanları bile yiyorlar, kırları, köyleri, evleri silip süpürüyorlar." diyor. *Utopia,* transl. by Robinson, ed. Arber, London 1869, s. 41, *[Utopia,* Çan Yayınları, İstanbul 1964 s. 63]

[6] Baçon, özgür ve gönenç içindeki köylülük ile iyi bir piyade eri arasındaki ilişkiyi gösteriyor. "Sağlam bir yoksulluğa düşürmemek ve krallığın topraklarının büyük bir kısmını bey ile kiracı ve köylü arasında bir yer tutan küçük çiftçilerin ya da ortasınıf halkın mülkiyetine ve tasarrufuna vermek için yeteri kadar büyük çiftliklere sahip olmak, kralığın gücü ve gelenekleri yönünden büyük önem taşır. ... Savaş konusunda yargılarına çok güvenilir kimselerin kanısı odur ki, bir ordunun anagüçü piyade ya da yaya askerdir. Ve iyi bir piyade gücü kurmak için, uşak ya da yoksul durumda değil, özgür ve bolluk içinde yetiştirilmiş insanlara gerek vardır. Bu nedenle, bir devlette soylular ile beyler çoğunlukta olup, çiftçiler ve toprağı ekip biçenler bunların uşakları, emekçileri ya da kulübe sakinleri (yani evli dilenciler) ise, elinizde iyi süvari gücü bulunabilir, ama asla sağlam ve güvenilir piyade kuvvetiniz olamaz. ... Ve bu durum, bütün nüfusu, ya soylulardan ya da yoksul köylülerden oluşan Fransa, İtalya ve, diğer bazı ülkelerde görülür.... O kadar ki, bu ülkeler, piyade birlikleri için İsviçreli ve benzeri ülkelerden ücretli askerler kullanmak zorunda kalırlar; işte bunun için bu uluslarda nüfus kalabalıktır, ama askerleri azdır." *(The Reign of Henry VII, Verbatim reprint from Kennet's England,* ed. 1719, Lond. 1870, s. 308.)

lir. "Toprak sahipleri ile çiftçiler" diyor Dr. Hunter, "burada elele çalışıyorlar. Kulübeye eklenecek birkaç *acre,* emekçiyi, oldukça bağımsız yapar."[7]

Halkın zorla mülksüzleştirilmesi süreci, 16. yüzyılda, Reformas-yon ve kilise mallannın yağmalanması ile yeni ve korkunç bir hız kazandı. Katolik kilisesi, Reformasyon hareketi sırasında, İngiliz topraklarının büyük bir kısmının feodal sahibiydi. Manastırlar ile benzeri kuruluşların kapatılması, buralarda bannanları, proletarya haline getirdi. Kilise toprakları, büyük ölçüde, [sayfa 737] açgözlü saray gözdelerine bağışlandı ya da spekülatör çiftliklerle yurttaşlara yok pahasına satıldı; bunlar da, kuşaklar boyu burada oturan küçük kiracılan, *en masse** sürüp çıkartarak, toprakları birleştirdiler. Yoksul halkın kilise aşânnın bir kısmı üzerinde yasa ile sağlanmış mülkiyet haklarına, sessiz sedasız elkondu.[8] Kraliçe Elizabeth ülkede yaptığı bir geziden sonra, *"pauper ubique jacet***** diye bağırmıştı. Saltanatının 43. yılında, ulus, yoksul vergisini yürürlüğe koyarak dilenciliği resmen kabul etmek zorunda kaldı. "Bu yasayı kaleme alanların buna bir neden göstermekten utandıkları anlaşılıyor; çünkü (geleneksel uygulamanın tersine) herhangi bir gerekçe gösterilmemiş."[9] Charles Fin 16. yılında bu yasanın (böl. 4) devamlı olduğu ilân edildi ve 1834 yılında yasaya yeni ve daha sert bir biçim verildi.[10] Reformasyon hareketinin bu yakın sonuçlan, çok uzun

* Yığın halinde, -ç.

** "Her yer dilenciyle dolu." -ç.

[7] Dr. Hunter, *l.c,* s. 134. "Eski yasalarda tahsis edilen toprak miktarı, tarım emekçilerini küçük çiftçiler haline getirebilecek miktardan çok daha fazla kabul edilebilir." (George Roberts, *The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries,* Lond. 1856, s. 184-185.)

[8] "Yoksulların ondalıklarından pay alma hakkı, eski yasaların hükümleriyle kurulmuştur." (Titckett, *l.c,* vol. II, a. 804-805.)

[9] William Cobbett, A History of the Protestant Reformation, §471.

[10] Protestanlik "ruhu" diğer şeyler yanında şu olaylardan da anlaşılabilir, Güney İngiltere'de bazı büyük toprak sahipleri ile halivakti yerinde çiftçiler kafa kafaya verip, Elizabeth zamanında çıkan yoksullar yasasının doğru yorumu konusunda on tane soru hazırlarlar. Ve hazırladıkları bu soruları, görüşünü almak üzere zamanın ünlü hukukçusu (daha sonra James I devrinde yargıçlık yapan) Sergeant Snigge'ye sunarlar. Soru 9: Bölgenin bazı zengin çiftçileri, bu yasanın (Elizabeth'in 43. yasasının) yürütülmesindeki bütün güçlüklerden kaçınmayı sağlayabilecek akıllıca bir plan hazırladılar. Bunların önerisine göre bölgede bir hapisane yapılacak ve civara bir duyuruda bulunarak, bu bölgedeki yoksullardan yararlanmak isteyen çiftçilerin, belli bir günde kapalı zarfla bir teklif vererek, bunları bizden almak için en düşük fiyatı bildirecekler; bu hapis-aneye kapatılmak istemeyenlerin yardımdan yararlandırılmaması yetkisi bu kurula ait olacak. Bu planı önerenler, çevredeki kontluklarda, çalışmaya niyeti olmayan, bir çiftlik ya da gemi almaya maddi olanakları elvermeyen ve böylece çalışmadan yaşamak isteyen kimselerin, bölgemize çok avantajlı önerilerde bulunacakları karaşındadırlar. Eğer yoksullardan herhangi birisi karşı tarafın himayesi altında iken bu dünyadan göçerse, günahı-vebali o tarafın boynuna olacaktır. Çünkü, bölgemiz, bu yoksullara karşı görevini yerine getirmiş bulunacaktır. Bununla birlikte, yasanın bize bu tür basiretli bir önlem alma yetkisi vermeyeceği kaygısı içindeyiz, ancak, bu kontluk ile sınırdaşımız B kontluğunun freeholders [mülk sahibi -ç.] kilise yardım kurullarına, yoksulları hapsetmek ve çalıştırmak ve bunu reddeden bir kimseye kilise yardımını kesmek hakkını veren bir yasa önerisinde bulunmaları için temsilcilerine talimat vermek konusunda bize seve seve katılacaklardır. Bu önlemlerin, sıkıntı içinde bulunan kimseleri yardım

süreli [sayfa 738] olanlar değildi. Kilisenin mülk sahibi oluşu, toprak mülkiyetinin geleneksel düzenine bir nevi kutsal dayanak sağlıyordu. Bunun yıkılmasıyla, bu düzenin savunulması ve ayakta tutulması da artık olanaksız hale geliyordu.[11]

17. yüzyılın son on yılında bile, küçük toprak sahibi bağımsız köylüler sınıfı, çiftçiler sınıfından daha kalabalıktı. Cromwell'in kuvvetinin belkemiğini bunlar oluşturuyordu ve hatta Macaulay'ın itiraflanna göre, bunlar, sarhoş taşra beyleri ile bunlann uşaklarına ve efendilerinin başlarından savdıklan metreslerle evlenmek durumunda olan köy papazlanna oranla, çok daha dürüst bir tutum içindeydiler. 1750 yıllarında bu küçük toprak sahibi köylüler, ortadan kalktılar[12] ve gene 18. yüzyılın son on yılında, tanm emekçilerinin ortak topraklarla olan ilişkileri de sona erdi. Tanmsal devrimin salt ekonomik nedenlerini burada bir yana bırakıyoruz. Biz, yalnızca kullanılan zor ve şiddet yöntemlerini ele alıyoruz.

Stuartların restorasyonundan sonra, toprak sahipleri, Kıta Avru-pasının her yerinde, herhangi yasal bir formalite olmaksızın, bir gasp hareketini kitabına uydurarak gerçekleştirdiler. Feodal toprak aynca-

lığını kaldırdılar, yani devlete olan bütün yükümlülüklerinden kurtuldular; devlet "zaran"nı, köylülerle diğer halk kitlelerine yüklenen vergilerle "telâfi ettiler"; yalnızca feodal bir hakka sahip bulundukları mülk-ler üzerinde modern özel mülkiyet haklarını korudular ve ensonu, İngiliz tanm emekçileri üzerinde tıpkı Tatar Boris Godunov'un fermanlannın Rus köylüsü üzerinde yaptığı etkiye eş bir etki yaratan şu *mutatis* [sayfa 739] *mutandis** yerleşme yasalarını çıkarttılar.

istemekten ve kiliseye yük olmaktan kurtaracağını umuyoruz. (R. Blakey, *The History of Political Literatüre from the Earliest Times,* Lond. 1855, vol. II, s. 84. 85.) İskoçya'da köleliğin kaldırılması, İngiltere'den birkaç yüzyıl sonra oldu. 1698'de Saltoun kontu Fleteher, İskoç parlamentosunda şöyle bağırıyordu: "İskoçya'daki dilenci sayısının 200.000'den az olmadığı hesaplanıyor. İlke olarak bir cumhuriyetçi olan ben, tek çare olarak eski sertlik statüsünün yeniden getirilmesini, kendi geçimlerini sağlamaktan aciz olan herkesin köle haline sokulmasını öneriyorum." Eden, *l.c,* Book I, eh. I, s. 60-61'de diyor ki: "Bağımlı köylülerin azalması, zorunlu olarak, yoksulluğun başladığı çağ olmuştur. Manüfaktür ve ticaret, bizim ulusal yoksullarımızın ana ve babalarıdır." Eden de, ilke olarak cumhuriyetçi olan İskoçyalımız gibi şurada yanılıyor: sertliğin ortadan kaldırılması değil, tarım emekçisinin toprak mülkiyetinin kaldırılması, onu, proleter ve sonunda da dilenci haline getirmiştir. Mülksüzleştirmenin başka şekilde uygulandığı Fransa'da, 1566 tarihli Moulins yasası ve 1656 buyruğu, İngiltere'deki yoksullar yasasına tekabül eder.

[11] Protestan Ortodoksluğun merkezi olan Oxford Üniversitesi eski ekonomi politik profesörü Rogers bile, *History of Agriculture* adlı yapıtının önsözünde, Reformasyonun halk kitlelerinin yoksullaşmasına yolaçtığı olgusu üzerinde durur.

[12] A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart., on the High Price of Provisions, By a Suffolk Gentle-man, Ipsvvich 1795, s. 4. Büyük çiftlikler sisteminin fanatik savunucusu ve Inquiry into the Connexion betvveen the Present Price of Provisions, London 1773, s. 139, adlı yapıtın yazarı bile şöyle diyor: "En fazla bizim küçük toprak sahiplerimizin, bu ulusun bağımsızlığını gerçekten ayakta tutan bu insanların kaybolup gitmelerine acınırım; bunların topraklarının, şimdi, küçük çifçilere kiraya veren tekelci lordların ellerinde toplanmasını görmekten üzüntü duyuyorum; bu küçük çiftçiler öyle koşullar altında kiracılık ederler ki, yapılan en ufak bir kötülüğün hesabını vermekle yükümlü emir kulları gibidirler."

* Gerekli değişiklikler yapılmış olarak, -ç.

"Glorious Revolution" ("şanlı devrim"), Orange Prensi William ile birlikte, iktidara, artı-değere elkoyan toprakbeyleri ile kapitalistleri getirmiş oldu.[13] Yeni devri, devlet topraklan üzerinde şimdiye kadar daha alçakgönüllü bir şekilde uygulanan hırsızlığı, büyük yağmalar biçimine sokarak, resmen açmış oldular. Bu mülkler, ona buna dağıtıldı, gülünç fiyatlarla satıldı ya da düpedüz gaspedilerek özel mülklere katıldı.[14] Bütün bunlar en ufak bir yasal formalite gözetilmeksizin yapıldı. Böyle bir hile ile ele geçirilen devlet krallık toprakları, kiliseye ait toprakların yağma edilmesiyle birlikte, cumhuriyetçi devrim sırasında tekrar kaybedilmediği ölçüde, İngiliz oligarşisinin bugünkü görkemli malikânelerinin esasını oluşturur.[15] Burjuva kapitalistler, bütün bu yapılanlan, serbest ticaretin getirilmesi, modern tanmın, egemenlik alanını büyük çiftlik sistemleri üzerinde genişletmesi ve kendilerine daima elaltında bulunan serbest tarım proletaryası sağlaması açısından hoşnutlukla seyrediyor ve destekliyorlardı. Ayrıca bu yeni toprak sahibi aristokrasi, yeni *bankocracy'nin,* yumurtadan yeni çıkmış *haute finance** çevrelerinin ve o sırada koruyucu gümrüklere dayanan büyük manüfaktür sahiplerinin doğal müttefiğiydi. İngiliz burjuvazisi, tıpkı İsveç burjuvazisinin, bunun tam tersi bir işlemle ekonomik müttefikleri olan köylülerle elele vererek, krallık topraklarının oligarşinin elinden zorla kurtarılmasında krallara yardımcı olması gibi, kendi çıkarına tam bir akıllılıkla hareket etmişti. Bütün bunlar, [sayfa 740] 1604'ten beri Charles X ve Charles XI zamanında olmuştu.

Komünal mülkiyet -yukarda ele aldığımız devlet mülkiyetinden daima farklı olarak- feodalizm örtüsü altında da yaşamış bulunan eski bir Cermen kuruluşu idi. Genellikle ekilebilir toprakların otlak haline getirilmesiyle birlikte ortaya çıkan bu komünal mülkiyetin gaspı olayı, 15. yüzyılın sonunda başlayıp 16. yüzyıla doğru uzanmaktadır. Ama o zamanlar, bu süreç, yasakoyucunun yüzelli yıl boyunca umutsuzca savaşım verdiği bireysel şiddet hareketleriyle sürdürüldü. 18. yüzyılın bu konuda getirdiği ilerleme şurada kendini gösteriyordu ki, şimdi, büyük çiftçiler kendilerine özgü bazı yöntemleri kullanmakla birlikte,[16]

[13] Bu burjuva kahramanın özel ahlâki niteliği konusunda, diğer şeyler yanında, bir fikir verebilir: "İrlanda'da 1691 yılında Leydi Orkney'e yapılan büyük toprak bağışları, kralın sevgisinin ve leydinin etkisinin açık bir belirtisidir. ... Leydi Orkney'in değerli hizmetleri, herhalde, foeda labiorum ministeria [dudakların iğrenç hizmeti -ç.] olmalıdır." (British Museum'da *Sloane Manuscript Collection,* n° 4224. , Elyazmasının başlığı: *The character and behaviour of King MVilliam, Sunderland, ete, as represented in Original Letters to the Dvke of Shreusbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon, ete.* Bu belgeler ilginç şeylerle doludur.)

[14] "Kraliyet emlakinin, kısmen satışla, kısmen hediye olarak, yasaya uymayacak biçimde elden çıkarılması, İngiltere tarihinde rezaletlerle dolu bir sayfa ... ulusa karşı işlenmiş büyük bir sahtekarlıktır." (F. W. Nevvman, *Lectures on Political Economy,* London 1851, s. 129, 130.) [İngiltere'nin bugünkü büyük toprak sahiplerinin buraları nasıl ele geçirdiklerinin ayrıntıları için bakınız: [N. H. Evans,] *Our OldNobility. By Noblesse Oblige,* London 1879. *-F.E.]*

[15] Örneğin, son kolu Lord John Russell olan Bedford düklüğü konusunda E. Burke'nin yazdığı "Tomtit of Liberalisin" ["Liberalizmin Çalıkuşu" -ç.] başlıklı taşlamayı okuyunuz.

* Yüksek finans. -ç.

yasanın kendisi, halka ait toprakların yağmalanmasında bir araç halini almıştı. Yağmanın, Parlamento aracılığı ile yapılan şekli, ortak toprakların çevrilmesi konusunda yasalar, bir başka deyişle, toprakbeylerinin, halka ait toprakları özel mülkiyetlerine geçirmelerini, yani halkı mülksüzleştirmelerini sağlayan kararnamelerdir. Sir F. M. Eden, bir yandan komünal mülkiyeti, feodal beylerin yerlerine geçen büyük toprak-bey-lerinin özel mülkleri olarak göstermeye çalışırken, öte yandan da, bu "ortak topraklann çevrilmesi için Parlamentonun genel bir yasa" çıkarmasını (böylece,

buralann özel mülkiyete dönüştürülmesi için bir parlamento *coup d'etat'sma** gerek görmüş oluyor) ve ayrıca yasako-yucudan mülksüzleştirilen yoksullara tazminat verilmesini isteyerek, kendi kurnazca iddiasını çürütmüş oluyordu.[17]

Bağımsız küçük çiftçilerin yerini, yıllık sözleşmelere dayanan kiracı çiftçilerin, yani toprak sahibinin keyfine bağlı hizmetkârlar topluluğunun alması, devlet emlâkinin yağma edilmesinin yanısıra, komünal toprakların sistemli olarak yağmalanması, 18. yüzyılın sermaye çiftlikleri[18] ya da tüccar çiftlikleri[19] adı [sayfa 7411 verilen büyük çiftliklerin artmasına ve kırsal nüfusun sanayi proletaryası haline gelmek üzere "serbest kalmasına" özellikle yardımcı oldu.

Ne var ki, 18. yüzyıl, ulusal zenginlik ile halkın yoksulluğu arasındaki özdeşliği, henüz 19. yüzyılda olduğu kadar bütünüyle kavrayamamıştı. Bunun için, o zamanın iktisat yazınında en ateşli tartışma, "ortak toprakların çevrilmesi" konusunda yapılıyordu. Önümde bulunan bir yığın malzeme arasından, o zamanın durumunu çok iyi aydınlatacak birkaç örnek vereceğim. Örneğin, öfkeye kapılan birisi şöyle yazıyor: "Hertfordshire'ın bazı bölgelerinde, ortalama 50-150 *acre* büyüklüğünde 24 çiftlik, üç çiftlik içersinde eriyip gitmiştir."[20] "Northamptonshire ve Leicestershire'da ortak topraklann çevrilmesi çok geniş ölçüde yer almış, böylece ortaya çıkan, yeni lordlukların çoğu, eskiden 1.500 *acre'*\ sürülen toprakların şimdi ancak 50 *acre'*\ sürütebildiği için, otlak halini almıştır. Eski evlerle, ahırlar ve tavlaların yıkıntıları", buralarda oturanlardan kalan tek izlerdir. "Bazı açık köylerdeki yüzlerce ev ve aile, şimdi seki-

[16] "Çiftçiler, kulübelerde oturanlara, çiftlik ya da kümes hayvanı beslerlerse, bunlara bakmak için ambardan yern çalarlar bahanesiyle, kendileriyle çocukları dışında canlı hayvan bulundurmaya izin vermezler; bunlar, ayrıca, kulübede oturanlar ne kadar yoksul olurlarsa o kadar çalışkan olur derler, ama bence, asıl gerçek, çiftiçilerin kamuya ait topraklar üzerinde bütün hakları ellerinde bulundurmak istemeleridir." *(A Political Inquiry into the Consequence of Endosing WasteLands,* London 1785, s. 75.)

[17] Eden, *l.c,* önsöz.

[18] "Capital farms." (Two letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a person in business, London 1767, s. 19, 20.)

[19] "Merchant-farms." *(An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Privisions,* London 1767, s. 111, not.) Adsız yayınlanan bu mükemmel yapıtın yazarı Rev. Nathaniel Forster'dir.

[20] Thomas Wright, A Short Address to the Public on the Monopoly of Large Farms, 1779, s. 2,3.

* Hükümet darbesi, -ç.

ze, ona indi. ... Yalnızca 15-20 yıl önce etrafı çevrilen bölgelerde toprak sahipleri, buralar açık tarlalar halindeyken bulunan çiftliklere göre pek az kalmıştır. Daha önce, 20-30 çiftçi ile bir o kadar kiracı ve mülk sahibinin elinde bulunan, etrafı çevrilmiş büyük bir toprak parçasını, 4-5 zengin hayvan yetiştiricisinin gasbetmesi olağan şeylerdendir. Böylece burada yaşayan ailelerin hepsi, gene geçimini buralarda sağlayan pek çok aile, yerlerinden yurtlarından atılmışlardır."[21] Çevredeki toprakbey-leri tarafından, çevrilme bahanesiyle, topraklarına katılan yalnız ekilmeyen topraklar değildi, ortaklaşa ya da topluma belli bir kira ödenerek işlenen topraklara da. elkonuyordu. "Burada sözkonusu ettiğim, açık tarlalar ile zaten ıslah edilmiş toprak-lann çevrilmesidir. Bu çevirmeleri savunan yazarlar bile, küçülen bu köylerin, çiftliklerin tekelini artırdığını, tüketim maddelerinin fıyatlannı yükselttiğini, nüfusun seyrekleşmesine yolaçtığını ... ve hatta işlenmeyen toprakların bile (şimdi yapıldığı gibi) etraflarının çevrilmesinin yoksulları geçim araçlanndan yoksun bıraktığını ve [sayfa 742] yalnızca zaten büyük olan çiftliklerin genişlemesine yaradığını kabul etmektedirler."[22] Dr. Price da şöyle diyor: "Bu toprakların birkaç büyük çiftçi eline geçmesi sonucu küçük çiftçiler" (yazar, daha önce, bunları, "ailelerinin geçimini, topraktan elde ettikleri ürün, ortaklaşa besledikleri koyunlar, tavuk, domuz vb. gibi ev hayvanları yetiştirerek sağlayan ve bu nedenle, hemen hemen dışardan hiç bir geçim aracı satınalmayan, küçük mülk sahipleri ve kiracilar" olarak tanımlamıştı) "yaşamlannı başkalan için çalışarak kazanan ve gereksinmeleri olan her şeyi ancak pazardan satınalabilecek kimseler haline getirilecektir. ... Çok daha fazla zorunluluk olduğundan dolayı, belki de çok daha fazla çalışılacaktır.... Kentler ve sanayi, daha fazla insan, iş ve ba-nnak aramaya sürüleceği için, genişleyecektir.... Çiftliklerin azmanlaşmasının doğal sonuçları bunlardır. Yıllardır bu ülkede zaten işlerin gidiş yönü budur."[23] Dr. Price, bu çevirme işinin etkilerini şöyle özetliyor: "Bütünüyle alındığında, alt tabakalardaki insanın durumu, her bakımdan daha kötü duruma gelmiştir. Küçük topraklar üzerinde çiftçilik yaparken, şimdi gündelikçi ve hizmetçi durumuna düşmüşlerdir; aynı zamanda, bu durumda varlıklarını sürdürmeleri de güçleşmiştir."[24] Ger-

[21] Rev. Addington, Inquiry into the Reasons for or against Ençlosing Öpen Fields, London 1772, s. 37, 43passim.

[22] Dr. R. Priçe, *l.c,* v. II, s. 155. Forster, Addington, Kent, Priçe ve James Anderson'un yapıtları okunmalı ve dalkavuk MaçCuIIoçh'un *The Literatüre of Political Economy,* London 1845, başlıklı katoloğundaki zavallı gevezelikler ile karşılaştırılmalıdır.

[23] Priçe, *l.c,* s. 147.

[24] Priçe, *l.c,* s. 159. Aklımıza eski Roma geldi. "Zenginler bölünmemiş toprakların büyük bir kısmını ele geçirdiler. Bu toprakların tekrar ellerinden alınmayacağı konusunda zamanın koşullarına güvenerek, kendi topraklarına yakın yoksullara ait toprakların bazılarını sahiplerinin rızasıyla satınaldılar, bazılarını da zorla ele geçirdiier ve böylece şimdi birbirinden ayrı topraklar yerine geniş malikâneler üzerinde çiftçilik yapıyorlar. Sonra, tarım ve hayvancılık işlerinde köleleri çalıştırıyorlardı, çünkü, özgür işçiler askerlik yapmak üzere her an işten alınabilirdi. Kölelere sahip olmak kendilerine büyük kazanç sağladı; bunlar askerlikten muaf tutuldukları için rahatça

çekten de, ortak topraklann gaspı ve bununla birlikte, tarımsal devrimin tarım emekçileri üzerindeki

etkisi, o kadar şiddetli olmuştur ki, Eden'e göre de, 1765-1780 yılları arasında, bunlann [sayfa 743] ücretleri asgarinin altına düşmüş ve kendilerine yoksulluk yasasından resmen yardım yapılması durumu ortaya çıkmıştır. Eden, bu konuda şöyle diyor: "Aldıkları ücret, yaşamın mutlak gereklerini karşılamaya bile yetmiyordu."

Şimdi de, bu toprak çevirmelerinin savunucusu ve Dr. Price'in karşısında bulunanlardan birisine kulak verelim: "Eğer insanlar açık tarlalarda emeklerini boşuboşuna harcarken görülmüyorsa, bundan, nüfusun azaldığı sonucu çıkartılmamalıdır. ... Eğer, küçük çiftçilerin, başkaları için çalışır hale dönüşmesiyle daha fazla iş yapılıyorsa, bu, ulusun" (bu ulusa, doğal olarak "dönüşenler" dahil değildir) "yaranna bir şey olmalıdır. ... Bunların ortak emekleri tek bir çiftlik üzerinde birleştirildiği zaman üretim artacak, manüfaktür için daha fazla ürün bulunacak ve ulusun gelir kaynaklanndan birisi olan bu işkollarında, üretilen hububat miktarıyla orantılı bir artış görülecektir."[25]

Kapitalist üretim tarzının temellerinin atılması yolunda bir zorunluluk doğar doğmaz, ekonomi politikçilerin, "kutsal mülkiyet hakkının" en utanmaz bir şekilde çiğnenmesini ve insanlara karşı girişilen en büyük şiddet hareketlerini, nasıl stoik bir gönül ferahlığı ile karşıladıklarını, hem insansever ve hem de tori olan Sir F. M. Eden göstermiştir. 15. yüzyılın son üçte-birinden başlayıp, 18. yüzyılın sonuna kadar sürüp giden ve halkın zorla mülksüzleştirilmesi olgusuyla ortaya çıkan bir dizi yağma, gasp ve sefalet, onu, yalnızca şu rahatlık verici sonuca ulaştırmıştır: "Ekilebilir topraklar ile otlaklar arasındaki oranın saptanması gerekliydi. Bütün 14. yüzyıl boyunca ve 15. yüzyılın büyük bir kısmında, 2, 3 ve hatta 4 *acre* ekilebilir toprağa karşı 1 *acre* otlak vardı. 16. yüzyılın ortalannda bu oran 2'ye karşı 2 ve sonralan, 2 *acre* otlağa 1 *acre* ekilebilir toprak olarak değişti ve ensonu, 3 *acre* otlak 1 *acre* ekilebilir toprak olmak üzere tam orantı kurulmuş oldu."

19. yüzyılda, tarım emekçisi ve komünal mülkiyet* arasındaki

çoğalabiliyor ve pek çok çocuk sahibi oluyorlardı. Böylece, güçlü kişiler, bütün serveti ele geçirdiler ve topraklar üzerinde köleler, karınca gibi kaynaştılar. Buna karşılık, İtalyanlar, yoksulluk, vergiler ve askerlik yükü altında ezildikleri için sürekli azalıyorlardı. Hatta barış geldiği zaman bile bunlar işsizliğe mahkum oldular, çünkü, toprakları zenginler ele geçirmişlerdi ve toprağı sürüp ekmek için özgür insan yerine köle kullanıyorlardı." (Appian, *Civil Wars,* I, 7.) Bu pasajda, Licinian yasalarından önceki zamana değiniliyor. Romalı pleblerin mahvını büyük ölçüde hızlandıran askerlik hizmeti, Şarlman'ın, özgür Alman köylülerini serf ve köle haline getirmede yararlandığı bellibaşlı bir araç olmuştur.

[25] [J. Arbuthnot,] *An Inquiry into the Cannexion between the Present Price of Provisions ete,* s. 124, 129. Aynı konuda ama karşıt eğilimde bir ifade: "İşçiler kulübelerinden atılıyor ve iş aramak için kentlere gitmeye zorlanıyorlar: ama o zaman daha büyük bir ürün elde ediliyor ve böylece sermaye artmış oluyor." ([R. B. Seeley,] *The Perils of the Nation,* 2. ed.. London 1843, s. xiv.)

* Fransızca metinde: *sol cammurıal* (komünal toprak), -ç.

ilişkinin anısı bile yokolup gitti. Daha yakın zamanlar için bir şey demeyelim, ama 1801 ile 1831 yılları arasında kendilerinden [sayfa 744] çalınan ve Parlamento aracılığı ile toprakbeylerinin toprakbeylerine bağışladıklan 3.511.770 acre'lık ortak toprak için kırsal nüfusa acaba bir kuruş ödenmiş midir? Tarımsal nüfusu topraktan tümüyle yoksun bırakan en son süreç, *clearing of estates* (mülklerin temizlenmesi), yani üzerlerindeki insanların silinip süpürülmesi hareketi olmuştur. İngilizlerin uyguladığı ve buraya kadar incelenen bütün yöntemler, ensonu, bu "temizlik"te doruğuna ulaşmıştır. Daha önceki bölümde anlatılan modem koşulların yarattığı tabloda da görüldüğü gibi, ortada kendisinden kurtulu-nulacak bağımsız köylü kalmayınca, kulübelerin "temizlenmesi" başlıyordu; böylece tarım emekçileri, elleriyle ekip biçtikleri topraklar üzerinde başlannı sokacak bir yer bulamaz hale geliyorlardı. Ama biz, "clearing of estates" sözlerinin gerçek ve tam anlamını, ancak modern romancılann vaadedilmiş ülkesi İskoç yaylalarında öğrenebiliriz. Orada, bu olay, sistematik bir özellik taşımakta, çok geniş boyutlarda ve tek bir darbeyle yürütülmekte (İrlandalı beyler, bir defada birkaç köyü süpürecek kadar ileri gitmişler; İskoçya'da, Alman prenslikleri büyüklüğünde bölgeler uygulama konusu olmuştur) ve ensonu gaspedilen toprakların mülkiyet şekli ayrı bir özellik taşımaktadır. İskoç yaylalannda oturan Keltler, herbiri yerleştikleri toprağın sahibi olan klanlar halinde örgütlenmişlerdi. Klanın temsilcisi, şefi ya, da "büyük adam"ı tıpkı İngiliz kraliçesinin, bütün ulusal toprakların yalnızca unvanından gelen sahibi olması gibi, bu mülkiyetin sözde sahibiydi. İngiliz hükümeti, bu "büyük adamlar"ın çılkardıkları iç savaşları bastırıp, ovalara yaptıkları devamlı saldınlan önleyince, bu klan şefleri, babadan kalma eşkiyalık mesleklerini gene de elden bırakmadılar, yalnızca şeklini değiştirdiler. Kendi yetkelerine dayanarak bu itibari haklarını, özel mülkiyet haklanna dönüştürdüler ve bu durum, klan halkı ile aralarında bir çatışmaya yolaçınca, kaba kuvvet kullanarak bunları yerlerinden atmaya kalkıştılar. Profesör Nevvman, bu konuda, "Böyle olunca, İngiltere kralı da pekâlâ uyruklarını denize dökmeye kalkışabilirdi",[26] diyor. Pretender'in adamlannın son ayaklanmasından sonra, İskoçya'da başlayan bu hareketin ilk evreleri, Sir James Steuart[27] ile James Ander-son'un[28] [sayfa 745] yazılarından izlenebilir. 18. yüzyılda peşleri bırakılmay-

[26] "A king of England might as well claim to drive his subjects into the sea" (F. W. Nevvman, *l.c,* s. 132.)

[27] Steuart diyor ki: "Eğer bu toprakların rantını" (bu ekonomik kategoriye, kabile reisine verilen haracı dahil ederek hataya düşüyor), "büyüklükleri ile kıyaslarsanız, çok küçük olduğu görülür. Yok eğer, buraları, beslediği insan yönünden ele alırsanız, yaylalardaki bir malikânenin, aynı değerde iyi ve verimli başka bir yere göre belki on katı insan beslediğini görürsünüz." *[l.c,* v. I, eh. XVI, s. 104.)

[28] James Anderson, *Observations on the Means pfExciting a Spirit of National Industry ete,* Edinburgh 1777.

an Keklerin ülkeden göç etmeleri yasaklanmıştı; amaç, bunların zorla Glasgow'a ya da diğer manüfaktür kentlerine kümesiydi.[29] Sutherland düşesinin 19. yüzyılda "temizlik" yapmak için uyguladığı bir yöntemi[30] örnek olarak vermek yetecektir. Ekonomi konusunda epeyce bir şeyler bilen bu düşes, yönetimin başına geçer geçmez, köklü bir çareye başvurmaya ve daha önceki benzer süreçlerle nüfusu zaten 15.000'e inen bu ülkeyi bütünüyle bir koyun otlağı haline getirmeye karar verdi. 1814'ten 1820 yılına kadar bu 15.000 kişi, aşağı yukarı 3.000 aile, sistemli olarak izlendi ve yerlerinden atıldı. Bütün köyleri yıkıldı, yakıldı, tarlalan otlağa çevrildi. İngiliz askerleri, bu sürgün hareketini desteklediler ve bunlarla çatışmaya giriştiler. Kulübesinden çıkmak istemeyen bir ihtiyar kadın, kulübenin alevleri arasında yanarak öldü. Böylece bu güzel hanfendi, ta eski zamanlardan beri klana ait bulunan 794.000 *acre* toprağa elkoymuş oldu. Aile başına 2 *acre* olmak üzere deniz kıyısında 6.000 *acre* kadar toprağı, sürgün ettiği bu kimselere tahsis etti. Şimdiye kadar bu 6.000 *acre* toprak [sayfa 746] bomboş duruyor ve sahiplerine hiç bir gelir getirmiyordu. Asıl kalpli düşes, aslında bu toprakları acre başına ortalama 2,5 şiline, yüzyıllardır kendi ailesi için kanlarını döken klan halkına kiralayacak kadar ileri gitmişti. Çalınan klan topraklannın tümü, 29 büyük koyun çiftliğine bölündü ve çoğu İngiltere'den getirilmiş çiftlik uşaklan olan birer ailenin yönetimine verildi. 1835 yılında, 15.000 İskoçyalı Keltin yerini 131.000 koyun almıştı. Yerlilerin artıklan kıyıya sürüldüler ve balık avlayarak yaşamaya çalıştılar. Ve bir İngiliz yazarının dediği gibi, yarı-karada yan-suda yaşayan, ama bununla birlikte, ancak yarıya-rıya yaşayan amfibiler olup çıktılar.[31]

[29] 186O'ta mülküzleştirilen insanlar, yalan yanlış bahanelerle zorla Kanada'ya .gönderildiler. Bazıları dağlara ve çevre adalara kaçtılar. Peşlerine polis takıldı, bunlarla çatıştılar ve kaçtılar.

[30] Adam Smith'in yorumcularından Buchanan, "İskoç yaylalarında, diyor, eski toprak mülkiyeti düzeni her gün zorla değiştiriliyor.... Toprakbeyi, miras yoluyla toprağı işleyen kiracılara" (bu kategori burada yanlış kullanılıyor) "aldırmaksızın toprağını en yüksek kirayı verene kiralıyor ve o da eğer İslahatçı bir kimse ise derhal yeni bir tarım sistemini benimsiyor. Eskiden küçük kiracılar ya da tarım emekçileri ile kaplı bulunan toprağın üzerinde şimdi verdiği ürünle orantılı sayıda insan yaşıyor, ama yeni ve geliştirilmiş tarım sistemi ve artmış bulunan rant nedeniyle, en az giderle en fazla ürün kaldırılıyor: ve bu anlayış içersinde, işe yaramayan işçilere yol verildiği için nüfus, toprağın besleyeceği değil çalıştırılabileceği miktara indirgenmiş oluyor. ... Mal ve mülkten yoksun hale gelen çiftçiler, geçimlerini çevre kentlerde ararlar" vb.. (David Buchanan, *Observations on ete, A. Smith's Wealth ofNatiorıs,* Edinburgh 1814. vol. IV. s. 144.) "İskoç soyluları, ailelerin ellerinden mallarını ve mülklerini, yabanıl otların kökünü kazırmış gibi aldılar, köylere ve köylülere, vahşi hayvanların sıkıştırdığı Kızılderililerin, intikam almak için kaplanlarla dolu ormanlara satdırması gibi saldırdılar. İnsan, bir koyun postu ya da etiyle trampa edildi ve bazan daha da ucuza gitti. ... Çin'in kuzey eyaletlerine saldıran Moğolların, buradaki yerli halkı yoketmek ve toprağı otlak haline getirmek için danışma kurulu toplamaları, bundan daha mı kötüydü? Bu tasarıyı birçok İskoçyalı yüce toprak sahibi kendi ülkelerinde kendi yurttaşlarına karşı uygulamıştır." (George Ensor, *An Inguiry Concerning the Population of Nations,* Lond. 1818, s. 215, 216.)

[31] Şimdiki Sutherland Düşesi, *Tom Amcanın Kulübesi* yazarı Mrs. Beecher Stone'u, Amerika Cumhuriyetindeki zenci kölelere karşı sevgisini göstermek için -her "soylu" İngiliz kalbinin köle sahipleri için çarptığı iç savaş sırasında, kendisi gibi bütün aristokratlar ile birlikte bu sevgiyi büyük bir titizlikle unutmuştu- Londra'da büyük bir debdebe ile ağırlarken, ben, *New York*

Ama kahraman Keltler, klanın "büyük adamlar"ı için, çok sevdikleri romantik ve dağlık ülkelerinin kefaretini daha da acı bir şekilde ödemek zorunda kaldılar. Kızarttıkları balıkların kokusu büyük adamların burunlanna kadar geldi. Ve bunlar bir kâr kokusunu da birlikte almış olacaklar ki, deniz kıyısını Londra'nın büyük balık tüccarlarına kiraladılar. Keltler ikinci kez yerlerinden sürülüp atıldılar.[32]

Ama ensonu, koyun otlaklarının bir kısmı geyik parkları haline getirildi. İngiltere'de gerçek anlamıyla orman bulunmadığını herkes bilir. Büyüklerin parklanndaki geyikler, Londra belediye meclisi üyesi gibi şişko, ağırbaşlı, evcil hayvanlardır. İskoçya, bunun için, bu "soylu tutkunun" son sığınağıdır. 1848 yılında Somers, "İskoçya yaylalarında" diyordu, "yeni ormanlar, mantar gibi çıkıyor. Burada, Gaick'in bu yanında işte yeni Glanfeshire ormanı ve orada, öte yanında yeni Ardverikie ormanı. Aynı çizgi üzerinde Black Mount'u görürsünüz, yeni yaratılan uçsuz bucaksız bir kır. Doğudan batıya, -Aberdeen yörelerinden Oban kayalıklarına kadar- yanyana dizilmiş bir ormanlar dizisi; yaylalann öbür tarafında ise, yeni, Loch Arcahaig, Glengarry, [sayfa 747] Glenmoriston vb. ormanları. Küçük çiftçi topluluklarının oturdukları vadilerde koyun yetiştirilmeye başlandı ve bunlar da, daha taşlık ve verimsiz topraklarda geçimlerini sağlamak üzere bu vadilerden sürüldüler. Şimdi koyunlann yerini geyikler almakta ve küçük kiracılar ellerindeki bir avuç varlıklarını da yitirerek, daha da verimsiz topraklara sürülmekte ve kapkara bir sefalete düşmektedirler. Geyik ormanlan[33] ile insanlar yanyana yaşayamazlar. İkisinden birisinin çekip gitmesi gerekir. Geçen, yirmibeş yılda olduğu gibi, önümüzdeki yirmibeş yılda da ormanların sayısı ve genişliği artarsa, Keltler, doğdukları topraklar üzerinde yokolup gideceklerdir. ... Buradaki mülk sahiplerinin bazıları için bu hareket bir tutku ve spor sevgisi sonucu iken,... daha pratik görüşlü diğerleri için bu geyik yetiştirme işi yalnızca kâr amacıyla yapılmakta. Şurası bir gerçektir ki, ormanlarla kaplı bir sıradağlar dizisi, sahibi için, otlaktan çok daha kârlıdır. ... Geyik ormanı arayan bir avcı, bu işin o denli heveslisidir ki, kesesini boşaltmaya daima hazırdır. ... Bu yüksek yaylalar halkının çektiği ıstırap, Norman krallarının izlediği politikanın verdiği acıdan daha az acılı değildir. Geyik sürüleri gitgide daha büyük bölgelere yayılırken, insanlar günden güne daha daralan bir çember içersine sıkıştırıldılar. ... Halkın

Tribune'de Sutherland'lı köleler üzerine bazı gerçekleri dile getirmiştim. (Carey, *The Slav Trade,* Philadelphia 1853, s. 203, adlı yapıtında bu yazıdan parçalar almıştır.) Yazımı bir İskoç gazetesi de yayınladı ve gazete ile Sutherland'lı dalkavuklar arasında hoş bir polemiğe yolaçtı.

[32] Bu balık ticaretinin ilginç ayrıntıları Mr. David Urquhart'ın "Portfolio, New Series" adlı yazısında bulunabilir. - Nassau W. Senior'ün ölümünden sonra yayınlanan ve yukarda alıntılar yaptığımız yapıtında, "Sutherlandshire'da olup bitenlerin, insanların tanık oldukları en yararlı temizlik" olduğunu söylüyor, *(l.c,* [s. 282].)

[33] İskoçya'daki *"deer forests"ta* (geyik ormanları) tek bir ağaç yoktur. Çıplak yamaçlardan önce koyunlar sürülüp çıkartılmış sonra yerlerine geyikler getirilmiş ve buralara *"deer forest"* denilmiştir. Buralarda, ne ağaçlandırma, ne de gerçek orman yetiştirilmesi diye bir şey vardır.

özgürlüğü birer birer yokedildi, baskı her gün biraz daha arttı. ... Büyük mülk sahiplerinin kesin bir ilke ve tanmsal bir zorunluluk olarak izledikleri, halkın temizlenmesi ve dağıtılması hareketi, tıpkı Amerikan ya da Avustralya bozkırlarında ağaç ve çalıların temizlenmesine benzer; ve bu işlem sessiz sedasız ve tam bir gerçek iş uygulaması gibi sürüp
gitmekte..."[34] [sayfa 748]
[34] Robert Somers, *Letters from the Highlands: or the Famine of 1847,* London 1848, s. 12-28 passim, Bu mektuplar ilk kez The Times'ta yayınlandı, İngiliz iktisatçıları, Keltler arasında 1847 yılındaki açlığı, doğal olarak, bunların aşırı nüfusa sahip olmaları ile açıkladılar. Bunlar, daima, "yiyecek stokları üzerinde bir baskı yaratıyorlardı" "Malikânelerin temizlenmesi" ya da, Almanca adıyla *"Bauernlegen"* denilen iş, özellikle Otuz Yıl Savaşından sonra Almanya'da görüldü ve daha 1790 yılında Kursachsen'de köylü ayaklanmalarına yolaçtı. Özellikle Almanya'nın doğusunda yaygındı. Prusya eyaletlerinin çoğunda Frederick II, ilk kez köylülere mülkiyet hakkı sağladı. Silezya'nın ele geçirilmesinden sonra, büyük toprakbeylerine kulübeleri, samanlıkları vb. yeniden yapma, köylülere hayvan ve araç sağlama yükümlülüğünü yükledi. Ordusu için askere, hazinesi için vergi yükümlüsüne gereksinmesi vardı. Kaldı ki, Frederick'in maliye sistemi ve despotluk, bürokrasi ve feodalizm karması yönetiminde köylülerin sürdürdükleri tatlı yaşam, Frederick'in kaynaklarından Mirabeau'dan alınan şu satırlardan anlaşılabilir: "Le lin fait done une des grandes richesses du cultivateur dans le Nord de L'Allemagne. Malheureusement pour l'espece humaine, ce n'est qu'une ressource contre la misere, et non un moyen de bine-etre. Les impöts directs, les corvees, les servittides de tout genre, ecrasent le cultivateur allemand, qui paie encore des impöts indirects dans tout ce qu'il achete ... et pour comble de ruine, il n'ose pas vendre ses productions oü et comme il le veut; il n'ose pas acheter ce dont il a besoin aux marchands qui pourraient le lui livrer au meilleur prix. Toutes ces causes le ruinent insensiblement, et il se trouverait hors d'etat de payer les impöts directs â l'echeance şans la filerie; elle lui offre une ressource, en occupant utilement sa femme, ses enfants, ses servants, ses valets, et lui-meme; mais quelle penible vie, meme aidee de ce secours! En ete, il travaille comme un forçat au labourage et â la recolte; il couche â 9 heures et se leve â deux, pour suffire aux travaux; en hiver il devrait reparer ses forces par un plus grand repos; mais il manquera de grains pour le pain et les semailles, s'il se defait des denrees qu'il faudrait vendre pour payer les impöts. II faut done filer pour suppleer â ce vide ... il faut y apporter la plus grande assiduite. Aussi le paysan se couche-t-il en hiver â rninuit, une heure et se leve â cinq ou six; ou bien il se couche â neuf, et se leve â deux, et cela tous les jours de sa vie, si ce n'est le dimanehe. Ces exces de veille et de travail usent la nature humaine, et de lâ vien qu'hommes et femmes vieillissent beaucoup plutöt dans les campagnes que dans les villes." ("Keten, öyleyse Almanya'nın kuzeyindeki ekicinin büyük zenginliklerinden birini oluşturur. İnsan dini için, ne yazık ki, bu bir gönenç aracı değil, yalnızca sefalete karşı bir dayanaktır. Dolaysız vergiler, angaryalar, her türlü bağımlılıklar, satınaldığı her şey için bir de dolaylı vergi ödeyen Alman ekicisinin ezip suyunu çıkarır... ve, yıkımı tamamlamak için, ürünlerini istediği yerde ve istediği gibi satmaya cesaret edemez; gereksinme duyduğu şeyi, kendisine en iyi fiyatla verebilecek satıcılardan almaya cesaret edemez. Bütün bu nedenler, onu, yavaş yavaş kemirir, ve urgancılık olmasaydı, ödemesi gerektiğinde, dolaysız vergileri bile ödeyemezdi; bu iş, karısını, çocuklarını, hizmetçilerini, uşaklarını ve kendini yararlı bir biçimde kullanarak, ona bir dayanak sağlar: ama, bu dayanaklarla desteklense de ne güç bir yaşam! Yazın, çiftlik ve hasatta, bir kürek mahkûmu gibi çalışır; işlerle başedebilmek için, dokuzda yatar, ikide kalkar: kışın, daha büyük bir dinlenme ile güçlerini toplayacaktır; ama eğer vergileri ödemek için satması gerekecek zahireyi elden çıkarırsa, ekmek ve ekim için buğday sıkıntısı çekecektir. Öyleyse bu boşluğu doldurmak için urgan örmek gerek; ve eşyanın doğası, bu işi kazançsız kıldığından, işe hiç ara vermeden devam etmek gerek. Bundan ötürü köylü, kışın gece yarısı, saat birde yatar, ve beşte ya da altıda kalkar; ya da dokuzda yatıp ikide kalkar, ve eğer pazarlar sayılmazsa, bu, ömür boyu böyle gider. Bu aşırı-uykusuzluk ve aşırı-çalışma, insan doğasını yıpratır, ve bunun sonucu erkekler ve kadınlar, kırlarda, kentlerde olduğundan çok daha çabuk yaşlanırlar." (Mirabeau, *l.c,* t. **III,** s. 212, *sqq.)*
İkinci baskıya not. — Robert Somers'in yukarıya bir pasajo aktarılan yapıtının yayınlanmasından 18 yıl sonra, 18 Nisan 1866 yılında, Profesör Leone Levi, koyun otlaklarının geyik ormanlarına çevrilmesi konusunda Society of Arts'ta bir konuşma yaptı ve İskoç yaylalarındaki çölleşmeyi anlattı. Diğer şeyler yanında şöyle diyordu: "Nüfusun boşaltılması ve

Kilise mallarının yağmalanması, devlet mülkünün hileli yollardan ele geçirilmesi, ortak topraklann çalınması, feodal ve klan emlâkinin gaspedilerek, başıboş bir terör havası içinde modern özel mülkiyet haline getirilmesi, ilkel birikimin birçok [sayfa 749] sevimli yöntemlerinden bazılarıydı. Kapitalist tanm için gerekli alan ele geçirilmiş; toprak, sermayenin bir parçası haline getirilmiş ve kent sanayileri için gerekli, "özgür" ve yasadışı* proletarya sağlanmıştı, [sayfa 750]
ülkenin otlak haline getirilmesi, harcama yapmadan gelir elde etmenin en uygun yoluydu.... Bir otlak yerine bir geyik ormanı, yaylalarda görülen en yaygın değişiklikti. Toprak sahipleri, bir zamanlar malikânelerinden insanları sürüp çıkardıkları gibi, şimdi de koyunları atıyorlar ve yeni kiracılarına kucak açıyorlardı: vahşi hayvanlar ile tüylü kuşlara. ... İnsan, Dalhousie kontunun malikânesinden çıkıp, Forfarshire'da John o'Greats'un malikânelerine kadar devamlı ormanlık araziden geçip gidebilir. ... Bu korulutların çoğunda, tilki, vahşi kedi, zerdeva, kokarca, sansar, gelincik ve Alp tavşanı çok görülür; buna karşılık, tavşan, sincap ve tarla faresi son zamanlarda kırlara göçmüşlerdir. İskoçya istatistiklerinde üstün nitelikte ve çok geniş mera olarak kayıtlı bulunan muazzam arazilerden çoğu şimdi her türlü ekim ve İslaha kapatılmış ve yılın çok kısa bir süresinde birkaç kişinin spor zevkine tahsis edilmiştir." *London Economist,* 2 Haziran 1866 tarihli sayısında şöyle diyor: "Geçen hafta çıkan bir İskoç dergisinin haberleri arasında şunu okuyoruz: 'Bu yılki kira sözleşmesinin bitmesi üzerine, geçenlerde, 1.200 sterlin yıllık kira teklif edilen, Sutherlandshire'daki en güzel koyun çiftliklerinden birisi *deer forest* haline getirilecek.' Burada, modern feodalizm içgüdülerinin ... tıpkı Norman fatihlerinin ... Yeni Ormanı yaratmak için 36 köyü yerlebir etmeleri kadar iyi işlediğini görüyoruz. ... Tam iki milyon acre arazi. ... İskoçya'nın en verimli topraklarından bazıları da içersine alarak ... bomboş yatıyor. Glen Tilt'in doğal çayırları, Perth ülkesinin en besleyici otlakları arasındaydı. Ben Aulder geyik ormanları, uçsuz bucaksız Badenach bölgesinin en güzel otlağıydı; Karadağ ormanının bir kesimi İskoç karakoyunu için en mükemmel meraydı. İskocya'da yalnız spor amacı için boş bırakılan topraklar konusunda bir fikir vermek için, buranın, tüm Perth kontluğundan daha geniş bir alanı kapsadığını söylemek yeterlidir. Ben Aulder ormanının kaynakları, bu zoraki yıkımla uğranılan kayıplar konusunda bir fikir verebilir. İskoçya'nın eski orman bölgesinin onüçte-birinden fazla olmadığı halde, bu arazi 15.000'den fazla koyunu besleyebilir... ve gene vb. ... Bütün bu ormanlık arazi şimdi bomboş yatıyor. ... Alman Okyanusunun suları altında kalsaydı bundan beter olmazdı. ... Bu insan eliyle yaratılan çöllere, yasakoyucunun kesin müdahalesi ile bir son verilmelidir." * Fransızca metinde: *sarış feu ni lien* - yersiz yurtsuz, -ç.

YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM

15. YÜZYILIN SONUNDAN BAŞLAYARAK MÜLKSÜZLEŞTİRİLENLERE KARŞI KANLI YASALAR. ÜCRETLERİN, PARLAMENTO YASALARIYLA DÜŞÜRÜLMEYE ZORLANMASI

FEODAL bagımlılann bağlarının çözülmesiyle ve halkın topraktan zorla uzaklaştınlmasıyla yaratılmış olan proletarya, bu "özgür" proletarya, doğmakta olan manüfaktürier tarafından aynı hızla emilemiyordu. Öte yandan, alışageldikleri yaşam tarzından birdenbire kopartılan bu insanlar, yeni durumlarının gerektirdiği disipline aynı hızla kendilerini uyduramazlardı. Bunlar, bazan eğilimlerine uyarak, ama çoğu zaman da koşulların baskısıyla, *en masse** dilenci, hırsız, serseri haline geldiler. Böylece, 15. yüzyılın sonuyla 16. yüzyıl boyunca bütün Batı Avrupa'da serseriliğe karşı kanlı yasalar çıkartıldı. Buçünkü işçi sınıfının atalan, zorla serseri ve dilenci haline dönüştürüldüklerinden ötürü, cezalandırılmış oluyorlardı. Yasakoyucu, bunları, [sayfa 7511 "gönüllü" suçlular ola-

* Yığın halinde, -ç.

rak ele almış ve artık mevcut olmayan eski koşullar altındaki gibi çalışmaya devam etmelerini, bunların iyi niyetlerine bağlı bir şeymiş gibi görmüştü.

İngiltere'de bu yasa, Henry VII zamanında başladı.

Henry VIII, 1530. - Yaşlı ve çalışamayacak durumdaki dilencilere birer dilencilik belgesi verilir. Buna karşılık, sapasağlam serserilere dayak ve hapis cezası. Bir arabanın arkasına bağlanıp, bedenlerinden kan akana kadar kamçılanıyorlar ve sonra, doğdukları yere ya da son üç yıldır durdukları yere dönmeye ve "çalışmaya başlamaya" yemin ettiriliyorlar. Ne acı bir alay! 27 Henry VIN'de eski yasa uygulanmakla birlikte yeni maddelerle pekiştirildi. Serserilik nedeniyle ikinci kez tutuklamada kamçılanma yineleniyor ve bir kulağın yansı kesiliyordu; üçüncü tutuklamada ise, azılı bir cani ve kamu düşmanı olarak idam edilecekti.

Edvvard VI. - 1547'de, hükümdarlığının ilk yılında çıkartılan bir yasaya göre, çalışmak istemeyen herhangi bir kimse, kendisini tembel ve aylak bir kimse olarak ihbar edene kölelik etmeye mahkûm edilecekti. Efendisi, bu köleyi, ekmek, su, bulamaç ve uygun göreceği et artıkları ile besleyecekti. İş ne kadar pis ve iğrenç olursa olsun, kamçı ve zincir zoruyla onu çalıştırmak hakkına sahipti. Eğer köle 15 gün süreyle ortalıktan kaybolursa, yaşam boyu köleliğe mahkûm edilecek ve alnına ya da sırtına S * damgası vurulacaktı; üç kez kaçarsa bu suçtan idam edilecekti. Efendi onu herhangi bir kişisel mal ya da hayvan gibi satabilir, bağışlayabilir ya da kiralayabilirdi. Eğer köle, efendisine karşı bir harekete kalkışırsa, gene idam edilirdi. Sulh yargıçları ihbar üzerine bu haydutları izletmek ve yakalatmak zorundaydı. Eğer bir serseri üç gün süreyle aylaklık edecek olursa doğum yerine götürülür, göğsüne kızgın demirle V** harfi damgalanır, zincire vurularak sokaklarda ya da başka işlerde çalıştırılırdı. Eğer bu serseri, doğum yerini yanlış verirse, yaşamı boyunca, o yerin, orada oturanlann ya da oradaki kurumların kölesi haline getirilir ve S harfi ile damgalanırdı. Herkes, serserilerin çocuklannı çırak olarak kullanma hakkına sahipti; bu, erkek çocuklar için 24, kız çocuklar için 20 yaşına kadar devam ederdi. Bunlar eğer kaçacak olurlarsa, bu yaşları doldurana kadar efendilerinin [sayfa 752] köleleri haline getirilirler ve efendileri bunları diledikleri gibi zincire vurabilirler, kamçılarlar vb.. Efendiler, kölelerini kolayca tanıyabilmek ve iyice seçip emin olabilmek için, bunların boyunlarına, kollanna ya da bacaklarına demir bir bilezik takabilirler.[35] Bu yasanın son kısmı, bazı yoksul kimselerin, bunlara yiyecek-içecek ve iş sağlayabilecek bir kurum ya da kim-

* *Slave* (köle) sözcüğünün ilk harfi. -ç.

** *Vagabond* (serseri) sözcüğünün ilk harfi. -ç.

[35] *Essay on Trade ete,* 1770, yazarı şöyle diyor, "Edvvard VTnin hükümdarlığı sırasında İngilizlerin büyük bir ciddiyetle, manüfaktürlerin kurulmasını ve yoksulların çalıştırılmalarını isteklendirdikleri görülüyor. Bunu, şu dikkat çekici yasadan da anlıyoruz: 'Bütün serseriler damgalanacaktır. vb..'" /. c, s. 5.

se tarafından çalıştırılabileceğini öngörmektedir. Bu türden kilise köleleri, İngiltere'de, 19. yüzyılın ortalanna kadar, "devriye" adı altında devam etmiş gitmiştir.

Elizabeth, 1572. - 14 yaşından büyük belgesiz dilencileri, herhangi bir kimse iki yıl süreyle hizmetlerine almadığı takdirde, bunlar adamakıllı dövülür ve sol kulaklan damgalanır; suçun yinelenmesi halinde eğer 18 yaşından büyükseler ve herhangi bir kimse bunları en az iki yıl hizmetlerine almazsa, idam edilirler; ama üçüncü kez suç işlenmesi halinde bunlar, acımasızca idam edilirler. Buna benzer yasalar: 18 Elizabeth, böl. 13 ve bir diğeri 1597.[36]

James I. - Ortalıkta başıboş dolaşan ve dilenen herkes, hırsız ve serseri ilan edilir. Sulh yargıçlan, bunlan, ilk suçlarında [sayfa 753] meydanda kırbaçlatmaya ve 6 aya, ikincisinde 2 yıla kadar hapsetmeye yetkilidir. Hapisteyken de yargıcın uygun göreceği sürede ve sayıda kırbaçlanacaklardır.... Islah olmayan ve tehlikeli hırsızlann sol omuzlan üzerine R* harfi damgalanacak ve ağır çalışma cezası ile cezalandırılacaklardır; tekrar dilenirken yakalananlar derhal idam edileceklerdir. Bu hükümler, 18. yüzyıl başına kadar yürürlükte kalmış ve ancak 12 Anne, böl. 23'le yürürlükten kaldınlmışlardır.

17. yüzyılın ortasında Paris'te bir serseriler krallığının kurulduğu Fransa'da da, benzer yasalara raslanır. Louis XVI'nın krallığının başlangıcında bile (13 Temmuz 1777 tarihli buyrukla), 16-60 yaş arasında sağlığı yerinde olup da geçimini sağlayamayan ve bir iş tutmayan kimseler, kürek cezasına mahkûm edilirdi. Charles V'in Hollanda için buyruğu (Ekim 1537), Hollanda eyalet ve kentlerinin ilk yasası (10 Mart 1614) ve Birleşik Eyaletler "Plakaaf'ı (26 Haziran 1649) hep aynı nitelik-

[36] Thomas More, *Utopia'smda [Ütopia,* İstanbul 1964, s. 64] şöyle diyor: "Böyle doymakbilmez cimrinin biri, binlerce dönümlük yeri kuşatıveriyor. içindeki namuslu çiftçileri evlerinden çıkarıyor: Kimini yalan-dolanla, kimini zorla, kimini de türlü yollardan tedirgin edip yerlerini satmak zorunda bırakarak. Doyuracak karınları paralarından çok fazla olan bu köylüler (tarım, fazla kol işi isteyen bir iştir çünkü) çoluk-çocukları, dulları, yetimleri, ana-babaları ve torunlarıyla yollara düşerler. Doğdukları evden, karınlarını doyuran topraktan ağlayarak uzaklaşır zavallılar ve barınacak yer bulamazlar. O zaman kapkacaklarını, pılılarını-pırtılarını yok pahasına satarlar. Onlar da bitince ne kalır yapılacak: çalmak ve Tanrı buyruğuyla asılmak. Yoksulluklarını dilencilikle sürdürmek isteyenler de çıkabilir: Onları da serseri diye yakalayıp zindana atıverirler. Oysa nedir suçları bu insanların? Çalışmaya canattıkları halde kendilerine iş verecek kimseyi bulamamak." Thomas More'un, hırsızlık yapmak zorunda bırakıldığını söylediği bu zavallı kaçaklardan, Henry VIII saltanatı sırasında, "72.000 büyük ve küçük hırsız idam edilmişti". (Holinshed, *Description ofEngland,* vol. I, s. 186.) Elizabeth zamanında, "serseriler, sıralar halinde bağlanırdı ve yıl geçmezdi ki bunlardan üç-dörtyüzü darağacında can vermesin." *(Strype's Annals of the Reformatiorı and Establishmerıt of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elizabeth's Happy Reign,* 2. ed., 1725, vol. 2.) Gene bu aynı Strype'e göre Somersetshire'da tek bir yılda, 40 kişi idam edilmiş, 35 hırsızın eli dağlanmış, 37 kişi kırbaçlanmış ve 183 kişi "ıslah olmaz serseri" diye kent dışına sürülmüştür. Bununla birlikte, o, yargıçların ihmali ve halkın budalaca merhameti yüzünden bu büyük mahkûm sayısının, gerçek suçlu ve cani sayısının beşte-birini bile bulmadığını, İngiltere'nin diğer kontluklarının bu yönden Somersetshire'dan daha iyi olmadığı gibi bazılarının daha da beter durumda oldukları kanısındadır.

* *Rouge* (hırsız) sözcüğünün ilk harfi. -ç.

te yasalardı.

Önce zorla toprakları ellerinden alınan, evlerinden atılan ve işsiz-güçsüz serseriler haline getirilen tarımsal nüfus, işte böyle kırbaçlanarak, damgalanarak, müthiş yasalar yoluyla işkence edilerek, ücret sisteminin gerektirdiği disipline sokuluyordu.

Toplumun bir kutbunda emek koşullarının sermaye şeklinde kütleleşip yokunlaşması, öteki kutbunda ise emek-güçlerinden başka satacak şeyleri olmayan insanlann toplanmış olması yetmiyordu. Hatta bunların emek-güçlerini isteyerek satma durumunda bırakılmalan da yetmiyordu. Kapitalist üretimin ilerlemesi, eğitim, gelenek ve edinilen alışkanlıklarla, bu üretim tarzının koşullannı doğa yasalan gibi apaçık görmeye yatkın bir işçi sınıfını da oluşturuyordu. Kapitalist üretim süreci, bir kez örgütlenmesini tamamladı mı, bütün direnmeleri kırar. De-vamli bir nispi artı-nüfus yaratılması, emek-gücüne olan arz ve talebi ve dolayısıyla ücretleri daima sermayenin gereksinmelerine uygun bir düzeyde tutar. Ekonomik ilişkilerin sessiz baskısı, emekçinin, kapitalistin boyunduruğu altına girmesini tamamlar. Ekonomik koşulann dışında doğrudan doğruya kuvvet, kuşkusuz hâlâ kullanılır, ama ancak ayrıksın durumlarda. İşlerin olağan gittiği sıralarda, emekçi, "üretimin doğal yasalarına" terkedilebilir; yani üretimin kendi koşullarının yarattığı, güvence altına aldığı ve [sayfa 754] sürdürdüğü bir bağımlılığa, sermayeye olan bağımlılığına bırakabilir. Oysa kapitalist üretimin tarihsel oluşumu sırasında, durum, başka türlüdür. Yükseliş halindeki burjuvazi, ücretleri "düzenlemek", yani bunu artı-değer yapımına uygun sınırlar içinde tutmak, işgününü uzatmak ve emekçinin kendisini normal bir bağımlılık durumuna sokmak için, devletin gücünü daima kullanır. Bu, ilkel birikim denilen şeyin esas öğelerinden biridir.

14. yüzyılın son yarısında ortaya çıkan ücretli emekçiler sınıfı, o sırada ve onu izleyen yüzyılda, nüfusun ancak çok küçük bir kısmını oluşturuyordu ve taşrada bağımsız küçük köylü mülk sahipleri, kentlerde lonca düzeni ile güçlü bir şekilde korunuyordu. Kırda da kentte de, patron (usta, *Meister)* ile işçi, toplumsal bakımdan yanyana idi. Emeğin sermayeye bağımlılığı yalnız şekil yönündendi - yani üretim tarzı henüz özgül kapitalist niteliğini kazanmamıştı. Değişen sermaye, değişmeyen sermayeye geniş ölçüde egemendi. Bu nedenle, ücretli-emeğe duyulan gereksinme, her sermaye birikimi ile hızla ilerliyor, oysa ücretli-emek arzı daha ağır gidiyordu. Sonradan, kapitalist birikim fonuna dönüşen ulusal ürünün büyük bir kısmı, o sırada hâlâ emekçinin tüketim fonuna giriyordu.

Ücretli-emek ile ilgili yasal kurallar (daha baştan beri emekçinin sömürülmesini amaçlamış ve geliştikçe de hep ona karşı düşmanca bir tutum içinde olmuştu),[37] İngiltere'de 1349 yılında Edvvard III zama-

[37] "Yasakoyucu ne zaman patronlar ile işçileri arasındaki anlaşmazlıkları çözümlemeye

nında *Statute of Labourers** ile başlamıştır. Fransa'da 1350 tarihinde Kral John adına yayımlanan buyruk da bunun benzeridir. İngiliz ve Fransız yönetmelikleri parallel giderler ve amaçları da özdeştir. Emekçi yasalarının, işgününün zorunlu olarak uzatılmasını amaçlayan yönleri üzerinde, bu konu daha önce ele alındığı için (Onuncu Bölüm, Beşinci Kesim) durmayacağım.

Statute of Labourers, Avam Kamarasının ısrarlı istekleri üzerine çıkarılmıştır. Bir tori, saflıkla şöyle diyor: "Eskiden yoksullar, sanayi ile serveti tehdit edecek derecede *yüksek* ücretler istiyorlardı. Şimdi ise, ücretleri, sanayi ile serveti aynı derecede ve belki de bir başka biçimde daha fazla tehdit edecek derecede [sayfa 755] düşük."[38] Bir yasayla, kentler ile kırsal bölgeler için, parçabaşı ve günlük

ücretlerin tarifesi saptandı. Tanm emekçileri, yıllığına kiralanacak, kentlerdekiler ise "serbest piyasa" koşullanna göre çalıştırılacaktı. Yasada belirlenenin üzerinde ücret ödenmesi hapis cezasıyla yasaklanmıştı, ama, yüksek ücret alanlar, ödeyenlerden daha şiddetli şekilde cezalandırılıyordu. Örneğin, Elizabeth'in çıraklarla ilgili yasasının 18. ve 19. bölümlerinde, yüksek ücret ödeyenlere on günlük hapis cezası öngörüldüğü halde bu ücreti alan, yirmibir gün hapis cezasına çarptırılıyordu. 1360 tarihli bir yasa, cezalan daha da artırmış ve patronlara yasal ücretler üzerinden dayak yoluyla zorla işçi çalıştırmak yetkisini vermişti. Duvarcı ustasıyla dülgerleri karşılıklı olarak bağlayan her türlü birleşmeler, sözleşmeler ve yeminler, geçersiz ilan edilmişti. Emekçiler arasındaki birleşmeler, 14. yüzyıldan başlayarak, sendikalara karşı çıkartılmış bulunan yasalann yürürlükten kaldırıldığı 1825 yılına kadar ağır bir suç sayılmıştır. 1349 tarihli emekçiler statüsü ile bunu izleyen yasalann asıl niteliğini ortaya koyan gerçek, bütün bunlarda, devlet tarafından ücretler için bir üst sınır çizildiği halde, bir alt sınır konulmamış olmasıdır.

16. yüzyılda emekçilerin durumu, bildiğimiz gibi çok daha beter olmuştu. Ücretler para olarak yükselmişti, ama bu yükseliş paranın değerinin düşmesi ve meta fıyatlanndaki artış oranında olmamıştı. Ücretler bu nedenle aslında düşmüştü. Böyle olduğu halde, ücretlerin düşük tutulması konusundaki yasalarla yürürlükte kaldığı gibi "kimsenin hizmete almak istemediği", insanların kulaklarının kesilmesine ve damgalanmasına devam edilmişti. 5 Elizabeth, böl. 3, Çıraklık Yasası ile, sulh yargıçlarına bazı ücretleri saptamak ve bunları mevsimlere ve meta fiyatlanna göre ayarlamak yetkisi verilmişti. James I, bu çalışma yönetmeliklerini, dokumacılan, iplik eğiricilerini ve her türlü işçileri kapsaya-

çalışsa, danışmanları daima patronlar oluyor." diyor A. Smith, *"L'esprit des lois, c'est lapropriete."* ["Yasaların ruhu, mülkiyettir." -ç.] diyor Linguet.

[38] *Sophisms of Free Trade. By a Barrister,* Lond. 1850, s. 206. Sonra alaycı bir şekilde ekliyor: "İşverenler hesabına müdahale etmeye daima hazırdık, şimdi çalışanlar için de bir şeyler yapamaz mıyız?"

* Emekçiler Yasası, -ç.

cak şekilde genişletti.[39] George II ise, emekçilerin [sayfa 756] manüfaktür-lere karşı birleşmelerini engelleyen yasaları genişletti. Manüfaktür döneminde, par *excellence** kapitalist üretim tarzı, ücretlerle ilgili yönetmeliği hem işlemez ve hem de gereksiz hale getirecek derecede kuvvetlenmişti: ama egemen sınıflar, ne olur ne olmaz düşüncesiyle bu eski silahları bir yana bırakmak istemiyordu. 8 George II bile, Londra ve yöresindeki terzi kalfalannın, genel yas zamanlan dışında 2 şilin 7,5 peniden fazla gündelik almalarını yasaklamış, 13 George III, böl. 68, sulh yargıçlarına, ipek dokumacılarının ücretlerini saptama yetkisi vermişti; gene 1796 yılında, sulh yargıcının ücretler konusundaki kararlarının tanm-dışı emekçiler için de geçerli olup olmadığının belirlenmesi için daha yüksek derecedeki iki yargıcın kararları gerekli görülmüştü; gene 1799 yılında, Parlamentodan çıkan bir yasa ile, İskoçyalı madencilerin ücretlerinin, Elizabeth zamanında çıkan yasa ve 1661 ve 1671 tarihli iki İskoç yasası ile düzenlenmeye devam edilmesi emredilmişti. Bu geçen zaman içinde koşulların ne denli değiştiğini, İngiliz Avam Kamarasında daha önce raslanamayan bir olay ortaya koymaktadır. 400 yılı aşan bir süre, ücretlerin kesinlikle aşamayacaklan bir üst sınırla ilgili yasalann çıkanldığı bu yerde, 1796 yılında, Whitbread, tarım emekçileri için yasal en düşük bir ücret önerisinde bulundu. Pitt buna karşı çıkmakla birlikte, "yoksulların durumunun feci" olduğunu itiraf ediyordu. Ensonu 1813 yılında, ücretlerin düzenlenmesi ile ilgili yasalar yürürlükten kaldırıldı. Kapitalistin, fabrikasını, kendi özel yasalan ile yönetmesi ve tarım emekçilerinin ücretlerinin, yoksulluk vergisi ile karşılanabilir en alt düzeyde tutulması karşısında zaten bunlar saçma ve gereksiz duruma gelmişlerdi. Patron ile işçi arasındaki sözleşmeler, bu sözleşmelerin feshi gibi konularda, iş yasalarında bulunan hükümler, sözleşmeyi bazan patrona karşı yalnızca hukuk davası açılmasını, oysa aynı durumdaki işçilerin [sayfa 757] ceza kovuşturması yapılmasını öngörmekte ve bu hükümler bugün (1873) bile yürürlükte bulunmaktadır. İşçi Sendikalanna *(Trade-Unions)* karşı barbarca yasalar, proletaryanın tehdit edici tutumu karşısında 1825'te kaldınldı. Bunlar, gene de bütünüy-

[39] James I'in, böl. 6, 2 numaralı yasasının bir maddesinden, bazı kumaş yapımcılarının, sulh yargıcı sıfatıyla, kendi işyerlerindeki resmi ücret tarifelerini, gene kendileri saptamak yetkisine sahip bulunuyorlardı, -Almanya'da, özellikle Otuz Yıl Savaşından sonra, ücretleri düşük tutmayı amaçlayan yasalar yaygındı. "Hizmetçi ve emekçi kıtlığı, nüfusu seyrek bölgelerde mülk sahipleri için çok sıkıntı vericiydi. Bütün köylülere, bekar erkek ve kadınlara oda kiralamaları yasaklanmıştı; bekar olan ve hizmetkarlık yapmak istemeyen herkes, günlük ücretle köylüler için tohum ekmek ya da hububat alımı ve satımı gibi işlerle uğraşsalar bile, yetkili makamlara ihbar edilecek ve hapse atılacaktır. *(Imperial privileges and sanctions for Sitesia,* 1,25.) Bütün bir yüzyıl boyunca küçük Alman prenslerinin buyrukları, kendi ağır yazgılarına razı olmayan ve yasal ücretler ile yetinmeyen ahlaksız ve küstah ayaktakımından yapılan acı şikayetlerle doludur; bireysel toprak sahiplerinin, devletin saptadığı ücretten fazlasını vermeleri yasaklanmıştı. Gene de hizmet koşulları, o sırada, yüzyıl sonrasına göre daha iyiydi; Silezya'da çiftlik hizmetkarları 1652 yılında haftada iki kez et yiyorlardı, oysa yüzyılımızda bile, hizmetkarların yılda ancak üç kez et yedikleri bölgeler vardır. Ayrıca, savaş sonrası ücretler, bunu izleyen yüzyıldan daha yüksekti." (G. Freytag.)

* Üstün derecede, -ç.

le temizlenemedi. Eski yasanın bazı güzel parçaları 1859'a kadar sürdü. En sonun da, 29 Haziran 1871 tarihli bir yasa ile, işçi sendikalarının resmen tanınması yoluyla, bu tür yönetmeliğin son izlerinin de

silindiği şeklinde bir adım atıldı. Ama, aynı tarihte gene parlamentonun çıkarttığı bir yasa ile *(An act to amend the criminal law relating to violence, threats and moles-tation*)* eski durum, yeni bir biçim içersinde, tekrar kurulmuş oldu. Bu parlamento elçabukluğu ile, emekçilerin grev ya da lokavt sırasında yararlanabilecekleri hükümler, genel hukuk alanından çıkartılarak, yorumlanmalan, sulh yargıçları olmaları sıfatıyla bizzat fabrikatörlere bırakılan özel ceza yönetmeliği içine sokuldu. Oysa daha iki yıl önce, aynı Avam Kamarası ve aynı Mr. Gladstone, herkesçe bilinen dürüst bir tutumla, işçi sınıfına karşı bütün özel ceza yönetmeliğinin kaldınlması için bir tasarı getirmişlerdi. Ama bu tasarı, ikinci müzakere aşamasından öteye gidemedi ve ensonu toriler ile ittifak kuran "büyük liberal partinin", kendisini iktidara getiren proletaryaya karşı çıkma cesaretini bulması üzerine, bu konu da, rafa kaldınlmış oldu. Bu ihanet ile de yetinmeyen "büyük liberal parti", egemen sınıfların hizmetkârlığına daima hazır İngiliz yargıçlanna "devletin güvenliğine karşı girişilecek hareketler" için daha önce çıkarılmış yasaları bulup çıkartma ve bunlan, emekçilerin kuracakları birliklere uygulama yolunu açtı. Görüldüğü gibi, İngiliz Parlamentosu, emekçilere karşı, kapitalistlerin sürekli bir sendikası davranışını utanmazca bir bencillik içersinde tam 500 yıl sürdürdükten sonra, kitlelerin baskısı altında ve istemediği halde, grevlere ve sendikalara karşı olan yasaları yürürlükten kaldırmıştır.

Devrimin ilk fırtınalı döneminde Fransız burjuvazisi, işçilerin elinden daha yeni kavuştukları dernek kurma hakkını geri alma cesaretini bulmuştur. 14 Haziran 1791 tarihli bir kararname ile, işçiler arasında kurulabilecek her türlü derneğin, "özgürlüğe ve insan haklan bildirisine karşı girişilmiş bir fiil" olduğu, [sayfa 758] 500 livre para cezası ve bir yıl süreyle yurttaşlık haklanndan yoksun bırakma ile cezalandınlacağı ilan edilmiştir.[40] Sermaye ile emek arasındaki savaşımı, devlet zoruyla, ser-

* Şiddet, tehdit ve tecavüz ile ilgili ceza yasasını değiştiren yasa. -ç.

[40] Bu yasanın I. Maddesi şöyle diyor: "L'aneantissemet de toutes especes de corporations du meme etat et profession etant l'une des bases fondamentales de la constitution française, il est defendu de les retablir de fait sous quelque pretexte et sous quelque forme que ce soit." ["Aynı iş ve meslekten yurttaşların Fransız Anayasasının ana temellerinden biri olduğundan, hangi biçim ve hangi bahane altında olursa olsun, bunları gerçekte yeniden kurmak yasaktır.] IV. Maddede şöyle der: "si ... des citoyens attaches aux memes professions, arts et metiers prenaient des deliberations, faisaient entre eux des conventions tendantes â refuser de concert ou â n'accorder qu'â un prix determine le secours de leur industrie ou de leurs travaux, les dites deliberations et conventions ... seront declardes inconstitutionnelles, attentatoires â la liberte â la declaration des droits de l'homme, ete"; ["Eğer... aynı meslek, sanat ve işlere bağlı yurttaşlar, karar alır, aralarında beceri ya da çalışmalarının yardımına belirli bir fiyat verilmesini birlikte reddetmeye ya da yalnızca böyle bir fiyat verilmesine yönelen sözleşmeler yaparlarsa, sözü geçen karar ve sözleşmeler ... anayasaya karşı, özgürlük ve insan hakları sözleşmesine aykırı, vb.") olarak, yani eski tüzüklerdeki gibi, hainlik olarak ilan edilir *(Revolutions de Paris,* 1791, t. III, s. 523.)

mayeyi rahatsız etmeyecek sınırlar içinde tutmayı amaç edinen bu yasa, pek çok devrim ve hanedan değişikliğinden daha ömürlü olmuştur. Terör dönemi bile buna el sürmedi. Daha yakınlarda ceza yasasından çıkartıldı. Bu burjuva *coup d'etat'sı* için gösterilen bahaneden daha karakteristiği doğrusu bulunamaz. Bu yasayla ilgili komisyonun raportörü Chapelier şöyle diyor: "Ücretlerin şimdikinden biraz daha yüksek olması ... işçilerin gerekli yaşam maddelerini sağlayamamaktan ileri gelen ve neredeyse köleliği andıran mutlak bağımlılık durumuna düşmelerini önleyecek bir düzeyde bulunması, her ne kadar kabul edilebilir ise de", işçilere, kendi çıkarları konusunda bir anlayışa ulaşma ve "neredeyse köleliği andıran mutlak bağımlılığı" hafifletebilecek ortak hareket etme olanağı verilmemelidir; çünkü buna gözyumulursa *"cide-vant maitres'inm** ve şimdiki girişimcilerinin özgürlüklerini" ihlâl ederler ve eski lonca ustalarının despotluğuna karşı bir birlik kurulması -arkasından ne gelecek dersiniz!- Fransız anayasasının kaldırdığı lon-calann yeniden kurulması demek olur.[41] [sayfa 759]

* Eski ustalar, -ç.

[41] Buchez et Roux, *Histoire Parlementaire,* t. X, s. 195, *passim.*

YİRMİDOKUZUNCU BÖLÜM KAPİTALİST ÇİFTÇİNİN DOĞUŞU

BURAYA kadar, yasa-dışı bir proletarya sınıfının zorla yaratılmasını, onları ücretli-emekçilere dönüştüren kanlı disiplini; emeğin sömürül-me derecesini artırmak suretiyle sermaye birikimini hızlandırmak için polisi harekete geçiren devletin utanç verici eylemini gördük, geriye şu soru kalıyor: peki kapitalistler nerden kaynaklandılar? Çünkü, tanmsal nüfusun mülksüzleştirilmesi, doğrudan doğruya yalnız büyük toprak sahiplerini yaratmaktadır. Bununla birlikte, çiftçilerin meydana gelişi sözkonusu olduğunda, yüzyıllarca süren bu yavaş oluşumu, biz, ancak, deyim yerindeyse, el yordamıyla izleyebiliriz. Sertlerin yanısıra serbest küçük toprak sahipleri, çok farklı koşullar altında toprağa sahip bulunuyorlardı ve bu nedenle, bunların kurtuluşlan, çok farklı ekonomik koşullar altında olmuştu. İngiltere'de ilk çiftçi örneği, kendisi de serf olan çiftlik kahyasıydı. Durumu, eski [sayfa 76oı Roma *villicus'una* benziyordu, ama

hareket alanı daha dardı. 14. yüzyılın ikinci yarısında, bunun yerini, tohumu, hayvanları ve tanm araçlarını toprakbeyinin sağladığı bir çiftiç aldı. Bunun durumu köylülerden pek farklı değildi. Yalnız daha fazla ücretli-emek sömürüyordu. Çok geçmeden bir *metayer,* bir yarıcı çiftçi halini aldı. Tanm

için gerekli olan yatınmın yansını o, öteki yansını top-rakbeyi sağlıyordu. Elde edilen ürünü sözleşme gereğince paylaşıyorlardı. Bu şekil İngiltere'de hızla ortadan kalkmış ve yerini, sermayeyi kendisi yatıran ve bunu ücretli-emekçi çalıştırarak çoğaltan, artı-ürünün bir kısmını para ya da aynî olarak toprakbe-yine kira olarak ödeyen gerçek çiftçi almıştır. 15. yüzyıl boyunca, bağımsız köylü ile çiftlik emekçisi, hem kendisi için ve hem de ücret karşılığı çalışarak kendi emekleriyle zenginleştikleri sürece, çiftçinin durumu da, üretim alanı da, aynı derecede orta halli idi. 15. yüzyılın son otuz yılında başlayıp neredeyse (son on yıl dışında) bütün 16. yüzyıl boyunca devam eden tanmsal devrim, kırsal nüfusun yoksullaşması ölçüsünde onu da zenginleştirdi.[42]

Ortak topraklann gaspı, elindeki hayvan sürülerini büyük ölçüde çoğaltmasını sağladığı gibi, toprağın işlenmesi için neredeyse hiç masraf etmeksizin gübre elde etmesini de kolaylaştırdı. Buna, 16. yüzyılda çok önemli bir öğe daha eklendi. O sırada çiftlikler için kira sözleşmeleri çok uzun süreli, çoğu 99 yıllık oluyordu. Değerli madenlerin, dolayısıyla paranın değerinde gitgide artan ölçülerde düşüş, çiftçilere altın meyveler sağlıyordu. Yukarda tartışılan öteki durumlar dışında, bu, ücretlerin düşmesi sonucunu veriyordu. Bu ücretlerin bir kısmı, şimdi çiftliğin kârlanna ekleniyordu. Hububat, yün, et, kısacası tarımsal ürün fiyatlarındaki sürekli artış, fazladan hiç bir çaba harcamaksızın çiftçinin para-sermayesini çoğaltıyor, oysa ödediği kira (paranın eski değeri üzerinden hesaplandığı için) aslında küçülmüş bulunuyordu.[43] [sayfa κ\\

[42] Harrison, Description of England adlı yapıtında şöyle diyor: "Belki de dört sterlinlik eski kira, sözleşmenin sonuna doğru kırk sterline yükseldiği halde, eğer altı-yedi yıllık kira alacağı, elli ya da yüz sterlin olmazsa, çiftçi kazancının çok az olduğunu düşünürdü."

[43] 16. yüzyılda paranın değerinden kaybetmesinin, toplumun farklı sınıfları üzerindeki etkisi konusunda bkz: *A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complamts of Divers ofour Countrymen in these our Days, By W. S., Gentleman,* (London 1581). Bu yapıtın diyolog biçiminde oluşu, uzun süre, onun, Shakespeare'e ait olduğu kanısını yarattı ve hatta 1751 yılında onun adıyla yayınlandı. Bu yapıtın yazarı William Stafford'dur. Bir yerinde şövalye şöyle hüküm yürütür: gece yarısı, saat birde yatar, ve beşte ya da altıda kalkar; ya da dokuzda yatıp ikide kalkar, ve eğer pazarlar sayılmazsa, bu, ömür boyu böyle gider. Bu aşırı-uykusuzluk ve aşırı-çalışma, insan doğasını yıpratır, ve bunun sonucu erkekler ve kadınlar, kırlarda, kentlerde olduğundan çok daha çabuk yaşlanırlar." (Mirabeau, *l.c,* t. III, s. 212, *sqq.)*

"Şövalye: Siz benim komşularım, çiftçi, siz Bay Tuhafiyeci, siz iyi kalpli Fıçıcı, diğer zanaatçılarla birlikte kendinizi çok iyi geçindirebilirsiniz. Çünkü her beyin fiyatı eskisine göre ne kadar pahalanmışsa, siz de sattığınız malların ve işinizin fiyatını o kadar yükseltiyorsunuz. Ama bizim satacak bir şeyimiz yok ki fiyatını yükseltelim ve satınalacağımız şeylerin fiyatlarını böylece karşılayabilelim." Bir başka yerde şövalye, doktora sorar: "Rica ederim, siz kimleri kastettiniz; ve özellikle bundan kaybı olmayacak kimlerdir sizce? Doktor: Benim kastettiklerim alım-satımla geçimini sağlayanlar, çünkü onlar pahalı aldıklarını zaten gene pahalı satarlar. Şövalye: Size göre bundan sonra kazançlı çıkacaklar kimlerdir? Doktor: Eski fiyatla çiftlik tutan herkes, çünkü bunlar kiraya göre para öderler, yeni fiyat üzerinden satarlar; yani ektikleri toprağa az para

Böylece bu çiftçiler, hem emekçilerin ve hem de toprakbeylerinin sırtından zenginleştiler. İşte bu yüzden, İngiltere'de, 16. Yüzyılın sonunda, günün koşuUanna göre zengin bir kapitalist çiftçiler sınıfının bulunmasına şaşmamak gerekir.[44] [sayfa 762]

ödedikleri halde, yetiştirdikleri her şeyi pahalı satarlar. Şövalye: Peki öyleyse, bu adamların kazançlarından daha fazla kayba uğrayanlar kimlerdir?. Doktor: Bütün soylular, beyzadeler, az bir kirayla ya da yardımla geçinenler, çiftçilik yapmayanlar, alım-satımla uğraşmayan herkes."

[44] Fransa'da, ortaçağ başlarında feodal bey yerine vergi ve kira toplayan kahyalar ve bu işi yöneten regisseur'ler çok geçmeden baskı, hile ve aldatmacayla, *homme d'affaires* [işadamları -ç.] oldular ve kendilerini kapitalist diye satmaya başladılar. Bu yöneticiler (regisseurs) bazan kendileri de soylulardandı. Örneğin: "C'est li compte que messire Jacques de Thoraisse, chevalier chastelain sor Besançon rent es-seigneur tenant les comptes â Dijon pour monseigneur le duc et comte de Bourgoigne, des rentes appartenant â la dite chastellenie, depuis le XXV'eme jour de decembre MCCCLK jusqu'au XXVHI'eme jour de decembre MCCCLX." (Alexis Monteil, *Trake de Matdriaux Manuscrits ete,* s. 234, 245.) Burada da görüldüğü gibi, toplumsal yaşamın bütün alanlarında aslan payı daima aracıya düşmektedir. Ekonomik alanda, örneğin, bankerler, borsa spekülatörleri, tüccarlar, satıcılar işin kaymağın alırlar; hukuk alanında avukat, müşterileri yolar; politikada temsilci, oy verenden daha önemli, bakan da hükümdardan, dinde ise Tanrıyı, "Resulü" geri plana ittiği gibi, onu da, iyi bir çoban ile koyunları arasında aracılık etmesi kaçınılmaz olan rahipler bir köşeye atmışlardır. İngiltere'de olduğu gibi, Fransa'da da, büyük feodal malikâneler, sayısız küçük işletmelere bölünmüş ve bu iş, halkın çok daha zararına olarak gerçekleştirilmiştir. 14. yüzyıl boyunca çiftlikler ya da *terriers'ler* ortaya çıkmıştır. Bunların sayısı sürekli artmıtır. 100.000'i çok aşmıştır. Bunlar, ürünün 1/12'si ile 1/5'i arasında değişen miktarını nakdi ya da aynî rant olarak ödüyorlardı. Bu çiftlikler, malikânenin değerine ve büyüklüğüne göre *fief, sub-fief,* [=zeamet, tımar -ç.] idiler ve çoğu ancak birkaç *acre'lık* toprağı kapsıyordu. Ama bu çiftçilerin, toprak üzerinde oturan kimseler üzerinde bir dereceye kadar yargı hakkı vardı; bu da dört dereceliydi. Tarım kesimindeki nüfusun bütün bu küçük despotlar altında nasıl ezildiği anlaşılabilir. Monteil, bir zamanlar, Fransa'da 160.000 yargıç bulunduğunu söylüyor, oysa bugün, sulh mahkemeleri dahil 4.000 mahkeme yetmektedir.

OTUZUNCU BÖLÜM
TARIMSAL DEVRİMİN SANAYİ ÜZERİNDEKİ TEPKİSİ. SANAYİ SERMAYESİ İÇİN İÇ PAZARIN YARATILMASI

TARIMSAL nüfusun sürekli ve ardarda gelen mülksüzleştirilmeleri ve bulundukları yerlerden sürülmeleri olayı, gördüğümüz gibi, kentlerdeki sanayie, lonca kuruluşlanndan tamamen bağımsız ve loncalann koyduğu engellerin bulunmadığı bir proletarya kitlesi sağlamıştı; ve bu mutlu durum, ihtiyar A. Anderson'u (James Anderson ile karıştınlmasın), *History of Commerce* adlı yapıtında ortaya koyduğu üzere, Tanrının bu işte doğrudan eli bulunduğuna inandırmıştı. İlkel birikimin bu öğesi

üzerinde bir an için tekrar durmamız gerekiyor. Bağımsız ve kendine yeterli köylülerin seyrekleşmesi, Geoffroy Saint Hilaire'in, göksel maddelerin bir yerde yoğunlaşmasını bir başka yerdeki seyrekleşme ile açıklaması gibi, yalnız sanayi proletaryasının bir yerde toplanması sonucunu doğurmakla kalmamıştı.[45] Üzerinde çalışanların [sayfa 763] sayısında

[45] *Nations de Philosophie Naturelle,* Paris 1838, adlı yapıtında.

bir azalma olduğu halde, toprak, eskisi kadar ve hatta daha fazla ürün veriyordu; çünkü toprak mülkiyeti koşullarındaki devrimle birlikte, işleme yöntemleri gelişmiş, elbirliği ve üretim araçlarının yoğunlaşma derecesi artmış, tarım ücretli emekçileri daha sıkı[46] bir biçimde çalıştırıldığı gibi, kendileri için işledikleri tarlaların alanı gitgide daralmıştı. Bu nedenle, tanmsal nüfusun bir kısmının serbest hale getirilmesiyle bunlann daha önceki beslenme araçlan da serbest hale gelmişti. Şimdi bunlar, değişen sermayenin maddi öğelerine dönüştürülmüştü. Mülksüzleştirilen ve yerlerinden atılan köylü, değeri, yeni efendisinden, sanayi kapitalistinden, ücret biçiminde satınalmak zorundaydı. Geçim araçlan için söylenenler, yerli tarıma dayalı sanayi hammaddeleri için de geçerlidir. Bunlar, değişen sermayenin bir öğesine dönüştürüldüler. Örneğin, diyelim Fre-derick II zamanında hepsi de keten eğiren Westphalia'lı köylülerden bir kısmı zorla mülksüzleştirildi ve topraklarından atıldı, kalan öteki kısmı büyük çiftliklerde gündelikçi haline geldi. Aynı zamanda da bu "serbest bırakılan" insanların şimdi çalışmakta olduklan büyük keten ipliği eğirme ve dokuma yerleri yükseliyordu. Ketenin görünüşü tıpkı eskisi gibidir. Tek bir dokusu bile değişmemiştir, ama içine şimdi yeni bir toplumsal ruh sızmıştır. Artık o, manüfaktür sahibine ait değişmeyen sermayenin bir kısmıdır. Eskiden onu eliyle yetiştiren ve ailesi içersinde eğiren çok sayıda küçük üretici arasında bölünmüş bulunan keten, şimdi, kendi hesabına onu başkalanna eğirten ve dokutan tek bir kapitalistin elinde toplanmıştır. Eskiden keten ipliği eğirmede harcanan fazladan emek, bir yığın köylü ailesinin fazladan geliri halinde gerçekleşir, ya da, diyelim Frederick II zamanında, *pour le roi de Prusse** vergi halini alırdı. Şimdi ise bu emek, birkaç kapitalistin, kârı olur. Eskiden bütün ülke yüzeyine dağılmış bulunan iğler ile çıkrıklar, şimdi, emekçiler ve hammadde ile birlikte, bir kaç büyük iş barakasında toplanmıştır. Ve iğler, çıknklar, hammadde, şimdi, iplikçiler ile dokumacılar için bağımsız birer varlık olan araçlar olmaktan çıkıp, bunlar üzerinde egemenlik kurmaya ve onlardan karşılığı ödenmemiş emeği emmeye yarayan araçlar halini alırlar.[47] Büyük manüfaktürler ve büyük çiftliklere [sayfa 764] bir gözatan insan, bunlann, birçok küçük üretim merkezlerinin biraraya getirilmesiyle oluşturulduğunu ve sayısız küçük bağımsız üreticilerin mülksüzleştirilmesi ile vücuda getirildiğini farkedemez. Gene de halkın sezgisi yanılmamıştı. Devrimin aslanı Mirabeau zamanında, büyük manüfaktürlere, hâlâ, tıpkı bizim tek bir tarla haline getilimiş birçok tarla için dediğimiz gibi, biraraya getirilmiş işlikler, birleşik manüfaktür-

* Prusya kralı için. -ç.

[46] Sir James Steuart'ın üzerinde önemle durduğu bir nokta.

[47] Kapitalist diyor ki: "Je permettrai, que vous ayez l'honneur de me servir, â condition que vous me dennez le peu qui vous reste pour la peine que je prends de vous commander." ["Sizce emretmek için çektiğim zahmete karşılık, elinizde kalan az şeyi de vermeniz koşuluyla, bana hizmet etmek şerefine ulaşmaya izin veririm."] (J. J. Rousseau, *Discour sur L'Economie Politigue,* [Geneve 1756, s. 70].)

ler, *manufactures reunies* deniyordu. Mirabeau şöyle diyor: "Biz yalnızca, içinde yüzlerce insanın bir müdürün emrinde çalıştığı ve genellikle *manufactures reunies* denilen büyük manüfaktürlere önem veriyoruz. Çok sayıda işçinin ayrı ayn ve kendi hesabına çalıştıkları yerler neredeyse hiç dikkate alınmıyor ve diğerlerinden çok ayrı tutuluyor. Bu, büyük bir hatadır, çünkü yalnız bu ikinci tür yerler ulusal gönencin gerçekten önemli kaynaklarıdır. ... Geniş işlikler *{manufactures reunie)* bir-iki girişimciyi büyük zenginliğe kavuşturacak, ama işçiler kendilerine az ya da çok ücret ödenen gündelikçiler olarak kalacaklar ve girişimin başarısından herhangi bir pay alamayacaklardır. Buna karşılık, ayrılmış işliklerde *(manufacture separee)* kimse zengin olmayacak, ama pek çok işçi rahatlıkla geçinecektir; tutumlular ile çalışkanlar küçük bir sermaye biriktirebilecekler, doğum, hastalık, kendileri ya da yakınlan için küçük bir miktar ayırabileceklerdir. Tutumlu ve çalışkan işçilerin sayıları artacaktır, çünkü bunlar, iyi hareket etmeyi ve çalışmayı, gelecek için herhangi bir önem taşımayan ve yalnız insanı günden güne biraz daha iyi yaşayabilecek hale getiren küçük ücret artışlarını değil, durumlarını esaslı bir şekilde düzeltecek bir yol olarak göreceklerdir.... Geniş işlikleri, işçilere kendi kazançlan için günü gününe ücret ödeyen birkaç kişinin girişimleri, bu özel kişilere gönenç sağlayabilir, ama bunlar, hiç bir zaman hükümetlerin dikkatine layık birer hedef olmayacaklardır. Çoğu kez küçük tanm faaliyetlerini de birlikte yürüten ayrılmış işlikler, tek serbest çalışma yerleridir."[48] Tanmsal nüfusun bir kısmının mülksüzleşti-rilmesi ve yerlerinden [sayfa 765] atılmaları, sanayi sermayesi için, yalnız, emekçilerle, bunlann geçim araçlarını ve emek maddesini serbest hale getirmekle kalmaz, bir iç pazar da yaratmış olur.

Gerçekten de, küçük köylüleri ücretli emekçiye, bunlann geçim ve emek araçlannı, sermayenin maddi öğelerine dönüştüren olaylar, aynı zamanda, bu sermaye için bir iç pazar da yaratır. Eskiden köylü ailesi, geçim araçlannı ve hammaddeleri kendisi üretir ve bunların çoğunu gene kendisi tüketirdi. Oysa şimdi bu hammaddeler ve geçim araçları, meta halini almıştır; büyük çiftçi bunları satar, pazarını

manüfaktür-lerde bulur. İplik, keten bezi, kaba yünlü eşyalar -her köylü ailesinin, hammaddesini kolayca bulabileceği ve kendi kullanımı için eğirip dokuyabileceği bu gibi şeyler- şimdi artık manüfaktür malına dönüşmüş ve kırsal bölgeler de, sürüm pazarlan olmuştur. Dağınık zanaatçılann şimdiye kadar kendi hesabına çalışan küçük üreticiler içersinde buldukları çok dağınık müşteriler, şimdi, sanayi sermayesinin sağladığı tek bir büyük pazar içersinde yoğunlaşmıştır.[49] Böylece, kendi kendilerine

[48] Mirabeau, *l.c.*, t. III, s. 20-109 *passim.* Mirabeau'nun, ayrı işyerlerini, "birleşik" olanlara göre daha ekonomik ve verimli saymasının ve bu ikincileri, hükümetin özeni ile yetiştirilen yapay yabancı bitkilere benzetmesinin nedeni, o sırada Kıta manüfaktürünün büyük kısmının durumları ile açıklanabilir.

[49] "Yirmi libre yünün, diğer işler arasında, kendi el emekleriyle, bir emekçi ailesinin yıllık

yeterli köylülerin mülksüzleştirilmesi ve üretim araçlarından ayrılması ile, kırsal ev sanayilerinin yokedilmesi, manüfaktürle tarımın birbirinden ayrılması süreci elele gitmiş oluyor. Ve ancak, kırsal ev sanayilerinin yokedilmesi, bir ülkenin iç pazarına kapitalist üretim tarzının gerektirdiği genişliği ve sürekliliği kazandırabilirdi. Gene de gerçek manüfak-tür dönemi, bu dönüşümü, kökten ve bütünüyle gerçekleştirmeyi başaramamıştır. Gerçek anlamda, manüfaktürün, ulusal üretim alanının ancak bir kısmını ele geçirebildiği ve sonal temel olarak, daima, kentlerdeki elzanaatı ile kırsal bölgelerdeki ev sanayiine dayandığı anımsanacaktır. Eğer manüfaktür, bunlan, bir biçimde, belli bir kolda ve noktada yoketmişse, hammaddenin belli bir yere kadar işlenmesine olan gereksinmesi nedeniyle, bunlan bir başka yerde ortaya çıkartmıştır. Bu nedenle manüfaktür, yardımcı bir çalışma olarak toprağını işlemekle birlikte, sınai faaliyeti asıl iş edinen ve bu ürettiği şeyleri ya doğrudan ya da [sayfa 766] tüccarlar aracılığı ile manüfaktürlere satan yeni bir küçük köylüler sınıfı oluşturmuştur. İşte bu, İngiliz tarihini inceleyenleri başlangıçta şaşırtan bir olgunun, başlıca olmamakla birlikte, nedenlerinden bir tanesidir. 15. yüzyılın son üçte-birinden sonra kırsal bölgelerde kapitalist çiftliğin yaygın hale gelmesi ve köylülerin gitgide yokolmaları konusunda, belirli aralıklarla devamlı şikayetler görülür. Öte yandan, sayılan azalmış ve daima daha kötü durumda olmakla birlikte, bu köylü tanmı-na yeniden raslanır.[50] Bunun başlıca nedeni şudur: İngiltere birbirini izleyen dönemlerde bir zaman başlıca tahıl üreticisi, bir başka zaman hayvan yetiştiricisi durumundadır ve buna bağlı olarak köylü tarım işletmelerinin genişliğinde dalgalanmalar olmuştur. Ancak büyük sanayi, ve sonunda, makine ile, kapitalist tarımın sürekli temelini atar, tanmsal nüfusun pek büyük çoğunluğunu köklü bir şekilde mülksüzleştirir ve kırsal ev sanayiinin köklerini -iplikçilik ve dokumacılık- kazır, tarım ile kırsal ev sanayiinin ayrılmasını tamamlar.[51] Böylece de, ilkin, sanayi

giyecek eşyası haline getirildiğini düşünelim, bu, hiç bir sorun yaratmaz; ama bunu pazara getirin, fabrikaya gönderin, oradan aracıya ve satıcıya aktarın, önünüze dağ gibi ticari işlemler ve malın değerinin yirmi katına ulaşan nominal bir sermaye çıkar. ... Böylece, işçi sınıfı, sefil bir fabrika ahalisini, asalak bir esnaf takımını ve hayali bir ticaret, para ve maliye sistemini yaşatmak zorundadır." (David Urquhart, *l.c,* s. 120.)

[50] Cromvvell'in zamanı bir istisnadır. Cumhuriyetin devamınca, her sınıftan İngiliz halk kitleleri, Tudorların zamanında düşmüş oldukları perişan durumdan kurtulmuşlardır.

[51] Tuckett, modern yünlü dokuma sanayiinin, makinenin kullanılmaya başlaması üzerine, asıl manüfaktürden ve kırsal yerlerde yürütülen ev sanayilerinden doğup geliştiğini biliyor. (Tuckett, *l.c,* v. I, s. 139-144.) "Saban, boyunduruk, tanrıların icadı ve kahramanların meslekleriydi: dokuma tezgahı, iğ, çıkrık, daha az soylu ana-babadan mı gelir? Çıkrığı sabandan, iği boyunduruktan ayırıyorsunuz ve fabrikaları, yoksul yurtlarını, kredileri, bunalımları yaratıyor, iki düşman ulus elde ediyorsunuz: biri çiftçi, diğeri tüccar." (David Urquhart, *l.c,* s. 122.) Ama şimdi de bir Carey çıkıyor ve İngiltere'yi, diğer bütün ülkeleri yalnız birer tarım ulusu ve kendisini de onların fabrikatörü haline getirmek istediği için haklı olarak suçluyor. Türkiye'nin bu şekilde mahvedildiğini öne sürüyor, çünkü bu ülkede, "toprağın sahibi ve onu işleyenlere, İngiltere, saban ile dokuma tezgâhının, çekiç ile süngünün doğal ittifakını kurarak kendilerini güçlendirmeye izin vermemiştir". *(The Slave Trade,* s. 125.) Ona göre, İngiliz çıkarlarının serbest ticaret propagandasını bu ülkede yapmakla, Türkiye'nin iflasında başrolü oynayanlardan birisi

sermayesi için, bütün iç pazarı ele geçirir.[52] [sayfa 767]

de Urquhart'ın ta kendisidir. İşin en hoş yanı da, büyük bir Rus hayranı olan Carey'in, bu ayrılma sürecine engel olmak için bu ayrılmayı hızlandıran himaye sistemini savunmasıdır.

[52] Mili, Rogers, Geldvvin Smith, Favvçett, vb. gibi insansever İngiliz iktisatçıları, John Birght ve Ortakları gibi liberal fabrikatörler, Tanrının, Habil'i ne yaptığını Kabil'e sorması gibi, İngiliz toprak aristokrasisine soruyorlar: Bizim binlerce /ree/îo/der'lerimiz [mülk sahipleri -ç.] nereye gitti? Öyleyse siz kendiniz nereden çıkıp geldiniz? Bu freefto/rfer'lerin yokolup gitmesinden. Sorularınıza niçin şöyle devam etmiyorsunuz: Bağımsız dokumacılar, iplikçiler, zanaatçılar nereye gittiler?

OTUZBİRİNCİ BÖLÜM SANAYİCİ KAPİTALİSTİN DOĞUŞU

SANAYİCİ[53] kapitalistin doğuşu, çiftçinin doğuğu gibi yavaş yavaş yürüyen bir süreçle olmamıştır. Kuşkusuz, pek çok küçük lonca ustası, daha da fazla bağımsız küçük zanaatçı ve hatta ücretli-emekçi, küçük kapitalist haline gelmiş ve (ücretli-emeği, gitgide artan ölçüde sömü-rerek ve dolayısıyla birikim sağlayarak) tam kapitalist olup çıkmışlardır. Kapitalist üretimin çocukluk döneminde, işler, çoğu kez ortaçağ kentlerinin çocukluk dönemindekileri andırır, ki buralarda, kaçan serilerden hangisinin usta, hangisinin uşak olacağı sorunu çoğu zaman kaçış tarihlerine göre çözümlenirdi. Ne var ki, bu yöntemin kaplumbağa adımları, 15. yüzyılın sonundaki büyük keşiflerin yarattığı yeni dünya pazarlarının gereklerine hiç de uygun düşmüyordu. Ama ortaçağlardan [sayfa 768]

[53] Burada, sanayici, tarımcıya karşıt olarak kullanılmıştır. "Kategorik" anlamda çiftçi, bir fabrikatör kadar sanayici kapitalisttir.

çok farklı ekonomik, toplumsal biçimlerde olgunlaşan ve kapitalist üretim tarzı döneminden önce *quand meme** sermaye sayılan birbirinden tamamen farklı iki sermaye şekli devralınmışı - tefeci sermaye ve tüccar sermayesi.

"Bugün, toplumun tüm serveti önce kapitalistin eline geçer ... toprak sahibine rantı öder, emekçilere ücretlerini, vergisini ve ondalığını verir ve yıllık emek ürününün büyük, aslında en büyük ve durmadan çoğalan kısmını kendisine alıkoyar. Kapitalistin, bugün, ona bu mülkiyet üzerinde hak tanıyan herhangi bir yasa olmadığı halde, toplumun bütün servetinin ilk elden sahibi olduğu söylenebilir ... bu değişmeye, sermaye üzerinden faiz alınması neden olmuştur... ve bütün Avrupa'daki yasakoyucuların, bunu, örneğin tefeciliğe karşı çıkartılan yasalar gibi yasalarla önlemeye çalışmaları epeyce merak edilmeye değer bir şeydir. ... Kapitalistin bütün ülkenin serveti üzerindeki kudreti, mülkiyet hakkında tam bir değişikliktir ve bu hangi yasayla ya da yasalar dizisi ile sağlanmıştır?"[54] Yazarımızın, devrimlerin yasalarla yapılmadığını anımsaması gerekirdi.

Tefecilik ve ticaret yoluyla meydana gelen para-sermayenin, sanayi sermayesine dönüşmesi, kırsal yerlerde feodal hukuk düzeni, kentlerde lonca örgütleri ile önlenmişti.[55] Bu engeller, feodal toplumun çözülmesi, kırsal nüfusun mülksüzleştirilmesi ve kısmen topraklarından atılması ile ortadan kalkmıştır. Yeni manüfaktürler, kıyı limanlarında ya da içerlerde eski belediyeler ile bunların lonca düzeninin denetiminden uzak yerlerde kurulmuştu. Bu nedenle, İngiltere'de eski ayrıcalıklı kentler *(corporate towns),* bu yeni sanayi fidanlıklarına karşı şiddetli bir savaşıma girişmişlerdir.

Amerika'da altın ve gümüşün bulunması, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlere gömülmesi, Doğu Hint Adalarının ele geçirilmeye ve yağmalanmaya başlanması, Afrika'nın, kara-deri ticaretinin av alanı haline getirilmesi, kapitalist üretim çağının pembe renkli şafak işaretleriydi. Bu pastoral gelişmeler, ilkel birikimin bellibaşlı adımlanydı. Bunu, [sayfa 769] savaş alanı bütün yeryuvarlağı olan, Avrupalı uluslann ticaret savaşı izler. Bu savaş, Hollanda'nın İspanya'ya karşı başkaldırmasıyla başlar, İngiltere'de jakobenlere karşı savaşta dev boyutlara ulaşır ve Çin'e karşı afyon savaşı ile hâlâ sürer gider.

İlkel birikimin farklı önemli anları, şimdi, azçok bir tarih sırasıyla, özellikle, İspanya, Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere üzerinde dağılmış bulunuyor. Bunlar 17. yüzyılın sonunda, İngiltere'de, sömürge-

* Gene de. -ç.

[54] *The Natural and Artfficial Rights of Property Contrasted,* Lond. 1832, s. 98-99. Bu yazarı belirtilmeyen yapıtın sahibi: Th. Hodgskin.

[55] Daha 1794 yılında, Leeds'in küçük kumaş yapımcıları, her tüccarın bir fabrikatör olmasını yasaklayan bir yasa çıkartılması için bir dilekçe vermek üzere Parlamentoya bir heyet göndermişlerdi. (Dr. Aikin, *l.c)*

lerin, kamu borçlarını, modem vergi ve himaye sistemlerini kapsayan sistematik bir bütün meydana getirirler. Bu yöntemler, bazan, örneğin sömürge sisteminde olduğu gibi kaba kuvvete dayanırlar. Ama hepsi de, feodal üretim tarzının, kapitalist tarza dönüşüm sürecini yapay bir biçimde hızlandırmak ve bu geçişi kısaltmak için, devlet gücünü, toplumun bu örgütlenmiş kuvvetini kullanırlar. Zor, yeni bir topluma gebe her eski toplumun ebesidir. Zor, kendisi, bir ekonomik güçtür.

Hıristiyanlık konusunda uzman W. Hovvitt, hıristiyan sömürgecilik sistemi hakkında şöyle diyor: "Hıristiyan denilen bu soyun, dünyanın dörtbir yanında boyundurukları altına alabildikleri halklara karşı gösterdikleri vahşet ve zulmün bir benzerine, hiç bir çağda, ne kadar yabanıl, ne kadar kaba ve ne kadar merhametsiz ve utanmaz olursa olsun, başka hiç bir soyda raslanamaz."[56] Hollanda sömürge yönetiminin tarihi -Hollanda 17. yüzyılın başta gelen kapitalist ulusuydu- "en görülmemiş türden ihanetlerin, rüşvetlerin, kırımlann ve bayağılıkların tarihidir".[57] Bunlann, Cava'da köle olarak kullanmak üzere giriştikleri insan hırsızlığından daha karakteristik bir şey olamaz. Bu amaçla insan hırsızları yetiştiriliyordu. Hırsız, tercüman ve satıcı, bu ticaretin başlıca ajanları, yerli prensler de, başlıca satıcılarıydı. Kaçırılan genç insanlar, köle vapurlarına gönderilecek duruma gelinceye kadar, Celebes'deki gizli zindanlara atılıyordu. Resmi bir raporda şunlar yazılı: "Örneğin Macassar'ın bu kenti, gözü doymaz bir hırsın ve zalimliğin kurbanı olan ve ailelerinden zorla koparılan, zincire vurulmuş talihsiz insanların doldurduğu birbirinden [sayfa 770] korkunç, gizli zindanlarla doludur." Malaka'yı ele geçirmek için Hollandalılar Portekizli valiyi satınalmışlar-dı. Vali, bunları, 1641 yılında kente soktu. İhanetinin fiyatı olan 21.875 sterlini ödemekten kurtulmak için Hollandalılar hemen vali konağına gidip adamı öldürdüler. Adımlarını attıkları bu yeri kurutup, insandan yoksun hale getirdiler. Cava'nın bir eyaleti Bancuvangi'de 1750 yılında nüfus 80.000'in üzerinde iken, 1811'de 8.000'e indi. Tatlı ticaret!

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, herkesin bildiği gibi, Hindistan'ın politik yönetiminin yanısıra, çay ticaretinin bütün tekelini, genellikle Çin'le olan ticareti ve Avrupa ile yapılan mal taşıma tekelini de ele geçirmişti. Ama, Hindistan ile adalar arasındaki kıyı ticareti ve Hindistan'ın iç ticareti, şirketin yüksek memurlannın tekelinde idi. Tuz, afyon, hint biberi ve diğer ticaret mallannın tekeli, bitmez tükenmez servet kaynağıydı. Fiyatları bu memurların kendileri saptıyor ve zavallı Hintlileri dile-

[56] William Hovvitt, *Colonizadon and Christianity: A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in ali their Colonies,* London 1838, s. 9. Kölelere karşı davranış konusunda iyi bir deneme olan şu yapıt vardır: Charles Comte, *Traite de la Legislation,* 3. ed., Bruxelles

1837. Burjuvazinin kendi tasavvuruna göre dünyaya dilediği gibi şekil verebildiği yerlerde, kendisini ve emekçiyi ne duruma soktuğunu görmek için bu konunun ayrıntıları ile incelenmesi gerekir.

[57] Bu adamın müteveffa vali yardımcısı Thomes Stamford Raffles, *The History of Jawa,* Lond. 1817. [v. II, s. cxc, cxci].

dikleri gibi soyuyorlardı. Genel vali bile bu özel ticarete katılıyordu. Koruduğu kimseler, öyle koşullarla sözleşmeler yapıyorlardı ki, simyacıdan daha kumazcasına hiç yoktan altın elde ediyorlardı. Büyük servetler bir gün içinde mantar gibi yerden bitiyor, ilkel birikim tek kuruş yatır-maksızın sürüp gidiyordu. Warren Hastings'in yargılanması böyle örneklerle doludur. İşte bir tanesi. Hindistan'ın afyon bölgelerinden çok uzak bir yere resmi bir görevle gitmek üzere olan Sullivan adinda birisine afyon üzerine bir sözleşme sağlanmıştı. Sullivan, sözleşmesini, Binn adında birisine 40.000 sterline sattı; Binn de aynı gün 60.000'e sattı ve sözleşmeyi yerine getiren en son alıcı, bütün bunlardan sonra büyük bir kazanç sağladığını söyledi. Parlamentoya sunulan listelerden birisine göre, 1757-1766 yılları arasında Şirket ve memurları, Hintlilerden hediye olarak 6.000.000 sterlin almışlardır. 1769-1770 arasında İngilizler bütün pirinçleri satınaldılar ve çok yüksek fiyatların altında satmaya yanaşmayarak yapay bir kıtlık yaratmayı başardılar.[58]

Yerlilere karşı en korkunç davranılan yerler, doğal olarak, Batı Hint Adaları gibi yalnız ihracata yönelmiş plantasyon sömürgeleri ile, Meksika ve Hindistan gibi yağma alanı haline [sayfa 7711 getirilen zengin ve nüfusu kalabalık ülkelerdi. Ama gerçek anlamıyla sömürge olan ülkelerde bile, ilkel birikimin hıristiyanca niteliği kendini ortaya koymaktan geri kalmıyordu. Protestanlığın o asık yüzlü virtüozlan, New England'lı Puritenler, 1703 yılında meclislerinin bir kararı ile, her kızılderili başı ve tutsak edilen her kızılderili için 40 sterlin ödül koydu: 1720'de kelle başına ödül 100 sterline yükseldi; 1744'te Massachusetts-Bay, belli bir kabileyi isyancı ilân edince, şu fiyatlar uygulandı: 12 yaş ve daha yukarısı erkek kafası için 100 sterlin (yeni para), erkek tutsak 105 sterlin, kadın ve çocuk tutsak 50 sterlin, kadın ve çocuk kafası 50 sterlin. Birkaç on yıl sonra sömürge sistemi, bu geçen sürede isyankârca alışkanlıklar edinmiş dindar hacıbabalann oğullarından öcünü aldı. İngiliz kışkırtması ve parasıyla, bunlar, kızılderili baltalan altında can verdiler. Britanya Parlamentosu, vahşi av tazılannı ve kelle kesilmesini "Tann ile doğanin kendilerine ihsan ettiği kolaylıklar" olarak ilân etti.

Sömürge sistemi, ticaret ile deniz ulaşımını bir limonluk gibi besleyip olgunlaştırdı. Luther'in "tekelci şirketleri", sermaye birikimi için güçlü araçlardı. Sömürgeler, tomurcuklanan manüfaktürler için pazar üzerindeki tekel aracılığı ile artan bir birikim sağladı. Avrupa dışında düpedüz talan, köleleştirme ve katillik yoluyla ele geçirilen servet, anayurda taşınarak sermayeye çevrildi. Sömürge sistemini ilk kez tam olarak geliştiren Hollanda, daha 1648 yılında ticari kudretinin tepe noktasında bulunuyordu. "Güney-doğu ve kuzey-batı Avrupa arasındaki ticaret ile Doğu Hindistan ticaretinin hemen tamamını elinde bulunduruyordu.

[58] 1866 yılında yalnız Orissa eyaletinde bir milyondan fazla Hintli açlıktan öldü. Buna karşın, gerekli yaşam maddelerini, Hint hazinelerini zenginleştirecek fiyatlarla açlıktan kıvranan halka satmak için girişimlerde bulunulmuştu.

Balıkçılığı, deniz ticaret filosu, manüfaktürleri, diğer ülkelerden çok daha ilerdeydi. Cumhuriyetin toplam sermayesi belki de geriye kalan Avrupa ülkelerinin toplamından daha önemliydi." Güliche yalnız şunu eklemeyi unutuyor: 1648 yılında Hollanda halkı, geriye kalan Avrupa ülkelerinin hepsinden daha yoksul, daha aşırı-çalışma içinde ve daha zalim bir baskı altındaydı.

Bugün sanayi üstünlüğü ticari üstünlük anlamını taşıyor. Oysa gerçek manüfaktür döneminde, sanayi üstünlüğü sağlayan, ticari üstünlüktür. Sömürge sisteminin o sırada oynadığı üstün rolün nedeni işte budur. Avrupa'nın ihtiyar tannlan ile dirsek dirseğe kürsüde vaaz ederken, bir sabah aniden sille-tokat onlan aşağı yuvarlayan "acayip tanrı", işte bu sistemdi. Artı-değer [sayfa 772] yapımını insanlığın tek ve biricik amacı ilân etmişti.

Köklerini daha ortaçağlarda Cenova ve Venedik'te bulduğumuz kamu kredisi, yani devlet borçları sistemi, manüfaktür dönemi sırasında, genellikle bütün Avrupa'yı sardı. Deniz ticareti ve ticaret savaşları ile birlikte sömürge sistemi, bunun için itici bir güç hizmetini gördü. Böylece de ilk kez Hollanda'da kök saldı. Kamu borçlan, yani devletin yabancılaşması -bu devlet ister mutlakiyet, ister meşrutiyet ya da cum-huriyet olsun- kapitalist çağa damgasını vurdu. Ulusal zenginlik denilen şeyden, modern halklann ortak mülkiyetine gerçekten giren kısmı, bunların devlet borçlanydı.[59] Bunun zorunlu sonucu olarak, bir ulus ne kadar borçlu olursa o kadar zengin olur şeklindeki modern öğreti ortaya çıktı. Kamu kredisi, sermayenin *credo'su** halini aldı. Ve devlet borçlanmasının doğuşu ile birlikte, devlet borçlanna olan inançsızlık, kutsal ruha karşı işlenmiş, bağışlanmayan günahın yerini alır. Kamusal borçlanma, ilkel birikimin en güçlü kaldıraçlarından birisi halini alır. Bir büyücü değneğinin dokunması gibi, kısır paraya üreme gücünü kazandırır ve onu sermayeye çevirir; ve bunu, sanayide ve hatta tefecilikte kullanıldığında bile kaçınılmaz olan zahmet ve tehlikelerle karşı karşıya bırakmaksızın yapar. Devlet alacaklılan, aslında hiç bir şey vermemişlerdir, çünkü borç verilen meblaâ, ellerinde tıpkı nakit para gibi iş görmeye devam eder, kolayca devredilebilir devlet tahvillerine çevrilmiştir. Böylece yaratılan ve yıllık geliriyle geçinen bir aylaklar sınıfı ile, hükümet ve halk arasında aracılık eden bankerlerin aniden biriken servetlerini -ve gene, her devlet istikrazının büyük bir parçasının kendilerine

gökyüzünden inen bir sermaye hizmeti sağlayan, vergi mültezimlerinin, tacirlerin ve özel manüfaktürcülerin zenginliklerini-bir yana bırakalım, devlet borçlanması, bir de, anonim şirketlerin, her türlü menkul hizmetler üzerinde yapılan işlemlerin, borsa oyunlannın,

[59] William Cobbett, İngiltere'de bütün kamu kuruluşlarının adlarının başına *"royal"* ("krallık") sıfatının konulduğuna işaret ediyor; buna karşılık olmak üzere, bir de *"national"* ("ulusal") terimi vardır.

* Amentü. -ç.

kısacası borsa kumarı ile bankokrasinin doğmasına yolaçmıştır.

Ulusal adlarla süslü büyük bankalar, başlangıçta, hükümetler yanında yeralan ve elde ettikleri ayncalıklar sayesinde, [sayfa 773] devlete borç verecek duruma gelen özel spekülatörlerin kurdukları şirketlerdi. Bu nedenle, devlet borçlarındaki birikmeyi ölçmenin en şaşmaz yolu, gelişmeleri, tam anlamıyla, 1694 yılında İngiltere Bankasının kurulmasından sonra olan bankalann hisse senetlerindeki birbirini izleyen artışlardır. İngiltere Bankası, hükümete, parasını %8'den ikraz etmekle başladı; aynı zamanda, Parlamento, kendisine, banknot şeklinde halka tekrar ikrazda bulunmak suretiyle aynı sermayeden para basma yetkisini verdi. Bu banknotlan, ticari senetleri iskonto etmekte, mal üzerinden avans vermekte, değerli maden satınalmakta kullanabiliyordu. Çok geçmeden bankanın kendi bastığı bu kredi-para, İngiltere Bankasının devlete yaptığı istikrazın ve devlet adına kamu borçlarının faizlerinin ödendiği para haline geldi. Bankanın bir eliyle verdiğini öteki eliyle fazlasıyla alması da yetmiyordu; geriye alırken bile, yatırılan son şiline kadar gene ulusun ebedi alacaklısı olarak kalıyordu. Yavaş yavaş, ülkenin bütün biriktirilmiş madeni servetlerini kaçınılmaz olarak kendisine çeken bir yer ve bütün ticari kredinin çekim merkezi halini aldı. Bu bankokratlar, bankerler, rantiyeler, borsa simsarları, borsa kurtları vb. sürüsünün böyle birdenbire ortaya çıkışının, çağdaşlan üzerinde ne gibi bir etki yarattığı, o zamanın yazılannda, örneğin Bolingbrok'un yazılarında görülebilir.[60]

Devlet borçları ile birlikte, çoğu kez, şu ya da bu halktaki ilkel birikim kaynaklarından birini gizliyen uluslararası bir kredi sistemi doğdu. Böylece, Venedik soygun sisteminin kötülükleri, Venedik'in çöküşü sırasında büyük paralar ihraç ettiği Hollanda'nın sermaye servetinin gizli temellerinden birini oluşturmuştur. Hollanda ile İngiltere arasında böyle olmuştur. 18. yüzyılın başında Hollanda manüfaktürleri çok geride bırakılmıştı. Hollanda, ticarette ve sanayide ağırlığı olan bir ülke olmaktan çıkmıştı. Bu nedenle, 1701-1776 yıllan arasında, özellikle büyük rakibi İngiltere başta olmak üzere dışarıya büyük miktarlarda sermaye ikraz etmek, yaptığı başlıca işlerden biri olmuştu. Bugün de, İngiltere ile Amerika arasında aynı şey olmaktadır. Bugün, Birleşik Devletler'de doğum belgesi olmaksızın ortaya çıkan sermayenin çoğu, daha dün İngiltere'de sermayeleştirilmiş [sayfa 774] çocuk kanı idi.

Devlet borçlannın, desteğini, yıllık faiz vb. ödemelerini karşılamak zorunda olan kamu gelirlerinde bulması gibi, modern vergilendirme sistemi de, ulusal istikraz sisteminin zorunlu tamamlayıcısı idi. Bu istikrazlar, devlete, vergi yükümlüleri, hemen hissetmeksizin olağanüstü harcamalan karşılamak olanağını sağlamakla birlikte, eninde sonunda vergilerin yükselmesini zorunlu kılar. Öte yandan, birbiri ardına yapılan

[60] "Tatarlar eğer Avrupa'yı bugün istilâ etselerdi, onlara bizdeki bankerlerin ne olduğunu anlatmak epey güç bir şey olurdu." Montesquieu, *Esprit des his.* t. IV, s. 33, ed. Londres 1769.

istikrazların birikmesi sonucu vergilerde meydana gelen yükselme, hükümeti, daima, yeni olağanüstü harcamalar için yeni istikrazlara zorlar. En gerekli geçim araçlannı vergilendirme (yani böylece fiyatlannı yükselime) ekseni çevresinde dönen modern maliyecilik, böylece, otomatik ücret artışlannın tohumunu kendi içersinde taşır. Aşın vergilendime, bir raslantı olmaktan çok, bir ilkedir. İşte bunun için, Hollanda'da bu sistem ilk kez uygulanmaya başlandığı zaman, büyük yurtsever De Witt, *Özdeyişlerinde,* bunu, ücretli-emekçiyi, uysal, tutumlu, çalışkan ve aşın işle yüklü hale getirmenin en iyi yolu diye göklere çıkarmıştı. Bunun, ücretli-emekçinin koşullan üzerinde yaptığı yıkıcı etkiler, burada, bizi, bunun sonucu olarak, köylülerin, zanaatçılann ve tek sözcükle bütün alt orta-sınıf unsurların zorla mülksüzleştirilmelerinden daha az ilgilendirmektedir. Bu konuda burjuva iktisatçılan arasında bile görüş ayrılığı yoktur. Sistemin mülksüzleştirme yönündeki, etkinliği, onun ayrılmaz parçalanndan birisi olan himaye sistemi ile daha da artınlmıştır.

Kamusal borçlar ile buna uygun düşen mali sistemin, servetin sermayeleşmesi ve halk kitlelerinin mülksüzleştirilmesinde oynadığı büyük rol, Cobbett, Doubleday ve başkaları gibi çoğu yazarları, modem halklann sefaletinin temel nedenlerini yanlış olarak burada aramaya yöneltti.

Himaye sistemi, fabrikatör imal etmeye, bağımsız emekçileri mülksüzleştirmeye, ulusal üretim ve geçim araçlannı sermayeleştirmeye, ortaçağa özgü üretim tarzından modem üretim tarzına geçiş dönemini zorla kısaltmaya yarayan yapay bir araçtı. Avrupa devletleri, bu buluşun patenti için birbirlerine girdiler ve bir kez artı-değer avcılarının hizmetine girince, dolaylı yoldan koruyucu gümrükler, dolaysız yoldan ihraç primleri ile yalnız kendi halklannı bu amaca kurban etmekle kalmadılar. Aynı zamanda, kendilerine bağımlı ülkelerde de, bütün sanayiin [sayfa 775] zorla kökünü

kazıdılar; örneğin, İngilizlerin, İrlanda yünlü manüfaktürüne yaptığı buydu. Kıta Avrupasında Colbert örneğinden sonra bu süreç çok daha basitleştirildi. Burada ilkel sanayi sermayesi, kısmen doğrudan devlet hazinesinden geliyordu. "Niçin" diye bağırıyordu Mirabeau, "Saksonya'nın savaştan önceki sanayi zaferinin nedeni uzaklarda aranıyor? 180 milyonluk devlet borcu var!"[61]
Sömürge sistemi, kamu borçlan, ağır vergiler, himaye, ticari savaşlar vb., gerçek manüfaktür döneminin bu çocukları, büyük sanayiin çocukluk çağı boyunca dev gibi büyüdüler. Masum insanlann uğradıklan büyük katliam, bu sanayiin doğuşunun habercisiydi. Krallık donanması gibi, fabrikalar da, gerekli insanları, zor ve baskı yoluyla sağlıyordu. 15. yüzyılın son üçte-birinden kendi zamanına kadar, tarımsal nüfusun top-raklanndan yoksun bırakılmasının dehşeti karşısında *blase** olan; bu
[61] Mirabeau,/.c, t. VI, s. 101. * Umursamaz, bıkkın -ç.

süreci, kapitalist tarımın yerleşmesi ve "ekilebilir topraklar ile otlaklar arasındaki gerekli oranın" kurulması için "zorunlu" gördüğünden, sevinçle karşılayan Sir F. M. Eden, manüfaktür tipi sömürünün fabrika sömürüsüne dönüşmesi, sermaye ile emek-gücü arasında "gerçek ilişkinin" kurulması için, çocuk hırsızlığı ve çocuk köleliğinin zorunluluğu konusunda aynı ekonomik görüş keskinliğini gösteremiyor. Şöyle diyor: "Herhangi bir manüfaktürün başarıyla yürütülebilmesi için yoksul çocuklara elkoymak üzere kulübeler ile işevlerinin yağmalanmasının; gecenin büyük bir kısmında sırayla çalıştınlarak herkes için gerekli, ama genç insanlar için daha da gerekli dinlenmeden yoksun bırakılmalarının; her iki cinsiyetten farklı yaşta ve durumda bir yığın insanın birbirlerini baştan çıkarmaya ve hayasızlaşma örneği olacak şekilde aynı yerde toplanmalarına zorunluluk bulunup bulunmadığının; ve böyle bir manüfaktürün, ulusun ve bireylerin mutluluğuna katkısı olup olmayacağının incelenmesi herhalde kamunun dikkatine değer bir konudur."[62] "Derbyshire, Nottinghamshire ve özellikle Lancashire kontluklarında" diyor Fielden, "su çarklannı çevirebilecek akarsulann kıyılarında yapılan büyük fabrikalarda yeni icadedilen makineler kullanılıyor. Kentlerden uzak bu yerlerde aniden binlerce [sayfa 776] işçiye gerek duyulmuştur; o zamana kadar nispeten seyrek nüfuslu ve kıraç topraklı Lanca-shire'da, özellikle şimdi, böyle bir nüfusa gereksinme var. En çok istenen de küçük çocuklann ufak ve ince parmaklan olduğu için, birdenbire ortaya, Londra, Birmingham, ve başka yerlerdeki çeşitli kilise işevlerinden *çırak* sağlanması âdeti çıktı. 7 ile 13-14 yaşları arasında onbinlerce küçük ve çaresiz yaratık kuzeye gönderildi. Âdete göre çırağını giydirmek, beslemek ve bir "çırak yurdu"nda barındırmak ustaya düşüyordu, çalışmaları izlmek için bir gözcü konuyordu: çocukları elden geldiğince çok çalıştırmak bunun çıkannaydı, çünkü alacağı para, bunlardan sağlanan işle orantılıydı. Bunun sonucu, kuşkusuz, zulüm ve şiddetti. ... Manüfaktür bölgelerinin çoğunda ve, özellikle korkarım benim memleketim olan yerde [Lancashire] fabrika patronlarına terkedilmiş bu masum ve kimsesiz yaratıklara yürek parçalayıcı zulümler yapılıyordu; aşın çalıştırma yüzünden ölecek hale geliyorlar ... dayak yiyorlar, zincire vuruluyorlar ve son derece geliştirilmiş en dehşet veriei yöntemlerle işkenceye tâbi oluyorlardı;... çoğu zaman dayak süresince bir deri bir kemik aç bırakılıyorlar ... hatta bazan ... intihara bile sürükleniyorlardı. ... Der-byshire'ın, Nottingnamshire'ın ve Lancashire'ın herkesin gözünden uzak, güzel ve romantik vadileri, korkunç işkence ve çoğu zaman cinayet yuvaları haline gelmişti. Fabrikatörlerin kârlan pek büyüktü, ama bu, yalnızca, onların doymakbilmez iştahlannı kamçılamaktan başka bir şeye yaramıyordu; ve bu yüzden fabrikatörlerin hiç bir sınır tanımayan kârlarını güvenceye almak için tutmak zorunda olduklan en uygun bir yol-
[62] Eden, *l.c,* vol. I, bookll, eh. I, s. 421.

du; "gece çalışması" denilen bir yöntem uygulanmaya başlanmıştı; bütün gün çalışan bir grup işçinin yerine gene bütün gece çalışacak başka bir grup hazır tutuluyor; gececilerin daha yeni kalktıklan yataklara gündüz-cüler giriyor, gündüzcülerin kalktıklan yataklara ise gececiler. Lancashire' de *yatakları hiç soğutmamak* geleneksel bir uygulama oluyordu."[63] [sayfa
777]
Kapitalist üretimin manüfaktür dönemi boyunca gelişmesiyle birlikte, Avrupa kamuoyu, utanç ve vicdan denen şeyin son kalıntılannı da yitirmişti. Uluslar, kapitalist birikim aracı olarak kendilerine hizmet eden her türlü utancı, sinsi bir tebessümle övüyorlardı. Örneğin, saygıdeğer A. Anderson'un, şu bönce *Annals of Commerce'vm* okuyunuz. Burada, Utrecht barışında İngilizlerin İspanyollardan, Asiento sözleşmesi ile, o zamana kadar yalnızca Afrika ile İngiliz Batı Hint adalan arasında yapılan zenci ticaretinin bundan böyle Afrika ile İspanyol Amerikası arasında yapılması ayrıcalığının kopanlması, İngiliz devlet yönetiminin bir zaferi olarak ilân ediliyordu. Böylece, İngiltere, 1743 yılına kadar İspanyol Ame-rikasına, yılda 4.800 zenci gönderme hakkını elde etmiş oluyordu. Bu, aynı zaman da, İngiliz kaçakçılığı için bir örtü de oluyordu. Liverpool, köle ticareti ile göbek bağlamıştı. Bu, onun, ilkel birikim yöntemiydi. Ve hatta bugüne kadar Liverpool, köle ticaretinin cenneti olarak "saygınlığını" devam ettirmiştir ve -Aikin'in (1795) sözü edilen yapıtına göre-"bu durum, Liverpool ticaretinin özelliği olan ve onu bugünkü gönence hızla kavuşturan,cesur serüven ruhu ile aynı zamana

raslamış; deniz ticaret gemileri ile denizcilere büyük iş alanlan sağlamış, ülkenin sınai ürünlerine olan talep geniş ölçüde artmıştır" (s. 339). Liverpool köle ticaretinde, 1730 yılında 15 gemi, 1751'de 53 gemi, 1760'ta 74 gemi, 1770'te 96 gemi ve 1792'de 132 gemi çalıştırmıştır.

Pamuklu sanayii İngiltere'ye çocuk köleliğini getirdiği gibi, Birleşik Devletler için de, daha önce azçok ataerkil bir nitelik taşıyan kölelik

[63] John Fielden, *l.c ,* s. 5, 6. Fabrika sisteminin daha önceki rezaletleri konusunda bkz: Dr. Aikin (1795), *l.c,* s. 219 ve Gisborne, *Enquary into the Daties of Men,* 1795, v. II. Buharlı makineler, fabrikaları, kırlardaki çağlayanlardan alıp kentlerin ortasına yerleştirince, "perhizkâr" artı-değer yapımcıları, işevlerinden köleler aramak zorunluluğundan kurtularak, ellerinin altında hazır bir malzemeyi, çocuğu buldular. 1811 yılında, Sir R. Peel ("olasılık bakanı"nın babası), çocukların korunması için hazırladığı tasarıyı parlamentoya sunduğu zaman, Bullion Committe'si-nin Lümen'i* ve Ricardo'nun yakın dostu Francis Horner, Avam Kamarasında şöyle diyordu: "Bir iflâs olayında bu çocuklardan -eğer bu deyimi kullanmaya hakkımız varsa- bir sürüsü satışa çıkartılmış ve sanki malmış gibi bu iş için gazetelere ilân vermişti. İki yıl önce, King's Berich** Mahkemesine çok iğrenç bir dava getirildi; bölge yardım kurulu, bir grup çocuğu, Londra'da bir fabrikatörün yanına çırak olarak vermişti; fabrikatör, bu çocukları bir başkasına devretmişti ve ensonu bazı hayırsever kimseler bunları açlıktan perişan bir durumda bulmuşlardır. [Parlamento] Soruşturma Komitesinde daha müthiş bir olayı öğrenmiş bulunuyorum ... daha birkaç yıl önce Londra'da bir yardım kurulu ile Lancashire'daki bir fabrikatör arasında bir anlaşma yapılmıştı; buna göre, 20 tane sağlam çocukla birlikte bir tane de geri zekâlı çocuğun kabul edilmesi hükme bağlanmış bulunuyordu."

* Lümen, ışık ölçü birimi, -ç.

** İngiltere'de, eskiden kralın başkanlık ettiği yüksek mahkeme heyeti, -ç.

düzenini, ticari bir sömürü sistemi haline getirmesi için bir dürtü olmuştur. Gerçekten de, Avrupa'da ücretli işçilerin örtülü köleliği, yeni dünyada kendisine taban olarak, katıksız ve düpedüz bir kölelik düzeninin bulunmasını gerektiriyordu.[64] [sayfa 778]

Kapitalist üretim tarzının "ebedi doğal yasalannın" yerleşmesi, emekçiler ile emek koşulları arasındaki ayrılma sürecinin tamamlanması, bir kutupta, toplumsal üretim ve geçim araçlarının sermayeye, karşıt kutupta, halk kitlelerinin ücretli-emekçiler, "özgür emekçi yoksullar"[65] modern toplumun yapay ürünleri haline dönüştürülmesi *tantce molis erat** Eğer para, Augier'in[66] dediği gibi, "dünyaya, bir yanağında doğuştan kan lekesiyle geliyor"sa, sermaye tepeden tırnağa her gözeneğinden kan ve pislik damlayarak geliyor.[67] [sayfa 779]

[64] 1790 yılında, İngiliz Antillerinde, bir özgür insana karşı on köle, Fransız Antillerinde bire karşı ondört, Hollanda Antillerinde bire karşı yirmiüç köle vardı. (Henry Brougham, *An Inguiry into the Colonial Policy ofthe European Potvers,* Edin. 1803, II, s. 74.)

[65] *"Labouringpoor"* ["yoksul emekçi" -ç.] deyimi, ücretli emekçiler sınıfı farkedilecek hale geldiği andan itibaren İngiliz yönetmeliğinde görülmektedir. Bu deyim, bir yandan *"idle poor"*A ["aylak yoksul" -ç.] dilencilere vb. karşıt anlamda, öte yandan henüz tüyü yolunmuş tavuğa çevrilmemiş ve hâlâ elinde kendi emek aracı bulunan emekçiler için kullanılmaktadır. Deyim, yasalardan, ekonomi politiğe geçmiş ve Culpeper, J. Child vb. tarafından Adam Smith'e ve Eden'e devredilmiştir. Bütün bunlardan sonra, insan, *"execrable political cantmonger"* ["iğrenç politik esnaf" -ç.] Edmund Burke *"labouring poor"* deyimine *"execrable political cant"* ["iğrenç politik ikiyüzlülük" -ç.] dediği zaman onun *bonne* /ö/'si [iyi niyeti-ç.] konusunda bir fikir edinebilir. Tıpkı, Amerika'da karışıklıklar başladığı zaman, Kuzey Amerika sömürgelerinin hizmetinde, İngiliz oligarşisine karşı liberal rolünü oynadığı gibi, İngiliz oligarşisinin hizmetinde de bu dalkavuk, Fransız devrimine karşı romantik övgüler düzmüş tam bir vülger burjuva idi. "Ticaretin yasaları, doğanın yasalarıdır ve bu nedenle, Tanrının yasalarıdır." (E. Burke, l.c, s. 31, 32.) Bu adamın, Tanrı ile doğanın yasalarına sadık kalarak kendisini daima en iyi pazarda satmasına hiç şaşmamak gerekir. Bu Edmund Burke'nin liberal olduğu zamanlardaki güzel bir portresi Rev. Mr. Tucker'in yazılarında bulunabilir. Tucker, bir papaz ve tori idi, ama gene de onurlu bir kişi ve uzman bir iktisatçıydı. Bugün egemen olan ve "ticaretin yasalarına" büyük bir sadakatle bağlı bulunan rezilce karakter yoksunluğu karşısında, kendisinden sonra gelenlerden tek bir şeyde, "yeteneklilikte" farklı bulunan bu Burke'leri tekrar tekrar teşhir etmek bizim başta gelen görevimizdir.

[66] Marie Augier, *Du Credit Public,* Paris 1842, s. 265.

[67] "Quarterly Revievver, sermayenin, kargaşalıktan, kavgadan kaçtığını ve ürkek olduğunu söylüyor ki, bu, çok doğrudur, ama sorunu pek eksik olarak ortaya koymaktadır. Sermaye, kâr olmadığı zaman ya da az kâr edildiği zaman hiç hoşnut olmaz, tıpkı eskiden doğanın boşluktan hoşlanmadığının söylenmesi gibi. Yeterli kâr olunca sermayeye bir cesaret gelir. Güvenli bir yüzde 10 kâr ile her yerde çalışmaya razıdır; kesin yüzde 20, iştahını kabartır: yüzde 50, küstahlaştırır; yüzde 100, bütün insanal yasaları ayaklar altına aldırır; yüzde 300 kâr ile, sahibini astırma olasılığı bile olsa, işlemeyeceği cinayet, atılmayacağı tehlike yoktur. Eğer kargaşalık ile kavga kâr getirecek olsa, bunları rahatça dürtükler. Kaçakçılık ile köle ticareti bütün burada söylenenleri doğrular." (T. J. Dunning, *l.c,* s. 35, 36.)

* O kadar güçtü. -ç.

OTUZIKINCI BOLUM KAPİTALİST BİRİKİM TARİHSEL EĞİLİMİ

SERMAYENİN ilkel birikimi, yani tarihsel doğuşu nasıl olmuştur? İlkel birikim, köleler ile serflerin doğrudan ücretli-emekçiye dönüşmeleri ve böylece düpedüz bir biçim değişikliğine uğramaları ile olmadıkça, ancak, doğrudan üreticilerin mülksüzleştirilmeleri, yani sahibinin emeğine dayanan özel mülkiyetin çözülüp yokolması anlamına gelir. Özel mülkiyet, ancak, toplumsal, kolektif mülkiyetin antitezi olarak, emek araçları ile emeğin dış koşullannın özel kişilere ait olduğu yerlerde varolur: Ama bu özel kişilerin emekçi olup olmamalanna göre, özel mülkiyetin niteliği farklı olur. Bunun ilk bakışta kendilerini gösteren sayısız çeşitleri, bu iki uç arasında yer alan ara aşamalara tekabül eder. Emekçinin üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti, ister tarımsal, ister manü-faktürel, ister her ikisi olsun, küçük işletmenin temelidir; küçük işletme, gene, toplumsal üretim ile emekçinin [sayfa 78oı kendisinin özgür kişiliğinin gelişmesinin temel koşuludur. Kuşkusuz bu küçük üretim tarzı, kölelik, serflik ve diğer bağımlılık ilişkileri altında da vardır. Ama bunun gelişip serpilmesi, tüm canlılığına kavuşması, uygun klasik şeklini alması, ancak emekçinin kendi kullandığı üretim araçlannın özel mülkiyeti ile olur: yani işlediği toprağın köylüsü, ve bir hüner sahibi olarak kullandığı

aletlerin zanaaçısı olması gerekir. Bu üretim tarzı, toprağın parçalara bölünmesini, diğer üretim araçlannın dağılmış olmasını öngörür. Bu üretim araçlannın toplanmasını dıştaladığı gibi, her ayrı üretim süreci içindeki elbirliğini, işbölümünü, toplum tarafından doğa kuvvetlerinin denetimi altına

alınmasını ve üretken biçimde kullanılmasını ve toplumsal üretken güçlerin serbestçe gelişmesini dıştalar. Bu üretim tarzı, ancak, dar ve azçok ilkel sınırlar içersinde hareket eden bir üretim sistemi ve toplum ile bağdaşabilir. Bunu sürgit hale getirmek, Pecqueur'ün haklı olarak dediği gibi, "alelâdeliğin evrenselliğini ilân etmek" olur. Zaten gelişmesinin belli bir aşamasında, çözülüp dağılmasına yolaçacak maddi öğeleri de yaratmış olur. O andan başlayarak, toplumun göğsünden yepyeni güçler ve tutkular filiz verir, ama eski toplum düzeni bunlan engeller ve baskı altına alır. Bu düzenin yokedilmesi gerekir ve yokedilir. Bunun yokedilmesi, yani bireylerin malı olan dağınık üretim araçlarının toplumsal ve yoğunlaşmış birimler haline, pek çok insanin cüce mülkiyetinin birkaç kişinin dev mülkiyeti haline dönüştürülmesi, büyük halk yığınlannın, topraktan, geçim araçlanndan ve emek araçlanndan yoksun hale getirilmesi; halk yığınlannın bu korkunç ve ıstıraplı mülksüzleştiril-mesi işlemi, sermayenin tarihinin başlangıcını oluşturur. Bu, bir dizi, zor yöntemlerini içerir ve biz, bunlardan, yalnızca, ilkel sermaye birikimi yöntemi olarak çağ açıcı olan bazılarını gözden geçirmiş bulunuyoruz. Doğrudan üreticilerin mülksüzleştirilmeleri, acımasız bir vahşetle ve en bayağı, en rezil, en küçültücü, en çirkin tutkulann dürtüsü altında gerçekleştirilmiştir. Tecrit edilmiş, bağımsız emekçi bireyin, deyim yerindeyse, kendi emek koşullarıyla kaynaşmasının sonucu olan özel mülkiyetin yerini, öbürlerinin itibari olarak özgür emeğinin, yani ücretli-emeğin sömürülmesine dayanan.kapitalist özel mülkiyet alır.[68] [sayfa 78i]

Bu dönüşüm sureci, eski toplumu, tepeden tırnağa yeter derecede çözüp ayırır ayırmaz, emekçiler proletaryaya ve onlara ait emek araçlan sermayeye çevrilir çevrilmez, kapitalist üretim tarzı, kendi ayakları üzerinde duracak hale gelir gelmez, emeğin daha geniş ölçüde toplumsallaşması, toprak ile diğer üretim araçlannın toplumsal olarak daha fazla sömürülen ve dolayısıyla ortak üretim araçlan olarak geniş ölçüde kullanılan üretim araçlan haline dönüştürülmesi ve özel mülk sahiplerinin daha fazla mülksüzleştirilmeleri yeni bir biçim alır. Şimdi mülksüz-leştirilecek olan kimse, artık, kendi hesabına çalışan emekçi değil, birçok emekçiyi sömüren kapitalisttir. Bu mülksüzleştirme, kapitalist üretimin kendi içinde taşıdığı yasaların işlemesiyle, sermayenin merkezileşmesi ile gerçekleşir. Bir kapitalist, daima birçoklannın başını yer. Emek-süreci-nin, gitgide boyutları büyüyen kooperatif şekli, bilimin bilinçli teknik

[68] "Nous sommes dans une condition tout-â-fait nouvelle de la societe... nous tendens â separer toute espece de propriete d'avec toute espece de travail." ["Toplum için tamamıyla yeni bir durumda bulunuyoruz... her türlü mülkiyeti, her türlü emekten ayırmaya çalışıyoruz."] (Sismondi, *Nouveaux Principes d'Econ. Polit.,* t. II, s. 434.)

uygulaması, toprağın yöntemli bir biçimde işlenmesi, emek araçlannın ancak ortaklaşa kullanılabilir emek araçlanna dönüştürülmesi, bütün emek araçlannın bileşik toplumsal emeğin üretim araçları olarak kullanılmasıyla sağlanan tasarruf, bütün insanlann dünya pazarlan ağına sokulması ve böylece kapitalist rejimin uluslararası bir nitelik kazanması, bu merkezileşme ya da birçok kapitalistin birkaç kapitalist tarafından mülk-süzleştirilmesi ile elele gider. Bu dönüşüm sürecinin bütün avantajlarını sömüren ve tekellerine alan büyük sermaye sahiplerinin sayılarındaki sürekli azalmayla birlikte, sefalet, baskı, kölelik, soysuzlaşma, sömürü de alabildiğine artar; ama gene bununla birlikte, sayılan sürekli artan, kapitalist üretim sürecinin kendi mekanizması ile eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen işçi sınıfının başkal- dırmalan da genişler, yaygınlaşır. Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendi egemenliği altında fışkınp boy atan üretim tarzının ayakbağı olur. Üretim araçlannın merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, en sonunda, bunların kapitalist ka-buklanyla bağdaşamadıklan bir noktaya ulaşır. Böylece kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin çanı çalmıştır. Mülksüzleştirenler mülksüzleş-tirilirler.

Kapitalist üretim tarzının ürünü olan kapitalist mülk edinme tarzı, kapitalist özel mülkiyeti yaratır. Bu, mülk sahibinin emeğine dayanan kişisel özel mülkiyetin ilk yadsımasıdır. Ama [sayfa 782] kapitalist üretim bir doğa yasasının kaçınılmaz zorunluluğu ile kendi yadsınmasını doğurur. Bu, yadsımanın yadsınmasıdır. Bu, üretici için özel mülkiyetin yeniden kurulması değildir, ama ona, kapitalist dönemde edinilen elbirliği ve toprak ile üretim araçlarının ortak sahipliği temeline dayanan bireysel mülkiyeti sağlar.

Kişisel emekten doğan dağınık özel mülkiyetin kapitalist özel mülkiyete dönüşmesi, halen toplumsallaşmış üretime fiilen dayanan kapitalist özel mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüşmesinden kuşkusuz kıyaslanamayacak kadar daha uzun süreli, daha şiddetli ve çetin bir süreçtir. Birinci durumda, halk yığınlarının birkaç gaspedici tarafından mülksüzleştirilmesi sözkonusuydu; ikincisinde ise, birkaç gaspedicinin, halk yığınlan tarafından mülksüzleştirilmeleri sözkonusudur.[69] [sayfa 783]

[69] "Sanayiin, burjuvazinin elde olmayarak teşvik ettiği ilerleyişi, emekçilerin rekabetten ileri gelen yalıtılmışlıklarının yerine, birlikteliklerinden ileri gelen devrimci dayanışmalarını kor. Demek ki, büyük sanayiin gelişmesi, burjuvazinin ayaklarının altından bizzat ürünleri ona dayanarak ürettiği ve mülk edindiği temeli çeker alır. Şu halde, burjuvazinin ürettiği, her şeyden önce, kendi mezar kazıcılarıdır. Kendisinin devrilmesi ve proletaryanın zaferi, aynı ölçüde kaçınılmazdır." "Bugün burjuvazi ile karşı karşıya gelen bütün sınıflar içersinde yalnızca proletarya, gerçekten devrimci bir sınıftır. Öteki sınıflar büyük sanayi karşısında erirler ve ensonu yokolurlar; proletarya ise onun özel ve temel ürünüdür. Alt orta-sınıf, küçük imalâtçı, dükkâncı, zanaatçı, köylü, bütün bunlar, orta-sınıfın parçaları olarak varlıklarını yokolmaktan kurtarmak için, burjuvaziye karşı savaşırlar.

Bunlar, şu halde, devrimci değil, tutucudurlar. Hatta gericidirler, çünkü tarihin tekerleğini gerisin geriye döndürmeye çalışırlar." (Kari Marx und Friedrich Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei,* London 1848, s. 11,9. *{"Komünist Parti Manifestosu"]*

OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM MODERN SÖMÜRGECİLİK TEORİSİ[70]

EKONOMİ POLİTİK, biri üreticinin kendi emeğine, diğeri başkalarının emeğinin kullanılması ilkesine dayanan çok farklı türden iki özel mülkiyet şeklini birbirine karıştırmaktadır. Bunlardan ikincisinin yalnızca doğrudan birincisinin antitezi olmakla kalmayıp, mutlaka onun mezarı üzerinde boy attığını da unutmaktadır. Ekonomi politiğin yurdu Batı Avrupa'da, ilkel birikim süreci, aşağı yukarı tamamlanmış bulunmaktadır. Burada, kapitalist rejim, ya doğrudan bütün ulusal üretim alanını egemenliği altına almıştır, ya da ekonomik koşullann henüz tam gelişmediği yerlerde, eski üretim tarzına bağlı olmakla birlikte, [sayfa 784] yavaş yavaş çözülmekte olan bu üretim tarzıyla yanyana yaşamaya devam

[70] Biz, burada, gerçek sömürgeleri, serbest göçmenlerin yerleştikleri bakir toprakları ele alıyoruz. Birleşik Devletler, ekonomik anlamda, bugün bile ancak Avrupa'nın bir sömürgesidir. Ayrıca bu kategoriye, köleliğin kaldırılması ile daha önceki koşulların tamamıyla değişmiş olduğu eski plantasyonlar da girer.

eden toplum katlannı hiç değilse dolaylı olarak denetleyecek durumdadır. Gerçekler, ideolojisinin yüzüne ne kadar yüksek sesle haykınrsa, ekonomi politikçi, bu hazır bulduğu sermaye dünyasına, kapitalizm-öncesi dünyadan devraldiği hukuk ve mülkiyet kavramlannı, o kadar büyük bir çaba ve tatlı dillilikle uygulamaktadır. Sömürgelerde durum başka türlüdür. Orada, her yerde; kapitalist rejim, kendi emek koşullannı, kapitalisti değil, kendisini zengin etmek için kullanan üreticinin direnişiyle çarpışmaktadır. Birbiriyle taban tabana karşıt bu iki ekonomik sistem arasındaki çelişki, pratikte, kendisini bir savaşım ile ortaya koyar. Anayurdun gücüne sırtını dayayan kapitalist, üreticinin kendi bağımsız emeğine dayanan üretim ve mülk edinme tarzlarını yolunun üzerinden zorla temizler. Sermaye dalkavuğu ekonomi politikçiyi, anayurtta, kapitalist üretim tarzı ile bunun karşıtının teorik özdeşliğini öne sürmeye zorlayan aynı çıkar düşüncesi, onu, sömürgelerde, bu karşıtlığı itiraf etmeye, iki üretim tarzının uzlaşmaz karşıtlığını yüksek sesle ilân etmeye zorlar. Bu amaçla, emekçiler mülksüzleştirilmeden ve buna uygun olarak üretim araçları sermayeye dönüştürülmeden, emeğin toplumsal üretme gücünün gelişmesinin, elbirliğinin, işbölümünün, geniş ölçüde makine kullanımının vb. olanaksızlığını tanıtlamaya kalkışır. Sözde ulusal zenginlik adına ve yaranna, halkı sefilleştirecek yapay yolla-nn araştırılması peşindedir. İşin burasında, büründüğü o mazur gösterme zırhı, çürümüş ağaç kabuğu gibi parça parça dağılır. E. G. Wakefield'in büyük meziyeti, sömürgeler[71] konusunda yeni bir şey keşfetmesi değil, ama anayurttaki kapitalist üretim koşullannın gerçeğini buralarda keşfetmiş olmasıdır. Himaye sisteminin, başlangıçta,[72] anayurtta yapay olarak kapitalist imal etme girişiminin olması gibi, İngiltere'de bir süre Parlamento yasaları ile yürütülmeye çalışılan Wakefield'in sömürgecilik teorisi de, sömürgelerde, ücretli-işçi imal etmeye yönelmiş bir girişimdi. O, buna, "sistemli sömürgecilik" adını veriyor.

Her şeyden önce Wakefield, sömürgelerde ücretli işçi, kendi [sayfa 785] özgür iradesi ile kendisini satmak zorunda bulunan başka bir insan yoksa, para, geçim araçları, makineler ve diğer üretim araçlan mülkiyetinin, bir adama, henüz bir kapitalist damgası vurmadığını keşfetti. O, sermayenin bir şey olmayıp, şeylerin aracılığı ile kişiler arasında kurulan toplumsal bir ilişki olduğunu keşfetmişti.[73] Bay Peel'in, 50.000

[71] Wakefield'in modern sömürgecilik konusundaki birkaç görüşü, fizyokrat Mirabeau Baba ve hatta çok daha önce ingiliz iktisatçıları tarafından tamamıyla sezilmiştir.

[72] Sonraları bu, uluslarası rekabet savaşımında geçici bir zorunluluk halini almıştır, ama nedeni ne olursa olsun sonuçları aynıdır.

[73] "Bir zenci, bir zencidir. Ancak belirli koşullar altında bir köle durumuna gelir. Bir pamuk eğirme makinesi, pamuk eğirme makinesidir. Ancak belirli koşullar altında, sermaye durumuna gelir. Bu koşullardan koparıldı mı, artık sermaye değildir, tıpkı altının kendi kendine *para* olmaması ya da şekerin, şeker *fiyatı* olamaması gibi.... *Sermaye* de bir toplumsal üretim ilişkisidir. Bir burjuva üretim ilişkisi, burjuva toplumunun üretim ilişkisidir." (Kari Marx *"Lohnarbeit und Kapital, N. Rh. Zeitung".)* n° 266, 7 Nisan 1849 *[Ücretli Emek ve Sermaye-Ücret, Fiyat ve Kar,* s. 40-41,41-42.]

sterlin değerinde üretim ve geçim aracıyla birlikte, İngiltere'den kalkıp, ta Batı Avustralya'da Swan nehrine gitmesine acır. Bay Peel, aynca, beraberinde erkek ve çocuk 3,.000 kişilik bir işçi sınıfı götürecek kadar da ileri görüşlüydü. Gideceği yere vannca, "Bay Peel'in yanında, yatağını yapacak ya da nehirden su taşıyacak bir uşak bile kalmamıştı."[74] Zavallı Bay Peel, her şeyi önceden düşünmüştü de, İngiliz üretim tarzlarını Swan nehrine taşımayı akıl edememişti!

Wakefield'in aşağıdaki keşiflerinin anlaşılması için iki noktayı belirtelim: Üretim ve geçim araçlarının, ilk üreticinin mülkiyetinde kaldığı sürece sermaye olmadıklarını biliyoruz. Bunlar, ancak, aynı zamanda, emekçiyi hem sömürme ve hem de boyunduruk altına alma aracı olarak hizmet ettikleri zaman, sermaye halini alırlar. Ama onlardaki bu kapitalist ruh, ekonomi politikçinin kafasında, maddi özleri ile o kadar sıkı sıkıya kaynaşmıştır ki, o, bunlara, her durumda ve hatta tam tersi oldukları zaman bile sermaye adını verir. Bu, Wakefield'de de böyledir. Üstelik: üretim araçlannın, kendi hesaplanna çalışan pek çok bağımsız emekçinin bireysel mülkiyeti halinde parçalanmasına, sermayenin eşit olarak bölünmesi der. Ekonomi politikçinin, feodal hukukçudan farkı yoktur. Bu hukukçu da, salt parasal ilişkilere, feodal hukuğun sağladığı yaftalan yapıştırdı.

"Eğer" diyor Wakefield, "toplumun bütün üyeleri, sermayenin eşit kısımlanna sahip olsalardı... hiç kimse kendi elleriyle kullanabileceğinden fazla sermaye biriktirme dürtüsüne sahip olmazdı. Toprak sahibi olma tutkusunun, ücretle tutulabilecek bir emekçi sınıfın varlığını engellediği yeni Amerikan sömürgelerinde durum bir dereceye kadar böyledir."[75] Bu nedenle, emekçi, [sayfa 786] kendisi için biriktirebildiği sürece -bunu, ancak, üretim araçlannın sahibi olarak kaldığı sürece yapabilir- kapitalist birikim ve kapitalist.üretim tarzı olanaksızdır. Bunlar için mutlaka gerekli olan bir ücretli-emekçiler sınıfı bulunmamaktadır. Bu durumda, öyleyse, eski Avrupa'da emekçinin, kendi emek koşullarından yoksun bırakılması, yani sermaye ile ücretli-emeğin birarada varlığı nasıl mümkün oldu? Oldukça özgün türden bir toplumsal sözleşme ile. "İnsanoğlu, sermaye birikimini hızlandırmak için", kuşkusuz Adem'den beri varlığının tek ve son amacı olarak hayalinde beslediği "basit bir yöntemi benimsedi: bunlar kendilerini, sermaye ve emek sahibi olarak ikiye böldüler.... Bu bölünme, bir uyum ve birleş-menin sonucuydu."[76] Tek sözcükle: büyük insan kitlesi, "sermaye birikimi" onuruna, kendisini mülksüzleştirdi. Şimdi insan, bu fanatikçe kendini yadsıma içgüdüsünün, böyle bir toplum sözleşmesinin hayal alanından gerçek âleme geçirebileceği insanlarla koşullann ancak varolabileceği sömürgelerde, özellikle etkili olabileceğini düşünebilir. Ama eğer öyleyse, kendiliğinden ve dü-

[74] E. G. Wakefield, *England and America,* c. II, a. 33.

[75] *l.c,* s. 17. [76]/.c.,v. I, s. 18.

zenlenmemiş ve sömürgeciliğin yerine, onun tam karşıtı olan "sistemli sömürgecilik" niçin gerekli görülüyor? Ama -ama- Amerikan Birliğinin kuzey devletlerinde, halkın onda-birinin bile, ücretli-emekçiler tanımı içine girebileceği kuşkuludur.... İngiltere'de ... emekçi sınıf halkın büyük kısmını oluşturur."[77] Ayrıca, sermayenin zaferi için, emekçi insanlıkta kendini mülksüzleştirme dürtüsü o kadar azdır ki, Wakefield'e göre, kölelik, sömürgeci zenginliğin biricik doğal temelidir. Ne var ki, o kölelerle değil; özgür insanlarla iş görmek zorunda olduğu için, onun sistemli sömürgeciliği yalnızca *pis aller'dir** "Saint Domingo'ya yerleşen ilk İspanyollar, hiç İspanyol emekçi bulamadılar. Ama, emekçi olmaksızın sermayeleri yokolup giderdi ya da en azından, herbirinin kendi elleriyle kullanabileceği küçük küçük parçalara bölünürdü. İngilizlerin kurduklan son sömürgede -Swan River sömürgesi- bu, fiilen böyle oldu: burada, sermayeyi kullanabilmek için gerekli emekçi yokluğundan, büyük bir sermaye, tohum, araç ve hayvan sürüsü yokoldu ve hiç kimse kendi elleriyle [sayfa 787] kullanabileceğinden fazla sermayeyi elde tutmadı."[78]

Halk yığınlarının topraktan mülksüzleştirilmesinin, kapitalist üretim tarzının temelini oluşturduğunu görmüş bulunuyoruz. Oysa bunun tersine özgür bir sömürgenin temeli şudur: toprağın büyük kısmı hâlâ kamu mülkiyetidir ve bu nedenle her göçmen, daha sonra geleceklerin aynı şeyi yapmalarını engellemeyecek şekilde, bunun bir kısmını özel mülkü ve kişisel üretim aracı haline getirebilir.[79] Hem sömürgelerdeki gönencin ve hem de kökleşliş düşkünlüğün -sermayenin yerleşmesine karşı çıkışın-sırn, işte buydu. "Toprağın ucuz, herkesin özgür ve dileyen herkesin kendisi için kolayca bir parça toprak edinebileceği yerde, emekçinin üründeki payı bakımdan emek, yalnız pahalı olmakla kalmaz, ne fiyata olursa olsun toplu emek bulmak da güçleşir."[80]

Sömürgelerde emekçinin, üretim araçlanndan ve kökleri olan topraktan ayrılmalan diye bir durumun henüz sözkonusu olmaması, ya da tek-tük veya pek sınırlı ölçülerde görülmesinin yanısıra, ne tarım sanayiden ayrılmış ve ne de köylülüğün kırsal ev sanayii yokedilmiştir. Bu durumda, sermaye için iç pazar nereden sağlanacaktır? "Köleler ile bunların, sermaye ile emeği belli işlerde biraraya getiren patronlan dışında, Amerikan nüfusunun hiç bir kesimi, yalnızca tarımla uğraşmaz. Topraklannı işleyen özgür Amerikalılar, daha başka birçok işler yaparlar. Kullandıklan eşyalar ile araçlann bir kısmını, çoğu zaman kendileri yaparlar. Kendi evlerini çoğu kez kendileri yaptıklan gibi, emeklerinin ürününü de, ne kadar uzak olursa olsun, pazara kendileri götürürler. İplik eğirir,

* En kötü olasılık, -ç

[77] *l.c,* s. 42,43, 44.

[78] *l.c,* v. II, s. 5

[79] "Sömürgeciliğe konu olabilmesi için, toprağın, yalnız boş ve ekilmemiş olması yetmez, özel mülkiyete dönüştürülebilir, kamu mülkiyeti altında olması da gerekir." *(l.c,* v. II, s. 125.)

[80]/.c, v..I, s. 247.

kumaş dokurlar; sabun ve mum yaptıklan gibi, çoğu zaman kendi kullanacakları ayakkabılar ile elbiseleri de kendileri yaparlar. Amerika'da toprağın işlenmesi, çoğu kez, demircinin, değirmencinin ya da bakkalın ikinci bir işidir."[81] Böylesine garip insanlar içinde, kapitalistler için, "perhiz alanı" nerededir?

Kapitalist üretimin büyük güzelliği şuradır: yalnız ücretli işçiyi durmadan ücretli işçi olarak yeniden-üretmekle kalmaz, aynı zamanda, sermaye birikimiyle orantılı olarak daima bir [sayfa 788] nispi ücretli işçi artı-nüfusunu da üretir. Böylece, emeğin arz ve talep yasası doğru çizgi üzerinde tutulur, ücret salınımları, kapitalist sömürü için doyurucu sınırlar içersine alınır ve ensonu, emekçinin kapitaliste toplumsal bağımlılığı, bu vazgeçilmez koşul güvenceye alınmış olur; anayurtta kurnaz ekonomi politikçinin, alıcıyla satıcı arasında, yani aynı derecede bağımsız iki meta sahibi, meta-sermaye sahibi

ile meta-emek sahibi arasında serbest bir sözleşme şeklinde gösterdiği bu ilişki, aslında, tam bir bağımlılık ilişkisidir. Ama sömürgelerde bu güzel hayal yıkılır. Burada mutlak nüfus, anayurda göre çok daha büyük bir hızla artar, çünkü pek çok emekçi, bu âleme, hazır yetişmiş insan olarak adımını atar, ama emek pazan gene de daima gerektiği kadar dolu değildir. Emeğin arz ve talep yasası, parçalanmıştır. Bir yandan eski dünya, durmadan, sömürmeye ve "perhiz"e susamış sermaye yatırır, öte yandan, ücretli-emekçinin ücretli-emekçi olarak düzenli yeniden-üretilmesi, çok münasebetsiz ve kısmen de aşılamayan engellerle karşılaşır. Sermaye birikimine oranla sayıca daima fazla ücretli-emekçi üretimine ne olmuştur? Bugünün ücretli-işçisi, yannın kendi hesabına çalışan bağımsız köylüsü ya da zanaatçısıdır. Emek pazanndan çekilmiştir, ama işevine de girmemiştir. Ücretli-emekçilerin, sermaye yerine kendi hesabına çalışan, kapitalist beyler yerine kendilerini zenginleştiren bağımsız üreticilere sürekli dönüşümü, kendi bakımından, emek pazarının koşullan üzerinde çok olumsuz etkiler yapar. Yalnız ücretli-emekçinin sömürü derecesi, aşırı ölçüde düşük olmakla kalmaz. Ücretli-emekçi bağımlılık ilişkisi ile birlikte, üstelik, perhizci kapitaliste olan bağımlılık duygusunu da kaybeder. İşte size, bizim E. G. Wakefield'in bu kadar yiğitçe, böylesine dokunaklı ve veciz biçimde çizdiği uygunsuzluklar tablosu.

Ücretli-emek arzı, ne sürekli, ne düzenli, ne de yeterlidir diye yakınıyor. "Emek arzı, daima, sadece küçük değil, güvensiz ve belirsizdir de."[82] "Kapitalist ile emekçi arasında bölüşülen ürün büyük olduğu ölçüde, emekçi de o ölçüde büyük bir pay almakta ve o hızla, o da kapitalist olmaktadır.... Ömürleri uzun olanlardan bile, çok azı, çok büyük ölçüde servet yığabilir."[83] Emekçiler açık bir şekilde, kapitalistin, emeklerinin büyük bir kısmının [sayfa 789] karşılığını vermekten kaçınmasına

[81]/.c, s. 21,22. [82] *l.c.* v. II. s. 116. [83]/.c. v. I, s. 131.

gözyummuyorlar. Kendi sermayeleri ile Avrupa'dan kendi ücretli-işçilerini getirme kararsızlığı da bir işe yaramıyor. Çok geçmeden, bunlar, "ücretli-emekçi... olmaktan çıkıyorlar; bunlar... emek pazarında eski patronlarının karşısına rakip olarak çıkmasalar bile, bağımsız toprak sahibi oluyorlar".[84] Ne facia! Erdemli kapitalistimiz ta Avrupalardan kendi parasıyla kendi rakiplerini getirmiş oluyor! Dünyanın sonu geldi zaten! Tevekkeli değil, Wakefield, sömürgelerde ücretli-işçilerden yana ne bağımlılık kaldı, ne de bağımlılık duygusu diye boşuna yakınmıyor. Çömezi Merivale, yüksek ücretler nedeniyle, sömürgelerde, "daha ucuz ve daha yumuşakbaşlı emekçilere -kapitalistin onlardan emir almak yerine kendi koşullannı zorla kabul ettirebileceği bir sınıfa büyük gereksinme bulunduğunu" söylüyor. "Eski uygar ülkelerde emekçi özgür olmakla birlikte, doğa yasası ile kapitaliste bağımlı idi; sömürgelerde bu bağımlılığın, yapay yollardan yaratılması gerekir."[85] [sayfa 790]

Şimdi Wakefield'e göre sömürgelerdeki bu kötü durumun sonuçları nedir? Üreticiler ile ulusal servetin, "barbarca parçalanıp dağılması eğilimi".[86] Üretim araçlarının, kendi hesaplarına çalışan sayısız sahipler arasında dağılması, sermayenin merkezileşmesinin yaraşıra, bileşmiş emeğin bütün temellerini de yokeder. Birkaç yıl alabilecek ve sabit bir sermaye yatınmı gerektirecek her büyük girişim, yürütülmesi yönün-

[84] *l.c, v.* II, s. 5.

[85] Merivale, *l.c,* v. II, s. 235-314*passim.* Ilımlı, serbest ticaret yanlısı, vülger iktisatçısı Molinari bile şöyle diyor: "Dans les colonies oü l'esclavage a ete aboli şans que le travail force se trouvait remplace par une quantite equivalente de travail libre, on a vu s'operer la contre-partie du fait qui se realise tous les jours sous nos yeux. On a vu les simples travailleurs exploiter â leur tour les entrepreneurs d'industrie, exiger d'eux des salaires hors de toute proportion avec la part legitime qui leur revenait dans le produit. Les planteurs, ne pouvant obtenir de leurs sucres un prix suffisant pour couvrir la hausse de salaire, ont ete obligies de fournir l'excedant, d'abord sur leurs profits, ensuite sur leurs capitaux memes. Une foule de planteurs ont ete ruines de la sorte, d'autres ont ferme leurs ateliers pour echapper â une ruine imminente. ... Şans doute, il vaut mieux voir perir des accumulations de capitaux, que des generations d'hommes [bu ne içtenlik Bay Molinari!] mais ne vaudrait-il pas mieux que ni les uns ni les autres perissent' ["Zorunlu çalışmanın, eşdeğer bir miktardaki özgür çalışma ile değiştirilmekbizin, kölelliğin kaldırılmış bulunduğu sömürgelerde, olayın *her gün* gözlerimizin önünde gerçekleşen karşılığının meydana gelişi görüldü. Bu kez basit emekçilerin sanayi girişimcilerini sömürdükleri, onlardan, ürün içinde kendilerinin *hakkı olan pay* ile hiç bir ilişkisi olmayan yüksek ücretler istedikleri görüldü. Şekerlerinden, ücret artışını karşılamak için yeterli bir fiyat elde edemeyen tarım işletmecileri (plantörler), açığı önce kârları, sonra da sermayeleri üzerinden kapama zorunda kaldılar. Birçok tarım işletmecisi bu biçimde yıkıma uğradı, öbürleri, eli kulağında bir yıkımdan kurtulmak için, atelyelerini kapadılar. ... Kuşkusuz, sermaye birikimlerinin telef olduğunu görmek, insan kuşaklarının telef olduğunu görmekten evladır [...]; ama ne birilerinin, ne de öbürlerinin telef olması daha iyi değil mi?"] (Molinari, l.c, s. 51, 52.) Bay Molinari, Bay Molinari! Öyleyse, kutsal on emir, Musa ve peygamberler, arz ve talep yasası nerede kaldı? Mademki Avrupa'da "girişimci", emekçinin hakkı olan paya eluzatıyor, Batı Antiller'de de emekçi, *entrepreneurseine part legitime'ine* [girişimcinin hakkı olan pay -ç.] pekâlâ eluzatır. Sonra izin verirseniz soralım: sizin de itiraf ettiğiniz gibi kapitalistin Avrupa'da her allanın günü ödemeyi ihmal ettiği bu *"part legitime"* ["hakkı olan pay" -ç.] nedir? Başka yerlerde otomatik olarak işleyen arz ve talep yasasını, oralarda, emekçilerin, kapitalisti *"exploiter"* ["sömürmek" -ç.] kadar *"simple"* ["basit" -ç.] olduğu sömürgelerde polis önlemleriyle rayına oturtmak için şiddetli bir istek duyuyor.

[86] Wakefield, *l.c,* v. II, s. 52.

den engellerle karşılaşır. Avrupa'da sermaye bir an bile duraksamadan yatınm yapar, çünkü işçi sınıfı, onun, daima gereğinden fazla, daima emrinde canlı bir ekini, parçasını oluşturur. Ama sömürgeler! Wake-field son derece acıklı bir öykü anlatır. Kanadalı ve New York eyaletinden bazı kapitalistlerle konuşmuştur; buralarda göçmen dalgası sık sık durgunlaşıyor ve bir "fazla" emekçi tortusu bırakıyordu. Melodramın kişilerinden birisi "Bizim sermayemiz", diyor, "tamamlanması epeyce uzun bir zaman alacak pek çok girişimler için hazırdı, ama çok geçmeden bizi bırakıp gidecek işçilerle bu gibi girişimlere başlayamazdık. Bu göçmenleri, burada, işçi olarak alıkoyabileceğimize güvenseydik, bunu, sevinerek hemen ve hem de yüksek bir fiyatla yapardık: ve hatta bunlar bırakıp gitse bile, gerektiğinde

yenilerini bulabileceğimizden emin olsaydık, gene bu işlere girişirdik.".[87]
Wakefield, İngiliz kapitalist tanmını ve onun "birleşik" emeğini, Amerikan köylülerinin dağınık tarımcılığı ile karşılaştırdıkdan sonra, farkında olmadan, madalyonun öteki yüzünü de bize gösterir. Amerikan halk kitlesini, hali-vaktinde, bağımsız, girişken ve daha kültürlü olarak betimler, oysa "İngiliz tanm emekçisi sefil bir yaratık, bir dilencidir. ... Tanmda çalışan serbest emeğin ücreti, Kuzey Amerika ile bazı yeni sömürgeler dışında hangi ülkede, emekçinin yalnızca geçimini sağlamasının ötesine geçmiştir? ... Kuşkusuz, İngiltere'de, çiftlik beygirleri, değerli bir mal olarak, İngiliz köylülerinden daha iyi beslenirler.".[88] Ama, *never mind*\ * Ulusal zenginlik bir kez daha, niteliği gereği, halkın sefaleti ile özdeştir, [sayfa 7911
Peki öyleyse, sömürgelerin anti-kapitalist kanseri nasıl iyileştirilecektir? Eğer bir darbede, bütün toprak, kamu mülkiyetinden özel mülkiyete dönüştürülmek istenseydi, elbette kötülüğün kökleri, ama onunla birlikte sömürgeler de yokedilirdi. Ustalık, bir taşla iki kuş vurmaktır. Öyleyse, hükümet, bakir topraklara arz ve talep yasasının dışında, göçmenleri, toprak satınalabilecek kadar para kazanması ve kendisini bağımsız bir köylü haline getirebilmesi için uzun bir süre ücretle çalışmaya zorlayacak şekilde yapay bir fiyat biçmeliydi.[89] Toprağın, ücret-li-işçilerin yanaşamayacaklan bir fiyatla satılmasından, sağlanan fon,

[87] *l.c,* s. 191, 192.

[88]/.c. v. I, s. 47, 246.

[89] "C'est ajoutez-vous, grâce â l'appropriation du sol et des capitaux que l'homme, qui n'a que ses bras, trouve de l'occupation, et se fait un revenu ... c'est au contraire, grâce â l'appropriation individuelle du sol qu'il se trouve des hommes n'ayant que leurs bras.... Quand vous mettez un homme dans le vide, vous vous emparez de l'atmosphere. Ainsi faites-vous, quand vous vous emparez du sol.... C'est le mettre dans le vide de richesses, pour ne le laisser vivre qu'â votre volonte." ["Kollarından başka bir şeyi olmayan insan, ancak toprak ve sermaye temellükü sayesinde iş bulur ve kendine bir gelir sağlar. Tersine, ancak toprağın bireysel temellükü sayesinde, o insan, kendine kollarından başka bir şeyleri olmayan insanlar bulur. ... Bir insanı boşlukta tuttuğunuz zaman, havayı kendinize maledersiniz. Toprağı kendinize malettiğiniz zaman da böyle yaparsınız. Bu, onu ancak kendi isteğinize göre yaşatmak için, zenginlik boşluğu içinde tutmak demektir."] (Colins, *l.c,* t. III., s. 267-271, passim.)

* Önemli değil. -ç.

yani kutsal arz ve talep yasasının ayaklar altına alınmasıyla, ücretli-emekten sızdırılan bu para ile, hükümet, bu fonla orantılı olarak Avrupa'dan sömürgelere meteliksiz insanlar getirir ve böylece ücretli-emek pazannı kapitalistler için ağzı ağzına dolu bulundurabilirdi. Bu koşullar altında, *tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possi-bles.* * "Sistemli sömürgeciliğin" büyük sırrı buydu. Wakefield, "bu planla" diye zafer çığlığı atıyor, "emek arzı sürekli ve düzenli olmak *zorundadır,* çünkü önce, hiç bir emekçi para kazanmak için çalışmadığı sürece toprak edinmeyeceğine göre, ücret almak için birlikte çalışan bütün göçmen emekçiler, daha fazla emekçi çalıştırılması için çalışmayı bırakan ve toprak sahibi haline gelen her emekçi, toprak satınalmakla, sömürgeye taze emek getirmek için bir fon sağlamış olacaktır.".[90] Devletin koyacağı, toprak fiyatı, kuşkusuz "yeterli bir fiyat" olmalı - yani "emekçiyi, bir başkası emek pazarında yerini dolduruncaya kadar, bağımsız toprak sahibi haline gelmekten alıkoyacak"[91] kadar yüksek bir fiyat olmalıdır. Bu "yeterli toprak fiyatı", emekçinin, ücretli-emek [sayfa 792] pazanndan toprağına çekilmesi için kapitaliste ödediği fidye olarak kullanılan kibarca bir laftan başka bir şey değildir. Emekçinin, önce, kapitalistin daha fazla emekçiyi sömürmesini sağlayacak "sermaye"yi üretmesi gerekiyor; sonra, emek pazarında kendisinden boşalan yeri doldurmak üzere hükümetin eski patronu kapitalist için okyanus ötesinden getireceği *locum tenens'm*** masrafını karşılayacaktır.
İngiliz hükümetinin, Bay Wakefield'in özellikle sömürgelerde kullanılmak üzere önerdiği bu "ilkel birikim" yöntemini yıllardır kullanmış olması, çok karakteristiktir. Uğranılan başansızlık, kuşkusuz, Sir Robert Peel'in Banka Yasası kadar tam ve kesindi. Göç akını, yalnızca İngiliz sömürgelerinden Birleşik Devletler'e çevrilmiş oldu. Bu arada, Avrupa'da, kapitalist üretimdeki gelişme, artan hükümet baskısıyla birlikte Wake-field'in önerisini gereksiz duruma getirdi. Bir yandan, yıllar yılı Amerika'yı yöneten büyük ve bitip tükenmez insan seli, Birleşik Devletler'in doğu kesiminde, ardında kalıcı bir tortu bıraktı; Avrupa'dan gelen göç dalgası, buradaki emek pazarına, batıya doğru olan göç akınının alıp götürebileceğinden fazla insan getiriyordu. Öte yandan, Amerikan iç savaşı muazzam bir ulusal borç getirmiş ve onunla birlikte vergi baskısı arttığı gibi, aşağılık bir mali aristokrasi doğmuş, demiryollarının, madenlerin vb. sömürülmesi için spekülatör şirketler büyük parçalar halinde kamu topraklarını yağmalamış, kısacası, çok hızlı bir sermaye merkezileşmesi olmuştur. Böylece, bu büyük cumhuriyet, göçmen işçiler için vaadedi-len toprak olmaktan çıkmıştır. Ücretlerin düşürülmesi ve ücretli işçilerin bağımlılığı, normal Avrupa düzeyine indirilmekten uzak olmakla birlik-

[90] Wakefield, *l.c,* v. II, s. 192.

[91] *l.c,* s. 45.

* Olası dünyaların en yetkinine, en iyi biçime sokulmuş olurdu, -ç. ** Yerini tutan. -ç.

te, kapitalist üretim burada dev adımlarıyla ilerlemektedir. İşlenmemiş sömürge topraklarının, Wakefield'i bile isyan ettiren bir utanmazlıkla, hükümet tarafından, aristokratlara ve kapitalistlere peşkeş çekilmesi, özellikle Avustralya'da[92]*gold-diggings'm** çektiği insan seli ve en küçük zanaatçılarla

bile rekabet eden İngiliz meta ithalâtı ile birlikte bol [sayfa 793] bir "nispi artı-emekçi nüfus" yaratır ve hemen hemen her posta, "Avustralya emek pazannın dolup taştığı" ve fuhşun yer yer Londra'daki Haymarket kadar şehvetle geliştiği konusunda cansıkıcı haberler getirir.

Her neyse, biz, burada, sömürgelerin durumu ile ilgilenmiyoruz. Bizi ilgilendiren tek şey, eski dünyanın ekonomi politiğinin, yeni dünyada keşfettiği ve damların üzerinden ilân ettikleri sırdır: kapitalist üretim ve birikim tarzının ve dolayısıyla kapitalist özel mülkiyetin, temel koşul olarak, bizzat kazanılmış özel mülkiyetin yokolması, bir başka deyişle, emekçinin mülksüzleştirilmesidir. [sayfa 794]

I. CİLDİN SONU

[92] Avustralya, kendi kendisinin yasakoyucusu haline gelir gelmez, doğal olarak göçmenler lehinde yasalar çıkarttı, ama İngiliz hükümetinin zaten becerdiği toprak yağması bir engel olarak ortadaydı. "1862 tarihli yeni toprak yasasının ilk ve ana amacı, halkın yerleşmesi için daha fazla kolaylıklar sağlamaktır." *{The Land Law of Victoria, by the Hon. C. G. Duffy, Minister of Public Lands,* Lond. 1862 [s. 3].)

* Altın arayıcılığı. -ç.

DİZİNLER

KAYNAKLAR DİZİNİ YAZARLAR
ANONİM YAPITLAR
GAZETE VE DERGİLER
PARLAMENTO RAPORLARI VE ÖTEKİ RESMİ YAYINLAR
ADLAR DİZİNİ

YAZINSAL, INCILSEL VE MİTOLOJİK ADLAR

Abel - Tevrat'taki kişilerden; Adem'in oğlu. - 767.
Adem - Tevrat'taki kişilerden. - 118, 610, 614, 729.
Antaeus İAntus) - Eski Yunan efsane devlerinden biri, Deniz Tannsı Posei-don ile Yer Tannsı Gaea'nın oğlu; karada annesi ile ilişki halindeyken onu kimse yenemez; Herkül onu yerden kaldınr ve boğar. - 610.
Busgris - Yunan efsanesine göre zalim bir Mısır kralı; ülkeye gelen bütün yabancılan öldürtür; İsokrates onu erdemliliğe örnek gösterir. - 380, 381.
Casus - Roma efsanesinin ateş püsküren canavarı; Herkül onu topuzla vurarak öldürür. - 610.
Cuma - Daniel Defoe'nun Robinson *Crusoe* adli romanındaki kişilerden. 302.
Cupido - Roma aşk tannsı. - 634.
Daedalus - Yunan efsanesinde mimarlık ustası. - 421.
Dogberry - Shakespeare'in Much Ado About Nothing ("Hiç Uğruna Çok Gürültü") adlı yapıtındaki kişilerden; pısırık, içigeçmiş bir memura alay etmek için takılan ad.-98, 437, 618.
Don Çuijote - Cervantes'in aynı adlı satirik romanının kahramanı. - 97.
Eckart (Ekkehart) - Alman halk efsanesinin vefalı kişisi. - 289.
Faust - Goethe'nin aynı adlı trajedisinin baş kahramanı. - 101,610.
Fortunatus - Alman halk efsanesinin kişilerinden; asla boşalmayan bir para kesesi vardır. 469, 665.
Georg (Sankt Georg) - Ak bir atın üstünde ve mızrakla bir ejdarhayı öldürürken betimlenmiştir. - 45.
Gerion - Yunan efsane kişisi; üç gövdeli bir devdir; Herkül onun sığırlarını alıp götürür ve onu okla öldürür. - 610.

Gobseck - Balzac'ın romanındaki cimri tefeci. - 606.
Hephaestos - Yunan Ateş ve Demircilik Tannsı. - 421,
Herkül (Herakles) - Yunan efsane kahramanı; Zeus'un oğlu; kuvvetin ve direncin cisimlenmesi sayılır, - 436, 610.
Hurtig - Shakespeare'in "Kral Dördüncü Henry"sindeki kişilerden. - 62.
İbrahim - Tevrat'taki kişilerden; Hebraeer'in dedesi. - 598.
İsa - 273.
Ishak - Tevrat'taki kişilerden; İbrahim'in oğlu. - 598.
Jüpiter - Üstün Roma Tanrısı. - 378, 593.
Kain - Tevrat'taki kişilerden; Adem'in oğlu. - 767.
Maritorne - Cervantes'in satirik romanı "Don Quijete"un kişilerinden. - 100.
Moloch - Asur ve Fenike Doğa ve Sıcaklık Tannsı; insan kurban edilerek tapınılır; bu ad sonradan, kudurgun, zalim, sayısız kurban isteyen bir iktidar anlamına kullanılmıştır, - 675.
Moses (Musa) - Tevrat'taki kişilerden; Yahudi yasakoyucusu ve peygamber. - 389, 790.
Paulus - İncil'deki kişilerden biri. - 634.
Perseus - Yunan efsane kişilerinden, Zeus'un oğlu. - 17.
Petrus - İncil'deki kişilerden. - 118.
Plutus (Plüton) - Yunan Zenginlik ve Ölüler Alemi Tannsı. - 147
Polonius - Shakespeare'in Hamlet'indeki kişilerden biri. - 287.
Prometheus - Yunan efsane kişisi; Zeus'tan ateşi çalar ve insanlara getirir bunun için bir kayaya zincirlenir. - 663.
Robinson Crusoe - Daniel Defoe'nun bir romanının adı. - 91, 93, 302.
Sabala - Hint mitolojisinde tannlık; insanlara bir inek kılığında görünür. -593.
Sancho Panza - Cervantes'in satirik romanındaki kişilerden. - 62.
Sangrado - Lesage'nin "Gil Blas" adlı romanındaki kişilerden; hekim. - 726.
Seacoal - Shakespeare'in Much Ado About adlı yapıtındaki kişilerden; gece bekçisi. - 98.
Shylock - Shakespeare'in Venedik Taciri adlı dramındaki kişilerden biri; taş yürekli tefeci.-301, 701.
Sikes, Bili - Charles Dickens'in Oliver Twist adlı romanındaki kişilerden biri; bir katil hırsız. - 453. [sayfa 819)

Sisyphus - Yunan efsane kişisi; Korent Kralı; tannlara hainliğinden ötürü, yeraltında sürekli aşağı yuvarlanan bir kayayı yeryüzüne çıkarmaya yargılanır. - 148, 434.
Tepegöz (Cyclop) - Yunan efsanesinin, alnında bir tek gözü bulunan devi. 267, 275.
Thor - Alman efsanesinin Gök Gürültüsü Tannsı; gök gürleten tokmağı her vuruştan sonra eline geri döner. - 399.
Ulysses (Odysseus) - Homerus'un Odysse adlı destanının baş kahramanı. -268.
Vişnu - Hint dininde en yüce tannlardan biri. - 614.
Yahova - Yahudi dininin en yüce tannsı. - 375.
Yakup - Tevrat'taki kişilerden; İshak'in oğlu. - 598. [sayfa 820]

AĞIRLIK, UZUNLUK, ALAN, SIĞA VE PARA ÖLÇÜLERİ

AĞIRLIK ÖLÇÜLERİ

Tonne (ton)	=	1016,05 kg.
Hundredvveight (cwt.)	=	50,802 kg.
Quarter (qrtr., qrs.)	=	2,700 kg.
Stone		6.350 kg.
Pfund (pound)	=	453,592 gr.
Unze (ounce)	=	28,349 gr.
Pfund (troy pound)	=	372,242 gr.
Unze (troy ounce)	=	31,103 gr.
Gran (grain)	=	0,065 gr.

UZUNLUK ÖLÇÜLERİ

İngiliz mili	=	1609,329 m.
Yarda		91,439 cm.
Foot, ayak	=	30,480 cm.
İnch, parmak	=	2,540 cm.
Elle (Prusya)		66,690 cm.

ALAN ÖLÇÜLERİ

acre, akr	=	4046,7 m^2
ree	=	1011,7 m^2
Rute		14.21 m^2
Ar		100 m^2
Jugerum (Mz. jugera)	=	2523 m^2

SIĞA ÖLÇÜLERİ

Bushel		36,349 1.
Gallon		4,544 1.
Pint		0.59 1.

PARALAR*

Pound sterlin (£)	=	20 şilin	20,43 Mark
Şilin	=	12 peni	1,02 Mark
Peni		4 farthing	8,51 Fenik
Farthing	=	1/4 peni	2,12 Fenik
Dolar ($)		100 sent	4,20 Mark
Frank (fr.)		100 santim	80 Fenik
Centim (c. santim) (Fransız ufaklık para)	=		0,8 Fenik
Livre (Fransız gümüş sikkesi)	=	1 frank	80 Fenik
Taler (1873'e kadar Prusya parası)	=	30 gümüş kuruş	3,00 Mark
Guinee (guinca)	=	21 şilin	21,45 Mark
Soverign (İngiliz altın sikkesi)	=	1 sterlin	20,43 Mark
Cent (Sent. Amerikan sikkesi)	=		ca. 4,2 Fenik
Drahmi (eski Yunan gümüş sikkesi)	=		
Duka (Avrupa'da altın sikke, İtalyan kökenli)	=		ca. 9 Mark
Maravedi (İspanyol sikkesi)	=		6 Fenik
Rei, reis (Portekiz sikkesi)	=		0,45 Fenik

[sayfa 837]

* Mark ve fenik üzerinden hesaplama, 1871 yılına aittir (1 Mark 1/2790 kg. saf altın)

KISALTMALAR

art. *(artikel)* - makale Bd. *(Band)* - cilt
b. *(book)* - kitap *Buch* - kitap
cf. - karşılaştır
eh., chap., cap. *(chapter, chapitre, caput)* - bölüm
d.d. *(de datd)* - düzenlendiği günden beri
ed., ed. (edition) - baskı
edit. - yayımlayan
Heft - fasikül
H. o. C. *(House ofCommons)* - İngiliz Avam Kamarası
ib., ibid. *(ibidem)* - yanı yerde
id. *(ideni)* - aynı
Kap. *(Kapitet)* - bölüm
I.c. (loco citato) - adı geçen yapıt, yazı, yer
/., *lib. (liber)* - kitap
M. P. *(Member of Parlament)* - parlamento üyesi
n°, no - numara
NB *(nota bene)* - dikkat ediniz, önemli not
p., pag. *(page, pagina)* - sayfa
partie - kısım
pass. *(passim)* - surda burda, dağınık olarak
sc. *(scilicet)* - çünkü
sect. *(section)* - kesim
sq. (sequens) - izleyen sayfa
sqq., seqq. (sequentes) - izleyenler, izleyen sayfalar
S. *(Seite)* - sayfa
t. *(tom, tome)* - cilt
trad. *(traducteur, traduetion)* - çeviren, çeviri
v., vol. *(volume)* - cilt
bkz: - bakınız
c. - cilt
-ç. - çeviren -Ed. - yayımcı, editör karş: - karşılaştırınız s. - sayfa

[sayfa 838]